ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA »GUTENBERG«

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

TOM

XVII.

Szkocka literatura — Victor

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«, KRAKÓW

BIBLIOTEKA MIEJSKA
Nr 28957
N
03

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«
KRAKÓW

KRAKÓW — DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI

S.

Szkocka literatura. Niemal do końca XIV. w. płd. szkockie zabytki (o górno-szkockich, ob. Gaelicki język) stanowią z płn. angielskim nierozłączny obszar językowy. Odrębnie występuje najpierw epik Barber („Bruce", 1375). W XV. i w pocz. XVI. w. kwitnie edynburska szkoła Chaucera: król Jakób I. („Kingis Quair"), G. Douglas, D. Lindsay i najwybitniejszy z nich William Dunbar (ok. 1500). Za reformacji językiem literackim jest płd. angielski. Dopiero w XVIII. w. pojawia się znowu poezja w rodzimem narzeczu: Allan Ramsay, R. Fergusson i najznakomitszy R. Burns († 1796). Zresztą Szkoci występują w lit. ang. (zwłaszcza narodowy W. Scott). Nowe wyd. staroszkockich pomników lit. od 1882 staraniem edynburskiej Scottish Text Society. Nowsze zarysy hist. l. sz.: J. H. Millar (1903), Dixon (1921).

Szkocka szkoła, ob. Wielka Brytanja; literatura angielska.

Szkocki język, ob. Gaelicki język.

Szkockie wyznanie (Church of Scotland), także szkocki kościół, kościół prezbiterjański w Szkocji, założony przez J. Knoxa (ob.); różni się tem od kościoła anglikańskiego, że trzyma się ściśle kalwinizmu i opiera się na bardziej demokratycznym ustroju (prezbiterjat, synody, coroczne synody generalne). Podstawą wyznania jest Confessio scotica (wyznanie szkockie) z 1560 i księga rozporządzeń (Book of discipline) z 1561.

Szkoda, w znaczeniu prawnem: uszczerbek majątkowy, polegający jużto na zmniejszeniu majątku (sz. pozytywna, damnum emergens), jużto na utracie zysku (szkoda negatywna, lucrum cessans).

Szkodniki, zwierzęta, wywierające pośredni lub bezpośredni wpływ szkodliwy na gospodarkę człowieka (s. rolnicze, leśne, ogrodowe, rybne, śpichlerzne i t. p.). — S. rolnicze rekrutują się ze wszystkich grup zwierząt, większość ich jednak należy do owadów: liczne gąsienice motyli (np. z rodziny sówek, błyszczek i omacnic), chrząszcze (sprężyki, strąkowce), z rzędu prostoskrzydłych szarańcze, turkuć podjadek, wciornastek, dalej liczne mszyce i muchy (mucha heska, paciornica, mucha szwedzka). Ze zwierząt niższych: ślimaki i robaki, z kręgowców: myszy, nornice, szczury, króliki, zające, chomiki i niektóre ptaki. — S. leśne oprócz ssaków w rodzaju wiewiórek, bobrów, zajęcy i t. p. należą również przeważnie do różnych rzędów owadów: z chrząszczy rodzina korników, smolików, słoników i chrabąszcz majowy, z motyli liczne zwójki, prządkówki, barczatka, cetyniak, z innych owadów osy, galasówki i w. i. — S. ogrodowe oprócz wielu wymienionych powyżej reprezentują liczne mszyce, czerwce, gąsienice ciem i motyli. — W śpichrzach największe szkody wyrządzają gąsienice mola ziarniaka, wołka zbożowego, liczne chrząszcze, myszy i szczury.

Zwalczanie s. polega albo na środkach technicznych, t. j. tępieniu mechanicznem (łapki, pałki, rowy, pierścienie lepkie) i chemicznem (środki trujące jak ciecz bordoska, odwar nikotyny, gazy siarki i t. p.), albo też na środkach biologicznych, t. j. protegowaniu rozwoju organizmów niszczących szkodniki (np. ptaki), wzgl. wprowadzaniu odmian uprawnych, odpornych na niszczący wpływ s. Badaniem warunków rozwoju s. oraz sposobów ich zwalczania zajmują się w Polsce naukowe instytuty i stacje ochrony roślin (Wydział Ochrony Rośl. w Puławach, Wydział Chorób Rośl. w Bydgoszczy, Śląska St. Ochrony Rośl. w Cieszynie, St. Ochrony Rośl. Małop. Tow. Rolniczego w Krakowie, oraz liczne oddziały przy Stacjach dośw. rolniczych, Izbach roln. i uczelniach).

Szkojec (scotus), jednostka rachunkowa = 1/24 grzywny = 10 denarów, 6 szkojców tworzy 1 wiardunek. W ciągu XIV. w., z pojawieniem się groszy czeskich w Polsce, 1 szkojec = 2 grosze.

Szkolna reforma, dążenie do przekształcenia szkolnictwa przez przystosowanie oddziaływań pedagogicznych do potrzeb życia współczesnego. Dzisiejsza r. s. żąda zastąpienia dawnego werbalnego nauczania samodzielną pracą uczniów, przystosowania szkoły do potrzeb życia, przyjacielskiego ustosunkowania się nauczyciela do uczniów, dania możności indywidualnego rozwoju każdemu przy równoczesnem wdrożeniu do życia grupowego (społecznego i państwowego). Por. Wychowanie. Liter.: Znaniecki, Socjologja wychowania; Rowid, Szkoła twórcza; Ziemnowicz, Problemy wychowania współczesnego.

Szkolne siostry, ob. Siostry szkolne.

Szkolni Bracia, bractwa katolickie dla nauki i wychowania młodzieży, największe z nich Bractwo szkół chrześcijańskich (Congregatio Fratrum scholae christianae), założ. 1681 przez La Salle'a (ob.), zatwierdzone przez papieża w 1725.

Szkolnictwo, ogół szkół (ob. Szkoła) publicznych i prywatnych, ich organizacja, władze, program, dążności rozwojowe i t. d. O s. polskiem ob. w t. 13 art. Szkolnictwo. — Por. też Nauczanie, Nauczyciel, Szkoła, Wychowanie.

Szkolny lekarz jest doradcą w sprawach, dotyczących higjeny szkolnej i zadaniem jego jest czuwanie nad wszystkiemi urządzeniami zdrowotnemi szkoły, stała obserwacja młodzieży szkolnej, stwierdzanie wszelkich braków w sprawach zdrowotnych i troska o ich usuwanie. Od czasu do czasu l. s. przeprowa-

dza badanie wszystkich uczniów danego zakładu naukowego. Leczenie chorych uczniów nie należy do jego obowiązku.

Szkoła (z greck. schole, łac. schola, „wolny czas"), studjum sztuk i umiejętności, zakład naukowy. W Rzymie schola oznaczała raczej salę wykładową i wykłady retorów i filozofów w odróżnieniu od ludi („gry") nauczycieli młodzieży, ludi gladiatorii, ludi militares i t. d. Stąd s. nazywa się też grupę uczonych lub artystów o pokrewnych dążeniach i celach, skupiających się często dokoła jednego mistrza (szkoły filozoficzne, historyczne, poetyckie, malarskie). Wkońcu oznacza też s. ogół czynności, potrzebnych do prawidłowego opanowania jakiejś sztuki; mówi się więc o s. śpiewu („on ma s."), s. malarstwa i t. d., podobnie o s. konnej jazdy. — Szkoły jako zakłady naukowe mogą być publiczne lub prywatne i dzielą się na 3 stopnie: I. szkoły powszechne, obowiązkowe dla wszystkich obywateli, dają podstawy oświecenia i tworzą ogólną jednolitą podbudowę nauczania publicznego; — II. szkoły średnie, ogólnokształcące (np. gimnazja) i zawodowe (rzemieślnicze, leśnicze, techniczne, wojskowe i t. d.); — III. szkoły wyższe (uniwersytety, politechniki, akademje muzyczne, malarskie, handlowe i t. p.). Por. art. Nauczanie, Szkolna reforma, Wychowanie. — O s. w Polsce ob. w t. 13 art. Szkolnictwo, Oświata pozaszkolna. — O s. wojskowych w Polsce ob. t. 15, str. 124 i 129.

Szkoła Główna Warszawska, najwyższa uczelnia (uniwersytet) w Warszawie w l. 1862—1869 z językiem wykładowym polskim, pod rektoratem Józefa Mianowskiego (ob.), postawiona na bardzo wysokim poziomie. Kształcili się w niej najwybitniejsi przedstawiciele polskiej kultury umysłowej w dobie pozytywizmu. (Monografja oprac. zbiorowo, 1900—01, 2 t.). Następnie przekształcona na uniwersytet rosyjski.

Szkoła podchorążych, ob. Podchorążych szkoły.

Szkorbut, ob. Skorbut.

Szkółka, teren przeznaczony do prowadzenia drzewek i krzewów w pierwszym okresie ich wzrostu. Zależnie od rodzaju materjału rozróżnia się s. leśne, sadownicze, parkowe i t. p. S. wymaga gruntu gliniasto-piaszczystego, wystawy słonecznej, osłony przed mrozem, wiatrem, zalewem i szkodnikami. Drzewka wysadza się na regularnych kwaterach według odmiany i wieku, przestrzegając łatwego dostępu do uprawy, szczepienia i wykopywania wyprodukowanego materjału (ob. Sadownictwo, Przesadzanie).

Szkumbi, rzeka w Albanji, długa 150 km. Wypływa na zach. od jez. Ochrida, uchodzi do Adrjatyku.

Szkuniec (szkuner), okręt 2—4 masztowy, ze skośnemi żaglami.

Szlachecka gwardja, straż przyboczna monarchy, złożona z oficerów lub młodzi szlacheckiej. Stopnie dowódców i funkcyjnych odpowiadają stopniom oficerów sztabowych lub generałów. Istnieją jeszcze od przeszło 600 lat angielska t. zw. Gentlemens at arms company, oraz papieska nobilgarda (jako namiastka ka-

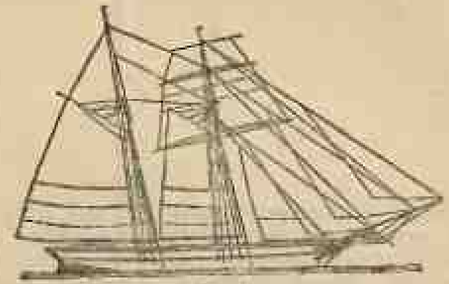
Szkuniec.

walerji). Na dworach austrjackim i bawarskim istniały jako gwardje łuczników. Król polski Władysław IV. posiadał gwardję przyboczną „Harcerzy". Po pierwszym rozbiorze Polski utworzyła Austrja galicyjską g. s. dla polskiej młodzieży szlacheckiej, lecz nie utrzymała się ona długo w wyniku późniejszych wypadków (insurekcja, legjony).

Szlachetne kamienie, ob. Kamienie szlachetne.

Szlachta, warstwa społeczna, korzystająca ze specjalnych przywilejów, spotykana przed r. 1918 we wszystkich państwach. Pochodzi w przeważnej części z dawnych dynastów drobnych księstewek plemiennych, a przedewszystkiem z wojowników, obdarowanych przez panującego ziemią i przywilejami. Cechą zewnętrzną s. były herby i zawołania. System feudalny (ob. Lenno) w Europie zach. przyniósł zróżnicowanie żywiołu szlacheckiego na grupę możnowładców (książęta, hrabiowie, baronowie) i rycerstwo. W różnych krajach Europy różnice uprawnień między temi grupami występowały więcej lub mniej silnie, lecz wspólnie wszędzie dążyła s. do ograniczenia praw innych stanów dla swego dobra, co się jej w znacznej mierze powiodło. Dopiero rewolucja francuska i wypływająca z niej demokracja ograniczyły prerogatywy s., co zczasem doprowadziło do zupełnego pozbawienia jej przywilejów i zrównania jej pod względem prawnym z innemi stanami.

W Polsce w czasach najdawniejszych rozróżniano 2 grupy społeczne: jedną, która obok księcia i kościoła posiadała ziemię na własność (nobiles i milites), drugą siedzącą na cudzych gruntach. Powstanie 1. grupy przypisywała początkowo nauka polska najazdowi obcych plemion (Normanów, później przyjmowano, że było to jakieś plemię z nad Łaby; teorja najazdu), dziś jednak przyjęto, że stało się to drogą wiekowej ewolucji społecznej, przez rozkład organizacji rodowej i stworzenie przez księcia zależnego od siebie stanu wojów. Tu weszli również i dawni książęta szczepowi. W grupie tej dość wcześnie zaczęły tworzyć się różnice w posiadłościach majątkowych, spowodowane nierównością podziału dawnych ziem rodowych, a nadto przez nadania ziemskie, których książę nie skąpił za wierną służbę; stąd w warstwie tej powstał stan zwany „nobiles", jeszcze w sobie nie zamknięty, reprezentujący najwyższą warstwę narodu. Obok niej występują jako warstwa posiadająca grunta, „wojowie" (milites), którzy otrzymywali (początkowo

dożywotnio, od XII. w. wieczyście) od księcia ziemię w różnej wielkości, wzamian za obowiązek służby wojskowej (nadania na prawie rycerskiem, „ius militare") i obowiązki określone przez prawo książęce („ius ducale"). Pod koniec XII. w. zanika zupełnie różnica między posiadłościami rodowemi (nobilów), a posiadłościami wojów, wytwarza się coraz wyraźniej stan nobiles i wojów, którego wyodrębnienie od reszty społeczeństwa dokonało się przez przyjęcie, obok zawołań, herbów. Herby te zmieniano sobie początkowo dowolnie, a dopiero od XIV. w. ustaliła się zasada dziedziczności znaków herbowych, które były wspólne dla całego rodu. Przez przyjęcie herbów odcięła się warstwa rycerska od innych stanów, lecz jako całość nie miała ona określonego stanowiska do władcy, gdyż przywileje nadawał panujący tylko poszczególnym rycerzom, z powodu czego nie było między rycerstwem zupełnej równości, choć silnie łączyło ich stanowisko społeczne. Dopiero w przywileju koszyckim 1374 zrównał król stanowisko prawne całego rycerstwa, przez co od tego czasu mówimy o stanie w ścisłem słowa tego znaczeniu.

Część jednak wojów, słaba gospodarczo, nie zdolna uzyskać zawołań i herbów, a chociaż należała do rycerstwa, stała od niego niżej, uważana za pół-szlachtę; zwano ich włodykami lub ścierciałkami (squirio, scartabellus). Grupa ta wytworzyła się w XIII. w., a zanikła w XIV. i XV. w., częściowo wchodząc w obręb szlachty, częściowo zaś spadając do niższych warstw społecznych. W ten sposób pod koniec XIV. w. wyodrębnił się ostatecznie stan szlachecki, a szlachectwo stało się cechą dziedziczną, co stwierdziły statuty Kazimierza W. Od tego czasu można było stać się szlachcicem tylko przez urodzenie (posiadanie ziemi już nic nie znaczyło), lub przez adoptację do pewnego rodu szlacheckiego, wreszcie przez nobilitację i indygenat (uznanie za szlachcica tego, który miał szlachectwo w obcem państwie).

Przywileje królewskie określiły prawa i obowiązki szlachty; koszycki 1374 postanawiał opłacanie danin na rzecz króla w wysokości 2 groszy z łanu rocz., uwalniając zupełnie od innych podatków; zobowiązywał szlachtę do służby wojennej (zaczepnej i odpornej), zaś króla do wykupienia s. z niewoli, jeśli w nią popadł w obrębie granic państwa. — Panowanie Jagiellonów przyniosło s. dalsze przywileje: 1388 (opłata 5 grzywien za wyprawę poza granicę państwa), 1422 czerwiński (król nie mógł konfiskować majątku bez wyroku sądowego), 1425, 1430, 1433 rozszerzono przywilej, że s. nie można karać i więzić bez wyroku, chyba, że zostanie schwytany w czasie popełnienia karnego przestępstwa. Szlachectwo zapewniało dostęp do wyższych urzędów i z tego powodu s. ograniczała nobilitacje i nadawanie indygenatów w konstytucjach z l. 1578, 1601 i 1641, zastrzegając ich wydawanie sejmowi. Prawnie była wszystka s. równa, od 1638 zabroniono przyjmowania i używania tytułów, jakie magnaci otrzymywali lub kupowali na obcych dworach. Kardynalnemi prawami s. było: posiadanie ziemi, wyłączne prawo piastowania urzędów, nietykalność mieszkania, nietykalność osobista (neminem captivabimus), wolność od dawania stacji wojsku, wolność roli folwarcznej od podatków, przywilej poboru soli dla domowego użytku po niższej cenie; s. też w sejmie, niemal czysto szlacheckim, kierowała sprawami państwa. Obowiązkami jej natomiast było płacenie podatku 2 groszy z łanu (który faktycznie składali chłopi), oraz służba w pospolitem ruszeniu, nie przedstawiająca od końca XVII. w. żadnego dla państwa znaczenia.

Konstytucja 3-go maja nie ograniczyła przywilejów s., lecz przyznała większe prawo niższym warstwom przedewszystkiem mieszczaństwu. Dalej poszła konstytucja Księstwa warszawskiego, nadając każdemu obywatelowi prawo wolności osobistej i równości wobec prawa, nie znosząc jednak zasady stanowości. Dzięki temu utrzymała s. przewodnie miejsce w życiu publicznem Księstwa, a stan ten nie uległ również zmianie i za czasów Królestwa Kongresowego, w którem utrzymano przywileje s., lecz b. hojnie szafowano nobilitacjami. Natomiast w zaborze pruskim już od początków XIX. w. zaznaczyła się zasada równouprawnienia stanów, a prawnie unormowały to konstytucje z 1848 i 1850, znosząc wszelkie przywileje stanowe, a wysuwając zasadę odpowiednich kwalifikacyj przy obsadzaniu stanowisk państwowych. W zaborze austrjackim utrzymano odrębność stanu s., lecz znacznie ograniczono jego prawa. Zniesiono równość s., dzieląc stan na 2 grupy: magnatów i rycerski, usunięto przywilej wolności podatkowej, wolności osobistej, nietykalności majątku i wyłącznego prawa piastowania urzędów. Konstytucja austr. z 1867 utrzymała s., lecz tylko jako tytuł honorowy, bez żadnych przywilejów prawnych. — W Polsce odrodzonej w Konstytucji marcowej z r. 1921 zniósł Sejm Ustawodawczy wszelkie prawa i tytuły szlachecko-rodowe.

Lit. M. Bobrzyński: Geneza społeczeństwa polskiego... (1881); F. Piekosiński: Rycerstwo polskie wieków średnich (1897/901, 3 t.); W. Semkowicz: Uwagi nad pochodzeniem i rozsiedleniem rycerstwa polskiego wieków śr. (Miesięcznik heraldyczny, t. 5, 1912); tegoż: Ród Awdańców w wiekach śr. (1917/20); St. Arnold: Możnowładztwo polskie w XI. i XII. w... (Przegląd historyczny 1925); Z. Wojciechowski: Prawo rycerskie w Polsce... (1928); K. Potkański: Zagrodowa szlachta i włodycze rycerstwo... w XV. i XVI. w. (Rozpr. Wydz. histor. filoz. Pol. Ak. Um. t. 23, 1888); O. Balzer: Skartabellat w ustroju szlachectwa polskiego (1911); R. Hube: Statuta nieszawskie z r. 1454 (1875); L. Rönne: Das Staatsrecht der preussischen Monarchie (1864, 2 t.); S. Godlewski: Reforma konstytucyjna w państwie rosyjskiem (1906); O. Balzer: Historja ustroju Austrji w zarysie (1908).

Szlachtuz, ob. Rzeźnia.

Szlagowski Antoni, ur. 1864, seminarjum duch. ukończył w Warszawie, studja wyższe w Petersburgu, prof. Pisma św. i kaznodziejstwa w seminarjum metropolitalnem w Warszawie, kanonik metrop. warszawski, prof. Uniwers.

Warszawskiego. Pisarz i kaznodzieja, autor kazań, mów akademickich i wydania nowego Testamentu (zmodernizowanie Wujka); dzieła: „Żywot, charakterystyka i dzieła Fabjana Birkowskiego" (1901), „Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego" (1908), „Mowy pogrzebowe" (1909), „Kazania pasyjne" (1899—1909), „Mowy narodowe" (1927).

Szlaki, pewne pasy szczególnie dogodne dla komunikacji, przez które prowadzą najstarsze drogi. Do nich należą na obszarach nizinnych i wyżynnych obszary lessowe, z natury bezleśne, oraz działy wodne, zaś w górach doliny poprzeczne. S. zatem są naturalnemi arterjami komunikacyjnemi. W dawnej Polsce szczególnie znane były szlaki tatarskie (Kuczmański, Czarny i i.), biegnące głównie wododziałami od Dzikich Pól aż do wnętrza Polski, któremi Tatarzy wpadali perjodycznie do kraju.

Szlam (muł), osad złożony ze sproszkowanych, nieorganicznych i organicznych cząstek w wodach stojących. Rozróżniamy s. rzeczny i morski; oba użyźniają dzięki zawartości cząstek mineralnych glebę, np. Nil lub Missisipi. S. zawierający dużo cząstek organicznych zwie się madą. Do mierzenia zawartości s. w wodach płynących służy pelometer.

Szlamowanie, rozdzielanie materjałów według ciężaru gatunkowego, na zasadzie różnej szybkości opadania we wodzie. W technice stosuje się s. przy sortowaniu rudy, czyszczeniu gliny, krochmalu i t. p. W pracowni chemicznej przy analizie gleby.

Szlegel Korneli, malarz pol., (1819—1870), studja we Lwowie (u Schweikarta), w Wiedniu, Monachjum i we Włoszech; zwiedził Europę zach., Grecję i Wschód, następnie osiadł we Lwowie, gdzie malował sceny historyczne, biblijne („Dawid błagający o odwrócenie dżumy"), rodzajowe („Polonez na toku") i krajobrazy („Krajobraz nocny nad stawem").

Szlezwik (niem. Schleswig), dawne księstwo, obejmujące położoną na płn. od rz. Ejdory część pruskiej prow. S.-Holsztyn i odstąpioną w 1920 przez Prusy część duńską. Nazwę wziął S. od miasta S.

Szlezwik (niem. Schleswig), stolica rejencji S. (Niemcy), przy kolei: Rendsburg—Flensburg z 18.451 mieszk. Posiada starą katedrę i zamek Gottorp, w l. 1268—1711 siedzibę książęcą, muzeum i znaczny przemysł.

Szlezwik-Holsztyn (niem. Schleswig-Holstein), prowincja w płn. Prusach, między morzem Północnem i Bałtykiem z 15.060 km² i 1,531.580 mieszk. S. tworzy część niżu płn.-niemieckiego. Wsch. część kraju jest pokryta osadami moren dennych, przez środek biegną wzgórza utworzone przez moreny krańcowe, (Bungsberg 164 m), a zach. część to obszar geestów, pustaci, torfowisk i wydm. Wzdłuż wybrzeży zach. ciągnie się łańcuch wysp płn.-fryzyjskich, zaś wsch. wybrzeże jest pocięte przez liczne zatoki. Znaczną część obszaru odwadnia Łaba, z innych rzek wymienić trzeba Ejdorę, Trawę, Schwentine i Arl-Au. Z kanałów najważniejsze są: Kiloński i łączący Łabę z Trawą.

Ludność wyznaje w 94,2% religję ewang., 2,7% katolicyzm. W 1925 było w S. 4.254 Duńczyków i 6.546 Fryzów. Wielkie miasta: Altona i Kilonja. 30% ludności trudni się rolnictwem, 20,4% handlem i komunikacją, 33,5% przemysłem i rzemiosłami. Role zajmują (1927) 51,8% powierzchni, łąki i pastwiska 26,8%, lasy 7,7%, nieużyteczne bagna 1,9%. Dominuje własność średnia. Dużą rolę odgrywa również chów bydła i rybołówstwo. Przemysł kwitnie w miastach (Kilonja, Altona, Flensburg, Rendsburg, Wandsbeck, Szlezwik, Neumünster i Eckernförde). Kolei ma S. 1441 km, dróg 5006 km. Szkół powszechnych było (1927) w S. 1614, średnich 77, uniwersytet w Kilonji (stolica). W 1920 odstąpiono Danji płn. część S. z 3.993 km² i 166.348 mieszk. (123.828 Duńczyków).

S. zamieszkiwali w zamierzchłej przeszłości kolejno Cymbrowie, Fryzowie, a od IV. w. Duńczycy. W IX. w. wystąpił S. na widownię dziejową jako zorganizowane państewko, którego książęta podlegali raz Danji, raz Niemcom, zależnie od siły ekspansji danego państwa. Po złączeniu 1386 księstwa S. (jako lenna duńskiego) z hrabstwem Holsztyn pod panowaniem hr. Schaumburg, zatwierdził król duński Chrystjan I. 1448 przywilej dany S. 1326 przez Waldemara V., mocą którego „nigdy nie powinien być S. tak złączony z Danją, by miał z nią jednego władcę". Wbrew temu wybrały stany S. 1460 księciem S. a hr. Holsztynu króla duńskiego Chrystjana I., a ten wydał przywilej, łączący wieczyście oba kraje, które przez całe stulecia żyły w orbicie wpływów duńskich. Holsztyn pozostał lennem niemieckiem, S. — duńskiem. Za Chrystjana VII., króla duńskiego, przeszedł S. pod bezpośrednie panowanie duńskie, od 1806 również i Holsztyn, zwolniony od węzłów lennych. Kongres Wiedeński 1815 uznał S. prowincją Danji, lecz Holsztyn częścią Związku Niemieckiego. Fryderyk VII. ogłosił 1848 zniesienie autonomji i wcielenie S. do Danji. Wybuchło powstanie, wspomagane przez Niemcy, które 1848—58 prowadziły z Danją wojnę o S., lecz Danja wyszła zwycięsko, zawierając 1858 pokój z Niemcami, co spowodowało poddanie się S. Danji. Po wymarciu dynastji: Holsztyn-Glückstadt 1863, zajęły wojska sasko-hanowerskie, wspomagające Fryderyka VIII., Holsztyn; gdy Danja nie chciała uznać tego faktu, sprzymierzone wojska austrjacko-pruskie zdobyły 1864 również i S., zmuszając pobitą Danję w pokoju wiedeńskim 1864 do odstąpienia praw do S.-H. na rzecz Austrji i Prus; Austrja pokonana przez Prusy w 1866, zrzekła się swych praw do S.-H. w pokoju praskim. Od 27. I. 1867 zjednoczony z Prusami S.-H. pozostawał pod panowaniem niemieckiem aż do traktatu wersalskiego 1919, który zarządził w S. plebiscyt. Ludność północnych części S. opowiedziała się w blisko 75% za przynależnością do Danji, która na mocy traktatu i wyników plebiscytu objęła 5. V. 1920 administrację w przyznanych jej częściach S.

Szlichtyng, 1. Jonasz, minister i pisarz arjański. (1592—1661), pisał po polsku i po łacinie. Główne dzieło: „Confessio fidei Christianae" (1642, z równoległym tekstem polskim 1646). Wygnany za nie z Polski w r. 1647, osiadł w Holandji, skąd, również wygnany, przeniósł się do Szczecina.

2. Jerzy, poeta pol. z końca XVI. i 1. poł. XVII. w., arjanin. Utwory jego w I. t. „Wirydarza poet." Jak. Teod. Trembeckiego (1910).

Szlifowanie, wygładzanie i kształtowanie powierzchni metalu, szkła, kamienia, przez tarcie materjałem twardszym od obrabianego. Materjały szlifierskie dzielą się na naturalne: piaskowiec, kwarzec, korund (szmergiel) i sztuczne: alundum (syntetyczny korund), karborundum (węglik krzemu), borokarbid (węglik boru). Stosuje się je w formie osełek, toczaków lub proszków. Do ostrzenia delikatnych narzędzi, np. brzytew służą też gładzone chalcedony lub oliwiny.

Szlisselburg, miasto w okręgu Leningrad (Rosja), przy wyjściu Newy z jez. Ładoga, przy kolei: Leningrad—S. z 6.317 mieszk. i przemysłem tekstylnym. Na jeziorze znajduje się twierdza S., w której więziono dawniej przestępców politycznych (m. i. Łukasińskiego), od 1917 muzeum. S. zbudowany w 1323, stanowił ważną twierdzę pograniczną, w l. 1661—1702 należał do Szwecji.

Szłyk, czapka futrzana, różnego kształtu, o opuszczonych bokach lub klapach, osłaniających uszy, a często i kark.

Szmaciarskie choroby, choroby zakaźne, dotykające przedewszystkiem osobników, trudniących się sortowaniem szmat, skór, szczeciny i t. d. Do tych chorób należy waglik (najczęściej), ospa, odra, szkarlatyna (płonica), błonica (ob. odpow. artykuły).

Szmalkalden, ob. Schmalkalden.

Szmalkaldzkie artykuły, artykuły zredagowane przez Lutra 1536 w Wittemberdze, miały stanowić podstawę do pertraktacyj na soborze w Mantui; zostały włączone w księgę konkordji (ob. Konkordji księga).

Szmalkaldzki Związek, zawarty został 1530 przez protestanckich książąt i miasta niemieckie, celem ochrony swej wiary i praw przed zakusami cesarza Karola V., 1535 odnowiony na okres 10 lat. 1546 wybuchła między cesarzem a Związkiem wojna zwana Szmalkaldzką; cesarz szybko opanował miasta związkowe, zaś wojska związkowe pod wodzą ks. saskiego Jana Fryderyka pobił pod Mühlberg. Po zdobyciu Wittenbergi i uwięzieniu landgrafa heskiego Filipa 1547 Związek przestał istnieć, a cesarz w zupełności opanował sytuację w Niemczech.

Szmaragd, szlachetna odmiana berylu, odznaczająca się piękną zieloną barwą (por. tabl. Kamienie szlachetne w t. 7.), dla której ceniony był już w starożytności. Piękne kryształy s. występują w Kolumbji. S. znane są również z okolic Ekaterynburga, Salzburga i płn. Karoliny.

Szmeks (słow. Smokovec), 3 zdrojowiska i ośrodki sportów zimowych na Spiszu słowackim, części różnych gmin u płd. podnóży Tatr, przy kolei: Koszyce—Bogumin (stacja Poprad-Velká): 1. Stary S. (St. Smokowiec), 1017 m nad poz. morza; 2. Nowy S. (N. Smokowiec), 992 m nad poz. morza i 3. Dolny S. (D. Smokowiec), 888 m nad poz. morza. Istnieją tu źródła szczawy i siarczane oraz liczne sanatorja i hotele.

Szmer, rodzaj głosu, składający się z wielu dźwięków, których wysokość natężenia i fazy zmieniają się szybko i nieregularnie. Różnorodność s. jest bardzo wielka; świadczą o tem różne nazwy używane w mowie potocznej na oznaczenie tego rodzaju głosów np. szelest, szept, szum, trzask i t. p.

Szmery naczyniowe powstają w naczyniach krwionośnych, np. w żyłach szyjnych przy niedokrewności.

Szmery serca, ob. Serca tony i szmery.

Szminka, maść kosmetyczna, zawierająca składniki pudru (ob.), zarobione z lanoliną (ob.).

Szmirgiel, mało przeźroczysta, rozmaicie zabarwiona odmiana korundu ziarnistego (najczęściej barwy szarej lub brunatnej), zwykle zmieszany z magnetytem i hematytem. Znane są pokłady s. na wyspie Naxos, w znacznych ilościach występuje także w M. Azji. S. używa się jako doskonałego środka do szlifowania.

Szmitt Henryk, hist. pol., ob. Schmitt Henryk.

Szmuklerstwo, pasamonictwo, ob. Pasamonik.

Szmurło, 1. Augustyn, filolog pol., (1821—1888), wyd. m. i. przekład „Iljady" (1887).

2. Jan, laryngolog pols., ur. 1867, prof. laryngologji i otjarji na uniwers. w Wilnie.

Szmydtowa Zofja z Gąsiorowskich, ob. Gąsiorowska-Szmydtowa Zofja.

Szo (szing, mazu), japońska miara objęt. = 1/10 to = 10 go (ngoo) czyli 1,8039 l.

Szoa, chrześcijańskie królestwo, połączone od 1889 z Abissynją, między Djemmą i Niebieskim Nilem z 40.000 km² i ok. 1,5—2 milj. mieszk. Od 1892 stolicą jest Addis Abeba.

Szober, 1. Feliks, pol. aktor i pisarz sceniczny, przedwcześnie zmarły autor wesołych komedyjek: „Stara panna" (1868) i „Lekcja śpiewu" (1868) oraz najpopularniejszej komedji „Podróż po Warszawie". Sztuka o poważnej tendencji społecznej „Znakomici" (1871), oraz „Podróż do piekła" spotkały się swego czasu z ostrą krytyką.

2. Stanisław, językoznawca polski, ur. 1871, prof. uniw. warsz., wydał m. i.: „Gramatyka w szkole średniej, jej zadania i t. d." (1913), „O poprawności języka" (1913), „Gramatyka języka polskiego" (1914—16, II. wyd. 1923, III. wyd. zupełnie zmienione 1931, główne jego dzieło), „Zwięzła gramatyka języka polskiego" (1917—18, nast. wyd. p. t. „Gramatyka polska w ćwiczeniach"), „Zasady nauczania języka polskiego" (1923), „Życie wyrazów" (1930), „Pochodzenie i rozwój polskiego języka literackiego" (1931).

Szofar (hebr.), starożydowski instrument, trąbka, sporządzona z rogu barana, używana w synagodze w czasie rannego nabożeństwa w dzień Nowego Roku.

Szofer (z franc.), kierowca samochodu. Egzaminy na kierowców (teoretyczne i praktyczne) składa się przed specjalnemi komisjami, poczem dopiero uzyskuje się od właściwej władzy politycznej t. zw. prawo jazdy.

Szogun (shogun), pierwotnie naczelny wódz, od czasu Yoritomo (por. Japonja, dzieje) dziedziczny urząd i tytuł wielkorządcy, który wykonywał naczelną władzę państwową w imie-

niu cesarza; instytucja usunięta wraz z ustrojem feudalnym w 1868. Szogunat Kamakura (1192—1333) nosi nazwę od siedziby rządu, szogunaty Ashikaga (1338—1573) i Tokugawa (1603—1868), od nazwisk rodowych szogunów. W stosunkach z Koreą nosił s. tytuł taikun, którą to nazwę przyjął zczasem Zachód na oznaczenie s., mylnie identyfikując s. z cesarzem (świeckim).

Szok (z ang. shock), ob. Wstrząs.

Szokacy, nazwa nadawana przez prawosławnych Słowian południowych współplemieńcom wyznania rzymsko-katolickiego.

Szokalski Wiktor Feliks, oftalmolog pols., (1811—1891), studja w Warszawie i zagranicą, prof. oftalmologji w Akademji Med., a następnie w Szkole Głównej i w Uniwersytecie w Warszawie. Jest autorem licznych prac specjalnych.

Szolapur, miasto okręg. w prezydenturze Bombaj (Indje ang.), na granicy Haidarabadu ze 119.581 mieszk. i przemysłem bawełnianym.

Szole Kazimierz, malarz pol., (ok. 1840—1883), malował krajobrazy, trochę konwencjonalne (wiele widoków włoskich). Dzieła w zbiorach polskich.

Szole-Rogozińska Helena, ob. Hajota.

Szolnok, miasto w komitacie Jasz-Nagykun-S. (Węgry), nad Cisą, z 32.539 mieszk., przemysłem młynarskim, drzewnym i maszynowym. S. jest siedzibą władz komitatu.

Szołdra (Pinna L.), rodzaj małża o muszli trójkątnej, cienkiej, zwykle tkwiącej ostrym końcem w dnie. Około 30 gat. żyjących i 60 kopalnych od dewonu. Sz. szyszka (P. squamosa Desk.), w morzu Śródz. Sz. szlachetna (P. nobilis L.) 30 cm dł., także w Atlantyku. Koło Tarentu poławiane dla mięsa i bisioru.

Szombathely (niem. Steinamanger), stolica komitatu Vas (Węgry zach.), nad rz. Güns z 34.699 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem. S. leży na miejscu staroż. Savarii (Sabaria), ma też szczątki budowli rzymskich.

Szombathy Josef, antropolog i prehistoryk austr., ur. 1853, 1886—1919 kustosz Naturhistorisches Museum we Wiedniu. Prace: „Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittelsteiermark (1885, 1888, 1890)", „Tabellen zur Berechnung der relativen Schädelmasse" (1918), „Die Menschenrassen im oberen Paläolithikum" (1926) i i.

Szop, zwierzę, ob. Szopy.

Szopen Fryderyk, ob. Chopin.

Szopienice, gmina o charakterze miejskim w pow. Katowice (woj. śląskie), 5 km od Katowic, przy kolei: Sosnowiec—Katowice z 11.674 mieszk., przemysłem chemicznym i hutami cynkowemi.

Szopka, mały przenośny teatrzyk z ruchomemi figurkami i sceną Bożego Narodzenia, obnoszony przez chłopców-kolędników od św. Szczepana aż do M. B. Gromnicznej, a niekiedy aż do postu. S. w różnych okolicach Polski posiada charakterystyczne dla nich cechy; najbogatszą jest s. krakowska. Ob. Jasełka oraz art. i tabl. Sztuka (ludowa). Naukowe opracowanie tekstu szopki krakowskiej przez dra J. Krupskiego w „Bibl. Krakowskiej" (1904).

Szopski Felicjan, pol. kompozytor i krytyk muzyczny, ur. 1865. Dzieła: kompozycje na fortepian, pieśni, opracowania pieśni ludowych, utwory chóralne, opera „Lilje".

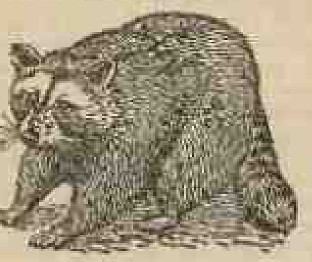

Szop pospolity (pracz).

Szopy (Procyonidae), rodzina drapieżnych. Zwierzęta wielkości lisa o długim ogonie. Prowadzą nocny tryb życia na drzewach. Wszystkożerne. Sz. pospolity czyli pracz (Procyon lotor L.) 65 cm dł., 25 cm ogon, barwy żółtawo siwej, dość zmiennej; oczy duże. Żyje w Ameryce płn. w lasach nad rzekami. W niewoli bardzo łatwo się oswaja. Pożywienie opłukuje w wodzie (stąd nazwa). Dostarcza cennego futra i jadalnego mięsa. Sz. agwara (Pr. cancrivorus L.), podobny do poprz., z pręgowanym ogonem, żyje w Ameryce płd. Tu nal. widławiec (Potos flavus Schreb.), żółto pręgowany, żyje w Ameryce środk. na drzewach. Poza Ameryką jedynie panda, ob.

Szorstkolistne, rodzina roślin, ob. Borraginaceae.

Szos (niem. Schoss), podatek od miast i miasteczek, płacony z domów. Składali go od XIII. w. mieszczanie początkowo od placów zabudowanych, następnie z domu i warsztatu pracy. Niekiedy składali sz. po wsiach młynarze.

Szosa (z franc. chaussee), ob. Drogi.

Szostowicz Urban, pedagog i pisarz pol., pijar, (1746—1792), wsławił się przekładem „Wierszy wszystkich" Konarskiego (1778).

Szoszoni, najbardziej na północ wysunięta i najniżej kulturalnie stojąca gałąź Uto-Azteków (ok. 10.000 głów), obejmująca Bannoków, Pah-Uta, Ute, Hopi; zamieszkiwali obszary od Montany po New Mexico, zajmując się pierwotnem zbieractwem i myślistwem, lub też rolnictwem (Hopi). Dziś osiedleni w rezerwatach Idaho, Nevada i Wyoming, zajmują się uprawą roli.

Szotarski Julian, publicysta pol., † 1838, w r. 1831 redagował w Warszawie „Merkurego", emigrował z korpusem Rybińskiego, wydał: „Skizzen aus Polen" (1832, II. wyd. 1833), „Puławy. Historische Erzählung aus dem letzten polnischen Freiheitskampfe" (1834), artykuły (m. i. o Brodzińskim, o Mickiewiczu) w „Roczniku Emigracji polskiej" (1836).

Szotty, słone bagna na płn. krawędzi Sahary. Między Wielkim i Małym Atlasem leży wyżyna S. Najważniejsze są tu: Szott Tigri, Szott el-Gharbi, Szott el-Chergui i Szott el-Hodna. Znaczniejsze są s. nizinne u płd. krawędzi Atlasu Wielkiego (Szott el-Dżerid, S. Gharsa, S. Melghir, S. Meruan) aż po zatokę Gabes w płd. Algerze i Tunisie. S. te leżą częściowo w depresjach i stanowią resztki wielkiego jeziora, wyschniętego z powodu wzrastającej suchości klimatu płn. Afryki. Obecnie są one przeważnie wyschnięte. Dużo z nich posiada ruiny budowli rzymskich.

Szowinizm (franc. chauvinisme), hałaśliwy i przesadny patrjotyzm. Słowo pochodzi od bałwochwalczego wielbiciela Napoleona I., grenadjera Chauvin'a, który w pismach ulotnych wielbił wielkość cesarza po jego powrocie z Elby. Postać tę spopularyzowali: Teodor i Hipolit Cogniard w komedji: „La cocarde tricolore" (1831).

Szóstak, moneta srebrna = 6 groszy. Zjawia się w Polsce za panowania Zygmunta I., potem przenosi się i na Litwę. Bito s. do końca istnienia Rzpltej i za powstania Kościuszki. W epoce porozbiorowej biła szóstaki Austrja (1794), Gdańsk (1808—1809); wkońcu bito je w czasie oblężenia Zamościa w 1813, jako dużą monetę miedzianą.

Szpachla (z niem. Spachtel), płaska łopatka stalowa, drewniana lub kościana, używana przez artystów malarzy do rozcierania farb na palecie i czasami do bezpośredniego nakładania farb na płótno.

Szpada, broń biała o prostej wąskiej głowni, jedno lub obusiecznej na końcu, służąca do pchnięcia, rzadziej do rąbania. Używana na Zachodzie od XV.—XVIII. w. jako broń osobista. W XVI. w., po wykształceniu rękojeści, staje się białą bronią kawalerji, wypartą częściowo w XVIII. i XIX. w. przez pałasz. S. szermiercza, o s. trójkątnej głowni, podobna do floretu.

Szpadkowski Telesfor, budowniczy pol., (1817-1903), budowniczy gubernjalny m. Warszawy, spędził dłuższy czas na Kaukazie. Prace teoretyczne: „Zabezpieczenie budowli od wilgoci gruntowej" (1885), „Nauka murarstwa..." (1894).

1. Gwarek czczony. 2. Ostrolot.

Szpaki (Sturnidae), rodzina ptaków śpiewających, około 200 gat., mieszkają na półkuli wsch. przeważnie w okolicach podzwrotnikowych. Gnieżdżą się towarzysko, żywią się owadami, ślimakami i owocami. U nas tylko rodzaj szpak (Sturnus L.): sz. pospolity (St. vulgaris L.) 21 cm dł. w całej Europie i części Azji, żyje w lasach na niżu. Posiada miły głos i zdolność naśladowania. Gnieździ się w dziuplach, szparach murów itd. Łatwo się oswaja i jest bardzo pojętny. W Europie płd. i Afryce płn. żyje sz. czarny (S. unicolor Temm.) 22 cm dł. Tu należą bąkojady (Buphagus Briss.), pasterze (Pastor Temm.), iskacze (Spreo Less.) i błyszczaki (Lamprocolius Surd.) żyjące w Afryce (ok. 20 gat.). Żywią się one owadami, pasorzytującemi na ssakach (owce). Są to ptaki zwykle czarne, o krótkim ogonie i długim skoku. Gwarek czczony (Eulabes religiosa L.) 26 cm dł., czarno lilijowy z żółtemi uszkami żyje w lasach Indyj i Cejlonu; łatwo uczy się mówić. Ostroloty (Artamidae) na półwyspie malajskim, żyją na palmach, często towarzysko z innemi ptakami. Żywią się owadami. Ostrolot (Artamus personatus Gould) szaro czarny, 18 cm dł.

Szpaler, rodzaj żywopłotu z drzewek strzyżonych lub roślin pnących, rozpiętych na kratowej podporze.

Szpalta (z niem.), część drukowanej kolumny (strony). Strona może być dwu-, trzy- i więcejszpaltowa (np. w dziennikach). S. odgraniczone są od siebie pionowemi linjami.

Szpandawa, ob. Spandawa.

Szpara (w anat.), ob. Fissura.

Szparag (Asparagus officinalis).
a. Pęd z jagodami, b. przekrój kwiatu, c. część pędu z kwiatami, d. przekrój jagody.

Szparagi (Asparagus L.), rodzaj, należący do Liliaceae, zioła lub krzewinki o podziemnej łodydze, silnie rozgałęzione, często pnące, liście przemienione w łuski lub kolce, w kątach ich stoją kladodja (rozpłaszczone nakształt liścia gałązki), kwiatki jedno lub dwupłciowe, owocem kulista jagoda. Rosną w cieplejszych okolicach Starego Świata. Szparag (A. officinalis L.) tworzy pod ziemią mięsiste, soczyste, białe lub różowawe karpy, które na powierzchni gleby przechodzą w gładką, zieloną łodygę wysokości 0,6—1,5 m. Kladodia mają kształt igiełek, owoce barwy szkarłatno-czerwonej. Dziko rośnie w Europie głównie na brzegach rzek i mórz, hodowany w szparagarniach, uchodzi za jedną z najlepszych jarzyn. Wymaga gleby dobrze nawożonej. Z ważniejszych szkodników należy wymienić rdzę szparagową i muchę szparagową.

Szparagowa fasola, p. Fasola.

Szparki.

a. zamknięta, b. otwarta, widziane zgóry; c. przekrój. Grube linje przedstawiają ściany komórek, gdy szp. jest otwarta, cienkie zaś — gdy jest zamknięta.

Szparki, delikatne pory mikroskopowej wielkości, występujące w skórce nadziemnych organów rośliny, służą do regulowania zagęszczenia pary wodnej w roślinie oraz do wymiany gazów między powietrzem otaczającem a wnętrzem liścia. Po obu stronach otworu szparkowego leżą komórki szparkowe o kształcie półksiężycowatym, które charakteryzują się obecnością ciałek zieleni w przeciwstawieniu do bezzieleniowych komórek skórki. Pod niemi leży jama przedechowa. Komórki szparkowe dzięki zmianie turgoru mogą się wydymać lub też kurczyć, a temsamem otwierać lub zamykać szparkę. Gdy roślina więdnie, szparki się zamykają, nie dopuszczając do wyparowania reszty wody. Nieruchome są szparki wodne (ob. Hydatody). W wyrośniętych częściach, pokrytych korkiem, rolę s. obejmują przetchlinki, ob.

Szpat, ob. Spat.

Szpat, dość częste u koni schorzenie stawu skokowego. Może być widoczne na zewnątrz w postaci zgrubienia, powstałego wskutek rozrostu tkanki kostnej. W początkowych stadjach sz. jest bolesny i z reguły powoduje kulawiznę u konia. Wcześ spostrzeżony jest uleczalny, później zaś można usunąć w drodze operacji objaw kulawizny, samo jednakże zgrubienie pozostaje.

Szpic, rasa psów, ob. Psy.

Szpica, wysunięte naprzód ubezpieczenie własne oddziału przedniej straży (dawniej: tête).

Szpicberg, ob. Szpicbergen.

Szpicbergen (norw. Spitsbergen), grupa wysp na morzu Lodowatem Płn., należąca od 1925 do norweskiego okręgu Svalbard, leży między 76° 25′ i 80° 50′ szer. płn. a 10° i 32° 30′ dług. wsch., ma 64.500 km². Archipelag składa się z głównej wyspy Zach. S., 4 dużych wysp: Ziemi Księcia Karola (na zach.), Ziemi Płn.-Wschodniej (na płn.-wsch.) oraz wysp: Barentsa i Edge (na płd.-wsch.), oraz mnóstwa wysp mniejszych. S. leży na europejskim bloku kontynentalnym i tworzy horst z cieśninami i fiordami, zbudowany ze skał wszystkich formacyj geologicznych, czemu zawdzięcza bogactwo form krajobrazowych (krajobrazy alpejskie, płytowe, pagórkowate i i.). Znaczna część wyspy jest zlodowacona, zwłaszcza w górach i w dolinach. Piaskowcowe obszary we wnętrzu wysp i wybrzeża są wolne od lodów. Najwyższym szczytem jest Newtonspits (1750 m). Klimat wysp jest niejednostajny i niejednolity, zach. wyspy znajdują się pod wpływem ciepłego prądu atlantyckiego, zaś wsch. i płn. pod wpływem prądów polarnych. Obszary nad fiordem Lodowym (na zach. wybrzeżu Zach. S.) mają średnią temperaturę roku —7,7°, marca —18,6°, lipca 5,4°, minimum —49,2°, maximum 15,6°. Opady atmosferyczne są ubogie (180—300 mm), głównie w zimie, jako śnieg. Na wybrzeżach zach. panują często silne mgły. Świat roślinny reprezentowany przez 125 gatunków roślin wyższych, tundrowych i kilkaset niższych. Świat zwierzęcy ma najliczniejszych przedstawicieli w ptakach, natomiast ssaki (renifery, niedźwiedzie polarne, foki, wieloryby i i.) zostały z biegiem czasu silnie przetrzebione.

Dzięki bogatym złożom węgla (8,5 miljardów tonn) utworzył się na S. szereg osad górniczych, których zaludnienie zmienia się w miarę wzrostu lub zmniejszania się eksploatacji węgla. Tak np. w lecie 1924 r. było tu 1741, w zimie 1499 mieszk., a w 1928 r. w lecie 800, w zimie 700 mieszk. W 1924 wydobyto 450.000, w 1928: 300.000 tonn węgla.

S. zostały odkryte podobno już w 1194 przez Normanów, w 1596 przez W. Barentsa. Od ok. 1620 stały się S. terenem połowu wielorybów i fok. Na wyspie Amsterdam (79° 45′ szer. płn.) kwitnął w drugiej połowie XVII. i w XVIII. w. letni port rybacki Smeerenberg. W XIX. w. rozpoczęły się systematyczne badania naukowe S., zwłaszcza przez Szwedów i Norwegów, w 1900 kolonizacja i eksploatacja węgla. W 1925 włączono S. do Norwegji.

Szpicel (z niem.), pogardliwa nazwa na oznaczenie konfidenta policyjnego, szpiega.

Szpieg, ob. Szpiegostwo.

Szpiegostwo, umyślne wyjawianie wiadomości, które ze względu na dobro państwa winny pozostać w tajemnicy. Przestępstwo to dawniej pojmowano jedynie jako atak na siłę zbrojną, natomiast w prawie karnem powojennem istnieją dążenia do ogromnego rozszerzenia zakresu norm prawnych, skierowanych przeciw s. — W Polsce przestępstwo sz. jest określone w Rozp. Prez. Rzplt. z dn. 16. II. 1928, które obejmuje szereg czynów skierowanych przeciw państwu i polegających na ujawnianiu ważnych wiadomości, które powinny pozostać w tajemnicy przed rządem obcego państwa. W prawie międzynarodowem za szpiega uważanym jest ten, kto potajemnie, nie w mundurze wojskowym, zbiera na terytorjum nieprzyjacielskiem wiadomości ważne dla siły zbrojnej.

Szpiglasowa Przełęcz, przełęcz (ok. 2.140 m) w Tatrach Wysokich, oddzielająca Liptowskie Mury od Miedzianego, powszechnie używana dla przejścia z dol. Pięciu Stawów Pol. do Morskiego Oka.

Szpik kostny, ob. Kostny szpik.

Szpilkowe drzewa, ob. Iglaste.

Szpiłowski, 1. Hilary, architekt pol., (1753—1827), prof. Wydziału sztuk pięknych Uniwersytetu warsz. i budowniczy departamentu warsz. Jest twórcą projektów elewacji kościoła ś. Jana (1823) i nowej elewacji pałacu Saskiego (1825), według jego projektu wykonano grobowiec M. Bacciarellego i jego żony w katedrze ś. Jana w Warszawie. Wybudował pałac w Walewicach, kościół w Dąbiu i elewację kościoła dominikańskiego w Warszawie, przebudował tamże pałac Kazimierzowski.

2. Sylwester, syn poprzed., architekt, † 1832(?), pracował w Warszawie przy budowie teatru Wielkiego, później przeważnie w Kaliszu, gdzie budował m. i. gmach sądu okręgowego (1820—1821). Napisał: „Zasady wyrachowania materjałów do różnych budowli..."

Szpinak (Spinacia oleracea).

a. pęd z kwiatostanami męskiemi, b. kwiat męski, c. pęd z kwiatostanami żeńskiemi, d. kwiat żeński (słupek).

Szpinak, ob. Spinacia.

Szpinet, ob. Spinet.

Szpital wojskowy, szpital dla osób wchodzących w skład armji. W Polsce, ob. t. 13, str. 128. O sz. polowych, ob. niżej.

Szpitale, zabudowania przeznaczone dla pomieszczenia i pielęgnowania chorych. W budownictwie szpitalnem rozróżnia się dwa systemy: korytarzowy (wszystkie pomieszczenia leżą po jednej wzgl. po obu stronach długich korytarzy) i pawilonowy, który polega na budowaniu kilku lub kilkunastu budynków mniejszych (pawilonów), otoczonych ogrodami, czasem połączonych ze sobą korytarzami. Od pewnego czasu (szczególnie od czasu w. wojny), posługuje się szpitalnictwo budową baraków, które są do pewnego stopnia rodzajem pawilonów. S. powinien posiadać suche podłoże, leżeć zdala od miasta i zakładów przemysłowych. Dzisiejszy poziom techniki i medycyny przewiduje długi szereg rozmaitych urządzeń higjenicznych, które stanowią już obecnie specjalną wiedzę. Każdy duży s. dzieli się na poszczególne oddziały, zależnie od rodzaju chorób: wewnętrzny, chorób zakaźnych, chirurgiczny, położniczo-ginekologiczny, okulistyczny, dla chorób nerwowych, skórnych, dziecięcych i t. d. Każdy oddział posiada swe pracownie lekarskie dla badań pomocniczych; w wielkich s. istnieją centralne pracownie bakterjologiczno-chemiczne i instytuty roentgenologiczne. W miastach uniwersyteckich służą s. także dla celów dydaktycznych; w tym celu zaopatrzone są niektóre oddziały w sale wykładowe i ambulatorja. — Na czele s. stoi dyrektor, który w s. mniejszych jest równocześnie ordynatorem jednego z oddziałów, najczęściej oddziału chirurgicznego. Na czele oddziału stoją ordynatorzy (dawniej prymarjusze). — Por. też art. Stosunki zdrowotne w t. 13.

Historja szpitalnictwa. Starożytni Grecy i Rzymianie nie znali s., natomiast w Indjach już w III. w. przed Chr. istniały szpitale dla ludzi i zwierząt. Publiczna opieka nad chorymi miała swój początek w pierwszych gminach chrześcijańskich i odgrywała wówczas wielką rolę. Za pierwsze szpitale uważać należy t. zw. ksenodochja, zakładane już w III. w. po Chr. S. w dzisiejszem tego słowa znaczeniu wprowadzone zostały w średniowieczu przez t. zw. zakony kawalerskie. Zakon św. Ducha odznaczył się w tym kierunku największą inicjatywą i s. przezeń utrzymywane stały się wzorem dla podobnych zakładów całego Zachodu. Później zajmowały się budowaniem s. miasta, cechy, gildy i t. d.; pandemje średniowiecza przyczyniły się do budowania s. (dla zadżumionych), z których potem po wygaśnięciu zarazy powstawały s. powszechne. W w. XVIII. zakładali panujący wiele s.; i tak powstał w Berlinie w r. 1710 s. „Charité", w 1757 w Warszawie Szpital Dzieciątka Jezus, 1784 wiedeński Szpital powszechny (Allgemeines Krankenhaus). W Anglji powstawały s. z inicjatywy prywatnej, dopiero w 1828 powstał w Londynie Royal Hospital. We Francji cieszył się powszechnem uznaniem Hôtel Dieu w Paryżu. Nowoczesna reforma s. datuje się dopiero od w. XIX. Rozwój higjeny i postępy bakterjologji miały na nią wpływ decydujący.

Szpitale polowe przyjmują ciężko rannych, niewytrzymujących długiego transportu, a wymagających prędkiego zabiegu, oraz lekko rannych. P. sz. przydzielone dywizji obsługuje kompanja sanitarna. Ze względu na ciężko rannych rozwija się szpitale w ten sposób, że jeden wpobliżu linji polowej przyjmuje tylko ciężko rannych, drugi, założony dalej, przeznacza się dla lżej rannych, trzeci zaś, w razie posunięcia się naprzód linji bojowej, zajmuje miejsce i rolę pierwszego.

Szpitalnictwo, ob. Szpitale.

Szpitalnicy i Szpitalniczki, zgromadzenia i towarzystwa, tworzone po wojnach krzyżowych na wzór zakonów rycerskich, celem pielęgnowania chorych.

Szponton (franc.), krótki berdysz, podobny do halabardy, stanowił uzbrojenie i oznakę służbową oficerów piechoty w XVII. i XVIII. w.

Szpony, hakowate zagięte, ostre pazury u ptaków i zwierząt drapieżnych.

Szpotański Stanisław, pol. hist. lit. i powieściopisarz, ur. 1880, wydał m. i. studja: „Początki polskiego socjalizmu" (1907), „Lud Polski. Z dziejów polskiej myśli socjalistycznej" (1907), „Sejm w emigracji" (1906), „Maurycy Mochnacki" (1910, monografja), „Maurycy Mochnacki. Profil historyczny" (1910), „Adam Mickiewicz i jego epoka" (1921—22, 3 t., monografja), „O pojmowanie Mickiewicza" (1922, polemika z Kallenbachem), „Adam Mickiewicz et le romantisme" (b. r.); powieści: „Skradziony rękopis" (1925), „Przysięga" (1927), „Synowie klęski" (1928), „Odloty" (1929), „Prometeusze" (1929), „Bez ziemi i bez nieba" (1930), „Wróżka" (1931). Charakterystykę powieściopisarza ob. t. 13, str. 250.

Szprewa (niem. Spree, Sprewa), lewoboczny dopływ Haweli w Niemczech, długi 397 km (że-

MIEJSKA W CHEŁMIE Nr 28957

główny 176 km). Wypływa w Saksonji, wpobliżu granicy Czech, przepływa przez Łużyce pod Budziszynem, dzieli się w Spreewaldzie na mnóstwo ramion, przepływa przez jez. Schwieloch i Grosser Müggelsee w Brandenburgji, płynie pod Berlinem i uchodzi pod Spandawą. 3 kanały łączą S. z Odrą, 2 z Hawelą.

Szprewski Las, ob. Spreewald.

Szprot.

Szprot (Clupea sprattus L.), ryba kostnoszkieletowa z rodziny śledzi, 10—15 cm dł., grzbiet błękitno oliwkowy, boki srebrne. Żyje w Atlantyku po Lofoty, w Bałtyku i morzu Północnem. Na tarło (maj-czerwiec) przychodzi do brzegów Anglji, Francji i krajów nadbałtyckich. Poławiana masowo, w handlu wędzona lub marynowana.

Szprotawa (niem. Sprottau), miasto powiat. na Dolnym Śląsku (Niemcy), przy ujściu rzeki S. do Bobru i kolei: Głogów—Żegań z 10.366 mieszk. i znacznym przemysłem.

Szprycha (sprycha), ob. Koło.

Szpunt, czop, zatyczka.

Szpyrkówna Marja H., powieściopisarka pol., wyd. „Zwrotki jesienne" (1911, poezje), „Józiukowa niedziela" (1914), „Pierwiosnki" (1914), „Będziesz maleńką" (1920), „Wielki cham" (1921), „Gwiazdy i dolary" (1925), „Grzech" (1925), „Człowiek, który zwarjował" (1925), „Tajemnica masońskiego zegara" (1926), „Trzy przygody" (1926), „Słoneczny domek" (1926), „Godzina bije" (1927), „Grzech Lucifera" (1928), „Cuda w Lourdes" (1930), „Karjera Haneczki" (1931). Por. t. 13, str. 246.

Szrafowanie, szrafirowanie (z włosk. sgraffiare), kreskowanie, cieniowanie zapomocą kresek równoległych lub przecinających się. Istnieją maszyny do s., wypełniające dane przestrzenie punktami lub kreskami odpowiednio ustawionemi. Technika ta używana w kartografji, heraldyce i rysunkach.

S. w kartografji polega na przedstawianiu na mapach pochyłości przy pomocy kresek zboczowych, których gęstość i grubość wybrana odpowiednio do ilości światła, otrzymywanego przez daną powierzchnię przy prostopadłem oświetleniu, określa jej nachylenie. S. używane na mapach od pocz. XVIII. w. zostało ujęte w system przez saskiego kartografa Jana Jerzego Lehmanna w 1799 r., obecnie jest wypierane z map sztabowych i szkolnych przez poziomice.

Szramowanie (albo wrębianie), w górnictwie ręczne lub maszynowe wycinanie brózd w pokładzie minerału, aby go następnie rozkruszyć klinami. Ob. t. 5., tablica XVI.

Szrapnel, ob. Pocisk.

Szreń, śnieg, który uległ rekrystalizacji, zamieniony pod wpływem ciśnienia górnych warstw śniegu i zmian temperatury w krupowate ziarna. Ze s. tworzy się lód lodowców.

Szretter, 1. Piotr, powstaniec pol., ur. 1812, brał razem z ojcem Jakóbem (1771-1842) i czterema braćmi udział w powstaniu listopadowem na Białorusi, które opisał w: „Rys historyczny powstania w puszczy białowieskiej w 1831" (1893).

Szretter Eugenjusz, architekt pol., (1876—1925), studja odbył w Petersburgu. Prace w Rosji: udział w budowie gmachu opery w Kijowie, pałacu i stacji klimatycznej w Gagrach; pałac w Jałcie, zakłady kąpielowe w Essentukach i Piatigorsku, i t. d. Był profesorem w Akademji sztuk pięknych w Odesie, od 1921 asystentem Noakowskiego (ob.) w Warszawie. Prace w Polsce: projekty przebudowy węzła kolejowego w Warszawie, budowa dworca kolejowego w Kole i i.

Szron, wszelki z wyjątkiem gołoledzi lód atmosferyczny na twardem podłożu. Powstaje przez zmarznięcie rosy i tworzy drobne kuleczki lodu. S. wiatrowy jest to skorupa lodowa osadzająca się na przedmiotach pod wpływem nawianej mgły przechłodzonej.

Sztab, zespół oficerów wraz z personalem pomocniczym, przydzielony dowódcy do bezpośredniej pomocy w dowodzeniu i zarządzie podległą mu częścią wojska. W jednostkach wielkich na czele s. stoi szef s., a s. dzieli się na oddziały (organizacyjny, wywiadowczy, operacyjny, zaopatrzenia i i.).

Sztab generalny, a) tyle co sztab główny (ob.), nazwa używana dotąd m. i. we Francji, Niemczech, Włoszech; b) korpus osobowy oficerów przeznaczonych i wykształconych do służby w sztabach. Polska i Francja posiada t. zw. oficerów dyplomowanych, którzy pozostając w korpusach osobowych swych broni, pełnią służbę przy sztabie głównym.

Sztab główny, organ pomocniczy naczelnego wodza w czasie wojny, a w czasie pokoju naczelnej władzy wojskowej (w Polsce Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych) w zakresie dowodzenia wojskiem i opracowania wszelkich zagadnień związanych z jego gotowością wojenną i przygotowaniem planu wojny. Różnorodność elementów narzędzia wojny wymaga zorganizowania s. g. w szereg oddziałów (biur), którym powierza się szczegółowe opracowanie planów mobilizacji, koncentracji, zaopatrzenia, transportów oraz studjum nowych broni i form walki; ponadto czuwają one nad wykonaniem zleceń naczelnej władzy, rozwojem wojskowości u obcych (wywiad), stanem wyszkolenia wojska i przygotowaniem gospodarczem kraju dla ewent. potrzeb wojny. Szefowi s. g. podlegają ponadto wyższe szkoły wojskowe, w których kształcą się przyszli oficerowie dyplomowani, oraz zakłady wydawnicze i geograficzne (regulaminy i mapy), a w niektórych państwach także zakłady historji wojen. S. g. utrzymuje swych delegatów przy placówkach komunikacyjnych, gospodarczych i poselstwach u rządów obcych (attachés militaires). — Zaczątkiem s. g. był u Szwedów w XVIII. w. oficerowie bez wojska, przeznaczani do pomocy dowódców; naśladują to później wojska brandenburskie. W Polsce powstaje generał-sztab już u schyłku XVII-go w.; składa się z generałów oraz szefów służb i adjutantów. Istniejący za czasów Księstwa Warsz. i Królestwa Kongr. s. g. opracowuje przedewszystkiem sprawy osobowe, dyzlokacyjne i ruchów wojska.

Sztabowe żelazo, pręty żelazne, o przekroju kwadratowym lub okrągłym.

Sztabowi oficerowie, klasa stopni wojsk. pomiędzy generałem brygady a kapitanem (rotm.): pułkownik, podpułkownik i major. W marynarce wojennej tak zwani komandorowie czyli faktyczni kapitanowie. Ob. Oficer.

Sztabowy kapitan, młodszy stopień w klasie kapitanów (rotmistrzów), zwany także kapitanem-porucznikiem.

Sztachety, ogrodzenie z drążków, przytwierdzonych pionowo do poziomych łat.

Sztafaż (staffage), nazwa grup lub figurek ludzi czy zwierząt ustawianych dla ożywienia krajobrazów lub widoków architektury w malarstwie, w których głównym tematem jest krajobraz.

Sztafeta (z franc. estafette), 1. nadzwyczajny posłaniec konny; 2. wiadomość, przesłana przez takiego posłańca. — 3. (bieg sztafetowy, rozstawny), wyścig, w którym bierze udział większa ilość zawodników bezpośrednio po sobie na pewnej określonej przestrzeni. B. s. uprawia się przedewszystkiem w lekkiej atletyce, a to na przestrzeniach 4×75 m, 4×100 m, 4×200 m, 10×100 m, 100×100×200×800 m, 3×800 m i więcej, przyczem zawodnicy podają sobie pałeczkę sztafetową, drewnianą, długości 30 cm i wagi ok. 50 gr. B. s. istnieją ponadto w pływaniu i narciarstwie. — 4. Sztafety (w wojsku), grupki pieszych i konnych, rozstawione wzdłuż pewnej linji, przekazują od jednej do drugiej przez gońców coraz dalej różne wiadomości. S. stosuje się w braku elektrycznych lub mechanicznych środków łączności. Franc. nazwa: relais.

Sztafety, ob. Sztafeta.

Sztajer, zniekształcony wyraz na określenie narodowego tańca styryjskiego, w takcie na 3/4, o szybkiem tempie.

Sztalugi, drewniana podstawa o ruchomej podporze dolnej, pozwalającej ustawić s. pod dowolnym kątem nachylenia, służąca dla malarzy do ustawienia obrazów dowolnej wysokości, co reguluje ruchoma belka górna.

Sztalugowe malarstwo, malarstwo na płótnie, drzewie, w odróżnieniu od malarstwa ściennego.

Sztandar (franc. étendard), nazwa znaku pułkowego (chorągwi) kawalerji. Do XIX-go wieku posiadały je poszczególne szwadrony.

Sztaudynger Jan, poeta pol., wydał: „Dom mój" (b. r., z przedmową K. H. Rostworowskiego), „Ballady poznańskie" (1930), „Ludzie" (1931), „Rzeź na Parnasie" (1931). Ob. t. XIII., str. 253.

Sztekkerowa Wanda, ob. Rutkowska Wanda.

Sztanca, ob. Wyginiarki.

Sztencel Maurycy, malarz pol., * 1856, studjował w Warszawie u Gersona i Hadziewicza i w Monachjum. Główne dzieła: „Ofelja", „Król Lear i Kordelja", „Szachiści", „Konkury", „Po modlitwie" i i. Malował też portrety.

Szterling, ob. Sterling.

Sztof, rosyjska miara cieczy = $^{1}/_{8}$ wiadra = 1,5374 litra.

Sztokfisz, p. Wątłusze.

Sztokholm (Stockholm), stolica Szwecji, leży pod 59° 21' szer. płn. i 18° 3' dług. wsch. przy wypływie rz. Norrström z jez. Mälar do Bałtyku, nad usianą wysepkami zatoką m. Bałtyckiego. Stare miasto Staden z zamkiem królewskim i portem, położone na 3 wyspach, skupia w sobie przeważnie urzędy, sklepy, biura i t. p. Na płn. brzegu rzeki leżą dzielnice: Norrmalm, Vasastaden, Östermalm i Kungsholmen, na płd. zaś Södermalm i Brännkyrka. Z budowli zasługują na uwagę: Storkyrka (ok. 1260), gotycka Riddarholmskyrka z grobowcami królów i znakomitych ludzi i zamek królewski (XVIII. w.).

S. posiada (1929): 474.004 mieszk., którzy trudnili się w 1920 w 38% przemysłem i rzemiosłami, a w 31,2% handlem i komunikacją. S. jest potężnym ośrodkiem przemysłu, zwłaszcza metalurgicznego, spożywczego, graficznego, papierowego, tekstylnego, konfekcyjnego i chemicznego. Ruch w porcie S. wyrażał się w 1927 cyfrą 9,520.000 tonn rej. netto, z czego na żeglugę zagraniczną wypadało 2,400.000 tonn rej. Skupiał on w sobie 31% importu i 12% eksportu Szwecji.

Z zakładów naukowych posiada S. prywatną wszechnicę (od 1928), Karoliński Instytut Medyczno-Chirurgiczny (od 1810), akademję weterynarji (od 1819), politechnikę (od 1827), akademję handlową, leśniczą (od 1828), centralny instytut gimnastyczny (od 1813), instytuty: dentystyczny i farmaceutyczny, Akademję Sztuk Pięknych, Akademję Umiejętności, szereg muzeów (Narodowe, Historyczne, Przyrodnicze, Nordyjskie, muzeum na wolnem powietrzu, zw. Skansen (od 1891) na wyspie Djurgård i i.), bibljotek (z Królewską na czele) i archiwów, obserwatorjum astronomiczne, ogród botaniczny i t. p. Okolice S. są niezwykle malownicze, usiane letniskami i miejscowościami kąpielowemi.

S., pierwotnie wieś rybacka, otrzymał w 1187 zamek warowny. Miastem jest od czasów Jarla Birgera (ok. 1250). 10 paźdz. 1471 pobili tu Szwedzi pod Sten Sture'm króla duńskiego Chrystjana I. W listopadzie 1520 urządził król duński Chrystjan II w S. t. zw. „krwawą łaźnię sztokholmską", każąc stracić celem umocnienia swej władzy zgórą 100 szwedzkich szlachty i mieszczan.

Sztolcman Jan, polski zoolog, podróżnik i myśliwy, (1854—1928), dyr. Muzeum Branickich, później wicedyr. Pols. Muz. Zoolog. w Warszawie. Odbył wiele podróży badawczych do Peru, Ekwadoru, Gujany i Sudanu. Odkrył przeszło 150 nowych gatunków ptaków. Napisał wiele prac ornitologicznych naukowych i popularnych, m. i. „Peru, wspomnienie z podróży" (1912, 2 t.).

Sztolnia, ob. Kopalnie.

Sztucer, gwintowana broń myśliwska w postaci krótkiego karabinka, także nazwa broni palnej strzelców pieszych.

Sztuczna skóra, rozdrobnione włókna, uzyskane przez zmielenie odpadków skórzanych, zmieszane z kauczukiem i sprasowane. Także namiastki skóry, ob. Cerata, Dermatoid, Pergamoid, Fibroleum.

Sztuczna wełna, ob. Wełna sztuczna.

Sztuczne drzewo, trociny prasowane z lepiszczem, takiem jak np. klej, krew, żywica, szkło wodne i t. p. Namiastka drzewa do wyrobów dekoracyjnych, ornamentów i t. p.

Sztuczne kamienie szlachetne, ob. Kamienie szlachetne.

Sztuczne ognie, ob. Bengalskie ognie, Pirotechnika.

Sztuczne perły, ob. Perły sztuczne.

Sztuczne żywice, produkty polimeryzacji kumaronu (ob.) lub kondensacji fenolu w obecności formaldehydu, znane pod nazwą *bakelitu* lub *cellonu*, służą do wyrobu drobnych przedmiotów, jako naśladownictwo bursztynu i do przyrządzania lakierów.

Sztuczny jedwab, ob. Jedwab sztuczny.

Sztuczny lód, ob. Oziębiające maszyny.

Sztuk Pięknych szkoły, uczelnie artystyczne, obejmujące działy: malarstwa, rzeźby, architektury, grafiki, sztuki dekoracyjnej i t. d., albo też tylko niektóre z nich. W *Polsce* istnieją 3 Szk. Szt. P. o poziomie szkół wyższych (akademickich): w Warszawie (Szkoła Szt. P.), w Krakowie (Akademja Szt. P.) oraz w Wilnie (jako osobny wydział Uniw. Stef. Batorego). Poza tem są *Szkoły Przemysłu art. i Sztuk zdobniczych*, w typie szkół *średnich*, a m.: państwowe w Krakowie, Poznaniu i Lwowie, warsztaty przy państw. Szkole Szt. P. w Warszawie, Miejska Szkoła Zdobnicza w Warszawie.

Sztuka, w szerszem znaczeniu każda systematyczna, celowa działalność, polegająca na umiejętnem przerabianiu zewnętrznego materjału. W węższem znaczeniu termin ten określa każdą działalność estetyczną, twórczość, czynność, mającą na celu wywołanie wzruszenia estetycznego. W szczególności termin stosowany na oznaczenie materjalnie zrealizowanych procesów myślowo-uczuciowych, a więc procesów psychicznych zobjektywizowanych w formie przedmiotów materjalnych. Wśród nich wyróżniamy znowu przedmioty, należące do t. zw. kultury materjalnej, czy technicznej, oraz przedmioty artystyczne. Cechą ogólną pierwszych jest powtarzalność, wyrób w serjach, a podobieństwo między niemi jest bardzo silne. Cechą zasadniczą drugiej grupy jest ich niepowtarzalność, jednorazowość, stąd mówi się o indywidualności w s. Na granicy obu grup pozostaje przemysł artystyczny (ob.). Z pojęciem s. są związane przedewszystkiem dwa zasadnicze zagadnienia: *genezy s. i klasyfikacji s.* Sposób rozwiązania pierwszego zależy tak od badania najstarszych objawów s. ludzkości czyli s. epok paleolitu i neolitu (ob. Kamienna epoka), oraz s. współcześnie żyjących ludów prymitywnych, jak i od zapatrywań na genezę i pierwotny rozwój kultury ludzkiej wogóle. W zasadzie można powiedzieć, że jedni badacze kładą nacisk na czynniki czysto estetyczne w genezie s., inni na czynniki pozaestetyczne, w szczególności na momenty gospodarcze; znaczną rolę musiały także odgrywać momenty magiczno-religijne. *Klasyfikacja s.* bywa przeprowadzana w bardzo rozmaity sposób, zależnie od teoryj estetycznych danego badacza. Spotykamy klasyfikacje na s. *akustyczne i optyczne*, albo na *ruchowe i nieruchowe*, s. *czyste i stosowane* i w. in. S. w węższem znaczeniu dzielimy pospolicie na *architekturę, rzeźbę, malarstwo i przemysł artystyczny*, choć ten podział jest najzupełniej niewystarczający z punktu widzenia teoretycznego. Rzeźbę i malarstwo razem określamy także terminem *s. plastycznej*.

Historja sztuki jest to nauka, mająca na celu badanie istoty i rozwoju s. H. s. zajmuje się więc architektoniczną i plastyczną twórczością ludzkości od jej najwcześniejszych objawów począwszy i posługuje się rozmaitemi metodami, zależnie od punktu widzenia badającego i jego celu. Na pierwszem miejscu pozostaje grupa metod porównawczych, w szczególności t. zw. analiza porównawcza. Poszczególne etapy badania artystycznego obejmują, naogół biorąc, następujące stadja: opis materjału i techniki dzieła sztuki, jego tematu, przedstawienie formy (masy, przestrzeni, światła i barwy), wskazanie miejsca w rozwoju artystycznym, znaczenia i wartości artystycznej. Jest to oczywiście tylko najprostszy schemat, który bywa w różny sposób różniczkowany. Do nauk pomocniczych h. s. należą: *topografja i geografja artystyczna, numizmatyka, ikonografja, epigrafika, paleografja, heraldyka* i t. d. Jako pomocniczy środek badania służy reprodukcja, do czego w pierwszym rzędzie używa się fotografji. Tu należą także mapy, plany, wykresy i t. p.

Od starożytności greckiej i rzymskiej począwszy zachowały się lub doszły do nas na drodze pośredniej *traktaty o s.* Nieocenione wiadomości o architekturze Greków i Rzymian znajdujemy w opisie Pauzanjasza (II. w. po Chr.) podróży po Grecji, w dziełach Plinjusza, Witruwjusza i in. Najznakomitszym krytykiem sztuki był *Lukjan*. Zachowały się także różne fragmenty i traktaty pisarzy starochrześcijańskich i wczesnośredniowiecznych. Wiele pism tego rodzaju pochodzi ze średniowiecza. Na czele piśmiennictwa renesansowego włoskiego stoi Ghiberti, po nim idzie Vasari („Vite de' più eccelenti pittori, scultori ed architetti", 1550).

Od działalności antykwarjuszy włoskich, pisarzy o sztuce, autorów traktatów z pogranicza estetyki i historji sztuki we Włoszech w epoce renesansu, poprzez badania prowadzone w rozmaitym zakresie w epoce renesansu i baroku we Włoszech, Francji, Niderlandach, Anglji i Niemczech, rozpoczyna się rozwój *naukowej* h. s. z wystąpieniem Winckelmanna (ob.). Wiek XIX. doprowadził do rozszerzenia badań na inne obszary, prócz śródziemnomorskiego, do pogłębienia metody i do rozbudowania terminologji pojęciowej. Pod koniec tego wieku i w w. XX. h. s. staje się samodzielną nauką o własnych metodach, wyzwoloną z przeważających poprzednio wpływów historji i filologji. — Do rozszerzenia horyzontów i pogłębienia badań przyczyniły się rozmaite czynniki, jak wykopaliska archeologiczne, inwentaryzacje zabytków, działalność teoretyków (Riegl, Dvořak, Wölfflin, Worringer i w. in.). Doszło także do wyodrębnienia osobnych nauk, jak np. archeologja egipska i inne.

Sztuka ludowa (do tego 2 tabl.). Pod koniec XIX. w. odkryto art. wartości i cechy s. l., któremi są: przewaga pierwiastka zdobniczego, bogactwo motywów, których tradycja sięga często w czasy przedhist., ścisły związek formy art. z właściwościami materjału i techniki, łączność z życiem (ozdoby stroju, mieszkania, sprzętów, narzędzi, przedmiotów obrzędowych) i odzwierciadlanie charakteru etnicznego. — W Europie najbujniej rozwinęła się s. l. u narodów słowiańskich (Polaków, Słowaków, Słowian Połudn., Bułgarów, Rusinów i Rosjan). Specjalny charakter ma s. l. krajów germańskich, szczególnie na północy, we Fryzji i Skandynawji (mycerstwo, tkactwo, hafciarstwo, filigranowanie). Poza tem znana jest ceramika lud. w Anglji, Hiszpanji i Włoszech, wyroby mosiężnicze w Belgji i Holandji, hafty i tkactwo art. na Węgrzech, w Rumunji i Grecji i t. d.

S. l. w *Polsce* występuje w zasięgach regjonalnych. Najważniejsze są regjony Podhala, ziemi krakowskiej, łowickiej i kurpiowskiej, z ziem ruskich Pokucie. Dziedzina s. l. obejmuje: budownictwo, rzeźbę, sprzęty i narzędzia, ceramikę (ob. tabl. VI. i VII. w t. 3), strój (ob. tabl. barwne w t. 13) i jego ozdoby (hafty, aplikacje, skóra, wyroby metalowe), obrazy, drzeworyty, wycinanki, malowanki, oraz przedmioty obrzędowe. Z krajobrazem polskim wiążą się pięknie różne typy drewnianych chat (ob. Chata oraz tabl. w t. 3), szczególnie podhalańska, krakowska, łowicka i kurpiowska, drewniane kościółki, dzwonnice, bramy, a przedewszystkiem krzyże (najozdobniejsze na Wileńszczyźnie) i kapliczki przydrożne, których urok polega zarówno na pięknej konstrukcji, jak i rzeźnych w drzewie ozdobach. W kapliczkach mieszczą się obrazki świętych lub drewniane figurki, rzeźbione przez samorodnych artystów. Z rzeźb ludowych charakterystyczną dla pol. terenu etnograficznego jest postać siedzącego, martwiącego się Chrystusa (Frasobliwego); popularnemi tematami są też Chrystus, upadający pod krzyżem i M. Boska z Dzieciątkiem. Z pośród sprzętów lud. wymienić należy góralską skrzynię z wiekiem dwuspadkowem (forma romańska) i stół z rozkraczystemi nogami, połączonemi listwą, zaklinowaną na końcach (forma gotycka), oraz krakowską skrzynię „wianną", malowaną w smukłe kwiatony, wyrastające z waz (forma renesansowa). Poza tem godne uwagi są góralskie zydle z wzorzyście wyciętym zapleckiem i półki na garnuszki i czerpaki, krakowskie łóżka, szafki i ławy, kaszubskie „szelbiągi" (kredensy) oraz śląskie, lubelskie i kujawskie skrzynie.

Zdobione są również drewniane przedmioty codziennego użytku. Na Podhalu w sześcioramienną gwiazdę wrębioną, ząbce, „leluje" lub motywy zwierzęce zdobi się łyżniki, wyciskadła na „oszczypki" (serki owcze), „kózki" na osełki, stępki i t. d. Na Wileńszczyźnie przęślice, na Pokuciu płaskie, okrągłe „rakwy" na bryndzę, flaszki na wódkę i t. d. W ceramice najstarsze formy zachowały się na wschodzie w postaci różnokształtnych „siwaków". Zasłużonem uznaniem cieszyły się do niedawna garncarskie wyroby z Kołaczyc, Bratucic, Iłży, Ćmielowa, Wyszkowa i i. Największą żywotność wykazuje dziś ludowa majolika na Pokuciu, uprawiana przez Polaków („styl Bachmińskiego").

O stroju ludowym, ob. w t. Polska. Łącznie ze strojem występują hafty: na wschodnich obszarach panuje haft geometryczny, na zachodzie przeważa ornament roślinny. Stylowy charakter mają hafty kurpiowskie, misterne w wykonaniu hafty z Makowa, krakowskie, dawne kaszubskie oraz śląskie. Z metalowych ozdób stroju archaiczne tradycje mają podhalańskie spinki do koszul oraz krakowskie spinki i krzyżyki. Cenne są śląskie filigranowe i odlewane ze srebra i złota pasy, guzy, brosze, łańcuszki i t. d. Technika inkrustacji rozwinęła się na Podhalu i Pokuciu.

Do zamarłych działów s. l. należą obrazy, malowane na odwrociu szkła oraz drzeworytnictwo, którego wiele okazów z końca XVIII. w. i pocz. XIX. w. znamy z pogranicza Żmudzi i Prus Wsch., z Kaszub, ziemi krakowskiej i Pokucia. Wiele uroku mają też naiwne obrazy na papierze i płótnie. Oryginalnym działem pol. s. l. są: malowanki farbami temperowemi (na Powiślu dąbrowskiem), wycinkami i nalepianki z kolorowych papierów, służące do ozdoby izby. Najpiękniejsze są kurpiowskie i łowickie. Obrzędowy charakter, zmienny w formie zależnie od regjonu, mają: wieńce dożynkowe, różdżki i pieczywo weselne, palmy, maiki, pisanki, przeróżne ozdoby kolędników i śmigusników, wózki dyngusowe, turonie i inne maszkary, a wreszcie „podłaźniki", t. j. drzewka wieszane na wilję Bożego Narodzenia u powały, zdobne w jabłka, „światy" z opłatków i t. p. W genetycznym związku z wieńcami doż., podłaźnikiem i kościelnemi świecznikami pozostają efektowne pająki z bibuły i słomy, zdobiące sufit. Wpływ kościoła zaznaczył się na gwiazdach i szopkach, noszonych po domach w okresie Bożego Narodzenia. Najpiękniejsza jest szopka krak., będąca prymitywnym, lud. teatrem marjonetek. Lit.: E. Frankowski, Sztuka ludu pol., 1928; tegoż Wycinanki, 1928; W. Antoniewicz, Metalowe spinki góralskie, 1928; S. Udziela, Hafty ludu krak., 1906; W. Matlakowski, Zdobienie i sprzęt ludu pol. na Podhalu, 1901; T. Seweryn, Krak. skrzynie malowane, 1928; tegoż Pokucka majolika lud., 1929, tegoż Parzenice góralskie, 1930; T. Dobrowolski, Śląska rzeźba w drzewie, 1930; J. S. Bystroń, Polskie drzeworyty lud., 1929.

Sztuka, czasopismo art.-lit., wydawane w r. 1904 w Krakowie pod red. Ant. Potockiego.

Sztuka, czasopismo art.-lit., wydawane w l. 1912—14 w Krakowie pod red. Henryka Juszkiewicza.

Sztuka ludów pierwotnych, ob. Ludy pierwotne.

Sztuka Współczesna — L'Art Contemporain, czasopismo art. polsko-franc., wydawane w Paryżu od r. 1929 pod red. Chodasiewicz-Grabowskiej i Jana Brzękowskiego, poświęcone najnowszym prądom w literaturze i sztuce.

Sztukaterje, stiuk (ob.).

Sztuki Piękne, miesięcznik poświęcony architekturze, rzeźbie, malarstwu, grafice i zdobnictwu, organ Polskiego Instytutu Sztuk Pięknych, wydaw. w Krakowie w l. 1924—1931.

Sztuki zabytki (pomniki), dzieła z zakresu architektury, rzeźby, malarstwa i przemysłu artystycznego, posiadające wartość historyczną lub artystyczną; są one ważnym materjałem badawczym. W drugiej połowie XIX. w. zaczęto w zach. i środk. Europie przeprowadzać inwentaryzację z. s., nad któremi istnieje opieka państwowa (konserwatorowie) prawie we wszystkich krajach Europy.

Sztum (niem. Stuhm), miasto powiat. w Prusach Wsch., przy kolei: Malborg—Kwidzyń, położone między 2 jeziorami, ma 5.135 mieszk., zamek z XIV. w. oraz przemysł drzewny i młynarski. 17 czerwca 1629 pobili tu Polacy i cesarscy Gustawa Adolfa. W powiecie S. było w 1910 r. 42,6% Polaków.

Sztumdorf, ob. Sztumska Wieś.

Sztumska Wieś (Sztumdorf, niem. Stuhmsdorf), wieś w pow. Sztum (Prusy Wsch.), 4 km od Sztumu, pamiętna pokojem, zawartym tu na 26 lat między Polską a Szwecją 16 września 1635, a będącym przedłużeniem rozejmu altmarskiego.

Sztundyści (ros. stundisti, od „Stunde" — godzina [modlitwy]), sekciarze cerkwi rosyjskiej, tworzący całe gminy, przypominający pietystów. Początek sekcie dał niem. pastor Bohnekämper z Rohrbach w płdn. Rosji, urządzając zebrania, t. zw. godziny budujące (Erbauungsstunden). Ruch ten rozszerzył się ogromnie w płdn. i środk. Rosji od 1870 r., tak że zwolenników sekty oblicza się na kilka miljonów. Część ich zlała się z baptystami (t. zw. sztundobaptyści); gałęzią sekty są t. zw. paszkowianie.

Szturm, ob. Natarcie.

Sztutgart, ob. Stuttgart.

Sztycharstwo, ob. Rytownictwo.

Sztygar (z niem. Steiger), nadzorca w kopalni.

Sztylet, krótka broń kolna o jedno- lub dwusiecznej głowni, czasem graniastej, znana już w epoce kamiennej. Okres obróbki metalu wytworzył szereg typów s. stosownie do tego czy służył do walki wręcz (krysz) czy do użytku zmienacka (khuttar). W średniowieczu używany w cieśni bitwy lub jako mizerykordja (ob.), a także przy stroju codziennym, jako ozdobna oznaka stanu rycerskiego. We wczesnem średniowieczu wydłuża się jego klinga, tworząc t. zw. skarasaks, rodzaj szabli jednosiecznej. Właściwy puginał jest to s. o kanciastej trójkątnej głowni, typowa broń skrytobójców. Obecnie używany jest s. tylko jako kordelas (ob.) w myślistwie lub jako broń boczna oficerów marynarki, lotnictwa i czołgów

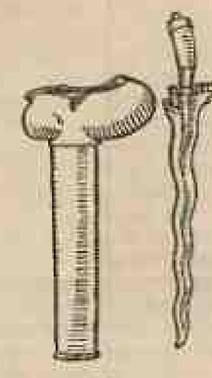

Krysz.

Khuttar.

Sztyrmer Ludwik (pseud. Gierwazy Bomba, Eleonora Sztyrmer), powieściopisarz pol., (1809—1886), w bitwie pod Grochowem wzięty do niewoli i zesłany do Wiatki, później w wojsku rosyjskiem dosłużył się rangi generała artalu gen. Pierwszy utwór literacki: „O magnetyzmie zwierzęcym" (1836), „Listy z Polesia" (1842-43), artykuły krytyczne w „Tygodniku Petersburskim" (należał do skupiającej się przy tem piśmie pentarchji). Utwory powieściowe, odznaczające się oryginalnością, ironją, dowcipem, zwięzłością i przedewszystkiem pogłębieniem psychologicznem (przed Żmichowską), druk. od 1841, oddzielnie: „Powieści nieboszczyka Pantofla" (1844, 2 t., II. wyd. 1860), „Kataleptyk" (1846, 2 t.), „Światło i cienie" (1847—48, 2 t.), „Noc bezsenna" (1859, 3 t.). „Wybór powieści" (1903).

Sztywność, przeciwieństwo elastyczności i plastyczności ciał. Sztywnem byłoby ciało, które nie ulegałoby żadnym czasowym ani trwałym odkształceniom pod wpływem sił zewnętrznych, mogących wywołać tylko ruch ciał jako całości. Ciało sztywne byłoby idealną miarą długości; ciała rzeczywiste nie są idealnie sztywne, można je tylko uważać za takie, o ile siły ciśnienia, którym ulegają są bardzo nieznaczne. Por. Odkształcenie, Plastyczność, Sprężystość.

Szu, dawniejsza japońska jednostka rachunkowa i moneta srebrna = 1/4 bu = 0,70 zł.

Szua, wojowniczy szczep arabski ze wsch. Sudanu, osiadły przed 300 laty w Bornu i Bagirmi; obejmuje szereg plemion (50.000 głów). S. zajmują się pasterstwem i rolnictwem; stanowią oni większość wojsk tamtejszych sułtanów.

Szuanie, rojaliści bretońscy, którzy w czasie Rewolucji chwycili za oręż w obronie monarchji, po szeregu walk partyzanckich zniszczeni 1795 pod Quiberon, powtórnie wzniecili powstanie 1799.

Szuba, szeroki, fałdzisty, otwarty zprzodu płaszcz, obramowany futrem; powstał ok. 1460. Z początku zamożni mieszczanie nosili s. do kolan, arystokracja do kostek. Rękawy s. zwisały często do połowy ztyłu, ramiona przeciągało się przez otwór w górnej części rękawa. Dłuższe s. z rodzajem trenu nosiły później także kobiety. Jeszcze w XVII. w. utrzymała się s.

Szuba.

jako szata urzędowa. Por. tabl. Kostjumy I, 19, oraz art. Stroje (wraz z tabl.) w t. 13.

Szubert, 1. Michał, botanik pol., (1787—1860), studjował w Paryżu, profesor leśnictwa w Warszawie, od r. 1825 dyrektor warsz. ogrodu botanicznego. Napisał: „Monografja sosny pospolitej" (1820), „Rozprawa o składzie nasienia i początkowem rozrastaniu się zarodka" (1824), „Spis roślin ogrodu botanicznego król. warsz." (1820), „O składzie wew. roślin, okazanym na bzie pospolitym", „Opisanie drzew i krzewów leśnych Król. Pol." (1827) i i.

2. Leon, rzeźbiarz pol., (1829—1860), po skończeniu studjów w Szkole Sztuk P. w Krakowie kształcił się nadal w Akad. wiedeńskiej, w Rzymie i Monachjum. W tym okresie wymodelował m. in. posąg Chrystusa (natur. wielk. w kośc. dominikanów w Krakowie) i grupę „Chrystus błogosławiący dziatki" (w klasztorze franciszkanów w Krakowie). Najwybitniejszem dziełem S.: „Przekleństwo barda" według ballady Uhlanda. W 1856 powstała grupa: „Konkordat", 1857 „Ukoronowanie Chrystusa".

Szubienica, dwa słupy z belką poprzeczną u góry, na której wieszają przestępców.

Szubin, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Gąsawką, przy kolei: Bydgoszcz—Żnin i S.—Kcynia, 23 km na płd.-zach. od Bydgoszczy, z 2.744 mieszk., cementownią, tartakami i handlem. Miastem jest S. od XV. w., w końcu XIV. w. należał do słynnego Sędziwoja z S., starosty wielkopolskiego.

Powiat S. ma 917 km^2 (w tem 61% ról i 18% lasów) i 46.089 mieszk. (69,2% Polaków).

Szubrawców Towarzystwo, tow. satyryczne w Wilnie w l. 1817—22, założone z inicjatywy Kazimierza Kontryma. Prezesowali Jakub Szymkiewicz, od 1819 Jędrzej Śniadecki. Organ: „Wiadomości Brukowe", istniejące jeszcze od r. 1816 pod red. Ign. Em. Lachnickiego, później K. Kontryma. „Kodeks Szubrawski", 1819. Do T-wa należeli m. i. Michał Baliński, Ign. Szydłowski, Leon Borowski, Ant. Gorecki, Ign. Chodźko, Tomasz Zan, Stan. Worcell, Józ. Sękowski, Wawrz. Puttkamer.

Szuchiewicz Włodzimierz, etnograf ruski, (1850—1915), zajmował się głównie huculszczyzną, napisał: „Huculszczyzna" (1902—1908).

Szufladkowa teorja, to samo co teorja preformacji (ob.). Por. Rozwój w przyrodzie (Rys historyczny).

Szufladowa sztuka (pièce à tiroirs, franc.), komedja bez intrygi we właściwem tego słowa znaczeniu, składająca się z luźnych scen, wychodzących jedna z drugiej, jak z szuflady (Moljera „Les Fâcheux").

Szugnan (Szignan), kraina w Pamirze, należąca do Tadżikistanu z 8.000 km^2 i 20.000 mieszk. (Aryjczycy), na płd. od Gunt.

Szuhaleja, obszerna łódź, mogąca pomieścić do 30 osób.

Szuja, miasto okręg. w gub. Iwanowo-Wozniesieńsk (Rosja), nad rz. Tezą z 33.766 mieszk. i przemysłem.

J. Szujski.

Szujski Józef, pol. polityk, historyk i poeta, (1835—1883), odbył studja uniw. w Krakowie i Wiedniu, w 1863 brał udział w robotach powstańczych, redagował tajne pismo „Naprzód", po upadku powstania bronił go przed atakami Pawła Popiela. W 1866 począł wraz z St. Tarnowskim, St. Koźmianem i L. Wodzickim wydawać miesięcznik „Przegląd Polski". Początkowo demokrata, zajmujący w kwestji chłopskiej, ruskiej, żydowskiej, stanowisko nader liberalne i postępowe, zwolennik polityki powstańczej, zczasem zmienił poglądy. W wydanej w 1867 broszurze „Kilka prawd z dziejów naszych", potępił „liberum conspiro" i wezwał do wyrzeczenia się spisków i powstań i oparcia bytu narodowego na pracy organicznej w szrankach ścisłej lojalności wobec Austrji. W 1869 wydał wraz z przyjaciółmi „tekę Stańczyka" (ob. Stańczycy), skierowaną przeciw kultowi powstań. Związawszy się z partją konserwatystów krakowskich, rozwijał niezmiernie produktywną i wytężoną działalność jako publicysta, poseł na sejm galic. (1867), profesor historji polskiej w Uniw. Jagiell. (1869), sekretarz gener. Akademji Umiej. (1873), członek austr. Izby Panów (1879). Indywidualność potężna, o umyśle wszechstronnym i twórczym, płomiennym patrjotyźmie i pragnieniu służenia sprawie publicznej, zapisał się S. niezatartemi zgłoskami w dziedzinie polskiej myśli politycznej i historycznej, pchnął rozwój badań naukowych, wzbogacił kulturę literacką. Poeta, powieściopisarz i dramaturg, napisał szereg utworów, z których najważniejsze: „Halszka z Ostroga" (1859), „Kopernik" (1873), „Śmierć Władysława IV." (1876), „Długosz i Kallimach" (1880), tłumaczył też Ajschylosa, Arystofanesa, Szekspira i Calderona. Właściwe jednak znaczenie S. leży w dziedzinie badań historycznych.

Był ostatnim naszym historykiem, który ogarniał całokształt dziejów Polski, jeden z niewielu posiadał zrozumienie dla zagadnień uniwersalnych i usiłował zbudować własny system historjozoficzny. Jako jeden z twórców „Szkoły historycznej krakowskiej" sformułował szereg teoryj, któremi uzasadnił słabość i upadek Polski: podkreślił „młodszość rozwoju cywilizacyjnego" narodu polskiego, potępił humanizm i reformację jako czynniki rozkładu, wyraził pogląd, że Polska przedwcześnie stworzyła konstytucyjną formę rządu, zaś ekspansja na wschód zużytkowała najżywotniejsze siły narodu. Syntezą badań S. są „Dzieje Polski" (1862—66, 4 t.) oraz „Historji polskiej ksiąg dwanaście" (1880); pomniejsze rozprawy, szkice i portrety, w których kreśleniu był S. mistrzem, zawarte w „Opowiadaniach i roztrząsaniach historycznych" (1876—1882). Zbiorowe wydanie „Dzieł" wyszło 1885—96 w 20 t. Był również S. wydawcą szeregu źródeł historycznych w „Script. rer. Polonicarum", „Monumenta medii aevi historica" i „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce".

Szujskij, rosyjska rodzina, pochodząca z rodu Rurykowiczów: Wasyl S., (1550—1612), obalił i zamordować kazał cara Dymitra I. Samozwańca, a sam objął tron carski. Wojska wysłane przez niego przeciw Polsce pod wodzą Dymitra S. (um. 1612) pobił hetman Żółkiewski pod Kłuszynem, zajął następnie Moskwę, gdzie uwięził i odesłał do Polski całą rodzinę S., a mianowicie cara Wasyla, jego żonę i braci Dymitra i Iwana, którzy już nigdy Polski nie opuścili.

Szukalski Stanisław, polski rzeźbiarz i malarz, * 1895, przebywał w Ameryce, gdzie kształcił się w Art Institute w Chicago. Wystawiał w Krakowie w 1912, zbiorowa wystawa w 1929. Rzeźby jego cechuje symbolizm; są to koncepcje pojęciowe przetłumaczone na język plastyczny. Główne dzieła: projekt pomnika Mickiewicza, projekt pomnika Słowackiego, Bolesław Śmiały, Zamarły Lot, Cecora, portret Rabindranata Tagore, Irlandczyk, Myśl, Walka jednostki z wielością i t. d.

Szukiewicz, 1. Aleksander, pisarz pol., (1816—1885), przyjaciel Edm. Wasilewskiego, w r. 1848 redagował w Krakowie „Jutrzenkę", od 1852 red. polityczny „Czasu"; poezje i powieści („Obłąkana" 1851, „Powieść krakowska" 1856) w czasopismach; przełożył „Odgłos pieśni czeskich" Czelakowskiego (1840).

2. Wandalin, archeolog pol., (1852—1919), prowadził badania archeologiczne na Litwie, wydał: „Szkice z archeologji prehistorycznej Litwy", „Poszukiwania archeologiczne" i i.

3. Wojciech, publicysta i działacz społeczny, ur. 1867, należy do propagatorów spółdzielczości w Królestwie Kongresowem. Działalność jego skupiała się przedewszystkiem w pracy wydawniczej, której rezultatami są m. in.: „Zasady ruchu spółdzielczego" (1905), „Odrodzenie etyczne" (1907), „Spółdzielnie" (1909), „Sprawa wychodźtwa" (1910), „Kanada kraj przyszłości" (1925).

4. Maciej, pisarz dramatyczny, ur. 1870, rozpoczął swą działalność od „Poezyj" (1892), następnie przerzucił się na pole dramatu: „Śnieg" (1897) i „Kwiat pieśni" (1899) wykazują wpływy Maeterlincka. Bardziej zwarte było „Odkupienie", oraz jedna z najlepszych sztuk S., „Ułuda", silna scenicznie i o konsekwentnym układzie. W dalszych utworach: „Art" (1902), „Dwa światy" (1902), „Podrzutek", „Glejt" (1904), „Na swojską nutę", „Po szarym dniu słońce" (1913), „Zawód" (1918), „Odys w gościnie" (1919), „Na przełomie" (1930) przerzuca się S. do coraz nowych tematów i zagadnień. Zarówno w nich jak i w baśni „Noc św. Mikołaja" widać dążność do uzyskania efektu scenicznego. Zajmujące są wspomnienia: „Z ziemi fjordów i fjeldów" (1899).

SzukING („Księga źródeł"), ob. Chińska literatura.

Szulc, 1. Michał, architekt pol., (1769—1812), 1794 porucz. artyl. litew., 1798 prof. archit. Uniw. Wileńskiego. Kierował pracami przy katedrze wileńskiej po śmierci Gucewicza (ob.), w ogrodzie Botanicznym wystawił dla Uniwersytetu salę chemji i anatomiczną. Zabudowania popijarskie przerobił na dom własny, stawiał dzwonnicę przy kościele św. Anny (1867 zburzona). Według planów S. powstał pałac w Zalesiu.

2. Dominik, pisarz pol., (1797—1866), wydał przekład „Rozmów satyrycznych" Lucjana (1819), „O Tarnowie Mazowieckim" (1843), „O znaczeniu Prus dawnych" (1846), „Rozwój zasad umysłu polskiego w piśmiennictwie" (w „Przegl. Nauk." 1846, pierwszy objaw pozytywizmu w Polsce), „O Pomorzu zaodrzańskiem" (1850), „Pisma rozmaite" (1854), „Stanowisko historji polskiej" (1862).

Szulchan aruch (hebr. „nakryty stół"), księga praw żyd.-rabinistycznych, wraz z nakazami prawa zwyczajowego, napisana przez Józefa Karo (ob.), wyszła po raz pierwszy w Wenecji w 1565 (4 cz.); zawiera przepisy, odnoszące się do życia religijnego, domowego i małżeńskiego, prawo cywilne i karne. Uzupełnił ją Mojżesz Isserles z Krakowa (1530—72).

Szuli (Atszoli), szczep murzyński, obejmujący plemiona Kawirondo, Szefalu i in., zbliżony językiem i zwyczajami do Szylluków, których są odłamem.

Szułdrzyński Tadeusz, działacz społ., ur. 1864, studja prawnicze w Lipsku i Berlinie, doktorat w Jenie. Był członkiem rad nadzorczych w kilku instytucjach społeczno-gospodarczych i finansowych w Poznańskiem, członkiem Naczelnej Rady Lud. w Poznańskiem oraz prezesem Centr. Tow. Gospod. Od 1922/27 senator i przewodniczący Klubu Chrześcijańsko Narodowego.

Szumadija (Šumadija), okręg w Jugosławji ze stolicą K r a g u j e v a c, między dolną i zach. Morawą w płn. Serbji.

Szuman Henryk, polityk pol., (1822—1910), Wielkopolanin, odbywszy studja prawnicze w uniwersytetach niemieckich, bronił w 1847 rewolucjonistów polskich w procesie moabickim, brał czynny udział w ruchu 1848 roku, następnie poświęcił się pracy w sądownictwie. 1863 objął redakcję „Dziennika Poznańskiego" i został posłem do sejmu pruskiego, 1870—88 piastował prezesurę Koła Polskiego, biorąc równocześnie czynny udział w życiu politycznem, gospodarczem i kulturalnem W. Księstwa.

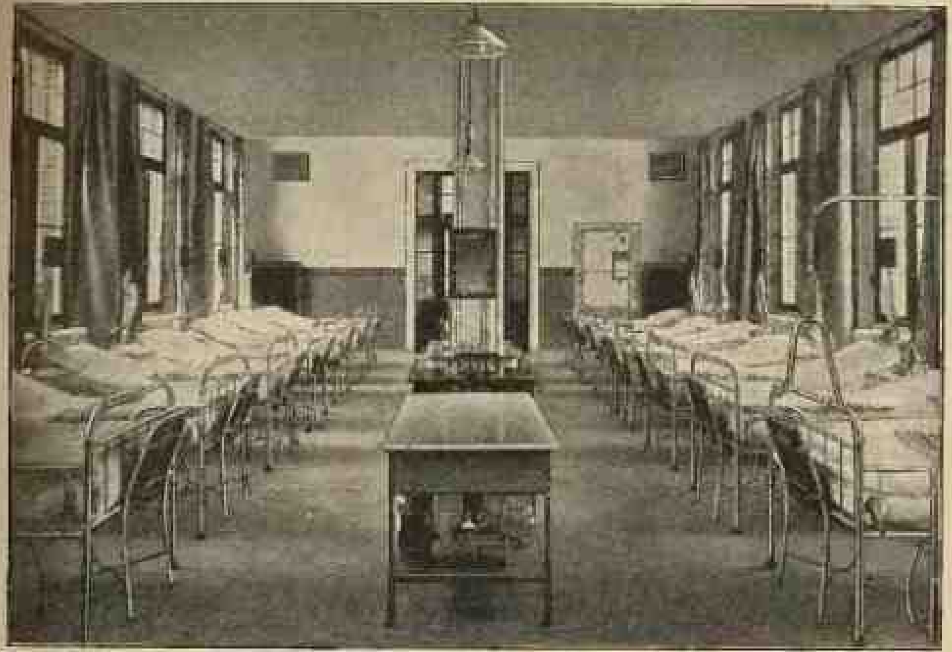

Sala chorych.

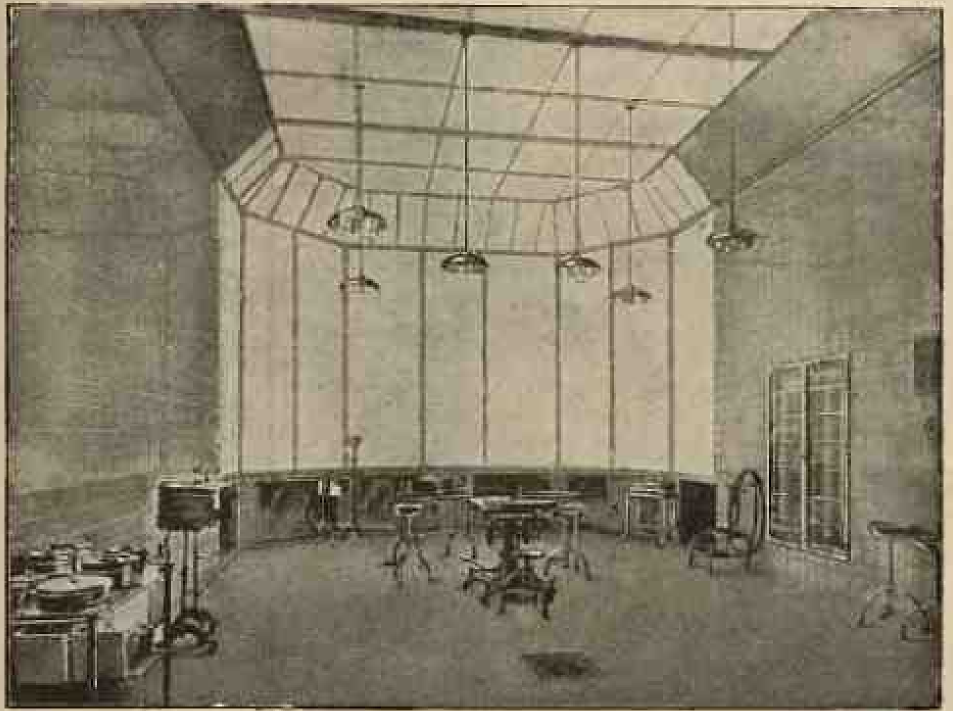

Sala operacyjna.

1. M. B. Gromniczna (krak. obraz na płótnie).

2. Madonna kurpiowska.

3. Trójca św. (Podhal. obrazek na szkle).

4. Pająk krakowski.

5. Kapliczka przydrożna.

6. Czapka śmigustnika.

7. Głowa do kobzy.

8. Haft makowski na tiulu.

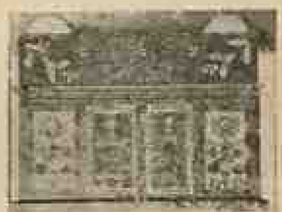
9. Krakowska skrzynia malowana.

10. Pas krakowski.

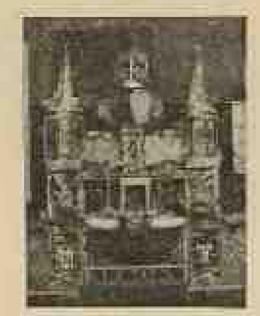
11. Szopka krakowska.

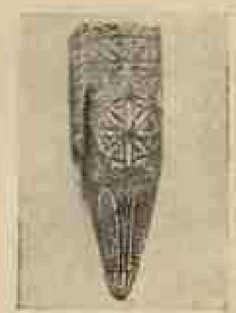
12. Góralska skóżka na mełkę.

1873—85 był przewodniczącym Centralnego Towarzystwa Rolniczego. Napisał szereg prac politycznych i literackich, najważniejsze: „Bureaucratie in Posen" (1848), „Rys życia i działalności Karola Libelta" (1876), „Sprawa polska na kongresie berlińskim" (1878), „Rys historyczny zawiązku i rozwoju parlamentaryzmu polskiego w Prusiech" (Rocz. Tow. Przyj. Nauk 1895), „Wspomnienia berlińskie i poznańskie" (1899).

Szumawa, wyższa, płd.-wsch. część Lasu Czeskiego, ob. Czeski Las.

Szumeń (tur. Szumla), miasto okręg. w Bułgarji z 25.316 mieszk. oraz przemysłem rolniczym i skórnym.

Szumka, ludowy taniec ruski, w takcie 2/4, tempie szybszem od kozaka, ruchami zbliżony do kołomyjki.

Szumla, ob. Szumeń.

Szumlański, 1. Anastazy, bazyljanin, um. 1694, do zakonu wstąpił po śmierci żony, zwolennik unji, biskup łucki.

2. Józef, biskup lwowski, um. 1708, w młodych latach służył w wojsku pod Sobieskim, jako rotmistrz pancerny. 1668 porzucił służbę wojskową, przyjął święcenia kapłańskie, a obrany przez część duchowieństwa biskupem prawosławnym lwowskim otrzymał od króla nominację na to stanowisko. Na sejmie 1677 przystąpił do unji, co ogłosił publicznie 1681. Odgrywał poważną rolę w polityce polskiej, prowadził rokowania z atamanem Doroszenką, później z Mazepą.

Szungit, bezpostaciowa odmiana węgla. Tw. 3—4. Spala się bardzo trudno.

Szurłowski Jan, ex-jezuita, głośny wierszokleta wileński, † przed 1820, domniemany autor „Szejnekatarynki", słynnej satyry na profesorów wileńskich.

Szuszter, miasto w prow. Arabistan (Persja), nad rz. Karun z ok. 18.000 mieszk.; zamek i wspaniałe budowle wodne z czasów Sassanidów. W okolicy kopalnie nafty.

Szuszwa, prawoboczny dopływ rz. Niewiaży na Litwie, długi 125 km.

Szutaż, rodzaj tasiemeczki, powstałej przez oplecenie dwóch lub kilku nitek podstawowych nitkami poprzecznemi, krzyżującemi się tak, że nitki podstawowe uwypuklają się.

Szuter, kamień rzeczny lub tłuczony, średnicy 4—7 cm. Służy do wysypywania dróg bitych, torów kolejowych i do przyrządzania betonu.

Szutkiewicz Jan, pol. dramatopisarz i aktor, (1861—1897), autor głośnych w swoim czasie sztuk naturalistycznych z życia małomieszczańskiego: „Popychadło" (1896) i „Kula u nogi" (1897), b. scenicznych, pełnych temperamentu i werwy.

Szuwałow Paweł, generał ros., (1830—1918), od 1881 dowódca gwardji carskiej, od 1885 poseł ros. w Berlinie, 1895—1897 generałgubernator warszawski.

Szuwar, zarośla na bagnach i brzegach stawów, jak sit, trzcina, tatarak. Także nazwa morszczynu, ob. Fucus.

Szwabja (niem. Schwaben), we wczesnem średniowieczu księstwo, rozpościerało się od Renu do granicy Szwajcarskiej i od środk. Nekaru do Lecha. Pierwotnie zamieszkiwali S. Celtowie (od 1000 prz. Chr.), w II. w. po Chr. wtargnęli tu Germanie, szybko przez Rzymian podbici. Od III. w. napływali Alemanowie i Serbowie; ludy te zczasem wytworzyły s z c z e p s z w a b s k i, który w VII. w. przyjął chrzest. Posiadała S. własnych książąt zależnych od Niemiec, od 1080 Hohenstaufów, władców Niemiec; po ich upadku 1268 utraciła niezawisłość i wcielona została do Niemiec.

Szwabja (Schwaben), rejencja w płd.-zach. Bawarji (Niemcy), na płd. od Dunaju z 9.856 km² i 859.897 mieszk. Stolicą jest A u g s b u r g.

Szwabska Alb, ob. Jura Szwabska.

Szwabska Jura, ob. Jura Szwabska.

Szwabski Związek, zawiązany 1488 przez książąt, szlachtę i miasta w Esslingen, celem ochrony powszechnego pokoju, proklamowanego 1486 przez cesarza, przeprowadził pacyfikację w państwie, wprowadził 1519 na tron Habsburgów, poczem rozwiązał się 1534.

Szwabskie morze, nazwa jez. Bodeńskiego.

Szwadron (z franc.), jednostka taktyczna kawalerji, dowodzona przez rotmistrza, tworzy pododdział pułku. Liczy zazwyczaj 150 koni (szabel), podzielona na 4 plutony po 3 do 4 sekcyj. Istnieją s. jazdy dywizyjnej przeznaczone do zwiadów i ubezpieczenia piechoty, s. karabinów maszynowych o 8 do 16 k. m., ponadto s. samochodów pancernych i motocyklistów, jako t. zw. zmotoryzowana kawalerja.

Szwajcarja (niem. Schweiz, Schweizerische Eidgenossenschaft, franc. Suisse, włos. Svizzera), republika związkowa w Europie środk. z 41.295 km² i 3,987.000 mieszk., ma 1886 km granic lądowych, z tego 740 km z Włochami, 573 km z Francją, 368 km z Niemcami i 205 km z Austrją.

S. dzieli się pod względem geograficznym na 3 obszary, z tego Jura Szwajcarska zajmuje 12% obszaru, wyżyna środkowa 30%, a Alpy 58%. Środkowy obszar tworzy nieckę między Alpami i Jurą, rozciągającą się między jez. Genewskiem i Bodeńskiem. Jest to wyżyna zniszczona przez rzeczną erozję, pagórkowata (350—500 m) z grzbietami górskiemi (1700—1800 m). Stare skały krystaliczne i paleozoiczne występują przedewszystkiem na obszarze alpejskim; trias, jura i kreda w Jurze i w Alpach; trzeciorzęd jako flisz i wapienie nummulitowe w Alpach i na pogórzu alpejskiem, natomiast znaczne obszary na płn. i płd. od Alp zalegają utwory dyluwjalne. Z kopalin posiada S. tylko nieco soli, asfaltu, antracytu, hematytu i manganu. Poza tem obfituje S. w materjały budowlane i źródła mineralne. Większą część kraju odwadnia Ren, głównie za pośrednictwem Aary, resztę wód zabierają: Rodan, Pad, Dunaj i Adyga. Natomiast posiada S. mnóstwo przepięknych jezior (Brienckie, Tuńskie, Neuchatelskie, Murteńskie, Sempachskie, Czterech Kantonów, Zugskie, Walskie, Zurychskie i i., oraz części jezior: Bodeńskiego, Genewskiego, Lugańskiego, Lago Maggiore).

K l i m a t S. jest umiarkowany, przyczem zależy on od wysokości i ekspozycji danego punktu. Szczególnie łagodny klimat mają płd. stoki

Alp i płn. brzegi jez. Genewskiego. Opady mają miejsce głównie w lecie, zaś w zach. i płd. S. w jesieni. W górach ilość opadów przekracza 3 m. Grubość szaty śnieżnej przenosi nieraz zgórą 10 m, w Górnej Engadynie leży śnieg nierzadko 5—6 miesięcy. Z charakterystycznych wiatrów występuje w S. föhn. Dzięki silnemu nasłonecznieniu i osłonięciu od wiatrów posiada S. wiele uzdrowisk klimatycznych (Davos, Arosa i i.).

L u d n o ś ć S. liczyła w 1920 r. 3,886.090 głów, z tego było 2,750.622 Niemców, 824.320 Francuzów (w zach. S.), 238.544 Włochów (w płd. S.), 42.940 Retoromanów (w płd.wsch. S.) i 23.894 innych. Obcych było w S. 402.385. Według wyznań było 2,230.597 (57,4%) protestantów, 1,585.311 (40.8%) katolików, 20.979 (0,5%) żydów i 43.433 innych. Przyrost naturalny ludności wynosił w 1913 r. 8,9‰, w 1926 r. 6,5‰, a w 1927 r. 5,1‰, zatem mimo doskonałych warunków higjenicznych da się zaobserwować zmniejszenie przyrostu ludności. W 1927 wyemigrowało ze S. 5.272 osób. Do szkół powszechnych różnego typu uczęszczało w 1926/27 r. 531.971 uczniów, poza tem posiada mnóstwo różnego rodzaju szkół średnich i zawodowych. Uniwersytety istnieją w Zurychu, Bernie, Bazylei, Genewie, Lozannie, Fryburgu i Neuchâtel, teologiczny wydział w Lucernie, politechnika związkowa w Zurychu i wyższa szkoła handlowa w Sankt Gallen.

W 1920 zajmowało się 26,3% czynnych zawodowo rolnictwem, 45% przemysłem i górnictwem, 16,5% handlem i komunikacją. W 1924 wypadało na nieużytki 22,5% powierzchni, 48,6% na łąki i pastwiska, 21,8% lasy, na role, ogrody i winnice 7,1%. Pszenicę uprawiano w 1928 na 70.000 ha, ziemniaki na 48.000 ha, żyto na 20.000 ha, owies na 20.000 ha, winną latorośl na 15.000 ha, jęczmień na 6.000 ha. Oczywiście konsumpcja zboża musi być pokrywana w znacznej części z importu. Ogromną rolę odgrywa rybołówstwo, sadownictwo i chów bydła (w 1926 r. 1,587.000 sztuk bydła rogatego, 637.000 świń, 170.000 owiec, 289.000 kóz i i.), a w związku z tem gospodarstwo mleczne, zwłaszcza wyrób serów i konserw.

P r z e m y s ł mimo braku surowców jest wysoko rozwinięty, a to dzięki centralnemu położeniu kraju, uzdolnieniu ludn. i możności wyzyskania spadku wód dla elektryfikacji kraju. W 1927 posiadała S. 8.238 fabryk z 366.350 robotnikami. Głównie rozwija się przemysł bawełniany, koronkarski (Sankt Gallen), jedwabniczy (Zurych i Bazylea), maszynowy, zegarmistrzowski (Neuchâtel, Genewa, Berno), metalurgiczny, odzieżowy, spożywczy, drzewny i chemiczny. Głównemi ośrodkami h a n d l u są: Bazylea, Zurych, Sankt Gallen i Genewa.

Wartość importu wynosiła w 1927 r. 2.564 milj. franków, eksportu zaś 2023 milj. franków. Stosunki handlowe najżywsze są z Niemcami, Anglją, Stanami Zjedn. A. Płn., Francją, i Włochami. Żywe również są stosunki handlowe z Polską. W 1929 import ze S. do Polski miał wartość 104,504.000 zł., zaś eksport do S. 40,447.000 zł. K o l e i posiada S. 5.914 km (w tem 192 km zębatych i 49 km linowych), dróg 14.623 km. Słynne są zwłaszcza drogi alpejskie oraz koleje: Jungfrau, Św. Gotarda i Simplońska. Rzeki nie nadają się naogół dla komunikacji. Ważną rolę w życiu gospodarczem S. odgrywa ruch i przemysł turystyczny, którego ośrodkami są: Davos, Sankt Moritz, Lucerna, Interlaken, Zurych, Montreux, Genewa, Lugano, Lozanna, Leysin, Berno i Arosa. Wielkich miast posiada S. 4 (Zurych, Bazylea, Genewa, Berno). Najwyżej położonemi osadami są: Findelen (2100 m) i Juf (2133 m). W S. używa się metrycznego systemu miar i wag, monetą jest frank szwajcarski = 1,72 zł.

S. jest według konstytucji z 29 maja 1874 demokratycznem państwem związkowem, w skład którego wchodzą kantony: Zurych (1729 km^2 i 555.100 mieszk. w 1927 r.), Berno (6.884 i 699.200), Lucerna (1.492 i 184.600), Uri (1.074 i 25.300), Schwyz (908 i 61.650), Unterwalden (768 i 32.750), Glarus (685 i 34.250), Zug (240 i 33.600), Fryburg (1671 i 149.400), Solura (791 i 140.150), Bazylea (464 i 235.100), Szafuza (298 i 52.500), Appenzell (416 i 69.950), Sankt Gallen (2.014 i 300.000) Gryzonów (7.114 i 122.750), Argowja (1.403 i 251.300), Turgowja (1.006 i 140.100), Tessyn (2.813 i 152.400), Vaud (3.209 i 322.600), Wallis (Valais, 5.235 i 135.200), Neuchâtel (800 i 125.250) oraz Genewa (282 i 163.850). Do związku należą sprawy dotyczące: miar, wag, monety, poczty, telegrafu, telefonów, wojskowości, ceł, prawa obligacyjnego, obywatelskiego, karnego, najwyższego sądownictwa i długów. Najwyższą władzą wykonawczą i ustawodawczą jest 2-izbowe Zgromadzenie Związkowe w Bernie. Składa się z Rady Narodowej, do której wchodzi 198 deputowanych, wybranych w głosowaniu powszechnem na 3 lata, oraz Rady Stanu, do której wchodzi po 2 przedstawicieli z każdego kantonu (razem 44), wybieranych w kantonach bądź przez cały lud, bądź (w 4) przez parlamenty kantonalne na 1—4 lat. Ustawa staje się prawomocną po przyjęciu przez obie izby. Zmiany konstytucji mogą być dokonywane tylko drogą powszechnego plebiscytu (referendum). 50.000 obywateli ma prawo podać Zgromadzeniu Związkowemu projekt ustawy celem zatwierdzenia go przez plebiscyt. Zgromadzenie to wybiera co 3 lata również Radę Związkową, która tworzy rząd naczelny, złożony z 7 osób, z pośród których wybiera Zgromadzenie corocznie prezydenta państwa, który reprezentuje S. na zewnątrz. Najwyższy Sąd Związkowy, złożony z 24 członków, wybranych przez Zgromadzenie Związkowe na 6 lat, rezyduje w Lozannie. B u d ż e t S. wynosił w 1929 r. 352,800.000 w przychodach i 350,800.000 franków wydatków. Dług państwowy wynosił w 1927 r. 4.914 milj. franków. H e r b państwa wyobraża srebrny, grecki krzyż na czerwonem polu, barwy: czerwono-biała. Orderów własnych S. nie posiada, noszenie obcych zabronione.

W o j s k o w o ś ć. Wojsko Związku szwajcarskiego jest typową armją milicyjną. Powszechny obowiązek służby wojskowej przewiduje służbę czynną, podatek w razie niezdolności do służby i służbę pomocniczą w razie wojny. Po ukończeniu 19 roku życia należy każdy

Szwajcar przez 13 lat do wojska linjowego, 8 lat do rezerwy i 8 do pospolitego ruszenia; oficerowie są obowiązani służyć do 52 roku życia. Czynna służba trwa zależnie od rodzaju broni 60—90 dni, a razem z 8 ćwiczeniami 148 i 184 dni, poza tem istnieje obowiązek ćwiczeń strzeleckich w związkach, do których należy także młodzież.

W czasie pokoju nie istnieją właściwie żadne formacje wojskowe, tylko ok. 200 oficerów i 50 podoficerów zawodowych, którzy są przydzieleni do Sztabu generalnego, do korpusu instruktorów i i. Poza tem 220 ludzi pilnuje warowni Saint-Maurice i Sankt Gotthard. Rocznie ćwiczy się 22.500 rekrutów.

W czasie wojny może S. wystawić armję polową w sile 240.000 ludzi i pospolite ruszenie z 70.000 ludzi, a poza tem stoi jeszcze do dyspozycji 200.000 obowiązanych do służby wojskowej, w tem połowa wyćwiczonych. Koszta utrzymania wojska wynosiły w 1928 r. 84,941.800 franków.

D z i e j e. S. zamieszkałą przez celtyckich Helwetów podbili Rzymianie, następnie Alamanowie, Frankowie 536; w traktacie w Verdun 843 podzielono S. między państwo wsch.-frankońskie (niemieckie) i Lotara. 1032 cała S., z wyjątkiem części płd., weszła w obręb cesarstwa rzymskiego narodu niem., rządzili nią książęta Zähringen, a po ich wymarciu 1218 przeszła pod władzę Habsburgów. 1291 w obronie przed uciskiem habsburskim zorganizowali się Szwajcarzy w Z w i ą z e k w i e c z y s t y, który w walkach z Habsburgami, po zwycięstwach pod Morgarten 1315, Sempach 1386 i Näfels 1388, nietylko utrzymał a u t o n o m j ę kraju, lecz nawet rozszerzył jego granice, odrywając od Tyrolu Aargau. W zwycięskich wojnach z Karolem Śmiałym, ks. Burgundji i Medjolanu, ugruntował Związek granice S. Próba narzucenia S. jurysdykcji sądu ces. doprowadziła do wojny cesarza i Austrji ze Związkiem, w której dzięki zwycięstwom (decydujące pod Dornach nad Birs) uzyskała S. w pokoju bazylejskim 22. IX. 1499 zupełną n i e z a w i s ł o ś ć. Po przyłączeniu się i przyjęciu do Związku 1501 Bazylei i Szafuzy, a 1513 Appenzell skrystalizowało się państwo szwajc., obejmujące prócz wymienionych jeszcze 10 kantonów: Luzern, Zurych, Glarus, Zug, Bern, Schwyz, Uri, Unterwalden (kantony stare [Urkantone]), Freiburg i Solothurn (Solura). 1519 wystąpił w Zurychu ze swą nauką wiary Zwingli, część kantonów przyjęła jego naukę, druga część ostro zaczęła zwalczać reformację, co doprowadziło do wybuchu w o j n y d o m o w e j, w której 1531 padł w bitwie pod Kappel Zwingli. Mimo, że odtąd część kantonów trwała przy katolicyzmie, część zaś przy reformacji, stan ten nie spowodował rozbicia państwa, które do 1798 przetrwało bez zasadniczych zmian ustrojowych i terytorjalnych. Przyniosła je dopiero rewolucja franc.: Wojska franc. opanowały kraj 1798, któremu wraz z nową nazwą „R e p u b l i k i H e l w e c k i e j" narzucono nowy ustrój wzorowany na francuskim. S. podzielono na 18 różnych ludnościowo kantonów, te wybierały przedstawicieli do izb ustawodawczych, Senatu i Wielkiej Rady; rząd wykonawczy stanowił Dyrektorjat, złożony z 4 ministrów. Zależność od Francji spowodowała udział S. w wojnach napoleońskich. Walki domowe w S. skłoniły Napoleona do nadania S. nowego ustroju (akt medjacyjny 1803), przywracającego ustrój kantonalny w powiększonej do 19 liczbie kantonów; na czele związku stać miało zgromadzenie przedstawicieli wszystkich kantonów, utrzymano zniesienie poddaństwa ludności ogłoszone już w 1798. 1814 zgromadzenie kantonów ogłosiło nowy akt związku, do którego przyjęto 3 nowe kantony, co Kongres wiedeński 1815 zatwierdził, a nadto aktem 20. XI. 1815 ogłosił w i e c z y s t ą n e u t r a l n o ś ć S. Liberalne dążenia XIX. w. znalazły w S. podatny grunt, lecz dopiero po krwawych walkach wewnętrznych uchwaliło zgromadzenie kantonów (wzorowaną na Stanach Zj. Am. Płn.) n o w ą k o n s t y t u c j ę (1848), która związek państw przeistoczyła w p a ń s t w o z w i ą z k o w e. Przestrzegając pilnie neutralności w sporach między europejskiemi mocarstwami rozwijała się S. pomyślnie; zamieszki i walkę z kościołem wywołała liberalna ustawa ustrojowa 1874. W czasie wojny światowej zachowała S. ścisłą neutralność, stając się schronieniem emisarjuszy i politycznie skompromitowanych. Wojna spowodowała w dużej mierze trudności finansowe S., wielką drożyznę, a co zatem idzie i strajki; zmieniło się to na lepsze z chwilą zawarcia pokoju. S. odegrała w czasie wojny chlubną rolę, jako opiekunka chorych, rannych, jeńców i internowanych, spiesząc im zawsze z całem poświęceniem z pomocą.

Szwajcarja Kaszubska, najbardziej malownicza część pojezierza Pomorskiego (ob. Pomorze) w pow. Kartuzy, urozmaicona wzgórzami morenowemi (Wieżyca 331 m), pomiędzy któremi rozlewają się wody jezior polodowcowych, z których bierze początek szereg rzek (Brda, Czarna Woda, Wierzyca, Radunia). Jeziora te są obramione częściowo lasem, częściowo trzciną wodną. Z osad S. najważniejsze są czyste i ładne miasteczka: Kościerzyna, Kartuzy i Wejherowo.

Szwajcarja Saska, ob. Saska Szwajcarja.

Szwajcarska gwardja, ob. Szwajcarzy.

Szwajcarska Jura, ob. Jura Szwajcarska.

Szwajcarska ustawa cywilna z dn. 10. grudnia 1907 r., wprowadzona w życie dn. 1. stycznia 1912. Stanowi jedno z najlepszych nowoczesnych sformułowań ustawowych prawa prywatnego i odznacza się jasnością języka oraz czystością konstrukcyj dogmatycznych. Sędziemu pozostawia większą niż inne ustawy swobodę rozstrzygania, dzięki unikaniu kazuistyki w przepisach.

Szwajcarski flet, poprzeczny mały f., piccolo. W organach wąska, otwarta piszczałka fletowa 8-stopowa.

Szwajcarski frank, jednostka monetarna i moneta republiki helweckiej wzgl. Szwajcarji od 1798 do 1850.

Szwajcarskie melodje, pieśni pasterzy alpejskich (zw. „Kuhreigen"), podobnie jak i melodje podhalańskie, z charakterystyczną kwartą zwiększoną, śpiewane lub grane na piszczał-

kach i trąbitach. Ozdobniki tych melodyj nazywają się „Jodler" (ob.).

Szwajcarzy, najemne wojska, werbowane od XV. w. w kantonach szwajcarskich, odznaczały się karnością i wiernością. Od XVII. w. tworzyły zwykle gwardje przyboczne (Francja, Niemcy). Obecnie istnieje tylko przy stolicy papieskiej oddział gwardji szwajcarskiej, sławnej swą wiernością (fidelissima) i strojem renesansowym (proj. przez M. Anioła). — S. nazywa się też odźwiernych, ubranych w specjalny strój reprezentacyjny.

Szwajsfedry (niem.), koły wyostrzone noszone przez piechurów w XVI. i XVII. w., celem ochrony przed szarżą jazdy; wbijano je przed linją piechoty.

Szwarcwald, ob. Schwarzwald.

Szwecja (szwedz. Sverige), królestwo w płn. Europie z 448.460 km^2 i (1928) 6,087.923 mieszk., zajmujące wsch. i płd. część półwyspu Skandynawskiego (ob.), między Bałtykiem, Sundem, Kattegatem i Skagerrakiem, a graniczące od zach. i płn. z Norwegją (1657 km) oraz na płn.-wsch. z Finlandją (536 km). Znaczny obszar zajmują jeziora (4 największe mają 9.078 km^2).

L u d n o ś ć S. liczyła w 1920 r. 5,904.489 głów, w tem było 30.247 Finów i 7.162 Lapończyków, w 1927 r. mieszkało 31,5% ludności w miastach. Wielkich miast posiada S. 3, t. j. Sztokholm, Göteborg i Malmö. Mimo małej (w 1926 r. 5,7%) śmiertelności niemowląt, przyrost naturalny maleje, w 1920 wynosił jeszcze 10,3‰, a w 1927 tylko 3,4‰. W 1927 wyemigrowało ze S. 12.847 osób, głównie do Stanów Zjedn. Szwedzi są Germanami, typ nordyjski zachowali najczystszy z ludów skandynawskich. W osadnictwie przeważa typ jednodworczy. Stare stroje ludowe zachowały się jeszcze w Dalarne. Wysoko jest rozwinięty przemysł ludowy. Szwedzi wyznają religję luterańską, z innych wyznań było w 1920 tylko 7.205 baptystów, 6.469 żydów, 5.452 metodystów i 3.425 katolików. O ś w i a t a ludowa stoi na wysokim poziomie. W 1927 istniało 26.715 niższych szkół powszechnych z 660.696 uczniów, 8.121 szkół dokształcających ze 121.163 uczn., 155 szkół średnich z 16.110 uczn. Przymus szkolny dotyczy dzieci w wieku lat 7—14. Istnieją 2 państwowe uniwersytety w Lundzie i Upsali, Karoliński Instytut Medyczno-Chirurg. w Sztokholmie oraz 2 prywatne wyższe uczelnie w Sztokholmie i Göteborgu (w 1927 razem 7.712 stud.), poza tem istnieje mnóstwo różnego typu i stopnia szkół i instytutów, zwłaszcza w Sztokholmie i Göteborgu.

W 1920 trudniło się rolnictwem i leśnictwem 38,4% ludności, przemysłem i górnictwem 31,4%, handlem i komunikacją 12,8%. Lasy zajmują 59,8% obszaru, role i ogrody 9,4%, łąki 2,3%. Przeważają gospodarstwa średnie i małe. W 1927 owsem obsiano 730.000 ha, żytem 344.000 ha, jęczmieniem 168.000 ha, pszenicą 164.000 ha, obszar zaś zajęty pod uprawę ziemniaków miał 158.000 ha. Dużą rolę odgrywa chów bydła i gospodarstwo mleczne (w 1926 wyprodukowało 1.655 mleczarni, 38,5 milj. kg masła i 21,5 milj. kg sera). Koni posiada S. 728.000 sztuk, bydła rogatego 2,736.000, owiec 1,568.000, świń 1,011.000, kóz 113.000, reniferów 168.000. Lasy zajmujące 245.837 km^2 dają podstawę pod rozwój przemysłu drzewnego i papierowego, do transportu drzewa służą rzeki. Rybołówstwo uprawiało w 1926 r. 23.108 osób na 17.280 statkach i łodziach. Górnictwo zatrudniające w 1927 r. 53.832 osób (produkcja wartości 362 milj. koron) dostarcza przedewszystkiem doskonałych gatunków rudy żelaznej (1927 r. 9,660.977 tonn rudy i 417.765 surówki), a poza tem trochę węgla kam., siarki, cynku, manganu, srebra, ołowiu i miedzi.

P r z e m y s ł zatrudniał w 1926 r. 406.991 robotników, wartość jego produkcji wynosiła 4.193,5 milj. koron. Największe znaczenie posiada przemysł metalowy, papierowy, drzewny i meblowy, dalej idzie przemysł tekstylny i odzieżowy, spożywczy, tytoniowy, chemiczny, skórny, kamieniarski i elektryczny. Brak węgla kamiennego zastępuje poczęści wyzyskanie siły wodnej. O h a n d l u zagranicznym S. daje pojęcie wartość importu (w 1927 r. 1.577 milj. koron) i eksportu (1.613 milj. koron). Wywozi się głównie masę papierową, drzewo, rudę żelazną, papier i papę, żelazo i stal, masło, mięso wieprzowe i słoninę, zapałki i maszyny rolnicze, a przywozi zboże, mąkę, węgiel, koks, kawę, oleje mineralne, samochody, bawełnę i nawozy sztuczne. Stosunki handlowe utrzymuje S. głównie z Niemcami, Anglją, Stanami Zjedn. Am. Płn., Danją, Francją, Norwegją, Holandją, Belgją i Polską. W 1927 importowała S. z Polski surowców i fabrykatów za 146,247.000 zł. (w 1929 za 107,298.000 zł.), a wywoziła do Polski za 58,032.000 zł. (w 1929 za 56,813.000 zł.). Polska sprowadza ze S. głównie rudy metali, ryby, maszyny elektryczne, materjały elektrotechniczne i surowce do wyrobu papieru, a wywozi do S. cukier, materjały budowlane i wyroby ceramiczne, ropę i jej produkty pochodne, węgiel (w 1929 za 65,389.000 zł.), przetwory chemiczne, nawozy sztuczne i farby, metale i wyroby metalowe, cynk i wyroby z cynku, instrumenty muzyczne, wyroby papierowe.

Flota handlowa S. obejmowała w 1927 r. 2.527 statków (w tem 1.126 żaglowców) z 1,473.483 (102.594) tonn rej. brutto. Głównemi p o r t a m i są: Göteborg, Sztokholm, Helsingborg, Luleå, Oxelösund, Norrköping, Malmö i Gefle. Z kanałów najważniejszy dla żeglugi jest kanał Trollhätta. Kolei posiada S. 16.271 km, z tego 6.240 km państwowych; dróg 71.273 km.

W 1928 istniały linje lotnicze: Malmö—Amsterdam i Sztokholm—Helsingfors. Miary i wagi są metryczne, jednostką monetarną jest korona = 2,5 zł.

Według k o n s t y t u c j i z 6 czerwca 1809, zmienianej następnie wielokrotnie, jest S. ograniczoną monarchją, dziedziczną w linji męskiej domu Bernadotte. Król (obowiązkowo luteranin) mianuje 11 członków rady ministrów i jej prezydenta. Każde nowe prawo musi zyskać placet królewskie. Parlament (Riksdag) jest dwuizbowy, obie izby mają równe prawa. Pierwsza izba składa się ze 150 przedstawicieli wybranych przez sejmiki i główne miasta na lat 8, druga z 230, wybranych na 4 lata przez wszystkich obywateli obu płci w wieku ponad 23 lata. Parlament, przed którym jest odpowiedzialna rada ministrów, zbiera się corocznie 15 stycznia na conajmniej 4 miesiące i razem z królem sprawuje władzę ustawodawczą, uchwala budżet państwa i nadzoruje czynność sądów i urzędów przez specjalną komisję. Kraj dzieli się na 25 okręgów (Län), na czele każdego z nich stoi mianowany przez króla namiestnik (Landshövding). Miast ma S. 113, miasteczek 43, gmin wiejskich 2.374. Każdy län ma swój sejmik (Landsting), zbierający się corocznie. Sędziowie są nieusuwalni, najwyższe sądy znajdują się w stolicy: S z t o k h o l m i e. Kościół państwowy luterański jest zorganizowany w 1 arcybiskupstwo (Upsala) i 11 biskupstw. Biskupstwa dzielą się na eforaty (superintendentury), te na pastoraty. Opieka nad kalekami i dziećmi jest zorganizowana (od 1918), korzysta z niej (1926) 317.412 osób. B u d ż e t państwa na r. 1928/29 przewidywany był na 744,746.000 koron w dochodach i rozchodach. Dług państwa wynosił 1831,9 milj. koron.

W o j s k o w o ś ć i m a r y n a r k a. W S. istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej po ukończeniu 20 roku życia. Po 11 latach przechodzi się do rezerwy, stąd po 4 do pospolitego ruszenia na lat 8. W służbie czynnej pozostaje 1682 oficerów, 1029 podoficerów, 6.217 ochotników i kontyngent rekrutów, liczący w 1925 r. 44.000 ludzi. Naogół liczebność armji na stopie pokojowej waha się między 20 a 60 tys. ludzi. W czasie wojny dysponuje S. 375.000 żołnierzy linjowych i 150.000 pospolitego ruszenia. Czas wyszkolenia wynosi zależnie od rodzaju broni 90+25+25 i 140+30+30 dni, dla lotników 200 dni, dla abiturjentów 260 dni. Przysposobienie wojskowe obowiązuje w szkołach, do tego celu służą również związki strzeleckie i i. Wodzem naczelnym jest król. Utrzymanie wojska kosztowało w 1928/29: 79,625.863 koron. Marynarka wojenna składała się w 1928 z 3 małych okrętów linjowych, 8 starych pancerników przybrzeżnych, 1 krzyżownika, 1 krzyżownika minowego, 4 wielkich i 9 małych torpedowców, 2 wielkich i 6 małych łodzi podwodnych oraz większej liczby starych torpedowców, łodzi podwodnych i statków szkolnych z 300 oficerami i 4.200 marynarzy. Portem wojennym jest K a r l s k r o n a. Barwy kraju: niebiesko-żółta.

D z i e j e. Pierwotna ludność S. była pochodzenia fińskiego. Germańscy przodkowie dzisiejszych Szwedów wtargnęli z południa do wnętrza kraju przed erą historyczną. Naturalne warunki półwyspu Skandynawskiego dawały wyżywienie stosunkowo szczupłej ilości mieszkańców. W powtarzającem się od czasu do czasu przeludnieniu leżała jedna z przyczyn ekspansywnej polityki S. W epoce pierwotnej wywędrowało z niej szereg plemion, które odegrały kierowniczą rolę w wędrówce ludów, jak Gotowie, Burgundowie, Wandalowie, Herulowie i in. W epoce Wikingów urządzali N o r m a n o w i e wyprawy łupieskie do różnych krajów Europy. Cała Rosja, aż po m. Czarne, została podbita przez szwedzkich W a r e g ó w. Chrześcijaństwo dostało się do S. ok. 800; pierwszym królem-chrześcijaninem był O l o f S k ö t k o n u n g. Walki dynastyczne spowodowały upadek władzy królewskiej i dojście do władzy rodu F o l k u n g ó w, za wzorem majordomów karolińskich. Przedstawiciele tej dynastji prowadzili politykę bałtycką, dokończyli podboju Finlandji i nawiązali stosunki handlowe z Hanzą. Magnus I, który strącił w 1275 z tronu swego słabego brata Waldemara, wprowadził do kraju kulturę rycerską i osłaniał chłopów przed samowolą szlachty. Za jego synów doszło do krwawych, w literaturze często opracowywanych walk braterskich, po których dostał się na tron Magnus II. Odziedziczył on również koronę norweską, ale z powodu słabej polityki względem Danji i sporów z synami i magnatami został strącony przez arystokrację, panowanie zaś objął A l b r e c h t M e k l e m b u r s k i. Opierał się on na przybyłych do kraju licznych rycerzach, mieszczanach i górnikach niemieckich, wskutek czego magnaci powołali 1386 na tron M a ł g o r z a t ę duńską. W 1397 zawarta została pomiędzy trzema królestwami skandynawskiemi u n j a k a l m a r s k a dla obrony ich interesów przed Hanzą. Małgorzata zmierzała do narzucenia S. i Norwegji supremacji duńskiej. To wywołało długoletnie walki

Przegląd panujących.

Y n g l i n g o w i e.

Björn († ok. 935).
Eryk Segersäll („Triumfujący"), † ok. 994.
Olof Skötkonung, ok. 994—1022.
Anund Jakob, ok. 1022—50.
Emund Stary, ok. 1050—60.

Stenkil, ok. 1060—66.
Halsten, ok. 1080—1111
Inge Starszy, ok. 1080—1111
Filip ok. 1111—1118.
Inge Młodszy, ok. 1111—25.
Ragnvald, ok. 1125—30.

Sverker I. ok. 1130—50 (56).
Eryk IX. święty, 1150—60.
Magnus Henriksson 1160—61.
Karol VII. 1161—67.
Knut Eriksson 1167—95.
Sverker II., 1195—1208.
Eryk X. 1210—16.
Jan I. 1216—22.
Eryk XI., 1222—29, 1234—50.

F o l k u n g o w i e.

Waldemar 1250—75.
Magnus I. Ladulås 1275—90.
Birger I. 1290 (98)—1318.
Magnus II. Eriksson 1319 (32)—1365.
Eryk XII. 1357—59.
Haakon VI. 1362—69 (71).

Albrecht Meklemburski 1364—1386 (89).

Małgorzata 1389—1412.
Eryk XIII. Pomorski. 1412—1439.

Krzysztof Bawarski 1440—48.
Karol VIII. Knutsson 1448—57, 1464—65, 1467—70.
Chrystjan I. 1457—64.
Jan II. 1483 (97)—1501.
Chrystjan II. 1520—21.

D o m W a z ó w.

Gustaw I. 1523—60.
Eryk XIV. 1560—68.
Jan III. 1569—92.
Zygmunt 1592—99.
Karol IX. Sudermański 1604—11.
Gustaw II. Adolf 1611—32.
Krystyna 1632—54.

D o m P a l a t y n ó w D w ó c h M o s t ó w.

Karol X. Gustaw 1654—60.
Karol XI. 1660 (72)—97.
Karol XII. 1697—1718.
Ulryka Eleonora 1718—20.

Fryderyk I. Heski 1720—51.

D o m H o l s z t y ń s k o - G o t t o r p s k i.

Adolf Fryderyk 1751—71.
Gustaw III. 1771—92.
Gustaw IV. Adolf 1792 (96)—1809.
Karol XIII. 1809—18.

D o m B e r n a d o t t e.

Karol XIV. Jan 1818—44.
Oskar I. 1844—59.
Karol XV. 1859—72.
Oskar II. 1872—1907.
Gustaw V. od 1907.

o niezawisłość S., w której zasłynęli jako bohaterowie narodowi Engelbrekt Engelbrektsson, Karl Knutsson, dwaj Stenowie Sture i Svante Sture. Mimo to królowie duńscy uznawani byli wielokrotnie jako zwierzchnicy i posiadali licznych zwolenników wśród magnatów i wyższego duchowieństwa. Gdy jednak Chrystjan II po zwycięstwie nad Sten Sture Młodszym (1520) usiłował wykorzenić wszelki opór przez wyrznięcie przeciwników („rzeź sztokholmska") wybuchnęło powstanie pod Gustawem Wazą, które położyło panowaniu duńskiemu kres.

W 1523 został Gustaw I Waza obrany królem. Jest on twórcą podstaw nowożytnej S. 1544 spowodował uznanie dziedziczności tronu, oswobodził kraj z zależności handlowej od Lubeki, wprowadził na sejmie 1527 reformację, przez co bogate posiadłości duchowieństwa przeszły na własność korony, zorganizował armję i flotę. Za jego synów silna władza królewska uległa zachwianiu wskutek podziału państwa i zamieszek wewnętrznych. Eryk XIV. wziął udział w siedmioletniej wojnie północnej 1563—70, z której wyniósł Estonję i Rewal. Wybór królewicza Zygmunta na króla polskiego (1587) wtrącił oba kraje w długoletnie zmagania, w których, pod pokrywką antagonizmów wyznaniowych i dynastycznych, chodziło o przewagę nad Bałtykiem, zwł. zaś o Inflanty. Za ostatnich królów z dynastji Wazów, oraz za władców z domu Dwóch Mostów wkroczyła S. na szlak ekspansji mocarstwowej, zmierzając do przeobrażenia m. Bałtyckiego w wewnętrzne jezioro szwedzkie. W pokoju w Stołbowej (1617) odepchnęła S. Moskwę od brzegów morskich. Gustav Adolf zdobył na Polsce Inflanty (rozejm altmarski 1629), następnie wmieszał się do wojny trzydziestoletniej i stanąwszy na czele protestantów niemieckich, zamierzał zadać cesarstwu cios ostateczny. Śmierć jego pod Lützen (1632) nie przeszkodziła S. w dalszem zwalczaniu Habsburgów, aż pokój westfalski (1648) przyniósł jej zach. Pomorze z Rugją, Bremę i Verden. Karol Gustaw chwilowo zawładnął całą Polską; nie zdołał jej wprawdzie utrzymać, ale pokój oliwski (1660) przyniósł S. polskie Inflanty po Dźwinę. W 1645 uzyskała S. szereg posiadłości kosztem Danji (Dagö, Ozylję, Gotlandję, Jämtlandję i Härjedalen). Za małoletności Karola XI. wskutek nierzetelnej gospodarki magnatów przyszło do obniżenia znaczenia S. w polityce międzynarodowej: dostawszy się w zależność od Francji, stoczyła nieszczęśliwą wojnę z Brandenburgją (klęska pod Fehrbellin 1675). Karol XI., doszedłszy do pełnoletności, złamał znaczenie szlachty przez odebranie jej dawnych dóbr koronnych (redukcje) i w oparciu o niższe stany ugruntował nieograniczony niemal absolutyzm. Przewaga S. na Północy spowodowała zawiązanie się przeciw niej koalicji duńsko-saskomoskiewskiej, która korzystając z młodocianego wieku Karola XII. napadła na nią znienacka. Karol XII. zmusił natychmiast Danję do zawarcia pokoju w Travendal, rozgromił Moskwę pod Narwą, wkroczywszy do Polski, zdetronizował Augusta II. i zmusił go do abdykacji (1706), tymczasem jednak pozwolił Piotrowi W. usadowić się nad Bałtykiem, a zapuściwszy się w głąb Rosji, poniósł klęskę pod Połtawą (1709). Na nic nie przydała się późniejsza jego działalność dyplomatyczno-wojskowa w Turcji, ani obrona Pomorza. Do koalicji antyszwedzkiej przyłączyły się Prusy i Hanower. Likwidacja wielkiej wojny północnej przyniosła S. utratę wszystkich niemal posiadłości w Niemczech, oraz Ingrji, Karelji, Estonji i Inflant.

Raptowne załamanie się potęgi mocarstwowej S. pociągnęło przewrót w ustroju wewnętrznym. Absolutyzm królewski zastąpiony został rządami arystokratycznemi. Wpływ dominujący uzyskała Rosja, której stronnicy, zwani „Czapkami", zwalczali dotąd partję francuską t. zw. „Kapeluszy". Korupcja zapanowała w życiu publicznem wszechwładnie. W 1741 zerwała się S. do wojny odwetowej przeciw Rosji i przypłaciła to utratą części Finlandji (pokój w Abo 1743). W wojnie siedmioletniej uczestniczyła po stronie koalicji antypruskiej. Od niechybnej katastrofy uratował państwo Gustaw III, który w drodze bezkrwawego zamachu stanu wyemancypował 1772 władzę królewską z pod przewagi arystokracji i strząsnął zależność od Rosji. Chcąc utwierdzić swe dzieło i odzyskać Finlandję, rozpoczął w 1788 wojnę przeciw Rosji, ale, zagrożony rokoszem żywiołów arystokratyczno-rusofilskich (związek w Anjala) zmuszony był zawrzeć w Weräla pokój na zasadzie status quo ante (1790) i odtąd obrócił swą działalność przeciw rewolucji francuskiej. W okresie napoleońskim należała S. do przeciwników Francji, wskutek czego wojska francuskie zajęły Pomorze, zaś sprzymierzony z Napoleonem Aleksander I. zdobył 1809 resztę Finlandji. Za Karola XIII. następcą tronu obrany został marszałek franc. Bernadotte, który połączywszy się z wrogami Napoleona spowodował, że S. otrzymała od Danji Norwegję, zrzekając się zato reszty Pomorza z Rugją na korzyść Prus. Nowy nabytek okazał się raczej źródłem trudności, aniżeli korzyścią: po szeregu tarć doszło w 1905 do rozwiązania unji (ob. Norwegja, Dzieje). W rozwoju wewnętrznym uczyniła S. dzięki długoletniej erze pokoju znaczne postępy. Miejsce dawnego sejmu stanowego zajął w 1866 dwuizbowy parlament, szeroko rozgałęziona sieć uniwersytetów ludowych i wzorowa organizacja szkolnictwa podniosły już pierwej wysoki poziom oświaty. Intensywny rozwój przemysłu i handlu nie dorównywały przyrostowi ludności, wskutek czego od 1900 występuje silna emigracja zarobkowa do Ameryki. Wynikiem industrjalizacji kraju było powstanie partji socjalistycznej pod wodzą Brantinga. W latach 70-tych rozpoczęła się reorganizacja floty; w sprawie armji doszło po silnych tarciach pomiędzy konserwatystami a liberałami do wprowadzenia w 1914 jednorocznej służby w piechocie. W czasie wojny światowej zachowała S. neutralność z odcieniem życzliwości względem Niemiec, dopiero pod jej koniec nastąpił pod wpływem lewicy

kurs przyjazny wobec ententy. Po wojnie nastąpiło rozwinięcie konstytucji w duchu wolnościowym. Często dochodziły do rządów gabinety czysto socjalistyczne, które przeprowadziły redukcje siły zbrojnej i skrócenie czasu służby wojskowej.

Szwe-Dagon, pagoda w Rangun (ob.), jedna z najsławniejszych świątyń buddyjskich w Indochinach. Według podania została założona w 588 przed Chr., a w obecnej postaci wzniesiona w 1768, na wzgórzu, otoczonem licznemi świątyniami. Zawiera relikwje Buddy i jego poprzedników.

Szwedomanowie, ob. Svecomanowie.

Szwedzka gimnastyka, ob. Szwedzki system gimnastyczny.

Szwedzka literatura. Staroszwedzkie napisy runiczne (ok. 2000) mają znaczenie wyłącznie językowe. Najdawniejszy okres właściwej l. sz. w XIII.—XIV. w.: kodyfikacja staroszwedzkiego prawa ziemskiego („Svergers gamla lagar") i powstanie prawa państwowego (Magnus Erikson „Landslagh"); bogata lit. relig. w jęz. łac. i krajowym, związana z ruchem mistycznym (Petrus de Dacia, † ok. 1289; liryki łacińskie biskupa Brynolfusa i Nicolausa Hermanni; wizje świętej Birgitty, 1303—1373, założony przez nią zakon rozszerzał religijno-umoralniającą literaturę propagandową w jęz. krajowym); lit. świecka w zaniedbaniu i naśladownicza („Euphemiavisor" z pocz. XIV. w., wierszem; zabytki prozą; pod koniec epoki katolickiej kroniki rymowane, z których ciekawa tylko najdawniejsza kronika Erika; rycerskie ballady taneczne pochodzenia duńsko-norweskiego). — Reformacja (od przekładu Biblji i rozległej pracy propagandowej reformatora Olausa Petri, 1493—1552, Nowy Test. 1526, i jego pomocników) przynosi zasadniczy zwrot, wspomagana przez druk. Ale czas zamętu nie sprzyjał twórczości, wypływają jedynie międzynarodowe natury awanturnicze, jak Johannes Messenius (1579—1636, historyk renesansowy w wielkim stylu i dramaturg) lub Lars Wivallius (1605—59, wiecznie włóczący się liryk). Dopiero umocnienie państwa przez Gustawa II. Adolfa i działalność jego córki Krystyny otwierają pole dla narodowego renesansu, z naczelną postacią Georga Stiernhielm (1598—1672) i z całem pokoleniem wszechstronnie wykształconych (na wzorach romańskich) uczonych i artystów (Samuel Columbus, Skogekär Bergbo, Erik Lindschöld i i.). Próbowano odtworzyć świetne pradzieje Szwecji, czego najpełniejszym wyrazem olbrzymie „Atland" Olofa Rudbeck. Pod koniec XVII. w. późny barok znajduje zdolnego przedstawiciela w Gunno Eurelius Dalstierna (1661—1709) i i. Niemal równocześnie powstaje (pod wpływem dzieł Boileau) reakcja przeciw barokowej przesadzie: Samuel Triewald (1688—1743) i J. G. Werwing (1675—1715). Odtąd przez cały wiek trwa zależność od Francji. Po raz pierwszy występuje mieszczaństwo w liryce Joh. Runius (1679—1713). — Przedstawicielem pierwszego optymistycznego okresu Oświecenia jest Olof Dalin (1708—63, wyd. czasopisma moralnego „Szwedzki Argus", 1732—34). Za Ludwiki Ulryki (1720—82, siostra Fryderyka W.) dwór znowu wpływa na ożywienie ruchu umysłowego, powstaje zakon literacki Tankebyggarów („Budowniczowie myśli"), wśród nich przewodzą sentymentalna liryczka H. Ch. Nordenflycht (1718—63), kulturalny sielankopisarz hr. Filip Creutz (1731—85), patetyczny poeta od G. Fr. Gyllenborg (1731—1808). Przyjmuje się radykalizm Voltaire'a i pesymizm Rousseau. Wszechstronnie uzdolniony Gustaw III. (1746—1792, syn Ludwiki Ulryki, sam zręczny dramaturg i kulturalny przyjaciel teatru) staje się przywódcą swego pokolenia (czasy gustawowskie, gustawjanie): J. H. Kellgren (1751—95), C. G. af Leopold (1756—1829), subtelni i wykształceni. Poza ich gronem: liryk, improwizator C. M. Bellman (1740—95, dotąd popularny), sentymentalny bez miary Bengt Lidner (1757—93), wreszcie jedyny rewolucjonista literacki Thomas Thorild (1759—1808). — Program romantyczny wprowadzają nowe czasopisma („Polyphem" 1809, „Phosphoros" 1810, „Iduna" 1811). Występują: P. D. A. Atterbom (1790—1855, przywódca mistyczno-spekulatywnej grupy); E. G. Geijer (1783—1847), polihistor i znakomity liryk tradycyjno-narodowej „Iduny"; oddzielnie stoją Esaias Tegnér (1782—1846), ściśle związany z niemieckim klasycyzmem Schillera, oraz głęboki i płomienny liryk E. J. Stagnelius (1793—1823). Po złotym wieku romantyzmu szwedzkiego następują lata formalnego epigonizmu (szkoła Tegnéra: v. Beskow, Böttiger, Nicander, Malmström i i.), częściowo realistycznej reakcji (polityczno-liberalna liryka: Wennerberg, Strandberg, Sommelius i i.; mieszczańsko-społeczna powieść: Cederborgh, 1784—1835). Występuje teraz grupa utalentowanych kobiet: Fredrika Bremer (1801—1865), Emilie Flygare-Carlén (1807—92) i i., obok nich Aug. Blanche (1811—68), Braun (1813—1860); nowoczesny publicysta M. J. Crusenstolpe (1795—1865). Najwybitniejszym przejawem tej doby rozterki: K. J. L. Almquist (1793—1866). Jego wielbicielem jest J. L. Runeberg (1804—77). U schyłku poromantycznej epoki arystokratyczny liryk br. C. Snoilsky (1841—1903), następnie C. D. af Wirsén (1842—1912), pseudonimowi poeci dwóch grup „siedmiu" i „dziewięciu sygnatur", V. Rydberg (1823—95) dają ostatnią syntezę mieszczańsko-liberalnego idealizmu w liryce refleksyjnej, powieści i publicystyce. — Na przeciwnym biegunie August Strindberg (1849—1912) daje początek naturalizmowi, do którego należą: G. af Geijerstam (1858—1909), Anna Charl. Leffler (1849—92), V. Benedictsson (pseud. Ernst Ahlgren, 1850—88), Axel Lundegård (* 1861), lirycy A. U. Bååth (1853—1912) i A. T. Gellerstedt (1836—1914). Ok. 1890 reakcję przeciw „ponuremu nastrojowi" podnoszą Verner v. Heidenstam (* 1859) i O. Levertin (1862—1906), obaj wybitni, pierwszy jako powieściopisarz, drugi jako essayista i nowelista; w liryce wybija się genjalny G. Fröding (1860—1911), wolne pole wyobraźni w powieści otwiera Selma Lagerlöf (* 1858). Ten wszechstronnie zróżniczkowany neoromantyzm dotąd panuje, przyczem ulubionemi motywami są: krajobraz

wiejski, ziemia rodzinna, urok małomiejski. Obok Värmlandu Selmy Lagerlöf w liryce E. A. Karlfeldta (1864—1931) występuje Dalarna; oboje uchodzą za najlepszy wyraz dzisiejszej Szwecji. Nadto wyróżniają się: Pelle Molin (1864—96), Dan Andersson (1888—1920), Per Hallström (* 1866), Hj. Bergman (* 1883), Ola Hansson (1860—1925), B. Sjöberg (* 1885), S. Siwertz (* 1882), Fr. Böök (* 1883, historyk literatury), Hj. Söderberg (* 1869), Tor Hedberg (* 1862), Elin Wägner (* 1882), Marika Stjernstedt (* 1875), A. L. Elgström (* 1884), Berit Spong (* 1895), Hasse Zetterström (* 1877), Alb. Engström (* 1869), Pär Lagerkvist (* 1891), liryk ekspresjonista Bo Bergman (* 1869), Vilh. Ekelund (* 1880), A. Österling (* 1884), K. S. Ossiannilsson (* 1875), Carl Larsson (* 1877), S. M. Silfverstolpe (* 1893), Karin Ek (1885—1927). Niemal wszyscy uprawiają równocześnie epikę (powieść) i lirykę, dramat po Strindbergu rozwija się słabo. — W Finlandji piszą po szwedzku: Hj. Procopé (1868—1928), Bertel Gripenberg (* 1878), Runar Schildt (1888—1925), Jarl Hemmer (* 1893), liryk Arv. Mörne (* 1876). — Zarysy dziejów l. sz.: H. de Boor (1924, niem.), W. Hj. Kotas (1925, współcz. od 1870, po niem.), H. Schück (1923, franc.), Klemensiewiczowa: „Lit. Skandynawji" (1914); w jęz. szwedzkim Schück-Warburg (II. wyd. 1911—16, 5 t., III. wyd. 1926 n.), Sylwan-Böök-Castrén-Steffen (1918—23, 3 t.); „Svenskt biografiskt lexikon" (wych. od 1918).

Literatura naukowa: Filozofja: G. Stiernhielm (1598—1672), E. Swedenborg (1688—1772), S. Klingenstierna (1698—1765), P. N. Christiernin (1725—99), D. Boethius (1751—1810), B. Höijer (1767—1812), N. F. Biberg (1776—1827), S. Grubbe (1786—1853), E. G. Geijer (1783—1847), Chr. J. Boström (1797—1866, najwybitniejszy, twórca oryginalnego systemu idealistycznego personalizmu, tak przezeń nazwanego „racjonalnego idealizmu"), C. J. Sahlin (1824—1917), V. Norström (1856—1916), J. Landquist (* 1881), J. Borelius (1823—1908), S. Alrutz (1868—1926), B. Hammer (* 1877), G. A. Jaederholm (* 1882). — Teologja: długo zależna od Niemców, samodzielnie rozwija się dopiero w XX. w.: N. Söderblom, Einar Billing, Gustaf Aulén, T. Bohlin, G. Ljunggren, A. Nygren. — Historja: nowoczesna, krytyczna, od XVIII. w.: E. G. Geijer, A. Fryxell, C. G. Malmström, C. Th. Odner, E. Carlson, M., L. i C. Weibull, H. Hjärne (twórca szkoły hist.), L. Stavenow, S. Tunberg, T. Höjer, G. Wittrock, H. Almquist, S. Clason (†), C. Hallendorf, G. Carlsson, N. Ahnlund, R. Kjellén (jego poglądy geopolityczne oddziałały też poza granicami Szwecji), popularyzator C. Grinberg.

Szwedzka sztuka, ob. Skandynawska sztuka i Północna sztuka ludowa.

Szwedzki język należy do grupy jęz. nordyjskich (ob.), stanowiąc wraz z duńskim ich gałąź wsch. północną. Wyróżnia się właściwym sobie akcentem, oznaczającym w każdym wyrazie ton i przycisk. Dwa główne okresy rozwojowe: staroszwedzki od napisów runicznych (runo-szwedzki) poprzez koniec XIII. w. (klasyczny staroszwedzki), język literatury religijnej; nowoszwedzki od reformacji aż do ukształtowania się ostatecznego w XVIII. w., oparty przeważnie na narzeczach centralnych. Silniejsze odrębności zachował język szwedzki w Finlandji. — Narzecza: południowe (zbliżone rozwojowo do duńskiego), zachodnie (częściowo, jak i narzecza północne, stanowiące przejście do narzeczy wsch. norweskich), środkowe i północne. Fińsko-szwedzki należy do grupy narzeczy północnych. Odrębnym językiem jest narzecze wyspy Gotland, które się wyrobiło z grupy językowej pln. germańskiej lub gockiej. Obszarem j. sz. głównym jest państwo szwedzkie, tylko na dalekiej północy zamieszkałe przez ludność lapońską i fińską; w Finlandji wybrzeża południowe i zachodnie, wraz z wyspami Alandzkiemi. Na emigracji w Am. Pln. (Minnesota i Dakota) ok. 1 miljona Szwedów. — Gramatyki: E. Th. Walter (IV. wyd. 1920), G. Bergman (1921). Słowniki: K. F. Söderwall (1884—1926, 3 t.), akademicki (od 1898, niekończ.), O. Oestergren (od 1915, niekończ., ale dalej posunięty), E. Hallquist (1922, etymologiczny).

Szwedzki system gimnastyczny, którego twórcą jest P. H. Ling (ob.), stworzony został w 1804 pod wpływem metod wychowania fizycznego Guts Muthsa. Zrazu rozwijał się on w kierunku gimnastyki leczniczej. Główną zasadą systemu było, że wszystkie ruchy powinny odpowiadać potrzebom organizmu, a więc być dla niego korzystne. Celem gimnastyki był harmonijny rozwój ciała i ducha zapomocą ćwiczeń o oznaczonej formie, obejmujących wszystkie części ciała, z ruchami o oznaczonej pozycji wyjściowej, formie, drodze i rytmie, oraz oznaczonej pozycji końcowej. Zasady te pozostały prawie do dziś dnia bez zmiany, jakkolwiek metody uległy znacznym zmianom, poprawom i ewolucji. Najważniejszym błędem metody P. H. Linga było nadużywanie postaw i wysiłków mięśniowych bez ruchu i nieczynienie różnicy między ćwiczeniami, zmierzającemi do bezpośredniego kształtowania ciała, a ruchami codziennemi (np. zwisy, wspinania, chody, biegi, chody równoważne i skoki). — Dzięki staraniom P. H. Linga powstał 1813 czynny do dzisiaj Królewski Centralny Instytut Gimnastyczny w Sztokholmie. Pracą nad sprecyzowaniem praktycznego systemu zajęli się uczniowie Linga, a zwłaszcza jego syn, Hjalmar Ling, którego schemat lekcji gimnastyki pozostał prawie niezmieniony niemal do 1912 (z wyjątkiem próby Elin Falk przystosowania systemu do organizmu dziecięcego). Nowy potężny impuls do rozwoju otrzymał system dzięki Fince Elli Björkstén, która przystosowała gimnastykę szw. do potrzeb organizmu kobiecego. Od tego czasu rozpoczął się żywiołowy ruch reformatorski w kierunku gruntownej zmiany metod w zgodzie z nowemi doświadczeniami i olbrzymim postępem nauk biologicznych. Najważniejszymi reformatorami są: Duńczyk Niels Bukh (gimnastyka podstawowa dla mężczyzn), Szwed J. G. Thulin (gimnastyka dziecięca i praca syntetyczna ogólnych zdoby-

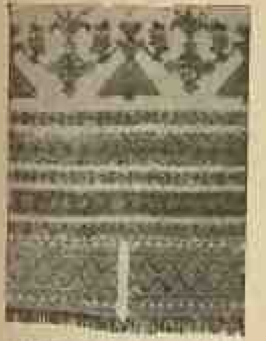

1. Czarny haft na płótnie (Norwegja).

2. Zaplecek (Szwajcarja, w. XVII).

3. Haft węgierski (w. XVIII).

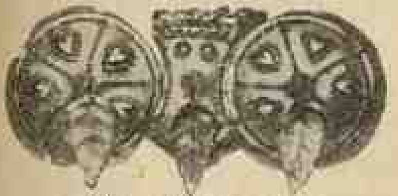

4. Spinka z puncowanej blachy złotej (Szwecja, w. XIX).

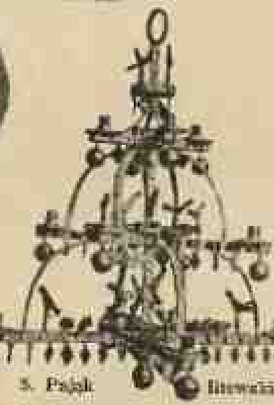

5. Pająk litewski.

6. Skrzyneczka drewniana (Islandja, w. XVIII).

7. Dzbanek sztajngutowy (Włochy, w. XVI).

8. Malowany talerz francuski (w. XIX).

9. Malowana misa sztajngutowa (Hiszpanja, w. XVII).

10. Dzbanek sztajngutowy (Bułgarja, w. XIX).

11. Waza sztajngutowa (Anglja, 1812).

12. Figurka wotywna (Belgja, w. XIX).

13. Ogrzewacz (Holandja, w. XVIII).

14. Mosiężna spinka góralska (Polska, w. XIX).

15. Łyżka drewniana (Sycylja, w. XIX).

16. Kafel habański (Węgry, w. XVII).

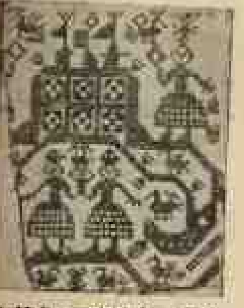

17. Haft rosyjski (w. XIX).

18. Grzebień rogowy (Czechosłowacja, w. XIX).

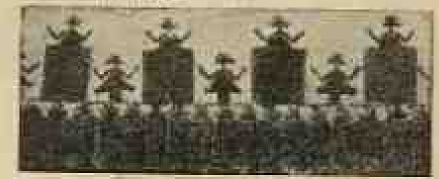

19. Haft na jedwabiu (Grecja, w. XIX).

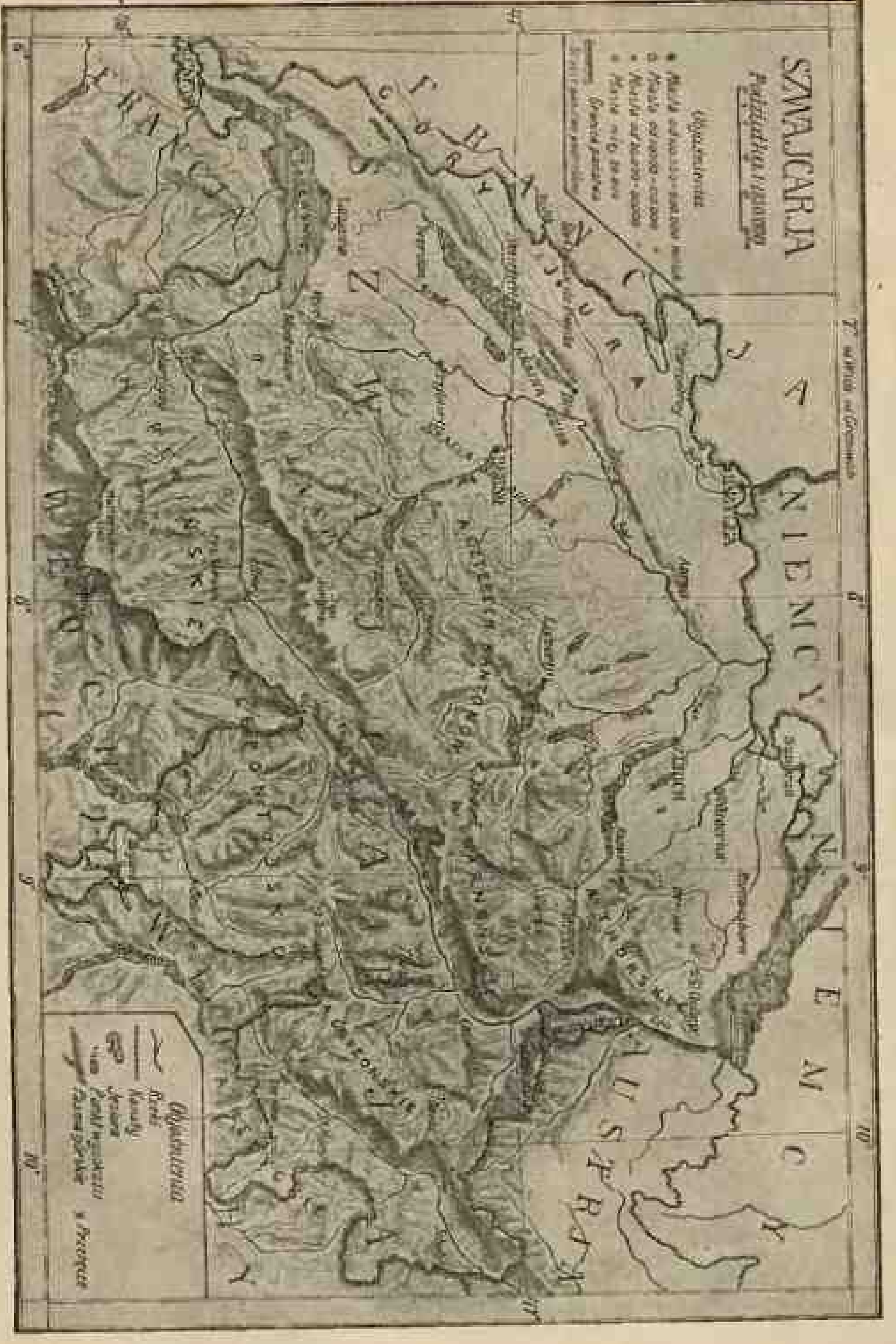

czy teoret. i prakt. w t. zw. nowolingowskiej metodzie). Dunka Agnete Bertram (gimnastyka kobieca). Z pośród uczonych największe znaczenie posiada profesor teorji gimnastyki w uniwersytecie kopenhaskim J. Lindhard, który pierwszy wprowadził metody badania naukowego do gimnastyki.

Gimnastyka szw. została przyjęta obecnie prawie przez wszystkie cywilizowane kraje europejskie, a nawet pozaeuropejskie, tak w szkole, jak w wojsku i stowarzyszeniach gimnastycznych. — W Polsce pierwsze próby wprowadzenia systemu szwedzkiego przypadają na l. 90-te XIX. w. Zasługa w tym względzie przypada H. Kuczalskiej i R. Skowrońskiemu, oraz Wł. Kozłowskiemu (Warszawa), E. Piaseckiemu (Lwów) i J. Majównie (Kraków). Por. art. Wychowanie fizyczne w t. Polska.

Szwedzkie Pomorze, części Pomorza Nadodrzańskiego, które należały w l. 1648—1815 do Szwecji, po 1721 bez Szczecina.

Szwedzko-norweska unja, istniała w l. 1814—1905, na skutek tego, że Norwegja w pokoju w Kilonji (14. I. 1814) poddana została królom szwedzkim. Unja ograniczała się faktycznie do wspólnej polityki zagran. i dynastji, mimo, że Szwecja dążyła do narzucenia również swojego ustroju. 1905 odsądził Storting norweski od tronu Oskara II. i ogłosił zerwanie unji, co Norwegowie niemal jednomyślnie akceptowali w przeprowadzonym dla tej sprawy plebiscycie.

Szweinfurcka zieleń, ob. Miedziowe barwniki.

Szwejcer Jerzy (pseudonim Jotes), rysownik i karykaturzysta pol., * w 1892, specjalizuje się w karykaturze portretowej.

Szwejsowanie, ob. Spawanie metali.

Szweli (Shweli), rzeka w Birmie (Indje ang.), długa 320 km. Wypływa w Chinach, uchodzi do Irawadi.

Szweryn (Schwerin), 1. stolica Meklemburgji-S. (Niemcy), nad jez. Szweryńskiem, przy kolei: Wittenberge—Wismar z 48.157 mieszk. Posiada katedrę (XIV—XV. w.) i 2 zamki, muzeum, Bibljotekę Krajową oraz przemysł maszynowy, żelazny, meblowy, spożywczy i znaczny handel. Miasto zostało założone w 1160 przez Henryka Lwa na miejscu słowiańskiego Zwaryna. — 2. (S. an der Warthe), ob. Skwierzyna.

Szweryńskie jezioro, w Meklemburgji pod miastem Szweryn (Schwerin) z 63 km², głębokie do 43 m. Rz. Stör odwadnia je ku płd. do Eldy, a na płn. łączy je rów z zatoką Wismarską (Bałtyk).

Szweykowski, 1. Wojciech, pedagog pol., pijar, (1773—1838), nauczyciel w kolegjach pijarskich, 1812 członek Tow. do ksiąg elementarnych i prof. literatury w liceum warszaw., 1817 prof. teologji, 1818 rektor uniw. warszaw., członek warsz. Tow. Przyj. Nauk, 1831 dyrektor edukacji publicznej. Napisał m. i.: „Uwagi nad wyższemi szkołami polskiemi w porównaniu do niemieckich" (1808), „O pożytkach czytania żywotów znakomitych nauką mężów, a szczególniej rodaków" (1819), „Mowa na pogrzebie X. Stan. Staszica" (1826).

2. Zygmunt, pol. współcz. hist. lit., napisał: „Powieści historyczne Henryka Rzewuskiego" (1922), „Przeżycia osobiste B. Prusa w „Faraonie" (w „Tyg. Illustr. 1924), „Lalka" Bolesława Prusa" (1927), „Pozytywizm polski. Próba oceny" (w „Przegl. Współcz." 1929), wstępy do „Murdelja" Z. Kaczkowskiego (1925) i do „Pamiątek Soplicy" H. Rzewuskiego (1927, wyd. krytyczne z rękopisu).

Szwoch Franciszek, malarz pol., * w 1883, studjował w Krakowie, maluje sceny i typy rodzajowe, np. „Alkoholik", typy tatarskie, szkice z wojny i t. d.

Szwojnicki Roman, malarz pol., (1845—1914), malował sceny rodzajowe. Główne dzieła: „Podjazd na Litwie", „Sprzedaż konia", „Hulanka z XVII. w.", „Żyd", „Głowa szlachcica" i i.

Szwoleżerowie (franc. chevaulégers), czyli lekkokonni, oddziały lekkiej jazdy tworzone w XVII. w. w państwach zachodnich na wzór polskich lekkich chorągwi (Francja, Saksonja), względnie węgierskich huzarów (Austrja), o odmiennym stroju. W Polsce pojawiają się jako pułki gwardji cesarza Napoleona I., utworzone pierwszy w 1807 r. (sławny szarżą Kozietulskiego w wąwozie Samosierra w 1808 r.), drugi na Litwie w 1812 r. Z obecnie istniejących trzech pułków dwa nawiązały do tradycji pułków ułanów legjonowych, 3-ci do pułku eklererów gwardji z 1814 r.

Szwyc, ob. Schwyz.

Szyb, ob. Kopalnie.

Szyba Franciszek, pseudonim Jana Kasprowicza (ob.).

Szybenik, spolszczona nazwa miasta Šibenik, ob.

Szybkosprawne maszyny (prasy) drukarskie dzielą się zasadniczo na prasy płaskie i rotacyjne. Zasada prasy płaskiej: klisza drukarska lub układ czcionek spoczywa w ramie, wykonującej ruch posuwisty tam i zpowrotem. Arkusz papieru zesuwa się ze stołu podawczego, owija około walca odciskającego, wirującego dokoła swej osi, zostaje zadrukowany w okresie czasu, w którym suwająca się rama dostanie się pod walec i zesuwa się następnie z walca na stół odbiorczy. Nakładanie czernidła na kliszę spełnia osobny system wałków, umieszczonych nad ramą, przed walcem odciskającym. Maszyna taka drukuje 1.000 arkuszy na godzinę, a przy systemie dwuobrotowym, to jest takim, gdzie walec odciskający robi dwa pełne obroty podczas jednego suwu ramy, sprawność maszyny powiększa się dwukrotnie. Zasada tej prasy dała się zastosować także do litografji (ob.) i do druku offsetowego (ob. Gumowe odbitki). Pomysł prasy rotacyjnej, której wynalazcą jest Amerykanin Bullock w r. 1860, dał się zrealizować dzięki wprowadzeniu stereotypji (ob.) i taśmy papierowej wyrabianej na maszynie ciągłej (ob. Papier). Zasada tej prasy polega na tem, że dwa odlewy stereotypowe, owinięte około dwóch walców obrotowych, spełniają rolę klisz drukarskich. Do każdego z tych walców przynależy obrotowy walec odciskający i sy-

stem wałków nakładających czernidło. Pomiędzy temi walcami przewija się taśma papierowa ze szpuli na urządzenie składające, w ten sposób, że zostaje odrazu obustronnie zadrukowana (ob. Drukarnia). Maszyna taka wydaje 12.000—18.000 obustronnie zadrukowanych, przeciętych i złożonych arkuszy w godzinie. Coraz bardziej wzrastające nakłady dzienników prowadziły do budowania maszyn rotacyjnych o coraz szerszych walcach na 2, 4 i 6 taśm papieru, co sprawność odpowiednio uwielokrotnia. Ostatecznie jednak okazało się rozszerzanie maszyn konstrukcyjnie niepraktycznem. Zwrócono się więc zpowrotem do budowania maszyn na szerokość jednej taśmy papieru, kładąc natomiast nacisk na zwiększenie szybkości obrotów. Doprowadzono do tego, że agregat złożony ze sześciu szybkobieżnych maszyn rotacyjnych, posiadających wspólne urządzenie składające, drukuje 108.000 egzemplarzy 16-stronicowej gazety w godzinie. Maszyny rotacyjne znalazły też zastosowanie przy druku offsetowym, cynkografji (ob.), światłodruku (ob.) i druku barwnym (ob.). — Por. tabl. poza tekstem.

Szybkościowe ćwiczenie, cechą jego jest jak największa szybkość ruchu, często związana z szybką reakcją, np. cios i parada w szermierce, boksie, dalej skoki, rzuty, biegi na krótkie mety w przeciwieństwie do biegów trwałych, których cechą jest wydatek energji rozłożony na dłuższy przeciąg czasu. Przy ćwiczeniach gimnastycznych uwzględnia się ruchy wolne i szybkie, zwłaszcza jeśli idzie o ćwiczenia ramion (np. wznosy — wolne, rzuty — szybkie). Mechanika tych dwóch rodzajów ruchu różni się znacznie między sobą, zwłaszcza w odniesieniu do systemu nerwowego.

Szybkość, ob. Prędkość, Prędkości pomiary.

Szybowiec, samolot bezsilnikowy, ob. *Samolot* (Pł. bezsilnikowe).

Szye Joachim Antoni, pisarz pol., (1824—1896), w r. 1848—49 brał udział w powstaniu węgierskiem, potem na zesłaniu na Syberji do r. 1858, po r. 1863 zesłany do Szenkurska (1864-67), współpracownik „Encyklop. Powsz." Orgelbranda, wydał: „Geografję dawnej Polski" (1851, II. wyd. 1861), „Legjony polskie na Węgrzech" (1850), „Kalendarz historyczny polski" (1851), „Przelotne wrażenia z podróży na Północ" (w „Kłosach" 1866), „Słowiańscy bogowie" (1866), powieści: „Niezłomna wola" (1868), „Czysta krew" (1869) i i.

Szycie na maszynie (*por. tabl.*) charakteryzuje się tem, że igła nie przewleka się całkowicie przez szyty materjał. Igła maszynowa ma uszko umieszczone u dołu, tuż nad ostrzem i jest ponad niem zaopatrzona w dwa podłużne żłobki, w których układa się nitka. Igła, przebita przez tkaninę wraz z nawleczoną nitką i wyciągnięta zpowrotem, pozostawia w tkaninie, wskutek tarcia, część nitki w formie pętli. Pętle te mogą się wzajemnie zaplatać i wtedy powstaje *ścieg łańcuszkowy*, zwany też *oczkowym* lub *tamburkowym*, albo mogą być drugą nitką od spodu przewleczone i wtedy powstaje, zależnie od konstrukcji maszyny, albo ścieg *łańcuszkowy podwójny*, albo t. zw. ścieg *stebnowy*. Maszyna do ściegu łańcuszkowego jednonitkowego posiada pod spodem haczyk, który przytrzymuje pętlę tak długo, aż igła przy następnem przebiciu tkaniny wejdzie w pętlę. Maszyna do ściegu łańcuszkowego podwójnego posiada pod spodem drugą nitkę, nawleczoną na t. zw. *igłę kabłąkową*, która wykonuje dokoła igły górnej ruch wahadłowy, po łuku ok. 240°, przy którym to ruchu zaplata nitkę dolną pomiędzy pętlę nitki górnej. Maszyny do ściegu stebnowego dzielą się na typy: 1. czółenkowe, 2. obrączkowo-czółenkowe i 3. chwytakowe. *Maszyny czółenkowe* mają zapas nitki dolnej nawinięty na szpulkę umieszczoną w czółenku podłużnem, wykonującem ruch suwowy lub wahadłowy. M. *obrączkowo-czółenkowe* mają zapas nitki nawinięty na obrączkę, wykonującą ruch okrężny obiegowy. Przy obu wyżej wymienionych systemach powstaje ścieg przez przesunięcie czółenka, względnie obrączki, z rozwijającą się nitką dolną, przez pętlę nitki górnej. M. *chwytakowe* mają zapas nitki dolnej nawinięty na nieruchomym pierścieniu, około którego przewleka nitkę górną haczyk, wykonujący ruch okrężny obiegowy. — Ścieg stebnowy jest tem charakterystyczny, że jest obustronnie jednakowy. Dzieje się to dlatego, że nitka górna podrywa nitkę dolną przy każdym następnym ruchu ku górze, przez co zaciśnięcie pętli powstaje wewnątrz tkaniny. Odrębny od wymienionych jest t. zw. *ścieg obrzucany*, do którego służy specjalna maszyna typu chwytakowego. — Istnieją różne typy maszyn do szycia, które mogą mieć napęd ręczny, nożny lub od motorku elektrycznego. Ten ostatni jest, zwłaszcza w dużych szwalniach, bardzo wskazany, gdyż napęd nożny jest, przedewszystkiem dla kobiet, niezdrowy. — Pierwszą maszynę do szycia ściegiem łańcuszkowym (szewską, do szycia podeszew) wynalazł Anglik Th. *Saint* w r. 1790, pierwszą m. krawiecką wiedeńczyk *Madersperger*. Miały one duże braki. Pierwszą naprawdę użyteczną m. do szycia ściegiem stebnowym skonstruował w r. 1846 Amerykanin E. *Howe*, a ulepszył w r. 1851 Amerykanin J. M. *Singer*.

Szycówna Aniela, pisarka pol. pedagog., (1859—1921), od r. 1902 redaktorka „Mojego pisemka" (dla dzieci), oprócz rozpraw w „Przeglądzie Pedagogicznym" i „Encyklop. Wychowawczej" wydała oddz. m. i.: „Nauka w domu" (1886, przewodnik dla wychowawców), „Gramatyka polska dla dzieci, zaczynających się uczyć systematycznie" (1898), „Czytanki stopniowane dla domu i szkoły" (1901—02, 3 cz.), „Rozwój pojęciowy dziecka w okresie lat 6—12" (1899, główne jej dzieło), „O zadaniach i metodach psychologji dziecka" (1900).

Szydelski Szczepan, ksiądz, ur. 1872, od 1912 prof. dogmatyki fundamentalnej w Uniw. Lwowskim, autor szeregu prac naukowych z dziedziny historji kościoła i historji religji, m. i. „Początki chrześcijaństwa" (1911), „Studja nad początkami religji" (1916).

Szydełkowe roboty, ob. Ręczne roboty kobiece.

Szydło, narzędzie szewskie do przebijania w skórze otworów dla dratwy (nici szewskiej).

Szydłowiec, miasto w pow. Końskie (woj. kieleckie), nad rz. Korzeniówką (do Radomki), 4 km od kolei: Dęblin—Skarżysko z 8.296 mieszk. Fabr. beczek, bryczek, wódek i likierów, młyny, garbarnie, elektrownia i kamieniołomy oraz handel zbożem i ziemiopłodami. Miasto (od 1470) należało do 1532 do głośnej w XV. i XVI. w. rodziny Szydłowieckich, później do Radziwiłłów. Z zabytkowych budowli posiada S. piękny kościół z XV. w., zamek, wzniesiony w 1629, przerobiony w XIX. w. na browar i ratusz z XVI. w.

Szydłowiecki, 1. Krzysztof, kasztelan krak. i kanclerz w. kor., (1467—1532), wychowany razem z synami Kazimierza Jagiell. odgrywał poważną rolę, kierownik polityki zagran. w czasach Zygmunta I. Położył wielkie zasługi na polu rozwoju kulturalnego jako opiekun kultury i sztuki.

2. Mikołaj, brat S. 1, kasztelan sandom., podskarbi w. kor., (um. 1532), wywierał obok brata Krzysztofa przeważny wpływ na polskie stosunki polityczne za Zygmunta I.

Szydłowski, 1. Ignacy, poeta, krytyk i publicysta pol., (1793—1846), zausznik Pelikana w Wilnie, w l. 1826—28 cenzor, członek Tow. Szubrawców, redaktor „Tygodnika wileń." (od r. 1819) i „Wizerunków i roztrząsań naukowych" (1835—43), drukował utwory poetyckie w czasopismach, oddzielnie przekład „Paryzyny" Byrona (1834). W „Powieści bez tytułu" Kraszewskiego sportretowany jako Iglicki.

2. Tadeusz, pol. historyk sztuki, * w 1884, 1909 kustosz Muzeum Narodowego w Krakowie, 1914 konserwator zabytków, obec. na wojew. krakowskie i kieleckie, od 1929 prof. historji sztuki na uniw. St. Batorego w Wilnie i Jagiellońskim w Krakowie. Ważniejsze prace: „Ruiny polskie" (1919), „O Wita Stwosza ołtarzu Marjackim i jego pierwotnym wyglądzie" (1920), „Dzwony starodawne" (1922), „Jacek Malczewski" (1925), „Pomniki architektury epoki Piastowskiej w woj. krakowskiem i kieleckiem" (1928), „Stanisław Wyspiański" (1930) i in.

3. Marjan, inżynier, ur. 1884, ukończył studja górnicze w Leoben. 1905—1922 pracował jako inżynier w przedsiębiorstwach górniczych, 1914—1916 służył w legjonach pol., 1922/27 poseł z ramienia „Piasta", 1922/23 minister przemysłu i handlu w gabinecie Witosa.

Szydłów, osada miejska w pow. Stopnica (woj. kieleckie), nad rz. Ciekącą (dorzecze Czarnej), przy linji wąskotorowej: Jędrzejów—Szczucin z 2.246 mieszk. i handlem. Miasto (od 1329) posiada z zabytkowych budowli szczątki zamku i murów miejskich (XVI. w.) oraz piękną synagogę z XVI. w.

Szyfman Arnold, ur. 1882, założyciel (w r. 1913) i dyrektor Teatru Polskiego w Warszawie, sceny prywatnej, prowadzonej z wielkim nakładem i postawionej na wysokim poziomie (druga scena, kameralna: Teatr Mały). W r. 1909 wydał powieść satyryczną p. t. „Pankracy August I.". — Por. też t. 13, str. 280.

Szyfra (z franc. chiffre), 1. cyfra, znak liczbowy; 2. tajny alfabet.

Szyici (arab. szi'a), grupa mahometan, która w przeciwieństwie do sunnitów (ob.) uznaje tylko Alego i jego potomków za prawowitych kalifów (ob.). *Imamici*, najliczniejsza z grup szyickich, uznają 12-tu imamów (ob.): Alego, synów jego Hassana i Husseina oraz 9-ciu potomków Husseina, z których ostatni, Mahomet, żyje w ukryciu jako Mahdi (ob.) i kiedyś doprowadzi sz. do władzy. W Persji *szyizm* jest od r. 1512 religją państwową. Sz. różnią się od sunnitów także pod względem kultu, prawa małżeńskiego i spadkowego. Najważniejszemi miejscami pielgrzymek s. są: grób Husseina w Kerbela i imama Rizy w Meszhed.

Szyja (łac. collum), część ciała zwierzęcego położona między głową a klatką piersiową. S. nie mają ryby, płazy i i.; u niektórych kręgowców, jak np. łabędzia, żyrafy i t. d. jest s. szczególnie długa. Jej tylna część zawiera u człowieka kręgi szyjne, przednia część gardziel, krtań, tarczycę, tchawicę, mięśnie, nerwy i naczynia krwionośne i limfatyczne. Zranienia s. są niebezpieczne.

Szyjkowski Marjan (pseud. *Walerjan Emski*), pol. hist. lit. i krytyk, * 1883, prof. Uniw. Jagiell., od 1923 Uniw. czeskiego w Pradze. Oddzielnie wydał: „Génie du christianisme a prądy umysłowe w Polsce porozbiorowej" (1908), „Osjan w Polsce na tle genezy romantycznego ruchu" (1912), „Myśl Jana Jakóba Rousseau w Polsce XVIII. w." (1913), „Gessneryzm w poezji polskiej" (1914), „Schiller w Polsce" (1915), „Edwarda Younga „Myśli nocne" w poezji polskiej" (1916), „Dzieje polskiego upiora przed wystąpieniem Mickiewicza" (1917), „Dzieje nowożytnej tragedji polskiej" (I. Typ pseudoklasyczny [1661—1831], 1920; II. Typ szekspirowski, 1923), „Dzieje komedji polskiej w zarysie" (1921), „Adam Mickiewicz, budowniczy prawdziwej Polski" (1922), „Zarys rozwoju piśmiennictwa polskiego" (1918), „Współczesna literatura polska z wypisami, 1863—1893" (1922), „Literatura współczesna dla użytku szkół średnich" (1930), „W. L. Anczyc, życie i pisma" (1908, 6 t.), komentowane wyd. „Barbary Radziwiłłówny" Felińskiego (1920), studja o stylu Słowackiego i i.; po czesku: „Udział Polski w czeskiem odrodzeniu narodowem" (tom I., 1931, mają nadto wyjść t. II. i III.).

Szyk, ustawienie wojsk do przeglądu, marszu, bitwy i t. p.; stąd s. *paradny*, *marszowy*, *bojowy*. S. może być płytki (linearny) lub głęboki, rozwinięty lub kolumnowy, zwarty lub luźny (rozproszony), zmasowany lub rozczłonkowany. Rozwój histor. ob. Taktyka. — Ciągnąc w s. marszowym wojsko dzieli się zazwyczaj na *straż przednią* (w razie potrzeby *str. tylną*, *boczne*) i *siłę główną*; w s. bojowym na *centrum*, *skrzydła*, *odwody*. S. „starem urządzeniem polskiem" w XVI. i pocz. XVII. w. polegał na ustawieniu wojska hufcami (ob. Hufiec), z których czelny i walny były rozwinięte, a po bokach miały głęboko ustawione *posiłki*. Dzisiaj mówiąc o ustawieniu większych ilości wojska do marszu lub walki używamy zamiast s. wyrazu *ugrupowanie*.

Szykana (z franc. chicane), złośliwe stawianie przeszkód; s. jest prawnie zabronioną, nawet jeśli stanowi wykonywanie zakresu praw, przysługujących szykanującemu.

Szyl (Jiu), lewoboczny dopływ Dunaju w Rumunji, długi 300 km. Wypływa na płn. stokach Alp Transylwańskich, przepływa przełęcz Wulkan i uchodzi naprzeciw Rahova.

Szylarski Walenty, jako językoznawca pol. poprzednik Kopczyńskiego, autor „Gramatyki jęz. pol." (1770).

Szyldkret, zrogowaciały naskórek pancerza niektórych gatunków żółwi morskich (głównie Chelone imbricata L.), zdejmowany w formie płytek 3—6½ mm grubych, żółtych z ciemnemi plamami, przeświecających. Na gorąco można go kształtować, stapiać i spawać, na zimno obrabiać narzędziami i szlifować. Służy do wyrobu grzebieni, guzików i drobnej galanterji.

Szyling (łać. solidus, staroniem. scilline, got. skilligs), 1. moneta karolińska wartości 1/20 funta, dzieląca się na 12 denarów, istniejąca do dziś w walucie angielskiej (s h i l l i n g) = 1/20 funta szterlingów = 12 pensów. — 2. Dawna niemiecka moneta srebrna, w XIV. i XV. w. przedstawiająca w różnych krajach Rzeszy różną wartość. — 3. Od r. 1925 jednostka monetarna w Austrji, dzieląca się na 100 groszy, bita w srebrze jako moneta zdawkowa.

Szylka, rzeka w obwodzie Dalekiego Wschodu (Rosja Azjat.), długa 1200 km, powstaje z połączenia rz. Ingody i Ononu, jest od Nerczyńska żeglowna i razem z Argunią tworzy Amur.

Szymanowska, 1. Marja z Wołowskich, (1790—1832), świetna pianistka, uczennica J. Fielda, występowała na estradach koncertowych Europy, wzbudzając podziw Beethovena i Goethego, napisała kilkanaście kompozycyj fortepianowych w stylu salonowym. Jej córka C e l i n a była żoną A. Mickiewicza.

2. Natalja z Krzyżanowskich, ob. Krzyżanowski 7.

Szymanowski, 1. Józef, poeta pol., (1748—1801), szambelan Stan. Augusta, poseł sejmowy, w r. 1794 mianowany przez Kościuszkę dyrektorem Wydziału Sprawiedliwości, 1800 członek warsz. Tow. Przyj. Nauk. Przez pseudoklasyków uważany za twórcę „mowy pieszczonej" w poezji pol. Główne dzieła: „Świątynia Wenery w Knidos" (1778, 1807), „Listy o guście czyli smaku" (1779). Wyd. zbior. 1803, 1822 i 1836.

2. Józef, generał pol., (1779—1867), brał udział w walkach kościuszk., następnie Księstwa Warszawskiego, wreszcie w powstaniu listopadowem. Dzieje tych walk zebrał w „Pamiętnikach" 1806—14 (wyd. Stan. Schnür-Peplowski, 1898).

3. Jan, prawnik pol., (1805—1864), od 1862 członek rady stanu Królestwa Pol., od 1863 prof. prawa handl. i procedury sąd. w Szkole Głównej w Warszawie, napisał m. in.: „Wykład kodeksu handlowego" (1866), „Wykład kodeksu postępowania cywilnego" (1866).

4. Wacław, polski literat i dziennikarz, (1821-1886), wybitny przedstawiciel pozytywizmu. Wydał i wystawił wiele dramatów, jak: „Ostatnie chwile Kopernika" (1855), „Salomon" (1856), „Michał Sędziwój" (1859), sztuka z tezą „Dzieje serca" (1860), krotochwila „Siła złego na jednego", „Na ulicy" (1876), „Posąg" (1880), „Ostatnia próba" (1881). Odznaczają się zręczną kompozycją akcji, jednak brak im żywości i ekspresywności. Zasłużył się również jako tłumacz W. Hugo, Coppée, Augiera, Ponsarda, Musseta i Molière'a. Prócz utworów scenicznych, wyd. z poezjami zbiorowo w 5 t. („Poezje i dramata" 1884), pisał S. utwory prozą, jak „Jakiej przemiany doznał deresz pana Piotra z Osmolina" (1852), „Szkice warszawskie. Lichwiarze" (1855), „Gawędy i satyry" (1873) oraz wiele rozprawek i szkiców.

W. Szymanowski.

5. Wacław, pol. rzeźbiarz i malarz, (1859—1930), kształcił się w Paryżu i Monachjum (pod Benczurem i Löffzem). Twórczość jego, choć silnie związana z tradycjami sztuki francuskiej, nie zatraciła jednak indywidualnych cech polskich. Główne jego obrazy: „Kłótnia Hucułów" (odznaczona złotemi medalami w Paryżu i Monachjum), „Upał", „Tkacz", „Modlitwa", „Zwiastowanie", „Prządki". Z rzeźb najważniejsze: projekt grupy „Pochód królów" (jako zakończenie podwórca wawelskiego), „Macierzyństwo", „Czikos", pomnik Fr. Chopina w Warszawie, pomnik Grottgera w Krakowie. Zarówno w malarstwie jak i w rzeźbie jest S. jednym z czołowych reprezentantów impresjonizmu.

6. Karol, kompozytor polski, ur. 1883, od 1927 dyr. Konserwatorjum warsz. Ogłaszał pierwsze kompozycje, nie znając jeszcze teoretycznych zasad kompozycji: Preludja fortepianowe op. 1, nawskroś oryginalne, stanowiące rewelację w naszej muzyce od czasów Chopina. Po przeniesieniu się do Warszawy i nauce u Z. Noskowskiego, uprawiał formy klasyczne i warjacje (nie bez wpływu M. Regera), posługując się nadto techniką fugalną: Etudy op. 4, sonaty fortepianowe op. 8 i 21, II. symfonja B-dur op. 19, odznaczające się mistrzostwem konstrukcji. Następne kompozycje powstały pod wpływem impresjonizmu (Mity, Maski, Metopy), poczem wytworzył S. własny styl, skłaniający się ku radykalnym prądom współczesnej muzyki: III. symfonja, koncert skrzypcowy, kantata „Stabat Mater". Pierwiastek polski występuje w muzyce S. b. silnie, zwłaszcza rytmika i melodja pieśni podhalańskich: Mazurki fortep., balet „Harnasie". Napisał też opery: „Hagith" (1912), „Król Roger" (1926). — W r. 1930 doctor hon. c. Uniw. Jagiell.

Szymański, 1. Stanisław, pisarz i publicysta pol. z 2. pol. XVIII. w., z rodziny mieszczańskiej, ksiądz, w l. 1791—92 redaktor „Gazety narodowej i obcej", autor wierszy i komedyjek, m. i. popularnej opery „Zośka czyli wiejskie zaloty" (wystaw. 1780).

2. Benjamin, kapucyn, ksiądz, (1793—1868), rozwijał działalność kaznodziejską w Warszawie i w Królestwie Kongresowem, w 1857 został biskupem podlaskim.

3. Roman, publicysta polski, † 1908, od r. 1871 redagował w Poznaniu dziennik „Orędownik", czasopismo „Głos polski", w których występował energicznie w obronie praw robotników i rzemieślników.

4. Adam, nowelista pol., (1852—1916), za pracę patrjotyczną zesłany na Syberję (1878-95), oprócz rozpraw naukowych o tubylcach syberyjskich w czasopismach rosyj., wydał oddzielnie: „Szkice" (1887—1890, 2 serje, pierwszy z tych szkiców syberyjskich, słynny „Srul z Lubartowa", druk. poprzednio w „Kraju" 1885), „Z Jakuckiego Olimpu" (1910), „Aksinja" (1910), „Lew Tołstoj" (1911), „Głos w sprawie Rapperswilskiej" (1911). Wyd. zupełne „Szkiców" (1921, z przedmową A. G. Siedleckiego). Oddz. „Matka" (1921, pierwodruk w „Kurj. Lwow." 1909). W l. 1904—13 wydawał pismo zbiorowe „Reforma szkolna" (2 t.). Charakterystykę pisarza ob. t. 13, str. 230.

5. Juljusz, lekarz pols., ur. 1870, prof. okulistyki na uniwers. w Wilnie, napisał podręcznik okulistyki. W l. 1928—1930 senator z B. B. i marszałek senatu.

Szymbark, wieś w pow. Gorlice (woj. krakowskie), nad rz. Ropą, 6 km od Gorlic z 2.187 mieszk. i 6 kopalniami nafty. Posiada zamek z XVI. w.

Szymkiewicz, 1. Jakób, lekarz pols., um. 1818, nadworny lekarz cara Aleksandra I., założyciel Towarz. „Szubrawców", prace z chirurgji i chorób dziecięcych.

2. Dezydery, botanik pols., ur. 1885, prof. na wydziale rolniczo-leśnym Politechniki Lwowskiej, zajmuje się klimatologją w związku z życiem rośliny, bilansem wody u roślin itd. Wydał „Botanika, podręcznik dla szkół akad." (1928).

Szymon (Symeon), 1. jeden z 12 bibl. synów Jakóba, naczelnik pokolenia Symeona, zamieszkującego południową Palestynę.

2. św., biskup jerozolimski, ukrzyżowany za cesarza Trajana w 120.

3. (Symeon), 1. Słupnik (Stylita, ob. Stylici), święty, żył w Syrji na słupie, um. 459.

4. S. Metafrast, hagjograf, z 2. połowy X. w.

Szymon Cyrenejczyk, żyd z Cyreny, upamiętnił się niesieniem krzyża Jezusa w czasie drogi krzyżowej.

Szymon-Lingwen, brat Władysława Jagiełły, otrzymał 1394 księstwo mścisławskie. W walkach Witołda o supremację na Rusi odgrywał wybitną rolę, wspierając Witołda swemi wojskami oraz bogatem doświadczeniem nieprzeciętnego talentu wojskowego. Po 1412 nie odgrywał już poważniejszej roli, um. po 1432.

Szymon Mag (Magus), czarownik samarytański, ochrzczony, chciał kupić za pieniądze dar Świętego Ducha (Dzieje Apost. 8, 18 nn.); por. Symonja.

Szymon z Pilzna, ob. Marycki Szymon.

Szymon Zelotes, apostoł Jezusa, miał ponieść śmierć w Persji.

S. Szymonowic.

Szymonowic Szymon (S i m o n S i m o n i d e s), pochodzenia mieszczańskiego, po nobilitacji z przydomkiem B e n d o ń s k i (od r. 1590), poeta pol. i łac., (1558—1629), kształcił się w Krakowie i zagranicą, świetny humanista, w r. 1590 przez Zygmunta III. mianowany „poetą królewskim", w r. 1593 zajął się organizacją akademji zamojskiej. Głównym jego utworem polskim „Sielanki" (1614, VII. wyd. 1686; wyd. kryt. Jana Łosia 1914, II. wyd. 1921), odznaczające się wysokim artyzmem i wyborowym językiem, co stawia Sz. wśród najwybitniejszych poetów staropolskich po Kochanowskim. Z utworów łacińskich ważniejsze: „Castus Joseph" (1587, dramat, przekład Stan. Gosławskiego, 1597, przedruk 1889), „Joel Propheta" (1593, przekład J. E. Minasowicza, 1772), „Pentesilea" (1618, przekład Ksaw. Zubowskiego, 1778), „Flagellum livoris" (1588). Wyd. zbiorowe niektórych utworów łaciń. 1619, 1772 i 1899 (oprac. W. Hahn). Monografja Hecka, 1901—03.

Szymonowicz Władysław, lekarz pols., ur. 1869, prof. histologji i embrjologji na uniwers. we Lwowie. Ogłosił prace ze swej specjalności.

Szympans (Pan Oken), najmniejszy rodzaj małp człekokształtnych, spokrewniony z goryllem, ma dłuższe nogi i krótsze ramiona. Ob. tabl. Małpy w t. 9. Dorosły samiec 1,70 m wys., samica 1,30 m. Nos płaski, wargi duże bardzo ruchliwe, górna wysunięta. Włosy cienkie, rzadkie, dość długie. Twarz, stopy i ręce nagie. Barwa czarniawa. Chodzą na czterech nogach. Żyją na drzewach w lasach dziewiczych Afryki, często nad brzegami rzek. Rodziny składają się z jednego samca i kilku samic. Na noc budują gniazda na drzewach. Pożywienie roślinne. W niewoli trzymają się dobrze, dają się łatwo tresować. Wiele gatunków i podgat., np. sz. w ł a ś c i w y (P. Chimpanse M.) z Gambji, ma czarną twarz. Sz. łszego (P. Satyrus L.), ma czaszkę płaską i silnie rozwinięte brwi, żyje

w Kamerunie i Gabunie. W Afryce centr. żyje brodaty sz. Schweinfurtha (P. schweinfurthi Gigl.).

Szyna ob. Szyny; w chirurgji, ob. Szynowy opatrunek; w dentystyce s. nazywa się drut metalowy umocowany na zębach, mający na celu ustalić odłamki złamanej szczęki, prostować krzywo ustawione zęby i t. d.

Szyndler Pantaleon, malarz pol., (1846—1905), kształcił się w Warszawie, Monachjum, Rzymie i Paryżu. Główne dzieła: „Dziewczyna w kąpieli", „Odaliska", „Ewa", portret Norwida i i.

Szynowy opatrunek ma na celu ustalenie zranionych lub zapalnie zmienionych (np. wskutek skrzepu) kończyn, zawiera dla wzmocnienia opatrunków listwy z drzewa, tektury, metalu lub jakiegoś plastycznego materjału (gips, skóra i t. d.).

Szynszyla, ob. Chinchilla.

Szyntoizm, ob. Szintoizm.

Szyny, żelazny pokład toru kolejowego; ułożenie s., ob. Kolej żelazna, budowa. Sz. muszą być stale badane przez budników kolejowych, gdyż wskutek silnych mrozów, lub nadmiernej szybkości pociągów mogą ulegać pęknięciom.

Szyper, właściciel lub zarządca łodzi, statków i t. d., służących do przewozu.

Szypince, wieś na Bukowinie (Rumunja), w pow. Kocmań, na połowie drogi między Śniatynem i Czerniowcami z 3.500 mieszk. Od niej wzięła nazwę ziemia Szypienicka, która obejmowała płn.-zach. część Bukowiny, a należała w XIV—XVI. w. do Polski.

Szypka, ważna przełęcz w środk. Bałkanie, 1333 m wysoka, na płn. od wsi S., prowadzi od Tirnova do Kazanliku. W sierpniu i wrześniu 1877 toczyły się o S. zacięte walki między Rosjanami i Turkami, którzy zostali tu w styczniu 1878 otoczeni i zmuszeni do poddania.

Szypoty, burzliwy bieg rzeki wywołany przeszkodami w dnie łożyska.

Szyrma-Lach Krystyn, pisarz pol. i ang., (1790—1866), studja w Wilnie i Anglji, od 1824 prof. filozofji w uniw. warsz., 1829 członek warsz. Tow. Przyj. Nauk, 1831 komendant gwardji akademickiej na emigracji w Anglji, gdzie ogłosił wiele dzieł i artykułów po ang. i skąd korespondował do „Czasu" i „Gazety Warsz.". Od r. 1818 pisywał do czasopism wileń., warsz. i lwowsk.; w r. 1818 w „Dzienniku Wileń." pierwszy w Polsce zwrócił uwagę na wartość poetycką pieśni gminnych, w r. 1819 w „Pam. Nauk." druk. naśladowanie „Lenory" i uwagi o balladzie Bürgera; w r. 1830 redag. „Pamiętnik umiejętności moralnych i literatury", w r. 1831 „Dziennik gwardji narodowej"; oddzielnie wyd. m. i.: „Letters of Poland" (1823, gdzie rzut oka na poezję ludową Słowian), „Anglja i Szkocja" (1828, 3 t.).

Szyrtyng (ang. shirting), tkanina bawełniana na bieliznę, bielona i gładzona z połyskiem.

Szyrwid Konstanty, językoznawca pol., jezuita, †1631, autor słownika polsko-łacińsko-litewskiego, 1629, VI. wyd. 1718.

Szyrwinta, rzeki na Litwie, 1. lewoboczny dopływ Szeszupy, długi 47 km, uchodzi pod Władysławowem; 2. lewoboczny dopływ Świętej, długi 53 km, uchodzi pod miast. Wieprzami.

Szyszeń, ob. Pyralidae.

Szyszka, kwiat żeński roślin iglastych (ob. Iglaste).

Szyszkin Iwan Iwanowicz, malarz rosyjski, (1831—1898), kształcił się w Moskwie, Monachjum, Zurychu, Genewie i Düsseldorfie, malował nastrojowe krajobrazy. Dzieła jego znajdują się w Galerji Tretjakowa w Moskwie i muzeach petersburskich.

Szyszko-Bohusz Adolf, architekt pol., *1883, ukończył wydział architektury w Akademji Szt. P. w Petersburgu, korzystając ze stypendjum rządowego kształcił się dalej w Austrji i Niemczech. Od 1910 osiadł w Krakowie, jako praktykujący architekt i sekretarz Komisji do badania Hist. Sztuki w Polsce przy Akademji Umiejętności. Przeprowadzał badania nad zabytkami, których rezultatem jest szereg rozpraw w tekach Komisji i w jej Sprawozdaniach. 1912 docent architektury w Akademji krak., 1913 prof. Politechniki Lwowskiej, od 1916 kierownik odbudowy Zamku na Wawelu, 1921 prof. Akademji krak., w 1932 Politechniki warszawskiej, od r. 1929 kierownik robót w gmachach reprezentacyjnych w Warszawie. Główne dzieła: Mauzoleum Bema w Tarnowie, Zameczek p. Prezydenta w Wiśle, kilka kamienic w Krakowie, projekt Uniwersytetu we Lwowie, Akademji Górniczej w Krakowie, pensjonatu „Lwigród" w Krynicy, Domu Zdrojowego w Żegiestowie, Muzeum Narodowego w Krakowie itd. Restaurował też Bibljotekę Jagiellońską w Krakowie, oraz kościół na Skałce. Prace drukowane: „Kościoły dwunawowe w Polsce", „Kościoły hallowe", „Rotunda N. P. Marji, św. Feliksa i Adaukta na Wawelu" i i.

Szyszkowski Bohdan, fizyko-chemik pols., (1873—1931). Studja uniwersyteckie w Kijowie, dalsze studja z zakresu chemji fizycznej pod kierunkiem Ostwalda (1896—98), W. Ramsaya (1898-1900), E. Rutherforda i S. Arrheniusa. 1916 rektor i prof. Polskiego Kollegjum Uniwersyteckiego w Kijowie, 1920 prof. chemji fizycznej i elektrochemji na Uniw. Jagiell., 1923 prof. chemji fizycznej w Akademji Górniczej w Krakowie. Najważniejsze prace naukowe odnoszą się do zagadnień napięć powierzchniowych roztworów, teorji dysocjacji elektrolitów oraz teorji współczynników aktywności elektrolitów.

Szyszyłowicz Ignacy, botanik pol., (1857—1916), studja w Krakowie, prof. botaniki w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach, potem prof. morfologji roślin na Uniw. Jana Kazim. we Lwowie. Jest autorem szeregu rozpraw.

Szyszynka, ob. Epiphysis cerebri.

Ś.

Ś litera alfabetu polskiego na oznaczenie spółgłoski szczelinowej, środkowo-językowo-twardopodniebiennej, bezdźwięcznej. W jęz. polskim głoska ta może być oznaczona także przez si (przed samogłoską, np. siedem) lub s (przed i, np. siła).

Ściana, 1. w budownictwie konstrukcja, ograniczająca przestrzeń, zabudowana w kierunku pionowym. — 2. W orografji nazwa stromej, prostopadłej powierzchni skalnej. — 3. Wielobok, należący do ograniczenia wielościanu.

Ściągające środki (łac. adstringentia), ob. Adstryngować.

Ściborowski Władysław Ludwik, lekarz pol., (1833—1903), prezes i członek honorowy Tow. lekarskiego krakowskiego i in., członek Polskiej Akademji Umiejętności. Jako lekarz zdrojowy w Szczawnicy przyczynił się do rozwoju tego zdrojowiska. Pozostawił kilkadziesiąt rozpraw, głównie z zakresu balneologji.

Ściegienny Piotr, pol. działacz społeczny, (1800—90), syn chłopa w Kieleckiem, nauczyciel ludowy, potem urzędnik, 1827 wstąpił do stanu duchownego, w czasie powstania listopadowego miewał kazania patrjotyczne, 1833 wikary w Wilkołazie. Odczuwając głęboko niedolę ludu wiejskiego, pod wpływem literatury emigracyjnej zwł. zaś „księgi ludu" Lamennais'go, osnuł plan rewolucji socjalnej, w której programie leżało rozdanie chłopom ziemi, bezpłatne nauczanie, zniesienie czynszów i dziesięcin. Sojusznikiem wyzwolenia społecznego miał być kościół katolicki. Dla pozyskania mas wydał Ś. sfałszowany list papieża Grzegorza XVI. do chłopów, w którym ten wzywa rzekomo do walki przeciw klasom posiadającym, w której staną „chłopi i mieszczanie polscy i rosyjscy z jednej strony, a panowie i królowie polscy i rosyjscy z drugiej strony". Wszedł też w kontakt z młodzieżą patrjotyczną i przyjął do swego programu niepodległość Polski, którą uważał za środek stworzenia nowego ustroju, opartego na demokracji, sprawiedliwości i braterstwie. W przededniu zbrojnego wybuchu został uwięziony (1844), pozbawiony godności kapłańskiej i zesłany na Syberję. W 1871 powrócił do kraju, 1884 odzyskał prawa ołtarza, ostatnie lata spędził jako kapelan przy szpitalu bonifratrów.

Ścienne, rząd roślin, ob. Parietales.

Ścienne malarstwo, ob. Malarstwo, Fresk i artykuły o sztuce w poszczególnych krajach.

Ścienne mapy, mapy w dużych formatach, a zazwyczaj małej skali, przystosowane do powieszenia na ścianie. Najczęstszym typem ś. m. są mapy szkolne. Od ś. w nowoczesnem tego słowa znaczeniu odróżnić trzeba ś. m. malowane dawniej na ścianach świątyń starożytnych lub sal.

Ścierciałka, ob. Skartabellat, Szlachta.

Ściernisko, ściernń, przestrzeń po sprzęcie zbóż. Ze względu na pozostałe przyziemne części źdźbeł zbóż, przez które odbywa się intensywny proces parowania, a więc wysuszania gleby, stosuje się natychmiast po żniwie płytkie przewrócenie ś. zapom. pługa o spiralnej odkładnicy, t. zw. podorywka ś. (ob. Roli uprawa).

Ścierwica szara (Sarcophaga carnaria L.), gatunek muchy, 10—15 mm dł. Głowa żółtawa, ciało szare, odwłok kostkowany. Żyworodna; larwy żywią się gnijącemi substancjami (mięso).

Ścięgien przeszczepianie, operacja chirurgiczna podana przez Nicoladoniego 1882, wykonywana przy częściowem porażeniu kończyny. Polega na przyszyciu ścięgien mięśni nieporażonych do mięśni porażonych, lecz o podobnej czynności (synergetycznych).

Ścięgniste odruchy, nagły skurcz mięśnia przy opukiwaniu pewnych ścięgien, np.: ś. Achillesa, ś. rzepki, i t. d. Brak s. o., wzgl. zbyt wielkie ich wzmożenie występuje przy chorobach nerwowych. Por. Kolanowy odruch.

Ścięgno (tendo, chorda), łącznotkankowy koniec mięśnia, niekurczliwy, służy do przenoszenia siły mięśnia na punkty przyczepu. Jest słabo unerwione i unaczynione. Płaskie, cienkie ś. nazywają się rozścięgnami (aponeurosis); zazwyczaj jednak ś. są postronkowate. Ś. rzepki i ś. Achillesa są u człowieka najsilniejszemi ś. Ścięgna otoczone są cienkościennemi osłonami, pochewkami, które zawierają maź. Zapalenie pochewek ścięgnistych (tendovaginitis) może być ropne i suche. Ropne powstaje przez zranienie pochewek ś. lub przez przeniesienie się procesu zapalnego z sąsiedztwa (najczęściej na palcach) na ś. Objawia się obrzękiem, zaczerwienieniem i upośledzeniem ruchów danego członka i wymaga natychmiastowego leczenia chirurgicznego. Suche powstaje przez przemęczenie lub naciągnięcie ś., objawia się podłużnym obrzękiem, bólami i trzeszczeniem przy ruchach. Leczenie: unieruchomienie, okłady, potem masaże i kąpiele.

Ścinawa (Stynawa, niem. Steinau), miasto na Dolnym Śląsku, w rej. wrocławskiej, nad Odrą, przy kolei: Wrocław—Głogów z 5.360 mieszk. i przemysłem. Miastem jest od ok. 1260. W 1474 pobił tu Maciej Korwin Kazimierza Jagiellończyka, a 11 paźdz. 1633 Wallenstein Szwedów i Sasów pod Thurn'em.

Ściółka, leśna, opad z drzew liściastych i szpilkowych, zawierający prócz szpilek, liści, gałązek, fragmentów kory, również obumarłą i rozłożoną florę podłoża leśnego jak mech, porosty, paprocie, trawy i krzewinki leśne. Ogołacanie lasu ze ś., stanowiącej główny dopływ substancyj próchnicznych do gleby (dla celów stajennych, izolacyjnych, opałowych i t. d.) prowadzi prędzej czy później do wyjałowienia terenu leśnego. — Ś. stajenna, podkład pod stanowiska inwentarza żywego,

ma na celu wchłanianie płynnych odchodów zwierzęcych, jako składnika nawozu stajennego (ob. Nawozy i nawożenie). Na ś. przeto używa się materjałów chłonących płyny, jak: słoma, sieczka, wióry, trociny, torf, sitowie itd.

Ściśliwość, właściwość ciał, polegająca na zmniejszaniu się objętości tychże, o ile poddane są ze wszystkich stron działającemu ciśnieniu. Por. Sprężystość.

Ślaz, roślina, ob. Malva.

Ślazownica, roślina, to samo co Sida (ob.).

Ślazówka, roślina, ob. Lavatera.

Śląsk (niem. Schlesien), kraina w dorzeczu średniej i górnej Odry, między Mało- i Wielkopolską, a Sudetami, Łużycami i Brandenburgją. Do pocz. XIV. w. należał Ś. w całości do Polski, później do Czech, Węgier i Habsburgów. W 1742 rozpadł się na część pruską i austrjacką (Ś. opawski i cieszyński). Po wojnie światowej Ś. opawski i część cieszyńskiego dostały się Czechosłowacji, część Górnego Ś. i część Cieszyńskiego Ś. wróciła do Polski, zaś lwia część pozostała nadal przy Prusach i dzieli się od 1919 na Ś. Dolny i Górny (ob.). Polska część Ś. tworzy obecnie województwo Śląskie (ob.).

Pod względem geograficznym możemy wyróżnić na Ś. 3 obszary. Płd. część Ś. zajmują Sudety i pogórze sudeckie, środkową nizina Odra ze sterczącemi na niej tu i ówdzie wzgórzami (góry Kocie koło Głogowa 230 m i Trzebnicy 255 m), zlewająca się na płn. z nizinami: Polską i Niemiecką, na płd.-zach. wchodzi na obszar Górnego Ś. wyżyna Krakowsko-Śląska (Chełm 410 m). Ś. cieszyński należy już do obszaru karpackiego i dorzecza Wisły, która zbiera wody także z części polskiego Górnego Ś.

Klimat naogół podobny do polskiego, w górach ostry i obfitujący w opady. Wrocław ma średnią temperaturę stycznia —1,6° (Bytom —3°, Śnieżka —7,3°), lipca 18,7° (17,6 i 8,3°), roku 8,6° (7,0° i 0°), opadów rocznie 560 mm (Bytom 740, Śnieżka 1.200 mm).

Dzieje. Od czasów Mieszka I. wchodził Ś. w obręb państwa polskiego. Zamieszkiwały go w tych czasach słowiańskie plemiona Ślężan, Dziadoszan, Opolan, Gołężyców, Trzebowian i Bobrzan. Jako kresowa ziemia na zachodzie stanowił Ś. teren walk z Niemcami, w których wykazało rycerstwo śląskie swą dzielność, a zarazem niezłomne przywiązanie do państwa polskiego. Na czas krótki w czasie zawieruchy po śmierci Mieszka II. zajął Ś. czeski Brzetysław, lecz już Kazimierz Odnowiciel odzyskał utraconą dzielnicę. 1138 w testamencie Bolesława Krzywoustego został Ś. dzielnicą senjora Władysława Wygnańca; po jego wypędzeniu 1146 objął nad Ś. rządy Bolesław Kędzierzawy. Z powodu interwencji cesarza Fryderyka Barbarossy musiał Bolesław zwrócić Ś. 1163 synom Władysława Wygnańca: Bolesławowi Wysokiemu (1163—1201) i Mieszkowi Plątonogiemu. Linja Piastów śląskich nie zerwała stosunków z innymi książętami polskimi, lecz nawet w osobach Henryka I Brodatego (1201—1238) i jego syna H. Pobożnego (1238—1241) i Henryka IV Probusa (1270—1290) dążyła do zjednoczenia państwa polskiego pod swojem berłem. Piastowie ci jednak popierali na Ś. kolonizację niemiecką, przez co poddali kraj silnym wpływom niemczyzny; najgorzej pod tym względem ułożyły się stosunki na Ś. Dolnym. Zczasem, z powodu rozdrobnienia dzielnicy na kilkanaście małych księstewek stale z sobą walczących, nie zdołali książęta śląscy utrzymać swej niezawisłości i w 1. połowie XIV. w. niemal wszyscy zmuszeni byli przyjąć zależność od królów czeskich. Król Władysław Łokietek nie miał sił do walki o Ś., z tych też względów Kazimierz W. w układach z r. 1339 zrzekł się praw do tych księstw, które złożyły hołd królowi czeskiemu. W 2. połowie XIV. i w XV. w. znaczna część księstewek przeszła po wymarciu linij panujących pod bezpośrednią władzę królów czeskich, którzy rządzili niemi przez swego namiestnika, rezydującego we Wrocławiu. W XV. w., pod wpływem rozwoju mocarstwowego stanowiska Polski, dają się zauważyć dążenia do odzyskania utraconej dzielnicy. Starania kanclerza państwa i biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, zmierzające do opanowania Ś., nie powiodły się w całości, gdyż zdołał tylko wcielić do Polski księstwo siewierskie 1443, zaś związać z nią oświęcimskie i zatorskie. Okres husytyzmu w Czechach spowodował zerwanie związku Ś. z Czechami, a zarazem pozwolił na ponowne wnikanie wpływów polskich. Ś. rządzony przez dłuższy okres przez legata papieskiego szukał porozumienia z Polską, lecz na przeszkodzie stała wojna pruska, a przedewszystkiem dynastyczna polityka Kazimierza Jagiellończyka. Okres ten tak pomyślny dla rewindykacji zakończył się nabyciem księstwa oświęcimskiego 1457 oraz zatorskiego 1494, reszta księstw została pod władzą czeską. Po krótkotrwałem panowaniu nad Ś. Macieja Korwina, króla węgierskiego, weszła ta dzielnica ponownie pod władzę króla czeskiego Władysława Jag., który nadał bratu Janowi Olbrachtowi 1491 księstwa głogowskie, oleśnickie i opawskie, szereg grodów na Górnym Śląsku wraz z tytułem, niezawisłego od Czech, najwyższego księcia Ś. Olbracht jednak na Ś. się nawet nie pokazał, a dzielnicą rządził z jego ramienia Jan Polak Karnkowski, którego nietakt i nadużycia spowodowały szczerą niechęć do panowania Olbrachta oraz starania Ślązaków w kierunku przyłączenia dzielnicy do Czech. Z chwilą objęcia korony polskiej stracił Olbracht prawa do nadań na Ś., a te częściowo przyznał Władysław Zygmuntowi I, ograniczając je do księstwa głogowskiego, zależnego od króla czeskiego; i to jednak księstwo opuścił Zygmunt po 1506, a tem samem Ś. stanął znowu poza orbitą politycznych wpływów polskich. Wprawdzie w następnych wiekach sprawa śląska często wypływała na widownię, stanowiąc przedmiot targów między Habsburgami a władcami polskimi, lecz nigdy nie przyszło do traktatu, któryby zmienił istniejący stan rzeczy. Jedynym realnym zyskiem tych targów była pokojowa penetracja żywiołu polskiego na Ś., co podtrzymywało polskość w tej krainie. Zmieniło się to zasad-

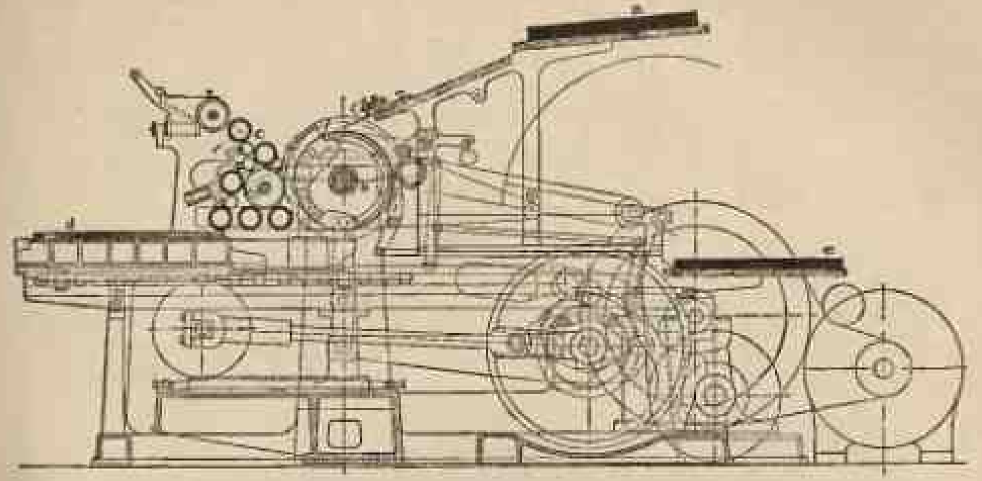

Szybkosprawna prasa płaska (w przekroju).

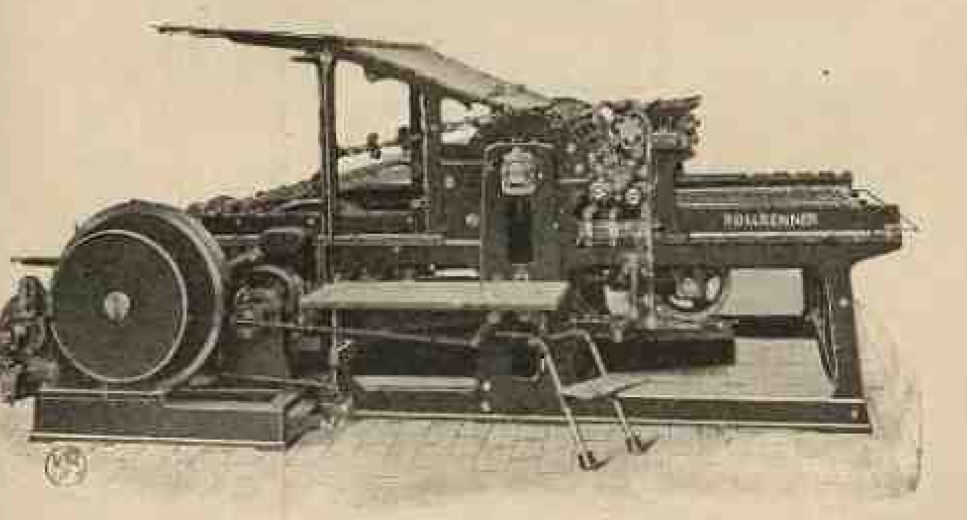

Szybk. prasa płaska.

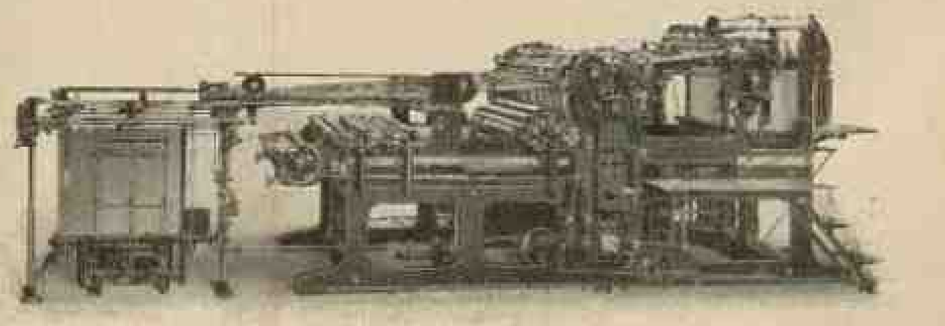

Szybk. prasa płaska, dwuobrotowa.

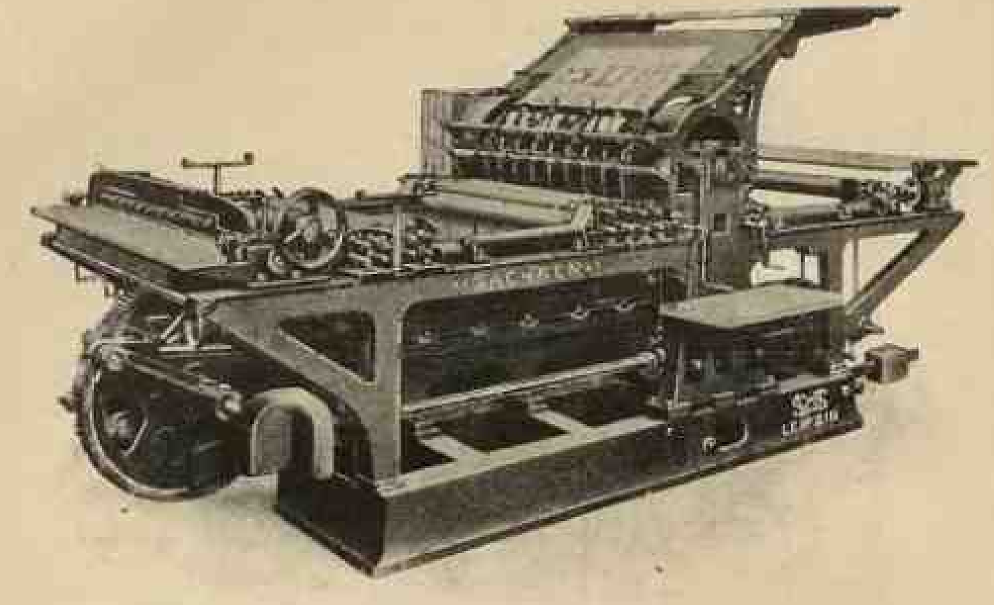

Szybk. prasa litograficzna.

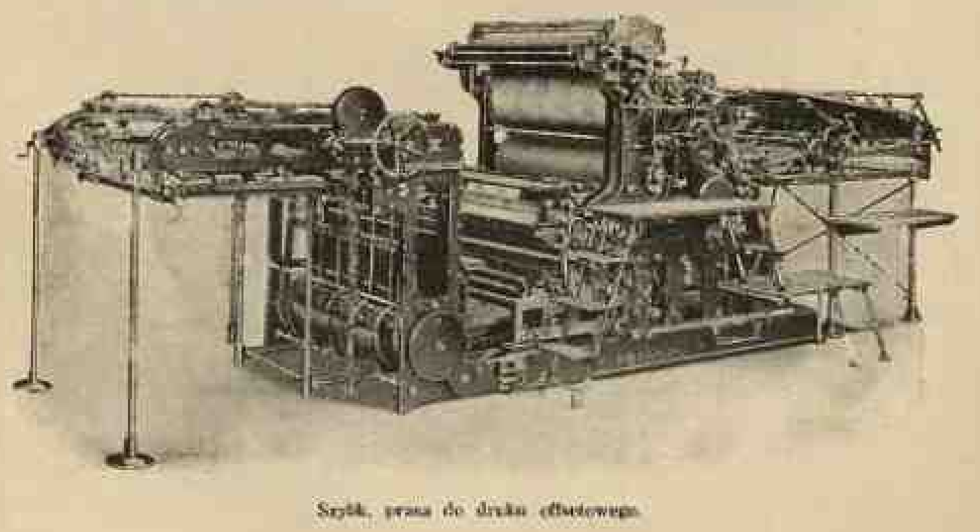

Szybk. prasa do druku offsetowego.

niczo od chwili, gdy Fryderyk II po zwycięskiej wojnie przyłączył 1742 niemal cały Ś. do Prus, zostawiając Austrji tylko drobną jego część, t. zw. Ś. austrjacki lub cieszyńsko-opawski. Systematycznie prowadzona polityka germanizacyjna doprowadziła w 2. poł. XIX. w. do zupełnego wynarodowienia polskiej ludności na Ś. Dolnym i Średnim, oraz zniemczenia miast górnośląskich. Tamę fali germanizacyjnej położyło budzące się poczucie narodowe ludności górnośląskiej, która kierowana przez niestrudzonego bojownika ludu śląskiego, Wojciecha Korfantego, dzięki powstaniom złączyć się zdołała po wojnie światowej przynajmniej częściowo z resztą ziem polski. Ob. tom Polska, str. 181 i 186.

Śląsk Cieszyński, ob. Cieszyńskie Księstwo (Śl. C.).

Śląsk Czeski (czes. Slezsko), kraina w Czechosłowacji, połączona od 1927 administracyjnie z Morawami, obejmuje dawny Ś. opawski i czeską część Ś. cieszyńskiego oraz ziemię Hulczyńską (315,9 km²), należącą do 1920 do Śląska pruskiego, razem 4.423 km² i (1921) 672.268 mieszk. Ś. opawski zajmuje wsch. stoki Sudetów (do 1490 m) i część bramy Morawskiej, a jest odwadniany przez górną Odrę z Oppą i Morą, zaś na Ś. cieszyński wchodzą Beskidy Śląskie (Łysagóra 1325 m), przechodzące za pośrednictwem pagórkowatego pogórza w nizinę nadwiślańską i nadodrzańską. Główne rzeki: Ostrawica i Olza. Według statystyki z 1921 było na całym Ś. 47,6% Czechów, 40,5% Niemców i 11,2% Polaków. Religję katolicką wyznawało 83,9% ludności, luteranizm 9,6%, judaizm 1,1%. Role uprawne zajmują 46,1% obszaru, lasy 34,9%. Ś. posiada dla Czechosłowacji duże znaczenie dzięki ostrawsko-karwińskiemu zagłębiu węglowemu, w którem rozwinął się też znakomicie przemysł tekstylny, żelazny (Trzyniec), maszynowy, chemiczny i t. Na 17 szkół średnich (1926) Niemcy posiadają 9, Czesi 7, Polacy 1. Stolicą jest Opawa.

Śląsk Dolny (niem. Niederschlesien), pruska prowincja, utworzona w 1919 z części Śląska, obejmuje bez części pow. Syców i Namysłów, odstąpionych Polsce (512 km² z 26.248 mieszk.) 26.616 km² i 3.132.328 mieszk. Graniczy od płd.-wsch. z Górnym Śląskiem, od płn.-wsch. z Polską, a od płd. z Czechami i Saksonją, oprócz części właściwego Śląska, obejmuje również część Łużyc (ob.) i Kladzko.

Wśród ludności przeważają ewangelicy (67,7%), reszta to katolicy (29,6%) i izraelici (1%). W miastach mieszka (1925) 51,9% ogółu ludności, która trudni się w 36% czynnych zawodowo rolnictwem i leśnictwem, 37,5% przemysłem, 14,6% handlem i komunikacją. W 1926 zajmowały role i ogrody 50,2% powierzchni kraju, 11,1% łąki i pastwiska, 29% lasy, 434 ha winnice. Najżyźniejsze są obszary w okolicach Głogowa i Trzebnicy oraz obszar między Sudetami i Odrą na płd. od linji Zgorzelice—Wrocław. Koni było w 1927 r. 219.000 sztuk, bydła rogatego 1,064.000, świń 1,200.000, owiec 133.000, kóz 202.000, ulów pszczelnych 92.000.

Górnictwo dostarcza węgla brun. (Łużyce Górne) i kamiennego (koło Wałbrzycha i Nowejrudy) oraz materjałów budowlanych. Liczne natomiast są zdrojowiska. Dobrze natomiast jest rozwinięty przemysł szklany, porcelanowy i ceramiczny, tekstylny, metalowy i maszynowy (Wrocław, Lignica, Jeleniogóra, Zgorzelice), zegarmistrzowski i cukrowniczy. Największym ośrodkiem przemysłu jest stolica Wrocław (niem. Breslau). Kolei posiada Ś. 3.125 km, dróg 12.016 km.

Ś. składa się z 2 rejencyj: Wrocław i Lignica. Barwy kraju: biało-żółta.

Śląsk Górny (Ś. G. niemiecki: Oberschlesien), pruska prowincja, granicząca od płd. i wsch. z Polską, od płd.-zach. z Czechosłowacją, a od zach. ze Śląskiem Dolnym (ob.), utworzona w 1919 z b. rejencji opolskiej, zmniejszonej o ziemię Hulczyńską (316 km² z 48.446 mieszk.), odstąpioną w 1920 Czechosłowacji i o płd.-wsch. część Ś. (powiaty: Katowice, Król. Huta, Pszczyna i części pow. Bytom, Wkie Strzelce, Zabrze, Lubliniec, Racibórz, Rybnik, Tarnowskie Góry i Toszek-Gliwice, razem 3.213 km² z (1910) 892.547 mieszk., odstąpioną w 1921 Polsce (ob. Śląskie województwo). Obecnie ma Ś. 9.702 km² z (1925) 1.379.278 mieszk.

Według spisu niemieckiego z 1925 r. 62% ludności Ś. mówiło językiem niemieckim, 27% polskim i niemieckim, a 11% polskim; 88,5% ogółu ludności wyznawało katolicyzm, 10,5% luteranizm, a 1% judaizm. Natomiast według spisu z 1910 było na Ś. ok. 600.000 Polaków, którzy tworzyli lwią część ludności powiatów: Opole-wieś (78,2%), Toszek-Gliwice (79,5%), Wkie Strzelce (81,6%), Olesno (83,6%), a w innych powiatach stanowili Polacy bądź większość, bądź silną mniejszość; mało ich było tylko w pow. Nissa, Głupczyce i Grotków. Niemiecki element napływowy przeważał jedynie w większych miastach. Gęstość zaludnienia Ś. jest bardzo nierównomierna, z wyjątkiem bowiem okręgu przemysłowego, o nadzwyczaj silnem zagęszczeniu ludności, kraj jest naogół słabo zaludniony. Przyrost naturalny ludności wynosił w 1926 r. 13,4‰, jest więc najwyższy w całych Prusach.

W 1925 r. trudniło się rolnictwem i leśnictwem 43% czynnych zawodowo, przemysłem i rękodziełami 34,7%, handlem i komunikacją 11,9%. Role zajmują (1926) 57% obszaru, łąki i pastwiska 8,6%, lasy 27,5%. Kraj jest naogół mało żyzny, a zato lesisty. Najżyźniejsze są okolice Kluczborka, pas zach. przybrzeża Odry, okolice Nissy i lessy głupczyckie. Żytem obsiewa się (1926) 144.000 ha, owsem 100.000 ha, koniczyną i trawą 117.000 ha, pszenicą 51.000 ha, jęczmieniem 50.000, zaś kartoflami obsadza się 96.000, burakami cukrowemi 16.000 ha, a pastewnemi 11.000 ha. W 1927 r. było na Ś. 90.300 koni, 393.500 bydła rogatego, 439.900 świń, 18.300 owiec, 115.300 kóz i 30.900 uli. Dużą rolę odgrywa również eksploatacja lasów.

Oprócz wapienników w okolicach Opola i Gogolina i związanego z tem przemysłu cementowego, posiada Ś., również część zagłębia węglowego śląsko-polskiego z bogatemi złożami węgla, srebronośnego ołowiu, cynku i żelaza, które jednak zostało obec-

nie wyczerpane prawie zupełnie. Zapasy węgla w zagłębiu górnośląskiem (w granicach z przed 1921) oceniają (do głębokości 1.000 m) na 113 miljardów tonn, z czego 103 miljardy tonn przypada na polską część zagłębia. Polsce dostało się 76% produkcji kopalń węgla, 71% produkcji ołowiu, 82% produkcji cynku i 97% produkcji żelaza, razem z wszystkiemi (22) hutami cynkowemi i fabr. kwasu siarczanego, 53 (na 67) kopalnie węgla, 11 (na 16) kopalń cynku, wszystkie kopalnie żelaza, 51% produkcji koksu, 52% produkcji surówki, 15 (na 25) stalowni i 9 (na 14) walcowni. Produkcja węgla w pruskiej części Ś. podniosła się z 10,1 milj. tonn w 1910, na 19,4 milj. tonn w 1927. W górnictwie węglowem pracowało w 1926 r. 50.587 osób, w cynkowem i t. 3.306 osób. Wyprodukowano w tym roku 17,470.000 tonn węgla, 497.000 tonn ołowiu, srebra i cynku, 232.000 tonn surówki żelaza, 442.000 surowej stali, 1,050.000 tonn koksu, a przytem ter, benzol, amoniak i t. produkty pochodne. Z innych gałęzi przemysłu jest ważny przemysł drzewny, papierowy, cukrowniczy, gorzelniany i browarniany, które w 1925 zatrudniały w 23.969 zakładach (w tem 4.043 fabryk) 199.782 osób.

Kolei normalnotorowych posiada Ś. (1926) 1146 km, dróg 3.972 km. Głównym portem rzecznym są Koźle, przy ujściu kanału Kłodnickiego do Odry. Ś. tworzy rejencję opolską, a dzieli się na 20 powiatów: Bytom, Bytom-Tarnowskie Góry, Niemodlin, Gliwice-miasto, Wielkie Strzelce, Grotków, Dobrodzień, Zabrze-miasto, Koźle, Kluczbork, Głubczyce, Nissa-miasto, Nissa-wieś, Prudnik, Opole-miasto, Opole-wieś, Oleśno, Racibórz-miasto, Racibórz-wieś i Toszek-Gliwice. Stolicą jest Opole. Barwa kraju: złoto-niebieska.

Śląsk Górny polski, ob. Śląskie województwo i Śląsk Górny (niemiecki).

Śląskie województwo, obejmuje polską część Śląska Górnego z 3.221 km² i (1919) 980.296 mieszk. i Cieszyńskiego z 1.009 km² i (1921) 144.671 mieszk., ma zatem 4.230 km² i (1931) 1,298.851 mieszk., (307 mieszk. na 1 km²), jest więc najsilniej zaludnioną dzielnicą Polski.

Ś. obejmuje różne krainy geograficzne, Śląsk Cieszyński bowiem należy do Karpat, t. j. Beskidów Zach. (Barania Góra 1.236 m) i pogórza karpackiego, oddzielonego doliną Wisły od wyżyny Śląskiej, która znów opada na zach. ku dolinie Odry, tworzącej na małym odcinku granicę Ś. od Niemiec. Wyżyna Śląska (Śląsko-Polska), na zach. od Jury Krakowskiej, obejmuje obszar po obu brzegach Przemszy i Brynicy i wznosi się ponad 300 m, opada ona na płn.-zach. ku nizinie Śląskiej. W płn. części wyżyny wyróżnia się zbudowany z wapieni muszlowych wał gór Tarnowickich. Podstawowemi utworami geologicznemi tego obszaru są osady paleozoiczne. Na dewonie i dolnym karbonie zalega zajmująca duże obszary formacja karbonu produktywnego, który wypełnia tu jakby wielką misę (stąd „zagłębie"). Ogólna powierzchnia Zagłębia węglowego wynosi ok. 5.400 km², z czego do Polski należy 3.800 km², a na Ś. przypada 2.380 km². Ogólna miąższość utworów produktywnych sięga na zach. 7.000 m, ku wsch. się zmniejsza. Zasoby węgla w Ś. do 1.000 m głębokości obliczają na 54.700—62.000 miljonów tonn. Oprócz węgla posiada Ś. rudy cynku, ołowiu, żelaza i sól kamienną (na płd.-wsch. od Rybnika), w okolicy Goczałkowic (ob.).

W 1929 wydobyto w 62 kopalniach, zatrudniających 94.506 robotników 34,444.000 tonn węgla kam., z czego 2,477.193 tonny przerobiono w 9 koksowniach (3.074 rob.) na 1,858.052 t. koksu, 87.884 smoły, 23.070 benzolu, 36.145 t. siarczanu amonu i 1.572 t. naftaliny. Poza tem w 3 kop. rudy żel. (66 rob.) wydobyto 11.476 t. rudy brun., a w 4 kop. (5.396 rob.) wydobyto 176.763 t. galmanu, 185.012 t. blendy, 14.891 t. błyszczu ołowiu i 5.313 t. pirytu. W 13 hutach żelaza i stali oraz walcowniach (31.640 rob.) wyprodukowano 476.992 t. surówki i 898.736 t. stali oraz 102.308 t. półwytworów, 621.117 t. wyrobów gotowych i 185.922 t. wyrobów daleko posuniętej obróbki, zaś w 11 hutach ołowiu i cynku (10.647 rob.) wyprodukowano 147.270 t. cynku surowego, 7.709 t. pyłku cynkowego, 8.730 t. tlenku cynkowego, 36.405 t. ołowiu, 2.065 t. glejty ołowianej, 16.277 t. blachy cynkowej, 300.205 t. kwasu siarkowego oraz 3.584 kg kadmu i 11.717 kg srebra. Kotłów parowych pracowało w Ś. ogółem 2.686.

Według spisów z 1919 i 1921 było w Ś. 70,6% Polaków i 28,3% Niemców, a według wyznań 89,2% katolików i 9,2% protestantów. Spis ludności w 1931 wykazał 92,3% Polaków, 7,7% Niemców. Oprócz górnictwa i hutnictwa posiada Ś. znakomicie rozwinięte wszystkie działy przemysłu, który też obok handlu stanowi główne zatrudnienie ludności. Głównemi środkami przemysłu są okolice Katowic i Królewskiej Huty (pow. Katowice i Świętochłowice) oraz Bielska. Rolnictwo schodzi z natury rzeczy na plan dalszy i koncentruje się w powiatach: pszczyńskim, rybnickim i lublinieckim. Z ogólnej powierzchni 420.000 ha wypada na grunty orne 180.000 ha (42,9%), na łąki 7,3%, na pastwiska 5,9%, na sady i ogrody 1,1%, na lasy 32%, a na grunty zabudowane i nieużytki 10,8% ogólnej powierzchni. Uprawia się głównie żyto (52.800 ha), owies (35.300 ha) i ziemniaki (42.900 ha), a to w następstwie lichych naogół gleb. Niemniej rolnictwo, jak i chów bydła stoją w Ś. na wysokim poziomie. W 1929 posiadało Ś. 31.949 koni, 126.252 sztuk bydła rogatego, 81.310 świń oraz 41.531 kóz i owiec.

Również szkolnictwo stoi w Ś. na wysokim poziomie. W 1929/30 posiadało Ś. 672 szkoły (w tem 647 publicznych) z 4.436 naucz. i 192.875 uczn. Do 572 szkół powsz. polskich uczęszczało 172.540 uczniów, do niemieckich 20.335 uczniów. Szkół średnich posiadało Ś. 36 (w tem 13 państwowych) z 763 naucz. i 13.180 uczn.; seminarjów naucz. 9 (w tem 7 państwowych) z 1409 uczn. Silnie również jest rozbudowane szkolnictwo zawodowe. Czasopism miało Ś. w 1929 r. 153 (dzienników 15), w tem 113 polskich i 39 niemieckich. Ś. cieszy się rozległym samorządem i autonomją (ob. t. 13, str. 48). Stolicą województwa są Katowice; dzieli się ono na powiaty: Bielsko miasto i powiat, Cieszyn, Katowice miasto i powiat, Królewska Huta miasto, Lubliniec, Pszczyna, Rybnik, Świętochłowice i Tarnowskie Góry. Ś. tworzy dla siebie osobną diecezję, kuratorjum szkolne i okręg sądu apelacyjnego. — Dzieje, por. Śląsk, dzieje.

Śląskie wojny 3 prowadził król pruski Fryderyk II. z Marją Teresą o posiadanie Śląska. W I. w. ś. (1740—42), w przymierzu z Saksonją, zdobył Fryderyk niemal cały Śląsk z Kładzkiem, a zdobycze te uznała Austrja w pokoju wrocławskim 1742. — II. w. ś. (1744—45) zaczęła Austrja, pragnąc odzyskać straconą krainę, lecz pobita przyjęła w pokoju drezdeńskim 1745 dawne warunki. — III. w. ś. ob. Siedmioletnia wojna.

Ślązacy, potomkowie dawnych Ślęzan z nad g. i śr. Odry, częściowo wyparci z pradawnych swoich siedzib przez Niemców, mimo wielowiekowego ich wpływu nie ulegli do dzisiaj zniemczeniu. Język ich stanowi ogniwo między językiem staropolskim a współczesnym. Ich ubiór, ob. w t. 13, str. 325.

Śledczy sędzia, sędzia sądu okręgowego prowadzący śledztwa. Ś. śl. do spraw wyjątkowego znaczenia, sędzia, któremu sąd apelacyjny na wniosek prokuratora polecił prowadzenie śledztwa w wypadkach szczególnie ważnych.

Śledzie (Clupeidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych o ciele spłaszczonem z wielkiemi łuskami łatwo odpadającemi, o widlastej płetwie ogonowej. W Europie rodzaj Clupea L. i Engraulis Cuv. Ś. pospolity (Cl. harengus L.) zwierzchu zielonkawy, na bokach niebieskawy, na brzuchu srebrny, z ciemnemi płetwami ogonową i grzbietową, zamieszkuje morza Europy płn. od M. Białego po Zatokę Biskajską oraz brzegi Japonji i Ameryki płn. Formy pacyficzne odmienne; wiele ras lokalnych. Ś. na Bałtyku i formy przybrzeżne osiągają zaledwie ponad 20 cm dł. Inne formy dochodzą do 40 cm. Według czasu tarła rozróżniamy ś. jesienne (oceaniczne) i wiosenne (przybrzeżne). Ś. żywią się planktonem. Pojawianie się ławic ś. bywa w związku z masowem występowaniem planktonu w danem miejscu. Tu należą też: bydlinek czyli szprot (Cl. sprattus L.), alosa (Cl. alosa L.) i sardynka (Cl. pilchardus Walb.) oraz sardela (Engraulis encrasicholus Cuv.).

Łowi się ś. podczas tarła, kiedy łączą się w niezliczone masy i wędrują na płytsze miejsca. Na okrętach lub na brzegu sprawia się je (wycięcie skrzel, serca, jelita i wątroby) i soli, t. zn. układa naprzemian z warstwami soli w dębowych beczkach. Inne znowu wędzi się (biklingi) lub przerabia na konserwy. — Połów ś. rozwinął się bardzo dawno. Do niedawna uprawiano gospodarkę rabunkową, obecnie tereny śledziowe są umiędzynarodowione, a specjalne prawa normują warunki połowów. Najlepszemi terenami są wody morza Płn. koło Lowestoft i Yarmouth i na kanale La Manche, dalej Doggerbank, Skagerrak i inne. Na różnych terenach połowy wypadają w różnych porach: np. w lecie na Bałtyku i wyspach Szetlandzkich, w zimie na Skagerraku, w styczniu i lutym na wybrzeżach norweskich. Ś. łowiony w różnych porach ma różną wartość odżywczą. O połowie ś. w Polsce por. Rybactwo.

Śledziennica, rośl., ob. Chrysosplenium.

Śledziona (łac. lien, splen), największy gruczoł limfatyczny zwierząt kręgowych, położony najczęściej wpobliżu żołądka. U człowieka leży w jamie brzusznej pod lewym łukiem żebrowym i połączona jest krezką z przeponą i z żołądkiem, jest barwy niebiesko- wzgl. brunatno-czerwonej, miękka, kształtu obłego, wielkość jej u człowieka dorosłego wynosi 14×8×3 cm, waga około 1/4 kg. Ś. otoczona jest torebką z włóknistej tkanki łącznej. Zrąb jej wypełniony jest wewnątrz właściwą tkanką gruczołową, złożoną z masy miękkiej, czerwonobrunatnej, w której znajdują się krwinki i komórki limfatyczne w wielkiej ilości. Unerwienie ś. pochodzi ze zwoju śledzionowego nerwu sympatycznego. Czasem występuje na ś. t. zw. ś. dodatkowa. — Ś. reguluje skład krwi i należy do narządów krwiotwórczych, równocześnie odbywa się w niej niszczenie starych krwinek czerwonych (u zwierząt ssących). Przedewszystkiem jednak jest magazynem czerwonych krwinek. W pewnych warunkach (po krwotokach, wielkich wysiłkach fizycznych i t. d.) kurcząc się opróżnia się ś. z części nagromadzonego materjału, który wypycha do krwiobiegu. Ś. nie jest narządem koniecznym do życia, w niektórych nawet chorobach (choroba Bantiego, niedokrewność złośliwa i t. d.) usuwa się ją chirurgicznie. Ob. też Śledziony choroby.

Śledziony choroby. Ś. bierze udział w rozmaitych chorobach ustroju, podczas gdy sama nie wykazuje prawie nigdy jakichś swoistych schorzeń. Z powodu obfitego limfatycznego unaczynienia nabrzmiewa ś. podczas zakażeń ustroju (szczególnie podczas malarji). W przebiegu białaczki (leukemji), zostaje poważnie uszkodzona, w przebiegu gruźlicy i kiły ulega ś. zwyrodnieniu skrobiowatemu. Pierwotne nowotwory ś. są bardzo rzadkie. Por. Bantiego choroba.

Śledztwo, czynności władz sądowych, skierowane ku wyjaśnieniu okoliczności sprawy i utrwaleniu dowodów przestępstwa.

Śledź, ob. Śledzie.

Ślemię, belka pozioma, opierająca się na sochach (ob.), stanowiąca grzbiet dachu. Do ś. przymocowuje się z boków żerdzie, podtrzymujące dach, t. zw. klucze.

Ślendziński (Śleńdziński), 1. Wincenty, malarz pol., (1837—1909), studja odbył w Wilnie i Moskwie. Po dłuższym pobycie zagranicą osiedlił się w Wilnie, malując obrazy rodzajowe, jak „Dzieci litewskie", „Śpiąca dziewczynka" i i.

2. Ludomir, malarz pol., * 1889, uczeń Akademji petersburskiej, założyciel wileńskiego Tow. Plastyków, członek „Rytmu", od 1925 prof. malarstwa monumentalnego na wydziale sztuki w Uniw. wileńskim, twórca „szkoły wileńskiej", jest klasykiem, opiera się o sztukę Quatrocenta włoskiego, dąży do plastycznego ujęcia formy. W tym też celu wprowadza w niektórych swych dziełach, malowanych na drzewie, plastyczny modelunek tła, np. „Slo-

stra Franciszka", „Głowa rycerza" i t. d. Główne dzieła: „Dafnis i Chloe", „Autoportret", „Syrakuzanka", „Portret żony", liczne studja portretowe, panneaux dekoracyjne i t. d.

Ślepa amunicja (ćwiczebna), używana na ćwiczeniach bojowych wojsk. w czasie pokoju, zamiast pocisku w łusce posiada zatyczkę z papieru, filcu lub drzewa o formie pocisku ostrego.

Ślepa kiszka (coecum), p. Jelito.

Ślepą nazywa się w budownictwie każdą część składową konstrukcji, która nie spełnia właściwego zadania, tylko została dodana dla pozoru, względnie symetrji, np. ślepe okno.

Ślepej kiszki zapalenie, ob. Appendicitis.

Ślepiec (Spalax typhlus Pall.), gryzoń z rodziny ślepców (Spalacidae). Ciało walcowate, sierść popielato brunatna, ogona brak. Oczy pod skórą nieczynne, ma doskonały słuch. Kopie nory podobnie jak kret. Żywi się roślinami, korzeniami, żyje w Europie płd. i Azji zach.; u nas na Podolu nad Dniestrem.

Ślepota. W życiu praktycznem ślepym jest nietylko ten, kto nie odbiera wogóle wrażeń świetlnych, lecz także każdy osobnik z upośledzeniem wzroku, czyniącem go niezdolnym do pracy zarobkowej. Przyczyną Ś. są wady wrodzone, zapalenie oczu noworodków (ob. Spojówka), gruźlica, zołzy, odra, szkarlatyna, zapalenie opon mózgowych, kiła i in. Oślepnięcie w wieku późniejszym jest zazwyczaj następstwem zranień, zaniku nerwu wzrokowego (kiła, choroby nerek) i jaskry. Ś. n a b a r w y, ob. Daltonizm. Por. Oczu choroby, Oko ludzkie, Wzrok.

Ślepowron (Nycticorax Briss), ptak z rodziny czaplowatych. Ś. s z a r y (N. nycticorax L.) żyje nad brzegami morza Kaspijskiego, czasami zalatuje do Polski. Dochodzi 60 cm długości. Barwa perłowo-popielata, wierzch głowy i plecy czarno-zielone, szyja i brzuch biały. Na tyle głowy długi, zagięty w górę czubek złożony z 3 piórek zwanych „piórkami Bismarka", z których wyrabia się ozdoby do kapeluszy damskich.

Ślepy punkt siatkówki, czyli brodawka nerwu wzrokowego, ob. Oko ludzkie.

Ślepy tor, droga toru kolejowego, służąca do celów przetokowych, zakończona odbojem zderzakowym.

Ślesin, miasto w pow. Konin (woj. łódzkie), nad jez. Ś l e s i ń s k i e m, 1 km od kolei: Konin—Sompolno, 20 km na płn. od Konina z 2.078 mieszk., cegielnią, fabr. bryczek i handlem. Miasto (od 1358) posiada kościół z 1604 r.

Ślesińskie jezioro, na pograniczu pow. Koło i Konin, należy do grupy jezior gopłańskich, 7 km od Gopła, ma 6 km².

Śleszkowski Sebastjan, lekarz pol., (1569—1648), stopnie filoz. uzyskał w Krakowie, medycynę studjował we Włoszech. 1620 został lekarzem nadwornym biskupa warmińskiego, 1630 sekretarzem i lekarzem przybocznym Zygmunta III. Był autorem popularnych dzieł lekarskich oraz pism, w których atakował gwałtownie Żydów.

Ślewiński Władysław, malarz pol., (1854—1918), kształcił się w Paryżu pod wpływem Gauguin'a, podróżował po Bretanji i Hiszpanji. 1908—10 był profesorem warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Malował krajobrazy morskie, górskie, widoki z Kazimierza, Pilicy i Wisły, martwe natury, akty, portrety, typy bretońskie i polskie etc. Główne dzieła: „Modlitwa", „Czesząca się kobieta", „Autoportret" i w. i.

Ślęza (niem. Lohe), lewoboczny dopływ Odry na Śląsku Dolnym, długi 86 km. Wypływa jako Wielka i Mała Ś. koło Niemczy, a uchodzi poniżej Wrocławia. Od niej zapewne wzięło nazwę polskie plemię Ślęzan, a pośrednio i cały Śląsk.

Śliga, jaszczurka, p. Śligowate.

Śligowate (Scincidae), rodzina jaszczurek. Zamieszkują suche piaszczyste miejsca, grzebiąc nory. Rozprzestrzenione w strefie umiarkowanej i gorącej Europy i Ameryki, dość rzadkie. Mięsożerne, żyworodne. Ś l i g a l e k a r s k a (Scincus officinalis Laur.), 15 cm długa, szara z fiolet. przepaskami, żyje w płn. Afryce. Tamże Sc. marinus, używana dawniej w medycynie, jadana z daktylami. W Australji Trachysaurus rugosus Gray 36 cm dług. z krótkim ogonem, czarno-żółto plamisty; Tiliqua, Egernia i inne. W Europie płd.-wsch. najpospolitszy Ablepharus pannonicus Fitz. 10 cm długi oliwkowo-brunatny z czarnemi przepaskami.

Ślimacznica (ś l i m a k o w a t y t r a n s p o r t e r), urządzenie transportowe dla masowych ciał sypkich, złożone z rynny i obracającego się w niej ślimaka (ob.).

Ślimak, ob. Ślimaki.

Ślimak, w mechanice śruba bez końca. Por. Ślimacznica, Ślimakowe koło.

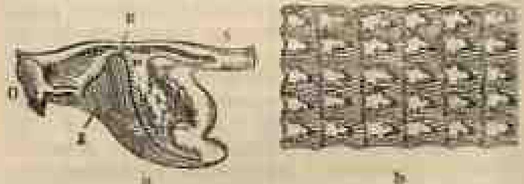

1. a. Przekrój przez przełyk winniczka: c. otwór ustny, z. język, r. radula, s. przełyk, b. część raduli.

Ślimaki (brzuchonogi, Gastropoda), gromada mięczaków z dobrze rozwiniętą głową, asymetrycznym workiem trzewiowym, pojedynczą skorupą i umięśnioną nogą, czasem rozwiniętą w fałdy pływne. Na głowie oczy, otwór ustny i 2 lub 4 czułki. Worek trzewiowy skierowany ku górze i spiralny. Płaszcz pokrywa jamę ze skrzelami lub płucami; wydziela on skorupę o kształcie worka trzew., do której może się chronić całe zwierzę. Skorupa zbudowana z soli wapnia, związanych substancją organiczną (konchina); składa się z trzech warstw pryzmatów. Warstwa zewn. niezwapniała (periostracum); powierzchnia wewn. wydziela czasem masę perłową. Skorupa bywa czasem cienka, giętka lub schowana w płaszczu, a nawet zmarniała. Kształt skorupy od płaskiej do spiralnie skręconej (zwykle na prawo). Lewoskrętne są niektóre gat., np. Clausilia, Physa. Skręty tworzą oś (columella) lub tylko kanał pusty

Ślimaki (lądowe)

1. Ślimak ogrodowy (Cepaea hortensis). — 2. Ślinik leśny (Arion empiricorum), młody. — 3. Pomrów granatowy (Limax cinereo-niger). — 4. Ślinik leśny (Arion empiricorum), dorosły. — 5. Ślimak gajowy (Cepaea nemoralis). — 6. Ślimak winniczek (Helix pomatia). — 7. Ślinik leśny (Arion empiricorum), odmiana czerwona.

(umbo). Otwór różnie ukształtowany, czasem zamknięty (operculum). Niektóre lądowe zamykają się na zimę zatyczką (epiphragma). System nerwowy składa się z 3 par gangljów. Oczy na głowie lub końcach czułków, pęcherzykowate lub jamkowate. Statocysty zwykle są; organa dotyku i węchu na wargach i czułkach. U wodnych organa zmysłu chemicznego, t. zw. Osphradium. Jelito uchodzi przy jamie skrzelowej. W gębie język z tarkami (radula). Serce składa się z 1—2 przedsionków i 1 komory, aorta dzieli się na przednią i tylną i uchodzi do jamy ciała. Naczyń włoskowatych brak przeważnie. Oddychanie płucami lub skrzelami. Skrzela w jamie płaszcza lub na zewnątrz, blaszkowate lub krzaczkowate. Nerka połączona otworem z osierdziem. Narządy płciowe bardzo skomplikowane, często obojnacze. Jaja składają pojedynczo lub grupkami w śluzie. Rozwój najczęściej przez przeobrażenie. Larwa t. zw. veliger. Żywią się pokarmem roślinnym lub zwierzęcym, żywym lub martwym. Większość żyje w wodzie i pełza po dnie. Czasem pływają, a nawet skaczą. Znane też pasorzytne.

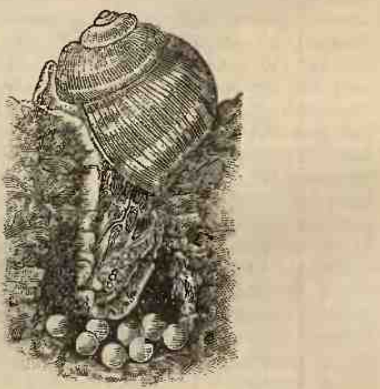

3. Ślimak winniczek, składający jaja.

P o d z i a ł na rzędy. 1) p r z o d o s k r z e l n e (Prosobranchia) ze skorupą, rozdzielnopłciowe. Podrzędy: a) Rhipidoglossa z rodzinami Trochidae, Fissurelidae, i t. d.; b) Taenioglossa z rodzajami Littorina, Vivipara, Turritella, Hydrobia i t. d.; c) Heteropoda, tu pelagiczne przeźroczyste Carinaria, Pterotrachea; dalej Patella, Cypraea, Aporrhais, Dolium; d) Rhachiglossa: Purpura, Murex, Buccinium; e) Toxoglossa, jak Conus, Pleurostoma; f) Ptenoglossa: Jathinia; g) Aglossa (pasorzyty na szkarłupniach) np. Eulimia. 2) p ł u c o d y s z n e (Pulmonata). 3) t y ł o s k r z e l n e (Opistobranchia), nagie, obojnacze: a) Nudibranchia np. Aeolidae; b) Tectibranchia np. Aplysia. 4) s k r z y d ł o n o g i (Pteropoda), np. Limacina, Clione i in.

K o p a l n e ś. znane są od kambru. Zachowały się tylko muszle, jak Turbo L., Trochus L., Turritella Lam., Cyprea L., Conus L., Litorinella Braun, Macrocheilus Thil. i w. i.

Ślimakopylne (Malacophilae), rośliny, których kwiaty zapylają ślimaki. Należy do nich: Rhodea japonica, Alocasia odora, śledziennica (Chrysospelenium) i in.

Ślimakowe koło, w mechanice koło zębate, zespolone ze ś l i m a k i e m, czyli śrubą bez końca. Por. rys. na tabl. Przekładnie.

Ślina (saliva), wydzielina gruczołów ślinowych, ma odczyn zasadowy i zawiera przeciętnie 0,5% substancyj rozpuszczonych (mucyna, białko, sole), poza tem składniki upostaciowane, jak złuszczone przybłonki z błony śluzowej jamy ustnej i leukocyty. W 24 godzinach wydziela człowiek dorosły 1,5 kg ś. Wydzielanie występuje pod wpływem bodźców, działających na ślinianki (ob.) za pośrednictwem unerwiających je nerwów (nerwy smakowe, powonienia, jamy ustnej i żołądka). Ś. rozpuszcza pożywienie, miesza się z potrawami suchemi, czyniąc z nich wilgotną miazgę, ułatwia w ten sposób połykanie i przygotowuje pokarmy do trawienia w żołądku. Ś. działa trawiąco na węglowodany, ponieważ posiada ferment diastastyczny, ptyalinę (ślinnik).

Ślinianka przyuszna, p r z y u s z n i c a (glandula parotis), największa ślinianka ssaków (ob. Ślinianki), u człowieka leży po zewnętrznej stronie żwacza (masseter) przed uchem, sięga od łuku jarzmowego aż do kąta szczęki dolnej, jest płaska, prawie trójkątna, waży 20—30 gr. Jej przewód (ductus parotideus, d. Stenonianus), przebija żwacz; uchodzi naprzeciw drugiego, górnego zęba trzonowego w jamie ustnej. Ob. niż. Ś. p. zapalenie.

Ślinianki (glandulae salivales), gruczoły, które leżą w ustach i wlewają swą wydzielinę do jamy ustnej, rzadziej do początkowej części przełyku. Wyższe zwierzęta kręgowe posiadają 3 pary ś.: podjęzykowe (gl. sublinguales), podszczękowe (gl. submaxillares) i przyuszne, które u wężów jadowitych produkują jad. Wieloryby nie posiadają ś., najlepiej są one rozwinięte u roślinożernych. Por. też Ślinianka przyuszna.

Ślinianki przyusznej zapalenie (parotitis) występuje jako cierpienie samoistne (m u m s, ś w i n k a) epidemicznie. Dotknięte są niem najczęściej dzieci lub młodociani. Czas wylęgania trwa 16—22 dni. Przeważnie wśród gorączki i nieznacznych bólów występuje obrzęk przed uchem i poniżej ucha. W 5- lub 6-tym dniu obrzęk cofa się i gorączka ustępuje. Rzadko przychodzi do zropienia lub zapalenia jąder. L e c z e n i e: łóżko, okłady ciepłe, płókanie ust. W razie zapalenia jąder suspensorium (ob.). P r z e r z u t o w e z. ś. p. występuje w przebiegu chorób zakaźnych. W razie zropienia konieczny jest zabieg chirurgiczny. Chorych powinno się oddzielić od otoczenia. — Z. ś. p. występuje również u zwierząt domowych (kotów, kóz).

Ślinikowate (Arionidae), rodzina płucodysznych, nagich ślimaków lądowych, o szczątkowej skorupce, ukrytej pod tarczą płaszczową. Najważniejsze rodzaje: ś l i n i k (Arion Fer.) i p o m r ó w (Limax L., ob.). Ś. l e ś n y (A. empricorum Fer.) dochodzi 15 cm długości, noga płaska ztyłu zaokrąglona, barwa ciała ciemnoruda lub żółtawo-czerwona. żyje w lasach całej Europy środk. i płn., żywi się głównie grzybami, żeruje w nocy.

Ślinne kamienie, małe złogi w gruczołach ślinowych i w ich przewodach odprowadzających.

Ślinnik (ptyalina), ob. Ślina.

Ślinotok (salivatio, sialismus, ptyalismus), chorobowo wzmożone wydzielanie śliny, występuje przy schorzeniach ślinianek, zapaleniach błony śl. jamy ustnej, szczególnie przy zatruciu rtęcią, z powodu nowotworów (rak języka, policzka), jak również z powodu stale otwartych ust przy porażeniu nerwu twarzowego. Także wpływy psychiczne, nerwowe i odruchowe mogą wywołać ś. (obrzydzenie, robaki i t. d.).

Śliwa domowa.
a. Pęd kwitnący, b. przekrój zalążni, c. owoc, d. pestka, e. przekrój poprzeczny pestki.

Śliwa (podrodzaj rodzaju Prunus Tourn.), drzewa lub krzewy o jajowatych, piłkowanych liściach, kwiaty stoją pojedynczo lub też po dwa, pojawiają się przed liśćmi, owocem pestczak. Ś. węgierka cz. domowa (P. domestica L.), drzewo, dochodzące 6—8 m wysokości, ma liście miękkie, spodem owłosione, owoce wydłużone, fioletowo-niebieskie, o słodkim, złoto-żółtym miąszu. Drewno twarde, brunatne, używane często w stolarstwie pod nazwą drzewa atłasowego. Ś. lubaszka (P. insititia L.) ma kwiaty białe, liście szeroko-eliptyczne, owoce okrągłe, barwy czarno-niebieskiej, o mało słodkim miąszu barwy żółto-zielonej, pestka nie odchodzi. Ojczyzną Wschód oraz środkowa i płd. Europa. Odmianą jest ś. damasceńska i mirabela o owocach żółtych, wielkości wiśni, bardzo słodkich. Renkloda (P. italica Borkh.) ojczyzna nieznana, ma liście duże, kwiaty białe, owoce okrągławe, barwy czerwonawej, zielonawej lub niebieskawej, o miąszu zielonawo-białym, bardzo soczystym i słodkim. Ś. wiśniowata (P. cerasifera Ehrh.) często kolczasta, o wydłużonych liściach, pojedynczo stojących białych kwiatach, owoce okrągłe, czerwone, o słodkawym, żółtym miąszu. Pochodzi ze Wschodu, skąd sprowadzono ją do Europy w XVI. w. Czerwono kwitnące odmiany hodowane jako ozdobne. — Owoce ś. używane na surowo oraz jako przetwory owocowe. — Ś. udają się najlepiej na wilgotnej glebie, na stanowiskach ciepłych, słonecznych, dochodzą 30—35 lat wieku.

Śliwak, tutkarz ś., p. Tutkarze.

Śliwicki Józef, aktor pol., ur. 1868, debjutował w r. 1885 w Krakowie, od 1898 w Warszawie, grywał role amantów serjo i bohaterskie, m. i. Hamleta, Romea, Szczęsnego („Horsztyński"), Fantazego („Niepoprawni"), Zbigniewa („Mazepa"), Henryka („Dzwon zatopiony"), Konrada („Dziady"), Łąckiego („Złote runo"), role kochanków Fredrowskich, od Albina („Śluby") do Birbanckiego („Dożywocie").

Śliwiec, p. Spondias.

Śliwiński, 1. Hipolit, pol. architekt-budowniczy i polityk, ur. 1866, od 1901 radny m. Lwowa, 1911—18 poseł do parlamentu austrj., 1919—20 członek Komisji rządzącej dla Małopolski, od 1919 poseł na sejm ustawod., poseł 1922—27, członek Stronnictwa Chłopskiego. Ś. jest członkiem wielu stowarzyszeń spółdzielczych, był wiceprezesem Pol. Stronnictwa Postępowego, a później Stronnictwa Demokratycznego w Warszawie.

2. Stanisław, ekonomista pol., (1869—1929), ziemianin, w czasach zaborów poseł do III. Dumy państwowej, od listopada 1919 do stycznia 1921 minister aprowizacji, następnie wiceprezes rady Banku Hipotecznego, prezes Kooperacji Rolnej i różnych stowarzyszeń społ.

3. Artur, polski historyk i polityk, ur. 1877, odbył studja w Wyższej Akademji Handlowej w Lipsku, poczem poświęcił się w Warszawie pracy historyczno-literackiej oraz politycznej w szeregach P. P. S. W czasie wojny należał do przywódców lewicy niepodległościowej, był przewodniczącym Centralnego Komitetu Narodowego, zasiadał w pierwszej Radzie Stanu. Po powstaniu państwa polskiego został prezesem radykalno-demokratycznego Stronnictwa Niezawisłości Narodowej, 1919—22 wiceprezydent m. Warszawy, w czerwcu 1922 utworzył gabinet jako mąż zaufania Naczelnika Państwa, atoli otrzymawszy z miejsca votum nieufności w sejmie, ustąpił. Od 1926 prezes teatrów miejskich w Warszawie. Napisał źródłowe studja o Mickiewiczu jako polityku, Mochnackim, Lelewelu, szereg dzieł historyczno-popularyzatorskich o Batorym, Chodkiewiczu, Żółkiewskim, Władysławie IV., Janie Sobieskim, trzech powstaniach, czynny również jako krytyk literacki i publicysta.

Śliwnicki Maciej, prawnik pol., (um. 1551), dzięki pomocy Jana Łaskiego ukończył Akademję Jagiell., bawił następnie w Bolonji, od 1519 kanonik gniezn., od 1542 proboszcz katedr. pozn. Nap.: „Opis praw i ustaw" (wyd. A. Wielopolski „Bibljoteka Ord. Myszkowskiej", t. I, 1859).

Śliwodaktyl, także daktylowa śliwa, ob. Diospyros.

Śliwowica, wódka, sporządzona przez fermentację i destylację zacieru ze śliwek.

Śliz, ryba, ob. Ślizowate.

Ślizgawka, większa powierzchnia lodowa, przeznaczona do lokomocji na łyżwach (ob.) i sportów zimowych, jak łyżwiarstwo, hockey na lodzie, sanie żaglowe i t. p. Lód ś. może być naturalny lub sztuczny.

Ślizgowate (Blenniidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych z rzędu ostropłetwych. Skóra naga lub z małemi łuskami, śluzowata. Głowa duża. R. żarłoczne; żyworodne lub składają ikrę do zbudowanych gniazd. Motyloryb (Blennius tentacularis Brun.), 15 cm dł., brunatny,

plamisty, z plamą na płetwie grzbiet. Samiec zmienia barwę. Żyje w morzu Śródz. i oceanie Atlantyckim. W wodach słodkich żyje Bl. vulgaris L., 10 cm dł., uważany za relikt morski (w jeziorze Garda). Zembacz czyli wilk morski (Anarrhichas lupus L.) do 2 m dł., szarobrunatny, paskowany i kropkowany, żyje w Atlantyku i morzu Półn. R. drapieżny, pływa szybko. Mięso jadalne. Skóra bywa wyprawiana. Por. tabl. Ryby 3 w t. 15.

Ślizgowce, szybkie łodzie o małem zanurzeniu i kształtach dostosowanych do dużych chyżości, napędzane zwykle śmigłem powietrznem.

Śliziń, 1. Stefan Jan, statysta pol. z końca XVII. w., autor poematu o zwycięstwach Sobieskiego: „Haracz krwią turecką Turkom wypłacony" (1674).

2. Rafał, malarz pol., (1803—1881), uczeń Rustema, dalsze studja odbył w Petersburgu, gdzie pracował w Ministerstwie Spraw Wewnętrz. Malował portrety, rysował karykatury, robił projekty architektoniczne i medale.

Śliz.

Ślizowate (Cobitidinae), podrodzina karpiowatych, wydłużone, drobnołuskie ryby o małej głowie. Żyją w 80 rodzajach w Starym i Nowym Świecie; w Europie tylko 3 (wszystkie w Polsce). Piskorz (Misgurnus [Cobitis] fossilis Lac.) do 30 cm dł., czarniawy, żółto- lub brunatno-paskowany żyje w rzekach i morzach Eur. środk. i wsch., na dnie mulistem. W razie wyschnięcia wody zagrzebuje się w muł i może wytrzymać dłuższy czas. Żywi się robakami i częściami roślin; tarło w kwietniu i maju. Kózka (Cobitis taenia L.) 10 cm dł., pomarańczowa z ciemnemi plamami i linjami, w Europie śr. Śliz (Nemachilus barbatulus L.), 15 cm dł., ciemnozielony, na bokach żółtawy, bronzowo paskowany i nakrapiany, żyje przy dnie piaszczystem, w wodach płynących, samiec pilnuje ikry. Mięso jadalne.

Ślósarski Antoni, polski zoolog i fizjograf, (1843—1897). Pracował na terenie b. Królestwa nad mięczakami i owadami (gryzki).

Ślub (łac. votum), przyrzeczenie uroczyste, składane dobrowolnie człowiekowi lub bóstwu (ś. religijny), najczęściej na wypadek spełnienia pewnej prośby wyratowania z niebezpieczeństwa i t. d. Śluby składano od najdawniejszych czasów; znane są także Star. Testamentowi. Mają charakter: pozytywny (przyrzeczenie wypełnienia jakiegoś aktu, np. ofiary), oraz negatywny (przyrzeczenie wstrzymania się od wykonania aktu). — Chrześcijaństwo, a w szczególności katolicyzm uważa ś. religijny za akt najwyższej czci, należnej Bogu, i dzieli go na: 1. ś. uroczysty i prosty (votum solemne et simplex), zależnie od sposobu składania go uroczystego, wzgl. nieuroczystego; 2. ś. osobowy, rzeczowy i mieszany, zależnie od tego czy treścią przyrzeczenia jest czynność osobista człowieka, czy jakaś rzecz, przedmiot materjalny czy też jedno i drugie. Protestantyzm odrzucił śluby, a zwłaszcza uroczyste ś. zakonne (ob. Zakony), a dopuszcza wyłącznie tylko ś. prywatne, obciążające prywatne sumienie każdego.

Ślub, akt religijny, łączący zaręczonych w związek małżeński (ś. kościelny); zawarcie małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego (ś. cywilny). Kościół katolicki uznaje za ważny tylko ś. kościelny. W większości państw nowoczesnych obowiązuje ś. cywilny. W Polsce ob. Prawo małżeńskie osobowe. — Instytucja fakultatywnego ś. cywilnego pozostawia osobom chcącym wejść w ważny związek małżeński swobodę wyboru pomiędzy kościelną a cywilną formą zawarcia związku małżeńskiego.

Ślub cywilny, ob. Cywilny ślub.

Ślusarstwo, rękodzieło, zajmujące się wyrobem drobnych przedmiotów z żelaza i stali. Por. też Ślusarstwo artystyczne.

Ślusarstwo artystyczne, dział przemysłu artystycznego, którego wyroby (zbroje i broń średniowieczna, kraty bram i kościołów, okucia zamków, latarnie i t. d.) wykonane są z metalu nieszlachetnego zapomocą odlewania, kucia, trybowania i t. O najdawniejszych zabytkach żelaznych ob. Metalowa epoka. W starożytności używano wyrobów żelaznych do celów użytkowych (końce dzid, miecze i t. d.). Zabytki ś. o piętnie artystycznem spotykamy w większej ilości dopiero w XI. i XII. w.; zachowały się okucia drzwi kościelnych i kraty. Nowe zdobycze techniczne, przez poznanie wyrobów wschodnich (damasceńskie), przywieźli z sobą krzyżowcy. W epoce gotyku nastąpił silny rozwój ś. art.: pierścienie do drzwi kościelnych i kraty z poplatanych gałęzi, spirali, liści i t. p., zamki z szyldzikami zewnętrznemi lub bogatemi okuciami, kołatki do drzwi (szczególnie bogate we Włoszech), schody z poręczami żel. artystycznie wykonanemi, świeczniki, ozdobne chorągiewki na dachy i t. d. Wyroby te zdobiono jeszcze ornamentami linearnemi, nabijaniem i t. d. W płatnerstwie pojawia się w epoce renesansu coraz częściej zdobienie zbroi (Augsburg, Medjolan i i.) np. wytrawianiem, przez co rysunek wychodzi błyszczący, tło czarne i t. p. Dzieła tego okresu wykazują niezwykle bogatą fantazję twórców i doskonałe opanowanie materjału. — Bardzo dobrze rozwijało się ś. a. w Niemczech, Czechach i krajach północnych. We Włoszech wyróżnia się Niccolò Grosso w XV. w., twórca sławnych podstawek na pochodnie i latarni w Palazzo Strozzi we Florencji, dalej wyroby weneckie (trójnogi, podstawki do kominków i t. d.). Hiszpanja z XV. w. posiada wspaniałe kraty w swych katedrach. We Francji rozwój ś. a. rozpoczyna się w wieku XVI.; wyrabia się wspaniałe zamki, kołatki, kraty, latarnie i t. d. Za Ludwika XIV. i w epoce rokoka znalazło ś. a. duże zastosowanie w architekturze świeckiej (balkony, klatki schodowe, wielkie bramy ogrodowe i t. d.). W Anglji stało na wysokim poziomie od średniowie-

cza, wykazując wielką różnorodność pomysłów, stylowo jednak pozostało zawsze zależne od gotyku, aż do pojawienia się sztywnych antykizujących form stylu cesarstwa. — Próby ożywienia ś. s. pojawiły się w poł. XIX. w. Obecnie wielkie budowle użytkowe, jak mosty, hale wystawowe, dworce kolejowe i t. d. dają duże pole ś. s., tak jeśli idzie o wyroby proste o znaczeniu technicznem, jak i o ozdobne traktowanie szczegółów.

Śluz (łac. mucus), występująca w ustroju zwierzęcym masa ciągliwa, kleista, bezbarwna, która pokrywa w warunkach prawidłowych cienką warstwą powierzchnię wszystkich błon śluzowych i utrzymuje ją w stanie śliskim. Ś. zawiera 4—6% składników stałych, poza tem wodę. Najważniejszym składnikiem jest m u c y n a, produkt procesów chemicznych i przemian, jakim ulegają komórki gruczołów śluzowych i pewne komórki leżące powierzchownie w błonach śluzowych. Chemicznie należy ś. do glikoproteidów. — Por. Śluzowa błona.

Śluza, urządzenie zaporowe pomiędzy dwoma zbiornikami wody, których zwierciadła leżą na różnym poziomie. Zapora składa się z żelaznych drzwi, osadzonych w murowanym lub betonowym kanale śluzowym. Drzwi mogą być skrzydłowe lub rozsuwane, wzgl. podnoszone do góry. Do ich uruchomienia używa się siły elektrycznej. Rozróżnia się trzy rodzaje ś.: 1. Ś. do przejazdu statków na kanałach spławnych. 2. Ś. dokowe w portach morskich. 3. Ś. przy urządzeniach nawadniających. K a n a ł y s p ł a w n e, na terenach silnie spadzistych, buduje się terasowato i między terasami zakłada się baseny zamykane dwiema ś. Jeśli statek żegluje w górę kanału, wprowadza się go do basenu, zamyka ś. dolną, a w górnej otwiera przepusty dla wody. Woda wypływa z górnej terasy do basenu tak długo, aż nastąpi wyrównanie poziomu. Wtedy otwiera się górną ś. i statek wypływa z basenu na górną terasę. Przy żeglowaniu statku w dół kanału postępuje się w odwrotnym porządku. Ś. d o k o w e w portach regulują poziom wody w związku z przypływem i odpływem morza. Ś. n a w a d n i a j ą c e służą do spiętrzania wody przy nawadnianiu terenu.

Śluzak (greck. myxoma), nowotwór naogół dobrotliwy złożony z unaczynionej tkanki podścieliskowej i z tkanki śluzakowatej. L e c z e n i e operacyjne.

Śluzakowaty obrzęk (grec. myxoedema), schorzenie wywołane najczęściej przez zanik tarczycy i przysadki mózgowej. Objawia się ciastowatym obrzękiem skóry, szczególnie twarzy, wypadaniem włosów, łamliwością paznogci. Chorzy stają się ociężali i odznaczają się tępotą umysłową. Przemiana materji jest zwolniona. Ś. o. zdarza się przeważnie u kobiet w średnim wieku. Leczenie polega na podawaniu przetworów tarczycy (por. Hormony).

Śluzowa błona (membrana mucosa), cienka, obficie unaczyniona i unerwiona, wydzielająca śluz wyściółka narządów jamistych (jelit, dróg oddechowych i t. d.); składa się z dwóch warstw, z których górna prawie nigdy nie ulega zrogowaceniu i często zaopatrzona jest w rzęski (n a b ł o n e k m i g a w k o w y). B. ś. obfituje w gruczoły, służące do rozmaitych celów, jak np. gruczoły w przewodzie pokarmowym (wydzielanie kwasu solnego, pepsyny), lub poprostu wydzielające śluz. — B. ś. ulegają często s c h o r z e n i o m, najczęściej nieżytom (drogi oddechowe, jelita). Pierwszym objawem podrażnienia jest wzmożone wydzielanie śluzu. Rzadziej ulegają one owrzodzeniom (kiła, gruźlica i t. d.), względnie błonicy, która najczęściej usadawia się w b. ś. gardła i nosa.

Śluzowce, ob. Myxomycetes.

Śluzowe gruczoły (glandulae mucosae), gruczoły częstokroć jednokomórkowe, wydzielające śluz; znajdują się w skórze i w błonach śluzowych.

Śluzowy kwas $COOH.(CHOH)_4.COOH$, powstaje przy utlenianiu galaktozy, dulcytu, cukru mlecznego i t. d. zapomocą kwasu azotowego. Tworzy proszek biały, krystaliczny. Optycznie bierny.

Śmiałek (Aira L.), trawa, rosnąca w Europie i Afryce płn. Ś. d a r n i o w y (A. caespitosa L.) w całej Polsce pospolity na łąkach i w lasach. Ś. p o g i ę t y (A. flexuosa L.) na niżu w części płd. i środkowej Polski, w górach dochodzi po najwyższe szczyty. Nie rośnie na Polesiu, Wołyniu i Pokuciu oraz na wyżynie Lubelskiej.

Śmiarowski Eugenjusz, pol. adwokat i polityk, ur. 1878, 1919—20 wiceminister sprawiedliwości, od 1922 poseł na sejm z „Wyzwolenia", w sejmie w Klubie Pracy, następnie dziki. Ogłosił drukiem: „Mowy obrończe 1920—25" (1925).

Śmiech (łac. risus), powstaje przy licznych prędko po sobie następujących ruchach wydechowych, którym towarzyszy mniej lub bardziej silny dźwięk; przy tem powstaje skurcz mimiczny mięśni twarzy (rozchylenie warg i unoszenie kątów ust). U oseska występuje pierwszy ś. ok. 3. miesiąca życia, jako wyraz zadowolenia. Ś. jako akt niezależny od woli mogą wywołać pewne wyobrażenia albo podrażnienia pewnych nerwów (łechtanie pod pachą lub stopy). Jako akt odruchowy może ś. powstać u głęboko wrażliwych osób na skutek drobnej podniety, a nawet cierpienia lub przerażenia; przechodzi często w ś. spazmatyczny (występuje u histeryczek). U zwierząt ś. nie spotyka się.

Śmiecie, odpadki w gospodarstwach domowych. Usuwanie ś., ob. Miast czyszczenie.

Śmieciuszka (pośmieciuszka), ptak, p. Skowronki.

Śmierci anioł, wyobrażenie śmierci, jako anioła, genjusza, wyprowadzającego duszę do lepszego świata. W sztuce chrześcijańskiej odpowiada greckiemu Hermesowi (Psychopompos).

Śmierci kara, odebranie życia w drodze wykonania wyroku sądowego. Od czasu Beccarii (ob.) panuje w nauce prawa karnego spór o zniesienie kary śmierci, kryminologja wykazała bowiem, że usunięcie tej kary z kodeksu bynajmniej nie powoduje wzrostu przestępczości. P o l s k i projekt prawa karnego nie przewiduje kary śmierci. W niektórych krajach k. ś. zniesioną jest już od dawna, np. Holandja w r. 1870, Norwegja w r. 1902 i t. d. — Por. też Stracenie.

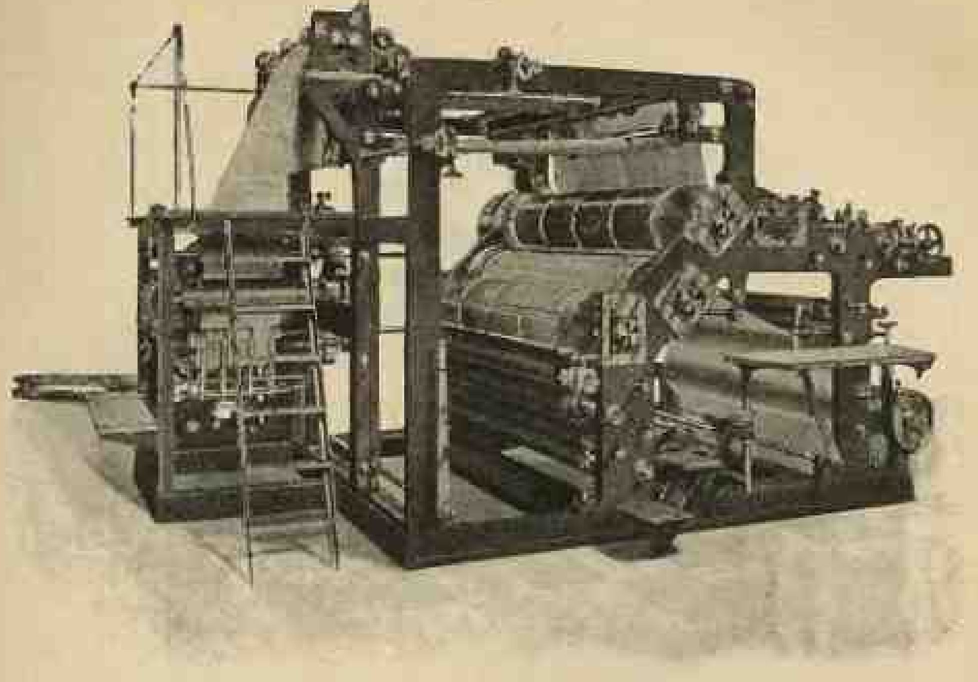

Prasa rotacyjna do druku gazetowego, o walcach na dwie wstęgi papieru.

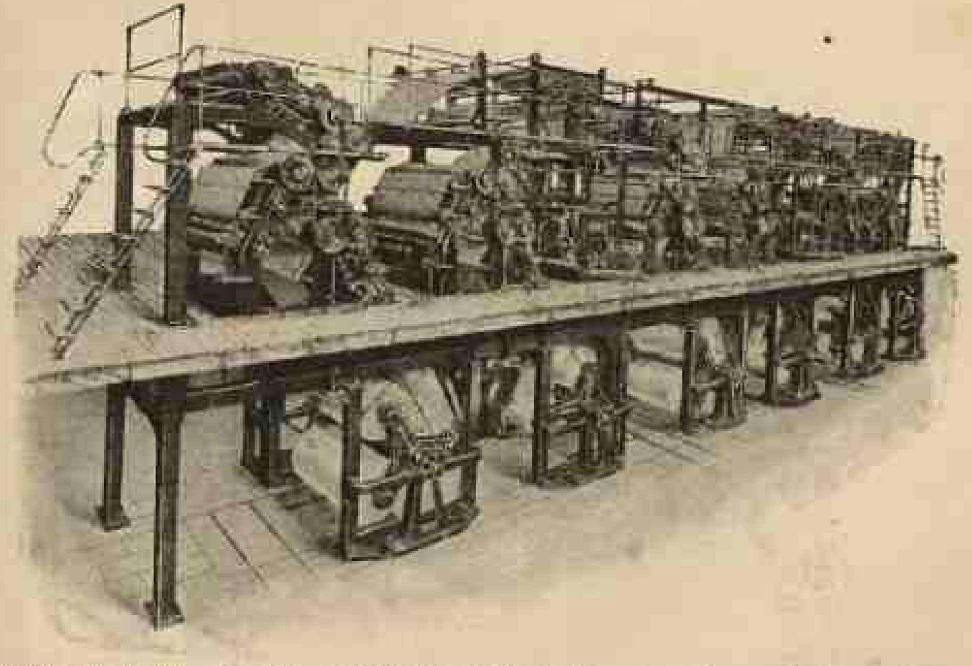

Agregaty sześciu pras rotacyjnych o pojedynczej szerokości walców, ze wspólnem urządzeniem składającem.

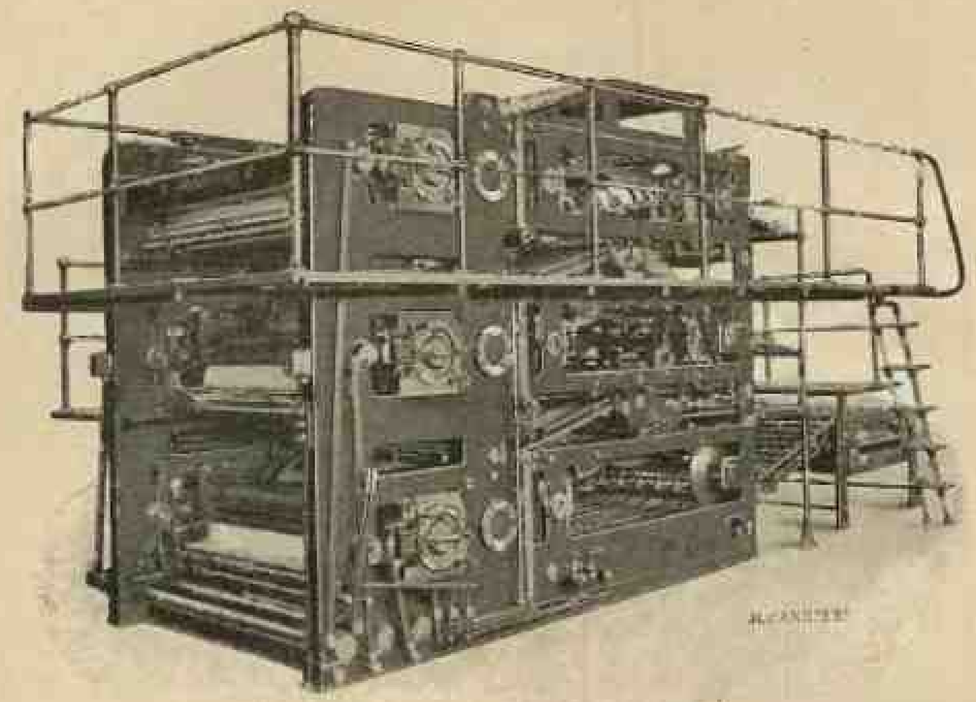

Prasa rotacyjna do druku trójbarwnego.

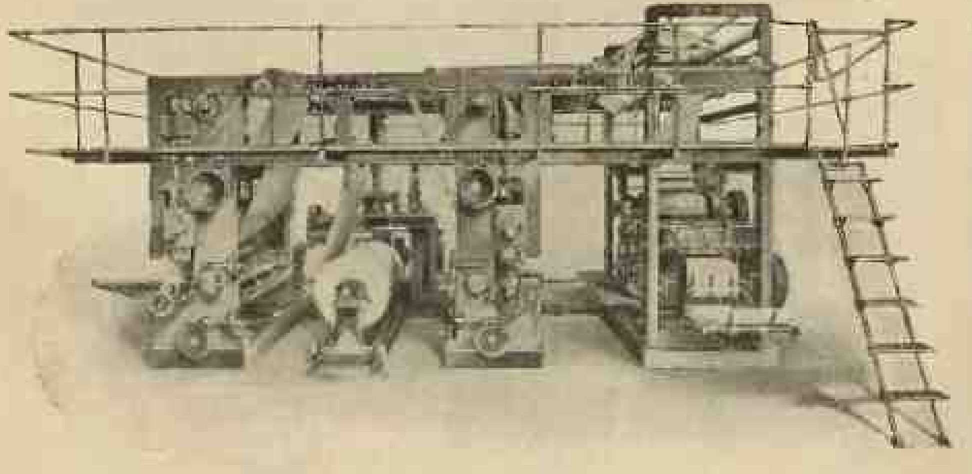

Prasa rotacyjna do światłodruku.

Śmierć (łac. mors), nieodwracalne ustanie procesów życiowych. U istot wielokomórkowych nie można dokładnie określić czasu, w którym Ś. musi nastąpić, ponieważ niektóre narządy, a w nich znowu pojedyncze komórki, zdolne są jeszcze do życia, podczas gdy inne już obumarły. W tym wypadku mówi się o Ś. wówczas, gdy jeden z niezbędnych dla życia narządów ostatecznie zawiesił swe czynności. U człowieka i zwierząt do najbardziej odpornych narządów należy serce, najbardziej wątłe są komórki nerwowe. Komórki, które się już dzielić nie mogą, obumierają. U wyższych roślin obumierają pojedyncze części, pozostałe przy życiu uzupełniają stratę przez restytucję (ob.). U istot jednokomórkowych stosunki są zupełnie inne, ponieważ przez podział komórki powstają dwa nowe osobniki: stary ustrój przestał istnieć, powstały dwa młode ustroje (śmierć bez zwłok, nieśmiertelność potencjonalna). Por. Odmłodzenie.

Ś. u człowieka. Odróżnia się Ś. naturalną wskutek uwiądu starczego lub choroby, od Ś. nagłej. Ostatecznej przyczyny Ś. wskutek uwiądu starczego jeszcze nie znamy. — Rozpoznanie Ś. opiera się na stwierdzeniu ustania oddychania i czynności serca; ważne jest także dla rozpoznania stężenie pośmiertne, występujące 6—12 godzin po Ś. Trwa ono 1 do kilku dni. Potem mięśnie wiotczeją, rozpoczyna się rozkład, skóra przybiera barwę zielonkawą, w zwłokach wytwarzają się gazy, występują plamy pośmiertne barwy niebiesko-czerwonej wskutek miejscowego nagromadzenia się krwi w skórze. Ochłodnięcie ciała rozpoczyna się wnet po ustaniu oddychania, zależy jednak od ciepłoty otoczenia i poprzedzającej choroby. Najpóźniej po 12—24 godzinach przybierają zwłoki ciepłotę otoczenia.

Ś. personifikowana w rozmaity sposób występuje często w baśniach ludowych. Według wierzeń ludu jest ona jedynie wynikiem działania wrogich człowiekowi, lecz dających się opanować sił zewnętrznych (duchów, czarów).

W sztuce greckiej (por. Tanatos) przedstawiano Ś. jako skrzydlatego młodzieńca lub mężczyznę. W okresie późniejszym, tak w Grecji, jak w Rzymie, symbolizował ją młodzieniec z pochyloną pochodnią. U Etrusków występuje w postaci złego Demona. Sztuka średniowieczna przedstawiała Ś. jako potwora o skrzydłach nietoperza. W „tańcach śmierci" symbolizują ją kości ludzkie i trupy, z tego typu rozwinęło się alegoryczne przedstawienie jej jako kościotrupa z kosą lub klepsydrą.

Śmierć cywilna, ob. Cywilna śmierć.

Śmierć pozorna, ob. Zamartwica.

Śmierdziele, zwierzęta drapieżne z rodziny łasicowatych. Kilka rodzajów: zwołonka (Mydaus paranensis Denn.), 37 cm dł., z ostremi pazurami, ciemno brunatna z białym pasem na grzbiecie. Żyje na Sumatrze, Jawie i Borneo w jamach; żywi się robakami. Gruczoły odbytowe wydzielają cuchnącą ciecz. Śmierdziel (Mephitis mephitis Schreib.) o małej głowie, krótkich uszach i nogach, z długim ogonem i pasem białym na czarniawym grzbiecie. Wy-

Zwołonka.

strzykuje wstrętnie cuchnącą oleistą ciecz, której zapachu trudno się pozbyć. Żyje na stepach Ameryki płn. Futro cenione (skunks). W Ameryce płd. żyje sulirho (Conepatus suffocans Ar.), 60 cm dł. W Afryce im pokrewny Zorilla striata Shaw 35 cm dł., biało plamisty, szkodnik drobiu.

Śmiertelność, dział statystyki ludnościowej. Przedstawia liczby bezwzględne zgonów według płci, wieku, zawodu, wyznania i t. p., oraz stosunek liczbowy umarłych do ogółu ludności (Ś. ogólna) lub wypadki Ś. pewnej grupy zawodowej, wyznaniowej, wieku i t. p. do odpowiedniej części ludności (Ś. szczególna). Do Ś. szczególnej należy np. obliczanie Ś. oseskόw, t. j. dzieci poniżej 1 roku życia, do ogółu urodzonych. Ś. oblicza się zwykle na tysiąc osób. — Praktyczne znaczenie ma obliczanie Ś. m. i. przy ubezpieczeniach na życie. Służą do tego tablice wymieralności (por. t. 13, str. 98).

Ś. zmniejsza się w całym świecie skutkiem mniejszego wymierania średnich klas wieku oraz oseskόw pod wpływem zmniejszonej liczby urodzeń. Mniejszą jest Ś. kobiet niż mężczyzn, z wyjątkiem wieku 30—40 lat, kiedy ciężarność i porody powodują większą Ś. kobiet. — Por. art. Ludność oraz w t. Polska art. Ludność (ruch L.) i Stosunki zdrowotne.

Śmiertelny grzech, lub grzech ciężki, ob. Grzech.

Śmieszek Antoni, filolog pol., ur. 1881, badacz starożytnego wschodu, prof. uniwersytetu w Poznaniu, napisał: „Przyczynki do objaśnienia napisów staroperskich" (1912), „Awestyjskie podanie o wieku złotym i potopie" (1913), „O nazwach rzeki Nilu" (1922).

Śmietana, najbardziej tłusta część mleka. Otrzymywanie, ob. Masło.

Śmietki (Anthomyidae Meig.), rodzina muchówek, podobne do much domowych. Larwy żyją w gnijących lub żywych roślinach. Larwa gat. Helomyia antiqua Meig. żyje masowo w cebuli. Chortophila brassicae Bouché na korzeniach kapusty. Pospolita Homalomyia canicularis L. 5—6 mm dł., czarniawa. Larwa kolczasta, żywi się gnijącemi roślinami, może żyć nawet w jelicie po przypadkowem połknięciu np. przez bydło.

Śmigiel, miasto powiat. w woj. poznańskiem, przy kolei wąskotor.: Rakoniewice—Krzywiń, na płd.-zach. od Kościana z 3.754 mieszk. Młyny, tartaki, browar, garbarnia, fabr. mebli i handel. Miasto (od pocz. XV. w.) było w XVI. w. ośrodkiem Socynjanów polskich.

Powiat Ś. ma 554 km² (w tem 66,1% gruntów ornych i 12,2% lasów) oraz 37.955 mieszk.

Okolice Ś. słynęły ongiś z uprawy winnej latorośli.

Śmigielska (zamężna D o b i e s z e w s k a) Józefa, pisarka pol., (1820—1899), jedna z pierwszych w Polsce pionierek zawodowej pracy kobiet, jako pisarka odznaczająca się jędrnym i żywym stylem, pierwsze utwory od r. 1848 w „Athenaeum" Kraszewskiego, oddzielnie powieść „Sukcesje i prace" (1854, 2 t.), w 1856—57 redagowała w Warszawie dla młodzieży „Zabawy przyjemne i pożyteczne", w r. 1861 „Zabawy umysłowe dla młodego wieku", w l. 1861—1867 dwutygodnik „Kółko domowe", artykuły w czasopismach (od r. 1862 w „Niwie" głośne „Listy z nad Wisły i Pełtwi"), oddzielnie: „Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych" (1871).

Śmiglecki Marcin, pisarz i pedagog pol., jezuita, (1562—1618), autor „Logica selectis disputationibus et quaestionibus illustrata..." (1618, III. wyd. 1658, dzieło w XVII. w. bardzo cenione w Anglji i Francji), „O lichwie..." (1596, kilkanaście wydań) i szeregu pism polemicznych przeciw różnowiercom.

Śmigło (ś r u b a p o w i e t r z n a), bywa dwu-, trzy- i czteroskrzydłowe, przyczem każde skrzydło jest częścią powierzchni śrubowej, powstałej podczas obrotu prostej, która jednocześnie posuwała się wzdłuż osi obrotu. Droga posuwu, zrobiona w ciągu jednego obrotu, zwie się s k o k i e m ś. (ś r u b y). Swem działaniem wywołuje ś. reakcję napędową i znajduje zastosowanie w samolotach, sterowcach, ślizgowcach wodnych, sankach motorowych, ostatnio w wagonach kolejowych. Zwykle zrobione jest z drzewa (kilku warstw sklejonych), czasem posiada częściowe opancerzenie metalowe; całkowite wykonanie z metalu jest rzadkie.

Śmigownica, długie działo artylerji XVI w.

Śmigus, ob. Dyngus.

Śmiła (ros. Smiela), miasto w okręgu Szewczenko na Ukrainie, nad wielkim stawem utworzonym przez rz. Taśminę, przy kolei: Czerkasy—Odesa z 7.230 mieszk. oraz przemysłem cukrowniczym i skórnym. Miasto powstało w XVI. w. i parokrotnie było równane z ziemią przez Kozaków, ostatnio przez Żeleźniaka. W XVIII w. należało do Lubomirskich, tworząc ośrodek olbrzymiego kompleksu dóbr (Śmiłańszczyzna), które nabył w 1787 za 2 milj. rubli Grzegorz Potemkin.

Śniadecka Ludwika, * ok. 1800, † 1866, pierwsza miłość J. Słowackiego, uwieczniona w „Godzinie myśli" i innych utworach poety, starsza od niego o lat kilka, córka przyrodnika Jędrzeja Ś., o umyśle niepospolitym i wszechstronnie wykształcona. Uczuć poety nie odwzajemniała. W 1841 wyjechała do Konstantynopola, gdzie zaślubiła powieściopisarza Michała Czajkowskiego.

Śniadecki, 1. Franciszek, mieszczanin krak. z pocz. XVII. w., starszy cechu malarzy, autor wiersza „Sługa albo uczeń, co powinien panu swemu w rzemieśle" (pierwodruk ok. 1608, przedruk L. S. Korotyński, 1896).

2. Jan, znakomity polski matematyk, astronom, pedagog i filozof, (1756—1830), kształcił

Jan Śniadecki.

się w Poznaniu, Krakowie, w Niemczech, Holandji, Paryżu (u Laplace'a) i w Anglji (u Herschla), od r. 1781 prof. matematyki i astronomji, założyciel i pierwszy dyrektor obserw. astron. w Krakowie, od r. 1806 w Wilnie, w l. 1807—1815 rektor uniw. wileń. (sprężysty administrator i organizator nauk), od r. 1801 członek Tow. Przyj. Nauk Warsz. Odnowiciel nauk ścisłych w Polsce; ich metody starał się stosować do wszystkich dziedzin, m. i. do literatury, jako taki, przeciwnik romantyzmu. Główne dzieła: „O nauk matematycznych początku, znaczeniu i wpływie na oświecenie powszechne" (1781), „Rachunku algebraicznego teorja przystosowana do linij krzywych" (1783, 2 t.), „Jeografja czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi" (1804, III. wyd. 1818), „Trygonometrja kulista analitycznie wyłożona" (1817, II. wyd. 1820), „Filozofja umysłu ludzkiego czyli rozważny wywód sił i działań umysłowych" (1821, skłaniając się do empiryzmu filozofji szkockiej, był Ś. przeciwnikiem Kanta). Wielkiem rozpowszechnieniem cieszyła się jego rozprawa o Koperniku (1802). Z rozpraw druk. w czasopismach ważniejsze: „O języku polskim" (1815—16), „O literaturze", „Malwina" (o powieści ks. Wirtemberskiej, 1816), „O pismach klasycznych i romantycznych" (1819, z powodu rozprawy Brodzińskiego). Nadto: „Żywot... Poczobuta" (1819), „Żywot literacki Hugona Kołłątaja" (1814), „Pisma o filozofji Kanta" (1821). Wyd. zbiorowe: 1814, 2 t.; 1818—22, 4 t.; 1837—39, 7 t. Monografje M. Balińskiego (1865, 2 t.) i M. Straszewskiego (1875).

Jędrzej Śniadecki.

3. Jędrzej, brat Ś. 2., znakomity polski przyrodnik, filozof i pedagog, (1768—1838), jeden z największych uczonych swego czasu, odznaczający się przytem szerokością poglądów i pięknem stylu pisarskiego. Kształcił się w Krakowie, Włoszech i Anglji. Od r. 1797 prof. chemji i farmacji w Wilnie, od r. 1801 członek Tow. Przyj. Nauk Warsz. Pierwsza praca drukowana: „O niepewności zdań i nauk na doświadczeniu fundowanych" (1799). Główne dzieła: „Początki Chemji" (1800, 2 t., III. wyd. 1816—17, stanowią epokę w dziejach polskiej nauki i terminologji chemicznej) i „Teorja jestestw organicznych" (1804—11, 2 t., II. wyd. 1838, 3 t., III. wyd. 1861, wyd. kryt. 1904, przekład franc. 1825, dwa przekłady niem. 1810 i 1821). Nadto: „O fizycznem wychowaniu dzieci" (1805, V. wyd. 1867) oraz liczne artykuły satyryczne, druk. w „Wiadomościach Brukowych" (1817—22, wyd. zbior. 1908, 3 t.) Tow. Szubrawców, którego Ś. był członkiem (od 1817) i prezydentem (od 1819). Wyd. zbior. „Pism" (niezupełne) 1840, 6 t. Monografja A. Wrzoska (1910, 2 t.).

Śniardwy (niem. Spirdingsee), największe jezioro na Mazowszu pruskiem, na płn. od Jańsborka, ma 119 km² i jest głębokie do 25 m. Rz. Pissa odwadnia je do Narwi, a kanały Mazurskie łączą z jez. Niewocińskiem, Mamry i Roś.

Śniatyn, miasto powiat. w woj. stanisławowskiem, nad rz. Prutem, przy kolei: Kołomyja—Czerniowce, tuż na granicy rumuńskiej z 10.507 mieszk., tartakami, młynami, cegielniami i znacznym handlem ziemiopłodami. Stacją graniczną jest Ś.—Załucze. Stary ten gród pograniczny, przeniesiony w 1448 na prawo niemieckie, był w XVI. i XVII. w. ośrodkiem znacznego handlu. W 1415 złożył tu Jagielle hołd Aleksander, hospodar wołosk. 1751—88 był Ś. siedzibą biskupów bakońskich.

P o w i a t Ś. ma 506 km² (w tem 71% ról i 5,8% lasów) oraz 72.798 mieszk., w tem 11% Polaków.

Śnieć (Tilletia Tul.), grzyb, należący do Basidiomycetes, zbliżony do głowni, pasorzytuje na roślinach uprawnych. Na pszenicy T. tritici. Ziarna chore mało różnią się zew. wyglądem od zdrowych, dopiero po rozgnieceniu ziarna wysypuje się brunatny pył zarodników, które wydają zapach śledzia. Ś. zwalcza się bajcowaniem ziarna w solach miedzi, formalinie, uspulunie itd. Na życie występuje T. secalis Kühn. daleko rzadsza.

Śniedek, roślina, ob. Ornithogalum.

Śniadnikowate (Tellinidae), rodzina małży o symetrycznej skorupie, językowatej nodze i bardzo długich syfonach. 600 żyjących gat. we wszystkich morzach, około 400 kopalnych. Jadalne. Grzebią w mule i piasku. Tellina gari L. 6 cm dł. w oceanie Indyj., jadalna. T. baltica L. na Bałtyku do 3,5 cm dł., różowa. Rodzaj Donax L. (u r ą b e k) mieszka w ciepłych morzach (około 100 gat.) i porusza się skokami dzięki skurczom klinowatej nogi.

Śniedź, warstwa zasadowych węglanów miedzi, którą powleka się miedź w wilgotnem powietrzu. Por. Miedzi sole.

Śnieg, drobne kryształki lodu, krystalizującego według układu heksagonalnego w postaci płytek, słupków, gwoździ, o masie kilku tysięcznych do kilku dziesiątych grama. W płytkach kryształek ś. rozwija się głównie w kierunku osi bocznych, tworząc często promieniste gwiazdy, w słupkach wzrost kryształu odbywa się wzdłuż wszystkich czterech osi. Często można obserwować płatki ś., w których równocześnie występują obie wspomniane formy. Wielkość kryształków ś. dochodzi do kilkunastu milimetrów, naogół są one tem mniejsze, im niższa jest temperatura powietrza w czasie opadu; najładniejsze i urozmaicone płatki ś. tworzą się wtedy, gdy temperatura waha się koło punktu topnienia. Kryształek ś. tworzy się na skutek zestalenia się nadmiaru pary wodnej zawartej w powietrzu, bez uprzedniego skroplenia tejże. P r ę d k o ś ć s p a d a n i a ś. przy spokojnem powietrzu jest tem większa, im większe są płatki ś., nie przekracza ona 1 m/sek. W a r t o ś c i ą w o d n ą opadu ś. nazywamy stosunek wysokości słupa wody, jaki otrzymujemy przez stopienie słupa ś. do wysokości tegoż. W opadzie śnieżnym stosunek ten wynosi 1/10, w starszych warstwach pod wpływem zarówno ciśnienia warstw górnych, jak i insolacji i towarzyszącemu jej zlodowaceniu ś., wartość wodna dochodzi do 8,5/10. Pokrywa śnieżna dzięki zawartej pomiędzy kryształkami masie powietrza jest doskonałym izolatorem cieplnym, chroni też wegetację roślinną przed szkodliwym wpływem niskich temperatur.

Śnieg wieczny, trwała, uwarunkowana klimatem pokrywa śnieżna. G r a n i c a k l i m a t y c z n a ś. w. jest to linja odgraniczająca obszar, w którym ciepło słoneczne nie wystarcza do stopienia śniegu, spadłego w ciągu roku. G r a n i c a r z e c z y w i s t a ś. w. jest to linja ograniczająca obszar występowania ś. w. Wysokość klimatycznej granicy ś. zależy w pierwszym rzędzie od szerokości geograficznej, a następnie także od budowy gór i insolacji. Tak np. na Ziemi Franciszka Józefa biegnie ona na wysokości 300 m, na Szpicbergenie 500 m, na Grenlandji 900—1200 m, w Norwegji 1400—1900 m, w płn. Alpach wapiennych 2500 m, w Tatrach 2300—2450 m, w Kaukazie 2900—3900 m, w górach Skalistych 4200 m, w płd.-wsch. części Himalajów 5200 m, na Kilimandżaro 5400 m, w Andach Peruwjańskich 5000 m, w Andach Chilijskich 2000 m, na Ziemi Ognistej 700 m.

Śniegowiec, roślina, ob. Chionanthus.

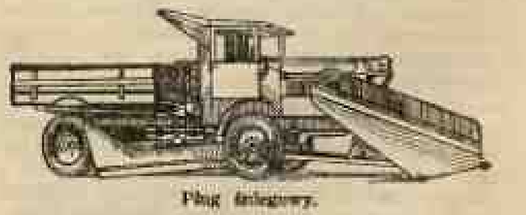

Pług śnieżny.

Śniegowy pług służy do usuwania śniegu na szosach lub torach; składa się zwykle z przodka torującego i bocznych płaszczyzn, odrzucających śnieg na boki. Ś. p. znajduje duże zastosowanie w kolejnictwie, umieszcza się go przed parowozem. Istnieją ś. p. konne i motorowe.

Śnieguliczka, roślina, ob. Symphoricarpus.

Śnieguła (poświerka śn.), ptak śpiewający, p. Emberiza.

Śnieżka (niem. Schneekoppe, Riesenkoppe), najwyższy szczyt w górach Olbrzymich (Sudety), na granicy Dolnego Śląska i Czech, wys. 1603 m, zbudowany z granitów i łupków łyszczykowych. Na szczycie kaplica Św. Wawrzyńca (XVII. w.), 2 schroniska i stacja meteorolog.

Śnieżnica, góra w Beskidach Zach., wznosząca się na płn.-wsch. od Mszany Dolnej, 1006 m wys.

Śnieżyca, roślina, p. Leucoium.

Śnieżyczka, roślina, ob. Galanthus.

Śparóg, ob. Szczytowe ozdoby.

Śpiący Bracia, siedmiu męczenników chrześc., skazanych w Efezie ok. 250 na śmierć przez zakopanie żywcem w jaskini. Legenda głosiła o nich, że nie umarli, tylko śpią. Święto 27 lipca.

Śpiączka (sopor), stan chorobowy z całkowitym lub częściowym zanikiem świadomości, objawiający się długim i głębokim snem (c o m a). Występuje w przebiegu ciężkich, gorączkowych chorób, po wstrząsach mózgu, w ostatniem stadjum cukrzycy, mocznicy, po krwotokach mózgowych i t. d. Chorego nie można przebudzić. Ś. poprzedza często nieopanowana s e n n o ś ć (somnolentia), rodzaj półsnu, zjawiającego się również po wielkich wysiłkach fizycznych. (Por. Letarg, Somnambulizm).

Śpiączka afrykańska, choroba zakaźna, którą wywołuje p a s o r z y t Trypanosoma gambiense przenoszony na człowieka przez ukłucie muchy tse-tse (Glossina palpalis). Pierwszy okres choroby cechuje się napadami gorączki, obrzękiem gruczołów karkowych i bólami głowy. Po 6—9 miesiącach występuje drugi okres, przebiegający wśród osłabienia, wychudnięcia, występują obrzęki powiek, odnóży i tułowia oraz wykwity skórne. Dopiero w 3-cim okresie pojawiają się stany podniecenia i depresji, głęboki sen, wkońcu następuje śmierć. L e c z e n i e: wstrzykiwanie atoksylu wzgl. germaniny („Bayer 205"). Z w a l c z a n i e polega na odosobnieniu chorych i ich leczeniu, na zapobiegawczem leczeniu wszystkich mieszkańców okolic, w których panuje choroba, osuszaniu bagien, wycinaniu niskich krzewów, tępieniu much tse-tse i zwierząt kręgowych, szczególnie krokodyli, których krwią żywią się wspomniane owady. Ś. a. szerzyła się z końcem XIX. i na początku XX. w. wzdłuż biegu rzek Afryki zach., Senegalu, Nigerji i Konga aż do Afryki środk.

Śpichierz, budynek, służący do przechowywania ziarna zbóż i roślin uprawnych. Większe ś. posiadają wewnątrz szereg piętrowych pomostów, połączonych schodami, windami i otworami zsypowemi. Por. Silos.

Śpiew jest wyrazem uczuciowej ekspresji i potęguje elementy muzyczne, tkwiące w mowie (wokalizacja, spadek głosu). Im silniejsze napięcie uczuciowe afektu, który odzywa się w ś., tem bardziej oddala się ś. od głosu mowy i przybiera formy czysto muzyczne. Głos mowy opiera się zresztą na innych podstawach emisji, aniżeli głos śpiewny. W ś. staje się głos ludzki samodzielnym instrumentem muzycznym, którego operowanie wymaga niezmiernie starannego wykształcenia. S z k o ł a ś. ma dać: 1. należytą i prawidłową impostację głosu; 2. nauczyć poprawnego oddechu i wydechu; 3. rozwinąć zmysł intonacyjny, zwłaszcza przy wytrzymaniu tonu pewnej wysokości (głównie zapomocą messa di voce [ob.]); 4. wyrównać rejestry i właściwą im barwę dźwięku; 5. rozszerzyć skalę wgórę i wdół; 6. rozwinąć giętkość głosu; nadto ćwiczyć 7. dykcję i 8. interpretację. Nauką techniki wokalnej zajęły się przedewszystkiem Włochy, ucząc wykonywania passaży, trylerów i ozdób koloraturowych „bel canto". Szkoły: Bovicelli (1594), Zacconi (1596), Caccini „Nuove musiche" (1601), Fr. Tosi (1723). Głównie Bolonja zasłynęła z mistrzów pięknego ś.: Pistocchi, Bernacchi. Do znakomitych nauczycieli należeli: Porpora, Bordogni, Vaccaj, Concone, Panseron, Lamperti, Manuel Garcia, Reszke, Stockhausen, Hey i in.

Śpiewający płomień, ob. Manometryczny płomień.

Śpiewaki, p t a k i ś p i e w a j ą c e (Oscines), rząd ptaków nadrzewnych: przeszło 10.000 gat. w 28 rodzinach na całej ziemi. Pazur tylnego palca silniejszy niż środkowego, kość skokowa długa, przedramię dłuższe od ręki. Najważniejsze rodziny: lirogony (Menuridae), skowronki (Alaudidae), muchołówki (Muscicapidae), gąsieniczniki (Campophagidae), dzierzby (Laniidae), kruki (Corvidae), rajskie ptaki (Paradiseidae), wilgi (Oriolidae), ostroloty (Artamidae), szpaki (Sturnidae), żółtaczki (Icteridae), tkacze (Ploceidae), łuszczaki (Fringillidae), tanagry (Tanagridae), miodojady (Meliphagidae), nektarniki (Nectariniidae), pełzacze (Certhiidae), sikory (Paridae), gajówki (Sylvidae), jaskółki (Hirundinidae), pliszki (Motacillidae), cukrzyki (Dacnididae) i dławiki (Dicruridae).

Śpiewnik, zbiór pieśni do śpiewu, w szczególności zbiór pieśni religijnych. Śpiewy kościelne, w średniowieczu przez lud nieodprawiane, wprowadziła reformacja, rozpowszechniły się dopiero w XVII. w., odtąd też mnożą się ich zbiory drukowane, t. j. ś. do użytku domowego i kościelnego. Ob. Religijne pieśni i Świeckie pieśni.

Średni stan, warstwa społeczna obejmująca drobną burżuazję, jak kupców, wolne zawody, urzędników i t. d. Warstwa ta usiłuje zorganizować się społecznie, wobec jednak sprzeczności interesów gospodarczych jej poszczególnych odłamów, związki, obejmujące według swych zamierzeń całokształt spraw s. ś., nie rozwijają się. W r. 1923 założono w Bernie międzynarodowy związek stanu średniego.

Średnia, ob. Średnie wartości.

Średnia arytmetyczna, ob. Arytmetyka, Średnie wartości.

Średnia geometryczna, ob. Geometryczna średnia, Średnie wartości.

Średnia Góra, ob. Sredna Gora.

Średniawski Andrzej, rolnik i polityk pol., (1857—1930), od wczesnej młodości brał udział w życiu politycznem jako działacz ludowy na wsi. Od 1894 poseł na Sejm galicyjski, piastował zczasem szereg godności, jak: wicemarszałka myślenickiej Rady powiatowej, prezesa T-wa ubezpieczeń „Wisła", T-wa wydaw. „Piast". Znaczną część swych sił i życia poświęcił Ś. uświadamianiu i wyrabianiu ludu

wiejskiego pod względem politycznym i gospodarczym; zasługą jego jest uświadomienie chłopa polskiego w Krakowskiem, zaś o działalności gospodarczej świadczą dziesiątki Kółek rolniczych przez niego założonych. 1897—1918 poseł chłopski do parlamentu austrjackiego, od 1919 członek Sejmu Ustawodawczego z ramienia P. S. L. „Piasta", od 1922 senator i przewodniczący senackiej komisji gospodarczej, wybrany do Senatu 1922. Prócz licznych artykułów w organie stronnictwa „Piaście", jest Ś. autorem broszurek popularnych dla ludu wiejskiego.

Średnica, cięciwa, przechodząca przez środek krzywej wzgl. powierzchni. W kole i w kuli wszystkie ś. są równej długości. Ś. p o z o r n a ciała niebieskiego jest to kąt widzenia tego ciała.

Średnie pojęcie, termin, przesłanka, ob. Sylogizm.

Średnie wartości, 1. ś r e d n i a a r y t m e t y c z n a dla liczb $a_1, a_2, a_3 \ldots a_n$, wynosi $s_a = \frac{a_1 + a_2 + \ldots + a_n}{n}$, 2. ś r e d n i a g e o m e t r y c z n a $s_g = \sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot \ldots \cdot a_n}$, 3. ś r e d n i a h a r m o n i c z n a $s_h = \frac{n}{\frac{1}{a_1} + \frac{1}{a_2} + \ldots \frac{1}{a_n}}$.

Ś. w. mają wielkie znaczenie w statystyce, zwłaszcza wtedy, gdy liczby, które zastępujemy śr. wartościami rzadko tylko znacznie się od nich różnią. W statystyce stosuje się najczęściej śr. arytm. czyli wartość przeciętną. Średnia „w a ż o n a" powstaje, gdy przed obliczeniem wartości przeciętnej mnożymy poszczególne liczby przez współczynniki, których suma wynosi 1. Ś r o d k o w a w. (medjana) nazywa się ta, która po ustawieniu wszystkich liczb podług wielkości znajduje się w środku. Średnią n a j c z ę s t s z ą nazywamy w., około której skupia się największa ilość liczb rozważanych.

Średnik, znak pisarski (;), oznacza przestanek dłuższy od przecinka, oddziela zdania równorzędne oraz mniejsze okresy.

Średniogórze, obszar gór średniej wysokości, odznaczających się łagodnemi górami. Najczęściej są to stare góry fałdowe (tak w Niemczech i w Polsce), silnie zniszczone przez erozję.

Średniogórze Polskie, ob. Małopolska wyżyna i Łysogóry.

Średniowiecze (łac. medium aevum), okres historyczny między starożytnością a wiekami nowemi; daty początku ani końca nie można ściśle oznaczyć. Za początek ś. przyjmuje się datę upadku państwa zach. rzymskiego 476 lub okres wędrówek ludów, za koniec datę odkrycia Ameryki (1492) lub rok 1500, wreszcie 1517 datę wystąpienia Lutra. Ś. jest okresem tworzenia się nowych państw i narodów na gruzach imperjum rzymskiego, okresem głębokiej wiary religijnej, rycerskiego romantyzmu, ustroju feudalnego i stanowego, wreszcie rozwoju i krystalizacji hierarchji kościelnej. W okresie tym na plan pierwszy wybijają się narody romańskie i germańskie. W stosunku do starożytności jest ś. okresem upadku kultury intelektualnej, duch ludzki skrępowany suchemi formułami scholastycznemi nie mógł wzbić się na wyższe poziomy. W ś. występuje na widownię państwo polskie w II połowie X. w.; za koniec ś. w Polsce uważa się r. 1506.

Średniowieczna literatura łacińska, wytwór kultury łacińskiej wśród narodów zach.-europejskich, mający swą dobę rozkwitu w średniowieczu, wypierany przez budzące się literatury narodowe, wreszcie ograniczony do Kościoła i nauki. Język częściowo nasiąknięty barbaryzmami z języków krajowych, częściowo oparty na dawnych klasykach. W prozie nieraz pojawia się rym lub rytmiczne końcówki zdań, w poezji obok rytmu występuje rym. — Gdy w VI. w. i VII. zanika właściwa literatura rzymska, wznawiają ją klasztory irlandzkie, skąd przechodzi do krajów germańskich. Anglosasi wydają poetę Aldhelma i historyka Bedę. Emigranci anglo-sascy (Alkuin) i irlandzcy wprowadzają ten nowy ruch literacki w państwie karolińskiem, ośrodkami są zwłaszcza klasztory benedyktynów. Rozwój szkół i uniwersytetów prowadzi do rozkwitu w XII. w. — W p r o z i e przeważa literatura religijna: pomyślnie rozwija się filozofja scholastyczna (Anzelm z Canterbury, Abelard, Bernard z Clairvaux, Albert Wielki); celom pobożnym służą żywoty świętych i opowieści o cudach (w XIII. w. Jacobus de Voragine); rozrywce tematy starożytne (o Aleksandrze W.), od XII. w. zbiory anegdot; inne zbiory z XIII. w. („Gesta Romanorum") dają przykłady umoralniające; zbiory bajek, przypowieści i pytań przeznaczone dla szkoły. Przyrodnicze księgi cudów („Lapidarius", „Physiologus", „Bestiarius") są pełne alegorji i mistyki. W historji wyróżnia się Paulus Diaconus („Historia Langobardorum"). Liczni są kronikarze. W biografji wzorem jest Einhard („Vita Caroli Magni"). Wybitną rolę odgrywają listy (Lupus z Ferrières, IX. w.). Kompendja wiedzy starożytnych Rzymian zestawiają Gerwazy z Tilbury († 1214, „Otia imperialia") i Wincenty z Beauvais (ok. 1250, „Speculum naturale historiale doctrinale"). — W p o e z j i panują szkolarze. Bez ceremonji czerpie się z poetów rzymskich. Mnożą się poematy okolicznościowe i epigramaty. Epicy naśladują Wergiljusza i Lucanusa. Wśród poematów bohaterskich wyróżniają się „Waltharius" Ekkeharta I. z Sankt Gallen († 973) i „Aleksandreida" Waltera z Châtillon (1171—78). Liczne są eklogi. Owidjusz jest w XI. i XII. w. wzorem dla opracowań przedmiotów antycznych, biblijnych i współczesnych. Wędrowni żacy (waganci) pielęgnują lirykę. W poezji kościelnej obok hymnów od IX. w. występują sekwencje (ob.). Dramat jest niemal wyłącznie religijny. Legendy Hroswithy z X. w. są dramatami książkowemi. Francuskie comoediae z XII. i XIII. w. są obliczone co najwyżej na wygłoszenie. O średniowiecznej l. ł. w Polsce ob. t. 13, str. 202—203.

Średniowieczna łacina, ogólnie używana jako język nauki Kościoła i państwa na Zachodzie od VI.—XIV. w. w Polsce od przyjęcia chrześci-

jaństwa po w. XV. Różniła się znacznie od łaciny klasycznej, wyparł ją z użycia humanizm. Słownik ś. łaciny zestawił Du Cange (ob. 1.), w Polsce najwybitniejszym jej znawcą jest prof. uniw. lwow. R. Ganszyniec.

Średniowieczna sztuka, ob. Romańska sztuka, Gotyk oraz poszczeg. art. o sztuce większych narodów. Por. też Starochrześcijańska sztuka.

Średniówka (łac. caesura), pauza w środku wiersza. Jest męską, jeżeli ostatnia zgłoska przed nią jest akcentowana, np.: „Czy znasz ten kraj, / gdzie cytryna dojrzewa"; w poezji polskiej bardzo rzadka. Nierównie częstszą jest ś. żeńska, z przedostatnią zgłoską akcentowaną, np.: „Litwo, ojczyzno moja, / ty jesteś jak zdrowie".

Średzkie prawo, dawne miejskie prawo niemieckie przyjęte 1235 przez m. Środę na Śląsku z Halli; na podstawie pouczenia udzielonego Środzie (prawną organizacja m. lokowanego na prawie niem.) założono w Polsce wiele miast. Por. Magdeburskie prawo.

Śrem, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Wartą, przy kolei: Czempin—Jarocin, 52 km na płd.-wsch. od Poznania z 6.668 mieszk. Cegielnie, młyny, tartaki, gorzelnia, garbarnia, tkalnia, fabr. maszyn, zegarów, mebli, wyrobów słomianych oraz handel bydłem. Miasto (od XIV. w.) jest starym grodem kasztelańskim, z zabytkowych budowli posiada kolegjatę z XV. w.

Powiat Ś. ma 925 km² (w tem 64,4% ról i 18,6% lasów) oraz 56.436 mieszk.

Środa, środkowy dzień tygodnia; u Germanów zwał się ten dzień Wuotanes tac, stąd ang. Wednesday; franc. mercredi powstało z łac. Mercurii dies.

Środa (niem. Neumarkt in Schlesien), miasto powiat. na Śląsku Dolnym, przy kolei: Legnica—Wrocław z 5.420 mieszk. i przemysłem. W 1235 otrzymała Ś. prawo niemieckie z Halli, na wzór którego było lokowanych wiele osad w Polsce (prawo średzkie).

Środa, miasto powiat. w woj. poznańskiem, 30 km na płd.-wsch. od Poznania, przy kolei: Poznań—Jarocin, Ś.—Kobylepole i Ś.—Zaniemyśl z 7.231 mieszk., cukrownią i fabr. maszyn, krat okiennych i wódek, tkalnią, młynami i znacznym handlem. Miasto (od XIV. w.) było już w XV. w. (stale od 1578) siedzibą sejmików generalnych województw: poznańskiego i kaliskiego.

Powiat Ś. ma 796 km² (w tem 77,9% ról i 8,3% lasów) oraz 49.812 mieszk.

Środek odcinka, punkt równo odległy od obu jego końców. Ś. koła, ob. Koło. Linja krzywa posiada ś. wtedy, gdy istnieje taki punkt, że połowi on wszystkie cięciwy przezeń przechodzące. W mechanice ś. sił punkt, przez który musi przechodzić kierunek zawieszenia lub podparcia, aby ciało zachowało równowagę; ś. ciężkości, ob. Ciężkości środek.

Środki lecznicze, ob. Leki. Ś. nasenne, ob. Nasenne środki. Ś. żrące, ob. Caustica.

Środkowa, w trójkącie (także dośrodkowa), odcinek, łączący wierzchołek trójkąta ze środkiem przeciwległego boku. Trzy ś. trójkąta przecinają się w jednym punkcie zw. środkiem ciężkości. — Ś. optyczna jest to linja, połowiąca kąt utworzony przez osie optyczne dwuosiowego kryształu.

Środkowa (Centralna) Europa, (Mitteleuropa), termin stworzony przez geografów i polityków niemieckich (H. Wagner, J. Partsch, Fr. von Liszt, F. Naumann) na oznaczenie obszarów, stanowiących pożądany cel dla ekspansji gospodarczej i politycznej Niemiec, zwłaszcza przedwojennych, oraz z czasów wojny światowej. Ponieważ jednak Ś. jest pojęciem dość sztucznem, nieznajdującem głębszego uzasadnienia w ukształtowaniu poziomem i pionowem Europy, zatem do dziś nawet w nauce niemieckiej niema zgody co do przydzielania do Ś. poszczególnych krajów. Oprócz Niemiec zaliczają do Ś. także Polskę, Rumunję, Węgry, Austrję, Czechosłowację, Szwajcarję, Luksemburg, Belgję i Holandję. Przed wojną światową zaliczano do Ś. Niemcy, Austro-Węgry i Szwajcarję, a więc kraje o przewadze żywiołu niemieckiego. Właśnie wojna światowa miała za cel uzupełnienie tej Ś. przez b. Królestwo Polskie, Rumunję, Belgję i i. Obecnie używa się najczęściej terminu Ś. na oznaczenie państw sukcesyjnych po Austro-Węgrzech. Środek geometryczny Europy leży w Polsce, i to nieopodal Warszawy.

Środkowa Marchja (niem. Mittelmark), część Brandenburgji między Odrą i Łabą, ze stolicą Brandenburg, ma 12.650 km². Na zach. od Łaby leży Stara Marchja, na wsch. od Odry Nowa Marchja (ob.). Ś. jest to ziemia pierwotnie słowiańska (Hawelanie, Lutycy i i.).

Środkowy kanał (niem. Mittellandkanal), w szerszem tego słowa znaczeniu dotychczas niewykończona droga wodna od Renu do Odry; w węższem, część tej drogi między kanałem: Dortmund—Ems i Łabą. Składa on się z kanału Lippe, który uchodzi pod Wesel do Renu i kanału Ren-Herne, który uchodzi do Renu pod Ruhrort. Oba te kanały łączą się pod Datteln z kanałem Dortmund-Ems (Amza), ten znów pod Bevergern z kanałem: Ems-Weser (Amza-Wezera), a ten pod Minden z kan.: Wezera-Łaba. Od tych kanałów biegnie szereg odnóg (do Hamm, do Osnabrück, do Hannoweru, do Hildesheimu i i.). Budowę kanału rozpoczęto w 1905, dotychczas gotowe jest 6/7 drogi wodnej: Ren-Odra.

Śródbłonek, to samo co endothelium, ob. Epithelium.

Śródborów, wieś w pow. Mińsk Mazowiecki, przy kolei: Warszawa—Dęblin, 30 km od stolicy, 2 km od Otwocka. Letnisko podmiejskie wśród lasów sosnowych.

Śródciałko, ob. Centrosoma.

Śródcząsteczkowe oddychanie, zachodzi w organiźmie zwierzęcym w warunkach anaerobiozy (ob. Anaeroby), podczas której związki bogate w tlen (węglowodany) przechodzą w połączenia ubogsze w tlen (kwasy tłuszczowe), a uwolniony przy tem tlen zostaje zużyty do procesów utleniania.

Śródka, ob. Poznań.

Śródkoście (greck. diploe), gąbczasta substancja w kościach płaskich (czaszka, szczęka dolna) zwierząt kręgowych.

Śródłożne (Centrospermae), rząd roślin dwuliściennych. Należą tutaj przeważnie rośliny zielne, rzadziej drzewiaste, liście bez przylistków, kwiaty o okwiecie pojedynczym lub też podwójnym, jedno lub obupłciowe. Owocolistków w każdym kwiecie od 1 do wielu, słupek zwykle jednokomorowy o 1 do wielu zalążkach, łożysko środkowe. Należą tu następujące ważniejsze rodziny: Chenopodiaceae, Amarantaceae, Phytolaccaceae, Nyctaginaceae, Aizoaceae, Cactaceae, Portulacaceae, Caryophyllaceae.

Śródpoście, inaczej półpoście (ob.).

Śródręcze, ob. Ręka.

Śródstopie, ob. Stopa.

Śródszaniec, nazwa schronu, wznoszonego w obrębie szańca, przystosowanego do obrony, a przeznaczonego dla odwodu załogi.

Śródziemne morza, morza, łączące się z pełnym oceanem tylko wąskiem przejściem, lub odcięte prawie zewsząd wyspami. Jeśli leżą pośród różnych lądów noszą nazwę ś. wewnętrznych lub międzykontynentalnych, jeśli zaś graniczą z jednym lądem, nazywają się ś. pobocznemi lub przykontynentalnemi. Od ś. należy odróżniać morza przybrzeżne, sąsiadujące bezpośrednio z lądem, lecz od oceanu silnie nieodgraniczone.

Śródziemne morze (łac. Mare internum, później Mare mediterraneum), największe morze śródlądowe Starego Świata, między Azją, Afryką i Europą, połączone z Atlantykiem przez cieśn. Gibraltarską, a z m. Czerwonem przez kanał Sueski, ma razem z m. Czarnem 3 milj. km². Półwysep Apeniński i Sycylja dzielą je na większą część wsch. i mniejszą zach. Największe głębokości (4.404 m) znajdują się na morzu Jońskiem i na płd. od Grecji. Główne dopływy: Ebro, Rodan, Pad i Nil. W następstwie małego dopływu wód lądowych, słabych opadów atmosferycznych (średnio ok. 400 mm rocznie), a silnego parowania wody zasolenie Ś. jest bardzo silne, we wsch. części dochodzi nawet do 39‰. Barwa wody naogół czysto niebieska. Bardzo ważne dla rozwoju fauny głębokomorskiej są wysokie temperatury wód głębinowych (nigdy poniżej 12,9—13,8°), wskutek braku dopływu zimnej wody głębinowej z Atlantyku, przez zaporę cieśniny Gibraltarskiej. Podobną do wody głębinowej ciepłotę ma także woda na powierzchni w zimie, zasolenie jest naogół podobne u góry, jak i na dnie. Tidy naogół są bardzo słabe, fala przypływowa podnosi się rzadko ponad $^{1}/_{2}$ m. Każda z niecek morskich ma swój prąd przybrzeżny, biegnący w kierunku wskazówek zegara, tak że tylko porty, leżące na lewo od ujść rzecznych (Marsylja, Aleksandrja) nie ulegają zapiaszczeniu.

Kotlina zapadliskowa Ś. powstała dopiero w pliocenie. Płn. część m. Egejskiego i m. Marmara były jeszcze w czwartorzędzie lądem. Charakterystycznem jest występowanie na obszarze Ś. ruchów sejsmicznych i wulkanów (Wezuwjusz, Stromboli, Etna, Santorin), powodujących dźwiganie się i zapadanie brzegów, w czasach historycznych koło Neapolu, w Dalmacji, na Sycylji i Sardynji.

Z ważniejszych odnóg i części Ś. trzeba wymienić zatokę Liońską, morze Liguryjskie, Tyreńskie, Jońskie, Adrjatyckie, Egejskie, Marmara, Czarne, Wielką i Małą Syrtę. Wsch. część Ś. zwie się Lewantem.

Morze obfituje w różne gatunki ryb. Najwięcej jest wargaczowatych, dalej idą języki, okunie, tuńczyki, sardynki i sardele, a poza tem żyją tu liczne mątwy, ślimaki, muszle, polipy i gąbki.

Ś. odegrało olbrzymią rolę w dziejach ludzkości, na jego brzegach powstały kultury Egiptu, Palestyny, Fenicji i Kartaginy, Grecji i Rzymu. Ono stanowiło łącznik między kulturami części świata, które oblewa. To dominujące znaczenie zachowało Ś. również w średniowieczu, w czasach rozkwitu Bizancjum, Arabji i kupieckich republik włoskich (Wenecja, Genua), a straciło je z chwilą odkrycia drogi morskiej do Indyj Wsch. i Ameryki oraz opanowania jego wsch. wybrzeży przez Turków. Z chwilą otwarcia kanału Sueskiego odzyskało Ś. część dawnego znaczenia, biegną bowiem przezeń linje okrętowe do wsch. Afryki, Azji i Australji. W związku z tem stanowi Ś. w dalszym ciągu przedmiot zaciętej rywalizacji między Anglją, Francją i Włochami.

Głównemi portami wojennemi na Ś. są: Cartagena, Tulon, Spezia, Pola, Szybenik, Kotor, Sewastopol, Noworossyjsk, Bizerta, Bône i Oran, a handlowemi: Gibraltar, Malaga, Walencja, Barcelona, Marsylja, Genua, Neapol, Brindisi, Wenecja, Triest, Malta, Ateny-Pireus, Saloniki, Konstantynopol, Sulina, Odesa, Batum, Smyrna, Port Said, Aleksandrja, Tunis i Alger. Przytykają do wybrzeży Ś.: Hiszpanja, Francja, Monaco, Włochy, Jugosławja, Albanja, Grecja, Turcja, Bułgarja, Rumunja i Z. S. S. R., oraz mandaty, kolonje wzgl. protektoraty angielskie (Gibraltar, Malta, Cypr, Palestyna, Egipt), francuskie (Syrja, Tunis, Alger i Marokko) i włoskie (Dodekanez, Libja). Najsilniejszą na Ś. jest pozycja Anglji, która też panuje nad wejściem i wyjściem ze Ś. (Gibraltar-Malta-Kanał Sueski).

Śródziemnomorska flora, w ścisłem znaczeniu flora krain śródziemnomorskich oraz wysp, w szerszem znaczeniu flora znacznej części krajów orjentalnych: od Małej Azji, przez Mezopotamję i Persję aż do gór oddzielających Indje oraz linji górskiej Hindukusz-Kaukaz. Pod względem klimatycznym oraz geografji roślinnej należy ś. f. do strefy roślin wiecznie zielonych, częściowo także do pasa stepów i pustyń, które sięgają tu z Afryki i Azji centralnej. Ciepła pora roku trwa 8—10 miesięcy, gorąca 3—5 miesięcy, pora spoczynku roślin bardzo krótka, rośliny zaczynają rosnąć w lutym lub w marcu, szybko rozwijają kwiaty — by ustać we wzroście za nadejściem pory gorącej. Zwykle jeszcze deszcze jesienne wywołują drugi okres wzrostu. Jako ekologizm posiadają rośliny ś. f. liście skórzaste lub też pokryte gęstym kutnerem. F. ś. możemy podzielić na trzy strefy florystyczne:

1) Makaronezja, gdzie należy f. Azorów, Madery, wysp Kanaryjskich, bogata w endemizmy, prócz elementów czysto śródziemnomorskich ma elementy atlantyckie i tropikalno-

afrykańskie, np. mięsiste Euphorbiae. W górach od 500—800 m rośnie Tamarix gallica, Euphorbia canariensis, gruboszowate i inne, od 800—1200 wiecznie zielony las wawrzynowy z Laurus canariensis, Dracaena draco, od 1800 wzwyż lasy szpilkowe wraz z krzewiastemi wrzosami.

2) *Flora śródziemnomorska* w ściślejszem znaczeniu obejmuje Hiszpanję z wyjątkiem Pirenejów, Baleary, płd. Francję, Marokko i Alger aż po Atlas, Włochy z wyspami, Istrję i kraje Bałkańskie, wyspy Greckie oraz wybrzeża Małej Azji wraz z Krymem i częścią zach. Kaukazu. Na zach. tej krainy w części najcieplejszej rosną oliwki, mirty, Erica arborea, drzewo poziomkowe (Arbutus unedo) oraz wiecznie zielone lasy, złożone z Quercus ilex, Laurus nobilis, Pinus halepensis, P. pinaster. W płd. Hiszpanji występują w tym pasie lasy, złożone z Chamaerops humilis. W miejscach bardzo suchych rozwija się macchia (ob.), oraz stepy (esparto cz. halfa) porośnięte twardemi, ostremi trawami z rodzajów Stipa i Aristida. Nad brzegami stawów występuje oleander, na piaszczystych pagórkach tamaryszek, na glebach gliniastych liczne cebulkowe. W najcieplejszej tej partji kwitnie ponadto uprawa winorośli, oliwki, figi, cytryn, pomarańcz, migdałów, palmy daktylowej, wielu drzew szpilkowych, np. cyprysu i pinji. Na nadbrzeżnych skałach rosną zdziczałe amerykańskie opuncje i agawy. Wraz z północną granicą tej partji kończy się uprawa oliwki, w Apeninach zjawiają się najpierw lasy złożone z kasztana jadalnego, następnie ciągną się lasy bukowe z domieszką wiecznie zielonych drzew f. ś. Górna granica tego lasu leży koło 2000—2700 m, poczem następuje kraina alpejska.

3) *Kraina orjentalna*, bogata w rośliny efemeryczne, które szybko przechodząc swój cykl rozwojowy, dodają krajobrazowi dużo uroku. W okolicach stepowych przeważają rośliny trwałe, opatrzone kolcami. Na stokach Kaukazu rozwijają się lasy złożone z Acer, Populus, Quercus, Carpinus, Juglans regia itd.

Śródziemnomorska gorączka (*gorączka maltańska, neapolitańska*), endemicznie lub także epidemicznie występująca choroba na wybrzeżach i wyspach morza Śródziemnego, także w dolnym biegu Dunaju, nad morzem Czerwonem, w Indjach płn. i w Ameryce środk. Czas wylęgania się: 8—21 dni; *objawy*: zwolna podnosząca się gorączka, z dużemi wahaniami, obrzęk śledziony, zaparcie stolca, rzadziej biegunki. Gorączka ustępuje po 1—3 tygodniach, mogą jednak być nawroty choroby, ciągnące się 5—6 miesięcy. Powikłania: zapalenia stawów, jąder, ślinianki przyusznej. W 2% przypadków prowadzi cierpienie to do śmierci. — *Drobnoustrojem*, wywołującym ś. g. jest micrococcus melitensis, który dostaje się do ustroju człowieka z mlekiem kóz maltańskich (10% kóz zakażonych); można także zakazić się przez dojenie kozy w razie obecności rany na ręce. *Leczenie*: łóżko aż do ustąpienia gorączki, poza tem objawowe.

Śródziemnomorska rasa, ob. Rasy ludzkie (Klasyfikacja ras ludzkich według Denikera).

Śródziemnomorski klimat, podobnie, choć w mniejszym stopniu, jak Atlantyk, jest morze Śródziemne czynnikiem łagodzącym różnicę temperatur lata i zimy, gdyż w zimie jego wody są znacznie od powietrza cieplejsze. Stąd też ś. k. jest ciepły, najcieplejszy w Europie, ma gorące lata i bardzo łagodne zimy. Jest bardzo słoneczny (w Grecji ok. 80 dni bezchmurnych) i odznacza się nierównomiernym rozdziałem opadów między poszczególne pory roku. Lata są tutaj suche, zima zaś jest porą deszczową. Obszary śródziemnomorskie mają rocznie ok. 700 mm opadów, lecz rozmieszczenie ich na poszczególne krainy i pory roku jest bardzo nierównomierne. W zimie wieją tu wiatry zmienne o różnych kierunkach, w lecie zaś wiatry płn. z okolic zimniejszych, które tu wchłaniają parę wodną, są więc suche.

1. 2.

1. i 2. Linja śrubowa.

Śruba, według zasad *fizyki* jedna z machin prostych, w *mechanice* element maszynowy, służący do łączenia części składanych lub jako przenośnik siły i ruchu. Jeżeli wyobrazimy sobie trójkąt prostokątny, owinięty dokoła walca w ten sposób, że jedna przyprostokątnia stanowi dokładnie obwód walca, to przeciwprostokątnia owinie się dokoła walca linją śrubową, której długość nazywa się *krokiem* ś. Kąt, zawarty między przyprostokątnią, stanowiącą obwód, a przeciwprostokątnią, nazywa się *kątem wspięcia* ś. Spiralny występ poza trzpień ś. zowie się *gwintem*. Może on mieć przekrój trójkątny (gwint ostry) lub prostokątny (gwint płaski). Podstawa tego przekroju zowie się szerokością, a wysokość głębokością gwintu. Wymiary ś., ich gwint, krok i kąt wspięcia ujęte są w t. zw. *systemie Whitwortha*, w angielskich jednostkach układu miar. Gwintuje się ś. bądź na tokarkach (ob. Metali obróbka), bądź przy pomocy t. zw. *narzynków*, t. j. negatywnie gwintowanych stalowych szczęk, które wkręca się na trzpień ś. przy pomocy dwuręcznego imadła, zw. *gwintownicą*. Ś. do drzewa mają zasadniczo gwint ostry i główkę naciętą, do wkręcania śrubociągiem. Ś. do łączenia płyt metalowych działają zaciskająco za pośrednictwem t. zw. *naśrubka* czyli *mutry*, która posiada wewnątrz gwint negatywny, wytoczony na tokarce lub przy pomocy t. zw. gwintownika czyli świdra gwinciarskiego. Głowica i mutra takich ś. ma kształt sześciościennego wieloboku, co umożliwia dokręcanie przy pomocy klucza, posiadającego odpowiednie wycięcia. Bardzo dogodny jest t. zw. uniwersalny albo francuski *klucz do ś.*, o przesuwalnych szczękach chwytnych, dozwalających ująć głowicę o każdym przekroju.

Śruba okrętowa, ob. Okręty i Parowiec.

Śrubociąg, narzędzie podobne do dłótka, służące do wkręcania śrub do drzewa.

Śrubowa linja, krzywa, jaką narysuje ostrze lub ołówek na walcu, przesuwającym się równocześnie jednostajnym ruchem obrotowym i postępowym. Odległość dwóch sąsiednich przecięć ś. l. z tworzącą walca nazywa się *skokiem* ś. l.

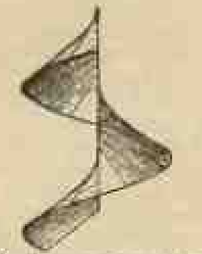

Śrubowa powierzchnia.

Śrubowa powierzchnia, powstaje, gdy jakaś prosta lub krzywa wykonuje ruch śrubowy (ob. Śr. ruch).

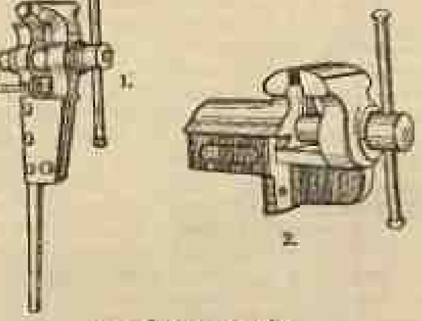

1. 2. Śrubowe imadła.

Śrubowe imadło („*śrubsztak*"), narzędzie ślusarskie, służące do przytrzymywania przedmiotów obrabianych pilnikiem. Składa się z rozsuwalnych szczęk, podobnych do obcęgów, zaciskanych śrubą.

Śrubowiec, ob. Parowiec, Motorowe łodzie, Okręty.

Śrubownicowate (ślimaki), p. Terebridae.

Śrubowy młyn, rodzaj dezyntegratora (ob.), w którym działanie kruszące spełnia śruba bez końca.

Śrubowy napęd składa się z dwóch elementów maszynowych zespolonych gwintami śrubowemi. Obrotowy ruch jednego elementu nadaje drugiemu ruch posuwisty. Np. napęd suportu przy tokarkach; ob. Metali obróbka.

Śrubowy ruch powstaje, gdy ciało, poruszające się jednostajnym ruchem obrotowym, przesuwa się równocześnie prostolinjowo równolegle do osi obrotu.

Śrut, 1. *myśliwski*, roztopiony ołów, wylewany ze znacznej wysokości, przez sita o okrągłych otworach, do zimnej wody, zastyga w kształcie kuleczek, zależnych od średnicy otworów sita. Kuleczkami temi napełnia się naboje broni myśliwskiej. Istnieje kilkanaście wielkości ś., o niejednolitej numeracji (ang., niem. i t. d.). Najdrobniejszy ma 1,25 m/m, najgrubszy 5 m/m średnicy. Bardzo gruby ś., 6—9 m/m średnicy, zowie się *lotkami*. — 2. pokruszone ziarno zbóż; w młynarstwie forma przejściowa przy wymiale mąki; w gospodarstwie wiejskiem pasza dla bydła, przyrządzona na specjalnych młynkach, zwanych śrutownikami.

Śrutownica, dawne działo gładkie, strzelające wyłącznie kartaczami.

Śrutowniki, maszyny do rozdrabniania materjałów twardych, jak kamienie, rudy, węgiel, sól i t. p. (Dezyntegratory [ob.], młyny kulowe, śrubowe i t. p.). Poza temi formami istnieją jeszcze ś., w których czynność kruszącą spełniają zębate walce.

Świadczenia przymus, ob. Świadek.

Świadczenie, działanie lub zaniechanie, którego wierzyciel może się domagać od dłużnika na zasadzie stosunku obowiązkowego.

Świadectwo, pisemne potwierdzenie faktów lub ocena, zaopatrzona podpisem wystawiającego; także zeznanie świadka. Rozporządzenia Prez. z 16. III. 1928 o pracy robotników i pracowników umysł. określają wydawanie świadectw służbowych.

Świadek (łac. testis), 1. osoba składająca w sądzie lub przed władzą publ. zeznania o swych spostrzeżeniach w celach dowodowych; także osoba wezwana przy sporządzaniu aktu prawnego w celu późniejszego stwierdzania treści tegoż aktu. Według *procedury cywilnej* nikt niema prawa odmówić zeznań w charakterze ś. Wyjątkowo ogólne *prawo odmowy* służy osobom bliskim stronom, zaś prawo odmowy na poszczególne pytania służy ś., których odpowiedź narażałaby na odpowiedzialność karną, hańbę, bezpośrednią szkodę majątkową lub gdyby zeznanie miało być połączone z pogwałceniem istotnej tajemnicy zawodowej. Ś. *nie mogą być* osoby niezdolne do spostrzegania lub komunikowania swych spostrzeżeń, duchowni co do faktów powierzonych im na spowiedzi, wojskowi i urzędnicy co do faktów stanowiących tajemnicę urzędową. Przed przesłuchaniem ś. zadaje się pytania dotyczące t. zw. generalij, t. j. imienia, nazwiska, wieku, majątku, stosunku do stron procesowych ś. Ś. z reguły składa przysięgę. Nie składają przysięgi małoletni do lat 14, osoby skazane za krzywoprzysięstwo i ś., których obie strony zwolniły od przysięgi. Nieuzasadniona odmowa zeznań podlega grzywnie. Ś. nie jawiący się dobrowolnie zostaje doprowadzony przymusowo. — Podobne w zasadzie przepisy obowiązują także ś. w postępowaniu *karnem*. — 2. sekundant, ob. Pojedynek.

Świadek, w *geografji* odosobnione wzniesienie, stanowiące resztkę lub odciętą część ulegającej zniszczeniu krainy płytowej. Gdy leży przed cofającym się progiem denudacyjnym nosi nazwę *ostańca*. Ś. dostarczają dowodu, że formacje, do których należą, były dawniej bardziej rozprzestrzenione, lecz uległy zniszczeniu przez erozję. Szczególnie często spotykamy ś. na Saharze.

Świadki, małe stożki ziemne, które pozostawia się przy robotach niwelacyjnych w terenie,

aby ułatwić sobie obliczenie metrów sześciennych usuniętej ziemi.

Świadomość, w psychologji oznacza bezpośrednio odczuwane treści naszych przeżyć. Treścią zatem naszej ś. są wrażenia, które odbieramy za pośrednictwem naszych zmysłów, wspomnienia, wyobrażenia, wyższe funkcje intelektualne, uczucia, procesy woli i wszystko, co w dziedzinie własnego przeżycia może zajść. Charakterystycznemi cechami ś. są jedność i ciągłość. Za fizjologiczną podstawę ś. uchodzi cały system nerwowy; u zwierząt wyższych przedewszystkiem kora mózgowa (w pewnym sensie można mówić o korze jako „organie ś."). Treści ś. układają się według stopni; najwyższy stopień uzyskują te treści, na które skierowujemy naszą uwagę. Psychologja eksperymentalna okazała, że tylko pewna ograniczona ilość prostych, niepowiązanych treści może być równocześnie przedmiotem naszej uwagi (4—6 u dorosłych, u dzieci ta liczba jest znacznie mniejsza). Większość treści pozostaje na niższym stopniu ś. — Ś. ma długą historję swego rozwoju, którą można śledzić, porównując formy zachowania się ludzi, stojących na niskim stopniu rozwoju, dzieci, zwierząt. Na najniższym stopniu ś. była związana z uczuciem. Dawniejsza psychologja uważała ś. za najważniejszą cechę zjawisk psychicznych; nowsza psychologja biologiczna zarzuca ten punkt widzenia i kładzie nacisk na to, czy wrażenie wywołało najbardziej stosowną reakcję ruchową. — W teorji poznania rozwinął pojęcie ś. Kant i jego szkoła. W mowie potocznej używa się słowa ś. na oznaczenie pełnej wiedzy o czemś, np. ktoś ma ś. skutków swego postępowania.

Świat, w potocznej mowie ziemia i jej mieszkańcy, stąd części świata, historja świata, handel światowy i t. p.; w sensie filozoficznym pojęcie wszystkiego istniejącego; także ogół ciał niebieskich (kosmos, wszechświat). Filozofowie starożytni uważali ś. za istotę uduchowioną; pojęcie ś. miało też duże znaczenie w religjach, np. w średniowiecznem chrześcijaństwie system świata św. Augustyna. Przez długie wieki wierzono we wpływ ruchów gwiazd na losy ludzkie (astrologja). Dawne, ogromnie skomplikowane teorje budowy ś., np. nauka Eudoksa i teorja Ptolemeusza (ob. Planety) zastąpił prosty system Kopernika, potwierdzony i rozszerzony odkryciami Galileusza, Keplera i Newtona. Teorje te odnosiły się głównie do układu słonecznego; nowsza nauka objęła cały wszechświat, badając budowę Drogi Mlecznej, systemu gromad kulistych i mgławic spiralnych (ob. Mgławice) oraz dając z punktu teoretycznego pojęcie skończonego lecz nieograniczonego świata (ogólna teorja względności Einsteina).

Kwestja zamieszkalności innych ciał niebieskich („wielość światów") musi być z punktu astronomji ograniczona do badania, czy na innych ciałach niebieskich istnieją warunki rozwoju życia, czy nie. Dziś wiemy, że na żadnej z planet niema warunków identycznych z panującemi na ziemi. Warunki podobne mogą istnieć na Marsie i prawdopodobnie na Wenus. Gwiazdy stałe są słońcami i jako takie nie mogą być zamieszkane, jednak nie jest wykluczone, że wśród wielu planet krążących dokoła gwiazd stałych mogą się znaleźć takie, na których warunki sprzyjają rozwojowi życia organicznego. Postawiono wiele hipotez, starających się o odtworzenie sposobu, w jaki powstał układ planetarny; do najpopularniejszych należą hipotezy Kanta i Laplace'a. Kant (1755) przyjął jako pierwotny stan ś. ogromną chmurę kosmiczną, składającą się z drobnych, swobodnie poruszających się cząstek (hipoteza meteorytów), podczas gdy Laplace (1796) jest twórcą hipotezy nebularnej, według której słońce i planety powstały z mgławicy gazowej. Dziś hipoteza Kanta ma znaczenie tylko historyczne. Laplace założył zgóry ruch obrotowy mgławicy gazowej. Skutkiem siły odśrodkowej, która na równiku ma przewagę nad siłą grawitacyjną, oddzielały się pierścienie materji, z nich tworzyły się planety. I ta hipoteza nie zdołała się oprzeć zarzutom ze strony mechaniki. Wielu usiłowało utrzymać obie hipotezy przez pewne założenia uzupełniające (Faye, Birkeland), jednakże na tej drodze nie uzyskano wytłumaczenia wszystkich stawianych zarzutów. Poczęto więc szukać sił zewnętrznych, które mogły były spowodować oderwanie się planet od słońca. Jako takie przyjmowano przejście jakiejś gwiazdy wpobliżu słońca (hipoteza planetezymalna, Chamberlin, Moulton), spotkanie się słońca z chmurą meteorów (Moreux), ekscentryczne zderzenie się gwiazdy ze słońcem (S. Arrhenius) i w. in. Każda z tych hipotez posiada słabe punkty i żadna nie tłumaczy wszystkich szczegółów budowy układu słonecznego. — Większe nadzieje powodzenia budzą prowadzone od niedawna badania sposobu powstawania i życia gwiazd stałych, gdyż otaczające nas mgławice i gwiazdy reprezentują prawdopodobnie wszystkie stadja rozwoju, tak że względnie nietrudno będzie wybrać z nich przedstawicieli różnych faz rozwoju i fazy te połączyć jednolitą teorją.

Dostatecznego materjału do badania rozwoju samej ziemi dostarczają poszukiwania geologiczne i geofizyczne.

Świat, dwutygodnik literacki, wydawany w l. 1888—95 w Krakowie pod redakcją Zygmunta Sarneckiego.

Świat, tygodnik, wydawany od r. 1905 w Warszawie pod redakcją Stefana Krzywoszewskiego.

Świat, rodzaj ozdoby, wyrabianej przez lud z kawałków słomy, papierów różnokolorowych i opłatków, zawieszanej w dzień wilji Bożego Narodzenia u sufitu, gdzie wisi do następnej wilji; ś. zwą też podłaźnikami.

Świat książki, czasopismo poświęcone zagadnieniom czytelnictwa, krytyki, miłośnictwa, zdobnictwa i grafiki książki, wyd. w l. 1928—29 w Warszawie, pod redakcją Jakóba Mortkowicza.

Świata dusza (łac., anima mundi), przez niektórych filozofów (np. Giordano Bruno, Fechner, Schelling, Ed. V. Hartmann) przyjmowana jednolita, duchowa, czasem nieosobowa i nieświadoma zasada świata.

Świata oś, ob. Niebo.

Świątkowski Marcin, filozof pol., † 1740, studja w Krakowie i Halli (pod kier. Wolfa), prof. Akademji krakowskiej, kustosz kolegjaty skalbmierskiej. Wykładał filozofję według systemu Wolfa, prześladowany zrezygnował z profesury. Zasadnicze dzieło: „Prodromus Polonus eruditae veritatis..." (Berlin, 1765).

Światła ciśnienie, ob. Promieniowanie, Światło.

Światła natężenie, ob. Fotometrja.

Światła polaryzacja, ob. Światło.

Światła prędkość, ob. Światło.

Światła równanie (zwane także czasem aberacji), czas, potrzebny na przebycie przez światło przestrzeni od jakiegoś ciała w układzie słonecznym do ziemi. (Por. Jowisz).

Światło, wrażenia świetlne, doznawane na skutek podrażnienia organu wzrokowego, a także ten czynnik, który wywołuje podrażnienie zmysłu wzrokowego. Odpowiednio do tego dzielimy naukę o ś. na optykę fizjologiczną i optykę fizyczną.

Podstawą, na której opierają się wszystkie fizyczne teorje ś. jest stwierdzenie, że rozchodzi się ono z pewną określoną prędkością, różną dla różnych ośrodków. Już w r. 1676 obliczył O. Römer na podstawie czasów zaćmień księżyców Jowisza, że prędkość ś. w próżni wynosi około 300.000 km/sek., w w. XIX. bezpośredniego pomiaru prędkości ś. w powietrzu dokonali: Fizeau przy pomocy wirującego koła zębatego, Foucault zwierciadłem wirującem, znajdując wyniki zgodne z obliczeniami Römera. Wyniki tych uczonych potwierdziły badania nowsze; często jako prędkość ś. podaje się liczbę 299.796, uzyskaną przez A. A. Michelsona. Prędkość ś. w próżni (oznaczana literą c) jest fundamentalną stałą wielkością w fizyce. Prędkość ś., t. j. droga jaką ś. przebywa w sekundzie, używana bywa w astronomji jako jednostka długości; mnożąc c przez ilość sek., w ciągu których ś. dociera do nas od źródła, otrzymujemy odległość tegoż wyrażoną w kilometrach. Np. średnia odległość słońca i ziemi wynosi 495 sek. ś. Dla gwiazd, mgławic jako jednostki odległości używa się roku świetlnego, t. j. ok. 10^{13} km. Prędkość ś. w ośrodkach materjalnych jest mniejszą od prędkości w próżni, w gazach różnica ta jest bardzo mała, w płynach i ciałach przeźroczystych znaczniejsza. W próżni może ś. przebiegać niezmierzone przestrzenie nie ulegając przy tem żadnym zmianom, w łonie ciał materjalnych i na ich granicy ś. ulega odbiciu, załamaniu, rozproszeniu, pochłanianiu. Źródłem ś. są zawsze atomy, cząsteczki ciał, które wysyłają ś. wtedy, gdy temperaturę ciała podniesiemy powyżej 500° C, lub też, gdy atomy pobudzimy do świecenia innemi sposobami. (Ob. Luminescencja, Fosforescencja).

Najprostszą teorję zjawisk świetlnych daje nam optyka geometryczna, zbudowana w założeniu, że ś. rozchodzi się ze źródła promieniście, prostolinijnie. Posługując się prawem odbicia, według którego kąt pomiędzy prostopadłą do powierzchni odbicia i promieniem padającym równy jest kątowi pomiędzy prostopadłą padania i promieniem odbitym, oraz prawem załamania ś., orzekającem, że na granicy dwóch różnych ośrodków optycznych następuje zmiana kierunku promienia, t. zw. załamanie ś., przyczem kąty pomiędzy prostopadłą padania a promieniem przed i po załamaniu spełniają warunek $\frac{\sin \alpha}{\sin \beta} = n$ (liczba n nosi nazwę spółczynnika załamania ś.), tłumaczy optyka geometryczna mnóstwo zjawisk świetlnych, podaje przybliżoną teorję przyrządów optycznych, oddając usługi praktyczne.

Optyka geometryczna mieści się doskonale w ramach korpuskularnej teorji ś. Newtona, uważającej promienie świetlne za rzeczywiste tory ciałek (korpuskul), wyrzucanych przez ciało świecące. Istnieje jednak szereg zjawisk, jak ugięcie, dyspersja, polaryzacja ś., które nie znajdują wytłumaczenia w tej prostej teorji. Zdaje z nich sprawę falowa teorja ś. Huygensa, która uważa ś. za ruch falowy, odbywający się w niesłychanie rzadkim a doskonale sprężystym ośrodku zw. eterem kosmicznym. Dzięki Fresnelowi teorja falowa święciła prawdziwe triumfy, jakkolwiek u jej podstaw istniała trudność: drgania świetlne są poprzeczne, takie zaś drgania rozchodzić się mogą tylko w ciałach stałych, zatem eter kosmiczny powinienby być i ciałem stałem doskonale sprężystem i równocześnie niesłychanie rzadkiem, bo w niem odbywają się bez tarcia ruchy ciał niebieskich. Trudność tę ominął Maxwell, nadając teorji falowej nową postać. Przewidział on istnienie fal elektromagnetycznych, obliczył, że prędkość ich jest taka sama, jak prędkość ś. i stąd wysnuł wniosek, iż ś. jest również zbiorowiskiem fal elektromagnetycznych. Elektromagnetyczna teorja ś. tłumaczy wszystkie zjawiska, z których zdawała sprawę teorja sprężystego eteru, pojęcie wektora świetlnego zastępujemy w niej przez dwa prostopadłe do siebie wektory, elektryczny i magnetyczny, prostopadłe do kierunku rozchodzenia się fali czyli do promienia i wzajemnie co do wartości od siebie zależne, tak iż można zjawisko opisać, posługując się np. tylko wektorem elektrycznym.

Atom ciała świecącego, wracając do stanu równowagi wysyła w przestrzeń elementarną falę elektromagnetyczną; z bardzo wielkiej ilości takich fal składa się dostępna dla naszego wzroku i naszych pomiarów fala świetlna. Jej wektor elektryczny, pozostając stale w płaszczyźnie prostopadłej do promienia, zmienia swój kierunek w sposób przypadkowy. Wyobraźmy sobie falę taką, w której wektor elektryczny pozostawałby stale w określonej płaszczyźnie, przechodzącej wzdłuż promienia, zatem falę o wyróżnionym kierunku, nazywamy ją falą spolaryzowaną linjowo, zaś ś. składające się z takich fal ś. linjowo spolaryzowanem.

Zjawisko polaryzacji ś. odkryte zostało w r. 1808 przez Malusa. Zależnie od użytego w tym celu sposobu, polaryzacja może być niezupełną lub całkowitą. Już przez odbicie ś. ulega polaryzacji, jeżeli zaś kąt padania jest t. zw.

kątem Brewstera, spełniającym warunek $tg\,\varphi = n$, gdzie n oznacza spółczynnik załamania ś., polaryzacja jest zupełna. Również promień załamany jest częściowo spolaryzowany; przepuszczając wiązkę ś. przez stos szybek, uzyskujemy całkowicie spolaryzowane ś.

Trzeci sposób wytworzenia ś. spolaryzowanego linjowo polega na przepuszczeniu wiązki ś. zwyczajnego przez dostatecznie grubą płytkę z kryształu podwójnie łamiącego. Najczęściej używane bywają zpośród kryształów jednoosiowych ujemnych: szpat islandzki i turmalin, z dodatnich jednoosiowych kwarzec. Wspomniane kryształy odznaczają się tem, że istnieje w nich jeden tylko kierunek, w którym prędkość rozchodzenia się ś. jest dla wszystkich rodzajów ś. ta sama; jest nim kierunek osi optycznej kryształu, natomiast promień padający np. na ścianę równoległą do osi optycznej załamuje się i ulega rozdwojeniu na promień zwyczajny, załamany według prawa: $\frac{\sin\alpha}{\sin\beta} = n$ oraz nadzwyczajny, którego spółczynnik załamania powyższemu prawu nie ulega, zależnym jest natomiast od kąta, pod którym na ścianę łamiącą pada promień pierwotny. Np. w szpacie n zmienia się od 1,4865 do 1,6585. Po przejściu przez kryształ oba promienie są całkowicie spolaryzowane, ale każdy w innej płaszczyźnie. Aby uzyskać ś. spolaryzowane tylko w jednej płaszczyźnie stosuje się zazwyczaj t. zw. *pryzmat Nicola*, t. j. szpat rozcięty i sklejony zpowrotem na tej samej płaszczyźnie balsamem kanadyjskim w ten sposób, że dzięki doborowi kąta płaszczyzny przecinającej promień nadzwyczajny przechodzi całkowicie bez zmiany kierunku, a promień zwyczajny ulega na powierzchni sklejenia całkowitemu odbiciu, a następnie absorbcji na poczernionych bocznych ściankach pryzmatu. Do badania stanu polaryzacji ś. oraz właściwości optycznych ciał używa się przyrządów polaryzacyjnych; w każdym z nich odróżniamy tę część, która służy do wytworzenia ś. spolaryzowanego, t. j. *polaryzator*. Może nim być lustro, szyba, stos szybek lub pryzmat Nicola. *Analizatorem*, którym zazwyczaj bywa pryzmat Nicola lub inny o podobnem działaniu, stwierdzamy stan polaryzacji badanego ś. Analizator przepuszcza bowiem całkowicie ś. spolaryzowane tylko wtedy, gdy właściwa mu płaszczyzna zgadza się z tą, w której jest spolaryzowane ś. padające. Jeśli obie te płaszczyzny tworzą kąt prosty ze sobą, analizator nie przepuszcza ś. wcale; pole widzenia jest ciemne. Dla kątów pośrednich wygaszenie jest częściowe i zależne od wartości kąta. Najczęściej używa się przyrządu polaryzacyjnego Nörenberga, polaryzatorem jest w nim szyba szklana, analizatorem pryzmat Nicola. Prócz linjowej polaryzacji rozróżniamy jeszcze *polaryzację eliptyczną względnie kołową*. Dwa w różnych płaszczyznach spolaryzowane promienie nie dają zjawisk interferencji, chyba pod warunkiem, że uzyskane one zostały przez rozkład drgania pierwotnego na dwa drgania składowe, które po wytworzeniu między niemi odpowiedniej różnicy faz dają właśnie ś. spolaryzowane kołowo lub eliptycznie, w prawo lub w lewo. Jeżeli wahadło kulkowe w czasie ruchu tegoż potrącimy, to zależnie od momentu uderzenia, kierunku i wartości impulsu drganie płaskie wahadła przejdzie w ruch po kole lub elipsie i to albo w kierunku zgodnym z obrotem wskazówek zegara lub jemu przeciwny. Podobnie w przypadku ś. spolaryzowanego kołowo lub eliptycznie wektor elektryczny nie pozostaje w jednej płaszczyźnie, ale posuwając się naprzód, obraca się równocześnie naokoło promienia, tak że koniec wektora ślizga się po linji śrubowej pomyślanej na walcu o przekroju kołowym lub eliptycznym, przyczem możliwe są znowuż dwa kierunki obrotu. W tej analogji idziemy dalej, przyjmując, że każdy linjowo spolaryzowany promień da się złożyć z dwóch promieni spolaryzowanych kołowo w prawo i w lewo. Ułatwia nam to pojęciowo rozróżnienie rodzajów ś. Optyka doświadczalna potwierdziła wszystkie wynikające z tych założeń wnioski. Rozkładając linjowo spolaryzowane ś. na dwie prostopadłe do siebie również linjowo spolaryzowane składowe i wytwarzając między niemi przy pomocy płytki mikowej o grubości 0,032 mm (t. zw. ćwierć falówki) na skutek różnej prędkości rozchodzenia się tychże różnicę faz 1/4 długości fali, otrzymujemy po ponownem złożeniu drgań ś. spolaryzowane kołowo, które oglądane przez analizator zachowuje się jak ś. naturalne, ponieważ żaden kierunek w niem nie jest wyróżniony. Przepuszczając je ponownie przez płytkę ćwierć-falową zamieniamy je na spolaryzowane linjowo ś., podczas gdy zwykłe ś. po przejściu przez płytkę nie ulegnie zmianie. Natomiast ś. spolaryzowane eliptycznie można rozpoznać analizatorem, ponieważ w pewnej pozycji występuje w nim rozjaśnienie. Zależność ścisłego wygaszania się pewnych drgań od długości fali i grubości płytek jest źródłem wielu pięknych i barwnych zjawisk *polaryzacji chromatycznej* obserwowanych w ś. białem w przyrządzie polaryzacyjnym, przyczem tworzą się linje izochromatyczne (o jednakowem zabarwieniu) różnych kształtów zależnie od własności optycznych ośrodka. Ś. spolaryzowane linjowo przechodzi w kierunku osi głównej przez płytkę podwójnie łamiącą bez zmian; jeden z wyjątków stanowi tutaj kwarzec: płaszczyzna, w której spolaryzowany jest promień po przejściu przez kwarzec równolegle do jego osi optycznej, tworzy z pierwotną płaszczyzną polaryzacji pewien kąt, zwany kątem *skręcenia płaszczyzny polaryzacji*. Kwarzec i inne ciała podobnie się zachowujące noszą nazwę ciał optycznie czynnych. Sztucznie można wywołać skręcenie płaszczyzny polaryzacji ś. w każdem ciele przez wprowadzanie go w silne pole magnetyczne, którego linje są równoległe do kierunku ś., jest to t. zw. magnetyczne skręcenie płaszczyzny polaryzacji ś. Wielkość kąta skręcenia płaszczyzny polaryzacji zależną jest od rodzaju ciała, grubości przebytej przez promień warstwy ciała oraz od długości użytej fali ś. Do ciał optycznie czynnych należą roztwory cukrów (ob. Polarymetr). Zjawiska polaryzacji ś.

występują w ciałach anizotropowych, w których pewne kierunki są wyróżnione w stosunku do innych, pojawiają się one także w ciała izotropowych, o ile sztucznie w nich anizotropję wytworzymy, np. przez odkształcenie sprężyste, przez działanie silnych pól magnetycznych lub elektrycznych. Dielektryki wprowadzone w pole elektryczne doznają ciśnienia prostopadłego do kierunku linij pola elektrycznego. Maxwell przewidział, że światło, będące zmiennem polem elektrycznem również wywiera na powierzchnie ciał oświetlanych ciśnienie. Ciśnienie to zmierzył Lebiedew i znalazł zgodność doświadczenia z teorją; ciśn. ś. jest bardzo małe, mimo to sprawia odchylanie się ogonów komet od słońca (por. Promieniowanie).

Ś. o określonej długości fali nazywamy ś. *monochromatycznem*; ś. białe jest mieszaniną ś. monochromatycznych, ob. Promieniowanie. Przez wygaszenie niektórych z barw monochromatycznych, osłabienie lub wzmocnienie innych, powstaje niewyczerpane mnóstwo barw, które rozsiewa przed naszym wzrokiem przyroda.

Por. też artykuły: Fotometrja, Dyfrakcja, Dyspersja, Fotochemja, Fototerapja.

Teorja falowa ś., która duże oddała usługi, zawodzi przy zjawiskach fotoelektrycznych (ob.), toteż w r. 1905 *Einstein* powrócił do pojęć teorji korpuskularnej, poddając je odpowiedniej zmianie. Ciałka teorji korpuskularnej zastąpił przez kwanty energji, fotony, uzyskując zupełne wytłumaczenie zjawisk fotoelektrycznych, ale teorja ta nie zdaje sprawy z wielu dziedzin zjawisk świetlnych, jak interferencja, polaryzacja ś. i t. p. Połączenie falowej i kwantowej teorji ś. jest tematem pracy fizyki współczesnej, opierającej się w tym celu na zasadzie dwoistości zjawisk w przyrodzie.

Światło Drummonda, ob. Piorunujący gaz.

Światłocień, określenie efektu malarskiego, polegającego na wprowadzeniu w obrazie światła, padającego jasno na pewne partje, przyczem inne pozostają w półmroku lub zaciemnione. Do szczytu rozwoju doprowadził ten rodzaj Rembrandt (ob.).

Światłodruk, wynaleziony przez J. Alberta w 1868, jest techniką drukarską, posługującą się, jako płytami odbitkowemi, specjalnie przyrządzonemi kliszami światłoczułemi. Nadaje się przedewszystkiem do drukowania odbitek ze zdjęć fotograficznych, które oddaje wiernie ze wszystkiemi szczegółami. Kliszę do ś. przygotowuje się w ten sposób, że na płycie szklanej przytwierdza się przy pomocy białka cienką warstwę chromowanej żelatyny i naświetla ją przez fotograficzny negatyw. Po wywołaniu, czyli wymyciu części nienaświetlonych, otrzymuje się chromożelatynowy pozytyw, w formie bardzo delikatnej płaskorzeźby, który służy jako płyta drukarska, przyjmująca bardzo dobrze farbę, wytrzymująca jednak najwyżej 1500 odbić. Odbitki na papierze matowym odznaczają się miękkiem stonowaniem, na lśniącym papierze kredowanym przypominają do złudzenia fotografje. Ś. wielobarwny otrzymuje się z kilku płyt, odpowiadających poszczególnym barwom. Z jednej płyty można jednak otrzymać t. zw. ś. *dwoisty*, czyli dwutonowy, jeżeli się ją naciera kolejno twardym walcem i ciemną farbą, a potem miękkim walcem i jaśniejszą farbą. Pewną odmianą ś., zastępującą technikę miedziorytniczą, jest t. zw. *heljograwjura*. Miedzianą płytę odbitkową przygotowuje się w ten sposób, że przylepia się na nią odbitkę na papierze pigmentowym (ob.), naświetloną poprzez fotograficzny negatyw, wymywa nienaświetlone części żelatyny w wodzie i następnie trawi całą płytę w roztworze chlorku żelazowego. Im grubsza warstwa chromożelatynowego pozytywu chroni płytę miedzianą, tem wolniej postępuje w tem miejscu proces nagryzania, dzięki czemu występuje na płycie wypukło-rzeźbiony kontur obrazu. Heljograwjura wykonana przy użyciu retuszowanego rastru (ob. Raster), dająca znacznie ostrzejsze odbitki, zowie się *intaglio*.

Światłowstręt (*fotofobja*), chorobliwie wzmożona wrażliwość oka na podniety świetlne, przy schorzeniach oczu, w razie obecności ciał obcych w oku, przy zmętnieniu rogówki i soczewki i przy zupełnej ślepocie na barwy. Towarzyszy często chorobom przebiegającym z nieżytami górnych dróg oddechowych, odrze i t. p. *Leczenie*: zaciemnienie pokoju; okulary ochronne.

Światłozwrotność, polska nazwa heljotropizmu, ob.

Światoj Kriest, ob. Prikumsk.

Światosław, *Igorowicz*, wielki książę ruski, † 972, powiększył państwo aż po Kaukaz, pokonał Chazarów, zdobył Bułgarję. Pobity przez cesarza greckiego, został w czasie odwrotu zabity przez Pieczyngów.

Światowa konferencja dla organizacji kościoła i wiary, odbyła się w 1927 w Lozannie w Szwajcarji. Początek takim konferencjom dał 1910 północno-amerykański biskup Gardiner († 1924); celem ich jest zjednoczenie wszystkich wyznań chrześcijańskich. Kościół katol. nie bierze w nich udziału.

Światowa konferencja gospodarcza, zwołana z inicjatywy Ligi Narodów w maju 1927 w Genewie, oświadczyła się za programem wolnohandlowym i zniesieniem murów celnych.

Światowa wojna, wielka wojna 1914—8 roku pomiędzy państwami centralnemi, t. j. Niemcami i Austro-Węgrami, do których przyłączyła się Turcja (1914), później (1915) Bułgarja, z jednej strony, a państwami Trójporozumienia (Entente), t. j. Rosją, Francją i Anglją, z któremi razem walczą odrazu Serbja z Czarnogórzem, Belgja, Japonja, a przyłączają się Włochy (1915), Portugalja i Rumunja (1916), Stany Zjednoczone (1917), za niemi Brazylja, Chiny i szereg innych państw na obu półkulach. W wojnie uczestniczą wojska ze wszystkich części świata; toczy się w Europie, Azji, Afryce, na Atlantyku, oceanie Indyjskim i Spokojnym. Państwa centralne, 159,5 milj. ludności, zmobilizowały 24,3 milj. wojska; z drugiej strony „państwa sprzymierzone i stowarzyszone" na 1.391,6 milj. ludności zmobilizowały 43 miljony.

Geneza i wybuch. Głębszą przyczyną w. ś. był splot węzłów zaostrzających się przeciwieństw interesów mocarstw europejskich. W związku

z dominującem stanowiskiem, osiągniętem po r. 1871 przez Cesarstwo Niemieckie, jego dążeniem do ekspansji terytorjalnej, ekonomicznej, kolonjalnej, do rywalizacji z potęgą morską Anglji i do „miejsca na słońcu", napotykają Niemcy na opór coraz silniejszy i powszechniejszy, kulminujący w polityce „okrążenia", prowadzonej przez Edwarda VII. angielskiego (porozumienie z Francją 1904, z Rosją 1907). Wspólne dążenie Niemiec i Austro-Węgier do opanowania gospodarczego Turcji i uzyskania wyjścia na morze Egejskie (Saloniki) i zatokę Perską (plan kolei Berlin-Bagdad), przy ustaleniu swych wpływów polityczno-wojskowych w Stambule (misje v. der Goltza i Limana v. Sanders), godziły w interesa brytyjskie na oceanie Indyjskim i krzyżowały się z odwiecznem dążeniem rosyjskiem do zniszczenia Turcji europejskiej i zdobycia Konstantynopola. Wojna bałkańska 1912—3 i rozbiór Turcji eur. przez państwa bałk. stworzyły dla dążeń niemieckich i austro-węgierskich zaporę, grożącą ich zupełnem udaremnieniem. Po sprawie tureckiej wyłoniła się sprawa Austro-Węgier, zagrożonych w swem istnieniu przez dążenia narodowe serbskie, włoskie, rumuńskie i przez tendencje Rosji do przyłączenia „Rusi podkarpackiej" i „zakarpackiej". Błędnie natomiast przypisuje się w. ś. „rewanżowej" polityce Francji; złamana w 1870—1 przez Niemcy, wzmacnia ona stale swą gotowość obronną i zabezpiecza się przez przymierze z Rosją (1893) i z Anglją (1904). Jednakże, mimo dążenia patrjotów do odzyskania Alzacji i Lotaryngji, polityka franc. przed w. ś. pracuje nad polubownem zażegnaniem konfliktów i utrzymaniem pokoju. Jedną z poważnych przyczyn w. ś. jest wyścig zbrojeń, związane z tem obawy napaści i skłonność do uprzedzenia gotowości przeciwnika własną napaścią, traktowaną jako obrona konieczna. Bezpośrednim powodem wojny był zatarg między Austro-Węgrami a Serbją, wywołany zamordowaniem 28. czerwca 1914 w Sarajewie następcy tronu austrj., arcyks. Franciszka Ferdynanda i jego małżonki przez spiskową organizację wielkoserbską, mającą oparcie w Belgradzie. Austrja poczuła się zagrożoną w swem istnieniu i uznała za konieczny porachunek z Serbją i ukaranie „ogniska zbrodniczej agitacji": 5 lipca Wilhelm II zgłosił bezwzględne poparcie zamiarów austrjackich, choćby miała stąd wyniknąć wojna z Rosją, a tem samem i z Francją. Co do Anglji, liczono na jej neutralność. Postanowiono w Wiedniu postawić Serbom w formie ultimatum warunki, niezgodne z suwerennością państwa, a w razie przewidywanego ich odrzucenia, wypowiedzieć wojnę; Niemcy brały na siebie lokalizację sporu przez niedopuszczenie do wmieszania się państw trójporozumienia. W myśl powyższego Austrja wystąpiła 23. lipca z ultimatum; odpowiedź, 25 lipca, była wielkiem upokorzeniem się Serbji, która, pod wpływem angielskim, przyjęła prawie wszystkie żądania; mimo to poseł austrjacki opuścił Belgrad, a 28. lipca Austrja wypowiedziała wojnę. Mocarstwa trójporozumienia domagały się wspólnego z Niemcami i Włochami pośrednictwa; Niemcy sprzeciwiały się stanowczo wszelkiej interwencji. Wysiłki Anglji, która proponowała wkońcu, by Austrja zajęła Belgrad, jako zastaw wypełnienia swych żądań, poręczając przyjęcie ich przez Serbję, nie zdołały zapobiec wojnie ogólnej; na częściową mobilizację rosyjską przeciw Austrji (29 lipca), Niemcy odpowiedziały groźbą wojny, co zkolei wywołało (30 lipca) ogólną mobilizację rosyjską, w następstwie (31 lipca) ultimatum niemieckie do Rosji, a jednocześnie do Francji, od której zamierzano żądać, jako zastawu neutralności, wydania fortec Toul i Verdun; tegoż dnia Austrja ogłosiła mobilizację ogólną. Niemcy wypowiedziały 1. sierpnia wojnę Rosji i 2. sierpnia zażądały od Belgji, której neutralność w swoim czasie poręczyły, otwarcia przejścia armjom niemieckim (w związku z tem oświadczenia kanclerza Bethmanna Hollwega, że układy są „świstkiem papieru", „Fetzen Papier", oraz „Not kennt kein Gebot"). To zdecydowało o wystąpieniu Anglji. Niemcy wypowiedziały 3 sierpnia wojnę Francji, 4 sierpnia Anglja wojnę Niemcom, 6 sierpnia Austrja wojnę Rosji, a następnie jej sprzymierzeńcom. Włochy (choć należące do trójprzymierza z Niemcami i Austrją), oświadczyły neutralność, podobnież Rumunja (choć związana z Austrją konwencją wojskową). Japonja 23 sierpnia wystąpiła przeciw Niemcom, celem odebrania im terytorjum Kiao-Czau w Chinach. Turcja 12 listopada wystąpiła po stronie państw centralnych. Kwestja odpowiedzialności za wybuch wojny, przypisanej traktatem wersalskim całkowicie Niemcom i Austrji, wywołała całą obfitą literaturę.

Cele wojny rozwijały się w toku wydarzeń: Niemcy dążyły do trwałego usadowienia się w Belgji, zaboru pogranicznych obszarów francuskich i polskich, przyłączenia z pozorami odrębności Polski, Litwy, Kurlandji, Finlandji; Austrja do zaboru Serbji i Czarnogórza, ewentualnego przyłączenia Polski i Ukrainy. Ze strony przeciwnej Rosja dążyła głównie do opanowania Galicji wsch. i Bukowiny, oraz Konstantynopola z cieśninami i z częścią Turcji azjat., wysuwała także hasło zjednoczenia pod swem panowaniem całej Polski; Francja dążyła do odzyskania Alzacji i Lotaryngji; Anglja do zniszczenia niemieckiej potęgi kolonjalnej i do trwałego ubezpieczenia Egiptu i Indyj przez oderwanie od Turcji jej posiadłości arabskich; stopniowo krystalizował się plan rozbioru Austro-Węgier w myśl zasady narodowości.

Plan wojenny niemiecki zmierzał do powalenia Francji z obejściem jej fortec i jej armji poprzez Luksemburg i Belgję i odepchnięciem wojsk francuskich od Paryża (plan Schlieffena, zmodyfikowany przez Moltkego młodszego); od strony Rosji minimalne siły miały tymczasem bronić operacyjnie Prus Wsch.; po zwycięstwie na Zachodzie spodziewanem w ciągu 6 tygodni, główne siły miały być obrócone na Rosję; Austrja miała głównemi siłami związać tymczasem Rosjan, wydzielając tylko szczupłe siły do szachowania Serbów. Po stronie przeciwnej Francja zamierzała kontrofensywę w Lotaryngji; Rosja (wbrew układowi z Francją) użyła głównych sił nie przeciw Niemcom, ale przeciw Austrji. Anglja wystąpiła na lądzie zrazu

szczupłym korpusem ekspedycyjnym, przeznaczonym na obronę Belgji, a współdziałającym z armjami francuskiemi. Na morzach opanowała po szeregu starć położenie i podjęła blokadę państw centralnych, o której przełamanie flota niemiecka nie zdecydowała się stoczyć walnej bitwy.

Przebieg wojny. **1914.** Na *zachodzie* ofensywa niemiecka zaczęła się wtargnięciem części prawoskrzydłowej 1-ej armji do Belgji i próbą zaskoczenia twierdzy Leodjum (5 sierpnia); mężny opór Belgów trwał do 16 sierpnia, poczem 7 armij niemieckich, zebranych na linji od Akwizgranu po Strasburg ruszyło naprzód, zachodząc główną masą przez Belgję ku północnej granicy Francji. Kontroofensywa pięciu armij francuskich doprowadziła do szeregu bitew, objętych nazwą zbiorową bitwy granicznej (20—23 sierpnia), zakończonych krwawemi klęskami armij francuskich, które prawem skrzydłem, w Wogezach i w Lotaryngji, utrzymały się na pozycjach wyjściowych, ale dalej na lewo, w Luksemburgu belgijskim i nad Sambrą, uległy przemocy; jednocześnie pobity został korpus angielski, Belgowie cofali się na Antwerpję. W odwecie za rzekomy udział cywilnej ludności w walkach, Niemcy dopuszczają się w Belgji okrutnych represyj (szczególniej w Lowanjum). Oskrzydlając stale prawą flankę sprzymierzonych i łamiąc ich zwroty zaczepne (bitwa 27—9 sierpnia pod Guise) prą ku południowi, przechodzą rz. Marne i odciskają przeciwników od Paryża. Tymczasem franc. wódz nacz. Joffre, zdołał przegrupować siły, wzmocnić swe lewe skrzydło i stworzyć pod Paryżem nową 6-tą armję, generała Maunoury, która uderzeniem na prawą flankę niemiecką (bitwa nad Ourcq), przy jednoczesnym zwrocie zaczepnym głównych sił francuskich i korpusu angielskiego, rozpoczęła rozstrzygającą o losach wojny bitwę nad Marną (5—9 września), zakończoną odwrotem Niemców, którzy zdołali jednak utrzymać się na linji rz. Somme i Aisne. Próby obustronne oskrzydlenia przeciwnika doprowadzają do „wyścigu do morza" i szeregu krwawych bitew we Flandrji w paźdz. i listopadzie, poczem wszędzie od granicy szwajcarskiej do morza front, wypełniony wojskami, zastyga i wytwarza się wojna „pozycyjna" albo „okopowa".

Na *wschodzie* ofensywa rosyjska na Prusy Wsch., podjęta przeważającemi siłami, została zupełnie złamana przez kolejne klęski dwóch armij rosyjskich, zadane im przez Hindenburga (z szefem sztabu Ludendorfem) pod Tannenbergiem (25—8 sierpnia) i nad jeziorami Mazurskiemi (5—8 września). Rosjanie osiągnęli tyle, że dwa korpusy niemieckie z Francji przerzucone zostały na wschód, przez co zabrakło ich nad Marną. Tymczasem główne masy wojsk rosyjskich ruszały koncentrycznie na Lwów. Mimo chwilowych powodzeń Austrjaków w Lubelskiem, pod Kraśnikiem (25 sierpnia), pod Komarowem (26—31 sierpnia), okupionych klęską w Galicji wsch. (26—30 sierp.), po ostatnim jeszcze wysiłku, dokonanym w „drugiej bitwie lwowskiej", musiał wódz austrjacki Conrad v. Hötzendorf (nominalnie szef szt. przy arc. Fryderyku), zarządzić 11 września ogólny odwrót poza San aż na Karpaty. Do klęski austrjackiej przyczyniło się uwiązanie znacznych sił w Serbji. — Niemcy przyszli z pomocą Austrjakom, przerzucili wojska z Prus Wsch. do Królestwa Polskiego i podjęli łącznie z nimi ofensywę, która dotarła (w październiku) od Przemyśla po Warszawę do linji Sanu i Wisły, ale została złamana przewagą sił rosyjskich, dowodzonych przez w. ks. Mikołaja Mikołajewicza; armje Hindenburga i Conrada odrzucone były na pogranicze Śląska, Kraków był w linji bojowej. Ponowna ofensywa niemiecka w listopadzie (bitwy pod Łodzią) i austrjacko-niemiecka w grudniu (bitwa pod Limanową-Łapanowem) odrzuciły Rosjan na linję Dunajca, Nidy i Bzury, poczem i tu wywiązała się wojna pozycyjna.

Operacje w Serbji dwukrotnie (w sierpniu i w grudniu) doprowadziły do ciężkich klęsk Austrjaków (wódz austrjacki Potiorek, serbski wojewoda Putnik).

W ogólnym wyniku państwa centralne nie zdołały powalić Francji i miały związane ręce na obu frontach; armja austrjacka była prawie zniszczona: nie odzyska już pierwotnej siły i wartości; niemiecka bardzo ucierpiała; wobec przewagi zasobów ludzkich i materjalnych u przeciwników, los wojny był już prawie przesądzony.

1915. Na froncie *zachodnim* armje francusko-angielskie kilkakrotnie podejmowały próby przełamania frontu niemieckiego, osłabionego przez odpływ sił na fronty wschodnie; kulminacyjną z tych prób była bitwa jesienna w Szampanji i pod Arras, obie prowadzone z użyciem wielkich mas dział i pocisków. Front niemiecki, choć pogięty, nie dał się przerwać. — Na froncie *wschodnim* po zwycięstwie niemieckiem na pograniczu Prus i Mazowsza (zimowa bitwa na Mazurach, w lutym) i gwałtownych walkach zimowych w Karpatach, gdzie Rosjanie wywalczali sobie wyjścia do Węgier, nastąpiła kontrofensywa niemiecko-austrjacka pod Gorlicami i Tarnowem (2—3 maja), przełamanie frontu rosyjskiego (generał Mackensen), a następnie ofensywa ogólna, która doprowadza do wzięcia Lwowa, Warszawy, Łucka, Wilna, odzyskania twierdzy Przemyśla, zdobycia Modlina, Brześcia, Kowna i Ossowca. W końcu roku ustala się nowy front od Czerniowiec po Dynaburg i Rygę.

Tymczasem *Włochy* wypowiedziały 23 maja wojnę Austro-Węgrom. Ofensywy włoskie nad Isonzo (Soczą), w Karyntji i w Tyrolu, kierowane przez szefa szt. gł. Cadornę, nie osiągnęły ani w tym roku, ani później decydujących wyników, mimo szczupłości sił austrjackich, ale uchroniły Rosję od zupełnego pogromu.

Na *Bałkanach* sprzymierzeni forsowali napróżno Dardanele i zużywali swe siły lądowe w walce na półwyspie Gallipoli. *Bułgarja* przyłączyła się we wrześniu do państw centralnych, poczem wojska austrjackie, niemieckie i bułgarskie (dowódz. Mackensen) koncentryczną ofensywą zgniotły Serbów; szczątki ich wojska przez Albanję dotarły do Adrjatyku. Wojska francuskie i angielskie, wysadzone w Salo-

nikach, nie zdążyły dać Serbom skutecznej pomocy; wytwarza się nowy front w Macedonji.

1916. Na froncie *zachodnim* Niemcy (szef szt. gł. Falkenhayn) szukają rozstrzygnięcia, uderzając nagle na wystający punkt frontu francuskiego, potężną fortecę Verdun (21 luty). Po początkowych powodzeniach, ofensywa załamuje się o zacięty, wciąż zasilany opór obrońców; bitwa, niesłychanie mordercza, trwa miesiącami (po obu stronach po 4—500.000 zabitych i rannych). Sprzymierzeni odpowiadają (w czerwcu) wielką ofensywą nad Somme'ą, z użyciem niezmiernych ilości materjału, celem zużycia sił niemieckich, trwającą trzy miesiące; pod Verdun Francuzi odzyskują (w październiku) cały teren stracony. — Tymczasem ofensywa *austrjacka* przeciw Włochom z Tyrolu (maj), nie dała wyniku, a Rosjanie, wyzyskując osłabienie sił austrjackich i niemieckich na ich froncie, podjęli (w czerwcu) wielką ofensywę na Wołyniu (zwycięstwo Brusiłowa pod Łuckiem); w długich walkach odebrali znowu część Galicji i Bukowiny. Straty austrjackie były ogromne (ponad 200.000 jeńców). Gdy nadto *Rumunja* wypowiedziała 27 sierpnia wojnę Austrji, położenie państw centralnych stało się w najwyższym stopniu krytyczne. Wobec niebezpieczeństwa Austrja zdała się zupełnie na kierownictwo wojskowe niemieckie. Hindenburg, jako szef sztabu gł., z Ludendorffem, jako gen. kwatermistrzem, uzyskują pełnię władzy na wszystkich frontach. Przeprowadzają (we wrześniu i październiku) zwycięską kontrofensywę przeciw Rumunji, która całkowicie prawie zostaje opanowana.

Turcy doznali w tym roku klęsk na Kaukazie i nad kanałem Sueskim, zagrożeni byli w Mezopotamji. Na morzu rozegrała się (31 maja) na Skagerraku największa w historji bitwa morska, nierozstrzygnięta, bez wpływu na sytuację ogólną.

Mimo sukcesu w Rumunji, państwa centralne są twierdzą obleżoną, zagrożoną już wygłodzeniem i wyczerpaniem wszelkich zasobów ludzkich i materjałowych. Stąd wystąpienie pokojowe cesarza Wilhelma II (12 grudnia), odrzucone; Niemcy liczą na pośrednictwo prezydenta Stanów Zjednoczonych, Wilsona, ale przez zastosowanie właśnie w tej chwili nieograniczonej wojny łodziami podwodnemi przeciw statkom wojennym, handlowym i pasażerskim, żeglującym do Anglji, rzucają Ameryce wyzwanie i wywołują jej wystąpienie.

1917. Z krytycznego położenia wyratowało narazie państwa centralne załamanie się Rosji, wskutek rozprzężenia jej organizmu państwowego i rewolucji (marzec). Rząd tymczasowy usiłuje dotrzymać sojuszu, ale ofensywy rosyjskie, złamane, kończą się zupełnym rozkładem wojska, utratą reszty Galicji (lipiec), Rygi (wrzesień), zagrożeniem Petersburga; po przewrocie bolszewickim (listopad) następuje zawieszenie broni, zwalniające wielkie siły niemieckie. W oczekiwaniu na rozwój tych wydarzeń i na wyniki wojny podwodnej, Niemcy uchylają się od wielkich bitew na zachodzie (w marcu odwrót na „pozycję Zygfryda"); francuska ofensywa gen. Nivelle (nacz. wódz po usunięciu Joffre'a), została krwawo złamana (kwiecień), poczem wystąpiły w wojsku franc. objawy rozkładu, z trudem opanowane przez nowego wodza nacz., gen. Pétain. Moment słabości u koalicji nie został wyzyskany; zniechęcenie do wojny w Austrji było zupełne (próby odrębnego pokoju), w Niemczech bardzo silne. W październiku natarcie niemiecko-austrjackie pod Caporetto doprowadziło do złamania Włochów i odrzucenia ich za rz. Piave; Cadorna ustępuje; powołany na szefa szt. gł. Diaz. Zato sytuacja Turcji stała się groźna (wzięcie Bagdadu i Jerozolimy). Ameryka wypowiedziała wojnę Niemcom (6 kwietnia); wystąpienia masowego jej wojsk ochotniczych należało oczekiwać w roku następnym. Tymczasem *wojna podwodna* (111 łodzi niem., w końcu wojny 121) zadała żegludze nieprzyjacielskiej i neutralnej straty olbrzymie (w r. 1917 zatopionych 7.268.000 tonażu handl., nadto 1.484.000 przez miny; w ciągu całej wojny przez łodzie podwodne do 15 milj. tonn); stopniowo jednak skuteczność tego środka walki słabła, a straty w łodziach rosły (na 343 zatopiono 178).

1918. Niemcy doprowadzają swe wojska zachodnie do 4,8 milj., uzyskując przewagę liczby; jednakże w drugiej połowie roku napływ wojsk amerykańskich, prawie 2 milj., przeważa szalę, przyczem przewaga techniczna jest stanowczo po stronie sprzymierzonych. Świadomy rozstrzygającej roli Ameryki, Wilson dyktuje (8 stycznia) swych 14 punktów, w duchu oswobodzenia narodów Europy, utworzenia powszechnej Ligi Narodów, zapobieżenia dalszym wojnom, wolności mórz. Wojna *na wschodzie* ustała; przedstawiciele nowej Rosji sowieckiej odmówili wprawdzie (w lutym) w Brześciu n. B. podpisania narzuconego im pokoju, wobec czego państwa centralne zawarły układ z fikcyjnym rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej, poczem dokonały okupacji Ukrainy, Rosji płd., części Kaukazu, Inflant i Estonji, a Finlandja przy poparciu niemieckiem oderwała się od Rosji; akcja ta dokonała się jednak bez poważnego wysiłku wojennego, a Rosja sowiecka przyjęła podyktowane warunki, godząc się z oderwaniem Ukrainy, Litwy, Inflant, Estonji, Finlandji (3 marca 1918).

Wojna rozstrzyga się na Zachodzie. Uprzedzając wystąpienie Amerykanów, Niemcy wszczynają 21 marca wielką bitwę we Francji masowem natarciem pod Saint-Quentin i przerywają front na styku armij angielskich i francuskich, posuwając się zwycięsko na Amiens; jedna z armij ang. zniszczona. W tej chwili krytycznej ratuje sprzymierzonych stworzenie (26 marca) jednolitego kierownictwa w osobie Focha, niebawem mianowanego wodzem nacz. wojsk koalicji; odwody franc. powstrzymały Niemców. Następują dalsze natarcia niem.: we Flandrji (kwiecień), na Chemin des Dames, pod Soissons i Reims (maj), pod Châlons (lipiec). Wszystkie zatrzymują się po chwilowych powodzeniach bez stanowczego wyniku. Na ostatnie odpowiada Foch (18 lipca) potężnem flankowem przeciwnatarciem odwodów (druga bitwa nad Marną), poczem inicjatywa przechodzi w jego ręce: następuje wielka kontrofensywa,

rozpoczęta pod Mondidier (8 sierpnia) i prowadzona bez przerwy potężnemi uderzeniami na coraz inny odcinek frontu, aż cały gnie się i kruszy (rola zaskoczenia, masowe użycie czołgów); 4 listopada Niemcy wycofali się na linję Antwerpja—rz. Moza i Foch przygotowuje rozstrzygające natarcie w Lotaryngji.

Tymczasem Austrjacy próbowali sforsować rz. Piave (w lipcu); doznali porażki. Włosi przeszli do działań zaczepnych, uwieńczonych po wybuchu rewolucji w Wiedniu (21 paźdz.) walnem zwycięstwem pod Vittorio Veneto (24 paźdz.) i zniszczeniem armij austrjackich. W Macedonji grupa armij wschodu pod dowództwem Franchet d'Esperey złamała (15 września) front bułgarski, wymuszając kapitulację Bułgarji (29 września) i oswobadzając Serbję i Rumunję. Turcy byli w tymże czasie rozgromieni w Palestynie (kapitulują 30 września).

Od sierpnia zabiegają Niemcy o pokój, od września Austrjacy usiłują nawiązać odrębne rokowania. Dopiero wybuch rewolucji w Niemczech (5-10 listopada) skłonił koalicję do udzielenia zwyciężonym zawieszenia broni (11 listopada) na warunkach, odbierających im wszelką możność dalszej walki (wydanie broni, amunicji, floty). *Konferencja pokojowa* (16 stycznia 1919 w Paryżu) doprowadziła (7 maja) do podyktowania Niemcom w Wersalu gotowego traktatu, podpisanego 28 czerwca (osobno traktaty w St. Germain z Austrją, w Trianon z Węgrami, w Neuilly z Bułgarją, w Lozannie z Turcją).

Sprawa polska w czasie w. ś. ob. t. 13, str. 183—5.

Straty w w. ś. wyniosły w przybliżeniu 8,732.545 zabitych i zmarłych, 20,815.143 rannych; liczebnie największe rosyjskie, potem niemieckie i francuskie; w stosunku do liczby ludności najcięższe francuskie.

Sztuka wojenna przeobraża się w czasie w. ś. w związku z ogromną liczebnością wojsk, wypełniających (zwłaszcza na Zachodzie) całe przestrzenie teatru woj. Wódz naczelny dysponuje już nie armjami, ale „grupami armij", albo nawet „frontami", złożonemi z paru „grup armij". Przy opanowaniu ogniem działowym i broni *samoczynnej* całych przestrzeni frontów, rola *jazdy* maleje (utrzymuje się na wschodzie); rozpoznanie przechodzi głównie na *lotnictwo*, rozwija się *obserwacja z powietrza* (balony). Ufortyfikowane fronty (ogromna rola drutu kolczastego), z ciągłemi linjami ognia, stają się nie do przełamania bez użycia mas *artylerji ciężkiej*; *obrona*, przeciwdziałając, ucieka się do coraz mocniejszych fortyfikacyj, a zarazem staje się elastyczną, przez rozłożone w głąb kolejne linje oporu, których przełamywanie wymaga przesuwania artylerji, co daje obrońcy czas na sprowadzenie odwodów. W poszukiwaniu zaskoczenia, *natarcie* stosuje *gazy bojowe* i *czołgi*. Rozrost technicznych narzędzi zniszczenia i odpowiadających im środków ochrony staje się cechą charakterystyczną w. ś., przenosząc zjawiska wojny oblężniczej na całość wydarzeń wojennych.

Literatura. Co do genezy i wybuchu: Akta niemieckie, ogł. (1919) w 4 t. i (1922—7) w 40 t.; angielskie 11 t.; austrj. 3 t.; rosyjskie, korespondencja Izwolskiego, 4 t.; publikacja francuskich w przygotowaniu; „księgi kolorowe" wydane przez różne państwa w początku wojny. — Z mnóstwa pamiętników najważniejsze Asquitha, Bethmanna, Bülowa, Cadorny, Clémenceau, Conrada, Czernina, Falkenhayna, Focha, Hindenburga, Hoffmanna, Joffre'a, Ludendorffa, Mordacq'a, Painlevé'go, Poincaré'go, Tirpitza. Wielkie publikacje sztabowe: franc. „Histoire des armées françaises dans la Grande Guerre" i niem. Reichs-Archiv: „Der Weltkrieg", oraz austrj. „Österreich-Ungarns letzter Krieg" są w toku. Ze strony ros. pobieżny „Strategiczeskij oczerk wojny", niepełny. Niemcy ogłosili akta, tyczące się zawieszenia broni (3 t.) i układów pokojowych (12 t.). Liczne opracowania syntetyczne zawsze są w tyle w stosunku do ujawnianych wciąż źródeł i pojawiających się pamiętników. W polskim przekł. opracowanie Volkmanna „Wielka wojna 1914—8" (1926).

Światowid, ob. Słowiańska mitologja.

Światowy rynek, obszar zbytu towarów, które stanowią przedmiot zakupu w wszystkich krajach cywilizowanych, jak np. zboże, mięso, kawa, herbata i t. p. Dla tego rodzaju towarów wytworzyły się w gospodarstwie światowem szczególne centra obrotu, jak np. New York, Chicago, Londyn i t. d., a ceny tam osiągane, czyli t. zw. *ceny światowe* stanowią wytyczną dla cen wewnętrznych w poszczególnych krajach.

Światowy układ radjowy, został zawarty w Washingtonie w r. 1927 w przedmiocie uregulowania stosunków międzynarodowych w dziedzinie radja.

Światowy związek pocztowy, ogół państw związanych światową umową pocztową. Do r. 1850 brak było w międzynarodowym obrocie pocztowym ujednostajnienia. Dopiero zawarta w tym roku umowa pomiędzy państwami niemieckiemi i Austrją rozpoczyna okres międzynarodowego zorganizowania ruchu pocztowego. W r. 1874 został w Bernie podpisany układ powszechnego związku pocztowego, obejmujący początkowo jedynie obrót listowy; późniejsze postanowienia umów międzynarodowych objęły ruch paczkowy i przekazowy. Na kongresie paryskim z r. 1878 przyjęto nazwę ś. z. p. Centrala tego związku znajduje się w Bernie Szwajc., zadaniem jej jest informowanie państw należących do związku o nowych drogach pocztowych, zbieranie materjałów taryfowych, udzielanie opinji w sprawach związanych z ruchem pocztowym i t. d.

Świąd, *swędzenie*, podrażnienie zakończeń nerwowych skóry, wyjątkowo błon śluzowych przez zapalny obrzęk w ich otoczeniu. Jako przyczyny uważa się zanieczyszczenia skóry, rozkład potu, pasorzyty, zaburzenia przewodu pokarmowego (pokrzywka), cukrzycę, nerwice, wypryski i t. zw. *świerzbiączkę* (prurigo), chorobę objawiającą się wystąpowaniem guzków przedewszystkiem na wyprostnej stronie kończyn, szczególnie w wieku dziecięcym.

Świątek Tadeusz, pol. pisarz i krytyk literacki i teatralny, * 1884, poezje w „Chimerze" i in. czasopismach, od 1909 recenzje teatralne w pismach lwowskich i krakowskich, przełożył „Elektrę" Hofmannsthala (wystaw. 1909), w 1918 redagował w Krakowie tygodnik artystyczno-literacki „Maski", później był dramaturgiem teatru krakowskiego.

Świątniki Górne, wieś w pow. Kraków, u źródeł Wilgi, 10 km od Swoszowic (stacja kolej.), przy drodze z Wieliczki do Mogilan z 1.541 mieszk. i szkołą zawodową ślusarską. Wyrób kłódek i zamków. Mieszkańcy wsi, założonej w XIV w., byli uwolnieni od pańszczyzny wzamian za pełnienie służby w katedrze na Wawelu.

Świątobliwość, pobożność, religijność. Jego Świątobliwość, tytuł papieża.

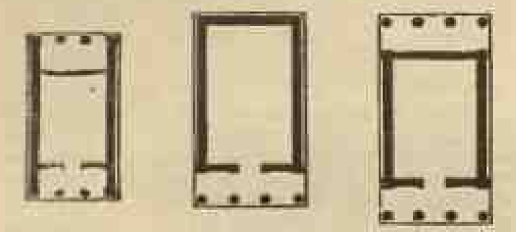

1. 2. 3.

1. Templum in antis. 2. Prostylos. 3. Amphiprostylos.

Świątynia (łac. templum, „przestrzeń wydzielona, wykrojona") była dla ludów starożytnych mieszkaniem boga. Ob.: Egipt, sztuka; Babilon, sztuka, Żydowska sztuka i t. d. Ś. grecka opierała się w zasadzie w elewacji i planie o megaron (ob.). Plan jej był podłużny, prostokątny, dach dwuspadkowy, nad wąskiemi fasadami przyczółki (ob. Przyczółek). Najstarsze ś. greckie pochodzą z IX.—VIII. w. przed Chr., ale

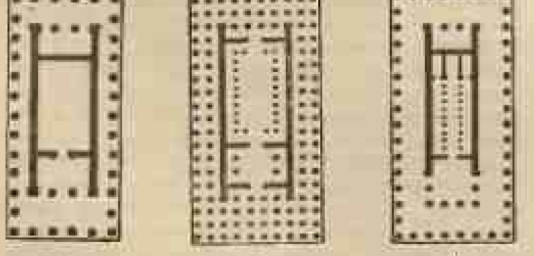

4. 5. 6.

4. Peripteros. 5. Dipteros. 6. Pseudodipteros.

typy ich wykształcają się dopiero w epoce archaicznej, w w. VI. Ś. stały zwykle na kilkostopniowem podmurowaniu; przed wejściem leżał przedsionek (pronaos) o przedłużonych murach długich i dwu kolumnach (templum in antis). W dalszym rozwoju powstają typy bardziej skomplikowane, co polegało na otaczaniu ś. wzgl. dodawaniu jej kolumn lub wieńców kolumn: prostylos, amphiprostylos, peripteros, dipteros, pseudodipteros. Wewnątrz właściwej ś., czyli t. zw. celli stał posąg bóstwa. — Ś. rzymskie opierały się w planie i elewacji o ś. etruską, miały wysokie podjum, prawie kwadratowe, głęboki kolumnowy przedsionek i trzy celle (Jowisza, Junony i Minerwy). Za cesarstwa ś. rzymska zbliżyła się do typu greckiego, lecz miała rysy indywidualne. Budowano także ś. na planie okrągłym. — Ś. Salomona w Jerozolimie, niezachowana, dość znacznych wymiarów, była dziełem budowniczych i dekoratorów fenickich. Składała się z trzech części: elam, hekal i debir. Obok niej dwa podwórza, na wewnętrznem ołtarz całopalny i zbiornik; cały kompleks otoczony murem. Wszystkie rekonstrukcje są problematyczne, gdyż brak szczegółów, tak że można ją odtworzyć tylko w ogólnych zarysach. Ś. Salomona zrekonstruowana całkowicie przez Heroda W., została zburzona w r. 70 po Chr.

Świca, prawoboczny dopływ górnego Dniestru, długi 110 km, wypływa w Beskidzie Wsch., nieopodal przełęczy Wołowskiej w pow. Dolina, wpobliżu Wyszkowa, uchodzi poniżej Żurawna.

Świda Adolf, polityk pol., (1855—1921), umarł jako poseł na Sejm Ustawodawczy, ogłosił drukiem m. in.: „Odszkodowania wojny 1914—18 w cyfrach" (1920).

Świder, ręczne narzędzie do wiercenia dziur w drzewie. Jest to rynienkowate ostrze, zwinięte w spiralę, zwężającą się stożkowato. Ś. maszynowy, ob. Wiertło.

Świder, prawoboczny dopływ średniej Wisły, długi 84 km. Powstaje z połączenia kilku strumieni nieopodal Stoczka w pow. Łuków, płynie pod Otwockiem, a uchodzi 3 km na płn. od Karczewa w pow. Warszawa.

Świder, letnisko w pow. Warszawa, 26 km od stolicy, 2 km od Otwocka przy kolei: Warszawa—Dęblin, nad rzeką Ś. z 533 mieszk.

Świderska Alina, pisarka pol., * 1875, wydała m. i. przekład Shelleya „Epipsychidion" (1897), powieść „Trudno inaczej..." (1909), utwory oryginalne, przekłady, artykuły literackie i publicystyczne w czasopismach.

Świderski, 1. Jędrzej, oficer napoleoński i poeta pol. z pocz. XIX. w., napisał m. i.: „Zabawki wierszem i prozą" (1804), „Muza Polska" (1807), „Galicja oswobodzona" (1810, poemat), „Józefada" (1818), „Syn marnotrawny" (1824).

2. Faustyn, pol. humorysta i satyryk (pseud. Ex-Bocian), (1821—1885), współpracował w „Wolnych żartach" (od 1858) i w „Kolcach". Oddz. „Pisma humorystyczne" (1883—84).

Świdnica (niem. Schweidnitz), miasto powiat. w regencji wrocławskiej nad Bystrzycą, 30.758 mieszk.; przemysł metalowy, elektrotechniczny, skórzany i in., handel zbożem, drzewem i bydłem. — Ś. była dawniej stolicą udzielnego Księstwa Świdnickiego, które w 1368 przypadło Czechom, 1741 Prusom.

Świdośliwa, p. Amelanchier.

Świdowiec, potężne pasmo górskie ze szczytem Bliźnica 1883 m, położone na płn. zach. od pasma Czarnohory, całe w granicach Czechosłowacji.

Świdrak okrętowy, ob. Toczkarzowate.

Świdrowiec (Trypanosoma), ob. Flagellata.

Świdrygiełło, w. ks. litew., najmł. brat Władysława Jagiełły, (ok. 1370—1452), otrzymał na chrzcie 1386 imię Bolesława, czas dłuższy był księciem na Siewierszczyźnie, Czernichowie i Trubczewsku. Po śmierci Witolda 1430 obwołany przez panów litewskich w. ks. litew., dążył w porozumieniu z cesarzem i Zakonem do zerwania unji pol.-lit., popierany przez ziemie ruskie. Strącony 1432 przez spisek panów litewskich, inspirowanych przez Polskę, zaczął z pomocą Krzyżaków otwartą wojnę z Zygmuntem Kiejstutowiczem, namiestnikiem Litwy z ramienia Polski. Wojska pol.-lit. pobiły pod Wiłkomierzem 1435 armję Ś. i sprzymierzoną z nim inflanckiego Zakonu. Ś. uciekł z pola walki; po zaprzysiężeniu wierności Koronie otrzymał wyposażenie na Pokuciu w okolicy Tłumacza i Kołomyi w 1430. 1442 objął Ś. w swe władanie Wołyń, co Kazimierz Jag. aktem z 1443 uznał, po przyjęciu przez księcia jego zwierzchnictwa.

Świdrzyk (Clausilia Drap.), rodzaj ślimaków płucodysznych. Skorupka wieżyczkowata, lewoskrętna z przykrywką (clausilium). Około 1000 gat. w Europie, Azji, Afryce i Ameryce płd. na murach, skałach, pniach drzew. U nas pospolite: C. plicata Drap. 13 mm dł., C. ventricosa Lam. 19 mm dł. Skorupki szare lub brunatne. Znamy ok. 20 gat. kopalnych od eocenu.

Świdwa (dereń ś.), ob. Cornus.

Świdziński, 1. Konstanty, bibljofil pol., (1790—1855), niemal całe swe życie i majątek poświęcił zbieraniu książek i innych zabytków kultury narodowej. Znaczna ich część spaliła się podczas pożaru Krakowa w r. 1850. Pozostałe zbiory i majątek przeznaczył na muzeum publiczne, opiekę nad niem powierzając ordynacji Myszkowskich (głośny proces o ważność zapisu rodziny Świdzińskich z Aleksandrem Wielopolskim). Obecnie stanowią część Bibljoteki Ordynacji Krasińskich w Warszawie.

2. Karol, pol. powstaniec i poeta, (1841—1877), brał udział w powstaniu styczniowem jako naczelnik oddziału żandarmerji w okręgu lubelskim. Brał udział w potyczkach pod Moloduszynem, Ciołuszą i Krasnobrodem. Po upadku powstania emigrował do Francji. Napisał m. in. „Poezje" (1878).

Świebodzin (niem. Schwiebus), miasto we wsch. Brandenburgji (Niemcy), przy kolei: Frankfurt n. O.—Zbąszyń z 9.753 mieszk. Miasto posiada stare mury miejskie, muzeum i przemysł. W średniowieczu tworzył Ś. ośrodek ziemi należącej do Wielkopolski.

Świeca, ob. Świece. 1. W gimnastyce, ćwiczenie, w którem ciało podparte rękami, poniżej łopatek, z łokciami wspartemi o ziemię, spoczywa na karku i barkach, znajduje się w położeniu pionowo wyprostowanem wgórę. — 2. rzut piłką (małą lub dużą) pionowo (lub prawie pionowo wgórę).

Świeca gromniczna, t. zw. gromnica (ob.).

Świeca normalna, ob. Normalna świeca.

Świecznik, przyrząd do podtrzymywania łuczywa; odznacza się wielkiem bogactwem form.

Świecące (srebrne) chmury, obserwowane po 1885 często nad Europą w porze nocnej chmury warstwowe o srebrzystym połysku, biegnące na wysokości 100—80 km w kierunku z płn.-wsch. ku płd.-zach., będące zgęszczeniem pary wulkanicznej i szklistego pyłu wulkanicznego, które powstały po wybuchu Krakatau i innych wielkich wulkanów (Katmai).

Świeccy duchowni, księża świeccy, żyjący poza klasztorami i regułą (clerus saecularis), w odróżnieniu od zakonników, żyjących pod regułą w klasztorze (clerus regularis).

Świece wyrabia się z różnych gatunków wosku owadziego i roślinnego, cerezyny, stearyny, parafiny i t. zw. kompozycji, t. j. mieszaniny stearyny z parafiną. Łojowe ś., wydające niemiły zapach przy spalaniu, wyszły zupełnie z użycia. Knot bawełniany, dawniej kręcony, zastąpiono w nowszych czasach plecionym, który wychyla się z płomienia i spala przez to całkowicie. Lepsze spalenie knota uzyskano też przez napojenie boraksem i fosforanem amonowym. Z wyjątkiem wielkich ś. woskowych, używanych przy obrzędach kościelnych, które ze względu na duże wymiary wyrabiane są ręcznie, przez wałkowanie, odlewa się ś. w odpowiednich formach maszynowych, po 200—400 sztuk jednocześnie. Maszyna do odlewania ś. ma wygląd żelaznej skrzyni ustawionej na podstawie. W skrzyni tkwi kilkaset form odlewniczych, zamkniętych od dołu żelaznemi stemplami. U dołu podstawy mieści się odpowiednia ilość szpulek z nawiniętemi na nie knotami. Knoty odwija się ze szpulek i przeciąga przez puste wnętrze stempli i przez formy, ponad górną platformę maszyny. Skrzynię ogrzewa się wewnątrz parą, a formy zalewa roztopioną masą. Celem szybszego oziębienia wprowadza się teraz do skrzyni zimną wodę i wybija, przez poruszenie dźwigni, gotowe ś. stemplami. Specjalne chwytniki unoszą ś. ponad maszynę, która może kolejno, po opuszczeniu stempli w dół, przyjąć nową porcję masy do odlewu. — Ś. woskowe, znane już w starożytnym Rzymie, zawdzięczają swoje rozpowszechnienie kościołowi katolickiemu. Ś. stearynowe weszły w użycie dopiero w pierwszej, a parafinowe w drugiej poł. XIX. w.

Świecenie u roślin. Wytwarzanie światła spotykane u bakteryj oraz u grzybni wyższych grzybów. Ś. gnijących ryb, mięsa oraz wody morskiej wywołują bakterje, z których najpospolitsza Bacterium phosphoreum o kształcie sztabkowatym. Świecą także w kulturach, tylko w obecności tlenu. Wśród wyższych grzybów zdolność świecenia posiadają przedewszystkiem grzyby żyjące na próchniejącem drewnie, w Polsce opieńka (Agaricus melleus); ona to przetykając grzybnią próchno, powoduje jego świecenie. Komórki przedrośla mchu Schistostega świecą w słabo oświetlonych miejscach. Pochodzi to stąd, że skupiają i odbijają promienie, ale same nie wytwarzają światła.

Świecenie u zwierząt, ob. Świetlne narządy.

Świecie, miasto powiat. w woj. pomorskiem, na lewym brzegu Wisły, przy ujściu Czarnej Wody i kolei: Terespol—Ś. z 9.846 mieszk., cementownią, cukrownią, suszarnią płatków ziemniaczanych, tartakami, fabr. obuwia i znacznym handlem (przystań żeglugi parowej). Posiada 2 stare kościoły (z 1560 i 1720) i ruiny zamku

krzyżackiego z XIV. w. Miasto (od 1338) jest starym grodem pomorskim, siedzibą kasztelanji, a w XII. w. nawet osobnego księstewka, za czasów krzyżackich siedzibą komturji, a później stolicą powiatu w woj. pomorskiem.

Świeckie pieśni, w porównaniu z pieśniami religijnemi (ob.) z polskiej literatury średniowiecznej dochowane w bardzo szczupłej ilości zabytków. Właściwy rozwój pieśniarstwa św. w Polsce rozpoczyna się dopiero od poł. XVI. w.; pieśni układają wówczas poeci, z Kochanowskim na czele. Pieśniarstwo średniowieczne jest niemal wyłącznie treści dydaktycznej. Do najdawniejszych zabytków należy wiersz Słoty „O zachowaniu się przy stole", pochodzący z początku XV. w. Wybór „Średniowiecznej poezji polskiej świeckiej" opracował Stefan Vrtel-Wierczyński (1923, „Bibl. Narod.").

Świeczki lekarskie, ob. Lekarskie świeczki.

Świecznik (lichtarz), roślina, p. Ceropegia.

Świeczniki, podstawy pod świece; od średniowiecza występują szczególniej w kościołach w różnorodnych formach, zawsze jednak świeca nie jest osadzona jak w ś. nowożytnych w wgłębieniu, lecz wbita na specjalny stożek. Znamy różne formy ś. stojących lub wiszących. Wśród w i s z ą c y c h występują w romaniźmie ś. w kształcie dużych pierścieni ze świecami na obwodzie, później pojawia się trzon główny, z którego promieniste rozchodzą się ozdobne nieraz ramiona. Materjałem ś. było drzewo, miedź, bronz, żelazo, wreszcie kryształ, porcelana i szkło. Ś. s t o j ą c e od bogatych, przeznaczonych dla celów kultowych (np. 7-ramienne, naśladownictwo żydowskich ze świątyni jerozolimskiej, dalej na świece wielkanocne i t. d.), aż do ściśle użytkowych, wykazują wielką rozmaitość form i materjału (por. Kandelabr), zależną od panującego stylu.

Świejkowski, ob. Świeykowski.

Świekra, świekier, nazwa nadawana rodzicom męża, podobnie, jak teść, teściowa rodzicom żony.

Świergotka (Anthus Bechst.), rodzaj ptaków śpiewających z rodziny pliszek, podobna do skowronka, smukła, o słabych palcach z dużemi pazurkami. Św. ł ą k o w i e c (A. pratensis L.) 15 cm dł., oliwkowo brunatna w Europie i Azji zach., żyje towarzysko. Św. d r z e w n a (A. trivialis L.), żyje na drzewach, św. p o l n a (A. campestris L.) 18 cm dł., szaro żółta, żyje w Europie w okolicach pustych, kamienistych. Żywią się owadami, pająkami oraz nasionami.

Świerk (Picea Lk., Abies Don.), wiecznie zielone drzewo szpilkowe, gałęzie pierwszego rzędu ustawione okółkowo, kwiaty męskie w części dolnej drzewa, kwiaty żeńskie w części górnej; szyszki zwisające opadają w całości. Ś. występuje w 22 gatunkach w strefie umiarkowanej na półkuli płn. Rodzaj ten dzielimy na dwa podrodzaje: 1) Eupicea o igłach czterokancistych i 2) Omorica o igłach płaskich, wykazujących na dolnej stronie dwa białe paski. Do E u p i c e a należą: ś. p o s p o l i t y (P. excelsa), drzewo o korze brunatno-czerwonej, może dochodzić 50 m wysokości, osiąga wiek 600 lat. Szpilki żyją 5—7 lat. Kwiaty żeńskie karminowo-czerwone, ustawione na końcach gałązek

1. Świerk pospolity.

początkowo prosto, po zapyleniu zwisające. Szyszki do 16 cm długości, początkowo barwy zielonej, po dojrzeniu czerwonawo-brunatne, przez zimę zostają zamknięte, na wiosnę wysiewają uskrzydlone nasiona, pozostają jeszcze jakiś czas puste na drzewie, by następnie opaść. Kiełkowanie zaczyna się 4—5 tygodni po wysianiu, zdolność kiełkowania zachowuje nasienie przez 6—7 lat. Ś. występuje w całej Europie, rozpowszechniony był już w dyluwjum. Płd. granicę osiąga w Pirenejach, Alpach i górach serbskich; na północy w Skandynawji i Rosji dochodzi prawie do granicy lasu. Wymaga dobrej gleby, miernego naświetlenia, dosyć dużo wilgotności, umiarkowanej ciepłoty, znosi dobrze skrajne wahania temperatur. W Polsce

2. Świerk. a. Pęd z kotkami męskiemi, b. szczyt pędu z kotkiem żeńskim, c. dojrzała szyszka, d. łuska od wnętrza z parą nasion, e. nasiono, f. i g. kiełkująca roślinka.

stanowi regiel górny od 1000—1500 m, tworząc zwarte drzewostany. W Karpatach wsch. sięga wyżej niż w zach., formy karłowate walczą z kosówką. Szkodniki: Chermes, sówka, z grzybów opieńka, Lophodermium macrosporum i niektóre rdze. Ś. występuje w licznych odmianach dzikich i hodowanych. Tu należą formy płaczące o zwisających gałązkach, jak var. viminalis, var. pendula, forma wężowa (var. virgata), ś. słupowa (var. columnaris), karłowa (var. nana). Ze względu na barwę szyszek rozróżniamy: czerwonoszyszkowe (erytrocarpa) i zielonoszyszkowe (chlorocarpa).

Najbliżej spokrewniony ze ś. zwyczajnym jest ś. s y b e r y j s k i (P. obovata Ledeb.), różniący się krótszemi szpilkami; tworzy on lasy na północy.

W Ameryce płn. występuje ś. b i a ł y (P. alba Lk.) o igłach niebieskawo-szarych, na północnej swej granicy występuje krzaczasto, w górach dorasta 50 m wysokości. W Europie próbowano go hodować, jednak nie udaje się. Ś. c z a r n y (P. nigra Lk.) ma szpilki barwy niebieskawej, korę czarną, ojczyzną Kanada. Ś. s z t y w n y (P. pungens Engelm.) o bardzo zmiennej barwie. Formy niebieskie i srebrno-niebieskie należą do najpiękniejszych drzew parkowych.

Do podrodzaju O m o r i c a należy ś. b a ł k a ń s k i (P. omorica Pancic), dochodzący 40 m wysokości, igły spłaszczone, podobnie jak u jodły dwa białe paski na spodniej stronie. Ojczyzną Bałkan, gdzie tworzy drzewostany, u nas hodowany jako drzewo ozdobne, różni się od naszego ś. stożkowatym pokrojem korony. Ś. s i t k a (P. sithensis Trautv. et Meyer.) występuje w Ameryce, na wyspach oceanu Atlantyckiego oraz w Azji na stanowiskach reliktowych, dawniej występował i w Europie, jak świadczą o tem wykopaliska. Sprowadzony do Europy ok. r. 1830, często sadzony, rośnie bowiem także na glebach piaszczystych oraz podmokłych.

Ś. dostarcza drewna użytkowego i opałowego, kora starych drzew służy do garbowania, poza tem dostarcza żywicy, terpentyny, leru i t. d.

Świerczewski Eugenjusz, pol. krytyk lit. i teatr., * 1894, artykuły krytyczne w pismach warsz., oddzielnie: „Wierna rzeka Żeromskiego" (1913), „Teatr rosyjski. I. Jewreinow" (1924), „Ludwik Solski. 1875—1925. Wydawnictwo komitetu jubileuszowego... pod redakcją..." (1925).

Świerkowe (Smreczane) góry (niem. Fichtelgebirge), góry w płn.-wsch. Bawarji, złożone z kilku pasm, biegnących bądź w kierunku z płd.-zach. ku płn.-wsch., bądź też z płn.-zach. ku płd.-wsch. 3 główne pasma Ś., mianowicie Waldsteinskie (878 m), Kössein i trzecie z najwyższemi szczytami: S c h n e e b e r g (1051 m) i O c h s e n k ö p f (1023 m) tworzą podkowę, której środek zajmuje kotlina Wunsiedel. Góry tworzą 500—600 m wysoką płytę granitową, na której sterczą wynioślejsze pasma. We wsch. części Ś. występują również bazalty. Ś. leżą na europejskim dziale wód, wypływa z nich ku płn. Sala, ku wsch. Ohře, ku płd. Fichtelnab, a ku zach. Biały Men. Prawie połowa gór jest pokryta lasem, zwłaszcza szpilkowym. Ongiś obfitowały Ś. w kopaliny, obecnie dobywa się tu jeszcze nieco żelaza, cyny, złota i antymonu.

Świerszcze, ob. Szarańczaki.

Świerzb (łac. scabies, od scabere, drapać), choroba skóry, którą wywołuje roztocz świerzbowiec (ob. Roztocze i Pajęczaki), który drąży kanały w skórze, powodując nieznośne swędzenie. L e c z e n i e: maści, kąpiele, zupełna zmiana bielizny. Zakażenie następuje przez stykanie się z chorym, względnie z jego bielizną lub ubraniem.

Ś. występuje u wszystkich gatunków z w i e r z ą t d o m o w y c h. Objawia się świerzbieniem i wszystkiemi stadjami zapalnemi, miejscowemi skóry, począwszy od zaczerwienienia, a skończywszy na strupach. L e c z e n i e polega na stosowaniu środków pasorzytobójczych, jak np. siarki, balsamu peruwiańskiego i jego pochodnych, smoły pogazowej i t. p.

Świerzbiączka, ob. Świąd.

Świerzbowiec, ob. Roztocze.

Świerzyński, 1. Saturnin, malarz pol., (1820—1885), uczeń Stattlera, pozostawał pod wpływem Gryglewskiego, malował od 1856 krajobrazy i widoki architektoniczne, później portrety. Był bibljotekarzem i konserwatorem zbiorów Piotra Moszyńskiego, a także nauczycielem rysunków w gimnazjum św. Anny w Krakowie.

2. Józef, polityk polski, ur. 1868, ukończył studja lekarskie, następnie brał wybitny udział w życiu polit. w dawnym zaborze ros. Od 1905 poseł do wszystkich dum z okręgu radomskiego. Podczas okupacji niem. Warszawy prezes Koła Międzypartyjnego (ob.), obalił 1918 Radę Regencyjną, a sam jako prezes rady ministrów objął władzę. W Polsce Odrodzonej prezes Macierzy Szkolnej.

Świeszewski Aleksander Piotr Marceli, malarz pol., (1839—1895), uczeń Breslauera w Warszawie i Bambergera w Monachjum. Po licznych podróżach osiedlił się w Monachjum. Malował krajobrazy, jak „Jezioro Aronzo", „Tatry", „Karpaty" i t. d. Otrzymał medale na wystawach we Lwowie i Petersburgu.

Świetlanka, ob. Schistostega.

Świetlica (biała izba), najjaśniejsza i najludniejsza izba w chacie, odgrywająca rolę salonu. W odróżnieniu od izby czarnej posiada zawsze piec z kominem.

Świetlna reklama, posługiwanie się wpadającemi w oko efektami światła elektrycznego, dla celów reklamy kupieckiej. Używa się do tego celu najczęściej światła Moora (ob. Elektryczne światło) lub różnobarwnych żarówek elektrycznych, z których można układać reklamy migotliwe, przez połączenie wyłączników na tablicy rozdzielczej z przyrządem zegarowym.

Świetlne filtry, barwne szkła lub płytki żelatynowe, względnie barwne płyny, umieszczone w płaskościennych, szklanych wanienkach, przepuszczające ze światła białego tylko odpowiednie promienie jednorodne. Mają zastosowanie przy naukowych aparatach optycznych, np. polarymetrach i przy sporządzaniu zdjęć fotograficznych dla druku trójbarwnego (ob.).

Świetlne narządy u zwierząt są to przeważnie narz. o charakterze gruczołów. Ich komórki wydzielają substancję, która przy podrażnieniu lub zetknięciu się z tlenem świeci. Czasem wystrzykuje ją zwierzę z gruczołu. Inny typ, to narz. zbudowane podobnie do oczu, a zaopatrzone w pomocnicze soczewki, reflektory i przesłony, służące do skupiania i wzmacniania wytworzonych promieni świetl. N. ś. spotykamy u jamochłonów, robaków, małży, mątw, raków, ryb i t. d., z lądowych u owadów, np. świetlików. Dawniej twierdzono, że służą do

odszukiwania się płci. Światło jest zwykle zielonkawe, może być nawet różne w różnych organach tego samego zwierzęcia. Często w n. ś. znajdują się bakterje świecące.

Świetlne odbitki. Świetlne powielanie rysunków technicznych odbywa się przez sporządzanie kopij w ramach, na podobieństwo odbitek fotograficznych. Za negatyw służy rysunek wykonany tuszem na przeźroczystej kalce. Po wywołaniu pozytywu na papierze światłoczułym, występują linje rysunku biało na niebieskiem lub brunatnem tle (negrografja), zależnie od światłoczułej mieszaniny, jaką napojony był papier.

Świetlne sygnały, znaki umówione przekazywane zapomocą kolorowych świateł, ukazujących się synchronicznie lub sporadycznie, używane zwłaszcza w komunikacji. Na wojnie używa się pocisków świetlnych lub sygnałowych wyrzucanych ze specjalnych pistoletów lub broni normalnej oraz rakiet różnokolorowych i ogni specjalnych, z rozmaitą ilością i kolorem gwiazdek, a także reflektorów.

Świetlny rok, astronomiczna jednostka długości, ob. Gwiazdy stałe i Światło.

Świetlny telegraf, urządzenie, dające sygnały Morse'a zapom. zmian natężenia światła.

Świeykowski Emanuel, polski historyk sztuki, (1874-1909), kształcił się w Krakowie. Jest autorem licznych monografij, jak „Monografja Dukli", „Pałac w Krystynopolu", „Zarys artystycznego rozwoju tkactwa i hafciarstwa", „Minjatury Muzeum Narodowego", „Pamiętnik Tow. Przyj. Sztuk Pięknych" w Krakowie i w. i.

Świeżawski Sulimczyk Ernest, historyk pol., (1843—1919), ukończył Szkołę Główną w Warszawie, od r. 1863 publikował szereg prac, m. in. „Zarysy badań hist. nad dziejami, historjografją i mitologją do XV. w." (1871—73), „Esterka i inne kobiety Kazimierza W." (1882, wyd. 2., 1894), „O Janie Ostrorogu" (1884) razem z K. Wendą wydał: „Materjały do dziejów formacji w dawnej Polsce od czasów najdawniejszych do chwili bieżącej" (1882—87).

Świeżenie żelaza, ob. Żelazo.

Świeży Ignacy, ks., pol. działacz społ. i polit., (1839—1902), jako katecheta w gimnazjum niem. w Cieszynie brał udział w polskim ruchu narod. w Cieszyńskiem. Był jednym z założycieli Macierzy Szkolnej Śląska Ciesz. i gimnazjum polskiego w Cieszynie, założycielem (1873) drukarni „Dziedzictwa" i Towarzystwa św. Jana Sarkandra, które przez rozpowszechnianie książki polskiej dążyło do budzenia polskiego poczucia narodowego. Od 1878 poseł na sejm śląski, od 1885 do parlamentu austrj., gorliwie bronił praw polskiej ludności.

Świeży zalew, niewłaściwa nazwa zalewu Wiślanego (Frisches Haff).

Święcenia kapłańskie (ordynacja, prezbiterat), najwyższe ze święceń wyższych (poprzedzają je subdiakonat i diakonat), na mocy którego kleryk (diakon) otrzymuje władzę kapłańską, to jest władzę odprawiania ofiary mszy św. i udzielania sakramentów. Ś. k. udziela uroczyście biskup. Por. Ordo.

Święcenie, poświęcenie, błogosławieństwo (benedykcja), czynność religijna, mocą której osoba lub rzecz zostaje oddana Bogu (ob. Konsekracja).

Święcenie świec, w kościele katol. odbywa się w dniach szczególnie na ten cel przeznaczonych, np. 2 lutego.

Święcenie ziół, zwyczaj ludowy, związany z wiarą ludu w nabywanie (na skutek poświęcenia) przez zioła cudownych własności, zwłaszcza leczniczych. Odbywa się głównie w święta M. B. Jagodnej (2 lipca) i M. B. Zielnej (15 sierpnia).

Święci dni ostatecznych, ang. Latter Day Saints, ob. Mormoni.

Święciany, miasto powiatowe w woj. wileńskiem, przy kolei: Nowoświęciany—Kobylniki, 80 km na płn.-wsch. od Wilna z 6.000 mieszk., 3 gimnazjami (polskie, litewskie i żydowskie) i seminarjum naucz. Elektrownia, fabr. gilz, czesalnie wełny, garbarnie, młyny oraz handel lnem, zbożem i skórami.

Powiat Ś. ma 4.037 km² i 118.819 mieszk.

Święcicki, 1. Andrzej († 1631), autor najstarszego opisu Mazowsza, p. t. „Topographia sive Masoviae descriptio" (Warszawa 1634, tłumacz. polskie Wł. Smoleńskiego).

2. Paulin, pseudonim Stachurski, pisarz pol. i rusiński, (1841—1876), oprócz powieści polskich i ruskich, napisał dramaty: „Posadnica Marta" i „Świętosław", nadto bezimiennie: „Obrazy z podróży do Tatrów i Pienin" (wyd. II., 1872), zawierające cenne przyczynki do opisu i dziejów Podhala.

3. Julјan Adolf, pol. hist. lit. i tłumacz, (1848—1932), brał udział w powstaniu styczniowem, studja w warsz. Szkole Głównej, wydał m. i.: „O własnej sile" (1884, komedja), „U wrót szczęścia" (1885, dramat), „O poetach i poezji arabskiej przed Mahometem" (1878), „Najznakomitsi komedjopisarze hiszpańscy" (1881—87, 2 cz.), „Alfred Tennyson" (1886), zarysy literatur chińskiej, japońskiej, arabskiej, perskiej, oraz hiszpańskiej, portugalskiej i francuskiej w XVI. i XVII. w zbiorowych „Dziejach lit. powsz." (1885—89), „Historję literatury babilońsko-asyryjskiej, egipskiej, chińskiej, japońskiej, arabskiej, indyjskiej, perskiej i żydowskiej" (1901—1903, 10 t.), przekład „Komedyj wybranych" Lope de Vegi (1881) i i.

4. Heljodor, polski lekarz i działacz społeczny, (1854—1923), położył wielkie zasługi w pracy nad założeniem i zorganizowaniem Uniwers. Poznańskiego 1919, od 1915 prezes pozn. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, od 1919 prof. ginekologji i chorób kobiecych w Poznaniu. Napisał m. in.: „Historisch-kritische Beleuchtung d. Pflege der Kinder bei d. Griechen" (1877), „Przyczynki do fizjologji, ginekologji i położnictwa" (1892, 2 cz.), „L'esthétique dans la médicine" (1912).

Święcickie jezioro, ob. Wygonoskie jezioro.

Święciechowa, miasto w pow. Leszno (woj. poznańskie), 61 km na zach. od Leszna z 1.333 mieszk. i młynami. Miastem jest od końca XIII. w., za czasów polskich należało do benedyktynów lubińskich.

Święcki, 1. Wojciech, rzeźbiarz pol., (1826—1873), główne dzieła: medaljony (np. A. Grabowskiego i Kraszewskiego), popiersia, pomniki nagrobne, oraz płaskorzeźba w terakocie „Niemen i Wisła".

2. Tomasz, historyk polski, (1774—1837), 1800—1804 sędzia w Warszawie, w Królestwie Kongresowem mecenas przy sądzie najwyższym; ogłosił drukiem m. in.: „Opis starożytnej Polski" (1816, 2 t.), „Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski..." (2 t. wyd. 1858—59 J. Bartoszewicz).

Święcona woda, w kościele katol. i kościołach wschodnich woda pobłogosławiona przez kapłana, wśród odpowiednich modlitw i ceremonij (mieszanie z solą święconą). Używa się jej do żegnania i różnych poświęcań. Woda, używana do chrztu, święcona bywa w sposób szczególnie uroczysty w Wielką Sobotę i w Wigilję Zielonych Świątek.

Święcone, przyjęcie, urządzane według staropolskiego zwyczaju na Wielkanoc, skupiające przy stole całą rodzinę oraz wszystkich znajomych. W Wielką Sobotę kapłan poświęca przygotowane na święta jadło, które od tej chwili zwie się „święconem".

Święta w kośc. katol., dni poświęcone szczególniejszej czci Boga, wybitnych postaci i zdarzeń religijnych, a wolne od ciężkiej pracy służebnej. — Ś. obchodzą wszystkie religje. U staroż. Greków znane były (nieliczne) ś. powszechne (np. igrzyska olimpijskie), oraz ś. miejscowe, obchodzone tylko w jednym kraju, a nawet mieście (np. panatenaje). Również staroż. Rzymianie posiadali wiele ś. (ob. Ferje), o których pouczenia dawały kalendarze (ob. Fasti).

Ś. żydowskie dawnych czasów były naogół przejęte z kultu kananeńskiego jako wesołe uroczystości ludowe, związane z uprawą roli, nieokreślane jednak przez kalendarz. Świętami pielgrzymek w Jerozolimie były ś. wielkanocne, złączone później z prastarem ś. pokutnem „Pesach", podczas którego zabijano w ofierze jagnię i pomazywano jego krwią drzwi domu. Podczas tych ś. przez 7 dni jadano niekiszone placki jęczmienne (mazzôth). Później związano obchód tych ś. z wydarzeniami wyjścia z Egiptu. W 7 tygodni potem obchodzono ś. „qazir" lub „szabouth" (Zielone Ś.) w okresie zbioru pszenicy. Podczas winobrania i zbioru owoców obchodzono w szałasach ś. „sukkoth" lub ś. szałasów. Po okresie wygnania określono kalendarzowo (pod wpływem babilońskim) czas ś. Pesach na pełnię wiosenną, ś. szałasów na jesienną. Do tego przyłączyło się ś. Nowego Roku (ś. trąb, rosz haszanah) w dzień nowiu 7. miesiąca, a w dziesiąty dzień 7. miesiąca ś. pojednania (hebr. jom hakkippurim), podczas którego odbywała się pokuta za grzechy. Z końcem okresu kanonicznego obchodzono jeszcze ś. Purim na pamiątkę wydarzeń opisanych w księdze Estery i ś. poświęcenia świątyni („Chanukka"). — W dawniejszych czasach ważnym był obchód nowiu i związany z nim Sabbath, który później dopiero oznaczał 7. dzień, dzień wypoczynku od pracy. — Wreszcie, według późniejszych przepisów, miano co 7. rok przerywać pracę na roli i w ogrodach, darowywać dawne długi i zwracać wolność hebrajskim niewolnikom, a w co 50-tym roku ponadto także zwracać wszystkie grunta pierwotnym właścicielom (rok jubileuszowy, od hebr. „jobel", puzon).

Ś. chrześcijańskie. U pierwotnych chrześcijan miały związek z synagogą i obchodzone były po bóżnicach. Były to, w samych początkach, właściwie ś. żydowskie, lecz związek ten powoli się rozluźnia. Pierwszem ś., które chrześcijanie zaprowadzają, to następny dzień po sobocie, niedziela (ob.). Ponieważ męka i zmartwychwstanie Chrystusa wiążą się z okresem paschy, święcili pierwsi chrześcijanie co roku pamiątkę tych wypadków, i tak naturalnym zupełnie rozwojem rzeczy została zaprowadzona chrześcijańska Wielkanoc. W podobny sposób z żyd. Ś. Zielonych wyłaniają się chrześc. Zielone Świątki, jako doroczna pamiątka zesłania Ducha św. na apostołów. U chrześcijan na wschodzie przyjmuje się w III. w. zwyczaj uroczystego obchodzenia pamiątki zjawienia się mędrców w Betlejem, skąd powstaje Święto Trzech Królów, t. zw. Epifanja, obch. 6 stycznia, rozszerzone potem także na chrześcijaństwo zach. — Są historyczne dokumenty, że w IV. w. (354 r.) obchodzono w Rzymie ś. Bożego Narodzenia, które potem przyjęło się także na wschodzie, gdzie Boże Narodzenie święcono zrazu razem z Trzema Królami (podobnie jak dotychczas w Armenji). Ś. Wniebowstąpienia Pańskiego, obchodzone z początku w Ziel. Świątki, staje się odrębnem świętem w IV. w. W miarę rozwoju chrześcijaństwa mnożą się święta. Powstają ś. Maryjne (ob. Marjańskie święta), jako dalszy etap w rozwoju chrześcijaństwa powstają ś. ku czci poszczególnych świętych, apostołów, męczenników, dziewic i wyznawców. W średniowieczu liczba świąt wzrasta. W r. 1264 zostaje zaprowadzone ś. Bożego Ciała (Festum Corporis Christi) ku czci Transsubstancjacji (ob.). Ustanowił je papież Urban IV., a Klemens V. w r. 1311 rozszerzył na cały kościół, przeznaczając na jego obchód pierwszy czwartek po niedzieli Trójcy św. — Przeciw świętom, jako wyrazowi kultu świętych, powstaje reformacja. Także w kościele katol. powstaje dążność do ograniczenia nadmiernej ilości ś., zwłaszcza zaś niezliczonych ś. miejscowych zaprowadzonych po diecezjach. Pierwszego ograniczenia ilości ś. dokonali papieże Urban VIII. (1642) i Klemens XIV. (1773), po nich Pius X. w r. 1911. — Ze względu na dzień, w którym się je obchodzi, dzielą się ś. na: ruchome, t. j. obchodzone co roku w innym czasie (np. Wielkanoc), i nieruchome, święcone zawsze w tym samym dniu (np. Wszystkich Świętych — 1. listop., Boże Narodzenie — 25. grudnia).

Święta, 1. prawoboczny dopływ Wilji na Litwie, długi 215 km. Wypływa z jez. Święte pod Jeziorosami, przepływa jez. Dusiaty i Sorty, od którego to jeziora jest spławna. Płynie pod Onikszłami i Wiłkomierzem, uchodzi nieopodal Janowa. W 1435 pobiły wojska polsko-li-

tewskie nad Ś. pod Wiłkomierzem Świdrygiełłę i Kawalerów Mieczowych.

2. przybrzeżna rzeka na granicy Żmudzi (Litwy) i Kurlandji (Łotwa), przy której ujściu miał istnieć w XVII. w. port handlowy. Również za Stanisława Augusta projektowano stworzenie przy ujściu Ś. portu dla Litwy.

Święta Anna (niem. Annaberg), wieś na Górnym Śląsku pruskim, w pow. Wielkie Strzelce z 707 mieszk. Na obszarze wsi znajduje się g ó r a Ś. (Chełm) z kościołem i klasztorem reformatów z pocz. XVI. w., w którym znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej, ściągającej liczne pielgrzymki pobożnych.

Święta Helena (ang. S a i n t H e l e n a), ang. wyspa na Atlantyku, pod 16° szer. płd. i 5°45' dług. zach., między Afryką (1863 km) i Brazylją (3.562 km), ma 122 km² i 3.728 mieszk. Wulkaniczna wyspa wznosi się z głębin (zgórą 4.000 m) oceanu do 818 m wys. (Mount Acteon), wybrzeża zaś ma wys. 180—300 m. K l i m a t jest łagodny (Jamestown ma śr. temp. roku 21,3°, opadów 140 mm, a Longwood 16,3° i 1000 mm), passat płd.-wsch. wieje przez cały rok. Na wysokiej 600 m wyżynie w środku wyspy (Longwood) stał dom Napoleona, który został darowany w 1858 Paryżowi. Ludność (przeważnie murzyni) zmniejsza się wskutek emigracji (w 1861: 6.860 mieszk.), a trudni się głównie chowem bydła i tkactwem. Role uprawne mają 729 ha. Ś. ma obecnie pewne znaczenie jako stacja węglowa i kablowa. Jedynym portem jest J a m e s t o w n na płn.-zach. wybrzeżu wyspy. Ś. odkryta w 1522 przez Portugalczyków, należała od 1645 do Holandji, w l. 1673—1834 do ang. Kompanji Wsch.-Indyjskiej. 1815—21 była wyspa miejscem wygnania Napoleona I., którego zwłoki spoczywały tu do 1840. W czasie wojny z Burami więzili na niej Anglicy jeńców wojennych.

Święta Katarzyna, wieś w pow. Kielce, u podnóża Łysicy na zach. krańcu Łysogór z klasztorem bernardyńskim (od XV. w.).

Święta Lipka (niem. Heiligenlinde), wieś w pow. Rastembork (Prusy Wsch.), na pograniczu Warmji i Mazowsza pruskiego. Posiada piękny kościół z końca XVII. w. z cudownym obrazem Matki Boskiej, znane miejsce odpustowe.

Święta narodowe, to dni ustanowione przez państwo, poświęcone uroczystościom państwowym. W monarchjach były to dni urodzin panującego, w republikach dzień uzyskania niepodległości lub nadania konstytucji. W Polsce ś. n. jest dzień 3-go maja (nadanie konstytucji 1791) i 11-go listopada (odzyskanie niepodległości). Dni ś. n. wolne są od pracy i czczone specjalnemi uroczystościami.

Święta rodzina (łac. Sancta Familia), Chrystus (jako dziecko), Marja i Józef; niewyczerpany temat dla średniowiecznego, a także późniejszego malarstwa religijnego.

Święta Siekierka (niem. Heiligenbeil), miasto powiat. w Prusach Wsch., wpobliżu zalewu Wiślanego, przy kolei: Królewiec—Brunsberga z 5.095 mieszk. i przemysłem.

Święta włócznia, którą Chrystus został przebity na krzyżu przez żołnierza rzymskiego Longinusa (I. Jan, 19, 34), odnaleziona w Antjochji 1098, przechowywana u św. Piotra w Rzymie.

Święta Ziemia, Palestyna, ziemia rodzinna Chrystusa.

Święte Kolegjum, kolegjum kardynałów, ob. Kardynał.

Święte oleje, ob. Oleje święte.

Święte Pismo, ob. Biblja.

Święte Przymierze, związek zawarty 26 wrześ. 1815 w Paryżu pomiędzy władcami Austrji, Prus i Rosji, do którego przystąpili później inni monarchowie. Celem jego miało być sprawowanie rządów w duchu religji chrześcijańskiej i świadczenie sobie wzajemnej pomocy. W praktyce stało się ś. p. narzędziem absolutyzmu w walce z dążeniami wolnościowemi ludów.

Święte rzymskie cesarstwo narodu niemieckiego (łac. Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae), oficjalna nazwa państwa niemieckiego od Ottona I do abdykacji Franciszka I. 1806.

Świętego Ducha wyspa, ob. Espiritu Santo.

Świętego Ducha zakony, ob. Ducha św. zakon.

Świętego Eustachego wyspa, ob. Saint-Eustache.

Świętego Gotarda kolej, ob. Gotarda Św. kolej i Święty Gotard.

Świętego Gotarda przełęcz, ob. Święty Gotard.

Świętego Grobu Zakon, założony przez pap. Aleksandra VI. w 1496, istnieje dziś jeszcze, lecz tylko jako odznaczenie honorowe i składa się z trzech stopni: wielkich krzyżaków, komturów i rycerzy.

Świętego Jana wyspa (Saint John, Sankt Jan), jedna z wysp Dziewiczych, ma 54 km² i ok. 1000 mieszk. Dawniej należała do Danji, obecnie do Stanów Zjedn.

Świętego Jerzego kanał (ang. Saint George's Channel), cieśnina między Walją i Irlandją, szer. 62—90 km, głęb. do 117 m, łączy morze Iryjskie z Atlantykiem.

Świętego Łukasza Bractwo, zrzeszenie artystów polskich, ob. w t. 13, str. 312 oraz tamże art. Główne kierunki w współczesnej sztuce polskiej.

Świętego Łukasza Gilda, rodzaj cechu malarzy, do których dołączali się rytownicy, drukarze i t. d., uznające za swego patrona Ś. Łukasza (ob. Gilda). Najdłużej gildy te utrzymały się w Niderlandach.

Świętego Macieja wyspy, grupa wysp w archip. Nowej Brytanji, pod 1°25' szer. płd. i 149°33' dług. wsch., składa się z szeregu mniejszych wysp i głównej wyspy Nammutu (Mussau, 300 km²). Zamieszkują je wojowniczy Melanezyjczycy.

Świętego Pawła wyspa, franc. Saint Paul (ob.).

Świętego Tomasza wyspa, ob. São Thome.

Świętego Wawrzyńca rzeka (Saint Lawrence River), najważniejsza rzeka Kanady, wypływa z jez. Ontario, uchodzi do zatoki Św. Wawrzyńca. Razem z jeziorami kanadyjskiemi, których odpływ stanowi, ma 3.800 km, od jez. Ontario 1.200 km, dorzecze ma 1,380.000 km², z tego 2/3 przypada na Kanadę. Wypływając z jez. Ontario oblewa 1692 wysepki (T h o u s a n d I s l a n d s), później tworzy wodospady i granicę Kanady od Stanów Zjedn., rozszerza się w jez. Saint Francis i Saint Louis. W miejscu gdzie uchodzi doń Ottawa tworzy Ś. szereg wysp; na jednej z nich leży Montreal. W dolnym biegu posiada Ś. mały spadek, przy ujściu prowadzi 100.000 m³ wody w sek. Po przyjęciu rz. Richelieu rozszerza się Ś. w jez. Saint Peter, pod Quebec zaczyna się lejek ujściowy. Powyżej tego miasta zamarza rzeka na czas od grudnia do kwietnia. Mimo tego należy Ś. do najważniejszych arteryj komunikacji wodnej na świecie. Parowce, zanurzające się do 8,4 m docierają aż do Montrealu.

Świętego Wawrzyńca zatoka (G u l f o f S a i n t L a w r e n c e), zatoka u wsch. wybrzeży Ameryki płn., długa 750 km, 500 km szer. z 230.000 km², połączona z Atlantykiem cieśniną Belle Isle, Cabota i Gut Canso, a zamknięta przez wyspy Nową Fundlandję i Cape Breton. Liczne porty naturalne zamarzają na okres od grudnia do kwietnia (włącznie).

Świętego Wincentego przylądek, ob. São Vicente, Cabo de.

Świętej Heleny wyspa, ob. Święta Helena.

Święto umarłych, ob. Dziady.

Świętochłowice, gmina o charakterze miejskim i stolica powiatu w woj. śląskiem, 8 km od Katowic, tuż na zach. od Król. Huty, przy kolei: Katowice—Ruda z 26.706 mieszk. Kopalnie węgla, fabr. kół zębatych, likierów, wyrobów papierowych, poduszek i huta żelaza.

P o w i a t Ś., utworzony w 1921 ma 83 km² i 174.949 mieszk.

A. Świętochowski.

Świętochowski Aleksander, pisarz pol. (pseud. W ł a d y s ł a w O k o ń s k i, P o s e ł P r a w d y), * 1849, studja filozoficzne w warsz. Szkole Głównej i w Lipsku, przywódca pozytywizmu polskiego, od r. 1870 współpracownik „Przeglądu Tygodniowego" (gdzie ukazywały się głośne artykuły programowe polityczne i społeczne), od r. 1878 redaktor „Nowin", od r. 1881 założyciel i redaktor tygodnika „Prawda" (słynne felietony „Liberum veto"), w l. 1908—12 wyd. miesięcznik „Kultura polska", następnie „Humanista polski", ostatnio współprac. „Myśli Narodowej". Charakterystykę pisarza ob. t. 13, str. 229. Dokładną bibljografję pism z l. 1867—1897 oprac. St. Demby w książce zbiorowej dla uczczenia Ś. p. t. „Prawda" (1899). Ważniejsze dzieła: D r a m a t y: „Niewinni" (1876), „Nieśmiertelne dusze. I. Ojciec Makary" (1876), „Piękna" (1878), „Dramata" (1879, Antea, Na targu, Helvia, Poddanka, Błazen, Za maską), „Hultaj" (1923, komedja): u t w o r y p o w i e ś c i o w e: „O życie" (1879, Damian Capenko, Chawa Rubin, Karl Krug), „Klemens Boruta" (1880), „Drygałowie" (1914), „Nałęcze" (1929); s t u d j a: „O powstawaniu praw moralnych" (1877), „Dumania pesymisty" (1877), „Wolter" (1878), „O epikureizmie" (1880), „Poeta jako człowiek pierwotny" (1896), „O prawach człowieka i obywatela. O prawach mniejszości" (1906), „Utopje w rozwoju historycznym" (1910), „Ofiarność obywatelska" (1911), „Źródła moralności" (1912), „Historja chłopów polskich w zarysie" (1925—28, 2 t.); książka dla młodzieży: „Czcigodni Polacy. Charaktery" (1923). Wyd. zbiorowe „Pism" 1896—1900; II. wyd. 1908—09, 7 t. zawiera: I—II. Obrazki powieściowe, III. Bajki, IV—VI. Utwory dramatyczne, VII. Duchy, cz. I—III. (cz. IV—VI. w r. 1909 jako VIII. t. „Pism", poemat dramatyczny prozą, główne dzieło Ś.). „Pamiętnik" druk. „Wiad. liter." (1931/2). — Monografji brak.

Świętojańska noc, ob. Sobótka.

Świętojański chleb, ob. Ceratonia.

Świętojański robaczek, ob. Lampyris.

Świętojańskie pędy, powtórne pędzenie drzew, zaczynające drugi okres wzrostu zwykle koło końca czerwca. U niektórych drzew występuje ten rytm stale, u innych skutkiem zranienia lub też utraty liści.

Świętojurcy, odłam Rusinów galicyjskich, którzy 1848 występowali wrogo przeciw Polakom pod patronatem rządu austrjackiego. Gubernator Galicji, hr. Stadjon, pragnąc okiełznąć polski ruch narodowy, powołał we Lwowie do życia „Radę Ruską", która z powodu wielkiej liczby zasiadających w niej kanoników z katedry św. Jura otrzymała nazwę świętojurskiej. S. stali się groźnem narzędziem antypolskiej polityki Wiednia i ostoją reakcji: przenikn1ęci nienawiścią ku polskości denuncjowali zamierzenia Polaków w kierunku odbudowy niepodległego państwa i domagali się ustawicznie podziału Galicji na część polską i ruską. Głównymi działaczami ś. byli ks. Kuziemski i późniejszy metropolita Litwinowicz.

Świętokradztwo, przestępstwo skierowane przeciw osobom, miejscom lub rzeczom poświęconym kultowi Boga.

Świętokrzyskie Góry, ob. Łysogóry.

Świętokrzyskie kazania, ob. Kazania świętokrzyskie.

Świętokrzyżcy, odgałęzienie Stowarzyszenia Ludu Polskiego (ob.) w Królestwie, zał. w 1836 w Warszawie. Zebrania członków odbywały się w domu Aleks. Krajewskiego przy ul. Świętokrzyskiej (stąd nazwa). W 1838 główni członkowie zostali uwięzieni i skazani 1839 na katorgę.

Świętokupstwo, ob. Symonja.

Świętopełk (S w a t o p l u k), książę wielkomorawski, um. 894, objął tron wielkomorawski po strąceniu Rastyca i wydaniu go 870 królowi niem. Mimo wypraw cesarzy niem. przeciw niemu zdołał utrzymać niezawisłość państwową, a nawet rozszerzyć granice państwa przez przyłączenie obszarów nad środk. Łabą, oraz

Odrą i g. Wisłą. Za sprawą św. Metodego zorganizował w państwie kościół chrześcijański pod władzą arcybiskupstwa morawsko-panońskiego. 893 odparł zwycięsko najazd cesarza i sprzymierzonych z nim Madiarów. Za jego następcy Mojmira II (894—906) państwo wielkomorawskie zniszczyli Madiarowie.

Świętopełk I Wielki, książę pomorski, (1220—1266), po objęciu księstwa po Mestwinie nie uznał zwierzchnictwa Leszka Białego. Zagrożony przez koalicję książąt pol. (Leszka, Laskonogiego i Henryka Brodatego), zawarł przymierze z Odonicem i w porozumieniu z nim napadł na książąt w Gąsawie 1227; w czasie walki zginął Leszek, Henryk ciężko ranny ratował się ucieczką. Po śmierci Leszka książęta polscy nie próbowali już więcej narzucać Ś. swego zwierzchnictwa, pomimo, że ten podsycał opór Prusaków, wspierając ich w walce z Krzyżakami. Ś. rozumiał dobrze niebezpieczeństwo od strony zakonu i z tego powodu on jeden z książąt polskich do końca swego życia nietylko nie wspierał poczynań Krzyżaków, lecz wręcz w otwartej walce starał się ograniczyć ich zdobycze i wpływy.

Świętopietrze (grosz św. Piotra, łac. denarius Petri), danina na rzecz papiestwa, składana przez niektórych książąt i królów, m. in. i polskich od czasów Mieszka I; książę ten aktem z l. 985—992 oddał Polskę na własność papiestwu, celem wejścia w stosunek zależności od papieża. Zewnętrznym jej wyrazem była wpłata na rzecz Stolicy Apost., zwana w czasach późniejszych Ś. Przez akt ten pragnął Mieszko zapewnić Polsce opiekę i obronę papieża.

Świętosławski Wojciech, fizyko-chemik pols., ur. 1881, studja w Kijowie i Moskwie, prof. chemji fizycznej na Politechnice w Warszawie, prace głównie z dziedziny termochemji. Wydał podręcznik (z M. Centnerszwerem): „Chemja fizyczna" (3 t., 1923—28).

Świętowit (Światowid), ob. Słowiańska mitologja.

Święty (łac. sanctus), w nauce katol.: 1. w znaczeniu szerszem św. jest każdy człowiek, znajdujący się w stanie łaski poświęcającej lub w stanie tej łaski zmarły. W tem znaczeniu jest ilość ś. niezmierzona. — 2. w znacz. ściślejszem, człowiek zmarły, którego cnotę (w stopniu wybitnym, heroicznym) kościół uznał w formie orzeczenia urzędowego, czyli kanonizacji. Świętym kanonizowanym kościół oddaje cześć religijną w swej liturgji, stawia im ołtarze, kaplice, kościoły i t. p. Cześć świętych sięga początków chrześcijaństwa i katakumb, w których na grobach męczenników odprawiano nabożeństwa. Kult ś. rozwinął się w ciągu wieków bardzo silnie, pisano ich żywoty, sporządzano zbiory ich żywotów, z których na wschodzie najwybitniejszym był zbiór Szymona Metaphrasta z X. w., na zachodzie zaś „Złota Legenda" (Legenda aurea) Jakóba de Voragine z XIII. w. Uznanie kogoś za ś. przez kościół czyli kanonizacja należało w czasach najdawniejszych do zakresu władzy każdego biskupa, który nazwisko świętego wprowadzał do odpowiedniego wykazu (katalogu, kalendarza). Od czasów Aleksandra III. (1170) kanonizacja została zastrzeżona wyłącznie władzy papieża. Stopniem zwykle poprzedzającym kanonizację, jest t. zw. beatyfikacja, czyli ogłoszenie kogoś przez kościół za błogosławionego. Kanonizację, która nie może się odbyć przed upływem 50 lat po śmierci ś., poprzedza bardzo ścisły i surowy proces kanonizacyjny, badający wszystkie „za" i „przeciw" ogłoszeniu kogoś świętym. — Protestantyzm w XVI w. odrzucił kult świętych.

Święty Bernard, dwie przełęcze alpejskie: 1) Wielki Ś. B. między Montblanc i Grand Combin, wysoki 2.472 m, na granicy kantonu Wallis i Włoch. Przez przełęcz prowadzi droga (od 1905) z doliny Rodanu (Martigny) do doliny Dora Baltea (Aosta). Już w czasach rzymskich biegła tu droga z Italji do Galji i Helwecji, istniała tu też świątynia Jowisza i schronisko. Również w średniowieczu odgrywała przełęcz ważną rolę w komunikacji, 15.—21. maja 1800 przeszedł przez nią Napoleon z 40.000 wojska. Od 962 istnieje na przełęczy klasztor i schronisko augustjanów. W czasie śnieżyc i mgły przeszukują mnisi z pomocą psów (bernardy) okolice, celem ratowania błądzących. 2) Mały Ś. B. w Alpach Graickich, między dolinami: Dora Baltea (Włochy) i Izery (Francja), wys. 2.188 m. Istnieje tu schronisko.

Święty duch, ob. Duch święty.

Święty Gotard (San Gotardo, Sankt Gotthard), masyw górski w Alpach Szwajcarskich, na granicy kantonów: Uri, Wallis, Tessyn i Gryzonów, ograniczony przez doliny i przełęcze: Oberwallis, Furka, Ursern, Oberalp i Górnoreńską od masywu Aar na płn.-zach., a doliną Bedretto i Piotra od Alp Tessyńskich na płd. Przełęcz Św. Gotarda (2112 m), łączącą Andermatt z Airolo i umożliwiającą przejście wpoprzek Alp Szwajcarskich, otaczają szczyty: Pizzo Rotondo (3196 m), Piz Lucendro (2.967 m), Fibbia (2.742 m), Monte Prosa (2.741 m) i Pizzo Centrale (Fritthorn, 3003 m). Góry są zbudowane ze skał krystalicznych i w okolicy przełęczy zaokrąglone przez lodowce. Na zach. od przełęczy znajduje się (2041 m) jez. Lucendro, a na samej przełęczy schronisko i stacja meteorologiczna. Do 1230, gdy zaczęto budować drogę prowadzącą do przełęczy, był Ś. G. zupełnie nieznany. W 1629 założono schronisko na przełęczy, a w 1707 przebito 64 m długi tunel, skracający drogę przez przełęcz. W 1799 walczyli tu Francuzi z Rosjanami. Nowa droga przez Ś. G. pochodzi z 1820—30, straciła ona znaczenie po otwarciu w 1882 kolei Ś. G. (276 km), przechodzącej przez 80 tuneli i galerji, m. i. przez 14,94 km długi tunel pod przełęczą Ś. G.

Święty Grób, ob. Grób Święty.

Święty hufiec (greck. hieros lochos), utworzony przez Pelopidasa z 300 młodzieńców tebańskich, związanych ze sobą ścisłą przyjaźnią, przyczynił się do zwycięstwa Epaminondasa pod Leuktrami 371 przed Chr. Cały hufiec padł w bitwie pod Cheroneją 338.

Święty Jerzy, płd., nieżeglowne ramię delty Dunaju.

Święty Kancjan, nazwa San Canziano della Grotta, ob.

Święty Marcin Turczański (słow. Martin Svaty Turčansky), miasto w żupie Trenczyn (Czechosłowacja) z 5.447 mieszk., przed wojną światową główny ośrodek ruchu narodowego i kulturalnego Słowaczczyzny, posiada Muzeum Narodowe Słowackie.

Święty Rok, ob. Jubileuszowy rok.

Święty synod, najwyższa władza kościoła prawosławnego za carskich czasów (ob. Synod).

Świętych obcowanie, jedna z zasadniczych podstaw chrystjanizmu, polegająca na wierze w istnienie duchowej, wewnętrznej, lecz rzeczywistej i istotnej łączności pomiędzy ludźmi, żyjącymi jeszcze na ziemi (kościół walczący), świętymi w niebie (kościół triumfujący) i duszami cierpiącemi w czyśćcu (kość. cierpiący).

Świnia, ob. Świnie.

Świnia, ob. Swine.

Świnica, najwyższy szczyt tatrzański w otoczeniu Zakopanego, 2306 m wys., położony w głównym grzbiecie Tatr Wysokich.

Świnie (Suidae), rodzina parzystokopytnych; zwierzęta o ciele krępem, pokrytem szczecinami z pyskiem wydłużonym w ryj. 4 siekacze silnie rozwinięte, zwłaszcza u samców, dolne wystają na zewnątrz i zaginają się szablowato. 4 palce ustawione parami, zewn. ledwo dotykają podstawy. Żywią się korzonkami, owocami, mięsem, robakami i błotem. Lubią wilgotne miejsca. Trzymają się stadami. Podrażnione mogą być niebezpieczne dla człowieka. Zamieszkują całą ziemię z wyjątkiem Australji i części Ameryki płn. Rozprzestrzeniane przez człowieka, często zdziczałe. Pojawiają się w eocenie Europy, jednak te stare formy, np. Cebochoerus Gervais nie są wyjściowemi dla dzisiejszych.

Wyróżniamy 3 podrodziny: 1. jeleniaki (Babirussinae, ob. Porcus babirussa), 2. piżmoświnie (pekary, Tayassuinae), podobne do ś. właściwych, bez ogona, z gruczołami piżmowemi na tyle grzbietu. Żołądek podobny do żołądka przeżuwaczy, ale nie przeżuwają. Pokarm mieszany. Mięso jadalne. Rodzaj Dicotyles żyje w Ameryce środk. i płd. Pekary obrożasty (D. torquatus L.) 95 cm dł., 20 cm wys., ciemno-szary, żyje od Texasu po Patagonję, często hodowany. P. tajasu (D. labiatus Cuv.) większy od poprzedn., z białą brodą, występuje od Hondurasu po Paraguaj. Żyje stadami, może być niebezpieczny. 3. ś. właściwe (Suinae), o uzębieniu $\frac{3,\ 1,\ 4,\ 3}{3,\ 1,\ 4,\ 3}$. Ś. dzika (dzik, Sus scrofa L.), 1,8 m dł., 95 cm wysoka, do 200 kg wagi, pokryta gęstą ciemnobrunatną szczeciną (w zimie też gęstym włosem), na grzbiecie grzywa. W krajach śródziemnorskich gat. S. mediterranea. Ś. pasiasta (S. [Striatosus] vittatus Müll. Schl.) z białą przepaską na pysku, żyje na Sumatrze i jest formą wyjściową świń domowych, żyjących w Azji. Japońska ś. pędzelkowata (S. pliciceps Gray) jest odmianą św. dom. Od niej pochodzi św. westfalska. W Afryce żyje ś. guzkowata (Potamochoerus Gray) z kostnym guzem między okiem a nosem, długim pędzelkiem na uszach i chwostem na ogonie. 5 gat. na płd. od Sahary. Ś. pędzelkowata gwinejska (P. porcus L.) brunatno-czerwona, 1.50 m dł. Większa od niej P. choeropotamus Desmoul., szaro-brunatna w Afryce płd.-wsch. Za pierwotną uważają Hylochoerus meinerz-hageni Thos. i rodzaj Phacochoerus Cuv. z szeroką głową i 3-ma brodawkami na niej, o skórze pokrytej rzadko krótkiemi szczecinkami. Ś. leśna (P. africanus Gm.) 1.45 m dł., 70 cm wys., szara z grzywą, mieszka w Afryce od oceanu Ind. do Gór Zielonych. W płd. Afryce P. Aethiopicus L., posiada duże zagięte kły.

Potamochoerus porcus (P. penicillatus).

Myśliwi nazywają dzika samca odyńcem, samicę maciorą. Ruja przypada w listopadzie i grudniu. Na wiosnę samica rodzi 4—10 młodych, zwanych warchlakami. Sierść ich jest brunatna, z żółto-białemi pasami, które znikają po 5 miesiącach. Stare odyńce żyją samotnie i łączą się ze stadem na czas rui. Stado prowadzi zwykle stara samica. Żyją w dużych lasach, lubią polanki. Ryjąc ziemię, wyrządzają wielkie szkody na polach ziemniaków, buraków i w zbożu. Dzik pospolity jest jeszcze w całej Europie: w Francji, Belgji, Niemczech, Polsce i t. d. Zwierzę bardzo czujne, trudne do podejścia, ma doskonały węch. Ze względu na szkodliwość niema czasu ochronnego. Poluje się na nie z nagonką z ogarami, strzela się kulami lub grubym śrutem. Ranione odyńce atakują człowieka uderzając kłami, samice gryzą.

Ś. domowa (samiec-knur, samica-maciora, locha; młode, w okresie ssania — warchlaki, później prosięta, samce skastrowane — wieprzki) wywodzi się z trzech dzikich gatunków rodowych: 1) S. scrofa ferus, dzik środkowoeuropejski, od którego pochodzą wszystkie stare, nieskrzyżowane rasy świń krajowych Anglji, Francji, Niemiec, Polski i Rosji. Udomowienie tego dzika dokonało się w płn. części Europy środk., t. j. w krajach nadbałtyckich. Z ras płd.-europejskich jedynie nieliczne krajowe rasy bałkańskie, tudzież bośniacka św. šiška wywodzą się od tego gatunku. 2) S. vittatus, udomowiony w Chinach, jest formą rodową licznych ras krajowych Azji. 3) S. scrofa subsp. mediterraneus, dzik śródziemnomorski, stanowiący formę pośrednią między gatunkami 1 i 2, żył niegdyś we Włoszech i na półwyspie bałkańskim, od niego wyprowadzają się wszyst-

kie najstarsze rasy krajów kultury antycznej, które w niewiele zmienionej formie przetrwały do dziś dnia w Europie płd. (rasy romańskie, iberyjskie, ś. neapolitańska, ś. Mangalića, Turopolje hodowane w Chorwacji i Serbji). Wszystkie rasy świń, stojące na wysokim poziomie hodowlanym, jak ang. Yorkshire, Berkshire, Cornwall, niem. uszlachetnione, ameryk. Poland-China są rezultatem skomplikowanych krzyżówek powyższych trzech grup celem połączenia wzrostu i płodności grupy pierwszej z wczesnem dojrzewaniem i skłonnością do opasu grupy drugiej i trzeciej.

Chów i hodowla świń, dzięki małym wymaganiom tych zwierząt w zakresie żywienia i utrzymania, są dostępne gospodarce małej własności rolnej i nawet w warunkach prymitywnych mogą stanowić ważną pozycję produkcji. Dobór rasy i wytyczne chowu zależne są od kierunku hodowli: 1) hodowla zarodowa, mająca na celu intensywną produkcję zdrowych okazów rozpłodowych; 2) hodowla użytkowa, będąca kombinacją zarodowej i opasowej, ogranicza się do produkcji macior zarodowych dla własnego użytku i opasu reszty inwentarza; 3) chów opasowy, niekoniecznie związany z gospodarstwem rolnem, ogranicza się do tuczenia przez pewien okres czasu materjału wyprodukowanego przez hodowlę typu poprzedniego. Ostatecznym celem chowu, wyłączając typ zdecydowanie rozpłodowy jest uzyskanie maksymalnej wagi zwierzęcia, które przy intensywnem tuczeniu może w ciągu 6—7 miesięcy dojść do 100—110 kg żywej wagi. Prowadzą do tego: wczesne dojrzewanie, silna konstytucja, pełne spożytkowanie karmy, normalna płodność i wysoka mleczność macior. Produktów na świeżo konsumowanych dostarczają jedynie młode sztuki ras wcześnie dojrzewających, produktów konserwowych starsze, ras średnio wcześnie dojrzewających, dla produkcji tłuszczu zaś zwierzęta o wybitnej skłonności opasowej i niektóre rasy późno dojrzewające, np. Mangalića. Najodpowiedniejszy wiek do rozpłodu: dla ras wcześnie dojrzewających 10—12, dla późno dojrzewających 15—18 miesięcy życia i sięga aż po dziesiąty rok, choć nie powinien być użytkowany poza 6 do 7 r. życia. Locha po 115—116 dniach ciąży winna dać miot 10 do 14 sztuk, wagi od 0,5 do 2 kg każda. Okres ssania trwa 8—10 tygodni. Sysaki winny przybierać średnio 250—300 gr dziennie, czyli po 10 tygodniach powinny ważyć 18—23 kg. Locha normalnie daje 2 mioty rocznie, knur może pokryć w ciągu roku 20 loch dwukrotnie.

Pokarm ś. poza wodą i środkami wzmagającemi apetyt stanowią pasza zielona, buraki pastewne, ziemniaki, plewy, otręby i śrót zbożowy, makuchy, mąka mięsna, z ryb, roślin strączkowych, owadów. Dobór i wielkość racji pokarmowej zależy od wieku zwierzęcia i kierunku hodowli. Rodzaj karmy posiada również niemały wpływ na strukturę osadzanego tłuszczu (np. kukurydza wywołuje wiotczenie i łatwe rozpływanie się słoniny). Hodowla opasowa na tłuszcz ogniskuje się poza Ameryką płn. na Węgrzech, Słowaczczyźnie (Mangalića) i w Polsce (krzyżówka ś. krajowej z rasami angielskiemi); w reszcie krajów europejskich przeważa typ hodowli mięsno-opasowej.

Choroby ś. zakaźne: róża złośliwa, zaraza czyli durzyca, ospa, gruźlica, zaraza pyska i racic. Choroby wkroczne czyli inwazyjne: Wągrzyca. Wspomnieć należy też o krzywicy i reumatyzmie, na które zapadają najczęściej prosięta, oraz udary serca, którym podlegają tuczniki, zwłaszcza w okresie upałów.

Ś. została udomowiona prawdopodobnie przed wszystkiemi zwierzętami domowemi i to w różnych punktach kontynentów niezależnie od siebie, z tubylczych form dzikich. Już w czwartem tysiącleciu przed Chrystusem istniały w Chinach i Egipcie ś. domowe. W środk. i płn. Europie występuje ś. d. nieco później, po udomowieniu bydła rogatego, owcy i kozy, jako t. zw. ś. torfowa. W starożytnej Grecji i Rzymie dzik ryjący ziemię był symbolem niszczącej siły i zaślepionej odwagi i stanowił ofiarę na ołtarzu Diany. Znana była produkcja wędlin z ras sardyńskich i gallickich oraz ich eksport do Rzymu. Wśród ludów płn. Europy dzik był zwierzęciem ofiarnem, a mięso jego spożywano na uroczystych ucztach. Wielokrotnie wyobrażano sobie czarownice jadące na ś. Wiele dzisiejszych zabobonów łączy się z kłami (amulet przynoszący szczęście) lub mlekiem (leczącem rzekomo epilepsję) ś.

Świnka (Chondrostoma Ag.), ryba z rodziny karpiowatych, o ciele podłużnem, lekko ścieśnionem, pyszczek wystający skośnie ścięty, od spodu płaski. Ś. pospolita (Ch. nasus L.) dochodzi 45 cm dług., wagi 0,5—0,75 kg. W Polsce w rzekach bardzo pospolita, posuwa się aż do krainy pstrąga. Wierzch ciała zielonawo-śniady, boki białe z połyskiem srebrzystym, płetwy (z wyjątkiem grzbietowej śniadej) ceglasto czerwone. Żyje towarzysko, żywi się roślinami. Mięso o małej wartości.

Świnioujście (niem. Swinemünde), miasto powiat. i miejscowość kąpielowa nad Świnią, na wyspie Usedom (Pomorze pruskie) z 18.352 mieszk., portem i znacznym przemysłem. Założ. 1748.

Świnka, choroba, ob. Ślinianki przyusznej zapalenie.

Świnka, 1. Jakób, ob. Jakób Świnka.

2. Adam, jeden z pierwszych polsko-łaciń. poetów humanistycznych, sekretarz Władysława Jagiełły, autor przytoczonych przez Długosza elegij na zgon królewny Jadwigi (1431) i o Zawiszy Czarnym (przekład pol. Syrokomli).

Świnka morska, ob. Cavia.

Świr, jezioro w pow. Święciany (woj. wileńskie), do 14 km długie, do 2 km szerokie z 20 km².

Świr, rzeka w obwodzie Leningrad (Rosja), należąca do systemu kanału Maryjskiego, długa 222 km, łączy jez. Onega i Ładoga.

Świren (świron, świernia), tyleż co śpichrz, lamus (ob.).

Świrz, lewoboczny dopływ górnego Dniestru w pow. Przemyślany i Rohatyn, długi 72 km.

Świrzepa (Raphanus raphanistrum), chwast z rodziny krzyżowych, liście nieco owłosione, kwiaty białe lub żółte, strąki długie, wzniesione.

Świsłocz, 1. lewoboczny dopływ Niemna w pow. Wołkowysk i Grodno, długi 118 km, wypływa pod mkiem Świsłoczą. 2. prawoboczny dopływ Berezyny dnieprowej, długi 275 km na Białorusi. Wypływa na płn. od Mińska, przepływa pod tem miastem, a uchodzi pod mkiem Świsłoczą.

Świsłocz, miasto w pow. Wołkowysk (woj. białostockie), nad rzeką Ś., przy kolei: Siedlce—Wołkowysk, 28 km na płd.-zach. od Wołkowyska z 2.935 mieszk. Młyny, garbarnie, tartaki i handel ziemiopłodami. W okolicy wielkie lasy zwane puszczą Świsłocką, tworzącą od 1831 część puszczy białostockiej.

Świst powstaje przy przecinaniu powietrza np. prętem na skutek wirów przy tem wytworzonych; jest szczególnie silny, gdy drganiom własnym ciała odpowiadają drgania tonów powietrza.

Świstak (Marmota [Arctomys] marmota L.), gryzoń z rodziny wiewiórek. Ciało krępe, uszy i ogon małe. Żyje w Tatrach i Alpach ponad górną granicą lasów. 50 cm dł., sierść gęsta, szaro-płowa. Żyje stadkami, mieszka w norach z 3—4 m długiemi chodnikami, na zimę zasypia. Żywi się roślinami. Rodzi 2—4 młodych. Stróżujący ostrzega stadko gwizdem przed niebezpieczeństwem. Często tępiony, obecnie chroniony ustawowo. Ob. tabl. Gryzonie (2) w tomie 6. — Do tego samego rodzaju należy bobak, ob.

Świstowa Dolina, boczna odnoga dol. Białej Wody, otoczona w górnej części przez Świstowy Szczyt, Małą Wysoką i Hrubą Turnię.

Świstowy Szczyt, szczyt (2380 m) w Tatrach Wys., wznoszący się ponad 3 dolinami: Świstową, Rówienek i Staroleśną.

Świstówka, grzbiet górski (1774 m) w Tatrach Wys., wybiegający od Opalonego Wierchu. Przez Ś. przechodzi najczęściej używany szlak turystyczny z dol. Pięciu Stawów Pol. do Morskiego Oka.

Świstun, postać demoniczna w wierzeniach ludowych, uosobienie wiatru.

Świt, zmierzch, okresy czasu między nocą a dniem wzgl. dniem a nocą. Długość trwania ś. (z.) zależy od szerokości geogr. i pory roku. W szer. 40° ś. (z.) trwa od $1\frac{1}{2}$ do 2 godzin. W szer. ponad 50° w czasie trwania najdłuższych dni zmierzch łączy się bezpośrednio ze ś. (białe noce). W krajach podzwrotnikowych ś. (z.) trwa tylko $1\frac{1}{4}$ godz. W sensie astronomicznym ś. zaczyna się (zm. kończy się), gdy słońce znajduje się 18° pod horyzontem; wówczas przestają (zaczynają) być widoczne słabe gwiazdy. Ś. cywilny zaczyna się znacznie później, t. j. gdy można przeczytać w pokoju duży druk (analogicznie ma się rzecz ze z. cywilnym). Czas trwania ś. (z.) cywilnego wynosi około 1/3 astronomicznego. — Ś. (i z.) powstają skutkiem odbicia się i rozproszenia światła słonecznego przez górne warstwy atmosfery. Tak wschodowi jak i zachodowi słońca towarzyszą piękne zjawiska barwne. Powstają one skutkiem ugięcia się (dyfrakcji) promieni słon. na malutkich cząsteczkach stałych (o średnicy ok. 0,002 mm), unoszących się w powietrzu. Silny wybuch wulkanu może spowodować piękne zjawiska barwne przy wschodach i zachodach (np. obserwowane po wybuchu wulkanu Krakatau 1883).

Świta (łac. Comitatus), wspólna nazwa osób, należących do otoczenia panujących, względnie wyższych urzędników.

Świtezianka, ob. Ważki.

Świtezianki, nimfy wodne, zwłaszcza zamieszkujące jez. Świteź. Por. Rusałki, Dziwożona.

Świteź, 1. jezioro w pow. Nowogródek wpobliżu Szacka, ma 1,5 km² i jest głębokie do 13 m, ma kształt niemal okrągły, brzegi lesiste. Znane z ballad Mickiewicza. — 2. jezioro w pow. Luboml na Wołyniu z 26,8 km².

Świtkowski Piotr, publicysta pol., (1744—1793), ex-jezuita, bardzo ruchliwy, redagował w Warszawie w duchu postępowym znakomity miesięcznik „Pamiętnik historyczno-polityczny" (1782—92), „Magazyn warszawski" (1784—85) i „Zabawy obywatelskie" (1792—93).

T.

T. t, 23. wzgl. — wedle obecnie ustalonego systemu obliczania — 26. litera alfabetu polskiego, służąca na oznaczenie spółgłoski przedniojęzykowo-zębowej, zwartej, bezdźwięcznej. W imionach rzymskich: T. = Titus. W bibljografji t. = tom. W handlu T. = Tara; t. = tonna. W muzyce T = Tonika, również tenor; t = tempo.

Ta, znak chemiczny pierwiastka tantalu.

Taaffe Eduard, hr., polityk austrj., (1833—1895), 1867 minister spraw wewn., oświaty i obrony krajowej, 1868—70 premjer, 1870—1 min. spraw wewn., potem namiestnik Tyrolu. 1879 znów min. spraw wewn. i premjer do r. 1893. Był zwolennikiem federalizmu, ale jego program „pojednania narodowości" Austro-

E. Taaffe.

Węgier natknął na opozycję niemieckich klerykałów, Polaków i Czechów.

Taafinge, duńska wyspa na płd. od Fjonji, należąca do okręgu Svendborg z 70 km² i 4.277 mieszk.

Tabago, ob. Tobago.

Tabaka, sproszkowany tytoń, służący jako używka, pobudzająca do kichania. Zażywanie t., które zwłaszcza w XVIII. w. było bardziej rozpowszechnione jak palenie tytoniu, wyszło prawie zupełnie z użycia.

Tabakierka, płaska puszka lub pudełeczko na tytoń; t. ze złota, srebra, emalji, porcelany lub drzewa bywały nieraz artystycznie zdobione. Najozdobniejsze t. pochodzą z XVIII. w.

Tabakosis, choroba wywołana wdychiwaniem pyłu tytoniowego (ob. Pył).

Tabanus bovinus, ob. Bąk.

Tabari Abu Dża'far Mohammed ibn Dżerir, uczony mahometański, (838—923). Jego „Tefsir" zawiera zbiór starych objaśnień Koranu. Pisał dzieła treści historycznej („Annales" i prawniczej. Stworzył osobną szkołę prawniczo-teologiczną „Dżeririja", która skończyła się wraz z jego uczniami.

Tabarije, ob. Tyberjada.

Tabarin, szarlatan franc., (ok. 1584—1633), wsławił się swemi kawałami, typowy przedstawiciel swego czasu.

Tabarrini Marco, historyk włoski, (1818—1898), adwokat we Florencji, 1865 członek, 1892 prezydent włoskiej Rady Państwa, założyciel „Archivio storico italiano".

Tabasco, górzysty i lesisty stan w Meksyku nad zatoką Campeche z 25.337 km² i 216.437 mieszk., głównie Indjan. Stolicą jest Villahermosa (San Juan Bautista de T.).

Tabassaran, część płd. Dagestanu, zamieszkiwana dawniej przez Jezydów. Mieszkańcy T., zwani Tabassaranami (28.000), wiodą życie napół koczownicze, zajmując się owczarstwem, sadownictwem i rolnictwem.

Tabatinga, mała osada w Brazylji, na granicy Peru, końcowy punkt żeglugi na Amazonce.

Tabela (łac.), zestawienie ułożone wedle rubryk: t. historyczne, genealogiczne, przyrodnicze, także t. logarytmów, procentów i t. d. w arytmetyce i trygonometrji i t. d. Por. Statystyka.

Tabela likwidacyjna, ob. Likwidacyjna tabela.

Taberistan, górzysta kraina w płd.-wsch. części prowincji Mazenderan (Persja), staroż. Hyrkanji.

Tabernaculum (łac. tabernaculum, namiot), 1. w łac. tłumacz. Biblji namiot, w którym Żydzi przechowywali arkę przymierza.

2. W kośc. katol. miejsce w ołtarzu, służące na przechowywanie Najśw. Sakramentu. Zwie się także cyborjum (łac. cibus, chleb).

Tabernaemontana L. (nabiałnica, świeżan), krzewy lub drzewa z rodziny Apocynaceae, mają liście całobrzegie i mięsiste owoce. Rosną w krajach tropikalnych. T. utilis Arn. sok mleczny wypływający z kory służy jako napój. T. dichotoma Roxb. z Cejlonu, wiecznie zielone drzewo, dostarcza owoców podobnych do jabłek.

Tabes (łac.), uwiąd (usychanie), szczególnie tabes dorsalis, ob. Rdzenia pacierzowego wiąd.

Tabes mesaraica, powiększenie gruczołów zaotrzewnowych, występuje szczególnie u dzieci, na tle gruźliczem.

Table d'hôte (franc.), wspólne obiady i kolacje (przy jednym stole lub osobnych stolikach) w pensjonatach, hotelach i t. d.

Tableau (franc.), obraz, malowidło; tableaux vivants, żywe obrazy.

Tabletki (kołaczyki), forma lekarstwa, zawierająca jego ściśle określoną ilość. Proszki z pewnemi substancjami łącznemi dają się ugnieść w t.

Tablice logarytmiczne, ob. Logarytm.

Tablice Snellena, ob. Snellen.

Tabliczka mnożenia, ob. Mnożenia tabliczka.

Tablinum (od łac. tabula = tabliczka do pisania), pokój w domu rzymskim, położony poza atrium, służył za pracownię pana domu (ob. Rzymskie państwo [życie prywatne]).

Taboleira, w Brazylji nazwa falistych, posłynnych równin.

Tabor, obóz warowny, często ruchomy, którego zasłonę stanowią wozy spięte łańcuchami. Szyk taborowy miał znaczenie dla defensywnego działania, w walkach nielicznych wojsk przeciw przeważającym siłom nieprzyjaciela. Twórcami szyku t. są czescy husyci w XV. w.; z Czech przeszczepiony do Polski i tu udoskonalony, znalazł klasyczne zastosowanie w bitwie pod Obertynem. Później słyszymy często o stosowaniu tego szyku, a do doskonałości w taborzeniu doszły wojska kozackie, czyniąc z t. istną ruchomą twierdzę, niesłychanie trudną do zdobycia. — W czasach dzisiejszych pod nazwą t. rozumie się kolumny amunicyjne i żywnościowe, podążające za wojskiem w czasie jego przemarszów. Dzielą się t. na 2 typy: ciężkie (przy dowództwach większych jednostek) i lekkie (przy bataljonach i kompanjach).

Tabor (arab. Dżebel Tur), góra w Palestynie, 9 km na płd.-wsch. od Nazaretu, wys. 562 m. Na T. pobił Barak Kananitów, a w 1799 Kléber Turków pod Ibrahimem. Góra ta uchodziła za miejsce objawienia się Chrystusa.

Tabor, miasto powiat. w płd. Czechach, nad rz. Lużnicą, przy kolei: Praga—Gmund z 12.561 mieszk., gotyckim kościołem i ratuszem (XVI. w.), muzeum i przemysłem. Miasto założone w 1420 przez husytów jako ośrodek kultu, zostało zamienione później w warowny obóz (ob. Taboryci).

Tabora, miasto okręg. w Tanganice (Afryka Wsch.) i ważny ośrodek handlu z 25.000 mieszk.

Táborský František, poeta czeski, ur. 1858, wydał zbiory poezyj, (1884, 1893, 1906), poemat satyryczny: „Stara komedja" (1892), poemat o Husie: „Halleluja" (1919).

Taboryci, skrajny odłam husytów. Działalność ich datuje się jeszcze od czasów Wacława IV. czeskiego (um. 1419); zyskali na znaczeniu po zgromadzeniu się w 1419 na górze Tabor (ob.). Przekonania religijne opierali na indywidualnem tłumaczeniu Pisma św., w kwestjach społecznych wyznawali zasadę równości stanów i majątków. Jan Žižka z Trocnowa, ich

przywódca, zorganizował ich siłę wojskową; po jego śmierci (1424) jego zwolennicy odłączyli się od T. jako „Sieroci" (ob.). Wyprawa Zygmunta Korybutowicza, namiestnika Witolda, któremu umiarkowane żywioły ofiarowały koronę czeską (1420—22), nie powiodła się w dużej mierze z powodu braku poparcia ze strony T. W bitwie pod Lipanami (1434) zostali pokonani przez umiarkowanych i stracili na znaczeniu.

Tabu (tapu, kapu, polinez. „wzbronione"), zwyczaj, zabraniający, czasowo lub na stałe, już to wszystkim, już też jednej tylko osobie używania jakiejś rzeczy, dotykania pewnych ludzi, zwierząt czy przedmiotów i t. p. Ma on za cel zabezpieczenie własności lub ochronę przed niebezpieczeństwem, jakie kryje w sobie przedmiot obłożony tym zakazem. Przekroczenie t. wymaga długiej ceremonji oczyszczającej, a często karane jest śmiercią. Zwyczaj ten, panujący powszechnie wśród wyspiarzy Polinezji i Mikronezji, spotyka się i u innych ludów pierwotnych.

Tabula (łac.), tablica; stół.

Tabula Peutingeriana, ob. Peutinger Konrad.

Tabula rasa (łac.), czysta niezapisana tablica, por. Locke.

Tabulata, grupa kopalnych korali o nieustalonej pozycji systematycznej. Kolonje złożone zwykle z wapiennych rurek, poprzedzielanych poprzecznemi płytkami (tabulae). Żyły przeważnie w epoce paleozoicznej.

Tabulator, urządzenie do przesuwania wózka w maszynach do pisania na nastawione kolumny; ob. Pisanie na maszynie.

Tabulatura (włosk. intavolatura), notacja wprowadzona w XV. w., zestawiająca w formie partytury wszystkie głosy kompozycji wielogłosowej zapomocą liter lub cyfr. Najstarsza jest t. organowa, której początki sięgają jeszcze IX. w., gdy notowano nuty zapomocą 7—15 liter łacińskiego alfabetu. Dla innych instrumentów, zwłaszcza dla lutni, istniały rozmaite t. literowe lub cyfrowe, odnoszące się do chwytów na gryfie i oznaczające różne tony, zależnie od stroju lutni. — W muzyce polskiej najstarszą dotąd znaną t. jest t. Jana z Lublina, pochodząca z XVI. w.

Tabun, stado koni.

Taburet (z franc. tabouret), stołek wyściełany, niskie krzesło bez oparcia.

Tacca Forst. (krąpiel), rośliny zielne z rodziny Taccaceae. T. pinnatifida Forst. rodzima w płd. Azji aż do Nowej Gwinei, hodowana wszędzie w krajach tropikalnych dla kłączy bogatych w skrobię, z której wypieka się chleb (arrowroot z Tahiti).

Taccaceae (krąpielowate), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Liliiflorae, należą tutaj rośliny zielne o podziemnym kłączu, o dużych liściach, kwiatostany pozbawione liści. Kwiaty promieniste o podwójnym, barwnym okwiecie, pręcików 6, słupek dolny, złożony z trzech owocolistków, znamię duże tarczowate, owocem puszka lub też jagoda. Najważniejszy rodzaj: Tacca.

Tacchini Pietro, astronom włoski, (1838—1905), 1879 dyr. obserwatorjum w Rzymie, dokonywał przeważnie obserwacyj astrofizycznych, w 1871 założył wraz z Secchim włoskie Towarzystwo Spektroskopiczne.

Taceat mulier in ecclesia, ob. Mulier taceat...

Tacet (łac. „milczy"), oznacza w partyturze chóru lub orkiestry, że jeden z głosów nie bierze udziału.

Tachira, stan w Wenezueli, w Kordyljerach Merida, na granicy Kolumbji z 11.100 km² i 172.900 mieszk. Stolicą jest San Cristobal.

Tachograf, tachometr, ob. Prędkości pomiary.

Tachtadżowie, resztka pramieszkańców Cylicji, Licji i Lidji (około 5000), mówią po turecku.

Tachy... (greck.), w słowach złożonych: szybko.

Tachygeneza (z grec.), rozwój przyspieszony, z pominięciem np. pewnych stadjów larwalnych.

Tachyglossus, p. Kolczatka.

Tachygrafja (greck.), szybkie pismo, por. Stenografja.

Tachykardja (greck.), przyspieszenie tętna (do 200 uderzeń na minutę), może występować napadowo (t. paroksyzmalna) na tle schorzeń nerwowych i organicznych serca.

Tachylit, skała, szklisto wykształcony bazalt, rozpuszczający się łatwo w kwasie solnym; por. Hydrotachylit.

Tacitus Publius Cornelius (Tacyt), historyk rzym., (ok. 55—120), za Wespazjana pretor (88) i konsul (97), następnie namiestnik Azji. Napisał: „Dialogus de oratoribus" (o przyczynach upadku wymowy), „De vita et moribus Agricolae" (życiorys jego teścia), „Germania" (źródłowe dzieło do dziejów kultury germańskiej), oraz główne jego dzieła: „Historiae" (14 ks., lata 69—96) i roczniki „Ab excessu divi Augusti" (16 ks., lata 14—68), zachowane tylko częściowo. Zwolennik republiki arystokratycznej, analityk i charakterolog, stylista o wymownej zwięzłości i poetyckim polocie. Liczne wyd. krytyczne (m. i. Halm-Andresena, V. wyd. 1912—14) i komentowane. „Dzieła wszystkie" przeł. A. Naruszewicz (1772—83, 4 t.), nadto przekłady Kar. Kojałowicza, Euz. Słowackiego, Włod. Okęckiego.

Tacitus, rzymski cesarz Imperator Caesar M. Claudius T. Augustus, * ok. 205 po Chr. Po śmierci Aureljana wyniesiony przez senat na tron, rządził po jego myśli (275—276) przez sześć miesięcy, zginął z rąk żołnierzy na wyprawie przeciw Gotom w Cylicji.

Tacitus consensus (łac.), milczące przyzwolenie, zgoda; por. Qui tacet, consentire videtur.

Tacjan, chrześcij. apologeta z II. w., z Syrji, uczeń Justyna, męczennika rzymskiego, autor Apologji i harmonji ewangelicznej p. t. Diatessaron.

Tacna, 1. departament w płd. Peru z 9.312 km² i 16.500 mieszk. Stolicą jest Locumba. 2. do 1929 prowincja w płn. Chile, należąca obecnie częścią do Peru, nad oceanem Spokojnym z 24.000 km² i 44.379 mieszk. Górzysta kraina (Parinacota 6376 m) jest pustynią, posiada jednak bogate złoża guana, saletry, miedzi, cyny, siarki i srebra. Stolica T. (San Pedro de T.), nad rzeką T., połączona koleją z portem Arica, ma 16.376 mieszk. T. tworzyła od 1883 przed-

miot sporu między Chile i Peru, aż w 1929 przyszło za pośrednictwem prezydenta Hoovera do ugody, na mocy której Peru otrzymało płn. część T. z miastem T. (ok. 10.000 km² z 24.000 mieszk.), a Chile część płd. z miastem Arica (ok. 13.000 km² z 20.000 mieszk.).

Tacoma, ważne miasto handlowe i port w stanie Washington (Ameryka płn.), nad cieśn. Puget, punkt końcowy kolei Northern Pacific ze 110.100 mieszk., muzeum indjańskiem, uniwersytetem (od 1903) oraz znacznym przemysłem rolniczym, drzewnym i metalurgicznym. Wpobliżu miasta wznosi się silnie złodowacony szczyt M o u n t T. (Mount Rainier, 4316 m).

Tacora, wulkan, znajdujący się w stadjum solfatary w prowincji Tacna (Chile), wysoki 6017 m. Na płd. odeń biegnie przełęcz T. (4.180 m).

Tactus (łac.), zmysł dotyku.

Tacuarembo, departament w Urugwaju z 21.015 km² i 82.247 mieszk. S t o l i c a T. (San Fructuoso) ma 7.000 mieszk.

Tacutu, rzeka na granicy ang. Gujany i Brazylji, wypływająca z gór Księżycowych, długa 550 km, uchodzi do Rio Branco.

Tacyt, ob. Tacitus.

Taczanowski Władysław, ornitolog pol., (1819—1890), kustosz gabinetu zoolog. Uniw. Warszawskiego. Odbył podróże po Algerze, opracował ptaki Syberji i Ameryki płd. i środk. Napisał: „Ornithologie de Pérou" (1884—1886), „Ptaki krajowe" (1882) i wiele in.

Taczki, jedno- lub dwukołowy wózek ręczny, zbudowany w ten sposób, że się go popycha przed sobą, trzymając za rękojeści.

Tadema Alma, ob. Alma Tadema.

Tademait (Tadmait), kredowa pustynna wyżyna (400—500 m) na Saharze algerskiej z szeregiem oaz palmowych i chowem bydła.

Tadeusz Juda, apostoł, ob. Judasz Tadeusz.

Tadmor, aramejska nazwa Palmiry.

Tado (Thado), jedno z plemion Kuki (ob.) w Assamie.

Tadorna, rodzaj kaczki, gnieździ się w norach. T. casarca L. p. kaczki. K a c z k a o h a r (T. tadorna L.), żyje na wybrzeżach Europy, Azji i Afr. płn., także w Polsce nad Bałtykiem. Dostarcza puchu i jaj.

Tadse, lud syberyjski, ob. Orocze.

Tadżikistan, autonomiczna republika sowiecka w Turkiestanie, utworzona w 1924 z części Turkiestanu i Buchary, a granicząca z Afganistanem, Chinami, republ. Kirgiską i Uzbekistanem ze 134.735 km² i 827.443 mieszk. Większą część T. zajmuje system górski Pamirsko-Alajski (Pik Garmo, 7495 m), główne rzeki: Amu-Darja i Serawszan. Z licznych jezior pamirskich największe jest Kara-Kul. Nizina nad Amu-Darją ma suchy klimat pustynny, góry klimat wilgotny i chłodny.

75% ludności tworzą Tadżikowie, poza tem jest 21% Uzbeków oraz trochę Kirgizów, Kazak-Kirgizów, Turkmenów, Arabów i Żydów. 6% ludności jest koczownicza. Trudni się ona przeważnie rolnictwem (420.900 ha obszarów uprawnych), w którem dużą rolę odgrywa sztuczne nawodnienie oraz prowadzi ekstensywną hodowlę bydła. Kopaliny są niewyzyskane, dróg brak niemal całkiem, buduje się dopiero kolej z Termes w Uzbekistanie do stolicy T.: D j u s z a m b e (5.607 mieszk.). Górzysta część T. tworzy autonomiczny obszar Góry-Badachszan.

Tadżikowie, dawni mieszkańcy Tadżikistanu i Uzbekistanu, zaliczani do Irańczyków, zmieszani z Arjami (około miljon głów). Zajmują się rolnictwem, handlem ze wsch. Turkiestanem i Syberją, garncarstwem, tkactwem; wyznają mahometanizm, zmieszany z dawnemi animistycznemi wierzeniami. Język ich jest jednym z djalektów perskich.

Tadż-Mahal, mauzoleum, ob. Agra.

Tadżurra (Tadjura, Tedjurra), zatoka na wybrzeżu franc. Somali w cieśninie Bab-el-Mandeb.

Tael, chińska waga srebra = 10 mace lub tsien = 100 kandarin lub fen = 1000 kesz lub li; rozpowszechniona także w Indochinach i na Jawie; waga różna w różnych miejscowościach, przeciętnie ok. 37.783 g. Także moneta rachunkowa o rozmaitej zawartości srebra, przeciętnie 1 t. srebrny = ok. 12 zł.

Taenia, rodzaj tasiemca, ob. Tasiemce.

Tafilet (Tafilelt), grupa oaz w płd. Marokku, zawdzięczających swe powstanie Wadi T. z 1.380 km² i ok. 100.000 mieszk., a razem z krajem Sedjelmassa z 850.000 mieszk. Główne osady: R i s s a n i i B u-a m.

Taft, wieś w prow. Jesd (Persja) z ok. 4.000 mieszk., główna siedziba sekty czcicieli ognia.

W. H. Taft.

Taft William Howard, prezydent Stanów Zjednoczonych Am. Płn. ur. 1857, adwokat, sędzia, 1900 przewodniczący komisji filipińskiej, 1901—03 gubernator tych wysp, 1904—08 minister wojny, 1909—1913 prezydent, 1913—21 profesor w Yale, od 1921 najwyższy sędzia St. Zj. Am. Płn., założyciel amerykańskiej Ligi Pokoju.

Tafta, tkanina jedwabna o splocie gładkim, zazwyczaj silnie obciążona bają i przez to szeleszcząca.

Tag (Tagh, Tau, wsch.-turec.), góry.

Tagale (Dar-T., Tekelea), górzysta kraina w Kordofanie, należąca do ang.-egip. Sudanu.

Tagalowie, plemię malajskie z Luzonu; w języku ich hiszpańscy misjonarze wydali szereg dzieł. Por. Filipiny, Malajowie.

Taganrog, miasto okręg. na Płn. Kaukazie (Rosja), nad morzem Azowskiem, przy kolei: Charków— Rostow z 85.608 mieszk., 2 muzeami, instytutem organizacji pracy dla zagłębia Donieckiego, znacznym przemysłem (skórny, papierowy, metalowy, maszynowy) i portem. T. założył Piotr Wki w 1698.

Tagetes L. (s z a r a ń c z y k i), zioła z rodziny Compositae, kwiaty barwy żółtej, pomarańczowej lub też brunatno-czerwonej, rosną w cieplejszej Ameryce. Meksykańskie T. patula L. i T. erecta L. hodowane w licznych odmianach jako ogrodówki. Kwiaty T. patula (Flores africani) zawierają eteryczny olejek, używane jako środek napotny, moczopędny oraz przeciw robakom.

Tagga (Tagel), zatoka na płn. wybrzeżu Ozyrji.

Tagil, rzeka na Uralu (Rosja), długa 267 km, wypływa z gór Ural, przepływa przemysłowy obszar T. i uchodzi do Tury.

Tagilit, minerał, wodny zasadowy fosforan miedzi o składzie: $Cu_3P_2O_8 . Cu(OH)_2 . 2 H_2O$, występujący w jednoskośnych kryształach lub sferycznych konkrecjach, barwy zielonawej. Tw. 3—4, c. wł. 4,1. Występuje w Niżnym Tagilsku na Uralu.

Tagle y Portocarrero José Bernardo, peruwiański mąż stanu, (1779—ok. 1821), 1813 poseł do Kortezów w Limie, pierwszy ogłosił w Trujillo niepodległość Peru i został pierwszym prezydentem tej republiki.

Tagliacozzo, miasto w prow. Aquila degli Abruzzi (Włochy), przy kolei: Rzym—Castellamare Adriatico z 9.314 mieszk., romańskim kościołem z XIII. w. i pałacem Orsinich z XIV. w. Na płd.-wsch. od T. pobił 23. sierpnia 1268 Karol Andegaweński Konradyna.

Tagliamento, rzeka w prow. Udine (płn. Włochy), długa 170 km, wypływa z Alp Friulskich, dzieli się w dolnym biegu na liczne ramiona i uchodzi do Adrjatyku. W końcu października 1917 toczyły się nad T. zażarte walki.

R. Tagore.

Tagore (ang. transkrypcja bengalskiego Thâkur, t. j. „pan"), Rabindranâth (t. j. książę słońca"), pisarz indyjski, ur. 1861, wychowany po europejsku, wsławił się w r. 1912 angielskim przekładem „Gitanjali" (pis. 1907—10), w 1913 odznaczony nagrodą literacką Nobla. Jego liczne utwory liryczne i dramatyczne, religijne i filozoficzne, głoszące miłość do świata i Boga, pisane najpierw po bengalsku, ukazywały się następnie po angielsku, tłumaczone na różne języki. Na polski m. i. przez Jana Kasprowicza („Gitanjali, 1918), Leopolda Staffa („Owocobranie", 1921), Andrzeja Gawrońskiego („Sâdhana", 1924), Stanisława Schayera („Pieśni Kabira", 1923), Jerzego Bandrowskiego, Józefa Birkenmajera i i., najwięcej w wydawnictwie „Bibljoteki Laureatów Nobla". O. T.: H. Meyer-Benfey (niem. 1921), E. Thompson (ang. 1921 i 1926) i i.

Tagus, łacińska nazwa rz. Tajo (ob.).

Tagwan (p o l a t u c h a l., Pteromys petaurista L.), zwierzę z rzędu gryzoni, wielkości kota, z puszystym ogonem i błonami lotnemi, jak u polatuchy właściwej, ob. Żyje na drzewach na Cejlonie, półwyspie Malabar i w Siamie.

Tahaa (Otaha), jedna z franc. wysp Towarzyskich z 82 km² i 1200 mieszk.

Taharka (T a h r a k, biblijny T i r h a k a), król egipski, (688—663 przed Chr.), Etjopczyk, walczył nieszczęśliwie z Sanheribem i Asarhaddonem.

Tahiridzi, mahometańska dynastja w Persji, zał. (822) przez Persa Tahira. Syn jego, Abdallah, (828—844), najpotężniejszy władca z tej dynastji.

Tahiti (Otaheiti), największa z franc. wysp Towarzyskich na oceanie Spokojnym z 1042 km² i 8.585 mieszk. Wyspa składa się z 2 młodowulkanicznych masywów górskich (Orohena 2237 m), połączonych wąskim przesmykiem i jest okolona rafami koralowemi. Klimat jest łagodny i wilgotny, uprawia się palmy kokosowe, trzcinę cukrową, bataty, kawę i i., a wywozi koprę, rum, macicę perłową i fosfaty. Stolicą i głównym portem jest P a p e e t e. Wyspa została odkryta w 1606 przez Quiros'a.

Tahoe, Lake, jezioro na granicy Kalifornji i Newady, 2049 m nad poz. morza, z 530 km², głębokie 450 m, nigdy nie zamarza. Truckee River odwadnia je do Pyramide Lake.

Tahta (Tachta), miasto okręg. w prow. Girgeh (Egipt Górny), wpobliżu Nilu z 19.000 mieszk.

Tahuata (Santa Cristina), franc. wyspa w archip. Markizy (Marquesas) z 70 km² i ok. 400 mieszk.

Tai (Tajowie), ob. Szan.

Taichu (Taiwanfu), stolica prowincji T. na wyspie Taiwan, 24 km od jej zach. wybrzeża z 44.104 mieszk. i handlem.

Taihangszan, góry w Chinach na zach. krawędzi Wielkiej Równiny, na płn. od Huangho, wysokie do 900 m, zbudowane z utworów kambryjskich (na płn.) i karbońskich (na płd.) z bogatemi pokładami węgla i żelaza.

Taihoku (Taipö), stolica wyspy Taiwan z 205.613 mieszk., muzeum, uniwersytetem (od 1928) i znacznym handlem. Kolej łączy T. z portem Tamsui.

Taihu (Tahu), płytkie i usiane wyspami jezioro w delcie Jangtsekiangu (Chiny), bardzo rybne, ma 4.000 km² powierzchni. Kanały łączą je z Suczou i innemi miastami.

Taijuanfu (Jangkü), stolica prow. Szansi (Chiny), nad Fönnho, położone w lessowej kotlinie z ok. 220.000 mieszk. Ma „Department of Science", fabr. broni i wyrobów żelaznych.

Taiku (Taikyu), stolica prow. Płn. Keiszo w Korei (Japonja) z 77.263 mieszk. i przemysłem jedwabniczym.

Taikun, tytuł japoński, ob. Szogun.

Taikwa (reforma t.), przekształcenie Japonji wedle wzorów chińskich w w. VII.

Tailhade Laurent, pisarz franc., (1854—1919), autor liryków zebranych w „Poèmes élégiaques" (1907), poematów satyrycznych, nieraz b. śmiałych, zebranych w „Poèmes aristophanesques" (1904), utworów dramatycznych („La farce de la marmite", 1907, przeróbka „Aulularia" Plauta), studjów („Quelques fantômes de jadis", 1920).

Taillandier René Gaspard Ernest, pisarz franc., (1817—1879), od 1873 członek Akademji. Główne dzieła: „Scot Erigène et la philosophie scholastique" (1843, II. wyd. 1877), „Histoire de la jeune Allemagne" (1849), „Études sur la révolution en Allemagne" (1853, 2 t.), „Maurice de Saxe" (1865), „Le roi Léopold et la reine Victoria" (1878, 2 t.).

Taille (franc.), w muzyce nazwa tenoru; basse-t. znaczy drugi tenor (niższy) czyli baryton. — Danina składana przez wasalów w Anglji i we Francji, później (do 1789) we Francji podatek majątkowy i dochodowy.

Taille-douce (franc.), miedzioryt, w odróżnieniu od taille-dure — stalorytu.

Tainan, stolica prowincji T. w płd.-zach. części wyspy Taiwan z 87.930 mieszk. i handlem.

H. Taine.

Taine Hippolyte, franc. historyk, filozof i krytyk, (1828—1893), od 1878 członek Akademji, napisał m. i.: „La Fontaine et ses fables" (1853), „Essai sur Tite-Live" (1856), „Voyage aux eaux des Pyrénées" (1855, 17. wyd. 1907, przekł. pol. 1898), „Les philosophes classiques français du XIX. s." (1856, 11. wyd. 1913), „Essais de critique et d'histoire" (1858, 6. wyd. 1905), „Histoire de la littérature anglaise" (1864, 4 t., 12. wyd. 1905—06; t. I. i II. przeł. E. Orzeszkowa, 1900; metodologicznie najważniejsze jego dzieło), „Le positivisme anglais" (1864, przekł. pol. 1883), „Nouveaux essais de critique et d'art" (1865, 8. wyd. 1905), „Voyage en Italie" (1866, 2 t., 13. wyd. 1907; przeł. A. Sygietyński, 1886, II. wyd. 1908, 2 t.), „Notes sur Paris" (1867, 16. wyd. 1907, satyryczne), „De l'intelligence" (1870, 2 t., 12. wyd. 1912), „Notes sur l'Angleterre" (1872, 13. wyd. 1907), „Philosophie de l'art" (1881, 2 t., 14. wyd. 1913, przeł. A. Sygietyński, 1896, II. wyd. 1911, 2 t.), „Les origines de la France contemporaine" (1876—93, 6 t., 26. wyd. 1907 n.; „Francję przed rewolucją" przeł. P. Chmielowski i Edw. Grabowski, 1881), „Derniers essais de critique et d'histoire" (1894, 3. wyd. 1903). Uczeń Comte'a, wprowadził pozytywizm do nauk historycznych; w rozwoju ludzkości uwzględniał przedewszystkiem trzy czynniki: rasę, środowisko i epokę, do których u genjuszów przybywa nadto „faculté maîtresse" (zdolność panująca względ. zasadnicza). O T.: A. de Margerie (II. wyd. 1894), Piraud (V. wyd. 1912) i i.

Tainowie (Taino), wymarła pierwotna ludność Antylów i wysp Bahama; deformowali sztucznie głowy, byli odważnymi żeglarzami.

Taiping, stolica malajskiego państewka Perak z 21.111 mieszk.

Taiping („wielki pokój"), nazwa powstańców w Chinach (1851—66).

Tairow (właśc. Kornbliet) Aleksandr, rosyj. reżyser i dyrektor teatralny, ur. 1885, w 1914 założył w Moskwie teatr kameralny, wraz z Meyerholdem twórca nowego teatru rosyjskiego, który w dobie ekspresjonizmu silnie wpłynął na teatr zach.-europejski. Napisał ważne dziełko: „Teatr wyzwolony" (1923).

Tais, 1. hetera z Aten, nakłoniła rzekomo Aleksandra W. do spalenia pałacu królewskiego w Persepolis.

2. legendarna święta chrześcijańska, pokutnica.

Tais (Taas, Ta'izz), miasto w Jemenie z ok. 5.000 mieszk., za Rezulidów (1229—1454) jedno z najświetniejszych miast płd. Arabji, obecnie w większej części w ruinie.

Taiserbo, jedna z oaz Kufra (ob.).

Taiszan, święta góra w Chinach, w zach. części prow. Szantung, 1545 m wysoka, zbudowana z gnejsu i granitu, ze świątynią taoistów.

Taitsing, chiński ród panujący.

Taittinger Pierre, polityk francuski, ur. 1887, od 1919 poseł nacjonalistyczny, przywódca związku Jeunesse patriotes zorganizowanej po faszystowsku, walczącej z komunistami, liczącej w 1926 30.000 członków.

Taiwan (portug. Formoza), japońska wyspa na wsch. od płd. Chin, oddzielona od nich cieśn. Fukien, ma razem z 14 przyległemi wyspami i grupą Pescadores 35.964 km² i 4,241.759 mieszk. Wyspa jest przecięta 3 południkowemi pasmami górskiemi (Niitakayama 4.145 m). Obszary równinne rozpościerają się głównie w zach. części wyspy. Częste są trzęsienia ziemi (w płn. części występują solfatary i cieplice) i tajfuny. Klimat jest wilgotny, gorący i niezdrowy. 67% obszaru pokrywają lasy, mające charakter podzwrotnikowy. Posiada wiele endemicznych gatunków zwierząt. Ze zwierząt domowych posiada T. bydło rogate, bawoły, nierogaciznę i kozy.

Ludność składa się we wnętrzu i na wsch. wybrzeżu wyspy z plemion malajskich (86.733 głów), nieużywających prawie odzienia i po części ludożerców, natomiast na płn. i zach. mieszka przeważnie ludność chińska (3,923.752 głów); Japończyków jest tu 195.769 głów. Japończycy mają 132 szkoły powszechne z 25.895 uczn., tubylcy 539 szkół z 216.011 uczn. Uprawia się przeważnie ryż, trzcinę cukrową, herbatę, trawę chińską i jutę. Poza tem dostarcza T. kamfory, opjum, soli, tytoniu, złota, miedzi, węgla, nafty. Kwitnie również chów bydła i rybołówstwo. Wywozi się cukier, herbatę, węgiel i kamforę. Krajem zarządza gubernator z radą przyboczną, stolicą jest Taihoku. Wyspa dzieli się na prowincje: Taihoku, Szinchiku, Taichu, Tainan i Takao.

Wyspa tworzyła od niepamiętnych czasów teren immigracji chińskiej, w 1624—61 opanowali jej część Holendrzy, w 1661—83 stworzył tu chiński admirał Kuoh-sing państwo, złączone później z Chinami. W 1895 odstąpili Chińczycy T. Japonji, ta jednak musiała stoczyć ciężką walkę z tutejszymi Chińczykami, którzy stworzyli tu nawet osobną republikę.

Tajemna wiedza, określenie nauk udzielanych tylko wybranym i zachowywanych w tajemnicy, jak kabała żydowska, greckie misterja, nauki gnostyków chrześcijańskich i in. Por. Okultyzm.

Tajemnica lekarska, ob. Lekarz.

Tajemnica listów i korespondencji, stanowi jedno z praw zasadniczych, które konstytucje nowoczesnych państw gwarantują obywatelom. Wedł. art. 106 Konstytucji polskiej z 1921 naruszenie tej tajemnicy dopuszczalne jest tylko w pewnych wyraźnie przewidzianych wyjątkowych wypadkach.

Tajemnicy naruszenie, przestępstwo, polegające na bezprawnem otwieraniu korespondencji, przyłączeniu się do przewodu telefonicznego lub telegraficznego, wyjawieniu faktów życia prywatnego, o których sprawca uzyskał wiadomość w związku z wykonywanym przez siebie zawodem. Niema przestępstwa, gdy wyjawiający tajemnicę czyni to ze względu na uzasadniony interes publiczny lub prywatny (art. 245—6 polskiego proj. karnego). Kto umyślnie wyjawia wiadomości, które ze względu na dobro Państwa polskiego należy zachować w tajemnicy przed rządem obcego państwa, ulega karze według art. 1. Rozp. Prez. Rzplt. o karach za szpiegostwo i inne przestępstwa przeciw państwu.

Tajfun (chiń. Taifung), nazwa wirowego wichru na morzach wsch.-azjatyckich, wiejącego szczególnie w jesieni i w lecie, przeważnie na płn. od 8° szer. geogr. płn., zwłaszcza na wsch. od Filipin. Z powodu swej szybkości i niebywałej siły t. wywołują ogromne zniszczenia.

Tajga, rozległe lasy bagniste w zach. Syberji, na płd. od tundr, a złożone z drzew szpilkowych. Leżą wzdłuż linji, gdzie temperatura najcieplejszego miesiąca wynosi 10°.

Tajga, miasto w okręgu Tomsk, na Syberji, przy kolei Syberyjskiej z 10.915 mieszk.

Tajgetos (Pentedaktylon), łańcuch górski na Peloponezie, tworzący granicę Lakonji i Messenji, wysoki do 2410 m (Hagios Ilias).

Tajmyr, półwysep w płn. Syberji, między ujściem Jenisseju i zatoką Chatanga, należący do okręgu Krasnojarsk, z przylądkiem Czeluskin na płn. krańcu. Przecina go rzeka T. (500 km długa), która przepływa przez 100 km szerokie jezioro T. i uchodzi do zatoki T., oraz góry Byrranga (600—900 m). U wybrzeża leży archipelag T. z Ziemią Północną (dawniej Ziemia Ces. Mikołaja II).

Tajna dyplomacja oznacza rokowania prowadzone przez mężów stanu w sekrecie przed opinją publiczną. Żądaniem pacyfistów było zawsze zniesienie t. d. Bolszewicy w Brześciu Litewskim 1918 przeparli początkowo jawność rokowań, również figuruje ona w pierwszym punkcie żądań Wilsona. Mimo to dyplomacja powojenna nie różni się w niczem od dawniejszej.

Tajne pismo (kryptografja), czyli pismo zrozumiałe tylko dla wtajemniczonych, opiera się na dwóch zasadach: 1. Na zasadzie t. zw. szyfry, t. j. specjalnie ugrupowanych liter lub cyfr, które czytane bezpośrednio nie układają się w słowa zrozumiałe i z których tylko według pewnej umówionej zasady, t. zw. klucza, można wybierać litery i składać we właściwe zgłoski i słowa. 2. Na zasadzie klucza kablowego (zw. „code"), t. j. słownika, w którym alfabetycznie ułożonym słowom, t. zw. słowom code'u, odpowiadają całe zdania, mogące znaleźć zastosowanie w depeszach handlowych, a czasami nawet i prywatnych. Szyfrą posługują się władze państwowe, dyplomacja, wojskowość, kluczem kablowym przedewszystkiem kupcy, przy nadawaniu depesz telegraficznych, mając na względzie głównie oszczędność, wynikającą ze skróconej depeszy.

Tajo (Tag, portug. Tejo), największa rzeka półwyspu Pirenejskiego, długa 1008 km (z tego 275 km w Portugalji). Wypływa z Iberyjskich gór krawędziowych w prow. Teruel, a uchodzi pod Lizboną do Atlantyku, żeglowna na 185 km. Główne dopływy: Jarama, Alberche, Tietar, Alagon, Zezere i Zatas.

Tajowie, ob. Szan.

Tajumulco, czynny wulkan w płd.-zach. Gwatemali, wysoki 4210 m.

Taka (Tara), stepowa kraina w prow. Kassala (Sudan ang.-egipski), między Atbarą i Erytreą, zamieszkały przez lud Bedża, ze stolicą Kassala.

Takahashi, hr. Korekiyo, japoński mąż stanu, (1854—1922), 1911 prezes Banku Japońskiego, 1912 minister skarbu, 1915 prezes zarządu prawodawczego, 1918—21 minister skarbu, 1921 premjer.

Takamakiye, japońskie wyroby z laki plastycznie modelowanej, przypominającej płaskorzeźbę, o powierzchni pokrytej warstwą złotej laki.

Takamatsu, stolica okręgu Kagawa (Japonja), na płn. wybrzeżu wyspy Szikoku z 71.897 mieszk. i portem handlowym.

Takanà, szczep Indjan z Boliwji, z nad Rio Beni i Acre, spokrewniony językowo i kulturalnie z Pani.

Takanobu, malarz japoński z pocz. XIII. w.

Takao, stolica jap. prowincji T. na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Taiwan z 46.754 mieszk. i portem.

Takaoka, miasto w okręgu Toyama (Japonja) z 42.600 mieszk.

Takasaki, miasto w okręgu Gumma (Japonja), na wyspie Hondo z 45.698 mieszk.

Takata, miasto w okręgu Niigata (Japonja), w płn.-zach. części Hondo z 30.897 mieszk.

Take Jonescu, ob. Jonescu Take.

Ta-kiang, nazwa nadawana przez Chińczyków rz. Jangtsekiang między ujściem rz. Jalung i Uczang oraz rzece Sungari.

Takin (Budorcas taxicolor Hodgs.), gat. antylopy o krótkich silnych nogach z masywnemi rogami. Wys. 1 m, na grzbiecie czerwonobrunatna; głowa, szyja, ogon i nogi czarne. Żyje w Himalajach.

Taklamakan, piaszczysta pustynia w kotlinie rz. Tarym, zwłaszcza obszary między rz. Jarkand i Chotan.

Takoradi, nowoczesny port handlowy na Złotem Wybrzeżu (Afryka zach.).

Taksacja (z łac.), szacowanie.

Taksim (arab.), nazwa wielkich rezerwuarów wodociągowych w Konstantynopolu; w tureckiej muzyce rodzaj preludjum, przygrywki.

Taksometr, jest to aparat licznikowy do wskazywania opłaty za przejazd dorożkami samochodowemi lub konnemi. Napędzany jest giętkim wałkiem przez jedno z kół i zwykle posiada przełącznik na kilka taks.

Takszaszila, ob. Taxila.

Takt (z łac. tactus, „uderzenie"), ustalenie rytmu muzycznego w ten sposób, że jednostki rytmiczne, mocne i lekkie, następują kolejno po sobie, nadto, że pewne wartości rytmiczne rozpadają się na mniejsze lub też łączą się w większe. W t. parzystym części mocne równe są słabym, w nieparzystym zaś, czyli trójdzielnym, mocna część jest dłuższa od słabej. Zależnie od tego, czy ósemki, ćwiartki, półnuty, czy całe nuty bierze się za jednostki t., powstają różne rodzaje t.; dalsze kombinacje są możliwe przez to, że jednostki t. dzieli się na mniejsze po trzy, np. z taktu 4/4 powstaje przez podział każdej ćwierci na trzy ósemki t. na 12/8. T. cały przekreślony staje się t. alla breve. Poszczególne t. oddzielone są kreskami taktowemi.

Takt, wrodzona subtelność w odnoszeniu się do ludzi w każdej sytuacji.

Taktowanie, techniczna podstawa dyrygowania, „wybijanie" taktu batutą lub zaznaczanie go ruchem ręki.

Taktowe znaki, umieszczone przy kluczu, oznaczają ugrupowanie poszczególnych taktów zapomocą znaków: C, ¢ lub cyfr $\frac{2}{2}$, [illegible] i t. p.

Taktyka (z greck.), pierwotnie nauka o szykowaniu wojska, rozwinęła się już w starożytności w naukę o prowadzeniu wojska do boju i w boju. Podzieliła się zczasem na t. elementarną, traktującą o szykach i formach walki poszczególnych rodzajów broni i na ogólną, o współdziałaniu wszystkich rodzajów broni; dzielono ją również na formalną, traktującą o formach działania, uznanych za typowe i na stosowaną, rozważającą formy działań w związku z warunkami terenowemi, porą dnia i roku i t. p. Odróżnia się także małą t. jako naukę o walce poszczególnych broni i ich współdziałaniu, od wielkiej, jako nauki o koordynowaniu działań wielkich jednostek broni połączonych (dywizyj, korpusów, grup operacyjnych, armij). Dziedzina wielkiej t. pokrywa się z dziedziną operacyjną.

Rozwój t., jako sztuki szykowania wojska i prowadzenia go w bitwie, polegał najpierw na wydzieleniu się z pierwotnej masy walczących oddziałów różnych broni (np. ciężka piechota, łucznicy, jazda), oraz uszykowaniu ich takiem, by mogły wspierać się wzajemnie; później na rozczłonkowaniu ciężkich szyków piechoty o formach prostokąta (falanga) lub kwadratu, na mniejsze ruchliwsze (np. manipuły i kohorty rzymskiej), oraz udoskonaleniu ich współdziałania; w dalszym rozwoju doprowadził do rozczłonkowania armij na szereg części składowych, samodzielnie posuwających się i walczących, przy jednoczesnem zapewnieniu przez odpowiednie rozkazodawstwo i łączność jak najdoskonalszego współdziałania jednostek broni połączonych (u Rzymian legjony, w czasach nowożytnych dywizje, a później korpusy) oraz poszczególnych rodzajów broni (piechota, jazda, sprzęt bojowy, w nowszych czasach artylerja, inżynierja, lotnictwo, bronie pancerne i t. p.).

Typowe formy taktyczne: U starożytnych Greków falanga, w której w zwartym szyku, głębokim na 8—16 szeregów, staje cała ciężka piechota. U Rzymian w II. w. prz. Chr. legjon z 30 manipułów (kompanij), szykowanych każdy w 10 szeregów, szachownicą w 3 linje: hastati, principes, triarii, całość poprzedzona przez walczących w szyku rozproszonym lekko-zbrojnych: velites, jazda po bokach. W I. w. po Chr., po 3 manipuły łączą się w kohortę (bataljon). Przy większej sile wojska (kilka legjonów), stają one obok siebie, cała jazda idzie na skrzydła. — W wiekach średnich t. uwstecznia się; wojska ludów barbarzyńskich ustawiają się w ciężkie hufy; jazda rycerska jako szyk bojowy formuje luźną linję en haye (w płot), która zwolna ustępuje miejsca zwartemu, kilkuszeregowemu szykowi en muraille (w mur), albo pełnym kwadratom; piechota stosuje szyk w pełne kwadraty. — W czasach nowożytnych dokonywa się postęp pod wpływem wzorów starożytnych i rozwoju broni palnej; Maurycy Orański formuje skwadrony (bataljony) z 500 ludzi, stawiając w nich spiśników w środku, strzelców po bokach, i ustawia je szachownicą w brygady (analogja do kohorty i legjonu); udoskonala ten szyk Gustaw Adolf (brygada szwedzka). Poszczególne oddziały piechoty szykują się w 6 szeregów; jazda zrazu w głębokich kornetach walczy ogniem, t. pistoletowa (odmiennie j. polska); później przechodzi w szyk 4-szeregowy. Pod wpływem dążenia do pełniejszego wyzyskania broni palnej Francuzi wprowadzają z k. XVII. w. szyk piechoty w 4 szeregi; jazda, za przykładem polskiej, przechodzi w szyk 3-szeregowy. W XVIII. w. Fryderyk W. wprowadza w piechocie t. linearną, szyk 3-szeregowy, w 2 linje, z natury rzeczy długie i sztywne. Jazda szykuje się w 2 szeregi. Rewolucja amerykańska, a za nią francuska upowszechniają walkę w szyku rozproszonym tyraljerskim; ostatnia łączy tę formę walki z uderzeniami bataljonów w kolumnach na bagnety: t. kolumnowa. W ciągu XIX. w. wskutek rosnącej potęgi ognia (rozwój granatów i szrapneli, w piechocie broń odtylcowa, późn. magazynowa powtarzalna) następuje zanik kolumny i wyłączne panowanie formy tyraljerskiej. W jeździe od pocz. XX. w. tyraljerka piesza i konny szyk rozproszony biorą górę nad zwartym. W artylerji rozwój t. idzie w kierunku ciągłego zwiększania jej ruchliwości strategicznej i taktycznej, przez co coraz potężniej może ona uczestniczyć w walce innych broni. Proch bezdymny, broń samoczynna, ogień artylerji z pozycyj zakrytych, zwiększają jeszcze rolę ognia na polu bitwy. Nowe zjawiska w sztuce woj. ob. Światowa wojna.

W prowadzeniu wojsk w boju t. od najdawniejszych czasów dąży w działaniu zaczepnem już to do przełamania szyku przeciwnika (Maraton), już to do uderzenia nań z boku (Epaminondas, Fryderyk W.), czy z obu boków (Hannibal, Schlieffen), albo łączy oskrzydlenie lub obejście z uderzeniem przełamującem (Napoleon); w działaniu obronnem dąży do zużycia i wyniszczenia przeciwnika, by stworzyć warunki do działania zaczepnego (ob. Natarcie, Obrona). — Por. też w t. 13 art. Wojskowość (sztuka wojenna).

Takyr, nazwa pustyni pokrytej spękaną gliną słoną w Azji centralnej. Powstają one na dnie wyschniętych jezior deszczowych.

Tal (Thalium) Tl, pierwiastek metaliczny, dosyć rozpowszechniony w przyrodzie jako składnik rozmaitych minerałów (crookezyt, lorandyt, berceljanit i in.); znajduje się w wielu pirytach, przy których przeróbce ulatnia się i gromadzi w postaci pyłu w komorach ołowianych. Z pyłu komorowego wyodrębnia się t. w postaci chlorku, przeprowadza w siarczan, z którego wydziela się czysty metal zapom. elektrolizy. T. jest metalem białym, błyszczącym, miękkim, ciągliwym; c. wł. 11,85; c. at. 204,39. Topi się w 303°. Na powietrzu utlenia się zwykle, stąd też przechowuje się go pod gliceryną. Widmo t. zawiera charakterystyczną linję zieloną. Łatwo rozpuszcza się w rozcieńczonym kwasie siarkowym i azotowym, trudno w solnym, ulega działaniu chloru, bromu, jodu, siarki, dając związki talowe, wzgl. talawe. W pierwszych t. jest trójwartościowy, w drugich jednowartościowy.

Talaat Pascha Mehemed, turecki mąż stanu, (1874—1921), przywódca ruchu młodotureckiego, 1909 i 1910 minister spraw wewn., 1911—12 minister poczt, 1913—17 minister spraw wewn., za jego sprawą stosowano drakońskie środki w stłumieniu buntu Armeńczyków (1914/15), 1917—18 wielki wezyr, 1919 musiał uciekać, żył w Berlinie, gdzie został zamordowany przez Armeńczyka.

Talaingowie (Talaing, Mon), spokrewniony z Khmerami lud z nad zatoki Martaban (około 320.000), częściowo zbirmanizowany.

Talamanka, szczep Indjan z Costariki, zaliczany do Czibcza, obejmujący plemiona Bribri, Kabekara i in. Myśliwi i rybacy, wyznający totemizm, rządzący się matrjarchalnie, chrześcijaństwo przyjęli ostatecznie przy końcu XIX w.

Talanton (talent), nowogrecka jednostka wagi = 100 min = 1/10 tonos lub 150 kg.

Talar, 1. za granicą: z pośród monet srebrnych największa i najpowszechniej bita moneta w Europie. Pierwszy bił talary od 1484 arcyksiążę Zygmunt w Tyrolu, za nim poszli inni książęta i miasta. Nazwa t. pochodzi od monety bitej od r. 1519 w Joachimsthal, stąd po niem. Joachimsthaler Münze, skrócone taler, po polsku talar. Nazwa ta przeniosła się bardzo rychło na monety srebrne o wadze 27—30 gr, które od początku XVI. w. są bardzo liczne. Według zawartości srebra, pochodzenia i stempla rozróżnia się najrozmaitsze t., np. albertyńskie, krzyżowe, koronne i t. p. Bito też według tej samej stopy menniczej 1/4 talary (orty), 1/2 talary $1^{1}/_{2}$ talary, dwa talary. Wnet wypiera t. coraz to rzadsze złote guldeny i przyczynia się do przejścia od waluty złotej do srebrnej. 2. W Polsce pojawiają się t. po raz pierwszy za czasów Zygmunta Augusta 1564, jednak posiadają wartość półkopka 30 groszy. Według stopy niem. zaczęto bić t. w l. 1577—1580. Za Zygmunta III istnieją 3 rodzaje t.: medalowe, lekkie i ciężkie. T. medalowe (zw. w Niemczech Schautaler) mają charakter medalowy i są bite z okazji pewnych uroczystości. T. lekkie czyli złotowe mają wartość 30 groszy, w wadze są lżejsze od zwykłych i rozchodziły się przeważnie do krajów tureckich. T. ciężkie czyli imperjały, równe t. niemieckim, cesarskim zaczęto wybijać od r. 1614. Bito je do najazdu szwedzkiego, potem ukazują się już rzadko, za Mich. Kor. Wiśniowieckiego, za Jana III. i za Zygmunta II. Dopiero od Augusta III., a zwłaszcza Stanisława Augusta pojawiają się znów regularnie. Bito je i za czasów kościuszkowskich i za Księstwa Warszawskiego (ostatnie t. polskie). T. i półtalary były jedyną w Polsce monetą, ulegającą bardzo małemu spadkowi wartości. Ponieważ inne monety coraz się pogarszały, więc coraz więcej szło ich na 1 talar, ważący stale mniej więcej 1 łut srebra. Za Zygmunta I. 1 talar = 30 groszy, za Zygmunta III. 90 groszy, za Michała Wiśniowieckiego 6 złp., w XVIII. w. 8 złp.

Talar (łac. vestis talaris), długa suknia kapłańska, t. zw. sutanna.

Talaut, grupa wysp w Indjach holend. na płn.-wsch. od Celebes, ma razem z wyspą Nanusai 1215 km² i 24.000 mieszk., przeważnie Alfurów. Największą z wysp jest Karkelong (1004 km²).

Talavera de la Reina, miasto okręg. w prow. Toledo (Hiszpanja), nad rz. Tajo, przy kolei: Madryt—Lizbona z 13.525 mieszk., zabytkowemi budowlami i przemysłem. W 1809 pobił tu Wellington Francuzów pod Victorem i Jourdanem.

Talbot, 1. William Henry Fox, fizyk i chemik ang., (1800—1877), pracował w dziedzinie optyki i fotochemji, pierwszy zastosował do fotografji chlorosrebrne związki.

2. ob. Shrewsbury.

Talca, stolica prowincji T. w środk. Chile, przy kolei: Chillan—Santiago, połączone koleją z portem Constitucion z 35.304 mieszk. i znacznym handlem.

Talcahuano, miasto portowe w prow. Concepcion (Chile) z 24.579 mieszk. i handlem pszenicą.

Talcum, ob. Talk.

Taldom, ob. Leninsk 2.

Tale quale (łac.), tyle co taliter qualiter (ob.).

Talence, płd. przedmieście Bordeaux, w depart. Gironde z 17.130 mieszk. i przemysłem.

Talent (greck. talanton, waga), u starożytnych Greków najwyższa jednostka wagi = 60 min, każda po 100 drachm, 1 drachma = 6 oboli; jednakże wartość t. była zmienna w różnych miejscach i różnych epokach. Najbardziej znany jest t. attycko eubejski = 26,196 kg. O t. jako o wadze nowogreckiej ob. Talanton.

Talent, szczególne uzdolnienie w pewnym kierunku. W tym sensie mówi się o matematycznym, filozoficznym, artystycznym, technicznym, mechanicznym i in. t. Por. Genjusz.

Talerz, 1. naczynie płaskie, używane przy jedzeniu. 2. krąg, w wilczym dole, do którego przywiązuje się przynętę. 3. żelaza na zwierzęta drapieżne, zwłaszcza lisy.

Talerze, instrument muzyczny, ob. Żele.

Tales, filozof grecki, z Miletu, (ok. 624—546 prz. Chr.), jeden z siedmiu mędrców; od Arystotelesa uchodzi za pierwszego greckiego filozofa przyrody; za początek wszechrzeczy uważał wodę. Wedle greckiej legendy dokonał wielu odkryć; miał przepowiedzieć również zaćmienie słońca z 585 r.

Talfourd Sir Thomas Noon, poeta ang., (1795—1854), wsławił się tragedjami, z których najlepsza: „Ion" (1836). Wyd. zbior. 1843, XI. wyd. 1852.

Talienwan, zatoka na wsch. wybrzeżu półwyspu Kuantung (ob.).

Talienwan (Talien-uan, Dairen), miasto na półwyspie Liautung, końcowy punkt kolei: Płd.-Mandżurskiej ze 137.354 mieszk., doskonałym portem i znacznym handlem. T. zostało założone w 1896 przez Rosjan pod nazwą Dalnij, należy od 1905 do Japończyków.

Taliesin (T a l i e s s i n), najsłynniejszy średniowieczny poeta kimeryjski, miał żyć w VI. w., jego żywot („Hanes Taliesin") ma rysy baśniowe. Przypisywane mu od XIII. w. utwory należą do różnych poetów i czasów.

Talifu, miasto w prow. Jünnan (Chiny), na zach. od jez. Tali z ok. 20.000 mieszk.

Talion (łac.), pomszczenie pewnego działania podobnem działaniem; i u s t a l i o n i s, prawo odwetu; p o e n a t a l i o n i s, kara, polegająca na zadaniu przestępcy takiego samego zła, jak to, które on sam wyrządził (pełny talion) lub pozbawiająca przestępcę części ciała, którą przestępstwo popełniono, np. wyrwanie języka oszczercy (talion symboliczny).

Taliszowie, mieszkańcy Taliszu (Azerbejdżan) i prow. perskiej Gilan (1922: 75.800 głów), rolnicy i koczujący pasterze, szyici.

Talith (hebr. „zasłona"), rodzaj okrycia, szal, używany przez Żydów podczas modlitwy (4. ks. Mojż. 15, 37 n.).

Talizman, tyleż co amulet, ob.

Talja (greck. Thaleia, łac. T h a l i a), jedna z Muz (ob.); jedna z Gracyj (ob.).

Talja, komplet kart, ob. Karty do gry.

Talk (łojek), minerał, wodny krzemian magnezu o składzie: $H_2Mg_3Si_4O_{12}$, występuje w sześciokątnych, jednoskośnych tabliczkach, przeważnie jednak w blaszkowatych lub zbitych skupieniach, barwy białej, żółtawej lub zielonawej. Połysk tłusty, na płaszczyznach łupliwości, która jest analogiczną do łupliwości łyszczyków i chlorytów, perłowy. Tw. 1. T. jest istotną częścią składową łupków talkowych i talkowo-łyszczykowych. Szczególnie obficie występują łupki talkowe na Uralu. Poza tem znane jest występowanie t. w granitach (Hirschberg na Śląsku), w gnejsach (w Szkocji), a także w niektórych łupkach łyszczykowych i chlorytowych. Odmianą kryptokrystaliczną jest s t e a t y t. T. i steatyt używane są do polerowania, do celów kosmetycznych i t. d., znajdują także zastosowanie w przemyśle ceramicznym.

Talko-Hryncewicz Julian, antropolog pol., ur. 1850, szkoły średnie w Kownie, studja lekarskie w Petersburgu i Kijowie. Zagranicą zapoznaje się z antropologją pod kierunkiem P. Broca. Po powrocie zajmuje się obok praktyki (jako lekarz w gub. kijowskiej) badaniami antropologicznemi i archeologicznemi. W 1891 zostaje lekarzem okręgowym w obwodzie zabajkalskim (wsch. Syberja); i tutaj rozwija żywą działalność naukową, za którą uzyskuje szereg nagród i odznaczeń, jak również zaliczonym zostaje w poczet członków wielu towarzystw naukowych. 1908 obejmuje nowoutworzoną katedrę antropologji na Uniw. Jagiellońskim, którą, z przerwą wojenną (1914—18), piastuje do 1931. W latach wojny światowej w Petersburgu i Kijowie; kierownik szpitala burjackiego w Petersburgu, zajmuje się w dalszym ciągu badaniami antropologicznemi, wykładami na Wyższych Polskich Kursach Naukowych w Petersburgu i w Polskiem kolegjum Uniwersyteckiem w Kijowie, oraz bierze żywy udział w polskim ruchu naukowym w obu tych miastach. Z ogromnego, bo liczącego ok. 300 prac, dorobku wymienić należy: „Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego" (1890); „Zarys lecznictwa ludowego na Rusi płd." (1894); „Charakterystyka fizyczna ludów Litwy i Rusi" (1894); „Charakterystyka fizyczna ludności Podola" (1896); „Ludy Azji Środkowej" (1908); „Przyczynek do charakterystyki fizycznej starożytnych Słowian wschodnich" (1908); „Polacy Królestwa Polskiego w świetle dotychczasowych badań antropologicznych" (1912); „Górale polscy jako grupa antropologiczna" (1916); „Kaszubi jako grupa antropologiczna" (1925); „Mieszkańcy Krakowa od X.—XX. w." (1926); „Krakowiacy współcześni" (1927). — 1932 złożył Polskiej Akademji Umiej. kwotę 5.500 dolarów, z której odsetki mają służyć na poparcie prac z dziedziny antropologji.

Talkowy łupek, skała, należąca do łupków krystalicznych, składająca się głównie z blaszek talku. Częstemi są kwarzec, chloryt i aktynolit. W obecności większej ilości tych obu minerałów, skała ta przechodzi w łupki chlorytowe względnie aktynolitowe. Ł. t. występują zwłaszcza w młodszych łupkach krystalicznych razem z łupkami chlorytowemi i amfibolowemi

w Alpach, w Apeninach, Szwecji, na Uralu, płn. Ameryce, Brazylji i t. d.

Tallahassee, stolica Florydy (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 6.415 mieszk.

Tallard Camille d'Hostun, duc de, marszałek Francji, (1652—1728), walczył pod Kondeuszem w Niderlandach, 1674—75 pod Turenjuszem w Alzacji, 1693 generał porucznik. W l. 1698—1699 poseł w Londynie, zawarł traktaty w Hadze (1698) i Londynie (1700), które postanawiały podział monarchji hiszpańskiej. W 1703 mianowany marszałkiem. Po początkowych sukcesach w wojnie sukcesyjnej hiszpańskiej, wzięty do niewoli pod Hochstädt (1704), 1715 mianowany parem, 1726 minister.

Ch. M. Talleyrand-Périgord.

Talleyrand-Périgord Charles Maurice, ks. Beneventu, dyplomata franc., (1754—1838), duchowny, 1788 biskup Autun, wybrany 1789 do Stanów Generalnych, przystąpił do partji reform, zaprzysiągł Konstytucję Cywilną dla duchowieństwa, obłożony 1791 klątwą papieską zrezygnował z biskupstwa, 1792—95 na emigracji w płn. Ameryce. 1797 został franc. ministrem spraw zagran., służył Bonapartemu, zczasem począł go zdradzać, 1808 ustąpił, od 1812 w kontakcie z Bourbonami, 1814 mianowany przez Ludwika XVIII. ministrem spraw zagran., na Kongresie wiedeńskim szermował pojęciem legitymizmu, wprowadził Francję w aljans z Austrją i Anglją. 1815 krótki czas premjer i minister spraw zagran., od 1824 w opozycji, 1830—34 poseł franc. w Londynie. — T. był jednym z najświetniejszych dyplomatów swojej epoki. Dawniejsi historycy sławili jego zasługi dla Francji na kongresie wiedeńskim, nowsi (Driault, Weill) zarzucają, że przyczynił się do usadowienia się Prus nad Renem. W stosunku do sprawy polskiej zajmował stanowisko wrogie i dążył do rozwiązania jej w drodze nowego rozbioru. — Mémoires (1891—92, 5 t.), Correspondance diplomatique (1889—91, 3 t.).

Tallien Jean Lambert, polityk franc., (1767—1820), notarjusz, od 1792 sekretarz rewolucyjnej rady gminnej, w Konwencie członek „górali", głosował za ścięciem króla. Później (pod wpływem żony) wystąpił przeciw dalszemu terorowi, spowodował 1794 upadek Robespierra, stanął na czele „thermidorystów", zyskał poważne wpływy polityczne, wybrany prezesem komitetu bezpieczeństwa publ. Za dyrektorjatu 1795 członek rady pięciuset, brał 1798 udział w wyprawie do Egiptu. W czasach napoleońskich usunął się od polityki.

Tallingit, minerał, wodny zasadowy chlorek miedzi o składzie: $Cu_4(OH)_6Cl_2 \cdot 4H_2O$, występuje w nieregularnych skupieniach i nalotach kryptokrystalicznych barwy jasno-niebieskiej, przechodzącej w zieloną. Tw. 3; c. wł. 3,5. Występuje w Kornwalji.

Tallinn, estońska nazwa Rewla (ob.).

Tallis (T a l l y s), Thomas, ang. kompozytor kośc., (ok. 1515—1585), organista nadworny, pisał wielogłosowe hymny, Anthems, motety (nawet 40 głosowe).

Tallo, jedna z attyckich Hor (ob.).

F. J. Talma.

Talma François Joseph, aktor franc., (1763—1826), uchodził za największego tragika swego czasu, ulubieniec Napoleona I. Napisał: „Réflexions sur Le Kain et l'art théatral" (1825, nowe wyd. 1874) i „Mémoires historiques et littéraires" (1826, nowe wyd. 1849—50, 4 t.).

Talmud („nauka"), główne źródło żydostwa rabinicznego, powstałe w pierwszych 5 wiekach po Chr. Zawiera religijno-prawne zasady, które według tradycji żydowskiej pochodzą jeszcze z czasów Mojżesza, a ustnie przechodziły z pokolenia na pokolenie (talmud — „nauka ustna", w odróżnieniu od pięcioksięgu, „nauki spisanej"). T. nie jest ułożony systematycznie; w chaotycznym bezładzie znajdują się obok siebie wywody filozoficzne, teozoficzne, moralizatorskie i in. Składa się z 2 zasadniczych części: miszny i gemary. Najpierw powstała m i s z n a jako uzupełnienie i wyjaśnienie nauki spisanej (pięcioksięgu). Jej ustaleniem zajęli się t a n a i c i, szczególnie zaś Rabi Jehuda Hanasi. Miszna dzieli się na 6 seryj, traktujących o modlitwach, sprawach wchodzących w zakres rolnictwa, o świętach, o sprawach małżeńskich, o prawie cywilnem i karnem, o ofiarach, o czystości. (Prawa opuszczone przy redakcji miszny zebrano w zbiorze b o r a j t a lub w późniejszej t o s e f t a, ob.). Forma wykładowa jest zależną od treści, bardziej logiczna w halachu (ob.), moralizatorska w hagada (ob.). — Dysputy uczonych nad treścią miszny stanowią drugą część talmudu, g e m a r ę; odnoszą się one do prawa, kultu, obyczajów, przeplatają je zaś wiadomości z różnych dziedzin nauki: filozofji, przyrody, geografji, historji i t. d. T. ma raczej charakter encyklopedji, aniżeli księgi religijnej lub kodeksu. Ten t. zredagowany w narzeczu wsch.-aramejskiem ok. 500 r., jest uwa-

żany za t. właściwy, miarodajny dla praktyk religijnych Żydów. T. jerozolimsk., który powstał w Palestynie na pocz. IV. w. ma tylko wartość histor.-literacką.

Talne (Talnoje), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Humań, nad rz. Tykiczem Górskim z 10.634 mieszk.

Talon (franc.), przy papierach wartościowych, ob. Kupon; w grze w karty, karty pozostałe do kupienia po rozdaniu, w grach hazardowych paczka kart, którą trzyma bankier.

Talos, w mitologji greckiej: 1) Olbrzym ze spiżu, który czuwał nad Kretą. Od jego głowy do pięty szła żyła zamknięta gwoździem. W czasie wyprawy Argonautów Medea wyciągnęła ten gwóźdź, tak że T. umarł wskutek upływu krwi. 2) Siostrzeniec Dedala, który strącił go z Akropolis z zawiści, że wynalazł kołowrot.

Talowski Teodor Marjan, architekt pol., (1857—1910), studja w Krakowie, Lwowie i Wiedniu. 1881—1891 nauczyciel rysunków w krak. Szkole Przemysłowej, budował 1898 grobowiec Loewenfeldów w Londynie, od 1901 prof. Politechniki lwowskiej. Prace: liczne projekty (Ossarium pod Austerlitz, kościół w Żyrardowie) i budowy kościołów (Białoskórka, Chorzelów, Dobrzechów, Kamionka Strumiłowa, Kaczyca, Krościenko, Laszki, Libiąż, Lubzin, Lwów [św. Elżbiety], Sucha, Tarnopol, Wadowice), przebudowy, budowy kaplic grobowych i t. d. Ze świeckich dzieł T. wyróżniają się pałace (przebudowa w Horyńcu i Siedliskach, pałac ks. Czetwertyńskich w Kijowie, pałac w Dobrzechowie), dwory (w Oborach, Grodkowicach, Michałowicach i Cianowicach), domy w Krakowie („pod osłem", „pod pająkiem", „pod śpiewającą żabą", „Festina lente" i t. d.), w Krakowie szpital bonifratrów i także architektoniczne ujęcie podkopu pod ulicę Lubicz. Przebudował też zamek Milewskich na wyspie S. Catharina koło Rovigno. „Projekty kościołów" wyd. 1897.

Talpa (łac.), kret.

Talus (łac.), kość skokowa, ob. Skokowy staw i Stopa.

Talvio Maila (właśc. M. Mikkola), pisarka fińska, * 1871, najwybitniejsza przedstawicielka psychologicznego realizmu, autorka powieści: „Żórawie" (1921) i „Dzwony kościelne" (1922). Wyd. zbior. 1921—27, 8 t.

Tama, to samo co grobla (ob.), lub to samo co jaz (ob.).

Tamanakowie, plemię Karaibów z nad środkowego Orinoko.

Tamandua (mrówczarz t.), p. Mrówkojady.

Tamang, tybeto-birmańska ludność Nepalu, obejmująca Gurungów i Murmi; rolnicy i pasterze, lamaiści, wierzą w demony.

Tamański półwysep (Tamań), półwysep między morzem Czarnem i Azowskiem, na wsch. od cieśniny Kercz z zatoką T., wulkanami błotnemi oraz kopalniami nafty i żelaza. W średniowieczu było tu księstwo Tmutarakańskie. Stolicą jest Tamań (Tamańskaja) z 7.132 mieszk.

Tamaqua, miasto w Pensylwanji (Ameryka płn.) z 13.407 mieszk. i przemysłem.

Tamaricaceae (tamaryszkowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales. Należą tutaj drzewa lub krzewy o liściach zredukowanych w formie igieł lub łusek, bez przylistków. Kwiaty 4—5 dzielne, zebrane w grona lub wiechy. Pyłek często w tetradach. Nasiona opatrzone włoskami, ułatwiającemi lot. Najważniejsze rodzaje: Tamarix, Myricaria, Reaumuria.

Tamarindus indica. a. kwiat.

Tamarindus L. (tamaryndowiec), jednogatunkowy rodzaj z rodziny papilionaceae, podrodziny Caesalpinoideae. T. indica L. drzewo dochodzące 25 m wysokości rośnie w zach. Afryce, hodowane wszędzie w krajach tropikalnych, owoce znalazły zastosowanie jako środek przeczyszczający.

Tamarix L. (tamaryszek), krzewy z rodziny Tamaricaceae, mają drobne, często łuskowate liście, kwiaty różowe lub białe, rosną w Europie płd., Afryce i Indjach zach. Jako krzew ozdobny hodowana T. gallica L. o czerwonawych, wonnych kwiatach, rosnąca dziko w Europie płd. i na Saharze. T. gallica mannifera Ehrenb. produkuje mannę, która wypływa po ukłuciu mszycy jako słodki sok, krzepnący na powietrzu. Jako ozdobny hodowany również płd. europejski T. (Myricaria) germanica L. o kwiatach białych.

Tamaryndowiec, ob. Tamarindus.

Tamaryszek, ob. Tamarix.

Tamaryszkowate, ob. Tamaricaceae.

Tamaszek, język Tuaregów o własnym alfabecie; należy do grupy języków berberyjskich.

Tamatave, port wojenny i handlowy na wsch. wybrzeżu Madagaskaru z 15.022 mieszk.

Tamate, jeden z najważniejszych związków tajnych na wyspach Torresa.

Tamaulipas, stan w Meksyku, nad zatoką Meksykańską i granicą Teksasu z 79.602 km² i 286.904 mieszk. Z kopalin posiada T. srebro i naftę. Stolicą jest Victoria.

Tamayo y Baus Manuel, dramaturg hiszp., (1829—1898), jego arcydzieło: „Un drama nuevo" (1867). Wyd. zbior. 1898—1900, 4 t.

Tambelan, grupa wysp w Indjach holend. na morzu Płd.-Chińskiem z 74 km² i ok. 2.000 mieszk.

Tamberma, rolniczo-pasterskie plemię Sudańczyków z płn.-wsch. Togo.

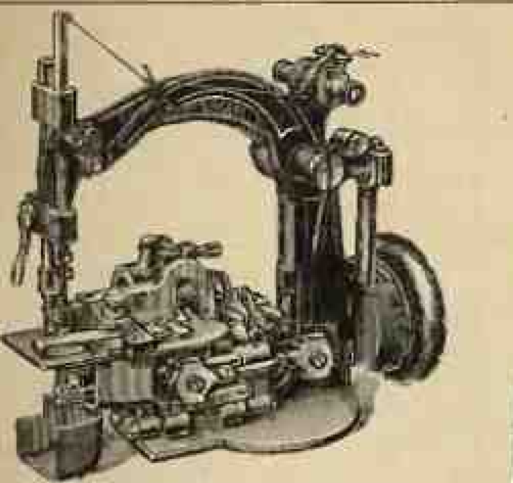
M. do podwójnego ściegu łańcuszkowego.

M. o czółenku suwowem.

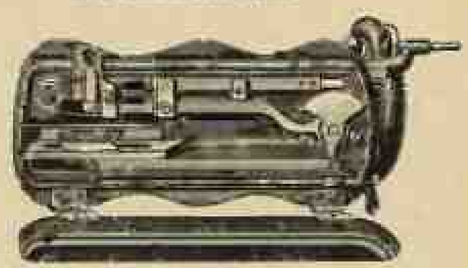
M. o czółenku suwowem, widziana od spodu.

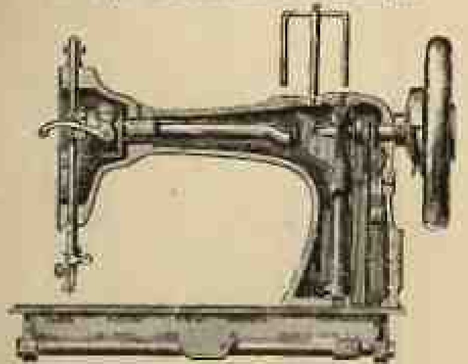
M. o czółenku wahadłowem.

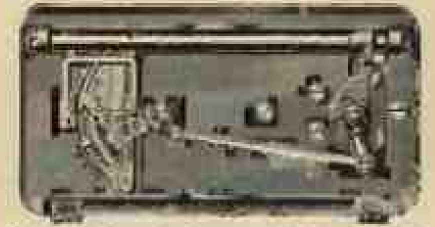
M. o czółenku wahadłowem, widziana od spodu.

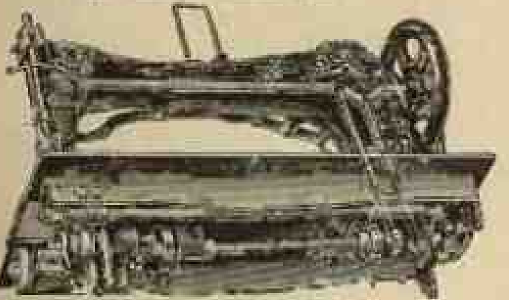
M. chwytakowa.

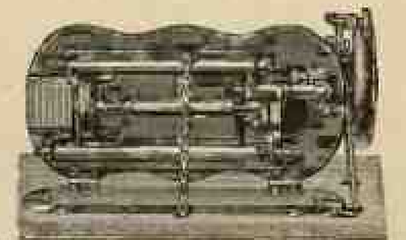
M. obrączkowo-czółenkowa, widziana od spodu.

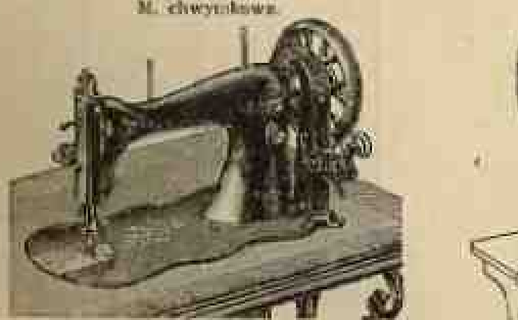
M. obrączkowo-czółenkowa.

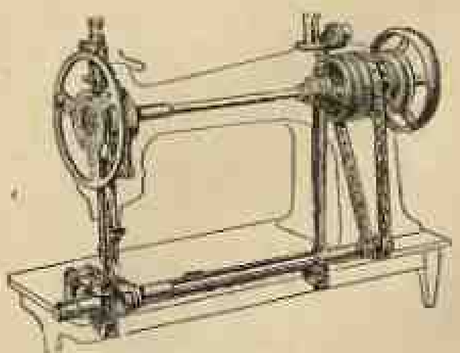
M. chwytakowa.

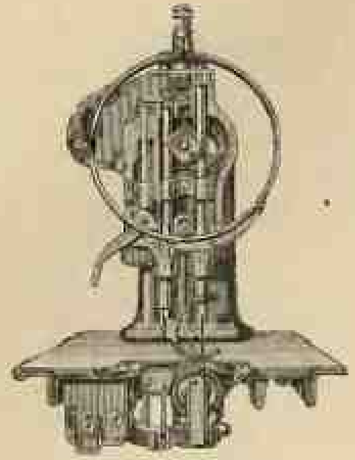

M. chwytakowa.

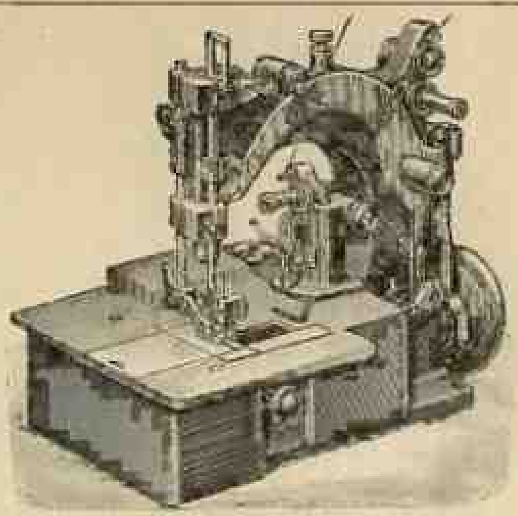

M. do ściegu obrzucanego.

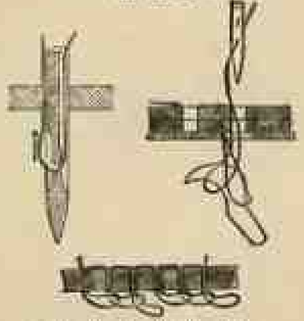

Powstawanie ściegu łańcuszkowego.

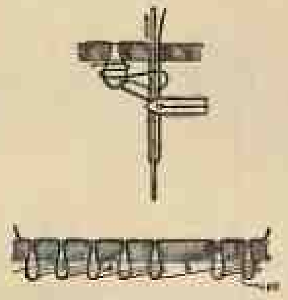

Powstawanie ściegu łańcuszkowego podwójnego.

Czółenko nawowe.

Czółenko wahadłowe.

Ścieg obrzucany.

Obrączka.

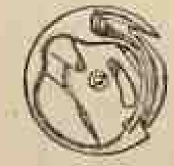

Chwytak.

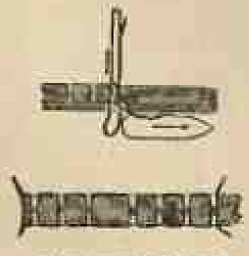

Powstawanie ściegu stebnowego.

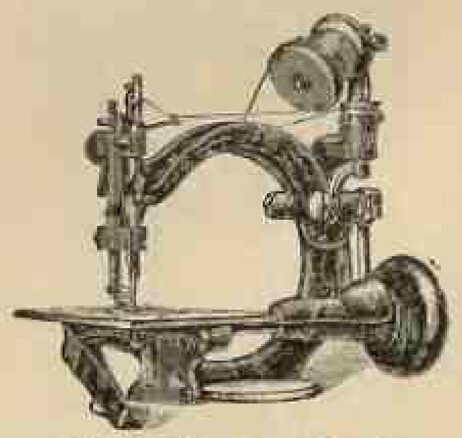

M. do ściegu jednonitkowego łańcuszkowego.

Tambour-major, dowódca doboszów, potem szef orkiestry wojskowej. T. istnieją we wszystkich armjach (po raz pierwszy pojawili się w armji napoleońskiej).

Tambow, miasto okręg (przed 1928 gubernjalne) w obwodzie Centralnym Czarnoziemnym (Rosja), nad rz. Cną, przy kolei: Kozłow—Saratow z 72.481 mieszk., 2 muzeami oraz przemysłem żelaznym, metalowym i rolniczym.

Tambur (tanbur), arabsko-perski instrument lutniowy, na którym grano, uderzając w struny sztabką, zw. plektron (ob.).

Tamburek, rama do napinania tkaniny przy haftowaniu.

Tamburino (franc. tambourin), 1. mały bębenek baskijski, opatrzony błoną, rozpiętą na obręczy metalowej lub drewnianej; naokoło umieszczone są dzwonki lub blaszki. Hiszpanie, Węgrzy i ludy wschodnie używają go do wykonywania tańców narodowych. — 2. (pols. b ę b e n k i), gra w piłkę gumową (małą), podbijaną po jej jednorazowem skozłowaniu przy pomocy płaskiego bębenka skórzanego, otwartego z jednej strony, przyczem piłka musi przejść ponad sznurkiem lub siatką, rozpiętą na wysokości 2,5 do 3 m.

Tamerlan, ob. Timur.

Tamias (greck.), skarbnik w starożytnych Atenach.

Tamil (Tamul), język drawidyjski o 6 dialektach, używany przez blisko 19 mil. w płd.-wsch. Indjach, na płd. od Madras i płn. od Cejlonu. Pismo pochodzi od alfabetu sanskryckiego.

Tamiza (ang. Thames, staroż. Tamesis), główna rzeka Anglji, 336 km długa, wypływa w Cotswold Hills, przybiera z lewego brzegu dopływy Cherwell i Thame, z prawego Kennet i Wey, od Teddington (30 km od Londynu) żeglowna, poniżej London Bridge także dla wielkich parowców oceanicznych (por. Londyn), uchodzi szerokiem na 9 km estuarjum do m. Północnego.

Tammann Gustav, chemik niem., ur. 1861, od 1907 kierownik instytutu chemji fizycznej w Getyndze. Pracuje głównie nad stopami.

Tammany-Society, klub w Nowym Jorku, nazwany od imienia mitycznego wodza Indjan, założony 1789, jako zakon, 1805 zmienił się T. na związek dobroczynny, z początku czysto patrjotyczny, potem na usługach demokratów, uzyskał ogromny wpływ na politykę stanu i miasta.

Tammerfors (fiń. Tampere), miasto w prow. Tavastehus (Finlandja), nad odpływem Näsijärvi i kolei: Helsinki—Waza z 53.121 mieszk. i znacznym przemysłem.

Tampa, miasto handlowe nad zatoką T., na zach. wybrzeżu Florydy (Ameryka płn.) ze 113.400 mieszk. i przemysłem tytoniowym. Uzdrowisko klimatyczne.

Tampere, ob. Tammerfors.

Tampico (Santa Ana de Tamaulipas), miasto portowe w stanie Tamaulipas (Meksyk) z 44.822 mieszk. i kopalniami nafty. T. jest starem miastem Azteków, w 1683—1823 leżało w ruinach.

Tampon (z franc.), czop, zatyczka. W miedziorytnictwie wcierník farby. — T a m p o n o w a n i e w medyc. wypełnianie jamy lub rany skrawkami gazy.

Tamsui (Hobe), miasto na japońs. wyspie Taiwan z 22.606 mieszk., port.

Tamtam (u Hindusów, u Chińczyków i Malajów g o n g), instrument perkusyjny bez ściśle określonej wysokości dźwięku, płyta metalowa z wklęsłą częścią środkową, mająca głos przeciągły.

Tamulowie (T a m i l o w i e), plemię Drawidów z płd. Indyj Przednich i Cejlonu; ciemnoskórzy, o ciemnych oczach, włosach falistych; ok. 16,5 mil. głów.

Tamuz (T a m m u z), babilońsko-asyryjski bóg śmierci i zmartwychwstania. Mąż i kochanek bogini miłości Innini (Isztar, Astarte), która uchodziła za jego matkę lub siostrę. Kult jego był szeroko rozpowszechniony, znany był w Jerozolimie za czasów Ezechjela, wpłynął też na kult Adonisa w Grecji.

Tamuz (hebr.), dziesiąty miesiąc w kalendarzu żydowskim. 17-go t. dzień postu na pamiątkę zdobycia świątyni (70 po Chr.).

Tan (u Europejczyków p i k o l), jednostka wagi w Chinach = 100 kin = 60,479 kg, zwykle w interesach zawieranych z Europejczykami = 60,128 kg. W Japonji = 60 kg.

Tana, 1. rzeka w płn. Norwegji, długa 310 km, tworzy na 252 km granicę Finmarków i Finlandji, a uchodzi do Tanafjordu. — 2. (Dana, Manja), rzeka w Kenji (Afryka wsch.) wypływa z góry Kenja, a uchodzi do zatoki Ungama na oceanie Indyjskim, żeglowna w porze deszczowej na 576 km.

Tana, p. Wiewióreczniki.

Tanacetum, p. Chrysanthemum.

Tanagra, miasto w staroż. Beocji nad Asopem (dziś. Vurieni), obecnie G r e m a d a. Spartanie pokonali tu Ateńczyków 457 przed Chr.

Tanagry (Tanagridae Gray.), rodzina śpiewaków. Ptaki smukłe, z trochę wygiętym dzióbem, żyją w Ameryce od Kanady po Paragwaj. Około 500 gat. Towarzyskie, żywią się owadami i miękkiemi nasionami. T. a k s a m i t n a (Rhamphocelus brasilius L.) 18 cm dł., czerwono-czarna, często hodowana. Podobna do niej Psittospiza riefferi Boiss. 21 cm dł., czerwono-zielona oraz czerwona Pyranga aestiva L. 19 cm dł. Calospiza Gr. metalicznie zielono-błękitna i Euphonia Desm. (o r g a n i s t a) mają bardzo dźwięczny głos.

Tanagryjskie figurki, ob. Terrakota.

Tanaici (hebr.), uczeni żydowscy; por. Talmud.

Tanais, starożytna nazwa Donu.

Tanala, plemię, spokrewnione z Howa z płd.-wsch. Madagaskaru; około 156.000 głów.

Tananarivo (Antananarivo), główne miasto i siedziba franc. rządu kolonjaln. w Madagaskarze z 67.177 mieszk.

Tanaro, prawoboczny dopływ Padu w Piemoncie, długi 250 km. Wypływa z Alp Nadmorskich, a uchodzi poniżej Bassignany.

Tanatos, grecki bóg śmierci, brat Hypnosa.

Tanchelin (T a n q u e l i n, T a n c h e l m), sekciarz niderl., † 1115 (1124 ?), wróg Kościoła i kleru.

Tancredi Canonico, pisarz włoski, towiańczyk i polonofil, autor najobszerniejszej monografji: „Andrea Towiański" (1896, przekłady pol. 1897 i franc.), napisał nadto m. i.: „La Polonia nel suo popolo e ne suoi poeti" (1865) i „I tempi attuali e la missione di Andrea Towiński" (1866).

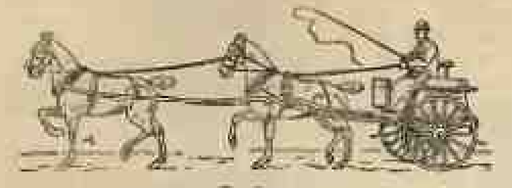

Tandem.

Tandem (ang.), rower dwusiedzeniowy (jedno siedzenie za drugiem), także pojazd, przy którym dwa konie zaprzęga się jednego za drugim.

Tandil, miasto okręg. w prow. Buenos Aires (Argentyna) w sąsiedztwie Sierra de T. (450 m) z 15.000 mieszk.

Tandjung (Tandjong) **Pinang**, ob. Riau.

Tandżur (ang. Tanjore), miasto okręg. w prezydenturze Madras (Indje ang.), nad rz. Kaweri z 59.913 mieszk., z pałacem radży i przemysłem.

Taneczna muzyka, ob. Taniec.

Tanegasima, wyspa na płd. od Kiusziu (Japonja) z 489 km² i 31.000 mieszk. Główną osadą i portem jest Nisinoomote. Na T. postawił pierwszy Europejczyk (Mendes Pinto, ob.) nogę na ziemi japońskiej w 1542.

Tanew, prawoboczny dopływ Sanu, długi 105 km. Wypływa w pow. Cieszanów na płn.-wsch. od Lubaczowa, płynie ku zach. poprzez puszcze w płd. części pow. Biłgoraj, a uchodzi pod Ulanowem.

Tanezruft, bezwodna wyżyna na płd. od oazy Tidikelt na zach. Saharze.

Tanfield, miasto w hrab. Durham (Anglja) z 10.387 mieszk. i przemysłem żelaznym.

Tang, chińska dynastja w l. 617—907.

tang, znak na tangens (ob. Trygonometrja).

Tanga, miasto okręg. w Tanganice, naprzeciw Pemby, punkt wyjściowy kolei Usambara z 11.000 mieszk. i portem.

Tanganika (Tanganjika, Manga, Kimana), jezioro w rowie środk.-afrykańskim z 31.900 km², 645 km dł., 30—80 km szer., 1435 m głęb. (obok Bajkalskiego najgłębsze na świecie), 782 m nad poz. morza. Podwodny próg (136 m pod wodą) dzieli je na 2 kotliny: płn. i płd. Jezioro jest okolone wysokiemi (zgórą 2.000 m) górami, zwłaszcza w płn. części i obfituje w zatoki (Cameron, Hore, Burton). Przyjmuje rz. Russisi (odpływ jez. Kiwu), Mlagarassi i Lovu, a rz. Lukuga odwadnia je do rz. Konga. Klimat na wybrzeżach gorący, wilgotny i niezdrowy. Zach. brzegi T. należą do belg. Konga, płd.-wsch. do Rodezji, a wsch. i płn. do obszarów mandatowych: belgijskiego i angielskiego (do 1918: Niemiecka Afryka Wsch.). Kolej Lukuga łączy jego wybrzeże (Albertville) z Atlantykiem, a kolej T. (Udżidżi) z oceanem Indyjskim. Jezioro zostało odkryte w 1858 przez Burtona i Speke'a, a zbadane później przez Livingstona, Camerona i Stanleya.

Tanganika (terytorjum), ang. Tanganyika-Territory, obszar mandatowy angielski, obejmujący większą część dawnej kolonji Niemieckiej Afryki Wsch. (Deutsch-Ostafrika) z 941.552 km² i 4,324.300 mieszk. Rozciąga się między 1° i 11°44' szer. płd., a graniczy od płn. z ang. kolonją Kenia, od zach. z Kongo belg. i krajem Njassa, od płd. z Mozambikiem, a od wsch. z oceanem Indyjskim. Od płaskiego wybrzeża podnosi się kraj ku wsch. i przechodzi w potężną, przeważnie ponad 1000 m wysoką wyżynę, zbudowaną ze skał starokrystalicznych, a rozdzieloną rowami (wsch.- i środk.-afrykański) na szereg skib, na krawędziach tych rowów występują wysokie góry (Kilimandżaro, Konde, góry Livingstona) i wulkany (Meru 4460 m, Kirunga). Na wsch. krawędzi wytworzyło się w następstwie erozji, denudacji i ruchów uskokowych szereg pasm górskich o kierunku płd.-zach. (Pare, Usambara, Nguru, Uluguru, Rufutu, Rubeho), wysokich ok. 2.000 m. Obszary te mają dzięki liczniejszym opadom i lepszej glebie obfitszą roślinność niż pokryte laterytem wewnętrzne obszary stepowe. Z bogactw mineralnych posiada T. grafit, węgiel kam. i złoto. Z rzek najważniejsze: Pangani (Ruwu), Wami, Rufu, Rufidżi-Ulanga i Rowuma, zaś z jezior: Wiktorji, Kiwu, T. i Njassa (części) oraz Rikwa, Eiassi, Manjara i Urigi. Klimat w porównaniu do położenia geograficznego dość umiarkowany, we wnętrzu bardziej niejednostajny i suchy. Pora deszczowa przypada na wybrzeżach na okres od marca do maja i od października do grudnia, a we wnętrzu od listopada do kwietnia. Większą ilość opadów posiadają tylko wybrzeża oceanu i obszary nad wielkiemi jeziorami. Od nawodnienia zależy wygląd szaty roślinnej, bądź bujnej równikowej, bądź stepowej. Europejczykom klimat T. naogół nie odpowiada.

Ludność składa się głównie z murzynów Bantu, z płn. wdarły się tu plemiona hamickie (Watussi i Wahuma), na wybrzeżu mieszkają Suahelowie, przemieszani silnie z elementem arabskim i wyznający islam. Murzyni, rozbici na drobne plemiona są poganami. Ludność trudni się głównie rolnictwem (palmy kokosowe, kauczuk, kawa, bawełna i in.) oraz chowem bydła. Wywozi się sizal, kawę, orzechy ziemne, bawełnę, zboże, koprę, skóry, sezam i orzechy. Z linij kolejowych wymienić trzeba linję: Usambara—Kilimandżaro i Daressalam—Kigowa.

Po odkryciu wybrzeży przez Vasco da Gamę w 1498 usadowili się na nich Portugalczycy, którzy jednak zostali w 1698 przepędzeni przez tubylców z pomocą imamów Maskatu, którzy też owładnęli wybrzeżem, zwłaszcza od czasu, gdy w 1840 Zanzibar stał się siedzibą imamów. W 1884 rozpoczyna się ekspansja Niemców na wybrzeżach kraju. Wśród walk z Arabami i tubylcami opanowali Niemcy do 1891 cały kraj, w którym jednak wybuchały raz po raz bunty. W 1918 opuścili Niemcy kolonję, która stała się mandatem Ligi Narodów. Większą jej część (obecna T.) otrzymała Anglja, mniejszą, t. j. kraje: Ruanda, Urundi, Usumbura i część Bukoby (razem 55.000 km²) Belgja w 1920. W 1922 włączono do T. wyspę Mafję. Krajem (11 prowincyj) rządzi gubernator rezydujący w Daressalam.

tangens, ob. Trygonometrja.

Tanger (arab. Tandża), miasto w płn.-zach. Marokku, nad cieśniną Gibraltarską, połączone koleją z Fezem, leży na stokach nagiej, wapiennej góry, na zach. brzegu zatoki T., a ma 49.000 mieszk. Ruch w porcie wyrażał się w 1926 cyfrą 1,400.000 tonn rej.

Razem z okolicznym pasem (373 km² z 70.000 mieszk., w tem 10.000 Hiszpanów), otoczonym zewsząd posiadłościami hiszpańskiemi tworzy T. umiędzynarodowiony autonomiczny obszar, stojący pod zwierzchnictwem sułtana marokkańskiego, którego zastępca (Mendub) sprawuje nadzór nad administracją i sądownictwem. Międzynarodowy zarząd T. tworzy komisja złożona z 18 tubylców (9 mahometan i 9 żydów) oraz 6 Anglików, 6 Francuzów i 6 Hiszpanów.— T. w staroż. Tingis był stolicą prowincji rzymskiej Tingitany. W 1471 zdobyli go Portugalczycy, w 1662—84 należał do Anglików, później do Maurów, od 1905 tworzył przedmiot sporu między Francją i Hiszpanją, który został zakończony dopiero w 1928, przyczem Hiszpanji zapewniono kierownictwo policji i wpływ na zarząd portu.

Tangermünde, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad Łabą z 13.173 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (od XV. w.), oraz przemysłem rolniczym i chemicznym.

Tangla, zgórą 6.000 m wysokie, mało zbadane góry we wnętrzu Tybetu, silnie zlodowacone i tworzące wybitną granicę klimatyczną. Wypływają tu rz. Jangtsekiang, Mekong i Salwen. Na zach. tworzą przedłużenie T. Transhimalaje, na płd.-wsch. góry Czełosran.

Tango, pierwotnie ludowy taniec płd.-amerykański (habanera) w takcie 2/4, wprowadzony do Europy w 1913, jako taniec towarzyski, zrazu znany jako t. argentino, później zmieniony i uproszczony jako t. milonga.

Tangut (Sifan), koczownicy płn. Tybetu i Kansu. Wzrostu miernego, barczyści, o czarnych włosach, ciemnych oczach, smagłej skórze, nosach prostych, niekiedy orlich lub zadartych, dość wydatnych jarzmach, przypominają nieco Cyganów, różniąc się wyraźnie od Mongołów i Chińczyków, wśród których mieszkają; gorliwi buddyści. — Zał. w 1004 przez T. państwo Tangut (Si Hia), które obejmowało mniej więcej dzisiejszą prow. Kansu, rozbili w 1226 Mongołowie.

Taniec, opiera się na eurytmji ruchów, pozostających w związku z duchowym nastrojem człowieka. U ludów pierwotnych towarzyszą t. instrumenty perkusyjne, hałaśliwe, służące do wybijania taktu, jak bębny, kołatki, drągi bambusowe i t. p. Muzyka nie ma jeszcze samodzielnego znaczenia. Dopiero na wyższym stopniu rozwoju staje się muzyka w t. ważnym czynnikiem.

Wśród form tanecznych najelementarniejszą jest forma t. zbiorowego w kole. Na wschodzie rozpowszechnił się t. „w miejscu", przyczem tylko pewne partje ciała (brzuch, ramiona) wykonują ruch dla popisu przed widzami, siedzącymi spokojnie. To przyczyniło się do wytworzenia zawodowych tancerzy i tancerek na wschodzie (np. bajadery). — T., zrazu wyraz popędów i nastrojowych uczuć (radość, smutek, miłość, nienawiść) staje się później pantomimą. Np. t. miłosne, występujące wszędzie u ludów pierwotnych, przedstawiają sceny ze wszystkiemi odcieniami zabiegów miłosnych, a zarazem zdobywają znaczenie czarodziejskiego zaklęcia. Religijne i nadprzyrodzone motywy magiczne występują także w t., naśladujących zwierzęta. Strojono się przytem w skóry i pióra, by w ten sposób przynęcić zwierzęta w czasie łowów (przykładem: t. bawoli u Indjan w prerjach amerykańskich). W sławnych t. z wężami, tańczący kapłani biorą żywe grzechotniki w usta, by sprowadzić deszcz. — Często posługują się tanecznicy-czarodzieje maskami, które przedstawiają duchy zmarłych ludzi lub zwierząt dla zdobycia ich łaski. T. te stanowią przejście do t. mistycznych, które mają zjednać demona dla człowieka: tu należą ekstatyczne t. szamanów, t. śmierci, leczenie tańcem chorych i t. p. Tu mają swe źródło i t. wojenne, których celem jest wprawienie uczestników w ekstatyczny szał odwagi; również i t. przy pracy są tego samego pochodzenia, chociaż cel ich jest inny: rytm t. ma ułatwić pracę, jest więc czynnikiem ekonomicznym.

U narodów kulturalnych jest t., podobnie jak i u ludów pierwotnych, zarówno bezpośrednim wyrazem uczuć i środkiem magicznym, jak i objawem społecznym, stwierdzającym łączność jednostki z ogółem. W obrzędowych i religijnych t. tkwią pierwiastki teatru. Do dnia dzisiejszego zachował się t. religijny w służbie kultu (Derwisze, Mewlewi); również i sekciarstwo posługuje się nim (szał tańca, psychozy: taniec biczowników, św. Jański, św. Wita, tarantula i t. p.). Wszystkie pierwotne elementy występują dotąd w tańcach ludowych, a nawet w t. dziecięcych.

Starożytni Egipcjanie upiększali tańcem wszystkie uroczystości religijne. U Greków stanowił t. rytmiczno-mimiczny ważny czynnik wychowawczy i był przedmiotem odrębnej sztuki, zwanej orchestyką. Obok t. ludowych pojawił się t. sceniczny. Rzymianie uprawiali głównie pantomimę z akrobatycznemi i naturalistycznemi efektami. W czasie uczt tańczyli niewolnicy, a w okresie cesarstwa sprowadzone ze Wschodu tancerki, głównie z Syrji. — Chrześcijaństwo starało się stłumić zamiłowanie do tańca, lecz napróżno: w ciągu średniowiecza i w nowszych czasach powstały liczne, nowe formy taneczne, zależne od warstw społecznych: chłopi i rycerze po wsiach mieli swoje tańce, dwory, rzemieślnicy i patrycjat miejski znowu inne. — Budowa t. średniowiecznego, rozwiniętego we Włoszech, Niemczech i Polsce, jest nieco inna, aniżeli t. dzisiejszych. Zasadniczo składa się on z dwóch części, z których pierwsza utrzymana jest w takcie parzystym i tempie wolnem, druga

opiera się na tej samej melodji, lecz w takcie trójdzielnym i w tempie żywem i skocznem, stąd nazwa: „saltarello". Rytmiczny stosunek obydwóch części da się wyrazić jako 2:3, — co nadało drugiej części także inną nazwę „Proportio". Z dawnych t. zachowało się dotąd wiele form, jak francuskie: gawot, courante (kuranty) i menuet; hiszpańskie: seguidilla, sarabanda, cachucha, bolero, sevilliana i fandango; włoskie: tarantella, canzona napolitana, sicilienne; niemiecki walc; czeska polka, rosyjskie: kopak i trepak; ukraiński kozak; polskie: mazurek, kujawiak, oberek, krakowiak i polonez; węgierski czardasz. T. towarzyskie: kotyljon, galop, lancier, kontredans, kadryl, dzisiaj zapomniane, podobnie jak i kankan epoki Offenbachowskiej. Jako balet rozwinął się t. w okresie renesansu we Włoszech i we Francji i święcił najwyższe triumfy na dworach królów i książąt od czasów Ludwika XIV. aż do rewolucji francuskiej. W związku z tem istniała nawet akademja królewska tańca w Paryżu, a nadto pojawiło się wiele teoretycznych prac o technice baletowej czyli choreografji. Do rozwoju baletu przyczyniła się przedewszystkiem opera, gdzie balet był nieodłączną częścią przedstawienia, nieraz nawet bez organicznej łączności z akcją. Nowa epoka w ewolucji tańca towarzyskiego i estradowego zaczęła się w czasach ostatnich. Już przed wojną rozpowszechnił się ludowy taniec argentyński, Tango, i meksykańska Machiche, później zaś liczne formy Step'ów, jak Onestep, Twostep, Foxtrott (krok lisa), Boston, Blackbottom, Charleston, Rumba i t. p., których cechą jest indywidualna swoboda w wykonaniu. Wymagają one niezmiernie silnego poczucia rytmu. Znamienną ich cechą jest często występująca synkopa (ob.), jako element rytmiczny.

T. estradowy, popisowy, przetworzyła Amerykanka Isadora Duncan ok. r. 1900, usunąwszy z t. szablon techniki baletowej, panującej od epoki rokoko, a postawiwszy jako postulat naturalność i wdzięk rytmicznych ruchów ciała. Twórcą nowoczesnej interpretacji t. jest Rudolf Laban, którego teorje zrealizowała praktycznie uczenica Mary Wigman. W produkcjach swych rezygnuje ona z wszelkich elementów pantomimicznych, dekoratywnych i akrobatycznych i stwarza czysty styl abstrakcyjny, w którym działa ciało, jako rytmiczna forma. Nowe pierwiastki wkroczyły do nowoczesnego estradowego t. ze Wschodu, zwłaszcza pod wpływem tańców indyjskich i jawajskich. Usunięty na drugi plan balet odżył znowu dzięki reformie Siergieja Djagilewa. Wybitni członkowie rosyjskiego baletu: Anna Pawłowa, Tamara Karsawina i Niżyński. — O rytmice i plastyce tanecznej ob. Rytmiczna gimnastyka.

Taniec śmierci (franc. danse macabre), w sztuce przedstawienie tańca szkieletów, symbolizujące potęgę śmierci. Do najsławniejszych należą (już nieistniejące) z ok. 1400 na Cimetière des Innocents w Paryżu i t. ś. w ówczesnym klasztorze Klingenthal w Bazylei. Zachowane są t. ś. z XV. w. w Lubece, w kość. Panny Marji w Berlinie, w Strassburgu i t. d.

Taniec śmierci. (H. Holbein Młodszy, drzeworyt).

Sławne są drzeworyty Holbeina ml. (ob.), przedstawiające ten temat. Istnieją liczne obrazy z XVII. w. z t. ś., który stał się bardzo częstym tematem w okresie kontrreformacji. W Krakowie t. ś. znajdują się w kościele bernardynów, w klasztorze wizytek i t. d.

Taniec św. Wita, ob. Pląsawica.

Taniec tatarski, nazwa tatarskiego szyku bojowego, wprowadzonego przez Tamerlana. Polegał on na tem, że główne uderzenie sił tatarskich nie szło od czoła szyku, lecz z boków, gdyż horda ruszając do bitwy tworzyła półkole, którego końce zwrócone były ku nieprzyjacielowi; ten, gdy nawet przerwał słaby stosunkowo środek, musiał się ścierać na skrzydłach z otaczającymi go Tatarami, a zatem walczyć w niedogodnych warunkach. Zczasem pod t. t. rozumiano (zatracając istotny sens pojęcia) wogóle potyczkę z Tatarami.

Taniejew Siergiej Iwanowicz, kompozytor ros., (1856—1915), nauczyciel i dyr. konserwatorjum w Moskwie, pisał: symfonje, kompozycje kameralne, operę „Oresteja" (1895), chóry, pieśni i znakomity podręcznik kontrapunktu.

Tanina, ob. Garbniki.

Tanis, staroegipskie miasto w delcie Nilu, stolica za czasów Hyksosów.

Tanit, główna bogini fenickiej Kartaginy. Na jej cześć składano ofiary z ludzi. 1928 odkopano jej świątynię wraz z jej posągiem.

Tank (ang.), 1. zbiornik na płyny, tyle co cysterna, także okręt-cysterna do przewozu ropy naftowej. — 2. czołg (ob.).

Tank Yin, malarz chiński, (1466—1524), najsławniejszy artysta z okresu Ming. Malował krajobrazy i figury.

Tankred, 1. T. z Hauteville, rycerz romański z XI. wieku, którego dziesięciu synów, zwłaszcza najmłodsi Robert Guiscard i Roger I. z Sycylji, utrwaliło panowanie Normanów w dolnej Italji.

2. Krzyżowiec, um. 1112. W 1096 brał udział w I wyprawie krzyżowej, odznaczył się pod Antjochją i przy zdobyciu Jerozolimy, mianowany przez Gotfryda z Bouillon księciem Galilei. W 1101 przyjął od Gotfryda księstwo Antjochji i powiększył je przez zdobycze w Syrji i Cylicji. Uwieczniony w „Jerozolimie Wyzwolonej" Tassa.

Tanna, wyspa w Nowych Hebrydach z 380 km², wysoka do 975 m. Posiada port Erupabo (Port Resolution), czynny wulkan Jassowa i kopalnie siarki.

Tannahill Robert, poeta szkocki, (1774—1810), autor popularnych pieśni, wydał „Poems and Songs" (1807). Wyd. zbior. 1838, 1873, 1879.

Tannekwe, plemię Buszmenów, zmieszane z Bantu, z obszarów Ngami i moczarzysk Kubango.

Tannenberg, wieś w Prusach Wsch. k. Osterode. Między T. a Grunwaldem zadali Jagiełło i Witold stanowczą klęskę Zakonowi Krzyżaków (15 lipca 1410; ob. Grunwald). — W bitwie pod T. 23—31 sierpnia 1914 Hindenburg na czele 8. armji niemieckiej stoczył i pobił 2. armję rosyjską Samsonowa. Siły Rosjan w Prusach Wsch. wynosiły ok. 800.000 żołnierzy i 1700 armat, Niemcy mieli 210.000 z 600 armatami. Rosjanie stracili 800 dział, blisko 150.000 zabitych, a 93.000 dostało się do niewoli. Plan akcji przygotowali generałowie Hoffmann i Ludendorff. Następstwem tej bitwy było drugie zwycięstwo Hindenburga na jeziorach mazurskich nad Rennenkampfem. Mimo klęski, przyczynili się Rosjanie do odciążenia frontu francuskiego i powstrzymania ofensywy niemieckiej na Paryż.

Tanner Adam, teolog scholastyczny (1571—1632), jezuita, profesor w Monachjum, Wiedniu i Pradze, odnosił się krytycznie do procesów czarownic. Główne dzieło: „Universa theologia scholastica" (1626; 4 t.).

Tanner Bernard, jezuita z Pragi, przez jakiś czas dworzanin wojewody wołyńskiego ks. Michała Czartoryskiego. W 1678 wybrał się z poselstwem polskiem do Moskwy. Wydał: „Legatio polono-lithuanica in Moscoviam anno 1678 feliciter suscepta" (1680 i 1689).

Tannhäuser (Tanhuser), minnesinger z poł. XIII. w., według podania przebywał u „pani Wenery" na Venusberg, poczem napróżno szukał odpuszczenia grzechów w Rzymie. W pieśniach tanecznych i miłosnych opiewał życie wieśniacze i zmysłową miłość. Wyd. 1922. — Podanie o T. jest przedmiotem opery Wagnera.

Tannu (T.-ola), góry w płn.-zach. Mongolji, tworzące równoleżnikowy łuk i dział wodny między Jenissejem i obszarem bezodpływowym. Góry zbudowane z granitów, porfirów, łupków paleozoicznych i wapieni są wysokie do 3.218 m (Czaperal).

Tannu-Tuwa (dawniej Urjanchai), od 1921 wolne państwo, graniczące od płn. i zach. (góry Sajańskie) z Syberją, a od płd. (góry Tannu) i wsch. z Mongolją, ma 165.000 km² i ok. 63.000 mieszk., przeważnie Tuwanów i Rosjan. Kraj przecięty rz. Jenisej obfituje w kopaliny (złoto, azbest), role uprawne, lasy i pastwiska. Wywozi się szczecinę, skóry i wełnę.

Ustrój posiada państwo podobny do sowieckiego, na czele jego stoi sowiet (Churuldan) i rząd złożony z 5 członków. Stolicą jest Kyzylchoto (dawniej Chem-Belder, ros. Krasnyy, dawniej Biełocarsk). Dawniej należało T. do Mongolji.

Tanrek (kretojeż, Centetes ecaudatus L.), gatunek zwierząt owadożernych. Mniejszy od jeża, pokryty kolcami, szczecią i włosami barwy żółtej, bez ogona. Żyje na Madagaskarze, żywi się owadami, owocami itd. Zapada w sen letni.

Tansillo Luigi, poeta włoski, (1510—1568), zasłynął śliskim poematem „Il vendemmiatore" (1534), napisał nadto: „Le lagrime di San Pietro", „La Balia", „Il podere" (jeden z najlepszych włoskich poematów dydaktycznych). Wyd. zbior. 1738, 1882.

Tanta, stolica prow. Gharbije (Dolny Egipt), w środku delty Nilu z 90.014 mieszk. Posiada meczet z grobowcem Ahmeda el-Bedawi (XII. w.), miejsce pielgrzymek mahometan, oraz znaczny handel.

Tantal, w grec. mitol. król frygijski, syn Zeusa, ojciec Pelopsa i Nioby. Za zbrodnie strącony do podziemia, cierpiał wieczny głód i pragnienie, nie mógł bowiem ani dosięgnąć owoców, które wisiały nad jego głową, ani napić się wody, w której stał, a która ustępowała, ilekroć się ku niej nachylał. Według innego podania wisiał nad nim stale głaz, grożący wciąż upadkiem.

Tantal, Ta, rzadki pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie, zwykle w towarzystwie niobu (ob.) w rozmaitych minerałach (tantalit, wytrotantalit i t. d.). Metal barwy stalowoszarej, ciągliwy, kowalny. C. wł. 16,6; c. at. 181,5. Topi się w 2800°. Od najmniejszych zanieczyszczeń staje się nadzwyczaj twardy. Nie ulega działaniu kwasów (z wyj. kwasu fluorowodorowego), ani wody królewskiej. Tworzy dwa tlenki Ta_2O_4 i Ta_2O_5. T. metaliczny bywa używany do wyrobu kwasotrwałych naczyń, narzędzi chirurgicznych, elektrod (zamiast platyny). Odkryty w 1802 (Ekeberg), w stanie czystym został wyodrębniony dopiero 1905.

Tantalit, minerał o złożonym składzie chemicznym, głównie tantalan i niobian żelaza i manganu; występuje w kryształach izomorfowych z kolumbitem lub w nieregularnych skupieniach barwy czarnej. Tw. 6—6,5. Znany z granitu w Falun, w Limoges i t. d. Służy do otrzymywania tantalu i jego związków.

Tantalowa lampa, ob. Elektryczne światło.

Tantjema (z franc.), wynagrodzenie zależne procentowo od wyników dochodowych, osiągniętych w danem przedsiębiorstwie. Podatek od t. opłacają członkowie zarządu, rad nadzorczych i komisyj rewizyjnych jeżeli t. przenosi 1.500 zł. rocznie, niezależnie od podatku dochodowego obejmującego także i dochód z t.

Tantra (sanskr., „księga"), nazwa indyj. rodzaju poetyckiego, w którym opisano rozmowy Sziwy z żoną Pârvatî w sprawach filozoficznych, kosmogonicznych i religijnych, zawierające także ustępy o znaczeniu magicznem. Wyd. i przekład A. Avalon: Tantrik Texts (od 1913).

Tantryzm (por. Tantra), kierunek hinduizmu, dążący do rozwiązania sprawy społecznej (także kobiecej) w Indjach. Przyjąwszy poniekąd rytuał wedycko-bramański, uzupełnił go zwyczajami magiczno-okultystycznemi, nawet kultem orgjastycznym i krwawą ofiarą. Występuje również wśród buddystów. — Monografja (ang.) A. Avalon'a (1914—16, 2 t.).

Tanyu Kano, malarz japoń., (1602—1674), założyciel gałęzi Kajibashi szkoły Kano, pejzażysta z Jedo (Tokjo).

Tańce ludowe, ob. Ludowe tańce.

Tańska Klementyna, ob. Hoffmanowa Klementyna z Tańskich.

Tański, 1. Ignacy, pisarz pol., (1761—1805), ojciec Klementyny, na dworze Czartoryskich w Puławach pisał wiersze okolicznościowe, sielanki i komedje. Wyd. zbiorowe: „Wiersze i pisma różne" (1808).

2. Kazimierz, generał wojsk polskich, (1774—1853), walczył z Rosją w l. 1792 i 1794, potem w legjonach, 1806—07 z Prusakami, 1810 w Hiszpanji, 1812 w kampanji moskiewskiej, potem aż do 1814 przy Napoleonie. 1818 dymisjonowany. Pamiętniki: „Piętnaście lat w legjonach" (wyd. 1905).

3. Józef, publicysta francuski, ur. 1805. Przed 1831 w wojsku polskiem, potem w legji cudzoziemskiej franc. i hiszp., wreszcie przy sztabie głównym francuskim w czasie wojny krymskiej. Napisał m. in. „L'Espagne en 1843 et 1844, lettres sur les moeurs, politique et sur la dernière revolution de ce pays" (1844), „Tableau statistique, politique et moral du système militaire de la Russie" (1833), „Holland House" (1848), „Wspomnienia z wygnania" (1881).

4. Czesław, malarz polski, * 1863, kształcił się u Gersona w Warszawie. Maluje przeważnie akwarele: pejzaże, sceny rodzajowe, batalistyczne, portrety, akty i t. d.

5. Janusz, socjalista, (1864—1888). Za działalność niepodległościową uwięziony w cytadeli warszawskiej, zorganizował w Warszawie socjalistyczny „Związek robotniczy".

Tao, w filozofji chińskiej, ob. Lautse.

Taoizm (z łac. tao-kiao), religja ludowa, pochodząca od Lao-tse'go (ob. Lautse), przez następców rozwinięta i dostosowana do potrzeb ludu. Obecnie polega t. na kulcie natury i duchów, pielęgnują go duchowni (tao-tse), którzy dzielą się na świeckich i zakonnych (tao-szi). Na czele hierarchji stoi thien-tse, którego urząd od I. w. po Chr. jest dziedziczny.

Taormina, miasto na Sycylji w włos. prow. Messynie, z 3466 mieszk., przy kolei Messyna—Katanja. Posiada resztki teatru grec., przebudowanego przez Rzymian, i in. staroż. zabytki. Koszykarstwo, turystyka. Wpobliżu staroż. Naxos (ob.).

Taoszi, ob. Taoizm.

Tao-te-king („święta księga o Tao i cnocie"), pochodzi prawdopodobnie od Lao-tse'go (ob. Lautse), najważniejsze dzieło filozofji taoizmu, powstała ok. 500 r. prz. Chr.

Taotse, ob. Taoizm.

Tapa, ob. Łyko.

Tapachuelteco, plemię Indjan z Chiapas (Meksyk); ok. 3.000 głów.

Tapachula (S o c o n u s c o), miasto w stanie Chiapas (Meksyk), 30 km od Pacyfiku z ok. 10.000 mieszk.

Tapajoz (T a p a y o s o), prawoboczny dopływ Amazonki, długi 2.000 km, powstaje w centralnej Brazylji z połączenia rz. Juruena i Arinos, a uchodzi 330 km powyżej ujścia Amazonki.

Tapang (drzewo), p. Koompassia.

Tapanhuna, brazylijska nazwa mieszańców murzynów z Indjanami.

Tapanuli, rezydentura na zach. wybrzeżu Sumatry (Indje holend.) z 39.418 km² i 890.454 mieszk. Stolica: S i b o l g a.

Tapas, u Indjan nazwa ekstazy, wywołanej środkami zewnętrznemi (post). T a p a s a, asceta, cudotwórca.

Tapaszan, łańcuch górski (do 3500 m) w środk. Chinach między rz. Hankiang i Jangtsekiang, należący do systemu kwenluńskiego, a zbudowany z wapieni paleozoicznych i młodszych piaskowców.

Tapes Meg., rodzaj małżu, pospolity w żwirach i piaskach polodowcowych na wybrzeżu Bałtyku.

Tapetum (łac.), dywan, makata. — T. lucidum (ob. Oko ludzkie); T. nigrum, warstwa barwnika w oku.

Tapety (z greck. tapes, łac. tapeta, franc. tapis, „dywan, nakrycie"), pokrycie ścian tkaninami, matami lub t. p., przeważnie określenie stosowane do materjałów, pokrywających ściany domów lub zawieszonych jako zasłony, zastępujące ściany. Ten sposób stosowania t k a n i n przejęli staroż. Grecy i Rzymianie od ludów azjatyckich; w Bizancjum i krajach zach. Europy rozszerzył się przez handel z Arabami. T. tkane, haftowane, malowane i t. d. lub też wykonane techniką dywanową były długi czas w użyciu; w XVIII. w. rozpowszechniły się malowane t. jedwabne pod wpływem ówczesnej mody chińszczyzny. Od XII.—XVIII. w. utrzymywały się też w modzie t. s k ó r z a n e, t. zw. k o r d y b a n y, wyrabiane początkowo przez Maurów w Kordobie; później (XVII. i XVIII. w.) wytwarzano je, podobnie jak obicia skórzane, we Włoszech, Niderlandach, Francji, Anglji i Niemczech. W 3. ćwierci XVIII. w., obok dawnego jedwabiu i aksamitów, występują t. lniane i bawełniane, wreszcie p a p i e r o w e, używane już sporadycznie w XVII. w. (ob. Kołtryny), które bardzo się rozpowszechniły od 2. ćwierci XIX. w., t. j. od wprowadzenia papieru w zwojach. Techniki t. pap. są różne: wzory tłoczone, płaskie, t. z papieru prążkowanego i t. p. Wytwarza się też t. do zmywania (papier odpowiednio impregnowany). W Ameryce znane są t. z blachy cynkowej bardzo cienko walcowanej, nadające się do mycia i absolutnie chroniące przed wilgocią.

Taphrina Fries. (Exoascus Fuck.), pasorzytny grzyb, należący do workowców. Wywołuje na roślinach czarcie miotły (ob.) oraz zniekształcenia owoców lub liści. Na śliwce pasorzytuje T. pruni Tul., przyczem zmienia owoce w torbiele. Na brzozach czarcie miotły wywołuje T. turgida Sadeb.

Tapicerstwo, rękodzieło, w którego zakres wchodzi wyrób mebli wyścielanych i zdobienie wnętrz przy pomocy tapet, obić, kotar i t. p.

Tapir, ob. Tapiry.

Tapiro, myśliwskie plemię Pigmejów (śred. wys. 145 cm) z nad rz. Mimika (N. Gwinea hol.); mieszkają w domach palowych, a jedyną ich bronią są łuki i strzały.

Tapiry (Tapiridae), rodzina kopytnych, nogi przednie z 4-ma palcami, tylne z 3-ma. Uzębienie kompletne. Kopalne od dolnego eocenu. Eoceńska podrodz. Lophiodontinae (rodzaj Lophiodon Cuv.) miała charakterystyczne zęby o ukośnych fałdach pomiędzy sęczkami. Z podrodz. Tapirinae (z prostemi fałdami na zębach) żyje jeszcze rodzaj t a p i r (Tapirus L.), pierwotnie pospolity w Europie, Azji, Ameryce płd. i płn. Obecnie T. i n d y j s k i (T. indicus Desm.) 2.4 m dł., 1 m wys. czarny lub szary. żyje w Indjach Zagang., w Chinach połudn. i na Sumatrze; t. a m e r y k a ń s k i (T. terrestris L.) 2 m dł., 1 m wys., czarno brunatny, żyje w lasach Ameryki płd., roślinożerny, szkodnik. — Por. tabl. Kopytne 2. w t. 8.

Tapjoka, delikatna mączka skrobiowa, otrzymywana z kłączy Manihot utilissima, M. aipi i in., występujących w Brazylji, nosi też nazwę brazylijskiego arrowroot. W handlu spotyka się tak pod nazwą t. jak też i s a g o. (Prawdziwe sago, otrzymywane z palmy sagowej jest stosunkowo rzadkie). Korzenie Manihot wypłókuje się, wyciska, następnie suszy i miele.

Tapjolit, minerał o składzie tantalitu, należący jednak do układu tetragonalnego.

Taprobane, staroż. nazwa Cejlonu.

Tapsus (Thapsus), staroż. miasto na wybrzeżach kartagińskiej Afryki, słynne ze zwycięstwa Cezara nad Pompejanami w 46 przed Chr.

Tapti, rzeka w zach. Indjach ang., długa 720 km, uchodzi poniżej Suratu do zatoki Kambay.

Tapu, ob. Tabu.

Taquary (T a c o a r y), 1) rzeka w stanie Mato Grosso (Brazylja), długa 750 km, wypływa na płn. od Serra Cayapo, a uchodzi wpobliżu Corumby do Paragwaju. 2) dopływ rz. Jacuhy w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja), uchodzi 80 km powyżej Porto Alegre.

Tara, ciężar własny opakowania, wzgl. wozu ładunkowego, wypełnionego towarem. T. oblicza się przez odjęcie od wagi całego ładunku „brutto" wagi samego towaru „netto".

Tara, rzeka w płd. Jugosławji, długa 150 km, uchodzi powyżej Foćy do Driny.

Tara, miasto okręg. na Syberji, przy ujściu r z e k i T. do Irtysza z 10.322 mieszk., przemysłem skórnym i młynarskim.

Taraba (Teraba), dopływ rz. Binuë, wypływa w Adamawie, a uchodzi na terytorjum angielskiem.

Taraban (czyli t u ł u m b a s), wielki bęben w kapelach janczarskich, używany także w orkiestrach wojsk polskich.

Tarabolus (T r y p o l i s), miasto w Libanonie (Syrja), w górach Libanon z 35.000 mieszk. i przemysłem tkackim. Staroż. Tripolis, był w 1109—1289 stolicą osobnego hrabstwa, utworzonego przez krzyżowców.

Tarafa, poeta arabski z VI. w., napisał „Mo'allaka" i inne utwory poetyckie. Kilka wydań. Przekłady ang., franc. i niem.

Tarahumara, plemię Uto-Azteków z dolin Sierra Madre (ok. 30.000), zajmują się rolnictwem, myślistwem i rybołówstwem, tkactwem i garncarstwem; jako broni używają maczug i okrągłych skórzanych tarcz. Słyną z wytrzymałości w biegu.

Tarai (Terai), równinna, pokryta dżunglą i żwirem kraina u płd. podnóży Himalajów, od rz. Satledż aż do Assamu.

Tarakanowa Elżbieta, ks., (1755—1777), rzekomo córka ros. cesarzowej Elżbiety i feldm. Razumowskiego. Osadzona w twierdzy przez Katarzynę II., zbiegła stamtąd i przebywała z woj. wileńskim Karolem Radziwiłłem w Dubrowniku, roszcząc pretensje do tronu. Bawiąc w Rzymie, zwabiona przez hr. Aleksego Orłowa na rozkaz Katarzyny na statek rosyjski w Ankonie, porwana, osadzona została w twierdzy Petropawłowskiej.

Taramit, minerał, należący do grupy jednoskośnych amfiboli o składzie:

$$FeSiO_3,\ mNa_2/Al,\ Fe/_2SiO_6;$$

podobny skład chemiczny posiada również fluotaramit, należący do grupy amfiboli sodowych.

Taran, ob. Wojenne maszyny.

Taranatha, historyk tybetański, * 1573, w 1608 napisał „Historję buddaizmu w Indjach", bardzo wartościową, mimo wielu błędów chronologicznych.

Taranczowie (od rewolucji w 1917 zwą się U l g u r a m i), spokrewniony z Tunganami szczep turko-tatarski we wsch. części republiki Kozackiej (63.000); są sunnitami, zajmują się uprawą roli i warzyw.

Tarandus, p. Ren.

Taranowski Jędrzej, pamiętnikarz pol. z drugiej poł. XVI. w., ajent dyplomatyczny Rzpltej w Szwecji, Moskwie i Turcji; jego opis podróży w l. 1569—72 do Konstantynopola i Astrachania, wydany najpierw w przekładzie niem. (1571), włączony do kroniki polskiej Joach. Bielskiego (1597), ogłosił z rękopisu J. I. Kraszewski w „Podróżach i poselstwach polskich do Turcji" (1860).

Tarantas, wózek bez resorów, używany do podróży głównie w Rosji.

Tarantella, b. szybki taniec włoski, prawdopodobnie z Tarentu (stąd nazwa; niektórzy wyprowadzają nazwę z pająka tarantuli, której jadowite ukąszenie miało powodować szał tańca), utrzymany w takcie na 6/8, przy wtórze tamburynu. Z kompozycyj słynne t. Chopina, Wieniawskiego.

Tarantismus, pląsawica, pochodząca, jak dawniej mniemano, z ukąszenia tarantuli (ob.).

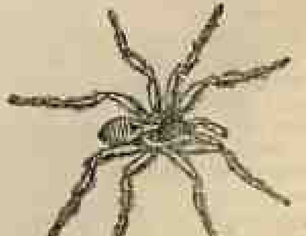

Tarentula tarentula (samiec).

Tarantula (Tarentula Sund.), rodzaj pająka; przednia część głowy opada ukośnie, na niej 4 małe oczka; po 2 oczy duże w 2 tylnych rzę-

dach. Około 50 gat. T. czyli **krzeczek włoski** (T. tarentula Rossi) 3—5 cm dł., bronzowa, żyje w środk. Włoszech, poluje w nocy na owady. Kokon zawiera 600—700 jaj. Ukąszenie uważano dawniej za niebezpieczne, a za najlepsze lekarstwo uchodził dziki taniec (ob. Tarantella) aż do upadłego, potem sen.

Tarapacá, prowincja w płn. Chile, nad Pacyfikiem z 42.411 km² i 96.968 mieszk. Stolicą jest Iquique. Kraj na wsch. górzysty (wulkany: Isluga 5200 i Tua 4870 m) posiada klimat suchy, a obfituje w złoża guana, saletry, oraz srebra i miedzi.

Tarare, miasto w depart. Rhône (Francja), u stóp góry T. (719 m), przy kolei: Lyon—Roanne z 11.768 mieszk. i przemysłem tkackim.

Taras, w zbytkownych domach mieszkalnych podmurowanie na wysokości nadziemia, ograniczone zazwyczaj kamienną balustradą, związane architektonicznie z całością budynku, jako otwarta weranda.

Taras, ataman kozacki w XVII. w. Przywodził buntem przeciw Polsce w 1630. Po zabiciu Hryćka Czarnego stanął na czele 4000 kozaków regestrowych i znacznej liczby chłopów („czerni"). W bitwie pod Perejasławiem wojsko polskie, pod dow. Koniecpolskiego, Mikołaja Potockiego i Łaszcza, zmusiło T. do poddania się.

Tarasiewicz Michał, aktor pol., (1871—1923), od r. 1894 występował na różnych scenach polskich, w rolach bohaterskich w dramatach Słowackiego, Krasińskiego, Wyspiańskiego i i. 1919—21 dyr. teatru miejskiego we Lwowie.

Taraskowie, 300.000, myśliwska i rybacka ludność stanu Michoacán (Meksyk), o odrębnym języku, wierzeniami spokrewniona z Aztekami. Broń T. stanowią łuki, strzały i maczugi; mężczyźni chodzą nago.

Tarasowicz (Tarasewicz) Aleksander, rytownik polski drugiej poł. XVII. w., pracował w Wilnie. Z rycin najważniejsze: portrety Jana III. i Michała Kaz. Paca, 14 medaljonów ze świętymi pod tytułem Mensis Januarius, tablica genealogiczna z portretami rodu Połubińskich (1675), 40 rycin do dzieła: „Różany wianek xięcia Aleksandra Połubińskiego" (Wilno 1677) i t. d.

Tarasp-Schuls-Vulpera, uzdrowisko w kantonie Gryzonów (Szwajcarja), w Dolnej Engadynie, nad Innem, przy kolei: Chur—Sankt Moritz—T., 1203—1268 m nad poz. morza z 1.661 mieszk. i źródłami solanki alkalicznej.

Tarasy rzeczne, ob. Terasy rzeczne.

Taraszcza, miasteczko na Ukrainie, w okręgu Białacerkiew, nad rz. Kotłujem z 10.628 mieszk. i młynami. Miastem jest T. od pocz. XVIII. w., do 1793 należała do Polski.

Taratatka, kapota z potrzebami szmuklerskiemi, sięgająca do kolan, noszona powszechnie w Polsce w XVIII. w.

Tarawera, wulkan na płn. wyspie Nowej Zelandji, wysoki 1100 m.

Taraxacum Haller (**mniszek**), zioła z rodziny Compositae, mają liście wrębne zebrane w rozetę, główkowate kwiatostany stoją szczytowo. T. officinale Wigg. (m. pospolity)

Taraxacum officinale.
a. Kwiatostan, b. owocostan, c. owoce pojedyncze.

rozpowszechniony na całej ziemi, ma kwiaty żółte, pusty pęd po nadłamaniu obficie wydziela sok mleczny. Młode liście używane na sałatę, cała roślina znalazła zastosowanie w lecznictwie.

Tarbagataj, góry na granicy republ. Kirgiskiej i prow. Sinkiang, między Ałtajem i Tienszanem, wys. 2900 m.

Tarbes, stolica depart. Hautes-Pyrénées (Francja), nad rz. Adour, przy kolei: Tuluza—Pau z 29.856 mieszk., starą katedrą (XIII—XVII. w.) i szeregiem zabytkowych budowli, muzeum i znacznym przemysłem.

Tarbusz, stożkowate arabskie nakrycie głowy, także tyle, co fez (ob.).

Tarbuttyt, minerał, zasadowy fosforan cynku, występujący w trójskośnych kryształach, barwy żółtawej, brunatnej, czerwonawej lub zielonawej. Tw. 3,5. Występuje wraz z galmanem w płn. wsch. Rodezji.

Tarcie, opór, występujący przy ruchu ciał ślizgających lub toczących się po podłożu materjalnem. T. przy ślizganiu się jest zależne od rodzaju ślizgających się powierzchni, jest ono proporcjonalne do ciężaru względnie do ciśnienia prostopadłego do powierzchni zetknięcia, natomiast nie zależy od wielkości powierzchni będących ze sobą w zetknięciu. Tą część ciężaru lub ciśnienia, która wystarcza do wprawienia ciała w ruch jednostajny, czyli do przezwyciężenia nosi nazwę **spółczynnika** t. Przy ślizganiu się ciał jest to liczba nie mniejsza od 1/10 i nie większa od 1; t. przy toczeniu jest mniejsze od t. przy ślizganiu, wynosi ono od 1/50 do 1/200. Zastosowanie łożysk kulkowych i odpowiednich smarów zmniejsza t. wybitnie. T. jest siłą, zamieniającą wartościową energję mechaniczną na bezużyteczne ciepło, ale z drugiej strony zjawiska ruchu są możliwe właśnie dzięki istnieniu oporów t.; bez nich nie moglibyśmy chodzić, koła pojazdów mechanicznych obracałyby się w miejscu.

Tarcie wewnętrzne, ob. Lepkość.

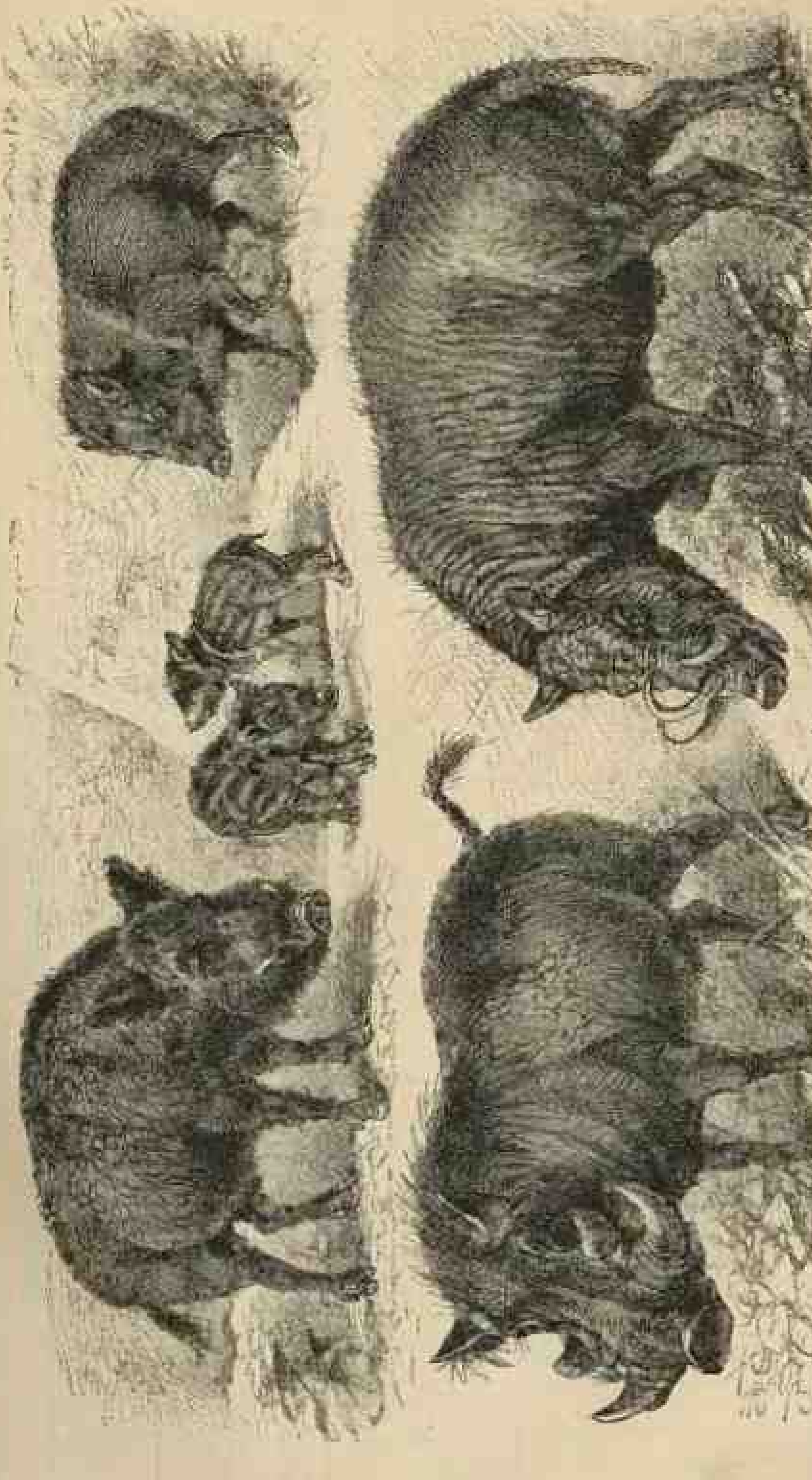

1. Dzik (Sus scrofa), odyniec i warchlaki. 1/20. — 2. Piżmowinia tajassu (Dicotyles tajacu). 1/16. — 3. Guziec (Phacochoerus africanus). 1/12. — 4. Babirussa jeleniak (Porcus babyrussa). 1/8.

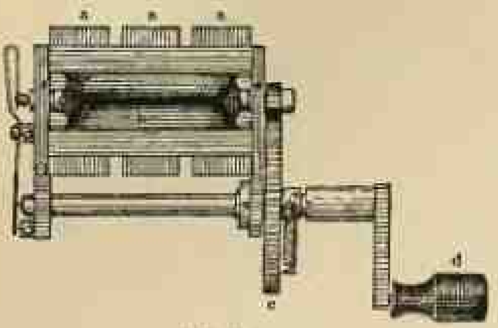

Induktor.

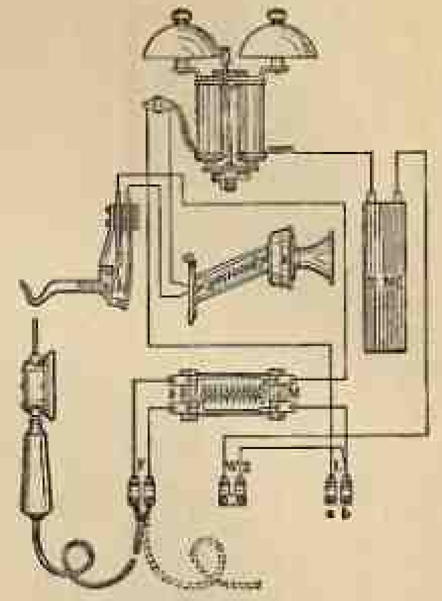

Schemat połączeń
w aparacie telefonicznym:

a) urządzenie sygnałowe: Ln, dzwonek, kondensator 2 Mf; W 2, Lb.
b) Obwód mikrofonowy: Ln, mikrofon, wyłącznik, M pierwszorzędne uzwojenie cewki indukcyjnej, Lb.
c) Obwód słuchawki: wtórne uzwojenie cewki indukcyjnej M, słuchawka.

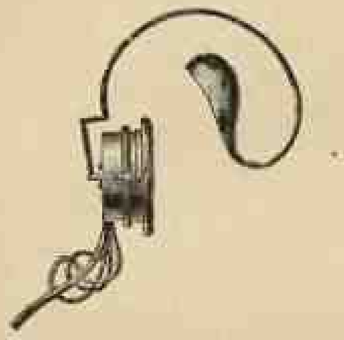

Słuchawka.

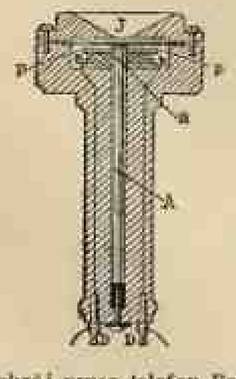

Przekrój przez telefon Bella.

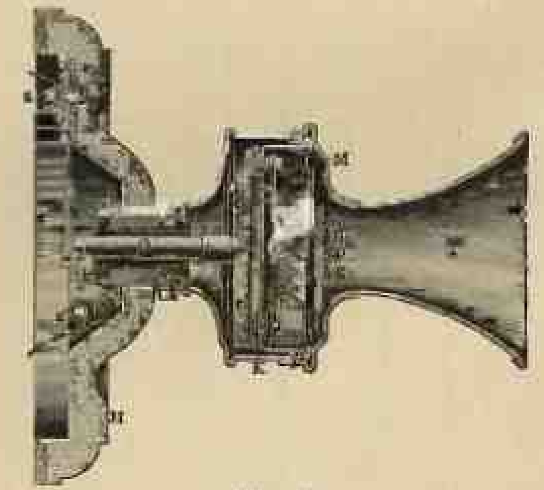

Mikrofon.

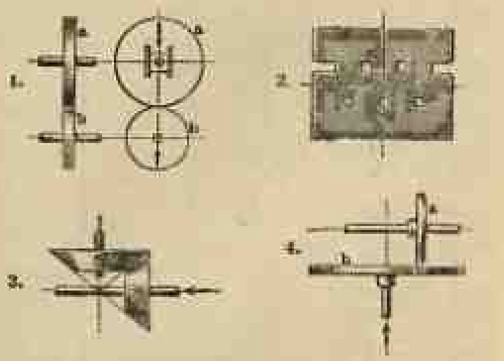

1. Cylindryczne koła tarciowe. 2. Przekrój obręczy współpracujących tarciowych kół klinowych. 3. Stożkowe koła tarciowe. 4. Tarciowy zmiennik chyżości.

Tarciowe koła są to krążki pokryte na obwodzie materjałem o wysokim współczynniku tarcia, służące do przenoszenia pracy; m. i. znajdują zastosowanie w zmienniku chyżości, zastępującym w niektórych maszynach trybową skrzynkę biegów (ob. Samochód).

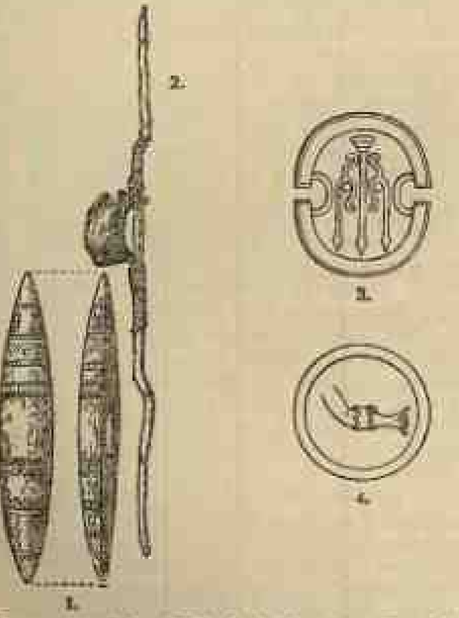

1. Tarcza australijska. 2. T. afrykańska. 3. 4. T. greckie.

Tarcza, broń ochronna przeciw pociskom i uderzeniom miecza lub topora, używana w czasach starożytnych, w średniowieczu, dziś u ludów na pierwotnym stopniu kultury. T. była rozmaitej wielkości i postaci, zazwyczaj z drzewa pokrytego skórą grubszej zwierzyny (np. słonia) lub obitego blachą, czasem cała z metalu. Grecy używali t. półokrągłych, później owalnych, wyciętych po bokach, noszonych przez hoplitów, wreszcie okrągłych dla lekkozbrojnych. Rzymianie nosili początkowo t. prostokątne, później półokrągłe (clipeus, aspis), wreszcie t. zw. scutum. Wojownicy średniowieczni posługiwali się również t., które zwano pawężami (ob. Pawęż), puklerzami (ob. Puklerz) lub szczytami (ob. Szczyt). Prócz znaczenia obronnego odegrała t. wielką rolę, jako zewnętrzna odznaka czci rycerskiej. Utrata t. u Spartan i Germanów była hańbą. Uderzenie w t. rycerską znamionowało wyzwanie na pojedynek. Wyniesienie księcia na t. oznaczało jego wybór na króla. Na t. rycerstwa średniowiecznego umieszczano znaki własnościowe, z których zczasem zrodziły się herby, które jako tło przyjęły t. rycerską, o wyglądzie zależnym od stylu epoki. Z chwilą rozpowszechnienia się broni palnej wyszły t. z użycia. Dziś t. ochronną przeciw pociskom małokalibrowym stanowi stalowa blacha, którą osłania się działa polowe i ciężkie karabiny maszynowe. Por. Pancerna broń.

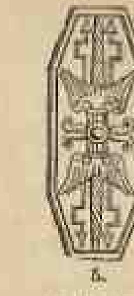

5. Scutum.

Tarcza w m a s z y n o z n a w s t w i e, każdy element maszynowy, kolisty i płaski, ruchomy dookoła własnej osi.

Tarcza Sobieskiego, ob. Sobieskiego Tarcza.

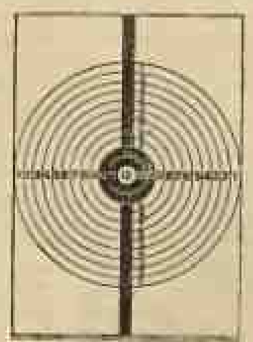

Tarcza strzelnicza.

Tarcza strzelnicza, biała gładka płyta z drzewa lub tektury powleczonej papierem, na której wyrysowane są koncentrycznie czarne pierścienie wokół również czarnego punktu. T. s. służy do nauki strzelania, jako przedmiot do którego się celuje. Trafienie pociskiem w centralny punkt t. znamionuje pełne wyrobienie strzeleckie, zaś postrzelenie dalszych pierścieni od centrum (12—1) świadczy o mniejszej lub większej nieumiejętności strzelca.

Tarczaki, grzyby workowce, ob. Discomycetes.

Tarczennice (Branchiura), rząd niższych skorupiaków (Entomostraca) z jedyną rodziną Argulidae. Żyją pasorzytnie w wodach słodkich i morzu, zaopatrzone w przyssawki, narzędzia pyszczkowe przekształcone w ssawkę. Pancerz tarczowaty. *Splewka* (wesz rybia, Argulus foliaceus Müll.) 5—6 mm dł. i A. coregoni Thorell do 12 mm dł. na rybach, czasem na żabach; pływają też wolno.

Tarczownik, porost, p. Parmelia.

Tarczowy gruczoł, ob. Tarczyca.

Tarczyca (*glandula thyreoidea*), *tarczowy gruczoł*, organ, występujący u wszystkich zwierząt kręgowych na szyi, u człowieka waży około 30 gr i otacza półksiężycowato tchawicę. Jest to gruczoł o wewnętrznem wydzielaniu, wydzielający potrzebną do życia substancję, zawierającą jod (*tyreojodyna*). Operacyjne zupełne usunięcie t. lub jej schorzenie powoduje kretynizm (ob.), oraz obrzęk śluzakowaty (ob.) wskutek braku lub niedostatecznego wydzielania tyreojodyny. Przy nadmiernem wydzielaniu powstaje *choroba Basedowa* (ob.). Przy operacjach zostawia się część gruczołu, aby uniknąć chorobliwych następstw. Przy zwyrodnieniu t., lub po jej operacyjnem częściowem usunięciu, podaje się czasem w tabletkach tyreojodynę z dobrym skutkiem. Poznanie czynności t. stało się punktem wyjścia dla organoterapji (ob.). Najczęstszą zmianą chorobową t. jest wole (ob.).

Tarczyca, roślina, ob. Scutellaria.

Tarczyn, osada miejska w pow. Grójec (woj. warszawskie), nad rz. Tarczanką (do Jeziorny), 3 km od kolei: Warszawa—Nowe Miasto z 2.526 mieszk., browarami, młynami i handlem. Miasto (od XIV. w.) było przed 1793 stolicą powiatu w woj. mazowieckiem.

Tarczyński Franciszek, polski archeolog-samouk, (1833—1900); zajmował się głównie okolicami Płocka, ogłosił szereg artykułów i prac w „Zapiskach Archeologicznych", „Światowicie", „Wędrowcu" i i.; najważniejsza z nich: „Materjały do mapy archeol. gub. Płockiej" (1899).

Tardando (*tardato*, włosk.), w muzyce = zwalniać, tyle, co ritenuto (ob.).

Tarde, 1. Gabriel, franc. socjolog i kryminolog, (1843—1904), prof. w Collège de France. Najważniejsze dzieła: „La criminalitée comparée" (1886), „Les lois de l'imitation" (1890), „La logique sociale" (1894), „L'opposition universelle" (1897), „Les lois sociales" (1898), „L'opinion et la foule" (1901), „Psychologie économique" (1902, 2 t.).

Tarde venientibus ossa, dla późno przychodzących kości, przysłowie łacińskie, odpowiadające polskiemu: „kto późno przychodzi, sam sobie szkodzi".

Tardenoaski okres (franc. tardenoisien), jedna z kultur pogranicza neo- i paleolitu, o charakterystycznych, małych, dobrze obrobionych narzędziach krzemiennych. Ob. Kamienna epoka.

Tardieu, 1. rodzina rytowników franc.: *Nicolas-Henri T.*, (1674—1749), uczeń Audran'a, rytował dzieła Rigaud'a, Lebrun'a, Domenichina, później głównie Watteau. — Syn jego, *Jacques-Nicolas T.*, (1716—1791), rytował przeważnie portrety. Był nadwornym rytownikiem dworu elektora kolońskiego. — Syn tegoż, *Jean-Charles T.* zw. *Cochin*, (1765—1830), uczeń Regnaulta, był malarzem historycznym. — *Pierre-Alexandre T.*, krewny tychże, (1756—1844), rytował portrety i dzieła Rafaela, van Dyck'a, David'a i t. d.

2. André, polityk franc., ur. 1876, sekretarz poselstwa w Berlinie, do 1902 w minist. spraw zagr., potem redaktor działu zagr. w „Temps" 1902—14 prof. w École des sciences politiques, od 1914 poseł z Républicains de gauche, 1917 wraz z Ribot'em w misji dyplomat. w Stanach Zjedn., 1918—20 minister uwolnionych prowincyj, 1919 współpracownik Clemenceau na konferencji pokojowej. Od 1921 redaktor „Echo National", żądał wbrew Poincaré'mu stanowczego wykonania traktatu wersalskiego, od 1926 poseł niezwiązany ani z lewicą, ani z prawicą. 1926 minister robót publ., 1928 min. spraw wewn., 1929 premjer, potem min. pracy, 1931 dzięki swej polityce utrącił kandydaturę Brianda na prezydenta Francji, 1931-32 premjer. Wielki przyjaciel Polski. Napisał: „La France et les alliances" (1910), „Notes sur les États-Unis" (4. wyd. 1918), „L'Amérique en armes" (1919), „La paix" (1921), „Devant l'obstacle: l'Amérique et nous" (1927), „Paroles réalistes" (1928) i in.

Tardigrada, ob. Niesporczaki.

Tarencka zatoka, odnoga morza Jońskiego między Apulją i Kalabrją, do 100 km szeroka i do 80 km wciskająca się w ląd.

Tarent (włos. *Taranto*, staroż. *Taras*), stolica prowincji T. w płd. Włoszech, między *zatoką Tarencką* i Mare piccolo, przy kolei: Neapol—Brindisi, ze 120.881 mieszk. Miasto składa się ze Starego Miasta (na miejscu staroż. Akropolu), położonego na wysepce skalnej i połączonego z niem mostem Nowego Miasta. Mare piccolo jest to głęboki, obwarowany port wojenny, odcięty od zatoki wyspami: San Paolo i San Pietro. Miasto posiada szereg zabytków architektury (szczątki doryckiej świątyni, katedra z XI. w., zamek z XV. w. i in.), muzeum oraz przemysł okrętowy, rybołówstwo i handel.

T. był w starożytności potężną kolonją w Wkiej Grecji, po niepomyślnej wojnie z Rzymem został zdobyty w 272 przed Chr. Po utracie przez Bizancjum płd. Włoch był T. ośrodkiem osobnego księstwa w epoce wojen krzyżowych. Napoleon I nadał Macdonaldowi tytuł *księcia T.*

Tarentola, jaszczurka, ob. Geckonidae.

Tarentula, p. Tarantula.

Tarentum, miasto w Pensylwanji, nad dolną Allegheny River, na płn.-wsch. od Pittsburga z 9.468 mieszk.

Targa Florio, międzynarodowy wyścig automobilowy, odbywający się corocznie od r. 1906 na Sycylji, ufundowany przez sycylijskiego magnata Florio. Trasę mieszaną, wiodącą w pętle, przez teren płaski i górzysty, długości ok. 100 km, należy przejechać 5 razy dookoła.

Targovişte, ob. Tirgovişte.

Targowica, miasteczko na Ukrainie, w okręgu Humań, nad rz. Siniuchą z 2.000 mieszk. T. położona na samej granicy woj. bracławskiego i Dzikich Pól należała od XVII. w. do Kalinowskich, a potem do Potockich. 14 maja 1792 zawiązali tu Szczęsny Potocki, Seweryn Rzewuski i Ksawery Branicki pod opieką Katarzyny II osławioną konfederację dla obalenia konstytucji 3 maja.

Targowicka konfederacja, ob. Polska, dzieje (Czasy stanisławowskie).

Targówek, dzielnica Warszawy, na płn.-wsch. od Pragi, między Bródnem i Nową Pragą.

Targu-Jiu, stolica okręgu Gorj na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad rz. Jiu (Szyl) z 11.200 mieszk. i handlem. Pod T. stoczyli Rumuni 16—17 listop. 1916 z Niemcami niepomyślną bitwę, która przypieczętowała los armji rumuńskiej.

Targu-Mureş (węg. *Maros-Vasarhely*), miasto w Siedmiogrodzie, stolica okręgu Mureş, nad Maroszą z 30.988 mieszk. (większość Węgrów), muzeum, biblioteką hr. Teleki, starym zamkiem oraz przemysłem rolniczym, drzewnym, naftowym i handlem.

Targu-Neamţ, miasto w okręgu Neamţ w Mołdawji (Rumunja) z 9.082 mieszk. i przemysłem rolniczym. Wpobliżu ruiny zamku krzyżackiego z XIII. w. i bogaty klasztor *Manastirea Neamţ* z XIV. w.

Targum (aram. „tłumaczenie"), zach.-aramejskie przekłady, częściowo i parafrazy St. Testamentu, powstały w początkach drugiego państwa żydowskiego. Przez wieki całe tłumaczeń tych nie spisywano, dopiero w V. w. został ich tekst ustalony i wydany w Babilonji jako t. *Onkelos*. Poza tem istnieje jeszcze t. Jonathan (V. w.), t. jerozolimski (VII. w.) i późniejszy t. *hagjografów*.

Tarhuna (*Tharuna*), stepowa wyżyna w płd. Trypolisie.

Tarifa, miasto portowe w prow. Kadyks (Hiszpanja), nad cieśn. Gibraltarską z 12.544 mieszk. Na płd. od T. przylądek *Punta Marroqui* (Kap T.), najbardziej na płd. wysunięty punkt Europy (35°59'50" szer. płn.).

Tarija, departament w płd.-wsch. Boliwji, rozciągający się od Kordyljerów poprzez Chaco boreal aż do Paragwaju, ma 81.799 km² i 139.657 mieszk. (bez dzikich). *Stolica T.*, nad *Rio T.*, 1770 m nad poz. morza ma 11.148 mieszk.

Tarik-Aben-Ziynd, wódz Arabów, którzy w 711 przebyli Gibraltar i zwyciężyli Wizygotów pod Jerez de la Frontera. Zdobył potem Kordubę i Toledo, został uwięziony przez Musę ibn Nossair, uwolniony zdobył razem z nim część Hiszpanji.

Tarim, ob. Tarym.

Tarkington Booth, pisarz płn.-ameryk., * 1869, autor powieści: „Monsieur Beaucaire" (1900), „Penrod" (1914), „The Turmoil" (1915), „Seventeen" (1916), „The Magnificent Ambersons" (1918), „Alice Adams" (1921) i i. (niektóre tłum. na pol.), oraz komedji „Clarence" (1919).

Tarkwinjusz, 1. *Lucius Tarquinius Priscus*, rzekomy piąty król rzymski (616—578 przed Chr.), syn Demarata z Koryntu, mąż Tanakwili. Po przesiedleniu się do Rzymu, jako opiekun synów Ancusa Marciusa, zagarnął władzę. Dokończył podboju Lacjum, pokonał Sabinów, zginął z rąk synów Ancusa.

2. *Lucius T. Superbus*, rzekomy siódmy i ostatni król rzymski (534—510 przed Chr.), wnuk poprzedniego, obalił następcę tegoż Serviusa Tulliusa. Wypędzony z powodu swej samowoli, naprożno starał się z Etrurji odzyskać tron, głównie przy pomocy Porsenny. Umarł ok. 495 w Kyme.

Tarło, czynność składania ikry przez ryby. Nazwa pochodzi od ocierania się osobników o siebie, przyczem następuje wydalenie ikry i nasienia do wody. T. odbywają ryby w ściśle określonej porze. Zwykle łączą się one na t. w gromady (śledzie). Człowiek korzysta z tego w celach połowu. Gromady te lub osobniki pojedyncze wędrują na miejsca ustalone (*tarliska*), zwykle płytkie, lub wchodzą do rzek, idąc prawie aż do źródeł (łososiowate). Inne przeciwnie wchodzą do morza i odbywają wędrówki na miejsca głębokie, nieraz bardzo odległe, np. nasze węgorze do brzegów Ameryki na płd. Atlantyku.

Tarło, 1. Jan, wojewoda sandomierski, (1684—1750), kształcił się w akademji rycerskiej w Paryżu, przebywał na dworze Ludwika XIV., po powrocie do kraju piastował szereg urzędów, posłował na sejmy, przewodniczył czterokrotnie trybunałowi koronnemu, 1719 został wojewodą lubelskim, 1726 odbył poselstwo do papieża, którego rezultatem było zlikwidowanie sporu o prawo patronatu królewskiego nad opactwami. Z przekonań stronnik Leszczyńskiego, uczestnik spisków przeciw Augustowi II, po restauracji połtawskiej oraz konfederacji tarnogrodzkiej, w czasie przedostatniego bezkrólewia należał do wodzów stronnictwa elekta narodowego. Pojednawszy się pozornie z dworem, został 1736 wojewodą sandomierskim, naprawdę spiskował przeciw Sasowi w oparciu o Szwecję. Rozgoryczony śmiercią synowca, Adama (ob. T. 2.), połączył się z Potockimi przeciw Czartoryskim, w czasie sejmu 1744 odegrał rolę haniebną, pracując na spółkę z dyplomacją pruską nad pogrzebaniem reform skarbowo-wojskowych. Dalsza jego działalność nosiła charakter destrukcyjnej opozycji. T. należał do najbardziej wytrwanych i popularnych działaczy politycznych doby saskiej: „żadnej w ojczyźnie okoliczności, publicznego interesu nie było, którejby on albo nie dotarł albo zupełnie nie ułacnił" (Niesiecki).

2. Adam, wojewoda lubelski, synowiec poprz., (1713—1744), rotmistrz chorągwi pancernej, mimo młodego wieku znany i ogromnie popularny wśród szlachty, w 1734 jako starosta jasielski został marszałkiem generalnej konfederacji dzikowskiej. Po bezskutecznej walce o utrzymanie Leszczyńskiego pojednał się z dworem, 1736 został wojewodą lubelskim, wraz z stryjem walczył przeciw Familji. Miłość jego ku Annai Lubomirskiej, nieślubnej córce wojewody krakowskiego Teodora, stała się przyczyną zatargu z Kazimierzem Poniatowskim, następnie pojedynku, w którym T. zginął, zamordowany podobno zdradziecko przez sekundanta przeciwnika, Korfa. Śmierć jego

wstrząsnęła Rzpltą i spowodowała niezmierne zaostrzenie walk partyjnych.

Tarłowski Kazimierz, leśnik polski, (1859—1912), prof. Politechniki we Lwowie, nap. „Gospodarstwo lasowe".

Tarn, prawoboczny dopływ Garonny w płd. Francji, długi 375 km (żeglowny na 137 km), wypływa na Mont Lozère. Dopływy: Dourbie, Dourdou, Agout i Aveyron.

Tarn, departament w Langwedocji, nazwany tak od rzeki T., ma 5.780 km² i 301.717 mieszk. Stolicą jest Albi.

Tarn-et-Garonne, departament w płd. Francji, utworzony z części Gujenny i Langwedocji z 3.731 km² i 164.191 mieszk. Stolicą jest Montauban.

Târnava Mica i Mare (Mały i Wielki Kokel), 2 rzeki w Siedmiogrodzie, długie 144 i 190 km, uchodzą do Maroszu.

Tarnawski, 1. Apolinary, lekarz polski, ur. 1851, studjował w Krakowie, założył zakład przyrodoleczniczy w Kosowie.

2. Władysław, anglista polski, * 1886, prof. uniw. lwowskiego, oddzielnie wydał: „O polskich przekładach dramatów Szekspira" (1914), „Krzysztof Marlowe, jego życie, dzieła i znaczenie" (1922), „Historja literatury angielskiej" (I—II, 1926—30), „Z Anglji współczesnej" (1927), „Szekspir, książka dla młodzieży i dla dorosłych" (1931); opracował w „Bibl. Narod." Szekspira: „Antonjusza i Kleopatrę" (1921), „Romea i Julję" (1923), „Juljusza Cezara" (1925).

Tarnia, maszyna do rozdrabniania drzew farbiarskich.

Tarnik, pilnik do obrabiania drewna.

Tarnina (Prunus spinosa), gatunek z rodzaju Prunus (ob.), krzew ciernisty, liście drobne, jajowate, kwiaty liczne, białe, owoce małe, kuliste, niebieskie, cierpkie w smaku. T. rośnie dziko w Europie i Azji na brzegach lasu i na suchych pagórkach, nadaje się na żywopłoty, drewno używane w tokarstwie.

Tarnobrzeg, miasto powiat. w woj. lwowskiem, nad Wisłą, przy kolei: Dębica—Skarżysko i Rozwadów—T. z 3.169 mieszk. Posiada klasztor dominikański (z 1676), a tuż na płn. od miasta wznosi się dzikowski pałac Tarnowskich.

Powiat T. ma 956 km² (w tem 33,4% ról i 33,8% lasów) oraz 71.492 mieszk.

Tarnogrodzka konfederacja, ob. Polska, dzieje.

Tarnogród, osada miejska w pow. Biłgoraj (woj. lubelskie), 21 km na płd. od Biłgoraja z 4.769 mieszk. Browar, olejarnie, młyny i handel ziemiopłodami. Miasto założone w 1567 przez starostę krzeszowskiego Stan. Tarnowskiego jest znane z konfederacji tarnogrodzkiej, zawiązanej tu 26 listop. 1715 pod laską Stan. Ledóchowskiego, dla uwolnienia kraju od ucisku wojsk saskich.

Tarnopol, miasto wojewódzkie nad rz. Seretem, która tworzy tu duży staw, 334 m nad poz. morza, punkt węzłowy kolei: Lwów—Podwołoczyska, T.—Stryj, T.—Zbaraż i T.—Kopyczyńce z 44.000 mieszk., w tem 15.663 rzym.-kat., 11.758 grecko-kat. i 16.320 Żydów. Siedziba wielu urzędów i instytucyj, posiada 3 kościoły katolickie i 3 unickie, m. in. piękny barokowy kościół dominikański z 1749, 8 szkół średnich, kilka mniejszych bibljotek i Muzeum Podolskie, rozgrabione w dużej części przez Moskali w 1915. Poza tem jest T. ośrodkiem znacznego handlu bydłem i ziemiopłodami oraz przemysłu (wyrób cukrów, kredy, mydła, octu, wódek i likierów, maszyn rolniczych, wyrobów cementowych i młynarstwo). Miasto stanowiące ośrodek gospodarczy Podola polskiego zawdzięcza swe powstanie hetm. Janowi Tarnowskiemu, który chcąc zabezpieczyć kraj od Tatarów założył tu warowne miasto w 1540. Wkrótce stało się ono znacznym ośrodkiem handlu, jednak ciągłe najazdy tatarskie i wojny zahamowały rozwój miasta. W 1809 stał się T. stolicą t. zw. obwodu tarnopolskiego, który do 1815 należał do Rosji. Z zabytków przeszłości posiada T. ruiny zamku.

Powiat T. ma 1.206 km² (w tem 78,5% ról i 7% lasów) oraz 129.721 mieszk., w tem 50,2% Polaków.

Województwo T. ma 16.332 km² i 1,434.507 mieszk. Obejmuje ono zach. część płyty podolskiej (ob. Podole) oraz niziny nad górnym Bugiem i Styrem. Z ogólnej powierzchni 1,602.000 ha, grunty orne zajmują 65,9% obszaru (1,055.000 ha), łąki 5,8%, pastwiska 3,8%, sady i ogrody 2,5% (40.000 ha), lasy 17,2% (276.000 ha), nieużytki 4,8%. Gleby posiada województwo doskonałe (słynne loessy i czarnoziemy podolskie), niemniej jednak kultura rolna stoi na dość prymitywnym poziomie (ob. Poznań—województwo). Pszenicą obsiewa się 188.200 ha, żytem 222.800 ha, jęczmieniem 133.900 ha, owsem 107.300 ha, gryką 57.900 ha, kukurydzą 38.600 ha, grochem 13.100 ha, lnem 1.300 ha, konopiami 4.900 ha. Ziemniakami obsadza się 125.000 ha, burakami cukrowemi 11.000 ha, chmielem 300 ha. Jeśli chodzi o rozdział własności ziemskiej, to gospodarstwa karłowate (do 5 ha) zajmują 30,6% gruntów; małe (5—20 ha) 19,5%, średnie (20—100 ha) tylko 4,8%, a wielkie (ponad 100 ha) aż 45,1% gruntów. W 1929 było na obszarze województwa 278.326 koni, 462.231 sztuk bydła rogatego, 282.874 świń oraz 78.431 kóz i owiec.

Wśród ludności było w 1921 r. 45% Polaków, 50% Rusinów i 4,8% Żydów, a co do wyznań: 31,3% rzym.-katol., 59,4% grecko-kat. i 9% izraelitów. Z rolnictwa i pokrewnych zawodów utrzymuje się 81,3% ludności, z przemysłu 6%, z handlu i komunikacji 6%, w miastach mieszka 14,3% ludności. Miast jest na terenie województwa 35, gmin wiejskich 1.084. Oświata stoi w województwie T. naogół na niskim poziomie, w 1921 było wśród ludności w wieku lat 10 i więcej, aż 39,2% analfabetów. Szkół powszechnych posiada województwo (1929/30): 1.313 (w tem 1.157 polskich a 27 prywatnych) z 3.149 naucz. i 183.850 uczn., szkół średnich: 22 szkoły średnie z 413 naucz. i 6.693 uczn. oraz 8 seminarjów naucz. (w tem 4 państwowe) z 1.557 uczn. Na terenie województwa ukazywało się w 1929 r. 8 czasopism (w tem 6 polskich).

Województwo dzieli się na powiaty: Borszczów, Brody, Brzeżany, Buczacz, Czortków, Kamionka Strumiłowa, Kopyczyńce, Podhajce, Przemyślany, Radziechów, Skałat, T., Trembowla, Zaleszczyki, Zbaraż, Zborów i Złoczów. Wszelkie władze wyższe (kościelne, wojskowe, szkolne, sądowe, kolejowe i pocztowe), którym podlega województwo, znajdują się we Lwowie.

Tarnowicyt, minerał, odmiana aragonitu, zawierająca domieszkę węglanu ołowiu (ok. 4—7%). C. wł. 3. Występuje w Tarnowicach na G. Śląsku.

Tarnowska Walerja, ze Stroynowskich, malarka polska, (1782—1849), malowała minjaturowe portrety, których najliczniejszy zbiór zachował się w galerji Tarnowskich w Dzikowie.

Tarnowski, 1. Jan, kasztelan krak. i hetman w. kor., (1488—1561), wychowany na dworach kard. Fryderyka Jagiell., biskupa Drzewickiego, królów Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta I., uczestniczył w bitwach z Tatarami pod Wiśniowcem (1512) i z Moskwą pod Orszą (1514). W l. 1517—21 podróżował po Syrji, Egipcie i Europie zach. 1521 z 6.000 wojska pospieszył z pomocą Ludwikowi węg. przeciw Turkom. 1522 kasztelan wojnicki, 1527 wojewoda ruski i hetman w. kor. Wspaniałe zwycięstwo odniósł pod Obertynem (1531) nad hospodarem wołoskim Petryłą, odzyskując Pokucie i zmuszając Petrylę do uległości. 1535 zwyciężył Moskali pod Starodubem, walczył kilkakrotnie z Tatarami. 1536 kasztelan krakowski. Zwolennik Habsburgów snuł plany wojny z Turcją. Był znakomitym wodzem, organizatorem wojska i strategikiem; na jego dziele „Consilium rationis bellicae" (1558) uczyły się całe pokolenia dowódców pol. W polityce wewn. opierał się wpływom szlachty na rządy; 1537 w „wojnie kokoszej" stał przy Zygmuncie I., za Zygmunta Augusta odsunięty od tronu, pozostał w opozycji. Wobec reformacji zajął stanowisko umiarkowane. Wzorowy administrator, kolonizował kresy i umacniał je twierdzami. Głęboko wykształcony, był opiekunem sztuk i nauk.

2. Marcin, patrjota polski, (1772—1862), wystawił 1809 pułk własnym kosztem, należał do Tow. Patrjotycznego na Wołyniu, 1826—29 więziony.

3. Stanisław, polski historyk literatury i krytyk literacki, (1837—1917), od r. 1872 prof. Uniwersytetu Jagiell., od r. 1873 członek, od r. 1891 prezes Akademji Umiej. w Krakowie, od r. 1867 poseł do sejmu galic., od r. 1885 członek austr. Izby Panów. W 1866 wraz z Stan. Koźmianem i Józefem Szujskim założył miesięcznik „Przegląd Polski", obok dziennika „Czas", programowy organ Stańczyków (ob.), którego T. był jednym z filarów. W 1869 wraz z Szujskim, St. Koźmianem i Ludwikiem Wodzickim współautor słynnego pamfletu politycznego „Teka Stańczyka". Jego poglądy literackie były subjektywne, nawet stronnicze, ale w tych ramach odznaczały się poczuciem estetycznem. Znakomity jako prelegent i niemniej świetny pisarz. Główne dzieło: „Historja literatury polskiej" (6 t., 1900—07). Nadto ważniejsze: „Romans polski na początku XIX. w." (1871), „Garczyńskiego „Wacław" i drobne poezje" (1872), „Artur Grottger" (1874), „Andrzej Maksymiljan Fredro" (1876), „Komedje Aleksandra Fredry" (1876), „Balladyna i Lilla Weneda" (1881), „Pisarze polityczni XVI. w." (1886, 2 t.), „Henryk Rzewuski" (1887), „Jan Kochanowski" (1888), „Z wakacji" (1888, 2 t., II. wyd. 1894), „Z doświadczeń i rozmyślań" (1891), „Zygmunt Krasiński" (1892, 2 t., II. wyd. 1912, monografja), „Studja polityczne" (1895, 2 t.), „Nasze dzieje w ostatnich stu latach" (1895, III. wyd. 1901), „Chopin i Grottger" (1892), „Rozprawy i sprawozdania" (1895—98, 4 t.), „O dramatach Schillera" (1896), „Henryk Sienkiewicz" (1897), „O Adamie Mickiewiczu" (1898), „Jan Matejko" (1897), „Józef Szujski jako poeta" (1901), „Juljan Klaczko" (1909, 2 t.), przekład „Szkiców i rozpraw" Macaulay'a (1892), bezimiennie wydany pamflet przeciw Wyspiańskiemu: „Czyściec Słowackiego" (1903). Monografja o T. F. Hoesicka (1906, 2 t.).

4. Władysław (pseud. Ernest Buława), pol. poeta, dramaturg i muzyk, (1844—1878), wydał: „Poezje studenta" (1864—65, 4 t.), „Krople czary" (1865), „Piołuny" (1869), „Nowe poezje" (1872); poemat „Kochankowie Ojczyzny" (1872); dramaty: „Izaak" (1871); „Karlińscy" (1874), „Joanna Grey" (1875). Wrażenia z podróży (1870—71). Jest autorem napisanej w obozie powstańczym popularnej pieśni „Na wojence jak to ładnie".

Tarnowskie Góry (niem. Tarnowitz), miasto powiat. w woj. śląskiem, wśród t. zw. wzgórz Tarnowickich, 326 m nad poz. morza, przy kolei: Lubliniec—Bytom i T.—Wossowska z 14.399 mieszk. Posiada 3 kościoły kat. i 1 ewang., 4 szkoły średnie, kopalnie rudy żelaznej, przemysł drzewny i metalurgiczny, browar, papiernię, cegielnie, fabr. wyrobów cementowych, kleju i handel zbożem. Miastem są T. od 1526.

Powiat T. ma 250 km² i 54.440 mieszk.

Tarnów, miasto powiat. w woj. krakowskiem, nad rz. Białą (do Dunajca), 225 m nad poz. morza, 78 km na wsch. od Krakowa, przy kolei: Kraków—Lwów, T.—Szczucin i T.—Nowy Sącz z 52.000 mieszk. (54% rzym.-kat.). Z zabytkowych budowli posiada T. ruiny zamku Tarnowskich, wspaniałą gotycką katedrę z 1390 z pięknemi grobowcami Tarnowskich i Ostrogskich dłóta Padovana oraz stary i piękny ratusz z XIV. w. Poza tem mamy tu 3 kościoły katolickie, 6 szkół średnich, szereg urzędów i instytucyj, kilka mniejszych bibljotek, 2 archiwa i bogate Muzeum Diecezjalne. Należy również T. do większych ośrodków przemysłu, zwłaszcza od czasu założenia t. zw. Mościc (ob.). Posiada odlewnie żelaza, fabr. maszyn, tartaki, młyny, fabr. mydła i świec, fabr. win, wódek i wód gazowych, browar, miodosytnie, olejarnie, garbarnie i cegielnie.

T. został miastem w 1330, posiadał mury obronne (dziś zniesione), rozwój zaś swój zawdzięczał rodzinie Tarnowskich, którzy posiadali miasto do 1562, a później Ostrogskich (do 1742) i Sanguszków, którzy do dziś posiadają

pod T. piękną rezydencję Gumniska (ob.). Wojny XVII. i XVIII. w. sprowadziły upadek miasta, które pod panowaniem Austrji szybko się znów zaczęło rozwijać, zwłaszcza że w 1783 (ostatecznie w 1826) stał się T. stolicą diecezji, która jakiś czas nazywała się tyniecką. W pocz. maja 1915 toczyły się pod T. zacięte walki z Rosjanami, którzy zajmowali miasto od 12 list. 1914. W 1930 sprowadzono do T. prochy urodzonego tu gen. Józ. Bema i złożono je w pięknem mauzoleum.

Tarò (l. mn. tari), waga i moneta srebrna w płd. Italji do początku XIX. w.; jako waga = 1/30 uncji, jako moneta w Neapolu = 2 carlini, na Sycylji = 1 carlino, na Malcie = 1/12 scudo.

Taro, prawoboczny dopływ Padu, długi 150 km. Wypływa z Apeninu Liguryjskiego, uchodzi pod Roccabianca.

Taro, tropikalna roślina użytkowa Colocasia antiquorum, ob. C.

Tarok, gra w karty, w której biorą udział 3 osoby, gra się 78-miu kartami (52 kart wistowych, 4 jeźdźców, 21 taroków, 1 skis, obraz arlekina). Wartość liczbową ma tylko 19 kart.

Tarpan, dziki koń, ob. Koń.

Tarpejska skała, stroma południowa ściana wzgórza kapitolińskiego w staroż. Rzymie, skąd strącano zbrodniarzy i zdrajców kraju.

Tarpon (Megalops thrissoides Bl. Schn.), ryba z rodziny śledzi do 2 m dł. i 100 kg wagi, żyje w zach. częściach oceanu Atlant.; na Florydzie łowiona na wędkę.

Tarquinii (łac.), w starożytności główne miasto w Etrurji, obecnie C o r n e t o T a r q u i n i a. W w. IV. przed Chr. podbił je Rzym. Zburzone przez Saracenów.

Tarquinius, ob. Tarkwinjusz.

Tarraco (obecnie T a r r a g o n a), staroż. miasto, od którego wzięła nazwę prow. Hispania Tarraconensis.

Tarragona, stolica p r o w i n c j i T. w płd. Katalonji (Hiszpanja), przy ujściu rz. Francoli do morza Śródziemnego z 32.027 mieszk., starą katedrą (XII.—XIV. w.), resztkami rzymskich budowli, murami, przemysłem tkackim, fabr. likierów (Chartreuse) i wyrobów tytoniowych i portem handlowym. T. (staroż. T a r r a c o) została zdobyta w 218 przed Chr. przez Scypjona, od 27 przed Chr. była stolicą prow. Hispania Citerior.

Tarrasa, miasto okręg. w prow. Barcelona (Hiszpanja), przy kolei: Barcelona—Saragossa z 29.591 mieszk. oraz przemysłem wełnianym, bawełnianym, metalowym, drzewnym i spożywczym.

Tarrasch Siegbert, szachista niem., * 1862, zwycięzca w szeregu międzynarodowych zawodów w l. 1889—1907. Napisał: „Die moderne Schachpartie" (1924) i „300 Schachpartien. Ein Lehrbuch" (1925).

Tarsius, p. Prosimiae.

Tarso, wulkaniczna wyżyna w Tibesti, ze szczytami do 3.000 m.

Tarso, technika pokrewna intarsji (ob.), polegająca na malowaniu drzewa i ornamentalnem wyzyskaniu rysunku słojów.

Tarsus (łac.), stęp, ob. Stopa; u owadów końcowy odcinek nogi, złożony z 2—5 segmentów.

Tarsus (T a r s o s), miasto w wilajecie Adana (Turcja), nad T.-Czaj, przy kolei: Mersina—Adana z 22.058 mieszk. i szczątkami budowli starożytnych. T. było stolicą staroż. Cylicji, tu urodził się Św. Paweł.

Tarsza Edward, pseudonim Michała Grabowskiego (ob.).

Tartaglia (włosk., „jąkała"), komiczna figura z neapolitańskiej komedji ludowej.

Tartaglia, właśc. Niccolò Fontana, matematyk włos., (w pocz. XVI. w. — 1557), zajmował się rachunkiem prawdopodobieństwa, fizyką, balistyką i odkrył niezależnie od Scypiona del Ferro rozwiązanie równania 3-go stopnia.

Tartak, ob. Drewno, Mechaniczna obróbka.

Tartakower Sawelij, szachista ros., * 1887, wygrał na turniejach w Norymberdze (1906), Wiedniu (1923), Gandawie (1926), Londynie (1927) i i. Napisał: „Das neuromantische Schach" (1928), „Schachmethodik" (1929) i in.

Tartar, według wyobrażeń starożytnych część świata podziemnego, w której przebywały dusze potępionych.

Tartarja, niewłaściwa nazwa Tatarji (ob.).

Tartaro, lewoboczny dopływ Padu, długi 108 km, wypływa koło Werony, uchodzi jako C a n a l e B i a n c o.

Tartarus (łac.), kamień winny, kwaśny winian potasowy.

Tartessus (bibl. Tarszisz), staroż. kraina, dzisiejsza Andaluzja.

G. Tartini.

Tartini Giuseppe, kompozytor włoski, (1692—1770), zrazu prawnik, zasłynął jako wirtuoz gry skrzypcowej; był kapelmistrzem kościoła w Padwie, wynalazł „tony kombinowane" (ob.). Jako kompozytor należy do klasyków, odznacza się patetyczną powagą i głębią uczucia. Napisał przeszło 100 sonat na skrzypce z generalbasem (w tem sławna sonata z tryllem djabelskim), sonaty w formie trio i Concerti grossi. Epokowe jest jego dzieło o sztuce prowadzenia smyczka. Akustycznie ważne: „Trattato di musica secondo la vera scienza dell' armonia" (1754).

Tartronowy kwas (oksymalonowy) $CO_2H.CH(OH).CO_2H$, trójatomowy oksykwas, otrzymywany z kwasu bromomalonowego działaniem tlenku srebra. Jest to ciało krystaliczne, topiące się w 180° z wydzieleniem dwutlenku węgla.

Tartu, estońska nazwa Dorpatu.

Tartufari Clarice, pisarka włos., ur. 1868, ceniona autorka powieści: „Il Miracolo" (1909), „Eterne leggi" (1911), „All'uscita del labirinto" (1915), „Beli d'acciaio" (1919), „Il Dio nero" (1921).

Tartuffe (Tartufe, franc.), bohater komedji Moljera „T." (polskie tłum. p. t. „Świętoszek"), nabożniś, obłudnik, hipokryta.

Tarudant, stolica prow. Sus (Marokko), nad Wadi-Sus, u płd. podnóży Wysokiego Atlasu z ok. 10.000 mieszk. Portem jest A g a d i r.

Taruma, plemię Indjan Aruak, między Rio Branco i Corentyn (Surinam).

Taryba, parlament na Litwie.

Taryfa, urzędowy wykaz, ustanawiający ceny lub stawki. O t. celnej, kolejowej, pocztowej, ob. Cło, Kolejowa taryfa, Pocztowe opłaty.

Taryfowa polityka, używanie taryf celnych, kolejowych lub pocztowych jako środka w polityce gospodarczej lub socjalnej.

Tarym (Tarim), największa rzeka centralnej Azji, 2.000 km długa, powstaje z połączenia Kaszgaru i Jarkandu. Płynie przez płn. część kotliny T. ze wsch. ku zach., przyjmuje z płn. Aksudarję i Karaszardarję, a z płd. Chotandarję i przed ujściem rz. Czerczen i uchodzi podzielona na wiele ramion do jezior i bagien Karakoszun, przechodzących w smugę jeziorną Lob Noru. Dorzecze T. wynosi 446.000 km².

Wielka, bezodpływowa k o t l i n a T a r y m u, ograniczona na płd. przez Kwenlun (Altyntag), na płn. przez Tienszan, a na zach. przez Pamir, łączy się na wsch. z kotliną Suloho, a ma 680.000 km² i jest wzniesiona nad poziom morza 815—1285 m. W dyluwjum była kotlina wypełniona jeziorami słodkiemi. Pas podgórski jest wypełniony żwirowiskami rzek lub loessem i zroszony wodami licznych rzek, które jednak dosięgają T. tylko w czasie wysokich wodostanów. Jedynie ten obszar nadaje się pod uprawę roli. K l i m a t kotliny jest wybitnie kontynentalny, Jarkand ma średnią temperaturę stycznia —6°, a lipca 27,6° (minimum —20°, maximum 39,4°). Na wiosnę i w lecie wieją potężne wiatry płn. i płn.-wsch., powietrze jest stale przepełnione pyłem pustynnym. S z a t a r o ś l i n n a jest b. uboga, drzewa występują tylko nad rzekami, zresztą kotlina jest pustynią, na której krawędziach znajduje się szereg oaz.

L u d n o ś ć (ok. 1 milj.) skupia się w oazach nadrzecznych, zresztą kraj jest pustynny. Składa się ona przedewszystkiem z Kaszgarów, dalej z Mongołów, Chińczyków, Tunganów, Kirgizów i Kałmuków, wyznaje zaś przeważnie islam. Aż do czasów mongolskich (XIII. w.) tworzyła kotlina T. ważny pomost handlowy, łączący Chiny z zachodem („jedwabna droga"), później podupadła, a istniejące tu ongiś miasto i drogi zostały zasypane przez piaski.

Tasiemce, t a ś m o w c e (Cestodes Rud.), rząd robaków pasorzytnych bez przewodu pokarmowego. Pobierają pokarm rozpuszczony ze soków żywiciela przez ściany ciała. Postać dojrzała, t a s i e m i e c, w jelicie kręgowców. Składa się on z g ł ó w k i (scolex), czasem zaopatrzonej smoczkami i haczykami oraz łańcu-

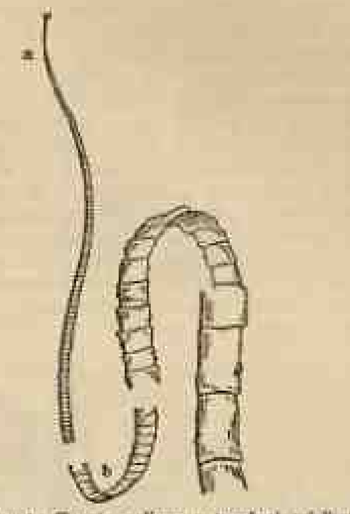

1. Fragmenty Taenia solium naturalnej wielkości. a. Głowa, b. człony.

cha c z ł o n ó w (proglottides) mniej lub więcej samodzielnych, mogących się odrywać. Liczba członów od 2 do wielu tysięcy. Wielkość czł. n. p. u Taenia solium przy scolex 0,01 mm dł. i 0,05 mm szer., końcowych 12 mm dł., 6 mm szer. Każdy człon zawiera kompletny, bardzo skomplikowany organ rozrodczy, obojnaczy. Jaja zbierają się w macicy (uterus), której kształt jest cechą gatunkową. Dojrzała macica wypełnia cały człon. Takie człony odrywają się i z kałem opuszczają organizm gospodarza. Ilość jaj w jednym członie wynosi do 50.000 (u T. solium razem do 75 miljonów). Jaja mogą się rozwijać tylko, jeżeli dostaną się do organizmu żywiciela pośredniego. Rozwój jaj różny u różnych gat. Np. u Dibothrio-

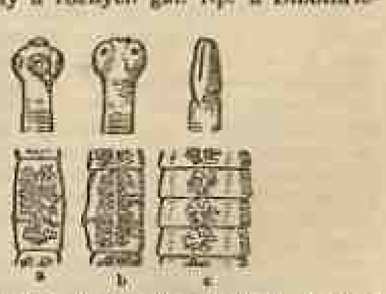

2. Głowy i dojrzałe człony. a. Taenia solium, b. T. saginata, c. Dibothriocephalus latus.

cephalus jaja z żółtkiem rozwijają się we wodzie w orzęsioną larwę (oncosphaera), która przyczepia się do ryb i w ich tkankach tworzy cystę (plerocerkoid), przyczem zamienia się na główkę młodego tasiemca. Jaja Taenia małe, o cienkiej błonie, rozwijają się w żołądku żywiciela. Larwy przenikają najczęściej do mięśni i tam tworzą w ą g r y (cysticercus, ob.). Gdy mięso „wągrowate" dostanie się do żołądka zwierzęcia lub człowieka, ścianka wągra rozpuszcza się, a uwolniony czerwioch wy-

nicowuje się, tworząc młodego tasiemca, który rośnie przez pączkowanie członów. U człowieka wągry (bąblowce) mogą się rozwinąć w skórze, oku, mózgu lub na jelitach i wywołać poważne zaburzenia. U zwierząt domowych rozwijają się t., które mogą także zarazić człowieka. Nieszkodliwy jest Cysticercus pisiformis i C. tenuicollis (u królika i świni). Natomiast C. cellulosae u świni i C. bovis w bydle są stadjami T. solium, tasiemca ludzkiego. Wągry te rozwijają się z jaj, które zwierzęta zjadają z odchodami. W. świński nie szkodzi samej świni. Istnieje specjalna kontrola weterynaryjna mięsa w celu uchronienia człowieka przed tasiemcem.

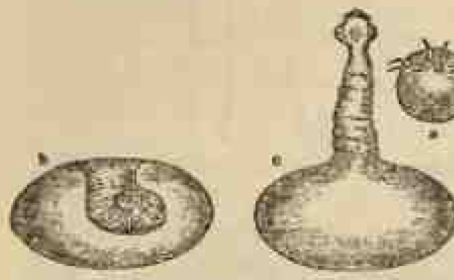
3. Rozwój Taenia solium. a. Larwa, b. bąblowiec z głową wpukloną, c. z wypukloną.

Rodziny: 1) Caryophyllaeidae: pierwotne, nieczłonowane, podobne do przywr. Pasorzytują na rybach, np. Caryophyllaeus mutabilis Rud. 2) Ligulidae. Narząd rozrodczy wielokrotny, ciało nieczłonowanne. Rozwój na rybach, dorosłe w jelicie ptaków wodnych, np. Ligula simplicissima Rud. 3) Tetrarhynchidae: głowa z 4-ma ryjkami, zaopatrzonemi haczykami, żyją na rybach. 4) Dibothriocephalidae: główka z bróździą. — W jelicie człowieka, psa lub kota żyje tasiemiec bróździogłowy (Dibothriocephalus latus L.) do 9 m dł. Może on wywołać zaburzenia podobne do anemji. Jako żywiciel pośredni służy szczupak. Głównie we wsch. Europie. 5) Taeniidae: głowa z 4-ma smoczkami i haczykami. Tasiemiec długoczłonki (ludzki). Taenia solium L. do 3,5 m dł., główka z haczykami. Macica z 7—9 gałęziami. Wągier u świni, rzadko u człowieka. T. bezbronny (żyławski, T. saginata Goeze) bez haczyków, 10 m dł. Macica z 20—30 gałęziami. Wągier u bydła. Oba gatunki mogą wywołać u człowieka ciężkie dolegliwości. U człowieka może pasorzytować jako wągier t. psi (T. echinococcus Sieb.), którym można się zarazić przez zbytnie pieszczenie psów. Wągier ten może rozmnażać się przez pączkowanie, przyczem powiększa się do olbrzymich rozmiarów (15 kg wagi). U zwierząt domowych pasorzytują T. mamillana u konia, T. denticulata u bydła, T. expansa u owcy. Zarażenia mogą być epidemiczne. Pies może mieć 5 gat. tasiemców: T. serrata, marginata, cucumerina, coenurus i echinococcus. Wągier T. serrata = C. pisiformis, żyje u zająca i królika na wątrobie. Wągier T. marginata = C. tenuicollis, nieszkodliwy u świni. T. cucumerina we wszy psiej. Coenurus cerebralis, wągier T. coenurus umieszczając się w mózgu owiec, powoduje kołowaciznę. Najniebezpieczniejszy jest T. echinococcus, choć mały (2—3 mm) może jednak występując w wielkiej ilości wywoływać objawy podobne do wścieklizny. Jego bąblowiec wywołuje choroby ludzi i bydła, ob. Echinococcus.

Tasiemka, wąska tkanina lub plecionka z wełny, bawełny lub lnu, używana w krawiectwie i tapicerstwie.

Tasiemnica, p. Zostera.

Tasman, Abel Janszoon, (1603—1659), żeglarz holend., objechał w 1642 Australję, przyczem odkrył Tasmanję („Vandiemensland") i Nową Zelandję i powrócił w 1643 przez wyspy Fidżi i Nową Brytanję do Batawji, zaś w 1644 zbadał wybrzeża zatoki Carpentaria.

Tasmana lodowiec, jeden z najdłuższych (28 km) lodowców świata na płd. wyspie Nowej Zelandji, wpobliżu Mount Cook, ma ogółem 138 km². Rz. Tasman River odwadnia go do jez. Pukaki.

Tasmana morze, między Tasmanją i Nową Zelandją.

Tasmana wyspy (Nukumanu), kolisty atol we wsch. części archip. Nowej Brytanji z ok. 300 mieszk.

Tasmanit, minerał zbliżony swym składem chemicznym do bursztynu, składa się przeważnie z torebek sporowych paproci kopalnych; zawiera do 6% siarki.

Tasmanja (do 1853 Vandiemensland), najmniejsze państwo związku australijskiego (od 1901), a zarazem wyspa, oddzielona od płd.-wsch. krańca Australji cieśn. Bassa, ma razem z wyspami: Furneaux, Macquarie, King i in. 67.894 km² i 210.456 mieszk. Jest to odłączona część wsch. australijskich Kordyljerów, wyżyna wysoka 900—1200 m, zbudowana ze skał archaicznych i młodowulkanicznych, a silnie zniszczona przez erozję. Wybrzeże ma T. riasowe, zatopione doliny rzek tworzą doskonałe porty. Wyspę przecinają 2 pasma górskie (Cradle Mount 1545 m i Legge's Peak 1557 m). Z rzek najważniejsze: Derwent i Tamar. Klimat jest wilgotny i łagodny, służy też T. za letnisko dla Australijczyków. Hobart ma średnią temperaturę roku 12,5°, lutego 16,7°, lipca 7,6°, opadów rocznie 580 mm. Wnętrze wyżyny jest pokryte przeważnie stepem, ma jednak T. rozległe lasy ze wspaniałemi gatunkami drzew.

Ludność tubylcza (Tasmańczycy, ob.) wytępiona. Oprócz protestantów mieszka tu 33.106 katolików. T. posiada 514 szkół powsz. z 38.072 uczn. (1926); uniwersytet istnieje w Hobart (od 1890). Ludność trudni się głównie rolnictwem (zboża, ziemniaki, owoce) i chowem bydła, górnictwo dostarcza miedzi, cyny, cynku, ołowiu, srebra i osmiridjum. Wywozi się wełnę, produkty mleczarstwa, owoce, konserwy, rudy, skóry i drzewo. Kolei ma kraj 1704 km, główne porty: stolica Hobart i Launceston. Gubernatora mianuje król angielski. Obok niego istnieje rząd (6 ministrów), rada ustawodawcza (senat) i zgromadzenie ustawodawcze (izba deputowanych). — T. została odkryta w 1642 przez Tasmana, w 1803—54 zsyłano tu przestępców, w 1856 otrzymała samorząd (przedtem należała do Nowej Płd. Walji).

Tasmańczycy, wymarła w 1877 ludność Tasmanji, miernie wysoka, czarnoskóra, o szerokiej twarzy, płaskim nosie, włosach wełnistych; zbieracze i myśliwi, używali narzędzi kamiennych, mieszkali po jaskiniach lub w pierwotnych szałasach, zmarłych grzebali lub palili.

Tasos (Thasos), najdalej ku pin. wysunięta wyspa archipelagu greckiego, 6 km na płd. od ujścia Mesty, u wybrzeży Tracji z 393 km² i ok. 15.000 mieszk. Jest ona oddzielonym członem gór Rodope (Hypsarion 1042 m), obfituje w kopaliny (żelazo, miedź, antymon, srebro, marmury) i jest b. żyzna. Stolicą jest Panagia (Limanes). Wyspa skolonizowana ok. 660 przed Chr. przez Jonów, należała od 1462 do Turcji, obecnie (od 1912) do Grecji.

TASS, ajencja telegraficzna socjalistycznych republik sowjeckich, zał. 1925, rosyjskie urzędowe biuro korespondencyjne dla wiadomości międzynarodowych. Podlega T. ajencja Rosta (ob.), która sprawuje służbę informacyjną dla gazet.

Tassaert Antoine, rzeźbiarz niderl., (1729—1788), pracował w Paryżu i Berlinie (nauczyciel Schadowa). Dzieła: w Berlinie: „Wenus i Amor", posągi generałów von Seydlitza i Keith'a, w Hamburgu popiersia Zieten'a (1788) i M. Mendelssohna.

Tasselot, Mont, pasmo wapienne, między pasmem Côte-d'Or i wyżyną Langres, wysokie do 593 m. Kolej Paryż-Lyon przechodzi przezeń 4.100 m długim tunelem Blaisy.

Tassili (tuareg. „wyżyna"), pokryte skalnym gruzem równinne wyżyny na zach. Saharze.

Tassilo, trzech książąt bawarskich. Trzeci z nich Tassilo III. (ok. 742—794), syn Odilona, od 748 książę, 757 uznał zwierzchnictwo frankońskie w charakterze lennika. Z powodu przymierza z Awarami i Adalgisem longobardzkim przeciw Karolowi W. (788) skazany na śmierć, potem ułaskawiony i osadzony w klasztorze.

Tasso, 1. Bernardo, poeta włoski, (1493—1569), autor eposu romantycznego „L'Amadigi di Gaula" (1560 i później, naśladownictwo hiszp. „Amadisa") i liryków: „Amori" (1555 i 1560) i „Rime" (1749, 2 t.).

2. Torquato, syn poprzed., poeta włoski, ur. 11. III. 1544, w Sorento, um. 25. IV. 1595 w Rzymie, studjował prawo, filozofję i wymowę w Padwie i Bolonji, przebywał na dworach w Ferrarze i Turynie, w l. 1579—86 w zakładzie dla obłąkanych w Ferrarze. Jeden z najpłodniejszych poetów włoskich. Jego arcydziełem: „La Gerusalemme liberata" (1581, przekład pol. Piotra Kochanowskiego 1618 [wielki wpływ na poezję pol. XVII. w.]; nowy przekład Ludw. Kamińskiego, 1846, 2 t.), epopeja rycerska, odznaczająca się wzniosłą szlachetnością treści, wybornemi charakterystykami głównych postaci, pięknem wykończeniem całości, szczerze poetyckim stylem i muzycznością wiersza. Do najpiękniejszych ustępów należą wplecione w tok akcji głównej epizody. Nowe wyd. kryt. 1915. Z pozostałych utworów ważniejsze:

T. Tasso.

„Aminta" (1573, dramat pasterski; przekład A. Morsztyna), „Torrismondo" (1587, tragedja), „Rinaldo", poematy religijne: „Le sette giornate del mondo creato", „Le lagrime di Maria", „Il monte Oliveto", „La disperazione di Giuda". Z pism prozą filozoficzne „Dialoghi" i ważne do charakterystyki epoki „Lettere" (1853—55, 5 t., nowe wyd. 1901). Z wyd. zbior. najpełniejsze Rosiniego (1821—32, 33 t.). Biografja krytyczna A. Solertiego (1895, 3 t.), nowsze monografje: A. Marenduzzo (1916) i E. Donadoni (1921); R. Pollak: „Goffred" Tassa-Kochanowskiego (1922).

Tassoni Alessandro, poeta włoski, (1565—1635), jego sława opiera się na „La secchia rapita" (pis. 1614, druk 1622, nowe wyd. 1744, 1861 i 1918), pierwszym nowoczesnym eposie komicznym, klasycznym utworze lit. włoskiej. Napisał nadto: „Rime" (1880), „Difesa di Alessandro Macedone" (1904, 2 t.).

Tasto solo (skrót: t. s.), w generałbasie wskazówka, że do tonu basowego nie należy brać żadnych akordów.

Taszi-Lama, drugi z najwyższych duchownych buddyjskiego kościoła tybetańskiego, rezydujący w Taszi Lunpo.

Taszi Lunpo, miasto-klasztor w zach. Tybecie, na płd.-zach. od Szigatse, na stoku góry z 4.000 mnichów i urzędników, siedziba Taszi Lamy.

Taszkient, miasto okręg. w Uzbekistanie, w dolinie rz. Czyrczyku i Angreny (do Syr Darji), przy kolei środk.-azjatyckiej, 480 m nad poz. morza z 312.811 mieszk. (Uzbekowie, Rosjanie, Kirgizi), portem lotniczym, licznemi staremi meczetami (XV—XVI. w.), uniwersytetem (od 1918), uniwersytetem komunistycznym, instytutem orjentalnym, kilkoma muzeami, Bibl. Narodową Uzbekistanu, ogrodem botanicznym oraz znacznym różnorodnym przemysłem i handlem. T. ongiś stolica oddzielnego chanatu, należy od 1865 do Rosji, w 1919—25 był stolicą republ. Turkestanu.

Taszniк, ob. Capsella.

Taszoliwe, gra towarzyska Indjan Zuni. Krąg z 40 małych kamyków, z jednym większym pośrodku, dzieli się na 4 segmenty kijkami. Na kamień środkowy rzuca się 3 deszczułki, pomalowane z jednej strony, a w miarę, ile ich padnie barwną stroną do góry, przesuwa się kijek o odpowiednią ilość kamieni. Czyj kijek pierwszy dojdzie do celu, ten wygrywa.

Taszycki Mikołaj, przywódca szlachty polsk. za Zygmunta I. na sejmach i w wojnie „kokoszej" 1537. Doskonały mówca i prawnik, pracował w l. 1531—32 nad kodyfikacją praw. Projekt, którego był współautorem, t. zw. statut Taszyckiego, został w r. 1534 przez sejm odrzucony. Niektóre mowy jego ogłosił St. Orzechowski.

Taszycki Witold, współcz. językoznawca i slawista pol., wydał m. i.: „Najdawniejsze zabytki języka polskiego" (1927), „Wybór tekstów staropolskich XVI—XVIII. w." (1928), „Imiesłowy... w języku polskim" (1924), „Polskie nazwy osobowe" (1924), „Najdawniejsze polskie imiona osobowe" (1925), „Jan Łoś, w czterdziestolecie pracy naukowej" (1926), „Sienkiewicz w piśmiennictwie łużyckiem" (1931).

Taśma miernicza, wstęga stalowa lub płócienna, nawijana korbką na szpulę, zaopatrzona w skalę centymetrową, zazwyczaj 10, 20 lub 50 m długa. Służy do pomiarów długości w terenie.

Taśmina (Taśmin), prawoboczny dopływ dolnego Dniepru, długi 170 km, wypływa nieopodal Śmiły, płynie pod Czehrynem, a później płynie ku wsch. i płd.-wsch. i pod Kryłowem uchodzi do Dniepru.

Taśmowa piła, ob. Drewno, mechan. obróbka.

Taśmowe żelazo, walcowane, w kształcie wstążek, służy na obręcze do beczek, okucia skrzyń i t. p.

Tat, ob. Tatowie.

Tat twam asi (sanskr., „to ty jesteś"), formuła z Chāndogya-Upaniszad, najkrótsze ujęcie idealizmu Upaniszad i Wedanty (tat oznacza duszę wszechświata, twam duszę indywidualną).

Tatar-Pazardżik, miasto w okręgu Filipopol (Bułgarja), nad Maricą, przy kolei: Belgrad—Konstantynopol z 21.630 mieszk. Założony został w XV. w. przez Tatarów.

Tatarak, ob. Acorus.

Tatarja (błędnie Tartarja), w średniowieczu nazwa środk. Azji, od Tatarów pochodząca. Później nazywano T. Małą (europejską) Krym i obszary nad dolnym Dnieprem i Donem, a Wielką (azjatycką) środk. Azję, a także Turkiestan.

Tatarka, ob. Gryka.

Tatarka, nazwa urzędowa polskiej rogatywki (konfederatki), noszonej przez pułki ułanów austrjackich w l. 1860—76.

Tatarkiewicz, 1. Jakób, rzeźbiarz pol., (1798—1854), uczeń Malińskiego i Thorwaldsena. Główne dzieła: „Psyche", „Hebe", „Psyche umierająca", popiersie ks. Józefa Poniatowskiego, Tadeusza Kościuszki, bisk. Chr. Załuskiego i bisk. Przerembskiego.

2. Marjan, aktor, reżyser i pisarz pol., ur. 1875, występował na scenach krakowskiej (1893), warszawskiej i łódzkiej; utwory poetyckie i artykuły krytyczne od 1897 w czasopismach warszawskich; wystawił na scenie jednoaktówki: „Królowa Bajka" (1900), „W sieciach satyra" (1903) i i.

3. Władysław, pol. filozof i historyk sztuki, ur. 1886, studja w Warszawie, Zurychu, Berlinie, Marburgu, Paryżu i Lwowie; 1919—21 prof. filozofji na Uniw. wileńskim, 1921—23 prof. teorji i historji sztuki na Uniw. Poznańskim, od 1923 prof. filoz. na Uniw. Warszawskim. W zakresie problemów etycznych i estetycznych jest zwolennikiem aksjologicznego realizmu i pluralizmu; przyjmuje objektywne i absolutne wartości etyczne i estetyczne. Dzieła: „Die Disposition der Aristotelischen Prinzipien" (1910), „Über die natürliche Weltansicht" (1912), „Rozwój w sztuce" (1913), „O materjałach, dotyczących Zamku królewskiego w Warszawie" (1914), „Budowa pałacu w Łazienkach" (1916), „Rządy artystyczne Stanisława Augusta" (1919), „O bezwzględności dobra" (1919), „Dwa klasycyzmy, wileński i warszawski" (1921), „Materjały do dziejów nauczania filozofji na Litwie" (1922), „Pięć studjów o Łazienkach Stanisława Augusta" (1926), „O pewnej grupie kościołów polskich z początku XVII. w." (1926), „Historja filozofji" (2 t., 1931); redaktor „Przeglądu Filozoficznego".

Tatarów, wieś w pow. Nadwórna (woj. stanisławowskie) nad Prutem, 725 m nad poz. morza, przy kolei: Delatyn—Woronienka, w Beskidzie Wsch. z 574 mieszk. Letnisko.

Tatarska cieśnina, oddziela wyspę Sachalin od kontynentu, a łączy morze Ochockie z Japońskiem.

Tatarska jazda, chorągwie lekkiej jazdy zaciągu narodowego, występują w obu komputach od XVI. w. obok lekkich kozackich i wołoskich; po redukcji wojska 1717 utrzymują się w komputcie litewskim 2 pułki. Za Stanisława Augusta przejmuje Rzplita z Saksonji 2 pułki, pomieszczone potem jako przednia straż w wojsku litewskiem. Niezależnie od tego istniały 2 pułki milicji królewskiej zwane tatarskiemi, później ułańskiemi, trzeci utworzono w czasie wojny 1792 r. Po upadku Rzplitej próbują Prusacy (Tartaren-regiment) i Rosjanie utworzyć pułki tatarsko-litewskie. 1812 wystawili Tatarzy litewscy szwadron tatarski, w oryginalnych strojach, przyłączony do 1. pułku szwoleżerów gwardji. Po oswobodzeniu Litwy w 1919, nawiązując do szczytnych tradycyj, sformowali tatarzy litewscy ochotniczy pułk, rozwiązany 1920.

Tatarska poczta, dawniej w Turcji bardzo rozpowszechniona poczta, prowadzona przez konnego tatara; podobna istniała w Rosji w XVIII. w.

Tatarska przełęcz (Jabłonica), w Beskidach Wsch., łączy doliny Prutu i Czarnej Cisy, wysoka 931 m.

Tatarska republika (Autonom. Tatarska Socjalist. Republ. Sowiecka, Tatarstan), autonom. republika w Z. S. S. R. nad średnią Wołgą, utworzona w 1920 z części gub. Kazań, Wjatka, Ufa, Samara i Symbirsk, ma 68.624 km² i 2.594.000 mieszk., w tem 48% Tatarów, 43% Rosjan i 5% Czuwaszów. Obszary użytkowe mają 6.211.910 ha, w tem 64% ról, 17% lasów i 10% łąk i pastwisk. Główne arterje komunikacyjne: Wołga i Kama; stolicą jest Kazań.

Tatarskie języki, języki wsch.-tureckie, dawniejsze określenie jęz. mongolskich względ. uralsko-altajskich.

Tatarzy, wspólna nazwa szeregu plemion mongolskiego, a głównie tureckiego pochodzenia, pochodząca prawdopodobnie od nazwy Ta-ta, lub Tatan, nadawanej przez pisarzy chińskich V. w. po Ch. plemionom płd.-wsch. Mongolji i sąsiedniej Mandżurji. W XII. w. pojawił się wśród nich Dżingis-chan (ob.), a wyprawy, które przedsiębrali on i jego następcy na zach., a które prowadziły do powstania nowych chaństw, stały się zawiązkiem plemion T. europejskich, kaukaskich i syberyjskich. W grupie europejskiej wyróżnia się: T. kazańskich, potomków Złotej Ordy (ob. Horda Złota) i tubylców z nad górnej Oki po Ural, T. astrachańskich, wykazujących przymieszkę krwi Chazarów i Karagaczów, oraz T. krymskich (ob.). Grupa syberyjska rozpada się na ałtajską, z plemionami Abakan, Cholym i in. oraz zach.-syberyjską, z plem. Baraba, T. irtyskimi i in. Większymi jeszcze mieszańcami niż przedstawiciele tych dwóch grup są T. kaukascy. Wszystkie te plemiona mówią dialektami tureckiemi, wyznają w większości Islam, zajmują się dziś rolnictwem, przemysłem i handlem. Por. Turko-Tatarzy.

Tatarzy litewscy, ob. Muślimowie.

Taternictwo jest specjalną formą turystyki wysokogórskiej, jednakże z celami pod wielu względami od niej się różniącemi. Jest równocześnie odłamem alpinizmu, związanym z terenem Tatr. Głównym motywem t. to „chęć przeżywania, walki i zwycięstwa nad trudnościami i niebezpieczeństwami gór". Właściwe t. rozpoczęło się w drugiej połowie XIX. w. wystąpieniem ks. Janoty, ks. Stolarczyka, Chałubińskiego, Mieczysława Pawlikowskiego, Leopolda Świerza i in. Dopiero jednak w r. 1903 ruch ten zorganizowano przez założenie Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego z Janusem Chmielowskim, autorem pierwszego przewodnika tatrzańskiego na czele. Od r. 1907 wychodzi też organ tej Sekcji „Taternik". T. w czasie wojny światowej zahamowane w swym rozwoju, rozwija się niezwykle silnie po wojnie, również i pod względem technicznym. Dziś niema już w Tatrach ani jednego szczytu niezdobytego, niemal żadnej drogi, którąby nie przemierzyła nieraz wielokrotnie stopa taternika.

Tatersal, przedsiębiorstwo eksploatacji sportu konnego, prowadzi zwykle szkołę jazdy konnej, przyjmuje konie na stajnię, wzgl. do ujeżdżenia, wynajmuje wierzchowce, zajmuje się pośrednictwem handlowem i i. Nazwa pochodzi od Richarda Tattersalla (1724—95), który założył w Londynie pierwsze w tym rodzaju przedsiębiorstwo; obecnie mylnie używana jako określenie budynku ujeżdżalni.

Tati, osada w protektoracie Beczuana (Płd. Afryka), na płd.-zach. od Bulawajo z kopalniami złota (od 1868).

Tatios Achilleus, grecki powieściopisarz z Aleksandrji, VI. w. po Chr., autor powieści o Kleitofonie i Leukippe.

Tatiszczew Wasilij Nikiticz, pisarz rosyj., (1686—1750), w l. 1741—45 gubernator astrachański, zebrał materjały do geograficzno-historycznej encyklopedji Rosji (wyd. 1793), napisał „Historję Rosji" (1769—1848, 5 t.).

Tatius Titus, rzekomy król Sabinów w Cures, panował w Rzymie wraz z Romulusem.

Tatler (ang. „Gaduła"), słynne czasopismo ang., ob. Moralne czasopisma.

Tatomir Lucjan, historyk polski, (1836—1901), napisał popularne dzieła hist. i geograficzne m. in. „Mieszczanin krakowski z XVI. w." (1861), „Dzieje Polski" (1866—72), „Geografję ogólną i statystyczną ziem dawnej Polski" oraz szereg podręczników szkolnych. W 1863 redagował we Lwowie czasopismo: „Mieszczanin polski".

Tatowie (Tat), grupa ludności irańskiej Azerbejdżanu (125.000), o języku zbliżonym do nowoperskiego; zajmują się rolnictwem i pracą w kopalniach nafty, są szyitami. Odłam ich, t. zw. Guranowie, mieszka wśród Kurdów.

Tatry, potężny masyw górski na granicy Polski i Czechosłowacji, w wewnętrznych Karpatach, ograniczony od płn. i płd. 2 wielkiemi kotlinami, mianowicie Spisko-Liptowską, nad górnym Wagiem i Popradem od płd., a Orawsko-Nowotarską (Podhale) od płn. Same T. są właściwie jednem pasmem górskiem, długiem 51½ km, szerokiem 17 km, o powierzchni 715 km², możemy w nich jednak wyróżnić 3 mniejsze grupy. Od zach. graniczą T. z Orawsko-Liptowskiemi Halami (1806 m), od których dzieli je potok Jałowiecki i przełęcz Palenicy. Tu zaczynają się Tatry Zach. lub Liptowskie, ciągnące się aż do przełęczy Liljowe (1954 m), wysokie średnio 1503 m, ze szczytami: Bystrą (2250 m), Błyszczem (2163 m), Krzesanicą (2123 m) w grupie Czerwonych Wierchów i in. Charakterystyczne dla tej części T. są przeważnie kopulaste wierchy, rozległe hale i polany, obfitość źródeł, potoków i jaskiń wapiennych. Stawów natomiast mamy tu tylko 17. Na wsch. od Liljowego biegnie od przełęczy pod Kopą (1756 m) rdzenny grzbiet Tatr Wysokich, długi 26 km, o średniej wysokości 1713 m. Wygina się on łukiem, zwróconym wypukłością ku płd., tak że zach. część grzbietu do Polskiego Grzebienia (2208 m) biegnie ku płd.-wsch., a wsch. ku płn.-wsch. T. Wysokie stanowią najwyższą, w swym typie najbardziej do krajobrazu alpejskiego zbliżoną część T. Nagle i ostre, w niezliczone baszty, wieżyce, piramidy, turnie i zęby poszarpane granie, potężne i strome, rozpadlinami flebów poorane ściany, płaty wiecznego śniegu, szmaragdowe tafle jezior i kaskady siklaw składają się na piękno tej części T. Szczyty T. Wysokich opadają ku płd. stromemi urwiskami, ku płn. natomiast schodzą znacznie łagodniejszemi skłonami. Najwyższym wśród nich (i w całych T.) jest Gierlach (Garłuch, 2663 m), dalej idą Łomnica (2634 m), Lodowy (2630 m), Durny (2625 m), Wysoka (2565 m), Rysy (2503 m, najwyższy szczyt w Polsce), Krywań (2496 m), Świnica (2306 m) i in. Zarówno Gierlach, jak i Łomnica wznoszą się nie w głównej grani, lecz w grzbietach bocznych. Dzięki licznym, od grani głównej ku płn. i płd. odgałęziającym się ramionom skalnym, T. Wysokie odznaczają się wielkiem bogactwem dolin, zwła-

szcza po pln. (polskiej) stronie T. Najdłuższa z nich dolina Białej Wody ma 12 km długości, do Polski należą poza tem idąc z zach. na wsch.: Kościeliska z Miętusią, Małej Łąki, Za Bramką, Strążyska, Białego, Bystrej, Olczyska, Suchej Wody z Pańszczycą oraz należące do doliny Białej Wody: Waksmundzka, Roztoka i Rybiego. Dalej wymienić trzeba jeszcze doliny: Kopersztady, Koprową i Cichej. Doliny tatrzańskie odznaczają się małemi wymiarami, stromością stoków, nieznaczną szerokością, w następstwie czego spotykamy tu często t. zw. bramy. W każdej niemal dolinie T. Wysokich spotykamy na ich piętrach licznie rozsiane stawy i jeziora. Mamy ich tutaj ogółem 106, z czego 73 wypada na płd. stronę, z tem jednak, że po pln. leżą największe i najpiękniejsze. Dawniej było ich więcej, lecz z biegiem czasu zamieniają się w bagna lub hale, bądź też giną drogą odpływu lub zasypywania ich piargiem. Najliczniejszą kategorję wśród nich stanowią jeziora cyrkowe, zgrupowane na wys. 1500—1600 m lub 1900—2100 m. Należą tu z jezior polskich: Wielki Staw, Morskie Oko, Czarny nad Morskiem Okiem i Czarny Gąsienicowy. Oprócz cyrkowych mamy w T. również jeziora moreny czołowej (jez. Szczyrbskie, staw Toporowy).

Wznoszące się na wsch. krańcu łańcucha T. pasmo T. Bielskich (Spiskie, Jaworzyńskie) ciągnie się od przełęczy pod Kopą po przełęcz Żdziarską (1081 m) i Bielski Potok. Główny ich grzbiet liczy ok. 16 km, średnia wysokość wynosi tu 1241. W zach. części tkwi kilka samoistnych, śmielej zarysowanych szczytów, jak Bujaczy Wierch (1950 m), Szalony Wierch (2062 m), Murań (1827 m), Hawrań (2151 m), Płaczliwa Skała (2148 m), natomiast wsch. część niema szczytów i przedstawia się jakby jeden zwał.

Oprócz 3 głównych części można wydzielić jeszcze Zakopiańskie T. wapienne, obejmujące pln. stoki T. Zach. i Wysokich od Liljowego na płd. po Białą Wodę na wsch. (średnia wys. 1182 m) z Giewontem (1900 m).

T. brakuje zupełnie przełęczy, umożliwiających powstanie linij komunikacyjnych, najniższą w całej głównej grani jest przełęcz Tomanowa (1689 m) pomiędzy doliną Kościeliską i Cichą.

Kadłub T. zbudowany jest z granitu, skały autochtonicznej, bardzo odpornej, dzięki czemu najwyższe szczyty trzymają się obszarów tego właśnie materjału. Pod wpływem wietrzenia daje on formy ostre, niedostępne turnie, poszarpane granie, strome żleby. Granit jednak przywiązany jest nietylko do T. Wysokich, lecz tworzy również wyspy w obszarze T. Zachodnich, jak: Kasprowa, Goryczkowa i in. Tworzy on tu czapki tektoniczne, pokrywające materjały osadowe płaszczowin, a został przyniesiony tu w czasie procesów górotwórczych. Gnejsy występują u nas tylko w dolinie Kondratowej. Pln. stoki T. są zbudowane ze skał osadowych, głównie wapieni i dolomitów. Na obszarze tego pasa wytworzył się pas regli, niższych szczytów (1200—1600 m), porosłych lasem, na zach. i wsch. strefa wapienna rozszerza się tworząc T. wapienne: Zachodnie i Bielskie. Pln. stoki T. zawdzięczają swe powstanie 2 wielkim płaszczowinom, które przesunęły się ponad trzonem krystalicznym i zanurzyły swe czoła na pln. stokach górotworu. Bardziej zewnętrzną z nich nazywamy reglową, drugą zaś wierchową. Erozja zmyła już główną ich masę, odsłaniając autochtoniczny kadłub granitowy, pozostały zaś tylko ich czoła na pln. i korzenie na płd. Płaszczowina reglowa odznacza się rozdwojeniem swego czoła na 2 dygitacje (antykliny), a zbudowana jest głównie z dolomitów triasowych, które po zwietrzeniu wytworzyły charakterystyczne kominy, chłopki i inne kolumny skalne, oraz masy piargu. Obie dygitacje partji reglowej oddzielone są fałszywą synkliną ze skał mało odpornych, jak łupki kajprowe, wapienie ilaste i łupki marglowe, na których powstały przełęcze (Czerwona, Mały i Wielki Kopieniec, na nie też wypada rozszerzanie się dolin (np. Strążyskiej). Płaszczowina reglowa przykryta jest z pln. wapieniem numulitowym, upadającym pod zlekka sfałdowany flisz Podhala. Płaszczowina wierchowa zbudowana jest głównie z wapieni jurajskich widocznych np. w Giewoncie lub Czerwonych Wierchach, oraz odpornego bardzo czerwonego kwarcytu permskiego, widocznego np. w Żółtej Turni.

Linja wiecznego śniegu przebiega dziś w T. na wys. 2300—2450 m, pomimo to T. lodowców nie mają, a to z powodu niewielkich stosunkowo opadów w zimie i dlatego, że misy, w którychby się lodowce tworzyć mogły, leżą poniżej granicy wiecznego śniegu, nad nią zaś sterczą tylko strome turnie. Kilkanaście płatów wiecznego śniegu zajmuje razem zaledwie 0,9 km². Natomiast w dyluwjum T. były silnie zlodowacone, lodowcom też i wodom lodowcowym zawdzięczają w ogromnej mierze swą swoistą morfologję i alpejskie krajobrazy. Według badań Romera można wyróżnić w T. 4 kolejno po sobie następujące okresy zlodowacenia, a pierwszy lodowiec sięgnął aż poza linję Czarnej Orawy, Czarnego Dunajca, Szaflary po Nową Białę. Natomiast po płd., eksponowanej stronie T. lodowce nie zeszły poza 1000 m wysokości, osadziły jednak u wylotów dolin potężne amfiteatry moren czołowych, zamykających duże nieraz jeziora (Szczyrbskie).

Osobliwością T. są źródła krasowe (np. w dolinie Kościeliskiej i Chochołowskiej) oraz liczne groty (np. w dolinie Kościeliskiej, w Kondratowej i i.), zwłaszcza słynne jaskinie w T. Bielskich, tworzące system korytarzy o długości ponad 3 km i groty z sopleńcami lodowemi (pod Kopą Magóry).

Wzniesienie ponad poziom morza i urozmaicona rzeźba wytwarza w T. swoiste zjawiska klimatyczne, jak zmniejszenie ciśnienia powietrza, więcej promieni ultrafioletowych, niższe temperatury średnie przy ostrej różnicy między temperaturą dnia i nocy oraz w słońcu i w cieniu, większa ilość opadów (do wys. 1500 m). Śniegi zimowe topią się dopiero w maju i czerwcu. W górach zdarzają się często lawiny i „kurniawy" (lawiny z suchego śniegu). Najpospolitszemi wiatrami są tu pln.-zach. ciepłe i wilgotne, oraz wsch. zimne. Występuje tu też, zwłaszcza na wiosnę i w jesieni wiatr halny, którego silne i suche podmuchy idą z wnętrza gór od płd. Powstaje on w ten sposób, że gdy ciśnienie atmosf. jest mniejsze po stronie pln., masy powietrza podnoszą się do góry i przekraczają T. Przy podnoszeniu się powietrza rozrzedza się ono i oziębia, a opadając nadół ociepla, dlatego też deszcze spowodowane wiatrem halnym kończą się u podnóża T.

Wyróżniono w T. 7 krain roślinnych, wznoszących się jedna nad drugą: 1) uprawy roli (owsa) 700—1000 m, 2) dolnych regli (buku i jodły) 1000—1200 m, 3) górnych regli (świerkowe lasy mieszane) 1200—1545 m; 4) kosodrzewu gęstego 1545—1780, 5) kosodrzewu rozrzuconego 1780—1960 m, 6) górna alpejska 1960—2250 m, 7) płatów śnieżnych lub turni ponad 2250 m. Granica między 2 krainami nie jest linją, lecz pasem wzajemnego przenikania, a w dodatku jej przebieg zależy w dużej mierze od rzeźby terenu i ekspozycji. Tak np. górna granica lasów biegnie w T. Zakopiańskich na wys. 1390 m, w T. Zachodnich na 1440 m, w T. Wysokich na 1500 m, a w T. Bielskich na 1450 m. Kraina kosodrzewu jest jednocześnie krainą hal i terenem wypasu bydła. Fakt, że w T. las nie sięga ponad 1500 m, że ponad lasem sterczą tu formy w nagiej kutej skale o rozpiętości zwyż 1000 m (w Alpach różnica poziomu granicy wiecznego śniegu i górnej granicy lasów wynosi tylko 700—800 m), to jest T. przedmiotową własnością, która u widza budzi zachwyt i grozę.

Osobliwością fauny tatrzańskiej jest niedobitek fauny polodowcowo-stepowej: świstak oraz kozice, z ptaków zasługują na uwagę: orły, z gadów: jaszczurka żyworodka i jaszczur plamisty.

O ile doliny podtatrzańskie zostały wcześnie i stosunkowo dość gęsto zasiedlone, tak że wytworzył się tu nawet specjalny typ górali (ob.), o tyle same góry pozostały subekumeną, odwiedzaną w lecie przez pasterzy z podgórskich wiosek, którzy rozbijają na halach swe szałasy, i przez turystów, których coraz więcej gromadzi się w podtatrzańskich letniskach i uzdrowiskach (Zakopane, Jaszczurówka, Poronin, Bukowina, Szmeks i i.), stanowiących w zimie doskonałe tereny sportu narciarskiego. Zadecydowane też jest utworzenie w T. Parku Narodowego. Rezerwat tatrzański obejmie zarówno polską jak i czechosłowacką część T.

Tatry Niżne (Liptowskie), pasmo górskie w Słowacji, na płd. od doliny górnego Wagu, biegnące równolegle do Tatr Wysokich między górami Fatra i Rudawami Spiskiemi, długie 75 km, szerokie 25—30 km. Najwyższy szczyt Dziumbir ma 2045 m. Ob. Karpaty i Słowacja.

Tatrzańska Łomnica, ob. Łomnica tatrzańska.

Tatsienlu, stolica (od 1928) prow. Sikang (Chiny), przy drodze z Czengtu do Lhasy, 2520 m nad poz. morza z ok. 10.000 mieszk., a także stolica lennego państewka Dżagla (Czala) z 15.000 km². Najważniejszy ośrodek handlu płd. i wsch. Tybetu.

Tatti Jacopo, rzeźbiarz włoski, ob. Sansovino 2.

Tatuowana ręka Dajaka.

Tatuaż (z tahickiego tatau), rysunek na skórze, wykonany przy pomocy nakłuć lub nacięć, napuszczanych farbą. Zwyczaj przyozdabiania ciała t. jest również próbą wytrzymałości na ból, której poddaje się młodzież przed uznaniem jej dojrzałości. Często t. ma znaczenie religijne, niekiedy jest oznaką plemienną lub zajmowanego stanowiska, czasami nawet rodzajem odznaczenia. T. pokrywający całe ciało, zwłaszcza, gdy jest wielobarwny, pozwala zapomnieć o nagości. — T. spotyka się głównie wśród Malajów, Polinezyjczyków, Japończyków, Mikronezyjczyków, a także u niektórych plemion Melanezji i Afryki. Wśród białych częsty jest t. u marynarzy, żołnierzy, rzemieślników, prostytutek, ostatnio pojawił się też, jako objaw chwilowej mody, u pań. W starożytności spotyka się wzmianki o t. u Asyryjczyków i w biblji; był on też znanym Trakom, Dakom, Sarmatom, a zwłaszcza Piktom.

Tatungho, rzeka w pln.-zach. Chinach, długa 450 km. Wypływa z Nanszanu, płynie ku płd.-wsch. i powyżej Lanczou uchodzi do Huangho.

Tatuowanie, ob. Tatuaż.

Tatus, p. Pancerniki.

Tau (tao), w filozofji chińskiej, ob. Laotse.

Tau (Tag, Tagh), wsch.-turec: góry.

Tau (Manua), wsch. grupa w archip. Samoa, należy do Stanów Zjedn. Am. Pln.

Taubenschlag Rafał, prawnik pol., * 1881, studja prawnicze w Krakowie, do 1919 sędzia, 1913 docent historji prawa rzymskiego, od 1921 profesor prawa rzymskiego na Uniw. Jagiellońskim. Napisał m. in.: „Das Strafrecht im Rechte der Papyri" (1916), „Prawo lokalne w Dygestach i Responsach Scaevoli (Rozprawy Wydz. hist.-fil. P. Ak. Um. 1920), „Le droit romain dans les constitutions prédioclétiennes" (Mélanges Cornil 1925), „Proces polski XIII i XIV. wieku do Statutów Kazimierza Wielkiego" (1927), „Geschichte der Rezeption des römischen Privatrechts in Aegypten" (Studi Bonfante 1928, nadbitka 1929), „Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII. i XIII. wieku" (1930).

Tauber, lewoboczny dopływ Menu w Wirtembergji i Badenji, długi 120 km, uchodzi koło Wertheim.

Tauchnitz Christian Bernhard, niem. księgarz i wydawca, (1816—1895), rozpoczął 1841 wydawnictwo „Collection of British and American Authors" („Tauchnitz-Edition"; do marca 1932 przeszło 5035 tomów); firma T. wydaje

także słowniki, dzieła z dziedziny anglistyki i prawa.

Tauentzien (Tauenzien) Bogislaw Friedrich Emanuel, hr., generał pruski, (1760—1824), walczył pod Jeną, 1813 komendant korpusu, odniósł szereg zwycięstw.

Tauern, ob. Taury.

Tauho, rzeka w płn.-zach. Chinach, długa 550 km. Wypływa z gór Ngamdo, płynie ku wsch. i płn. i uchodzi powyżej Lanczou do Huangho.

Taul (Manus), jedna z wysp Admiralicji.

Tauler Johannes, niem. mistyk chrześc., (1300?—1361), dominikanin, kaznodzieja, którego pisma pozostawały pod wpływem mistrza Eckarta, jednakże bez zabarwienia panteistycznego.

Taumatologja (greck.), nauka o cudach.

Taumatrop (grec.), tyle, co stroboskop (ob.).

Taumaturg (greck.), cudotwórca; także kuglarz.

Taunan (Taonan), miasto okręg. w płn.-zach. części prow. Föngtien (Mandżurja) z ok. 25.000 mieszk., połączone kolejami z Ankangczi i Szepinghai.

Taungs, miejscowość w ang. Kraju Beczuanów, o 80 mil na płn. od Kimberley, w której w 1924 odkryto szczątki kopalne małpy człekopodobnej, opisane przez Darta jako Australopithecus africanus. Forma ta, podobna do szympansa, ma być jednak więcej od niego zbliżona do człowieka; młody wiek osobnika nie pozwala na żadne dokładniejsze wnioski genetyczne.

Taunton, 1) stolica Somersetshire (Anglja), nad rz. Tone oraz kanałem T. i Western z 23.223 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem. 2) miasto w płd.-wsch. Massachusetts, nad rz. T.-River z 39.255 mieszk. (1.000 Polaków) oraz znacznym przemysłem metalurgicznym, bawełnianym i maszynowym.

Taunus, 80 km długie, lesiste pasmo górskie w Hessen-Nassau (Niemcy), część Nadreńskich gór Łupkowych, między Menem, Renem, Lahn i Wetter. Góry zbudowane z łupków kambryjskich i dewońskich, szarowaków, piaskowców i kwarcytów są wysokie do 880 m (Grosser Feldberg). Z kopalin występuje tu żelazo, ołów, srebro oraz liczne źródła mineralne (Wiesbaden, Bad Homburg, Soden, Nauheim i in.). Wyższe partje są pokryte lasem, na pogórzu spotykamy liczne zamki.

Taupe (franc.), barwy kreta, kreci kolor.

Taurellus Nikolaus, filozof niem., (1547—1606), zwalczał panteizm włoskich zwolenników Arystotelesa, stworzył filozofję protestancką, usiłował naukę Lutra pogodzić z filozofją. Dzieła: „Philosophiae triumphus" (1573), „Synopsis Aristotelis Metaphysices ad normam Christianae religionis explicatae" (1596), „Alpes caesae" (1597), „De rerum aeternitate" (1604).

Tauriskos, rzeźbiarz grecki epoki hellenistycznej, wraz ze swym bratem Apolloniosem z Tralles twórca t. zw. Byka farnezyjskiego (por. Farnese).

Tauriskowie, plemię celtyckie w Alpach wsch., nad górną Drawą, podbite w 13 r. przed Chr. przez Rzymian.

Taurja, dawna (do 1921) gubernja w płd. Rosji, podzielona obecnie między Ukrainę i Krym.

Taurogi (lit. Taurage), miasto powiat. na Litwie, nad rz. Jurą (do Niemna), przy kolei: Tylża—Szawle z 5.470 mieszk. i przemysłem rolniczym. T. należały w XVII. w. do Radziwiłłów i wraz z córką Bogusława Radziwiłła Ludwiką Karoliną przeszły w 1681 w dom Hohenzollernów, którzy starali się nawet włączyć T. do Prus Wsch., ostatecznie zaś zrzekli się ich w 1793. W 1807 podpisał tu 21 czerwca ces. Aleksander warunki rozejmu z Napoleonem, a 30 grudnia 1812 generał pruski York konwencję z rosyjskim gen. Dybiczem, w następstwie czego połączył się z Rosjanami.

Taurus (łac.), gwiazdozbiór, ob. Byk.

Tauros (Tauros), góry krawędziowe, biegnące wzdłuż płd. granicy wyżyny małoazjatyckiej, od Eufratu aż po morze Egejskie. Opadają stromo ku Syrji i wybrzeżom morza Śródziemnego, a składają się z 2 łuków fałdowych, zbudowanych przeważnie ze skał jurajskich: 1) Cylicyjski T., na wsch. od zatoki Adalja i 2) Lykijski T. na zach. Najwyższy szczyt Bulgar Dag ma 3.145 m wysokości.

Taury (niem. Tauern), nazwa oznaczająca pierwotnie niezlodowacone przełęcze w centralnem paśmie Alp Wsch., od Krimmleru (2634 m) do Rottenmanneru (1265 m), później przeniesiona na same góry. Wysokie T. pasmo w centralnej, gnejsowej strefie Alp Wsch., w przedłużeniu Alp Zillertalskich, ograniczone od płn. doliną Salzachu, a od płd. doliną Rienzy i Drawy, 134 km długie, 45 km szerokie, a do 3.708 m (Grossglockner) wysokie. Główny grzebień Wysokich T., tworzący granicę między Salzburgiem, a Karyntją i Tyrolem jest silnie zlodowacony. Granica wiecznego śniegu znajduje się tu na wys. 2700—2900 m.

Niskie T., pasmo alpejskie w strefie centralnej, w Salzburgu i Styrji, tworzy przedłużenie ku płn.-wsch. Wysokich T., między Murtörl na zach. a doliną Palten i Liesing na wsch. Zbudowane podobnie, jak Wysokie T., leżą poniżej granicy wiecznego śniegu i obfitują w górskie jeziora.

Tauryda, ob. Krym.

Taurydy, rój meteorów, promieniujący z gwiazdozbioru Byka.

Tauryдzki półwysep, ob. Krym i Taurja.

Taurydzkie góry (Jajła), ob. Krym.

Tausig Karl, jeden z najświetniejszych pianistów niem., (1841—1871), pochodził z Warszawy, był nadwornym pianistą w Berlinie, napisał znakomite studja techniczne i kompozycje fortepianowe: „Nouvelles soirées de Vienne".

Tautacyzm (grec.-łac.), zbieg zgłosek lub wyrazów jednakowo brzmiących.

Tautenhayn Joseph, medaljer austrj., (1837—1911), prof. medaljerstwa w Akademji Sztuk P. w Wiedniu, autor wielu medali, z których 4 związane z Polską: medal z 1875 na stuletni jubileusz przyłączenia Bukowiny do Austrji; medal z r. 1880 dla Aleksandra Pawłowskiego, dyr. Theresianum pod Wiedniem; dwa medale z 1883 na jubileusz odsieczy wiedeńskiej.

Tautogram (z grec.), utwór poetycki, w którym wszystkie wyrazy rozpoczynają się od tej samej litery.

Tautologja (z greck.), użycie dwóch lub więcej równoznacznych wyrazów czy zwrotów na oznaczenie jednego pojęcia.

Tautomerja (desmotropja, grec.), rodzaj izomerji (ob.), polegającej na dwojakiem umieszczeniu ruchliwego atomu wodoru w cząsteczce związku. Związek taki będzie istniał w dwóch odmianach, nawzajem w siebie przechodzących i różniących się własnościami fizycznemi i chemicznemi. O ile odmiany można w postaci pochodnych rozdzielić, mamy do czynienia ze związkiem t. zw. desmotropowym. Natomiast w wypadku, gdy jedna z form jest bardzo nietrwała, ciało występuje zawsze jako związek jednorodny, o ściśle określonych własnościach, lecz daje dwa szeregi pochodnych. Te t. zw. związki tautomeryczne działają chemicznie według dwóch wzorów, jakkolwiek żadnej z odmian wyodrębnić się dotychczas nie udało.

Tavannes Gaspard de Saulx de, marszałek Francji (od 1569), (1509—1573), fanatyczny katolik, był jednym z inspiratorów nocy św. Bartłomieja. Jego syn Wilhelm (1553—1633) pozostawił „Mémoires historiques" (1625), w których napisał m. in. biografję ojca.

Tavastehus (fiń. Hämeenlinna), stolica prowincji T. (Häme), nad jez. Vanajavesi, przy kolei: Helsingfors—Tammerfors z 7.484 mieszk., zamkiem Kronoborg (Tavasteborg z 1249) i przemysłem tekstylnym.

Tavaststjerna Karl August, poeta fiń., (1860—1898), autor opowiadań, dramatów i poezyj, odznaczających się doskonałością formy i bogactwem treści, najwybitniejszy przedstawiciel lit. fiń. w końcu XIX. w.

Taviuni (Vuna), jedna z wysp Fidżi, na płd.-wsch. od Vanua Levu z 506 km² i wulkanem (1231 m).

Tavira, miasto portowe w okręgu Faro (Portugalja) z 11.043 mieszk. i rybołówstwem.

Tawastowie (Tawaści, Tawasty), plemię Finnów (ob.).

Tawda, rybny, lewoboczny dopływ Tobolu na Uralu, długi 640 km (z Łoźwą 1070 km), powstaje z połączenia Sośwy i Łoźwy, a uchodzi na płd.-zach. od Tobolska.

Tawila, wyspa, ob. Kiszm.

Tawitawi, ob. Zulu, archipelag.

Tawuła, ob. Spiraea.

Taxaceae, p. Iglaste.

Taxil Leo (właśc. Gabriel Jogand), dziennikarz franc., (1854—1907), założyciel związków wolnomyślicieli, później rzekomo „nawrócony", występował po stronie kongresu przeciwmasońskiego w Trydencie (1896). Napisał: „Confessions d'un ex-librepenseur" (1887), „La France maçonnique" (1888) i i.

Taxila, tak nazwali Grecy, którzy przybyli z Aleksandrem W. do Indyj, miasto Takszasziła w Pendżabie. W V. po Chr. zburzyli T. Hunnowie. Ruiny miasta i szeregu klasztorów z zabytkami sztuki indyjskiej, greckiej, perskiej, scytyjskiej, egipskiej uczyniły z T. „Indyjskie Pompei".

Taxis (z grec.), taktyczne ruchy, ob. Roślin ruchy. W medycynie odprowadzenie uwięźniętej przepukliny (ob).

Taxis (Tasso), rodzina z Bergamo. — Franciszek, założyciel międzynarodowej komunikacji pocztowej (1460—1617), wraz z bratem Janem był poczmistrzem Maksymiljana I, potem już sam Filipa I burgundzkiego. W ślady jego poszedł synowiec Baptysta T.

Taxodium Rich. (cypryśnik), wiecznie zielone duże drzewa z rodziny Coniferae, o szpilkach jasno-zielonych, rosną w Ameryce płn. T. distichum Rich. rośnie na torfowiskach w części płd. Ameryki płn., drewno bardzo cenione, z korzeni oddechowych robią Indjanie ule. W trzeciorzędzie gatunek ten występował także w Europie, obecnie hodowany po parkach jako drzewo ozdobne. W Meksyku występuje T. mexicanum Carr. Ob. tabl. XVII. w t. 6.

Taxodonta (Eutaxodonta), grupa małży (ob.).

Taxus L. (cis), wiecznie zielone drzewa lub krzewy iglaste, mają płaskie szpilki zwierzchu ciemniejsze, niż z dołu, jednopłciowe kwiaty, nasienie otacza barwna osnówka. Występują w strefie umiarkowanej półkuli płn. T. baccata L. (c. pospolity) jest to wolno rosnące drzewo, dochodzące 10 m wysokości, spotykane coraz rzadziej; przez Polskę przebiega dla c. granica północno-wschodnia. Drzewo to ma dochodzić 2000 lat. Hodowane po ogrodach, parkach i cmentarzach. Ob. tabl. XVII. w t. 6.

Tay, największa rzeka Szkocji, długa 193 km, wypływa jako Fillan z gór Grampian, później jako Dochart przepływa Loch Dochart, a wreszcie Loch T. (26 km²) i uchodzi przez Firth of T. do morza Północnego, dostępna aż do Perth dla statków morskich.

Tayassuinae, ob. Świnie.

Taygeta, jedna z gwiazd w Plejadach (ob.).

Taylor, 1. Jeremy, anglikański duchowny i mówca z XVII. w. „Works" (1847—54, 10 t.).

2. Brook, matematyk ang., (1685—1731), podał wzór na rozwinięcie funkcji w t. zw. szereg Taylora.

3. Zachary, prezydent Stanów Zj. Ameryki Płn., (1784—1850), od 1808 w wojsku jako porucznik, jako generał odznaczył się w wojnie z Meksykiem 1847, popularność zyskał przez podbicie Texasu, od 1849 prezydent.

4. Henry, poeta ang., (1800—1886), główne jego dzieło tragedja historyczna: „Philip of Artevelde" (1829). „Works" (1877—78, 5 t.).

5. Tom, ang. dramaturg, humorysta i krytyk artystyczny, (1817—1880), współpracownik „Timesa" i „Puncha", jako dramaturg b. płodny, ale mało oryginalny.

6. Bayard, pisarz płn.-ameryk., (1825—1878), autor opisów podróży (wyd. zbior. 1881), powieści i poezyj.

7. Frederik Winslow, inżynier płn.-amer., (1856—1915), twórca systemu kontroli czasowej przy pracy w zakładach przemysłowych i tem samem naukowej organizacji pracy. (Por. Taylora system). Nap.: „The Principles of Scien-

tific Management" (1912, tłum. na wiele języków), był współwynalazcą stali szybkotnącej.

8. Isidore Justin Séverin, bar., rytownik franc., (1789—1879), stworzył w swojem dziele: „Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France" (1820—1878, 19 t.), pierwowzór dla dzieł o podobnych tematach, pojawiających się bardzo często w XIX. w.

Taylor, 1. Karol, inż. polski, * 1878, od 1919 prof. Politechniki warsz. (silniki spalinowe). Napisał szereg prac.

2. Edward, ekonomista polski, ur. 1884 studja prawnicze w Krakowie, zrazem dyrektor Syndykatu Rolniczego w Krakowie, 1917 docent ekonomji i skarbowości na Uniw. Jag., od 1919 profesor na Uniw. Poznańskim. Ogłosił drukiem m. in. „Pojęcie współdzielczości" (1916), „O istocie współdzielczości" (1916), „Zasady spółdzielczości handlowo-rolniczej w świetle doświadczeń Galicji" (1918), „Statystyka i dynamika w teorji ekonomji" (1919), „Reforma podatku gruntowego w Polsce" (1919), „Prawo skarbowe Rzeczypospolitej Polskiej" (1920), „Zagadnienia polskiej polityki emisyjnej" (1922), „Inflacja polska" (1926), „Finanzsystem u. Steuerpolitik der Republik Polen" (1928, po pol. 1929), „Wyższe wykształcenie ekonomiczne w Polsce" (1930).

Taylora system, nazwany od jego twórcy F. W. Taylora (ob. T. 7), dąży do zwiększenia wydajności pracy i rentowności przedsiębiorstwa przez doskonalenie środków produkcji i wyłączenie wszelkich niepotrzebnych czynności (racjonalizacja), dzięki czemu przy zwiększonej płacy koszta produkcji zostają zmniejszone. Por. Pracy podział, Forda system, Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Tayloryzm, ob. Taylora system i Taylor 7.

Taytao, półwysep w prow. Chiloe (Chile), długi 140 km, szeroki do 130 km, obfituje w fiordy.

Tazos (Thasos), ob. Tasos.

Tb, symbol chemiczny pierwiastka terbu.

Tbc, skrót dla słowa tuberculosis (gruźlica).

Tchad, jezioro, ob. Czad.

Tchawica (trachea), przewód, który prowadzi z jamy gardłowej do płuc i przez który do płuc dostaje się powietrze u zwierząt oddychających płucami i u człowieka. Chrząstki w ścianie t. usztywniają ją i utrzymują drogę dla powietrza stale otwartą. T. dzieli się na dwa przewody, zwane o s k r z e l a m i g ł ó w n e m i (bronchi), a te dzielą się na coraz mniejsze o s k r z e l i k i, leżące w obrębie płuc. U człowieka jest t. $9^{1}/_{2}$ do 12 cm długa, o średnicy $1^{1}/_{2}$ do $2^{1}/_{2}$ cm. Zaczyna się na wysokości 5 kręgu szyjnego, a dzieli się na oskrzela na wysokości 4-go kręgu piersiowego. Ściana t. ma 2 mm grubości i zawiera 16—20 chrząstek wysokich mniej więcej na 4 mm. Chrząstki te połączone są ze sobą tkanką włóknistą. Wewnątrz wyściela t. błona śluzowa o nabłonku migawkowym.

C h o r o b y t. mają zwykle charakter kataralny. Katar taki występuje, u osób wrażliwych, często przy zmianie temperatury; zdarzają się schorzenia na tle dyfterji, tyfusu, gruźlicy. Objawy najczęstsze: kaszel, chrypka, odkrztuszanie plwociny. Przy znacznym obrzęku, tworzących się błonach np. dyfterytycznych, przy ucisku z zewnątrz, np. przez wole lub nowotwory, światło t. może się prawie zupełnie zamknąć i konieczny się staje zabieg operacyjny (por. Tracheotomja). C i a ł a o b c e dostają się do t. najczęściej wskutek zachłyśnięcia, mogą zostać wykaszlane, albo też trzeba je usunąć operacyjnie.

Tchawki, narządy oddechowe owadów, p. Oddychanie.

Tchawkodyszne (Tracheata), członkonogi, oddychające zapomocą tchawek: krocionogi, owady, pajęczaki.

Tchórz, zwierzę, ob. Łasica.

Tchórznicki Józef, lekarz pol., (1849—1910), działał w Warszawie, poświęcił się higjenie społecznej, npp. wiele prac z tej dziedziny.

Tczew (niem. Dirschau), miasto powiat. w woj. pomorskiem, na lewym brzegu Wisły, 16 m nad poz. morza, punkt węzłowy kolei: Bydgoszcz—Gdańsk, T.—Chojnice i T.—Malbork, ważna stacja graniczna i przystań żeglugi parowej. Ma 16.251 mieszk., szereg urzędów i instytucyj, młyny parowe, tartaki, cegielnie, fabr. wyrobów emaljowanych, maszyn rolniczych, papy, wyrobów cementowych, browary oraz handel zbożem i drzewem. Z Prusami Wsch. łączą T. 2 duże mosty (jeden z nich ma 785 m dług.), od Gdańska jest oddalony 32 km. — T. jest starym grodem pomorskim, miastem od 1260. Za czasów krzyżackich był siedzibą komtura, a w 1466—1772 ośrodkiem powiatu.

Obecny p o w i a t T. ma 351 km² (w tem 72% ról i 9% lasów) i 35.744 mieszk. (83,2% Polaków).

Te, znak chemiczny pierwiastka telluru.

Te Deum, ob. Tedeum.

Teagenes, tyran z Megary, w oparciu o niższe warstwy obalił ok. 640 przed Chr. dorycką oligarchję. Poparł Kylona (ob.).

Teallit, minerał, wyglądem zbliżony do grafitu, siarczek ołowiu i cyny o składzie $PbSnS_2$, tworzy giętkie, rombowe blaszki o twardości 1—2. Znany z Boliwji (Santa Rosa).

Team (ang.), t i m, drużyna graczy lub sportowców, walcząca razem, u nas wyrazu tego używa się przeważnie na oznaczenie zespołu złożonego dla chwilowej potrzeby.

Teano, miasto w prow. Neapol (Włochy), u stóp wygasłego wulkanu Roccamonfina, przy kolei: Rzym—Neapol z 11.683 mieszk., resztkami budowli rzymskich i katedrą z XII. w.

Teano, z K r e t y, uczenica i żona Pitagorasa, autorka listów o wychowaniu dzieci.

Teano, Kaliksta z Rzewuskich, księżna, pisarka pol., (1810—1842), jej powieść „Laska i przeznaczenie" wydał Henryk Rzewuski (1851).

Teasdale Sara (od 1914 zamężna Filsinger), poetka płn. ameryk., ur. 1884, autorka wysoko cenionych liryków miłosnych, wydała: „Helen of Troy and Other Poems" (1911), „Love Songs" (1917), „Flame and Shadow" (1920); „One Hundred Love Lyrics by Women" (1917).

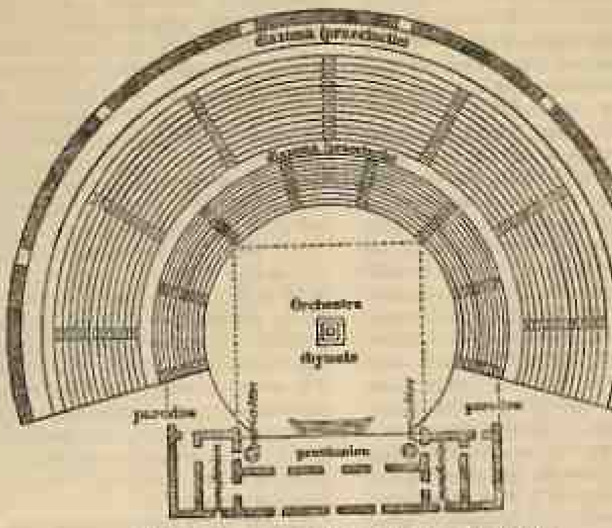

Schemat teatru greckiego z II. w. przed Chr.

Teatr (z greck.), najogólniej: teren, na którym ma się rozegrać jakaś akcja; ściślej miejsce (najczęściej budynek) przeznaczone dla odegrania sztuk dramatycznych; także ogół literatury dramatycznej pewnego narodu (np. t. angielski). Początki t. europejskiego sięgają aż w 2 tysiąclecie prz. Chr. (p. niżej: Dzieje); tak np. na Krecie (Knossos, Faistos) odbywały się przedstawienia na dziedzińcach pałacowych i placach, na których stawiano schody dla widzów. G r e c k i budynek teatralny składał się z następujących części: Środek stanowiła okrągła o r c h e s t r a (ob. Orkiestra), miejsce na tańce, o podłodze z ziemi; w jej środku stał zwykle o ł t a r z (t h y m e l e). Więcej jak połowę orchestry otaczała łukiem w i d o w n i a (t h e a t r o n), którą już bardzo wcześnie rozbudowano w opadające ku orkiestrze terasy, zaopatrzone w siedzenia drewniane, później kamienne. Od wolnej strony orchestry przylegała do niej budowla sceniczna, s k e n e. Po obu jej stronach leżały p a r a s k e n j e, między temi zaś znajdowała się ruchoma ściana dekoracyjna (p r o s k e n i o n). Dostęp dla widzów, chóru, a po części także dla aktorów prowadził odstępami pomiędzy widownią a sceną (p a r o d o i). Aktorzy stawali z reguły w tej części orchestry, która przylegała prostokątnie do sceny, i która nosiła nazwę l o g e i o n (mownica). Tylny plan sceny przedstawiał wnętrze pałacu lub domu i posiadał drzwi do otwierania. Od strony wewnętrznej paraskenjów, albo też przed niemi umieszczano p e r i a k t y, obracalne graniastosłupy trójkątne, których każda ściana przedstawiała inną d e k o r a c j ę. Funkcję dzisiejszej zapadni spełniały na scenie a n a p i e s m a t a. Dachu nie było, co najwyżej osłaniano nim najwyższe diazoma (ob.) oraz skenę. T. wystawiony w Atenach w l. 340—328 mieścił 14.000, t. w Megalopolis 20.000 osób. Greckich t. zachowało się wiele i bardzo dobrze.

W R z y m i e powstały stałe budynki teatralne dopiero pod koniec republiki. T. rzymski składał się również z 3 części: z widowni (c a v e a) o szeregu piętrzących się rzędów do siedzenia, z orchestry i ze sceny; ponieważ jednak chór występował tu, tak, jak i aktorzy, na scenie, powstały w orchestrze miejsce dla uprzywilejowanych widzów. Cała scena nazywała się p o d i u m, mownica aktorska — p u l p i t u m. Scenę zamykała aż do rozpoczęcia przedstawienia charakterystyczna dla t. rzymskiego z a s ł o n a (a u l a e u m); inna zasłona, używana na samej scenie, nazywała się s i p a r i u m. Najwspanialszemi t. w Rzymie były: t. Pompejusza, t. Cornel. Balbusa i Marcellusa (ok. 14.000 miejsc siedz.).

Ś r e d n i o w i e c z e nie znało specjalnych budynków teatralnych. Ponieważ przedstawienia dramatyczne stały w służbie kościoła, dostosowywano wszelkie dobudowy dla celów widowiskowych zupełnie do architektury kościelnej. Mylny jest (ciągle jeszcze bardzo rozpowszechniony) pogląd, jakoby istniała scena t. zw. misteryjna, o trzech kondygnacjach, odpowiadających piekłu, ziemi i niebu. W miarę jak t. ulegał zeświecczeniu, zaczęto przenosić przedstawienia teatralne na otwarte place, cmentarze i t. d. (ob. Misterja średniowieczne), na których ustawiano specjalne rusztowania. Widowiska świeckie urządzano po salach, szopach, dziedzińcach, później w całkiem skromnych budynkach teatralnych. Dopiero od 2. połowy XVII. w. przyjął się pewien stały typ budynków teatralnych, a to w oparciu o wzory włoskich teatrów operowych; zasadnicze jego formy utrzymały się po czasy najnowsze.

S z t u k a a k t o r s k a polega na umiejętności uzmysłowienia pewnej czynności dramatycznej w postaci osoby działającej. Wypływa z prastarego instynktu naśladowczego u człowieka, a obejmuje a k c j ę (ruch), m i m i k ę

(grę twarzy i gestów), maskę (ob.) i wygłaszanie pewnego tekstu. Z rozwinięcia się mimicznej strony przedstawienia w samodzielny dział sztuki powstały mimy i pantomimy, w najnowszych zaś czasach sztuka filmowa oraz (w połączeniu z muzyką) taniec i balet; analogiczny rozwój i uniezależnienie słowa aktorskiego stworzyły specjalną sztukę recytacyjną. — Aktor jest zależnym nietylko od autora dramatycznego, lecz również od innych współgrających (gra zespołowa, „ensemble"). Dążenie do uniezależnienia się od autora spowodowało pojawienie się przedstawień improwizowanych (improwizacji), przez które też wzrosła wzajemna współzależność aktorów. O zgodną i harmonijną grę zespołową zaczyna odtąd dbać specjalny kierownik artystyczny widowiska (reżyser). Zaniedbanie zaś równowagi i harmonji zespołowej stwarza zkolei wirtuozerję aktorską, skierowaną ku możliwie świetnemu zaprezentowaniu kunsztu poszczególnych aktorów, z ujmą dla potrzeb i efektu całości. Specjalne wymogi stawia też nieraz sztuce aktorskiej widowisko muzyczne, jak sztuka ze śpiewami, opera, dramat muzyczny, a także operetka i rewja.

Dzieje. T. staroż. Greków rozwinął się z kultu Dionizosa (ob., por. też Dramat). Że związana z nim sztuka sceniczna nie mogła mieć charakteru naturalnego wynika już choćby z tego, że aktorzy musieli, przez wzgląd na rozmiary teatru, posługiwać się koturnem (ob.) wzgl. soccusem (ob.). Od czasów Thespisa (534 prz. Chr.), który miał występować po kolei w trzech odmiennych maskach (rolach), datuje się zapewne pojawienia się w t. greckim trzech aktorów (protagonista, deuteragonista, tritagonista). Kobiety nie występowały w t., chociaż od czasów Demostenesa tworzyli aktorzy odrębny stan. Rzym rozwinął t. grecki przez to, że powiększył ilość aktorów oraz zarzucił maski i wykształcił mimikę do tego stopnia, że dominującą formą przedstawienia stała się pantomima (ob. Pantomimus). Za czasów cesarstwa występowały w t. już także kobiety, co zresztą, jako niemoralne, zwalczało chrześcijaństwo.

Średniowiecze przyniosło pod wpływem kościoła ponowny rozwój t. Z łacińskich antyfon liturgicznych rozwinęły się misterja (ob. Misterja średniowieczne), w których brali udział zrazu tylko duchowni, potem (w miarę jak języki narodowe wypierały z nich łacinę) także i świeccy, tak, że zczasem sztuka ta przeszła zupełnie w ręce mieszczan. Odgrywano misterja przeważnie w szopach bez ścian („mansiona") na placach targowych. Sztuka aktorska tego t. średniowiecznego opierała się głównie na ruchu, nie znała też subtelności mimiki i modulacji głosu. Ostatnim z takich teatrów (choć w niejednym kierunku ukształtował się odmiennie), jest t. pasyjny w Oberammergau, powstały w XVII. w. — Obok misterjów istniały różne inne formy widowisk teatralnych, urządzane przez wędrownych (niezawodowych), aktorów, o charakterze bądź farsowym (np. commedia dell'arte), bądź też alegorycznym (moralitety, pastorałki).

W miejsce sił aktorskich dostarczanych przez cechy i bractwa pojawiają się zczasem aktorzy zawodowi, którzy z początku uprawiali ponadto jeszcze muzykę, taniec, szermierkę, skoki i t. d. Lope, Calderon, Shakespeare i i. sprawili, że t. hiszpański i angielski uzyskały wysoki stopień rozwoju i charakter narodowy (XVI. i XVII. w.), podczas gdy w t. włoskim i francuskim narodowe porywy zostały usunięte w cień przez wpływ antyku.

We Włoszech pojawiły się znowu dekoracje sceniczne, któremi wzgardził niemal zupełnie t. staro-hiszpański i staro-angielski; tu też rozwinięto z czynnika muzycznego operę. Zarówno w niej, jak i w komedji masek oraz w komedji improwizowanej (comedia dell'arte, ob.), która, w przeciwieństwie do tragedji, pielęgnowała rodzimą, realistyczną sztukę sceniczną, stanowili Włosi wzór naśladowany powszechnie.

We Francji walczył już Molière (zresztą bezskutecznie) z koturnowym stylem wielkiej tragedji. Dopiero jednak „płaczliwa komedja" (comédie larmoyante, ob. Comédie), oraz wpływ Rousseau i Anglików, dopuściły także do poważnego dramatu, jako nowy dla niego wyraz, nieznaną tam dotąd naturalność i prostotę uczuć. Ten odwrót od klasycyzmu, wzmocniony później (po krótkiej reakcji za czasów cesarstwa) i ostatecznie ugruntowany przez szkołę romantyczną, sprawił, że dawny styl został odtąd ograniczony niemal wyłącznie do Théâtre Français (ob.).

W Anglji pojawiły się pierwsze trupy wędrowne za Henryka VI., jednak właściwy rozkwit świeckiej sztuki aktorskiej przypadł na czasy Elżbietańskie, kiedy to hr. Leicester nadał 1574 swojej trupie pierwszy przywilej, a angielscy komedjanci objeżdżali nawet (po raz pierwszy) kraje kontynentu. Za purytanów leżało życie teatralne odłogiem, natomiast Karol II. udzielił patentów dwom kompanjom teatralnym, a m.: Davenantowi (ob.) dla, pozostającego pod patronatem księcia Yorku, teatru w Lincolns-Inn-Fields (The Duke's company) oraz Henrykowi Killigrew dla królewskiego teatru Drury Lane (The King's servants). U Davenanta też występowały (po raz pierwszy od czasów cesarstwa rzymskiego) kobiety. W XVIII. w. zyskała sobie prawo obywatelstwa włoska opera i pantomima, które, podobnie jak i wpływy francuskie, urobiły powszechne zamiłowanie do wspaniałej i bogatej wystawy. Rozkwit wielkiej i poważnej sztuki aktorskiej reprezentują w tym czasie Irving, Beerbohm Tree, Ellen Terry.

W Niemczech XV. i XVI. w. leżała sztuka teatralna niemal wyłącznie w rękach rzemieślników miejskich („Meistersingerbühne" Hansa Sachsa ok. 1555). Rozwój w kierunku rodzimym zahamowały dramaty szkolne humanistów, aż dopiero, pod wpływem komedjantów angielskich i ich stylu, będącego mieszaniną napuszonego patosu i jaskrawego realizmu, pojawili się pierwsi aktorzy zawodowi, rekrutujący się głównie z szeregów byłych studentów. O jednolitości stylu repertuaru nie było mowy i dopiero później powstał na dworach różnych książąt (pod wpływem francuskich trup aktorskich) zwrot w kierunku poważnego dramatu, po którym przyszły 1720 i 1750 reformy Gottscheda i Neubera o charakterze idealistyczno-konwencjonalnym. Reakcji realistycznej, która później wyszła z Hamburga (pod wpływem angielskim), nadał teoretyczny wyraz i pomógł do zwycięstwa jej duchowny przywódca, Lessing (t. zw. szkoła hamburska). Głównemi ośrodkami teatralnemi stały się, obok Hamburga, Mannheim (Dalberg, Iffland i i.), Berlin (Döbbelin, Iffland) i Weimar. Z teatru weimarskiego, na którego czele stał w l. 1791—1817 Goethe, i dla którego pracował w l. 1798—1805 także Schiller, wyszedł ponowny ruch o tendencjach idealistycznych, który jednak zczasem zamarł w formaliźmie. Od XIX. w. odgrywa obok berlińskich Königliche Schauspiele, pierwszorzędną rolę zał. 1776 wiedeński Hofburgtheater (reżyserowie: H. Laube, F. Dingelstedt; aktorzy: Davison, Baumeister, Sonnenthal, Charlotte Wolter, małż. Mitterwurzer, Jos. Kainz i i.). Naogół jednak kwitnie w tych czasach system „solistów", wirtuozerji aktorskiej, występów gościnnych sławnych jednostek i dopiero działalność Meiningeńczyków (ob.) stworzyła nowoczesną grę zespołową.

Koniec XIX. i czasy najnowsze. Na przełomie XIX. i XX. w. walczą ze sobą w t. dwa kierunki, jako wyraz dwóch sprzecznych prądów panujących wówczas w literaturze. O ile inscenizacja i styl gry w sztukach naturalistycznych obracały się w ramach podyktowanych troską o jak największą zgodność z prawdą codziennego życia, doprowadzając także w sztukach historycznych do najwierniejszego odtwarzania tła środowiska, miejsca, maski, strojów i t. d., o tyle znowu symbolizm i impresjonizm wniosły do t. nieznany dotąd styl, polegający na podkreślaniu w grze i inscenizacji półtonów, niedomówień, subtelnych nastrojów, słowem na wywoływaniu u widzów całej nowej skali nieznanych dotąd w t. wrażeń. Tym, który dał niejako syntezę tych wszystkich prądów, opartą na nieznanych poprzednio sposobach najgruntowniejszego przygotowania sztuki i idealnego skoordynowania w t. pracy reżysera, aktora i dekoratora-artysty, był Stanisławskij, wraz z Niemirowiczem-Danczenką i kupcem Morozowem twórca Moskiewskiego Teatru Artystycznego (ob.) w r. 1898. Wzbogacenie przez niego t. nowemi środkami artystycznemi wpłynęło także dodatnio na t. innych krajów, a tym, który najszczęśliwiej, a zarazem najbardziej wszechstronnie zastosował zasadnicze wytyczne t. Stanisławskiego był w Niemczech i Austrji Reinhardt. We Francji, poza Antoine'm z jego „Théâtre libre" (1887), nie było w tych czasach miejsca dla większych eksperymentów teatralnych. Z Anglji wyszedł na inne kraje dość silny wpływ w kierunku inscenizacji impresjonistycznej od Gordona Craig'a.

Tuż przed wojną światową włoski futuryzm, po niej zaś znacznie silniej ekspresjonizm zaważyły na rozwoju najnowszego t. W Rosji Tairow, zwłaszcza zaś Meyerhold stali się tymi, którzy zarówno przez odwrócenie się od tradycyjnego repertuaru, przez nowe koncepcje mechaniki aktorskiego słowa, gestu i ruchu, a wreszcie przez konstruktywistyczną rozbudowę sceny i wprowadzenie na niej całego szeregu elementów agitacyjnych dali i poza granicami Rosji znak do dość wszechstronnego stosowania tych nowych zdobyczy. Hasło „rzeczowości", uobjektywnienia osób teatru i ich działania, pozwoliło przytem wskrzesić niejeden element włoskiej „commedia dell'arte", o której zapomniano niemal w okresie właściwego i późnego romantyzmu. Ten okres niejako antyliteracki, okres wytężonego wysiłku w kierunku montowania widowiska o jak największej sile wyrazu, okres celowości w służbie aktualności, nie jest jeszcze zamknięty, ale widoczny jest już powrót do arcydzieł literatury i do oddania całego dorobku ostatnich lat w służbę wielkiego repertuaru.

T. w Polsce, ob. t. 13, str. 273—280. — Por. też art. Dramat, Dramaturgja, Komedja, Tragizm oraz ustępy o lit. dram. w art. o literaturach ważniejszych krajów.

Teatyni, zakon, założony w 1524 przez Kajetana z Thiene, zatwierdzony przez papieża 1540, mający na celu wychowanie księży, istnieje dotąd we Włoszech i Niemczech. — Teatynki, gałąź żeńska teatynów, zał. w 1583 przez Urszulę Benincasa.

Tebaina $C_{19}H_{21}NO_3$, alkaloid, występujący w opjum, tworzy bezbarwne, bezwonne kryształki, topniejące w 193°, łatwo rozpuszczalne w alkoholu i eterze, nierozpuszczalne w wodzie. Działa silnie trująco. Chlorowodorek t. bywa używany jako środek łagodzący ból.

Tebański legjon, wysłany w r. 300 z egipskiej Tebaidy przez ces. Maksymianusa przeciw chrześcijanom do Galji, podniósł bunt wraz z wodzem swym Maurycym i został wymordowany (święto 22/IX).

Tebessa, miasto w płd.-wsch. Algerze z 7.000 mieszk. i przemysłem fosfatowym. Jest to staroż. Theveste, stolica Numidji, posiada resztki budowli starożytnych.

Tebet (hebr.), 4. miesiąc roku wedle kalendarza żydowskiego (grudz. styczeń); 10. t. jest dniem postu na pamiątkę oblężenia Jerozolimy.

Tebryz (Tabrys), stolica prow. Azerbejdżan (Persja), na stokach Sahendu, 1348 m nad poz. morza, przy kolei: Teheran—Tyflis z ok. 180.000 mieszk., ważny ośrodek handlu i przemysłu.

Teby, 1. miasto w górnym Egipcie, zyskało na znaczeniu za panowania 11. dynastji (około 2100 przed Chr.), która stamtąd pochodziła. Ok. połowy 2. tysiąclecia stały się T. stolicą Egiptu i ośrodkiem kultu Amona. Kiedy w pierwszem tysiącleciu punkt ciężkości przeniósł się do dolnego Egiptu, T. podupadły. Na

ich ruinach znajdują się dziś wsi: Luksor, Karnak, Kurna i Medinet Habu. Koło Luksoru i Karnaku wznoszą się świątynie bogów i grobowce królów.

2. Starogreckie miasto w Beocji. U Homera miasto o 7 bramach; w czasach historycznych ośrodek związku beockiego. Zamek T. Kadmea otrzymał nazwę od Kadmosa, rzekomego fenickiego założyciela miasta. Jako zacięty wróg Aten stanęły T. w okresie wojen perskich po stronie Persów, a w czasie wojny peloponeskiej domagały się zburzenia Aten. Później porozumiały się z Atenami i popadły w konflikt ze Spartą, co doprowadziło do wojny korynckiej (395—394). 382 wódz spartański, Fojbidas, opanował Kadmeę i zaprowadził w T. rządy oligarchiczne. Uwolnił T. Pelopidas 379, który obalił oligarchję i odnowił związek miast beockich. T. wyrosły teraz na pierwszą potęgę na lądzie greckim. Epaminondas zwyciężył Spartan pod Leuktrami (371) i pod Mantineją (362), ale sam padł pod Mantineją, a z jego śmiercią załamała się potęga Teb. Wspólnie z Atenami poniosły T. klęskę od Filipa Maced. pod Cheroneją 338, a zburzył je Aleksander W. (335) za próbę buntu. Odbudowane 315 podlegały nadal Macedonji. 146 walczyły po stronie związku Achajskiego przeciw Rzymowi. Później opustoszały.

Techniczne formacje w nowoczesnem wojsku składają się z inżynierji, noszącej wedle swej specjalności nazwę pułków i bataljonów saperów (pionierów) mostowych, elektrotechnicznych, kolejowych oraz pułków i baonów łączności (telefon, telegraf, radjo); niektóre państwa zaliczają tu również formacje lotnicze (balony) i taborowe (samochody)

Techniczne szkoły dzielą się na niższe, kształcące uczniów na pracowników rzemieślniczo-przemysłowych, średnie, przygotowujące techników uzdolnionych do samodzielnego wykonywania zawodu, i akademickie, wychowujące inżynierów przygotowanych do pracy twórczej. Por. Politechnika, Przemysłowe szkoły i art. Szkolnictwo zawodowe (Tom Polska, str. 114).

Technika (greck.), pierwotnie czynność wykonywania jakiejś sztuki (t. malarstwa, gry na fortepianie i t. d.); później w ściślejszem znaczeniu środki i procedura przy wytwarzaniu jakiegoś wytworu przemysłu lub rzemiosła; także najbardziej celowa forma wykonywania jakichś ruchów w dziedzinie ćwiczeń cielesnych i opanowanie tychże. Technik, fachowiec, obeznany z techniką.

Technologja (z grec.) nauka o przeróbce surowców na przedmioty użyteczne. Dzieli się na t. chemiczną, zajmującą się przemianą chemiczną ciał i t. mechaniczną, zajmującą się zmianą kształtu. Większość przemysłu stosuje zarówno chemiczne jak i mechaniczne sposoby przeróbki.

Technopagnion (greck.), figuralny poemat (ob.).

Tecoma Juss. (trąba), drzewa lub krzewy z rodziny Bignoniaceae, rosną przeważnie w Brazylji. T. leucoxylon Mart. dostarcza drewna, używanego w tokarstwie.

Tectona grandis, pęd kwitnący. a. Owoc.

Tectona L. fil. (teczyna), duże drzewa z rodziny Verbenaceae, występują na archipelagu Indo-Malajskim. T. grandis L. fil. 40 m wysokości, w czasie suszy zrzuca liście, na dużych przestrzeniach sadzona jako drzewo leśne. Dostarcza cennego drzewa tikowego, z którego buduje się okręty; nie toczą go grzyby ani owady.

Tecuci, miasto okręg. w Mołdawji (Rumunja), nad rz. Berladem, przy kolei: Galacz—Jassy z 15.360 mieszk., przemysłem drzewnym i młynarskim.

Teczyna, ob. Tectona.

Teddington, miasto w okręgu polic. Londynu, nad Tamizą z 21.213 mieszk.

Tedesco (włosk.), po niemiecku, niemiecki.

Tedesco Piero di Giovanni, rzeźbiarz włoski na przełomie XIV. i XV. w. W l. 1386—1402 wykonał portal w płd. nawie katedry florenckiej. — Jego syn (?), Niccolo di Piero T., malarz włoski, jest twórcą fresków w nawie bocznej tejże katedry, wykonanych według rysunków Taddea Gaddi (ob. Gaddi 2.).

Tedesco Adamo, przydomek malarza niem. Elsheimera Adama (ob.).

Tedeum, starokościelny hymn, zaczynający się od słów Te Deum laudamus („Ciebie Boże chwalimy"), zwany także hymnem św. Ambrożego (ambrozjańskim), ponieważ miał go ułożyć św. Ambroży; w rzeczywistości autorem hymnu jest Niceta z Remezji.

Tedjora (Tedżua), ob. Tadżurra.

Teelinck Wilhelm, duchowny niderl., um. (1629), jeden z pierwszych zwiastunów pietyzmu niderlandzkiego.

Tees, rzeka w płn.-wsch. Anglji, długa 127 km, uchodzi koło Middlesborough do morza Północnego.

Tefénet (Tefnut), żona egipskiego boga powietrza Szowa, czczona w Leontopolis.

Tefilin (hebr.), rzemyki modlitewne zaopatrzone w 2 czworokątne skrzyneczki, które nakładają Żydzi na lewe ramię i głowę przy modlitwie porannej w dzień powszedni. Skrzyneczki zawierają paski pergaminu z nakazami biblijnemi.

Tefroit, minerał, krzemian manganu o składzie: Mn_2SiO_4 izomorfowy z oliwinem.

Tefryty, alkaliczne skały wylewne, w których jako prakryształy występują skalenie alkaliczno-wapienne, leucyt, nefelin, sodalit, haüyn lub analcym; czasem minerały te wchodzą również w skład drobnoziarnistego ciasta skalnego. Z femicznych składników występują jako prakryształy piroksen, amfibol, biotyt, w niektórych odmianach i oliwin. W zależności od występowania salicznych składników wyróżnia się t. leucytowe, nefelinowe, sodalitowe, haüynowe i analcymowe.

Tegal, miasto portowe na płn. wybrzeżu Jawy, w prow. Pekalongan z 32.233 mieszk. Wywóz cukru.

Tegea, miasto w Arkadji, zrazu samodzielne, później ok. 550 przed Chr. podbite przez Spartę.

Tegenaria domestica, pająk domowy, ob. tabl. Pajęczaki w t. 12.

Tegernsee, jezioro w Bawarji Górnej, 726 m nad poz. morza, ma 9 km², głęb. do 71 m, rz. Mangfall odwadnia je do Innu. Wieś T. nad T. jest uczęszczanem uzdrowiskiem klimatycznem. W 719—1803 było tu opactwo benedyktyńskie (obecnie zamek).

W. Tegetthoff.

Tegetthoff Wilhelm, admirał austr., (1827—1871), od 1845 w marynarce, dowodził 1864 flotą austrjacko-pruską w wojnie z Danją, 1866 pobił flotę włoską pod Lissą, 1867 przewiózł zwłoki Maksymiljana z Meksyku, od 1868 admirał i generalny inspektor marynarki.

E. Tegnér.

Tegnér Esaias, poeta szwedzki, (1782—1846), od 1818 członek Akademji, najsłynniejszy choć nie najgłębszy przedstawiciel romantyzmu szwedzkiego, naśladowca Schillera. Główne dzieła: „Frithjofssagan" (1820—25, przekł. pol. Jana Wiernikowskiego, 1861), połączenie patrjotycznego patosu ze szlachetnym humanitaryzmem, pierwotnej żywiołowości nordyjskiej z klasycznym umiarem, ale niekiedy popsute fałszywym sentymentalizmem i przesadnym patosem, co jeszcze silniej występuje w jego poematach idyllicznych („Pierwsza komunja", 1820; „Axel", 1822, i i.; przekł. Jana Wiernikowskiego i Wawrzyńca Benzelstjerny-Engestroma). Nowe wyd. zbior. 1919—25, 10 t. Monografja Fr. Bööka (1917).

2. Elof, historyk szwedzki, (1844—1900), napisał m. in.: „Lunds universitets historia 1668—1868" (1868, 2 t.), „Svenska bilder fran 1600-talet" (1896), wybór pism p. t.: „Valda skrifter" (1904—06, 6 t.).

Tegucigalpa, stolica Hondurasu, nad Rio Choluteca, 980 m nad poz. morza z 38.950 mieszk., uniwersytetem (od 1845), przemysłem maszynowym, tytoniowym i in. oraz kopalniami złota i srebra.

Teheran, od 1788 stolica Persji, 1132 m nad poz. morza z 210.000 mieszk. Posiada wiele wyższych szkół z politechniką (od 1849) na czele, wielkie bazary, mnóstwo karawanserajów, dzielnicę europejską, warowny pałac szacha i i. W lecie przenosi się dwór, poselstwa i znaczna część ludności z powodu gorąca do krainy Szemran w górach Elburs. Kolej łączy T. z Tebrysem i Tyflisem. Dzięki sztucznemu nawodnieniu zamieniono stepowe okolice T. na obszary uprawne i gęsto zasiedlone.

Tehua, plemię Tanów, mieszkające w 6 pueblach nad Rio Grande i jednem w Arizonie; około 1.300 głów.

Tehuantepec, miasto w stanie Oaxaca (Meksyk), na przesmyku T., wpobliżu oceanu Spokojnego z ok. 12.000 mieszk.

Tehuantepec przesmyk, największe zwężenie lądu płn.-amerykańskiego, 210 km szeroki, 207 wysoki, oddziela wyżynę Gwatemali od gór płd.-meksykańskich, posiada kopalnie nafty. Kolej T. łączy Puerto Mexico nad zatoką Meksykańską z Salina Cruz nad Pacyfikiem i ma 310 km długości.

Tehuelcze (Tsoneca), wysokorosłe plemię Indjan w Patagonji; około 2.000 głów.

Teichmann-Stawiarski Ludwik, (1823—1895), lekarz polski, studja w Dorpacie, Heidelbergu i Getyndze, 1861 prof. anatomji na Uniw. Jagiell. Jego badania naukowe, zwłaszcza nad heminą (ob.) i jej kryształkami, mają duże znaczenie dla medycyny sądowej.

Teichmüller Gustav, filozof niem., (1832—1888), zwalczał pozytywizm i empiryzm, rozwijał myśli Leibniza i Lotzego, zwolennik chrześcijańskiego teizmu. Prace o Platonie i Arystotelesie, poza tem: „Über die Unsterblichkeit der Seele" (1874); „Die wirkliche und die scheinbare Welt" (1882); „Religionsphilosophie" (1886); „Neue Grundlegung der Psychologie und Logik" (1889).

Teignmouth, miasto portowe i miejscowość kąpielowa w Devonshire (Anglja), przy ujściu rz. Teign do kanału La Manche z 10.970 mieszk.

Teina, tyle co kofeina (ob.).

Teisseyre Wawrzyniec, pol. paleontolog i geolog, * 1860, prof. Politechniki we Lwowie, prace z dziedziny tektoniki Karpat i i.

Teixeira Pedro († 1640), portugalski odkrywca, poprowadził w 1637 wyprawę wzdłuż Amazonki i dotarł aż do Quito, odkrywając Napo i Rio Negro.

Teizm (z greck.), wiara w Boga (przeciwieństwo: ateizm), szczególnie wiara w Boga, twórcę świata i jego władcę. Por. Deizm i Panteizm.

Teja, ostatni król Ostrogotów, zginął ze swoim ludem 552 pod Cumae.

Teje, królowa egips., małżonka Amenhotepa III., jedna z najwybitniejszych kobiet egipskich, wydawała rozporządzenia wspólnie z małżonkiem, brała udział w rządach także i za syna swego Amenhotepa IV.

Tupinambis teguixin.

Tejidae, rodzina amerykańskich jaszczurek, około 90 gat. Teju (Tupinambis teguixin L.) do 2 m dł., czarno-brunatny z żółtemi pasami, spód czerwonawy. Żyje w Ameryce płd. w lasach. Ameiwa (Ameiva sirinamensis Laur.) do 53 cm dł., żółto-zielona z czarnemi pasami. Żyje w całej Ameryce płd.

Tejkowo, miasto okręg., nad rz. Wiaźmą, przy kolei: Moskwa—Kineszma (Rosja) z 17.521 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Tejrezjasz, wieszcz z Teb, oślepiony zamłodu przez bogów z powodu wydawania boskich tajemnic. Swój dar wieszczy i życie, siedm razy dłuższe od zwykłego życia ludzkiego, zawdzięczał Zeusowi. W podziemiu przepowiedział przyszłość Odysseusowi.

Teka, pol. czasopismo młodzieży akademickiej o kierunku narodowo-demokratycznym, wydawane we Lwowie od r. 1899.

Teka Nieczui, bezimiennie wydany w 1883 przez Zygmunta Kaczkowskiego pamflet przeciwko Stańczykom krakowskim.

Teka Stańczyka, pamflet polityczny, napisany przez St. Koźmiana, J. Szujskiego, St. Tarnowskiego i Lud. Wodzickiego, druk. w 1869 w „Przeglądzie Polskim" i osobno w r. 1870. Por. Stańczycy.

Tekir Dag, 1. góry między Rodosto i Dardanelami, zbudowane ze skał paleozoicznych, wys. do 921 m (Pyrgos). 2. ob. Rodosto.

Tekke, plemię Turkmenów z Kubet-Dag (ok. 80.000 głów).

Tekla, chrześc. imię żeńskie, prawdopodob. pochodzenia małoazjatyckiego. — T., chrześc. święta, z Ikonion, nawrócona przez św. Pawła, poszła za nim do Antiochji, skazana na pożarcie przez zwierzęta w cyrku, oszczędzona przez nie.

Teksas, ob. Texas.

Tekst, właściwa treść pisma, z pominięciem odnośników i objaśnień. Także słowa pieśni napisane pod nutami.

Tekstylny, dotyczący tkanin, tkacki.

Tektaios, rzeźbiarz grecki w VI. w. prz. Chr. Pracował razem z Angelionem.

Tekton, sztuczna masa, podobna składem do ksylolitu (ob.), tylko wzmocniona wkładkami z listewek drzewa lub trzciny.

Tektoniczna czapka, odosobniona resztka pokrywy tektonicznej. T. dolina, ob. Dolina. T. pokrywa, pokrywa powstała przez nasunięcie. T. jezioro, jezioro, którego kotlina jest pochodzenia tektonicznego. T. okno, obszar, w którym z pod pokrywy tektonicznej wyziera jej podłoże, wskutek miejscowego zniszczenia tejże pokrywy. T. źródło (uskokowe), źródło wyzyskujące szczelinę uskoku, tryskające na linji uskoku. T. próg, ob. Próg. T. rów, ob. Rów.

Tektoniczny, odnoszący się do tektoniki; uwarunkowany zjawiskami górotwórczemi.

Tektonika (z greck.), nauka o prawidłowości w architekturze, wzgl. termin, pod którym rozumiemy prawidłowość wogóle w sztuce. — W geologji nauka o budowie i powstawaniu gór.

Tektura, papier grubości powyżej 0,5 mm. Rozróżnia się t. jednolitą, wyrabianą na maszynach papierniczych (ob. Papier), prasowaną, otrzymywaną przez sprasowanie kilku warstw papieru, będącego jeszcze w stanie mokrym i sklejoną klejem introligatorskim z kilku warstw papieru. Pierwsza jest najgorsza, trzecia najlepsza. Zastosowanie na wyrób papy dachowej, pudeł, izolacji i t. p.

Tel Awiw (hebr. „wzgórze wiosenne"), miasto w Palestynie, koło Haify, na płn. od Jafy z 37.000 mieszk. (w 1927 r.), samych Żydów. Jest to kolonja sjonistyczna, założona w 1907, ośrodek kulturalny Żydów palestyńskich z hebrajskim teatrem, uniwersytetem, instytutem rolniczym i t. Bardzo szybko rosnące miasto, zabudowane nowocześnie, jest miejscowością kąpielową i posiada przemysł jedwabniczy, bawełniany, budowlany i garbarski.

Tel Azur, góra w Palestynie, na płn. od Jerozolimy, 1011 m wysoka. W marcu 1918 stoczyli tu Turcy bitwę z Anglikami.

Tela (łac.), tkanka.

Telamon, w mitologji greckiej syn Eaka, brat Peleusa, król Salaminy, ojciec Ajasa i Teukrosa, brał udział w wyprawie Argonautów.

Telamony, w architekturze postacie męskie, służące jako podtrzymanie występujących części budynku („Atlanty").

Telautograf (z grec.), przyrząd do przesyłania na odległość podpisów, rysunków.

Telchinowie, w mitologji greckiej pierwotni mieszkańcy Rodos. Pierwsi używali metali.

Tele (z greck.), w wyrazach złożonych „daleko...", „na odległość..."

Teleangiektasia (grec.), rozszerzenie naczyń włosowatych, ob. Płomień.

Telechany, miasteczko w pow. Kossów (woj. poleskie), nad kanałem Ogińskiego, przy kolei wąskotorowej: Długa—T. z 895 mieszk., młynami i handlem.

Teleckie jezioro (Altynnor, Altynkul), otoczone stromemi górami, jezioro w górach Altaj, 520 m nad poz. morza, ma 283 km² i jest do 270 m głębokie. Przepływa przez nie rz. Bija.

Telefon (z grec.), przyrząd do przenoszenia głosu i dźwięków na odległość zapomocą prądów elektrycznych. W w. XIX. z rozwojem nauki o elektryczności pojawiają się, począwszy od r. 1837, usiłowania zastosowania tejże do porozumiewania się na odległość. Po szeregu prób, podejmowanych przez Page'a, Boursculs, Meucci'ego, Clemensa, Reisa, zgłosił w r. 1876 Amerykanin G. Bell pomysł budowy t., oparty na zasadzie magnetycznych działań prądów elektr., która to zasada, pominąwszy techniczne szczegóły jej zastosowania, ostała się we wszystkich używanych dzisiaj systemach telefonicznych. T. Bella składa się z magnesu w kształcie sztabki; na jeden z jej końców nasunięta jest na rdzeniu z miękkiego żelaza cewka o znacznej ilości zwojów cienkiego izolowanego drutu miedzianego, którego końce łączą się z przewodami zewnętrznemi. Naprzeciw cewki i bieguna magnesu znajduje się cienka, ujęta w trwałą oprawę płytka stalowa. Fale głosowe pobudzają płytkę stalową do drgań w rytmie częstości fal na nią padających, a drgania płytki powodują, na skutek zbliżania i oddalania się tejże od bieguna magnesu, perjodyczne zmiany pola magnetycznego w otoczeniu cewki, wzbudzając w niej prądy indukcyjne. Przewodem zewnętrznym prądy te dostają się do podobnie umieszczonej cewki aparatu odbiorczego, wywołując w jej otoczeniu zmiany natężenia pola magnet., wiernie naśladujące impulsy, nadchodzące ze stacji nadawczej. Płytka stalowa zamienia znowuż perjodyczne zmiany pola magnetycznego na falę głosową. Oddzielną część t. stanowi urządzenie sygnałowe, mające na celu wywoływanie stacji odbiorczej. Istotnem ulepszeniem t. Bella było zastosowanie doń mikrofonu, wynalezionego 1878 przez Hughesa. W obwodzie mikrofon-słuchawka, zasilanym energją ogniw galwanicznych, płynęły silniejsze prądy elektr., co wpłynęło na wyrazistość odbioru oraz dało możność dowolnego przedłużania przewodów, linij zewnętrznych. T. mikrofonowy różni się od swego pierwowzoru tem, że fala głosowa działa w nim na zasilany prądem stałym mikrofon, umieszczony w muszli mikrofonowej; do odbioru służy analogicznie jak w t. Bella zbudowana słuchawka, z tą zmianą, że magnes podłużny zastąpiony jest przez magnes podkowiasty. W aparatach telefonicznych nowoczesnych tak mikrofon, jak i słuchawka ujęte są w jedną wspólną oprawę, w ten sposób, że przez zdjęcie tejże z dźwigni łączy się i mikrofon i słuchawkę z linją zewnętrzną. Każda stacja telefoniczna połączona jest dwoma przewodami z miejscową centralą, za pośrednictwem tejże odbywa się wzywanie drugiego abonenta. Urządzenie sygnałowe na prąd stały lub zmienny powoduje n. p. zapalenie się lampki przy numerze abonenta wywołującego, obsługa centrali odbiera telefonem centrali zlecenie i łączy zgłaszającego się z żądanym numerem innego abonenta, przesyłając temu sygnał alarmowy. Jest nim zwykle dzwonek elektryczny, pobudzany prądem zmiennym, o napięciu ok. 100 woltów, wytwarzanem małym induktorem z ruchomemi magnesami. Kręcąc rączką t. wprawiamy magnesy w szybki ruch obrotowy. Do urządzenia t. należy ponadto zabezpieczenie tegoż zapom. bezpieczników przed piorunami i silnemi prądami elektrycznemi, które mogą powstać n. p. przy przerwaniu przewodów zewnętrznych i zetknięciu się ich z przewodami prądów wysokiego napięcia, tudzież usunięcie słabych a stałych wyładowań atmosf. przez odprowadzenie ich zapom. bardzo blisko siebie ustawionych płytek węglowych do ziemi. Wzrost liczby abonentów powoduje niepomierny wzrost możliwych kombinacyj połączeń, co utrudnia sprawność łączenia w centrali. Obecnie trudność tę omija się przez budowę central automatycznych systemu Ericssona lub Siemensa-Halskego. W systemie Ericssona przez zdjęcie słuchawki wprawia się ustawiony w centrali t. zw. wielokrotnik w ruch obrotowy. W przyrządzie tym wspólnym n. p. dla 20 abonentów mamy 60 przewodników nieizolowanych rozpiętych na ramie, trzy przewodniki abonenta wywołującego różnią się od innych napięciem elektrycznem, na tej zasadzie przyrząd wyróżnia te przewodniki i łączy je z rejestrem, zawiadamiając równocześnie o tem abonenta wywołującego sygnałem brzęczykowym, który nastawia na tarczy t. numer żądanego abonenta. Przy powrotnym ruchu tarczy prądy tylekroć przerywane, ile wynosi nastawiona cyfra, uruchomiają odnośne elektromagnesy rejestru w centrali, a łączniki i wielokrotniki grupowe oraz łącznik linjowy dokonuje połączenia z żądanym abonentem, alarmując go dzwonkiem, przyczem wywołujący równocześnie słyszy w słuchawce swego aparatu sygnał wywoławczy lub też znaki, że linja chwilowo zajęta. — Por. też Telefoniczna sieć oraz tabl. poza tekstem.

Pierwszą linję telefoniczną zbudowano 1877 w Bostonie, 1878 otrzymał sieć telefoniczną Londyn, w rok później Paryż. Z końcem 1920 posługiwało się t. około 21 miljonów abonentów, z tego 64% przypada na Amerykę, 25,4% na Europę, a reszta na pozostałe części świata.

Telefoniczna sieć nadziemna składa się z przewodników nieizolowanych, sporządzonych z czystej, twardej miedzi, a zawieszonych na słupach, stojakach, na porcelanowych izolatorach. Rozwój sieci przewodników dla różnych prądów, przybierający duże rozmiary szczególnie w miastach, oraz rozwój samej s. t., w której każdy aparat wymaga dwóch przewodów, dalej łatwość uszkodzenia nadziemnej s. t. przez burze lub sabotaż, spowodowały zakładanie podziemnej sieci kabli telefonicznych. Praktycznie stało się to możliwe z chwilą wynalezienia sposobu zmniejszenia pojemności elektrycznej kabla względem ziemi

przez umieszczenie go w ściśle do siebie przylegających pustakach betonowych tak, iż cały kabel znajduje się w wąskim kanale; powietrze w kanale spełnia rolę izolatora kabla, zmniejszając zarazem pojemność elektryczną. Kable telef. są wielożyłowe, otoczone zewnętrzną ołowianą osłoną; w miarę oddalania się od centrali rozgałęziają się w umieszczonych przy domach tablicach rozdzielczych. Pomimo korzystnego wpływu warstwy powietrza rozmowy kablowe na większe odległości są niewyraźne; odbiór poprawia się przez użycie wzmacniaczy i włączanie do kabla co pewien odstęp cewek Pupina, których samoindukcja zmniejsza tłumienie odbioru. Szereg krajów przystąpiło do budowy sieci podziemnej międzymiastowej.

Telefos, syn Herkulesa, król Myzji, wskazał Grekom drogę do Troji. Czczony był jako bohater w Pergamonie.

Telefotografja (z greck.), fotografja odległych przedmiotów, zapomocą objektywów o długiej ogniskowej. Por. Fotografja.

Telegonja (z grec., saturacja), przesąd jeszcze dziś panujący gdzieniegdzie wśród hodowców zwierząt domowych, jakoby wpływ samca, użytego do pierwszego zapłodnienia samicy, rozciągał się na dalsze jej potomstwo, pochodzące z kopulacji z innemi samcami.

Telegonos, w greck. mit. syn Odysseusa i Kirke, bezwiednie zabił ojca na Itace i poślubił Penelopę.

Telegraaf, De, bezpartyjny dziennik, wychodzący w Amsterdamie, zał. 1892, wzgl. 1916, jako dalszy ciąg „Amsterdamsche Courant".

Telegraf (z grec.), jakiekolwiek urządzenie do przesyłania wiadomości na odległość przy pomocy impulsów różnego rodzaju, wytwarzanych w miejscu wysyłania wiadomości, a docierających do miejsca przeznaczenia poprzez ciała stałe, wodę lub powietrze. Rozróżniamy t. słuchowy, posługujący się przemijającemi sygnałami słuchowemi i t. wzrokowy z przemijającemi lub też trwałemi znakami. Już w starożytności posługiwano się t. wzrokowym przy pomocy pochodni lub płonących ogni. W r. 1790 bracia Chappe (ob. Chappe) urządzili t. wzrokowy pomiędzy Paryżem a Lille, posługując się w tym celu widocznemi z większej odległości semaforami; przesłanie znaku powtarzanego kolejno przez każdą z 20 pośrednich stacyj wymagało około dwóch minut czasu. Dopiero jednak zastosowanie elektryczności uniezależniło stosowalność t. w każdej porze bez względu na uboczne okoliczności. T. elektryczny pojawia się niemal że zaraz po odkryciu Örsteda, który spostrzegł działanie prądów elektrycznych na igiełkę magnetyczną. Usiłowania wielu uczonych (Ampère, Ritchie, Fechner, Gauss, Weber, Steinheil, Wheatstone) doprowadziły do zbudowania t. igłowego, w którym większe lub mniejsze wychylenia igiełki magnetycznej wskazywały różne litery alfabetu. Wheatstone zużytkował pierwszy działanie solenoidu, a pomysł ten rozwinął Morse (1837). W t. Morse'a krótsze lub dłuższe naciśnięcie klucza powoduje krótko lub dłużej trwające prądy elektryczne pomiędzy stacją nadawczą i odbiorczą. Prądy te uruchamiają elektromagnetycznie na stacji odbiorczej kotwicę elektromagnesu, z którą połączony jest sztyft, znaczący na przesuwającym się pod nim pasku papieru stosownie do czasu trwania sygnału kropki lub kreski. Z tych dwóch zasadniczych znaków przez ich powtórzenie i zmianę kolejności odtwarzamy wszystkie litery alfabetu, cyfry i inne umówione znaki:

a	·–	k	–·–	sz	–––––	5	·····
ä,ą	·–·–	l	·–··	t	–	6	–····
á,å	·––·–	m	––	u	··–	7	––···
b	–···	n	–·	ü,ź	··––	8	–––··
c	–·–·	ñ,ń	––·––	v,ż	···–	9	––––·
d	–··	o	–––	w	·––	0	–––––
e	·	ö,cz	–––·	x,ł	–··–	.	······
é,ę	··–··	ó	·–––·	y	–·––	,	·–·–·–
f	··–·	p	·––·	z	––··	;	–·–·–·
g	––·	q,szcz	––·–	1	·––––	:	–––···
h	····	r	·–·	2	··–––	?	··––··
ch	––––	rz	·–··–·	3	···––	!	––··––
i	··	s	···	4	····–	'	·––––·
j	·–––	ś	···–···				

Prócz t. Morse'a rozwijał się t., przy pomocy którego można było wiernie przenosić na odległość znaki i litery pisane ręcznie; należą tu chemiczny t. Bakewella (1847), telesautograf Gray'a (1888) i in. Konieczność ekonomiczniejszego wyzyskania istniejących linij telegraficznych wprowadziła różnego typu t. maszynowe, w których nadawanie nie odbywa się ręcznie, jak w pierwotnym t. Morse'a. W t. Wheatstonea przygotowuje się taśmę papierową, na której osobnym przyrządem wybija się w odpowiednich odstępach dziurki, oznaczające według sposobu ich rozmieszczenia poszczególne litery alfabetu, a następnie taśmę tę zakłada się do aparatu nadawczego, gdzie przyrząd zegarowy przesuwa ją szybko pomiędzy kontaktami podwójnego klucza Morse'a. Zamknięcie prądu następuje wiedy, gdy kontakty natrafią na dziurkę. Bardzo rozpowszechnionym jest t. Hughesa, który na stacji odbiorczej drukuje na taśmie przesyłaną wiadomość wprost literami alfabetu łacińskiego. Zamiast klucza Morse'a mamy — w t. Hughesa szereg klawiszów, odpowiadających poszczególnym literom, znakom pisarskim lub cyfrom. Zarówno na stacji odbiorczej jak i nadawczej obracają się synchronicznie tarcze, na których brzegu wyryte są litery; skomplikowany mechanizm powoduje, że za naciśnięciem klawisza otrzymujemy tak na stacji nadawczej, jak i odbiorczej druk odnośnego znaku na taśmie papierowej. Sprawność aparatu Hughesa jest kilkakrotnie większa, niż ręcznie obsługiwanych t. Morse'a (dla Hughesa około 2000 słów na godzinę). Nowoczesny t. maszynowy (Siemens-Halske) przesyła około 12000 słów na godzinę. Dalsze ulepszenia t. polegają na zastosowaniu n. p. systemu dwukierunkowego, przyczem na obu stacjach synchronicznie wirujące tarcze z sektorami załączają na krótką chwilę aparat nadawczy stacji A, następnie stacji B i t. d. Oddzielnych urządzeń wymaga telegrafowanie nadziemnym przewodem na większe odległości lub też kablem morskim i podziemnym. Znaczna pojemność elektryczna kabla powoduje ładowanie się tegoż, co osłabia działanie prądów elektrycznych chwilowych. — Por. tabl. poza tekstem.

Telegraf bez drutu, ob. Radjo, Radjotechnika.

Telegraf iskrowy, przyrządy służące do przesyłania wiadomości na większe odległości za pośrednictwem fal elektro-magnetycznych gasnących, wytwarzanych przez obwody pobudzane do drgań iskrą elektryczną. Przez krótkie lub dłuższe naciśnięcie klucza wytwarzamy krótko lub dłużej trwający ciąg fal. Posługując się alfabetem Morse'a lub szyfrem, sygnalizujemy poszczególne litery alfabetu, składające się na wyrazy. W stacji odbiorczej sygnały te słyszane są w telefonie jako grupy dłuższych i krótkich dźwięków, wprawny telegrafista słuchem odczytuje słowa i zdania, albo też zadanie to spełniają przyrządy samopiszące. T. i. posługuje się falami o długości kilku kilometrów lub kilkuset metrów. Znajduje on zastosowanie do porozumiewania się między kontynentami, jak i między okrętami na morzu, okrętami i służbą morską, nareszcie jest najważniejszym środkiem łączności pomiędzy formacjami wojskowemi.

Telegraficzne ajencje, przedsiębiorstwa zajmujące się zawodowo zbieraniem wiadomości i dostarczaniem ich dziennikom, instytucjom gospodarczym i t. d. Najważniejsze: Agence Havas, oficjalne biuro wiadomości francuskie, zał. 1831; Biuro Reutera w Londynie, zał. 1851; Pat (Polska); Biuro Wolffa w Berlinie; Agenzia Stefani (Włochy); Tass (Rosja); United Press, Associated Press (St. Zjedn. Am. P.).

Telegraficzny związek, Światowy, ogół państw, które przystąpiły do międzynarodowego układu telegraficznego. Siedzibą jest Berno. Organ centralny Międzynarodowe Biuro Telegraficzne (Bureau international des Administrations télégraphiques), zał. 1868.

Telegram (depesza), zawiadomienie pisemne, przesyłane drogą telegraficzną (por. Telegraf).

Teleki Szék, węgiersko-siedmiogrodzki ród magnacki, od 1685 hrabski; najważniejsi:

1. Michał, polityk siedmiogr., (1634—1690), kierował polityką węg. za czasów ks. Apafiego I. Po pogromie Turków pod Wiedniem wszedł w porozumienie z Habsburgami, przyczynił się do poddania Siedmiogrodu cesarzowi.

2. Józef, historyk i polityk węg., (1790—1855), gubernator Siedmiogrodu 1842—48; najważniejsze dzieło: „Czasy Hunyadych na Węgrzech" (po węg. 1852—91, 12 t.).

3. Samuel, hr., (1845—1916), podróżnik węgierski. W czasie wyprawy do Afryki (1886—1888) dotarł razem z Höhnelem aż po granicę wiecznego śniegu na Kilimandżaro, a na Kenię do 4.500 m i odkrył razem z nim jez. Rudolfa i Stefanji.

4. Paweł (Pál) hr., (* 1879), węg. mąż stanu i geograf, w l. 1909—13 na czele Instytutu Geograf. w Budapeszcie, w 1919 prof. uniwersytetu tamże, w 1919—21 parokrotnie minister. Szereg dzieł z zakresu geografji Węgier i historji geografji.

Telekia Baumg. (smotrawa), roślina, należąca do Compositae. W Polsce rośnie T. speciosa (Schreb) Baumg. (s. pokaźna), krzew dochodzący 1—2 m wysokości, łodyga prosta, tęga, górą rozgałęziona, liście duże, piłkowane, koszyczki kwiatowe duże, listki okrywy dachówkowate z odgiętym szczytem, kwiaty języczkowe ciemno-żółte, rośnie w Karpatach wsch. po Lisko, na zach. pod Tatrami od płd. oraz na Opolu i Roztoczu wyspowo.

Telekinezja (z greck.), poruszanie przez spirytystyczne medja przedmiotów bardziej lub mniej odległych. Ma się odbywać na mocy specjalnych własności medjumicznych.

Telemach, syn Odysseusa i Penelopy. U Nestora w Pylos i u Menelaosa w Sparcie dowiadywał się o swego ojca. Odszukał go u pasterza Eumajosa i pomógł mu wymordować zalotników Penelopy.

Telemann Georg Philipp, kompozytor niem., (1681—1767), organista w Lipsku, kierownik uniwersyteckiego Collegium musicum, kapelmistrz w Hamburgu. Swego czasu stawiany wyżej od J. S. Bacha, napisał niezliczoną ilość kompozycyj: kantaty, muzyka pasyjna, oratorja, orkiestralne i kameralne utwory, 40 oper, sonaty, z nich niektóre na motywach polskich.

Telemark, okręg w Norwegji z 15.182 km² i 131.025 mieszk. Stolicą jest Skien.

Telemark, łuk na nartach w pozycji klęcznej, ze skrętem i skłonem ciała ku stokowi, wykonany głównie na jednej nodze i to zewnętrznej (jeśli w lewo to na prawej).

Telematologja (z greck.), nauka o woli, dział psychologji; t. zapoczątkował lekarz Paul Schneider, jako podstawę dla zrozumienia postępowania osób pojedynczych i mas, a zatem socjologji.

Telematyzm (także telizm, z greck., nauka o woli), ob. Woluntaryzm.

Telemssen (franc. Tlemcen), miasto w depart. Oran (Alger), przy kolei: Tunis—Fez, na żyznej wyżynie z 43.747 mieszk. Posiada wiele zabytków architektury z XIII. i XIV. w. i jest ośrodkiem rzemiosł i przemysłu. W 1248—1560 było T. siedzibą maur. Zianidów, do Francji należy od 1841.

Teleugeci, plemię turecko-tatarskie z Altaju, zajmujące się polowaniem, pasterstwem, częściowo i uprawą roli, spokrewnione z Teleutami.

Teleologja (z greck. telos, „cel"), nauka o celowości, która obejmuje nietylko świadomą działalność człowieka, ale także niezależne od woli ludzkiej procesy przyrodnicze i historyczne. Skrajną formą t. jest mniemanie, że wszystko zostało stworzone dla człowieka: t. antropocentryczna. Jeżeli za cel przyjmiemy nastanie oznaczonych stanów lub kształtów rzeczy, to mamy t. kosmiczną, która przy założeniu jednego celu, obejmującego cały świat, przechodzi w metafizyczną. T. transcendentna przyjmuje pozaziemską istotę, decydującą o celu, zaś t. immanentna widzi cel w przedmiotach samych, którym przypisuje dążenie celowe.

Teleosis (grec.), doskonalenie się organizmu, następujące dzięki rozwojowi, podziałowi pracy tkanek, różnicowaniu się organów i t. d.

Teleostei, rząd ryb, ob. Kostnoszkieletowe.

Teleostomi, ob. Kostnoszkieletowe.

Telepatja (z greck. „odczuwanie na odległość"), w metapsychice przesyłanie wzgl. odbieranie wyobrażeń, myśli bez pośrednictwa normalnych dróg zmysłowych.

Teleplazma (greck., także m e t a p l a z m a), wyrażenie, używane przez spirytystów i okultystów na oznaczenie materji, którą medja w transie wydzielają, a która przybiera formę członków, głowy lub całego ciała.

Telesfor, święty chrześcijański, biskup rzymski, od r. 125 do 136 (?).

Telesforos, grecki bóg wyzdrowienia, syn Eskulapa.

Telesio Bernardino, filozof włoski, (1508—88), główny zwolennik przyrodniczego empiryzmu renesansu; po wydaniu „De natura rerum juxta propria principia" (1565) powołany do Neapolu, założył do dziś istniejące przyrodnicze towarzystwo A c c a d e m i a T e l e s i a n a lub Consentina.

Teleskop (grec.), luneta (ob.) do oglądania przedmiotów bardzo odległych, planet, gwiazd.

Teleskop (łac. Telescopium), gwiazdobiór południowy.

Oko teleskopowe (przekrój).

a. Soczewka, b. ciało szkliste, c. siatkówka boczna, d. nerw wzrokowy, e. osłona pigmentowa, f. siatkówka właściwa, g. okienko.

Teleskopowe oczy, oczy rurkowato wydłużone bez ciała rzęskowego, często z boczną siatkówką. Występują u głębokomorskich ryb i głowonogów.

Teleskopowe wyciągi, stosowane przy wysuwalnych masztach, drabinach i t. p., charakteryzują się tem, że pojedyncze człony wymienionych przedmiotów składają się z rur, wchodzących jedna w drugą i dających się w miarę potrzeby wysuwać mechanicznie lub pneumatycznie.

Teletermometr (z greck.), przyrząd do pomiaru temperatur w miejscach niedostępnych bezpośrednio. T. jest zazwyczaj termometrem oporowym, którego wskazania polegają na zmianach oporu elektrycznego metali lub węgla. Celem uzyskania większej czułości łączy się opór węglowy i metalowy w połączeniu zwanem mostkiem Wheatstone'a (ob.).

Teleuci, spokrewnione z Telengetami rolnicze plemię turecko-tatarskie (7.000 głów); część ich wyznaje Islam, część szamanizm, reszta jest chrześcijanami.

Teleutospory (grec.), p. Rdze.

Telewizja, widzenie na odległość, także przenoszenie obrazów, rysunków na znaczne odległości zapomocą prądów elektrycznych. Prototypem aparatów do t. jest telegraf Bakewella i Casellego, w którym zamienia się obraz nadawany na kopję w dwóch kolorach: białym i czarnym, tę kopję odtwarza się na uczulonej na światło powierzchni folji metalowej, nienaświetlone miejsca folji pokrywa się izolatorem, folję umieszcza się na obracającym się ruchem obrotowym i postępowym walcu. Metalowy kontakt, ślizgający się po powierzchni folji zamyka obwód prądu w miejscach jasnych (naświetlonych), przerywa zaś w miejscach pokrytych izolatorem (nienaświetlonych). Na papierze synchronicznie obracającego się walca stacji odbiorczej pióro połączone z kotwicą elektromagnesu rysuje szkic nadawanego rysunku. Ulepszenia t. polegają z jednej strony na zastosowaniu do nadawania komórki selenowej (ob.) lub fotoelektrycznej (ob. Fotoelektryczne zjawiska), zaś do odbioru służy papier fotograficzny, naświetlany miejsce po miejscu wiązką światła, o natężeniu zmiennem odpowiednio do natężenia światła przepuszczanego przez dany element obrazu nadawanego, który w tym celu dzieli się na oczka (10.000 na 1 dcm²). Zamianę energji świetlnej na prądy elektryczne uskutecznia n. p. komórka fotoelektryczna; te prądy można przekazywać telegrafem zwykłym lub iskrowym na znaczne odległości. Zamianę energji elektrycznej uskuteczniano dawniej zapomocą wiązki światła przesłanianej w większym lub mniejszym stopniu zasłoną wprawianą w ruch przez drganie nitki, struny galwanometru strunowego (ob. Galwanometr), przez którą przepływały prądy nadchodzące ze stacji nadawczej. W nowszych czasach stosuje się k o m ó r k ę K a r o l u s a, polegającą na zjawisku Kerra w nitrobenzolu. Wiązka światła spolaryzowanego (ob. Światło) przechodzi przez warstwę nitrobenzolu pomiędzy okładkami kondensatora elektrycznego. Padając na drugi pryzmat Nicola skrzyżowany z pierwszym, ulega całkowitemu wygaszeniu. Jeżeli pomiędzy okładkami kondensatora wytworzymy pole elektryczne, płaszczyzna polaryzacji wiązki światła spolaryzowanego ulega zmianie, zależnie od natężenia pola elektrycznego. Poza drugim pryzmatem Nicola pole widzenia rozjaśnia się. Zmienne co do natężenia sygnały elektryczne wzmacnia się lampami elektronowemi, uzyskując w kondensatorze zmienne co do natężenia pole elektryczne wiernie naśladujące zmiany natężenia światła stacji wysyłającej, przetwarzane następnie przez komórkę Karolusa na zmiany natężenia wiązki świetlnej, działającej na poruszający się papier fotograficzny. Urzeczywistnienie t. polegałoby na przyspieszeniu przenoszenia obrazów, oko musi bowiem otrzymywać conajmniej 10 obrazów na sekundę, aby otrzymać ciągłość widzenia.

Teli (Tili), kasta hinduska, zajmująca się olejarstwem.

Teligul (Tyligul), rzeka i liman w dawnej gub. Odesa na Ukrainie, wypływa z płd. krawędzi wyżyny Podolskiej w pow. Balta i po 151 km długim biegu uchodzi do l i m a n u T. (98 km², 58 km długi), oddzielonego od morza Czarnego 4 km szerokim wałem.

Telinga, należąca do Drawidów ludność wybrzeży Indyj wsch. (między Orissa i Madras). W języku ich, T e l u g u, zwanym też G e n t o o, którym mówi blisko 24 mil., istnieje bogata literatura; najstarszy zabytek z 1050 po Chr. Pismo oparte jest na dawnym alfabecie sanskryckim.

Tell Wilhelm, szwajc. bohater narodowy, spopularyzowany w dramacie Schillera. T. miał według późniejszej legendy z XV. w. przyczynić się głównie do zrzucenia jarzma austrjackiego, ciążącego nad Szwajcarją, walczyć 1315 pod Morgarten, 1354 utonąć, ratując z nurtów rzeki dziecko. Te szczegóły z życia T., jak również legenda o zestrzeleniu jabłka z głowy syna, są wymysłami kronikarzy.

Téllez Gabriel, zw. T i r s o d e M o l i n a, dramaturg hiszp., (1571—1648), misjonarz na San Domingo, 1645 przeor klasztoru w Soria. Jego 86 utworów (Comedias i Autos sacramentales) odznaczają się śmiałością pomysłów (np. „Don Gil de las calzas verdes", „Marta la piadosa"). Z poważniejszych należy wymienić doskonały „La prudencia en la mujer" i mistyczno-ascetyczny dramat „El condenado por desconfiado" (pierwsze dramat. opracowanie legendy Don Juana). Jego pierwsze dzieło: „Los Cigarrales de Toledo" (1624) zawiera świetne nowele.

Tellinidae, ob. Śniednikowate.

Tellur Te, pierwiastek chemiczny, występujący w przyrodzie w postaci rodzimej oraz w połączeniach z metalami (tellurki), zwłaszcza szlachetnemi (kalaweryt, kreneryt, sylwanit). Czysty t. otrzymuje się zapomocą redukcji azotanu, a następnie destylacji. Tworzy ciało kruche, barwy niebiesko-białej, topiące się w 452°. C. wł. = 6,2, C. at. = 127,5. Daje się destylować w strumieniu wodoru. Ogrzany w powietrzu spala się na dwutlenek TeO_2. Kwas azotowy utlenia t. do kwasu tellurawego H_2TeO_3, który pod wpływem kwasu chromowego utlenia się dalej do kwasu tellurowego H_2TeO_4. Kwasom powyższym odpowiadają sole: telluryny i tellurany. Zastosowanie znalazł t. jako dodatek do stopów metalicznych; niektóre związki t. służą do barwienia szkła, glazur i porcelany, do tonowania fotografij. Rozpuszczalne związki t., a zwłaszcza lotne (tellurowodór H_2Te) wywołują ciężkie schorzenia systemu nerwowego i oczu.

Tellurium (nowołac.), mechanizm do uzmysłowienia zjawisk, zachodzących skutkiem dziennego i rocznego obrotu ziemi. Do tego samego celu służą znacznie udoskonalone planetarja (ob.).

Telluryczny (łac. ziemski), dotyczący ziemi (tellus), pochodzący od ziemi.

Telluryt (ochra tellurowa), rzadki minerał, tlenek telluru TeO_2, występujący w rombowych kryształkach lub włóknisto-promienistych skupieniach, barwy żółtawej lub szarawej razem z rodzimym tellurem w Siedmiogrodzie i Kolorado.

Tellus, starorzymska bogini owocodajnej ziemi, identyfikowana z grecką Gają. Święto jej obchodzono 15. kwietnia ofiarami z cielnych krów.

Telmessos, 1. miasto portowe w starożytnej Licji. 2. miasto w Karji koło Halikarnassu, znane ze swych wróżbiarzy.

Telolecytalne jaja, ob. Rozwój w przyrodzie.

Telosporidia, p. Sporozoa.

Telquel (franc.), oznaczenie jakości towaru, zobowiązujące nabywcę do odebrania towaru w tym stanie i jakości, w jakich towar zostanie dostawiony. Interpretacja klauzuli „t." zależy od zwyczajów handlowych. W obrocie giełdowym t. oznacza kurs papierów bez kuponu, procentów i ewent. prowizji.

Telson, ostatni człon ciała u skorupiaków.

Telsze (lit. Telšiai), miasto powiat. na Żmudzi (Litwa), nad jez. Mastis z 4.691 mieszk. i handlem ziemiopłodami.

Teltow, kanał, łączy dolną Hawelę pod Poczdamem z drogą wodną Szprewa—Odra (koło Grünau). Zbudowany w 1901—06, ma 38 km długości.

Telugu, język Telingów (ob.).

Telyidia (grec.), występowanie cech płciowych samiczych u starzejących się samców, np. u kogutów; przeciwieństwo (u samic): arrhenoidia.

Tema (Teme), miejscowość w prow. Girgeh (Górny Egipt), nad Nilem z 10.000 mieszk.

Temat (z grec.), w r e t o r y c e myśl zasadnicza, rozprowadzona w mowie. — W m u z y c e zasadnicza myśl kompozycji, główna melodja, snująca się przez całą kompozycję. P r a c a t e m a t y c z n a polega na przetworzeniu, zmianach melodyjnych, rytmicznych i harmonicznych poszczególnych motywów głównego t. Mistrzem pracy tematycznej jest Beethoven.

Tembe, czworokątna chata murzyńska, o płaskim, glinianym dachu (Afryka wsch.). W niektórych okolicach bywa dla ochrony przed burzami i nieprzyjaciółmi zagłębiona częściowo lub całkowicie w ziemię.

Temberski Stanisław, ks., profesor i historjograf akademji krakowskiej z pol. XVII. w., oprócz panegiryków, zostawił roczniki akad., z których l. 1647—1656 wyd. w 1897, l. 1657—66 zaginęły, l. 1667—72 w rękopisie w Bibl. Jagiell.

Tembi-ko, źródłowa rzeka Nigru, na granicy franc. Gwinei i Sierra Leone.

Temblak, 1. rzemień zakończony kutasem, oplata gardę pałasza, założony na kiść ręki umożliwia szybkie ujęcie broni wzgl. posługiwanie się ręką. Ozdobny srebrny lub złoty wzgl. jedwabny jest oznaką stopnia oficerskiego lub podoficerskiego. — 2. W m e d. (łac. mitella), opatrunek podtrzymujący złamaną lub zwichniętą kończynę górną, zawiązany na karku.

Tembuland, terytorjum na płd.-wsch. wybrzeżu Kraju Przylądkowego z 8.648 km² i 234.988 mieszk. Od 1885 należy do Kraju Przylądkowego. Stolicą jest U m t a t a.

Temerin, gmina w Baczce (Jugosławja) z 11.267 mieszk.

Temesz (rum. T i m i ş), lewoboczny dopływ Dunaju w Rumunji i Jugosławji, długi 341 km. Wypływa z gór Banackich, uchodzi koło Panczowy. Dopływy: Poganis, Berzava i Bistra.

Temeszwar (T i m i ş o a r a), stolica Banatu i rumuń. okręgu Timiş-Torontal, nad kanałem Bega z 82.680 mieszk., w tem 15.892 Rumunów,

a zreszłą Niemcy, Węgrzy, Serbowie i Żydzi. Posiada wiele kościołów, muzeum, przemysł bawełniany, wełniany, skórny, tytoniowy, drzewny i znaczny handel. W 1552—1716 należał T. do Turcji, 9 sierpnia 1849 pobili tu Austrjacy (Haynau) Węgrów. Od 1892 datuje się rozwój przemysłowy T., który jest ośrodkiem Niemców banackich.

Temida, grecka bogini sprawiedliwości, przedstawiana z zasłoną na oczach i z wagą w ręce.

Temida (Themis), jeden z księżyców Saturna.

Temirgojewskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie w okręgu Armawir z 15.800 mieszk.

Temistjusz, filozof i retor grecki, (ok. 320—390 po Chr.), zachowały się 33 mowy i komentarz do dzieł Arystotelesa.

Temistokles, ateński mąż stanu, * około 527 przed Chr. w Atenach, † 459 w Magnezji w Małej Azji. Jako archon 493 założył nowy port Pireus. 483 nakłonił Ateńczyków, aby dochody z kopalni srebra w Laurion obracano na utworzenie *floty* (podwaliny ich potęgi morskiej). 482 przeprowadził wygnanie swego rywala Arystydesa. W 2. wojnie perskiej walczył na czele floty greckiej z flotą perską pod Artemision 480 i odegrał decydującą rolę w zwycięstwie Greków nad Persami pod Salaminą 28 września 480. Od 479 budował mury, łączące Ateny z Pireusem. 474 wygnany ostracyzmem schronił się do Argos, a posądzony o zdradę na rzecz Persji, uciekł 469 do Małej Azji, gdzie otrzymał od Artakserksesa zarząd trzech miast.

Temne (Timmene), plemię murzyńskie z nad rzeki Rokelle w Sierra Leone.

Tempe, 12 km długa, naogół wąska dolina górska między Ossą i Olimpem, przecięta rz. Peneios. Ma duże znaczenie jako brama wpadowa do Tessalji.

Tempelburg, ob. Czaplinek.

Tempera (włosk.), technika malarska, polegająca na używaniu jako łącznika farb: białka z jaja, miodu, mleka figowego lub t. p. Technika ta, trudna z powodu niemożności (niemal) przewidzenia odcienia, jaki przyjmie dana barwa w obrazie po wyschnięciu, była w powszechnem użyciu w malarstwie średniowiecznem aż do rozpowszechnienia się techniki olejnej (ob. Olejne malarstwo). W XIX. w. podjęli tę technikę niektórzy artyści (ob. Olejno-temperowa technika malarska), nie odzyskała ona jednak dawnego znaczenia. Por. Malarstwo.

Temperament (z łac.), według Galena (ob. Galenos) cielesna i duchowa właściwość, uwarunkowana przewagą jednego z czterech głównych płynów ciała. Galen rozróżniał t.: cholerycny, melancholiczny, sangwiniczny, flegmatyczny, zależnie od przewagi żółci (cholos), czarnej żółci (melas — cholos), krwi (sanguis) lub flegmy. Z biegiem czasu podział na cztery t. utrzymał się, mimo, że jego podstawa uznana została za fałszywą. Podział t. na cztery rodzaje usprawiedliwia się tem, że emocja może być różna pod względem natężenia i przebiegu: cholerycy i melancholicy są dysponowani do silnych, sangwinicy i flegmatycy do słabych emocyj; podczas gdy jednak u melancholika i flegmatyka przebiegają one wolno, jest ich przebieg u choleryka i sangwinika prędki.

Temperatur skala, ob. Temperatura, Termometr.

Temperatura, stan ciała dostrzegalny zmysłem czucia, odczuwany przez nas jako zimno, gorąco i t. p. W fizyce mierzymy t. ciał przy pomocy termometrów (ob.), a skalę tychże ustalamy na podstawie dogodnych i łatwo dających się urzeczywistnić umów. Pospolicie w Europie używana skala t. jest skalą Celsiusa, na której t. topniejącego lodu oznaczamy liczbą 0°, zaś normalną t. wrzenia wody liczbą 100°. W Anglji i Ameryce posługują się skalą t. według Fahrenheita 0° C = 32° F. 100° C = 212° F. Dla celów naukowych służy międzynarodowa skala wodorowa, oparta na zmianach prężności wodoru. Prężność wodoru w t. 0° ma wynosić 1 m słupa rtęci. Ze skalą wodorową t. porównuje się skale innych termometrów gazowych. Idealną skalą naukową jest termodynamiczna skala t., niezależna od indywidualnych własności czynnego ciała termometrycznego. Oparta jest ona na obliczeniu wydajności cyklu Carnota, w którym wielkość ta, bez względu na rodzaj ciała czynnego, zależną jest tylko od różnicy temperatur źródła i chłodnicy. Różnice pomiędzy skalą termodynamiczną a wodorową nie przekraczają kilku setnych stopnia, dlatego skala wodorowa t. obrana została jako skala podstawowa naukowych pomiarów. Skale t. termometrów oporowych, termoelementów, sprowadza się zwykle do skali wodorowej. Radjometryczna skala t. opiera się na zależności natężenia promieniowania dla danej długości fali od t. T. bezwzględną lub przesuniętą nazywamy t. odczytaną na skali, w której punktowi 0° na skali Celsiusa odpowiada liczba 273,1°, punktowi 100° liczba 373,1°. — W muzyce jest to strój, odbiegający od czystego stroju akustycznego i dzielący oktawę na 12 równych półtonów; ta jednostajna t. daje czystą oktawę, ale w obrębie jej tercje i kwinty są nieczyste.

Temperatura ciała zwierząt jest wyrazem energji cieplnej, która powstaje przy przemianie materji w organizmie. Wyrównanie jej w różnych okolicach ciała następuje za pośrednictwem systemu krwionośnego. U zwierząt t. zw. ciepłokrwistych (homeotermicznych) jest wyższa od otoczenia i stała. U roślin i zwierząt zimno-, a raczej zmienno-krwistych (poikilotermicznych) zbliża się do t. otoczenia i razem z nią się waha. T. ciała ciepłokr. może się bardzo różnić od otoczenia. Np. w okolicach podbiegunowych wynosi t. c. pardwy +43,3° C, a otoczenia —38,8°. Przed utratą ciepła chroni zwierzęta sierść i tłuszcz podskórny. Obniżenie t. c. bywa wywołane poceniem się, a ciepło zużywa się wtedy na parowanie potu. Zwierzęta pocą się całą powierzchnią ciała lub np. tylko jamą gębową (pies). Ptaki nie pocą się wogóle. Średnia t. c. zwierząt ssących i człowieka wynosi 37° C. Wahnienia we dnie i w nocy nie przekraczają 1°. Stekowce mają t. zmienną. U ptaków t. c. wynosi 40—43° C. Przy stanach patologicznych t. wzrasta. Jest to t. zw.

gorączka. Gorączka ponad 42,5° C może spowodować śmierć. Także śmierć powoduje opadnięcie t. ciała poniżej 24° C. W specjalnych warunkach t. ciała niektórych ciepłokrwistych opada bardzo nisko; por. Zimowy sen.

Temperatura krytyczna, ob. Krytyczna temperatura, Krytyczny stan ciała.

Temperatura krzepnięcia, ob. Krzepnięcie.

Temperatura powietrza, ob. Powietrza temperatura.

Temperatura rosy, ob. Rosa.

Temperatura słońca, ob. Słońce.

Temperatura topnienia, ob. Topnienie.

Temperatura wrzenia, ob. Wrzenie.

Temperaturowy współczynnik oporu. Zależność elektrycznego oporu przewodnika od temperatury dla niezbyt szerokiego zakresu temperatur da się wyrazić wzorem $r_t = r_0 (1 + \alpha t^0)$, gdzie r_t oznacza opór przewodnika w badanej temperaturze, r_0 opór w temperaturze topniejącego lodu, t^0 stopnie na skali Celsiusa, zaś α t. w. o.

Temperować (z łac.), w technologji tyle co zmiękczać.

Tempesta, 1. Antonio, włoski malarz i rytownik, (1555—1630), pracował dłuższy czas w Rzymie dla papieża Grzegorza XIII. i margr. Giustiniani. Dzieła: bitwy, obrazy historyczne (8 w Galerji Borghese w Rzymie), zwierzęta i ponad 1800 wielkich przeważnie akwafort ze scenami polowań, krajobrazami i ilustracjami Biblji, dzieł Owidjusza i t. d.

2. Cavaliere, malarz niderl., ob. Mulier.

Tempestoso (włosk.), w muzyce: burzliwie.

Tempi passati! (włosk.), czasy minione!

Tempio Pausania, miasto na Sardynji, w prow. Sassari z 13.617 mieszk. i fabr. korków.

Tempka Tadeusz, lekarz pols., ur. 1885, od 1927 prymarjusz oddz. chorób wewnętrznych Państw. Szpitala św. Łazarza w Krakowie, od 1928 prof. chorób wewnętrznych na Uniw. Jagiell.

Templarjusz.

Templarjusze (łac. Fratres militiae templi), zakon rycerski, zał. 1119 przez Hugona de Payens i innych rycerzy franc. celem obrony pielgrzymów w Ziemi Świętej, wziął swą nazwę od miejsca zamieszkania na gruzach dawnej świątyni Salomona. Strój zakonny T. stanowił biały płaszcz z czerwonym krzyżem. Na czele zakonu stał w. mistrz, z głosem doradczym kapituła generalna. Po zniszczeniu państewek chrześcijańskich w Syrji przez Turków przeniósł się 1291 Zakon na Cypr, później do Francji. Podejrzewanych o oddawanie czci djabłu i t. p. sprawy, oskarżył Filip IV., król. franc. t. o herezję, polecił ich 1307 uwięzić, papież Klemens V. zniósł 1312 zakon, król franc. skonfiskował jego dobra, zaś rycerzy zakonnych razem z w. mistrzem Jakóbem de Molay skazał 1314 sąd inkwizycyjny na śmierć na stosie. — W Polsce mieli T. swą siedzibę w Zagościu nad Nidą i Żukowie.

Temple, miasto w środk. Texasie (Ameryka płn.) z 11.047 mieszk. i handlem bawełną.

Temple (franc. le Temple), zamek obronny templarjuszy w Paryżu, wzniesiony 1212, po kasacie zakonu więzienie, w którem przebywał 1792—93 Ludwik XVI.; zniszczono T. częściowo 1811, ostatecznie 1871.

Temple, do 1313 budynek zakonu templarjuszy w Londynie, na płd. od Fleet Street, obecnie najważniejszy z pośród Inns of Court (ob.).

Temple, 1. William Sir, dyplomata ang. i pisarz, (1628—1699), zapośredniczył m. in. pokój akwizgrański 1668 między Hiszpanją i Francją; 1814 wydano jego „Works" (w 4 t.).

2. Sir Richard Carnac (od 1902 baronet), ang. etnolog, * 1850. Z prac: „Legends of the Panjab" (1883—90, 3 t.); „Anthropology as a Practical Science" (1914); od 1884 wydawca „Indian Antiquary".

Tempo (włosk. „czas"), w muzyce miara, ustalająca bezwzględną wartość nut. Przed XVII. w. miały nuty dość ściśle określoną wartość t. (integer valor notarum), koło 1600 wprowadzono dotąd obowiązujące określenia: Allegro, Largo, Adagio, Presto, Andante, Allegretto, Andantino, Prestissimo. Do ścisłego oznaczenia t. służy metronom (ob.). T. rubato, t. dowolne, swobodne, zależne od odczucia wykonawcy (por. Rubato).

Tempora mutantur, nos et mutamur in illis, przysłowie łacińskie: „czasy się zmieniają i my wraz z niemi".

Temporalis (łac.), 1. dotyczący czasu, doczesny; 2. w anatomji: skroniowy.

Temporalja (łac. bona temporalia), świeckie prawa i dochody połączone z wykonywaniem urzędu kościelnego. Przeciw.: spiritualia (ob. Spiritualia).

Temps, Le, jedno z najpoważniejszych paryskich pism wieczornych, zał. 1861, umiarkowanie republikańskie.

Tempus (łac., l. mn. tempora), czas.

Temrjuk, miasto w okręgu Kubań na Płn. Kaukazie (Rosja), przy ujściu Kubania, na półwyspie Tamań z 15.863 mieszk. i portem.

Temuco, stolica prow. Cautin (Chile), 70 km od ujścia rz. Cautin, przy kolei: Valdivia-Concepción z 33.389 mieszk. i znacznym przemysłem.

Temudżyn, ob. Dżengis-chan.

Temulina $C_7H_{12}N_2O$, alkaloid grupy koniiny, znajdujący się w nasionach Lolium temulentum. Tworzy ciało bezpostaciowe. Działa narkotycznie na centralny system nerwowy.

Ten., skrót wyrazu tenuto, określenie muzyczne: wytrzymać (domyślne: pełną wartość nut).

Tenakiel (łac. tenaculum), trzymadło manuskryptu, używane przez składaczy czcionek w drukarniach.

Tenant (ang.), dzierżawca lub najemca. T.-at-will, najemca, któremu można w każdej chwili wypowiedzieć, w przeciwieństwie do lease-holder, któremu, jak długo płaci czynsz, nie można wypowiedzieć.

Tenantyt, minerał, tetraedryt arsenowo-żelazisty o składzie: $3Cu_3AsS_3 . CuFe_2AsS_4$, c. wł. 4,4—4,6; występuje w Kornwalji (Redruth), Norwegji (Skutterud) i Kanadzie (Capelton).

Tenasserim, rzeka w płd. Birmie (Indje ang.), długa 650 km, uchodzi deltą do zatoki Bengalskiej pod Mergui.

Tenasserim (Tanengthari), dywizja w Birmie, na płd. wybrzeżu Indyj Zagangesowych z 93.459 km² i 1,400.000 mieszk., nad rzeką T. Stolicą jest Moulmein.

Tencalla Constante, nadworny budowniczy króla Władysława IV., projektował architektury kolumny Zygmunta III. w Warszawie (1644), w 1645 stawiał obecny pałac Prezydjum Rady Ministrów, ówczesny St. Koniecpolskiego.

Tencin Claudine Alexandrine Guérin, margr., pisarka franc., (1681—1749), mieszała się do różnych intryg politycznych i miłosnych, miała liczny szereg romansów, w 1726 stworzyła salon o wielkiem znaczeniu towarzyskiem, autorka powieści psychologicznych, zwłaszcza: „Mémoires du comte de Comminges" (1735) i „Le siège de Calais" (1739).

Tenczyn (Tęczyn), nazwa zamku (obecnie ruiny) i góry, na której się on wznosi (403 m wys.) w pow. Chrzanów (woj. krakowskie), wpobliżu Tenczynka i Krzeszowic, nad doliną Rudawy. Zamek ten, gniazdo rodowe Toporczyków-Tęczyńskich istniał już w średniowieczu, został jednak gruntownie przebudowany w 1570. Już w drugiej połowie XVIII. w. zaczął się zamek chylić ku ruinie.

Tenczynek (Tęczynek), wieś w pow. Chrzanów (woj. krakowskie), 3 km od Krzeszowic z 1.986 mieszk. Posiada kopalnie węgla, znany browar, cegielnie i kamieniołomy oraz fabr. przetworów owocowych.

Tendencja (nowołac.), dążność, cel; tendencyjny, skierowany ku pewnemu określonemu celowi; tendencyjna literatura, nie służąca celom ściśle estetyczno-literackim, ale starająca się wpływać na czytelnika zgodnie z pewnemi wskazaniami politycznemi, religijnemi czy społecznemi.

Tender (ang.), przy lokomotywie zbiornik na zapas paliwa.

Tendo (łac.), ścięgno.

Tenduf (Tendif), miasto na płn.-zach. Saharze, na płd.-wsch. od Wadi Drâa, przy drodze karawanowej Marokko—Timbuktu z ok. 35.000, przeważnie koczowniczych mieszk.

Tene, La, ob. Metalowa epoka.

Tenebrae (łac. ciemności), w kościele katol. ciemna jutrznia, t. j. matutinum (ob.) i laudes (ob.), śpiewana po kościołach po południu w Wielką Środę, Wielki Czwartek i Wielki Piątek przy 15 świecach, gaszonych po jednej za każdym psalmem.

Tenebrionidae (czarnuchowate), rodzina chrząszczy zwykle czarnych, o zmarniałych skrzydłach lotnych i zrośniętych pokrywach. Larwy podłużne, robakowate. Wiele gatunków wydziela substancję o ostrym często zapachu, która pokrywa ich ciało. Metalicznie zabarwione gatunki żerują na roślinach w dzień, inne w nocy. Tu należy mącznik (p. Mącznik młynarek) i pokątnik (Blaps), częsty zwł. w Europie płd. i Azji płn. U nas pospolity p. złowieszczy (B. mortisaga L.) 20—25 mm długi, matowo-czarny, częsty w domach, zwłaszcza w piwnicach.

Tenedos (Tenedo, tur. Bogdża Ada), turecka wyspa na morzu Egejskiem, u wybrzeży Troji, klucz do cieśniny Dardanelskiej z 42 km² i 6.052 mieszk., wysoko do 190 m. Od 1923 zdemilitaryzowana, tworzy osobny wilajet, ludność ma przeważnie grecką, zarząd autonomiczny. W 1717 stoczyli tu Turcy wielką nierozstrzygniętą bitwę z Wenecjanami. W 1807 pobili tu Rosjanie, a w 1822 Grecy Turków. W 1920—23 należała wyspa do Grecji.

Teneramente (włosk.), w muzyce: delikatnie.

Tenerani Pietro, rzeźbiarz włoski, (1789—1869), uczeń Canovy i Thorwaldsena, od 1838 prof. Akademji św. Łukasza, 1860 gener. dyrektor muzeów i galeryj rzymskich. Dzieła: grupy, posągi, popiersia portretowe (np. 2 popiersia Potockich w ich kaplicy na Wawelu w Krakowie), płaskorzeźby; dzieła najważniejsze: „Psyche", „Amor", płaskorz. marm. „Zdjęcie z krzyża" (w Lateranie), grobowiec Piusa VIII. (1866, kośc. św. Piotra w Rzymie) i „Męczeńska para chrześcijańska" (Rzym, Kapitol.).

Teneryfa (Teneriffa), największa z wysp Kanaryjskich z 1946 km² i 176.998 mieszk. Jest pochodzenia wulkanicznego, ostatni silniejszy wybuch wulkanu Pico de Teneriffa (Pico de Teyde 3.730 m) miał miejsce w 1909. Wyspa wyrasta stromo z morza (widoczna na odległość 300 km), posiada niewiele przystani, jest natomiast żyzna i ma łagodny, zdrowy klimat oraz bujną szatę roślinną. Stolicą jest Santa Cruz.

Tengistan, ob. Farzistan.

Tengri Chan, najwyższy szczyt Tienszanu (6.991 m).

Tengri Nor, bezodpływowe słone jezioro w środk. Tybecie, 4630 m nad poz. morza, ma 2.500 km², uchodzi za święte i jest otoczone mnóstwem klasztorów i świątyń.

Teniers, 1. David, starszy, malarz niderl., (1582—1649), uczeń swego brata Juljana i A. Elsheimera w Rzymie, od 1606 mistrz w gildzie św. Łukasza w Antwerpji. Dzieła T. są podobne łudząco do dzieł jego sławnego syna; zapewne T. st. są krajobrazy z mitologicznym sztafażem (1638), znajdujące się w Wiedniu.

2. David, młodszy, syn poprzed., malarz, (1610—1690), uczeń swego ojca, kształcił się dalej na dziełach Rubensa i Brouwera. 1633 przyjęty do gildy św. Łukasza w Antwerpji, ok. 1650 malarz nadworny w Brukseli. Sławne są jego sceny rodzajowe z życia wieśniaków: zabawy wiejskie, kiermasze, bójki karczemne

D. Teniers młodszy.

i t. d. Malował też sceny biblijne, wnętrza laboratorjów alchemików, strażnice z żołnierzami, zwierzęta parodjujące ludzi (małpy, koty i t. p.), wreszcie krajobrazy z sztafażem. Pozostawił ponad 1000 obrazów (największe zbiory: Prado w Madrycie 52, Ermitaż petersburski 40, Luwr w Paryżu 40, Drezno 23 i i.). Znane są też akwaforty T.

Tenimber (Timorlaut), grupa wysp w Indjach holend. między 7° i 8°30' szer. płd. ma 5.005 km² i ok. 24.000 mieszk. Składa się z 3 wielkich (Jamdena lub Timorlaut 2981 km², Selaru 775 km² i Larat 515 km²) i 13 małych wysp. Klimat jest gorący i wilgotny, fauna i flora zbliżona do australijskiej, ludność malajska.

Tenis (właściwa nazwa lawn-tennis, ang.), gra sportowa z użyciem małych specjalnych piłeczek i rakiety strunowej, powstała w Anglji. Rozwinęła się ona z dawnej, od XIII. wieku uprawianej we Francji gry, zw. „jeu de la courte paume". Dopiero jednak w r. 1874 od czasu wyjścia z druku książki Wingfielda p. t. „Sferystyka czyli Lawn-Tennis" przybrał formy podobne do dzisiejszych. Gra odbywa się na boisku prostokątnem, 23,77 m długiem i 8,23 m szerokiem, przedzielonem w środku siatką, zawieszoną na wysokości 0,915 m (w środku siatki). Po każdej stronie siatki, w odl. 6,40, a równolegle do niej, znajdują się linje podania piłki, poza któremi znajdują się jeszcze linje boczne. Powstałe między siatką a linją podania pole podzielone jest jeszcze w środku na dwa pola podania. Strony stoją po obu stronach siatki. Piłkę podbija się rakietą z powietrza lub z jednego kozła, tak, aby przeszła nad siatką (ewentualnie trąciwszy ją) i padła w obrębie zakreślonego boiska. Przy podaniu piłka nie może dotknąć siatki. Wygrane liczą się na punkty, pierwsze dwa po 15, dalsze po 10. Zdobycie czterech punktów daje wygrany gem (game, ang.), jeśli różnica punktów wynosi tylko 1 gra się dalej i do wygrania gema trzeba różnicy 2 punktów. Wygranych sześć gemów daje zdobycie seta, chyba, że znowu różnica wygranych gemów wynosi 1, wtedy gra się aż do różnicy 2 gemów. Maksymalną ilością setów w partji jest 5, dla kobiet 3. Gra może być pojedyncza, podwójna (double) lub mieszana (mix — mężczyzna i kobieta).

Technika gry: uderzenie z prawej strony (forhand), uderzenie z lewej strony (backhand), uderzenie z lotu (volley), uderzenie z lotu tuż z nad ziemi (half-volley), z lotu z nad głowy (smash). Uderzenie może być ponadto: czyste, jeśli powierzchnia rakiety jest prostopadła do lotu piłki, drive (drajw), uderzenie rakietą pochyloną tak, że piłka otrzymuje rotację z dołu do góry, chop (czop), rotację odwrotną do kierunku lotu, drop shot (drop-szot), uderzenie ścięte, tak, by piłka padła za siatkę, slice (slajs), uderzenie pociągnięte, nadające piłce rotację skośną. Sport tenisowy jest jednym z najsilniej pod względem międzynarodowym zorganizowanych sportów. Słynne są np. coroczne rozgrywki międzynarodowe o puhar Davisa. — Tenis stołowy nosi nazwę Ping Pong.

Tenit, żelazo wstęgowe, odmiana żelaza meteorycznego, zawiera nikiel. Tworzy wąskie prążki po bokach kamacytu (żelaza belkowego).

Tenkar (Dankar), miasto w zach. części prow. Kansu (Chiny), nad rz. Sininghо z 10.000 mieszk., ważny ośrodek handlu z Tybetem.

Tennant Charles, chemik ang., (1768—1838), odkrył w 1798 płyn bielący (roztwór podchlorynu wapnia), a w 1799 proszek bielący (podchloryn wapnia), który otrzymał działaniem chloru na suche wapno gaszone.

Tennessee, lewoboczny i największy dopływ Ohio, 1600 km długi, powstaje z połączenia French Broad River z Holston (z Apalachów), uchodzi koło Paducah. Dzięki kanałowi Muscle Shoals (26 km) jest T. żeglowna na 1045 km.

Tennessee (skróc. Tenn.), jeden z płd. stanów Unji płn.-ameryk. ze 108.833 km² i 2,502.000 mieszk., w tem 19,3% kolorowych. Wsch. część stanu zajmują Appalachy (Clingman's Dome 2030 m), środek lesista wyżyna Cumberland (300 m) z pokładami węgla, zach. nizina Missisipi. Główne rzeki: Missisipi, Tennessee i Cumberland. Klimat gorący (Nashville ma średnią temperaturę roku 15,2°, lipca 26,3°, stycznia 3,4°, minimum —25°). Ludność trudni się rolnictwem (kukurydza, bawełna, pszenica i tytoń) i chowem bydła. Górnictwo dostarcza węgla, miedzi i fosfatu. Stolicą jest Nashville, uniwersytet stanowy znajduje się w Knoxville, największem miastem jest Memphis.

W 1664—1790 należał T. do Płn. Karoliny, stanem jest od 1796.

Tenniel Sir (od 1893) John, rysownik ang., (1820—1914), zrazu malarz, potem kierownik „Puncha" i znany ilustrator. Z dzieł najważniejsze: Ilustracje do „Alice in Wonderland", „Through the Lookingglass", „Lalla Rookh" i i.

Tennis, ob. Tenis.

Tenno (władca niebiańskiego państwa), oficjalny tytuł cesarza japońskiego, ob. Mikado.

Tennyson Alfred, poeta ang., (1809—1892), od 1850 Poeta laureatus, dążył do przyswojenia własnemu narodowi wiary w „rzeczywistość niewidzialnego" i do wzmocnienia tradycji chrześcijańskiej i narodowej. Pod względem treści najważniejszy z jego poematów: „In Memoriam" (1850, na śmierć przyjaciela). Głównem jego dziełem miały być „Idylls of the King"

A. Tennyson.

(1859), cykl romanc z podań bryt. o królu Arturze. Bardzo popularne były jego idylla wiejska „Enoch Arden" (1864) i silne poematy patrjotyczne: „Ode on the Death of the Duke of Wellington" (1852) i „Charge of the Light Brigade" (1854). Z mniej szczęśliwych dramatów najlepsza tragedja hist. „Becket" (1884). Wyd. zbior. 1897, 12 t. Niektóre utwory tłum. Józef Wojciechowski, Adam Pajgert i Stan. Koźmian. Monografja pol. B. Dyboskiego (1912).

Tenochtitlán, ob. Meksyk-stolica.

Tenor (z włosk. tenore, franc. taille), wysoki głos męski od c do c_2. Rozróżnia się liryczny t., o jasnej i miękkiej barwie brzmienia, i bohaterski, o ciemnem zabarwieniu, mniej więcej od B do b_1. W kompozycjach wielogłosowych wokalnych i instrumentalnych t. nazywa się głos, poruszający się w obrębie skali, właściwej t. Instrumenty tenorowe są: puzon tenorowy, saksofon tenorowy i trąbka tenorowa, nadto wiolonczela, w Anglji zaś wiola. Nazwa: t. (z łac.: nieprzerwany bieg) oznacza w śpiewie wielogłosowym głos, śpiewający melodję „stałą", wziętą ze śpiewu gregorjańskiego, w przeciwieństwie do reszty głosów, wyposażonych melodją swobodną, nieliturgiczną.

Tenor (łac.), treść ustawy; część wyroku, zawierająca stan faktyczny i powody rozstrzygnięcia.

Tenorino (włos., „mały tenor"), nazwa tenorów, śpiewających falsetem, głównie w kaplicy Sykstyńskiej, partje sopranowe i altowe; w przeciwieństwie do kastratów zwani „alti naturali".

Tenorowy klucz, na 4. linji umieszczony klucz c_1, oznaczający położenie dźwięku c_1.

Tenoryt, minerał, tlenek miedziowy CuO, tworzący czarne, brunatno przeświecające sześcioboczne blaszki, występujące w lawie Wezuwjusza lub ziemiste skupienia (melakonit), będące produktem rozpadu innych kruszców miedzi.

Tenos (Tinos), grecka wyspa z grupy Cykladów o 204 km^2 i 12.500 mieszk. Uprawia się wino, hoduje jedwabniki, konie, muły, bydło. Stolica T. ma 2.700 mieszk.

Tenotom (grec.), nóż do podcinania ścięgien (tenotomja).

Tensor (łac.), naprężacz, mięsień napinający.

Tenszi, jeden z tytułów cesarza japońskiego, ukuty ze wzorów chińskich (syn nieba).

Tentaculum (czułek), cienki ruchomy wyrostek przy gębie niekt. zwierząt, służący jako organ dotyku, do chwytania zdobyczy lub do ruchu zwierząt.

Tentaculites Schloth., skamielina o niewyjaśnionej pozycji systematycznej: rurki z poprzecznemi pierścieniami, np. T. ornatus Sav. w dewonie i sylurze; ob. tabl. Kambryjska i sylurska formacja w t. 7.

Tenthredinidae (pilarzowate), owady z rodziny błonkówek (Hymenoptera). Rożki załamane, odwłok siedzący, dwa kolce na przednich nogach. Samice składają jaja pod skórkę liścia, wywołując często galasówki. Gąsienice podobne do gąsienic motyli siedzą często zwinięte lub wykonują ruchy przednią częścią ciała. Niektóre przędą. Przepoczwarczają się w kokonie o ścianach pergaminowatych, na liściach lub w ziemi. Szkodniki w razie masowego wystąpienia. Larwy rodzaju Pamphilus Latr. żyją w oprzędach, np. P. flaviventris Retz. na gruszach. P. stellatus Christ. niszczy sosny. Na sosnach żyje też borecznik sosnowiec (Lophyrus pini L.) 6—9 mm dł., który składa jaja na szpilkach. Larwa zapoczwarcza się w ziemi i zimuje. Na wiosnę wylęga się owad, który składa jaja, a gąsienice tego letniego pokolenia zapoczwarczają się w lipcu na szpilkach. Obnażacz różówka (Hylotoma rosae L.) obgryza róże. Athalia spinorum Fabr. jest szkodnikiem buraków. Pilarz czarny (Eriocampoides limacina Retz.) opada masowo drzewa owocowe. P. śliwowiec (Haplocampa minuta Christ.) 4,3 mm dł. czarny z żółtemi nogami, składa jaja na kielichach kwiatu śliwy, niszcząc tem samem owoc. Bryzgun brzozowiec (Cimbex femorata L.) posiada larwy żyjące na brzozie, które przy podrażnieniu wystrzykują gryzącą ciecz.

Tentyra, ob. Dendera.

Tenuta, dzierżawa, rata dzierżawna.

Tenuto (włosk.), ob. ten. Forte t., wytrzymać jednakie forte bez cieniowań.

Teobald, święty kameduła, patron węglarzy, um. 1066.

Teobromina (3,7 dwumetyloksantyna), występuje w kakao, w niektórych gatunkach herbaty. Otrzymuje się ją technicznie z kwasu moczowego. Tworzy proszek krystaliczny, smaku gorzkiego, trudno rozpuszczalny w wodzie. Działa podobnie do kofeiny, lecz znacznie słabiej. Sole t. bywają stosowane w lecznictwie jako środki moczopędne (diuretyna, aguryna).

Teodat (Theodat, Theodahad), król Ostrogotów, (490—536), wybrany 534 na współwładcę przez Amalazuntę, polecił ją zamordować 535, lecz niedługo sam uległ temu samemu losowi.

Teodektes, z Phaselis w Licji, ateński mowca i tragik, uczeń Isokratesa i Platona.

Teodolit, przyrząd mierniczy używany w geodezji do pomiaru kątów. Składa się z metalowego koła, na obwodzie tegoż jest dokładna podziałka kątowa o podziale koła na 360 lub 400 części. Na pionowej osi, przechodzącej przez środek koła głównego umieszczone jest drugie mniejsze koło z lunetą ruchomą koło osi poziomej; śruby nożne masywnego statywu i libelle pozwalają na poziome ustawienie lunety i koła głównego. Jeżeli t. zaopatrzony jest również w koło pionowe dostosowane do pomiaru kątów wysokości nosi nazwę przyrządu uniwersalnego.

Teodor (z greck. Dar Boży), imię dwóch papieży: 1. T. I., (642—649), przeciwnik monoteletów. — 2. T. II., (897), panował 1 miesiąc.

Teodor (Theodorus, właściwie Kasa), król Abisynji, (1820—1868), objął tron 1855 jako T. II.; pokonany przez Anglję odebrał sobie życie.

Teodor z Canterbury, święty, biskup, (602—690), apostoł Anglji, pisarz religijny.

Teodor z Mopswestji, pisarz kościelny, (360—428), biskup, przedstawiciel szkoły antjocheńskiej, autor komentarza do Listów św. Pawła. Naukę jego potępił synod w Konstantynopolu w 553.

Teodor Studyta, mnich bizantyński, (759—826), opat klasztoru Studjon w Konstantynopolu, autor kazań i hymnów, brał udział w walce o cześć obrazów.

Teodora, imię wielu cesarzowych bizantyjskich. 1. żona Justynjana I., (508—548), przedtem tancerka, wywierała silny wpływ na rządy w państwie.

2. żona Teofila, po jego śmierci od 842 regentka, w imieniu syna Michała III., przywróciła kult obrazów. 856 odsunięta przez syna i zamknięta w klasztorze.

3. Córka Konstantyna VIII., 1042 wyniesiona z siostrą Zoe na tron cesarski, 1054—56 rządziła samodzielnie. Na niej wymarła dynastja macedońska.

Teodoret, biskup, historyk kościelny, (386—458), przedstawiciel szkoły antjocheńskiej.

Teodorowicz Józef, arcybiskup ormiański, ur. 1864, od 1897 kanonik przy katedrze we Lwowie, od 1902 arcybiskup we Lwowie. Brał wybitny udział w politycznem życiu najpierw jako poseł na Sejm galic., następnie członek Izby panów w parlamencie austrj. W Polsce 1919—22 poseł na Sejm Ustawodawczy z ramienia Chrześcijańsko-Narodowych, 1922—23 senator. Jest autorem wielu cennych dzieł m. in. „Katolicyzm a cywilizacja" (1907), „O modernizmie" (1907), „Mnie żyć jest Chrystus" (1919), „Na przełomie. Przemówienia i kazania narodowe" (1923), „Okruchy ewangeliczne" (1923), „Państwo chrześcijańskie a państwo pogańskie" (1931).

Teodoryk (got. Thiudareiks), 1. T. I., król Wizygotów, (419—451), zginął na Polach Katalońskich.

2. T. Wielki, król Ostrogotów, (454—526), wychowywał się w Bizancjum (462—470), od 471 król, otrzymał dla Ostrogotów Mezję górną, 489—493 po pokonaniu Odoakra (ob.) założył we Włoszech państwo ostrogockie, uznając nad sobą zwierzchnictwo Bizancjum, 498 ogłosił się niezależnym. 507—527 jako regent panował i nad Wizygotami. T. należy do najpotężniejszych, a zarazem do najbardziej światłych władców wczesnego średniowiecza, dzięki popieraniu rozwoju nauk i sztuki oraz wybitnym zdolnościom organizacyjnym.

Teodotjon, historyk kościelny z II. w., tłumacz Star. Testam. na język grecki.

Teodozja, ob. Feodozja.

Teodozjanie, sekta rosyjska, należąca do grupy bezpopowców, odrzucająca małżeństwa. Jej założycielem był Teodozjusz, um. 1711.

Teodozjusz, 1. I. Wielki, cesarz rzymski, (346—395), powołany 382 do współrządów przez Gratjana (ob.) podbił Gotów, wyznaczając im siedziby w Tracji. Po pobiciu współzawodników do cesarskiej korony zjednoczył 394 po raz ostatni wszystkie prowincje państwa rzymskiego pod swem panowaniem. Celem wyplenienia herezyj uznał 381 za jedynie obowiązujące wyznanie wiary uchwalone na soborze nicejskim.

2. T. II., cesarz państwa wsch.-rzymskiego, (401—450), walczył niepomyślnie z Hunami, na rzecz których stracił prowincje na południe od Dunaju. Za jego panowania powstał w Konstantynopolu uniwersytet oraz wydano „Codex Theodosianus".

Teodozjusz, święty, opat, z Palestyny, (424-529).

Teodyceja (greck.), obrona Boga ze względu na zło, które istnieje w świecie, a którego nie można pogodzić z wszechmiłością, wszechmocą i wszechwiedzą boską; tytuł dzieła Leibniza (ob.), w którem poruszał te zagadnienia.

Teofanes z przyd. Confessor, historyk bizantyjski, (750—817), napisał kronikę lat 284—813, która wywarła wpływ na kronikarstwo zach.-europejskie i bizantyjskie.

Teofanja (greck.), zjawienie Boga, objawienie się Boga.

Teofano, cesarzowa bizant., żona Romanosa II, od 963 rządziła państwem w imieniu nieletnich synów. Córka jej, również T., (955—991), wyszła zamąż 972 za Ottona II, cesarza rzyms. narodu niem., sprawowała od 983 rządy w imieniu syna Ottona III.

Teofil (Theophilos), 1. postać legendarna, zapisał duszę djabłu celem odzyskania urzędu, którym było zarządzanie biskupstwem w Adana w Cylicji. Później za przyczyną N. P. Marji nawrócił się i uzyskał przebaczenie. Jest to poprzednik Fausta; poeci w czasie od X—XVI. w. chętnie obierali go za temat swych utworów.

2. biskup z Antjochji w II. w., autor apologji chrześc.

3. (Theophilus), patrjarcha z Aleksandrji, (385—412), prześladował zakony Origenesowskie.

4. cesarz bizant., ur. 842, od 829 władca, okrutny, fanatyczny obrazoburca, ponosił klęski od Arabów, którzy 838 zdobyli na nim Amorion.

Teofilakt (Theophilaktos), teolog bizantyński, arcybiskup Ochrydy, autor komentarza do N. Test., um. 1100.

Teofilaktos Simokattes, historyk bizant. z VII. w., zostawił cenną kronikę z czasów panowania Maurikiosa.

Teofilantropowie (teantropofilowie, greck., „miłośnicy Boga i ludzi"), deistyczna sekta religijna we Francji, zał. 1796 w Paryżu przez La Revellière-Lépaux, upadła 1802.

Teofilina (1,3 dwumetyloksantyna), występuje obok kofeiny w herbacie. Izomeryczna z teobrominą, bywa (podobnie jak ostatnia) używana w lecznictwie jako środek moczopędny.

Teofobja (greck.), strach przed Bogiem, przed ideą Boga.

Teofrast (Theophrastos), filozof grec., (390 prz. Chr.—288 (287), po śmierci Arystotelesa głowa perypatetyków. Główna zasługa w rozbudowie historji naturalnej, szczególnie botaniki („Historja naturalna roślin") i badaniach nad charakterami ludzkiemi („Charaktery etyczne").

Teognis (Theognis), liryk grecki z Megary, ok. 500 przed Chr., autor mnóstwa sentencyj moralnych i politycznych w duchu arystokratycznym.

Teognozja (greck.), poznanie Boga, wiedza o Bogu.

Teogonja, nauka o pochodzeniu i genealogji bogów. Ob. Hezjod.

Teokalli, piramidy-świątynie dawnych mieszkańców Meksyku.

Teokracja (z grec.), ustrój państwowy, w którym stan kapłański dzierży najwyższą władzę, w myśl teorji, że pochodzi ona od Boga, a zatem przedstawiciele bóstw na ziemi winni być jej wykonawcami.

Teokryt (Theokritos), poeta grecki, ok. 270 prz. Chr., autor poematów epickich, hymnów, epigramatów, idyll, mimów. Wyd. 1905. Przekład pol. „Utworów (Idyll i epigramatów)" Kaz. Kaszewskiego (1901).

Teolatrja (greck.), nabożeństwo; cześć oddawana Bogu; kult Boga.

Teolog, 1. ściśle biorąc człowiek z teologicznem wykształceniem; 2. w znaczeniu, powszechnie w Polsce używanem, ksiądz.

Teologja (greck.), 1. nauka o Bogu i rzeczach, związanych z zagadnieniem Boga; 2. w przeciwstawieniu do filozofji religji nauka o całokształcie danego wyznania lub systemu religijnego.

T. chrześcijańska, katolicka rozpadła się w ciągu wieków na trzy wielkie dziedziny nauk: I nauki historyczne (biblistyka, archeologja, historja Kościoła, historja dogmatu, patrystyka). II nauki systematyczne (dogmatyka, apologetyka, polemika, etyka, teologja moralna). III nauki praktyczne (katechetyka, homiletyka, liturgika, teologja pasterska [pastoralna], prawo kościelne). — Por. poszczeg. artykuły.

Rozwój historyczny. W pierwszych wiekach była t. właściwie egzegezą (wykładem) Star. i Now. Testamentu. Od IV. w. zaczyna się wyłaniać z całokształtu zagadnień nauka dogmatyki. Średniowiecze wytworzyło t. scholastyczną, która szukała dla prawd religijnych, biblijnych uzasadnienia filozoficznego. Szczytem scholastyki był św. Tomasz z Akwinu. Zasadą t. katolickiej był autorytet kościoła i tradycji w rozumieniu Pisma św. W XVI. w. Luter, a z nim reformacja zasadę tę odrzuciła, pozostawiając każdemu swobodę rozumienia i wykładu biblji, jako jedynego źródła prawdy objawionej. Sobór trydencki przywrócił t. katolickiej zasadę autorytetu kościoła i tradycji. T. rozpadła się odtąd na kierunek protestancki, ulegający coraz bardziej racjonalizmowi i dochodzący w niektórych objawach dzisiaj do t. zw. hiperkrytycyzmu, oraz kierunek katolicki, stojący wytrwale przy tradycji i autorytecie kościoła. — O rozwoju t. w Polsce ob. Polska literatura teologiczna.

Teologja pasterska (pastoralna), ob. Pastoralna (pasterska) teologja.

Teologumena (greck.), opinje teologów prywatne, nie uznane przez Kościół za dogmat.

Teon, 1. z Aleksandrji, retor grecki, ok. 100 po Chr., autor „Progymnasmata" (ob.). — 2. T. ze Smyrny, filozof grecki, ok. 150 po Chr., autor dzieła o matematycznych i astronomicznych problemach filozofji Platona. — 3. T. z Aleksandrji, grecki matematyk, ok. 380 po Chr., autor komentarzy do Aratosa, Euklidesa i Ptolemeusza.

Teopompos, 1. komedjopisarz grecki z IV. w. prz. Chr. 2. historyk grecki, 372 przed Chr. na Chios, † po 320. Z jego dzieł, „Hellenika" przedstawia, jako dalszy ciąg dzieła Tucydydesa, dzieje l. 411—394, „Filippika", przedstawia współczesne mu wypadki, koncentrując je koło osoby Filipa Maced. Z obu dochowały się tylko fragmenty.

Teorban (włosk. tiorba, tuorba), instrument, opatrzony 14—16 strunami, lutnia basowa, rozpowszechniona w muzyce XVI.—XVIII. w.

Teoremat (z greck.), twierdzenie czyli zdanie, zawierające pewne poznanie, wyprowadzone jak w matematyce i filozofji z aksjomatów lub w przyrodoznawstwie z obserwacji i eksperymentu.

Teoretyczny (greck.), należący do teorji.

Teoretyk, w przeciwieństwie do praktyka człowiek, zajmujący się ogólnemi zasadami jakiejś dziedziny wiedzy, a nie realnem zastosowaniem ich w poszczególnych przypadkach.

Teorikon, opłata na wstęp do teatru, wypłacana ubogim obywatelom Aten przez państwo, od czasów Peryklesa do 338 przed Chr.

Teorja, w logice nauka, naukowe poznanie; przeciwieństwo: praktyka (ob.). Próba wspólnego uzasadnienia wielu faktów; przeciwieństwo empirja, która fakty gromadzi. Większość nauk dzieli się na *część* empiryczną (opisującą, metody: analiza i indukcja) i część teoretyczną (objaśniającą, metody: synteza i dedukcja).

Teorja descendencji, ob. Descendencji teorja.

Teorja doboru naturalnego, ob. Darwinizm.

Teorja elektronowa, ob. Elektronowa teorja.

Teorja ewolucji, to samo, co Descendencji teorja (ob.).

Teorja funkcyj, ob. Funkcja.

Teorja kataklizmów, ob. Kataklizmów teorja.

Teorja kwantów, ob. Kwantów teorja.

Teorja migracji, ob. Migracji teorja.

Teorja mnogości, ob. Mnogości teorja.

Teorja muzyki, ob. Muzyka.

Teorja pangenezy, ob. Pangeneza.

Teorja połączeń, Kombinatoryka (ob.).

Teorja poznania, ob. Poznania teorja.

Teorja prawdopodobieństwa, ob. Prawdopodobieństwo.

Teorja preformacji, ob. Preformacji teorja.

Teorja selekcji, ob. Darwinizm.

Teorja transmutacji, ob. Descendencji teorja.

Teorja względności, ob. Względności teorja.

Teos, miasto jońskie na wybrzeżu staroż. Lydji, ojczyzna Anakreonta.

Teotihuacan, staromeksykańskie miejsce kultu, 20 km na płn. od Texcoco; znajdują się tam piramidy słońca i księżyca z czasów Tolteków (I. w. po Ch.), oraz piramidy z młodszego okresu Azteków.

Teotokos (greck.), dosł.: Bogarodzica; przydomek Matki Boskiej.

Bogini Teoyaomiqui.

Teoyaomiqui (zwana też Coatlicuë), fantastyczna figura kamienna, przedstawiająca azteckie bóstwo nieba.

Teozofja (greck.), znajomość Boga i rzeczy boskich; celem jest poznanie prawdziwej istoty boskiej, która w każdej rzeczywistości tkwi jako jedność; w przeciwstawieniu do teologji i filozofji bezpośrednia znajomość Boga przez związek duszy z Bogiem. T. opiera się na teorji siedmiu zasad wszechświata i natury ludzkiej, czterech rejonów świadomości rozwoju człowieka przez kolejne wcielanie się, prawa Karmy i hierarchji doskonałych. Najwięcej na polu nowoczesnych kierunków teozoficznych zdziałała Helena Bławatskaja (ob.), która 1875 z ameryk. pułk. Olcottem założyła w Nowym Yorku Towarzystwo teozoficzne. W l. 1895—97 przyszło do rozłamu. Jeden odłam towarzystwa obrał siedzibę w Adjar niedaleko Madrasu w Indjach i pozostawał pod kierunkiem Annie Besant. 1897 założył Fr. Hartmann „Internationale theosophische Verbrüderung". W nowszych czasach wiele rozgłosu nabrało, założone przez Rudolfa Steinera (ob.) Towarzystwo antropozoficzne (1913).

Teówka, żelazo walcowane, o przekroju w kształcie dużej litery T.

Tepa, 1. Franciszek, malarz pol., (1828—1889), uczeń Jana Maszkowskiego, Akademji wiedeńskiej i Kaulbacha w Monachjum, następnie studjował w Paryżu. Malował portrety i sceny rodzajowe, przeważnie akwarelowe, rzadziej sceny historyczne. Najważniejsze dzieła: 2 autoportrety, portrety: M. Strzegockiego, F. Łobeskiego, L. Loefflera, W. Leopolskiego, G. Zaliwskiego, A. Mickiewicza, K. Szajnochy i t. d., „Obrona cmentarza" (1849) i in.

2. Bruno, malarz pol., (1864—1898), bratanek poprzedn. Kształcił się w krakowskiej Szkole Szt. Pięknych i w Monachjum; malował przeważnie akwarele, karykatury i typy ludowe. Ilustrował „Śmigus".

Teple (Nayarit), terytorjum w Meksyku nad Pacyfikiem z 27.053 km² i 162.490 mieszk. Kraj jest pokryty przeważnie puszczami tropikalnemi. Stolica T., 35 km na wsch. od portu San Blas ma 13.766 mieszk. oraz przemysł tekstylny i tytoniowy.

Tepidarium, ob. Łaźnie i łazienki.

Teplice-Šanov (Cieplice, niem. Teplitz-Schönau), miasto powiat. i zdrojowisko w żupie Louny (płn.-zach. Czechy), u płd. podnóża Rudaw, w dolinie rz. Biela przy kolei: Usti—Chomutov z 28.892 mieszk., przeważnie Niemców. Posiada zamek z 1751, muzeum, przemysł metalowy, chemiczny, szklany i spożywczy, wpobliżu kopalnie węgla brun. Słyną T. ze swoich alkaliczno-słonych źródeł mineralnych (35—46°).

Teptjarzy (Tipter), ludność powstała ze zbiegów plemion fińskich i Czuwaszów z nad Wołgi, którzy ulegli statarzeniu; wyznają mahometanizm, zajmują się rolnictwem i pszczelarstwem. Ok. 290.000 głów.

Tequila, ob. Pulque.

Ter, rzeka przybrzeżna w płn.-wsch. Hiszpanji, długa 167 km. Wypływa we wsch. Pirenejach, uchodzi koło Torroelli do morza Śródziemnego.

Terakota, ob. Terrakota.

Teralit, ciemna, ziarnista skała zbliżona do esseksytu, składa się głównie ze skaleni wapniowo-sodowych, nefelinu i augitu. Razem ze sjenitem eleolitowym występuje w Czechach, Kanadzie i na półwyspie Kola.

Teramo, stolica prowincji T. w Abruzzach (Włochy), nad rz. Tordino z 28.135 mieszk., resztkami budowli rzymskich, romańską katedrą z XII. w. i t. p. oraz przemysłem.

Terán Juan Bautista, argent. historyk i prawnik, ur. 1880, od 1902 prof. na uniwersytecie w Tucumán, napisał m. i.: „Orígenes medioevales del descubrimiento de América" (1915), „El descubrimiento de América en la historia de Europa" (1916).

Terapeuci (greck.), staro-żydowskie bractwo religijno-ascetyczne, pokrewne Esseńczykom.

Terapeuta (greck., „służący, pielęgniarz"), lekarz.

Terapeutyka (grec.), to samo, co terapja (ob.).

Terapja (terapeutyka, z grec.), 1. jako czynność — leczenie; 2. jako nauka — lecznictwo. Działalność lekarza celem uzdrowienia chorego polega w pierwszym rzędzie na doświadczeniu. T. powinna być przedewszystkiem przyczynowa, t. j. dążąca do usunięcia przyczyny choroby, często jednak musi lekarz ograniczyć się do t. symptomatycznej, t. j. starać się leczeniem usunąć tylko objawy chorobowe. Rodzaje t.: 1. T. mechaniczna obejmuje masaż, chirurgję, ortopedję i zabiegi położnicze. 2. T. zapomocą lekarstw, do niej należy też leczenie surowicami, antytoksynowe i organoterapja. Rozróżnia się też leczenie dietetyczno-higjeniczne, które posługuje się n. p. naturalnemi środkami, zawartemi w pokarmach (dietetyka), wodą (hydro- i balneoterapja), światłem (słoneczne i sztucz-

ne) oraz specjalnemi promieniami, jak n. p. Röntgena (fototerapja, radjoterapja), elektrycznością (elektroterapja). Por. też Psychoterapja, Hipnotyzm, Sugestja, Perswazja.

Terasy (tarasy), w geografji poziomy erozyjne rzek lub abrazyjne jezior i mórz. Stąd też wyróżniamy t. rzeczne, t. j. resztki dawnych den dolinnych, zaznaczające się zazwyczaj na stokach jako załomy. Mogą być wcięte (erozyjne) czyli skaliste i nasypowe (akumulacyjne). Dalej idą t. warstwowe (denudacyjne), podobne do t. rzecznych załomy i spłaszczenia stoków, odpowiadające przebiegowi warstw odpornych, oraz t. nadbrzeżne, części dawnej platformy przybrzeżnej, zachowane wzdłuż wybrzeża powyżej obecnego poziomu morza w formie załomów stoku.

T. rzeczne powstają dzięki erozji wgłębnej lub bocznej. W miarę pogłębienia koryta powstaje t. Ilość ich zależy od przeszłości rzeki, zmian klimatycznych, przeciągnięć, ruchów epirogenetycznych i t. d. Właśnie też badanie t. pozwala nam poznać historję rzeki. T. nadbrzeżne są śladami zasięgu fal jeziora lub morza; w miarę obniżania się poziomu wód, woda sięga do niższego poziomu i żłobi niższą t.

Teratologja (z grec.), nauka o zniekształceniach, występujących u roślin i zwierząt. Por. Potworności, Potworności w państwie roślinnem.

Teratoma (grec.), potworniak (ob.).

Terauchi Seiki, polityk jap., (1849—1919), kształcił się w Francji, 1902—08 minister wojny, 1910—16 namiestnik Korei, 1916—1918 premjer.

Terb Tb, bardzo rzadki pierwiastek chemiczny, należący do metali „ziem rzadkich". C. at. = 159,2.

G. Terborch.

Terborch Gerard, malarz niderl., (1617—1681), uczeń swego ojca Gerarda, (1584—1662), i P. Molyn'a. Odbył podróż do Anglji i Włoch, 1646 w Münster malował między in. „Zawarcie pokoju między Hiszpanją a Holandją" (z 60 portretami), przebywał też w Madrycie (wpływ Velazqueza), 1654 osiedlił się w Deventer. T. jest jednym z najznakomitszych holenderskich malarzy obyczajowych. Główne dzieła: „Koncert" (Berlin), „Dama myjąca ręce" (Drezno), „Zebranie muzyczne" (Londyn i tamże), „Oficer", „Poselstwo" (Drezno) i w. i. Małego formatu obrazy T., o wysokiej wartości artystycznej, posiadają galerje w Amsterdamie, Hadze i i.

Terc — kwartowy akord, drugi przewrót akordu septymowego, z kwintą w basie, n. p. w C-dur: d-f-g-h.

Terca, w szermierce (ob.) cięcie w twarz.

Terceira, wyspa w Azorach z 421 km² i ok. 50.000 mieszk., wulkaniczna, wys. do 1047 m. Główne miasto: Angra. W 1828—34 służyła za schronienie emigrantom politycznym (liberali) z Portugalji.

Terceroni, ob. Mieszańcy.

Tercet, w metryce franc. strofa trzywierszowa.

Tercet (terzetto, włosk.), kompozycja na trzy głosy, przeznaczona do śpiewu, zazwyczaj z akompanjamentem; por. Trio.

Tercja (łac. tertia), w muzyce: trzeci stopień skali diatonicznej; może być wielka: c-e, mała: c-es; zmniejszona: cis-es, zwiększona: c-eis. — Sześćdziesiąta część sekundy kątowej wzgl. czasowej. Znak: trzy kreski u góry, n. p. 7‴.

Tercjarze i Tercjarki, bracia i siostry, należący do Trzeciego Zakonu, założonego w XIII. w. przez św. Franciszka z Asyżu dla ludzi świeckich, już to żyjących życiem świeckiem, już też w zgromadzeniach klasztornych.

Tercyna (włos.), strofa z trzech jedenastozgłoskowych jambów, z których 1. i 3. rymują z drugim strofy następnej; dodatkowy wiersz ostatni, rymujący z drugim wierszem ostatniej strofy, zamyka rym. T. wprowadził Dante. W poezji polskiej używali jej J. Kochanowski, J. Słowacki, M. Konopnicka, K. Tetmajer, L. Staff, E. Porębowicz (w przekładzie „Boskiej Komedji").

Terdżuman (arab.), tłumacz. T.-i Diwan-i Humajun, naczelny tłumacz Wysokiej Porty.

Terebinthaceae, rodzina roślin, ob. Anacardiaceae.

Terebinthales, rząd roślin dwuliściennych, zrosłopłatkowych. Należą tu przeważnie rośliny drzewiaste, o liściach złożonych. W częściach wegetatywnych częste olejki, balsamy lub też żywice, kwiaty charakteryzują się wykształceniem diskusa. Pręcików z reguły dwa razy tyle, co płatków korony. Należą tu rodziny: Rutaceae, Simarubaceae, Burseraceae, Meliaceae, Polygalaceae, Anacardiaceae, Sapindaceae, Aceraceae, Hippocastanaceae, Balsaminaceae i i.

Terebratula, rodzaj ramienionogów, ob.

Terebridae (świdrowatkowate), rodzina ślimaków z wieżyczkowatą muszlą i krótkim zgiętym kanałem oraz rogową zatyczką. Występują już w trzeciorzędzie.

Teredo, świdrak, p. Toczkarzowate.

Terek, rzeka na Płn. Kaukazie, długa 592 km (210 km żeglowna), powstaje w Gruzji jako Res Don z lodowców Kazbeku, przebija się przez Kaukaz (przełom Darjal), wypływa koło Władykaukazu na równinę i uchodzi wielką, bagnistą deltą do morza Kaspijskiego. Dopływy: Ardon, Uruch, Małka i Sunsza z Argunią.

Terek, 2 przełęcze między Ferganą i kotliną Tarymu: 1) w zach. Tienszanie, na płn. od Kaszgaru, wys. 3900 m; 2) w górach Ałaj, na zach. od Kaszgaru, wys. 3870 m.

Teren (z franc.), w kartografji rzeźba pionowa, zaznaczana na mapach dzisiejszych zapomocą kreskowania lub poziomicami, dawniej zaś przeważnie zapomocą „kretowisk". Poza tem używa się słowa t. na oznaczenie podłoża, a w wojskowości na oznaczenie obszaru, stanowiącego miejsce operacyj wojennych lub manewrów.

Terencjusz (Terentius) Publius T. Afer („Afrykanin"), komedjopisarz rzymski, (ok. 195 prz. Chr. — 159), naśladował Menandra, od Plauta wyróżniał się bardziej artystyczną budową, subtelniejszą charakterystyką i wytworniejszym stylem, ale ustępował mu w sile wyrazu i w dowcipie. Utwory: „Andria" („Dziewczę z Andros"), „Heautontimorumenos" („Samodręczyciel"), „Eunuchus", „Adelphoe" („Bracia"), „Hecyra" („Teściowa"), „Phormio". Wyd. 1926. Przekłady pol. Konst. Tyminieckiego, Zyg. Węclewskiego i Jana Wolframa.

Terentianus Maurus, gramatyk łaciński z Mauretanji, ok. 200 p. Chr., autor dzieła „De litteris".

Terentius Publius, ob. Terencjusz.

Terentius Varro, ob. Varro.

Teresa (Teresa de Jesus), chrześcijańska święta, patronka Hiszpanji (od 1814), (1515—1582), karmelitka (od 1535), reformatorka zakonu. Jej pisma mistyczne odznaczają się porywającą wymową, płomienną wyobraźnią i głęboką religijnością. Wyd. zbior. oprac. Fuente (II. wyd. 1881, 6 t.). „Pisma św. Teresy" przeł. biskup Henryk Piotr Kossowski (1898—1903, 4 t.). Monografja franc. przez anonimową karmelitkę (1892, 2 t.).

Teresa od Dzieciątka Jezus, chrześc. święta (od 1925), (1873—1897), karmelitka, napisała „Histoire d'une âme" (1897, przekład pol. 1932). Monografja franc. Angot des Rotours (1924).

Teresa Jadwiga, pseudonim Jadwigi Papi (ob.).

Terespol, miasto w pow. Biała (woj. lubelskie), nad rz. Bugiem, 5 km na zach. od Brześcia, przy kolei: Siedlce—Brześć n. B., z 1.919 mieszk., fabr. wyrobów cementowych i młynami. Miasto założył tu w końcu XVII. w. Józef Bogusław Słuszka, kasztelan wileński i nadał mu nazwę od imienia żony Teresy.

Terjańskie Stawy, w Tatrach Wys., na płd. zboczu Hrubego, w dolinie Niewcyrki. Wyżni staw, mniejszy, jest położony 2124 m nad poz. morza, zaś Niżni, większy (6,00 ha), na wys. 1947 m.

Terlecka Anna z Schugtów, pseud. Anna z Krakowa, poetka pol., (1810—1835), autorka wierszy, druk. w czasopismach.

Terlecki, 1. Cyryl, biskup łucki i ostrowski, um. 1607, 1585 mianowany biskupem łuckim, od 1590 brał czynny udział w przygotowaniach do unji kościelnej (brzeskiej 1596), w sprawach tych razem z Pociejem bawił w Rzymie. T. należy do najwybitniejszych przedstawicieli duchowieństwa obrządku wschodniego w Polsce.

2. Alfred, malarz polsk., * w 1880, kształcił się w Akademji krakowskiej, maluje krajobrazy, przeważnie górskie; prowadzi własną szkołę malarską w Krakowie.

Terlica, rodzaj siodła, o jednej kuli z przodu wydatnej w górę, ławce okrągłej, z tyłu szerokiej na około 15 cm, z poduszką w środku.

Terlikowski Feliks, ur. 1885, prof. gleboznawstwa, twórca i kierownik Zakładu Gleboznawstwa na Wydziale Rolniczo-leśnym Uniw. w Poznaniu (1920), ogłosił szereg prac z zakresu chemizmu i nawożenia gleby.

Terlizzi, miasto w prow. Bari (Włochy), przy kolei: Bari—Barletta z 23.462 mieszk.

Termes, p. Termity.

Termessos, twierdza w starożytnej Pizydji, w Małej Azji.

Termin (z łac.), 1. ustalona nazwa specjalna (np. w nauce, zawodzie i t. d.); 2. kres, granica; 3. określony odcinek czasu; 4. w rzemiosłach okres nauki chłopca (terminatora), praktykującego u majstra, stąd „pójść do t."; 5. w staropols. „złe terminy", przykre okoliczności, kłopoty; 6. chwila, w której pewna czynność prawna musi być dokonana. T. w prawie stanowi przeciwstawienie do okresu czasu, w ciągu którego czynność należy przedsięwziąć; 7. rozprawa sądowa; 8. w logice: pojęcie. Por. Sylogizm.

Termin dostawy, w czynnościach handlowych czas, w którym ma nastąpić dostawa towaru. Szczególne postanowienia obowiązują w przedmiocie t. d. w prawie kolejowem. Za przekroczenie t. d. wypłaca kolej odszkodowanie jedynie do wysokości przewoźnego, chyba, że na liście przewozowym oznaczony był interes w dostawie.

Terminalia L. (migdałecznik), drzewa lub krzewy z rodziny Combretaceae, kwiaty drobne, zielone lub też białe, rosną w krajach tropikalnych. T. catappa L. hodowany wszędzie w krajach tropikalnych, nasiona używane tak jak migdały, kora do barwienia na czarno. T. chebula Retz. owoce zwane myrobalanami, dzięki zawartości dużej ilości garbników mają zastosowanie w garbarstwie oraz do farbowania na czarno.

Terminanta erozyjna (krzywa równowagi, profil równowagi), krzywa, wklęsła ku górze, stanowiąca profil podłużny rzeki, której spadek w każdym punkcie pozostaje w takim stosunku do ilości wody, że rzeka nie wcina się, ani nie zasypuje, zużywając całą energję na przenoszenie.

Termini Imerese, miasto na Sycylji, w prow. Palermo, nad morzem Śródziemnem, przy kolei: Messyna—Palermo z 20.451 mieszk., portem i źródłami radjoaktywnemi (42°).

Terminologja (z grec.-łac.), ogół wyrażeń specjalnych, używanych w jakimś dziale nauki, techniki lub sztuki.

Terminos, Laguna de, zalew u płd.-wsch. wybrzeża Meksyku, 50—60 km długi, do 25 km szeroki i do 3.5 m głęboki, połączony przejściami z zatoką Campeche.

Terminowe interesy, tranzakcje giełdowe o charakterze zakładu lub interesu losowego. W terminie wykonania t. i. kontrahenci wy-

płacają ewent. różnicę pomiędzy kursem z chwili zawarcia interesu, a kursem z chwili jego wykonania. Umowa taka zawarta na giełdzie jest zaskarżalną.

Terminus a quo (łac.), chwila, od której biegnie czasokres prawny.

Terminus ad quem (łac.), chwila, do której biegnie czasokres prawny.

Terminus, kamień graniczny w staroż. Rzymie, również bóg granic, którego święto obchodzono 23. lutego wieńczeniem słupów granicznych i składaniem ofiar.

Termit, owad, ob. Termity.

Termit, mieszanina tlenków metalicznych z proszkiem metalicznym, która zapalona w jednem miejscu, rozżarza się mocno od ciepła reakcji. Tlenki ulegają przytem redukcji, metal utlenieniu. Najlepiej ze względu na wielkie powinowactwo do tlenu nadaje się do powyższego procesu glin (a l u m i n o t e r m j a). Na mieszaninie glinu (w postaci żwiru) z tlenkiem żelaza umieszcza się pastylkę sproszkowanego glinu z domieszką nadtlenku baru, którą zapala się płonącem łuczywkiem. Od ciepła reakcji zarówno wydzielone żelazo, jak i tlenek glinowy topią się, tworząc dwie warstwy. Proces powyższy znalazł szerokie zastosowanie przy otrzymywaniu wielu metali w stanie czystym, jak np. żelaza, chromu, manganu, molibdenu, niklu. Glin daje się zastąpić mieszaniną wapnia lub magnezu z krzemem (s i l i k o t e r m j a). T. glinowo-żelazowe znalazły zastosowanie przy odlewaniu żelaza i stali, przedewszystkiem jednakowoż przy spawaniu żelaza. (Por. Spawanie metali).

Termity. a. Samica T. gilvus, b. bezskrzydły samiec Hodotermes ochraceus, c. żołnierz T. spinosus.

Termity (b i e l c e, b i a ł e m r ó w k i, Isoptera), podrząd rzędu Corrodentia; owady żyjące towarzysko, z długiem ciałem i krótkiemi czułkami; postacie uskrzydlone z 4-ma dużemi sztywnemi skrzydłami. Prócz postaci płciowych spotykamy osobniki bezskrzydłe o organach płciowych zmarniałych: żołnierze z olbrzymiemi szczękami i robotnicy z okrągłą głową. U niektórych gat. występuje trzecia postać, „nasuti", z wyrostkiem na głowie. Robotnicy dbają o budowę gniazda i opiekę nad młodemi, żołnierze bronią gniazda, postaci uskrzydlone służą do rozrodu. Królowa zwykle jedna, zapłodniona i bezskrzydła samica z rozdętym odwłokiem, przewyższającym wielkością resztę ciała kilkadziesiąt razy, żyje z reguły w komorze królewskiej w środku gniazda. Z nią żyje jeden samiec-król. Larwy rozwijają się przez wylinki w doskonałego owada. Młode

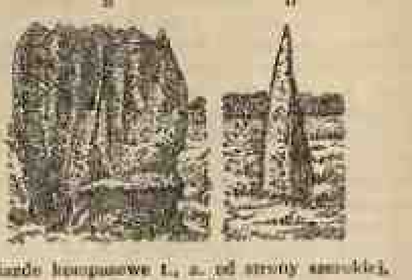

Gniazdo kompasowe t., a. od strony szerokiej, b. od wąskiej.

samice i samce wylatują na lot godowy, po kopulacji odpadają im skrzydła. Niektóre gat. żyją pod ziemią lub w pniach drzew, inne budują z gliny, drewna i kału olbrzymie budowle. W Australji płd. spotyka się często gniazda kolumnowate lub wieżowate, 5—6 m wysokie. Gniazda t. zw. kompasowe, do 2,5 m wys., barwy szarej, mają postać płaskiej grani równoległej do południka, tak, że słońce zenitalne nagrzewa je tylko na małej powierzchni. — T. żywią się częściami roślinnemi, zwłaszcza drewnem. Niektóre gat. są niebezpieczne dla budowli ludzkich, mogą je bowiem całkiem zniszczyć. Niektóre hodują w gniazdach grzybki, któremi się żywią. W gniazdach t. występują często jako „goście" różne owady, jak mrówki, pszczoły bezżądłowe i in. Niektóre z nich upodabniają się nawet do swych gospodarzy, np. chrząszcz Atractocerus Wasm. T. żyją we wszystkich ciepłych krajach od 40° pln. i płd. szerokości. W Europie płd. we Francji po Rochelle 2 gat. Ogółem znamy kilkaset gat. Kopalne w trzeciorzędzie. B i e l e c b i t n y (Termes bellicosus Smeathm.), 18 mm dł., brunatny, pospolity w całej Afryce, buduje duże nieregularne pagórki. B. s t r a s z n y (T. dirus Klug.) żyje w Brazylji w ziemi. B. c z a r n y (Leucotermes Lucifugus Rossi), 9 mm dł., czarny w Europie płd., tamże Calotermes flavicollis F., niszczy oliwki. Niektóre t. są jadalne, spożywane przez murzynów.

Termobarograf, przyrząd zapisujący ciśnienie barometryczne i temperaturę. Por. Meteorologiczne przyrządy.

Termochemja (z greck.), nauka o zjawiskach cieplnych, towarzyszących reakcjom chemicznym. Ilość energji cieplnej, wydzielanej lub pochłanianej przez układ przy tworzeniu się związku chemicznego, wyraża się w kalorjach dużych w przeliczeniu na gramocząsteczkę powstałego związku (ciepło powstawania). Jeżeli w czasie reakcji ciepło wydziela się (r e a k c j a e g z o t e r m i c z n a), ciepło powstawania związku jest dodatnie. W przeciwnym wypadku mamy do czynienia z r e a k c j ą e n d o t e r m i c z n ą, przyczem ciepło powstawania jest ujemne. Do określenia efektów cieplnych reakcyj chemicznych służą równania termochemiczne. Tak np. proces wytwarzania się 1 gramocząsteczki wody z pierwiastków wydziela energję cieplną w ilości 68,38 kaloryj dużych: $H_2 + \frac{1}{2} O_2 = H_2O$ 68,38 kal. Przy wyznaczaniu ciepła reakcji należy uwzględnić również

efekty cieplne reakcyj pobocznych, przebiegających równolegle z główną. Niezależnie od drogi, jaką przeprowadzamy jeden układ ciał w drugi, suma efektów cieplnych pozostaje niezmienna (p r a w o s t a ł o ś c i s u m c i e p l n y c h H e s s a). — Ciepło t w o r z e n i a s i ę związków organicznych wyznacza się, spalając badane ciało w bombie kalorymetrycznej w nadmiarze tlenu; uwzględnić przy tem należy ciepło tworzenia się produktów spalenia. — Ciepło r o z p u s z c z a n i a określa się jako efekt cieplny (dodatni lub ujemny) przy rozpuszczaniu 1 mola ciała w n molach rozpuszczalnika. Różnica ciepła przy zmianie n pozwala wyznaczyć ciepło r o z c i e ń c z e n i a.

Termodynamika, część nauki o cieple, zajmująca się prawami przemiany energji cieplnej na inne formy energji, jak również jakichkolwiek postaci energji na energję cieplną. T. nie obejmuje zjawisk przewodnictwa cieplnego i promieniowania, sięga natomiast do chemji w teorji równowagi roztworów i ciepła reakcji chemicznych. Twórcami t. byli Carnot, Helmholtz, Kelvin, Clausius.

Termoelektryczność, napięcia wzgl. prądy elektryczne, powstające na skutek różnic temperatur pomiędzy spojeniami różnych przewodników metalicznych. Parą metali, dającą największe wartości siły termoelektrycznej, jest antymon i bizmut. S z e r e g t e r m o e l e k t r y c z n y: bizmut, konstantan, nikiel, pallad, platyna, ołów, glin, manganin, miedź, srebro, złoto, żelazo, antymon stanowi takie uszeregowanie metali, że siła termoelektryczna między niemi jest tem większa, im bardziej są one od siebie w tym szeregu odległe, oraz że zawsze w spojeniu ogrzanem prąd płynie od tego metalu, który poprzedza w szeregu metal drugi. Wartości siły termoelektr. wynoszą kilkadziesiąt do 18 miliwoltów na 100° Celsiusa różnicy temperatur pomiędzy spojeniami. Zjawiska t. są przykładem bezpośredniej zamiany energji cieplnej na elektryczną, wydajność urządzeń termoelektr. jest jednak w porównaniu z wydajnością maszyn elektrycznych bardzo mała. T. znajduje szerokie zastosowanie w nauce w postaci termoelementów (ob.) oraz praktyczne w postaci s t o s ó w t e r m o e l e k t r y c z n y c h, jak np. stos Noego, służących do wytwarzania energji elektrycznej, np. do ładowania akumulatorów, do celów szkolnych, a składających się z kilkudziesięciu lub kilkuset spojeń, z których co drugie jest ogrzewane płomieniem gazowym, podczas gdy pozostałe chłodzi się np. prądem powietrza.

Termoelement. Do obu końców przewodnika dolutowane przewodniki z innego metalu tworzą t., zw. także o g n i w e m t e r m o e l e k t r y c z n e m. Ogniwa takie można łączyć szeregowo, wtedy siła elektromotoryczna takiej baterji równa się sumie sił termoelektr. każdego z ogniw z osobna. T. można nadawać różnorodne, dostosowane do potrzeb kształty. Ponieważ w pewnych zakresach temperatur siła termoelektr. jest proporcjonalna do różnic temperatur obu spojeń, używa się t. jako termometrów, np. t. składający się z platyny oraz stopu platyny z rodem wytrzymuje bardzo wysokie temperatury, służy też do pomiarów tychże. Ważne zastosowanie znajdują t. przy pomiarach natężeń promieniowań widzialnych i niewidzialnych. W tym celu buduje się t. w postaci kilkudziesięciu szeregowo ze sobą połączonych ogniw, z cienkich, o małej pojemności cieplnej drucików. Badane promieniowanie pada na skupione na niewielkiej powierzchni np. nieparzyste pokryte czernią spojenia połączonych szeregowo t., ulega absorbcji, zamieniając się na ciepło, kosztem którego powstaje siła termoelektryczna, proporcjonalna do natężenia pochłoniętego promieniowania.

Termofonja (z grec.), wytwarzanie dźwięków na skutek perjodycznych, a szybkich zmian temperatury. Zjawisko to występuje wybitnie w rurach wypełnionych gazem, zamkniętych z jednej strony cienką płytką mikową poczernioną sadzą. Szybkie zmiany temperatury w warstwie przylegającej do płytki wywołujemy przez perjodyczne naświetlanie wiązką światła, przerywaną np. wirującym sektorem. W rurze powstaje wówczas ton o wysokości równej częstości przerw w naświetlaniu płytki na skutek przesłaniania wiązki światła.

Termofor (z grec.), naczynie z blachy, gumy, napełnione gorącą wodą, służy do ogrzewania łóżek, części ciała i t. d.

Termograf (z grec.), ob. Meteorologiczne przyrządy.

Termohypsometr (z grec.), termometr z bardzo dokładną, na $\frac{1}{100}$ część stopnia dzieloną podziałką, obejmującą zakres od 90° do 102° C. Służy do pośredniego wyznaczania wysokości wzniesienia ponad poziom, zastępując niewygodny do transportu barometr rtęciowy. Mierzymy dokładnie temperaturę wrzenia wody w danej miejscowości, której wysokość chcemy oznaczyć, ciśnienie barometryczne jest wówczas równe prężności pary nasyconej w temperaturze wrzenia, odczytanej na t. Znajdujemy tę wartość w tablicach, a ze wzoru barometrycznego na wysokość znajdujemy wysokość wzniesienia (Por. Hypsometrja).

Termokauter, aparat do przypalania i przepalania (przecinania zapom. ciepła) tkanek ustroju. Ciepło powoduje natychmiastowe zatamowanie krwotoku, rana zadana t. pokrywa się strupem i dlatego używa się t. do przecinania tkanek silnie unaczynionych, np. wątroby, nerek, a także do usuwania tkanki zakażonej i nowotworowej. Najbardziej używany jest t. P a q u e l i n'a, gdzie nasadka platynowa rozżarza się pod wpływem benzyny. M i k r o k a u t e r ó w (małych t.) używa się przy operacjach oczu i kosmetycznych. Por. Galwanokaustyka.

Termometr, przyrząd do pomiaru temperatury, wynaleziony w r. 1597 przez Galileusza. Była to bańka szklana zaopatrzona w długą, dwukrotnie zgiętą rurkę. Przy zetknięciu bańki z ciałem cieplejszem, zawarty w niej gaz rozszerzając się wydostawał się z rurki, której koniec zanurzano w wodzie, uchodził przez wodę w postaci pęcherzyków do otoczenia; skoro zaś bańka stygła do temperatury pokojowej, ciśnienie atmosferyczne wciskało na miejsce gazu słup wody odpowiedniej wysokości. W r. 1631 le-

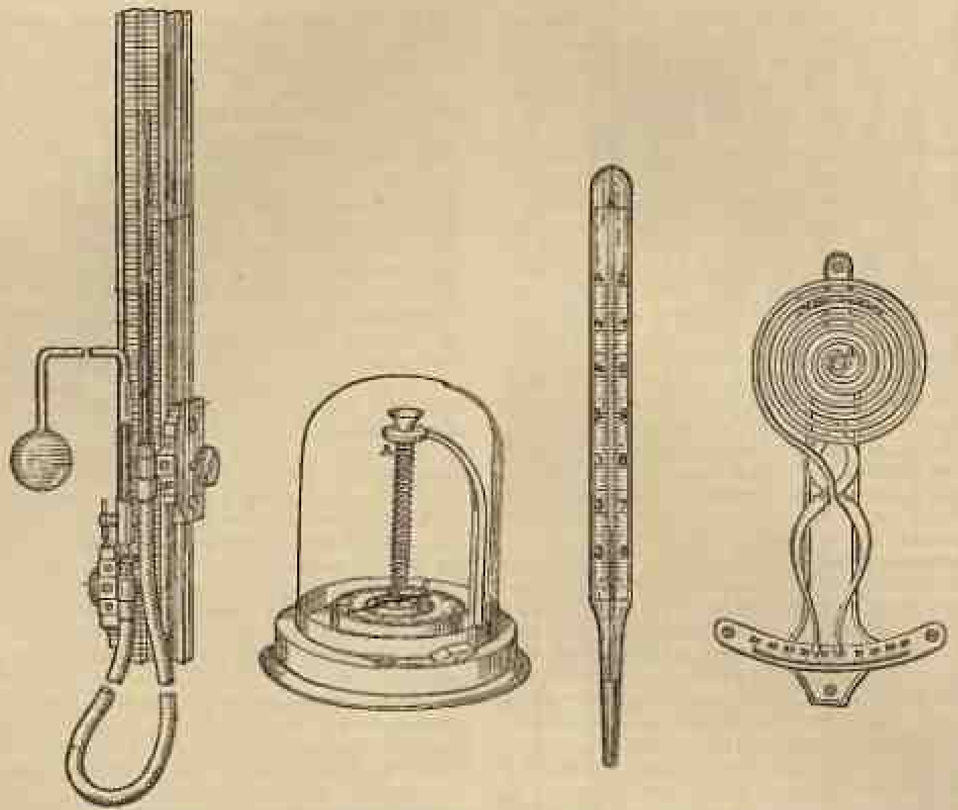

1. Termometr gazowy. 2. T. metalowy Bregueta. 3. T. lekarski. 4. T. maksymalny i minimalny.

karz francuski Jan Rey użył t. z bańką wypełnioną wodą, wskazania temperatury polegały tutaj na rozszerzalności wody, później dopiero jako ciecz termometryczną wybrano rtęć, jako najlepiej się do tego celu nadającą.

Jakakolwiek własność ciał materjalnych, która zależy od temperatury może być podstawą budowy t., pospolicie korzystamy z rozszerzalności cieplnej ciał stałych lub cieczy pod stałem ciśnieniem lub rozprężliwości gazów w stałej objętości. Najwięcej rozpowszechnione w użyciu są t. r t ę c i o w e, ze skalą C e l s i u s a, R é a u m u r a lub F a h r e n h e i t a. T. tym nadaje się wielkości i kształt odpowiedni celom, do których są przeznaczone. Aby t. był c z u j n y, czyli szybko wskazał badaną temperaturę, zwiększa się możliwie powierzchnię bańki t. dbając o to, by celem ułatwienia dopływu ciepła do bańki, ścianki tejże były cienkie. Ważną częścią t. jest rurka kapilarna, przesunięcia słupka rtęci w tejże wskazują bowiem temperaturę. R z e t e l n y m jest t. tylko wówczas, gdy przekrój kapilary jest we wszystkich miejscach jednakowy. Zasadnicze punkty skali (ob. Temperatura) wyznaczamy przez zanurzenie t. w mieszaninie topniejącego lodu i wody oraz w parze ponad wodą wrzącą pod ciśnieniem normalnem. O rzetelności t. można się przekonać, odrywając kawałek słupka rtęci o długości np. 20 podziałek skali; przy przesuwaniu słupka wzdłuż skali, długość jego jest w t. rzetelnym wszędzie jednakowa, zmienna w t. nieprawidłowym. Odstęp podziałek skali odpowiadający 1° C jest zależny od stosunku objętości bańki i kapilary. Do pomiaru temperatur niższych od —30° C używa się t. napełnianych alkoholem, toluolem lub pentanem, w temperaturach wyższych ponad 350° C rtęć może być użytą wtedy, gdy kapilarę wypełnimy gazem nieczynnym, np. azotem. Gaz ściskany wydłużającym się słupkiem rtęci zwiększa swą prężność, powodując podwyższenie punktu wrzenia rtęci. Tym sposobem można t. rtęciowym mierzyć temperatury do 700° C. Niekiedy chodzi o uwidocznienie najwyższej temperatury, jaką w zetknięciu z ciałem wskazywał t., używa się wówczas t. m a k s y m a l n y c h. Takim t. jest np. t. lekarski, w którym kapilara tuż ponad zbiornikiem jest przewężona, rtęć rozszerzając się pod wpływem wzrostu temperatury przeciska się przez owo przewężenie, ale po oziębieniu nie spływa zpowrotem do bańki, koniec górny jej słupka wskazuje temperaturę najwyższą i dopiero przez wstrząśnięcie sprowadzamy rtęć do bańki. Inny typ t. maksymalnego polega na zastosowaniu stalowego słupka wprowadzonego do kapilary. Rtęć rozszerzając się, posuwa go tylko w jednym kierunku, po cofnięciu się słupka rtęci metal pozostaje w miejscu, wskazując najwyższą temperaturę.

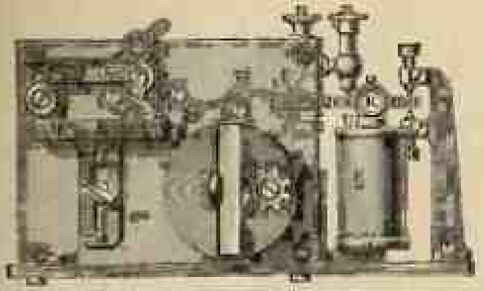

Aparat Morse'a.

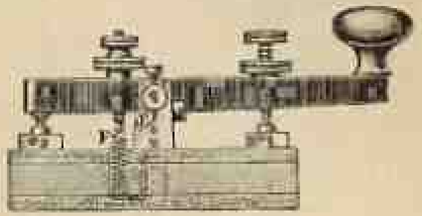

Klucz Morse'a.

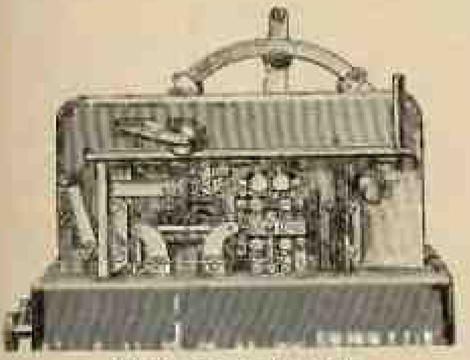

Wysyłacz Wheatstone'a.

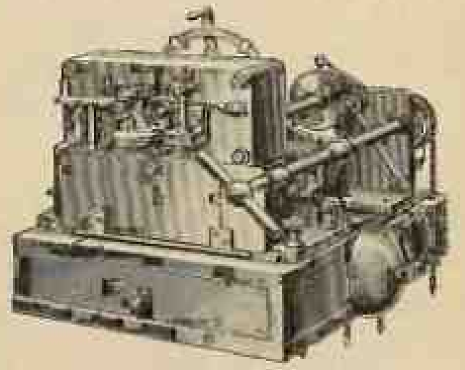

Odbiornik Wheatstone'a.

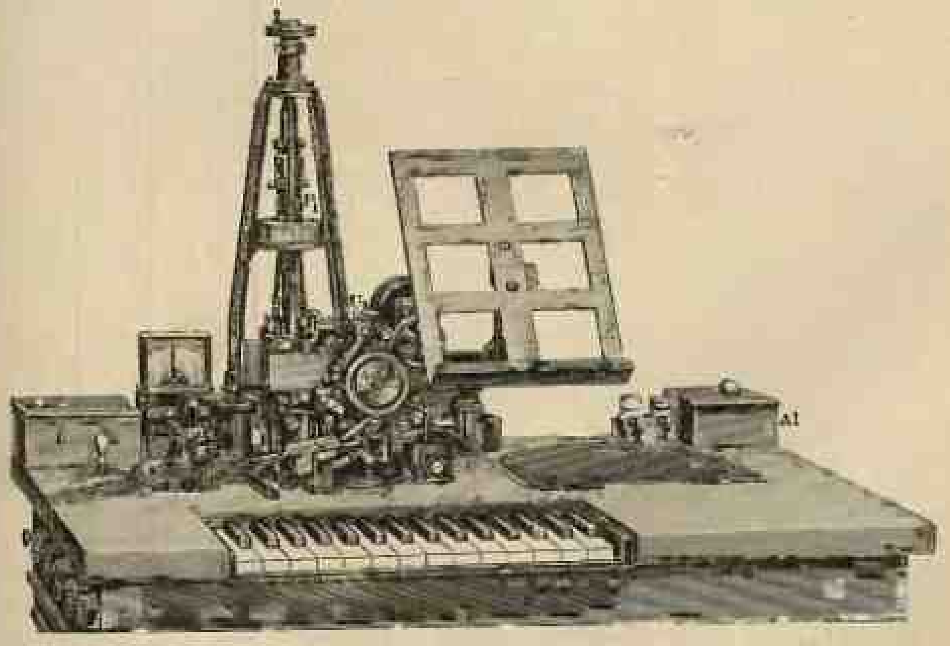

Aparat Hughesa.

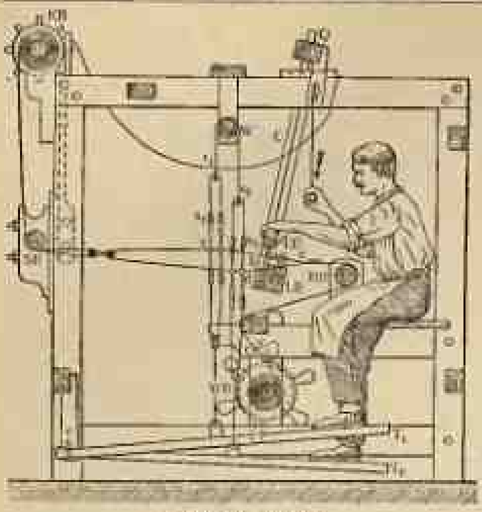

1. Krosno ręczne.

4. Czółenko ręczne.

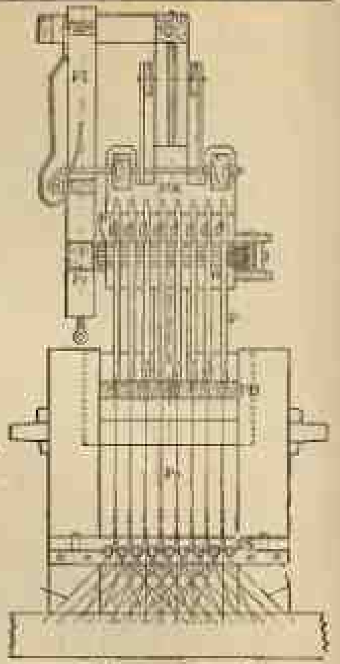

2. Maszyna Jacquarda.

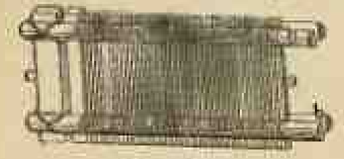

6. Grzebień.

5. Czółenko wózkowe.

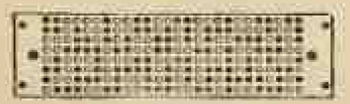

3. Karton Jacquarda.

7. Krosno mechaniczne.

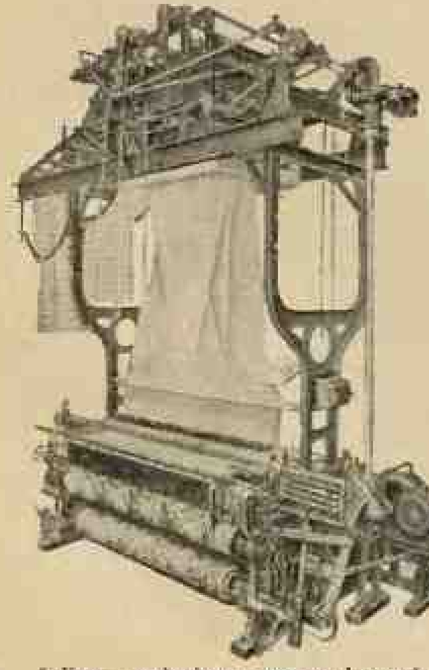

8. Krosno mechaniczne z maszyną Jacquarda.

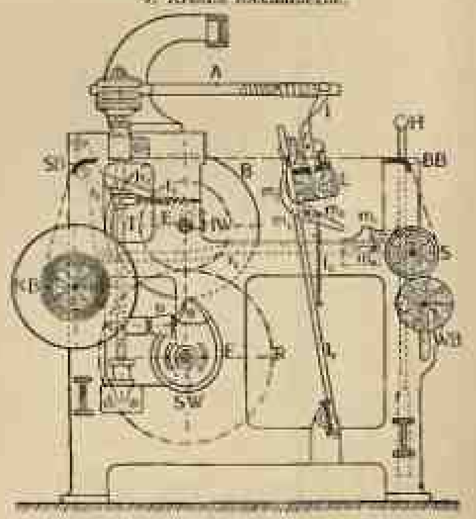

9. Krosno mechaniczne w przekroju.

Jako t. maksymalne i minimalne służą t. metalowe. Do celów naukowych nadaje się t. gazowy, oparty na zmianach prężności gazu zamkniętego w stałej objętości. Ze względu na fizyczne własności gazów można t. gazowego używać zarówno w temperaturach wysokich, jak i niskich; ponieważ współczynnik rozprężliwości gazów jest większy od współczynnika rozszerzalności cieplnej ciał stałych lub cieczy. Odznacza się on dużą czułością. T. gazowy składa się z bańki szklanej, połączonej włoskowatą rurką z manometrem rtęciowym. Pomiar temperatury tym przyrządem uskutecznia się, mierząc manometrem prężności gazu w temperaturach 0° i 100° C. Przyrost prężności dla wspomnianej różnicy temperatur dzielimy na 100 równych części i po zmierzeniu prężności gazu w jakiejś dowolnej temperaturze obliczamy ją na podstawie prawa Gay-Lusaca. Por. Oporowy termometr.

Termonde, miasto, ob. Dendermonde.

Termopenetracja, używanie w celach leczniczych prądu elektrycznego, wnikającego w tkanki.

Termopile („brama cieplych źródeł"), wąwóz nad zatoką Malijską, prowadzący do środkowej Grecji, długi na 3 km, znany z obrony Leonidasa (ob.), który w sierpniu 480 przed Chr. z 300 Spartanami i niewielkim oddziałem innych Greków powstrzymał napór przeważających sił perskich. Dzięki zdradzie Efialtesa przedostali się Persowie na tyły Greków, którzy wszyscy padli na polu walki.

Termos, ob. Izolacyjne naczynia.

Termoskop (z grec.), przyrząd do wykazania zmian temperatury, np. bańka, przechodząca w długą wąską rurkę; kropla rtęci w tejże zamyka określoną objętość powietrza, a przesunięcia kropli wykazują bardzo małe nawet zmiany temperatury bańki i gazu w niej zawartego.

Termostat (z grec.), urządzenie do utrzymywania w niewielkiej przestrzeni stałej określonej temperatury. Np. celem uzyskania 0° C wstawiamy naczynie do mieszaniny wody i lodu, dla temperatur niższych od zera używamy mieszanin mrożących lub skroplonych gazów, wrzących pod atmosferycznem lub niższem od atmosferycznego ciśnieniem, dla temperatur wyższych od 0° C stosuje się ciecze o określonym punkcie wrzenia. Do tego celu służą też naczynia o dużej pojemności, wypełnione zwykle cieczą trudno lotną, np. oliwą, którą ogrzewa się płomieniem gazowym lub piecem elektrycznym, przyczem dopływ gazu lub prąd grzejący przerywa się automatycznie zapomocą termoregulatora gdy oliwa osiągnie żądaną temperaturę, a otwiera się nanowo, gdy temperatura cokolwiek opadnie.

Termoterapja (z greck.), leczenie chorób przy pomocy ciepła i zimna. Używa się do tego ciepłej i zimnej wody, suchego ciepła, gorącego powietrza, aparatów chłodzących, prądu elektrycznego, ciepła żarówek. Por. Diatermja.

Termum, miasto w Etolji, w staroż. Grecji, niedaleko jeziora Trichonis, ośrodek polityczny i religijny związku etolskiego.

Termy Karakalli; 216 po Chr. (Rekonstrukcja).

Termy („gorące źródła", źródła termalne), ob. Cieplice, Mineralne wody. — Publiczne zakłady, zaprowadzone w Rzymie za Augusta przez Agryppę. Zawierały baseny i łazienki na kąpiele, jak również sale dla odczytów, naukowych pogadanek, do ćwiczeń gimnastycznych, zabaw i gier. Łaźnie i łazienki.

Ternatanowie, malajska ludność z Ternate, zmieszana z Jawańczykami, Arabami i tubylcami Celebesu (około 10.000 głów), niegdyś władająca na wyspach Banda, Buru, Buton, Ceram, Halmahera, Mindanao i płn. i wsch. Celebesie.

Ternate, wulkaniczna wyspa w Molukkach, na zach. od Dżilolo, ma 137 km² i ok. 10.000 mieszk., jest do 1579 m wysoka. Miasto portowe T. ma 5.554 mieszk. i pałac sułtański.

Terni, stolica prowincji w Umbrji (Włochy), nad rz. Nerą przy kolei: Rzym—Foligno z 71.442 mieszk., resztkami budowli rzymskich, katedrą z XIII. w., pinakoteką i znacznym przemysłem. Wpobliżu wodospady Velino.

Terno (łac.), przy loterji liczbowej każde zestawienie trzech określonych numerów wśród danych 90-ciu.

Ternowskaja, osada kozacka w okręgu Kubań na Płn. Kaukazie z 12.390 mieszk.

Teron, † 472 przed Chr., od 488 tyran miasta Akragas (Agrigentum) na Sycylji, które przyozdobił wspaniałemi budowlami. Ze swoim zięciem Gelonem zwyciężył Kartagińczyków pod Himerą 480.

Teror, ob. Terror.

Terpander, z Lesbos, na początku VII. w. przed Chr., wynalazca 7-strunnej kitary i twórca liryki doryckiej.

Terpentyna (łac. Terebinthina), mętna, żółtawo-biała, woskowata masa, otrzymywana przez nacinanie drzew szpilkowych, zawiera 5—33% olejku terpentynowego (ob.). Skład t. jest różny, zależnie od gatunku drzewa, z którego została wydobyta. Destylowana z wodą daje olej terpentynowy oraz, jako pozostałość, żywicę. Produktem destylacji bez wody jest kalafonja. T. służy do wyrobu oleju terpentynowego, maści, plastrów, pokostów, lakierów, mydeł żywicznych.

Terpentynowy olej otrzymuje się zapomocą destylacji terpentyny (ob.) z parą wodną. Składa się z pinenu i terpenów, w zwykłej temperaturze lotny, żywicowacieje przy dostępie powietrza wskutek utlenienia. T. o. znalazł zastosowanie głównie jako rozpuszczalnik w prze-

myśle lakierów i pokostów. W lecznictwie stosuje się zewnętrznie przy newralgji i reumatyźmie.

Terpeny $C_{10}H_{16}$, węglowodory cyklowe, szeroko rozpowszechnione w przyrodzie jako składniki olejków roślinnych. Otrzymuje się je z części składowych roślin zapomocą destylacji z parą wodną. Są to ciecze (z wyj. kamfenu) bezbarwne, silnie załamujące światło, w wodzie nierozpuszczalne, przeważnie optycznie czynne. Do najważniejszych t. należą: sylwestren, fellandren, karwon, limonen, pinen, kamfen. W skład olejków roślinnych wchodzą nadto nienasycone węglowodory alifatyczne C_5H_8 t. zw. hemiterpeny, dalej seskwiterpeny $C_{15}H_{24}$ i politerpeny $(C_{10}H_{16})_x$ oraz nienasycone alkohole i aldehydy alifatyczne. Do politerpenów należy kauczuk.

Terpin $C_{10}H_{18}(OH)_2$, alkohol dwuatomowy, powstający z wielu połączeń terpenowych. Tworzy igły, topniejące w 105°. Wodnik t. daje z rozc. kwasem siarkowym terpineol. Przy ogrzewaniu t. z rozc. kwasem siarkowym powstaje terpinol, woni hiacyntów, stosowany w lecznictwie do inhalacji oraz do perfumowania mydeł.

Terpineol, ob. Terpin.

Terpsychora, muza, ob. Muzy.

Terra (łac.), ziemia.

Terra cotta (włos.), tyle, co terrakota.

Terra d'Otranto, ob. Lecce.

Terra incognita (łac.), nieznana ziemia.

Terra rossa (włos. „czerwona ziemia"), bogata w żelazo, czerwona, ilasta ziemia, występująca często w płd. Europie (Kras).

Terra Sancta (łac.), Ziemia Święta, Palestyna.

Terra sigillata (łac.), nazwa ceramiki rzymskiej, barwy przeważnie czerwonej. Wiele naczyń tego gatunku nosi odcisk stempla z imieniem fabrykanta lub wyrabiającego naczynia i stąd też pochodzi nazwa t. s., która nie jest pochodzenia starożytnego. Naczynia użytkowe, jak czarki, talerze, kubki i w. in. mają ostre profile, przypominające profile naczyń metalowych. Naczynia lepszych gatunków są często zdobne dekoracjami plastycznemi, pochodzenia przeważnie (tematowo) hellenistycznego; występują na nich np. nereidy, menady, satyry, centaury, sceny ofiar, winobrania itd., ale także motywy czysto ornamentalne, jak girlandy, gałązki, maski. Ceramika tego rodzaju występuje w Italji i w prowincjach państwa rzymskiego, szczególnie w Galji, Brytanji, Germanji i t. d.

Terracina, miasto w prow. Rzym (Włochy), nad zatoką T. (morze Tyrreńskie) z 12.555 mieszk., szczątkami budowli starożytnych (świątynia Wenus), katedrą z XII. w. i portem.

Terrae missionis (łac.), ziemie misyjne, tereny misyjne, w administracji kościoła katol. zwą się tak kraje, w których niema jeszcze zorganizowanego ustroju kościelnego (hierarchicznego) wedle prawa kanonicznego.

Terrakota (włosk., terra cotta), nazwa figurek z gliny palonej. Były one ulubione w starożytności, gdzie wyrabiano je masowo, początkowo jako dary wotywne dla bóstw i t. p., później dla ozdoby sal i t. d. Wytwarzano je początkowo jako rzeźby, od V. w. prz. Chr. zaczynają się pojawiać formy, również z wypalanej gliny, w których te figurki wyciskano, modelowano, malowano i t. d., przyczem obok bóstw ukazują się postaci kobiet, karykatury i t. d. Najbardziej znane są figurki kobiece z Tanagry (przeważnie z tamtejszych grobów), stąd też nazwa figurki tanagryjskie, a dla techniki określenie koroplastyka (od kora-dziewczyna). Inne sławne manufaktury znajdowały się m. i. w Koryncie, Atenach, Myrinie w M. Azji, Tarencie, na Sycylji, w Rosji płd. i t. d. Wyroby terakotowe znane są i z epok bliższych, np. włoskie popiersia portretowe renesansowe i t. d. Por. Ceramika.

Terramary, osiedla z okresu bronzu w dolinie Padu, otoczone szerokiemi rowami i wałami ziemnemi, wewnątrz których na pomostach podobnych jak przy palafitach stały budynki. Z tego powodu przyjmuje się, że ludność T. przybyła nad Pad z okolic palafitów alpejskich we wczesnym okresie bronzu (koniec 3-go tysiąclecia przed Chr.); podobne t. spotyka się w Hiszpanji, na Węgrzech i Bałkanach.

Terranova, barwna zaprawa budowlana. Służy do wyprawy ozdobnych fasad.

Terranova, 1) (T. di Sicilia, Gela), miasto na Sycylji, w prow. Caltaniasetta, przy kolei: Agrigento—Syrakuzy z 24.311 mieszk., założone w 1230 obok ruin staroż. Geli, ma port. 2) (T. Pausania), miasto na Sardynji, w prow. Sassari, nad morzem Tyrreńskiem z 13.617 mieszk., zabytkowemi budowlami i portem.

Terrarjum, pomieszczenie, służące do hodowli zwierząt lądowych, zbudowane w kształcie domku ze szkła i metalu lub drzewa, często ogrzewane. T. pokojowe do hodowania gadów itp. powinno mieć dno pokryte ziemią, naczynie z wodą, gałęzie do wspinania się dla zwierząt i kamienie ułożone w stos, pod któremi zwierzęta mogą się ukryć.

Terre Haute, miasto w zach. Indianie (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Wabash z 73.500 mieszk., położone w zagłębiu węglowem. Kopalnie gazu ziemnego oraz przemysł młynarski, szklany, maszynowy i handel zbożem.

Terreur (franc.), terror (ob.).

Terrier, rasa psa, ob. Psy.

Terror (łac.), system polityczny, polegający na onieśmielaniu przeciwnika przez stosowanie bezwzględnych środków. Rozróżnia się t. biały, t. j. prawicowy i czerwony, t. j. lewicowy. — Terroryzować, szerzyć postrach, panować przez szerzenie postrachu.

Terrygeniczny osad, osad, którego materjał został wyniesiony z lądu.

Tersanctus (łac.), dosł. po trzykroć święty, wezwanie w kościele katol. stosowane tylko do samego Boga.

Terskij Biereg, nazwa wsch. i płd.-wsch. wybrzeży półwyspu Kola.

Tersteegen Gerhard, niem. poeta religijny, (1697—1769), najwybitniejszy pieśniarz reformacyjny („Geistliches Blumengärtlein inniger Seelen", 1729), wydał nadto „Auserlesene Lebensbeschreibungen heiliger Seelen" (1733—53, 3 t.). Liczne wyd. zbiorowe i oddzielne.

Tersytes, najbrzydszy z Greków pod Troją, zabity przez Achillesa z powodu tchórzliwego występku.

Tersytes, pseudonim Jerzego Bandrowskiego (ob.).

Terszánsky Józef Eugenjusz, pisarz węgier., * 1888, autor realistycznych powieści i nowel z życia drobnomieszczaństwa i proletarjatu: „Do widzenia, kochanie" (1917), „Marci Kakuk" (1923) i i.

Tertianus (łac.), trzydniowy; Tertiana, trzeciaczka, gorączka, występująca co trzeci dzień (ob. Malarja).

Tertium comparationis (łac., „trzecie w porównaniu"), to, w czem się zgadzają dwie rzeczy porównywane między sobą.

Tertium non datur (z łac.), trzeciego wyjścia niema: formuła prawa logicznego o wyłączonym środku: A jest równe lub nierówne B, trzecia możliwość jest wykluczona.

Tertius gaudet (z łac.), trzeci się cieszy (dom. gdy dwóch się kłóci), „trzeci korzysta".

Tertuljan Quintus Septimius Flores Tertullianus, łac. pisarz chrześc., (ok. 160—220), z Kartaginy. Wykształcony retorycznie i prawniczo został ok. 190 chrześcijaninem, ok. 205 przystąpił do sekty Montanusa. Pozostawił pisma apologetyczne, polemiczne i teologiczne. W stylu odznaczał się wielką dowolnością i naginał język łaciński do nowych pojęć i uczuć.

Teruel, stolica prowincji T. w płd. Aragonji (Hiszpanja), nad rz. Guadalaviar, przy kolei: Calatayud—Walencja z 12.878 mieszk., zabytkami architektury i przemysłem.

Terytorjalne wojska, w niektórych państwach o stałem wojsku zawodowem, nazwa wojsk obrony krajowej.

Terytorjalności zasada, w prawie narodów tera, według której uzyskanie władztwa terytorjalnego powoduje uzyskanie suwerenności; w prawie cywilnem i karnem zasada prawna, według której moc obowiązująca ustaw rozciąga się tylko na terytorjum danego państwa, w granicach jednak tego terytorjum zarówno krajowcy jak i cudzoziemcy podlegają ustawom państwowym.

Terytorjalny (łac.), odnoszący się do jakiegoś terytorjum, związany z niem.

Terytorjalny samorząd, zdecentralizowana administracja państwowa dla spraw lokalnych, wykonywana przez organy pochodzące z wyboru i hierarchicznie władzom rządowym nie podległe. O s. t. w Polsce ob. t. 13, str. 49 nn.

Terytorjalny system uzupełnień, polega na wyznaczeniu formacjom okręgów, z których otrzymują rekrutów.

Terytorjum (łac.), obszar kraju w określonych granicach. W Stanach Zjedn. Am. Płn. zwą się t. (territory) aktem Kongresu określone kraje, któremi rządzi gubernator wyznaczony przez prezydenta. Przedstawiciel ich nie posiada prawa głosowania w Kongresie (obecnie: Alaska i Hawai).

Tesalja, płn.-wsch. część staroż. Grecji, ograniczona przez góry: Olimp, Pindos, Otrys i morze Egejskie. Główną rzeką był Peneos. T. dzieliła się na 4 części: Hestiaeotis z miastami Trikka i Gomphi, Pelasgiotis z Larissa i Pherae, Thessaliotis z Pharsalos i Phtiotis. Osobną część stanowił pas nadbrzeżny, Magnesia z Demetrias. — Pierwotna ludność, podbita przez Tesalów, tworzyła warstwę poddanych (penestów). W okresie wojen perskich dominującą rolę odgrywał ród Aleuadów, który trzymał z Persami. Zaciekłe walki tyranów, możnych rodów i miast nękały T. aż ją zagarnął 344 Filip Maced., przyzwany przez Aleuadów. Po bitwie pod Kynoskefalai w 196 przywrócił Rzym niepodległość T.; Konstantyn W. zorganizował w T. odrębną prowincję. Później należała T. do państwa bizantyńskiego od 1400 do Turków, 1881 odstąpiona Grecji.

Tesencos (Teksceucos), jedno z plemion Nahua (ob.), mieszkańcy Texcoco.

Tesin Česky, ob. Cieszyn.

Tesla Mikołaj, fizyk serbski, ur. 1857, od 1882 czynny w Ameryce, odkrywca pola elektrycznego wirującego oraz t. zw. prądów Tesli (ob. niżej).

Tesli prądy, zjawisko prądów elektr. przemiennych o wysokiej częstości drgań. Zwykłym prądem przemiennym o częstości 50 zmian na sek. lub induktorem pobudzamy do drgań elektrycznych obwód, składający się z butelki lejdejskiej i cewki o małym oporze i niedużej ilości zwojów oraz przerwy iskrowej. Współosiowo z cewką obwodu pierwotnego umieszczona jest cewka wtórna (zwykle obie zanurzone w olejui) o wielkiej ilości zwojów. Każda iskra w obwodzie pierwotnym jest w istocie źródłem ciągu drgań elektromagnetycznych, których częstość określona jest przez pojemność i samoindukcję obwodu. Końce uzwojenia cewki wtórnej sprzężonej indukcyjnie z cewką pierwotnego obwodu stają się źródłem prądów o wysokiej częstości i wysokiem napięciu. Prądy te płyną po powierzchni przewodników i nie są dla człowieka niebezpieczne. Znajdują one zastosowanie w elektrotechnice jak i w elektroterapji. Por. Diatermja, Elektroterapja.

Tesmoforje, święto obchodzone w Atenach z początkiem listopada, po zasiewach, przez 5 dni, na cześć Demetry (ob.), przez kobiety zamężne z wykluczeniem mężczyzn.

Tesmoteci, ob. Archonci.

Těsnohlídek Rudolf, powieściopisarz czeski, (1882—1928), autor powieści psychologicznych o dużem poczuciu humoru, m. i. „Poseidon".

Tespis, z Aten, w 2. poł. VI. w. przed Chr., uchodził za twórcę tragedji. Chórowi śpiewającemu dytyramby miał dodać osobnego aktora. Miał objeżdżać na swoim wozie (wóz Tespisa) miasta greckie i dawać przedstawienia.

Tespje (łac. Thespiae), miasto w staroż. Beocji, na zachód od Teb, zburzone przez Kserksesa, a 371 przed Chr. przez Tebańczyków, znane z kultu Erosa, miejsce urodzenia Fryny.

Tessalja, ob. Tesalja.

Tessaloniki, ob. Saloniki.

Tessarotypja, sposób drukowania napisów na mapach, planach i t. p. przy pomocy radełka, zaopatrzonego na obwodzie w czcionki.

Tessera (z łac.-greck., „czworokąt"), kostka albo czworokątna tabliczka, znak rozpoznawczy lub wstępu, sporządzany w starożytności najczęściej z metalu (ołów, bronz).

Tessyn (Tessin, włos. Ticino), kanton w płd. Szwajcarji, graniczący od wsch., płd. i zach. z Włochami, ma 2.813 km² i 152.400 mieszk., w tem 93% Włochów, a 92% katolików. Składa się z 2 krain, przedzielonych przez Monte Ceneri (553 m), a m. wysokogórskiego (3398 m) Sopraceneri i niższego Sottoceneri z jez. Lugańskiem. Rz. Ticino (Tessin) odwadnia T. do Lago Maggiore. Klimat naogół łagodny i wilgotny, roślinność śródziemnomorska. 38,8% czynnych zawodowo trudni się rolnictwem, 30,7% przemysłem, 16,1% handlem i komunikacją. 26% obszaru zajmują nieużytki, 720 km² lasy, 18,4 km² winnice. Główną arterją komunikacyjną jest kolej S. Gotarda. Władzę ustawodawczą sprawuje Wielka Rada, wybierana przez lud na 4 lata. Język urzędowy — włoski; stolica: Bellinzona.

Test (ang. „próba"), ameryk. wyrażenie na oznaczenie „dowodu z eksperymentu psychologicznego". Por. Inteligencji badanie, Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Testaccio, Monte, pagórek w Rzymie.

Testacea, grupa pełzaków (korzenionóżek), budujących domki.

Testacella Cuv., rodzaj ślimaka płucodysznego, drapieżnego o małej uszkowatej muszli. Około 10 gat. w Europie płd. T. haliotidea Drap. żółto brunatna, plamista, 7,5 cm dł. (skorupa 6 cm) żyje pod ziemią, żywi się dżdżownicami.

Testact (ang. test próba), ustawa, wydana przez Karola II. 1673 pod presją parlamentu, mocą której każdy urzędnik zobowiązany był zeznać pod przysięgą, że nie wyznaje katolicyzmu. Zniesiona 1829.

Testament, rozporządzenie ostatniej woli, w którem spadkodawca ustanawia dziedzica. Spadkodawca musi w chwili sporządzania t. posiadać zdolność prawną sporządzenia t.; nie mają jej małoletni (w b. zab. austr. poniżej lat 18, w b. zab. pruskim poniżej lat 16, w b. zab. ros. nieletni po ukończeniu lat 16 może testować jedynie co do połowy swego majątku), umysłowo chorzy, pijani, marnotrawcy i t. d. T. urzędowym nazywamy t. spisany przez notarjusza wobec świadków; t. mistycznym, t. napisany przez spadkodawcę i złożony pod pieczęciami u notarjusza; t. prywatnym, t. napisany własnoręcznie przez testatora. T. wspólny jest rozp. ost. woli sporządzonem w jednym dokumencie przez małżonków. Ten rodzaj t. stanowi często t. wzajemny. T. ustny (w b. zab. austr., w innych nieznany) wymaga obecności trzech świadków. T. uprzywilejowanemi nazywamy t. sporządzone w czasie żeglugi, w miejscach, gdzie panuje zaraza, na wojnie i t. p. Por. Spadkowe prawo, Wydziedziczenie, Zapis.

Testament dwunastu Patrjarchów, utwór z I. w. po Chr., pochodzenia żydowskiego, doszedł do nas w języku greckim i armeńskim, zawiera życiorys i proroctwa dwunastu synów Jakubowych, opowiedziane przez nich samych.

Testament polityczny, wskazania panujących lub mężów stanu, mające na celu wyświetlenie ich działalności lub pouczenie następców o zasadach postępowania na przyszłość.

Testament Stary i Nowy, ob. Biblja.

Testamentowy dziedzic, osoba powołana do spadkobrania w testamencie.

Testamentu wykonawca, osoba ustanowiona przez spadkodawcę dla przeprowadzenia woli testatora wyrażonej w testamencie.

Testator, spadkodawca, pozostawiający testament.

Testes (testiculi, łac.), jądro (ob.).

Testiculus (łac.), jądro.

Testimonium (łac.), świadectwo. T. maturitatis, św. dojrzałości. T. morum, św. moralności. T. paupertatis, św. ubóstwa.

Teston (franc., włosk. testone, angiel. testoon), moneta srebrna, we Włoszech najpierw 1465 ze złota, jako ducato, od r. 1471 z srebra, jako Grosso da Venti Soldi; od 1513 bita we Francji, gdzie 1575 przechodzi w franka (quart d'écu), o wart. 20 soldów. Naśladowano ją w Anglji, Szwabji, Szwajcarji i innych krajach.

Testudinaria Salisb. (skałowój), rodzaj należący do rodziny Dioscoreaceae. Jedyny gatunek T. elephantipes Burch. ma kłącze ważące niejednokrotnie 300 kg. W płd. Afryce służy do wyrobu chleba hotentockiego.

Testudo (łac.), żółw. — U staroż. Rzymian rodzaj maszyny wojennej (ob.), także tyle, co lira; w XV.—XVII. w. nazwa łacińska lutni.

Têt, przybrzeżna rzeka w depart. Pyrénées Orientales (Francja), długa 120 km. Wypływa w Pirenejach (Puy de Prigue, 2810 m), uchodzi poniżej Perpignan do morza Śródziemnego.

Tetanja (spazmofilja, z grec.), tężyczka, choroba, występująca szczególnie u dzieci i charakteryzująca się skurczami mięśni. T. jest w związku z brakiem hormonu, wydzielanego przez gruczoły przytarczyczne. Może też powstać przy natężonem oddychaniu, jako t. zw. t. hyperwentylacyjna. Dyspozycję do skurczów tężyczkowych rozpoznajemy przez objaw Chwostka (przy uderzeniu młoteczkiem na nerw twarzowy powstaje skurcz mięśni twarzy), przez objaw Trousseau'a (przy zaciśnięciu ramienia powstaje skurcz w mięśniach palców i ręka układa się jak ręka akuszera przy badaniu), oraz przez objaw Erba (skurcz mięśni przy drażnieniu prądem galwanicznym o słabem napięciu). Przy t. powstają skurcze mięśniowe ogólne, podobne do epilepsji, lub skurcze pojedynczych grup mięśniowych, a także mięśni krtani, co może spowodować zamknięcie się głośni, a tem samem groźne objawy duszności. Leczenie polega na podawaniu hormonu przytarczycznego oraz wapnia.

Tetanus (łac.), tężec (ob.).

Tête à tête (franc., „głowa przy głowie"), poufne spotkanie, rozmowa w cztery oczy.

Tetera Morzkowski Paweł, ataman kozacki w XVIII. w., w czasie buntu Chmielnickiego, jeden z zaufanych jego pułkowników. Po śmierci Boh. Chmielnickiego T. dążył do porozumienia z Polską, w dużej mierze przyczynił się do zawarcia umowy hadziackiej 1658. Od 1660 pisarz zaporoski, od 1663 hetman zatwierdzony przez króla. Czując się bezsilnym wobec wrogich Polsce nastrojów zrzekł się hetmaństwa 1665, osiadł w Warszawie i tu przyjął polskie nazwisko Morzkowski.

Teterów (Teterew), prawoboczny dopływ Dniepru na Ukrainie, długi 336 km (żeglowny 26 km), wypływa na płn.-wsch. od Żytomierza, uchodzi 2 ramionami poniżej ujścia Prypeci. Dopływy: Hniłopiat, Hujwa, Kodra, Zdwiż oraz Kamionka, Irsza i Żerew.

Tetmajer-Przerwa, 1. Józef, pol. poeta i matematyk, (1814—1880), walczył w powstaniu listopadowem, wydał „Pieśni" (1829) i „Poezje historyczne" (1830), autor popularnej pieśni „Jak wspaniała nasza postać..." Prace matematyczne francuskie (1853—61) i polskie (w wydawnictwach Krak. Akademji Umiejętności).

2. Włodzimierz, malarz pol., (1862—1923), kształcił się w Akademji wiedeńskiej i krakowskiej, w Monachjum u Wagnera, w Paryżu i ponownie w Krakowie pod kierunkiem Matejki. Przebywał dłuższy czas w Rzymie. 1890 osiadł w Bronowicach pod Krakowem, żyjąc wśród ludu. Główne dzieła: „Kołysanka", „Z nad Wisły", „Kolędnicy", „Noc letnia", „Święcone", tryptyk „Kolęda", „Wesele", polichromja kaplicy królowej Zofji na Wawelu i jednej z kaplic w kościele Marjackim. Obrazy jego odznaczają się żywym kolorytem, przesyconym światłem i słońcem. — Był też politykiem, ludowcem, posłem do parlamentu austr.

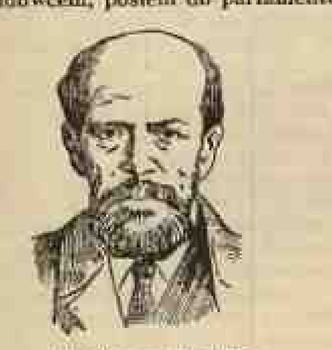

K. Przerwa-Tetmajer.

3. Kazimierz, poeta pol., ur. 1865, studja uniw. w Krakowie i Heidelbergu. Znakomity liryk, jeden z naczelnych poetów Młodej Polski. Jako epik zwany Homerem Skalnego Podhala (skąd pochodził). Pierwsze utwory ogłaszał od r. 1886. Charakterystykę ob. t. 13, str. 234. Główne utwory: „Poezje", serje I—VII (1891, 1894, 1898, 1900, 1905, 1910, 1912, po kilka wydań, wyd. zbior. w 4 t., 1923), „Poezje wybrane" (1912, wyd. jubil.); „Na Skalnem Podhalu", serje I—V (1903—1910, wyd. jubil. w jednym tomie); „Maryna z Hrubego" (1909) i „Janosik Nędza Litmanowski" (1910, razem p. t. „Legenda Tatr", 1912); „Koniec epopei" (1913—17, 4 t., na tle wojen Napoleońskich). Nadto ważniejsze: powieści i nowele: „Ksiądz Piotr" (1896), „Anioł śmierci" (1898, 2 t.), „Melancholja" (1899), „Otchłań" (1900), „Panna Mery" (1901), „Zatracenie" (1905), „Król Andrzej" (1909), „Gra fal" (1910), „Romans panny Opolskiej z panem Główniakiem" (1912); dramaty: „Sfinks" (1893), „Mąż poeta" (1893), „Zawisza Czarny" (1901), „Rewolucja" (1906), „Judasz" (1917); szkice: „Bajeczny świat Tatr" (1906), „Szkice" (1910), „O żołnierzu polskim" (1915), „Notatki literackie" (1916), „Na śmierć Henryka Sienkiewicza" (1916), „Aforyzmy" (1918). Studja o T.: A. Drogoszewskiego (1899), J. Lorentowicza (1913), Z. Dębickiego (1927).

Teton, plemię Dakota z nad Missisipi i Missouri (około 14.000 głów), niegdyś koczujący łowcy bizonów.

Tetovo, miasto w okręgu Skoplje (Jugosławja), na krawędzi kotliny górnego Wardaru, panuje nad przejściem przez Šar Planina do Prizren, przy kolei: Skoplje—Ochryda z 18.181 mieszk. i przemysłem.

Tetra (greck.), cztero...

Tetrabranchiata, rząd głowonogów, ob.

Tetrachord (tetrakord), postęp czterech tonów, podstawa skali starogreckiej, wzięty albo w porządku diatonicznym, albo z ominięciem jednego tonu, byle tylko skrajne tony tworzyły czystą kwartę: np. c, d, e, f względ. c, cis, d, f. Por. Grecka muzyka.

Tetrachromja (greck.), druk czterobarwny.

Tetrada, u mchów, paproci oraz roślin kwiatowych cztery spory względnie ziarna pyłku, powstałe przez podział jednej komórki macierzystej.

Tetradrachma (tetradrachmon), moneta 4-drachmowa (ob. Drachma).

Tetradymit, minerał, siarczek bizmutu i telluru o składzie: Bi_2Te_2S, występujący w romboedrycznych kryształach, często w poczwórnych bliźniakach (stąd nazwa) lub w skupieniach blaszkowatych barwy białej aż do stalowo-szarej. Tw. 1—2. Występuje w płn. Karolinie, Wirginji i t. d.

Tetraedr, synonim czworościanu (ob.), por. Kryształ.

Tetraedryty, grupa minerałów dosyć pospolitych o połysku metalicznym, zawierają miedź i siarkę, prócz tego antymon lub arsen, ponadto w ilościach zmiennych cynk, żelazo, srebro, rtęć. T. są podstawowemi minerałami dla eksploatacji miedzi, z t. srebrowych i rtęciowych wydobywa się srebro i rtęć. Pod względem chemicznym można je uważać za połączenia drobin pirargirytu (Cu_3SbS_3) i stefanitu ($CuZn_2SbS_4$), przyczem miedź pirargirytu może być zastąpiona przez srebro, na miejsce cynku w stefanicie może wstąpić rtęć, żelazo lub miedź. Do najważniejszych należą t. zwyczajny, spanjolit, frajbergit, tenantyt i t. arsenowy.

Tetragonalny układ, w krystalografji, ob. Kryształ.

Tetragonia L. (trętwian), rodzaj roślin z rodziny Aizoaceae, rośnie na półkuli płd. nad brzegami mórz. T. expansa Murr. z Australji hodowany w Europie na jarzynę.

Tetragonolobus Scop. (trzyborcznik), roślina motylkowa. T. purpureus Mönch. z krajów śródziemnomorskich, w Anglji hodowany

na jarzynę. T. siliquosus L. o kwiatach białych, rośnie w Europie środk. i w pln. Afryce, stanowi dobrą roślinę łąkową.

Tetragrammaton (greck. zawarty w czterech literach), nazwa Boga, który w języku hebrajskim, greckim i łacińskim jest zawarty w czterech literach (Jhvh, Teos, Deus).

Tetrakisheksaedr (z grec.), 24-rościan, występuje na kryształach, należących do układu regularnego; p. Kryształ.

Tetrakord, ob. Tetrachord.

Tetraktys (z greck.), liczba cztery, która u pitagorejczyków uchodziła za świętą; także liczba dziesięć, którą można uzyskać przez dodanie czterech pierwszych liczb 1+2+3+4. Symbolem t. było dziesięć punktów ułożonych w nast. sposób:

```
   *
  * *
 * * *
* * * *
```

Tetralin $C_{10}H_{12}$ (c z t e r o h y d r o n a f t a l i n), powstaje przy uwodorzeniu naftalinu zapomocą wodoru pod ciśnieniem w obecności niklu. T. znalazł zastosowanie jako rozpuszczalnik oraz jako materjał pędny do motorów.

Tetralogja (z grec.), ob. Trylogja.

Tetrametr (z greck. „tetra" — cztery i „metron" — miara), wiersz, składający się z czterech metrów: jambów, trochejów lub anapestów. Por. Metryka.

Tetrao tetrix (Lyrurus tetrix), ob. Cietrzew.

Tetrao urogallus, ob. Głuszec.

Tetraonidae (głuszcowate), rodzina ptaków grzebiących (ob. Grzebiące).

Tetrapanax K. Koch (c z t e r o s i ł), rodzaj z rodziny Araliaceae. Jedyny gatunek T. papyrifera K. Koch. rośnie na Formozie. Jest to niskie drzewo o długoogonkowych, dłoniasto wycinanych liściach.

Tetraphis Hedw. (c z t e r o z ą b), mech o drobnej czteroząbkowej puszce. T. pellucida Hedw. tworzy darnie w lesie, wytwarza rozmnóżki służące do rozrodu wegetatywnego.

Tetrapoda (c z w o r o n o g i), nazwa kręgowców, chodzących na czterech nogach.

Tetrarcha, w państwie helenistycznem jeden z czterech władców kraju; w Judei t. zwano książąt dzielnicowych.

Tetrastych (z greck.), strofa, składająca się z czterech wierszy.

Tetratlonowy (czterotionowy) kwas, ob. Siarki związki.

Tetraxonia, p. Gąbki.

Tetrobol, moneta 4-obolowa, ob. Obol.

Tetrodontidae, rodzina ryb nagoszczękich (Gymnodontes). Ciało pokryte kolcami, szczęki podzielone wystają jakby 4 zęby. P r z e k r ę t w a f a b a k (Tetrodon fahaka L.), 25 cm dł., kulista, czarniawo-modra, żółto pręgowana, żyje w morzu Śródziemnem. Wchodzi do Nilu podczas wylewu. Dzieci egipskie suszą ją i używają jako piłki.

Tetronal $(C_2H_5)_2C(SO_2C_2H_5)_2$, związek podobny zarówno pod względem budowy chemicznej, jak i własności do sulfonalu (ob.). Działa nasennie.

Tetrozy $C_4H_8O_4$, pierwsze wytwory utlenienia erytrytów (alkoholi czteroatomowych). T. dzielą się na a l k o h o l o a l d e h y d y czyli aldotetrozy oraz a l k o h o l o k e t o n y czyli ketotetrozy. Tworzą ciała syropowate, rozpuszczalne w wodzie i alkoholu, smaku słodkiego. Ze względu na podobieństwo do monosacharydów, zaliczono t. (jak również i biozy, triozy, pentozy) do węglowodanów.

Tettawen, ob. Tetuan.

Tetuan (arab. T i t a w a n, berb. T e t t a w e n), miasto w pln. Marokku, od 1912 stolica hiszp. Marokka, 35 km na płd. od Ceuty z 43.000 mieszk. i przemysłem. Portem jest R i o M a r t i n (J e l u). Do Hiszpanji należy T. od 1860, w 1925 toczyły się o niego zacięte walki.

Tetyda, 1. siostra i żona Okeanosa (ob.). 2. grecka bogini morza, córka Nereusa, żona Peleusa, matka Achillesa.

Tetyda, określenie wprowadzone przez E. Suessa na wielkie morze Śródziemne formacyj mezozoicznych i starszego trzeciorzędu (rozciągające się od środk. Ameryki, przez Ocean Atlantycki i płd. Europę do płd. Azji), którego pozostałością jest obecne europejskie morze Śródziemne.

Tetzel Jan, niem. teolog katol., dominikanin, (ok. 1465—1519), swemi kazaniami o odpustach spowodował wystąpienie Lutra ze słynnemi tezami w r. 1517.

Teubner Benedictus Gotthelf, księgarz niem., (1784—1856), prowadził w Lipsku drukarnię oraz wydawnictwo (dotąd istniejące) dzieł z dziedziny archeologji klas. („Bibliotheca Teubneriana"), sztuki, historji liter., filozofji, nauk przyrodn. i t. d.

Teuco (R i o T.), lewe odgałęzienie Rio Berme.

Teucrium L. (o ż a n k a), roślina wargowa, kwiaty bez wargi górnej, występuje na całej ziemi, szczególnie w krajach śródziemnomorskich. T. chamaedrys L. (o. w ł a ś c i w a) o purpurowych kwiatach rośnie tylko w płd. części Polski. T. marum L. z płd. Europy o różowych kwiatach i filcowatych liściach ma zapach kamfory, woń zwabia koty, ma zastosowanie w lecznictwie. T. scordium L. (o. c z o s n k o w a) o purpurowych kwiatach rośnie na torfowiskach, ma zapach czosnku, używana w medycynie.

Teukros, w grec. mitol. 1. syn boga rzecznego Skamandra, pierwszy król Troady, stąd T e u k r o w i e, Trojańczycy. 2. Syn Telamona i Hezjony, najlepszy strzelec pod Troją, założyciel Salaminy na Cyprze.

Teurgia (z grec.), umiejętność zaklinania bogów i demonów. Ob. Magja.

Teutobod (Teutobodus), król Teutonów, dostał się 102 przed Chr. pod Aquae Sextiae do niewoli rzymskiej.

Teutoburski Las, lesiste pasmo górskie w Średniogórzu niemieckiem, długie 110 km, szer. 3—10 km w Westfalji, Hannowerze i Lippe, na dziale wodnym Wezery i Ems, wysokie do 468 m, a zbudowane ze skał formacji kredowej. W zach. części zwie się T.: L i p p i s c h e r W a l d, we wsch. zaś O s n i n g. — 9—11 września 9 r. po Chr. zostały w T. zniesione 3 legjony rzymskie pod Varusem przez wodza Cherusków Arminjusza (Hermana, pomnik jego na górze Grotenburg, 386 m).

Teutonowie, lud germański osiadły na zach. wybrzeżu Holsztynu, znany przez współudział w wyprawie Cymbrów. Pobici i zniszczeni pod Aquae Sextiae 102 przed Chr. Część T. osiedliła się nad Menem.

Tevere, włoska nazwa Tybru.

Tewfik Pasza, 1. M e h e m e d, kedyw Egiptu, (1852—1892), przez popieranie Francji i Anglji spowodował rozruchy, od 1882 zupełnie zależny od Anglji.

2. A h m e d, polityk turecki, ur. 1845, 1882 poseł w Atenach, 1884 w Berlinie, 1895 i 1908—9 minister spraw zagr., 1909 i 1918—19 w. wezyr, 1910—13 poseł w Londynie.

Texarkana, miasto w Arkanzas (Stany Zjedn. Am. Pln.), wpobliżu Red River z 9.195 mieszk., zrośnięte z miastem T. w stanie Texas z 12.080 mieszk. i przemysłem.

Texas (T e k s a s), największy stan Unji pln.-ameryk., na granicy Meksyku i nad zatoką Meksykańską z 688.643 km² i 5,487.000 mieszk. L a g u n o w e wybrzeża T. są bagniste i piaszczyste, za niemi rozciąga się żyzna nizina, teren uprawy bawełny z kopalniami nafty. Nizina ta przechodzi zkolei w pagórkowate prerje, a te na pln.-zach. w kraj górzysty i płytowy L l a n o e s t a c a d o, słabo nawodniony i pustynny. Granice T. tworzą rzeki: Red River, Sabine i Rio Grande del Norte. K l i m a t jest naogół gorący i z wyjątkiem wybrzeży, zdrowy; r o ś l i n n o ś ć stepowa.

Wśród l u d n o ś c i jest 15,9% murzynów, 2.100 Indjan, Polaków 19.580. Uprawia się głównie bawełnę (w 1927 r. 4,300.000 bali), kukurydzę, pszenicę, ryż, trzcinę cukrową i owies. Poza tem jest T. głównym terenem h o d o w l i b y d ł a w Stanach Zjedn. G ó r n i c t w o dostarcza nafty, gazu ziemnego, siarki, węgla i rtęci. Głównym portem jest G a l v e s t o n, największym rynkiem bawełnianym świata H o u s t o n, stolicą i siedzibą uniwersytetu stanowego A u s t i n, z innych wielkich miast wymienić trzeba: Dallas, San Antonio, Fort Worth i El Paso. Do Senatu Unji wysyła T. 2, do Izby deputowanych 18 przedstawicieli.

T. należał pierwotnie do meksyk. prow. Tamaulipas, w 1835 ogłosił się niezależnym, lecz wojsko meksyk. pobiło Texańczyków w 1836. W 1845 przyłączył się do Stanów Zjedn., Meksyk po wojnie ze Stanami zrzekł się T. w 1848.

Texcoco, część stanu Meksyk w Meksyku, nad płytkiem j e z i o r e m s ł o n e m T. z miastem T., które jako A c o l h u a c a n było głównym ośrodkiem kulturalnym Azteków.

Texel, wyspa na morzu Północnem u wybrzeża Pln. Holandji ze 184 km² i 7.378 mieszk. oraz portem O u d e S c h i l d. W 1673 pobił tu Ruyter liczebnie silniejszą flotę ang.-francuską pod Ruprechtem, ks. Palatynatu.

Teyde, Pico de, ob. Teneryfa.

Teza (z greck.), zdanie, wymagające dowodu, twierdzenie naukowe.

Tezauryzacja (ang. hoarding), prymitywny sposób oszczędzania, polegający na gromadzeniu szlachetnych kruszców lub pieniędzy w fizycznem posiadaniu oszczędzającego („chłopska pończocha"). T. stanowi objaw gospodarczy ujemny, albowiem usuwa z obrotu gospodarczego środki obiegowe lub ich podstawę, t. j. kruszec, i występuje w okresach upadku zaufania do instytucyj kredytowych lub do stałości waluty.

Tezeusz, zwyciężający centaura (Wiedeń).

Tezeusz (Theseus), najsławniejszy z herosów ateńskich, syn króla Aten, Egeusza i Aitry, wychowany u ojca Aitry, króla Pitteusa w Trezenie. W drodze do domu pokonał szereg rozbójników. Uwolnił Ateny od byka maratońskiego. Kiedy posłowie Minosa przybyli po daninę roczną z 7 młodzieńców i z 7 dziewic, wyruszył T. wraz z nimi na Kretę i zabił tam przy pomocy Arjadny (ob.) Minotaura (ob.). Po śmierci Egeusza zjednoczył gminy Attyki w jedno państwo z Atenami jako stolicą. Brał udział w wyprawie Argonautów i w polowaniu kalidońskiem. W wyprawie Heraklesa przeciw Amazonkom pozyskał Antjopę, z którą miał syna Hipolita. Drugą jego żoną była Fedra. Swemu przyjacielowi Pirytousowi pomógł pokonać Centaurów i towarzyszył mu do podziemia, celem uprowadzenia Prozerpiny, co się nie udało. Kiedy po powrocie do domu zastał na tronie Menesteusa, udał się na Skyros, gdzie go król Lykomedes zrzucił ze skały. Popioły jego przewieziono do Aten i pochowano w zbudowanej na jego cześć świątyni (Tezeion).

Tęcza, barwny łuk na chmurach deszczowych oświetlonych bocznie promieniami słońca. T. występuje albo jako jeden łuk, w którym barwa skrajna czerwona jest od środka łuku kołowego odległa o 42°, a ku dołowi idą kolejno barwy: pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, fioletowa, albo też składa się z dwóch lub więcej łuków współśrodkowych. W łuku pobocznym t. porządek barw jest odwrócony, t. zn. zawsze sąsiadują ze sobą barwy czerwone, przyczem kąt łuku czerwonego wynosi 51°. Środkiem łuku jest punkt, w którym linja prosta, przechodząca przez słońce i obserwatora

przecina nieboskłon; jest nim niejako cień obserwatora. **P o w s t a w a n i e** t. tłumaczymy załamaniem, odbiciem i rozszczepieniem światła białego w kropelkach wody, tworzących chmury. Od wielkości kropel i warunków oświetlenia zależy natężenie barw t. i szerokość jej łuku. Łuk główny t. powstaje na skutek jednokrotnego odbicia światła we wnętrzu kropli, łuk poboczny tworzą promienie dwukrotnie odbite.

Tęcza, czasopismo tygodniowe (od r. 1932 miesięcznik), wydawane od r. 1927 przez księgarnię Św. Wojciecha w Poznaniu, pod redakcją kolejno Emila Zegadłowicza, Jerzego Drobnika, Józefa Kisielewskiego.

Tęcznik, p. Szczypawki.

Tęczówka (iris), ob. Oko ludzkie.

Tęczówki schorzenia, dotyczą zmian chorobowych w tęczówce oka. **Z a p a l e n i e** t. (**i r i t i s**) jest bardzo bolesne, oko jest zaczerwienione i łzawi, tęczówka staje się mętna i może się zróść z brzegiem soczewki, czemu można zapobiec przez wczesne leczenie. Zupełny zrost prowadzi do wzmożenia ciśnienia śródgałkowego i jaskry. Zap. t. powstaje najczęściej na tle reumatycznem, gruźliczem, luetycznem i trypowem, często zdarzają się nawroty choroby. **L e c z e n i e** miejscowe polega na stosowaniu atropiny, celem rozszerzenia źrenicy i ciepłych okładach, leczenie ogólne zwalcza przyczynę choroby. Przy zranieniach oka może powstać **w y p a d n i ę c i e** t. Czasem zdarza się wrodzony **b r a k** zupełny t. lub jej części, tak, iż w obwodzie t. powstaje ciemna szczelina (koloboma tęczówki).

Tęczówki wycięcie, ob. Iridektomja.

Tęczyn, ob. Tenczyn.

Tęczynek, ob. Tenczynek.

Tęczyński Jan, wojewoda sandomierski, wysłany został w 1561 do Szwecji, celem pozyskania jej do przymierza z Polską. Tam zakochał się w księżniczce Cecylji, siostrze Eryka XIV., poczem gdy w 1562 po raz drugi udał się do Szwecji celem zaślubin, został przez Duńczyków na morzu schwytany i uwięziony w Kopenhadze, gdzie zmarł. Jemu to poświęcił powieść „Jan z Tęczyna" J. U Niemcewicz i Kochanowski specjalny wiersz.

Tęgoborski Ludwik, ekonomista pol., (1792—1857), urzędnik w Księstwie Warsz. i Królestwie Kongres., później w ros. służbie dyplomat. (Gdańsk, Wiedeń). Po powrocie do Rosji członek rady państwa. Autor wielu książek z dziedziny handlu m. in. „Etudes sur les forces productives de la Russie" (1851—55, 4 t.) i in.

Tęgopokrywe, inaczej chrząszcze, ob.

Tęgoskór, grzyb, p. Scleroderma.

Tętna przyspieszenie, ob. Tachykardja.

Tętna zwolnienie, ob. Bradykardja.

Tętniak, ob. Aneurysma.

Tętnice, ob. Arterje.

Tętno (z łac. **p u l s**), faliste podnoszenie się tętnic, powstałe przez wypełnienie tętnic krwią, wypychaną z serca (por. Krwiobieg). Ilość tętna jest, nawet u zdrowych ludzi, zmienna, przy ruchach większa, w spokoju mniejsza; przeciętnie wynosi u człowieka 74 uderzeń na minutę, u noworodka 130, u słonia 26, u konia 36 do 50, u ptaków 170 i więcej. Przyrząd, który rysuje krzywą t. nazywa się **s f y m o g r a f** (por. art. i rys. Krwiobieg). T. może być 1. **s z y b k i e** (**t a c h y k a r d i a**): przy gorączce, wysiłkach fizycznych, nerwicach serca i osłabieniu mięśnia sercowego i **z w o l n i o n e** (**b r a d y k a r d i a**): przy żółtaczce, wzmożonem ciśnieniu śródczaszkowem, zwyrodnieniu mięśnia sercowego i t. d.; 2. **r e g u l a r n e i n i e r e g u l a r n e**, zależnie od czasu występowania po sobie skurczów serca; 3. **d u ż e i m a ł e**, zależnie od ilości krwi wyrzucanej przez serce do obwodu; 4. **t w a r d e i m i ę k k i e**, co stwierdzamy uciskając tętnicę i oceniając przytem siłę potrzebną do jej uciśnięcia; 5. **s z y b k i e** (**pulsus c e l e r**) powstaje jeśli fala szybko narasta i opada, co zdarza się przy niedomykalności zastawek aorty.

Tężec (**t e t a n u s**), długotrwały kurcz mięśni prążkowanych występujący przy histerji, tetanji, zatruciu strychniną, oraz jako samoistna choroba wywołana zakażeniem rany przez **b a k t e r j e t ę ż c a**. Bakterje te znajdują się szczególnie w ziemi ogrodowej i kurzu ulicznym. Ich jad powoduje m. i. **k u r c z ż w a c z y** (**t r i s m u s, s z c z ę k o ś c i s k**), **o p i s t o t h o n u s** (**t ę ż e c t y l n y**) t. j. kurcz mięśni karku i grzbietu, oraz **k u r c z m i ę ś n i t w a r z y**, tak, iż chory wygląda jakby się śmiał (risus sardonicus, **ś m i e c h s a r d o n i c z n y, k u r c z o w y**). Śmierć następuje przez porażenie oddychania. **S u r o w i c a p r z e c i w t ę ż c o w a** ma znaczenie tylko profilaktyczne i powinno ją się zawsze na czas stosować przy zranieniach zanieczyszczonych ziemią i pyłem ulicznym. Choroba jest zwykle śmiertelna, notowane są jednak też wypadki wyleczenia. T. zdarza się też u koni.

Tężnie, ob. Sól kamienna.

Tężyczka, choroba, ob. Tetanja.

tg, znak na tangens, por. Trygonometrja.

Th, symbol chemiczny pierwiastka toru.

W. M. Thackeray.

Thackeray William Makepeace, powieściopisarz ang., (1811—1863), z jego pierwszych utworów „Snob Papers", druk. w „Punchu", były studjami do pierwszej powieści „Vanity Fair" (1847, „Jarmark próżności"), odznaczającej się humorem i trafnością charakterystyk. Następnie wydał m. i.: „Pendennis" (1849—50), „Henry Esmond" (1852, wyborna powieść historyczna, odzwierciedlająca czasy królowej Anny), „The Newcomes" (1855), „The Virginians" (1857),

1. Pałanka lisowata (Trichosurus vulpecula). 1/8.

2. Koala (Phascolarctus cinereus). 1/10.

3. Jamraj nosaty (Perameles nasuta). 1/5.

4. Diabeł tasmański (Sarcophilus ursinus). 1/10.

5. Opossum (Didelphys marsupialis). 1/8.

7. Kangur (Macropus ruficollis). 1/15.

6. Kret workowaty (Notoryctes typhlops). 1/2.

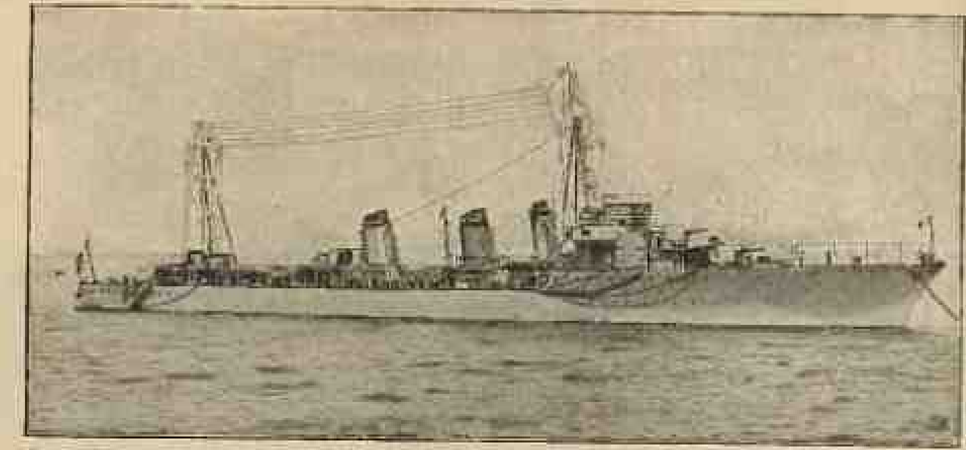

Francuski przewodnik flotylli „Jaguar" z 1926 r. Wyporność 2400 t., szybkość 35 mil/godz., zasięg 2500 mil/18; uzbrojenie: 6 wyrzutni torped., 5 dział 13 cm, 2 przeciwlotnicze 7,5 cm; długość 126 m, szer. 11 m, zanurzenie 3,7 m.

Pomniejszonym typem powyższego jest polski kontrtorpedowiec „Wicher" 1.540 t., 33 mil/godz., 4 działa 13 cm.

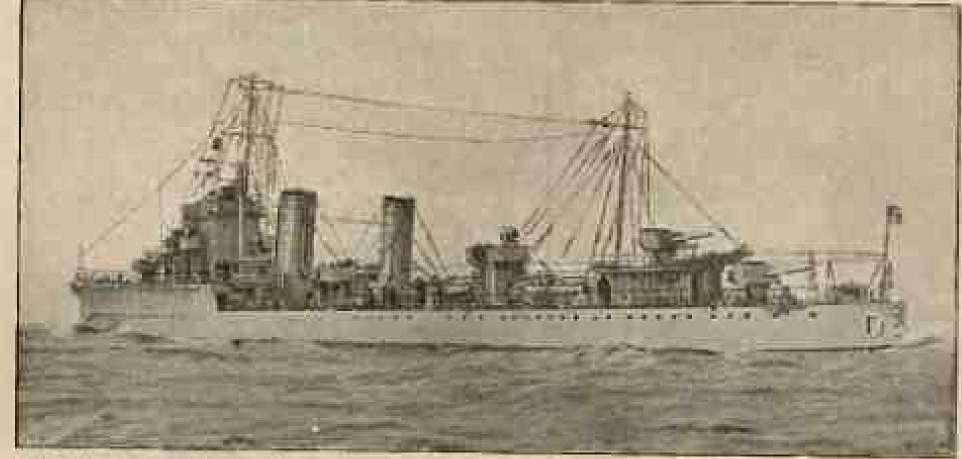

Angielski kontrtorpedowiec „Amazon" z 1926 r. Wyp. 1350 t., 37 mil/godz., zasięg 5000 mil., uzbr.: 6 wyrzutni torped., 4 działa 12 cm, 2 przeciwlotnicze 4 cm; dług. 95 m, szer. 9,6 m, zanurz. 3 m.

Niemiecki torpedowiec „Iltis" z 1928 r. Wyp. 800 t. (trakt. wersal.), szybkość 34 mil/godz., 23.000 KM, zasięg 1500 mil/20; uzbr.: 6 wyrzutni torped., 3 działa 10,5 cm; długość 89 m, szer. 8 m, zanurz. 3,7 m.

„Rebecca and Rowena" (1850, parodja „Ivanhoe" W. Scotta). Wielkość T. polega na połączeniu humanitaryzmu i łagodnej melancholji z krytycznym humorem satyryka i z doskonałym zmysłem dla tradycji i kolorytu dziejowego. T. był też karykaturzystą i sam ilustrował swe powieści. Wyd. zbior. 1899, 12 t. Monografje Trollope'a (1879), L. Melville'a (nowe wyd. 1907) i i.

Thaer Albrecht, teoretyk rolnictwa (1752—1828), ob. art. Rolnictwo.

Thais, ob. Tais.

Thalami optici (łac.), wzgórek wzrokowy (ob. Mózg).

Thalamos, starogrecka komnata sypialna; także łoże małżeńskie.

Thalassa (thalatta, greck.), morze.

Thalassotherapia (greck.), leczenie kąpielami morskiemi i klimatem nadmorskim.

Thalberg Zygmunt, pianista austrj., (1812—1871), obok Liszta święcący największe triumfy po r. 1830. Jako kompozytor znakomitych etud fortepianowych rozwinął nowoczesną technikę pianistyczną, posługującą się wielkiemi i odległemi chwytami akordów i passaży.

Thale, miasto i letnisko w Prow. Saskiej (Niemcy), w górach Harz, nad rz. Bode, przy kolei: Halberstadt—T. z 13.688 mieszk., źródłami solankowemi i przemysłem.

Thales, ob. Tales.

Thalia, muza, ob. Talja.

Thaliacea, ob. Sprzągle.

Thalictrum L. (r u t e w k a), roślina z rodziny jaskrowatych o podwójnie lub potrójnie pierzastych liściach, kwiaty o bardzo długich pręcikach służących jako powabnia, zebrane w wiechy. Rośnie na półkuli płn. W całej Polsce występuje T. aquilegiifolium L. (r. o r l i k o l i s t n a) doch. 1,50 m wys., ma kwiaty żółte, hodowana również w licznych odmianach.

Thallium (łac.), ob. Tal.

Thallophyta (grec.), p. Thallus i Cryptogamae.

Thallus (grec.), p l e c h a, ciało roślin niższych, nie zróżnicowane na organa.

Thälmann Ernst, polityk niem., ur. 1886, robotnik transportowy i marynarz, od 1903 członek partji socjal.-demokrat., po jej rozłamie niezależny, od 1919 członek partji komunistycznej, od 1924 w Reichstagu i przywódca frakcji. Pierwszy przewodniczący związku czerwonych żołnierzy frontowych, był w 1925 i 1932 kandydatem komunistycznym na prezydenta Rzeszy.

Thames, 1) ob. Tamiza, 2) rzeka w stanie Connecticut, żeglowna od Norwich, uchodzi do Long Island Sundu.

Thanksgiving-day (ang. „dzień podziękowania"), święto narodowe w St. Zjednocz. A. P., obchodzone zwykle w ostatni czwartek listopada.

Thapsia L. (d r a p a c z), zioła należące do baldaszkowych, mają liście pierzasto-złożone, kwiaty żółte; występują w krajach śródziemnomorskich.

Thapsus, ob. Tapsus.

Thar (Tar), piaszczysta i kamienista pustynia w zach. Radżputanie (Indje ang.), ma tylko 100 mm rocznych opadów.

Tharaud Jérôme i Jean (właśc.: C h a r l e s i E r n e s t), franc. powieściopisarze, ur. 1874 i 1877, napisali w s p ó l n i e powieści: „Dingley l'illustre écrivain" (1902), „Les hobereaux" (1904), „Le maîtresse servante (1911), „L'ombre de la croix" (1917), „Un royaume de Dieu" (1920), „Quand Israël est roi" (1922), „L'an prochain à Jérusalem" (1924) i i. (niektóre tłum. na pol.); studjum: „Notre cher Péguy" (1926, 2 t.); pisma histor.polit.: „Rabat ou les heures marocaines" (1918), „Marrakech et les seigneurs de l'Atlas", „La tragédie de Ravaillac" (1913), „Petite Histoire des juifs" (1927) i i.

Thasos, ob. Tasos.

Thau, rybne jezioro przybrzeżne w depart. Hérault (Francja), głęb. 10 m, oddzielone od morza Śródziemnego 2 km szeroką mierzeją, ma 80 km². Przez T. biegnie kanał od Cette do Rodanu.

Thaulow Fritz, malarz norw., (1847—1906), uczeń Gude'a, osiedlił się we Francji, malował krajobrazy z Norwegji, widoki z Hiszpanji, Włoch i Ameryki. Ulubionym jego motywem były domki nad rzeką, miasta fabryczne i i.

Thaumetopoea, p. Prządkówki.

Thaya (czes. D y j e), prawoboczny dopływ Morawy, długi 288 km, na granicy Moraw i Austrji Dolnej.

Thea L. (k r z e w h e r b a c i a n y), trwałozielone krzewy lub drzewa z rodziny Theaceae. Liście skórzaste, lśniące, piłkowane, kwiaty białe lub różowe. Rośnie w 16 gat. w Indjach, Chinach i Japonji. Z hodowanych najważniejszy T. sinensis, ob. też Herbata.

Theaceae (Ternstroemiaceae, Camelliaceae, h e r b a t o w e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Guttiferales; należą tutaj rośliny drzewiaste o pojedynczych, naprzemianległych, wiecznie zielonych liściach. Kwiaty obu- lub też jednopłciowe, kielich 5—7 dzielny, korona 4—9 dzielna, płatki zwykle u nasady cokolwiek ze sobą zrośnięte, pręcików wiele zebranych w 5 wiązek, przyrośniętych do płatków. Słupek 2-wielo komorowy. Owocem puszka lub niełupka, rzadziej jagoda. Najważniejsze rodzaje: Thea, Camellia, Gordonia, Stuartia.

Theanthropos (z greck.), Bóg-Człowiek, dogmatyczne określenie Chrystusa.

Théâtre-Français (C o m é d i e F r a n ç a i s e), główny teatr paryski, dzieło Ludwika XIV., zał. w 1680 z trup Hotelu de Bourgogne i moljerowskiej, z przywilejami i zobowiązaniami organizacyjnemi dokładniej uporządkowanemi przez Napoleona w 1812, zmienionemi i uzupełnionemi w 1850 i 1859. — T. odznacza się wzorowym zespołem i szacunkiem dla tradycji, stąd punkt ciężkości repertuaru wciąż utrzymuje się przy utworach francuskich klasyków.

Théâtre libre, ob. Antoine.

Theatrum Europaeum, kronika wypadków współczesnych, założona przez Abelina we Frankfurcie n/M., prowadzona dalej przez rodzinę Merianów, następnie przez Eosandra, w 21 tomach (1627—1738), obejmuje lata 1617—1718.

Theatrum mundi (łac., „teatr świata"), tytuł wielkich historyj powszechnych w XVII. i XVIII. w.

Thebais, grecka nazwa na oznaczenie górnego Egiptu w starożytności.

Theer Otokar, poeta czeski, (1880—1917), liryk o bujnym temperamencie i dużej plastyce wyrazu, wydał: „Wyprawy do siebie" (1900), „Trwożna nadzieja" (1911), „Wszystkiemu naprzekór" (1916) i i.

Theiner Augustin, teolog niem., (1804—1874), 1855 prefekt archiwum watykańskiego, usunięty po soborze watykańskim, wydał szereg źródeł historycznych: „Monuments historiques de Russie" (1859), „Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae" (1864, 4 t.), nap. „Historja pontyfikatu Klemensa XIV." (1853) i kontynuował „Annales" Baroniusa.

Thelephora Pers. (p l e ś n i a k), grzyb należący do Thelephoraceae, ma owocnik brunatny, lejkowaty lub też w kształcie kapelusza, o konsystencji skórzastej. T. laciniata Pers. rośnie w podszyciu lasów szpilkowych, jest niejadalny.

Thelephoraceae, rodzina grzybów kapeluszowych o owocniku lejkowatym, rzadziej kapeluszowym. Należą tutaj rodzaje: Craterellus, Stereum, Thelephora.

Thénard Louis Jacques, chemik franc., (1777—1857). Odkrył z Gay-Lussac'iem bor, nadtlenki alkaliczne oraz nadtlenek boru. Pracował nad eterem i żółcią, odkrył nadtlenek wodoru, podał nową metodę fabrykacji bieli ołowianej. T. zw. b ł ę k i t T. tworzy się przy mocnem prażeniu związków glinowych z solami kobaltu (glinian kobaltowy). Napisał m. i. „Traité de chimie élémentaire théorique et pratique" (1813—16).

Thénarda błękit, ob. Kobaltowe farby.

Theobroma, p. Kakaowiec.

Theodoros z Samos, architekt grecki z VI. w. prz. Chr., budował z Phoekosem i Smilisem labirynt lemnijski. Sam wybudował Skias w Sparcie i kierował przygotowaniem gruntu pod świątynię Artemidy w Efezie, gdzie wilgoć gruntu próbował zneutralizować przez dosypanie węgla. T. uchodzi za wynalazcę węgielnicy, pionu murarskiego i t. p. Miał też warsztat odlewania w bronzie.

Theodosianus codex, ob. Codex.

Theodotos, 1. architekt grecki z IV. w. prz. Chr., wybudował świątynię Asklepiosa w Epidaurze ok. 380 przed Chr.

2. rytownik grecki, znany twórca monet pamiątkowych z połowy IV. w. przed Chr. Dwie monety srebrne z Klazomenai podpisane jego imieniem należą do najlepszych dzieł z tego zakresu.

Theofanes Grek (T e o f a n G.), malarz bizant. z XIV. w., pracował w Rosji: w Nowogrodzie w r. 1378 (freski w kośc. Przemienienia Pańskiego, jemu przypisywana jest dekoracja w kośc. św. Teodora) i w Moskwie 1395—1405. Malował również minjatury oraz ikony (najpiękniejsze w kośc. Zwiastowania w Moskwie). Wywarł wielki wpływ na malarstwo XV. w. w Rosji, zwłaszcza na Rublewa (ob.).

Theophilo Ottoni, miasto we wsch. Minas Geraes (Brazylja), ma jako gmina 163.199 mieszk.

Theophilus, ob. Rogerus von Helmershausen.

Theophrastos, ob. Teofrast.

Theotocopuli Domenico, ob. Greco, el.

Theotokis Georgios, grecki mąż stanu, (1847—1916), wielokrotny minister, przywódca Trikupistów i zwolennik porozumienia z mocarstwami, jako premjer (1899—1901, 1903—4, 1905—1909), zreformował armję i administrację, podniósł naukę i handel, zwolennik Turcji, przeciwnik Bułgarji.

Thera (T h i r a), ob. Santorin.

Theresiana, ustawa karna wydana przez Marję Teresę w r. 1768.

Therezina, stolica stanu Piauhy (Brazylja), przy ujściu rz. Poty do Parnahyby z 57.500 mieszk. Handel bawełną i bydłem.

Thérive André (właśc. P u t h o s t e), pisarz franc., * 1891, od 1929 krytyk w „Temps", wydał tom liryków „Poèmes d'Aminte" (1922), powieści: „Le voyage de M. Renan" (1922), „Le plus grand péché" (1924), „La revanche" (1925), „Le retour d'Amazan" (1925), „Les souffrances perdues" (1927), „Sans âme" (1928), „Le charbon ardent" (1929), pisma krytyczne: „Le français, langue morte?" (1923), „Du siècle romantique" (1927). Zajmuje stanowisko tradycyjno-klasycystyczne.

Thermae, w staroż. nazwa miejscowości z cieplemi źródłami (termami).

Thermia, ob. Kythnos.

Thermidor (T e r m i d o r), jedenasty miesiąc w rewolucyjnym kalendarzu franc., odpowiadający okresowi od 19./VII.—17./VIII.

Théroigne de Méricourt (właściwie: Anne Josèphe T e r w a g n e) „Amazonka rewolucji" (1762—1817), uczestniczka pierwszych dni rewolucji francuskiej, pochodu na Wersal, zdobycia Bastylji i t. d. Jako agentka Jakobinów w Belgji dostała się w l. 1791—2 do niewoli austrjackiej. 1793 pobita przez tłum pod zarzutem zdrady, umarła obłąkana.

Diadectes phaseolinus.

Theromora (T h e r o m o r p h a), rząd gadów kopalnych. Żyły od karbonu do triasu. Tu należą: Pareiosaurus Owen z permu Afryki, Elginia Newton z triasu Szkocji, Lycosaurus Owen z Afryki, Diadectes Cope, którego żebra przypominają żółwie. Podrząd Pelycosauria były zwierz. drapieżnemi, żyły w Ameryce płn., np. Dimetrodon Cope, ob. tabl. Rekonstrukcja zwierząt kopalnych. Podrząd Theriodontia zbliża się do ssaków dzięki zębom, zróżnicowanym w siekacze, kły i trzonowe. Były to zwierzęta duże, żyły w permie i triasie Afryki. W Starym Świecie żyły podobne do hipopotamów Anomodontia z dużemi kłami i bez zębów w międzyszczęce, np. Dicynodon Owen.

Theropoda, ob. Dinosauria.

Thesaurus (łac. s k a r b), w staroż. Grecji budynki w kształcie świątyń, w których przechowywano dary wotywne (w Olympji, Delfach, Delos i i.). — Nazwa wielkich słowników i innych zbiorowych dzieł.

Thesaurus Ecclesiae (łac.), skarbiec kościoła, ob. Kościelny skarb.

Theseus, ob. Tezeusz.

Thesis, w metryce antycznej i w muzyce mocna czyli akcentowana część stopy wzgl. taktu w przeciwieństwie do a r s i s, słabej części taktu. W nowszej metryce przeciwnie: arsis — mocna, t. — słaba część stopy.

Thesium L. (l e n i e c), rośliny z rodziny Santalaceae rosną w strefie umiarkowanej Starego Świata. T. pratense (l. ł ą k o w y) do 30 cm wysoki, liście lancetowate, kwiaty żółte, występuje na Śląsku Cieszyńskim i w Suchej Horze na Orawie.

Thespesia Corr. (t o p o l i p k a), drzewa z rodziny Malvaceae, rosną w tropikalnej Azji i Polinezji. T. populnea Corr. dostarcza t. zw. różanego drzewa, używanego do wyrobu mebli. T. macrophylla Blume dostarcza włókien, przerabianych na worki.

Thessalonike, grecka nazwa Salonik.

Theta, litera grecka Θ, ϑ, w alfabecie łacińskim transkrybowana przez th.

Theunis Georges, belg. mąż stanu, ur. 1873, członek stronn. katol., 1920 minister skarbu, 1921—25 premjer, 1927 przewodniczący światowej konferencji gospodarczej w Genewie, 1928 przewodn. komisji gospod. w Lidze Narodów, 1929 prezydent Międzynar. Izby Handlowej.

Theuriet André, franc. poeta i powieściopisarz, (1833—1907), od 1896 członek Akademji, wydał zbiory liryków: „Le chemin des bois" (1867) i i., powieści i nowele: „Le mariage de Gérard" (1875), „Bigarreau" (1886), „Contes de la forêt" (1888), „La chanoinesse" (1893), „Dans les roses" (1899) i i., jednoaktówkę wierszem: „Jean-Marie" (1871).

Thevetia L. (c h r z ę s t n i a), małe drzewa lub krzewy z rodziny Apocynaceae mają skórzaste liście, żółte kwiaty, rosną w Ameryce płd. T. ahovai DC. z Brazylji ma trujące nasiona i drewno, które wrzucone do wody oszałamia ryby.

Thiasos (greck.), w starożytnej Grecji związek w celach religijnych; procesja na cześć jakiegoś boga; orszak Dionizjusza.

Thibaudet Albert, franc. pisarz i krytyk, ur. 1874, neoklasycysta, wydał m. i.: „La poésie de St. Mallarmé" (1912, II. wyd. 1927), „Trente ans de vie française: I. Maurras. II. Barrès. III. Le Bergsonisme" (1920—23, 3 t.), „Flaubert" (1922), „Valéry" (1923), „Intérieurs: Baudelaire, Fromentin, Amiel" (1924), „Le liseur du roman".

Thibault Jacques Anatole, ob. France Anatole.

Thibaut IV., hr. S z a m p a n j i i B r i e, od 1234 król N a w a r r y, (1201—1253), wobec małoletniego Ludwika IX. i regentki Blanki Kastylijskiej zajął chwiejne stanowisko, musiał im oddać 1234 hrabstwa Blois, Chartres i Sancerre, 1239—40 podjął wyprawę krzyżową. Był jednym z najznakomitszych truwerów starofrancuskich.

Thielt, miasto okręg. w Zach. Flandrji (Belgja) z 11.577 mieszk. i przemysłem.

Thieme Ulrich, niem. historyk sztuki, (1865—1922), był założycielem i współwydawcą Thieme-Beckera „Allgem. Lexikon der bildenden Künstler" (1907—1928; 22 t.).

Thiene G a e t a n o d a, ob. Cajetan 2.

Thierry, 1. Augustin, historyk franc., (1795—1856), napisał: „Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands" (1825, 4 t.), „Récits des temps mérovingiens" (1840, 2 t.) i i. „Oeuvres" (1883, 9 t.). Historyk narracyjny, owiany duchem romantyzmu, zainicjował we Francji studja historyczne oparte na analizie źródeł oryginalnych.

2. Amédée, brat poprz., historyk franc., (1797—1873), 1860 senator. Napisał: „Historie des Gaulois jusqu'à la domination romaine" (1828, 3 t.), „Histoire de la Gaule sous la domination romaine" (1840—47, 3 t.) i i.

Thiers, miasto okręg. w depart. Puy-de-Dôme (Francja) na stokach Mont Bessel (623 m), przy kolei: Saint Étienne—Clermont Ferrand z 15.859 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (m. in. zamek Pirous z XV. w.), handlem i przemysłem.

A. Thiers.

Thiers Adolphe, franc. mąż stanu i historyk, (1797—1877), adwokat i dziennikarz liberalny w Paryżu, pozyskał wkrótce masy ludowe, został po rewolucji 1830 radcą stanu i podsekretarzem stanu w ministerstwie skarbu, oraz deputowanym. Od 1832 minister spraw wewn., później handlu, od 1836 premjer i minister spraw zagran. Wkrótce przechodzi do opozycji, poczem 1840 zostaje premjerem i ministrem spraw zagran. Dążył do oparcia Francji o granice Renu, wobec jednakże zarzutów, że chce wywołać wojnę europejską, ustąpił z gabinetem i przeszedł znów do opozycji. Po 1848 przeciwnik Napoleona, w czasie zamachu stanu 1851 uwięziony, żył 1851—2 na wygnaniu. Powróciwszy do Paryża, 1863 znów deputowany, został znów przywódcą opozycji. W 1870 przeciwnik przedwczesnego wypowiedzenia wojny Prusom. Daremnie zabiegał w swej podróży o pomoc mocarstw dla Francji. Od 1871 na czele rządu, układał się z Bismarckiem o pokój; dzięki też jemu Francja szybko spłaciła kontrybucję wojenną i już w 1873 została zwolniona od okupacji. 1873 obalony, doszedł znowu wraz z republikanami do władzy 1877. Był jednym z najznakomitszych polityków Francji i twórców III. republiki. Zwolennik konstytucjonalizmu, nieprzychylny nowościom so-

cjalnym, był nastrojony nacjonalistycznie. Wybitny historyk, napisał: „Histoire de la révolution française" (1823—7, 6 t.), „Histoire de Consulat et de l'Empire" (1845—62, 20 t.) i w. in. W dziełach swych sławił Napoleona, a ostro ganił radykalizm rewolucji. Jego sądy nie są zupełnie objektywne.

Thiersch, 1. Karl, lekarz niem., (1822—1895), prof. uniw. w Elangen, Lipsku i i., znany z prac nad rakiem i transplantacją skóry.

2. Ludwig, malarz niem., (1825—1909), malował freski w kościele św. Nikodemusa w Atenach, oraz w szeregu kościołów w Paryżu, Londynie i i.

3. Friedrich von, brat poprzed., architekt, (1852—1921), profesor Akademji monachijskiej, autor dzieł z zakresu historji architektury, głównie greckiej.

Thietmar (D i e t m a r), biskup w Merseburgu, kronikarz niem., (975—1019), w swojej Kronice omawia historję Merseburga, Niemiec, oraz wojen ze Słowianami (906—1018), dlatego stanowi ważne źródło dla epoki pierwszych Piastów. Rękopis zachowany. Kronika wyd. w „Monumenta Germaniae historica" Script. T. 3, 1839.

Thionville (niem. D i e d e n h o f e n), miasto i twierdza w Lotaryngji (Francja), nad Mozelą, przy kolei: Metz—Luksemburg z 13.516 mieszk.

Thirasia, wyspa na morzu Egejskiem z 31 km² i 16.000 mieszk., ob. Santorin.

This Aleksander, prawnik polski, (1804—1846), urzędnik sądowy, później prokurator senatu. Położył w. zasługi w kierunku organizacji wymiaru sprawiedliwości w Królestwie Kongresowem. Jest jednym z założycieli i redaktorów „Themidy Polskiej"; ogłosił szereg cennych prac.

Thiwä (T h e b a i), miasto w Beocji (Grecja), na miejscu staroż. T e b i K a d m e i; na 218 m wys. wzgórzu z 7.113 mieszk. W 1914 zostało zniszczone przez trzęsienie ziemi.

Thlaspi arvense.

Thlaspi L. (t o b o ł k i), roślina krzyżowa o niepodzielonych liściach, małych, białych kwiatach, rośnie w Azji i Europie. T. arvense L. (t. p o l n e) występuje w całej Polsce.

Thode Henry, niem. historyk sztuki, (1857—1920), 1894—1911 prof. w Heidelberdze. Główne prace: „Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien" (1885), „Die Malerschule von Nürnberg im XIV. und XV. Jh." (1891), „Hans Thomas Gemälde" (1900—1906), „Michelangelo und das Ende der Renaissance" (1902—1903) i in. W l. 1894—1913 wyd. wraz z Tschudim: „Repertorium für Kunstwissenschaft".

Thoiry, wieś w depart. Ain (Francja), w górach Jura, nieopodal Genewy z 1013 mieszk., znana z konferencji Brianda ze Stresemannem 17 września 1926, która poprzedziła wstąpienie Niemiec do Ligi Narodów.

Thököly Emeryk (Imre), hr., przywódca Węgier, (1657—1705), zbiegłszy do Siedmiogrodu, został tam przywódcą węgierskich emigrantów. Wtargnąwszy w porozumieniu z Francją na Węgry, zdobył do 1681 znaczną ich część, otrzymał od Turków godność książęcą, 1683 brał udział w wyprawie na Wiedeń, wojował z zmiennem szczęściem, naprzemian podtrzymywany i zrzucany przez Turków, 1689 mianowany przez sułtana w. księciem siedmiogrodzkim, wkroczył do kraju, pobił Telekiego pod Zernyeste, ostatecznie jednak nie zdołał się utrzymać.

Tholen, wyspa w prow. Zelandji (Holandja), na płn. od Oosterschelde ze 123 km² i 15.926 mieszk.

Tholos, grecki termin na określenie budowli okrągłych. Używany także na oznaczenie grobowców kreteńskich (minojskich). W architekturze greckiej typ nader rzadki; do najsławniejszych należy t. w Epidaurze.

H. Thoma.

Thoma, 1. Hans, malarz niem., (1839—1924), kształcił się w Düsseldorfie i Paryżu, następnie studjował we Włoszech mistrzów XV. w. Pozostawał pod wpływem Marées'a i Böcklina. Od 1899 w Karlsruhe dyrektor Galerji. Początkowo malował krajobrazy i sceny z życia codziennego, później także obrazy religijne. Główne dzieła: „Skrzypek wiejski" (1871, Berlin), „Idylla wiosenna" (1871, Drezno), „Krajobraz z kozami" (1872, Berlin), „Ren koło Säckingen" (1873, Berlin), „Autoportret ze śmiercią" (1875, Drezno), „Ucieczka do Egiptu" (1879, Karlsruhe), „Samotność" (1894, Monachjum), dalej dekoracja w r. 1902 kościoła św. Piotra w Heidelberdze (sceny z życia Chrystusa), dekoracja domu Pringsheimerów w Frankfurcie n. M. i i. — Rysował też ilustracje, jest twórcą ponad 100 barwnych litografij i znacznej liczby akwafort.

2. Ludwig, pisarz niem., (1867—1921), redaktor „Simplicissimusa", jako cięty satyryk pisał pod pseud. P e t e r S c h l e m i h l („Grobheiten", 1901, i i.), jako humorysta największe powodzenie zdobył przez „Lausbubengeschichten" (1904) i „Tante Frieda" (1906), najlepsze są jego powieści i nowele bawarskie: „Andreas Vöst" (1906), „Der Wittiber" (1911), „Altaich" (1918), „Die Dachserin" (1922), „Der Ruepp" (1922), miał też powodzenie na scenie w komedji satyrycznej: „Die Lokalbahn" (1902), „Moral" (1909) i i.

T. Thomas.

Thomas, 1. Ambroise, kompozytor franc., (1811—1896), dyrektor konserwatorjum paryskiego, zasłynął z dwóch oper: „Mignon" (1866) i „Hamlet" (1868).

2. Sidney Gilchrist, ang. inżynier-hutnik, (1850—1885), wynalazł sposób wydzielania fosforu ze surowca żelaznego, w gruszce Bessemera. Ob. Żelazo.

3. Antoine, romanista franc., ur. 1857, wydał m. i.: „Les États provinciaux de la France centrale sous Charles VII." (1879, 2 t.), „Francesco da Barberino et la littérature provençale en Italie" (1883), „Le comté de la Marche et le parlement de Poitiers" (1910) i i., wydanie poezyj Bertranda de Born (1888) i t. d.

4. James Henry, polityk angielski, ur. 1875, robotnik, od 1910 poseł do parlamentu z partji pracy, od 1918 sekretarz gener. kolejarzy, 1924 minister kolonij, 1929 w gabinecie Macdonalda kanclerz. Napisał „When Labour Rules" (1920).

5. Edward, poeta ang., (1878—1917), napisał m. i. „Woodland Life" (1897), „Beautiful Wales" (1905), „The Tenth Muse" (1912) i i. „Collected Poems" (1920).

6. Albert, polityk francuski, (1878—1932), prof. historji, wydawca „Humanité", 1910—21 poseł socjalistyczny, 1915—16 minister bez teki, 1916—17 minister wojennego przemysłu, 1921—1932 dyrektor międzynar. Biura Pracy w Genewie. Napisał: „Le second empire" (1907), „Les document du socialisme" (1910—12), „Poincaré" (1919), „Justice sociale et paix universelle" (1925) i in.

Thomasius (T h o m a s) Christian, niem. prawnik i filozof, (1655—1728), wykładał w Lipsku i w Halli. Był przeciwnikiem filozofji arystotelesowsko-scholastycznej, szermierzem zdrowego rozsądku w naukach, zwalczał tortury i procesy czarownic.

Thomassin Philippe, rytownik franc., (ok. 1554—1649), uczeń C. Corta w Rzymie, gdzie się też osiedlił. Dzieła: 52 ryciny, reprodukujące starożytne posągi, serje sławnych władców i wielkich ludzi (1600), reprodukcje dzieł sławnych malarzy włoskich i t. d.

Thompson, 1. William, socjalista ang., (1785—1833), uczeń Owena, jako jeden z pierwszych polecał robotnikom łączenie się w spółdzielnie. Gł. dzieło: „An Inquiry into Principles of the Distribution of Wealth..." (1824).

2. Charles, rytownik ang., (1791—1843), uczeń Bewick'a, którego technikę drzeworytniczą wprowadził w Paryżu, gdzie pracował od r. 1816. Wykonał ilustracje do De Barante'a „Dziejów książąt burgundzkich", Lafontaine'a i t. d.

3. Silvanus Phillips, fizyk ang., (1851—1916), prof. w Bristolu i Londynie, napisał szereg dzieł z zakresu nauki o elektryczności i magnetyzmie.

4. Francis, poeta ang., (1859—1907), wydał: „Poems" (1893), „Sister Songs" (1895), „New Poems" (1897), „Essay on Shelley" (1909). Wyd. zbior. 1913, 3 t. Monografje o T.: E. Meynell (1916), J. Thomson (1922).

Thompson Seton, ob. Seton.

J. Thomson.

Thomsen Julius, chemik duński, (1826—1909), pracował nad zagadnieniami z zakresu termochemji.

Thomsena choroba (Myotonia congenita intermittens), polega na tonicznych skurczach mięśni, występuje zwykle w młodości, częściej u mężczyzn. Choroba jest nieuleczalna, poprawę wywołują mięsienia i gimnastyka.

Thomson, 1. James, poeta ang., (1700—1748), główne jego dzieło poemat opisowy: „The Seasons" (1726—30, wyd. kryt. 1908, „Pory roku", przekłady pol. Al. Felińskiego, Konst. Tymienieckiego, J. Korzeniowskiego), odznaczający się dobrem odczuciem zmiennych zjawisk natury, ale bez romantycznego mistycyzmu, utwór niezwykle popularny, w swoim czasie silnie oddziałał na preromantyzm i romantyzm w Anglji i Europie. Z innych: poematy patrjotyczne „Britannia" (1729) i „Liberty" (1735—36), słynna oda „Rule Britannia" (1740, muzyka Arne'a), epos alegoryczne „Castle of Indolence" (1748, szczęśliwe naśladownictwo stylu i strofy Spensera). Wyd. zbior. 1897, 2 t.

J. Thomson.

2. Thomas, chemik ang. (szkocki), (1773—1852), w l. 1817—41 prof. w Glasgow. Pracował wydatnie nad teorją atomistyczną, odkrył wiele związków chemicznych, wynalazł sacharometr. Napisał m. i. „System of Chemistry" (1802), „Elements of Chemistry" (1810).

W. Thomson.

3. William, Lord Kelvin of Largs, fizyk ang., (1824—1907), prof. w Glasgow w l. 1846 do 1899, od 1890 prezydent Royal Society, pracował twórczo we wszystkich niemal gałęziach fizyki doświadczalnej i teoretycznej. Wielkie zasługi położył T. w rozwoju teorji ciepła, obmyślił szereg czułych elektr. przyrządów mierniczych, znajdujących po dzień dzisiejszy wielostronne zastosowanie (elektrometr kwadrantowy, galwanometr zwierciadłowy), zajmował się teorją kabla podmorskiego oraz praktycznem zastosowaniem tegoż do komunikacji transatlantyckiej, wyodrębnił z azotu atmosferycznego nieznany podówczas pierwiastek argon i t. d. Napisał również szereg cennych dzieł i rozpraw z fizyki teoretycznej.

4. Sir Charles Wyville, szkocki przyrodnik, (1830—1882), badacz głębin morskich, brał udział w wielu ekspedycjach m. in. w ekspedycji Challengera. Napisał „The Depths of the Sea" (1872) i in.

5. Sir Joseph John, fizyk ang., ur. 1857, od 1884 prof. w Cambridge, otrzymał 1906 nagrodę Nobla za badania w dziedzinie zjawisk elektrycznych oraz teorję tychże.

6. Christopher, baron, angielski mąż stanu, ur. 1875, oficer w wojnie burskiej i światowej, generał, poseł, 1924 i 1929 sekretarz stanu dla komunikacji lotniczej. Napisał: „Old Europe's Suicide" (1920).

Thomsona zjawisko, zmiany temperatury wywołane przez prądy elektryczne w metalach. Jeżeli np. sztabę metalową ogrzejemy w środku, utrzymując jej końce stale w niższej temperaturze, spostrzeżemy, że przepływowi prądu elektrycznego przez sztabkę towarzyszy przesunięcie się spadu temperatur, tak jak gdyby prądowi elektrycznemu towarzyszył prąd ciepła u jednych metali zgodny, w innych przeciwny kierunkowi prądu elektrycznego.

Thon Ozjasz, rabin i polityk żydowski w Polsce, ur. 1870, studja uniwersyteckie i rabinackie. Przed wojną rozwinął ożywioną działalność społeczną, piśmienniczą, polityczną, humanitarną i oświatową w Krakowie, gruntując swe wielkie wpływy w społeczeństwie żydowskiem. Wkrótce został prezesem syjonistów zach. Małopolski i Śląska. Założyciel i redaktor „Nowego Dziennika" w Krakowie, publikował swe artykuły również w innych dziennikach żydowskich w Polsce i zagranicą. Zajmuje się też filozofją i wydał m. in. po hebrajsku książkę „Herbert Spencer", „Die Kantische Moralphilosophie in ihrer Entwicklung". Poseł na sejm od r. 1919, zasiada w „Kole żydowskiem" jako reprezentant syjonistów.

Thonon-les-Bains, miasto okręg. i uzdrowisko w depart. Haute-Savoie (Francja), nad jez. Genewskiem z 10.270 mieszk. i źródłami mineralnemi.

Thoracocentesis (grec.), nakłucie tkanki piersiowej. Por. Paracentesis.

Thoracopagus (grec.), bliźnięta, zrośnięte klatką piersiową. Por. Omphalopagus.

Thoracostraca, ob. Słupkookie.

Thorax (grec.), klatka piersiowa; u kręgowców i członkonogów: pierś.

H. D. Thoreau.

Thoreau Henry David, pisarz płn. amerykański, (1817—1862), pod wpływem Emersona oddał się studjom wolnej natury, wydał: „A Week on the Concord and Merrimac Rivers" (1845), „Walden, or Life in the Woods" (1855), „Echoes of Harper's Ferry" (1860, przeciw niewolnictwu), „Excursions in Field and Forest" (1863), „The Maine Woods" (1864), „Cape Cod" (1865), „A Yankee in Canada" (1866). Wyd. zbior. 1893 i 1895. O T.: W. E. Channing (1873, nowe wyd. 1902) i i.

Thoresen Magdalena, z domu Krag, pisarka norweska, (1819—1903), umiarkowana realistka, wydała: „Poezje pewnej damy" (1860), „Historje Signe" (1864), „Słońce w Siljedal" (1868), „Obrazy z zachodniego wybrzeża Norwegji" (1872), „Nowe opowiadania" (1872), „Herluf Nordahl" (1879), „Obrazy z kraju zorzy północnej" (1884—86), „Radość życia" (1895) i i., pisała też dramaty („Bogata partja", 1870, i i.).

Thorild Tomas, szwedzki poeta i filozof, (1759—1808), zwalczał racjonalizm i filozofję Kanta, zwolennik romantycznego monizmu, opartego na intuicji (wpływ Leibniza i Spinozy). Dzieła: wyd. zbior. „Samlade skrifter" (1873—74, 2 t.).

Thorium, ob. Tor.

Thorn, ob. Toruń.

Thornaby on Tees, miasto w Yorkshire (Anglja), nad rz. Tees, naprzeciw Stockton z 19.826 mieszk. i przemysłem metalurgicznym.

Thornhill Sir (od 1715) James, malarz ang., (1676—1734), na polecenie królowej Anny ozdobił freskami kopułę kościoła św. Pawła, twórca obrazów alegorycznych w Hampton Court i t. d. Był malarzem nadwornym Jerzego I. i Jerzego II.

Thoroddsen Thorvald, wybitny geograf islandzki, (1855—1921), autor wielu prac z zakresu geologji, geografji i historji swej ojczyzny.

Thorr (Tor), bóg nordyjski, główny z bogów norweskich i islandzkich, syn Odyna i Jordy (ziemi), zamieszkiwał Thrudheim (kraj siły), czczony w wielu świątyniach. T. jest bohaterem wielu mitologicznych opowieści o walkach z olbrzymami i potworami, w micie o końcu świata walczy z wężem Midgard i ginie wraz z nim.

B. Thorwaldsen.

Thorwaldsen Bertel, rzeźbiarz duński, (1768—1844), studja rzeźbiarskie rozpoczął w Kopenhadze, 1796 udał się do Rzymu, gdzie dzieła Canovy i Carstensa skierowały go do studjum antyku. 1799 powstał posąg „Jazon", 1805 „Bacchus", „Ganimed z orłem", „Apollo i Wenus", wkrótce potem „Adonis". 1812 w związku z mającym nastąpić wjazdem Napoleona do Rzymu stworzył „Pochód triumfalny Aleksandra W.", 1815 powstały 2 sławne płaskorzeźby „Noc i Poranek", 1817 „Pastuszek", 1818 „Nadzieja" i projekt pomnika ks. Józefa Poniatowskiego dla Warszawy. — Po r. 1820, w którym T. był w Krakowie, powstał pomnik Włodzimierza Potockiego i posąg Chrystusa (w Katedrze na Wawelu), 1821 przyczółek, figury Apostołów i sławny Chrystus do kościoła Panny Marji w Kopenhadze. Następnie: 1830 pomnik Kopernika w Warszawie, tamże w katedrze pomnik Stan. Małachowskiego, 1832 grobowiec Piusa VII. do kościoła św. Piotra w Rzymie, 1836 posąg konny Maksymiljana I. w Monachjum i i. W l. 1838—41 pracował w Kopenhadze nad dekoracją kościoła Panny Marji. — 1851 powstało w Kopenhadze Muzeum T., gromadzące przeważną ilość jego dzieł.

Thos, p. Szakale.

Thot.

Thot, egipski bóg księżyca, twórca wszelkiego porządku, prawa, rachuby czasu, mowy i pisma, czczony głównie w Chmunu (Hermopolis Magna), przedstawiany z głową ibisa.

J. Thou.

Thou (łac. Thuanus) Jacques Auguste, franc. historyk i mąż stanu, (1553—1617), członek parlamentu 1576, przywódca umiarkowanego stronnictwa „Polityków" w czasie wojny religijnej, 1588 skłonił Henryka III. do przymierza z Henrykiem Nawarskim, 1594 wiceprezydent parlamentu, wielki mistrz bibljoteki królewskiej, uczestniczył w wydaniu edyktu nantejskiego, po zamordowaniu Henryka IV. wycofał się z szerokiego życia. Od 1591 napisał: „Historia mei temporis" (1543—1607). Gdy Hugenoci uznali to dzieło za stronnicze, nap.: „Commentarius de vita sua" (1620).

Thourout (flam. Thorhout), miasto w Zach. Flandrji (Belgja) z 11.004 mieszk. i przemysłem.

Thousand Islands („1000 wysp"), ob. Św. Wawrzyńca rzeka.

Thrasymedes, rzeźbiarz grecki z Paros, z IV. w. prz. Chr., syn Arginotosa. Najsławniejszem jego dziełem był posąg Asklepiosa z chryzelefantyny, wykonany do świątyni w Epidaurze.

Thread (ang., „nić"), miara długości nici w Anglji (także bout) = 137,159 cm, dla kamgarnu = 91,439 cm, dla włókien lnianych i konopnych = 228,598 cm i t. d.

Three Rivers (franc. Trois Rivières), miasto portowe w prow. Quebec (Kanada), przy ujściu rz. Św. Maurycego do rz. Św. Wawrzyńca z 35.000 mieszk., przemysłem i handlem drzewnym.

Thrips L., rodzaj przylżeńca (ob. Przylżeńce). T. tabaci Lud. jest szkodnikiem wielu roślin hodowlanych.

Thrombosis (grec.), ob. Skrzep.

Throndhjem, ob. Trondhjem.

Thugga, miasto w rzymskiej prowincji Afryka, obecnie Dugga. Odkopano tam szereg ruin i odkryto wiele napisów.

Thugut Johann Amadeus, bar., dyplomata austr., (1736—1818), posłował m. i. również w Polsce, gdzie pracował nad stworzeniem partji austrjackiej. 1794 minister spraw zagran., negocjował trzeci rozbiór Polski. Wróg Prus i Francji, doprowadził 1795 do zawarcia sojuszu z Anglją i Rosją, który rozwiązał się wskutek klęsk austrjackich i pokoju preliminaryjnego w Leoben 1797. Po bitwie pod Hohenlinden (1800) został T. obalony przez stronnictwo pokojowe na dworze.

Thugutt, 1. Stanisław Józef, mineralog pol., ur. 1862, prof. na uniw. warszawskim. Napisał szereg prac specjalnych, zwłaszcza z dziedziny krzemianów.

2. Stanisław, polityk polski, ur. 1873, ukończywszy szkołę średnią w Warszawie, pracował jako urzędnik prywatny, oddawał się pracy naukowej i literackiej, od 1910 redagował tygodnik krajoznawczy „Ziemia", wydał kilka przewodników. W czasie wojny światowej rozpoczął działalność polityczną w organizacjach niepodległościowych Kongresówki, służył w Legjonach, był członkiem Centr. Komitetu Narodowego, wydał szereg broszur polit., 1917 wstąpił do stronnictwa ludowego „Wyzwolenie" i objął redakcję jego organu, 1918 więziony przez Niemców w cytadeli warsz., następnie pół roku w twierdzy modlińskiej. Po wskrzeszeniu państwa został ministrem spraw wewn. w rządzie lubelskim, następnie w gabinecie Moraczewskiego. 1919 brał udział w pracach konferencji pokojowej w Wersalu. Po powrocie do kraju pracował politycznie i publicystycznie w „Wyzwoleniu", był jednym z założycieli i wiceprezesem Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela, w 1920 walczył jako ochotnik przeciw inwazji bolszewickiej, ciężko ranny. 1922 poseł do sejmu i prezes klubu parlament. „Wyzwolenie", 1924 współtwórca ustaw o języku urzędów i sądów kresowych oraz o szkołach utrakwistycznych. Wystąpiwszy z „Wyzwolenia", objął w gabinecie Wł. Grabskiego stanowisko wicepremjera i przewodnictwo komitetu ministrów dla spraw narodowościowych, ustąpił w lipcu 1925. Usunąwszy się chwilowo z czynnej polityki pracował na niwie społecznej w chłopskich organizacjach oświatowych, kulturalnych i gospodarczych. Po przewrocie majowym wysunął się jako jeden z ideowych przywódców opozycji lewicowej, w wydawanem w Warszawie piśmie „Tydzień" bronił wytrwale idei i urządzeń demokracji parlamentarnej. 1930 prezes Instytutu dla spraw narodowościowych.

Thuille Ludwig, kompozytor niem., (1861—1907), nauczyciel konserwatorjum monachijskiego, pisał kompozycje kameralne, pieśni, chóry męskie i opery (popularna „Lobetanz", 1898). Z Rud. Louis'em napisał znakomity podręcznik do nauki harmonji (1907).

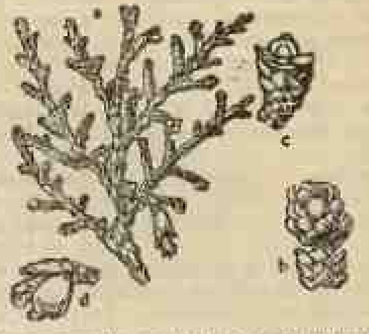

Thuja occidentalis. a. Pęd, b. kwiatostan męski, c. żeński, d. szyszka.

Thuja L. (tuja), drzewa iglaste o piramidalnym wzroście, pędy rozpłaszczone nakształt liści, liście łuskowate, kwiaty jednopłciowe, zebrane w wzniesione w górę szyszki. T. occidentalis L. pochodzi z Ameryki płn., w XVI. w. zaaklimatyzowana w Europie jako drzewo parkowe, często sadzone na cmentarzach. Drewno znalazło zastosowanie w tokarstwie. Z liści otrzymuje się eteryczny olejek, używany w lecznictwie jako środek napotny i moczopędny. W części zach. Ameryki płn. rośnie T. gigantea Nutt., drzewo dochodzące 50 m wysokości, o żywo-zielonych gałązkach, zaaklimatyzowane także w Europie. Z Chin i Japonji pochodzi T. (Biota) orientalis L., sadzona u nas na cmentarzach.

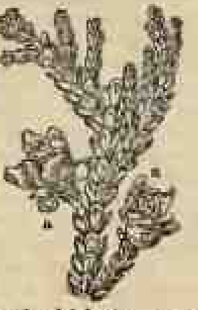

Thujopsis dolabrata. a szyszka.

Thujopsis Sieb. et Zucc., monogatunkowy rodzaj drzew szpilkowych. T. dolabrata Sieb. et Zucc. dorasta 30 m wysokości, podobne do cyprysa, liście szerokie, łuskowate, pochodzi z Japonji, w Europie hodowane jako drzewo ozdobne po parkach.

Thukydides, ob. Tucydydes.

Thulden Theodor van, flamandzki malarz i rytownik, (1606—1676 ?), uczeń i współpracownik Rubensa w obrazach dla Marji Medycejskiej. Dzieła w muzeach: w Antwerpji, Brukseli, Wiedniu i in.

Thule (Tule), odkryta przez Pyteasza ok. 310 przed Chr. wyspa na Atlantyku, umiejscawiana w okolicy koła podbiegunowego, uchodziła w starożytności za najdalej ku płn. wysunięty punkt ziemi (Ultima T.).

Thullie Maksymiljan Marceli, pol. technik i polityk, ur. 1853, studja we Lwowie, Wiedniu i Pradze czeskiej, od 1884 b. czynny w życiu katolickiem i charytatywnem Lwowa. Jeden z założycieli stronnictwa katolicko-ludowego, po połączeniu się tego stronnictwa z Chrześcijańską Demokracją wstąpił w jej szeregi. Od r. 1922 senator. 1878 prof. nadzwycz., 1899 prof. zwycz. teorji budowy mostów na Politechnice we Lwowie do 1925. Ogłosił szereg pierwszorzędnych prac ze swej specjalności.

Thun, miasto okręg. w kantonie szwajc. Bern, z 18.834 mieszk. (1929), 570 m n. p. morza, stacja węzłowa, największy arsenał Szwajcarji; przemysł metalowy, wytwórnie sera i handel bydłem.

Thun, 1. Friedrich, hr., dyplomata austr., (1810—1881), m. i. 1852 poseł w Berlinie, 1857—1863 w Petersburgu, gdzie zaznaczył się jako reakcjonista i wróg Polaków, w 1867 w sejmie czeskim, od 1879 prawicowy członek Izby Panów.

2. Leo, brat poprz., polityk austr., (1811—1888), 1848 prezydent gubernium w Pradze, popierał czeski ruch narodowy, 1849—60 minister oświecenia, zreorganizował gimnazja i szkoły wyższe, jako członek Izby Panów (od 1861) i sejmu czeskiego bronił interesów klerykalnych i feudalnych.

3. Franz Anton, ks., syn T. 2., polityk austr., (1847—1916), w parlamencie należał do klubu czeskiego, reprezentował klerykalnych feudałów, występował w obronie czeskiego prawa państwowego. 1889—96 i 1911—15 namiestnik Czech, 1898/99 austrj. prezydent ministrów.

Thunder Bay, 1. zatoka na płn. wybrzeżu jez. Górnego w prow. Ontario (Kanada); 2. zatoka na płn.-zach. wybrzeżu jez. Hurońskiego z portem Alpena.

Thuńskie jezioro, w kantonie Berno (Szwajcarja), odwadniane przez Aarę i połączone kanałem z jez. Brienzkiem ma 48 km² i jest do 218 m głębokie. Na płn. wybrzeżu T. leży szereg uzdrowisk klimatycznych.

Thur, lewoboczny dopływ Renu w Szwajcarji, długi 125 km. Wypływa między Churfirsten i Säntis, przepływa Turgowję (Thurgau) i uchodzi koło Andelfingen.

Thüringen, ob. Turyngja.

Thurn Heinrich Matthias, hrabia austr. polityk, (1567—1640), główny autor Listu Majestatycznego (1609) cesarza Rudolfa II. do czeskich protestantów, przywódca powstania czeskiego, natarł 1619 z wojskami powstańców na Wiedeń, po bitwie pod Białą Górą uciekł do Siedmiogrodu, 1627 zorganizował korpus na Śląsku, walczył pod Gustawem Adolfem pod Breitenfeld i Lützen, 1633 zmuszony do kapitulacji pod Steinau n. O.

Thursday Island („Czwartek"), jedna z wysp Księcia Walji w cieśn. Torresa, należąca do Kraju Królowej z miastem Port Kennedy.

Thurzo Jan (1437—1508), znany właściciel kopalń w Polsce, Śląsku i Węgrzech, pochodził z węgierskiej rodziny szlacheckiej. Pozostawał w ścisłych stosunkach handlowych i rodzinnych z Fuggerami, handlował też z Polską.

Thyland, płn.-zach. część Jutlandji, między Limfjordem i morzem Północnem z miastem Thisted.

Thymallus, ryba, ob. Lipień.

Thymelaeaceae (wawrzynkowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales; należą tutaj rośliny drzewiaste, rzadziej zielne, kwiaty obupłciowe 4—5-cio dzielne, dno kwiatowe rurkowate, barwne. Pręcików tyle co działków kielicha lub też dwa razy tyle, rzadziej mniej. Owocem orzech, jagoda, rzadziej puszka. Najważniejsze rodzaje: Daphne, Thymelaea, Edgeworthia.

Thymele, w starogreckim teatrze ołtarz Dionizjusza, wznoszący się w samym środku orchestry.

Thymus vulgaris. a. kwiat.

Thymus Tourn. (macierzanka), krzewinki lub małe krzewy z rodziny Labiatae, mają liście drobne, całobrzegie, kwiaty czerwonawe. W Polsce występuje 8 gatunków. T. serpyllum L. (m. piaskowa) występuje w całej Polsce z wyjątkiem Podola, Wołynia i Opola, kwiaty blado-purpurowe, liście wydają woń aromatyczną. T. vulgaris L. z Europy płd. hodowana jako przyprawa. Wszystkie gatunki zawierają w częściach nadziemnych olejki eteryczne (tymol), stąd stosowane do przyrządzania aromatycznych kąpieli oraz w lecznictwie ludowem.

Thymus, gruczoł, ob. Grasica.

Thynnus, ob. Tuńczyk.

Thyreoidea, tarczyca (ob.).

Thyreoidectomia, operacyjne usunięcie gruczołu tarczykowego. Thyreoiditis, zapalenie gr. tarcz.

Thysanoptera, ob. Przylżeńce.

Thysanura, ob. Apterygota.

Thyssen August, przemysłowiec niem., (1842—1926), twórca wielkiego koncernu metalurgicznego, którego poszczególne przedsiębiorstwa zostały po jego śmierci przejęte przez odrębne spółki akc. Firma T. jest dzisiaj tylko spółką holdingową.

Ti, symbol chemiczny pierwiastka tytanu.

Tiahuanaco, miejscowość z nad płd. krańca jez. Titicaca (Boliwja), słynna z ruin, piramid, budowli kamiennych, i t. p. zabytków dwóch kultur, starszej, miejscowej, i młodszej, płd.-peruwiańskiej, nadbrzeżnej.

Tian-Szan, ob. Tienszan.

Tiara papieska.

Tiara (greck.), wysokie, sztywne nakrycie głowy królów p e r s k i c h, spowite diademem; później wysoka korona p a p i e s k a, pierwotnie biała czapka w kształcie hełmu ze złotą, wysadzaną kamieniami obręczą dokoła brzegu. Zamiast tej obręczy powstała w XIII. w. korona, do której Bonifacy VIII († 1303) dodał drugą; tę wkrótce potem uzupełniono 3-cią i tak powstała dzisiejsza potrójna korona papieska „triregnum", symbolizująca najprawdopodobniej godności kapłana, pasterza i nauczyciela. Po bokach zwisają dwie białe wstęgi (caudae), górne zakończenie stanowi jabłko królewskie (ob.) z krzyżem. — O t. Sajinfernesu, ob. Sajtafernes.

Tiaret, miasto w depart. Oran (Alger), 1090 m nad poz. morza z 15.862 mieszk.

Tibaldi P e l l e g r i n o, włoski malarz i architekt, (1527—1597), główny mistrz późnego renesansu, jest twórcą fresków w San Luigi de'Francesi w Rzymie, w sali giełdy w Ankonie (przez niego wybudowanej) i Uniwersytecie w Bolonji (również jego budowy), wreszcie w San Giacomo Maggiore. 1586 pracował w Eskorjalu dla Filipa II. Wybudował w Medjolanie San Fedele i San Sebastiano, pałac arcybiskupi i t. d., jako pierwszy budowniczy katedry (od 1570) założył kryptę, wybudował baptysterjum, zaprojektował fasadę.

Tibbu (T e d a), szczep Sudańczyków w Tibesti, dochodzący do Fessan i Kanem, a na płd. do Borgu, o skórze ciemno-brunatnej do miedziano-czerwonej. T. zajmują się hodowlą zwierząt (kozy) i ogrodnictwem, wysoko stojącem koszykarstwem; mieszkają w prostokątnych namiotach, zimą w budowlach z gliny lub piaskowca, a także po jaskiniach; dzielą się na szlachtę, z której pochodzą sułtani, lud i pogardzanych kowali, wyznają mahometanizm.

Tiberias (T y b e r j a d a), miasto w Palestynie, w Galilei, na zachodnim brzegu jez. Genezaret. Założył je 21 po Chr. Herodes Antipas, jako swą stolicę, na cześć cesarza Tyberjusza. Miasto miało wygląd czysto hellenistyczny, a po zburzeniu Jerozolimy stało się ośrodkiem naukowym, w którym powstały miszna i talmud jerozolimski. 637 zdobyli T. Arabowie, w czasie wypraw krzyżowych była tu twierdza krzyżowców. Dzisiejsze miasteczko, T a b a r i j e, leży niedaleko na północ od T.

Tiberinus (łac.), bóg rzeki Tybru, pojął za żonę Reę Sylwję, matkę Romulusa i Remusa, strąconą w nurty Tybru.

Tiberios, dwaj cesarze bizantyńscy: 1. T. K o n s t a n t i n o s, um. 582, następca Justyna II od 578, stracił Sirmium (Belgrad) na rzecz Słowian. Walczył zwycięsko z Persami. 2. T. Apsimaros, cesarz 698—705.

Tiberius, ces. rzymski, ob. Tyberjusz.

Tibesti (T u), górska kraina oaz na wsch. Saharze ze 100.000 km², zbudowana z łupków krystalicznych, piaskowców paleozoicznych z pokrywą młodowulkaniczną, wysoka średnio 1.100 m (Emi Kussi, 3.415 m), przecięta wysokiemi łańcuchami górskiemi, a zamieszkała przez plemię T i b u. Główne osady: Tao i Bardai. W 1912—17 zdobyli T. Francuzi.

Tibia (łac.), piszczel, ob. Noga. — U Rzymian instrument muzyczny, zbliżony do fletni, starogr. a u l o s.

Tibullus (T y b u l l u s) Albius, elegik rzym., ok. 55—19 prz. Chr., przyjaciel Messalli i Horacego, napisał 3 księgi elegij. Wyd. 1885 i 1922. Wpłynął na poetów pol. wieku złotego.

Tibur, staroż. miasto w Lacjum, do IV. w. przed Chr. walczyło z Rzymem. Później ulubione letnisko Rzymian.

Tiburon, największa wyspa w zatoce Kalifornijskiej (Meksyk) z 963 km², do 1.220 m wysoka.

Tic (franc.), drganie, kurcz twarzowy.

Tichodroma, ptak, ob. Pomurnik.

Tichonrawow Nikołaj Sawicz, hist. lit. rosyj., (1832—1893), zasłużony jako wydawca dzieł dawnej i nowej lit. rosyj.: „Roczniki lit. rosyj. i starożytności rosyj." (1859—63, 5 t.), „Pomniki kacerskiej lit. rosyj." (1862, 2 t.), „Rosyj. utwory dramat. 1672—1725" (1874, 2 t.), „Dzieła zbiorowe Gogola" (1889, 5 t.) i i.

Tichorjeck (aja), miasto na Płn. Kaukazie (Rosja), w okręgu Kubań, przy kolei: Rostow—Derbent z 19.166 mieszk.

Tichwin (T y c h w i n), miasto w okręgu Leningrad (Rosja), nad rz. T i c h w i n k ą, przy kolei: Leningrad—Wołogda z 10.212 mieszk.

Tichwiński kanał, łączy Wołgę z Newą.

Tichy Karol, malarz pol., * 1871, kształcił się w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych, w Monachjum i w Akademji paryskiej. Od 1904 profesor Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, pracuje też na polu sztuki stosowanej i dekoracji teatralnej. Główne dzieła: „Elegja", „Pogrzeb", liczne rysunki węglem i t. d.

Ticino (łac. T i c i n u s, niem. T e s s i n), lewoboczny dopływ Padu, długi 259 km (z tego 91 km w kantonie Tessyn w Szwajcarji), wypływa na przełęczy Nufenen, przepływa L a g o M a g g i o r e i uchodzi pod Pawją. Kanał V i l l o r e s i łączy T. z Medjolanem. — Nad T. (Ticinusem) zwyciężył Hannibal 218 przed Chr. wojska rzymskie pod Corneliusem Scypjonem.

Ticinus, ob. Ticino.

Ticket (ang.), kartka, kartka do głosowania, bilet wstępu, bilecik. Railway-t., bilet kolejowy.

Ticonderoga, wieś w stanie New York (Ameryka Płn.), nad jez. Champlain z 2.918 mieszk. W 1758 pobił tu Montcalm Anglików.

Tidemand Adolph, malarz norw., (1814—1876), kształcił się u Hildebrandta i Schadowa w Düsseldorfie. Główne dzieła: cykl dziesięciu malowideł do zamku Oscarshall k. Oslo, „Zraniony myśliwy", obrazy ołtarzowe, jak: „Chrzest Chrystusa", „Zmartwychwstanie", „Chrystus" i i.

Tidikelt (Inzalah), oaza na Saharze, ob. Tuat.

Tidore, wyspa w płn. Molukkach, na zach. od Dżilolo, ma razem z Mare 108 km² i wulkany (do 1720 m).

Tidoresowie, ludność malajska z Tidore (15.000 głów); żeglarze i rybacy, zajmują się też rolnictwem, handlem i kowalstwem.

Tidy, ob. Przypływ i odpływ.

L. Tieck.

Tieck, 1. Ludwig, pisarz niem., (1773—1853), najwszechstronniejszy i o największej wyobraźni poeta wśród starszych romantyków niem., którym jednak ustępował w obrazowaniu, w szczerości natchnienia i w głębi myślowej. Ważniejsze utwory: „Volksmärchen" (1797, tu m. i. „Der gestiefelte Kater"), „Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders" (1797), „Prinz Zerbino" (1799, komedja satyr.), „Leben und Tod der heil. Genoveva" (1800, tragedja), „Kaiser Oktavianus" (1804, komedja), „Phantasus" (1812—17, 3 t., zbiór opowiadań i komedyj), „Die Gemälde" (1822, zwrot do realizmu), „Dichterleben" (1826—31, 2 cz., młodość Szekspira), „Der junge Tischlermeister" (1836), „Vittoria Accorombona" (1840); przekłady: „Don Quixote" (1799—1804, 4 t.), „Minnelieder aus der schwäbischen Vorzeit" (1803), „Altenglisches Theater" (1811, 2 t.); wydanie pośmiertne pism Kleista (1821) i i. Jako dramaturg teatru drezdeńskiego (od 1825) napisał: „Dramaturgische Blätter" (1825—26, 2 t., t. III., 1852). Nowe wyd. zbior. 1908, 6 t.

2. Christian Friedrich, brat poprz., rzeźbiarz niem., (1776—1851), uczeń Schadowa i Davida, prof. Akademji berlińskiej. Główne dzieła: popiersie Goethego, A. Humboldta, płaskorzeźba „Niobe z dziećmi" w przyczółku berlińskiego „Schauspielhaus'u" i i.

Tiedeman, 1. budowniczy gdański, † 1403, w l. 1379—1382 pracował przy budowie ratusza, murów miejskich i dworu Artusa pod kierunkiem H. Ungeradina, od 1383—1403 budował kościół N. M. P. w Kartuzach.

2. Christoph, polityk niem., (1836—1907), adwokat, początkowo działał dla sprawy niemieckiej w Szlezwigu, 1870 wszedł do służby państwowej, 1878 szef kancelarji Rzeszy, 1881—99 prezydent regencji bydgoskiej, 1873—1903 członek sejmu pruskiego, 1898—1906 poseł do Reichstagu. Jeden z protektorów „Ostmarkenvereinu" (hakaty, ob. H. K. T.), był doradcą Bismarcka w jego polityce antypolskiej i właściwym inicjatorem Komisji Osadniczej.

Tiedeman-Seeheim Heinrich von, polityk niem., (1843—1922), właściciel wzorowego gospodarstwa rolnego w Poznańskiem, w 1894 współzałożyciel „Ostmarkenvereinu", t. zw. hakaty. Ob. H. K. T.

Tiedge Christoph August, poeta niem., (1752—1841), autor poematu dydaktycznego „Urania" (1800) i pieśni, z których niektóre stały się ludowemi.

Tiegenhof (N o w y D w ó r), miasto okręg. w W. M. Gdańsku, w okręgu Wielkie Żuławy, nad rz. T u g ą (niem. Tiege, powstaje z połączenia Małej i Wielkiej Świętej, uchodzi do Nogatu, żeglowna 24 km) z 3.410 mieszk. Fabr. sera, maszyn rolniczych i skór.

Tiel, miasto w prow. Gelderland (Holandja), nad Waalem z 12.079 mieszk., przemysłem i handlem.

Tienlungshan (chiń., „góra niebieskiego smoka"), wzgórze koło Taiyüanfu (prow. Shansi), ze sławnemi świątyniami-grotami, ozdobionemi bogatemi rzeźbami z VI.—IX. w.

Tienszan (ros. Tianszan), „g ó r y n i e b i e s k i e", system górski w Azji środk. Są to przez uskoki potrzaskane góry kadłubowe, biegnące w kierunku równoleżnikowym, opadające stopniami na płn. ku kotlinie Ili i Dżungarji, na płd. ku kotlinom Fergana i Tarymu. We wnętrzu tworzą kotlinę Issyk-kul i zapadlinę Pri-T. (150 m niżej poz. morza). Główne łańcuchy płn. T.: góry Borochoro, Irenhabirga (6100 m), Bogdo-Ola (6500 m), Barkul (4416 m), Karlyktag (4480 m); w środk. T.: łańcuch Aleksandra, łańcuch Transyleński, Kungej- i Terskej Ałatau, Temurłyktau, Chan-Tengri (6991 m), Chałyktau, Czoltag; a w płd. T.: Czatkałtau, Fergana, Atbaszi, Koksznał, Bugur i Kuruktag. D o l i n y, przeważnie podłużne, rozszerzają się ku zach. (rz. Naryn, Kunges, Ili) i wsch. (Tekes, Chajdyk-goł). Główne p r z e ł ę c z e (od zach. ku wsch.): Utmek (3180 m), Terek (3900 m), Bedel (4210 m), Musart (3500 m), Kukule (3510 m),

Narat (2987 m) i Kotyl (3020 m). Na zach. przeważają granity, sjenity, gnejsy, zresztą skały osadowe, a na płn. młodowulkaniczne. Z kopalin posiada T. dużo węgla i miedzi, oraz złoto i salmiak. Klimat kontynentalny i suchy, granica wiecznego śniegu biegnie na wys. 3.700 m. Wyższe obszary silnie zlodowacone (zwłaszcza Chan-Tengri). Stoki płn. pokryte bujną roślinnością (lasy do 3.000 m wys.). Wewnętrzne pustynie są stepami, na stokach płd. dużo obszarów pustynnych. Zamieszkują T. Kirgizi i Kałmucy, a na płn. i w okolicy Issyk-kul, Rosjanie. Zach. część T. (po Chan-Tengri) należy do Rosji, reszta (płd. i wsch.) do Chin.

Tienszański (Tianszanskij), ob. Semenow.

Tientje, złota moneta 10-guldenowa niderlandzka.

Tientsin (Tienking), stolica prow. Hoye (Chiny), nad rz. Paiho i kanałem Cesarskim, ważny węzeł kolejowy (linje do Mukdenu, Pekinu i Pukou) z 800.000 mieszk. i dzielnicą europejską. Posiada przemysł (żelazny i bawełniany i i.) i znaczny handel oraz ruch okrętowy (w 1927 r. 4,600.000 tonn rej.), a ponad to uniwersytety: Pejang (od 1895) i Nankai (od 1919), wyższe szkoły: techniczną, prawa i handlową oraz muzeum przyrodnicze. — Dla handlu obcego został T. udostępniony w 1860. W pokoju zawartym w T. w 1885 odstąpiły Chiny Francji Tonkin.

Tiepolo, poseł wenecki w Polsce. Bawił tu w 1645 w związku z planami Władysława IV., wojny z Turcją. Ponieważ równocześnie Wenecja została zaatakowana przez Turcję na Krecie, przeto T. miał spowodować dywersję ze strony Polski przeciw Turkom. Miał też uformować w Polsce 2.000 wojska oraz poruszyć Kozaków do wyprawy czarnomorskiej. Misja T. nie udała się dla braku pieniędzy.

G. B. Tiepolo.

Tiepolo Giovanni Battista, malarz włoski, (1696—1770), uczeń G. Lazzarini'ego, kształcił się dalej na dziełach Piazetty i Paola Veronese, 1755—1758 dyrektor Akademji weneckiej, 1761 udał się na dwór hiszpański. Był ostatnim wielkim mistrzem malarstwa weneckiego. Dzieła T., pojęte bardzo dekoracyjnie, należą do t. zw. iluzjonizmu (malowana i rzeczywista architektura lub plastyka przechodzą nieznacznie jedna w drugą). Główne dzieła: dekoracje licznych kościołów (Scalzi, Scuola del Carmine) i pałaców (np. Palazzo Labia) w Wenecji, 1750—1753 wykonuje dekorację pałacu arcybisk. w Würzburgu, pracuje następnie w Udine (freski w pałacu arcybisk.) i w zamku w Madrycie. Obrazy olejne T. posiadają większe galerje europejskie. Akwaforty T. są bardzo cenione, wśród nich 10 „vari capricci" i 24 „scherzi di fantasia". Synowie jego, Lorenzo i Domenico (współpracownik ojca w dekoracjach) byli zręcznymi rytownikami.

Tierce, ang. miara płynów, po 2⅛ rundlets = 190,83 l.

Tierra del Fuego, ob. Ziemia Ognista.

Tiers-état (franc., trzeci stan), przedstawiciele mieszczaństwa w franc. stanach generalnych t. zw. trzeci stan, obok szlachty i duchowieństwa. Nazywa się też tak masy ludowe w przeciwstawieniu do stanów uprzywilejowanych.

Tietar, dopływ rz. Tajo w Hiszpanji, długi 165 km. Wypływa w Sierra de Gredos, uchodzi koło Villareal.

Tieté, dopływ Parany w stanie São Paulo, długi 1.000 km. Wypływa z Serra do Mar, uchodzi koło Itapury.

Tietz (Dietz) Ferdinand, rzeźbiarz niem., (1707—1777), najważn. przedstawiciel frankońskiej plastyki rokokowej, wykonał m. i. szereg rzeźb dekoracyjnych dla zamku Seehof k. Bambergi, i dla parku Veitshöchheim.

Tiffany Charles Lewis, (1812—1902), założyciel znanej firmy jubilersko-złotniczej w New Yorku, która odegrała wielką rolę w ameryk. przemyśle art. pod kierownictwem jego syna Louis'a Comfort'a T., * 1848, dyrektora Tiffany Glass and Decorating Company. Tworzył wazy szklane o orjentalizujących wzorach lub japońskim dekorze roślinnym, oraz mozaikowe witraże z szkła barwnego, opalizującego. Był reformatorem malarstwa na szkle.

Tiffin, miasto w płn.-zach. Ohio, nad rz. Sandusky z 15.124 mieszk. i przemysłem.

Tiglat-Pilezar, imię szeregu królów asyryjskich; najważn.: T. I. (1116—1090) rozszerzył granice Asyrji, wtargnął do Babilonji i pokonał jej króla. T. III. lub IV. (745—727) dostał się jako uzurpator na tron asyryjski i zmienił swe pierwotne nazwisko Pul na T. Stworzył potężne państwo, pokonał Aramejczyków, Armeńczyków, Chaldejczyków, zdobył 732 Damaszek, sholdował szereg książąt półn. Syrji i Fenicji, także państwo izraelskie i judejskie. 729 opanował Babilonję. W zdobytych obszarach zaprowadzał asyryjską administrację, budował twierdze i osiedlał ludność przeniesioną z innych obszarów.

Tigmotropizm (z grec.-łac.), u roślin zdolność zginania się w kierunku odczutego wrażenia dotyku, np. u wąsów.

Tigranes Wielki, król Armenji, (121—56 prz. Chr.), z rodu Arsacydów, władca od 95, zdobył część Mezopotamji i założył tam nową stolicę, Tigranocertę. Przyjął tytuł króla królów i stał się najpotężniejszym władcą na wschodzie. Popierał swego teścia, Mitrydata VI, popadł stąd w konflikt z Rzymem,

Tkaniny 1 (Wschód)

1. Tk. koptyjska; VI. w.
2. Tk. bizantyńska; VI—VII. w.
3. Tk. perska (sasanid.); VI—VII. w.
4. Tk. jedw. z tuniki Henryka II; XI. w.
5. Tk. (orły), Bagdad; ok. 1220.
6. Tk. włosko-arabska; XIII. w.
7. Chiński brokat jed.; XIX. w.
8. Hiszp. jedwab w stylu mauretańskim; XV. w.
9. Turecki brok. jedw.; XVI. w.
10. Tk. japońska; XVIII. w.
11. Chińska tk. jedw.; XVIII. w.
12. Perski brok. aksam.; XVI. w.

wojował 69—66 z Lukullusem i Pompejuszem. Wkońcu musiał wydać wszystkie swe zdobycze i zapłacić 6.000 talentów. Zatrzymał tylko Armenję pod zwierzchnictwem rzymskiem.

Tigre, wyspa w zatoce Fonseca z wulkanem (789 m) i portem Amapala.

Tigré, kraina w płd. Abisynji, oddzielona przez Takaseh od Amhary, wysoka do 3.375 m. Z Erytreą łączy T. przełęcz Taranta. Stolicą jest Adua.

Tigridia Juss. (tygryska), rośliny cebulkowe z rodziny Iridaceae, rosną w Ameryce centralnej. T. pavonica Ker-Gawl. (pawi ogon), o kwiatach czerwonych, żółto pręgowanych, hodowana w licznych odmianach jako ogrodówka.

Tihamma (Tchama), płaski pustynny pas wybrzeża Arabji, nad morzem Czerwonem, należący do Hedżasu.

Tihany, półwysep na płn. brzegu jez. Błotnego (Węgry) z opactwem benedyktyńskiem na stromej skale bazaltowej i Instytutem Biologicznym we wsi T.

Tikar, wielki szczep Sudańczyków z Kamerunu, mieszkający w ufortyfikowanych miastach.

Tikopia (Tucopia), wyspa w płd. części oceanu Spok., pod 12°21′ szer. płd. i 168°43′ dług. wsch.; należy do Anglji.

Tikowe drzewo, p. Tectona.

Tiksotropja (greck.), zjawisko, polegające na przechodzeniu gelu (ob. Koloidy) w sól pod wpływem wstrząsania lub innych działań mechanicznych. Proces odwrotny następuje samorzutnie.

Tikuna (Tekuna, Tukuna), plemię Indjan z nad górnej Amazonki, dolnej Javary i Solimões; używają łuków i zatrutych strzał, praktykują obrzezanie, kultywują tańce masek.

Tilborch Gillis van, malarz niderl., (ok. 1625 — ok. 1678), uczeń Teniersa mł., malował sceny z życia wieśniaków flamandzkich w rodzaju swego mistrza.

Tilburg, miasto w Płn. Brabancji (Holandja) z 74.064 mieszk., wspaniałem opactwem trapistów i znacznym przemysłem.

Tilde (hiszp., znaczek, drobiazg), znak ~ używany w pisowni hiszpańskiej nad n dla oznaczenia jego miękkości, np. senõr = pan.

Tilden Samuel Jones, półn.-ameryk. mąż stanu, (1814—1886), adwokat, przywódca demokratów, rozbił 1871 „Tammany Society“, 1874 gubernator N. Jorku, 1876 zwyciężył przy wyborach na prezydenta, jednak kongres unieważnił wiele głosów i prezydentem został Hayes.

Tilgner Viktor, rzeźbiarz austrj., (1844—1896), prof. Akademji wiedeńskiej. Główne dzieła jego, w typie rzeźb barokowych i rokokowych: popiersie Franciszka Józefa, malarza Führicha, Rubensa, dekoracyjne posągi Fedry i Falstafa dla Opery Wied., pomniki Makarta i Mozarta w Wiedniu i t. d.

Tilia (łac.), lipa (ob.).

Tiliaceae (lipowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Columniferae, blisko spokrewniona z rodziną Malvaceae i Bombaceae. Należą tutaj rośliny zdrewniałe, rzadziej zielne; kwiaty promieniste, zwykle 5-cio dzielne,

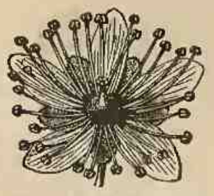

Kwiat lipy.

pręcików wiele, złączonych w 5- do 10-ciu wiązek, słupek górny, owocem puszka, orzech lub pestczak. Rosną przeważnie w krajach tropikalnych. Najważniejsze rodzaje: Tilia, Sparmannia, Corchorus.

Till Ernest, pol. prawnik cywilista, (1846—1926); studja we Lwowie, 1877 doc., 1885 prof. we Lwowie, po powstaniu polskiej Komisji Kodyfikacyjnej jej wiceprezes. Nap.: „Prawo prywatne austrjackie (1892—1904, 5 t.), „Zasady prawa konkursowego austr.“ (1908) i i.

Tilla (Tela), dawna moneta złota i jednostka monetarna w Turanie, Bucharze i Afganistanie, licząca najczęściej 20 tenga.

Tillandsia L. (oplątwa), rodzaj należący do rodziny Bromeliaceae ma wąskie liście, kwiatostany szczytowe, występuje w tropikalnej Ameryce. T. usneoides L. rośnie nadrzewnie, zwisając wdół na 2—3 metry, pędy ma pokryte łuskowatemi srebrnemi włoskami. W handlu znana pod nazwą caragate lub też crin végétal, używana do wypychania poduszek. T. bulbosa ma silnie rozrośnięte pochwy liściowe, które tworzą razem rezerwuar na wodę.

Tille Armin, historyk niem., ur. 1870, założ. i wyd. „Deutsche Geschichtsblätter“, wydawca i współpracownik „Weltgeschichte, begründet von Hans F. Helmolt“ (1913—22), gdzie jest autorem t. 7. p. t. „Westeuropa im Zeitalter der Renaissance, Reformation und Gegenreformation“ (1920), autor wielu dzieł.

Tillemont Sebastjan, franc. historyk kościoła, (1637—1698), jansenista, nap.: „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“ (1693—1712, 16 t.), „Histoire des empereurs et autres princes... durant des six premiers siècles de l'Eglise“ (1690—1738, 6 t.) i in.

Tillet Ben(jamin), polityk angielski, ur. 1860, ceglarz, potem rybak, robotnik okrętowy, marynarz, skrajny radykał, w czasie wojny światowej agitował na rzecz energicznej dostawy amunicji, 1917—24 poseł do parlamentu z partji pracy, 1928—29 przewodniczący rady gł. Trade-Unionów. Po złamaniu strajku gen. w 1926 dążył razem z lordem Melchettem do porozumienia robotników z pracodawcami.

Tilletia, ob. Śnieć.

Tillier Claude, pisarz franc., (1801—1844), autor wpływowych ulotek politycznych („Pamphlets, 1840—44“, 1906) i do dziś poczytnej humorystycznej powieści wiejskiej „Mon oncle Benjamin“ (1843, nowe wyd. 1906).

Tilly Johann Tserclaes, hr., wódz niem., (1559—1632), początkowo w służbie hiszp. i lotar., od 1598 cesarskiej, a od 1610 w bawarskiej, 1618 marszałek polny, 1620 dowódca wojsk Ligi, zwyciężył pod Pragą, stoczył szereg bi-

J. T. Tilly.

tew, 1627 wyprawił się z Wallensteinem na Szlezwik i Holsztyn, 1630 naczelny wódz ces., 1631 zdobył Magdeburg, uległ Gustawowi Adolfowi pod Breitenfeld, 1632 nad rzeką Lech ciężko ranny. Gorliwy katolik, stał wytrwale przy cesarzu; utrzymywał wielką karność w wojsku.

Tilos (grec. E p i s c o p i, włos. P i s c o p i, staroż. T e l o s), skalista wyspa, należąca do Dodekanezu z 63 km² i 1.158 mieszk.

Tilschová Anna Marja, powieściopisarka czeska, ur. 1873, realistycznie odtwarzała życie ludowe i staropraskie, wydała m. i. „W górach", „Stara rodzina".

Tilsit, ob. Tylża.

Timagenes, historyk grecki z Aleksandrji, 55 przed Chr. dostał się jako jeniec wojenny do Rzymu i uczył tam retoryki. Z jego „Historji królów" dochowały się fragmenty.

Timaios, 1. filozof pitagorejski z Lokri, ok. 400 prz. Chr., przypisują mu dzieło „o duszy świata" (faktycznie pochodzi ono z dialogu Platona „Timaios").

2. historyk grecki, (ok. 345 — ok. 250 prz. Chr.), żył przez 50 lat w Atenach i napisał „Sikelika" (o Grekach Sycylji [skąd pochodził] i płd. Italji do 272), które zawierały dużo ciekawych wiadomości. Zachowały się fragmenty.

3. gramatyk grecki w IV. w. po Chr., autor słownika do Platona.

Timanthes, malarz grecki z IV. w. prz. Chr., współczesny Zeuksisa i Parrhasiosa. Sławnem jego dziełem jest Ifigenja na ołtarzu, którego replikę odkryto w Pompei.

Timań (T y m a ń s k a T u n d r a), pas wybrzeża morza Lodowatego Płn. w płn.-wsch. Rosji, między Peczorą i półwyspem Kanin, przecięty przez w z g ó r z a T y m a ń s k i e (do 326 m).

Timarchos, rzeźbiarz grecki, syn Praksytelesa (ob.), jest wraz z swym bratem Kefisodotem (ob. K. 2.) twórcą posągów mówcy Likurga i jego synów, posągu Menandra i t. d.

Timaru, miasto portowe we wsch. części płd. wyspy Nowej Zelandji, przy kolei: Christchurch—Dunedin z 17.540 mieszk.

Timaszewskaja (T i m o s z o w s k a j a), osada kozacka na Płn. Kaukazie, w okręgu Kubań, przy kolei: Krasnodar—Achtari z 12.136 mieszk.

Timbo, stolica Futa Dżallon (ob.).

Timbre (franc.), barwa dźwięku (ob. Dźwięk).

Timbuktu (franc. T o m b o u c t o u, T u m b u t u), miasto handlowe we franc. Sudanie z 5.495 mieszk., 15 km na płn. od Nigru, w mało żyznej okolicy. Portem jest K a b a r a.

Miasto założone ok. 1100 r. przez Tuaregów, należało od 1326 do państwa Melle, od 1591 do Marokka, a po 1780 do Fulbów i Haussa, stanowiło długo zagadkę dla geografów. Pierwszy zwiedził je Laing w 1826. Francuzi zajęli T. w 1893.

Time is money (ang.), czas to pieniądz.

Timeo Danaos i t. d. (łac.), ob. Quidquid id est i t. d.

Times (ang., „czasy"), jeden z najważniejszych dzienników angielskich (założ. 1785 przez Johna Walter'a), którego prawnuk jest obecnie właścicielem i dyrektorem T. T. jest niezależny od urzędowego biura telegraficznego; jego korespondenci zagraniczni miewają czasem większy wpływ, niż miejscowi dyplomaci brytyjscy. Obok wiadomości przynosi T. artykuły wybitnych fachowców i uzupełnienia (tyczące poszczególnych krajów obcych, a także z dziedziny literackiej, pedagogicznej, gospodarczej i i.). W polityce wewnętrznej T. jest umiarkowanie konserwatywny, stara się jednakowoż o utrzymanie kontaktu z liberałami i partją robotniczą.

Timmo (arab. E l-W a r), pasmo górskie na Saharze, przytykające na płd.-wsch. do Tibesti. Przez o a z ę T. biegnie droga karawanowa z Murzuk do jez. Czad.

Timofiejew Grzegorz, współcz. poeta pol., emigrant rosyjski, wydał zbiór poezyj: „Niema mnie w domu" (1930); redaktor łódzkiego czasopisma społeczno-literackiego p. t. „Prądy".

Timok, prawoboczny dopływ Dunaju w Serbji, wypływa na wsch. od Niszu, tworzy na małym (15 km) odcinku granicę od Bułgarji i uchodzi koło Radujevacu po 135 km długim biegu.

Timokracja (z grec.), ustrój państwowy w Grecji, według którego prawa i obowiązki obywateli zależały od ich majątku.

Timoleon (T y m o l e o n), wódz koryncki, (ok. 411—337 przed Chr.). 366 uwolnił swą ojczyznę od tyranji swego brata Timofanesa, 343 oswobodził od tyranji Syrakuzy, 340 pokonał Kartagińczyków, a oswobodzone miasta Sycylji zjednoczył pod przewodnictwem Syrakuz. Jego życie opisali Cornelius Nepos i Plutarch.

Timomachos z B i z a n c j u m, malarz grecki z I. w. przed Chr., którego 2 obrazy, „Medea" i „Ajaks" nabył Cezar. Kopje „Medei" odkryto w Herkulanum i Pompei, gdzie znaleziono również kopję obrazu „Ifigenja i Orestes".

Timon, z Aten, współczesny Arystofanesowi, występuje w komedji ateńskiej jako mizantrop. Od niego ma swą nazwę dialog Lukjana i dramat Szekspira „T. z Aten".

Timor (po malajsku: wschód), najdalej ku wsch. wysunięta i największa z wysp Małych Sunda z 32.586 km² i ok. 700.000 mieszk. Wyspa otoczona rafami koralowemi jest górzysta (do 2620 m) i ma gorący i suchy k l i m a t, pokryta jest zaroślami i sawanną. Płd.-zach. część wyspy zamieszkują T i m o r e z i, środek

i wsch. część Belunezi, a poza tem mamy tu Chińczyków, Portugalczyków i Holendrów.

Płd.-zach. część T. (16.511 km²) tworzy razem z wyspami: Flores, Sumba, Savu, Solor, Allor i Rotti h o l e n d e r s k ą r e z y d e n t u r ę T., mającą 64.281 km² i 1,143.650 mieszk. ze stolicą K u p a n g. Płn.-wsch. część wyspy należy do P o r t u g a l j i i ma razem z Kambing 16.248 km² i 451.604 mieszk. Stolicą jest D e l i.

Timorlaut, ob. Tenimber.

Timotheus, 1. grecki muzyk i poeta gr., (*ok. 450 przed Chr. — ok. 360), twórca 11-to strunnej liry, autor szeregu poematów lirycznych, z których 1902 odkryto na papyrusie utwór p. t. „Persowie" (bitwa pod Salaminą).

2. wódz ateński, syn Konona, 375 zwyciężył flotę spartańską pod Leukas, 365 zdobył Samos, dowodził w wojnie ze sprzymierzeńcami (357—355). Oskarżony o zdradę, poszedł dobrowolnie na wygnanie do Chalkis, 354. Jego życie opisał Cornelius Nepos.

Timrava, pseudonim B o ż e n y S l a n č i k o v e j, powieściopisarki słowackiej, ur. 1867, autorki realistycznych obrazów wsi słowackiej: „Wielkie szczęście", „Doświadczenie", „Ta ziemia urocza", „Wszystko marność" i i.

Timsah, jezioro (15 km²), przecięte kan. Sueskim.

Timur (po wschod. tur. żelazo, T a m e r l a n, powstało z T i m u r-L e n g, „kulawy T."), (1336—1405), 1360 otrzymał hołd z prowincji Kesz, 1369 emir krajów zaoksańskich, wybrał za stolicę Samarkandę, którą upiększył licznemi budowlami. Od 1380 podjął 35 wypraw wojennych, podbił Persję, dotarł do Moskwy, zajął wszystkie państwa środk. Azji i Indje. Przywołany przez Bizancjum, zwyciężył Turków, podbił Damaszek i Syrję, dotarł do Egiptu. 1402 odniósł zwycięstwo pod Angorą i zabrał do niewoli Bajazeta I. Umarł wśród przygotowań do wyprawy na Chiny.

Timur Kutluk (K u t l u g h, Q u t l u q), Mongoł z rodu Ordas, założyciel Białej Hordy we Wsch. Kipczaku, następca swego ojca Urusa, (1361—95), jako sojusznik Samarkandy pobił Witolda nad Worsklą 1399.

Tinayre Marcelle, pisarka franc., ur. 1872, autorka powieści: „La maison du péché" (1902), „La vie amoureuse de François Barbazanges" (1904), „La rebelle" (1906), „La douceur de vivre" (1911), „La veillée des armes" (1915), „Perséphone" (1920) i i.

Tinca, ryba, p. Lin.

Tindal Matthew, ang. deista, (ok. 1653—1733), dzieła: „Christianity as Old as the Creation, or the Gospel a Republication of the Religion of Nature" (1730).

Tindale William, ob. Tyndale.

Tinea, p. Mole.

Tinel Edgar, kompozytor belg., (1854—1912), dyrektor konserwatorjum w Brukseli, znany z oratorjum „Franciscus" (1888). Inne kompozycje: „Te Deum", chóry, sonata fortepianowa i organowa, msza, dramat muzyczny „Godoleva".

Tineo, miasto okręg. w prow. Oviedo (Hiszpanja) z 22.000 mieszk. oraz kopalniami węgla i żelaza.

Ting-jau (Ting-dżau), biała chińska porcelana, o modelowanym lub grawerowanym dekorze, wyrabiana od XI. w. w Tingczou.

Tinghai, główne miasto na wyspie C z o u s z a n (C z u s a n) wpobliżu wsch. wybrzeży Chin (prow. Czekiang) z 30.000 mieszk.

Tingis (Tingitana), rzymska kolonja, ob. Tanger.

Tinnevelli, miasto okręg. w płd. części prezydentury Madras (Indje ang.) z 53.783 mieszk.

Tino di Camaino, rzeźbiarz włoski, † 1337, działający w Sienie, twórca grobowca cesarza Henryka VII. na Campo Santo w Pizie (1315), Grobu Marji w Santa Maria Donna Regina w Neapolu (1326) i pomnika biskupa Antonia d'Orso († 1336) w katedrze florenckiej.

Tinos, wyspa, ob. Tenos.

Tinseau Léon, hr., pisarz franc., (1844—1921), autor powieści z życia wyższych sfer towarzyskich i dyplomatycznych, np. „La meilleure part" (1885), „Ma cousine Pot-au-Feu" (1888) i w. i.

Tintoretto.

Tintoretto, właśc. J a c o p o R o b u s t i, malarz włoski, (1518—1594), uczeń Tycjana, pozostawał pod wpływem Michała Anioła, główny mistrz późnego renesansu weneckiego. Malował krajobrazy, portrety, sceny mitologiczne, religijne i historyczne. Dzieła: „Chrystus i cudzołożnica" (Madryt), „Odnalezienie drzewa Krzyża świętego" (Wenecja), „Cud św. Marka" (Akademja w Wenecji) jest głównem dziełem T. z okresu dojrzałego. Następują: „Sąd ostateczny", „Ofiarowanie NMP. do świątyni" (Wenecja), „Św. Jerzy w walce ze smokiem" (Londyn), dalej sceny mitologiczne z aktami kobiecemi (Modena, Florencja, Drezno, Berlin i t. d.), „Wesele w Kanie" (Wenecja) i t. d. Od ok. 1580 pracował nad scenami z życia NMP. i Chrystusa (w Scuola di San Rocco w Wenecji), oraz przy znacznej pomocy uczniów wykonanemi kolosalnemi obrazami do Pałacu Dożów. Najlepsze portrety T. posiadają Pałac Dożów i Akademja w Wenecji, dalej galerje w Wiedniu, Londynie i Madrycie. — Syn T., D o m e n i c o R o b u s t i, zwany również il T., malował portrety i kompozycje figuralne.

Tioalkohole, merkaptany (ob.).

Tiofen C_4H_4S, heterocyklowy związek pięcioczłonowy, występujący wraz ze swemi homologami w mazi pogazowej. Surowy benzol za-

wiera 0,6% t. Tworzy ciecz bezbarwną, bardzo zbliżoną pod względem własności fizycznych i chemicznych do benzolu. C. wł. —1,07, temp. wrz. 84°. — Obecność t. w benzolu można stwierdzić zapomocą reakcji indofeninowej. Zarówno t. jak i jego pochodne dają z kwasem siarkowym i izatyną ciemno-niebieskie zabarwienie. Tiotolen (metylotiofen) i tioksen (dwumetylotiofen) są podobne pod względem własności do toluolu i ksylolu.

Tioform, zasadowy salicylan bizmutu, zawierający związaną organicznie siarkę. Tworzy żółtawy, bezwonny proszek; bywa używany w lecznictwie zamiast jodoformu.

Tiohydraty, związki, zawierające na miejscu wody krystalizacyjnej siarkowodór, trwałe tylko w b. niskich temperaturach. Wyodrębniono n. p. kryształy, odpowiadające wzorowi: $SnCl_4 + 4 H_2S$.

Tiokol, preparat leczniczy, stosowany przy suchotach, katarze przewodów oddechowych i t. p. Głównym składnikiem t. jest gwajakol. Sirolin jest roztworem t.

Tioksen, ob. Tiofen.

Tiol, mieszanina węglowodorów, zawierających siarkę związaną chemicznie. Tworzy bezwonny olej, stosowany zamiast ichtjolu jako środek leczniczy przy chorobach skóry, oparzeniach i t. p.

Tiooctowy kwas $CH_3.CO.SH$, można otrzymać z kwasu octowego i pięciosiarczku fosforu. Tworzy bezbarwną ciecz, wrzącą w 93°, trudno rozpuszczalną w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze. Woda rozkłada k. t. na kwas octowy i siarkowodór.

Tiosiarczany, sole kwasu tiosiarkowego, ob. Siarki związki.

Tiosiarkowy kwas, ob. Siarki związki.

Tiotolen, ob. Tiofen.

Tip (ang.), wskazówka, rada, aluzja do przypuszczalnych szans przy wyścigach, grze na giełdzie i t. d. Tipster, człowiek, udzielający takich wskazówek zawodowo.

Tipitaka („trójkosz"), palijski kanon buddystów, rozpowszechniony na Cejlonie. Wyd. kryt. Pali Text Society. — Istnieje też w wersji sanskryckiej oraz w przekładach tybetańskim i chińskim.

Tippecanoe, rzeka w Indianie (Ameryka płn.), długa 320 km, wypływa z jeziora T., a uchodzi koło Lafayette do rz. Wabash. W 1811 pobił tu Harrisson Indjan.

Tippera (Tripura), państwo dannicze w Bengalji (Indje ang.) z 10.660 km² i 304.437 mieszk. Na zach. od T. leży ang. okręg T. ze stolicą Komilla.

Tippera (Tipura), jedno z plemion Lohita z gór płd.-wsch. Bengalu, pasterze, rządzący się matrjarchalnie, osławieni z powodu składania ofiar z ludzi (jeszcze w XIX w.).

Tipperary, hrabstwo w prow. Munster (Irlandja) z 4.254 km² i 141.015 mieszk.

Tippu Sahib, sułtan w Maisur (ob.), (1751—1799), walczył z Anglikami w Indjach, zmusił ich do ustąpienia z jego państwa (1784), sprzymierzył się później z Francuzami, zginął 1799 w wojnie z Anglikami.

Tipton, miasto w hrabstwie Stafford (Anglja), na płn. od Dudley z 34.130 mieszk. i znacznym przemysłem.

Tipulidae, p. Komarnice.

Tiraboschi Girolamo, włos. hist. lit., (1731—1794), wsławił się dokładną i zupełną „Storia della letteratura italiana" (1772—82, 14 t., z wyd. późn. najlepsze 1822—26, 16 t.), doprowadzoną do pocz. XVIII. w.

Tiraczmir, najwyższy (7.750 m) szczyt Hindukuszu, na płn.-zach.granicy Indyj ang., silnie zlodowacony.

Tirana, od 1920 stolica Albanji, u stóp Mali Dajti z 12.454 mieszk., połączona koleją z Durazzo. Wyrób dywanów i wyrobów jedwabniczych.

Tire, miasto w wilajecie Aidin (Turcja azjat.), nad Kuczuk Menderes z 18.675 mieszk., połączona koleją ze Smyrną.

Tirgoviște (Targoviște), stolica okręgu Dimbovița na Wołoszczyźnie (Rumunja), u podnóży Karpat, nad rz. Jalomitą z 12.765 mieszk. i kościołem metropolitalnym (z 1515). T. była w 1585—1716 stolicą Wołoszczyzny.

Tirhaka, król egipski, ob. Taharka.

Tirlemont (flam. Thienen), miasto w Brabancji (Belgja), przy kolei Bruksela—Leodjum z 20.044 mieszk. oraz przemysłem i handlem. 16 marca 1793 pobił tu Dumouriez Austrjaków.

Tirnovo (Trnova), miasto okręg. w płn. Bułgarji, nad rz. Jantrą z 12.067 mieszk., w 1186—1393 stolica Bułgarji.

Tiro, wyzwoleniec Cycerona, wynalazca skrótów stenograficznych (notae Tironianae). Por. Stenografja.

Tiro (łac.), Rzymianin, rozpoczynający służbę wojskową, rekrut, stąd wogóle: początkujący. — Tirocinium, początek służby, nauki, podręcznik dla początkujących.

Tironianae notae (łac., tyrońskie znaki), ob. Tiro i Stenografja.

Tirpitz Alfred, von, admirał niem., ur. 1849, od 1865 w marynarce pruskiej, od 1895 kontradmirał, 1896/97 dowódca floty na Dalekim Wschodzie. 1898 sekretarz stanu dla spraw marynarki, stworzył flotę bojową Niemiec, prowokując przez to konflikt z W. Brytanją, 1903 admirał. Po wybuchu wojny nie zdołał skłonić Naczelnego Dowództwa do energicznej akcji na morzu, ustąpił 1916, popadłszy w konflikt z kanclerzem Bethmann-Hollwegiem w kwestji nieograniczonego prowadzenia wojny łodziami podwodnemi. W 1917 założył wraz z Kappem stronnictwo nacjonalistyczne, 1924—28 zasiadał w Reichstagu. Nap.: „Erinnerungen" (1920), „Aufbau der deutschen Weltmacht" (1924).

Tiruvalluvar (Tamil), kapłan parjasów, uchodzi za autora indyj. poematu panteistycznego: „Kurrul" (t. j. „krótki").

Tiruvâshagam, słynne hymny liryczno-religijne poety indyj. Mânikkavâshagara, z II. poł. IX. w.

Tiryns, jeden z najważniejszych ośrodków kultury mykeńskiej (por. Kreteńsko-mykeńska kultura) na ziemiach greckich, położony w Argolidzie, wpobliżu Nauplii. Zamek tiryński (na skale ok. 16 m wys.) składa się właściwie z trzech partyj, z których tylko górny zamek jest całkowicie odkopany i zbadany. Obok zamku w Mykenach jest to najważniejsza twierdza mykeńska na Peloponezie. Jest otoczony cały murami 20 m wysokiemi, 8 m grubemi, o charakterze murów cyklopich. Do pałacu wewnątrz prowadzi droga nakształt rampy, otoczonej murami. W murach znajdują się komory (magazyny lub t. p.). W pałacu najważniejszą część stanowi wielki megaron i podwórze, oraz mniejsze sale, komnaty i podwórza. Zamek w T. pochodzi z drugiej połowy drugiego tysiąclecia przed Chr. Pod jego koniec został zburzony. W T. prowadzili wykopaliska Niemcy, przedewszystkiem Schliemann i Dörpfeld.

Tischbein, rodzina malarzy niem. Najwybitniejszy z nich: Johann Heinrich Wilhelm, zwany Neapolitańczykiem, (1751—1829), pracował w Niderlandach, Niemczech, Szwajcarji i Włoszech. Główne dzieła: portret Goethego na ruinach rzymskich, „Chrystus wśród dziatek" i i.

Tisi Benvenuto, malarz włoski, ob. Garofalo.

Tissafernes, satrapa perski w Lidji, 413 przed Chr. zawarł przymierze ze Spartą. W czasie wyprawy Cyrusa mł. (ob.) stanął po stronie Artakserksesa II. i ożenił się z jego córką. Kiedy próbował podbić miasta jońskie w Azji Mn., poniósł klęskę od Agesilaosa (ob.), został usunięty z urzędu i stracony 395.

Tissandier Gaston, franc. chemik i aeronauta, (1843—1899), wzniósł się m. i. w r. 1875 na 8.000 m wys., czynił wraz ze swym bratem Albertem próby latania sterowcem własnej konstrukcji.

Tisserand François-Félix, astronom franc., (1845—1896), od 1873 dyr. obserw. w Tuluzie, 1878 członek paryskiej Akademji, Biura Długości, prof. Sorbony, 1892 dyrektor paryskiego obserwatorjum; napisał m. i.: „Traité de mécanique céleste" (4 t., 1889—96), wydawał od 1884 „Bulletin astronomique".

Tissot, 1. Nicolas Auguste, kartograf franc., (przed 1835—1895), stworzył przez badanie zniekształceń sieci stopniowej nową gałąź nauki o rzutach kartograficznych. Główne dzieła: „Trouver le meilleur mode de projection pour chaque contrée particulière (1860) i „Mémoire sur la représentation des surfaces et les projections des cartes géographiques" (1881).

J. J. Tissot.

2. Jacques-Joseph, franc. malarz i miedziorytnik, (1836—1902), uczeń Flandrin'a, malował romantyczne obrazy rodzajowe, pod wpływem angielskim wytworne postacie kobiece, oraz wykonał szereg pięknych sztychów, jak: „Wybrzeże morskie", „Starsza siostra" i i.

Tisza (słow. Tisa), węgierska nazwa Cisy.

Tisza, 1. Kálmán (Koloman) von Borosjenő, węg. mąż stanu, (1830—1902), obrońca praw protestantów, poseł, przywódca lewego centrum, 1875—90 premjer, czasowo minister skarbu i spraw wewn. Następstwem jego polityki była konsolidacja dualistycznej monarchji, poprawa finansów i wzmocnienie przewagi Węgrów.

St. Tisza.

2. Stefan, syn poprz., hr., mąż stanu, (1861—1918), zwolennik wspólności interesów gospod. i dualizmu Austro-Węgier, od 1886 poseł, zwalczał opozycję, 1903—1905 premjer, rozwiązał parlament, po nieudanych wyborach usunął się. Zwalczał projekt tajnego i powszechnego głosowania, 1910 założył stronnictwo nar.-robotnicze, 1912 marszałek parlam., 1913 premjer, 1914 jeden z głównych polityków Europy. Przeciwnik ostrych wystąpień przeciw Serbji i aneksji obszarów płd.-słowiańskich ze względu na niebezpieczeństwo przewagi Słowian w monarchji, zaufany ces. Franciszka Józefa, z Karolem w stosunkach naprężonych. Wobec różnicy zdań o prawie wyborczem, ustąpił 1917, walczył jako pułkownik na włoskim froncie. 17 paźdz. 1918 ogłosił w parlamencie wojnę za przegraną, 31 paźdz. zginął zamordowany przez swych przeciwników. „Dzieła zbiorowe" wyd. węg. Akademja Umiej.

Tit., właściwie tit. deb., skróc. „titulo debito" (łac.), z należnym tytułem.

Titania, 1. córka tytanów, bogini.

2. u Szekspira w „Śnie nocy letniej" królowa elfów, żona Oberona.

Titanic, angielski statek pasażerski tow. okrętowego „Cunard Line" (47.000 tonn r. 1910), najechał 15. IV. 1912 na górę lodową na Atlantyku pod 41° 16′ szer. płn., a 50° 14′ dług. zach., przyczem na 2.224 pasażerów zginęło 1.563. Specjalna konferencja w Londynie ustaliła po tej katastrofie nowe przepisy o środkach ostrożności i urządzeniach ratunkowych.

Titelouze Jean, organista franc., (1563—1633), twórca francuskiego stylu organowego, odznaczającego się bogactwem rejestrów, napisał mszę „In ecclesia" i drobne kompozycje organowe.

Titicaca, największe jezioro górskie w płd. Ameryce, w Peru i Boliwji, 3854 m nad poz. morza, ma 6.900 km², głębokość do 272 m i niejednostajne wodostany. Rz. Desaguadero od-

wadnia je do Aullagas. Jest usiana wysepkami, z których wyspa T. ma ruiny budowli staroperuwjańskich.

Tities (łac.), jedna z 3 starych tribus (ob.) w Rzymie, rzekomo utworzona z Sabinów przez Titusa Taliusa (ob. Talius).

Titiusa-Bodego szereg (p r a w o B o d e g o, 1772), szereg, podający z dużem przybliżeniem odległości planet od słońca. Powstaje on w sposób następujący. Należy napisać szereg czwórek: do drugiej z rzędu dodać 3, do trzeciej 2×3, do czwartej 2×6 i t. d., zawsze podwajając liczbę poprzednią.
Otrzymamy szereg: 4, 7, 10, 16, 28, 52, 100, 196, 388.
Odległość prawdziwa: 3,9, 7,2, 10,0, 15,2, 26,5, 52,0, 95,4, 191,9, 300,7.

Dolny wiersz podaje rzeczywistą odległość planet w porządku kolejnym, przyczem odległość ziemi = 10,0. Dla Neptuna prawo zawodzi. Por. Planety.

Titonos, w mit. grec. syn Laomedonta. Eos, bogini jutrzenki, uprowadziła go i uprosiła dla niego u Zeusa nieśmiertelność. Ponieważ zapomniała prosić o wieczną młodość, T. kurczył się coraz bardziej, aż się przemienił w szarańczę.

Tittoni Tommaso, włoski mąż stanu, ur. 1855, 1886—95 poseł do parlamentu, 1903—09 minister spraw zagr., 1906 poseł w Londynie, 1910—1916 w Paryżu, 1919 min. spraw zagr., 1920—22 przewodniczący delegacji w Lidze Narodów, od 1926 redaktor „Nuova Antologia".

Titulescu Nikola, rum. mąż stanu, ur. 1883, od 1905 prof. prawa cyw. w Bukareszcie, 1917 minister skarbu, 1919/20 delegat na konferencje pokojowe w Saint Germain i Trianon, od 1920 stały przedstawiciel Rumunji w Radzie Ligi Narodów, w komisjach rozbrojeniowych, w międzynar. instytucie prawa pryw., 1920—26 min. skarbu, 1922—1926 poseł w Londynie, 1927—28 min. spraw zagr., 1928 znowu poseł w Londynie.

Titulus (łac.), tytuł.

Titulus mensae, w kat. prawie kościelnem zobowiązanie osoby fizycznej lub prawnej do dostarczenia należnego utrzymania osobie otrzymującej wyższe święcenia.

Titus, ob. Tytus Flavius Vespasianus.

Titusville, miasto w płn.-zach. Pennsylwanji (Ameryka płn.) z 8.432 mieszk., rafinerjami nafty i naftociągami aż do Atlantyku.

Tityos, w grec. mitologji syn ziemi, który porwał się na Latonę, za co zabili go Artemida i Apollo. W podziemiu sępy wyżerały mu wciąż wątrobę.

Tiul, tkanina bawełniana, o splocie gazowym.

Tiutczew Fiodor Iwanowicz, poeta rosyj., (1803—1873), jeden z największych liryków rosyjskich („Poezje", 1868; pol. o nim studjum K. W. Zawodzińskiego, 1926), w utworach bogatych w treść i doskonałych w formie zajmował się głównie stosunkiem czasu do wieczności, jednostki do wszechświata, kosmosu do chaosu.

Tivoli (staroż. T i b u r), miasto w prow. Rzym (Włochy), przy wodospadach rz. Anio i kolei: Rzym—Sulmona z 16.389 mieszk. i szczątkami staroż. budowli (świątynie Westy i Sybilli oraz ruiny pałacu ces. Hadrjana) oraz budowlami ze średniowiecza i renesansu. Ośrodek turystyki.

Tiziano Vecelli, ob. Tycjan.

Tizi-Ouzou, miasto we wsch. Kabylji (Alger) z 36.039 mieszk. i przemysłem.

Tjendana, ob. Sumba.

Tjumeń, miasto na Uralu (Rosja), przy ujściu rz. T j u m e n k i do Tury i kolei: Swierdłowsk—Omsk z 50.161 mieszk. i znacznym przemysłem.

Tkacka lupa.

Tkacka lupa, służy do liczenia nitek przędzy w tkaninie. Pole widzenia obejmuje 1 cm² wycięty w podstawie.

Tkacka ramka, ob. Tkactwo.

Tkactwo (por. t a b l. poza tekstem). Wyrób t k a n i n (o b.) odbywa się na t. zw. k r o s n a c h, których najprostszą formę przedstawia rys. 1. W ramie drewnianej osadzone są naprzeciw siebie dwa wały, t. zw. w a ł o s n o w n y (KB) i w a ł t k a n i n o w y (WB). Na wał osnowny nawija się równolegle do siebie, te pasma przędzy, które mają biegnąć wzdłuż tkaniny, czyli będą tworzyć t. zw. o s n o w ę. Ich ilość zależy od zamierzonej szerokości i gęstości tkaniny. Pomiędzy głównemi wałami wiszą na wałku (W) dwie ramki drewniane (S_1, S_2), ściśle jedna za drugą. W każdej z tych ramek napięty jest rząd sznurków, sięgających od górnej do dolnej listwy. W obydwóch ramkach musi być razem tyle sznurków, ile ma być pasm osnowy w tkaninie. Każdy sznurek ma w środku swej długości wprawione metalowe kółeczko (c, d). Ramki połączone są z pedałami. Naciskając pedały nogami, może tkacz podnosić, na zmianę, jedną ramkę do góry, a drugą obniżać wdół. Za ramkami znajduje się t. zw. g r z e b i e ń (C), dający się poruszać wahadłowo. Zęby tego grzebienia (b) ustawione są pionowo w ramie (LD, LB). Poprzez wałki prowadzące (SB, K_1, S_2, BB) przeprowadza się osnowę z wału (KB) na wał (WB), przewlekając po drodze wszystkie pasma nieparzyste (t. j. pierwsze, trzecie, piąte i t. d.) przez kółeczka w pierwszej, a wszystkie parzyste przez kółeczka w drugiej ramce i porządkując je następnie między zębami grzebienia. Pasmo przędzy, które przeplata się wpoprzek tkaniny, t. zw. w ą t e k, nawinięte jest na szpulkę, umieszczoną w t. zw. c z ó ł e n k u t k a c k i e m. Właściwa czynność tkania polega na tem, że przez naciskanie pedałów rozchyla się osnowę na dwie połowy, tworząc uliczkę, przez którą przerzuca się kolejno czółenko, z prawej strony na lewą i odwrotnie.

Skutkiem kolejnej zmiany przy rozchylaniu ramek i przerzucaniu wątku następuje przeplecenie wątku pomiędzy pasmami osnowy. W ten sposób narasta tkanina, którą wbija się, dla zagęszczenia, grzebieniem i nawija stopniowo na wał tylny. Przerzucanie czółenka może się odbywać z ręki do ręki (jak na rys.), albo, przy ulepszonych krosnach, wzdłuż specjalnego korytka. Wtedy ma czółenko kształt wózka, który przesuwa się w korytku pociągnięciem za sznurek. Na krosnach tkackich dwuramkowych można wykonać tylko t. zw. splot gładki (ob. Tkaniny). Przy innej kombinacji splotów trzeba mieć tyle ramek, ile razy trzeba zmieniać sposób rozchylania pasm osnowy dla przepuszczenia wątku. Przy tkaninach wzorzystych jest różnorodność splotów tak ogromna, że pierwotnie nie można było wykonywać takich tkanin na krosnach, tylko ręcznie na podobieństwo cerowania. Dopiero wynalazek J a c q u a r d a (ob.) dał możność szablonowego wyrobu tkanin wzorzystych. Rys. 2. przedstawia maszynę Jacquarda w przekroju. Miejsce ramek tkackich zastępuje szereg płaskich listewek (P), zwanych p l a t y n a m i, albo p ł a s z k a m i, ustawionych na podstawie (PB). U dołu płaszek zwisają sznurki (Ps), które przechodzą przez otwory w podstawie i podtrzymują system strun (H) z oczkami, przez które przewleczone są pasma osnowy (na rysunku niewidoczne). Pod zadzierzystemi główkami płaszek mieści się szereg linijek (m), tkwiących we wspólnej ramie (MK). Do każdej płaszki przymocowany jest poziomo drut, zakończony sprężyną. Ten system drutów (FK) ma za zadanie dociskać płaszki do linijek. Może je spełnić wtedy, gdy przeciwnemi końcami będą się druty zagłębiały w otwory, wywiercone w graniastosłupie (Pr). Rozchylanie osnowy, dla przepuszczenia wątku, regulują w maszynie t. zw. wzory Jacquarda, t. j. kartony z otworami, wywierconemi według odpowiednich obliczeń. Kartonów musi być tyle, ile razy trzeba zmieniać sposób rozchylania. Są one zespolone w taśmę bez końca. Przed każdem przerzuceniem wątku podchodzi jeden karton pomiędzy graniastosłup (Pr) a końce drutów. Te druty, które nie znalazły dla siebie odpowiednich otworów w kartonie, zostają odepchnięte i przestają dociskać płaszki do linijek. Jeśli teraz rama (MK) uniesie się ku górze, to zabiera ze sobą tylko te płaszki, które są dociśnięte. Inne pozostają na podstawie (PB) i w ten sposób tworzy się uliczka dla wątku. Graniastosłup (Pr) osadzony jest obrotowo w wahadłowo zawieszonej konstrukcji (PL) i wychyla się wraz z nią, przy podnoszeniu ramy (MK), za pośrednictwem krążka (PR) i sprężynowej kulisy (C). Następuje przytem obrót o jedną ścianę i podstawienie nowego kartonu. — Por. też T k a n i n d r u k o w a n i e i T k a n i n y.

Stopniowa mechanizacja t. datuje się od końca XVIII. w. Dzisiejsze krosna mechaniczne są już tak udoskonalone, że ograniczają pracę rąk tylko do wymiany wyczerpanych szpulek z wątkiem i do wiązania zrywających się nitek, przyczem maszyna zatrzymuje się samoczynnie. Budowane w różnych wymiarach, od bardzo wąskich, dla wstążek, do bardzo szerokich dla sukna i dywanów, nie różnią się w zasadzie od krosien ręcznych. Pedały przesuwające ramki pozostają pod działaniem krążków mimośrodowych, a przerzucanie czółenka odbywa się za pośrednictwem wału obrotowego, zmieniającego kierunek biegu. O ile wątek ma być wielobarwny istnieją specjalne urządzenia, t. zw. rewolwerowe, do zmieniania czółenek. Do bardziej zawiłych splotów sprzęga się krosna mechaniczne z maszyną Jacquarda.

1.

2.

1. Tkacz białogłowy. 2. Wikłacz ognisty.

Tkacze (Ploceidae), rodzina ptaków śpiewających, około 600 gat. w Afryce, Azji i Australji. Budują wiszące workowate gniazda. Gnieżdżą się towarzysko (po 20—30 gniazd na 1 drzewie). Żywią się owocami i robakami. Samce mają barwny strój godowy. Textor niger A. Sm. (t k a c z c z a r n y), w Afryce płd., 24 cm dł., czarno biały z czerwonym dziobem. Dinemellia dinemelli Horsf. (t. b i a ł o g ł o w y), żyje na stepach Afryki środk. i żywi się pasorzytami bawołów. W i k ł a c z (Ploceus Cuv.) z około 100 gatunkami: P. abyssinicus Gm. 17 cm dł., czarno-żółty z czerwoną przepaską, buduje w Afryce wsch. gniazda z wejściem od dołu. P. boya Blyth 15 cm dł., brunatno-biały żyje w Indjach, na Cejlonie i Jawie, buduje gniazda w kształcie retort. Quelea sanguinirostris L., 13 cm dł., czerwona z zielonym grzbietem żyje w całej Afryce. W. o g n i s t y (Pyromelana franciscana Is.), 12 cm dł., zwykle zabarwiony szaro. Strój godowy czarno bronzowy z bogatym rysunkiem. Mieszka na polach durry w suchych okolicach Senegambji, Nubji i Somali. — Por. w t. 14. t a b l. Gniazda ptasie (2).

Tkanin drukowanie czyli jednostronne farbowanie, odbywało się dawniej przy pomocy stempli, zaś dzisiaj w maszynie, której zasadniczą częścią jest miedziany, wklęśle wzorcowany walec, nacierany farbami przez małe, sukienne walce, nurzające się w korytkach, których jest tyle, ile barw ma być równocześnie nałożonych. Nadmiar farby zdzierają z powierzchni walca wzorcowanego skrobaczki, tak, że pozostaje ona tylko we wgłębieniach, które na podobieństwo pieczątek, odbijają wzór na przewijającej się tkaninie. Farba zagęszczona jest klejem, lub dekstryną, aby się na tkaninie nie rozlewała. O ile używa się barwników nie łączących się bezpośrednio

z włóknem, drukuje się wzór najpierw bajcą farbiarską, t. j. związkami chemicznemi, łączącemi pośrednio barwnik z włóknem. Chcąc otrzymać biały wzór na barwionem tle, drukuje się go przed farbowaniem powłoką ochronną, przyrządzoną z wosku i parafiny, którą się potem usuwa. Można też chronić takie miejsca przez zadrukowanie pastami, zawierającemi chemikalja, z któremi się barwnik nie łączy (przeciwieństwo bajcowania). Czasami drukuje się też tkaniny przez natryskiwanie farbą, przy użyciu kartonowych patronów z wyciętym wzorem. Ob. też Tkactwo, Tkaniny.

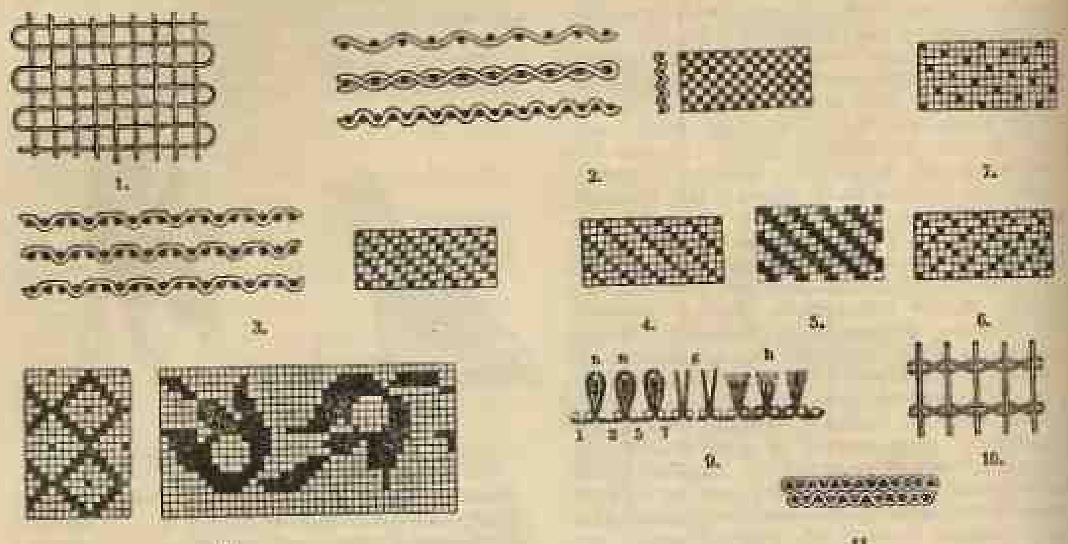

1. Schemat tkaniny. 2. Splot gładki. 3. Splot croisé o 3 pasmach w raporcie. 4. Splot croisé o 4 pasmach w raporcie. 5. Splot croisé równostronny. 6. Splot czynowaty łamany. 7. Splot atlasowy. 8. Splot wzorzysty. 9. Splot kosmaty. 10. Splot gazowy. 11. Tkanina podwójna (przekrój).

Tkaniny (por. tabl. barwne), płaskie utwory z włókien, sporządzone według pewnych zasad, przez krzyżowanie pasm przędzy (ob. Tkactwo). Pasma, biegnące wzdłuż tkaniny, zowią się osnową, jedno, nieprzerwane pasmo, biegnące wszerz tkaniny, wątkiem. Sposób krzyżowania wątku z osnową zowie się splotem. Brzegi tkaniny, powstałe przez zawracanie wątku, rąbkiem. Najprostszy splot, t. zw. gładki, lub płócienny, powstaje przez przewinięcie wątku kolejno ponad i popod każde pasmo osnowy. Widziany zgóry przedstawia szachownicę. Jeżeli wątek przeskakuje przy przeplataniu dwa, lub więcej pasm osnowy, powstaje t. zw. splot czynowaty. Jeżeli te przeskoki następują regularnie po sobie, to występują na powierzchni tkaniny prążki, nachylone pod kątem 45° do pasm, tem szersze, im więcej pasm osnowy objął przeskok wątku. Splot taki nazywa się „croisé". O ile splot croisé jest tak dobrany, że na powierzchnię tkaniny występują po obydwóch stronach równe ilości osnowy i wątku, nazywa się równostronnym. Jeżeli przeskoki wątku następują nieregularnie po sobie, powstaje splot czynowaty — łamany. Im więcej pasm osnowy przeskakuje wątek w splocie czynowatym-łamanym, tem bardziej znikają dla oka występujące na powierzchnię pasma wątku. W ten sposób powstają tkaniny gładkie i lśniące, jak n. p. atłasy, przy których wątek przeskakuje 7—12 pasm osnowy. W każdym wypadku musi się splot czynowaty co pewien okres powtarzać. Jeżeli wątek przeskakuje (n. p. jak na rys.) dwa pasma osnowy, to okres zmienny trwa przez trzy sploty. Dopiero splot czwarty pobiegnie w tym porządku, co pierwszy. Długość takiego okresu zowie się raportem. Mówi się więc, że splot czynowaty ma trzy, cztery i t. d. pasma w raporcie, a krosna tkackie muszą posiadać tyle ramek, ile tkanina ma mieć pasm w raporcie. Przez dobieranie bardziej zawiłych splotów można też wywoływać wrażenie wzorzystości na powierzchni tkaniny. Splot taki nazywa się ogólnie wzorzystym. Specjalnym sposobem tka się t. zw. t. kosmate, których włos powstaje przez przecięcie i rozstrzępienie nadliczbowego pasma, wplecionego w tym celu podczas tkania. Może to być bądź pasmo osnowy, bądź wątku, wyciągane podczas tkania ponad powierzchnię, przez podkładanie płaskich listewek metalowych. T. zw. splot gazowy powstaje przez przeplatanie dwóch sąsiadujących ze sobą pasm osnowy i wprowadzanie pomiędzy nie pasma wątku. T. zw. t. podwójne składają się z dwóch odrębnych t., równocześnie, jedna nad drugą, tkanych i łączonych trzecim, wspólnym wątkiem. Por. też Tkanin drukowanie.

Przegląd najważniejszych tkanin.

I. Splot gładki. 1) Bawełniane tk.: z grubej przędzy: kattun, kreton (zazwyczaj drukowany). Ze średniogrubej przędzy: szyrtyng, szyfon, madapolam (tk.

bielone, na bieliznę). Z cienkiej przędzy: perkal (zazwyczaj drukowany), batyst, zefir, rzadko tkany muślin. 2) Lniane tk.: Z grubej przędzy: płótno, ze średniej: linon, z cienkiej: batyst. 3) Wełniane tk.: sukno, folusrowane, sukienko, słabiej foluszowane, loden, niefoluszowany. 4) Jedwabne tk.: Gładka gruba Gros, gładka średniogruba tafta, gładki cienki fular, wzorcowana mora, silnie marszczona krepa, słabo marszczone crêpe de Chine, crêpe, marocaine, crêpe Georgette. 5) Jedwabno-wełniane tk.: Prążkowana popelina i bengulina.

II. Splot czynowaty. 1) Bawełniane tk.: Jednostronnie włochaty barchan, dwustronnie włochate flanela i multon, skośnie prążkowana serge, splotem atlasowym tkana satyna i gęstszy od niej klot. 2) Lniane tk.: cwelich i drelich na story, materace i t. p. 3) Wełniane tk.: kamgarn, szewiot i kowerkot, na ubrania męskie. Merino lśniące, tybet matowy, flanela i multon włochate, homespun prążkowany, sartan o wzorze kostkowym, na suknie kobiece. 4) Jedwabne tk.: Silnie lśniący atłas, słabiej lśniąca satyna, prążkowana serge, miękka messalina, cienki fular. 5) Jedwabno-wełniane tk.: grenadyna.

III. Splot wzorzysty. 1) Lniane tk.: adamaszek, na bieliznę stołową. Robią też imitacje z bawełny. 2) Jedwabne tk.: adamaszek i przetykany złotemi i srebrnemi nićmi brokat, na obicia mebli. Robią też podobne wyroby z wełny.

IV. Splot gazowy. 1) Bawełniane tk.: tiul, tarlatan, kanwa. 2) Jedwabne tk.: gaza, woal, markizeta.

V. Splot kosmaty. 1) Włos jedwabny, z pasm osnowy: aksamit krótko strzyżony, plusz długo strzyżony, felpa niestrzyżona. Robią też podobne wyroby z włosem wełnianym, czasami fryzowanym na imitację baranków perskich. 2) Włos bawełniany, z pasma wątku, bardzo krótko strzyżony: welwet i manchester o wzorze żeberkowym.

VI. Tkaniny podwójne. 1) Z bawełny: pika o podwójnej osnowie i struks żeberkowany. Z wełny: tk. na płaszcze, o wzorze podszewkowym na lewej stronie.

Tkanka (łac. tela), nagromadzenie podobnych komórek w organizmie zwierzęcym lub roślinnym. U zwierząt rozróżnia się t. nabłonkową, łączną, mięsną i nerwową. 1. T. nabłonkowa (epithelium, endothelium) wyściela z zewnątrz skórę, a też np. jelita, naczynia krwionośne, gruczoły i t. d. 2. T. łączna zawiera oprócz komórek, różnego rodzaju substancje międzykomórkowe (np. sole wapniowe w subst. międzykomórk. kostnej). 3. T. mięsna składa się z komórek, mających zdolność kurczenia się. Zależnie od postaci komórek rozróżnia się t. mięsne gładkie i prążkowane. 4. T. nerwowa składa się z włókien nerwowych i komórek ganglionowych (ob. Ganglion) i zdolna jest pewne odebrane bodźce przewodzić do obwodu ciała, wzgl. centralnie do rdzenia i mózgu. O t. roślinnych ob. Roślin morfologja. Por. też Tkanka przewodząca.

Tkanka mechaniczna, p. Mechaniczna tkanka.

Tkanka przewodząca, u roślin zbiór komórek, któremi odbywa się transport: z jednej strony soli mineralnych rozpuszczonych w wodzie, z drugiej — substancyj organicznych, jak cukry, tłuszcze, białko i t. d. Tak u roślin niższych, jak i u wyższych ruch ten odbywa się od komórki do komórki na drodze osmozy, jeśli natomiast chodzi o dłuższe przestrzenie, wówczas wykształca się t. p. pod postacią silnie wydłużonych komórek, połączonych ze sobą w rury. Drogą dla wody wraz z solami w niej rozpuszczonemi są naczynia (tracheae) i cewki (tracheidy), które stanowią ważną część składową wiązki łyko-drzewnej oraz drewna. Ścianki naczyń i cewek są zdrewniałe i wzmocnione listwami o różnym kształcie, stąd naczynia spiralne, pierścieniowate, centkowane. Oddawanie wody na boki odbywa się przez niezdrewniałe partje lub też przez t. zw. jamki. W naczyniach niema żywej plazmy. To samo dotyczy cewek, które powstają z jednej komórki, podczas gdy naczynia tworzą się z wielu komórek przez rozpuszczenie się ścianek poprzecznych.

Do przeprowadzania substancyj organicznych służy parenchyma przewodząca, która otacza wiązki w liściach jako pochwa skrobjowa, w drewnie zaś występuje jako parenchyma przewodząca, tworząca promienie rdzeniowe. Drogą tą przedostają się substancje rozpuszczalne w wodzie jak węglowodany, asparagina, łatwo przechodzące przez błony komórkowe. Trudno rozpuszczalne substancje, jak np. białka, przebiegają przez komórki sitkowe. Komórki te są opatrzone w t. zw. sitka, charakterystycznie przedziurawione ścianki poprzeczne. Elementy przewodzące zebrane są razem w wiązki, które otacza warstwa komórek o ścianach zdrewniałych lub skorkowaciałych (endodermis).

U niektórych roślin występują prócz wymienionych elementów przewodzących jeszcze rury mleczne, które przebiegają korzenie, pędy i liście jako delikatne, rozgałęzione kanaliki. Prócz wyściółki plazmatycznej zawierają one płyn, zwykle biało zabarwiony, składający się z ziarenek i kropelek tłuszczu, żywic, kauczuku, garbników, pomieszanych z solami nieorganicznemi, węglowodanami, białkami, alkaloidami i fermentami. Przewody mleczne powstają przez zlanie się rzędu komórek, lub też z jednej rozgałęzionej komórki mlecznej.

Tl, symbol chemiczny pierwiastka talu.

Tlalpan (San Antonio de las Cuevas), miasto w okręgu związkowym Meksyku z 15.000 mieszk.; letnisko.

Tlaxcala, stan w Meksyku z 4.027 km² i 178.570 mieszk., obejmuje część wyżyny Anahuac (2300 m) ze stolicą T. z 2.000 mieszk. Przed przybyciem Hiszpanów była T. osobną republiką, która stała wiernie przy Kortezie w walkach z Meksykiem.

Tlen (Oxygenium) O, gazowy pierwiastek chemiczny, stanowiący 49,98% skorupy

ziemskiej. Wolny t. znajduje się w powietrzu (20,8%); w postaci związków występuje w wielu skałach, organizmach zwierzęcych i roślinnych; związany z wodorem stanowi niezmiernie rozpowszechniony i najważniejszy związek chemiczny: wodę. W niewielkich ilościach otrzymuje się t. zapomocą ogrzewania chloranu potasowego z dodatkiem (10%) braunsztynu, z tlenku rtęciowego również zapomocą ogrzewania i t. d. W technice otrzymywano t. zapomocą ogrzewania tlenku barowego w strumieniu powietrza do 500°, przyczem wytwarza się nadtlenek, który przy podwyższeniu temperatury do 1000° ulega rozkładowi z wydzieleniem t., pochłoniętego w pierwszem stadjum reakcji. Obecnie produkcja t. polega na cząstkowej destylacji skroplonego powietrza. W handlu znajduje się w butlach stalowych, zagęszczony pod ciśnieniem 150 atmosfer.

T. jest gazem bezbarwnym, bezwonnym, pozbawionym smaku. W temp. —118,8° skrapla się pod ciśnieniem 49,7 atm. na ciecz niebieskawą, wrzącą w —183°. C. at. = 16,00. Jest nieco cięższy od powietrza. 1 l tlenu (0°, 760 mm Hg) waży 1,4290 gr. — T. jest dwuwartościowy. Z wyjątkiem fluoru i gazów szlachetnych łączy się t. ze wszystkiemi pierwiastkami bezpośrednio lub pośrednio, wykazując ogromną łatwość reagowania. Niektóre pierwiastki łączą się z t. szybko i energicznie, przyczem reakcji towarzyszy zjawisko świetlne (spalanie); procesy łączenia się pierwiastków z tlenem, przebiegające wolno i spokojnie, określa się nazwą utleniania (oksydacji, np. rdzewienie żelaza). Zamiast t. wzgl. powietrza stosuje się przy większości procesów utleniania związki tlenowe, oddające częściowo lub całkowicie zawarty w nich t. Wymienić należy tutaj: wodę chlorową, bromową, kwas podchlorawy, chlorowy, azotowy, chromowy, nadmanganiany i t. d. Związki t. z pierwiastkami noszą nazwę tlenków, pochodne nadtlenku wodoru — nadtlenków. W mieszaninie z wodorem jako t. zw. gaz piorunujący, znajduje t. zastosowanie w technice samospawania, przecinania grubych płyt żelaznych, przy topieniu kwarcu, platyny. W lecznictwie stosuje się t. do inhalacyj (astma, zatrucie gazem świetlnym) i kąpieli. T. jest czynnikiem warunkującym istnienie organizmów zarówno roślinnych, jak i zwierzęcych (ob. Oddychanie).

T. został otrzymany po raz pierwszy w r. 1774 (Priestley), zapomocą ogrzewania tlenku rtęciowego. Skroplenia t. dokonali 1883 Olszewski i Wróblewski.

Tlenki, związki chemiczne pierwiastków z tlenem (ob.).

Tlenowe kąpiele, ob. Gazowe kąpiele i Tlen.

Tlinkit (Kolosze), płn. zach. grupa Indjan z płd. wsch. Alaski, obejmująca Sitka i in. plemiona, 5.000 głów. T. jasnoskórzy, silnej budowy, zajmują się rybactwem, myślistwem, handlem, przed domami stawiają słupy totemowe; szamaniści, posiadają bogatą mitologję; zmarłych palą. — Niegdyś walczyli zacięcie przeciw kolonistom rosyjskim.

Tłocznia, ob. Prasa.

Tłok jest ciałem cylindrycznem, posuwającem się tam i zpowrotem w cylindrze silnika parowego (maszyna par.), spalinowego lub pompy, na które oddziaływuje bezpośrednio zawartość cylindra (para, gaz, ciecz). T. musi szczelnie przylegać do ścian cylindra i w tym celu posiada urządzenia uszczelniające, jak np. kołnierze skórzane lub elastyczne pierścienie tłokowe. T. jest niezmiernie ważnym organem w silniku, często, jak np. w silnikach spalinowych, pracuje w szczególnie ciężkich warunkach, narażony na działania wysokich temperatur, nagłych obciążeń (eksplozyi) i t.

Tłuczeń (szuter), drobno łamany kamień do wysypywania dróg i do betonu.

Tłumacz, miasto powiat. w woj. stanisławowskiem, nad rzeką T. (prawy dopływ Dniestru, długi 46 km), przy kolei: Pałahicze—T., 28 km na wsch. od Stanisławowa z 5.788 mieszk., fabr. wódek i likierów, gorzelnią i młynami. Miastem jest T. od 1403 r. 3 km od miasta w Lokutkach znajduje się jaskinia stalaktytowa.

Powiat T. ma 952 km² (w tem 57,5% ról i 15,2% lasów) oraz 101.675 mieszk., w tem 25,3% Polaków.

Tłumik (włosk. sordino), surdynka, osłabia siłę dźwięku w instrumentach muzycznych i zmienia barwę brzmienia, nadając jej charakterystyczny koloryt „stłumiony". W fortepianie t. przesuwa klawjaturę zapomocą lewego pedału na prawo (una corda), tak, że młotki uderzają tylko w jedną strunę. W instrumentach smyczkowych nasadza się t. podobny do grzebyka o 3 zębach, na podstawkę. Instrumenty mosiężne tłumi się albo dłonią albo odpowiednim przyrządem, perkusyjne zaś suknem lub ręką.

Tłustosz, roślina, ob. Pinguicula.

Tłusty druk, druk, który składa się z liter o grubym konturze, np. nagłówek „Tłusty druk" w tym artykule.

Tłuszcz, ob. Tłuszcze.

Tłuszcz, osada miejska w pow. Radzymin (woj. warszawskie), nad rz. Jasionką (Cienką), przy kolei: Warszawa—Małkinia, Ostrołęka—Mińsk Maz., 35 km na płn.-wsch. od Warszawy z 1.102 mieszk. i hutami szklanemi. Letnisko.

Tłuszczak (lipoma), dobrotliwy, powolnie rosnący nowotwór, składający się z tkanki tłuszczowej. Może osiągnąć wielkość głowy ludzkiej i dojść do 10,20, a nawet 30 kg wagi. Pojawia się zwykle pod skórą i między mięśniami, czasami w jamie brzusznej, najczęściej w miejscach o bogatem normalnie nagromadzeniu się tłuszczu. Leczenie operacyjne.

Tłuszcze, substancje, wytwarzane przez organizmy zwierzęce i roślinne, będące mieszaniną glicerydów głównie wyższych kwasów tłuszczowych, poza tem niektórych nienasyconych i oksykwasów. Są to ciała w zwykłej temperaturze stałe (łój), półstałe (masło, smalec), lub płynne (oleje). Czyste t. mają odczyn obojętny, są lżejsze od wody i nierozpuszczalne w niej. Łatwo rozpuszczają się w eterze, siarczku węgla, benzynie i t. d. Wszystkie topią się poniżej 100°. Zaczynają wrzeć, rozkładając się przy tem, w temp. około 300°. Silnie ogrzane przy dostępie powietrza,

zapalają się. Pod wpływem powietrza niektóre zestalają się (oleje schnące, ob. Oleje), inne jełczeją (ob. Jełczenie), jednakowoż tylko przy współudziale światła. Alkalja rozkładają t. na glicerynę i wolne kwasy, które wytwarzają z zasadą sól (mydło, ob.).

T. roślinne otrzymuje się z nasion i owoców roślin oleistych (ob. Oleistych roślin uprawa). Z t. zwierzęcych zasługują na uwagę: masło, łój, smalec, tran i in.

W technice otrzymuje się t. zapomocą wytapiania, prasowania i ekstrakcji surowego materjału roślinnego lub zwierzęcego. Mniej pożądane produkty płynne przeprowadza się w stałe zapomocą t. zw. hartowania, t. j. uwodornienia glicerydów kwasów nienasyconych zapomocą wodoru w obecności katalizatora (niklu). Zastosowanie znalazły t. głównie jako środki spożywcze. W technice używa się ich do fabrykacji mydła, kwasów tłuszczowych, maści, plastrów, pokostów, farb olejnych, i t. d.

Tłuszczowa wyściółka, ob. Skóra (u człowieka).

Tłuszczowe komórki, komórki tkanki łącznej, o dużej zawartości tłuszczu.

Tłuszczowe kwasy, jednozasadowe kwasy organiczne, dające się wyprowadzić z węglowodorów parafinowych. Estry wielu z nich wchodzą w skład tłuszczów zwierzęcych i roślinnych. Tworzą szereg homologiczny, którego najważniejszemi członami są:

kwas mrówkowy:	CH_2O_2	kwas walerjanowy:	$C_5H_{10}O_2$
» octowy:	$C_2H_4O_2$	» palmitynowy:	$C_{16}H_{32}O_2$
» propionowy:	$C_3H_6O_2$	» margarynowy:	$C_{17}H_{34}O_2$
» masłowy:	$C_4H_8O_2$	» stearynowy:	$C_{18}H_{36}O_2$

Ogólny wzór t. k. daje się wyrazić w formie: $C_nH_{2n}O_2$. Niższe są cieczami w wodzie rozpuszczalnemi, woni ostrej, wyższe w wodzie nierozpuszczalne, ciała stałe, bezwonne. Techniczne otrzymywanie: ob. odpow. kwasy oraz Tłuszcze.

Tłuszczowe związki (związki alifatyczne), grupa związków organicznych, zawierających łańcuch węglowy otwarty.

Tłuszczowy zator (t. embolja), ob. Embolja.

Tłuszczyk (pinguecula), białożółte zgrubienie spojówki gałki ocznej, występuje u osób starszych, bez znaczenia chorobowego.

Tmutarakan, w X—XII. w. zamieszkały przez Chazarów, Gotów i in. obszar nad Kubaniem, ze stolicą T. (Jekaterynodar), do którego chronili się wypędzeni z swych dzielnic ruscy książęta.

To, japońska miara objęt. = 10 szō = 18,039 l.

To be or not to be etc. (ang. „być albo nie być" i t. d.), początek monologu *Hamleta* w tragedji Szekspira *(III, 1)*.

Toala, *plemię Negrytosów z płd. zach. Celebesu*, mieszkali niegdyś w jaskiniach, dziś w budowlach na palach, zajmują się rolnictwem i myślistwem, ulegli silnym wpływom Bugi.

Toba, 1. plemię Indjan Guayakurú z nad Pilcomayo (arg. Gran Chaco), przeciwnicy wszelkiej cywilizacji (około 4.000 głów). — 2. Plemię Battaków z nad jez. Toba (Sumatra) około 400.000 głów.

Tobago (Tabago), ang. wyspa w Małych Antylach, 35 km na płn.-wsch. od Trinidadu z 295 km² i 23.378 mieszk. Stolicą jest port wojenny Scarborough.

Tobiczyk-Saysse Kazimierz, pisarz pol., ur. 1892, autor opowieści górskich: „Monte Adamello" (1918), „Hindu" (1919), „Słoneczna opowieść" (1919), „W śniegach" (1921).

Tobjasz, 1. męskie imię hebrajskie. — 2. jedna z ksiąg Star. Testamentu powstała w II. w. przed Chr., dochowana w języku greckim.

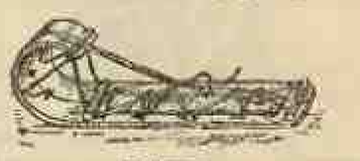

Toboggan.

Toboggan, kanadyjskie sanki, obecnie używane w sporcie.

Tobolsk, miasto okręg. na Uralu (Rosja), 3 km powyżej ujścia Tobołu do Irtyszu, na prawym brzegu tej ostatniej rzeki z 18.268 mieszk., portem rzecznym i fabr. konserw. T. był w 1708—1824 stolicą Syberji, a do 1919 gubernji T.

Toboł (kirg. Tabul), lewoboczny dopływ Irtyszu na Uralu, długi 1680 km (620 km żeglowny), wypływa z płd. Uralu, a uchodzi pod Tobolskiem. Dopływy: Isset, Tura i Tawda.

Tobołki, roślina, p. Thlaspi.

Tocantins, rzeka w Brazylji, długa 2600 km. Wypływa z Serra dos Pyreneos w stanie Goyaz, przyjmuje w stanie Para dopływ Araguaye, nazywa się w dolnym biegu (200 km) Rio Para i uchodzi 65 km szerokim lejkiem do Atlantyku, przyczem rz. Tajipuru łączy ujście T. z Amazonką. Żeglowna po miasto Para.

Toccata (włosk., tokkata), forma muzyczna organowej i fortepianowej muzyki włoskiej, złożona naprzemian z części akordowej i pasażowej. Twórcami: Gabrieli (1593) i Merulo (1604). W nowszych czasach t. nazywa się wirtuozowska etuda.

Toch Ernst, kompozytor austrj., ur. 1887, napisał kompozycje kameralne, pieśni, opery; inwencja oryginalna, technika pomysłowa.

Tocharowie, lud scytyjski, mieszkał w czasach Chrystusa między Oksusem i Jaksartesem.

Tocharski język, wymarły język, należący do grupy języków indoeuropejskich, dzieli się na dwa dialekty, zwane dialektami A i B. Teksty tocharskie spisane w alfabecie pochodzenia indyjskiego odkryto w 1904, pochodzą one z w. VI. i VII., *treści buddyjskiej, częściowo tłumaczone z sanskrytu*.

Tocorpuri, *czwarty co do wielkości szczyt* w Andach (Boliwja), wys. 6755 m.

Tocqué Louis, malarz franc., (1696—1772), obok swego teścia Nattier'a jeden z najznakomitszych portrecistów epoki Ludwika XV., malował w Petersburgu carycę (1757—1759), w Kopenhadze duńską rodzinę królewską. Najlepsze portrety T. znajdują się w Wersalu i Luwrze

(Marja Leszczyńska, delfin — późniejszy Ludwik XVI., rzeźbiarze Lemoyne, pani de Graffigny i in.).

A. Tocqueville.

Tocqueville Alexis de, franc. historyk i polityk, (1805—1859), sędzia, następnie literat, od 1839 deputowany, należał do opozycji dynastycznej. Od 1848 zwalczał zarówno socjalistów jak Ludwika Napoleona, w 1849 był ministrem spraw zagranicznych, w 1851 po zamachu stanu wycofał się z życia publicznego. Jeden z najgięłszych pisarzy francuskich, cieszył się światową sławą, poglądami swemi wpłynął na tworzenie się ideologji Hotelu Lambert (ob.). Główne dzieła: „Du système pénitentiaire aux Etats-Unis" (1833), „De la démocratie en Amérique" (1835), „L'ancièn régime et la révolution" (1856), „Souvenirs" (1893).

Tocuyo, El, miasto w stanie Lara (Wenezuela), nad rzeką T. z 15.000 mieszk.

Toczek, ob. Volvox.

Toczeń, ob. Lupus.

Toczkarzowate (Pholadidae), rodzina małży, skorupy zprzodu i ztyłu wygięte, bez zamka i więzadła. Szorstkie i ząbkowane na przodzie. Syfon długi. Żyją w strefie przybrzeżnej i drążą dziury w piasku, mule, drzewie i skałach. Skałotocz (Pholas L.) np. sk. palczak (Ph. dactylus L.) drąży w skałach na wybrzeżu morza Śródz., świecący. Świdrak okrętowy (Teredo navalis L.) 15—20 cm dł., robakowaty o zmarniałej muszli, niszczy drzewo okrętów i budowli wodnych. Chroni się je przez obijanie blachą miedzianą.

Toczydło, albo toczak, to samo, co koło garncarskie, ob. Garncarstwo.

Toczyski Józef, dyrektor wydziału skarbu w powstaniu styczniowem, (1826—1864), 1848 zesłany za działalność patrjotyczną na Syberję, skąd wrócił 1857. Za organizowanie powstania został stracony 1864.

Toddalia Juss. (ciernipiąt), rodzaj należący do Rutaceae. Jedyny gatunek T. aculeata Lam., cierniste pnącze o drobnych kwiatach, kulistych, pomarańczowych owocach, rosną w górach zach. Azji i Indyj Przedgangesowych. Owoce zastępują w Indjach czarny pieprz.

Toddy, napój, przyrządzany w Szkocji, Anglji, Szwecji i i. z wódki, cukru i lodu.

Todea Willd., palma z rodziny Osmundaceae. Jedyny gatunek T. barbara Moore rośnie w Australji i płd. Afryce.

Todi, miasto w prow. Perugia (Włochy), wpobliżu Tybru z 18.246 mieszk. i szeregiem zabytkowych budowli z romańską katedrą (XI. w.) na czele.

Tödi (Piz Rusein), najwyższy szczyt Alp Glarneńskich, na granicy kantonów: Glarus, Uri i Gryzonów, wys. 3623 m.

Todmorden, miasto w Yorkshire (Anglja), nad rz. Calder i kan. Rochdale z 23.892 mieszk., kopalniami węgla i znacznym przemysłem.

Todorow Petko, poeta bułgar., (1879—1916), najwybitniejszy współcz. dramaturg bułg.: „Budowa kościoła" (1901), „Czarodziejka" (1904), „Pierwsi" (1909), „Wesele ducha leśnego" (1910) i i., bardzo ładne są też jego krótkie „Szkice i idylle" (proza).

Todowie (Toda, Tuda), jedno z pasterskich plemion Drawida z gór Nigril (Indje Przedgang.); dzielą się na 5 kast, żony kupują, przyczem należy ona do wszystkich braci swego męża.

Tofieldia Huds. (kosatka), drobne zioła o trawiastych liściach, kłosowatych kwiatostanach z rodziny Liliaceae, rosną na półkuli płn. w strefie umiarkowanej. Na łąkach występuje T. calyculata Wahlenb.

Rzymianin w todze.

Toga, narodowy ubiór rzymski, z kawałka sukna wełnianego, długiego na 5,6 m, szerokiego na 2,25 m, w formie szala. Jeden koniec zwisał przez lewe ramię od przodu, drugi przeciągano popod prawe przedramię i zarzucano na lewe ramię. Prawe ramię było wolne, a na piersi tworzyły się fałdy (sinus), służące za kieszeń. T. była koloru białego (t. alba), w żałobie ciemna (t. pulla). Urzędnicy i dzieci nosili t. z purpurowym szlakiem (t. praetexta), kandydaci do urzędów śnieżno-białą (t. candida), triumfatorowie purpurową, haftowaną złotemi gwiazdkami (t. picta).

Toghrâ'i, poeta arabski, † 1121, główny jego poemat „Lâmijjat el'adżam" („Poemat Persów rymujący na l"), często komentowany i drukowany, tłum. na łac. (1661), niem. (1796), franc. (1903).

Togian (Tadja), grupa wysp w zatoce Tomini u wsch. wybrzeży wyspy Celebes z 844 km² i 7.000 mieszk.

Togo, dawna (do 1914) kolonja niemiecka w zach. Afryce, na Wybrzeżu Niewolników, której zach. część z 32.600 km² i 188.260 mieszk. tworzy obecnie mandat angielski, a wsch. z 52.000 km² i 742.428 mieszk., francuski.

Poza niskim, lagunowym pasem przybrzeżnym (52 km) rozpoczyna się stromym progiem stepowa równina, która przechodzi zkolei w wys. 500—800 m góry Opossum (Aposso). Główne rzeki: Volta na zach. i Mono na wsch. Klimat jest gorący, wilgotny i niezdrowy na malarycznem wybrzeżu, zaś suchy i zdrowszy we wnętrzu kraju. Uprawia się tu kassawę, kukurydzę, bataty, yams, kakao, bawełnę i kauczuk. Z kopalin posiada T. żelazo, grafit, blendę ołowiu, siarkę i miedź.

Ludność (Ewe, Haussa, Czi, Fulbe) murzyńska trudni się handlem i uprawą roli, we wnętrzu chowem bydła, gospodarka plantacyjna w T. zawodzi. Wywozi się ziarna i olej palmowy, kakao, bawełnę i orzechy kola. Kolei posiada T. (francuskie) 333 km, jedynym portem jest Lome. Stolicą ang. T. jest Ho, a francuskiego: Lome. Inne ważniejsze osady: Anecho, Atakpame, Sokode.

Do Niemiec należało T. od 1884, w 1897—98 miały tu miejsce liczne bunty.

H. Togo.

Togo Heihashi, hr., admirał jap., (1847—1912), brał udział w wojnie z Chinami 1895, w wojnie rosyjsko-japońskiej 1904/5 dowódca floty bojowej, blokował Port Artur, rozbił flotę ros. koło przylądka Szantung, 27. V. 1905 zwyciężył drugą flotę ros., wysłaną na pomoc pod Cuszimą, czem rozstrzygnął wojnę, od 1905 szef sztabu marynarki wojennej. Po śmierci cesarza Mutsuhito popełnił harakiri.

Togril (Togrul), ob. Seldżukowie.

Tojad, roślina, ob. Aconitum.

Tojeść, roślina, ob. Lysimachia.

Tokaido, 500 km długa droga między Kioto i Tokjo (Japonja).

Tokaj, gmina w komitacie Zemplen (Węgry płn.), nad rz. Bodrogiem, przy kolei: Szerencs—Nyiregyhaza z 5.073 mieszk., pokładami soli, fabr. koniaku, wina i zapałek. Winnice tokajskie dostarczają znanych, znakomitych win.

Tokarki, tokarnie, ob. Metali obróbka, Drewno (mechaniczna obróbka), Tokarstwo.

Tokarski, 1. Mateusz, malarz polski, (1747—1807), uczeń Bacciarellego i Smuglewicza. Wykształcony w Rzymie staraniem Stanisława Augusta, malował po powrocie w malarni królewskiej kopje różnych dzieł i portrety. Z kopij najważniejsze znajdowały się w Galerji Stanisława Aug. („Św. Jerzy" Corregia, „Chrystus łżony przez Żydów" Rembrandta) i w zbiorze hr. Mniszcha w Wiśniowcu („Wesele w Kanie" Paola Veronese). Z portretów T. najbardziej znane: I. Potocki, Michał ks. Poniatowski, Ad. Naruszewicz i C. Nakwaski. Znane są też 2 kopje portretów Angeliki Kaufmann: Teresy z Grabowskich Gutakowskiej i Aleksandry hr. Krasickiej.

2. Juljan, petrograf pols., ur. 1883, od 1920 prof. minerał. i petrogr. na Politechnice i Uniwers. lwows., napisał podręcznik petrografji oraz szereg rozpraw specjalnych.

Tokarstwo, rękodzieło, zajmujące się wyrobem przedmiotów ozdobnych z drzewa, rogu, kości, bursztynu, masy perłowej i t. p. przy pomocy obróbki na tokarni, zbudowanej zupełnie podobnie jak tokarnia do obróbki metali (ob. Metali obróbka), tylko pozbawionej suportu, gdyż tokarz trzyma nóż obróbczy w ręce. Noże tokarskie mają bardzo różnorodny kształt i rękodzielnik dobiera je stosownie do obrabianej powierzchni.

Tokarz Wacław, historyk pol., ur. 1873, odbył studja uniwersyteckie w Krakowie, gdzie się habilitował w 1909, objął katedrę historji powszechnej i austrjackiej. Brał żywy udział w ruchu niepodległościowym jako organizator Drużyn Strzeleckich. Po wybuchu wojny wstąpił do Legjonów, zasiadał w N. K. N. jako przedstawiciel Królestwa, 1918 został szefem Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w randze pułkownika. Wykładał w wyższej Szkole Wojennej i redagował czasopismo „Bellona". Po przewrocie majowym wystąpił z czynnej służby i objął katedrę nowożytnej historji polskiej w Uniw. Warszawskim. Jeden z najwybitniejszych znawców historji XVIII. i XIX. w., badaniami swemi przyczynił się w wysokiej mierze do rozświetlenia dziejów porozbiorowych, w ostatnich kilkunastu latach wysunął się na czoło historyków wojskowości polskiej. Z ogromnego dorobku naukowego wymienić należy jako najważniejsze prace: „Ostatnie lata H. Kołłątaja" (1905, 2 t.), „Galicja w początkach ery józefińskiej" (1909), „Warszawa przed wybuchem dnia 17 kwiet. 1794 roku" (1910), „Kraków w początkach powstania styczniowego" (1915, 2 t.), „Armja Królestwa Polskiego" (1917), „Sprzysiężenie Wysockiego i noc Listopadowa" (1925), „Wojna polsko-rosyjska 1830—31" (1930), „Dzieje Polski w okresie 1815—31" (Polska, jej dzieje i kultura).

Tokarzewicz Józef (pseudonim J. T. Hodi), pisarz i publicysta pol., (1841—1919), walczył w powstaniu styczniowem i w 1870—71 na ulicach Paryża (więziony przez wersalczyków); w l. 1866—70 redagował w Szwajcarji czasopisma „Gmina" (socjalistyczna), „Niepodległość" i „Przyszłość", w 1878 w Paryżu „Listy polskie"; w l. 1883—93 w Petersburgu współpracował w „Kraju", nadto w różnych czasopi-

smach warszawskich. Oddzielnie wydał powieści: „Pan ślepy Paweł" (1882) i „Pan głuchy Paweł" (1891), „Wybór prac literackich 1872—1897" (1898), „W dniach wojny i głodu. Wspomnienia" (1900).

Tokat, stolica wilajetu T. w Turcji azjat. nad Jeszil Irmak z 20.430 mieszk., przy kolei: Samsun—Siwas, ważny ośrodek handlu.

Tokelau (U n i o n), grupa wysp w Polinezji, złożona z 5 małych atoli, na płn. od Samoa z 13 km² i 1.053 mieszk. Należy do Nowej Zelandji.

Token (angiel. „znak"), moneta zdawkowa, w Anglji i jej australijskich i amerykańskich kolonjach bita pierwotnie przez miasta i ludzi prywatnych pod własnym stemplem, od 1700 do 1818 wzgl. 1873 moneta miedziana, wartości 1/2 i 1 penny (ob. Penny).

Tokjo (ang. T o k y o, dawniej Jedo), po wcieleniu 84 przedmieść w 1929 zwane O-Tokjo („Wielkie T."), stolica Japonji pod 35°41' szer. płn. i 139°45' dług. wsch. nad rz. Sumidagawa i zatoką T. z 4,880.000 (bez przedmieść 2,218.400) mieszk.

O ś r o d e k miasta tworzy dzielnica Kojimachi z pałacem cesarskim. T. jest zabudowane nowocześnie i regularnie, jest czyste i posiada wiele wspaniałych budowli ze świątyniami buddaistycznemi na czele. Oprócz uniwersytetu (od 1877) posiada szereg wyższych specjalnych uczelni, bibljotek, instytutów i towarzystw naukowych (z Cesarską Akademją Umiej., od 1879 na czele), oraz muzeów. W życiu gospodarczem dominuje p r z e m y s ł (jedwabniczy, bawełniany, ceramiczny, maszynowy, chemiczny, spożywczy, skórny, filmowy i in.) oraz h a n d e l, choć skutkiem płytkości zatoki, handel z zagranicą idzie głównie przez Jokohamę. Portem T. jest płd. przedmieście S z i n a g a w a, port lotniczy znajduje w Kasumigaura, na płn.-wsch. od stolicy. Plagą T. są liczne (125 w roku) trzęsienia ziemi.

T., założone w 1456, było w 1590—1868 siedzibą Tokugawa-Szogunów, stolicą J. jest od 1869. Trzęsienie ziemi 1 września 1923 zniszczyło większą część miasta.

Tokmak, miasto w republ. Kirgiskiej (Z. S. S. R.), nad rz. Czu z 15.580 mieszk.

Tokonoma (japoń.), nisza w pokoju japońskim, zajmująca w nim honorowe miejsce. Zrazu służyła jako alkowa pana domu, potem zawieszano w niej kakemona (ob. Kakemono), ustawiano wazony z kwiatami, przybory do palenia i t. d.

Tokowanie, czas godów u niektórych ptaków np. głuszców, cietrzewi, dropiów, bażantów, żórawi i t. d. W czasie t. samiec wabi samicę charakterystycznym głosem i wykonuje przed nią pląsy.

Toksalbuminy, ciała białkowe, trujące, wytwarzane przez bakterje.

Toksotowie, starogreccy łucznicy; także policja w Atenach, utworzona ze scytyjskich niewolników.

Toksyczny (greck.-łac.), trujący, wywołany trucizną, pochodzący z zatrucia.

Toksykologja (grec.), nauka o własnościach i działaniu trucizn.

Toksyny (z greck. toxon, „łuk, pocisk"), ciała trujące, jady, wydzielane przez bakterje za ich życia lub przy ich rozkładzie.

Tokugawa, ród szogunów, ob. Szogun.

Tokuszima, miasto okręg. i port we wsch. części wyspy Szikoku (Japonja), wpobliżu ujścia Joszinogawy z 74.545 mieszk. i przemysłem bawełnianym.

Tol Dominicus van, malarz niderl., (prz. 1642—1676), uczeń Gerarda Dou, pracował w Lejdzie i Amsterdamie. Dzieła jego, często utrzymane w charakterze mistrza, w galerjach w Amsterdamie (portret męski i in.), w Dreźnie („Jedzący śledzia", „Prządka"), w Lejdzie, Kopenhadze, Petersburgu i t. d.

Toland John, filozof ang., (1669—1722), zwolennik deizmu. Dzieła: „Christianity not Mysterious" (1696), „Letters to Serena" (1704), „Adeisidaemon" (1709), „Nazarenus or Jewish, Gentile and Mahometan Christianity" (1718), „Pantheisticon" (1720).

Toldi Mikołaj, bohater węgierskiego podania, miał żyć wedle rymowanej kroniki z XVI. w. za czasów Ludwika W. w XIV. w. Podanie to odżyło w genjalnem opracowaniu Janosa Arany'ego (ob. Arany Jan), które znalazło żywy oddźwięk także u Słowaków i Serbów.

Toledo, stolica prowincji w Nowej Kastylji (Hiszpanja), nad rz. Tajo z 26.106 mieszk., siedziba prymasa Hiszpanji. Posiada wiele zabytkowych budowli z 5-nawową katedrą z XIII—XVIII w. na czele, słynny Alkazar (XIII. w.), 4 muzea, fabr. broni i przemysł jedwabniczy. T. (staroż. Toletum) było w czasach wizygockich stolicą kraju, w 1085 zdobyte przez Alfonsa VI stało się stolicą Kastylji. Miasto straciło dawne znaczenie po przeniesieniu stolicy do Madrytu w 1559.

Toledo, miasto portowe w stanie Ohio (Ameryka płn.), wpobliżu płd.-zach. cypla Jez. Erie, przy ujściu rz. Maumee nad kanałem Miami-Erie z 313.200 mieszk. (20.000 Polaków), znacznym i wszechstronnym przemysłem oraz handlem.

Toledo, rodzaj haftu, ob. w t. 15. Tabl. 2. Ręczne roboty kobiece, 13.

Tolentino, miasto w prow. Macerata (Włochy) z 13.065 mieszk., zabytkowemi budowlami (katedra z IX. w.), muzeum i znacznym przemysłem. W 1815 pobili tu Austrjacy Murata.

Tolentino de Almeida Nicola, poeta portug., (1741—1811), autor „Poezyj" (1801, 2 t.), wybitny satyryk.

Tolerancja (z łac.), szczególnie religijna, oznacza swobodę wykonywania kultu relig. oraz życia organizacyjno-kościelnego, przyznaną wyznaniom, które pozostają w liczebnej mniejszości w stosunku do religji w danem państwie panującej. Dawniej często gwarantowały ją specjalne edykty, np. we Francji edykt nantejski 1598, odwołany 1685. W P o l s c e wolność religijną w stosunku do dysydentów ustaliła konfederacja warszawska z r. 1573, brak jej było jednak przepisów wykonawczych. Dopiero konstytucja 3 maja zagwarantowała wolność sumienia, gwarantuje ją też obowiązująca Konstytucja w Polsce odrodzonej. Por. art. Konstytucja Rzpltej Polskiej w t. 13.

W t e c h n i c e, dopuszczalna granica błędu we wymiarach poszczególnych elementów maszynowych. Sprawdziany nowoczesnych przyrządów kontrolnych uwzględniają odrazu dopuszczalną t.

Tolerari potest (łac. można ścierpieć, można tolerować, znieść), formuła, używana przez władze kościelne w wypadku, gdy w życie kościelne wkradł się jakiś zwyczaj, z prawem kośc. niezupełnie zgodny, który jednak trudno usunąć.

Tolima, departament w Kolumbji, między wsch. i centralnemi Kordyljerami (wulkan Tolima, 5616 m) z 23.562 km² i 328.812 mieszk. Stolicą jest I b a g u é.

Toll, 1. Karol, hr., generał ros., (1777—1842), 1812 gen. kwatermistrz Kutuzowa, jako tajny wysłannik cesarza Aleksandra I. zaofiarował ks. Józefowi Poniatowskiemu najwyższe dostojeństwo w projektowanem Królestwie, wzamian za odstąpienie Napoleona (czerwiec 1812), ale spotkał się ze stanowczą odmową, 1813 gen. kwatermistrz Barclaya de Tolly, w wojnie tureckiej 1828/9 i w czasie walki z powstaniem 1831 szef sztabu.

2. Eduard, baron, (1858—1903), rosyjski geolog i badacz okolic podbiegunowych. W 1885—86 i w 1893 badał archip. Nowosyberyjski, w 1900 podjął nową podróż polarną na okręcie „Sarja". Ekspedycja ratunkowa por. Kołczaka odnalazła na wyspie Bennetta tylko jego dzienniki.

Tollens Hendrik Cornelisz, poeta holend., (1780—1856), najpopularniejszy poeta swego czasu, autor m. in. „Overwintering der Nederlanders op Nova-Zembla" (1816) i pieśni narodowej „Wien Neerlandsch bloed" (1817). Wyd. zbior. 1855—57, 11 t.

Toller Ernst, pisarz niem., ur. 1893, w r. 1919 członek bawarskiego rządu radzieckiego, po którego upadku skazany na 5 lat twierdzy, autor tendencyjnych dramatów rewolucyjnych, o wysokiem napięciu uczuciowem: „Die Wandlung" (1919), „Masse Mensch" (1921), „Maschinenstürmer" (1922), „Hinkemann" (1923), „Hoppla, wir leben!" (1927) i i., oraz subtelnie nastrojonych liryków: „Schwalbenbuch" (1923).

Tolna, komitat na Węgrzech, na prawym brzegu Dunaju z 3.537 km² i 263.112 mieszk. Stolicą jest S z e k s z á r d.

Tolos, ob. Tholos.

Tolosa, miasto okręg. w prow. Guipuzcoa (Hiszpanja), nad rz. Oria, połączone tramwajem z San Sebastian, ma 11.273 mieszk.

Toltekowie, jedno z plemion Nahua; przywędrowawszy w VII. w. z Płn. założyli państwo, które upadło w w. XI. Od nich wywodzą kulturę Azteków i Majów.

Toluca, stolica stanu Meksyk (Meksyk), 2680 m nad poz. morza z 34.265 mieszk. Wpobliżu wznosi się wygasły wulkan N e v a d o d e T. (Xinantecatl, 4578 m).

Toluidyna, ob. Toluol.

Toluifera, p. Myroxylon.

Toluol $C_6H_5CH_3$, homolog benzolu, otrzymywany z mazi pogazowej. Powstaje również n. p. przy destylacji kamfory i balsamu tolutańskiego (narwa). Tworzy ciecz bezbarwną, o c. wł. 0,8708, nierozpuszczalną w wodzie, trudno w alkoholu, łatwo w eterze. Wrze w 110,3°, pali się płomieniem świecącym. Stężony kwas azotowy przeprowadza t. przy dłuższem działaniu w t r ó j n i t r o t o l u o l, ważny środek wybuchowy. Ogromne zastosowanie znalazł t. jako produkt wyjściowy przy fabrykacji toluidyn (aminotoluoli), aldehydu i kwasu benzoesowego.

Tolutański balsam (Opobalsamum), substancja żywicowata barwy czerwonawej, otrzymywana z Toluifera balsamum zapomocą nacinania. W skład t. b. wchodzą wolne kwasy: benzoesowy, cynamonowy oraz ich estry, wanilina i t. d.

Tölz (B a d T.), miasto kąpielowe i ośrodek sportów zimowych w Bawarji Górnej (Niemcy), przy ujściu Izary z Alp, 670 m nad poz. morza, ma 6.200 mieszk. i źródła mineralne.

Tołłoczko Stanisław, chemik pols., ur. 1868, od 1905 prof. chemji na uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Napisał m. i. (z L. Brunnerem) „Podręcznik chemji nieorganicznej" (1905) oraz „Podręcznik chemji organicznej" (1909).

Tołstoj, 1. Piotr Aleksandrowicz, hr., feldmarszałek ros., (1769—1844), walczył pod Suworowem z Turcją i Polską, brał udział w wojnie z Napoleonem, 1831 dowodził wojskami rezerwowemi w czasie powstania listop.

2. Aleksiej Konstantynowicz, hr., pisarz rosyjski, (1817—1875), towarzysz młodości, później wielki łowczy dworu Aleksandra II., wielostronny liryk, wyróżniający się zwłaszcza w balladach, zarazem znakomity dramaturg rosyj. w wielkim stylu: „Don Juan" (1862) i trylogja: „Śmierć Iwana Groźnego", „Car Fiodor Iwanowicz" i „Car Borys" (1866—70), napisał nadto powieść „Książę Serebrianyj" (1861, przekłady pol. 1888, 1890, 1898), w satyrach zwalczał równocześnie reakcję i biurokrację, radykalizm i materjalizm.

3. Dimitrij Andrejewicz, hr., ros. mąż stanu, (1823—1889), 1865 nadprokurator świętego synodu, 1866—80 minister oświaty, fanatyczny obrońca prawosławia, 1882 prezydent Akademji Nauk, 1883 minister spraw wewn., napisał historję ros. finansów do czasów Katarzyny II. i „Le catholicisme romain en Russie" (1863—4, 2 t.).

4. Lew Nikołajewicz, hr., znakomity powieściopisarz rosyj., ur. 9. IX. 1828 w Jasnej Polanie (pod Tułą), um. 20. XI. 1910 w Astapowie (Riazań), studjował w Kazaniu, 1851 jako oficer na Kaukazie, w wojnie krymskiej w armji naddunajskiej i pod Sewastopolem, 1856 wystąpił z wojska, mieszkał naprzemian w Petersburgu i Moskwie, po dwóch podróżach zagranicznych (1857 i 1860) od 1861 osiadł w Jasnej Polanie, w 1862 ożenił się z Zofją Behrs (córką lekarza), poświęcił się wyłącznie rodzinie, obowiązkom i gospodarstwu wiejskiemu oraz swej twórczości. Pod koniec l. 1870-tych kształtują się jego poglądy na tle przeciwieństwa między życiem a nauką Chrystusa, którą pojmuje racjonalistycznie jako system etyczny; T. wyrzeka się swych „błędów", odrzuca wszel-

L. Tołstoj.

ką przemoc (w tem państwo i kościół, hasło „niesprzeciwiania się złu"), głosi powrót do natury (tylko praca chłopska jest bogobojna, ziemia i rola należą do wszystkich), czynną miłość bliźniego, odrzuca wszelkie zdobycze cywilizacji, jako dostępne tylko niektórym, występuje przeciw sztuce uprawianej z potrzeby estetycznej; popada w zatarg z rządem (zakaz rozpowszechniania jego pism) i z cerkwią (wydalony z niej w 1901) oraz z własną rodziną, co wkońcu doprowadza go do tajemnego opuszczenia domu (9. XI. 1910); w drodze do południowej Rosji zapada na chorobę i umiera. — Wielkością T. jako pisarza i człowieka jest nieugięte dążenie do prawdy bezwzględnie stosowanej w życiu, oraz niezwykła siła twórcza, łącząca objektywną obserwację rzeczywistości z postawą własnego poglądu na świat. — D z i e ł a: autobiograficzne: „Dzieciństwo" (1852), „Lata Chłopięce" (1854) i „Młodość" (1857); opowiadanie kaukaskie i wojenne: „Kozacy", „Wypad", „Sewastopol", opowiadania psychologiczno-społeczne: „Lucerna", „Trzy zgony", „Szczęście rodzinne", „Polikuszka"; wielkie powieści: „Wojna i Pokój" (1864—68, 4 t., wspaniały obraz życia rosyjskiego w dobie napoleońskiej) i „Anna Karenina" (1873—77, 3 t., mistrzowski obraz społeczeństwa ros. w l. 1870-tych, ze znakomitemi charakterystykami), dwa jego arcydzieła; „Spowiedź" (1880, wyznanie nowej wiary) oraz pisma społeczno-krytyczne: „Na czem polega moja wiara?" (1884), „Co mamy robić?" (1885), „Królestwo Boże jest w nas" (1893) i i., „Co to jest sztuka?" (1897), „Shakespeare, studjum krytyczne" (1907). Utwory literackie z ostatniego okresu: „Śmierć Iwana Iljicza" (1886), „Sonata Kreutzerowska" (1890, paradoksalne ujęcie zagadnienia małżeństwa i życia płciowego), „Pan i parobek" (1895), „Zmartwychwstanie" (1897, wielka powieść krytyczno-społeczna), „Potęga ciemnoty" (1886, tragedja chłopska), „Owoce oświaty" (1890, komedja satyryczna) i drobne opowiadania, nadto wydane po śmierci dramaty: „Żywy trup" i „Światło świeci w ciemnościach". — Pierwsze wyd. zbior. 1889, wyd. zupełne rozpoczęto w 1928. Jedyne zbiorowe wyd. „Dzieł" w przekładzie polskim (ze słowem wstępnem Wacława Lednickiego, pod redakcją Juljana Tuwima) ukazało się nakładem Wydawnictwa Gutenberga w 14 t., 1928—1930. Studja pol. o T.: L. Belmont (1904), W. Gostomski (1904), Wład. Jabłonowski (1908), M. Zdziechowski (1912 i 1915), W. Lednicki (1928); przekład pol. książki Mereżkowskiego (1904).

5. Aleksiej Nikołajewicz, hr., pisarz rosyj., ur. 1882, w l. 1917—23 przebywał zagranicą, autor mistrzowskich obrazów rosyj. życia wiejskiego: „Parowy" (1913); w powieściach: „Zstąpienie do piekła" (1920) i „Rok 1918" (1928) rozprawia się z rewolucją, w „Ibikusie" (1926) z emigracją rosyjską; napisał nadto powieść utopijno-fantastyczną „Aelita" (1923) i dramaty (m. i. „Rasputin", 1926, razem z N. Szczegolewem), jego utworem najlepszym nastrojowe „Dzieciństwo Nikity" (1919).

Tołwiński Tadeusz, architekt pol., * 1887, prof. budowy miast na politechnice warszawskiej (od 1920); napisał m. i. „Miasta-ogrody" (1909).

Tom, prawoboczny dopływ Obu na Syberji, długi 725 km (530 km żeglowny), wypływa z gór Abakańskich, a uchodzi poniżej Tomska.

Tom, 1. Józef, pol. malarz i grafik, * 1884, zajmuje się zdobnictwem książki, wykonuje barwne drzeworyty, przeważnie o motywach architektonicznych.

2. Alfred, współcz. pisarz pol., tłumacz utworów Gotfryda Kellera, w r. 1921 wraz z A. Langem wydawał „Panteon literatury wszechświatowej".

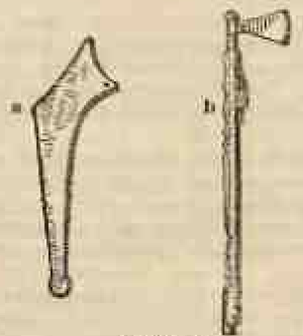

Tomahawk.

Tomahawk, pierwotnie sierpowata maczuga wojenna Indjan północno-amerykańskich, która później przekształciła się w wojenną siekierę.

Toman („dziesięć tysięcy"), perska moneta złota od XVII. w., potem jednostka waluty perskiej, 10 kran, obecnie przy zawartości 2,566 g złota 22 kran. Srebrny t. zwie się a s z r a f i.

Toman Karol, poeta czeski, ur. 1877, neoromantyk, autor zbiorów poetyckich: „Pohadky krve", „Torso života", „Melancholicke pouti" „Měsíce" i i.

Tomanowa Polska, szczyt w Tatrach Zach., na płd. od Czerwonych Wierchów, wys. 1.979 m.

Tomanowa Przełęcz, najniższa (1680 m) przełęcz w głównym grzbiecie Tatr Zachodnich, łącząca dolinę Kościeliską na płn. z dol. Cichą na płd.

Tomarowka, miasteczko w obwodzie Centr. Czarnoziemnym (Rosja), w okręgu Bielgorad z 10.040 mieszk.

Tkaniny 2 (Europa)

1. Tk. jedw., Włochy; XIV. w.

2. Tk. jedw.-plecionna, Niemcy; XIII. w.

3. Aksamit, Włochy; XV. w.

4. Aksamit wytłaczany, Włochy; XVI. w.

5. Adamaszek jedw., Włochy; XVII. w.

6. Aksamit, Hiszpanja; XVI. w.

7. Tk. jedwab., Francja; Ludwik XIV.

8. Tk. jedwab., Hiszpanja; XIV.—XV. w.

9. Tk. jedwab., Niemcy; XVI. w.

10. Tk. jedwab., Francja, Ludwik XV.

11. Tk. jedw.-wełniana, Francja, Ludwik XVI.

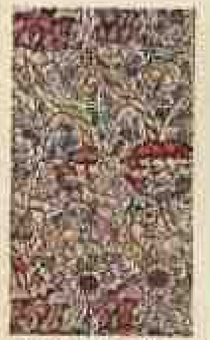

12. Tk. jedw.-wełniana, Anglja; koniec XIX. w.

13. Tk. nowoczesna; Warszt. wiedeńskie.

Tomasyna, czyli mączka lub żużle Thomasa, nawóz sztuczny, o zaw. 12—22% kwasu fosforowego. Otrzymuje się ją jako uboczny produkt w gruszce Bessemera, przy przetapianiu surowca żelaznego zanieczyszczonego fosforem. Ob. Żelazo.

Tomasz, imię męskie (z hebr.).

Tomasz, ksiądz, z klasztoru Brzeskiego, minjaturzysta polski początku XVI. w., ozdobił minjaturami liczne rękopisy liturgiczne kościoła dominikanów w Krakowie, które częściowo padły ofiarą wielkiego pożaru Krakowa z poł. XIX. w.

Tomasz z Akwinu, święty (od 1323; od 1567 doctor ecclesiae), jeden z najsłynniejszych scholastyków (doctor angelicus), ur. 1225 lub 1226 na zamku Roccasecca obok Akwinu w prowincji neapolitańskiej, według innych w Belcastro w Kalabrji, um. 7. III. 1274 w klasztorze cystersów w Fossanuova obok Sonnino, w drodze na sobór lioński. Od 1240 (1243) dominikanin W Neapolu, 1244 (1245) powołany do Paryża, następnie sprowadzony do szkoły Alberta W. w Kolonji; w 1252 wraca do Paryża, 1257 magister. 1259 udaje się do Włoch i od 1265 prowadzi studjum prawnicze w Rzymie; w l. 1269—1272 znowu w Paryżu, resztę życia spędził w Neapolu. Pisał komentarze do dzieł Arystotelesa i Piotra Lombarda, dzieła systematyczne: „Summa contra gentiles" (1259—64, przekład pol. 1927), „Summa theologiae" (1265—1273, przekład polski pod red. ks. F. Hortyńskiego, II. wyd., t. I—II., 1927), do których są przyczynkami „Quaestiones disputatae" oraz „Questiones quodlibetales". — Przez ścisły związek z Arystotelesem jego filozofja i teologja odznaczają się empiryzmem, który wychodzi z doświadczenia zmysłowego, oraz racjonalizmem w poprawnem logicznem dowodzeniu. Przez rozwiązanie problemu podwójnej prawdy usunął sprzeczność pomiędzy rozumem a objawieniem i połączył wiedzę czerpaną przez rozum przyrodzony z boską, płynącą z objawienia. Natura, a przez nią rozum przyrodzony, są to podbudowy wiary (praeambula fidei). W ten sposób pomiędzy naturą a wiarą istnieje przejście, a nie przepaść. Rozum przyrodzony może poznać świat, przyczem poznanie bierze swój początek w doświadczeniu zmysłowem. Z konkretnych spostrzeżeń wydobywa rozum (intellectus agens = umysł czynny) elementy ogólne i abstrakcyjne i przekazuje je wyższemu organowi poznawczemu (intellectus possibilis = umysł bierny), który z nich formuje pojęciowe ujęcie istoty rzeczy i przez dalsze operacje myślowe wznosi się do najwyższych i najogólniejszych pojęć, również do pojęcia Boga i jego właściwości. Z tego powodu bezpośrednie, intuicyjne poznanie Boga w sensie mistycznym nie jest konieczne, nawet odrzucane jako niemożliwe. Wystarcza dyskursywny dowód istnienia Boga; takich dowodów podaje T. pięć. Czystych pojęć, do których dochodzi rozum przez przeróbkę rzeczywistości, nie można tak od rzeczy oddzielić, aby tworzyły, jak idee platońskie, świat duchowy. One istnieją według Arystotelesa w rzeczach i przez badanie przedmiotów do nich dochodzimy; mogą być od rzeczy oddzielone tylko w naszym rozumie i umyśle boskim. W Bogu istnieją poza tem zasady logiki, według których musimy myśleć, tak, że niemożliwą jest sprzeczność pomiędzy naszem poznaniem a prawdami ugruntowanemi w Bogu. Ponieważ nie wszyscy ludzie są zdolni do filozoficznego myślenia, Bóg objawił najwyższe prawdy, które możemy również objąć przyrodzonym rozumem. Niema sprzeczności pomiędzy prawdami objawionemi a rozumowemi, albowiem wywodzą się one z Boga samego, jako ostatecznej zasady. Obok prawd, które wiedzy i wierze są wspólne, istnieją właściwe prawdy wiary, których nie można objąć przyrodzonym rozumem, tajemnice wiary i cuda, np. tajemnica Trójcy św., wcielenia, Najśw. Sakramentu. Te prawdy objawienia są ponadrozumowe, ale nie są sprzeczne z rozumem. Nawet te prawdy można udowodnić rozumowo, o ile się przyjmie zasadę objawienia. Boskość objawienia stwierdzają cuda, proroctwa, szerzenie się religji chrześcijańskiej. Ważne jest stanowisko Tomasza i jego szkoły (t o m i s t ó w) wobec łaski i sakramentów. Najlepsze zbiorowe wydanie dzieł T. z polecenia papieża Leona XIII., niedokończone „Opera omnia iussu impensaque Leonis XIII. edita" (od 1882 do 1929 wyszło 13 t.). Lit.: E. Peillabe: Wtajemniczenie w filozofję św. Tomasza, tłum. A. Koperska, 1929; Ks. Rowiński: Św. T. z A. (biografja), 1924; Ks. K. Kowalski: Filozofja A. Cieszkowskiego w świetle zasad filozofji św. T. z A., 1929, i i.; Kaz. Twardowski: O filozofji średniowiecznej (1910).

Tomasz z Canterbury, ob. Becket.

Tomasz z Celano, poeta religijny, † po 1255, uczeń św. Franciszka z Asyżu, napisał dwa jego żywoty (wyd. 1906 i 1926), jest też prawdopodobnie autorem sekwencji „Dies irae, dies illa".

Tomasz à Kempis, teolog-mistyk średniowieczny w Niemczech, (1379—1471), właściwie T. H a m e r k e n, po łac. M a l l e o l u s, augustjanin, z licznych jego dzieł najważniejsze „De imitatione Christi" („O naśladowaniu Chrystusa", wyd. kryt. 1891 i i., liczne przekłady i wyd. polskie), nadzwyczaj rozpowszechniona książka nabożna, wyraz mistyki ascetyczno-kontemplacyjnej. Wyd. zbior. od r. 1902 (7 t. do r. 1929).

Tomaszewicz, 1. Cyprjan, rytownik polski XVII. wieku. Znane: rycina do panegiryku Sobieskiego, widok Kamieńca Podolskiego, obraz „NMP. Pocieszenia" w kośc. augustjanów na Kazimierzu w Krakowie i i.

2. Walerjan, pseud. W a l e r j a n K ę p i s, pisarz pol., (ok. 1819—1861), współpracownik i członek redakcji wileńskiego „Słownika języka polskiego", tłumacz dramatów Schillera, wydał m. i. „Wspomnienia z życia akademickiego" (1845) i „Fenomena somnambulizmu" (1850).

Tomaszewski Dyzma Bończa, pisarz pol., (1749—1825), stronnik Szczęsnego Potockiego, autor manifestu i sekretarz konfederacji Targowickiej, wydał: „Nad konstytucją i rewolucją 3 maja 1791 uwagi" (1791, przeciw konstytucji), komedje: „Małżeństwo w rozwodzie" (1781) i „Pierwsza miłość" (1805), poematy:

„Rolnictwo" (1802) i „Jagiellonida" (1817, III. wyd. 1820, jej rozbiór kryt. przez Mickiewicza, 1819); „Pisma wierszem i prozą" (1822. 2 t.).

Tomaszów (T. Lubelski), miasto powiat. w woj. lubelskiem, 5 km od źródeł Wieprza, 7 km od stacji kolej. Bełżec z 7.125 mieszk., fabr. maszyn, cukru i świec oraz młynami i handlem. Miasto zostało założone w 1595 przez hetm. Jana Zamoyskiego i otrzymało nazwę od imienia jego syna.

Powiat T. ma 1.374 km² (w tem 67% ról i 7% lasów) oraz 97.854 mieszk.

Tomaszów Mazowiecki (Rawski), miasto w pow. Brzeziny (woj. łódzkie) nad rz. Wolborką, przy kolei: Skarżysko—Koluszki, 27 km od Koluszek z 35.484 mieszk. T. jest znacznym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, a poza tem posiada cegielnie, młyny, tartaki, garbarnie, browar, odlewnię żelaza oraz fabr. narzędzi roln. i wódek. 10 km na wsch. od T. leży Spała. Rozwój swój zawdzięcza T. dawnym właścicielom hr. Ostrowskim, którzy w końcu XVIII. w. próbowali stworzyć z T. ośrodek przemysłu żelaznego, a po 1822 tkackiego. Miastem jest T. od 1830.

Tombak, ob. Mosiądz.

Tombigbee, rzeka w Stanach Zjedn. Am. Płn., długa 730 km. Powstaje w stanie Missisipi, jest żeglowna od Columbus (670 km) i po przyjęciu lewobocznego dopływu Black Warrior River (z Apalachów) łączy się z Alabamą, tworząc Mobile River.

Tombola (włos.), pochodzący z Włoch rodzaj loterji, przy której ciągnie się losy z rodzaju bębna; często praktykowany w celach dobroczynnych.

Tombolo, ławica, tworząca się u zbiegu prądów i łącząca brzeg z wyspą.

Tomczak Klemens, (1860—1883), podróżnik polski, towarzysz Stefana Rogozińskiego.

Tomek Václav Vladivoj, historyk czeski, (1818—1905), od 1882 prof. na czeskim uniwersytecie w Pradze, od 1848/49 członek sejmu; napisał m. in. „Děje University Pražské" (1849), „Děje království Českého" (1850), „Dějepis Města Prahy" (1855—1901, 12 t.).

Tomelloso, miasto w prow. Ciudad Real (Hiszpanja) z 20.980 mieszk.

Tomi, w starożytności miasto w Mezji Dolnej nad morzem Czarnem, miejsce wygnania Owidjusza.

Tomicka-Petrażycka Jadwiga, pisarka pol., (1868—1931), oddzielnie wydała szkice literackie: „Szkice skandynawskie" (1913), „Z dziejów kobiety polskiej" (1914), „W życiu i w literaturze" (1916), „Rozmyślania o sztuce" (1918, II. wyd. 1929), „Muzeum etnograficzne na Wawelu" (1919), „Biblja na Wawelu" (1920), „Konopnicka w świetle własnych utworów" (1920), „Słowo i obraz" (1921), „Mistycyzm Konopnickiej" (1924), „O żywych kamieniach" (1928).

Tomicki Piotr, biskup krak. i podkanclerzy, (1464—1535). Pobierał nauki w Gnieźnie, Lipsku, Krakowie, Bononji (tam dr. praw), Rzymie. 1500 kanclerz Fryderyka Jagiell., później sekretarz króla Zygmunta I., odbywał na jego zlecenie szereg podróży dyplomatycznych na Pomorze, do Saksonji, Węgier, Śląska i t. d., wykazując znakomite swoje zdolności polityczne. W 1513 biskup przemyski, 1515 podkanclerzy kor. W tymże r. był wraz z królem na kongresie wiedeńskim, odznaczył się w toczących się układach. 1518 biskup poznański, 1524 również krakowski. W l. 1526 i 1531 używany był przez kurję apostolską jako generalny poborca opłat i dochodów kamery rzymskiej w Polsce. W 1531 nie przyjął prymasostwa. — T. należał do najzaufańszych doradców Zygmunta I., on też kierował właściwie polską polityką zagraniczną po kongresie wiedeńskim. Z Boną pozostawał w jak najgorszych stosunkach. Był jednym z najznakomitszych humanistów swej epoki, opiekunem nauk, a szczególnie Akademji krak., której był kanclerzem. Jego wychowankami byli A. Krzycki, Hozjusz i i. Mecenas artystów, pozostawił po sobie liczne pamiątki artystyczne (np. w katedrze krak.), będące dowodem wielkiego smaku artystycznego. Akta dyplomatyczne spisane przez Stan. Górskiego, a częściowo wydane drukiem, noszą nazwę „Tomiciana" (ob. Górski St.).

Tomisław, król chorwacki, jako książę chorwacki (od 910) przyjął 925 tytuł królewski.

Tomizm, filozofja i teologja, oparte na nauce Tomasza z Akwinu (ob.). — Tomiści, zwolennicy Tomasza z Akwinu.

Tomkiewicz Stanisław, malarz i pisarz pol., (1859—1896), wydał m. i.: „Zamek Bydgoski" (powieść poetyczna, II. wyd. 1881), „Oktawiana" (epopeja współcz., 1890), „Filozofja w Polsce w XV. i XVI. w." (1894); redagował: „Dokładny przegląd kryt. pierwszej ogólnej wystawy sztuki polskiej..." (1887) i dwutygodnik „Sztuka" (Kraków 1887).

Tomkowicz Stanisław, pol. historyk sztuki, ur. 1850, 1887—1912 konserwator zabytków sztuki i pomników histor. w Małopolsce zach., członek Polskiej Akademji Umiej. (od 1894), od 1918 dyr. jej Wydziału histor.-filozof. Wśród licznych prac T. do najważniejszych należą: „Gmach Bibljoteki Jagiellońskiej" (1900), „Inwentaryzacja zabytków Galicji zach." (pow. grybowski i gorlicki, 1900; pow. krakowski, 1906), „Wawel" (1907—1908, Teka Grona konserwatorów Galicji zach., t. IV.), „Przyczynki do historji kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII. w." (1912), „Materjały do historji stosunków kulturalnych w XVI. w. na dworze królewskim polskim" (1915), „Style w architekturze kościelnej, w szczególności w Polsce" (1923, II. wyd.), „Ulice i place Krakowa w ciągu wieków" (1926), „Modlitewnik królowej Bony w Wilanowie" (1928) i i.

Tompa Mihály, poeta węgier., (1819—1868), po powstaniu 1848/49 w głęboko pomyślanych alegorjach dał wyraz nastrojom narodowym. Wyd. zbior. 1870, 6 t. i 1902—05, 4 t.

Tomsk, miasto okręg. (do 1925 gubernjalne) na Syberji na wysokim brzegu rz. Tomu, przy kolei: Tajga—T., ośrodek kulturalny Syberji z 92.485 mieszk., uniwersytetem (od 1888), politechniką i znacznym przemysłem. Istnieje od 1604.

Tomsonit (komponit), minerał, należący do grupy zeolitów, wodny glino-krzemian wapniowo-sodowy, występujący w białych słupkowatych, rombowych kryształach i nieregularnych skupieniach. Tw. 5,5. Występuje zwłaszcza w szczelinach bazaltów i fonolitów (Czechy, wyspy Faröer), w lawach Wezuwjusza.

Ton, dźwięk o ściśle określonej wysokości i stałej formie drgań. T. oznacza zazwyczaj cały ton, w przeciwieństwie do półtonu, lub oznacza tonację, zwłaszcza w śpiewie gregorjańskim, lub wkońcu kamerton jako podstawę stroju.

Ton cały, interwał dwóch sąsiadujących dźwięków, np. c-d, d-e, f-g. Mniejsza odległość, np. e-f, nazywa się półtonem. Całotonowa gama czyli pentatonika (ob.) nie ma półtonów.

Tonacja, w muzyce określenie rodzaju, t. j. Dur czy Moll i określenie zasadniczej nuty czyli podstawowego tonu, koło którego skupiają się inne tony skali. Zamiast naszych dwóch t. dzisiejszych, t. j. Dur i Moll, mieli Grecy, Rzymianie i ludy wschodnie, jak Arabowie i Hindusi, a również ludy zachodnie średniowiecza większą liczbę t. (Por. Grecka muzyka i Kościelne tonacje). Dzisiaj uzyskuje się nowe t. przez transpozycje dwóch zasadniczych t. czyli gamy C-dur i gamy A-moll, a m.:

1. do górnej kwinty, G-dur i E-moll z jednym ♯ przed F.
2. do dolnej kwinty, F-dur i D-moll z jednym ♭ przed H.
3. do górnej sekundy, D-dur i H-moll z dwoma ♯ przed F i C.
4. do dolnej sekundy, B-dur i G-moll z dwoma ♭ przed H i E.
5. do małej subtercji, A-dur i Fis-moll z trzema ♯ przed F, C i G.
6. do małej górnej tercji, Es-dur i C-moll z trzema ♭ przed H, E i A.
7. do dużej tercji górnej, E-dur i Cis-moll z czterema ♯ przed F, C, G i D.
8. do dużej subtercji, As-dur i F-moll z czterema ♭ przed H, E, A i D.
9. do małej dolnej sekundy, H-dur i Gis-moll z pięcioma ♯ przed F, C, G, D i A.
10. do małej górnej sekundy, Des-dur i B-moll z pięcioma ♭ przed H, E, A, D i G.
11. do zwiększonej górnej kwarty, Fis-dur i Dis-moll z sześcioma ♯ przed F, C, G, D, A i E.
12. do zwiększonej dolnej kwarty, Ges-dur i Es-moll z sześcioma ♭ przed H, E, A, D, G i C.
13. do chromatycznego górnego półtonu, Cis-dur i Ais-moll z siedmioma ♯ przed F, C, G, D, A, E i H.
14. do chromatycznego dolnego półtonu, Ces-dur i As-moll z siedmioma ♭ przed H, E, A, D, G, C i F.

Charakterem różnią się od siebie tylko dwie t., t. j. Dur i Moll: Dur brzmi pogodnie, Moll zaś posępnie. Ale i gamy transponowane, jako samodzielne t., mają odrębną barwę; gamy krzyżykowe budzą w wyobraźni słuchacza skojarzenia jasności, blasku, bemolowe zaś skojarzenia mroku, ciemności. Muzyka atonalna nie zna pojęcia t.

Tonacje kościelne, ob. Kościelne tonacje.

Tonalność, zależność wszystkich akordów i interwali melodji od jednego zasadniczego, centralnego akordu, stanowiącego tonikę. Pojęcie zależności ustalił J. Ph. Rameau, nazwę zaś wprowadził J. Ph. Fétis. Muzyka nowoczesna od początku w. XX. (Schönberg), zwana atonalną, przejęła z muzyki opartej na tonalności 12 półtonów skali temperowanej, traktując je jako samodzielne jednostki, niezależne od toniki. Nie zna więc ta muzyka pojęcia: kadencji, nuty charakterystycznej, alteracji i t. p. Niema tu zarazem harmonji w znaczeniu tradycyjnem, lecz słyszy się tylko samodzielne głosy (linje melodyjne).

Tonawanda, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), wpobliżu wodospadów Niagary z 10.709 mieszk. i przemysłem.

Tonaż (franc.), pojemność okrętu, ob. Okrętów pomiary.

Tonących ratowanie, ob. Utonięcie.

Tonbridge (Tunbridge), miasteczko w hrab. Kent (Anglja), nad rz. Medway z 15.947 mieszk., ruinami zamku z XII. w. i przemysłem.

Tonegawa, rzeka na środk. Hondo (Japonja), długa 320 km, uchodzi koło Choszi do Pacyfiku.

Tönde, tonna duńska i norweska = 139,121 l.

Tondo (włosk.), okrągły obraz lub płaskorzeźba. Forma używana często w renesansie włoskim.

Tondos Stanisław, malarz pol., (1854—1917), kształcił się w Krakowie (pod kierunkiem Łuszczkiewicza i Matejki), w Wiedniu i w Monachjum. Był dobrym akwarelistą, malował widoki Krakowa i okolic.

Tonga (Ama-Tonga), rolnicze plemię Bantu z Mozambiku, podbite przez Zulusów.

Tonga wyspy (Przyjacielskie, ang. Friendly Islands), archipelag w Polinezji, między 18 i 23° szer. płd. oraz 173 i 177° dług. zach., obejmuje 32 większe i ok. 150 mniejszych wysp (razem 997 km² z 27.048 mieszk.), które biegną w 2 rzędach wzdłuż zach. brzegu rowu Tonga, głębokiego do 9.184 m. Wsch. rząd składa się z niskich wysp koralowych (m. i. Tongatabu 430 km², Eua 170 km², Vavau 145 km²), zaś zach. z górzystych wysp wulkanicznych (Tofua 55 km², Late 16 km², Kao 11 km²) z czynnemi wulkanami i licznemi trzęsieniami ziemi. Wyspy mają tropikalny i zdrowy klimat oceaniczny i bujną szatę roślinną. Stolicą jest Nukualofa. Ludność polinezyjska, wyznaje chrystjanizm, a trudni się rolnictwem.

Wyspy odkryte w 1643 przez Tasmana, zostały zbadane bliżej w 1773 i 1777 przez Cooka, od 1899 znajdują się pod protektoratem Anglji.

Tongaland (Amatonga), płn.-wsch. część kraju Zulusów, należąca od 1897 do Natalu.

Tongeren, ob. Tongres.

Tongking, ob. Tonkin.

Tongres (flam. Tongeren), miasto okręg. w Limburgu (Belgja), nad rz. Geer z 11.445 mieszk. i przemysłem. Jest to najstarsze miasto Belgji.

Tonic Solfa, metoda elementarnych zasad śpiewu, rozpowszechniona w Anglji, posługująca się zgłoskami solmizacyjnemi: Do Re Mi Fa Sol La Si. W każdej tonacji zachowuje się znaczenie każdego stopnia skali dla uzyskania możliwie czystej intonacji.

Tonica (łac.), środki toniczne, skrzepiające (także łac. roborantia), środki,

które w stanach osłabienia wzmagają czynność i wytrzymałość całego ciała i poszczególnych narządów; są to albo środki dietetyczne: prosty tryb życia, ćwiczenia ciel., hartowanie i t. d., albo lekarstwa, n. p. preparaty żelazowe, arsenowe, kora chinowa, albo wreszcie środki dynamiczne, jak n. p. zastosowanie elektryczności.

Tonika, 1. podstawowy ton tonacji, 2. zasadniczy akord zbudowany na pierwszym stopniu gamy, jakby ognisko, do którego zmierzają inne akordy.

Toniczny (z łac. tonus), 1. krzepiący, stężający (por. Tonica); 2 t. kurcz, kurcz stały. P. też Drgawki.

Tonit, materjał wybuchowy. Mieszanina bawełny strzelniczej i azotanu barowego.

Tonk, państwo w Radżputanie.

Tonkin (Tongking), kraina w Indochinach franc., nad zatoką Tonkińską ze 105.000 km² i 7,401.912 mieszk. Za wyjątkiem wybrzeża i delty rz. Songkoi jest T. krajem górzystym (Fansipan 3.142 m) i lesistym o klimacie monsunowym (Hanoi ma średnią temperaturę roku 24,2°, stycznia 18,3°, lipca 30,7°, opadów rocznie 1770 mm). Delta Songkoi jest bardzo gęsto zaludniona przez Annamitów i Chińczyków, zaś wnętrze kraju zamieszkują mongolskie plemiona: Lolo, Mantse, Szan i Kha. Annamici wyznają kult przodków, 400.000 ludzi wyznaje katolicyzm. Tubylcy mają 14 szkół powszechnych (57.686 uczn.), 3 kolegja (1.086 uczn.) i uniwersytet w Hanoi (od 1917). Ludność trudni się rolnictwem (głównie ryż, poza tem kukurydza, trzcina cukrowa, herbata, kawa, zboża i t.), górnictwo dostarcza węgla i żelaza. Wywozi się ryż, kukurydzę i produkty hodowli bydła. T. jest protektoratem, stolicą jest Hanoi.

Chiny zrzekły się T. układem w Tientsinie w 1884, jednak Francuzi musieli stoczyć przy zajmowaniu kraju wojnę z Chińczykami, którzy zrezygnowali ostatecznie z T. w 1885.

Tonkińska zatoka, część morza Chińskiego, między wybrzeżem płd. Chin i płn. Indochin, szeroka średnio 300 km. Wieją tu często tajfuny.

Tonkowiec, p. Dipteryx.

Tonle Sap (Bien-ho), jezioro w Kambodży, połączone z deltą Mekongu, ma zależnie od wodostanu tej rzeki 3—25 tys. km² i 1—16 m głębokości.

Tonna, jednostka w ciężarowym układzie miar = 1.000 kg.

Tonnelata, włoska waga metali, kamieni i t. d. = 1.000 kg. T. di mare, ładunek okrętowy.

Tönnies Ferdinand, niem. filozof i socjolog, * 1855; 1891—1923 profesor w Kilonji. Dzieła: „Gemeinschaft und Gesellschaft" (1887), „Hobbes' Leben und Lehre" (1896), „Politik und Moral" (1901), „Philosophische Terminologie in psychologisch-soziologischer Ansicht" (1906), „Das Wesen der Soziologie" (1907), „Die Entwicklung d. sozialen Fragen" (1907, 3 wyd. 1919), „Soziologische Studien u. Kritiken" (1925—26, 2 t.).

Tonograf (greck.), aparat do mierzenia ciśnienia krwi.

Tonometr, por. Oczu badanie. — Także to samo, co tonograf (ob.).

Tonometrja (greck.), pomiar prężności pary roztworów.

Tonopsychologja, gałąź psychologji eksperymentalnej, badająca wrażenia słuchowe.

Tönsberg, stolica okręgu Vestfold w Norwegji z 11.969 mieszk. oraz portem rybackim i handlowym. Kanał T. łączy miasto z fiordem Oslo.

Tonsillae (łac.), migdałki (w gardle). Tonsillitis, zapalenie migdałków. Tonsillektomia, wyłuszczanie migdałków. Tonsillotomia, obcięcie migdałków. Por. Migdałki.

Tonsura (łac.), wystrzyżone miejsce na wierzchu głowy, stanowiące odznakę katol. kleru, symbol pokory i zerwania ze światem.

Tontyny, ob. Ubezpieczenie (dzieje).

Tonus, 1. krzepkość, jędrność, tęgość; 2. fizjolog. nastrój, napięcie. T. mięśni — napięcie mięśniowe. T. znika w chwili śmierci, wskutek czego mięśnie wiotczeją. T. mięśni naczyniowych ma znaczenie dla przepływu krwi. Hipertonja — nadmiernie wysokie ciśnienie krwi, hipotonja, zmniejszone ciśnienie krwi.

Tony serca, ob. Serca tony i szmery.

Toona Röm., rodzaj należący do Meliaceae, wysokie drzewa o pierzastych liściach; kwiatostanem wiecha, owocem drzewiasta puszka. T. serrata Röm. z Indyj dostarcza drewna używanego do wyrobu mebli. T. febrifuga Röm. z Jawy dostarcza z młodych gałązek kory, używanej przeciw febrze.

Toorop Jan, malarz niderl., (1858—1928), kształcił się w Amsterdamie, Brukseli, Londynie i Paryżu, należał do „pointillistów". Główne jego dzieła, przeważnie symbolicznej treści: „Trzy narzeczone", „Sfinks", „Wiejska Trójca" i in.

Topass Jan, krytyk literacki i artystyczny, ur. 1873, oprócz prac w czasopismach polskich i francuskich, wydał oddzielnie: „Szlakami dusz twórczych" (1913), „L'art et les artistes en Pologne" (1926).

Topaz, minerał, krzemian glinu, zawierający w swym składzie fluor, występuje w rombowych kryształach (ob. tabl. barwną „Kamienie szlachetne" 2, 6, 8) lub zbitych nieregularnych skupieniach (pyrofyzalit) bezbarwnych lub barwy żółtawej, niebieskawej, zielonawej i różowawej; łupliwość // do ściany podstawowej doskonała; kryształy t. odznaczają się nieraz wielką ilością ścian. Tw. 8; dzięki tej wysokiej twardości należy do cenionych kamieni szlachetnych. C. wł. 3, 5—3, 7. Kryształy pocierane lub ogrzewane nabierają własności elektrycznych, niektóre biegunowo-elektrycznych. T. występuje w szczelinach granitów, gnejsów i granulitów. Pięknie zabarwione odmiany używane jako kamienie szlachetne pochodzą z Rosji, Brazylji, Australji i Saksonji. W Polsce znaleziono kryształy t. na Wołyniu. Odmiany pochodzące z Brazylji noszą nieraz nazwę brazyljanów, japońskie i cejlońskie bezbarwne lub wodojasne odmiany nazwę kropel wody (Goutte d'eau), jasno-zielone i jasno-niebieskawe odmiany oznaczone są nieraz fałszywie jako akwamaryny, niebieskawe jako szafiry brazylijskie, natomiast pod nazwą rubinów brazylijskich wprowadzone są w handel żółte odmiany, które poddaje się wyżarzaniu, dzięki czemu przybierają barwę czerwonawą. T. złoty jest zwykle żółtawą odmianą kwarcu (cytryn) lub wyżarzonym ametystem, podobnie t. zadymiony jest tylko zadymioną odmianą kwarcu; por. Kwarzec.

Topazolit, minerał, żółta odmiana granatu. Por. Granaty.

Topeka, stolica stanu Kansas (Ameryka płn.), nad Kansas River z 62.800 mieszk. i znacznym przemysłem.

Topelius Zacharias, poeta fińsko-szwedzki, (1818—1898), w jego romantycznie zabarwionej liryce (3 zbiory, 1845, 1850, 1854) odzywają się wpływy fińskiej poezji ludowej, w następnych zbiorach (1860, 1870 i i.) przeważają myśli wolnościowe i aktualne zagadnienia narodowe; jego głównem dziełem jest cykl powieściowy z dziejów Finlandji od Gustawa Adolfa do r. 1772: „Opowiadania felczera" (1853—67, 5 t.), nadto „Księżna Finlandzka" (1850, 4 zbiory baśni 1847—52) i utwory dla młodzieży. Wyd. zbior. 1899—1912, 4 serje.

Tophus (grec.-łac.), guzek, występujący przy artretyźmie (dnie) w stawach i chrząstkach, np. ucha.

Topielec (wodnik), w wierzeniach ludu duch utopionego, z zemsty zatapiający podstępnie żywych. Odpowiednikiem żeńskim jest topielica, zw. też wodnicą. Ob. Rusałki.

Topika (z greck., od topos, „miejsce"), w retoryce sztuka wynajdywania i stosowania dowodów przy układaniu mowy. O t. pisali Arystoteles („Topika", najstarsze dzieło), Cyceron („De inventione", „Topica"), Kant.

Topinambur, ob. Helianthus.

Topinard Paul, zasłużony antropolog franc., (1830—1911), prof. paryskiej École d'Anthropologie, długoletni redaktor „Revue d'Anthropologie"; szeregiem prac, zwłaszcza metodycznych, przyczynił się bardzo do rozwoju antropologji.

Topla, rzeka we wsch. Słowacji, długa 125 km. Wypływa we Wsch. Beskidach, płynie pod Bardjowem, a uchodzi do Ondawy.

Topnienie, przechodzenie ciała ze stanu stałego w stan ciekły, pod wpływem ciepła pobieranego z otoczenia. Temperatura, w której zaczyna się t., jest dla każdego ciała właściwą i nazywa się punktem topliwości. Każde ciało musi we właściwej dla siebie temperaturze ulec t., o ile nie ulegnie poprzednio rozkładowi chemicznemu lub sublimacji (ob.). Przez czas t. nie ulega temperatura ciała zmianie, albowiem pobierana energja cieplna zużywa się na przemianę stanu skupienia. Przeważna ilość ciał zajmuje większą objętość w stanie ciekłym, niektóre jednak, jak np. woda lub bizmut, zachowują się odwrotnie. Niektóre stopy metaliczne posiadają punkt topliwości niższy od pojedyncze wziętych składników. Odwrotnością zjawiska t. jest zjawisko krzepnięcia (ob.).

Topniki, 1. w hutnictwie metali przymieszki dodawane do przetapianej rudy lub surowca (ob. Żelazo). 2. Przy fabrykacji porcelany, skaleń i kwarzec, dodawane do czystego kaolinu, celem zeszkliwienia czerepu podczas wypalania.

Topograficzne mapy, ob. Mapy i Topografja.

Topograficzne zdjęcia, czynności zmierzające do odtworzenia obrazu pewnego obszaru, t. zn. jego rzeźby pionowej i poziomej, sieci wodnej, objektów osadniczych i t. d., dla celów kartografji. W przeciwieństwie do pomiarów katastralnych i budowlanych nie stosuje się przy t. bezpośredniego odmierzania zapomocą łat mierniczych, lecz pomiary dokonują się tu pośrednio, przy pomocy triangulacji (ob.), oraz stolika mierniczego lub tachimetru. Do orjentacji służą przytem zdaleka widoczne punkty sieci trygonometrycznej. Ze zdjęciem (czyli wrysowaniem na papier) rysunku sytuacyjnego łączy się zdjęcie wysokości, przyczem posługuje się tablicami hypsometrycznemi i tachimetrem Pullera. Rzeźbę pionową oddaje się zapomocą poziomic (izohipsy), których przebieg pozwalają ustalić punkty wysokości, odmierzone bezpośrednio, czyli t. zw. koty, które widzimy na wszystkich mapach topograficznych. Nierzadko przed ostatecznem wrysowaniem sprawdza się pewne szczegóły w terenie z pomocą krokisowania (z franc. croquis), polegającego na odmierzaniu krokami lub szacunku okomierowym. Takie „kroki" opracowuje się w bruljonie, który później przenosi się na płytę stolika mierniczego. Czystopis rysunku t. opracowuje się już z zastosowaniem pewnego, zgóry przyjętego systemu, znaków konwencjonalnych (sygnatur).

Topografja (z grec.), dokładny i szczegółowy opis pewnej miejscowości lub niewielkiego obszaru ze szczególnem uwzględnieniem rzeźby terenu, szaty leśnej, sieci wód i dróg. Mapy (zdjęcia) topograficzne, są to mapy w dużych skalach (1:20.000—1:100.000), przedstawiające szczegółowo dany teren na podstawie specjalnych zdjęć, a nie będące pomniejszeniem innych map.

Topograwjura (grec.-franc.), drukowanie map geograficznych.

Topola L. (Populus L.), wysokie, szybko rosnące drzewa z rodziny Salicaceae; liście sercowate lub jajowate, kwiatostanem kotka, owocem wielonasienna puszka. T. biała, białodrzew (P. alba L.), drzewo dochodzące 30 m wysokości, tworzy odrośla korzeniowe. Kora szarobiała, liście zwierzchu ciemno-zielone, spodem białe. Występuje na aluwjach, w Polsce na całym niżu prócz Wileńszczyzny oraz w Karpatach w krainie uprawy. T. osika (P. tremula L.), drzewo 30 m wysokości o korze żółtawo-szarej, liście na krótkopędach koliste, tępo ząbkowane, na pędach szczytowych oraz na odroślach jajowato-rombowe, drobno piłkowane, trwale owłosione. Występuje w całej Polsce, w Karpatach dochodzi aż po regiel górny. Dla leśnictwa nie ma większego znaczenia, nadaje się tylko tam,

1.

1. Topola biała. a. Kwiatostany męskie, b. liść, c. męski kwiat, d. owoc, e. kwiatostan żeński, f. kwiat żeński.

gdzie nic lepszego udać się nie może. T. c z a r n a (P. nigra L.), do 30 m wysokości o korze

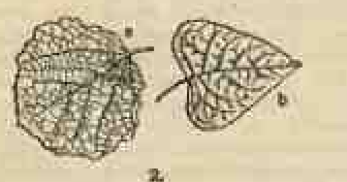

2.

2. a. Liść osiki, b. liść topoli czarnej.

ciemno-brunatnej, liście nagie, szerokie, jajowato-rombowe, o podstawie szeroko-ściętej, rośnie w części płd. i środkowej Polski na aluwjach nadrzecznych. T. w ł o s k a (P. italica Mnch.), prawdopodobnie mutacja poprzedniej, różna tylko pokrojowo, spotykana głównie w płn. Włoszech, pochodzi prawdopodobnie z Persji lub też Azji centralnej, w Polsce sadzone przy drogach tylko żeńskie okazy. T. k a n a d y j s k a (P. canadensis Mnch.), do 45 m wysokości, o liściach prawie rombowych, pochodzi z Ameryki płn., w Polsce dość często sadzona. T. b a l s a m i c z n a (P. balsamifera L.), o sercowatych liściach, pochodzi z Ameryki płn. Pączki i młode gałązki wydzielają balsamiczną żywicę.

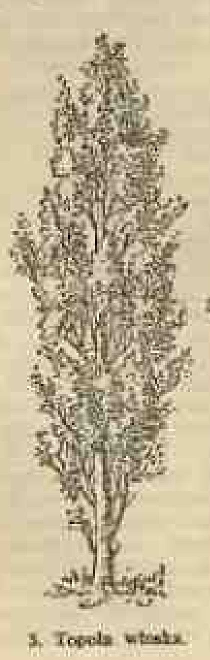

3.

3. Topola włoska.

T. udają się wszędzie, należą do drzew bardzo szybko rosnących, drewno lekkie, używane do wyrobu drobnych przedmiotów, do fabrykacji papieru i zapałek.

Topola (B a č k a T.), miasto w Baczce (Jugosławja), w Vojvodinie, 32 km od Suboticy z 13.828 mieszk.

Topolias, ob. Kopais jezioro.

Topologja (z grec.), nauka o położeniu.

Topolski Maciej, malarz pol., † 1812, uczeń W. Lesseura i Fr. Smuglewicza, dalsze studja odbył w Berlinie, Wiedniu i Rzymie. Po osiedleniu się w Warszawie malował liczne portrety i sceny historyczne (m. i. portrety: księdza Górskiego, ks. S. Wysockiego, popiersie Napoleona i i.).

Toponomastyka (z greck.), dział językoznawstwa, zajmujący się zbieraniem i badaniem nazw miejscowych: — krajów, rzek, jezior, gór, osad. W nauce polskiej bogate zbiory nazw miejscowych z Wielkopolski zebrał B. St. Kozierowski, naukowem opracowaniem zajmują się głównie J. Rozwadowski (nazwy Wisły, Tatr i in.) i Mik. Rudnicki. Popularne przedstawienie zasad: por. J. Zborowskiego: „Wskazówki do zbierania nazw geograficznych" (1923).

Topór, rodzaj siekiery, o krótkiem stylisku i szerokiem ostrzu. Służy do ciosania drzewa i rąbania mięsa.

Topór wojenny, broń używana od czasów najdawniejszych; u Rzymian zwano ją securis, u Franków francisca; w średniowieczu t. osadzonego na długiem stylisku używała piechota jako broni zaczepnej, konnica zaś w tym samym celu miała krótkie t. Niektóre ludy używają t. jako broni miotającej; celowali w rzucie t. przedewszystkiem amerykańscy Indjanie.

Topusko, uzdrowisko w Chorwacji (Jugosławja), w okręgu Primorska Krajina, nad rz. Gliną, przy kolei: Karlovac—Sisak z 10.417 mieszk. i źródłami cieplemi (56—61°).

Toque (franc.), tok, mały, sztywny, wycięty beret z wąskim brzegiem, jedwabny lub aksamitny, noszony w wyższych sferach (mężczyźni i kobiety) w 2. pol. XVI. w. — Obecnie (t o c z e k), nazwa małego damskiego kapelusza.

Tor Th, pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie w postaci soli (toryt, torjanit, orantyt), głównie jednakowoż w piasku monacytowym. Metal czysty otrzymuje się zapomocą elektrolizy stopionej soli K_2ThCl_6. Tworzy szary proszek o c. wł. 11,10; topi się w temp. około 1700°; c. at. = 232,12. Jest czterowartościowy.

Ogrzany w płomieniu bunsenowskim spala się na tlenek ThO_2. Z pośród soli zastosowanie znalazł azotan $Th(NO_3)_4 + 12H_2O$, używany do napajania siatek w lampach auerowskich. Por. Promieniotwórcze pierwiastki, Promieniotwórczość.

Tor kolejowy, droga kolei żelaznej, ob. Kolej żelazna, budowa.

Tora (hebr. „nauka"), pięcioksiąg Mojżesza. S e f e r-T., księga praw, zwój pergaminowy, dokładnie przepisany przez pisarzy, odczytywany w synagogach.

Torakometr (z greck.), przyrząd do mierzenia obwodu klatki piersiowej.

Torakoplastyka (grec.), operacja, polegająca na usunięciu kilku żeber, aby osiągnąć zapadnięcie się płuca. Por. Płuc chirurgja.

Torbacze (Marsupialia), [ob. t a b l.], rząd ssaków, uważany przez niektórych za gromadę. Odróżniają się od wyższych ssaków posiadaniem kości torby (ossa marsupialia) oraz torbą, będącą fałdem skórnym, w którym znajdują się ujścia gruczołów mlecznych. Zmiana zębów niezupełna. Młode rodzą się niedołężne. Ich wargi zrastają się ze sutkami. Macica podwójna. Podział na podstawie uzębienia. Łożyska brak.

Podrzędy: 1. Polyprotodontia. Zwierzęta mięsożerne, z 5—3 kłami górnemi i 4—3 dolnemi. Tu należą rodziny: jamraje (Peramelidae, ob.), dydelfy (Didelphyidae, ob.), niełazy (Dasyuridae, ob. Dasyurus) i krety workowe (Notoryctidae, ob. Notoryctes typhlops). 2. Paucituberculata z 4 i 5 kłami, z rodziną Epanorthidae o zmarniałym worku. 3. Diprotodontia roślinożerne. Rodziny: wombaty (Phascolomyidae, ob. Phascolomys ursinus), susaki (kanguty, Macropodidae, ob. Kangur) i pałanki (Phalangeridae, ob.).

T. żyją obecnie w Australji i Ameryce; dawniej żyły na całej ziemi z wyjątkiem Azji.

Torbiel, ob. Taphrina.

Torbielak (cystoma), dobrotliwy nowotwór.

Torbole, zimowa stacja klimatyczna koło Rivy (ob.).

Torchi Luigi, muzykolog włoski, (1858—1920), ogłosił prócz kompozycyj cenne studja historyczno-muzyczne i wydał pomniki klasycznej muzyki włoskiej: „L'arte musicale in Italia", obliczone na 34 tomów.

Torcy Jean Baptiste Colbert Marquis, polityk franc., (1665—1746), 1699—1715 minister spraw zagranicznych, zaufany Ludwika XV. Zostawił: „Mémoires" (1756, 3 t.).

Torczyn, miasteczko w pow. Łuck (woj. wołyńskie), nad rz. Stawgą (do Styru), 25 km na zach. od Łucka z 3.208 mieszk. i młynami. Miastem jest od 1540.

Tordenskjöld Peter, (1691—1720), duński komendant floty woj. w czasie wojny północnej. 1719 zdobył na Szwedach Marstrand, odciął im połączenia na morzu. W Danji czczony jako bohater narodowy.

Tordesillas, miasto okręg. w prow. Valladolid (Hiszpanja), nad rz. Duero z 3.193 mieszk. 7 czerwca 1494 zawarła tu Hiszpanja z Portugalją układ w sprawie podziału odkrytych świeżo ziem.

P. Tordenskjold.

Toreador (hiszp.), ob. Walki byków.

Torebka, rodzaj owocu, ob. Owoc.

Torebka stawowa, ob. Staw.

Torebniki (P o t o r o i n a e), podrodzina kangurów, od których różnią się długim pazurem na środkowym palcu nóg przednich, oraz kłami w szczęce górnej. Zamieszkują Australję i Tasmanję. Bettongia Gray, ma chwytny ogon. Nie skacze tak dobrze, jak kangury. Potorius tridactylus (t o r e b n i k) 40 cm długości, ogon 25 cm długi, nagi, o słabo połyskującem futrze, zwierzchu ciemno-brunatny, spodem brudno biały.

Torelli, 1. Giuseppe, skrzypek włoski, (1660—1708), obok Corelliego przedstawiciel instrumentalnej muzyki włoskiej XVII. w., wydał „Concerti grossi" i był twórcą solowego koncertu skrzypcowego.

2. Achille, komedjopisarz włoski, (1844—1922), za pierwszą swoją komedję: „Chi muore, giace" w szesnastym roku życia odznaczony nagrodą państwową, najlepszym jego utworem: „I mariti" (1867), porywający jest dramat „Soli" (1906).

Torelli-Torriani Maria (pseud. M a r c h e s a C o l o m b i), pisarka włos., (1846—1900), autorka opowiadań: „In Risaia" (1877), „Il tramonto d'un ideale" (1883), „Prima morire" (1887).

Torero (hiszp.), ob. Walki byków.

Toretta Pietro Thomasi, markiz, polityk włoski, ur. 1873, 1921 minister spraw zagranicznych.

Toreutyka (greck., łac. caelatura), technika rycia, żłobienia, klepania i t. p. w metalu. Artystów, uprawiających tę technikę, nazywamy t o r e u t a m i.

Torf, produkt zwęglenia roślin bagiennych, które, wskutek ograniczonego dostępu powietrza, w miejscach obficie przesiąkniętych wodą, ulegają niezupełnemu rozkładowi. Wydobyty przy pomocy łopat ręcznych lub mechanicznych (t. zw. torfiarek), względnie przy pomocy bagrownicy (ob.), pokrajany w cegiełki i osuszony na powietrzu, służy jako materjał opałowy, o wydajności 2000—4200 kaloryj ciepła, zależnie od stopnia zwęglenia i czystości. Krótko-włókniste odmiany muszą być, przed uformowaniem w cegiełki, poddane szlamowaniu, przesiewaniu i prasowaniu. Przesyłanie t. na dalsze odległości nie opłaca się, ze względu na dużą objętość w stosunku do wartości opałowej. Najracjonalniejszem zużyciem,

na wielką skalę, jest koksowanie t. na miejscu produkcji, przyczem ze 100 kg t., o 25% wody, otrzymuje się około 33 kg koksu, 4 kg mazi, 0,6 kg siarczanu amonowego, 0,5 kg octanu wapniowego, 1,3 kg alkoholu metylowego i gaz, nadający się do napędu motorów spalinowych. Poza tem służy t. jako ściółka stajenna, domieszka do ziemi ogrodowej, a w stanie zupełnie suchym jako materjał izolacyjny i pakunkowy.

Uprawa torfowisk zależna jest od rodzaju terenu i powstania torfowiska: 1. torfowiska t. zw. wyżynne, powstałe ze zbutwiałych mchów torfowych, jako następstwo długotrwałego zabagniania bez przepływu wody (dolina Nowotarska, północny niż małopolski i t. p.), jako ubogie w wapno i inne składniki pokarmowe, nie nadają się pod racjonalną uprawę, po osuszeniu dostarczają b. dobrej ściółki stajennej. — Torfowiska nizinne, o bujnej roślinności (turzyce, sitowia, trawy i t. p.) zawierają większe ilości piasku i ziemi. W stanie pierwotnym mogą być użytkowane jako liche łąki (t.zw. kwaśne), dostarczają zwykle jednego pokosu górnej jakości siana. Po zmeljorowaniu, t. j. miernem odwodnieniu, wynawożeniu, ewent. zwapnowaniu i zmerglowaniu stają się terenem zasobnym w składniki pokarmowe, szczególnie azot, i mogą być obrócone na grunty, nawet pod wymagające plony.

Torfowiec, mech, p. Sphagnum.

Torfowisko, złoże torfu, ob. Torf.

Torgau, miasto okręg. w Prow. Saskiej (Niemcy), nad Łabą, przy kolei: Halle—Chociebuż z 12.647 mieszk., zamkiem Hartenfels (XVI.—XVII. w.), muzeum, przemysłem i portem rzecznym. W 1526 zawarli tu książęta protestanccy związek wymierzony przeciw stanom katolickim, a w 1530 opracował tu Luter z przyjaciółmi artykuły torgauskie. 3 listop. 1760 pobił wpobliżu T. (pod Süptitz) Fryderyk Wki Austrjaków.

Tori supraorbitales, ob. Torus supraorbitalis.

Toriani Francesco, architekt włoskiego pochodzenia, mieszczanin krakowski, um. 1747, 1718 rajca, pracował przy budowie kościoła św. Anny, 1738—1740 był kierownikiem robót na Wawelu.

Torii, w Tokjo osiadła rodzina i szkoła malarzy i rysowników, założona przez Torii Kiyonobu (ob.); główni mistrze: Kiyonaga (ob.) i Shiro Kiyonobu (ob.).

Torii (japoń.), bramy świątyń szyntoistycznych, wykonane przeważnie z drzewa. Składają się z dwóch okrągłych, lekko zbiegających się podpór, belki poprzecznej i silnie występującego belkowego zwieńczenia.

Torino, ob. Turyn.

Torjanit, minerał, odznaczający się wybitną radjoaktywnością, pod względem chem. przedewszystkiem tlenek toru, uranu wraz z tlenkami ołowiu, ceru, lantanu i dydymu, występuje w regularnych, kostkowych kryształkach barwy brunatno-szarej. Tw. 5,5—6. Występuje razem z cyrkonem na Cejlonie, gdzie się go dobywa dla przerabiania na tor.

Torkret, angielska nazwa zabiegu, stosowanego w budownictwie, przy wzmacnianiu osłabionych fundamentów, budowie tunelów w namulistym gruncie i t. p., polegającego na wstrzykiwaniu przy pomocy zgęszczonego powietrza w zagrożony teren suchej zaprawy betonowej.

Torlonia, książęcy ród rzymski, któremu zamożność zapewnił bankier Giovanni T. (1754—1829).

Tormes, lewoboczny dopływ Duera w Hiszpanji, długi 284 km, wypływa z Sierra de Gredos.

Tornados (hiszp.), trąby powietrzne, wiejące najczęściej w kwietniu, maju i czerwcu w dorzeczu Missisipi (lądowe t.), z szybkością 13—100 m/sek., niszcząc wszystko po drodze. Morskie t. (na morzu Śródziemnem: Eknephias, w środk. Ameryce: Chubasco) występują najczęściej w podzwrotnikowej części Atlantyku.

Torneå (fiń. Tornio), miasto w prow. Uleåborg (Finlandja) na jednej z wysp rz. Torneelf, naprzeciw Haparandy (Szwecja), z 2.231 miesz. Na pln. od T. znajduje się góra Awasaksa.

Torneelf (fiń. Tornionjoki), rzeka na pograniczu Szwecji i Finlandji, długa 408 km. Bifurkacja łączy ją z Kalixelf, uchodzi pod Turneå do zatoki Botnickiej.

Torneträsk, jezioro w Laponji (Szwecja), ma 317 km² i jest 164 m głębokie. Odwadnia je rz. Torneelf.

Törngren Lars Mauritz, dyrektor (od r. 1887—1907) Król. Centr. Instytutu Gimnastycznego w Stockholmie, (1839—1913). Napisał dobry podręcznik gimnastyki szwedzkiej: „Lärobok i gymnastik för folkskoleseminarier" (1905; polskie wyd. 1926).

Tornister (grec. tanistron, worek na obrok, owsiak), wojskowy rodzaj plecaka z płótna żaglowego lub skóry cielęcej, usztywnionego wewnątrz ramą, umieszczany na plecach z pomocą dwu rzemieni i pasa głównego. T. szkolne dla uczniów wykonane ze skóry lub ceraty nie posiadają ramy ani tak silnego upięcia.

Török Aurel v., antropolog węg., (1842—1912), ogłosił szereg ważnych, zwłaszcza metodycznie, prac, głównie z zakresu kranjometrji.

Törökszentmiklos, gmina w komitacie Jasz-Nagykun—Szolnok (Węgry) z 26.303 mieszk.

Toronto, stolica prow. Ontario (Kanada), nad jeziorem Ontario z 670.945 mieszk. (1500 Polaków). Posiada uniwersytet (od 1827), muzeum, obserwatorjum astron., akademję weterynarji i wojskową oraz znaczny przemysł żelazny, maszynowy, skórny i spożywczy i handel. T. jest wielkim węzłem kolejowym i posiada duży port (w 1926 r. 3.500.000 tonn rej.), nieczynny od listopada do maja (wyłącznie). Miasto założone w 1793, było w 1849—58 stolicą Kanady.

Toropa, prawoboczny dopływ górnej Dźwiny Bałtyckiej, długi 180 km.

Toropiec, miasto w okręgu Wielkie Łuki (Rosja), nad rz. Toropą, przy kolei: Bołogoje—Połock z 9.726 mieszk. Do 1503 należał T. do Litwy.

Torosowicz Mikołaj, unicki arcybiskup ormiański we Lwowie, (ok. 1604—1681), 1627 biskup lwowsk., 1630 wyznał jawnie unję z Kościołem katol. Jako arcybiskup ormiański we Lwowie zasłużył się w kierunku organizacji kościoła obrz. orm., sięgał swym wpływem aż do Armenji, gdzie 1653 pozyskał patrjarchę dla unji. T. założył we Lwowie klasztor teatynów; jako sekretarz Władysława IV. odgrywał poważną rolę polityczną w związku z przygotowywaną wojną turecką.

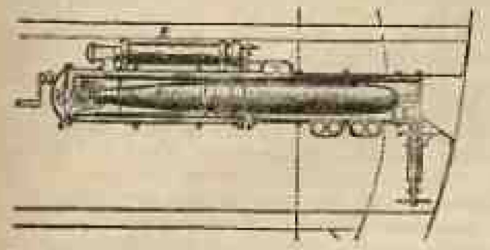

Podwodna wyrzutnia torpedowa (burtowa) przed strzałem. P powietrze sprężone.

Torpeda (hiszp.), rodzaj miny poruszającej się samoczynnie pod wodą. Wrzecionowaty stalowy kadłub t. (kaliber 40—55 cm średnicy, 4—9 m długości) dzieli się na trzy zasadnicze części: głowę, wypełnioną materjałem wybuchowym; zaopatrzoną w pośrodku w zderzak łączący się z zapalnikiem; zbiornik z zapasem sprężonego do 200 atm. powietrza; rufę, mieszczącą wszystkie mechanizmy, służące do utrzymania szybkości, głębokości i kierunku biegu, zakończoną śrubami i sterami. T. wystrzela się z wyrzutni torpedowej (długiej rury zaopatrzonej w celownik, obracalnej poziomo lub wbudowanej w burty wzgl. końce statków) zapomocą prochu lub sprężonego powietrza, które uruchamia maszynę główną, poruszającą śruby. Podgrzewacz utrzymuje stałe prężność, przyrząd głębokości, zbudowany na zasadzie ciśnienia wody na membranę, działa na stery poziome, utrzymując nadane zanurzenie, zaś żyroskopowy przyrząd „Obri" utrzymuje stery pionowe w kierunku celu. Przy dojściu do burty storpedowanego statku łamią się od uderzenia zderzakiem wąsy bezpiecznika, poczem następuje wybuch; w razie minięcia celu przyrząd odległości zatapia t. T. przebiega ok. 8 mil z szybkością do 30 mil/godz. Stanowi główne uzbrojenie łodzi podwodnych, torpedowców i płatowców specjalnych. Przeciw skutkom trafienia chronić może okręt specjalny system podwójnych ścian kadłuba i grodzi wodoszczelnych, poprzecznych i podłużnych, ponadto zręczne manewrowanie, albowiem kierunek biegu t. zdradza smuga pęcherzy powietrznych, wydobywająca się z maszyny głównej (smugi tej nie wykazują t. o napędzie elektrycznym). — T. jest wynalazkiem J. Fultona (1830—50), pierwsze torpedy oszczepowe i holowane zastosowano w wojnie dom. Stanów Am. Płn. (1861—5), dopiero jednak Whitehead (1864) skonstruował t. samoczynne, które wytrzymały bojową próbę w wojnie chińsko-japońskiej 1895 r.

Torpedo, ryba, p. Drętwa.

Torpedowce, lekkie jednostki marynarki wojennej, o dużej szybkości, niskiej sylwetce i silnem uzbrojeniu torpedowem (6—12 wyrzutni). Zależnie od wyporności i zasięgu pływania rozróżnia się: a) krzyżowce zwiadowcze, czyli t. zw. przewodniki flotylli o wyp. 1600—2400 t., szybkości 33—42 mil/godz., uzbrojone w 5—6 dział 12 lub 14 cm, 6 wyrzutni torped. ewent. miny, zasięg 3—5000 mil; b) kontrtorpedowce po 800—1600 t., szybkość 36—40 mil, uzbroj. 3—6 dział 12 cm, 6—9 wyrzutni torped., zasięg 2—3500 mil; 3) torpedowce po 200—800 t., 28—32 mil, uzbroj. 2—3 dział 7,5—10 cm, 2—8 wyrzutni, zasięg do 1500 mil; d) motorówki torpedowe po 5—40 t., szybkość 28—42 mil, 1—4 karabinów masz., 1—2 wyrzutni, mały zasięg (2 ostatnie kategorje używane obecnie tylko do działań pomocniczych, jak: patrole, eskorty, niszczenie nurkowców i t. p.). Używa się t. do napadów torpedowych na większe jednostki przeciwnika, do działań zwiadowczo-osłonowych (w oparciu o własne krążowniki), jako osłony zespołów okrętów liniowych, do stawiania min, czasem zastępczo zamiast krążowników w małej wojnie. Z tych względów są najliczniej reprezentowane w każdej nowoczesnej marynarce wojennej, a dzięki szybkości, małemu zanurzeniu i zwrotności są mniej narażone na trafienie pociskiem lub torpedą wzgl. na najechanie na minę. Taktyka ich polega na zaskoczeniu. Po szybkiem podejściu do nieprzyjacielskiego okrętu, wyrzuciwszy torpedy, wykręcają wstecz i, wyzyskując swą szybkość i zwrotność, uchodzą zwykle bezkarnie. T. są bronią młodą (od 1880 r.), ich pierwsze sukcesy wróżyły im równie szybki rozwój, jak obecnie nurkowcom (wojny chińsko-japońska 1895 i rosyjsko-japońska 1905), rychło przeto z małych łodzi (80—100 t.) rozwinęły się w duże statki, tworząc liczne flotylle z 2—3 grup po 3—4 jednostek i współzawodniczą z lekkiemi krążownikami. — Por. tabl. poza tekstem.

Torpedowe baterje, wyrzutnie torpedowe umieszczone na lądzie, obsługiwane elektrycznie; wchodzą w skład obrony brzegowej.

Torquatus, ob. Manlius 2.

Torquay, miasto portowe i miejscowość kąpielowa w Devonshire (Anglja), nad zatoką Torbai z 39.431 mieszk., muzeum, przemysłem i handlem.

Torquemada, 1. Juan de, duchowny katol., (1388—1468), dominikanin, magister „Sacri palatii" w Rzymie, od 1439 kardynał, brał udział w soborze w Konstancji i Bazylei jako członek partji papieskiej.

2. Tomas de, bratanek poprz., duchowny hiszp., (1420—1498), przeor klasztoru dominikanów w Segowji, inkwizytor generalny Kastylji i Aragonji, od 1484 całej Hiszpanji. Ob. Inkwizycja i Żydzi.

Torre (włosk. i hiszp.), wieża.

Torre Annunziata, miasto portowe w prow. Neapol (Włochy), nad zatoką Neapolitańską, przy kolei: Neapol—Taranl z 35.270 mieszk., źródłami mineralnemi i przemysłem.

Torre del Greco, miasto w prow. Neapol (Włochy), u płd.-zach. podnóża Wezuwjusza, nad zatoką Neapolitańską z 45.641 mieszk.

Torredonjimeno, miasto w prow. Jaén (Hiszpanja) z 14.703 mieszk.

Torrelavega, miasto okręg. w prow. Santander (Hiszpanja), nad rz. Besaya z 12.960 mieszk. i przemysłem.

Torremaggiore, miasto w prow. Foggia (Włochy) z 12.138 mieszk.

Torrens, Lake, bagno słone w Płd. Australji, 50 km na płn. od zatoki Spencera, długie 209 km, szerokie do 48 km.

Torrente, nazwa (włos., hiszp.) potoków, mających wodę tylko po silnych deszczach.

Torreon, miasto w stanie Coahuila (Meksyk), na granicy Durango, nad Rio Nagas z 50.902 mieszk.

Torres Novas, miasto w okręgu Santarem (Portugalja) z 10.000 mieszk. i wielkim zamkiem.

Torres Vedras, miasto w okręgu Lizbona (Portugalja), nad rz. Sizandro z 8.413 mieszk. i cieplicami (45°).

Torresa cieśnina, między Australją i Nową Gwineą, szeroka 170 km, głęboka do 50 m, usiana mnóstwem wysp i raf koralowych. Płd. część T. nazywa się cieśn. E n d e a v o u r. T. odkrył w 1606 Hiszpan Torres.

Torreya Arn. (c z w ó r e c z a k), drzewa lub krzewy iglaste, występują w Ameryce płn. i we wsch. Azji. T. nucifera S. et Z. w Japonji dostarcza z nasion jadalnego oleju. Owoc działa przeczyszczająco.

Torricellego próżnia, ob. Barometr.

Torricelli Evangelista, matematyk i fizyk włoski, (1608—1647), prof. we Florencji, wynalazł barometr, podał prawa wypływu cieczy z naczyń, napisał „Trattato del moto", „Opera geometrica", zajmował się również budową lunet i mikroskopów.

Torrigiani (T o r r i g g i a n o) Pietro, rzeźbiarz włoski, (1472—1522), uczeń Bertolda we Florencji. Pracował w Rzymie (sztuki dla Aleksandra VI.), następnie w Londynie, gdzie w Westminsterze znajdują się grobowce jego roboty: Henryka VII. i jego żony, grobowiec bronzowy księcia Richmond i t. d., wreszcie w Hiszpanji, gdzie dzieła jego znajdują się w Sewilli.

Torrington, miasto w płn. Connecticut (Ameryka płn.), nad górną Naugatuck z 23.935 mieszk. (600 Polaków) i przemysłem metalowym.

Torriti (T u r r i t i) Jacopo, włoski mozaicysta klasztorny z XIII. w., pracował 1287—1295 w Rzymie, gdzie restaurował mozaiki w trybunie S. Giovanni in Laterano, 1288—1295 wykonał sławne mozaiki w apsydzie Santa Maria Maggiore.

Tors, ob. Torso.

Torso, część figury (posągu) ludzkiej, obejmująca korpus bez kończyn górnych i dolnych. Do najsławniejszych należą t. zw. t. belwederskie i t. Farnese.

Torstenson Lennart, hr. Ortala, wódz szwedzki, (1603—1651), jako pułkownik artyl. przybył 1630 z Gustawem Adolfem do Niemiec. Po śmierci Banera, otrzymał jako marszałek polny naczelne dowództwo w Niemczech, zwyciężył pod Breitenfeld, zajął Śląsk i Saksonję, 1645 zwyciężył wojska cesarskie pod Jankowem, zagrażając nawet Wiedniowi, z końcem 1645 złożył dowództwo i wrócił do Szwecji.

Torticollis, kalectwo, ob. Kręcz.

Tortola, jedna z ang. wysp Dziewiczych z 64 km^2 i 4.222 mieszk.

Tortona, miasto w prow. Alessandria (Włochy), nad rz. Scrivią, przy kolei: Medjolan—Genua z 20.026 mieszk., romańskim kościołem (IX. w.) i katedrą z XVI. w.

Tortosa, miasto okręg. w prow. Tarragona (Hiszpanja), nad rz. Ebro, przy kolei: Walencja—Tarragona z 33.044 mieszk., katedrą z XII—XIV. w. i znacznym przemysłem.

Tortuga (T o r t u e), 1. bezludna, lesista i górzysta wyspa, należąca do Haiti z 303 km^2. 2. jedna z wysp Pod Wiatrem należąca do Wenezueli z 220 km^2, bez stałych mieszkańców.

Tortugas Cays, grupka wysp koralowych u wybrzeża Florydy w zatoce Meksykańskiej, na zach. od wysp Key.

Tortury, wywoływanie bólu fizycznego w celu uzyskania od oskarżonego zeznań w postępowaniu sądowem. W prawie rzymskiem stosowano początkowo t. jedynie w sprawach karnych przeciw niewolnikom, później także i przeciw wolnym. W średniowieczu stały się t. prawdziwą plagą ludzkości, pochłaniającą niezliczoną ilość ofiar niewinnych, w szczególności w procesach czarownic. O ile zeznania torturowanych nie wydawały się sędziom dostatecznym dowodem lub zostały przez oskarżonego odwołane po zakończeniu t., męczarnie ponawiano. Od wieku XVI. poczyna ustawodawstwo karne ograniczać stosowanie t., jako środek procesowy zniesiono je jednak dopiero z końcem XVIII., a nawet w niektórych państwach z początkiem XIX. w.

N a r z ę d z i a t. stanowiły kawałki żelaza, którem przypalano ciało oskarżonego, koła, na których napinano członki, śruby do wykręcania palców i t. d. Największe zbiory tych narzędzi znajdują się w Norymberdze i Hadze.

Torula Pers. (p r z e g u b i a k), grzyb mikroskopowej wielkości, rośnie na gnijących resztkach; niektóre gatunki wywołują fermentację alkoholową, działalnością swoją spychając niejednokrotnie na drugi plan drożdże, co ujemnie wpływa na jakość trunku.

Toruń (niem. T h o r n), stolica woj. pomorskiego na prawym brzegu Wisły, połączona 997 m długim mostem z Podgórzem, z przedmieściami: Bydgoskiem, Chełmińskiem i Mokrem, 50 m nad poz. morza, węzeł kolei: T.—Bydgoszcz, T.—Warszawa, T.—Poznań, T.—Grudziądz, T.—Jabłonowo, T.—Unisław, T.—Lubicz i T.—Czarnowo (5 dworców kolej.) oraz przystań żeglugi na Wiśle z 59.000 mieszk. (w 1921 r. 39.424 mieszk., w tem 4.923 Niemców). Pięknie zabudowane miasto posiada wiele zabytkowych b u d o w l i, głównie w stylu gotyckim. Należy tu najstarszy w T. kościół św. Jana (XIII—XIV. w.), pełen drogocennych zabytków, kościół św. Jakuba (XIV. w.), kościół N. P. Marji (XIV. w.), przepiękny ratusz (XIII—XIV. w.) ze 105 m wysoką wieżą, resztki zamku krzyżackiego i obwarowań miejskich (XIII. w.) oraz dom rodzinny Mik. Kopernika.

T. jest siedzibą wielu władz i instytucyj państwowych, społecznych i in., z zakładów naukowych posiada bogatą Książnicę Miejską im. Kopernika, Muzeum Miejskie, Zbiory Towarzystwa Naukowego, cenne archiwum miejskie, kilka towarzystw naukowych, 2 ogrody botaniczne i teatr. Poza tem jest T. ośrodkiem znacznego p r z e m y s ł u, zwłaszcza metalowego, maszynowego, spożywczego (pierniki toruńskie), spirytusowego, drzewnego i chemicznego, a posiada również znaczny handel bydłem, drzewem i ziemiopłodami.

T. został założony przez Krzyżaków w 1231. Dzięki pomyślnemu położeniu na zbiegu dróg z Polski do ujścia Wisły, rozwinęło się wnet miasto na znaczny ośrodek handlu, od połowy XIV. do pocz. XVII. w. należało do Hanzy. 1 lutego 1411 i 19 paźdz. 1466 zawarli tu Polacy pokój z Krzyżakami. W pierwszym Polska odzyskała ziemię Dobrzyńską, a Litwa Żmudź, w drugim zaś włączono do Polski Prusy Królewskie z T. Dzięki rozległym przywilejom, nadanym przez królów polskich, wzmógł się jeszcze handlowy rozwój miasta, a równocześnie został T. wyniesiony ponad inne miasta polskie przez rozległy samorząd. T. był często odwiedzany przez królów polskich, miejscem sejmu w 1576 i „colloquium charitativum" w 1645, zwołanego celem pogodzenia katolików z protestantami. Luteranizm zapanował w T. zaraz w pocz. XVI. w. W 1629 wytrzymało miasto, będące zarazem silną twierdzą, oblężenie Szwedów, którzy zajmowali je w 1655—58 i 1703—06 r. W czasie oblężenia w 1703 spłonął ratusz wraz z archiwum stanów pruskich. W 1724 miała tu miejsce sławna sprawa toruńska. Za zdemolowanie kolegjum jezuickiego skazał sąd asesorski burmistrza Rössnera i 9 mieszczan na ścięcie, który to wyrok został wykonany. T. stanowiący długo cel pożądania Prusaków, nie został im oddany w 1772, aż zniszczony przez nich ekonomicznie, dostał się Prusom w 1793, by w 1807—13 wrócić do Księstwa Warszawskiego. Od 1818 był T. twierdzą pruską.

P o w i a t T. m i a s t o ma 36 km^2, a T. w i e ś: 884 km^2 (w tem 61,3% ról i 18,5% lasów) oraz 53.773 mieszk. (78% Polaków).

Toruńska rozmowa (C o l l o q u i u m c h a r i t a t i v u m), zjazd czyli przyjacielska rozmowa różnowierców z katolikami, od 28 sierpnia do końca listopada 1645, mająca na celu przeprowadzić w Polsce jedność i zgodę religijną. Po przedstawieniu 16. IX. wyznania wiary katolików, w redakcji poważnej i taktownej, przedłożyli różnowiercy swą deklarację p. t. „Specialis Declaratio doctrinae Ecclesiarum reform. catholicae de praecipuis fidei controversiis", napisaną b. dla katolików obraźliwie. Mimo wycofania „Specialis Declaratio" i przedstawienia przez różnowierców więcej umiarkowanej, zjazd skończył się w listopadzie bez rezultatu. Protokoły kilkudziesięciu posiedzeń wydrukowano na rozkaz króla p. t.: „Acta conventus Thoruniensis celebrati 1645...".

Toruńsko-eberswaldzka dolina, pradolina, którą płynęła Wisła w okresie polodowcowym, gdy skraj lądolodu stanął na dzisiejszem pojezierzu. Dziś płynie t. dolna Brda, Noteć i dolna Warta.

Torus (łac.), łoże; wał. W a r c h i t e k t u r z e rodzaj wałka na bazie kolumny jońskiej (ob. Kolumna). — W anatomji i antropologji ob. niżej.

Torus occipitalis (łac.), wał potyliczny, wyniosłość poprzeczna na pograniczu górnej i dolnej części łuski potylicznej, charakterystyczna dla rasy neandertalskiej, a z ras współczesnych dla Australczyków. U małp (orangutan) tworem homologicznym jest crista occipitalis, leżąca jednak wyżej niż t. o. u człowieka.

Torus supraorbitalis (łac.), wał nadoczodołowy, powstaje przy połączeniu się silnie rozwiniętych łuków nadoczodołowych z wydatną gładyszką. Stale spotyka się go u dorosłych szympansów i goryli; jest też cechą rasy neandertalskiej, a słabiej rozwinięty u współczesnych Australczyków.

Tory Geoffroy, franc. uczony, bibljofil i drukarz, (1480—1533), wydaną we własnej (od 1527) drukarni książką: „Champ fleury" (1529) wpłynął decydująco na rozwój franc. sztuki drukarskiej.

Tory i Whig (ang., l. mn. Tories [t o r y s i], Whigs [w i g o w i e]), nazwa partyj politycznych w parlamencie angielskim. Torysi (zbójcy) otrzymali 1646 swą nazwę związaną z rabowaniem przez nich posiadłości protestanckich. Wigami zwano od 1648 chłopów szkockich, którzy na wieść o zagrożeniu kościoła prezbiterjańskiego przez Karola I, ruszyli przeciw Edynburgowi. Nazwa T. i W. na oznaczenie stronnictw przyjęła się w Anglji w czasie walki stronnictw o prawa do tronu Jakóba II. Zwolennicy wykluczenia katolickiej linji ks. Jorku otrzymali nazwę W., przeciwnicy — T. Od czasów reform 1832 nazwy T. i W. kryją pojęcia partji k o n s e r w a t y w n e j i l i b e r a l n e j. W ostatnich dziesiątkach lat nazwy te wychodzą z użycia.

Torysa (T a r c a), lewoboczny dopływ Hernadu na Słowaczczyźnie, długi 130 km, płynie pod Preszowem, a uchodzi poniżej Koszyc.

Torysi i wigowie, ob. Tory i Whig.

Toryt, minerał, izomorfowy z cyrkonem, krzemian toru, zawierający ponadto w swym składzie uran, cer i t. p., występuje w kryształach i nieregularnych skupieniach w Brevig i Champlain (New York). Zbliżonym do niego jest żółtawo-czerwony o r a n ż y t, zawierający wodę. T. służy do otrzymywania toru.

Toržok, miasto okręg. w gub. Twer (Rosja), nad rz. Twercą, przy kolei: Lichosławl—Wiaźma z 14.261 mieszk. i 2 muzeami.

Tosa, szkoła malarzy japońskich (dawniej szkoła z Yamato, zał. w XI. w. przez Motomitsou'a). Uprawiano w niej głównie malarstwo historyczne i portret.

Toscana, ob. Toskanja.

Toscanelli da Pozzo Paolo, florencki lekarz, astronom i geograf, (1397—1482), poprawił tablice alfonsyńskie i posłał na ręce króla portugalskiego pismo i mapy, które miały dowieść o możliwości dotarcia do Indyj drogą ku zach., co m. in. skłoniło Kolumba do podjęcia wyprawy odkrywczej.

Toscanini Arturo, dyrygent włoski, ur. 1867, zrazu wiolonczelista, 1921-29 dyrektor La Scala w Medjolanie, występuje gościnnie zagranicą.

Tosefta (aram.), dzieło zbiorowe podobne do miszny (ob. Talmud), zawiera objaśnienia, różniące się od autentycznej miszny i naogół w niej nie zawarte.

Tosi Pier Francesco, włoski mistrz bel canta, (1646—1727), po stracie głosu osiadł w Londynie, jako nauczyciel śpiewu. Napisał znakomity podręcznik do nauki śpiewu (1723, nowe wyd. 1904).

Toskanja (włos. T o s c a n a, E t r u r j a), kraina w środk. Włoszech, obejmująca prowincje: Arezzo, Florencja, Grosseto, Livorno, Lukka, Massa-Carrara, Piza, Pistoja i Siena z 23.033 km² i 2,766.291 mieszk.

Toskański archipelag, grupa wysp na morzu Tyrreńskiem między Korsyką i wybrzeżem Toskanji z E l b ą na czele. Mniejsze wyspy: Pianosa, Capraja, Giglio, Monte Cristo, Gorgona.

Tosti Luigi, teolog i historyk włoski, (1811—1897), za Leona XIII wiceprefekt Archiwum Watykańskiego, napisał m. in.: „Storia della badia di Monte Cassino" (1841—43, 3 t.), „Storia di Bonifazio VIII de' suoi tempi" (1846, 2 t.), „Storia del concilio di Costanza" (1853, 2 t.). Wyd. zbior. oprac. Pasqualucci (1885—1890, 17 t.).

Tosto (włosk.), w muzyce określenie: szybko, spieszyć = accelerando (ob.).

Toston, meksykańska moneta srebrna = 1/2 peso.

Totalizator, forma zakładów przy wyścigach (ob.) konnych. Można stawiać albo na konia, który pierwszy dojdzie do mety, albo na tego, który uzyska jedno z pierwszych miejsc.

Totana, miasto okręg. w prow. Murcja (Hiszpanja), na stokach Sierry de Espuña z 14.072 mieszk.

Totanus (b r o d z i e c), rodzaj ptaka z rodziny bekasowatych, rzędu brodźców. Ciało smukłe, głowa mała, dziób długi, lekko zagięty. Nogi wysokie cienkie, palce u nasady spięte błoną. Br. k w o k a c z (T. littoreus L.) brunatno-czarny, spód biało nakrapiany, 34 cm dł., jest kosmopolitą, u nas przelotny w kwietniu i wrześniu. Zalatują do nas Br. ś n i a d e k (T. fuscus L.), br. s a m o t n i k (T. ochropus L.). Wszystkie żyją parkami lub towarzysko na błotach. Są bardzo czujne.

Totem, ob. Totemizm.

Totemizm, forma religji, związana z wywodzeniem rodu od jakiegoś zwierzęcia, rośliny, zjawiska natury lub t. p., tak zwanego t o t e m u. Ród otacza swój totem czcią, np. gdy jest nim zwierzę, nie poluje nań, nie jada jego mięsa. Wybór totemu odbywa się na podstawie ekstatycznego snu, albo też dowolnego z nim zbratania; jednoczy się on często z postacią któregoś z przodków w opiekuna klanu. Na t. opiera się też kult zwierząt, pojęcie zwierząt boskich (orzeł Jowisza, sowa Ateny) i t. p. Rozprzestrzenienie t. jest bardzo znaczne, spotyka się go bowiem wśród ludów Azji płd., Malajów, Melanezyjczyków, Australczyków, ludów Afryki, najczęściej jednak wśród Indjan Ameryki płn. i u ludów arktycznych.

Toth, 1. Koloman, poeta węgier., (1831—1881), autor dramatów („Król się żeni", 1863, i i.), liryków (wiele z nich stało się pieśniami ludowemi) i satyr politycznych. Wyd. zbior. 1878 i 1902.

2. Ede (Edward), dramatopisarz węgier., (1844—1876), swojemi dramatami ludowemi („Wiejski łobuz", 1875 i i.) wpłynął ożywczo na lit. węgier.

Totila (lub B a d v i l a), król Ostrogotów, synowiec króla Hildebada, wstąpił na tron 541, podbił znaczną część Włoch, 546 zdobył Rzym, skąd 547 ustąpił, zginął 552 w bitwie z Narzesem pod Taginae.

Totleben Edward Jeanowicz, hr., generał rosyjski, (1818—1884), walczył w 1847—50 na Kaukazie, w 1854 brał udział w oblężeniu Sylistrji, kierował 1854—55 obroną Sewastopola, 1877 oblężeniem Plewny, 1878 naczelny wódz przeciw Turcji, 1879 generał-gubernator Odesy, a 1880 Wilna.

Totonacy, kulturalny lud dawnego Meksyku (Veracruz), językowo spokrewniony z Huaztekami; zajmowali się rolnictwem i tkactwem, praktykowali deformowanie czaszek, tatuaż i obrzezanie, czcili słońce, zmarłych grzebali w grobach szybowych. Według legend są T. twórcami piramid w Teotihuacán.

Totonicapan, miasto w Gwatemali z 29.970 mieszk. i cieplicami.

Tottenham, miasto w okręgu polic. Londynu (Anglja), 10 km na płn. od City ze 146.711 mieszk.

Tottori, miasto okręg. na płd.-zach. Hondo (Japonja) z 35.120 mieszk.

Touceda metal, stop ołowiu z 8—18% kadmu. Zastosowanie na łożyska.

Tonggourt, ob. Tugurt.

Toul, miasto i twierdza w depart. Meurthe-et-Moselle (wsch. Francja), nad Mozelą, kanałem Marnoreńskim i Wschodnim, przy kolei: Bar le Duc—Nancy z 11.951 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (gotycka katedra z XIII—XV. w.), muzeum, przemysłem i handlem. Do Francji należy od 1648.

Toulon, ob. Tulon.

Toulouse, ob. Tuluza.

Toulouse-Lautrec Henri de, franc. malarz i grafik, (1864—1901), uczeń Cabanela, wykonał około 250 litografij, rysował dla „Figaro", ilustrował Clemenceau'a „Au pied de Sinaï" i Renarda „Histoires naturelles". Grafiki jego ilustrują życie teatrów paryskich. Główne dzieło: album „Elle" (1898). Położył duże zasługi dla rozwoju plakatu artystycznego.

Touquet-Paris-Plage, miejscowość kąpielowa w depart. Pas-de-Calais (Francja), przy ujściu rz. Canche, połączona tramwajem z Etaples z 2.595 mieszk., kasynem gry i placem wyścigowym.

Touraine, ob. Turenja.

Tourcoing, miasto w depart. Nord (Francja), 12 km od Lille, 2 km od granicy Belgji z 81.379 mieszk. oraz znacznym p r z e m y s ł e m, zwłaszcza tekstylnym. 17—18 maja 1794 pobił tu Moreau Austrjaków. T. ucierpiało ogromnie w czasie wojny światowej, w 1914—18 było zajęte przez Niemców.

Tournai (flam. D o o r n i k), miasto okręg. w prow. Hainaut (Belgja), nad Skaldą z 35.679 mieszk. Posiada wiele zabytkowych budowli (m. in. katedra romańsko-gotycka z XI.—XIV. w.), 2 muzea i znaczny przemysł. Za czasów merowińskich było T. siedzibą królewską, a we wczesnem średniowieczu ośrodkiem sztuki flandryjskiej.

Tournée (franc.), objazd, podróż okrężna, podróż na występy gościnne (t. artystyczne), za interesami i t. p.

Tournefort Joseph Pitton de, botanik franc., (1656—1708), podróżował po Grecji i Małej Azji, skąd opisał wiele nieznanych dotąd roślin. Ułożył system roślinny, oparty na systematyce korony kwiatowej, przyjęty powszechnie do czasu Linneusza. Napisał: „Institutiones rei herbariae" (1700), „Elements de botanique" (1694).

Tournelle Franciszek, architekt pol., (1818—1880), w l. 1842—1858 budowniczy powiatów kujawskiego i włocławskiego, 1859—1878 gubernji warszawskiej. Wybudował: kościoły w Mszczonowie, św. Krzyża w Łodzi, w Sannikach, w Krośniewicach i w Życku, dzwonnice przy katedrze we Włocławku, tamże synagoga i kościół ewangelicki, kaplica grobowa w Sernikach, dalej wieże kościelne (Kalisz), przebudowy (Sucha) i t. d. Prócz tego wybudował szpital dziecinny w Warszawie, tamże domy i t. d. Wydał w l. 1869—1872 trzy teoretyczne prace z zakresu budownictwa szpitalnego.

Tourneux Maurice, historyk franc., (1849—1917), napisał m. in.: „Marie Antoinette devant l'histoire" (1895), „Diderot et Catherine II" (1899), „Les Sources bibliographiques de la révolution française" (1898), „Bibliographie de l'histoire de Paris pendant la révolution française" (1890—1907, 5 t.).

Tournois (franc.), waluta srebrna z Tours, opierająca się o liwrę turoneńską = 20 s o u s, 1667 uznana za podstawę waluty francuskiej; monety tej waluty: g r o s t o u r n o i s = 12 deniers, maille blanche (srebrny obol) = 6 deniers, maille tierce = 4 deniers.

Tours, stolica depart. Indre-et-Loire (Francja) i dawnej Turenji, nad rz. Loarą, połączona kanałem z rz. Cher, ma 77.192 mieszk., szereg starych budowli (m. in. katedra z XII—XVI. w.), 3 archiwa, 2 muzea, ogród botan. oraz p r z e m y s ł jedwabniczy, metalowy, maszynowy, ceramiczny, drukarski i znaczny handel (doroczne targi w maju). W 732 pobił tu Karol Martel Hunnów, w 1870 przebywał tu chwilowo Rząd Obrony Narodowej.

Tourte François (le jeune), (1747—1835), franc. konstruktor smyczków skrzypcowych i wiolonczelowych w Paryżu.

Tourville Anne Hilarion, hr., admirał franc., (1642—1701). Jako dowódca floty pobił w 1690 pod Beachy Head połączoną flotę anglo-holenderską, w 1692 walczył przeciw przeważającym siłom angielskim pod Barfleur, a w odwrocie poniósł klęskę pod La Hougue. W 1693 zniszczył na morzu Śródziemnem karawanę anglo-holenderską okrętów kupieckich. 1693 marszałek Francji, uchodzi za bohatera narodowego.

A. H. Tourville.

Toussaint Gertruida, ob. Bosboom I.

Toussaint-Langenscheidt, ob. Langenscheidt I.

Toussaint l'Ouverture, generał murzyński, (1743—1803), syn niewolnika, walczył 1791 jako pułkownik po stronie hiszpańskiej, 1794 francuski generał brygady, 1797 dowódca armji franc. na San Domingo, 1800 ogłosił się niezawisłym prezydentem San Domingo, pobity 1801/802 wpadł w ręce wojsk franc. Leclerca.

Tout (franc.), wszystko, całość. T. comme chez nous, „zupełnie jak u nas". Tout comprendre c'est tout pardonner, „wszystko zrozumieć znaczy wszystko przebaczyć", zdanie, które przypisują pani de Staël.

Towar, dobro przeznaczone na rynek; w ściślem znaczeniu wszelki przedmiot handlu, z wyjątkiem pieniędzy i papierów wartościowych.

Towarowy znak, ob. Znak towarowy.

Towaroznawstwo, nauka o surowcach, ich pochodzeniu, otrzymywaniu, własnościach, odmianach i zafałszowaniach. Jako przedmiot nauki w szkołach handlowych uzupełniają wiadomości o fabrykatach i półfabrykatach.

Towarzyskie wyspy (A r c h i p e l d e l a S o c i é t é), grupa wysp we wsch. Polinezji, między 16° i 18° szer. płd. oraz 148° i 155° dług. wsch., składa się z grupy zach. (Huahine, Raiatea, Tahaa, Borabora, Tubai, Maupiti i in.) oraz wsch. (Tahiti, Moorea i in.), mających razem 1.647 km² i 20.506 mieszk. Wyspy otoczone rafami koralowemi są przeważnie górzyste i wulkaniczne (Orohena na Tahiti, 2237 m), posiadają łagodny k l i m a t i bujną r o ś l i n n o ś ć. U p r a w i a się banany, wanilję, trzcinę cukrową i in. L u d n o ś ć tubylcza, dzieląca się na kilka klas, wyznaje przeważnie luteranizm i katolicyzm. Stolicą wysp, a zarazem O c e a n j i f r a n c u s k i e j (4.000 km² i 31.705 mieszk.) jest P a p e e t e na Tahiti. Wyspy odkryte w 1606 przez Quiros'a i nazwane przez Cooka, który je badał (1769—78) na cześć londyńskiego Royal Society zostały zajęte w 1838 (wsch.) i 1887 (zach.) przez Francję.

Towarzystwa oświaty pozaszkolnej w Polsce, ob. t. 13, Oświata pozaszkolna.

Towarzystwo demokratyczne, ob. Polska, Dzieje (str. 176 nn.).

Towarzystwo Ekonomiczne w K r a k o w i e ma na celu: popieranie dążeń do powiększenia wytwórczości narodu na zasadzie wolności gospodarczej; pielęgnowanie nauki gospodar-

stwa; ocenę projektów ustawod., tyczących się spraw gospodarstwa społ.; popularyzację wiedzy ekonom. Urządza odczyty, wydaje i subwencjonuje prace i czasopisma ekonom., utrzymuje czytelnie i bibljoteki, organizuje zjazdy fachowe, popiera usiłowania w kierunku regeneracji gospodarstwa społecznego.

Towarzystwo Jezusowe (T. J.) (Societas Jesu, S. J.), urzędowa nazwa jezuitów (ob. Jezuici).

Towarzystwo językoznawcze polskie, zał. w 1925, z siedzibą w Krakowie, skupia wszystkich pracujących naukowo językoznawców polskich, wydaje własny Biuletyn (do 1932 2 t.), poświęcony zagadnieniom językoznawstwa ogólnego.

Towarzystwo Najśw. *Serca Jezusowego* (Société du Sacré Coeur), zgromadzenie księży, zał. w 1794 w Lowanjum na miejsce zniesionego zakonu jezuitów, w 1799 połączyło się z Paccarystami.

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (T. N. S. W.) z siedzibą zarządu głównego w Warszawie, zawiązało się 1919 przez połączenie się istniejącego od 1884 we Lwowie T-wa Nauczycieli Szkół Wyższych ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (zał. 1905). Ma na celu zawodowe doskonalenie swych członków, obronę ich interesów, niesienie im pomocy materjalnej i moralnej; nadto dąży do pogłębienia wiedzy i jej popularyzowania, czuwa nad należytym rozwojem szkolnictwa. Na czele T. stoi Zarząd Główny, temu podlegają Zarządy Okręgowe w liczbie 10, których teren działalności pokrywa się z okręgami poszczególnych kuratorjów; Zarządom Okręgowym podlegają Koła Miejscowe, w liczbie przeszło 200. Członków ma T. przeszło 8.000. W obrębie T. istnieją sekcje: S. Główna Seminarjów Nauczyc., S. Główna Szkół Zawod. i S. Dyrektorów Szkół Państw.; w Kołach Miejscowych istnieją sekcje, których celem jest pogłębianie wykształcenia naukowego i pedagogicznego członków. T. prowadzi i utrzymuje: Muzeum Szkolne we Lwowie, Bibljotekę Naukowo-pedagogiczną w Warszawie, Instytut Pedagogiczny w Łodzi. Koła miejsc. posiadają swe bibljoteki i czytelnie. — Oficjalnym organem T. jest tygodnik „Przegląd Pedagogiczny", nadto wychodzą pod firmą T. „Głos Okręgu Warszawskiego", „Iskry", „Kronika Koła Warszawskiego", „Muzeum", „Pedagogjum", „Przegląd Humanistyczny", „Przegląd Kartograficzny", „Przegląd Matematyczno-Fizyczny" i „Szkolnictwo Zawodowe".

Towarzystwo Naukowe we Lwowie (do r. 1920 pod nazwą Tow. popierania nauki polskiej), zał. w 1901, zorganizowane w 1920, ma na celu pracę nad rozwojem i postępem nauki we wszystkich gałęziach wiedzy; posiada 3 wydziały: I. filologiczny, II. historyczno-filozoficzny, III. matematyczno-przyrodniczy i Sekcję historji sztuki i kultury; wydaje „Archiwum Naukowe", „Studja nad historją prawa polskiego", „Zabytki dziejowe", „Zabytki piśmiennictwa polskiego" i „Sprawozdania T.". Członkowie (wybieralni) dzielą się na czynnych i przybranych. Siedzibą T. Zakład Narod. im. Ossolińskich.

Towarzystwo Naukowe Płockie, zał. w 1907, ma na celu krzewienie nauki i oświaty oraz badania regjonalne; posiada i utrzymuje Bibljotekę im. Zielińskich i Muzeum Płockie.

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, założone w 1875, ma na celu regjonalne badania naukowe, posiada Muzeum i Bibljotekę, wydaje „Roczniki", „Fontes" (łac.) i „Zapiski".

Towarzystwo Naukowe Warszawskie, zał. w 1907, ma na celu rozwijanie i popieranie badań we wszystkich gałęziach wiedzy; posiada 3 wydziały: I. językoznawstwa i literatury, II. nauk historycznych, społecznych, filozoficznych i antropologicznych, III. nauk matematycznych i przyrodniczych; przy wydziałach istnieją różne sekcje i komisje. T. utrzymuje i prowadzi naukowe zakłady badawcze i liczne wydawnictwa naukowe; posiada bibljotekę centralną i w poszczególnych zakładach; organem T. jest „Rocznik" i „Sprawozdania z Posiedzeń". Członkowie dzielą się na honorowych i czynnych, wybieranych z uczonych znanych z twórczej działalności naukowej. Siedzibą T. jest Pałac Staszica i gmach T. na ul. Śniadeckich 8. T. jest w stałym kontakcie z Kasą im. Mianowskiego (ob.).

Towarzystwo patrjotyczne, ob. Patrjotyczne towarzystwo.

Towarzystwo Polaków w Ameryce. Emigracja polska po powstaniu listopadowem dość licznie reprezentowana w Ameryce zawiązała za inicjatywą Henryka Kałussowskiego 1842 pierwsze zrzeszenie polskie na ziemi amerykańskiej pod wymienioną nazwą. T. to nie odegrało większej roli, lecz z jego grona wyszli późniejsi twórcy polskich organizacyj.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Warszawskie), główne ognisko polskiego ruchu naukowego i literatury pseudoklasycznej w l. 1800-1831, zał. z inicjatywy Stanisława Sołtyka dla ratowania języka i literatury ojczystej od zagłady. Była to pierwsza w Polsce akademja umiejętności. T. posiadało 4 wydziały: matematyczno-fizyczny, historyczny, literacki i sztuk pięknych. Członkowie (wybieralni) dzielili się na czynnych, przybranych, korespondentów i honorowych. Z inicjatywy T. wydano szereg dzieł naukowych. Organem T. były „Roczniki". Prezesami T. byli: Jan Albertrandi (do r. 1808), Stanisław Staszic (do r. 1826) i Julian Ursyn Niemcewicz (do r. 1831). Zawieszone przez rząd rosyjski. Źródłową monografję T. oprac. Al. Kraushar (1900—06, 8 t.).

Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, zał. w 1857, ma na celu pielęgnowanie nauki, literatury i sztuki; dzieli się na wydziały i komisje; posiada bibljotekę i zbiory muzealne; członkowie dzielą się na zwyczajnych i honorowych; organami T. są „Prace" poszczególnych komisyj, franc. „Bulletin". T. prowadzi wydawnictwa naukowe.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, zał. w 1909, zreorganizowane w 1923, ma na celu utrzymywanie miejscowego ogniska naukowego, naukowe badania regjonalne i opiekę nad zabytkami sztuki i kultury; posiada Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Bibljotekę Publiczną i Archiwum; wydaje „Roczniki T.".

Członkowie dzielą się na honorowych, założycieli, wspierających i zwyczajnych.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku, powstało w 1920 w Bytomiu z istniejącego od r. 1892 T. Literackiego, w 1922 przeniesione do Katowic. Celem T. ożywienie nauki i sztuki polskiej na Śląsku. T. wszczęło organizację bibljoteki i zbiorów muzealnych; wydaje zbiór pieśni ludu śląskiego; organem T. jest „Rocznik". Członkowie dzielą się na zwyczajnych, dobrodziejów i dożywotnich.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, zał. w 1907, zreorganizowane w 1922, ma na celu rozwój nauk, umiejętności i literatury w języku polskim oraz pielęgnowanie sztuki, w szczególności zaś naukowe badania regjonalne; dzieli się na trzy wydziały; utrzymuje bibljotekę, archiwum i zbiory muzealne; wydaje naukowe czasopismo regjonalne „Ateneum Wileńskie" i „Rozprawy" Wydziałów. Przed wojną organem T. były „Roczniki". Członkowie T. dzielą się na zwyczajnych, dożywotnich, protektorów, korespondentów i honorowych.

Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, ważna polska placówka kulturalna, zał. w r. 1922, obejmuje trzy działy: historyczno-literacki, artystyczny ekonomiczno-prawniczy.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, zał. w 1854 z inicjatywy W. Wielogłowskiego, pierwsza tego rodzaju instytucja w Polsce, za której przykładem poszła Warszawa, Lwów i Poznań. Wystawy swe urządzała zrazu w Pałacu Larisza, od 1871 w Pałacu Biskupim, od 1877 w Sukiennicach, od 1901 we własnym gmachu przy pl. Szczepańskim.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie, zał. w 1866/7 na wzór krakowskiego, 1894 konstytuuje się jako instytucja samodzielna; od 1904 mieści się przy Muzeum Przemysłowem.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Warszawie, ob. Zachęta.

Towarzystwo dla szerzenia wiedzy chrześcijańskiej (Society for Promoting Christian Knowledge, skr. S. P. C. K.), zał. w Londynie w 1698.

Towarzysz, 1. kompan, kolega, kamrat; 2. alokucja używana przez socjalistów i komunistów w miejsce „pan"; 3. żołnierz zaciągu narodowego w wojsku polskiem przedrozbiorowem, służył za żołd płacony od konia wystawionego przez siebie pocztu (początkowo kilku pacholików, potem 1—2 pocztowych, ob. Poczet). T. zaopatrywał własnym kosztem siebie i poczet w konie, uzbrojenie i rynsztunek, żywił go również, przeto obok pocztowych posiadał 1—2 wozów i czeladź obozową. T. usarscy a potem kawalerji narodowej uważani byli za równych stopniem chorążym zaciągu cudzoziemskiego. T. lekkich znaków służyli przeważnie pojedynczo (frejpoczty). W XVIII. w. godność staje się częściowo tytularną, wyręczano się bowiem pocztem sowitym.

Tower (ang. „wieża"), olbrzymia twierdza londyńska, budowana od Wilhelma Zdobywcy aż do Edwarda I., była często rezydencją król. (aż do Henryka VII.), skarbcem, siedzibą najwyższych władz, więzieniem państwowem (do 1820), obecnie stanowi muzeum i arsenał. Wolna przestrzeń wewnątrz (Tower Hill) była do połowy XVIII. w. miejscem tracenia skazańców.

Towianizm, kierunek mistyczno-moralny, nazwany tak od twórcy swego Towiańskiego (ob.). Por. Mesjanizm polski oraz w t. 13 art. Filozofja (str. 263).

Towiański Andrzej, mistyk i założyciel sekty mistycznej, ur. 1 stycznia 1799 w Antoszwińcu obok Wilna, um. 13 maja 1878 w Zurychu. Był asesorem sądu głównego we Wilnie. W Paryżu pozostawał pod wpływem saint simonizmu, od 1841 występował jako kaznodzieja nowej nauki mistycznej, która miała doprowadzić do zupełnej przebudowy stosunków społecznych przez podniesienie ludzkości, oswobodzenie narodowe, emancypację kobiet i t. p. T. wywarł wielki wpływ na Mickiewicza (który głosił jego zasady z katedry w kolegjum francuskiem), Słowackiego i in. Wielu zwolenników T. wstąpiło do założonej przez niego sekty. T. dwukrotnie (1842, 1848) wydalony z Francji, zakończył życie w Szwajcarji. Pisma T. wyszły w Turynie 1882. Dużo szczegółów o T. zawierają dzieła: Tankred i Canonico: „Andrzej Towiański" (przekł. pol. w Turynie, 1897), Mickiewicz: „L'église officielle et le messianisme" (Paryż, 1842—3, 2 t.), Witwicki: „Towiańszczyzna wystawiona i naoczną objaśniona" (Paryż, 1844), Gołembiowski: „Mickiewicz odsłoniony i towiańszczyzna" (Paryż, 1844), Wrotnowski: „Towianizm" (Paryż 1844), Semeneńko: „Towiański et sa doctrine" (Paris, 1850), Kołosowski: „Moje stosunki z Towiańczykami" (1856), Bonix: „Le prophète Towiański", Erdon: „La France mistique", Mazurkiewicz J.: „Andrzej Towiański" (1902). Z nowszych wydawnictw: Boy-Żeleński: przedmowa do „Dzieł" A. Mickiewicza, wyd. pod red. Manfreda Kridla (1929), „Brązownicy" (1929); Wasylewski Stanisław „Pod wpływem mistrza Andrzeja" („Wiadomości Literackie" Nr. 17 z 1932).

Town (ang.), miasto.

Townley Marbles, zbiór rzeźb starożytnych Ch. Townley'a (1737—1805), od 1805 w Muzeum Brytyjskiem.

Townsend, Mount, szczyt w Alpach Australijskich, sąsiadujący z górą Kościuszki (ob.). Strzelecki w przekonaniu, że T. jest najwyższym szczytem Australji nazwał go szczytem Kościuszki, później, gdy okazało się, że tak nie jest, przeniesiono tę nazwę na faktycznie najwyższy szczyt, a T. otrzymał swą obecną nazwę.

Townshend Charles Vere Ferrers, generał ang., (1861—1924), walczył 1884/85 w Sudanie, 1900 z Burami, 1914—916 dowódca wojsk ang. w Mezopotamji, 1922/24 konserwat. członek parlamentu.

Townsville, miasto portowe w Kraju Królowej (Australja), przy kolei: Sydney—Cairns z 30.200 mieszk. i przemysłem mięsnym.

Toxicodendrum Thunb., roślina z rodziny Euphorbiaceae. Jedyny gatunek T. capense Thunb. rośnie w Afryce; ma trujące owoce.

Toxicosis, choroba z zatrucia, u osesków najcięższa forma szkody pokarmowej.

Toxicum (grec.-łac.), trucizna.

Toxoglossa, podrząd ślimaków przodoskrzelnych, p. Ślimaki.

Toxotes iaculator P. M. (pryskacz strzelczyk), ryba żyjąca w oceanie Indyjskim. Pryska wodę zapomocą wysuniętego pyska i strąca z roślin nadbrzeżnych owady, któremi się żywi.

Toyama, miasto okręg. na zach. Hondo (Japonja), nad rz. Jinzugawą, wpobliżu zatoki T. z 67.490 mieszk.

Toynbee Hall (ang.), ob. Settlement.

Toyohara, stolica kolonji Karafuto na Sachalinie (Japonja) z 12.073 mieszk.

Toyohaszi, miasto w okręgu Aichi (Japonja), na środk. Hondo z 82.371 mieszk.

Toyokuni Utagawa, japoński malarz i rysownik drzeworytów (1769—1825), żył w Tokjo. Znane są jego portrety aktorów.

Tozzi Federico, pisarz włoski, (1883—1920), napisał powieści (wpływ Dostojewskiego): „La zampogna verde" (1911), „Bestie" (1917), „Le tre croci" (1920), „Il podere" (1921).

Tożsamość, ob. Identyczność.

Tożsamości dowód, ob. Identyczności dowód.

tr., w nutach: tryler.

Trabant (włos., strażnik), żołnierz dawnej straży przybocznej monarchy składającej się wyłącznie z wysłużonych podoficerów. — W astronomji tyle co księżyc. — Przenośnie: ślepy adherent, zwolennik.

Trabea, toga (ob.) z czerwonemi szlakami, noszona przez cesarzy, rycerzy i augurów.

Trachea (łac.), tchawica.

Tracheae (łac.), tchawki, ob.

Tracheata, p. Tchawkodyszne.

Tracheidy (cewki), komórki przewodzące wodę u roślin, stanowią główny element składowy drewna szpilkowych i cykasów, poza tem wielu jednoliściennych i paproci; por. Tkanka przewodząca.

Tracheitis, zapalenie tchawicy.

Tracheobronchitis (grec.), zapalenie tchawicy i oskrzeli.

Tracheoskopja, badanie tchawicy wziernikiem.

Tracheotomja (z grec.), operacyjne przecięcie tchawicy celem umożliwienia oddychania w przypadkach zwężenia światła krtani. Najczęściej zdarza się to u dzieci przy dyfterji, kiedy powstające błony zatykają krtań, lecz też przy gruźlicy, kile i nowotworach krtani. Ranę po t. utrzymuje się rozwartą przy pomocy rurki tak długo, dopóki nie usunie się przeszkody, utrudniającej oddychanie. Czasem konieczne jest to celem usunięcia ciał obcych. U zwierząt domowych, szczególnie dużych, można t. wykonać bez trudności. Często wykonuje się ją u konia przy obrzęku nozdrzy, gdyż koń wskutek długiego podniebienia miękkiego nie może oddychać pyskiem.

Trachit, skała wylewna, odpowiadająca grupie granitowej i sjenitowej, o budowie najczęściej porfirowej; w drobnoziarnistej wzgl. zbitej masie zasadniczej, składającej się z sanidynu, amfibolu, augitu, łyszczyku, czasem i kwarcu. Wyróżnia się t. kwarcowy czyli liparyt (ob.), znany również pod nazwą ryolitu, zawierający w swym składzie kwarzec, od t. właściwych, które kwarcu nie zawierają wzgl. tylko bardzo nieznaczne ilości. Pierwszy z nich odpowiada granitom i porfirom kwarcowym, drugi — sjenitom wzgl. porfirom. Zależnie od rodzaju dominujących prakryształów wyróżniamy t. sanidynowe (sanidynity), oligoklazowe, biotytowe amfibolowe i augitowe. Do grupy t. należy również ciemny t. augitowy, znany pod nazwą piperno (Pianura k. Neapolu) i domit z Owernji (Auvergne) z jasną masą zasadniczą.

Trachoma (jaglica, egipskie zapalenie oczu), zaraźliwe zapalenie spojówki oka, przenosi się przez kontakt z chorym, przez brudne ręczniki i t. d. Przebieg jest przewlekły, spojówki są silnie zaczerwienione i widać charakterystyczne grudki. Jako powikłanie mogą powstać owrzodzenia rogówki i ślepota.

Tracja (grec. Thrake), kraina w płd.-wsch. części półwyspu Bałkańskiego. Jej zach. część, przecięta odnogami gór Rodope, należy obecnie do Grecji (nomarchje: Ebros, Rodope i Kavala); część położona na wsch. od Maricy, stepowy, pagórkowaty obszar z górami Istrandża Dag i Tekir Dag, tworzy Turcję europejską (wilajety Adrjanopol, Rodosto, Kirkkilissa i Konstantynopol). W T. tureckiej mimo łagodnego klimatu uprawia się tylko 1/4 obszaru, duże natomiast obszary zajmują pastwiska.

W starożytności obejmowała T. całą wsch. część półwyspu, po Dunaj na płn., za czasów rzymskich granicą płn. prowincji T. były góry Bałkańskie. Darjusz I Hystaspis podbił w 515 przed Chr. plemiona trackie, po wojnach perskich usadowili się na wybrzeżu Grecy, we wnętrzu powstały państewka Odryzów. Filip II maced. wcielił T. do Macedonji, ok. 280 przed Chr. stała się T. zpowrotem niezależnem królestwem, a od 46 po Chr. prowincją rzymską. Za czasów bizantyjskich należała raz do cesarstwa, raz do Bułgarji, które to państwo rości sobie i obecnie pretensje do całej T. (część zach. T. z portem Dedeagacz należała w 1912—1923 do Bułgarji).

Tracki Chersonez, ob. Chersonez.

Tractus, ciąg, ciągnienie, droga, pasmo. T. digestorius, przewód pokarmowy. T. intestinalis, przewód jelitowy. T. respiratorius, drogi oddechowe. T. olfactorius, pasmo węchowe. T. piramidalis, pasma piramidalne w mózgu.

Tractus cantus (łac. ciągnięty, to jest długi, przeciągły śpiew), wyjątki z psalmów, śpiewane, w mszy św. w czasie wielk. postu oraz w mszy żałobnej, na chórze, między lekcją a ewangelją.

Tracze (Mergidae), rodzina ptaków podobnych do kaczek z rzędu Lamellirostres. Brzegi dzioba zazębione. Żyją nad wodami słodkiemi, pływają i nurkują. Pożywienie biorą pod wodą. 9 gat. na półkuli płn., w Brazylji i na wyspach Aucklandzkich. W Europie środk. 3 gat.: Tr. bielaczek (Mergus albellus L.) 50 cm dł., Tr. długodziób (Merganser serrator L.) z czarną lśniącą głową 60 cm dł., Tr. nurogęś (Mergus [Merganser] merganser L.) 80 cm dł., czarny ze spodem różowawym.

Trade (ang.), handel, przemysł. T.-mark, znak fabryczny.

Trade-Unions, ang. nazwa związków zawodowych. Ob. Zawodowe związki.

Tradescantia L. (trzykrotka), rośliny zielne z rodziny Commelinaceae. Rosną w krajach tropikalnych oraz w Ameryce płn. T. guianensis Miq. z Ameryki środk. oraz T. zebrina hort. (Zebrina pendula Schnizl.) z Meksyku o ładnych liściach, hodowane jako rośliny doniczkowe. W ogrodach hodowana T. virginiana L. o fioletowych kwiatach.

Traducjanizm (nowołac.), w przeciwieństwie do kreacjanizmu (ob.) nauka niektórych Ojców Kościoła, którzy początek duszy przypisują cielesnemu nasieniu rodziców.

Tradycja (z łac.), podawanie, podanie, przenoszenie pewnych wartości kulturalnych z pokolenia na pokolenie; w znacz. kośc. katol.: przekazanie ustne czasom dzisiejszym przez starożytność chrześcijańską faktów i nauk, nie utrwalonych w N. Testamencie. W przeciwieństwie do protestantów, uznających Biblję za jedyne źródło wiary, kościół katol. na soborze trydenckim (ob. Concilium) uznał za źródło wiary nietylko Biblję, lecz także t., jako drugie źródło równorzędne. Pod tym względem zgodne są w kośc. katol. kościoły wschodnie. — W naukach historycznych termin t. służy na oznaczenie faktów, znanych na podstawie źródeł ustnych, w przeciwieństwie do faktów, znanych z napisów, aktów i innych dokumentów.

Tradycjonalizm, w przeciwieństwie do racjonalizmu uznawanie tradycji za źródło wiary.

Tradycyjny (z franc.), przekazany przez tradycję (ob.), oparty na tradycji.

Treadwell Frederic Pearson, chemik szwajcarski, (1857—1918), od r. 1881 prof. chemji analitycznej w Zurychu. Napisał: „Kurzes Lehrbuch der analytischen Chemie" (11 wyd. 1923).

Traetta Tommaso, włoski kompozytor operowy, (1727—1779), działał w Wenecji, Parmie, Petersburgu, napisał prócz kompozycyj kościelnych 42 opery, przygotowujące dramatyczny styl Glucka.

Trafalgar, przylądek w płd. Hiszpanji, na wybrzeżu oceanu Atlantyckiego. W okolicach T. pobiła flota ang. pod Nelsonem i adm. Collingwoodem 21. X. 1805 flotę francusko-hiszpańską pod wodzą Villeneuve'a. Flota sprzymierzona straciła z 33 okrętów 18, Villeneuve dostał się do niewoli; Anglicy z 27 okrętów stracili jeden. Zwycięstwo pod T. udaremniło przygotowaną przez Napoleona wyprawę na wyspy brytyjskie oraz zapewniło Anglji przewagę na morzu w XIX. w.

Trafika (z włosk.), czynność, obrót, sklep. W Austrji i b. zaborze austr. sklep tytoniowy.

Tragant (guma tragantowa), guma, otrzymywana z pnia rozmaitych drzew gatunku Astragalus. Tworzy ciało białawe, przeźroczyste, ciągliwe, pęczniejące pod dopływem wody. Ogrzana z ługiem sodowym żółknie. Rozróżnia się t. syryjski, smyrneński i perski. T. bywa używany przy drukowaniu tkanin, jako domieszka do farb wodnych, mas plastycznych; w lecznictwie służy do przyrządzania maści glicerynowej.

Tragedja (grec., „pieśń kozłowa"), dramatyczne przedstawienie tragicznego zajścia. Ob. Tragizm i Dramat.

Tragiczny (greck.), wstrząsający, straszny, okropny, przerażający. Jako pojęcie estetyczne, ob. Tragizm.

Tragikomedja, mieszanina tragedji z komedją, albo tragedja o pogodnem rozwiązaniu; stąd tragikomiczny, składający się z elementów zarazem tragicznych i komicznych (por. Komiczne, Tragizm).

Tragizm (z greck.), pojęcie estetyczno-moralne, charakteryzujące przebieg zdarzeń, które sprowadzają niezwykłe cierpienia lub zgubę na jednostkę, wybijającą się swoją wartością, postawą moralną, charakterem, bezkompromisowością, wreszcie samą reakcją na doznane zło i cierpienie, ponad przeciętny poziom. Stąd pojęcie tragiczny zawiera w sobie także cechy wzniosłości. — Nazwa t. pochodzi od greckiej tragedji (por. Dramat), w której konflikty między motywami działania bohaterów, wzgl. między bohaterem a nieodwracalnem zrządzeniem losu, wystąpiły w sposób klasyczny.

Tragopan (Tragopan Cuv.), rodzaj kuraków z mięsistemi, pęczniejącemi wyrostkami na szyi i policzkach. T. czyli rogacz satyr (T. satyra L.) 75 cm dł., pięknie ubarwiony, ob. tabl. Stroje godowe w t. 16.

Tragopogon Linné (kozibród), roślina z rodziny Compositae, liście obejmują pęd, główki kwiatowe stoją pojedynczo szczytowo. W Polsce występuje T. pratensis L. (k. łąkowy), pospolity na całym niżu oraz w niższych położeniach górskich. Kwiaty zamykają się w południe. Korzenie jadalne, zwane salsefja. T. porrifolius L. o fioletowych kwiatach, z krajów śródziemnomorskich, hodowany jako roślina ozdobna.

Tragulidae (kanczyle), podrodzina przeżuwaczy. Zwierzęta bezrogie, bez górnych siekaczy, z dużemi kłami. Stanowią przejście do nieprzeżuwających. K. azjatycki (Tragulus kanchil Raffl.) czerwonawo-popielaty, żyje w Indjach, na Jawie, Sumatrze, Borneo itd.

Tragus (łac.), t. zw. skrawek ucha, ob. Ucho.

Traherne Thomas, poeta ang., (1636—1674), niedrukowane jego utwory odkryto w 1896, uznano za jego 1900, wydano 1903, zwróciły uwagę filozoficzną postawą i oryginalnością obrazów. Wydano nadto: „Centuries of Meditations" (1908, proza) i „Poems of Felicity" (1910).

Traité (franc.), traktat.

Trajan M. Ulpius T., cesarz rzymski, Imperator Caesar Nerva T. Augustus 98—117, ur. 53, 91 konsul, 97 dowodził wojskami nad dolnym Renem, adoptowany przez cesarza Nerwę, objął 98 tron. Rządy jego stanowią jedną z najświetniejszych epok imperjum rzymskiego. Rozbudował wspaniałą sieć dróg, wzniósł forum swego imienia, a na niem sławną kolumnę zwycięstwa. W wojnach rozszerzył poważnie

granice państwa, włączając weń w l. 101—102 i 104—105 Dacje, (300.000 km²), w wojnach z Partami 114 zdobył Armenję, Mezopotamję i Asyrję. Senat, do którego odnosił się z szacunkiem, nadał mu przydomek „Najlepszego" (Optimus). Czasy jego panowania zaznaczyły się też wielkiem ożywieniem na polu nauk i literatury.

Trajana droga, ob. Żelazna Brama.

Trajana kolumna (Columna Trajana), kolumna wzniesiona na cześć cesarza Trajana przez Apollodorosa z Damaszku w 113 po Chr., stojąca obecnie jeszcze (1932) w Rzymie na Forum Trajani, 39 m wysoka wraz z cokołem (5 m), 4 m średnicy dolnej. Trzon kolumny zdobi spiralnie poprowadzona płaskorzeźba, przedstawiająca dzieje wojny z Dacją. W cokole znajdowała się urna z popiołami cesarza, na szczycie stał jego posąg. Od 1587 stoi na szczycie tej kolumny posąg św. Piotra.

Trajana wał, wały rzymskie w Rumunji. Płd. (2 wały ziemne i 1 kamienny) biegnie od Konstancy ku zach. do Cernavody nad Dunajem (52 km), zaś płn. od Prutu ku wsch. do jez. Sasik.

Trajanus, ces. rzymski, ob. Trajan.

Trajekt, kolejowa tratwa, ob. Kolejowe tratwy.

Trajektorja, krzywa, przecinająca nieskończoną ilość innych krzywych pod stałym kątem. W mechanice tor punktu materjalnego.

Trak, ob. Drewno, obróbka.

Trakt (z łac.), droga, szlak komunikacyjny.

Traktament (nowo-łac.), poczęstunek, uczta, dawniej także żołd wojska.

Traktat (łac.), 1. Obszerna rozprawa naukowa. — 2. Umowa pomiędzy państwami.

Traktaty handlowe, umowy międzynarodowe zawarte pomiędzy dwoma lub więcej państwami, celem uregulowania wzajemnego obrotu gospodarczego, a w szczególności handlowego. W czasach średniowiecznych t. h. zapewniały jedynie obywatelom państw obcych równouprawnienie przed sądami. Dopiero od XVII. w. w związku z wejściem na drogę protekcjonistycznej polityki celnej poczynają państwa zawierać umowy gwarantujące danemu kontrahentowi możność przywozu lub wywozu pewnych towarów na warunkach korzystniejszych od tych, które obowiązują obywateli innych państw. W angielsko-francuskim t. h. z r. 1860 pojawia się po raz pierwszy t. zw. zasada największego uprzywilejowania, gwarantująca, że dane państwo kontrahujące nie może być gorzej traktowane od jakiegokolwiek innego państwa. W niektórych t. h. t. zw. taryfowych ustala się stawki celne, które mają pobierać państwa umawiające się. T. h. z okresu przed wojną światową cechowały naogół tendencje wolnohandlowe, podczas gdy umowy handlowe lat powojennych coraz bardziej ograniczają możliwości wywozowe w gospodarce światowej (mury, barjery celne). Por. Cło, Wywóz.

Traktaty pokojowe 1917—22. Po zawarciu zawieszenia broni między Austrją—Niemcami a Rosją 16. XII. 1917 zebrała się konferencja pokojowa 22. XII. w Brześciu n. B. (ob.). Brały w niej udział: Austrja, Niemcy, Turcja, Bułgarja, Rosja i Ukraina. 9. II. 1918 zawarła Ukraina pokój na podstawie warunków narzuconych przez Niemcy. Ostatecznie i Rosja sowiecka zgodzić się musiała 3. III. na wymuszone warunki, mimo, że 10. II. 1918 zerwała rozejm. 16. III. 1918 rząd sowiecki ratyfikował pokój. Podobnie po pobiciu Rumunji, zmusiły ją mocarstwa centralne do zawarcia zawieszenia broni 9. XII. 1917 w Focsani i pokoju w Bukareszcie 7. V. 1918, nie ratyfikowanego przez Rumunję. Moc obowiązującą traktatu brzeskiego i bukareszteńskiego uchylił traktat wersalski.

Konferencja paryska 1919—1920. Po zawarciu między mocarstwami zachodniemi a centralnemi zawieszenia broni w Compiègne, nie przyszło do wspólnych konferencyj pokojowych, lecz 18. I. 1919 zwołano konferencję pokojową w Paryżu, składającą się z przedstawicieli 27 państw (ententy, państw sprzymierzonych i stowarzyszonych i Niemiec), celem uzgodnienia warunków, jakie przedstawić miano Niemcom i ich sprzymierzeńcom. Praca konferencji paryskiej skupiała się na posiedzeniach komisyjnych, uchwały zapadały na radzie czterech (Wilson, Lloyd George, Clemenceau i Orlando) i radzie dziesięciu (rada czterech, Japonja, i ministrowie spraw zagran. Anglji, Francji, Japonji, Stanów Zjedn. Am. P. i Włoch). 7 maja 1919 przedłożono delegacji niem. warunki pokoju, które zawierały m. in. zrzeczenie się Śląska Górnego przez Niemcy na rzecz Polski. Niemcy warunki te odrzuciły i dopiero po złagodzeniu ich odnośnie do Śląska i przestępców wojennych, ratyfikowały traktat 9 lipca 1919. Ratyfikowany przez Anglję, Francję i Włochy, wszedł w życie 10. I. 1920. W traktacie tym z posiadłości terytorjalnych utraciły Niemcy: na rzecz Francji Alzację i Lotaryngję, na rzecz Polski Pomorze i Poznańskie; Gdańsk uczyniła konferencja wolnem miastem, okręg kłajpedzki odstąpiony aljantom, przyznano w lutym 1923 Litwie; na rzecz Czechosłowacji ziemię hulczyńską na Górnym Śląsku, na rzecz Belgji okręg Moresnet. W okręgach Eupen i Malmedy zarządzono plebiscyt (wypadł korzystnie dla Belgji), podobnie jak w północnym Szlezwigu (korzystnie dla Danji) i na Górnym Śląsku, który początkowo przyznano w całości Polsce. Na mocy wyników plebiscytu przyznała konferencja ambasadorów 20. X. 1921 powiaty rybnicki, pszczyński, katowicki i król.-hutski Polsce. Ogólnie utraciła Rzesza 70.579 km² i 6.475.650 mieszkańców. Nadto umiędzynarodowiono żeglugę na rzekach: Łabie, Odrze, Niemnie i Dunaju. Traktat wers. odebrał też Niemcom kolonje, które przejął ogół państw sprzymierzonych i stowarzyszonych; objęła je Liga Narodów, a zarząd powierzyła wyłonionej z siebie komisji mandatowej, z ramienia której administrują poszczególnemi kolonjami mocarstwa. Pod względem prawnym zobowiązały się Niemcy do rozbrojenia, do wynagrodzenia szkód, wyrządzonych ludności cywilnej (reparacje), ponieważ

uznano Rzeszę i jej sprzymierzeńców za winnych wybuchu wojny. Na tej podstawie zniesiono w Niemczech i w państwach z Rzeszą sprzymierzonych obowiązkową służbę wojskową (szczeg. ob. Niemcy, Siła zbrojna). Zabroniono Rzeszy fortyfikowania granic w obrębie 50 km strefy. Nadto wydały Niemcy znaczną część floty handlowej i zobowiązały się do świadczeń w naturze, skonfiskowano własność niemiecką, leżącą w państwach aljantów. Do czasu wykonania zobowiązań traktatowych przez Niemcy, obsadziły wojska ententy Nadrenję oraz przyczółki: koloński, koblencki, moguncki i kehlski. Polska ratyfikowała traktat wers. 31. VII. 1920, a ogłoszono go w 35 n-rze Dziennika Ustaw 1920 r. łącznie z paktem o utworzeniu Ligi Narodów (ob.), który stanowił integralną część traktatu.

Z delegacją austrjacką zaczęły się obrady koalicji od 2. V. 1919 w Saint-Germain-en Laye. 10. IX. 1919 podpisały mocarstwa traktat ratyfikowany przez Austrję 6. IX. 1919, a wszedł on w życie 16. VII. 1920 po złożeniu aktów ratyfikacyjnych. Z Węgrami zaczęto rokowania 25. XI. 1919, narzucono im układ podpisany 4. VI. 1920 w Trianon, wszedł w życie 26. VII. 1921. Dawna monarchja austrjacko-węgierska została w traktatach tych podzielona między państwa sukcesyjne: Czechosłowację (otrzymała Czechy, Morawy, zachodnią część Śląska austr., Słowaczyznę i Ruś podkarpacką); Polskę (Galicję wsch., część Śląska austr.); Rumunję (Siedmiogród, Bukowinę i wsch. Banat); Jugosławję (Krainę, płd. Styrję, Chorwację i Sławonję, Bośnię i Hercegowinę, część Baczki, zach. Banat, Dalmację i wyspy przybrzeżne); Włochom przyznano Zarę, Ilirję, zach. część Krainy i Karyntji oraz płd. Tyrol. O Rjekę (Fiume) wybuchł spór między Jugosławją a Włochami, który zakończono układem 27. I. 1924, mocą którego R. weszła w obręb państwa włoskiego. Rozbrojono państwo, zezwalając na utrzymywanie w Austrji armji 30.000, Węgrom 35.000.

Bułgarja straciła w traktacie w Neuilly (zaw. 27. XI. 1919, obow. od 9. VIII. 1920) Macedonję na rzecz Grecji i Jugosławji, a nadto prócz zobowiązań rozbrojeniowych (armja 20.000), miała zapłacić odszkodowania wojenne w kwocie 2¾ miljarda franków w gotówce i naturze, podobnie jak Niemcy. Turcja zmuszona do zawarcia niekorzystnego układu w Sèvres 11. V. 1920, nie ratyfikowała go pod wpływem Kemala Paszy, który dzięki zwycięstwom nad Grecją i rywalizacji mocarstw europejskich przekreślił zabójczy dla Turcji traktat. Po dłuższych rokowaniach w Lozannie przyznano Turcji suwerenność, podniesiono liczbę wojska, zwrócono wsch. Trację 24. VII. 1923. Traktat ten podpisały: Anglja, Francja, Grecja, Japonja, Włochy i Turcja. W ten sposób traktat w Sèvres upadł. Turcja straciła wyspy na morzu Egejskiem na rzecz Grecji, Cylicję i Syrję na rzecz Francji, Palestynę i Mezopotamję na rzecz Anglji; uchwalono wolność żeglugi przez cieśniny, nad czem czuwać ma komisja Ligi, której przewodniczy komisarz, wyznaczony przez rząd turecki. Rosja, z powodu wybuchu rewolucji bolszewickiej, nie weszła w skład państw dyktujących pokój wersalski, a nawet popadła w konflikt z Ententą. 1919 zaczęło rokowania, które jednak nie doprowadziły do żadnych rezultatów. Jedynie Polska zaczęła w sierpniu 1920 rokowania, które po zwycięstwie polskiem pod Warszawą, spowodowały 12. X. 1920 zawieszenie broni, a 18. III. 1921 zawarcie między obu państwami pokoju w Rydze (ob. t. 13, str. 186). Stany Zjedn. nie uznały traktatu wersalskiego, nie chcąc się mieszać do spraw europejskich, i zawarły osobne traktaty z Berlinem, Wiedniem i Budapesztem w 1921.

Traktor, zwany ciągówką lub ciągnikiem jest pojazdem mechanicznym, nie posiadającym własnej platformy ładowczej, a służy jedynie do ciągnięcia wozów przyczepnych lub narzędzi rolniczych (por. tom 14, tabl. IV, 3) i ewentualnie do napędu maszyn. Źródłem napędu jest w t. silnik spalinowy lub maszyna parowa, rzadziej silnik elektryczny.

Traktować (z łac.), 1. rokować, umawiać się, pertraktować; 2. źle lub dobrze kogoś t. = obchodzić się z kimś; 3. ugościć.

Tralee, stolica hrab. Kerry (Irlandja), połączona kanałem z zatoką T., ma 10.300 mieszk. i znaczny handel.

Trilleborg, najdalej ku płd. wysunięte miasto Szwecji, w prow. Malmöhus z 12.712 mieszk., przemysłem i portem handlowym. Ma połączenie trajektowe z niem. Sassnitz.

Tralles Johann Georg, fizyk niem., (1763—1824), wynalazł alkoholometr.

Tralles, bogate hellenistyczne miasto handlowe w Karji, rozwijało się zwłaszcza na początku rzymskiego cesarstwa.

Tram, ob. Jedwab.

Trametes Fr. (wrośniak), grzyb z rodziny Polyporaceae, rośnie na drzewach. Na sosnach, modrzewiach i jodłach pasorzytuje T. pini Fr., wywołując t. zw. czerwoną zgniliznę. T. radiciperda Hart. podobnie, poczynając od korzeni.

Tramontana (włos.), wiatr, wiejący we Włoszech z za gór, t. j. z płn.

Tramp (ang.), włóczęga, łazik.

Trampolina (włosk., franc. tremplin), 1. odskocznia, sprężysta deska, przymocowana jednym końcem, do skoków do wody; 2. przyrząd do skoków w gimnastyce niemieckiej, złożony z dwóch desek, umocowanych ze sobą pod ostrym kątem (odskocznia sprężysta), albo też kształtu wydłużonego trójkąta, którego otwarta (bez deski) podstawa spoczywa na podłodze.

Tramwaj, miejska kolej uliczna, początkowo konna, później parowa, dzisiaj prawie wyłącznie elektryczna. Ponieważ szyny tramwajowe nie wystają ponad poziom ulicy, mają inny profil niż kolejowe, a mianowicie t. zw. żłobkowy. Por. Elektryczne koleje tabl. XIII i XIV w t. 4.

Tran, płynny tłuszcz z ryb i zwierząt ssących, żyjących w wodzie w strefach podbiegunowych. Zawiera obok oleiny i stearyny, glicerydy kwasów nienasyconych. Używa się go

do wyrobu mydeł mazistych, jako smarowideł na skóry i t. d. Poza tem przerabia się t. na tłuszcz garbarski, t. zw. d e g r a s. T. hartowany znajduje się w handlu jako t. zw. kandelit, talgol, talgit i t. d. Z wątroby wątłuszowatych otrzymuje się t. l e c z n i c z y (oleum jecoris aselli). Jest to ciecz gęsta, barwy złotożółtej, zawiera obok glicerydów 3,5% wolnych kwasów tłuszczowych oraz 0,02—0,05% związków bromu i jodu. Zawartość fosforu, a nadto witamin „A" i „B" zadecydowała o szerokiem zastosowaniu tego t. w. w lecznictwie. Przykry smak łagodzi dodatek oleju miętowego.

Trance (ang.), ob. Trans.

Trani, miasto w prow. Bari (Włochy), nad Adrjatykiem z 33.323 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (m. in. katedra romańska z 1150—1250) i portem.

Trankebar, miasto portowe w okręgu Tandżur (Indje ang.), 9 km na płn. od Karikal z 11.526 mieszk. i przemysłem bawełnianym. W 1616—1845 należał T. do Danji.

Tranquillo (tranquillamente, włosk.), w muzyce określenie: spokojnie.

Trans (łac.), poprzez, poza, za, z drugiej strony, przeciwieństwo: c i s.

Trans (ang. trance), uniesienie, ekstaza; stan hipnotyczny (ob. Hipnotyzm, Somnambulizm), podczas którego medja (ob. Medjum) okazują zwykle swoje metapsychiczne (ob. Metapsychika) właściwości, używając przytem także mechanicznych sposobów uzewnętrzniania zjawisk (ob. Psychograf, por. Spirytyzm).

Transakcja (późno-łac.), układ, porozumienie, ugoda; interes handlowy.

Transalpejski (z łac.), zaalpejski, na płn. i zach. od Alp.

Transalaj (Zaałaj), ob. Pamir.

Transandyjska kolej, łączy Atlantyk z Pacyfikiem.

Transanimacja (nowołac.), wędrówka dusz.

Transatlantycki, z a a t l a n t y c k i, położony po drugiej stronie Atlantyku.

Transbajkalja (Z a b a j k a ł), do 1926 gubernja, należąca obecnie do kraju Dalekiego Wschodu, służyła za miejsce zsyłania przestępców politycznych.

Transcendentalny (nowołac.), często używane w tem samem znaczeniu, co transcendentny (ob.). Oznacza przestąpienie granicy doświadczenia. Wszelka spekulacja i metafizyka jest transcendentalna.

Transcendentny (nowołac.), „przekraczający" (przeciwieństwo: i m m a n e n t n y, ob.), we filozofji oznacza to wszystko, co nie jest przedmiotem doświadczenia, względnie nie jest zawarte w świecie zmysłowym.

Transeat (łac.), niech minie, niech będzie zapomniane.

Transfer (z łac.), przeniesienie; w szczególności przeniesienie pewnej kwoty z jednej waluty w drugą w celu zapłaty długu zagranicznego. Kwestja, w jaki sposób ma to nastąpić bez szkody dla waluty krajowej, stanowi t. zw. p r o b l e m t r a n s f e r u.

Transfiguracja (łac.), p r z e m i e n i e n i e Chrystusa na górze Tabor wobec apostołów Piotra, Jakóba i Jana, święto 6 sierpnia. Sławne są obrazy Przemienienia Pańskiego: Rafaela, Fra Angelika, Belliniego, Perugina, Holbeina i in.

Transformacja (z łac., „przekształcenie"), w m a t e m a t y c e, ob. Przekształcenie.

Transformacji teorja, ob. Descendencji teorja.

Transformatory (p r z e t w o r n i c e), ob. Elektryczne maszyny (str. 224).

Transformować (łac.), przekształcać, przetwarzać, zmieniać.

Transfuzja (przetaczanie) krwi, zabieg polegający na zastrzyknięciu do krwiobiegu chorego krwi osobnika zdrowego. Rozróżnia się u ludzi 4 grupy krwi i używa się do t. zwykle krwi tej samej grupy, gdyż w przeciwnym razie może nastąpić rozpuszczenie się (haemolysis) lub zlepienie się krwinek czerwonych (aglutynacja) ze zgubnemi dla chorego skutkami. Przed t. wykonuje się też t. zw. p r ó b ę b i o l o g i c z n ą, polegającą na tem, że zastrzykuje się tylko małą ilość krwi, czeka się, jak chory zabieg znosi, poczem dopiero, w pomyślnym przypadku, wstrzykuje się więcej krwi. T. w s k a z a n a jest przedewszystkiem po krwotokach, których przyczyny mogą być różne, oraz w chorobach krwi. D z i a ł a n i e t. polega na zastąpieniu ubytku krwi przez krew doprowadzoną, a ma też znaczenie w chorobach krwi, jako bodziec dla szpiku kostnego do wytwarzania prawidłowych krwinek czerwonych. T. dokonywa się przy pomocy strzykawki parafinowej (celem uniknięcia skrzepnięcia krwi) wprost z żyły dawcy do żyły chorego (t. b e z p o ś r e d n i a), lub wypuszcza się krew dawcy do naczynia, zawierającego cytrynian sodu, jako środek przeciw krzepnięciu krwi, i potem dopiero wstrzykuje się ją choremu (t. p o ś r e d n i a). Czasem krew chorego, która wskutek krwotoku wylała się do jamy brzusznej, wstrzykuje się do żyły zpowrotem. — T. była już znana w wiekach średnich, ale rozpowszechniła się dopiero po odkryciu przynależności krwi chorych do pewnych grup (warszawski uczony H i r s z f e l d).

Transgresja (z łac.), p r z e k r o c z e n i e: w g e o l o g j i t. morska: zalew morski; obejmuje nieraz wielkie obszary, przyczem transgredujące (przekraczające) warstwy mogą leżeć na rozmaitych utworach. Obecność t. można stwierdzić z łatwością po niezgodnem ułożeniu warstw. Gdy warstwy leżą pozornie zgodnie, t. rozpoznać można po oznaczeniu stratygraficznem skał.

Transgresyjne (z a l e w o w e) morze, powstaje przez zalew części lądu.

Transhimalaje (g ó r y H e d i n a), system górski w płd. Tybecie, zbadany przez Sven Hedina. Od Himalajów oddziela je erozyjna dolina Gartokezu i Bramaputra, na zach. łączą się z Karakorum, a na wsch. z łańcuchem Salwen-Irawadi. Wypiętrzone zostały T. w trzeciorzędzie, a są zbudowane ze skał młodszych (od górnej jury do trzeciorzędu) także wulkanicznych. Głębokie doliny erozyjne dzielą je na szereg ł a ń c u c h ó w; na zach.: Alunggangri, Lavar, Dingla, Kailas (6.650 m), w środku: Sowa, Lapczung, Lunkar, Lunpogangri (7.204 m), na wsch.: Nain-Sing, Babla i Nienczentangla (7.088 m). Przełęcze biegną tu na wys. 5.500—5.600 m., granica wiecznego śniegu na 6.500 m, zlodowacenie jest słabe. Na zach. przebija się przez T. Indus, na płn. występuje szereg jezior (Sellingtso, Tengri Nor i in.), opady są nieregularne.

Transjordanja, ang. mandat związany unją celną z Palestyną, na wsch. od Jordanu, ma 42.000 km² i 200.000 mieszk., przeważnie nomadów. Kraj przecina kolej Hedżaska, stolicą jest A m m â n, inne większe osady: El-Kerak i Es-Salt. Krajem rządzi dziedziczny emir z ministrami i przedstawicielstwem ludowem. Nad morzem Czerwonem leży port Akaba.

Transkaukazja, ob. Kaukaz Południowy.

Transkei, terytorjum w Kraju Przylądkowym (Płd. Afryka), nad oceanem Indyjskim z 6.600 km² i 198.095 mieszk.

Transkrypcja (z łac.), opracowanie, np. pieśni na instrument lub np. kompozycji skrzypcowej na fortepian i odwrotnie. To samo znaczenie ma p a r a f r a z a lub fantazja na temat arji operowej i t. p.

Transmisje, ob. Pędnie. Por. też art. i tabl. Przekładnie. O t. r a d j o w y c h ob. Radjo i Radjotechnika.

Transmutacji teorja, ob. Descendencji teorja.

Transmutować (z łac.), przekształcać, przemieniać.

Transoksanja, kraje za Oxusem, głównie Buchara.

Transpadańska rzeczpospolita, państwo utworzone przez Napoleona 1796 po zwycięstwie pod Lodi; 1797 została wcielona do rzpltej Cisalpińskiej.

Transpadański, leżący na płn. od Padu.

Transparent (nowołac.), p r z e ź r o c z e, obraz lub napis umieszczony na przeświecającem, ale niezupełnie przeźroczystem tle.

Transpiracja (z łac.), przewiew skóry, por. Skóra i Pot.

Transpiracja u roślin, wydalanie wody przez szparki pod postacią pary. Jest to proces czysto fizyczny, zależy od wielkości parującej powierzchni, ilości szparek, ciepłoty, wilgotności powietrza itd. Roślina reguluje t. przez zamykanie lub też otwieranie szparek. T. konieczna jest do podnoszenia słupa wody w roślinie. Rośliny rosnące na miejscach mokrych charakteryzują się silnem wypacaniem wody także pod postacią kropel (guttacja), natomiast sucharośle mają daleko idące urządzenia do jak najskąpszego wyparowywania wody.

Transplantacja (z łac.), ob. Przeszczepianie.

Transponować (łac.), w muzyce: jakąś kompozycję przenieść do innej tonacji (ob.).

Transponujące instrumenty brzmią inaczej, aniżeli są notowane, np. trąbki, waltornie, klarnety. Odpowiadającą im tonację pisze się w C-dur.

Transport (z łac.), przewóz osób lub ludzi z jednego miejsca na drugie. Por. Transportowe urządzenia. Ob. też Spedycja.

Transportowe urządzenia (por. t a b l.), służą do przenoszenia materjałów sypkich, na bliskie odległości, w zastępstwie wózków, nad któremi mają tę wyższość, że pracują nieprzerwanie. Dzielą się na mechaniczne i pneumatyczne. Z u r z ą d z e ń m e c h a n i c z n y c h, przenoszących po drodze poziomej, używane są najczęściej p r z e n o ś n i k i ś l i m a k o w e i t a ś m o w e (ob. rys.). Ostatnie mają tę wyższość nad pierwszemi, że można przy nich dowolnie zmieniać miejsce zsypu. Odbywa się to przy pomocy t. zw. z r z u t n i c y (rys. 2, e), t. j. wózka, wyposażonego w dwa wały, przez które przewleka się taśmę w kształt litery S. Z urządzeń mechanicznych przenoszących i zarazem podnoszących najważniejszą jest t. zw. p o d n o ś n i c a p a c i o r k o w a, zwana też p a t e r n o s t r e m. Składa się ona z łańcucha bez końca, na którym zawieszone są kubełki, przyjmujące, dzięki luźnym zawiasom, w każdem miejscu położenie zgodne z pionem. Przez zakładanie odpowiednich zderzaków, można kubełki w dowolnem miejscu przewracać i opróżniać. U r z ą d z e n i a p n e u m a t y c z n e mogą działać zarówno w kierunku poziomym, jak i pionowym. Składają się z rurociągu, w którym powietrze, tłoczone lub ssane pompą, czy dmuchawą, przenosi w rurociągu materjał sypki. Urządzenia te mają największe zastosowanie przy przeładunku zboża. Podobnie urządzona jest pneumatyczna poczta (ob.). Przenoszenie i podnoszenie ciężarów jednolitych, ob. Windy i Żórawie.

Transsubstancjacja (nowołac., „przemiana substancji"), według nauki katol. przeistoczenie we mszy św. (tuż przed podniesieniem), polegające na tem, że substancja, t. j. istota chleba i wina, zamienia się na substancję, t. j. istotę Ciała i Krwi Chrystusa, przy równoczesnem zachowaniu w dalszym ciągu własności, przypadłości chleba i wina.

Transsudat (z łac.), przesięk, ob. Wydzielanie.

Transsyberyjska kolej, ob. Syberyjska kolej.

Transwal (T r a n s v a a l), od 1910 prowincja Unji Płd.-Afrykańskiej, położona między portug. Afryką Wsch., Natalem, Oranje, Krajem Beczuanów i Rodezją, ma 280.053 km² i 2,087.636 mieszk.

Kraj jest wyżyną (800—1.500 m) opadającą stromo ku dolinom rz. V a a l (na płd.) i Limpopo (na płn. i zach.), ograniczoną na płn. przez góry Zand-River i Water, a na wsch. przez odnogi gór Smoczych (Mauch 2.660 m) oraz góry Lebombo, tworzące granicę od portug. Afryki Wsch. Płaskowyż jest przecięty wzdłuż 26° szer. płd. przez góry Witwaters i Magalies. Zbudowane z granitów i łupków kryst. podłoże jest pokryte staremi skałami osadowemi i wulkanicznemi. Główne r z e k i: Komati Olifant River i Limpopo (na płn.), Vaal oraz Pongola, Usutu i Umbeluzi. Obszary na płn. od gór Magalies mają k l i m a t tropikalny, natomiast płd. T. (Hooge Veld) ma klimat subtropiczny i nagół znośny dla Europejczyków. J o h a n n e s b u r g ma średnią temperaturę stycznia 18,5°, czerwca 9°, maksimum 30°, minimum —3°, opadów rocznie 780 mm. Świat r o ś l i n n y zmienia się w zależności od klimatu, przeważa step i lasy tropikalne.

Wśród l u d n o ś c i jest 543.485 białych, głównie Burów, ludność kolorowa składa się głównie z Kafrów, Basutów i Beczuanów. Od

czasu odkrycia bogatych kopalni ludność ogromnie wzrosła (od 1890 o 446%). Biali wyznają przeważnie kalwinizm, czarni zaś są w większej części poganami. Ludność trudni się głównie chowem bydła, rolnictwem (role zajmują tylko 1/6 obszaru użytkowego) i górnictwem, dostarczającem głównie złota (53% produkcji światowej), oraz srebra, diamentów, platyny, cyny, grafitu, węgla kam. i żelaza, które jednak dotąd nie jest eksploatowane. Główną arterją komun. jest kolej: Johannesburg—Messina, portem Lourenço Marquez (w Mozambiku), stolicą Pretoria, a największem miastem i siedzibą uniwersytetu: Johannesburg.

Dzieje, ob. Unja Płd.-Afrykańska.

Transwersalna linja, wzgl. powierzchnia, linja wzgl. powierzchnia, przecinająca n. p. boki trójkąta.

Transwersalny (nowołac.), przebiegający wpoprzek, poprzeczny.

Transwestyci (z łac.), ludzie, których zboczenie erotyczne polega na noszeniu stroju płci przeciwnej.

Transylwanja, nowołacińska nazwa Siedmiogrodu.

Transylwańskie Alpy, ob. Karpaty.

Tranzyt (z włosk.: przewóz), przewóz obcych towarów przez pewien kraj; także wartość pieniężna takich towarów. Por. Tranzytowy handel.

Tranzytowy handel, handel towarami pochodzenia zagranicznego, przeznaczonemi do dalszego transportu do innego kraju zagranicy. Towary takie pozostają pod zamknięciem cłowem, t. j. nie mogą wejść w obrót towarowy terytorjum, na którem się h. t. odbywa.

Trapa natans. a. Roślina z kwiatami i owocami, b. przekrój kwiatu, c. owoc.

Trapa L. (kotewka), pływające rośliny wodne z rodziny Onagraceae, mają liście nad- i podwodne, kwiaty pojedyncze stojące szczytowo, działki kielicha wyrastają w rogi na nasionach. T. natans L. (orzech wodny) ma kolczasty owoc wielkości laskowego orzecha, jadalny. Roślina tępiona, ponieważ owoce kaleczą nogi, co jest częstokroć powodem zakażenia tężcem. W Chinach jako roślinę spożywczą hodują T. bicornis L.

Trapani, stolica prowincji T. na zach. wybrzeżu Sycylji (Włochy) z 83.766 mieszk., katedrą z XVI. w. i portem. T. jest staroż. Drepanum.

Trapassi Pietro, poeta włos., ob. Metastasio.

Traper (ang.), płn.-amerykański myśliwy (łowca futer).

Trapez.

Trapez, czworobok o dwóch bokach równoległych.

Trapez, zwany po polsku orczykiem, przyrząd, używany do ćwiczeń w zwisie i podporze w gimnastyce niemieckiej, również do ćwiczeń akrobatycznych w cyrku, umieszczony na znacznej wysokości. Składa się z poziomego silnego drążka, wiszącego na dwu linach.

Trapezoeder (z grec.), 1. regularny, tyle, co dwudziestoczworościan, 2. sześciokątny, tyle, co połówka sześciokątnej piramidy podwójnej, 3. trójkątny, ćwiartka sześciokątnej piramidy podwójnej.

Trapezunt (Trebizonda), stolica wijatu T. (Turcja azjat.), nad morzem Czarnem z 60.000 mieszk. oraz przemysłem i znacznym handlem. Z wnętrzem kraju łączą T. drogi karawanowe. T. jest starą (od ok. 700 przed Chr.) kolonją grecką. Gdy Konstantynopol stał się stolicą cesarstwa łacińskiego, Aleksy Kommenos stworzył w 1204 z Paflagonji, Pontu i Krymu cesarstwo T., które zajęli w 1461 Turcy.

Trapiści (Ordo Cisterciensium reformatorum, Reformowani Cystersi od M. Boskiej de La Trappe), zakon oparty na najbardziej surowej reformie pierwotnej reguły cystersów, zał. w 1665 przez Jana Le Bouthillier Dé Rancé († 1700) w La Trappe. Sposób życia t.: przy wspólnej pracy i jedzeniu (bezmięsnem) wieczne milczenie, sen w pełnem ubraniu, po śmierci złożenie do grobu bez trumny. — Trapistki, żeńska gałąź trapistów, zał. 1689 również przez Jana de Rancé.

Trapola Maciej, architekt nadworny Stan. Lubomirskiego, um. 1637, przypuszczalny twórca projektu kościoła karmelitów bosych w Wiśniczu, zamków w Łańcucie, Połonnem i Wiśniczu.

Trappe, La, ob. Trapiści.

Trapszo, polska rodzina aktorska: 1. Anastazy, (1831—1898), prof. matematyki, następnie aktor i dyrektor trupy prowincjonalnej, aktor charakterystyczny i reżyser teatrów warszawskich, wydał: „Podręcznik sztuki dramatycznej" (1889).

2. Marceli, syn poprzed., * 1860, na scenie od r. 1877, prowadził własne trupy prowincjonalne, był reżyserem w Łodzi i Warszawie, występował w rolach charakterystyczno-komicznych, m. i. w komedjach Fredry, Moljera, Bliźińskiego, Przybylskiego.

3. Aleksandra, żona poprzed., * 1858, występowała od r. 1878 w rolach naiwno-charakterystycznych i charakterystyczno-komicznych.

4. T.-Chodowiecka Irena, córka Anastazego, * 1871, występowała od 1888 w Warszawie, m. i. jako Rusałka w „Dzwonie zatopionym", Klara w „Ślubach panieńskich", Julka „W sieci".

5. T.-Krywultowa Tekla, córka Anastazego, * 1873, debjutowała 1890, jako Aniela w „Ślubach panieńskich", od r. 1891 na scenie krak., od r. 1899 na scenie warsz. w rolach naiwnych, lirycznych i liryczno-dramatycznych.

6. T.-Ćwiklińska Mieczysława, córka Marcelego i Aleksandry T., * 1880, na scenie od r. 1900, w rolach kokietek oraz naiwno-charakterystycznych.

Trarza, szczep Maurów (ob.) z wybrzeży atlantyckich Afryki, na płn. od Senegalu (80.000 głów).

Tras, porowaty lub zbity tuf wulkaniczny barwy żółtawej, szarej lub brunatnej, składający się z okruchów trachitów, szaroglazów, łupków ilastych, piasku, augitu, alfibolu, łyszczyku.

Trasa, wytyczna drogi komunikacyjnej, kołowej, żelaznej lub wodnej, wyznaczona w terenie na podstawie planów, przedstawiających rzut poziomy i przekrój pionowy. Pomiary geodezyjne, sporządzenie planów i wytyczenie linji niwelacyjnej nazywa się trasowaniem technicznem, związana z tem kalkulacja rentowności przyszłej drogi trasowaniem handlowem.

Trasant (z łac. trahere „ciągnąć"), wystawca weksla zawierającego polecenie zapłaty, skierowane do trasata czyli osoby, która ma zapłacić kwotę wekslową; trasować, wystawiać taki weksel.

Trasimenus Lacus, ob. Trazymeńskie jezioro.

Traszki, ob. Salamandridae.

Trata (włosk. tratte), weksel (ob.) przekazowy. Por. Trasant.

Trattoria (włosk.), restauracja, jadłodajnia.

Tratwa, jeden ze środków lokomocji wodnej, rodzaj pomostu zrobionego z drzewa, trzciny lub t. p.

Trau (Trao), rządzące się matrjarchalnie plemię górali z obszarów granicznych Annamu i dolnej Kochinchiny.

Traube Ludwig, lekarz niem., (1818—1876), prof. w Berlinie, jeden z twórców patologji eksperymentalnej w Niemczech.

Traugutt Romuald, naczelnik rządu narodowego w powstaniu styczniowem, (1826—1864). Pochodził z rodziny ziemiańskiej, po ukończeniu szkoły średniej w Swisłoczy wstąpił do armji rosyjskiej, gdzie ukończył wyższą szkołę rycerską. W stopniu kapitana brał udział w wojnie węgierskiej 1848/49, jako kapitan sztabowy w wojnie krymskiej 1853. 1860 w randze podpułkownika porzucił służbę wojskową i osiadł w rodzinnym majątku w Ostrowie w Kobryńskiem. 8 maja 1863 objął dowództwo partji w województwie brzesko-litewskiem, na czele której stoczył zwycięskie potyczki pod Horkami i w Lasku Woroń pod Stolinem; po niepomyślnej potyczce pod Kołodnem 13. VII. 1863, wyczerpany i chory złożył dowództwo partji. 26. VII. przybył T. do Warszawy, 31. VII.

R. Traugutt.

nawiązał kontakt z Wydziałem wojny, 14. VIII. mianowany generałem i komisarzem nadzwyczajnym poza granicami kraju; zlustrował władze powst. na terenie Galicji, nawiązał kontakt z wojskowymi tu bawiącymi, wreszcie zapewnił dostarczenie materjałów woj. i amunicji dla powstańców. W Paryżu otrzymał od Napoleona Hieronima zapewnienie pomocy zbrojnej francuskiej na wiosnę 1864 r. Po powrocie do Warszawy na wieść o anarchji w organizacji powst. usunął 17. X. t. zw. Rząd wrześniowy, a sam objął władzę dyktatora powstania. Zorganizował biuro centralne w 6 wydziałach, oddając wydział wojskowy Józefowi Gałęzowskiemu. Wojsko powstańcze starał się T. ująć we wspólne normy organizacyjne i w tym celu podzielił całą siłę na 5 korpusów. Lecz nawet zreorganizowane oddziały nie przetrzymały, z wyjątkiem korpusu Haukego Bosaka (ob.) i kilku drobniejszych, srogiej zimy i poszły w rozsypkę. Gdy pomoc Francji zawiodła, a Austrja w lutym 1864 ogłosiła stan oblężenia, losy powstania były przypieczętowane. T. trwał niezmordowanie na stanowisku, aż do aresztowania go w nocy 10. IV. Po czteromiesięcznem śledztwie skazany na śmierć przez powieszenie, zginął na stokach cytadeli warszawskiej 5. VIII. 1864.

Trauma (greck.), uraz; traumatyczny, powstały przez uraz.

Traumatycyna, roztwór gutaperki w chloroformie, używany zamiast kolodjum.

Traumatyczne (urazowe) **nerwice**, zaburzenia nerwowe i psychiczne, występujące po wypadkach, silnym strachu, bez tła organicznego. Objawy są najróżnorodniejsze, leczenie jest psychiczne. Chorzy pragną współczucia, opieki i t. d.; często z uporem żądają dla siebie odszkodowania i powstaje typ nerwicy zaopatrzeniowej (niem. Rentenneurose).

Traun, prawoboczny dopływ Dunaju w Austrji Górnej, długi 150 km, uchodzi poniżej Linzu. Do T. uchodzą wszystkie odpływy jezior Salzkammergutu.

Traun (Gmundener See), jezioro w Salzkammergut (Austrja G.), 422 m nad poz. morza, ma 25 km² i jest 191 m głębokie, odwadnia je rzeka T. Na zach. brzegu leżą liczne letniska.

Trautenau, ob. Trutnov.

Trautmann Reinhold, slawista i bałtolog niem., ur. 1883, prof. kolejno w Pradze, w Kró-

lewcu i w Lipsku. Wydaje (od 1925) (z M. Vasmerem) w Lipsku monumentalny „Grundriss der slavischen Philologie" (z tomów poświęconych Polsce wyszły dotychczas dwa: F. Lorentza, Geschichte der kaschubischen Sprache i K. Völkera, Kirchengeschichte Polens). Zajmował się głównie językiem staropruskim, wydał także „Polnisches Lesebuch" (1920) oraz (wspólnie z H. Schmidem) „Wesen u. Aufgaben der deutschen Slavistik" (1927).

Trauttmansdorff, austr. ród szlachecki. Najważn.: Maximilian, polityk austr. (1584—1650), pierwszy zwrócił uwagę na zdradziecką wobec cesarza politykę Wallensteina, zawarł 1635 pokój praski, brał udział w rokowaniach o pokój westfalski. Za Ferdynanda III. pierwszy minister, zaufany władcy.

Trawankur (ang. Travancore), państwo hołdownicze na płd.-zach. krańcu Indyj Przedgangesowych z 19.749 km² i 4,006.062 mieszk., w 2/3 Hindusów, 1/4 chrześcijan. Stolicą jest Triwandrum.

Trave, ob. Trawa.

Trawendal (Traventhal), wieś w Holsztynie, nad rz. Trawą z 264 mieszk. i zamkiem. 28 sierpnia 1700 zawarł tu Karol XII szwedzki pokój z Fryderykiem IV duńskim.

Traverse City, miasto w stanie Michigan (Ameryka płn.), na zach. brzegu jez. Michigan z 10.925 mieszk.

Travesias (z hiszp.), nazwa wielkich pustyń piaszczystych i słonych w Chile i w Argentynie.

Trawa, w pojęciu botanicznem ob. Trawy. — O znaczeniu t. w rolnictwie i ogrodnictwie ob. art.: Łąka, Pasza, Pastwiska, Trawnik.

Trawa (niem. Trave), przybrzeżna rzeka w Holsztynie i Lubece (Niemcy), długa 112 km, uchodzi poniżej Lubeki, pod Travemünde do zatoki Lubeckiej morza Bałtyckiego i jest połączona kanałem z Łabą. Żeglowna na 38 km, od Lubeki dla okrętów morskich (do 8,5 m zanurzenia).

Trawers.

Trawers, boczny chód konia, kiedy posuwa się ukośnie, idąc po dwu śladach z głową zwróconą w kierunku jazdy; rozróżnia się półtrawers, wyżej opisany (piersią do ściany lub środka ujeżdżalni) oraz pełny trawers (ze środka prostopadle do ściany).

Trawersa (z franc.), tyle, co poprzeczka. W budownictwie belka poprzeczna; w mechanice człon, łączący dwa równolegle do siebie ustawione elementy maszynowe; w sztuce fortyfikacyjnej wał, biegnący prostopadle do wału czołowego, chroniący przed bocznym ogniem.

Trawersowanie (z franc.), w turystyce wysokogórskiej lub w narciarskiej przechodzenie stromego stoku góry wpoprzek, mniej lub więcej poziomo.

Trawertyn (Lapis Tiburtinus), zbity, częściowo porowaty tuf wapienny barwy żółtawo-białej, tworzący m. i. potężne osady koło Tivoli (Tibur). Powstaje z węglanu wapniowego, rozpuszczonego w wodzie źródlanej lub rzecznej, przy współudziale mchów i glonów, asymilujących bezwodnik kwasu węglowego. Używany jako materjał budowlany (n. p. Colosseum w Rzymie).

Trawestacja (z włosk. travestire, „przebierać się"), humorystyczny rodzaj literacki, w którym utwór o treści poważnej zostaje ośmieszony zapomocą przesady w formie. (Odwrotnie w parodji przy zachowanej poważnej formie zmienia się treść). Mistrzami t. byli Francuzi XVII. i XVIII. w. (Scarron, Marivaux).

Trawienie (łac. digestio), proces, zapomocą którego odbywa się wchłanianie i przyswajanie środków spożywczych przez organizm. Odgrywają tu rolę zarówno czynniki mechaniczne, gdyż pokarm ulega rozdrobnieniu przez aparat żujący (zęby, język), jak i chemiczne. Przesuwanie pokarmów w obrębie przewodu pokarmowego odbywa się przy pomocy ruchu, zwanego falą perystaltyczną, który to ruch polega na kolejnem zacieśnianiu się i rozszerzaniu przewodu pokarmowego. Do czynników chemicznych, działających na pokarm, zaliczamy ślinę, sok żołądkowy, wydzielinę trzustki i sok jelitowy, które zawierają fermenty trawienne. Ślina powoduje rozmiękczenie i śliskość pokarmów, a zawiera ferment ptyalinę, która rozkłada skrobię na cukier gronowy. Przez połykanie dostają się pokarmy przez przełyk do żołądka. Żołądek odgrywa rolę zbiornika, w którym proces t. posuwa się naprzód, lecz ukończony zostaje dopiero w jelicie. Błona śluzowa żołądka wydziela sok żołądkowy, który przedewszystkiem zawiera kwas solny oraz ferment pepsynę, rozkładający białka na peptony. Wydalanie treści pokarmowej z żołądka do dwunastnicy i dalej do jelita cienkiego zależy od skurczów mięśnia, zawartego w odźwierniku (pylorus) żołądka. Gdy treść kwaśna z żołądka dostaje się do dwunastnicy, mięsień ten kurczy się i nie przepuszcza treści tak długo, póki treść znajdująca się już w dwunastnicy nie zostanie zalkalizowana przez sok trzustkowy i żółć. Skoro proces alkalizacji się skończy, mięsień odźwiernika otwiera się i znowu część treści pokarmowej dostaje się z żołądka do dwunastnicy. W jelicie ulegają pokarmy dalszemu trawieniu przez żółć, sok trzustkowy i jelitowy. Kwasy żółciowe zawarte w żółci emulgują tłuszcze i aktywują fermenty soku trzustkowego, steapsynę i lipazę, które rozkładają tłuszcze na kwasy tłuszczowe i glicerynę. Trypsyna, ferment soku trzustkowego rozkłada białka do aminokwasów (glikokol, alanina, leucyna, tyrozyna i i.). Diastaza, ferment soku trzustkowego rozkłada skrobię na proste cukry. W soku jelitowym zawarty ferment, erepsyna, rozkłada albumozy i peptony, jednak nie białka, na aminokwasy. Inwertaza, ferment soku jelitowego, rozkłada cukier trzcinowy na cukier gronowy i fruktozę, ferment laktaza — cukier mleczny na cukier gronowy i galaktozę.

Obok soków trawiennych biorą udział w trawieniu bakterje, które powodują fermentację przedewszystkiem gnilną, przyczem powstają gazy jelitowe, oraz ciała, jak: fenol, indol, skatol i i. W jelicie grubem, wskutek wchłaniania się reszty wody zawartej w pokarmach treść jelita zagęszcza się i wreszcie tworzy się kał, który normalnie wydalany zostaje co 24 godzin. Pokarmy pozostają w żołądku do 6 godzin, w jelicie cienkiem 3—5 godzin, a w grubem 12—18 godzin. U człowieka i zwierząt kręgowych odbywa się trawienie wewnątrz ich organizmu, u niektórych bezkręgowych — na zewnątrz. Tak np. pająk opluwa swą ofiarę śliną, która nadtrawia ją poza ustrojem pająka, a potem ją pożera. Rozgwiazdy wysuwają swój żołądek na zewnątrz i wciskają weń ofiarę. Niektóre pasorzytujące robaki nie mają wogóle przewodu pokarmowego, lecz wchłaniają płynny pokarm powierzchnią swego ciała.

Trawienie (albo wytrawianie), wyrabianie zagłębień na powierzchni różnych przedmiotów, przy pomocy środków rozpuszczających. Do t. metali, marmuru i masy perłowej używa się kwasu azotowego, do szkła i kryształu górskiego kwasu fluorowodorowego, do bursztynu i kości słoniowej stężonego kwasu siarkowego. Wzór wytrawiony uzyskuje się przez pokrycie powierzchni przedmiotu masą ochronną, niewrażliwą na działanie płynów rozpuszczających, zazwyczaj woskiem, asfaltem lub smołą i wykonanie na niej, przy pomocy rylca, rysunku, odsłaniającego powierzchnię przedmiotu. Zależnie od tego, czy odsłania się zarys obrazu, czy tło, otrzymuje się wzór wklęsły lub wypukły. Zastosowanie w zdobnictwie i przy sporządzaniu klisz typograficznych. T. t. zw. wzorów damasceńskich, ob. Damasceńska stal.

Trawieniec (abomasus), czwarty i ostatni odcinek żołądka przeżuwających (ob.).

Trawienny przewód, ob. Przewód pokarmowy.

Trawler (ang.), statek rybacki, używany w czasie wojny jako statek strażniczy, minowy, lub poławiacz min. Ob. Min (morskich) poławiacze.

Trawnik, przestrzeń pokryta stale lub przejściowo zbiorowiskiem roślinnem o przewadze traw (ob.), nie podlegająca uprawie mechanicznej. W zależności od sposobu użytkowania t. dzieli się na łąki, produkujące suszoną paszę zapasową (siano) i pastwiska, spasane przez inwentarz doraźnie, ze względu zaś na odległość okresu użytkowania dzieli się na trwałe oraz przejściowe, t. j. jedno lub kilkuletnie łąki lub pastwiska w obrębie zmianowania płodów (ob. Płodozmian). T. w ściślejszem pojęciu odnosi się do przestrzeni obsiewanych trawami w parkach i ogrodach raczej dla efektu estetycznego (trawniki, gazony zielone, murawa, skwery, łąki parkowe i t. p.). Por. art. Łąka, Ogród, Pastwiska, Pasza.

1. Kłosek pszenicy. 2. Pojedynczy kwiat pszenicy. h. i d. plewy, v. plewki, n. znamiona, r. najwyższe plewy, w których pachwinach nie wytwarzają się kwiaty.

Trawy (Gramineae), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Glumiflorae. Pęd tworzy t. zw. źdźbło (culmus), złożone z pustych międzywęźli (internodia) i pełnych węzłów. Dzięki rozgałęzianiu się u nasady, jedna i ta sama roślina może wytworzyć parę źdźbeł. Liście w dolnej swej części tworzą pochwę (vagina), otulającą najbliższy węzeł. Między blaszką a pochwą występuje u wielu traw języczek (ligula). Kwiatostanem kłos lub wiecha, złożona z poszczególnych drobnych kwiatostanów, t. zw. kłosków (spicula, locusta). U kukurydzy kwiatostanem żeńskim jest kolba. W kłosku na zewn. występują plewy (glumae), dalej plewki (paleae), z tych dolna opatrzona niejednokrotnie ością. Wśród nich zawarty kwiatek składa się z reguły z trzech pręcików i jednego słupka opatrzonego dwoma, rzadziej trzema znamionami. Za szczątkowy okwiat uważa się rozwieracze (lodiculae), które w czasie kwitnienia otwierają plewy i plewki, pozwalając wydostać się na zewn. pręcikom i znamionom słupka. Zwykle mają t. kwiaty obupłciowe, czasami jednopłciowe (kukurydza). — Owocem ziarniak (caryopsis). Przy naturalnem rozsiewaniu się funkcjonują plewy i plewki jako aparaty lotne lub też czepne. Nasiona bogate w endosperm (bielmo), do którego przylega zarodek. Posiada on tarczkę, zapomocą której zużywa materjały zapasowe, nagromadzone w bielmie. Kiełek otacza początkowo pochewka kiełkowa (coleoptile), zaś korzonek pochewka korzonkowa (coleorrhiza).

T. występują na całej ziemi; w strefie umiarkowanej półkuli płn. występują najliczniej gatunkowo, podczas gdy okolice równika ubogie w gatunki, bogate są w osobniki. T. rosną na łąkach, pastwiskach oraz jako podszycie leśne. T. sawann i stepów charakteryzują się wysokim wzrostem i ostremi liśćmi. W krajach tropikalnych drzewiasta t. bambus tworzy zarośla. T. uprawne (zboża) znane obecnie tylko z hodowli. Kopalne t. znane dopiero z trzeciorzędu.

Źdźbła oraz liście traw impregnuje często krzemionka. Sok źdźbeł oraz kłączy bogaty w cukier, który eksploatuje się tylko z trzciny cukrowej. Zboża mają endosperm (bielmo) bogaty w skrobię i białko. Niektóre trawy, jak

np. Anthoxanthum posiadają wonne składniki, np. kumarynę. Roślin lekarskich wśród traw niema. Trujących niewiele, np. Lolium temulentum lub Stipa inebrians. Niektóre szkodzą zwierzętom, np. Calamagrostis lub Molinia z powodu szorstkich, raniących liści, lub też Stipa, której nasiona wkręcają się w ciało.

T. dostarczyły człowiekowi głównego pokarmu, zbóż, poza tem są najważniejszym pokarmem dla bydła. Słoma (ob.) znalazła liczne zastosowania. Ponadto duże znaczenie dla gospodarki człowieka mają trawy, wiążące lotne piaski, n. p. Elymus arenarius. Najważniejsze rodzaje: Coix Lacrima, Zea, Sorghum, Saccharum, Panicum, Setaria, Oryza.

Trazybul (Thrasybulos), wódz ateński, obalił 411 przed Chr. w Atenach oligarchiczne rządy rady czterystu. Po wojnie peloponeskiej zorganizował demokratów ateńskich w Tebach i 403 usunął z Aten 30 tyranów, poczem nastąpiła restauracja rządów demokratycznych. 390—389 dowodził T. flotą i przywrócił wpływ Aten w Bizancjum i na wyspach. Zginął 389 w Pamfilji pod Aspendos.

Trazymeńskie jezioro (włos. Lago Trasimeno, łac. Lacus Trasimenus), bezodpływowe jezioro w prow. Perugia (Włochy), między dolinami górnego Tybru i Chiany, 259 m nad poz. morza, ze 129 km², głębokie 8 m, z 3 wysepkami. W 217 przed Chr. pobił tu Hannibal Rzymian pod konsulem Flaminiusem.

Trąba u zwierząt, wydłużony nos np. trąbowców (ob., p. też Słonie).

Trąba Mikołaj, arcybiskup gnieźn., (1358—1422), od 1404 podkanclerzy kor. należał do najzaufańszych doradców Jagiełły. W czasie narad nad „wielką wojną" 1409/11 oddał wielkie usługi; w otoczeniu króla brał udział w bitwie pod Grunwaldem, gdzie swą przytomnością umysłu i radami przyczynił się do zwycięstwa. Od 1410 arcybiskup halicki, od 1412 gnieźnieński. 1414 poseł polski na soborze w Konstancji należał do najwybitniejszych członków soboru, brany pod uwagę jako kandydat na tron papieski. W tym czasie pośredniczył w zawarciu pokoju między Francją a Anglją, bawiąc na dworze Zygmunta Luksemb. w Paryżu. Po powrocie do Polski zajął się T. uporządkowaniem polskich stosunków kościelnych, zwołując w tym celu 6. VII. 1420 synod do Wielunia, zakończony 25. IX. 1420 w Kaliszu. Postanowienia tego synodu, wydane drukiem pod koniec XV. w., a później przedrukowywane, stały się podstawą polskiego prawa kościelnego i na niem opierała się karność duchowieństwa i urządzenia kościelne polskie aż do upadku państwa polskiego. T. należy obok Jakóba Świnki i Oleśnickiego do najznakomitszych mężów stanu oraz do najwięcej zasłużonych książąt kościelnych.

Trąba powietrzna, gwałtowny wir powietrzny, przypominający kształtem trąbę (lej), spadający z chmur i podnoszący ku górze piasek i inne przedmioty (trąba lądowa), przypomina cyklony zwrotnikowe. W bardziej typowej postaci występuje to zjawisko na morzu (trąba morska), wir bowiem wsysa wodę, której wężykowaty słup podnosi się do chmury i z nią się łączy. Często towarzyszą t. błyskawice i deszcz. Wiry powodujące powstanie t. powstają w wyższych warstwach powietrza, przy ciepłem i wilgotnem powietrzu sięgają aż do ziemi. Przy średnicy 150 m są wysokie do 1.500 m.

Trąbka (włosk. tromba, franc. trompette, ang. trumpet), dęty instrument mosiężny, służący do sygnałów, rozpowszechniony głównie w muzyce wojskowej i w muzyce średniowiecznej, jako t. zw. „Clarino". W starożytności odpowiadała jej tuba. Dzisiejsza t. wentylowa, wynaleziona 1813, strojona jest głównie w F lub (wyższa) w B. Dawniejsza t. naturalna bezwentylowa była strojona w D. T. należy do instrumentów transpozycyjnych i brzmi o oktawę wyżej, niż się notuje. Rzadziej używane t. są: altowa, tenorowa i basowa, którą zastępuje puzon.

Trąbka, roślina, ob. Bignonia.

Trąboróg (Tritonium), rodzaj ślimaka morskiego o skorupie 1/2 m długiej, wrzecionowatej, zwykle szaro-brunatnej, wewnątrz różowej. Po odłamaniu końca skorupy można na niej trąbić. Najczęstszy Tr. nodiferum L. żyje w Morzu Śródziemnem i Atlantyku, oraz Tr. variegatum L. z Oceanu Indyjskiego.

Trąbowce (Proboscidea), rząd zwierząt kopytnych z jedyną dziś żyjącą rodziną słoni. Pojawiły się w górnym trzeciorzędzie i rozwinęły się w pleistocenie. W eocenie rodzina Moeritheriidae, z której przypuszczalnie rozwinęły się Paleomastodon Andr. i słonie. Dinotherium Kaup. stanowi całkiem odrębną grupę, która występuje w miocenie Afryki, Indyj i Europy. (D. bavaricum Mayer). W pliocenie był pospolity D. giganteum Kaup. do 4,5 m wys. Pokrewny Borytherium Andr. z eocenu Egiptu.

Trąd (lepra), choroba zakaźna, o powolnym przebiegu, wywołana przez Bacillus leprae. Zarazek odkryty przez G. A. Hansena. Choroba przebiega pod dwiema postaciami, jako: t. guzowaty i jako t. plamisty. Przy pierwszej postaci powstają guzy w skórze, w błonach śluzowych ust, nosa i oczu, a potem i w innych narządach; guzy te po pewnym czasie ulec mogą rozpadowi i tworzą się owrzodzenia. Przy formie plamistej, która jest łagodniejsza, powstają czerwono-brunatne plamy na skórze oraz porażenia nerwów ruchowych i czuciowych odnóży, a przez to, wskutek znieczulenia, przychodzi do owrzodzeń i zgorzeli członków. Obie formy nie są dziedziczne, lecz zakaźne przy dłuższym wspólnym pobycie. W starożytności i średniowieczu, szczególnie po wojnach krzyżowych, pochłaniał t. wiele ofiar w Europie środk. i utrzymywał się tu od XIII. do XVII. w. Już bardzo wcześnie urządzano szpitale dla trędowatych (leproseria), w których izolowano chorych. W wiekach średnich chorzy na t. nie mogli zawierać związków małżeńskich, i byli odcięci od reszty świata. Dziś t. występuje tylko sporadycznie w Europie, w krajach bałtyckich; na Wschodzie, w Ameryce i w krajach nad oceanem Spokojnym zdarza się częściej. Pewnie działających

środków przeciw t. brak, czasem występuje samowyleczenie. Międzynarodowa konferencja w sprawie t., odbyta w 1897 w Berlinie uchwaliła przymus odosobniania trędowatych.

Trądzik (acne), grupa chorób skóry, polegająca na zapalnym nacieku folikułów skóry oraz tkanki otaczającej. Powstaje wskutek zatrzymywania się wydzieliny gruczołów łojowych skóry. Jeżeli to zatrzymywanie się jest spowodowane przez ciała dostające się do folikułów z zewnątrz, mówimy o t. wywołanym sztucznie (acne artificialis), np. t. smołowy, naftowy, parafinowy. Także lekarstwa zażywane mogą wywołać t. (t. bromowy, jodowy i t. d.). T. różowaty (acne rosacea) jest chorobą skóry, polegającą na rozszerzeniu naczyń krwionośnych; umiejscawia się na nosie i policzkach, przez co występuje charakterystyczna czerwoność nosa (nos pijaków).

Trąmpczyński, 1. Włodzimierz, pisarz i publicysta pol., * 1860, wydał powieści: „Bielmo" (1897), „Ukojenie" i i.; powieści dla młodzieży (pod pseud. Topór): „W kraju mężnych Boerów"; „W służbie czarnego orła", „Psie pole" i i.; przekłady poetów niemieckich XVI.—XVIII. w. i różnych dzieł obcych (m. i. „Precz z orężem" Berty Suttner, 1898).

2. Wojciech, polityk polski, ur. 1860, studjował prawo w Berlinie i Wrocławiu; od 1886 adwokat w Poznaniu, brał żywy udział w walce o ziemię i język w zaborze pruskim; od 1900 członek Rady m. w Poznaniu, a następnie prezes koła polskiego w Radzie, od 1910 poseł do sejmu pruskiego, od 1911 do Reichstagu, bronił z całą odwagą i poświęceniem spraw polskich, a zarazem interwenjował u rządu w sprawie nadużyć okupantów w Kongresówce i na Litwie. W 1917 wydał dwa memorjały, w których wyraziście przedstawił nadużycia okupantów na ziemiach polskich. 1918—1919 członek Nacz. Rady Ludowej i prezes naczelny rejencji, od 1919 poseł na Sejm Ustawodawczy i jego marszałek, od 1922 senator i marszałek Senatu, od 1928 poseł na Sejm z listy Stronnictwa Narodowego. W broszurze „Recht muss Recht bleiben" (1907) zwalczał pruską ustawę o wywłaszczeniu Polaków.

Tre (włosk.), trzy; a tre voci, w muzyce: na trzy głosy.

Trebatjuss Caius Testa, prozaik i prawnik rzym. z I. w. przed Chr.

Trebellius Pollio, ob. Scriptores historiae Augustae.

Trebia (włos. Trebbia), prawoboczny dopływ Padu, długi 115 km. Wypływa na płn. stokach Apeninu Liguryjskiego, uchodzi powyżej Piacenzy. W 218 przed Chr. pobił tu Hannibal Rzymian, a w 1799 Rosjanie i Austrjacy pod Suworowem zadali klęskę Francuzom pod Macdonaldem.

Třebič, miasto powiat. w żupie Igława na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Igławą z 12.488 mieszk. i przemysłem.

Třebický Václav, pseudonim pisarza czeskiego, Václava Beneša, (1849—1884), autor historycznych powieści: „Zbłąkane dusze" (1879), „Królewna Dagmar" (1883) i i., a zwłaszcza nowel z czasów husytyzmu i reformacji: „Pod strzechami", „W blasku kielicha", „W jutrzni kielicha" i i.

Trebitsch-Lincoln Ignaz Timotheus, międzynarodowy agent polit., ur. 1879, żyd węgierski, początkowo chrześcijański duchowny w Kanadzie, następnie ateistyczny mówca w Anglji, tamże od 1910 członek izby posłów z partji liberałów, ogłosił 1915 w N. Jorku książkę o organizacji szpiegostwa ang., za co wydany i więziony w Anglji do 1918; 1920 prowadził agencję prasową niem. rządu Kapp-Lüttwitza, od 1925 w Chinach, przyjął buddyzm, od 1927 doradca rządu, 1929 wypłynął w Afganistanie w czasie wojny domowej. W sierpniu 1929 wydalony z Holandji z powodu podejrzeń o knowania.

Trebizonda, ob. Trapezunt.

Trecento (włos. „trzysta", skrót zam. 1300), oznaczenie w dziejach sztuki i literatury włoskiej wieku XIV. Artystów tej epoki nazywa się „trecentystami". Por. Quattrocento i Cinquecento.

Trechciński Roman, elektrotechnik polski, * 1882, prof. Politechniki warsz. (prądy słabe).

Trecy Krzysztof, pol. pedagog i działacz kalwiński, (ok. 1531—1591), po studjach i podróżach zagranicznych, założyciel i rektor szkoły kalwińskiej w Krakowie, inicjator Zgody Sandomierskiej w 1570, tłumacz Konfesji Helweckiej.

Tredegar, miasto w Monmouthshire (Anglja) z 22.461 mieszk., kopalnie węgla i huty żelazne.

Tredjakowskij Wasilij Kiryłowicz, pisarz rosyj., (1703—1769), autor pseudoklasycznych ód i elegij, tłumacz „Telemaka" Fénelona (1766, rosyj. heksametrem), stworzył teorję nowej metryki rosyjskiej („Nowa i krótka metoda pisania wierszy rosyjskich", 1735; „O starożytnej, średniowiecznej i nowej sztuce wiersza rosyjskiego", 1755), zasłużył się na polu gramatyki, pisowni i stylistyki rosyj.

Trefa (hebr.), to, co żydowskie prawo uznaje za nieczyste (stąd potoczne trefne); przeciwieństwo: koszer.

Trèfle (franc., „koniczyna"), kolor w franc. kartach do gry (ob.), odpowiada w kartach pol. i niem. „żołędzi".

Trefniś, śmieszek, błazen; nazwa pochodzi od staropolskiego trefny, w znaczeniu dowcipny, ucieszny.

Treilhard Jean Baptiste, polityk franc., (1742—1810), adwokat, 1789 członek Stanów Gener., 1793 członek komitetu ocalenia publicznego, 1795 prezydent rady pięciuset, 1798—99 członek dyrektorjatu, pomagał Napoleonowi w zamachu stanu 18. Brumaire'a, od 1802 radca stanu.

Treinta y Tres, departament w Urugwaju, nad Atlantykiem z 9.539 km² i 55.561 mieszk. Stolica T. nad Rio Olimar ma 7.700 mieszk.

Treitschke Heinrich, historyk niem., (1834—1896), od 1874 prof. w Berlinie, wydawał 1866—89 „Preussischen Jahrbücher", 1871—88 zasiadał w Reichstagu z partji narodowo-liberalnej, 1886 został historjografem państwa pruskiego. Historyk wielkiego talentu, skrajnie tendencyjny szermierz nacjonalizmu niemiec-

kiego, występował ostro przeciw Polakom i Żydom. Napisał: „Deutsche Geschichte im XIX Jhdt". (1879—94, 5 t.), „Historische u. politische Aufsätze" (1865 i n.), „Zehn Jahre deutscher Kämpfe" (1874), „Politik" (1897—98, 2 t.) i in.

Trejdosiewicz Jan, geolog polski, (1834—1900), prof. Uniw. Warsz. Nap.: „O geologji i jej postępach" (1868), „Uwagi nad poszukiwaniem pożytecznych ciał w Król. Polskiem" (1875) i i.

Trelawny Edward John, ang. oficer i pisarz, (1792—1881), zaprzyjaźniony z Shelleyem i Byronem, z którym 1823 udał się do Grecji. Napisał powieść autobiogr.: „The Adventures of a Younger Son" (1831, nowe wyd. 1890), oraz b. ciekawe „Recollections of the Last Days of Shelley and Byron" (1858, rozszerz. wyd. p. t. „Records of Shelley, Byron and the Author", 1878, 2 t., nowe wyd. 1905).

Trelleborg, to samo, co Trälleborg, ob.

Trema, 1. stan silnego zdenerwowania u mówców, artystów i t. d. z okazji publicznego wystąpienia. — 2. znak pisarski, ob. Diereza.

Trematodes, ob. Przywry.

Trembacz Feliks (T r e m b a c z e k S z c z ę s n y), budowniczy lwowski XVI. w., budował wieżę katedry wołoskiej we Lwowie (jej dalszy ciąg Krassowski, ob.), 1561 z Janem Lisem wsch. skrzydło ratusza lwowskiego, gdzie sklepienia dawał Gabrjel Quadro.

Trembecki, 1. Jakób Teodor, arjanin, † 1719, pozostawił obszerny zbiór rękopiśmienny utworów polskich poetów arjańskich, ukończony w 1675, wydany przez Brücknera (1910—11, 2 t.).

St. Trembecki.

2. Stanisław, poeta pol., * ok. 1730—37 w Ziemi Proszowskiej, † 1812 w Tulczynie, po awanturniczej młodości i podróżach zagranicznych od 1769 dworzanin króla Stan. Augusta, jego ajent polityczny, szambelan i sekretarz, towarzyszył zdetronizowanemu królowi do Grodna i Petersburga, później rezydent u Szczęsnego Potockiego w Tulczynie. Poezją, w której wzorował się na francuskim klasycyzmie, zajmował się raczej przygodnie, nietyle z powołania, ile dla zabawy, ale był znakomitym artystą w zakresie formy poetyckiej i najlepszym stylistą swej epoki. Doskonałe są jego bajki (naśladowane z La Fontaine'a), wyróżniają się niektóre wiersze polityczne i in. Największym jego utworem poemat: „Sofiówka" (1806, II. wyd. 1815 z przekładem franc. i z notami, wyd. kryt. 1914, nowe wyd. wraz z „Wyborem poezyj" oprac. Wład. Jankowski w „Bibl. Narod." 1925), opis parku w Tulczynie, wzorowany na technice Delille'a, arcydzieło stylu poetyckiego. Wyd. zbiorowe: 1806; 1822, 2 t. (zawiera objaśnienia Mickiewicza do „Sofiówki"); 1883, 2 t. (najobszerniejsze, ze wstępem Teofila Ziemby). Ważniejsze studja o T.: M. Szyjkowskiego (1912), E. Woronieckiego (S. T. jako słowianofil, 1913), St. Wasylewskiego (w tomie: „Na dworze króla Stasia", nowe wyd. 1931), M. Piszczkowskiego (1924).

Trembowla, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, położone pięknie nad rz. Gniezną, wpobliżu jej ujścia do Seretu, przy kolei: Kopyczyńce—Tarnopol, 42 km na płd.-wsch. od Tarnopola z 7.015 mieszk., młynami i cegielniami. Z zabytków przeszłości posiada T. ruiny zamku z pocz. XVII. w. T. jest bardzo starym grodem, w końcu XI. i w pocz. XII. w. była stolicą osobnego księstwa Rościsławiczów, później była związana z Haliczem. W 1389 otrzymała T. prawo magdeburskie i była do 1772 stolicą powiatu w ziemi halickiej. W XVI. i XVII. w. ucierpiało miasto ogromnie od ciągłych najazdów tatarskich. W 1675 wsławiła się T. bohaterską obroną przed dużą armją turecko-tatarską, przyczem odznaczyła się męstwem żona komendanta zamku Jana Samuela Chrzanowskiego, Anna Dorota. W 1687 zadali tu Tatarzy klęskę oddziałowi polskiemu pod Mac. Wronowskim oraz zajęli i spustoszyli doszczętnie miasto i zamek.

P o w i a t T. ma 697 km² (w tem 75,4% ról i 11,3% lasów) oraz 72.304 mieszk. (56,4% Polaków).

Tremissis (Triens 1/3), moneta złota rzymska od czasów Konstantyna W. 1/3 solidus = 8 siliquae. W V. w. najpowszechniejsza moneta złota, bita przez długi czas przez Germanów.

Tremiti, grupa wysp (S a n D o m i n o, S a n N i c o l a i C a p r a r a), 20 km od płn. wybrzeża Monte Gargano (Włochy) z 3,1 km² i 400 mieszk.

Trémoille, La, ob. La Trémoille.

Tremolit, minerał, należący do grupy amfiboli jednoskośnych, występuje w skupieniach promienistych, włóknistych lub zbitych, znanych z obszarów łupków krystalicznych. Barwy białawej, szarej lub zielonej. C. wł. 2, 9—3, 2.

Tremolo (tremolando, włosk. „drganie"), w muzyce wibracja tego samego tonu albo niezmiernie szybkie powtórzenie tych samych tonów; w orkiestrze wykonane przez skrzypce.

Tremometr, przyrząd używany w psychotechnice. (Por. t a b l. Psychotechnika I. w t. 14).

Tremor (łac.), drżenie, trzęsienie się.

Tremulant (nowołac.), w organach mechanizm, umożliwiający wibrację tonu.

Tren, powłóczysta tylna część sukni kobiecej. Po raz pierwszy wszedł w modę we Francji w poł. XIV. w. i wkrótce stał się bardzo długi (ob. tabl. Kostjumy [1] 18); wyparty w 1. poł. XVI. w. przez krynoliny, w 2. poł. XVII. w. stał się znowu modny (ob. tabl. Kostjumy

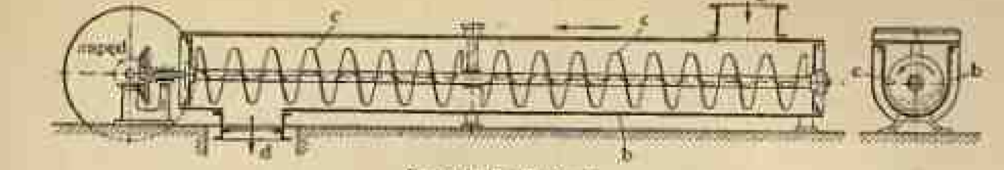

Przenośnik ślimakowy.

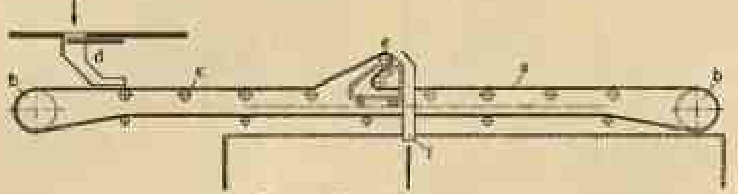

Przenośnik taśmowy.

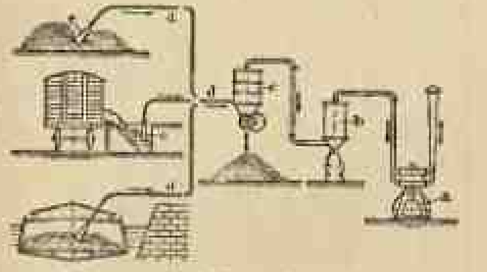

Schemat podnośnika powietrzno-ssącego.

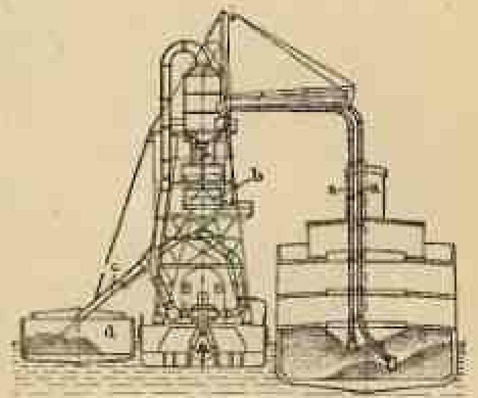

Pływający podnośnik pneumatyczny przesypuje zboże z parowca na galar.

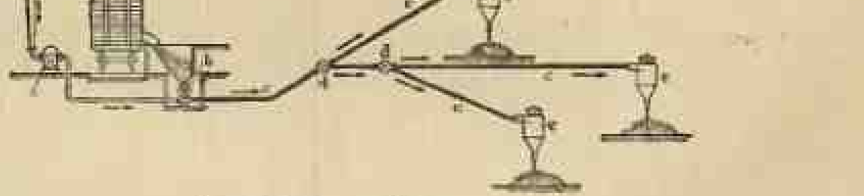

Przenośnik powietrzno-tłoczący.

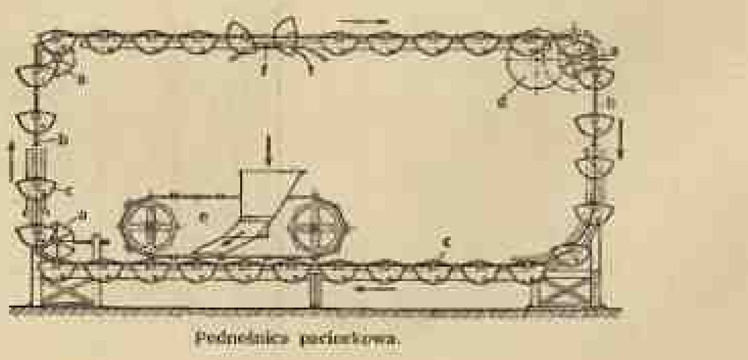

Podnośnica paciorkowa.

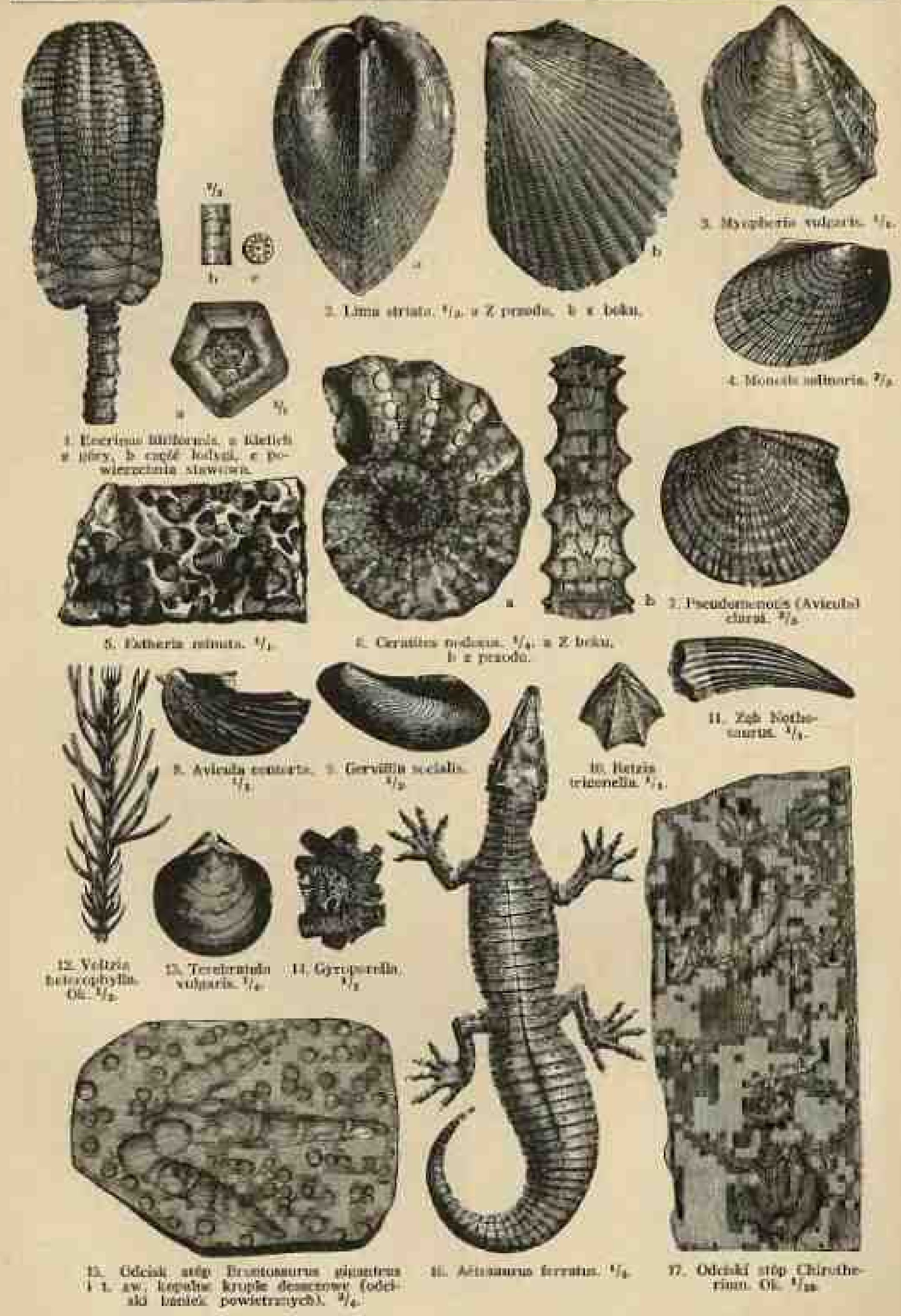

1. Encrinus liliiformis. a Kielich z góry, b część łodygi, c powierzchnia stawowa.
2. Lima striata. 1/1. a Z przodu, b z boku.
3. Myophoria vulgaris. 1/1.
4. Monotis salinaria. 2/3.
5. Estheria minuta. 1/1.
6. Ceratites nodosus. 1/4. a Z boku, b z przodu.
7. Pseudomonotis (Avicula) clarai. 2/3.
8. Avicula contorta. 1/1.
9. Gervillia socialis. 1/2.
10. Retzia trigonella. 1/1.
11. Ząb Nothosaurus. 1/1.
12. Voltzia heterophylla. Ok. 1/2.
13. Terebratula vulgaris. 1/1.
14. Gyroporella. 1/1.
15. Odcisk stóp Brontosaurus giganteus i t. zw. kopalne krople deszczowe (odciski baniek powietrznych). 1/4.
16. Aëtosaurus ferratus. 1/4.
17. Odciski stóp Chirotherium. Ok. 1/20.

[2], 10); utrzymał się do zniknięcia krynoliny, potem wystąpił znowu, w mniejszych rozmiarach w XIX. w. Wraz ze zwycięstwem krótkich sukien znikł na krótko zupełnie, od r. 1927 nosi się go znowu u sukien wieczorowych.

Trenczyn (słow. T r e n č í n), miasto powiat. na zach. Słowaczczyźnie, nad rz. Wagiem, przy kolei: Bratysława—Żylina z 10.411 mieszk., gotyckim kościołem z XIV. w., znacznym przemysłem.

Trenczyńskie Cieplice (słow. T r e n č i a n s k é T e p l i c e), wieś i zdrojowisko na Słowaczczyźnie, nad rz. Wagiem, w sąsiedztwie Trenczyna z radjoaktywnemi źródłami siarczanemi (36—42°).

Trend.

Krzywa a wykazuje wahania cen surowców przemysłowych; na jej podstawie obliczono paraboliczny trend (krzywa b.).

Trend (ang.), w nauce o konjukturze i statystyce gospodarczej zasadniczy kierunek krzywej, przedstawiającej dane zjawisko gospodarcze. Odchylenia od tego zasadniczego kierunku pozwalają w badanem zjawisku ekonomicznem odkryć wpływy konjukturalne. Amerykańska nauka o konjukturze gospodarczej wykształciła szczególnie subtelne metody obliczania t.

Trendelenburg, 1. Friedrich Adolf, filozof niem., (1802—1872), profesor w Berlinie, opierając się na filozofji Arystotelesa zwalczał zacięcie naukę Hegla. Dzieła: „Elementa logices Aristotelicae" (1836), „Logische Untersuchungen" (1840), „Naturrecht auf dem Grunde der Ethik" (1860).

2. Friedrich, chirurg niem., (1844—1924), prof. w Lipsku, podał m. i. metodę operacyjną przy zatorze (embolji) naczyń płucnych.

3. Ernst, polityk niem., ur. 1882, od 1922 szef departamentu, od 1923 podsekretarz stanu, od 1927 członek komisji dla spraw gospodarczych Ligi Narodów.

Trener, nauczyciel sportu, prowadzący ćwiczenia z zawodnikami, przygotowującymi się do zawodów.

Trenować, p. Trening.

Trengganu (T r i n g g a n u), państewko malajskie na wsch. wybrzeżu półw. Malajskiego z 15.500 km² i 153. 765 mieszk. Stolicą i głównym portem jest K w a l a T. z 12.456 mieszk.

Trening (ang. training), oznacza w sporcie ćwiczenia w celu uzyskania maksymalnej sprawności w danej konkurencji sportowej. Metody treningowe w poszczególnych gałęziach sportu są nieraz bardzo skomplikowane i dotyczą również diety i trybu życia sportowca.

Trenodja, starogrecka pieśń żałobna, przy uroczystościach pogrzebowych.

Trent, rzeka w środk. Anglji, długa 274 km. Wypływa z gór Pennińskich, jest żeglowna 131 km, a uchodzi do Humber. Kanał Grand Trunk łączy ją z Mersey. Dopływy: Dove, Derwent, Idle oraz Tame i Soar.

Trente et quarante (franc. „trzydzieści i czterdzieści"), hazardowa gra w karty, powstała z „Rouge et Noir".

Trentepohlia Mart. (Chroolepus Ag.), glon należący do Chlorophyceae, żyjący poza środowiskiem wodnem, tworzy pokrywy na mokrej korze drzew, murach itd. C. iolithus Ag. w górach, na kamieniach, wydaje woń fiołków.

Trentino, nazwa Trydentu i płd. Tyrolu.

Trento, włoska nazwa Trydentu.

Trenton, stolica stanu New Jersey (Ameryka płn.), nad rz. Delaware oraz kan. Delaware i Raritan ze 139.000 mieszk. (9.000 Polaków) i znacznym, wszechstronnie rozwiniętym przemysłem. W 1776 pobił tu Waszyngton Anglików.

Br. Trentowski.

Trentowski Bronisław, pol. filozof i pedagog, (1808—1869), pochodził z Podlasia, był nauczycielem w prowincjonalnej szkole. 1831 brał udział w powstaniu, następnie osiadł w Niemczech. Studjował filozofję we Fryburgu i Badenji. W dziełach przedstawił T. w wyczerpujący sposób swój pogląd na świat. Głównem dążeniem jego filozofji była uniwersalność. Nie odpowiadał mu realizm ani idealizm, usiłował przejść do syntezy. Podkreślał przeciwieństwo pomiędzy narodami germańskiemi (skłonnemi do idealizmu) i romańskiemi (skłonnemi do realizmu), a Słowianami; usiłował torować drogę dla syntezy słowiańskiej. Dzieła: „Grundlage der universellen Philosophie" (1837), „Vorstudien zur Wissenschaft der Natur" (1840), „Chowanna" (1842, 2 t.), „Myśli" (1844), „Demonomanja" (1844—45), „Wizerunki duszy narodowej" (1847, pod pseudonimem O j c z y ź n i a k a), „Przedburza polityczna" (1848); po śmierci wyszedł „Panteon wiedzy ludzkiej" (1873—81, 3 t.). — Por. t. 13, str. 262.

Treny, poezje nagrobne, poświęcone pamięci zmarłych, znane w różnej formie u starożytnych, zwłaszcza p. n. epicedjów (smutki) lub threnów (narzekania, lamenty), rozpowszechnione w poezji rzymskiej i humanistycznej. W poezji pol. słynne są „Treny" Jana Kochanowskiego (ob.) na śmierć córki Urszulki (wyd. 1580), cykl 19 poematów, arcydzieło poety i literatury polskiej. Kochanowski miał licznych naśladowców, jak Klonowicz, Tobiasz Wiszniowski, Stan. Grochowski, Wacław Potocki i i. aż do Kniaźnina. — Por. też Treny Jeremjasza.

Treny Jeremjasza (hebr. „'echah", łac. „Threni"), księga St. Test. z l. 586—538 przed Chr., niesłusznie przypisywana prorokowi Jeremjaszowi. W rozdz. 1, 2 i 4 zawarte są skargi z powodu upadku Jerozolimy; rozdz. 5-ty, o tej samej treści, jest rodzajem wspólnych publicznych pieśni żałobnych (skarg); rozdz. 3-ci jest skargą jednego człowieka. — W rozdz. 1 do 4-go poszczególne wiersze ułożone są alfabetycznie i zawierają po pięć stóp, rozdz. 5 składa się z wierszy sześciostopowych, przyczem każda stopa wierszowa oddzielona jest od innych.

Trenzla, lekka uździenica sportowa, ob. Rząd koński.

a b

Trepanacja.

a. Czaszka, trzykrotnie trepanowana, b. piła do kości używana przez Kabylów.

Trepanacja (greck. trypanon, łac. trepanum, „wywiertnik, trepan"), operacja polegająca na otwarciu kości czaszki. (Por. Mózgu chirurgja). Zabieg ten stosują także niektóre ludy pierwotne dla celów leczniczych wzgl. z zabobonu: odtłukują kawałki kości (zwykle ciemieniowej) wielkości talara. Liczne są znaleziska czaszek ze śladami t. z młodszej epoki kamiennej Europy i z grobów epoki przedkolumbowej w Ameryce płd. Znana jest t. u Guanchów, Berberów, Serbów i Melanezyjczyków.

Trepang (franc. bêche de mer), gotowane i suszone, lekko wędzone ogórki morskie, spożywane w Japonji i Chinach, jako przyprawa do potraw i jako Aphrodisiacum.

Trephine, wywiertnik albo trepan ręczny, instrument używany do trepanacji czaszki. O. Trepanacja.

Trepka Ostafi, pol. pisarz reformacyjny, um. 1559, tłumacz protestanckich dzieł religijnych (1556—57).

Tréport, Le, miasto i miejscowość kąpielowa w depart. Seine-Inférieure (Francja), nad kanałem La Manche z 5.719 mieszk.

Trepow, 1. Dimitrij Feodorowicz, generał ros., (1855—1906), brał udział w wojnie tureckiej 1877, 1905 generalgubernator Piotrogrodu.

2. Aleksander Feodorowicz, polityk ros., (1862-1928), 1915 minister komunikacji, 1916/17 prezes rady ministrów.

Tres Cruces, szczyt w Kordyljerach, na płd. krańcu Puna de Atacama, wys. 6.620 m.

Tres faciunt collegium (łac.), „trzech stanowi kolegjum", zasada prawna, wedle której najmniej trzy osoby mogą stanowić kolegjum orzekające prawomocnie.

Tres Forcas, 1. (Rased-Deir), przylądek na śródziemnomorskiem wybrzeżu Marokka. 2. (Tres Puntas, Three Points), przylądek na ang. Złotem Wybrzeżu.

Tres Marias, grupa wysp na Pacyfiku, przed zatoką San Blas z 250 km². Wyspa Maria Madre, ma 232 km² i 100 mieszk.

Tresić-Pavičić Ante, poeta chorw., ur. 1867, wielostronny liryk („Głosy Adrjatyku", 1891, „Róże i hiacynty", 1900, „Fale myśli i uczuć", 1903), nowelista („Zwycięstwo siły", 1898, „Moc miłości", 1901) i dramaturg („Simeon Wielki", 1898, „Katarzyna Zrinjska", 1899, „Finis rei publicae", 1902, „Wygnanie Cycerona", 1909, „Kato z Utyki", 1911, „Herod", 1910, i t.).

Tresura, przyuczanie zwierząt dla celów gospodarczych (psów do polowania, koni do pociągu i t. d.) lub pokazowych. Poza tem t. zw. poskramiacze (dompteur) tresują i poskramiają zwierzęta, zwłaszcza dzikie dla przedstawień cyrkowych i t. p. Por. też Jazda konna.

Treść, w logice przeciwieństwo zakresu pojęcia, przeciwieństwo formy. W estetyce osnowa, wątek.

Treter, 1. Tomasz, ksiądz, pisarz polsko-łaciń., malarz i rytownik, (1547—1610), współpracownik Hozjusza, przebywał 25 lat we Włoszech, napisał m. i. sto ód p. t. „Theatrum virtutum D. Stan. Hosii" (wyd. 1685), „De episcopatu et episcopis ecclesiae varmiensis" (wyd. 1685), przekład laciński Peregrynacji Jerozolimskiej Radziwiłła Sierotki (1602).

Ryciny T. są przeważnie ilustracjami do wydawanych wtedy dzieł, np. 100 rycin do „Theatrum virtutum Cardinalis Hosii" (Rzym, 1588), 40 rycin do bardzo rzadkiego dzieła „Regum Poloniae Icones" (Rzym, 1591), do „Pontificum Romanorum, Effigies" (Rzym, 1580), i in. Z prac malarskich T. znane portrety królów polskich, „Złożenie Chrystusa do Grobu" (1600) i i.

2. Maciej Kazimierz, pisarz pol., (1623—1692), bratanek poprz., dobry stylista, autor dzieł pobożnych, z których najważniejsze: „Cudotworne dzieła Przenajśw. Boga Rodzicy Panny" (1683).

3. Mieczysław, polski historyk i krytyk sztuki, * w 1883, kustosz Muzeum im. Lubomirskich we Lwowie, docent historji sztuki Politechniki lwowskiej i uniwersytetu warszawskiego. Wydał przewodnik po Muzeum Lubomirskich, rozprawę o Stattlerze, o muzeach współczesnych i i. Pisuje krytyki z dziedziny sztuki współczesnej.

4. Bogdan, pol. malarz i architekt, * w 1886, kształcił się w Akademji krakowskiej; 1928 docent wydziału architektury w Akademji krakowskiej, 1930 prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, 1931 konserwator zabytków sztuki w Krakowie. Projektował kilimy, meble.

Tretiak, 1. Józef, pol. historyk literatury i krytyk literacki, (1841—1923), od r. 1894 prof. hist. literatury małoruskiej w uniw. Jagiell., od r. 1888 członek Akad. Umiej. Najpierw pisał utwory poetyckie („Z pogańskich światów", 1870, „Królewska para", 1871) i powieściowe („Pamiętniki Daniela", 1873, „Mazurek Szopena", 1877). Główne dzieła krytyczne: „Mickiewicz w Wilnie i Kownie" (1884, 3 t.; nowe oprac. p. t. „Młodość Mickiewicza 1798—1824", 1898, 2 t.; nadto: „Adam Mickiewicz w świetle nowych źródeł 1815—1821", 1916), „Historja Wojny Chocimskiej 1621 roku" (1889, nowe wyd. 1920), „Kornel Ujejski" (1893), „Szkice literackie" (2 serje, 1896 i 1901), „Juljusz Słowacki" (1904, 2 t., monografja ta wywołała liczne głosy polemiczne), „Najświętsza Panna w poezji polskiej" (1904), „Mickiewicz i Puszkin" (1906, studja i szkice), „Bohdan Zaleski" (1911—14, 3 t., monografja źródłowa), „Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unji Brzeskiej" (1912), „Dawna poezja ruska" (1918; w t. XXII. „Encyklopedji Polskiej"), „Finis Poloniae! Historja legendy maciejowickiej" (1921), „Kto jest Mickiewicz" (1921, szkice), „Adam Asnyk jako wyraz swojej epoki" (1922, szkice). Opracowania wydań utworów Mickiewicza, Brodzińskiego, Zaleskiego i Goszczyńskiego. W r. 1913 wydano ku uczczeniu T. „Pamiątkową księgę" (tamże charakterystyka przez Tad. Grabowskiego).

2. Andrzej, współcz. anglista pol., ur. 1886, prof. uniw. warszawsk., oddzielnie wydał: „Literatura angielska w okresie romantyzmu" (1928), „Lord Byron" (1930); opracował w „Bibljot. Narod." Szekspira: „Burzę" (1921), „Makbeta" (1921), „Hamleta" (1922), „Króla Lira" (1922), „Otella" (1926), Byrona: „Powieści poetyckie" (1924) oraz „Manfreda" i „Kaina" (1928), W. Scotta: „Waverley" (1929).

Treuga Dei, ob. Pokój Boży.

Trevano Giovanni, architekt włoski, um. po 1636, architekt nadworny Zygmunta III., przybył do Polski z początkiem XVII. w. Prowadził roboty na Wawelu, 1609 z G. B. Petrenim rozszerzył klasztor na Zwierzyńcu, budował 1619 ukończony kościół św. Piotra w Krakowie, 1619—1621 miał przebudować pobliski kościół św. Marcina. Uchodzi za twórcę kościoła w Spytkowicach. W Krakowie prócz robót dla króla stawiał kamienice.

Trevelyan, 1. Sir George Otto, pisarz i polityk ang., (1838—1928), od 1865 członek izby posłów z partji liberałów, 1882—84 sekretarz stanu dla Irlandji, usunął się z życia publicznego 1897. Ogłosił m. in.: „The Life and Letters of Lord Macaulay" (1876, 2 t.).

2. George Macaulay, historyk ang., ur. 1876, od 1927 prof. historji nowoż. w Cambridge, napisał m. in.: „Life of John Bright" (1913, 2 wyd. 1925), „Recollections of an Historian" (1919), „British History in the Nineteenth Century" (1922), „History of England" (1926).

Treviglio, miasto w prow. Bergamo (Włochy), przy kolei: Medjolan—Werona z 18.115 mieszk. i przemysłem.

Treviranus Gottfried Reinhold, polityk niem., ur. 1891, 1909—1919 oficer marynarki, od 1921 dyrektor izby roln. w Lippe, od 1924 członek Reichstagu z partji narodowo-niem., 1929 twórca i przywódca zjednoczenia konserw.-ludowego. W marcu 1930 jako minister bez teki odsłonił się swemi mowami, atakującemi obecną granicę polsko-niem.

Treviso, stolica prowincji T. w Wenecji (Włochy), nad rz. Sile, przy kolei: Udine—Wenecja z 57.948 mieszk. Posiada wiele zabytków architektury (m. in. katedra z XV—XVI. w.), 2 muzea i znaczny przemysł.

Trévoux, miasto we Francji (dep. Ain), słynne w literaturze z „Journal de T." „Mémoires de T.", wyd. przez jezuitów (1701—82) przeciw szkole filozoficznej.

Trewir (niem. Trier), stolica rejencji w Nadrenji (Niemcy), nad rz. Mozelą, przy kolei: Saarbrücken—Koblencja z 58.140 mieszk., mnóstwem zabytkowych budowli, wśród których nie brak szczątków budowli rzymskich, szeregiem muzeów i instytutów naukowych oraz wszechstronnie rozwiniętym przemysłem i handlem.

T. został założony za panowania ces. Augusta (Augusta Treverorum), w III. w. był siedzibą cesarzy, a od X. w. należał do arcybiskupów, którzy mieli od XIII. w. godność elektorów. Prawo miejskie otrzymał T. w 1161, w 1473—1797 istniał tu uniwersytet.

Trewirowie, plemię celtyckie w belgijskiej Galji, poddali się dobrowolnie Cezarowi, ale 54, 29 przed Chr. i 21 po Chr. wywołali powstanie. Ich stolicą była Augusta Treverorum (Trewir).

Trębacz, w wojsku grajek sygnałowy, szeregowiec, przy sztabach podoficer. Pułki kawalerji posiadają kapele złożone wyłącznie z trębaczy.

Trębacz Maurycy, malarz pol., * w 1861, kształcił się w Warszawie u Gersona i Kamińskiego, w Akademji krakowskiej i w Monachjum. Główne dzieła: „Samarytanin", „Rekonwalescentka", „Cymbalista", „Tryptyk z życia żydów" i i.

Trębicki, 1. Antoni, polityk i agronom pol., (1764—1842), członek Sejmu Czteroletniego z Inflant, obrońca Konstytucji 3-go maja, wsławił się swemi pismami politycznemi i rolniczemi, m. in.: „Prawo polityczne i cywilne Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego, to jest nowy zbiór praw obojga narodów od r. 1347, aż do teraźniejszych czasów" (1789/91, 2 t.), „O gospodarstwie w ugorze" (1824).

2. Władysław, polski bibljograf i historyk literatury, (1806—1861), z pism jego, druk. w czasopismach, najważniejsze uzupełnienia bibljografji Jochera; wydał Diarjusz Eljasza Pielgrzymowskiego (1846).

Trędownik, roślina, ob. Scrophularia.

Trędownikowate, ob. Scrophulariaceae.

Trętwian, roślina, ob. Tetragonia.

Triada (z grec.), trójka; triadyczny system numeracji, system pisania liczb przy zasadzie 3, zamiast 10.

Triada, w muzyce: zestawienie trzech zasadniczych akordów, trójdźwięków: tonicznego, subdominantowego i dominantowego.

Trializm, plan reprezentowany w Austrji przez następcę tronu Franciszka Ferdynanda, zmierzający do przekształcenia Austro-Węgier w monarchję składającą się z trzech równorzędnych państw: Austrji, Węgier i obszarów Słowian południowych.

Triangle (z łac. „trójkąt"), t r i a n g u l, instrument perkusyjny, w kształcie trójkąta z prętu mosiężnego lub stalowego, uderzany sztabką wydaje dzwonkowaty głos.

Triangulacja, metoda mierzenia większych obszarów, polegająca na podzieleniu obszaru na przylegające do siebie trójkąty (s i e ć t r i a n g u l a c y j n a). Wierzchołki tych trójkątów, zw. p u n k t a m i t r i a n g u l a c y j n e m i oznacza się w terenie, przez zbudowanie widocznych zdaleka sygnałów (zwykle w kształcie drewnianych wieżyczek). Jeden bok jednego z trójkątów mierzy się bardzo dokładnie, poczem mierzy się tylko kąty trójkątów, a wszystkie odległości wyznacza się rachunkiem trygonometrycznym.

Triangulum, świeca trójdzielna, symbol Trójcy św., zapalana po kościołach w Wielką Sobotę po święceniu ognia.

Trianon, dwa pałacyki w Wersalu: L e G r a n d—T., zbudowany w 1687—8 przez Ludwika XIV, dla pani de Maintenon, L e P e t i t—T., 1766 przez Ludwika XV. (ulubione miejsce pobytu Marji Antoniny). W wielkiej galerji Grand. T. podpisano 4-go czerwca 1920 traktat pokojowy Koalicji z Węgrami.

Triarchja (z grec.), rządy trzech, triumwirat.

Triasowa formacja (t r i a s; ob. t a b l. poza tekstem), najstarsza z formacyj mezozoicznych (p. Geologiczne formacje) rozpoznana najpierw w Niemczech, gdzie wprowadzono podział na trzy części: p s t r y p i a s k o w i e c, odpowiadający t. dolnemu, w a p i e ń m u s z l o w y, odp. t. średniemu i k a j p e r, obejmujący warstwy górnotriasowe. Później dopiero poznano dokładniej t. w Alpach, gdzie jest on wykształcony w facji morskiej. W f. t. występują pokłady soli kamiennej, gipsu, węgla (w płn. Ameryce, Chinach i Alpach), kruszców cynku, ołowiu, żelaza, złoża gipsu i kamieni budowlanych.

W N i e m c z e c h formacja ta zajmuje znaczne obszary zwłaszcza w płd. i środk. — Podobnie do t. niemieckiego wykształcony jest t. w A l z a c j i i L o t a r y n g j i. — Nieznaczne tylko różnice wykazuje wykształcenie t. w A n g l j i, gdzie brak wapienia muszlowego. — Odmiennie wykształcone są utwory triasowe w A l p a c h, zwłaszcza w obszarze wschodnim, stąd też obok facji g e r m a ń s k i e j wyróżniamy fację a l p e j s k ą. — W wykształceniu alpejskiem jest również trias na W ę g r z e c h (Góry Bakońskie), w Karpatach, w Alpach Apuańskich koło Carary (gdzie występują znane marmury wieku dolno- i średniotriasowego), na półwyspie Bałkańskim, wreszcie na Krymie i Kaukazie.

W P o l s c e t. wykształcony jest zarówno w facji alpejskiej (Tatry), jak i w facji germańskiej (reszta Polski). W t. Tatr zostały wyróżnione dwa typy utworów, a m. serji r e g l o w e j, czyli d o l n o t a t r z a ń s k i e j i w i e r c h o w e j, czyli górnotatrzańskiej. W tej ostatniej t. jest naogół słabo rozwinięty (czerwone piaskowce i łupki, nieliczne wapienie); w serji reglowej na czerwonych łupkach leżą dolomityczne wapienie, znane np. z doliny Strążyskiej, a ze skamielin zawierające Terebratula vulgaris, Encrinus. Wieku średnio-triasowego są dolomity choczańskie (od szczytu Chocz), dawniej zaliczane do kredy. W kajprze charakter osadów zbliża się do facji germańskiej, tworzą się iły i piaskowce pochodzenia lądowego, wreszcie w piętrze retyckiem następuje nowy zalew morza, obok ciemnych łupków i niebieskawych wapieni, zdarzają się wapienie koralowe. Podobnie, jak w Tatrach, wykształcony jest i t. w Pieninach. — Na Górnym Śląsku i w Krakowskiem najniższym utworem triasowym są lądowe zlepieńce myślachowickie (od Myślachowic k. Chrzanowa), na których leżą tufy porfirowe, względnie czerwone iły i piaskowce. W Górach Świętokrzyskich dolny t. wykształcony jest w postaci piaskowców przy nieznacznej ilości iłów. Z końcem dolnego t. (r o e t h) następuje zalew morski od zachodu, jak tego dowodzi obecność wapieni dolomitycznych z fauną morską w Krakowskiem i Górach Świętokrzyskich. W Krakowskiem ponad wapieniem falistym znajduje się dolomit kruszconośny z rudami cynku, ołowiu i żelaza, wydobywanemi przedewszystkiem koło Bytomia, Bolesławia, Olkusza i Chrzanowa. W górnym t. występują pokłady węgla, głównie w okolicy Blanowic (węgiel blanowicki). Głębokie wiercenia w Szubinie i w płd. części Wielkopolski stwierdziły również obecność utworów triasowych.

R e s z t k i o r g a n i c z n e w t. są bardzo różnorodne. Rośliny występują niemal wyłącznie w pstrym piaskowcu, są to odciski kalamitów, cykasów, szpilkowych, — z tych ważny rodzaj Voltzia. W alpejskich wapieniach rafowych w dużych ilościach występują wodorosty Diplopora i Gyroporella. Więcej jest form zwierzęcych: ze szkarłupni w środkowym t. występuje Encrinus liliiformis, z członkonogów Estheria minuta, z ramienionogów Terebratula vulgaris i Retzia (Tetractinella) trigonella. Liczne są małże, jak Gervillia socialis, Myophoria vulgaris, Lima striata, Avicula contorta, Pseudomonotis clarai i Monotis salinaria. Ślimaki naogół są mniej ważne, o wiele większe natomiast znaczenie mają głowonogi (jak np. Ceratites nodosus). Z ryb występują żarłacze i kostnołuskie, czego dowodem resztki kości i zębów. Płazy triasowe są naogół dalszym ciągiem form permskich, często są również gady, po których zachowały się niekiedy całe szkielety. Zagadkowem zwierzęciem było Chirotherium, znane z częstych śladów w pstrym piaskowcu.

Tribolo, właśc. N i c c o l o P e r i c o l i, rzeźbiarz włoski, (1485—1550), uczeń J. Sansovina, jest twórcą rzeźb fasady San Petronio w Bolonji, Santa Casa w Loreto i San Antonio w Padwie, wykonał grobowiec papieża Hadrjana w Santa Maria dell' Anima w Rzymie.

Tribometr (grec.), przyrząd do mierzenia tarcia (ob.).

Tribonianus, rzymski prawnik, um. 544 po Chr., przewodniczący komisji, która przygotowała Corpus iuris (ob.).

Tribrachys (greck.), miara wierszowa, składająca się z trzech krótkich stóp: ◡◡◡.

Tribulus Tourn. (b u z d y g a n e k), zioła z rodziny Zygophyllaceae mają parzysto-pierzaste liście, kwiaty osadzone na długich szypuł-

Rośliny trujące

1. Naparstnica purpurowa (Digitalis purpurea), 2. Bieluń dziędzierzawa (Datura stramonium), 3. Psianka czarna (Solanum nigrum), 4. Wilcza jagoda (Atropa Belladonna), 5. Lulek czarny (Hyoscyamus niger), 6. Wilcze łyko (Daphne mezereum), 7. Szczwół plamisty (Conium maculatum), 8. Czworolist pospolity (Paris quadrifolia).

kach i pięciokanciaste owoce; rosną w krajach ciepłych. T. terrestris L. z krajów śródziemnomorskich niebezpieczny dla zwierząt, ponieważ kolczaste owoce ranią im nogi.

Tribuna, 1. dziennik faszystowski, wych. w Rzymie, założ. 1882. — 2. Dziennik liberalny, wych. w Madrycie, z obszerną częścią literacką, założ. 1912.

Tribune des peuples (T r y b u n a l u d ó w), francuskie czasopismo polityczne, redagowane w 1849 w Paryżu przez Adama Mickiewicza. Zbiorowe wydanie artykułów Mickiewicza po franc. 1907, w przekładzie pol. 1907 i 1921 (w „Biblj. Narod.", oprac. kryt. E. Haecker).

Tribus (łac.) 1. Trzy starorzymskie oddziały wojskowe; 2. później okręgi terytorjalne, zorganizowane rzekomo przez Serwjusza Tuljusza. Od 241 przed Chr. były 4 t. miejskie (t. urbanae) i 31 wiejskich (t. rusticae). Na k o m i c j a c h t r y b u s o w y c h pod przewodnictwem trybunów ludu zapadały uchwały plebejuszów, a później ogółu obywateli.

Triceps (musculus t., łac.), mięsień trójgłowy ramienia.

Trichiasis (grec.), podwinięcie rzęs, zwrócenie rzęs ku oku, powstaje przy zapaleniu brzegu powieki, może zranić rogówkę. Rzęsy takie należy usunąć, ewent. w drodze elektrolizy.

Trichilia L. (t r ó j n a t k a), drzewa lub krzewy z rodziny Meliaceae rosną w tropikalnej Ameryce i Afryce. T. emetica Vahl. z Afryki dostarcza z nasion żółtawego tłuszczu, który służy tubylcom na pokarm, w Europie do wyrobu mydła.

Trichinella, ob. Trychina.

Trichinosis (grec.), włośnica (ob.).

Trichocaulon, roślina należąca do rodziny Asclepiadaceae, pochodzi z Afryki, wyglądem zewn. podobna do kaktusa.

Trichocysty, organa obronne wielu wymoczków, wyrzucane w postaci nitki.

Trichoglossus, papuga, ob. Papugi.

Trichomonas Donné, rodzaj wiciowca pasorzytnego z 3—5 witkami na przednim końcu i błoną falującą. U człowieka nieszkodliwe, np. vaginalis Donné, ob. tabl. Protozoa.

Trichophytiasis (grec.), choroba, wywołana przez grzybek strzygący, jak np. liszaj wyłysiający. Por. Trichophyton.

Trichophyton, grzybek strzygący z rodz. Fungi imperfecti, pokrewny Oospora, wywołujący u ludzi i zwierząt wypadanie włosów (trichophytiasis).

Trichoplax, ob. Mesozoa.

Trichoptera (c h r ó ś c i k o w a t e), rząd siećiarek. Skrzydła owłosione, czasem z łuskami, tylne błoniaste, wachlarzowate, przednie zabarwione ze zmiennym rysunkiem. Narzędzia pyszczkowe słabe, gryząco-liżące. Żyją wpobliżu wody na roślinach, latają o zmroku. Jaja w bryłkach śluzu składane do wody. Larwy gąsienicowate budują domki z części roślinnych, piasku, kamyków, muszelek itp. w postaci rurek. Materjał i kształt stały dla domków różnych gatunków. Domki te noszą ze sobą. Inne przędą misterne sieci, w które łowią pokarm, zwykle roślinny. Poczwarka zamknięta w domku. Żyją w wodach stojących, inne w górskich

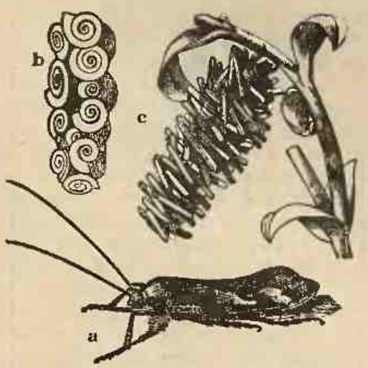

Bagnówka (Limnophilus rhombicus).
a. Owad, b. i c. domek gąsienicy.

potokach. B a g n ó w k i np. Limnophilus rhombicus L. 15 mm dł. z żółtemi skrzydłami z okienkami. Największy c h r ó ś c i k w i e l k i (Phryganea grandis L.) o rozpiętości 6 cm. U nas ok. 300 gat.

Trichorrhexis (grec.), rozszczep włosa węzłowaty.

Trichosurus, ob. Phalangeridae.

Trichotomja (greck.), w logice podział na trzy wyłączające się grupy; zbyt subtelna analiza rzeczy nieważnej, „dzielenie włosa na trzy części".

Trichotrachelidae, rodzina nicieni, żyją w jelicie ciepłokrwistych kręgowców. U człowieka trychina i włosogłówka.

Trichozy, choroby skórne, polegające na zboczeniach w poroście włosów.

Tricinium (łac.), w XVI. w. kompozycja do śpiewu na trzy głosy (a cappella).

Tricius Aleksander Jan, malarz krakowski XVII. w.; był malarzem nadwornym królów polskich w l. 1657—1698. Z dzieł T. na pierwszy plan wybijają się portrety; 6 z nich (wł. Uniw. Jagiell.) przedstawia Władysława Jagiełłę, królową Jadwigę, Jana III., biskupa Piotra Tylickiego, Jerzego Lubomirskiego i Stan. Warszyckiego. T. za swe zasługi obdarzony był przez królów polskich znacznemi przywilejami.

Triclinium (łac.), starorzymski kwadratowy stół jadalny.

Tricoccae (t r ó j s i e m n e), rząd roślin dwuliściennych. Należą tutaj rośliny zdrewniałe lub zielne o liściach pozbawionych przylistków, kwiaty zwykle bez okwiatu, zawsze jednopłciowe, słupek złożony z trzech zrośniętych owocolistków. Najważniejsze rodziny: Euphorbiaceae, Buxaceae, Callitrichaceae.

Tridacna, małż, p. Przydaczniowate.

Tridacnidae, rodzina małży, ob. Przydaczniowate.

Tridens (łac.), trójząb, ob.

Tridentum, łacińska nazwa Trydentu.

Triduum (łac.), uroczystość kościelna, trwająca trzy dni. Zwą się tak w liturgji także trzy ostatnie dni Wielkiego Tygodnia.

Triennium (łac.), okres 3-ch lat.

Trientalis L. (s i ó d m a c z e k), drobne zioła z rodziny Primulaceae o jajowatych liściach i białych, gwiazdkowatych kwiatach. T. euro-

Trientalis europaea.

pea L. (s. i e ś n y) występuje w lasach szpilkowych w całej Polsce z wyjątkiem Podola i stepowego Pokucia.

Trier, ob. Trewir.

Triery (trireme, grec. „trójwiosłowce"), greckie okręty wojenne o trzech rzędach wioseł, ok. 700 prz. Chr., wyporności 100—130 tonn, zaopatrzone w załogę, składającą się z 150 wioślarzy-niewolników oraz 30—50 wojowników.

Triest (włos. T r i e s t e; słow. T r s t; Tryjest), stolica prowincji T. i miasto portowe nad zatoką Triesteńską (płn. Adrjatyk), na krawędzi Krasu w płn.-wsch. Włoszech, punkt wyjścia kolei do Wiednia, Wenecji i Poli z 250.022 mieszk. (w tem 1/10 Słoweńców). Posiada resztki budowli rzymskich i katedrę z XIV. w., 3 sztuczne porty, znaczny p r z e m y s ł okrętowy, maszynowy, metalowy i chemiczny. Ruch w porcie wynosił w 1927 r. 8,340.000 tonn rej., obecnie jednak nie odgrywa już T. jako port handlowy, tej roli, co za czasów austrjackich, z powodu utraty całego zaplecza. Z zakładów naukowych ma T. wyższą szkołę handlową (od 1920 uniwersytet), instytut nautyczny, 4 muzea i in. 8 km na płn.-zach. od T. leży zamek Miramar (z XIX. w.).

T. jest rzymską kolonją (Tergeste). W 1383—1797 i 1813—1918 należał T. do Austrji, która obecnie posiada wolną strefę w porcie.

Trieur (franc.), maszyna używana w rolnictwie i młynarstwie do oczyszczania zboża z nasion chwastów, głównie wyczki i kąkolu. Składa się z pustego walca blaszanego, osadzonego na wale obrotowym, z małem nachyleniem do poziomu. Wewnętrzna pobocznica walca posiada szereg miseczkowatych wgłębień, o kolistym przekroju. Wydłużone ziarna zbóż nie mieszczą się w tych wgłębieniach, natomiast kuliste nasiona chwastów osadzają się w nich przy obrocie walca i zostają podniesione ku górze, skąd spadają do osobnego korytka, umieszczonego wewnątrz walca, pod wałem, podczas gdy ziarna zbożowe zsuwają się po dnie walca ku wylotowi.

Trifolium, ob. Koniczyna.

Triforjum (łac.), galerja arkadkowa, biegnąca w nawie środkowej kościołów późno-romańskich i gotyckich na pewnej wysokości.

Trifunović Milos, polityk jugosłowiański, ur. 1871, 1918 minister wyznań w Serbji, a następ-

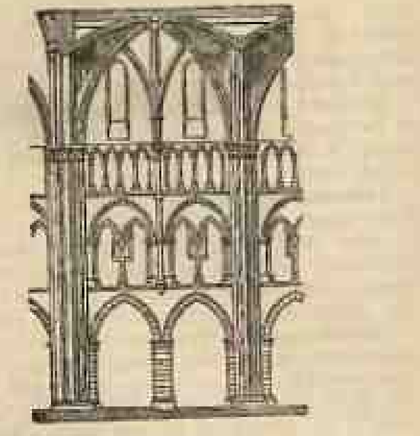

Triforjum.

nie do 1923 w Jugosławji, 1924 minister robót publicznych.

Triga (łac.), rydwan zaprzężony w 3 konie.

Trigeminus (nervus t.), nerw trójdzielny; por. Mózg.

Triggiano, miasto w prow. Bari (Włochy) z 10.208 mieszk.

Triglaw, ob. Słowiańska mitologja.

Triglidae (k u r k o w a t e), rodzina ryb kostno-szkieletowych; małe i silnie zbudowane ryby z opancerzoną głową, z dwiema płetwami grzbietowemi i 2—3 wolnemi członowanemi promieniami wielkich płetw piersiowych. Łuski małe. Mięso cenione. Koło 50 gat. w morzach ciepłych i umiarkowanych. K u r e k j a s k ó ł k a (Trigla hirundo Bl.) 50—60 cm dł., brunatna, spód różowawy. Żywi się raczkami, mięczakami i t. d. Żyje w Atlantyku i morzu Śródziemnem przy dnie, chodzi na płetwach. K. s z a r y (T. gurnardus L.), 30—60 cm dł., oliwkowo biały, jak poprzedni.

Triglochin L. (ś w i b k a), zioła należące do Juncaginaceae o trawiastych liściach, rosną na całej kuli ziemskiej. Nad Bałtykiem występuje T. maritima L. (ś. m o r s k a).

Triglaw, wapienny masyw górski w Alpach Julijskich, na granicy Jugosławji i Włoch, wys. 2.863 m, z małemi lodowcami i jeziorkami.

Trigo Felipe, powieściopisarz hiszp., (1864—1916), „hiszpański Zola", autor mocno erotycznych powieści: „La sed de amor" (1903), „La Altisima" (1907), „Sor Demonio" (1908) i i.

Trigonella L. (k o z i e r a t k a), roślina motylkowa, występuje w 70 gatunkach głównie w krajach śródziemnomorskich. W Polsce rośnie T. coerulea Desr. (k. b ł ę k i t n a) o kwiatach błękitnych, na przydrożach, na Podolu, Wołyniu, Śląsku, zawleczona lub też zdziczała. Nad morzem Śródziemnem rośnie T. foenum graecum L. owoce mają smak gorzki, woń niemiłą, w starożytności używano jej w lecznictwie oraz jako potrawy.

Trigonum (grec. łac.), trójkąt.

Trikala, stolica nomarchji T. w zach. Tessalji (Grecji), nad rz. Trikkalinos z 18.652 mieszk. oraz znacznym handlem i przemysłem.

Trigonella foenum graecum.

Trikupis, 1. Spyridion, polityk i historyk grecki, (1788—1873), poseł w Londynie i Paryżu, kilkakrotnie minister, napisał: „Historja powstania greckiego" (1853—7, 4 t.) i in.

2. Charilaos, syn poprz., polityk grec., (1832—1896), był w l. 1875—95 (z przerwami) premjerem. Pierwszy oparł politykę grecką na rozumnych podstawach gospodarczych.

Trilobitae, ob. Trylobity.

Trimurti (sanskr., „trójkształt"), synteza trzech głównych bogów neobramanizmu: Bramy, Wisznu, Sziwy.

Trinakria, staroż. nazwa Sycylji, od kształtu trójkąta.

Trindade Coelho José Joaquim, pisarz portug., (1860—1908), świetny stylista, autor wybornych powieści wiejskich, główne dzieło: „Os Meus Amores" (1890, III. wyd. 1901).

Trinidad, ang. wyspa u wybrzeża płn. Ameryki, przy ujściu Orinoco z 4.822 km² i 342.530 mieszk. Wyspa tworzy przedłużenie gór Karaibskich (945 m), posiada wulkany błotne i źródła gorące, k l i m a t tropikalny. Uprawia się trzcinę cukrową, kakao, kawę i bawełnę, a w y w o z i poza tem naftę i asfalt. Stolicą jest P o r t o f S p a i n. L u d n o ś ć tworzą murzyni, hindusey kulisi i trochę kreolów. Wyspa została odkryta w 1498 przez Kolumba, skolonizowana przez Francuzów, od 1797 należy do Anglji i tworzy od 1899 razem z Tobago kolonję korony.

Trinidad, miasto w płd.-wsch. Colorado (Stany Zjedn.), 1818 m nad poz. morza z 10.977 mieszk. i kopalniami węgla.

Trinidad de Cuba, miasto wpobliżu płd. wybrzeża Kuby z 13.463 mieszk. i wywozem cukru (port Casildo).

Trinitapoli, miasto w prow. Foggia (Włochy), przy kolei Ankona—Brindisi z 10.538 mieszk.

Trinity River, rzeka w Teksasie, długa 530 km, uchodzi do zatoki Galveston.

Trinkitat, port nad morzem Czerwonem, na płd.-wsch. od Suakimu, gdzie w 1884 mahdyści pobili wojsko egipskie.

Trino, miasto w prow. Novara (Włochy) z 10.469 mieszk.

Trio (włosk.), kompozycja przeznaczona na trzy instrumenty, zwykle utrzymana w formie sonatowej: t. f o r t e p i a n o w e na skrzypce, wiolonczelę i fortepian; t. s m y c z k o w e na skrzypce, wiolę i wiolonczelę. W muzyce organowej oznacza t. 3-głosową kompozycję na 2 manuały i pedał. W tańcach i marszach druga część o spokojnym charakterze nazywa się t r i o, gdyż w dawnej muzyce dworskiej we Francji wykonywały je dwa oboje i fagot, a więc trzy instrumenty solowe, w przeciwieństwie do pełnej orkiestry, która grała pierwszą część tańca.

Triobol, moneta trzy-obolowa (ob. Obol).

Triodia Brown (ż y g r z y c a), trawa o rozpierzchłej wiesze, rośnie we wszystkich krajach umiarkowanych. W Europie na jałowych łąkach, w lasach oraz na torfowiskach rośnie T. decumbens Beauv. (Sieglingia decumbens Bernh., i p r z y z i e m n a). Na stepach australijskich występuje T. pungens Brown., T. irritans Brown.

Triodjon (greck.), księga liturgiczna kościoła wschodniego, zawierająca wykaz codziennych nabożeństw przed Wielkanocą.

Triola (włosk.), figura muzyczna, złożona z trzech nut zamiast z dwóch, np. trzy ósemki równe wartością jednej ćwierci. Zaznacza się to cyfrą (3) umieszczoną nad nutami.

Trional, metylosulfonal (ob. Sulfonal); tworzy bezbarwne, bezwonne kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie; środek nasenny.

Triozy, aldehyd glicerynowy $CH_2(OH).CH(OH).CHO$ oraz dwuoksyaceton $CH_2(OH).CO.CH_2(OH)$, które, ze względu na podobieństwo do monosacharydów, zaliczono do grupy węglowodanów.

Tripla (dom. proportio), w muzyce mensuralnej takt trójdzielny, w którym Longa = 3 Breves, w przeciwieństwie do t. zw. S e s q u i a l t e r a, gdzie Brevis = 3 Semibreves.

Tripolitania, ob. Trypolitanja.

Tripplin Teodor, pisarz pol., (1813—1881), lekarz, zdobył wielki rozgłos „Wspomnieniami z podróży po Danji, Norwegji..." (1844, 2 t., nast. wyd. pomnoż., V. wyd. 1855, 8 t.), poczem wydał szereg bardzo poczytnych w swoim czasie powieści podróżniczych, m. i.: „Pan Zygmunt w Hiszpanji" (1852, 4 t.), „Lekarz w Szwajcarji" (1856, 4 t.), „Pamiętniki lekarza Polaka" (1855—57, 10 t.), „Wspomnienia z ostatnich podróży" (1878, 4 t.).

Tripsacum L. (s p o r z y c h a), trawa o wiechach, w których osobno stoją kwiatki żeńskie, osobno męskie. T. dactyloides L. w cieplejszych częściach Ameryki płn. dobra na paszę, hodowana także w krajach tropikalnych jako roślina ozdobna.

Triptolemos, w greck. mitol. bohater z Eleusis, który z polecenia Demetry zapoznawał ludzi z uprawą zbóż. Został sędzią w podziemiu.

Triquetrum (i n s t r u m e n t u m p a r a l l a c t i c u m), starożytny instrument astronomiczny, opisywany już przez Ptolemeusza, składający się z 3-ch liniałów, używany był do mierzenia odległości zenitalnych ciał niebieskich. T. używał m. in. M. Kopernik i Tycho Brahe. Na linijce celowniczej przymocowane

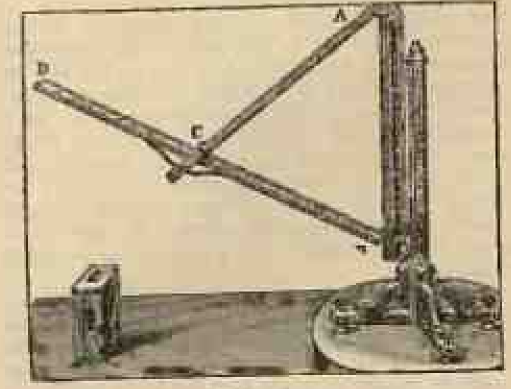

Triquetrum.

były 2 przezierniki (dioptry), służące do celowania na gwiazdę. Trójkąt CAHB jest równoramienny, AC = AB. Długość podstawy CB mierzono (po wycelowaniu na gwiazdę) na linijce BD. Odległość zenitalną gwiazdy otrzymywano z formuły: $\sin \frac{1}{2} ABC = \frac{1}{2} \frac{BC}{AB}$.

Trireme, ob. Triery.

Trisetum Beauv. (k o n i e t l i c a), trawa. W Polsce rośnie T. flavescens Beauv. (k. z ł o t a), pospolita w Karpatach oraz na niżu.

Trishagjon (greck.), trzykroć święty), w mszy św. koniec prefacji czyli t. zw. s a n c t u s, w którem celebrant wypowiada trzy razy słowo: święty.

Trismegistos, ob. Hermes Trismegistos.

Trismus (grec.-łac.), szczękościsk (ob.).

Trissino Giovanni Giorgio, włoski poeta i uczony, (1478—1550), znany jako autor „Sofonisby" (1515, druk. 1524), najdawniejszej tragedji włoskiej, odpowiadającej regułom klasycznym.

Tristan da Cunha, ang. archipelag w płd. części Atlantyku, pod 37° 6' szer. płd. i 12° 1' dług. zach. Składa się z w y s p y T. (116 km² i 140 mieszk.) i bezludnych wysp: I n a c c e s s i b l e (15,2 km²), N i g h t i n g a l e (2,7 km²) i G o u g h (Diego Alvarez, 74,9 km²). Wyspy te są wulkaniczne i górzyste (do 2329 m). Zostały odkryte w 1506, do Anglji należą od 1816. Nie posiadają administracji.

Tristan i Izolda, dwie główne postacie średniowiecznej legendy, pierwotnie celtyckiej, opracowanej w XII. w. przez poetów płn.-francuskich, następnie wprowadzonej do literatur nordyjskiej, ang., niem., hiszp., czeskiej i greckiej. Nowe opracowanie literackie franc. J. Bédiera, przekład pol. Boya-Żeleńskiego.

Tristichon (greck.), strofa trzywierszowa.

Tritagonista, w staregreckim dramacie trzeci aktor, wprowadzony przez Sofoklesa.

Triticum L. (p s z e n i c a), trawa o szczytowym kłosie, formy dzikie mają łamliwą osadkę. 1—4 kłoski, przyczem u form dzikich dolne są płone; plewy opatrzone zębem lub też ością, plewki opatrzone ząbkami, ziarniak z środkową bródą, na jednym końcu (bródka) pokryty włoskami. Z 15—20 gatunków rosnących w Europie oraz na Wschodzie 12 należy do grupy Aegilops L. Azjatyckie gatunki były pewnie wyjściowemi dla gat. hodowanych, ob. P s z e n i c a.

Tritoma, to samo co Kniphofia, ob.

Triton (traszka), p. Salamandridae.

Tritonia Ker. (Montbretia DC., t r y t o n k a), rodzaj należący do Iridaceae, liście szablaste, kwiatostany kłosowate, rośnie w płd. Afryce. Jako roślina ozdobna hodowana w wielu odmianach T. pottsi Voss.

Tritonium, ob. Trąboróg.

Tritonus, grecka nazwa kwarty zwiększonej, interwał złożony z trzech całych tonów, np. f-h. W dawnej muzyce wielogłosowej krok trytonu w melodji był zabroniony.

Tritriva, kraterowe jezioro na płn. od Tananarivo na Madagaskarze.

Triumf, w starożytnym Rzymie uroczysty wjazd zwycięskiego wodza do miasta, z pola Marsowego, przez Forum, na Kapitol. Na czele pochodu szli urzędnicy i senatorowie, dalej jeńcy, białe woły, liktorowie z rózgami uwieńczonemi wawrzynem, za nimi na wozie, zaprzężonym w 4 białe konie, t r i u m f a t o r, odziany w tunica palmata i toga picta, z berłem z kości słoniowej w lewej, a gałązką wawrzynową w prawej ręce, z wieńcem wawrzynowym na głowie. Tłumy widzów wznosiły okrzyk „Io triumphe", na Kapitolu składał triumfator ofiarę Jowiszowi, uroczystość kończyła się biesiadą. Za cesarstwa mogli odbywać t. tylko cesarze.

Triumfalne łuki, typ architektoniczny rzymski, którego istotną część stanowi monumentalna brama. Ł. t. stawiano z okazji ważnych zdarzeń dla państwa, nie wyłącznie na cześć cesarzy czy wodzów, tak, że nazwa nie jest zupełnie odpowiednia. Do najsławniejszych należą: ł. t. Tytusa i Konstantyna w Rzymie, ł. w Beneventum, w Timgadzie, w Orange, w Salonice. Zachowało się ich bardzo wiele w różnych prowincjach państwa rzymskiego, głównie z czasów od I. aż do IV. w. po Chr. Por. Rzymska sztuka.

Triumfy śmierci, ogólna nazwa licznego szeregu utworów literatury średniowiecznej o tendencji dydaktyczno-moralizującej, zarówno w jęz. łacińskim, jak i w językach narodowych. Są to rozważania na temat marności i znikomości życia ludzkiego w obliczu potężnej grozy śmierci. Forma tych utworów najrozmaitsza. Należą tu m. i. św. Bernarda myśli o śmierci, Hélinanda „Vers de la Mort", wiersze włoskie i niemieckie, starofranc. poematy „O trzech umarłych i trzech żywych", „Vado mori", „Tańce śmierci" (Danse Macabre, Danza general de la muerta, Totentanz, rozpowszechnione także w ikonografji średniow.), słynna „Visio Philiberti de contentione animae et corporis" i wywodzące się od niej „Spory duszy z ciałem", różne „Ars moriendi" (najpopularniejsza książka ówczesna), „Rozmowy człowieka ze śmiercią", tu m. i. polska „Rozmowa Mistrza ze śmiercią" (z końca XV. w.). Por. Stefan Wierczyński: „Rozmowa człowieka ze śmiercią w literaturze średniowiecznej polskiej i czeskiej" (1926).

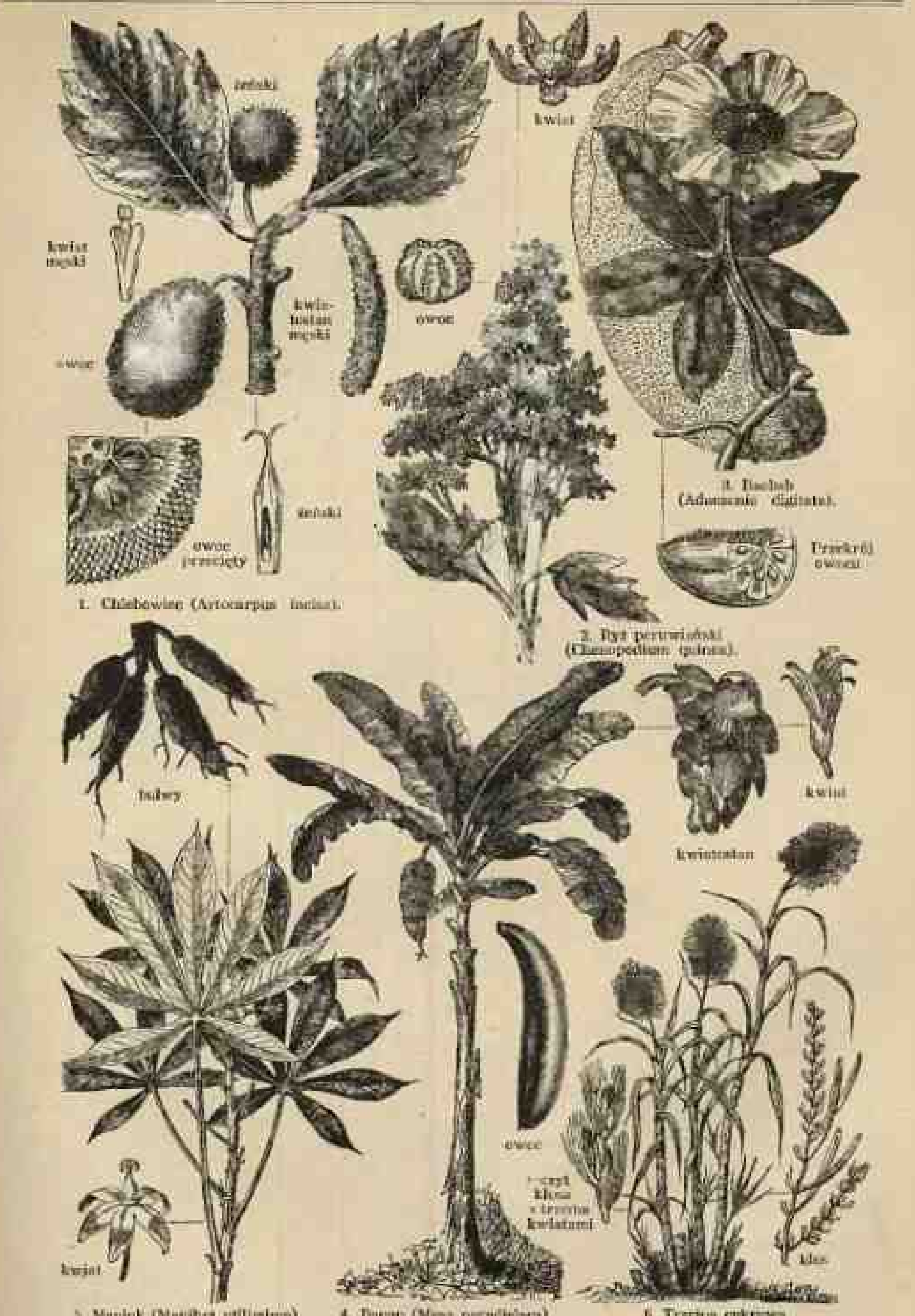

1. Chlebowiec (Artocarpus incisa).
2. Ryż peruwiański (Chenopodium quinoa).
3. Baobab (Adansonia digitata).
4. Banan (Musa paradisiaca).
5. Maniok (Manihot utilissima).
6. Trzcina cukrowa (Saccharum officinarum).

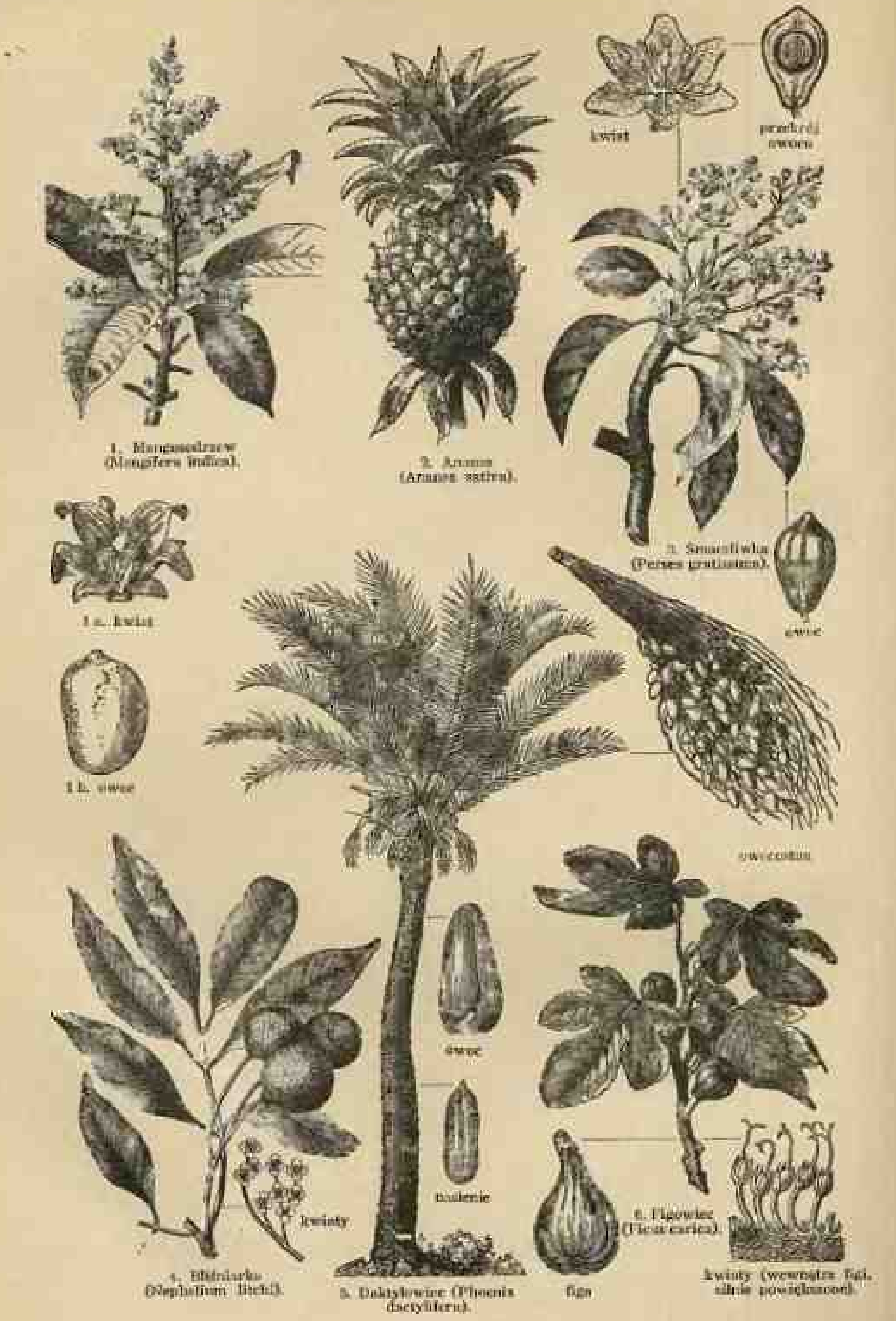

1. Mangowdrzew (Mangifera indica). 1 a. kwiat. 1 b. owoc. 2. Ananas (Ananas sativa). 3. Smaczliwka (Persea gratissima). 4. Bliśniarka (Nephelium litchi). 5. Daktylowiec (Phoenix dactylifera). 6. Figowiec (Ficus carica). figa. kwiaty (wewnątrz figi, silnie powiększone).

Triumwirowie (łac. triumviri, tresviri), w Rzymie urzędy kolegjalne z 3 członków, np. tresviri capitales od 289 przed Chr. dla nadzoru nad policją, więzieniami i dla wykonywania wyroków śmierci; t. monetales zawiadywali biciem monet. Triumwirat, związek trzech mężów dla uzyskania władzy w państwie. Pierwszy 60 przed Chr. był prywatnym związkiem Cezara, Pompejusza i Krassusa, drugi Antonjusza, Oktawjana i Lepida 43 przed Chr. był urzędem, zatwierdzonym przez lud dwukrotnie na okres 5-letni.

Triuridales, utworzony przez Englera rząd jednoliściennych, zawiera jedyną rodzinę Triuridaceae, której przedstawiciele skutkiem saprofytycznego życia wykazują szereg cech odmiennych, nie pozwalających na podporządkowanie ich innym rzędom. Są to bezzieleniowe rośliny, żyjące w lasach tropikalnych Starego i Nowego Świata.

Trivium (łac. dosł.: „trzy drogi"), w średniowieczu pierwsze lata nauki szkolnej, poświęcone trzem przedmiotom: gramatyce, arytmetyce i geometrji, stąd trywjalny, pospolity, płaski, gminny.

Triwandram (Trivandrum), stolica państwa Trawankur w Indjach ang., 3,5 km od morza z 72.784 mieszk.

Trląg (Pakość), jezioro na granicy pow. Inowrocław i Mogilno, ma 806 ha, głębokie do 16 m.

Trnova, ob. Tirnovo.

Trnovany (niem. Turn), miasto w Czechach, tuż na płn. wsch. od Cieplic (Teplice) z 15.485 mieszk. i przemysłem.

Troas, kraj w płn.-zach. części Azji Mn. nad Hellespontem; tutaj według Homera leżeć miała Troja (ob.).

Trocadéro, pałac, ob. Paryż.

Trochanter, krętacz, wyrośle kostne uda, do którego przyczepiają się mięśnie.

Trochej (z greck.), miara wierszowa, składająca się z dwóch zgłosek, długiej i następującej po niej krótkiej: —◡. Najczęściej używanym przez starożytnych wierszem t. był (jako wiersz dialogów w dramatach) tetrametr katalektyczny, złożony z czterech metrów, po dwa t. każdy, przyczem w ostatnim brak końcowej zgłoski: Roma Roma | cerne
—◡ —◡ —◡
quanta | sit deum ben | ignitas.
—◡ —◡ —◡ —◡—

Trochilidae, ob. Kolibry.

Trochlea (grec.), w anatomji blok, bloczek.

Trochophora (larwa Lovena), rzęsokrążek, larwa wielu morskich pierścienic i niektórych mięczaków. Postać kulista lub drewnowata z pierścieniami rzęskowemi. Posiada gębę, żołądek, odbyt, parę protonephridjów, mięśnie, włókna nerwowe i system nerwowy centralny z organami zmysłowemi (płytka ciemieniowa). Spokrewniona z protrochulą niższych robaków i veligerem mięczaków.

Trochu Louis Jules, generał i polityk franc., (1815—1896). Odznaczył się w Algerze (1840), jako gen. bryg. w wojnie krymskiej (1854). W 1859 jako gen. dyw. walczył pod Solferino.

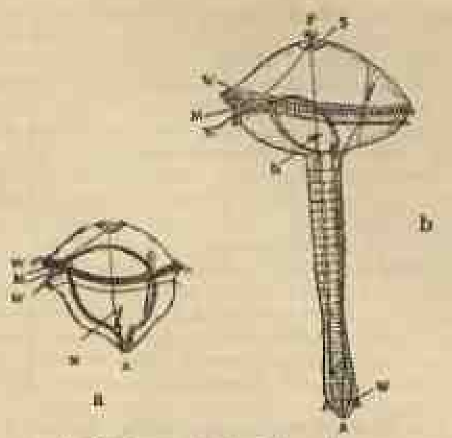

Trochophora robaka Polygordius.
a. larwa, b. stadjum późniejsze. A. odbyt, P. żołądek, M. gęba, N. nerka, S. płytka ciemieniowa, W. pierścień rzęskowy.

1870 gubernator Paryża, prezydent rządu obrony narodowej. Wykazał podczas oblężenia Paryża przez Niemców talent organizacyjny, ale niezdecydowanie i brak wiary w powodzenie. Od 1871 deputowany, wycofał się z życia publicznego 1872 jako przeciwnik Thiersa. Napisał „L'Empire et la défense de Paris devant le jury de la Seine" (1872).

Trociny, odpadki przy cięciu drzewa piłą.

Trockie jezioro, wpobliżu Trok, jest do 5 km długie i do 3 km szerokie. Na jednej z 12 wysepek jeziora wznoszą się ruiny zamku trockiego.

Trockiewicz Teofil, rytownik pol. drug. poł. XVIII. w. we Lwowie. Ryciny T. przedstawiają sławne obrazy z kościołów Lwowa, Berdyczowa i Zamościa, 3 ryciny odnoszą się do uroczystości koronacji obrazu NMP. w Berdyczowie, 2 znajdują się w dziele „O krzyżu Chrystusa Pana".

Trockij (właśc. Bronstein) Lew, ur. 1877, przywódca bolszewizmu, syn żydowskiego dzierżawcy młyna, za przynależność do kół rewolucyjnych zesłany 1899 do Wercholeńska, zbiegł w 1902 i wypłynął w 1905 jako agitator w Petersburgu. Uwięziony, znów został zesłany do Berezowa. Ucieklszy powtórnie (1907) schronił się zagranicę. W czasie wojny światowej żył we Francji, Hiszpanji i Ameryce, skąd po rewolucji marcowej (1917) powrócił do Rosji i wraz z Leninem przygotował przewrót bolszewicki. Po rewolucji październikowej 1917 komisarz dla spraw zagr. i przewodniczący delegacji bolszewickiej w rokowaniach pokojowych w Brześciu Lit. Jako przeciwnik pokoju brzeskiego, wziął dymisję z komisarjatu zagr. i poświęcił się organizacji armji czerwonej, która jest poniekąd jego dziełem, na stanowisku komisarza wojny i marynarki (do 1925). Ponieważ zwalczał ostro politykę gospodarczą sowjetów, został 1926 ostrzeżony, potem usunięty z Politbiura (centr. organ partji komunist.). Nadal w opozycji, usunięty z Komitetu centr., wreszcie z partji, 1927 skazany na wy-

granie do Turkiestanu, 1929 wydalony z Sowietów, po długich pertraktacjach z szeregiem państw osiadł w Turcji. Napisał: „Od rewolucji październikowej do pokoju w Brześciu" (1919), „Terroryzm i komunizm" (1921), „Wojna i rewolucja" (1925), „Prawdziwe położenie w Rosji" (1928), „Moje życie" (tłum. pol. 1930).

Troczyński Konstanty, współcz. krytyk pol., wydał: „Rozprawę o krytyce literackiej, zarys teorji" (1931).

Troć, p. Łososiowate.

Troelstra Pieter Jelles, polityk holend., ur. 1860, adwokat i poeta w języku fryzyjskim, wybitny mówca, przywódca rewizjonistycznych socjalistów. 1897—1925 zwalczał w drugiej izbie anarchistów i socjalistów starego autoramentu. Wydał trzytomowe pamiętniki (1927—1929).

Troeltsch Ernst, niem. teolog protest. i socjolog relig., (1865—1923), profesor teologji w Heidelbergu, filozofji w Berlinie, czynny również jako polityk. Głosił pewnego rodzaju aprioryzm religijny. Wydanie zbiorowe dzieł: „Gesammelte Schriften" (1912—25, 4 t.).

Trofea (grec. tropaion, łac. tropaeum), tak zwano w Grecji broń zdobytą na nieprzyjacielu, wywieszaną na drzewie w miejscu publicznem. Dziś t. zowiemy chorągwie i broń wystawione na widok publiczny, jako oznaka zwycięstwa. W Polsce t. zwycięstw — chorągwie zawieszano w katedrze na Wawelu.

Trofim (**Trofimos**), towarzysz św. Pawła w czasie ostatniej jego podróży do Rzymu.

Trofoblast (grec.), zewnętrzna warstwa komórek pęcherzyka zarodkowego, służąca do wchłaniania substancyj odżywczych.

Trofoneuroza, ob. Trophoneurosis.

Trofonios, grecki bóg podziemia w Lebadei. Według jednego podania zbudował wraz ze swym bratem, Agamedesem, skarbiec dla króla beockiego Hyrieusa, według innego obaj bracia wybudowali wyrocznię delficką.

Trogir (T r a u), miasto portowe w Dalmacji (Jugosławja), w okręgu Split, leżące częścią na wyspie Bua z 20.396 mieszk., gotycką katedrą i handlem.

Troglodyci, dawna nazwa ludów pierwotnych, zamieszkujących jaskinie lub ziemianki. W starożytności krajem t. (T r o g l o d y t i c a) nazywano głównie wybrzeża dzisiejszej Abisynji. Por. Jaskinie.

Troglodytes, ob. Strzyżyk.

Trogony (Trogonidae), rodzina ptaków z rzędu Coccygomorphae. Nogi łażące, ogon długi, dziób hakowaty ze szczecinkami. Upierzenie metalicznie błyszczące, spód czerwono-żółty. Około 50 gat. zamieszkuje lasy tropikalnej Azji, Afryki i przedewszystkiem Ameryki. Żywią się owadami i owocami. Pharomachrus mocinno de la Llave, 42 cm dł. z bardzo długim ogonem, zielono złoty, żyje w Meksyku do wys. 2.000 m. W starym Meksyku był symbolem boga słońca i jest na herbie Guatemali. W Indjach i na archipelagu Sundajskim żyje Pyrotrogon fasciatus Tenn. 31 cm dł. z czerwonym grzbietem i szarą głową.

Trogus Pompeius, rzymski pisarz za Augusta, napisał po łacinie pierwszą historję powszechną „Historiae Philippicae" (tytuł zapożyczony od Teopompa). Zachował się wyciąg Justinusa.

Troick, miasto okręg. na Uralu (Rosja), nad rz. Ui, przy kolei: Czelabińsk—Kustanaj z 29.643 mieszk. i przemysłem.

Troicko-Siergiejewska Ławra, klasztor prawosławny w gubernji moskiewskiej, założony w XIV. w. — 1609 oblęgały go wojska polskie pod Sapiehą.

Troickossawsk, miasto w republ. Mongoło-Burjatów (Z. S. S. R.), ma razem z przedm. K j a c h t ą 8.903 mieszk., muzeum i znaczny handel.

Troilit, minerał, siarczek żelaza o składzie FeS, składnik wielu meteorytów.

Troilos, najmłodszy syn Priama i Hekaby, zabity przez Achillesa.

Troina, miasto w prow. Enna na Sycylji (Włochy), w górach Nebrodyjskich z 10.795 mieszk.

Trois Rivières, ob. Three Rivers.

Troja (greck. I l i o n, I l i o s, łac. Ilium), prastara stolica Trojan, w Troadzie, w Azji Mn. Sławę swą zawdzięcza T. wojnie trojańskiej (ob. Trojańska wojna), opiewanej przez epopeje Homera. W wojnie tej miała T. ulec zniszczeniu 1184 przed Chr. S c h l i e m a n n (ob.) odkopał dziewięć warstw, położonych jedna na drugiej. Najstarsze osiedle pochodzi z epoki kamiennej, prawdopodobnie z 4. tysiąclecia przed Chr. Znajdowało się ono na skale, ok. 25 m. n. p. m. Ok. 2500—2000 przed Chr. znajdował się tu silnie obwarowany zamek, 300 m w obwodzie. W tej drugiej warstwie odkryto liczne naczynia gliniane i t. zw. „skarb Priama" ze sprzętami miedzianemi i kosztownościami ze złota i srebra. Osadę tę strawił pożar. Na ruinach rozsiadły się kolejno 3 wioski. Szósta warstwa, to Ilion Homera, potężny zamek w stylu mykeńskim. Na jego ruinach powstała ok. 1000 przed Chr. starogrecka wieś, a około 700 osada Greków eolskich ze świątynią Ateny. Za czasów rzymskich u stóp skały powstało miasto, Ilium (dziewiąta warstwa). W epoce bizantyjskiej T. podupadła, okolica, od czasu panowania tureckiego (1306) opustoszała, a miasto poszło w zapomnienie.

Trojak (t e r n a r, t e r n a r i u s), znany pod nazwą ternar na zachodzie, zwłaszcza jako 1/3 marki w XVI. w. W P o l s c e stanowił monetę srebrną, od XVIII. w. miedzianą, wartości 3 groszy. Po raz pierwszy pojawiają się t. za Zygmunta I. w 1528, poczem stały się najczęstszą monetą polską, bitą przez wszystkich królów z wyj. Władysława IV i Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Od reform walutarnych z 1766 (ob. Polskie monety) stał się t. najgrubszą monetą miedzianą. W epoce porozbiorowej biły go: Austrja dla Galicji w 1794, Prusy w l. 1796—97, 1816—17, w księstwie Warszawskiem 1810—14, w w. m. Krakowie 1835 i w Królestwie Kongr. 1815—1841. Pospolicie zwano t. d u t k a m i z niemieckiego Dütchen.

Trojak lub trzeciak, zabawa ruchowa w kole, ulubiona przez dzieci, polegająca na gonitwie parami. Uciekający chroni się przed złapa-

niem, stając od środka koła przed którąś ze stojących w kole par, przyczem ten trzeci (ostatni), stojący wtyle, musi następnie uciekać. Zabawa znana pod różnemi nazwami we wszystkich krajach europejskich.

Trojaki, troje bliźniąt, ob. Bliźnięta.

Trojaki, 1. rodzaj naczynia, złożonego z trzech naczyń, zlepionych ze sobą i zaopatrzonych w kabłączkowatą rączkę; 2. wóz o kołach okutych częściowo trzema odcinkami obręczy.

Trojanowski, 1. Wincenty, malarz i medaljer pol., * w 1859, kształcił się w Warszawie (u Gersona), w Akademji petersburskiej i w Monachjum (u Wagnera). Po podróży na Wschód oddał się w Paryżu studjom modelarsko-medaljerskim. W 1903 założył w Warszawie szkołę sztuki stosowanej dla rzemieślników. Główne dzieła: obrazy religijne, pejzaże i portrety, plakiety Matejki, Chopina, Wagnera, Paderewskiego, medal Powstania Kościuszkowskiego, jubileuszowy Uniwersytetu Jagiell., Sienkiewicza i i.

2. Edward, malarz pol., (1873—1930), kształcił się w Akademji petersburskiej i w Académie Julien w Paryżu. Był jednym z założycieli Tow. Polska Sztuka Stosowana w Krakowie. 1923—30 prof. warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Wykonał polichromję kaplicy w Gostyninie i kościoła w Małkini. Zajmował się sztuką ludową, projektował meble, kilimy i dekoracje na jej motywach. Malował krajobrazy z Krakowa i okolic.

Trojańska wojna, między Grekami a Trojańczykami, 1193—84 przed Chr. Związane z nią podania skrystalizowały się w utworach Homera. Według nich Parys, drugi syn króla Troi, Priama, uprowadził Helenę, żonę Menelaosa, króla Sparty, na skutek czego książęta greccy zorganizowali, pod wodzą Agamemnona, wyprawę na Troję. Z pośród Greków wyróżniali się Achilles, Ajas, Diomedes, Nestor i Odyseusz, z pośród Trojan Hektor, najstarszy syn Priama. W 10. roku wojny spór Agamemnona z Achillesem osłabił Greków, ale kiedy Achilles wziął zpowrotem udział w walce, a Hektor padł z jego ręki, nadeszła chwila zagłady Troi. Za radą Odyseusza zbudował Epeios olbrzymiego konia drewnianego, w którego wnętrzu ukryto doborowych wojowników. Grecy pozornie wybrali się w drogę powrotną, pozostawiając konia, jako dar wotywny dla bogów. Trojanie wciągnęli go do miasta, a wtedy Grecy podpalili miasto i wycięli jego mieszkańców. Ocalał tylko Eneasz z niewielką garstką i ruszył do Italji. Z pośród Greków wielu zginęło w czasie powrotu do domu. Odyseusz po długich wędrówkach powrócił na Itakę. Agamemnona zamordowano w domu.

Trojden, 1. w. ks. litewski w l. 1272—1282, walczył z książętami ruskimi, Tatarami i Krzyżakami, napadał na Podlasie, Mazowsze i Kujawy, po wyprawie na ziemię lubelską pobity między Narwią a Niemnem przez Leszka Czarnego.

2. książę czerski (1313—1341), ożeniony z Zofją, córką T. 1., która przyjęła chrzest, był panem na Czersku, Warce i Warszawie, złożył 1329 hołd Władysławowi Łokietkowi.

Trokar (troicart, franc.), trójgraniec, instrument chirurg., służący do wypuszczania nagromadzonych w jamach ciała u ludzi i zwierząt płynów, oraz gazów gromadzących się w jelitach przeżuwaczy, po zjedzeniu dużej ilości świeżej paszy.

Troki, miasto w pow. Wilno-Troki (woj. wileńskie), nad jez. Trockiem, 27 km na płd.-zach. od Wilna, 6 km od kolei: Grodno—Wilno z 4.200 mieszk. i handlem. Na jez. Trockiem wznoszą się ruiny zamku Gedymina, w samem mieście okazały kościół, wzniesiony w 1409 przez Witolda (później wielokrotnie przerabiany) i kienessa karaimska. Karaimi zostali sprowadzeni do T. z pocz. XV. w. przez Witolda, który osadził tu także wiele rodzin tatarskich. T. są prastarym grodem litewskim, w XIV. i XV. w. były stolicą osobnej dzielnicy, obejmującej całą zach. Litwę, którą władał Kiejstut i Witold. Od czasów Kazimierza Jagiellończyka przestały być T. rezydencją wielkoksiążęcą, zostały jednak do 1795 stolicą województwa.

Troki, rzemienie, powrozy lub łyka, któremi wiąże się juki, tłumoki, dawniej także jeńców.

Trollhätta kanał, łączy jez. Wener z Kattegatem, długi 84 km, okrąża 33 m wys. w o d o s p a d y T r o l l h ä t t a na rz. Götaelf.

Trollhättan, miasto w prow. Elfsborg (Szwecja), nad wodospadami Trollhätta na rz. Götaelf z 15.762 mieszk., wielkiemi zakładami elektrycznemi oraz przemysłem chemicznym, elektrometalurgicznym i maszynowym.

Trollius L. (p e l n i k), zioła z rodziny Ranunculaceae, o dużych, pojedynczo stojących kwiatach. W całej Polsce rośnie T. europaeus L. (p. e u r o p e j s k i), hodowany także w ogrodach jako roślina ozdobna.

Trollope, 1. Frances, pisarka ang., (1780—1863), autorka satyrycznych „Domestic Manners of the Americans" (1832, 1840) i i., najlepszym jej utworem nowela: „The Vicar of Wrexhill" (1836, 1860).

2. Thomas Adolphus, syn poprzed., ang. powieściopisarz i hist. kultury, (1810—1892), autor „Girlhood of Catherine de Medici" (1856), „Tuscany in 1849 and 1850" (1859), „Filippo Strozzi" (1860), „History of the Commonwealth of Florence" (1865, 4 t., główne jego dzieło) i i., oraz z żoną Frances E l e a n o r T.: „The Homes and Haunts of Italian Poets" (1881, 2 t.).

3. Anthony, brat poprzed., powieściopisarz ang., (1815—1882), zdobył wielkie powodzenie powieścią: „The Macdermots of Ballycloran" (1847), celował w opisach życia codziennego średniej klasy społeczeństwa wiktorjańskiego, z następnych jego utworów najlepsze „Cathedral Stories", jak „Barchester Towers" (1857), „Doctor Thorne" (1858), „Framley Parsonage" (1861), „The Last Chronicle of Barset" (1867).

Tromba marina (niem. Trumscheit), szczególnie w Niemczech rozpowszechniony instrument smyczkowy trójkątny z długim i wąskim korpusem rezonansowym, zazwyczaj opatrzony tylko jedną struną. Wydawała dźwięk brzę-

czący, zbliżony do głosu trąby, wydobywano z niej tylko flageolety.

Trombetas, lewoboczny dopływ dolnej Amazonki, długi 530 km, wypływa w Gujanie, uchodzi powyżej Obidos.

Trombetti Alfredo, włos. językoznawca, (1866—1929), samouk, od 1929 członek akademji, profesor lingwistyki porównawczej w Wenecji, napisał: „L'unità di origine del linguaggio" (1905), „Elementi di Glottologia" (1922) i i. T. znał ok. 500 języków.

Trombina, trombogen, trombokinaza, ob. Krew.

Trombita, trąba pasterska, instrument ludowy dęty o rozmaitej formie (trąbita).

Trombocyty, płytki krwi, płytki Bizozerra, ob. Krew.

Trombolit, minerał, wodny antymonian miedzi, barwy zielonej, występujący razem z malachitem w Rézbánya na Węgrzech.

Trombone (włosk.), instrument muzyczny, puzon.

Trombopenja (z greck.), choroba spowodowana zmniejszaną ilością płytek krwi (m a ł o p ł y t k o w o ś ć k r w i). Już przy lekkich urazach, występuje krwawienie pod skórę i sińce oraz krwinki.

Tromp, admirałowie niderl.

M. H. Tromp.

1. Maarten Harpertszoon, ojciec, (1597—1653), w wojnie o oswobodzenie Niderlandów stanął na czele floty, niszcząc w 1639 r. przeważającą flotę hiszpańską pod adm. Oquendo, w pierwszej wojnie anglo-niderlandzkiej pobił admirała Blake'a pod Dower w 1652 r., stoczył w 1653 3-dniową bitwę na kanale La Manche, kryjąc karawanę niderl. okrętów kupieckich, zginął w bitwie pod Schewenigen.

2. Cornelis, syn poprz., (1621—1691), odznaczył się w 2-giej i 3-ciej wojnie anglo-niderl. jako podwładny admirała de Ruytera, pod Lowestoft (1665), kryjąc odwrót floty, później pod Schooneveld i Texel (1673); w służbie duńskiej pobił 1676 Szwedów pod wyspą Olandją.

Trompa, forma architektoniczna, umożliwiająca przejście od kwadratu do wieloboku wzgl. koła, używana głównie na Wschodzie przy sklepieniach kopułowych.

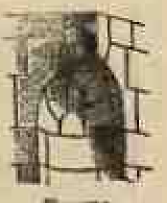

Trompa.

Tromsö, stolica okręgu Troms (Norwegja), na w y s p i e T. w T r o m s ö s u n d z i e z 10.960 mieszk., przemysłem rybnym i portem.

Zeus Fidjasza na tronie (moneta z Elidy).

Tron (greck.), krzesło z oparciem, wykonane z drogiego materjału, przeznaczone dla bóstwa, później atrybut władzy panującego, stąd wyrażenia: wstąpić na t., zrzec się t. i t. d. T. ustawiano w specjalnych salach, zwanych tronowemi, zwykle pod baldachimem i na stopniach.

Trondhjem, stolica okręgu Sör-Tröndelag (Norwegja), nad fiordem T. i przy ujściu rz. Nidelv, połączona koleją z Oslo, ma 55.030 mieszk., 3 muzea, znaczny przemysł (głównie maszynowy) i handel oraz port. Miasto założone w 997 było w średniowieczu siedzibą królów norweskich, obecnie jest miejscem koronacji. Od 1930 nazywa się miasto N i d a r o s.

Tronowa mowa, mowa, którą władca lub jego zastępca otwiera posiedzenie reprezentacji narodowej. Wskazuje w niej zwykle monarcha, jakie sprawy należy wziąć pod obrady i pokrótce przedstawia położenie wewnętrzne i zagraniczne państw.

Tronu następca, ob. Następca tronu.

Tronu następstwo, ob. Następstwo tronu.

Tronu zrzeczenie się, ob. Abdykacja.

Trop, ślad pozostawiony na ziemi przez przechodzące zwierzę lub człowieka, wyraz często używany w myślistwie; w znacz. przenośnem — poszlaki. Iść w czyjeś t., naśladować kogoś. Por. t a b l. poza tekstem.

Tropaeolaceae (n a s t u r c j o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Gruinales, blisko spokrewniona z Geraniaceae, od których różnią się kwiatem grzbiecistym, opatrzonym ostrogą, ośmiu pręcikami i trójdzielnym, nie wyciągniętym w dzióbek słupkiem. Najważniejszy rodzaj: Tropaeolum.

Tropaeolum L. (n a s t u r c j a), roślina z rodziny Tropaeolaceae, zwykle pnące się zioła o kwiatach opatrzonych ostrogą, rosną w płd. Ameryce. T. majus L. jednoroczna roślina pochodząca z Peru, koło połowy 17 w. dostała się do Europy, hodowana w licznych odmianach ozdobnych; ma tarczowate liście, kwiaty

Tropaeolum majus.

duże, żółtawe do purpurowych. Młode pączki oraz niedojrzałe nasiona zagotowane w occie używane zamiast kaparków. Roślina bogata w olejki eteryczne.

Tropakokaina, alkaloid, działający podobnie do kokainy, jakkolwiek mniej trująco.

Troparjon (greck.), krótki śpiew liturgiczny w czasie mszy w kościele wschodnim. (Por. Tropy).

Tropeolina, barwnik azowy, otrzymywany przez sprzężenie dwuazowanego kwasu sulfanilowego z rezorcyną. Barwi wełnę i jedwab złocisto-żółto, bez zaprawy.

Trophoneurosis (grec.), nerwowe zaburzenia odżywcze, np. Raynauda choroba, zanik mięśni twarzy.

Tropidonotus, p. Zaskroniec.

Tropikalne choroby, choroby wywołane klimatem tropikalnym i choroby zakaźne, zdarzające się w strefie podzwrotnikowej. Chorobom t. ulegają biali, przywykli do innych warunków klimatycznych. Główną przyczyną schorzeń jest niedostateczne oddawanie ciepła z ustroju. Z chorób zakaźnych rozpowszechniona jest bardzo zimnica (malarja, ob.), poza tem najwięcej ofiar pociągają za sobą schorzenia przewodu pokarmowego, jak n. p. czerwonka. Z nagminnych schorzeń wymienić należy cholerę azjatycką, natomiast gruźlica płuc jak i schorzenia narządów oddechowych są tu znacznie rzadsze. Do ch. t. zalicza się następnie: Kala-azar, żółtą febrę, śpiączkę, trąd, gorączkę maltańską, trzydniową (czyli Pappataci), Beri-beri, Cro-Cro (choroba skóry) i rozmaite cierpienia pasorzytnicze.

Tropikalne jarzyny, ob. Tropikalne rośliny jadalne.

Tropikalne rośliny jadalne służą nietylko do wyżywienia tubylca, ale stanowią także przedmiot wywozu do krain zimniejszych, o mniej dogodnych warunkach. Wśród mącznych najważniejsze miejsce zajmują zboża, oraz różni przedstawiciele roślin dwuliściennych (np. ryż peruwiański, Chenopodium quinoa). Z palm najważniejsze palma sagowa (Metroxylon) i gatunki Cycas, z których pni otrzymuje się sago. Osobną grupę stanowią strączkowe. Wszystkie nasze strączkowe występują również w okolicach trop.; z właściwych tylko krajom tropikalnym należy wymienić: Arachis hypogaea, Soja hispida. Pokarmów bogatych w tłuszcz dostarczają nasiona palmy kokosowej oraz oliwka (Olea europaea). Cukru dostarcza trzcina cukrowa.

O w o c e stanowią w wielu okolicach główny środek spożywczy. Występują tu gatunki znane w okolicach umiarkowanych, choć o zmienionym, niejednokrotnie, smaku. Z wielu innych gat. dla eksportu ważne ananas i banan.

J a r z y n y europejskie zastępują w krajach trop. młode pędy i pączki licznych palm oraz rdzeń ich pnia. Rolę ziemniaków grają bogate w skrobię bulwy Colocasia antiquorum, Ipomoea batatas, Manihot utilissima i in.

P o r. 2 t a b l i c e p o z a t e k s t e m.

Tropikalny las, formacja leśna krajów tropikalnych, w których pora deszczowa przypada na czas, gdy słońce stoi w zenicie; jest to pora rozwoju roślin, podczas gdy pora bezdeszczowa jest czasem spoczynku. Tego typu las spotykamy w Afryce, znacznej części Indyj oraz w Brazylji. W przeciwieństwie do niego stoją wiecznie zielone lasy tropikalne o przebogatej florze. Na wybrzeżach mórz tropikalnych występują lasy mangrowe (ob.). T. l. składa się z kilku piąter: najwyższe stanowią drzewa, dochodzące 40—50 m wysokości, niższe piętro stanowią palmy, drzewiaste paprocie oraz przedstawiciele Moraceae, Myrsinaceae, Rubiaceae itd. Trzecie piętro stanowią duże, jednak nie drzewiaste rośliny, jak Araceae, Scitaminaceae, Liliaceae, Begoniaceae itd. Pod niemi spotykamy piętro roślin cieniolubnych: paprocie, widłaczki itd., jeszcze niżej grzyby, roztocze, pasorzyty korzeniowe itd. Nadrzewnie żyją epiphyty, reprezentowane głównie przez storczyki oraz przez przedstawicieli rodziny Bromeliaceae, porosty itd. Wszystkie piętra łączą ze sobą liany (Calamus, Bauhinia itd.).

Tropina, zasada organiczna, powstająca z atropiny i podobnych do niej alkaloidów przez ogrzanie z alkaljami. Tworzy bezbarwne blaszki, topiące się w 63°. Otrzymywana z kokainy e k g o n i n a jest kwasem karbonowym t.

Tropizm, ob. Roślin ruchy.

Troposfera, ob. Atmosfera, Stratosfera.

Tropowy kwas $C_6H_5 . CH(CH_2 . OH) . CO_2H$, tworzy się przy rozkładzie niektórych alkaloidów, n. p. atropiny.

Troppau, ob. Opawa.

Troppo (włosk.), zbytnio; w muzyce: Adagio ma non troppo = powoli, lecz nie zanadto.

Tropy (kraje tropikalne), w geografji nazwa obszarów w okolicy zwrotników.

Tropy (tropi, modi, toni), w śpiewie gregorjańskim oznaczają: 1. rodzaje tonacyj kościelnych; 2. rodzaje melodji t. zw. małej doksologji na początku mszy św.: „Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen" (ob. Doksologja); 3. melodje wolno wtrącone w śpiew liturgiczny.

Tropy, słynne argumenty, sformułowane przez sceptyka E n e s y d e m o s a, wyrażające subtelne trudności dogmatyzmu i konieczność wątpienia w możliwość wiedzy wogóle; Enesydemos podał dziesięć t.

Troschel Jakób, malarz, rodem z Norymbergi, nadworny malarz króla polskiego Zygmunta III., (1583—1624), malował portrety współczesnych osobistości polskich i sceny historyczne.

Trotuar (franc. trottoir), c h o d n i k, część ulicy, przeznaczona dla pieszych.

Trotyl, ob. Trójnitrotoluol.

Trotz Abraham Michał, pisarz i leksykograf pol., † 1769, mieszczanin warszawski, od r. 1726 nauczyciel jęz. pol. przy uniw. w Lipsku, wydał przekład „Telemaka" Fenelona (1750, III. wyd. 1775), „Dykcjonarz francusko-niemiecko-polski" (1764—65, 2 t.), opracował wyd. „Argenidy" W. Potockiego (1731).

Troupier (franc.), wysłużony żołnierz, weteran.

Trousseau Armand, lekarz franc., (1801—1867), 1839 prof. uniw. paryskiego. Napisał: „Traité de thérapeutique et de matière médicale" (1836—39).

Trousseau'a objaw, ob. Tetanja.

Trouville-sur-Mer, miasto i miejscowość kąpielowa w depart. Calvados (Francja), przy ujściu rz. Touques do kanału La Manche, naprzeciw Deauville z 6.514 miesz.

Trowbridge, miasto w Wiltshire (Anglja) z 12.130 miesz.

Troy („Troja"), nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. in. w stanie New York, nad rz. Hudson z 72.300 miesz. (850 Polaków), portem rzecznym, znacznym przemysłem i politechniką (od 1824).

Troy Jean François de, malarz franc., (1679—1752), uczeń swego ojca François de T., (1645—1730), 1719 profesor Akademji paryskiej, 1737 sekretarz królewski, 1738 dyrektor Akademji francuskiej w Rzymie, malował sceny historyczne, portrety, kartony do gobelinów i t. d. dla Ludwika XIV. Dzieła w Luwrze, w muzeach francuskich i i.

Troya Carlo, historyk włoski, (1784—1858), nap.: „Storia d'Italia del medio evo" (1839—59, 17 t.) i i.

Troyes, stolica depart. Aube i dawnej Szampanji (Francja), nad Sekwaną z 58.321 miesz., wieloma zabytkowemi budowlami (gotycka katedra z XIII—XVII. w. i in.), 2 muzeami, znacznym przemysłem tkackim i mięsnym. W 451 miała miejsce wpobliżu T. wielka bitwa z Hunnami. W późniejszem średniowieczu było T. wielkim ośrodkiem handlu.

Troyon Constant, malarz franc., (1810—1865), malował krajobrazy (przeważnie z okolic Paryża, Normandji i Turenji), oraz zwierzęta. Główne dzieła: „Park Saint-Cloud", „Tobiasz i anioł", „Woły idące do roboty", „Płot", „Spotkanie trzód", „Touquestal" i i. Dzieła jego w muzeach Paryża i w Amsterdamie.

Trójbarwny druk, ob. Druk barwny.

Trójbój, nazwa, służąca na oznaczenie zawodów sportowych, zrazu lekkoatletycznych, obejmujących bieg, skok i rzut, potem przyjęta i w innych gałęziach sportu na oznaczenie trzech różnych konkurencyj sportowych. W lekkiej atletyce istnieją oficjalnie konkurencje w pięcio- i dziesięcioboju. Wzorem wielobojów stał się klasyczny grecki pięciobój (ob.).

Trójbutyryna $C_3H_5(O.CO.C_3H_7)_3$, glicoryd kwasu masłowego, występujący m. i. w maśle.

Trójca św. (łac. Sancta Trinitas), dogmat wiary wszystkich wyznań chrześcijańskich. Treścią dogmatu jest istnienie jednego Boga w trzech osobach: Ojciec, Syn i Duch św. Wszystkie te osoby mają jedną i tę samą naturę Bożą, lecz różnią się osobowością. Święto T. św. obchodzi kościół katol. w pierwszą niedzielę po Zielonych Świątkach (Festum sanctissimae Trinitatis). Por. Duch Święty. — Odrzucali wzgl. odrzucają dogmat o T. św. Socynjanie (ob.) i Unitarjusze (ob.).

Trójchloroetylen $CHCl:CCl_2$, można otrzymać z acetylenu przez chlorowanie, przyczem powstaje czterochloroetan $CHCl_2.CHCl_2$, z którego przez odszczepienie chlorowodoru tworzy się t. Tworzy ciecz, wrzącą w 87°. Jest niepalny, nie nadgryza naczyń żelaznych. Dzięki tym zaletom znalazł szerokie zastosowanie w przemyśle jako rozpuszczalnik przy ekstrakcji tłuszczów. W handlu znajduje się pod nazwą „tri".

Trójdzielna zastawka, ob. Serce.

Trójdzielny nerw (nervus trigeminus), ob. Mózg.

Trójdźwięk, akord, złożony z trzech tonów, zbudowanych w odległości tercji, np. c-e-g. Trzy t.: tonika, subdominanta i dominanta tworzą t r j a d ę.

Trójfenylometan $(C_6H_5)_3CH$, węglowodór, powstający przy ogrzewaniu benzolu z chloroformem w obecności chlorku glinowego. Tworzy bezbarwne błyszczące blaszki, topiące się w 93°. T. jest produktem wyjściowym przy otrzymywaniu wielu cennych barwników.

Trójfenylometyl $C(C_6H_5)_3$, węglowodór, zawierający trójwartościowy atom węgla. T. powstaje przy działaniu srebra, rtęci, cynku na benzolowy roztwór trójfenylochlorometanu. Tworzy ciało bezbarwne, krystaliczne. Zachowuje się jak związek nienasycony: utlenia się już pod wpływem powietrza, przyłącza bardzo łatwo benzol, eter, estry i t. d.

Trójgłowy mięsień, ob. Triceps.

Trójkąt, figura płaska ograniczona 3 odcinkami zw. b o k a m i, przecinającemi się w 3 punktach zw. w i e r z c h o ł k a m i t. Trzy kąty utworzone przez boki zwą się k ą t a m i w e w n ę t r z n e m i t. P o d s t a w ą t. zwiemy wybrany w tym celu jego bok. T. mający dwa boki równe nazywa się r ó w n o r a m i e n n y m, mający wszystkie boki równe, r ó w n o b o c z n y m. T. nazywamy o s t r o k ą t n y m, jeśli wszystkie jego kąty są ostre, p r o s t o k ą t n y m ew. r o z w a r t o k ą t n y m, gdy jeden z kątów jest prosty ew. rozwarty. Odcinek poprowadzony z wierzchołka prostopadle do przeciwległego boku zwie się w y s o k o ś c i ą t. Z własności t. należy wymienić: 1) Bok t. jest krótszy od sumy pozostałych boków; 2) Kąt zewnętrzny t. (t. j. utworzony przez bok i przedłużenie drugiego boku), równy jest sumie dwu kątów wewnętrznych jemu nie przyległych; 3) Suma kątów wewnętrznych t. wynosi 180°; 4) Powierzchnia t. równa jest połowie iloczynu długości boku przez prostopadłą do niego wysokość.

T. s f e r y c z n y, figura utworzona przez przecinające się w trzech punktach łuki wielkich kół na kuli.

Trójkąt (Triangulum), gwiazdozbiór nieba północnego i T. a u s t r a l e, t. południowy.

Trójliść, motyw dekoracyjny częsty w sztuce gotyckiej, występujący w maswerkach (ob. Maswerk). Plecionkę o kształcie zbliżonym do t. (t r i q u e t r a) spotyka się w sztuce romańskiej; jest to zapewne mistyczny symbol Trójcy św.

Trójmasztowiec, określenie dla okrętów o trzech masztach; t. pełnożaglowy, t. barka, t. szkuner.

Trójmetal, blacha stalowa, platerowana z jednej strony niklem, z drugiej miedzią. Zastosowanie na wyrób naczyń kuchennych.

Trójmetylen (cyklopropan) , węglowodór alicykliowy, powstający przy działaniu cynku na alkoholowy roztwór bromku trójmetylenu. Tworzy gaz, wrzący w —35°.

Trójmetyloamina, ob. Metyloaminy.

Trójmetylobenzol (symetryczny), ob. Mezytylen.

Trójmezynowy kwas, ob. Mezytylen.

Trójmian, ob. Wielomian.

Trójnitrofenol, ob. Pikrynowy kwas.

Trójnitrotoluol $C_6H_2(CH_3)(NO_2)_3$, jeden z najważniejszych materjałów wybuchowych używany do napełniania granatów, min, torped i t. d. T. nie nadgryza metali, posiada niską temperaturę topnienia (80°), jest odporny na wilgoć i zmiany temperatury. Łatwo daje się prasować, stapiać. W mieszaninie z ciałami plastycznemi tworzy całą grupę materjałów wybuchowych, jak: trotyl, plastrotyl, trolit, trylit, trinol. T. otrzymuje się przez nitrowanie toluolu (ob.).

Trójnóg (greck. tripus [l. m. tripoden]), podstawa używana często w starożytności pod naczynia, szczególnie dla darów wotywnych. Znany szczególnie jest t., na którym siadywała pytja (ob.) delficka.

Trójoksyantrachinony, grupa wodorotlenowych pochodnych antrachinonu (ob.), do której należy wiele cennych barwników: antragalol, purpuryna, flawopurpuryna i t. d.

Trójpal, trzy pale wbite skośno, tak, że tworzą piramidę. Służą w portach i przystaniach do cumowania okrętów, zatykania drągów sygnałowych i t. p.

Trójpolówka (t r z y p o l ó w k a, t r ó j p o l o w e g o s p o d a r s t w o), ob. Płodozmian, Rolnicza gospodarka, Rolnictwo.

Trójporozumienie, związek polityczny pomiędzy Francją, Anglją i Rosją, skierowany przeciw Trójprzymierzu (ob.). Zawiązkiem t. stał się sojusz francusko-rosyjski z 1891. W 1904 doszło do uzgodnienia interesów kolonjalnych pomiędzy Anglją a Francją, zaś po wojnie rosyjsko-japońskiej zarysowało się zbliżenie angielsko-rosyjskie. T. przedzierzgnęło się w formalny sojusz po wybuchu wojny światowej. — Franc. nazwa triple-entente, krótko e n t e n t e.

Trójprzymierze, sojusz pomiędzy Niemcami, Austro-Węgrami i Włochami, zawarty w 1882 odnawiany 1887, 1891, 1902, 1912, z coraz większemi ustępstwami na rzecz Włoch, rozwiązał się z chwilą wybuchu wojny światowej 1914, gdy Włochy odmówiły udziału w wojnie z Francją, zaś 1915 wypowiedziały Austro-Węgrom wojnę.

Trójziemne, ob. Tricoccae.

Trójskok, konkurencja lekkoatletyczna, uprawiana prawdopodobnie już w starożytności. Polega na tem, że pierwszy doskok następuje na tę nogę, którą dokonano odbicia pierwszego skoku — doskok ten jest równocześnie odbiciem do drugiego skoku, po którym doskakuje się na nogę przeciwną, ostatni skok to zwykły skok wdal. Poza tem obowiązują przepisy skoku wdal.

Trójskośny układ, p. Kryształ.

Trójścian, utwór przestrzenny utworzony przez trzy promienie wychodzące z jednego punktu, lecz nie leżące w jednej płaszczyźnie.

Trójząb (łac. tridens), trójzębna laska, godło Neptuna i symbol potęgi morskiej.

Trubadur (prowans. t r o b a d o r), w średniow. lit. prowans. poeta, w nowszych czasach powszechnie poeta liryczny w jęz. prowansalskim. Por. Prowansalska literatura, Prow. język.

Trubczewsk, miasto w okręgu Brjańsk (Rosja), nad Desną z 11.053 miesz. i przemysłem tekstylnym.

Trubeckoj, stara rodzina rosyjska, wywodząca się od Gedymina.

1. Sergej Petrowicz T., (1790—1859), przywódca dekabrystów, 1825 zesłany na Syberję, 1856 ułaskawiony, napisał cenne „Pamiętniki" (1863).

2. Sergej Nikołajewicz, ks., filozof, (1862—1905), prof. w Moskwie. Napisał „Metafizyka w starej Grecji" (1889), „Nauka Logos" (1900). Reprezentował „krytyczną metafizykę" zbliżoną do Hegla i Wł. Sołowjewa. Zajmował się też polityką i jako liberał próbował w 1905 przekonać Mikołaja II o konieczności przebudowy Rosji na państwo parlamentarne.

3. Jewgenij Nikołajewicz, ks., brat poprzedn., filozof, (1863—1920), od 1906 prof. w Moskwie. Nap.: „Poglądy religijno-społeczne św. Augustyna" (1902), „Idea państwa Bożego u Grzegorza VII i jemu współczesnych" (1897), „Sens życia" (1918), „Die religiöse Weltanschauung der altrussischen Ikonenmalerei" (1927). W polityce liberał, kierował 1907—17 w radzie państwa stronnictwem umiark.-liberalnem.

4. Paweł, ks., rzeźbiarz rosyjski, * w 1866, kształcił się głównie samodzielnie we Włoszech. Pod wpływem Rodina tworzył pełne wyrazu, naturalistyczne posążki i portrety, np. Tołstoja, ks. Galicyna, Segantiniego i i.

5. Grigorij Nikołajewicz, ks., brat poprzedn., dyplomata, (1873—1930), w czasie wojny poseł w Serbji, 1919—20 członek antybolszewickiego rządu płd.-ros. Nap.: „Russland als Grossmacht" (1913), „La politique russe en Orient" (1917).

6. Nikołaj Sergejewicz, ks., syn T. 2., slawista, ur. 1890, od 1923 prof. w Moskwie. Napisał: „Europa und die Menschheit" (1923), jak również wiele politycznych i slawistycznych prac. 1920—28 stał na czele ruchu „euroazyjskiego" wśród emigracji rosyjskiej, który wyznacza Rosji rolę pośrednika między Europą i Azją.

Truber Primus (P r i m o ž Trubar), reformator w Krainie i pisarz słoweń., (1508—1586), od 1530 występował za ruchem reformacyjnym, w 1547 wygnany, drukował w Niemczech biblję i inne słoweń. pisma reformacyjne, w 1561 wezwany zpowrotem do organizacji kościoła, 1566 znowu wygnany. Założyciel piśmiennictwa słoweńskiego: „Nauka chrześcijańska" i „Abecadło i mały katechizm" (1550). Przełożył Nowy Testament (1557—82) i Psalmy (1566), napisał dwa katechizmy (1567 i 1575) i wydał pierwszy „Kalendarz słoweński" (1582). Ostatniem jego dziełem przekład Postylli podręcznej Lutra (wyd. 1595).

Trubież, lewoboczny dopływ Dniepru na Ukrainie, uchodzi 7 km poniżej Perejasławia.

Trübner Wilhelm, malarz niem., (1851—1917), przedstawiciel malarstwa plenerowego, malował sceny mitologiczne i religijne, portrety, pejzaże i martwe natury; od 1904 dyrektor Akademji w Karlsruhe.

Trucht, truchcik, krótki kłus wierzchowca.

Trucizny (łac. venena, l. poj. venenum), ciała, które u istot żyjących mogą spowodować chorobę lub śmierć. Jednakowa ilość t. może działać szkodliwie lub nieszkodliwie, zależnie od zastosowania. W sądach rozstrzyga rzeczoznawca, czy daną substancję należy uważać za t. Lekarstwa mogą działać trująco, jeśli przy pobraniu ich przekroczy się odpowiednią dawkę. Działanie t. może być m i e j s c o w e; tak działają trucizny żrące, np. kwasy i ługi, chlor, brom, sole ciężkich metali, które uszkadzają tkankę po zetknięciu się z nią i powodują jej obumarcie; przez r e s o r b c y j n e działanie t. rozumie się objawy, które występują po wchłonięciu t. przez krew. T. k r w i wchodzą w połączenie z barwnikiem krwi i w ten sposób uniemożliwiają pobieranie tlenu z powietrza lub oddawanie jego tkankom, np. tlenek węgla i kwas pruski, tu też należą h e m o l i z y n y, rozpuszczające ciałka czerwone. T. n e r w o w e, a więc uszkadzające przedewszystkiem nerwy, są to we większości alkaloidy. t. działające specjalnie n a s e r c e są glikozydy zawarte w naparstnicy (Digitalis). T. dostać się mogą do organizmu przez przewód pokarmowy, skórę (z plastrów, z odzieży), przez oddychanie (związki ołowiu, fosforu, rtęć, tlenek węgla, kwas pruski i t. d.) oraz przez rany (ukąszenie, np. węży). Zależnie od ilości wprowadzonej t., występują objawy nagle, jako ostre, lub powoli, jako przewlekłe. Te przewlekłe zatrucia są częste i powstają przez pobieranie nawet małych, lecz częstych dawek (np. morfina, nikotyna). Pobrane t. organizm albo w stanie niezmienionym wydala z moczem, z kałem, przez skórę lub płuca, albo też odkłada w pewnych narządach, np. wątrobie (ołów, arszenik, strychnina), a potem powoli i stopniowo wydala. W innych przypadkach rozporządza organizm działaniami i procesami chemicznemi, które unieszkodliwiają t. Organizm może się też stać niewrażliwy na t. i jady przez przyzwyczajenie i odporność (ob.). Dawka śmiertelna zależy od rodzaju t. i odporności ustroju.

L e c z e n i e zatruć zmierza do rychłego usunięcia t. z ustroju i dlatego płócze się u zatrutych żołądek, przez lewatywy wypłókuje się t. z jelit, przez podanie środków moczopędnych usiłuje się usunąć t. z moczem, przez podanie środków czyszczących usuwa się t. z kałem. Jeżeli po zatruciu wystąpi osłabienie serca, podaje się środki nasercowe, przy zaburzeniach w oddychaniu stosuje się sztuczne oddychanie. Zatrute rany należy oczyścić, czasem się je przypala. Często skuteczne są t. zw. o d t r u t k i. Zatrucia zdarzają się też u z w i e r z ą t d o m o w y c h, np. liście akacji są trujące dla konia, ikra śledzi jest trująca dla świń (uwaga przy karmieniu odpadkami z kuchni). — Nauka o t. i zatruciach zwie się t o k s y k o l o g j ą.

Trucksystem (z ang. truck, handel wymienny), wynagradzanie robotnika nie w gotówce, lecz w towarach lub przekazach na towar. Z powodu tkwiącego w tym systemie płac wyzysku robotnika t. jest w nowoczesnem ustawodawstwie pracy powszechnie zakazany. (W P o l s c e art. 22 rozp. o umowie o pracę).

Trudowiki, rosyjski związek robotników i drobnomieszczaństwa. Posiadał w dumie własną partję, która odegrała dość dużą rolę. Program T. zbliżał się do socjalrewolucyjnego. Do przywódców należał Kiereński.

Trudzierkowate (C o m b r e t a c e a e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales. Są to rośliny drzewiaste o pojedynczych, skórzastych liściach, kwiaty 4—5ciodzielne, rosną w krajach tropikalnych. Najważniejsze rodzaje: Terminalia, Catappa, Combretum.

Trueba (T. y d e l a Q u i n t a n a) Antonio de, poeta hiszp., (1819—1889), najpopularniejszy poeta hiszp. swej epoki, w „Libro de los cantares" (1852, VIII. wyd. 1875) sławił ojczyznę baskijską, niemniej poczytne i przekładane na liczne języki były jego opowiadania: „Cuentos de color de rosa" (1859), „Cuentos campesinos" (1860), „Narraciones populares" (1875), „Cuentos de madres e hijos (1878), „Nuevos cuentos populares" (1881), „Leyendas genealógicas" (1887, 2 t.) i i.

Trueba y Cosio Joaquín Telésforo de, poeta hiszp., (1798—1835), jeden z wybitniejszych dramaturgów hiszp. swego czasu, autor komedyj: „El veleta" (1834), „Casarse con 60.000 duros" (1834). Po angielsku pisał powieści historyczne, najsłynniejszy obraz obyczajowy: „Paris and London" (1833).

Trufle (Tuber Mich.), rodzaj grzybów z rodziny Tuberaceae, rzędu Tuberales; tworzą owocniki podziemne o kształcie kulistym lub jajowatym, wewnątrz pełne lub też wydrążone, na przekroju żyłkowane lub siatkowane. Spory w workach w liczbie 1—8. W Europie występuje 50 gatunków, głównie na glebach wapiennych. Od czasów starożytnych t. używane do przyprawiania potraw mięsnych dzięki swemu aromatycznemu zapachowi. T. żyją w symbiozie z korzeniami drzew, dlatego też w kulturach t. sadzi się odpowiadające im drzewa. We Francji sadzi się buki, gdzie indziej leszczynę, kasztany i t. d. Do wyszukiwania t. używa się świń lub specjalnie tresowanych psów. Do najpospolitszych należą Tuber brumale, czarny, prawie kulisty, dochodzący niejednokrotnie wagi 1 kg., T. cibarium (t r u f l a c z a r n a cz. p r a w d z i w a) podobny do poprzedniego, T. aestivum Tittad., T. album i t. d.

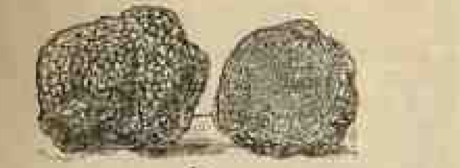

1.

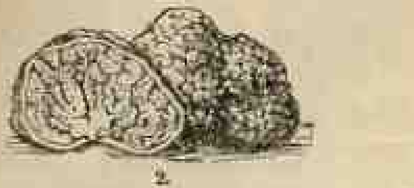

2.

Trufle.

1. Tuber brumale. 2. Tuber cibarium.

Trujące gazy, ob. Chemiczna broń.

Trujące rośliny (do tego t a b l i c a barwna), rośliny, które w całem swem ciele lub też w pewnych jego częściach (np. owoce, liście, korzenie) zawierają związki działające trująco. Niektóre rośliny posiadają wprawdzie związki trujące, jednak w tak małej ilości, że spożyte nie wyrządzają żadnej szkody. Te rośliny, które posiadają związki trujące rozpuszczalne w wodzie, mogą być używane po uprzedniem wymyciu i wypłókaniu związków trujących. Wiele t. r. używa się w medycynie. Składniki, wywołujące właściwości trujące u roślin, to alkaloidy, olejki, glykozydy. Wśród kryptogamów spotykamy r. t. tylko u grzybów, natomiast phanerogamy mają przedstawicieli r. t. aż w 30 rodzinach.

Trujillo, miasto okręg. w prow. Caceres (Hiszpanja), z 11.476 mieszk., zabytkowemi budowlami i przemysłem.

Trujillo, stan w Wenezueli, nad Laguną de Maracaibo ze s t o l i c ą T. (7.474 mieszk.) nad zatoką Maracaibo.

Trujillo, stolica depart. La Libertad (Peru), wpobliżu Pacyfiku, położone w oazie wśród przybrzeżnej pustyni, ma 25.000 mieszk., uniwersytet (od 1824) i handel.

Truk (T r u c k, R u k, Ola), **archipelag** w środk. Karolinach ze 132 km² i 15.124 mieszk.

Trukwa, roślina, ob. Luffa.

Trullańskie Synody, tak zwie się szósty sobór powszechny, odbyty w Konstantynopolu w sali pałacu cesarskiego, zwanej Trullos, oraz tak zwany Quinisextum ([Concilium], ob.). Por. Monoteletyzm.

Trumbić Ante, polityk chorwacki, ur. 1864, od 1897 w austrj. radzie państwa, utworzył 1905 stronnictwo chorwackie, w czasie wojny prezes komitetu płd.-słowiańskiego w Londynie, który doprowadził do połączenia się Chorwatów i Słoweńców z Serbami. 1919-21 minister spraw zagr. Jugosławji i delegat na konferencję pokojową w Paryżu. Odtąd zwolennik chorwackiego ruchu narodowego.

Trumna, ob. Sarkofag i Umarłych grzebanie.

Truncus (łac.), pień, np. drzewa, tętnicy, żyły, nerwu; kadłub, tułów.

Trup, ob. Zwłoki.

Trupa, zespół aktorów, artystów cyrkowych. Dzisiaj t. oznacza zwykle zespół wędrowny, objazdowy.

Trupia główka, motyl, p. Zawisaki.

Trupie alkaloidy, ptomainy (ob.).

Truro, miasto w Kornwalji (Anglja), nad zatoką Falmouth z 10.843 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem.

Truskawiec, wieś i zdrojowisko w Beskidach Wsch., w pow. Drohobycz (woj. lwowskie), 425 m nad poz. morza, przy kolei: Drohobycz—T., nad rz. Słonicą, 8 km od Drohobycza z 2.281 mieszk. Zdroje solankowo-siarczane i alkaliczne, radjoaktywne, m. in. unikat balneologiczny, źródło „Naftusia", skuteczna na choroby serca, żołądka i nerek. Posiada kąpiele solankowe, siarczane i borowinowe, inhalatorjum solankowe i park zdrojowy. Frekwencja roczna ok. 7.000 osób. Zakład kąpielowy istnieje w T. od 1836.

Truskawka, ob. Poziomka.

Truskolawska Agnieszka Marjanna, aktorka pol., (1755—1831), żona aktora Tomasza T., należała do trupy Wojciecha Bogusławskiego, jej rolą popisową była Kamilla w „Horacjuszach" Corneille'a.

Truskolawski Tomasz, aktor pol., †1794, pierwszy pol. przedsiębiorca teatralny, nauczyciel Bogusławskiego, następnie należał w jego trupie wraz z żoną Agnieszką (ob.) do ulubieńców publiczności.

Trussowskij, osada robotnicza w okręgu Astrachań (Rosja), na prawym brzegu Wołgi, przedmieście Astrachania z 21.602 mieszk.

Trust, ob. Kartel.

Trustee (ang. p o w i e r n i k), osoba otrzymująca na zasadzie aktu prawnopublicznego lub prywatnego moc rozporządzania cudzym majątkiem w własnem imieniu ale nie dla własnej korzyści. W krajach anglo-saskich powiernikami tego rodzaju są najczęściej osoby prawne, zwane t o w a r z y s t w a m i p o w i e r n i c z e m i (trust companies). Zajmują się one organizacją i rewizją spółek handlowych, sanacją przedsiębiorstw zagrożonych, zastępstwem interesów wierzycieli, wykonywaniem testamentów i t. d.

Trustyt, minerał, ortokrzemian cynku o składzie Zn_2SiO_4, zawierający zwykle domieszki manganu i żelaza, tworzy romboedryczne kryształy barwy białej, żółtawej, zielonej lub czerwono-brunatnej. Tw. 6. W większych skupieniach występuje w New Jersey (Stirling i Franklin), gdzie jest eksploatowany.

Trusz Iwan, malarz ruski, * w 1869, kształcił się w Akademji krakowskiej pod kierunkiem Wyczółkowskiego i Stanisławskiego, oraz przez krótki czas we Wiedniu i w Monachjum. Maluje portrety, sceny rodzajowe i typy z Hucul-

szczyzny, krajobrazy, ilustrował „Sonety Krymskie" Mickiewicza. Główne dzieła: „Wieczór na Via Appia", „Zachód słońca w lesie" i i. Pisywał artykuły i feljetony z dziedziny artystycznej.

Truteń, samiec pszczoły, p. Pszczoła, Pszczołowate.

Truth (ang. „Prawda"), tygodnik angielski o liberalnej tendencji, zał. przez Henry Labouchère'a (ob.), celem zwalczania wszelkiej korupcji.

Trutnov (niem. Trautenau), miasto powiat. w żupie Hradec Kralové (wsch. Czechy), w górach Olbrzymich, nad rz. Upą z 14.584 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem, głównie lnianym. W 1866 stoczyli tu Austrjacy 2 bitwy z Prusakami, pierwszą zwycięską (27 czerwca), drugą zakończoną porażką (28 czerwca).

Trutta, p. Łososiowate.

Truwer (trouvère), w średniowiecznej lit. płn.-franc. poeta liryczny. Por. Francuska literatura (Wieki średnie).

Truwor Wareg, który razem z Rurykiem (ob.) i Sineusem zawojował w 862 kraj między Nowogrodem aż po dzisiejszą Maloruś. Osiadł w Izborsku pod Pskowem gdzie zmarł 864. Do dziś istnieje w Izborsku kurhan, mający być jego mogiłą.

Trwoga (niepokój, lęk, obawa), uczucie gniotące w okolicy serca, występuje u osób nerwowych, lecz też przy ciężkich chorobach serca.

Trybadja (z grec.), lesbizm, ob. Homoseksualizm.

Trybun, ob. Trybunowie.

Trybuna (z łac.), wzniesienie dla mowców, agitatorów i t. d.; budowla dla pomieszczenia publiczności na widowiskach sportowych, zawodach, wyścigach i t. d.

Trybuna ludów, ob. Tribune des peuples.

Trybunał (z łac.), sąd, szczególnie sąd powołany do sądzenia spraw ważniejszych lub w wyższej instancji.

Trybunał administracyjny, ob. t. 13., str. 39 i 53.

Trybunał kompetencyjny, ob. t. 13., str. 39.

Trybunał konstytucyjny, ob. t. 13., str. 34.

Trybunał koronny i t. litewski, były to najwyższe sądy w dużej mierze apelacyjne, utworzone dla Polski 1578, dla Litwy 1581. T. zbierały się naprzemian dla Polski w Piotrkowie lub Lublinie; dla Litwy w Mińsku, Nowogródku lub Wilnie. W skład t. wchodzili deputaci-szlachta, wybierani w województwach lub ziemiach na sejmikach, zwanych stąd deputackiemi, po jednym lub dwóch na okres roku, nadto duchowni, wyznaczani przez kapituły. Ostatni zasiadali w t. tylko wówczas, gdy jedną ze stron był duchowny, a liczba ich była równa liczbie świeckich deputatów. T. załatwiał sprawy, jako sąd I instancji, przeciw starostwom i urzędnikom za zaniedbanie obowiązku przy wymiarze sprawiedliwości, przedewszystkiem jednak był t. sądem apelacyjnym. Sprawy załatwiał definitywnie, jedynie tylko sprawy duchownych w braku większości w t. szły na sąd sejmowy. T. miały charakter instytucji szlacheckiej, z wyraźnem wykluczeniem pierwiastka urzędniczego; ograniczały one władzę królewską, gdyż stworzenie ich było w sprzeczności z zasadą, iż najważniejszym sądem jest sąd króla. Sądziły według prawa pisanego i zwyczajowego; sprawy nie przewidziane w prawie zwyczajowem lub pisanem odsyłano na sejmy. W drugiej połowie XVIII. w. przeprowadzono reorganizację t., dzieląc go w Polsce w 1764 na dwa, jeden dla Małopolski rezydujący naprzemian w Lublinie i Lwowie, drugi dla Wielkopolski odprawiający kadencję naprzemian w Piotrkowie, Poznaniu i Bydgoszczy. Liczbę deputatów podwyższono; każdy z tych t. miał osobnych marszałków. W 1768 połączono ponownie trybunały w jeden, który sądził początkowo naprzemian w Kaliszu, Piotrkowie, Lublinie lub Lwowie, od 1775 już tylko w Piotrkowie lub Lublinie.

Trybunał radomski (skarbowy), ob. Podskarbi.

Trybunał Rozjemczy Stały (Cour permanente d'arbitrage) w Hadze, utworzony został w czasie pokojowych konferencji w Hadze 1899. Reorganizację T. przeprowadzono na drugiej konferencji haskiej w 1907. T. składa się z grona najwybitniejszych prawników, wyznaczonych przez poszczególne państwa, po czterech z każdego państwa. Skład t. jest stały. Z grona stałego wybierani są sędziowie przez skłócone państwa; każde z państw, prowadzących spór wybiera dwóch sędziów, ci zaś wybierają sobie na okres rozsądzania sporu przewodniczącego. Po wydaniu wyroku dany sąd się rozwiązuje, jego zaś członkowie pełnią nadal funkcje jako stali delegaci T.

Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (Cour permanente de justice internationale) utworzony 13. XII. 1920 przez Ligę Narodów, jako jej organ, z siedzibą w Genewie, składa się z 11 członków i 4 zastępców, wybranych zwykłą większością głosów przez Radę Zgromadzenia Ligi na okres 9 lat. Trybunał ten sądzi jedynie sprawy między narodami, które wynikły ze złej woli lub mylnej interpretacji zawartych traktatów, i tylko wtedy istnieje obowiązek oddania sprawy spornej pod sąd T., jeżeli obowiązek ten zawarty jest w wiążących traktatach. Nadto T. S. M. występuje często na wezwanie Rady lub Ogólnego Zgromadzenia Ligi, jako ciało opinjodawcze.

Trybunał stanu, ob. t. 13., str. 38 i 39.

Trybunat, wprowadzony we Francji w 1799, a trwający do 1807, liczył 100 członków mianowanych przez senat. Miał on za zadanie dyskutować projekty prawne rządu w obecności ciał ustawodawczych, które tylko potem przez głosowanie wyrażały swą wolę. Twórcą t. był Sieyès.

Trybunowie (łac. tribuni), w staroż. Rzymie kolegja urzędnicze: T. aerarii ściągali podatki w tribus i wypłacali żołd żołnierzom. T. militum, sześciu oficerów legjonu, z których każdy sprawował komendę przez 2 miesiące. T. militum consulari potestate w liczbie 3—8 w l. 444—367 sprawowali szereg razy władzę zamiast konsulów. T. plebis, trybunowie ludu, w liczbie zrazu 2, później 4, a od 450 przed Chr. 10, powołani do obrony interesów plebejuszów, nietykalni (sacrosancti), wyposażeni w prawo pomocy (ius auxilii) przeciw urzędnikom, którymi pierwotnie byli tylko patrycjusze, i w prawo wstrzymania wszelkich czynności urzędowych (intercessio). Zczasem zasiedli w senacie. Reprezentowali niejako rewolucję w permanencji, ujętą w ramy zorganizowanego życia politycznego. August uczynił władzę trybuńską ośrodkiem uprawnień cesarza. Urząd ten zanikł ok. 260 po Chr.

Trybusowe komicja, ob. Rzymskie państwo i Tribus.

Trybut (łac.), starorzymski podatek pogłówny, później pobierany w prowincjach; danina. Termin przyjęty przez powojenną niemiecką literaturę agitacyjną na oznaczenie świadczeń nałożonych na Niemcy w Traktacie Wersalskim.

Tryby, ob. Zębate koła.

Trychina (włosień, Trichinella spiralis Ow.), nicień z rodziny Trichotrachelidae, pasożytujący w jelicie cienkiem człowieka i ssaków, przeważnie mięsożernych. Samica (3 mm dł.) rodzi żywe młode w kosmkach jelit. Te przez naczynia limfatyczne i krwionośne dążą do mięśni, wywołując bóle. Tam zwijają się spiralnie i otorbiają. W każdej torebce może żyć jedna młoda t. do 30 lat. Torebki ulegają zwapnieniu. Gdy mięso takiego zwierzęcia zostanie zjedzone np. przez człowieka, torebka rozpuszcza się w żołądku, a włosienie szybko rosną, dojrzewają (w 3—4 dniach) i wydają potomstwo. Jedna samica rodzi do 1000 młodych. Normalnie przenosicielem t. jest szczur domowy. Świnie nieczysto hodowane zjadają padlinę szczurów i przez nie t. mogą dostać się do człowieka, wywołując chorobę zw. włośnicą (ob.).

Trychinoskop (z greck.), aparat projekcyjny, który umożliwia oglądanie trychin.

Trychity, małe włoskowate krystality, ob.

Trydencki sobór, sobór zwołany do Trydentu celem naprawy dyscypliny kościoła rzym.-kat. i obmyślenia środków walki z reformacją. Obradował w trzech okresach, t. j. w l. 1545—1549 (od 1547 w Bolonji), 1551—1552 i 1562—63. Przerwy w naradach soboru zostały wyzyskane przez papiestwo do ograniczenia silnych wpływów polit., szczególnie cesarza i Francji, które na jego przebieg oddziaływały. — T. s. ustalił naukę kościoła o piśmie św., tradycji oraz sakramentach; uporządkował życie kościelne i sprawę kształcenia duchowieństwa; spowodował wydanie przez papieża brewjarza, katechizmu i indeksu książek zakazanych (Index librorum prohibitorum, ob.). Przy szczególnem poparciu jezuitów umocniono stanowisko papieża jako najwyższej głowy kościoła, oddając w jego ręce szereg atrybucyj egzekutywnych. Jednym z pięciu legatów papieskich w trzecim okresie narad, był kardynał Stanisław Hozjusz (ob.), który nietylko przewodniczył sesjom, ale należał do głównych twórców uchwał trydenckich. Papież Pius IV. zatwierdził w 1564 uchwały trydenckie, które się stały podstawą odrodzenia kościoła rzymsko-kat. i jego zwycięskiej walki w dobie kontrreformacji. Uchwały te zostały przyjęte bez zastrzeżeń we Włoszech i Portugalji, z zastrzeżeniami w Hiszpanji, napotkały początkowo na sprzeciw we Francji, Niemczech i Węgrzech. W Polsce dzięki zabiegom nuncjusza J. F. Commendoni'ego przyjął je w 1564 Zygmunt August do wiadomości. Duchowieństwo zwlekało z przyjęciem aż do 1577.

Trydenckie seminarja, zakłady naukowe i wychowawcze, mające na celu przygotowanie i wychowanie przyszłych księży katolickich, zalecone gorąco przez sobór trydencki.

Trydent (włos. Trento, niem. Trient), stolica prowincji T., obejmującej płd. część dawnego Tyrolu, nad rz. Adygą, przy kolei Bozen—Werona z 62.183 mieszk. Posiada wiele zabytkowych budowli z romańską katedrą (XI.—XVI. w.) na czele, muzeum, znaczny handel oraz przemysł jedwabniczy, spożywczy i kamieniarski. T. (łac. Tridentum) był ok. 574 stolicą księstwa langobardzkiego. W 1803—1805 i 1814—1918 należał do Austrji. Ob. Trydencki sobór.

Trydymit, minerał o składzie kwarcu (SiO_2), tworzący małe tabliczkowate kryształy układu heksagonalnego, wykazujące optyczne anomalje, często w utworach bliźniaczych. T. jest bezbarwny lub biały, połysk szklisty, tw. 7; występuje w szczelinach skał wylewnych typu trachitowego i andezytowego.

Tryfilin, minerał, fosforan litu, żelaza i manganu o składzie $Li(Fe, Mn)PO_4$, tworzący rombowe kryształy lub zbite skupienia barwy zielonawej lub niebieskawej. Tw. 4—5. Znany z Bawarji (Zwiesel), Finlandji (Tammela), New Hampshire (Grafton) i in. m.

Tryfon, święty, męczennik za wiarę, pochodził z Bitynji, zginął za Decjusza.

Tryft (prąd dryftowy), prąd na powierzchni morza, wymuszony działaniem stałych wiatrów.

Trygger Ernst, szwedzki prawnik i polityk, ur. 1857, 1889 prof. w Upsali, 1895—98 członek komitetu unji skand., od 1898 w parlamencie, przywódca prawicy, 1920—22 reprezentant Szwecji w Lidze Narodów, w l. 1923/4 premjer, 1928 ministrem spraw zagranicznych.

Tryglif, motyw dekoracyjny fryzu porządku doryckiego (ob. Porządki architektoniczne), utworzony z płyty lekko wystającej, prostokątnej, ozdobionej trzema żłobkami (2 na płycie i na brzegach po połowie), zakończonej u dołu kroplami (ob. tom 14, tabl. III). W świątyniach starożytnych narożnik fryzu ujmowały zawsze 2 tryglify, w rzymskich zaś tworzyły narożnik 2 połówki metop. Por. Grecka i Rzymska sztuka.

Trygonometrja (z grec.), dział geometrji. Jeśli dwa trójkąty prostokątne mają kąty ostre równe, to stosunki odpowiednich boków są stałe i zależą tylko od wielkości kątów. Przez sinus kąta ostrego rozumiemy stosunek przyprostokątni jemu przeciwległej do przeciwprostokątni $\sin\alpha = \frac{a}{c}$ (ob. rys. 1). Podobnie cosinus: $\cos\alpha = \frac{b}{c}$, tangens: $\mathrm{tang}\,\alpha = \frac{a}{b}$,

rys. 1.

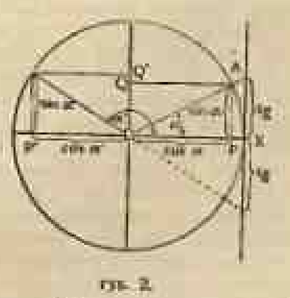

rys. 2.

cotangens: $\mathrm{ctg}\,\alpha = \frac{b}{a}$, secans: $\sec\alpha = \frac{c}{b}$, cosecans: $\mathrm{cosec}\,\alpha = \frac{c}{a}$. Inne definicje są ważne dla wszystkich kątów, nietylko ostrych: Ze środka prostokątnego układu współrzędnych kreślimy koło promieniem równym jedności (rys. 2). Kąty liczymy od dodatniego kierunku na osi x-ów, w kierunku przeciwnym ruchowi

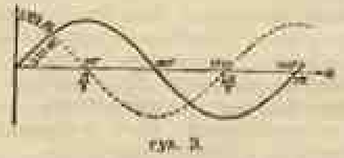

rys. 3.

wskazówek zegara. Każdemu kątowi odpowiada pewne położenie promienia wodzącego. Przez sinus kąta rozumiemy rzędną końca promienia, przez cosinus jego odciętą, przez tangens rzędną punktu przecięcia przedłużenia promienia ze styczną TT' (styczna ta jest prostopadła do osi x-ów). Przyjmujemy $\mathrm{ctg}\,\alpha = \frac{1}{\mathrm{tg}\,\alpha}$, $\sec\alpha = \frac{1}{\cos\alpha}$, $\mathrm{cosec}\,\alpha = \frac{1}{\sin\alpha}$. Dla kątów ostrych obie definicje są zgodne. Wymienione funkcje nazywają się funkcjami trygonome-

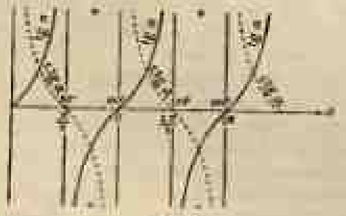

rys. 4.

trycznemi. Wartości ich są zestawione w t. zw. tablicach trygonometrycznych. Rys. 3 i 4 podają wykresy funkcyj sin, cos, tg i ctg, przyczem miary kątów są podane nietylko w stopniach, ale i w radjanach. T. ma wielkie znaczenie dla geometrji, gdyż podaje związki, zachodzące między bokami a kątami trójkąta prostokątnego. Każdy trójkąt może być rozłożony na trójkąty prostokątne, a każdy wielobok na trójkąty. Skutkiem tego metody t. mogą być stosowane w ogromnej ilości zagadnień geometrycznych. Także we fizyce t. oddaje usługi, skutkiem tego przedewszystkiem, że funkcje trygonometryczne są perjodyczne, więc mogą być używane do opisu zjawisk perjodycznych, gdyż każda funkcja perjodyczna może być rozwinięta na szereg funkcyj trygonometrycznych, czyli t. zw. szereg trygonometryczny lub Fourier'a (ob. F. a.). T. sferyczna zajmuje się związkami między bokami i kątami trójkątów sferycznych i ma wielką doniosłość dla astronomji. — T. stworzyli matematycy greccy i hinduscy, z końcem wieków średnich przeszła do Europy i wtedy się rozwinęła.

Tryjest, ob. Triest.

Tryk, baran niekastrowany, ob. Owce.

Trykoty, wyroby oczkowe, dziane na drutach ręcznie lub maszynowo (ob. Ręczne roboty kobiece), na bieliznę, odzienie sportowe i t. p.

Trykotyna, tkanina oczkowa (dziana), na suknie kobiece.

Tryler, ozdobnik muzyczny, znaczony jako tr nad nutą, polega na bardzo szybkiej zmianie dwóch powtarzających się tonów, t. j. głównego, zanotowanego tonu i jego górnej sekundy. Istnieje również krótki t., jednorazowo wprowadzający obok zasadniczego tonu jego górną sekundę. — Łańcuch trylerowy, połączenie kilku, a nawet kilkunastu t., prowadzonych bez przerwy.

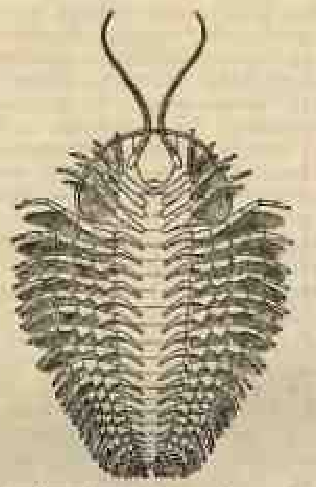

Triarthrus becki (strona brzuszna).

Trylobity (Trilobitae), rząd skorupiaków kopalnych. Na głowie objętej pancerzem wyróżniamy część środkową (glabella), oraz policzki (genae), 2 oczu złożonych, od strony brzusznej warga (hypostoma). Tułów i odwłok podzielone na pasy podłużne: środkowy (rhachis) i boczne (pleurae). Tułów składa się z wielu (2—42) segmentów, u młodych tylko kilka. Odnóża wieloczłonowe, rozwidlone, zakończone pazurkami, bardzo rzadko zachowane. Segmenty odwłoka zrośnięte (pygidium). Posiadały zdolność zwijania się w kułkę. Żyły, w wodzie, przeważnie w morzu, od kambru do permu. Są ważnemi skamielinami przewodniemi. Dzie-

Trzęsienie ziemi

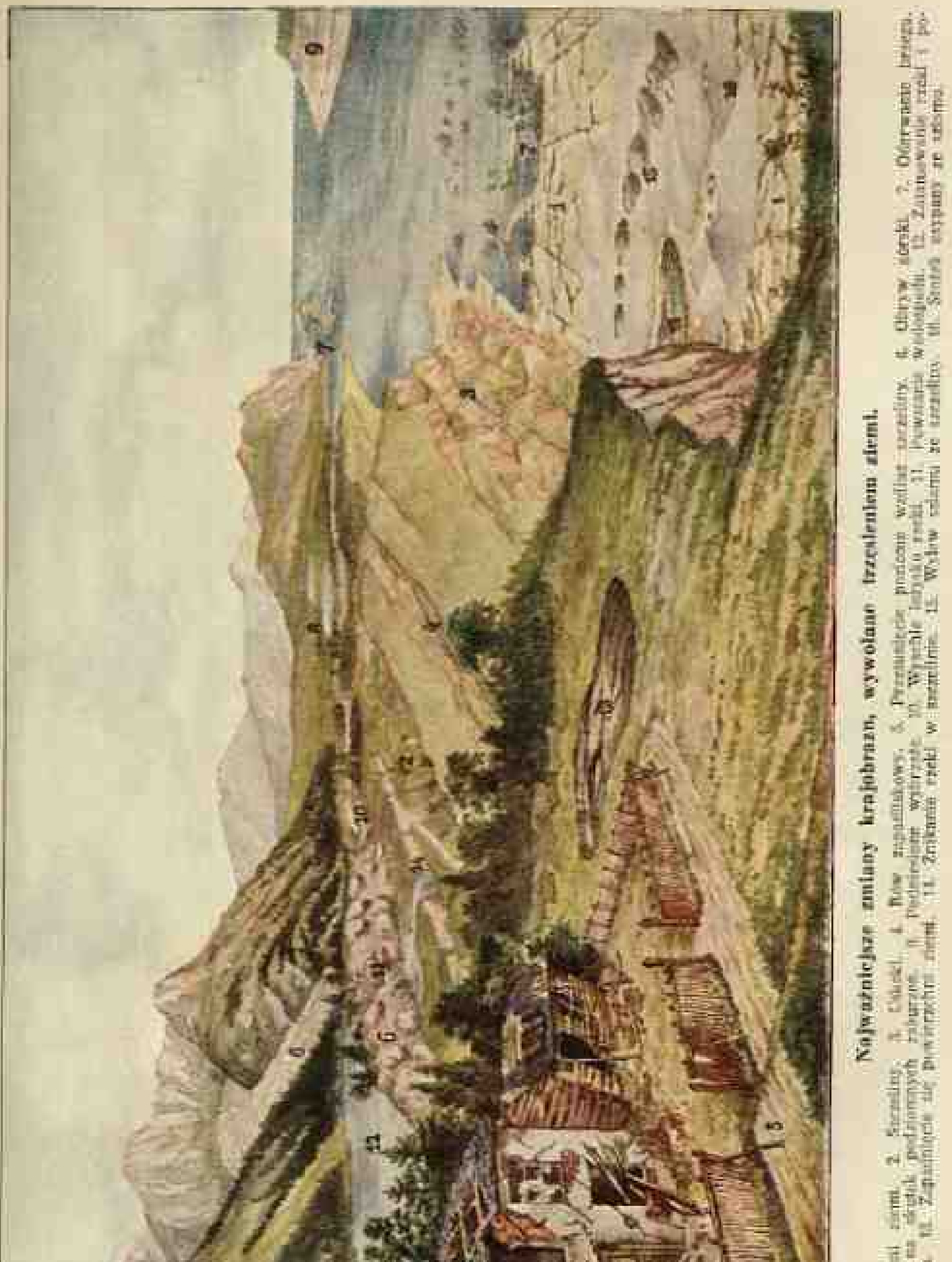

Najważniejsze zmiany krajobrazu, wywołane trzęsieniem ziemi.

limy je na 19 rodzin. Najważniejsze rodzaje: Olenellus Hall., Paradoxites Brongn., Olenus Dalm., Triarthrus Green. (z kambru), Trinucleus Lleryd., Aeglina Barr. (z syluru), Proetus Steinniger., Bronteus Goldf., Phacops Emmrich (z dewonu) i w. in. Por. t a b l. Kambryjska i sylurska formacja t. 7, Formacja dewońska t. 3.

Trylogja (greck.), w starożytnej Grecji cykl trzech następujących po sobie tragedyj; gdy dołączano doń satyrę, całość nazywała się t e t r a l o g j ą. Obecnie określeń tych używa się też dla cyklu trzech lub czterech dzieł lirycznych albo epicznych (np. trylogja Sienkiewicza).

Trylski Aleksander, rolnik-ekonomista, † 1909, redaktor „Gazety Rolniczej" w Warszawie.

Trymestr (z łac.), pierwotnie czas trzech miesięcy, obecnie w szkołach wyższych jedna trzecia część roku szkolnego, a więc czas od pocz. roku do feryj Bożego Narodzenia (1. tr.), następnie do feryj wielkanocnych (2. tr.) i do końca roku szkol. (3. tr.).

Trymetr (greck.), wiersz, składający się z trzech metrów, najczęściej jambicznych, np.: suis et i|psa Roma vi|ribus ruit; w starożyt-
◡— ◡— ◡ —◡ —◡—◡—
ności bardzo popularny rodzaj wiersza.

Trynitarze (Ordo SS. Trinitatis, zakon św. Trójcy od wykupu niewolników), zał. pod koniec XII. w. przez św. Jana z Mathy i Feliksa de Valois. Był bardzo rozgałęziony w Polsce, skąd mnóstwo jeńców dostawało się do niewoli tureckiej i tatarskiej. Do Polski jednak zostali sprowadzeni T. dopiero w XVII. w. Por. Okup.

Trynkowski Ludwik, pol. poeta, pisarz i kaznodzieja, (1805—1849), z pochodzenia włościanin, słynął jako kaznodzieja w Wilnie (jego arcydziełem mowa na pogrzebie Jędrzeja Śniadeckiego, oddz. wyd. 1861), za sprawę Konarskiego w 1839 wywieziony na Syberję, gdzie popadł w obłąkanie. Oprócz poezyj, utworów wierszem i prozą w czasopismach, oddzielnie wydał: „Mowy pogrzebowe" (1834).

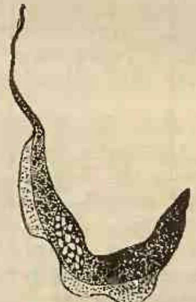

Trypanosoma brucei.

Trypanosoma, ś w i d r o w i e c, pierwotniak należący do wiciowców (Flagellata), pasożytujące w krwi kręgowców. Przenosi się za pośrednictwem zwierząt ssących krew, np. owady lub pijawki. Ciało smukłe z błoną falującą i jedną wicią. Wiele gat. wywołuje choroby, np. śpiączkę afrykańską, ob.

U koni T. equiperdum wywołuje t. zw. chorobę stadniczą krwi. W Indjach T. evansi powoduje chorobę zw. „surra". Ofiarą jej padają nietylko jednokopytne, ale również wielbłądy, psy i (rzadziej) bydło. Największe jednak znaczenie ma występująca w Afryce zbliżona do śpiączki choroba, zw. nagana (ob.), którą powoduje T. brucei.

Trypanosomiasis (grec.), ob. Śpiączka afrykańska.

Trypanowa czerwień, barwnik rozpuszczalny w wodzie, używany do zastrzyków przy śpiączce afrykańskiej.

Tryper, ob. Rzeżączka.

Trypetidae, rodzina muchówek, składają jaja w żyjące rośliny. N a s i o n n i c a s z p a r a g ó w k a (Platyparea poeciloptera Lw.) niszczy szparagi. N. t r z e ś n i ó w k a (Rhagoletis cerasi L.) 4 mm dł., składa jaja w dojrzewające trześnie i jagody berberysu.

Trypla, minerał zbliżony do ziemi okrzemkowej, składający się również z krzemionkowych szczątków organicznych; używany do polerowania.

Tryplit, minerał, fosforan żelaza i manganu, zawierający ponadto w swym składzie fluor, występuje w zbitych nieregularnych skupieniach barwy brunatnej o tłustym połysku, tw. 4—5,5. Występuje w Limoges (Francja), Schlaggenwald (Czechy) i in. m.

Trypodja (greck.), wiersz, składający się z trzech stóp.

Trypolis, 1. (włos. T r i p o l i), stolica Trypolitanji (Afryka) nad Małą Syrtą z 64.759 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (łuk triumfalny z II. w. i in.), przemysłem rolniczym i żelaznym i portem handlowym. T. jest starą kolonją fenicką.

2. (T r i p o l i t s a, staroż. T e g e a l i s), stolica Arkadji (Grecja), przy kolei: Argos—Kalamata z 14.513 mieszk.

Trypolitanja (T r y p o l i s, włos. T r i p o l i t a n i a), włoska kolonja na płn. wybrzeżu Afryki, między Tunisem i Cyrenajką z 900.000 km² i 600.000 mieszk., w tem 18.093 Włochów. Jest to terasowaty kraj, podzielony na szereg równoległych skib. Poza płaskiem wybrzeżem rozciąga się równina pokryta osadami wód dyluwjalnych, a za nią szeregi wzgórz (Dżebel-Dahar, D.-Nefusa, D.-Tarhuna i in.). Dalej we wnętrzu mamy obszary stepowe i pustynne, urozmaicone pasmami wzgórz. Od Fezzanu oddziela T. Hamada el-Homra (100.000 km²). Podłoże zbudowane jest z piaskowców i wapieni górnokredowych oraz bazaltów i trachitów, występujących zwłaszcza we wzgórzach (Dżebel). N a w o d n i e n i e jest bardzo skąpe, odwadniana jest T. do Wielkiej i Małej Syrty. Średnie temperatury wynoszą na wybrzeżu 19—22°, w oazie Dżofra 30°, w Azizii (50 km od wybrzeża) zaobserwowano w cieniu temperaturę 58° (najwyższą na ziemi). Skąpe opady ograniczają się przeważnie do pobrzeża. R o ś l i n n o ś ć za wyjątkiem oaz jest skąpa, przeważnie stepowa, we wnętrzu duże obszary zajmują pustynie piaszczyste i kamieniste (5/7 obszaru zajmują stepy, 1/7 pustynie).

L u d n o ś ć składa się głównie z Arabów i Berberów, żydów jest w T. 16.000. Ludność

osiadła trudni się uprawą roli (sztuczne nawodnienie) i rzemiosłami, koczownicza chowem bydła (wielbłądy, owce, kozy). Wywozi się tuńczyki, gąbki, hennę, daktyle, trawę morską i wełnę. Kolei ma kraj 221 km, handel karawanowy podupadł. Na czele kolonji stoi gubernator i izba deputowanych (z wyboru). Główne miasta: stolica Trypolis, Misrata, Homs, Gadames, Gat i Mursuk.

We wczesnej starożytności nazywała się T. Oeą, do 202 przed Chr. była zależną od Kartaginy, później od Numidji, a od 46 przed Chr. należała do prowincji rzymskiej Africa. W VII. w. zajęli T. Arabowie, ok. 1500 stała się niezależną. W 1509 zdobyli ją Hiszpanie, a cesarz Karol V. oddał ją w 1530 Joannitom w lenno. Od 1551 należała do Turcji (chwilowo jako państwo dannicze), od 1900 weszła do sfery interesów Włoch, które po zaciętej wojnie 1911—12 zajęły T. W czasie wojny światowej staczali Włosi ciężkie walki w T. ze szczepem Senussów. Niezależną kolonją jest T. od 1919. Ob. także Cyrenajka i Libja.

Trypsyna, ferment, zawarty w soku trzustkowym, rozkładający białko. Por. Trawienie.

Trypsynogen, ciało wydzielane przez trzustkę, które aktywowane przez enterokinazę soku jelitowego przechodzi w trypsynę (ob.).

Tryptofan (i n d o l o l a n i n a), produkt rozkładu białek.

Tryptyk (greck. triptichon), obraz malowany na płaszczyźnie nakrytej dwoma skrzydłami do zamykania go, również dekorowanemi. Znane są także t. płaskorzeźbione lub wykonane prawie w pełnej rzeźbie w części środkowej. Forma ta dla obrazów ołtarzowych szczególnie była przyjęta w epoce gotyku, dochodzą one nieraz do wielkich rozmiarów (np. t. Stwosza w kościele Marjackim w Krakowie). Obecnie nazwy t. używa się w malarstwie na oznaczenie kompozycji, składającej się z 3 części, umieszczonych obok siebie, przedzielonych tylko listewką ramy.

Tryptyk, rodzaj paszportu podróżnego, składającego się z trzech odcinków (stąd nazwa) dla automobilistów i cyklistów. Przy ostatnim wyjeździe z kraju zagranicznego zostaje jedna część odcięta. Tryptyki wystawiają we wszystkich niemal krajach, ręcząc tem samem za właścicieli wobec władz, zwłaszcza skarbowych, kluby samochodowe.

Tryskawiec, ob. Ecballium.

Trystan, ob. Tristan i Izolda.

Tryteizm (greck.-łać.), pogląd uznający w Trójcy św. nietylko różność osób, lecz także odrębność natur, a więc właściwie trzech bogów. Doktrynę tę wyznawali antytrynitarjusze już w III. po Chr. W średnich wiekach zwolennikiem t. był nominalista Roscelinus (ob.).

Tryton (łac. Triton), grecki bóg morski, syn Posejdona i Afrodyty, przedstawiany z ogonem delfina, kopytami konia i rogiem z muszli w ręce.

Trywjalny (z łac.), pierwotnie dotyczący niższego stopnia szkoły średniowiecznej (trivium), zczasem pospolity, gminny, niekulturalny.

Tryzna, igrzyska, będące dawniej częścią składową stypy (ob.).

Tryton i Nereida (Rzym, Watykan).

Trzaska, Evert i Michalski, księgarnia i firma nakładowa w Warszawie, zał. w 1920, znana głównie z wydawnictw dzieł zbiorowych, jak: „Encyklopedja Powszechna" (1926, 5 t., nadto następne opracowania skróc. w 1 t. i 2 t.), „Wielka literatura powszechna", „Polska" i i. Wydaje czasopismo „Przegląd literacki", poświęcone głównie omawianiu i propagandzie własnych wydawnictw.

Trzaskowski Bronisław, językoznawca i pedagog pol., *1824, po ukończeniu studjów filozoficznych we Lwowie w l. 1842—48 jezuita, po wystąpieniu z zakonu nauczyciel i dyrektor gimnazjalny w Tarnowie, w r. 1868 zainicjował galic. Towarzystwo Pedagogiczne, w l. 1869—70 redagował czasopismo „Szkoła"; wybitny badacz języka polskiego, oprócz rozpraw w czasopismach, wydał oddzielnie: „Głoskownia języka polskiego" (1862), „Nauka o źródłosłowach i pierwiastkach języka polskiego" (1865), „Pisownia polska" (1862), „Stanowisko filologji słowiańskiej w dziedzinie badań językowych" (1864), „Szkice pedagogiczne" (1895) i i.

Trzcianka, prawoboczny dopływ Noteci, długi 30 km, uchodzi 7 km na płn. od Czarnkowa.

Trzcianka (niem. Schönlanke), stolica okręgu Noteckiego (Netzekreis) w Grenzmark Posen-Westpreussen, przy kolei: Krzyż—Piła z 8.629 mieszk. i przemysłem. Miastem jest T. od 1731, przed 1919 należała do pow. Czarnków.

Trzcianka, roślina, ob. Posidonia.

Trzcianne, miasteczko w pow. Białystok, nad rz. Trzcianną (do Narwi), 51 km od Białegostoku z 1.434 mieszk. (prawie sami Żydzi).

Trzcina, p. Arundo i Phragmites.

Trzcina cukrowa, p. Cukrowa trzcina.

Trzciniak (p o ś w i e r k a p o t r z o s, Emberiza schoeniclus L.), 16 cm dł. ptak z rodzaju Emberiza, grzbiet płowopstry, spód biały. Żyje nad wodami, u nas przelotny.

Trzciniczek (Acrocephalus), ptaki z rodziny gajówek, (Sylvidae). Podobne do g., lecz z klinowatym ogonem. Zwykle oliwkowo szare. Budują gniazda nad wodą na trzcinie. Żywią się owadami. Żyją w Starym Świecie i w Australji. U nas: t. d r o z d ó w k a (Acrocephalus turdoides Cab.), t. s t a w o w y (A. streperus Lath.) i inne. Podobne do nich ś w i e r s z c z a k i; np. św. p o s p o l i t y (Locustella naevia Palh.), żyje na równinach.

Trzcinnik, ob. Calamagrostis.

Trzcinowa mata, trzcina wiązana drutem, podkład pod wyprawę wapienno-gipsową na drewnianych ścianach i sufitach.

Trzcinowy cukier, ob. Cukrownictwo.

Trzciński, 1. Teofil, pol. dyrektor i reżyser teatralny, ur. 1879, studja filoz. w uniw. Jagiell., teatr. i muz. w Monachjum, w l. 1902—08 współprac. dzienników krakowskich, w l. 1924—25 redagował krakowskie „Listy z teatru" (przy najbliższej współpracy Tad. Świątka), w l. 1908—18 prowadził w Krakowie przedsiębiorstwo koncertowe, w l. 1918—26 i 1929—32 dyrektor Teatru Miejskiego im. J. Słowackiego w Krakowie, zasłużył się staraniem o wysoki poziom repertuaru i pracami reżyserskiemi, np. wystawieniem „Odprawy posłów greckich" na dziedzińcu wawelskim, nowemi inscenizacjami „Kordjana" i „Dziadów" i i.

2. Mieczysław, malarz pol., *1881, kształcił się w Warszawie (u Gersona i Badowskiego), oraz w Krakowie u prof. Axentowicza. Maluje motywy architektoniczne, krajobrazy i t. d.

Trzebicki Andrzej, podkanclerzy w. kor., biskup krakowski, (1607—1679), kształcił się w Rzymie, od 1644 kanonik krak., 1654 podkanclerzy, 1655 biskup przemyski, 1657 krakowski. T. położył dla kraju w. zasługi jako zręczny dyplomata i gorący patrjota. W czasie „potopu" szwedzkiego całą niemal fortunę poświęcił na obronę kraju, wystawiając chorągwie husarskie; jego zasługą w dużej mierze było zażegnanie wojny domowej w 1673 między konfederatami gołąbskimi a szczebrzeszyńskimi. T. ogłosił drukiem m. in.: „Manipulus orationum ab eruditis viris Polonicae nationis diversis temporibus et occasionibus scriptorum" (1639).

Trzebieniec, kastrat (ob.).

Trzebinia, miasteczko w pow. Chrzanów (woj. krakowskie), 5 km od Chrzanowa, a 13 km od Krzeszowic, przy kolei: Szczakowa—Kraków, Siersza Wodna—T., Oświęcim—T. i Spytkowice—T. z 5.011 mieszk. i znacznym przemysłem (fabr. cukrów, marmolady, likierów, mydła, cementownie, huta cynkowa, rafinerja nafty i in., kopalnią węgla, kamieniołomami i wapiennikami).

Trzebiński, 1. Stanisław, lekarz pol., (1861—1930), od 1922 prof. historji i filozofji medycyny na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; w l. 1922—26 prof. patologji ogólnej tegoż uniwersytetu.

2. Józef, botanik pol., ur. 1867, prof. Uniwersytetu w Wilnie, zajmuje się patologją roślin, grzybami, zoocecidjami, pasorzytyzmem.

3. Marjan, malarz pol., *1871, kształcił się w warsz. Szkole Rysunkowej, w Akademji krakowskiej i w Monachjum. Kilka lat spędził na studjach malarskich we Włoszech. Maluje przeważnie krajobrazy architekt. i widoki z Włoch. Główne dzieła: „Krakowskie Przedmieście w nocy", „Wawel" i i.

Trzebnica (niem. T r e b n i t z), miasto powiat. na Dolnym Śląsku, w rej. wrocławskiej, 25 km na płn. od Wrocławia, na płn. stokach wzgórz Trzebnickich, przy kolei: Psiepole—Trachenberg z 8.000 mieszk., kąpielami żelazistemi. W 1203—1810 istniał tu klasztor cysterszek, założony przez Henryka Brodatego (obecnie szpital), lokowana została T. w 1228.

Trzech cesarzy bitwa, ob. Slavkow.

Trzech Cesarzy Związek, zawarty został na zjeździe berlińskim w 1872 pomiędzy Wilhelmem I, Aleksandrem II i Franc. Józefem I, rozwiązał się po kongresie berlińskim 1878.

Trzeci dłużnik, dłużnik dłużnika, przeciw któremu wierzyciel uzyskał egzekucyjne zajęcie pretensji.

Trzeci stan, ob. Tiers état i Francja, dzieje.

Trzecia międzynarodówka, ob. Międzynarodówka.

Trzecieski, 1. Andrzej, ob. Trzycieski Andrzej.

2. Franciszek, działacz społ. i polit., (1807—1875), ukończył prawo we Wiedniu, 1831 oficer wojsk pol. w czasie powstania, po jego upadku powrócił do Galicji, gdzie życie swoje poświęcił dla podniesienia oświaty i dobrobytu kraju. Czas jakiś poseł na sejm krajowy, od 1848 członek parlamentu austr. Po wielu zabiegach udało się mu założyć 1861 Towarzystwo Wzaj. Ubezpieczeń w Krakowie, 1868 Towarzystwo Przyjaciół Oświaty. Brał udział w powstaniu styczniowem, co spowodowało jego uwięzienie. Od 1866 wydawał „Bibljotekę Narodową" i „Wydawnictwo dzieł tanich i pożytecznych".

3. Antoni, lekarz pol., ur. 1867, od 1923 prof. farmakologji na Uniw. Pozn., przedtem na uniw. w Kijowie.

Trzeciorzędowa formacja (t r z e c i o r z ę d; ob. t a b l. poza tekstem), formacja, leżąca między kredą a dyluwjum (ob. Geologiczne formacje), składa się przeważnie z różnorodnych wapieni, piaskowców, margli, iłów, zlepieńców, piaskowców, zawierających nieraz pokłady węgla brunatnego, gipsu, soli kamiennej i rud żelaza. Na podstawie skamielin podzielono t. na s t a r s z y czyli p a l e o g e n, z paleocenem i oligocenem jako poddziałami, i na t. m ł o d s z y czyli n e o g e n, obejmujący miocen i pliocen.

Ogólny charakter ś w i a t a o r g a n i c z n e g o przypomina formy obecnie żyjące, zwłaszcza formy podzwrotnikowe, skąd wnioskuje się, że klimat w t. był cieplejszy aniżeli teraz. Z r o ś l i n główną rolę odgrywają szpilkowe (Pinus, Taxodium, Cupressinoxylon, Sequoia) i z ich żywicy powstał bursztyn; razem z palmami, magnoljami, platanami, akacjami i t. d. dały one materjał wytworzonym w tym okresie pokładom węgla brunatnego. Z f o r m z w i e r z ę c y c h przeważają mięczaki, a zwłaszcza małże i ślimaki. Słaby rozwój wykazują ramienionogi i jeżowce, w niektórych miejscach w większych ilościach zjawiają się owady. Najciekawszemi formami tego okresu są ssaki, wykształcone w bardzo różnorodnych typach. Już w starszym t. występują walenie (Halitherium), zjawiają się formy zbliżone do przeżuwaczy, jak Palaeotherium magnum i Anoplotherium commune, w tym czasie żyje olbrzymi ssak zbliżony do

hipopotama Anthracotherium magnum. Ponadto występują nietoperze, drapieżne, gryzonie, owadożerne i małpy (np. Dryopithecus), olbrzymie mastodonty, dalej Dinotherium, nosorożce, żyrafy, jelenie, antylopy i przodkowie konia (Hipparion i Anchitherium).

Do dolnego oligocenu należy sambijska formacja bursztynowa Prus Wschodnich. Kilkumetrowy pokład niebieskiego iłu zawiera otoczone bursztyny, które podczas kruszen'a przez fale morza tej warstwy, są wyrzucane na wybrzeże. Bursztyny te były roznoszone przez lodowce daleko na południe (por. Bursztyn i Dyluwjum) i znajdują się w wielu miejscach niżu Polskiego. W miocenie uległy wypiętrzeniu najmłodsze łańcuchy górskie na ziemi, Karpaty, Alpy, Pireneje, Himalaje i Andy.

W Polsce utwory trzeciorzędowe występują w Tatrach, Karpatach, na Podolu i wielu miejscach niżu Polskiego. W Tatrach występują eoceńskie wapienie i zlepieńce nummulitowe, zawierające resztki roślin, jak Ficus, Populus, Eucalyptus i in. W postaci zlepieńców i piaskowców wykształcony jest eocen we fliszu karpackim, gdzie również reprezentowany jest oligocen. W czasie miocenu u podnóża Karpat została wytworzona formacja solna, zawierająca bogate pokłady soli kamiennej (Wieliczka, Bochnia, szereg kopalni na wschodzie), wzgl. i soli potasowych (Kałusz, Stebnik), z gipsem, który również w wielu miejscach jest wydobywany (Borek Fałęcki, Bochnia i t. d.). Zalew morza mioceńskiego obejmuje płd. część Śląska, Krakowskie, płd. część doliny nadnidziańskiej, płd. stoki Gór Świętokrzyskich, Wołyń i Podole i cały obszar na płn. od Karpat. W pliocenie wytworzyły się w Polsce tylko utwory lądowe i słodkowodne.

Trzej królowie, trzej chrześc. święci, według Ewang. Mat. 2, 1—12 przybyli do Jerozolimy do Heroda i do Betlejem celem uczczenia nowonarodzonego króla żydowskiego. Nie byli to właściwie królowie, lecz mędrcy, magowie ze wschodu. Nazwiska ich: Kasper, Melchjor i Baltazar (C † M † B) są raczej legendarne, niż historyczne, nie jest także pewne, czy było ich trzech, czy więcej. Relikwje ich mają się znajdować w katedrze kolońskiej i medjolańskiej. Święto 6 stycznia, t. zw. Epifanja (greck. Zjawienie).

Trzemeszeńskie (Popielewskie) **jezioro**, w pow. Mogilno pod Trzemesznem, ma 313 ha i jest głębokie do 50,5 m.

Trzemeszno, miasto w pow. Mogilno (woj. poznańskie) nad jez. Trzemeszeńskiem, przy kolei: Gniezno—Inowrocław, 15 km na wsch. od Gniezna z 5.093 mieszk., browarem, cementownią, młynami, fabr. mebli i handlem ziemiopłodami. Z zabytków zachował się piękny barokowy kościół poaugustjański (1764). T. jest prastarą osadą, wcześnie też posiadł klasztor, w którym osadzono w XII w. augustjanów.

Trzeszczki (ossa sesamoidea) u konia i innych kopytnych kostki tarczkowate, samodzielnie powstałe w ścięgnach, a ułatwiające przesuwanie się ich, np. kość groszkowa. — U człowieka drobne kosteczki, znajdujące się w okolicy stawów, np. stopy.

Trzeszczkowska Zofja z Mańkowskich (pseud. Adam M-ski), poetka i tłumaczka pol. (1847—1911), utwory oryginalne w czasopismach i osobno poemat „Jeden z wielu" (1890), liczne świetne przekłady poetyckie, m. i.: Baudelaire'a „Kwiaty grzechu" (1894, razem z Ant. Langem), Camoensa „Luzjady" (1890), Lamartine'a „Jocelyn" (1891) i „Ostatnia pieśń Childe Harolda" (1883), Mistrala „Mirelo" (1897), Byrona „Melodje Hebrajskie" (1895), Machara „Magdalena" (1900).

Trześnia (czereśnia), ob. Prunus.

Trzetrzewiński Wojciech, ekonomista pol. (1786—1865), służył do 1815 w wojsku polskiem, następnie prezes dyrekcji Tow. Kredytowego, od 1863 członek rady stanu. Ogłosił drukiem m. in.: „O podatkach gruntowych stałych w Królestwie polskiem" (1861).

Trzewia (łac. intestina, viscera), narządy zawarte w jamach ciała ludzkiego i zwierzęcego.

Trzewikodziób (Balaeniceps rex J. Gd.), ptak z rodziny czaplowatych, długości 140 cm, o szerokim, długim dziobie, podobnym do drewnianego trzewika, upierzenie szaro-popielate, lotki i sterówki czarne; żyje w Afryce środkowej, żywi się rybami.

Trzęsidło, ob. Nostoc.

Trzęsienia ziemi (por. tabl. barwną), nagłe drgania skorupy ziemskiej, spowodowane ruchami w głębszych częściach litosfery. Chociaż t. z. trwają naogół krótko, dokładne przyrządy rejestrujące (sejsmografy i sejsmometry) notują nieraz drgania przez szereg godzin. Jeżeli głębsze warstwy litosfery, w których t. z. rozpoczyna się, leżą pod powierzchnią morza, mówimy o podmorskich t. z. T. z. należą do niebezpiecznych zjawisk przyrody, gdyż powodują nieraz wielkie zniszczenie na powierzchni ziemi, porywają również często wiele ofiar. Podczas t. z. w Japonji 1703, kiedy zostało zupełnie zniszczone miasto Tokjo, zginęło około 150.000 ludzi, podobnie podczas t. z. w r. 1923. Na skutek uderzeń pionowych zostają podrzucane budynki, waląc się w gruzy, podobne zniszczenie wywołują uderzenia ukośne, zwłaszcza te, które biegną niezgodnie z dłuższą osią budynków. Częstem zjawiskiem jest tworzenie się szczelin na powierzchni ziemi. Wzdłuż szczelin następują nieraz pionowe przesunięcia, powodujące przesunięcie jednej części względem drugiej. Niekiedy jako wynik t. z. obserwować można podwyższenie się terenu, tak n. p. w r. 1855 port Nipon został tak podniesiony, że stał się, jako port, niezdatny do użytku. Obok przesunięć pionowych zaobserwowano także i przesunięcia poziome.

T. z. dzieli się zwykle na: 1. dyzlokacyjne czyli tektoniczne, związane z tektoniką danego obszaru, 2. t. zapadliskowe, powstałe na skutek zapadnięcia się pod powierzchnią ziemi naturalnych pieczar (są to zjawiska zwykle lokalne, ograniczone do nieznacznego obszaru, nie wykazują większego natężenia, a zdarzają się często w obszarach łatwiej rozpuszczalnych skał, jak wapieni, soli kam., gipsu, wreszcie 3. wulkaniczne, t. zn., związane z wybuchami wulkanicznemi. Związku t. z. z porami roku, stanem barometru czy księżyca nie dało się naogół wykazać. — Drganie powstałe wskutek t. z. rozpoczyna się w miejscu, zwanem ogniskiem t. z. (hypocentrum), skąd rozchodzi się falisto dokoła jako drgania podłużne i poprzeczne. Drgania te dochodzą do powierzchni ziemi w miejscu najbliższem, zw. epicentrum, gdzie dają początek falom poprzecznym, t. zw. falom powierzchniowym. Na mapach t. z. łączone są punkty, które ulegają drganiom w tym samym czasie — są te linje, często o nieregularnym przebiegu, zwane homoseistami. Drgania faliste bywają niekiedy tak silne, że w obszarach najbliższych epicentrum powodują olbrzymie zaburzenia. Największe katastrofy (jak n. p. w Kalabrji 1783, czy w Ekwadorze 1797) spowodowane zostały drganiami, idącemi w kierunku pionowym od dołu do góry.

Pomiary trzęsień ziemi. Najważniejszemi przyrządami są sejsmometry. Mają one za zadanie utrwalić szybko przebiegające fale na obrazie (sejsmogram) i umożliwić wykonanie ilościowych pomiarów. Istotą sejsmografów i sejsmometrów jest zawsze pewien typ wahadła pionowego lub poziomego, których drgający koniec zaopatrzony rylcem kreśli znaki na przesuwającym się papierze. Podczas t. z. rylec znaczy linję zygzakowatą, której wielkość odchyleń zależy od siły t. z. W niektórych sejsmometrach zastosowana jest optyczna metoda rejestracyjna, polegająca na tem, że promień świetlny, odbijający się od lusterka, umieszczonego na drgającym końcu zostaje odbity i działa na papier fotograficzny, nawinięty na obracający się walec. Inną metodą rejestracyjną jest metoda galwanometryczna.

Nauka wykazuje związek pomiędzy t. z. a budową wnętrza ziemi (tektoniką). Główną rolę odgrywają tu dyzlokacje uskokowe, przyczem większość t. z. zachodzi w górach fałdowych, podczas gdy wielkie obszary płytowe zazwyczaj od nich wolne. Najważniejsze obszary t. z. związane są z pasami gór łańcuchowych, okalających morza śródziemne podmorskim rowem, ciągnącym się od wybrzeży wsch. Azji przez Aleuty ku środk. i płd. Ameryce i obszarami młodych gór łańcuchowych. Stwierdzono również, że drgania rozchodzą się szybciej w skałach zwięzłych, wolniej natomiast w skałach luźnych, skutkiem czego szybko wygasają na obszarach zajętych przez skały piaszczyste, gliniaste i żwirowate.

Polska należy do obszarów asejsmicznych, rzadko tylko nawiedzanych przez t. z., które zdarzają się w części południowej. Prócz jednego t. z., o którem mamy tylko niedokładne zapiski, a które spowodowało m. in. zawalenie się stropu kościoła św. Katarzyny w Krakowie, należy wymienić t. z., które zdarzyło się 17-go sierpnia 1875. Epicentrum tego trzęsienia, które objęło Małopolskę wsch., znajdowało się w Kamionce Strumiłowej. Granicę obszaru, na którym odczuto trzęsienie ziemi, tworzyły miejscowości Wielkie Oczy, Dołhobyczów, Dubno, Podwołoczyska, Czerniowce, Podhajce, Brzeżany i Lwów. Podczas tego trzęsienia w niektórych miejscowościach popękały mury domów i kościołów, w wielu punktach zwaliły się kominy, większych jednak szkód nie było. Bardzo słabemi były t. późniejsze, a mianowicie 21 października 1901 w Pieninach, 20 stycznia 1903 w Zaleszczykach, 6 października 1908 na Podolu i 6 maja 1909 w Krynicy. T. z. w zachodnich Karpatach związane są z młodemi skałami wulkanicznemi, północno-węgierskiemi wzgl. z pienińskiemi andezytami. Na Podolu zdarzają się nieraz lokalne t., związane z zapadaniem się pieczar gipsowych, podobnej natury są wstrząśnięcia na Górnym Śląsku, spowodowane zapadaniem się podziemnych komór, znajdujących się w kopalniach węgla.

Ważniejsze trzęsienia ziemi w nowszych czasach.

Data	Miejsce	Zniszczenia	Ofiary w ludziach
28 paźdz. 1746	Lima w Peru	Lima i Callao	18.000
1 listop. 1755	Lizbona	Lizbona	32.000
4 lutego 1797	Ekwador i Peru	Riobamba, Quito	40.000
26 marca 1812	Caracas w Wenezueli		20.000
13 sierp. 1868	Peru i Ekwador	Arica, Iquique, Tacna	40.000
3 kwietn. 1881	Chios	14.000 domów	3.541
28 paźdz. 1891	Środk. Japonja	120.000 budynków	25.000
15 czerwca 1896	Japonja (wyspa Nippon)	Zalew do Kamaishi	27.000
20 lutego 1902	Szemacha na Kaukazie	4.000 domów, szczeliny w ziemi	1.000
16 grudnia 1902	Andiżan w Turkiestanie	15.000 domów, powstanie szczelin	4.200
4 kwietn. 1905	Kangrotal w Indjach	Wielkie zmiany na pow. ziemi	10.000
8 września 1905	Kalabrja (zach. część)		2.500
18 kwietn. 1906	San Francisco	Poziome przesunięcie o parę metrów wzdłuż szczeliny długiej na 600 km	niewiele
28 grudnia 1908	Messyna i Kalabrja	Messyna wraz z okolicą	83.000
16 grudnia 1920	Chiny (Pingliang)	Największe zmiany na powierzchni ziemi, jakie powstały od trzęsienia ziemi (w prom. do 500 km)	4—500
1 września 1923	Tokjo	Wielkie przesunięcia pionowe	20.000 (100.000 ludzi zaginęło)

Trzęsło, ob. Batrachospermum.

Trzęślica, ob. Molinia.

Trzmiel (Bombus Latr.), błonkówka z rodziny pszczołowatych, ob. Rozprzestrzeniony w całej strefie umiarkowanej. Samica zimuje i na wiosnę buduje w norze ziemnej, dziupli i t. p. jedną komórkę z wosku, wypełnia ją pyłkiem i składa w niej kilka jajek. Z larw wylęgają się robotnice, które rozbudowują gniazdo. Tu należą: T. ziemny (B. terrestris L.), czarny, żółto paskowany, budujący gniazda do 1,5 m głęb. pod ziemią. T. kamiennik (B.

lapidarius L.), bardzo zmienny, buduje gniazda pod budynkami kamiennemi. T. polny (B. agrorum F.) z gniazdem nad ziemią. Brzmik (Psithyrus vestalis Fourc.) pasorzytuje u t. ziemnego. Jego samice nie zbierają pyłku, robotnic brak. Brzmiki zostawiają opiekę nad potomstwem swoim gospodarzom.

Trzmielina, ob. Evonymus.

Trzmielinowate (Celastraceae), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Celastrales. Rośliny drzewiaste, mają liście z przylistkami. Kwiaty promieniste, obupłciowe lub też przez uwstecznienie jednopłciowe, kielich i korona 4—5 dzielne, pręcików 4—5, słupek 4—5 komorowy, owocem puszka, niełupka lub jagoda. Nasiona z rozwiniętym arillusem. Wew. kwiatu diskus. Ważniejsze rodzaje: Evonymus, Celastrus, Cassine.

Trznadel, ptak, p. Emberiza.

Trzoda, większa ilość inwentarza żywego, nieroboczego, najczęściej w odniesieniu do nierogacizny — (t. chlewna), owiec lub kóz.

Trzon (albo trzpień), część wystająca, na którą nawdziany jest jakiś element maszynowy. Trzon sprzęgający łączy dwa elementy ruchome. — Trzonem nazywa się też środkową część filara lub kolumny. Powierzchnia t. może być gładką lub zdobioną. Por. Kolumna oraz art. i tabl. Porządki architektoniczne w t. 14.

Trzonowe zęby, ob. Zęby.

Trzos, w dawnej Polsce skórzany worek na pieniądze w kształcie pasa, służący do opasywania się; przenośnie: bogactwo, dostatki, pieniądze.

Trzpiennikowate (Siricidae), rodzina błonkówek (Hymenoptera), larwy niszczą drzewa żywe i ścięte. Samica wierci pokładełkiem dziury w drzewach szpilkowych. Gąsienice toczą koliste chodniki. T. żółty (Sirex gigas L.) do 4 cm dł. o skrzydłach brunatnych. Głowa i tułów czarne, odwłok żółty, u samicy czarny z żółtą nasadą. Pasorzytuje na jodłach i świerkach. Gąsienice drążą głęboko, owad doskonały po wylęgnięciu się musi wygryźć sobie drogę na zewnątrz.

Trzpis Henryk, pol. historyk lit., * 1871, wydał oddzielnie: „Krytyczna ocena charakteru Kordjana" (1906), „Próchno" Berenta, wrażenia psychologiczno-estetyczne" (1907), „Estetyczno-krytyczne poglądy Słowackiego w Beniowskim" (1909), „Ze studjów nad Słowackim" (1909), „Marzenia Jasnowidzącego, rzecz o „Niedokończonym Poemacie" Z. Krasińskiego" (1912).

Trzustka (pancreas, grec.), gruczoł położony w obrębie jamy brzusznej poza żołądkiem, 20 cm dług., 70—100 gr wagi, który wydziela przez przewód trzustkowy do jelita cienkiego sok trzustkowy (ob.) potrzebny do trawienia. W t. znajdują się twory nabłonkowate, t. zw. wysepki Langerhansa, wydzielające hormon insulinę.

Trzustkowy sok, wydzielina trzustki (ob.), płyn alkaliczny, bezbarwny, zawierający obok ciał białkowych i soli nieorganicznych, fermenty, jak: trypsynę, rozkładającą białka, diastazę, rozkładającą skrobię i glikogen na cukry oraz lipazę, rozkładającą tłuszcze na kwasy tłuszczowe i glicerynę. Por. Trawienie.

Trzy Korony, najsławniejszy i najpiękniejszy szczyt w Pieninach (982 m wys.).

Trzycieski (Trzecieski, Tricesius) Andrzej, pisarz pol. i łac., (ok. 1530—1584), kształcił się i podróżował zagranicą, kalwin, dworzanin Zygmunta Augusta, sekretarz króla Stefana Batorego; wraz z Lubelczykiem i Krowickim redagował przekład polski t. zw. Biblji Brzeskiej; tłumaczył psalmy i pieśni religijne; mnóstwo jego wierszy okolicznościowych rozproszone po książkach różnych autorów współczesnych; z polskich utworów prozą najważniejszy „Żywot... Mikołaja Reja" (liczne przedruki); z łacińskich: słynna elegja o wzroście protestantyzmu w Polsce: „In sacrosancti Evangelii... Elegia" (1556); „Threnodia in funere... Johannis Cochanovii..." (1585); paszkwil prozą: „Dialogus de conjugio Sigismundi Augusti..." (1548, wyd. z rękopisu Wierzbowski w „Wierszach politycznych z XVI. w.", 1907).

Trzydziestoletnia wojna, wojna domowa na tle religijnem w Niemczech w l. 1618—48; brały w niej udział również państwa ościenne, na skutek czego przybrała ona rozmiary wojny europejskiej. Oprócz spraw wyznaniowych należy przyczyn wojny t. szukać w politycznym układzie sił w Niemczech na początku XVII. w. Pokój augsburski 1555 nie zdołał doprowadzić do istotnej pacyfikacji między katolikami a protestantami; jedni i drudzy przygotowywali się do walnej rozprawy, co stało się już tylko kwestją krótkiego czasu z chwilą zawiązania 1608 przez protestantów „Unji", obejmującej wszystkie księstwa protestanckie prócz Saksonji, a przez katolików 1609 „Ligi" pod wodzą Maksymiljana ks. bawarskiego. Złamanie praw i przywilejów, nadanych protestantom czeskim przez Rudolfa II. spowodowało t. zw. defenestrację, t. j. wyrzucenie przez okno delegatów cesarskich, co było początkiem I. okresu t. w. (okres czeski 1618—20). Czesi wybrali królem Fryderyka V., palatyna reńskiego, lecz zostali pobici 1620 na Białej Górze, a tem samem wydani odtąd w następnych wiekach na łup germanizacji. Cesarz Ferdynad II., chcąc zgnębić zupełnie przeciwników, odebrał Fryderykowi V. prawo elektorskie i chciał pozbawić go Palatynatu (okres palatyński 1621—24), który zajęły zwycięskie wojska cesarskie pod wodzą Tillyego (ob.), po pobiciu Fryderyka i jego protestanckich sprzymierzeńców. Pobitym protestantom pospieszył na pomoc Chrystjan IV., król duński (okres duński 1624—1630), lecz pobity przez Tillyego i Wallensteina zmuszony został do zawarcia pokoju w Lubece 12. V. 1629. Wojska cesarskie zwyciężyły również członków „Unji", opanowały sytuację w całych Niemczech, a triumfujący cesarz wydał 1629 edykt restytucyjny, w którym nakazał protestantom zwrócić wszystkie dobra kościelne, sekularyzowane po 1552. Książęta „Ligi" w obawie przed niezwykłą potęgą cesarza, spowodowali 1630 ustąpienie Wallensteina. Niemal zupełnie pokonani protestanci sprowadzili 1630 na pomoc króla szwedzkiego Gustawa Adolfa (okres szwedzki 1630—36), co zdecydowanie odwróciło sytuację. Gustaw Adolf w przymierzu z Sasami pobił 1631 Tillyego pod Breitenfeld, Sasi zajęli Czechy. Cesarz powołał ponownie Wallensteina, który wyparł Sasów z Czech, lecz pod Lützen pobity został 1632 przez Gustawa Adolfa, który tu zginął. Kanclerz szwedzki Oxenstierna, pragnąc odnieść jak największe korzyści dla Szwecji, zorganizował 1632 związek w Heilbronn, obejmujący Frankonję, Szwabję i Nadrenję; sam Wallenstein w porozumieniu ze Szwedami zamyślał o zdradzie, lecz zginął 1634 zamordowany. Gdy jednak cesarz zwyciężył wojska szwedzko-protestanckie Horna i Bernarda Weimarskiego pod Nördlingen 1634, zawarła Saksonja 1635 pokój odrębny, do którego przyłączyły się Brandenburgja i inne księstwa północne. Wypalającą się pożogę wojenną podsyciła pomoc francuska (okres szwedzko-francuski 1636—1648). Na czele sił francuskich (uzyskanych na podstawie układu Saint-Germain-en-Laye 1635) pobił Bernard Weimarski wojska cesarskie nad Renem 1638; feldmarszałek szwedzki Torstensson zwyciężył 1642 pod Breitenfeld, 1645 pod Jankowem i zagroził Wiedniowi; Francuzi zwyciężali w Bawarji, a miary niepowodzeń dopełniło zajęcie 1648 Pragi przez szwedz. wodza Königsmarka. Wówczas cesarz zmuszony widział się zawrzeć 1648 pokój zwany westfalskim (ob.). T. w. prócz poważnych strat terytorjalnych, zrujnowała Niemcy gospodarczo, osłabiła doszczętnie władzę cesarską, spowodowała niemal zupełną niezawisłość książąt, którzy obcych władców uznawali za swych suwerenów.

Trzydziestu tyranów, rząd oligarchiczny w Atenach, powołany przez Spartan 404 prz. Chr. po zdobyciu przez nich miasta.

Trygłów, ob. Słowiańska mitologja.

Trzymunawy (Echeneidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych z rzędu Acanthopterigii. Ciało wrzecionowate, głowa płaska z przednią płetwą grzbietową przekształconą w przyssawkę. Zapomocą niej przyczepiają się do innych ryb lub do okrętów i wędrują z niemi. Żywią się skorupiakami i mięczakami. T. mały (Echeneis remora L.) do 25 cm dł., brunatny. T. wielki (E. naucrates L.) do 1 m dł., zielony; oba w morzach ciepłych i umiarkowanych.

Trzynasty punkt W. Wilsona, trzynasty punkt warunków, zaproponowanych Niemcom przed zawieszeniem broni w wojnie światowej przez Wilsona. Zawierał on warunek odbudowy niepodległego państwa polskiego w granicach zamieszkałych przez Polaków w całości lub większości, z wolnym dostępem do morza.

Trzyniec (czes. Třinec), wieś w pow. Cieszyn Czeski na Śląsku Ciesz., nad rz. Olzą, przy kolei: Bogumin—Koszyce z 5.995 mieszk. (większość Polaków) oraz przemysłem żelaznym i stalowym.

Trzyszcze (Cicindelidae), rodzina chrząszczy o ciele wąskiem, żywo zabarwionem, nogi przystosowane do biegania. Żywią się owadami; żyją w rurach w ziemi. Z najbardziej znanych gatunków: t. piaskowiec (Cicindela campestris L.), ob. tabl. Chrząszcze (2), t. 3.

Tsaidam (Cajdam), bezodpływowa, w znacznej części słonemi bagnami wypełniona i pustynna kotlina w płn.-wsch. Tybecie, 2700 m nad poz. morza.

Tsana, ob. Tana.

Tsangpo, górny bieg Bramaputry.

Tsao-Fu-Hing, malarz chiński z III. w. po Chr., pierwszy znany w historji. Malował sławne smoki i feniksy.

Tsaratanana, najwyższy szczyt Madagaskaru, wulkan w płn. części wyspy, wys. 2880 m.

Tschaggeny Charles Philogène, malarz belg., (1815—1894), malował krajobrazy i zwierzęta, przeważnie motywy flamandzkie. Główne dzieła: „Flamandzkie wesele", „Konie robocze", „Epizod z pola bitwy", „Flandryjski zaprzęg", „Przed burzą", „Flandryjski rumak" i i.

Tschakste (Czakste) Jahnis, polityk łotewski, (1859—1927), adwokat, od 1906 poseł do I Dumy, 1917 gubernator Kurlandji, 1918 przewodniczący zgromadzenia narodowego, 1922—27 prezydent republiki łotewskiej.

Tschermak Gustav, mineralog niem., (1836—1927), prof. w Wiedniu, przez szereg lat wydawał „Mineralogische u. petrographische Mitteilungen", napisał: „Lehrbuch der Mineralogie" (1881, 7 wyd. 1921) i w. i.

Tscherning, 1. Dawid, rytownik obcego pochodzenia, pracujący w Krakowie (1645—1686). Rytował karty tytułowe do dzieł wydawanych w Krakowie, portrety: Jana Kazimierza, Ludwiki Marji Gonzagi, P. Piaseckiego, C. Major i t. d., grobowiec Kazimierza Jagiell. w Krakowie, dalej Rodowód Piastów według układu Ch. Marienburga i i.

2. Jan, syn poprzed., rytownik krakowski, udał się później na Śląsk do Brzegu, stamtąd do Niemiec. Rytował obrazy świętych, karty tytułowe do dzieł i portrety.

Tschudi, 1. Ägidius (Gilg), kronikarz szwajc., (1505—1572), napisał dwie wielkie kroniki: „Gallia Comata" oraz „Schweizerchronik" (druk. 1734/36, 2 t.), która stanowi cenny materjał historyczny ze względu na przytoczone w niej dokumenty, które w czasach późniejszych zaginęły. Natomiast podane w niej zdarzenia, przedstawione bez krytycyzmu historycznego, nie przedstawiają dla badań wartości. T. pierwszy przekazał legendę o W. Tellu.

2. Johann Jacob, von, (1818—1889), przyrodnik szwajcarski, badał Amerykę, napisał wiele dzieł o jej faunie i ludności, zwłaszcza zaś o Peru.

3. Hugo von, austrj. historyk sztuki, (1851—1911), od 1896 dyrektor Galerji Narodowej w Berlinie, 1909 dyr. miejskiej Galerji w Monachjum. Główne dzieła: „Edouard Manet" (1902), „Die Werke Böcklins in der kgl. National Galerie zu Berlin" (1901), „Aus Menzels jungen Jahren" (1906) oraz liczne artykuły. Wraz z H. Thodem kierował „Repertorium für Kunstwissenschaft".

Tse, po mongolsku: jezioro.

Tsehsi (Tsehi, Szehi, Tzehsi), właśc. Jehonala, cesarzowa, później regentka Chin, (1834—1908), od 1855 żona cesarza Hienfeng, po jego śmierci sprawowała trzykrotnie regenturę w l. 1861—73, 1875—89 i 1898—1908.

Tsekenne, koczownicze plemię Atabasków z Rocky Mountains, ok. 13.000 głów.

Tsese, chiński filozof z V. w. przed Chr.

Tse-tse (Glossina Westw.), rodzaj muchy, 7—13 mm, bronzowo-szara, odwłok żółty z ciemnemi plamami. Larwa duża, żółta, poczwarka czarna; rozwój trwa 6 tyg. T. żyją w Afryce od Algeru po kraj Zulusów, zwykle w porze deszczowej. Żywią się krwią zwierząt ciepłokrwistych i człowieka, tną w dzień, najwięcej w dni wilgotne. Są przenosicielami trypanosom (ob.). G. palpalis R. D. przenosi śpiączkę ludzką, G. morsitans Westw. t. zw. chorobę nagana.

Tsianczou, miasto w prow. Fukien (Chiny) z ok. 100.000 mieszk., ważny port handlowy i emigracyjny.

Tsien, chińska jednostka wagi.

Tsin, chińska dynastja, (246—209).

Tsinan (T s i n a n f u), stolica prow. Szantung (Chiny), wpobliżu dolnego Huangho, przy kolei szantuńskiej i Tientsin—Pukou z ok. 377.000 mieszk. oraz znacznym przemysłem i handlem. Posiada również ang. uniwersytet chrześcijański (od 1904).

Tsing, dynastja mandżurska, panująca w Chinach 1644—1912.

Tsingtau („zielona wyspa"), miasto w prow. Szantung (Chiny), przy wejściu do zatoki Kiauczou, punkt wyjścia kolei szantuńskiej z ok. 74.000 mieszk. i znacznym przemysłem. W 1898—1914 było T. stolicą niemieckiej dzierżawy Kiauczou, w 1914—22 było obsadzone przez Japończyków.

Tsinlingszan, góry w zach. Chinach, tworzące wsch. przedłużenie gór Kwenlun, z któremi łączy się za pośrednictwem gór Tsaszchai (szczyt 4.000 m) i Minszanu. Od wsch. łączą się z T. góry Huaszan i Funiuszan. Góry T. sfałdowane w trzeciorzędzie, a zbudowane ze skał archaicznych i paleozoicznych, wznoszą się zgórą 2.000 m wysokim wałem (Tapaszan 3.350 m) nad dolinami Weho (na płn.) i Hankiangu (na płd.), tworząc naturalną granicę między Chinami płd. i płn.

Tsitsikar (C i c i k a r), stolica chińsk.-mandżurskiej prow. Helunkiang, z 85.000 mieszk., przy odnodze kolei wsch.-chińskiej. T. jest ważnym rynkiem handlowym płn. Mandżurji.

Tsinkian, ob. Suczou 2.

Tsongkhapa, właściwe nazwisko L o - b z a n g, sanskr. S u m a t i k i r t i, (1356—1418), reformator lamaizmu w Tybecie, w duchu pierwotnego buddyzmu.

Tsu, miasto w okręgu Miye (Japonja) na płd. Hondo z 52.536 mieszk. i portem.

Tsuba (japoń.), garda miecza japońskiego, przeważnie okrągła tarcza ok. 8 cm średnicy, z żelaza lub innego metalu, z otworem na głownię i t., bogato zdobiona, stąd b. poszukiwana przez zbieraczy.

Tsuga Endl., wiecznie zielone drzewa z rodziny Coniferae, mają płaskie szpilki, opatrzone na spodniej stronie białemi paskami; szyszki o nieodpadających łuskach, wiszące na końcu gałązek. Rosną w Azji i płn. Ameryce. T. canadensis Carr., drzewo dochodzące 30 m wysokości, pień często rozwidlony, gałązki zwisające, rośnie w górach Kanady. Drewno podobne do jodłowego. Z młodych pędów przyrządzają tubylcy napój podobny do piwa. W Europie spotykane w parkach. Por. tabl. Iglaste (2) w t. 6.

Tsugaru, cieśnina między wyspami Hondo i Hokkaido (Japonja).

Tsuishu, japońska nazwa dla pewnej odmiany czerwonej laki.

Tsunetaka, malarz jap. z XIII. w., założyciel szkoły Tosajskiej, reprezentującej sztukę dworską.

Tsungming, wyspa u wsch. wybrzeża prow. Kiangsu (Chiny), przed ujściem Jangtsekiangu z 750 km² i ok. 500.000 mieszk.

Tsuruoka (T s u r u g a), miasto portowe w okręgu Fukui (Japonja), na zach. wybrzeżu środk. Hondo z 31.830 mieszk. i portem.

Tsushima (C u s z i m a), japońska wyspa w cieśninie Koreańskiej z 697 km² i ok. 45.000 mieszk. Stolicą jest I z u h a r a. 27 maja 1905 zniszczyła tu japońska flota pod adm. Togo 2. rosyjską flotę pacyficzną pod Rożestwieńskim. Bitwa odbyła się w c i e ś n i n i e T., a wpłynęła decydująco na wynik wojny.

Tszang-Seng-Yen, mistrz malarstwa buddystycznego w Chinach. Ozdabiał malowidłami świątynie buddyjskie.

Tu, symbol chemiczny pierwiastka tulu (Thulium).

Tua, prawoboczny dopływ rz. Duero, długi 200 km. Wypływa jako T u e l a w prow. Zamora (Hiszpanja) i przepływa portug. prowincję Traz oz Montes.

Tuaillon Louis, rzeźbiarz niem., (1862—1919), uczeń Begas'a. Główne dzieła: „Amazonka" (powiększ. w berlińskim „Tiergartenie"), pomnik konny ces. Fryderyka, „Herkules z bykiem" i in.

Tuamotu (P a u m o t u), archipelag w płd.-wsch. Polinezji, między 14°5' i 23°12' szer. płd. oraz 135°33' i 148°55' dług. wsch., ma 860 km² i 4.276 mieszk. Również wyspy Gambier (Mangarewa) i Pitcairn bywają zaliczane do T. Archipelag składa się z 85 wysp koralowych, uszeregowanych w 2 równoległych rzędach, a jest zamieszkały przez protestanckich Polinezyjczyków. Główny port: R o t o a w a. Wyspy odkryte w XVII. w., zostały zajęte w 1842 i 1881 przez Francję.

Tuapse, miasto na Płn. Kaukazie (Rosja), nad m. Czarnem z 12.142 mieszk. Kąpiele morskie.

Tuaregowie, koczowniczy szczep hamicki zach. Sahary (ok. 240.000 głów), zajmujący się pasterstwem, różnemi rzemiosłami, handlem, między Afryką płn. a Sudanem; usposobienia wojowniczego (broń: lanca, miecz, tarcza skórzana), wyznają mahometanizm, żyją jednak w monogamji i uznają matrjarchat. Z licznych ich plemion ważniejsze: Asgar, Ahaggarr, Kelowi.

Tuat, grupa oaz na algerskiej Saharze, między 30°30' i 26° szer. płn., składa się z oaz: T. (12.000 km² z ok. 120.000 mieszk.), G u r a r a i T i d i k e l t (12—15.000 km² z ok. 23.000 mieszk.). Główne miasta: Insalah, Timmimun i Tamentit. T. stanowiąca ważny węzeł dróg karawanowych, została zajęta w 1900 przez Francuzów.

Tub (ang.), ang. jednostka wagi herbaty po 60 pounds (funtów) = 27,215 kg, dla masła = 84 pounds = 38,102 kg.

Tuba (łac., „rura"), trąbka wojenna staroż. Rzymian. W dzisiejszej orkiestrze t. b a s o w a należy do najgłębszych instrumentów mosiężnych. Skonstruowali ją najpierw w Niemczech Moritz i Wieprecht 1835, a potem we Francji Adolphe Sax. Opatrzona wentylami dzieli się na barytonowe E u f o n i u m w B i na kontrabasowy H e l i k o n. R. Wagner kazał dla swoich „Nibelungów" skonstruować t. różnej wielkości: tenorowe i basowe.

Tuba Eustachii, trąbka Eustachego, ob. Ucho.

Tubal-Kain, postać prastarego hebrajskiego podania, ob. Lamech.

Tuber (łac.), 1. a n a t o m. guz, wyrośle, 2. b o t a n. bulwa, także trufla (ob.).

Tuberales, rząd grzybów workowców. Tworzą podziemne owocniki, podobne do bulw. Należy tutaj rodzina Tuberaceae, której najważn. gatunkiem są trufle.

Tuberculum (łac.), a n a t. guzek na kości; p a t o l o g. gruzełek, np. gruźliczy.

Tuberkulina, jad zawarty w prątkach gruźliczych, wyosobniony przez R. Kocha w 1890 i służący do leczenia gruźlicy. O d c z y n t u b e r k u l i n o w y (reakcja t.) występuje u ludzi gruźliczych po zastrzyku t., a charakteryzuje się objawami ogólnemi, jak gorączka, oraz miejscowemi w miejscu zastrzyku, jak: zaczerwienienie, obrzęk (por. Pirquet'a odczyn).

Tuberkuloza, ob. Gruźlica.

Tuberoza, roślina, ob. Polyanthes.

Tubifex tubifex Müll., robak z rzędu skąposzczetów, czerwonawy, 3—4 cm dł., zamieszkuje tysiącami dno mulistych zbiorników wodnych. Grzebie rurki w mule i wystawia z nich tylny koniec, poruszający się falująco.

Tubiflorae (r u r k o k w i e t n e), rząd roślin dwuliściennych, zrosłopłatkowych, korona zwykle grzbiecista, pięciodzielna, pręcików tyle, co płatków korony, leżących naprzemianlegle z płatkami, słupek w większości wypadków złożony z dwu owocolistków, stąd dwu- lub jednokomorowy. Najważniejsze rodziny: Convolvulaceae, Cuscutaceae, Polemoniaceae, Hydrophyllaceae, Lennoaceae, Borraginaceae, Solanaceae, Scrophulariaceae, Lentibulariaceae, Orobanchaceae, Gesneriaceae, Bignoniaceae, Acanthaceae, Verbenaceae, Labiatae, Globulariaceae, Plantaginaceae.

Tübingen, ob. Tybinga.

Tubowie (T u b i n c y), lud syberyjski, spokrewniony z Samojedami, obejmujący szereg plemion; T. uchodzą za pramieszkańców Syberji. Por. Jenisejczycy.

Tubuai (A u s t r a l s k i e w y s p y) grupa wysp w Oceanji franc. na płd. od Tahiti z 287 km² i 3.170 mieszk. Składa się z wysp wulkanicznych (T., W a w i t a o, R a p a) i koralowych (H u r u t u, R i m i t a r a, M a r e t i r i i N a r u r o t a). Wyspy odkryte w 1769 przez Cooka należą od 1889 do Francji.

Tuburi, bagnisty obszar w środk. Sudanie, na granicy Adamawy (Kamerun), długi ok. 100 km. W porze deszczowej łączy T. Mao Kebbi (do Binue) z Logone.

Tubus (łac.), rura, przy mikroskopach, teleskopach, lunetach rura, w której osadzone są soczewki.

Tuchaczewskij M., naczelny wódz zachodniej armji sowieckiej, walczącej 1920 z Polską. Dzięki trafnie opracowanemu uderzeniu przełamał front polski na północy i dotarł aż pod samą Warszawę, gdzie został pobity. Po zawarciu pokoju generał i wykładowca w sow. akademji wojskowej. Napisał: „Pochód na Wisłę" (1923).

Tuchola, miasto pow. w woj. pomorskiem, 112 m nad poz. morza, przy kolei: Chojnice—Grudziądz i T.—Koronowo, 25 km na płd.-wsch. od Chojnic z 4.412 mieszk. Posiada browar, cegielnie, młyny, tartaki, fabr. maszyn, mebli, wódek i likierów oraz znaczny handel drzewem i ziemiopłodami. Miasto leży na skraju olbrzymich b o r ó w T u c h o l s k i c h, jednego z największych obszarów leśnych w Polsce, pomiędzy Brdą i Wisłą, rozciągających się w płn. części powiatu T., wsch. część pow. Chojnice, płn.-zach. część pow. Świecie i płd.-zach. część pow. Starogard, razem ok. 3.000 km², w czem rządowych lasów 1.370 km². Bory T. nie tworzą zwartej puszczy, lecz są poprzerywane przez wsie, pola i łąki. Na piaszczystem podłożu rośnie tu przeważnie sosna, osobliwością f l o r y s t y c z n ą są cisy i brekinie. Monotonny krajobraz borów urozmaicają nieco tafle jezior. L u d n o ś ć borów nazywają sąsiedzi „borowiakami" lub „lasakami".

T. jest miastem od 1346, w 1781 spłonęła doszczętnie. Tu urodził się Bartłomiej Nowodworski i Jacek Pruszcz.

P o w i a t T. ma 858 km² (w tem 44,4% ról i 39,2% lasów) oraz 34.445 mieszk., w tem 81,2% Polaków.

Tucholczyk Jan, prawnik pol., właściwie J e l o n e k, łac. Cervus, (1500—ok. 1557), po 1529 wykładał gramatykę i prawo cywilne oraz miejskie magdeburskie w Akademji Krakowskiej. Najważniejsze dzieło: „De moribus Ecclesiae catholicae" (1530), „Farrago actionum civilium iuris Magdeburgensis" (1531), „Institutiones grammaticae una cum interpretatione nominum..." (1533).

Tuchów, miasteczko w pow. Tarnów (woj. krakowskie), nad rz. Białą, przy kolei: Tarnów—Stróże z 2.443 mieszk. Miasto (od 1341) należało do 1810 do opactwa tynieckiego i posiadało przemysł tkacki.

Tucopia (T u k o p i a), grupa 3 wulkanicznych wysp (T., Anuda i Fataka) na wsch. od archip. Santa Cruz na oceanie Spokojnym z 66 km² i ok. 700 mieszk.

Tucson, miasto w płd. Arizonie (Stany Zj. Am. Płn.) z 23.981 mieszk. i uniwersytetem stanowym (od 1885).

Tucuman, prowincja w płn.-zach. Argentynie z 23.124 km² i 417.879 mieszk., w płn.-zach. części górzysta (Nevados de Aconquija, 4650 m) i przecięta rz. Rio Dolce. S t o l i c a T. (S a n M i g u e l d e l T.) nad górną Rio Dolce, w bogatej oazie, ma 109.218 mieszk., uniwersytet (od 1912) i fabr. cukru. W 1812 pobił tu Bel-

grano Hiszpanów, a kongres w 1816 ogłosił niepodległość państw La Platy.

Tucydydes.

Tucydydes (Tukydides, Thukydides). 1. ateński mąż stanu, po śmierci Kimona 449 prz. Chr. jako przywódca konserwatystów połączył przeciwników Peryklesa, w 444 wygnany.

2. najwybitniejszy historyk staroż., (ok. 460 prz. Chr. w Atenach, — po 403), jako strategik za spóźnienie z odsieczą Amphipolis w 424 ukarany wygnaniem, które spędził głównie w swoich posiadłościach w Tracji i w podróżach, dopiero w 404 powołany zpowrotem. W 8 księgach opisał wojnę Peloponeską do 411. Pierwszy krytyczny historyk, opierał się na ścisłych badaniach i na bezstronnem wniknięciu w przyczyny i związek zdarzeń. Styl ciężki i poważny, we włączonych do tekstu mowach aż ciemny. Wyd. 1913 i 1892—1922. Przekł. pol. Ant. Bronikowskiego (1861), Jul. Bartoszewicza (w rękop.), Teodora Czuleńskiego (1886).

Tuczne komórki, ciałka białe krwi, bazofilne, t. j. takie, których ziarenka barwią się zasadowemi barwnikami anilinowemi.

Tudela, miasto okręg. w prow. Nawarra (Hiszpanja), nad rz. Ebro z 10.167 mieszk., gotycką katedrą i przemysłem.

Tuder, ob. Todi.

Tudor, ang. dynastja królewska, (1485—1603), protoplastą jej był Owen ap Mergent ap Tudor, szlachcic z Walji, który 1422 ożenił się z Katarzyną, wdową po Henryku V. Wnukiem Ovena był Henryk VII, który ożenił się z Elżbietą, córką Edwarda IV, z rodu York i na tej podstawie objął 1485 po śmierci Ryszarda III tron. Władcami z tego rodu byli: Henryk VIII (um. 1542), Edward VI (um. 1553), Marja i Elżbieta.

Tudorów styl, oznaczenie późnego gotyku w Anglji.

Tuf, lużna skała osadowa (t. wapienny, krzemionkowy, kredowy), wzgl. skała powstała przez osadzenie drogą eoliczną lub wodną materjału wulkanicznego (t. trachitowe, diabazowe, porfirowe itp.).

Tu Fu, poeta chiń., (ok. 712 lub 714—770), sławą narodową ustępuje tylko swemu przyjacielowi Li Taipo, po zaszczytach dworskich popadł w niełaskę za śmiałe przekonania, poczem pędził życie wędrowne. Poezje jego odznaczają się doskonałością formy. Przekłady franc. i niem.

Tugela, rzeka w płd. Afryce na granicy Natalu i kraju Zulusów, wypływa z gór Smoczych, a uchodzi do oceanu Indyjskiego.

Tugendbund („Związek Cnoty"), stowarzyszenie pruskie, zawiązane 1808 w Królewcu, o celach pozornie naukowo-moralnych, zmierzało w rzeczywistości do podniesienia ducha narodowego po katastrofie jenajskiej i strząśnięcia panowania francuskiego, rozwiązane w 1809 na żądanie Napoleona.

Tuguegarao, miasto na wyspie Luzon (Filipiny) z 16.820 mieszk.

Tugurt (Tuggurt), stolica terytorjum T. (134.865 km² i 212.783 mieszk.) w płd. Algerze, w dolinie Wadi Ghir, ważny węzeł komunikacyjny z 12.108 mieszk. Francuzi zdobyli T. w 1854.

Tuilerje (franc. Tuileries), pałac i park królów francuskich w Paryżu, do końca XVII. w. ich rezydencja. Park zakładał Lenôtre, pałac zaczął budować 1564 Philibert Delorme. W epoce cesarstwa stały się ponownie rezydencją panujących, Napoleon III połączył je z Luwrem. Po pożarze T. w 1871, wybudowane na nowo skrzydła zajęło Musée des arts decoratifs i do r. 1909 ministerstwo kolonij (ob. Paryż).

Tuja, drzewo, ob. Thuja.

Tuka Wojtech, polityk słowacki, ur. 1880, od 1914 prof. prawa międzynarodowego w Bratisławie, po wojnie przywódca narodowej partji słowackiej (partja Hlinki), naczelny redaktor „Słowaka", oskarżony przez sądy czechosłowackie o seperatystyczne dążenia na Słowaczczyźnie, skazany został 1929 na 15 lat więzienia, w którem dotąd przebywa.

Tukan (łac. Tucana), gwiazdozbiór południowy, zawiera Małą Chmurę Magellana (Nubecula minor) i jedną z największych gromad gwiezdnych, Tucanae.

Tukany, p. Pieprzojady.

Tukārām, indyj. poeta, opiewał miłość do Boga, ok. 1608—1649, liczne utwory w języku Marāthi.

Tukuler, mieszańcy Fulbe, Mandingo i in. z nad górnego Nigru, (około 100.000 głów). Por. Massina i Senegal.

Tu l'as voulu, George Dandin, ob. Dandin.

Tul Tu, b. rzadki pierwiastek metaliczny; c. at. 169,4.

Tulare, bezodpływowe jezioro w Kalifornji, które odwadnia płd. Sierra Nevada. Poziom jego wód podlega silnym wahaniom, niekiedy łączy się z San Joaquin. Ma ok. 1800 km².

Tulcea (Tulcza), miasto okręg. w Dobrudży (Rumunja) i znaczny port w delcie Dunaju z 21.755 mieszk., znacznym przemysłem i handlem. W 1791 pobili Rosjanie Turków między T. i Macrynem.

Tulcza, ob. Tulcea.

Tulczyn, miasto okręg. na Ukrainie, przy ujściu rz. Tulczynki do Sielnicy (dopływ Bohu), 18 km od Bracławia z 13.545 mieszk., przemysłem tekstylnym i młynami. T. należał w XVII. w. do Kalinowskich, a od 1726 do Potockich. W 1774—1805 stanowił T. rezydencję słynnego targowiczanina Szczęsnego Potockiego, który przyczynił się ogromnie do gospodarczego podniesienia miasta i dóbr tulczyńskich, wzniósł w T. wspaniały pałac i ogród zwany Choroszą.

Tule (Ultima T.), ob. Thule.

Tulejka, pierścieniowa nakrętka, łącząca dwie rury żelazne.

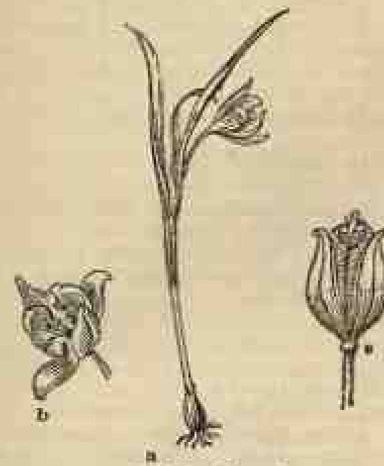

1. Tulipa silvestris.

a. Roślina kwitnąca, b. kwiat, c. owoc otwarty.

Tulipa L. (tulipan), roślina cebulkowa z rodziny Liliaceae, ma liście lancetowate, pęd jednokwiatowy, kwiat dzwonkowaty, owocem wielonasienna puszka. T. silvestris L., o żółtych, na zewn. zielonych kwiatach, rośnie w Europie płd. T. suaveolens Roth., o wonnych kwiatach, krótkim pędzie i czerwonych, na brzegu żółtych kwiatach, rośnie nad morzem Kaspijskiem, hodowany w wielu odmianach; T. gesneriana L. z Krymu i Armenji — od niej pochodzą liczne hodowane odmiany. Hodowla tulipanów przeniosła się z Turcji do Europy ok. połowy XVI. w., w XVII. w. w Harlemie osiągnęła punkt kulminacyjny (tulpomanja), za jedną cebulkę płacono 13.000 guldenów hol.

Tulipan, p. Tulipa.

Tulipanowiec, p. Liriodendron.

Tulle, stolica depart. Corrèze (Francja), w dolinie rz. Corrèze, przy kolei: Limoges—Brive z 14.349 mieszk., starą katedrą, muzeum, fabr. broni i przemysłem metalowym.

Tullianum, ob. Mamertyńskie więzienie.

Tullius, rzymskie imię rodowe, które m. in. nosiła plebejska rodzina Cyceronów.

Tullus Hostilius, według podania trzeci rzymski król, miał zburzyć miasto Albalonga, którego mieszkańców osiedlił w Rzymie na mons Caelius. Zginął od pioruna.

Tulon (Toulon-sur-Mer), miasto okręg. we franc. depart. Var, główny port wojenny Francji nad zatoką Tulońską morza Śródziemnego, przy kolei: Marsylja—Nizza, na stokach Mont Faron (545 m) ze 115.120 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (m. in. katedra z XI—XIII. w.) i znacznym przemysłem, służącym zwłaszcza marynarce wojennej. Oprócz wojennego, posiada T. mały port handlowy oraz kąpiele morskie, a wpobliżu wielki port lotniczy. T. jest starą kolonją grecką (Telonion), twierdzą od czasów Ludwika XIV. 22 lutego 1744 stoczyła tu flota angielska nierozstrzygniętą bitwę z flotą franc.-hiszpańską. W lipcu 1793 zbuntował się T. przeciw Konwentowi i poddał się Anglikom, którzy zniszczyli w porcie lub zabrali śródziemnomorską flotę francuską, lecz został zdobyty przez Napoleona Bonapartego i poniósł srogą karę od Konwentu.

Tulsa, miasto w płn.-wsch. Oklahomie (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Arkansas ze 190.500 mieszk. Ośrodek zagłębia naftowego.

Tulsidās, poeta indyj., (1532—1623), napisał w jęz. Hindi „Ram-carit-mānas".

Tuluza (franc. Toulouse), stolica depart. Haute-Garonne i dawnej Langwedocji (Francja), nad Garonną i kanałem du Midi, przy kolei: Paryż—Perpignan ze 180.771 mieszk. Piękne to miasto posiada wiele zabytkowych budowli (m. in. katedra z XIII—XV. w., wiele starych kościołów i pałaców oraz ratusz z XVI. w.), przemysł spożywczy, meblowy, skórny i chemiczny, znaczny handel ziemiopłodami i bydłem, a z instytucyj naukowych: uniwersytet państwowy (od 1229), Instytut Katolicki (od 1877), akademje: weterynarji, prawa i rolniczą, Akademję Umiejętności, kilka dużych bibljotek, obserwatorjum astron., ogród botan. i 3 muzea.

Starożytne (Tolosa) to miasto, było w 413—507 siedzibą królów wizygockich, a od 631 książąt Akwitanji, zaś w 778—1271 hrabiów. 10 kwietnia 1814 pobił tu Wellington Soulta.

Tuła, miasto okręg. w obwodzie Moskwa (Rosja), nad rz. Upą, przy kolei. Moskwa—Kursk ze 150.132 mieszk. Oprócz Kremlu z XVI. w. i 2 muzeów posiada T. znaczny przemysł metalurgiczny oraz fabr. broni i samowarów i młyny. Do 1929 była T. stolicą gubernji.

Tułów (truncus), główna część ciała zwierzęcia, zawierająca większość narządów. U kręgowców oparta na kręgosłupie.

Tum (z łac. domus), określenie kościoła katedralnego, używane też czasami w odniesieniu do kolegjat (szczególnie w b. zaborze niem.).

Tumaco, miasto portowe w depart. Nariño (Kolumbja), nad zatoką T. z 24.037 mieszk. i handlem.

Tumak (kuna leśna), ob. Kuna.

Tumba (łac. grób), zwie się tak pomnik grobowy, opierający się często na stylizowanych nogach. W liturgji katol. katafalk, wystawiany w czasie nabożeństwa za zmarłych.

Tumbeki (pers. tambaku), tytoń perski, który pali się w fajce wodnej (ob. Fajka).

Tumbu (Cordylobia anthropophaga Grünb.), mucha występująca w Afryce środk., Rodezji i Afryce zach. Larwa żyje pod skórą zwierząt i człowieka, zwłaszcza dzieci. Daje się łatwo usunąć. Dojrzałe larwy przepoczwarczają się w ziemi, mucha zaś wylęga się po 16 dniach.

Tumbutu, ob. Timbuktu.

Tumescencja (z łac.), obrzmienie.

Tumor (łac.), 1. obrzmienie, obrzękłość, 2. guz; T. albus, gruźlica stawu.

Tumuc-Humac, pasmo górskie na granicy Brazylji i Gujany, wysokie do 800 m.

Tumult (z łac.), hałas, zbiegowisko, ruchawka.

Tumulus (łac.), mogiła, kurhan.

Tun, ang. miara objętości płynów, dla wina zwykle = 252 galonów = 1144,983 l. dla piwa = 6 barrels = 981,414 l.

Tunbridge Wells, miasto i zdrojowisko w hrab. Kent (Anglja) z 35.551 mieszk.

Tunhuang (Szaczou), miasto okręg. w płn.-zach. Kansu (Chiny), ongiś główna stacja na drodze „jedwabnej", wpobliżu chińskiego muru z ok. 8.000 mieszk. i sławną buddyjską świątynią w grocie.

Tundra, podmokły i bezdrzewny pas roślinności arktycznej w płn. Europie, Azji i Ameryce, na płn. od granicy lasów, którego florę stanowią głównie mchy i porosty, oraz karłowate wierzby, olsze i brzozy. W niewielkiej głębokości pod powierzchnią występuje zazwyczaj lód gruntowy. T. posiada monotonny, podobny do stepowego krajobraz. Faunę tworzą renifery, lisy polarne i inne kręgowce o białem uwłosieniu oraz ptaki. T. zamieszkują różne, przeważnie koczownicze plemiona ugrofińskie i mongolskie.

Tundża, lewoboczny dopływ we Wsch. Rumelji, długi 260 km. Wypływa z płd. Bałkanu, uchodzi pod Adrjanopolem.

Tunel, przekop podziemny, rurowy, służący do przeprowadzenia dróg komunikacyjnych lub kanałów wodnych pod górami, rzekami, cieśninami morskiemi lub pod ulicami miejskiemi. Do budowy przystępuje się po starannych badaniach geologicznych i pomiarach trygonometrycznych, równocześnie od dwóch przeciwległych wylotów, wkopując się w ziemię w formie sztolni górniczych, które następnie rozszerza się stopniowo w t., o przekroju kolistym, eliptycznym lub podkowiastym, zależnie od panujących w przebijanej warstwie ciśnień, sklepiając zarazem ściany z kamienia, betonu lub żelazobetonu. Najwięcej trudności nastręcza przebijanie t. w litej skale, najwięcej w ruchliwych piaskach lub na mułach. W tym ostatnim wypadku składa się ściany tunelu z kręgów żelaznych, drążąc przed niemi ziemię, przy pomocy żelaznej tarczy, naciskanej prasami hydraulicznemi. Pomiędzy żelazne kręgi, a otaczający je piasek lub muł, wtryskuje się zaprawę cementową. T., zbudowany w ten sposób pod łożyskiem Tamizy, ma przeszło 9 m średnicy. Przeciętne t. kolejowe mają, przy pojedynczym torze ok. 6 m wysokości i 4,6 m szerokości, przy podwójnym torze 7 m wys. i 9 m szer., przytem około 3 pro mille spadku dla odwodnienia. Przewietrzanie odbywa się przy pomocy wentylatorów. O największym dotąd t. simplońskim, ob. Simplon.

Tung (chińs.), wschód.

Tungczou, 1. miasto w prow. Czili (Chiny), nad rz. Paiho, połączone z Pekinem przez kanał T. i kolej, ma ok. 100.000 mieszk. i wiele zabytkowych budowli. 2. miasto w prow. Kiangsu, przy ujściu Jangtsekiangu, na płn. jego brzegu, z ok. 150.000 mieszk. i znacznym handlem.

Tungen Mikołaj, biskup warmiński, um. 1489, wybrany wbrew woli króla Kazimierza Jag. biskupem 1467, opanował 1472 znaczną część Warmji, a porozumiawszy się z Maciejem Korwinem (ob.) i w. mistrzem krzyżackim opanował całą Warmję ze stolicą Lincburkiem 1474. Po zawarciu pokoju 1478 z Maciejem, wojska polskie wkroczyły do Warmji, pobiły wojska krzyżackie, Tungen schronił się do Królewca 1479; wobec postępów oręża polskiego ukorzył się, uzyskał za pośrednictwem Macieja przebaczenie, a po złożeniu królowi przysięgi wierności 1479 odzyskał nawet biskupstwo warmińskie.

Tungting, jezioro w płd. Chinach (Hunan), na płd. od Jangtsekiangu, ma w lecie do 6.000 km², a w zimie pozostają zeń tylko nikłe resztki. Do T. uchodzą rz. Siangkiang i Juankiang.

Tungtsien (tongtsin), moneta mosiężna li, odlewana w Chinach z napisem tungpau (ważna moneta) na odwrocie.

Tungurugua, prowincja w Ekwadorze, obejmująca wyżynę Ambato i wsch. stoki Kordyljerów z czynnym wulkanem T. (5087 m). Stolicą jest Ambato.

Tunguzi, odłam płn. rasy mongolskiej, obejmujący szereg plemion Syberji, zamieszkujących obszary między Jenisejem a Oceanem Spok.; dzielą się na 3 wielkie grupy: Mandżurów (ob.), T. właściwych, dla których charakterystycznem jest życie koczownicze i hodowla renów oraz drobne, przeważnie myśliwsko-rybackie, plemiona, jak Olczowie, Orocze, Oroczoni, Lamuci i in. (ob.). Formalnie wyznawcy prawosławia lub buddyzmu, w rzeczywistości są szamanistami. — Języki T. tworzą osobną grupę wśród języków uralo-ałtajskich.

Tunguzka, 3 dopływy Jeniseja: 1. T. Górna (Wierchniaja), ob. Angara. 2. T. Średnia (Podkamiennaja), długa 1300 km. 3. T. Dolna (Niżniaja), długa 2700 km.

Tunica (łac.), ob. Tunika; w anat. błona, osłona.

Tunicata, p. Osłonice.

Tunicella (łac. średniow.), jedna z szat liturgicznych (ob. Liturgiczne szaty).

Tunika.

Tunika (łac. tunica), u Rzymian szata wełniana, na kształt koszuli, bez rękawów, do kolan, spięta pasem. Senatorowie nosili t. z szerokim szlakiem purpurowym (t. laticlavia), rycerze z wąskim (t. angusticlavia), triumfatorowie z wyszywanemi gałązkami palmowemi (t. palmata). — W kościele katol. zwierzchnia szata liturgiczna, używana przez subdiakona w czasie mszy i uroczystości kościelnych. Kapłan nosi ornat, diakon dalmatykę, subdiakon tunikę; wszystkie te szaty muszą być tego samego koloru (color diei — kolor przypadający na dany dzień).

Tunis (Tunezja, franc. La Tunisie, arab. Ifrikja), protektorat francuski w płn. Afryce, między Algerją, Trypolisem i morzem Śródziemnem, ma 125.130 km² i 2,159.708 mieszk.

T. posiada na wsch. płaskie, na płn. strome wybrzeża (651 km długie) i, wyjąwszy obszary należące do Sahary i równiny między zatokami Hammamet i Gabes, jest krajem gór fałdowych, stanowiących odnogi Atlasu Tellskiego (Krumicien 1153 m) na płn., oddzielonych odeń doliną Medżerdy odnóży Atlasu Saharskiego (Kap Blanco) w środku i gór Tunetańskich (Kap Bon) na płd. Między szottami Gharsa i El-Dżerid rozciąga się żyzna kraina palm: Biled ul-Dżerid. Klimat obszarów na płd. od gór Tunetańskich stoi pod wpływem Sahary (opadów 500—100 mm rocznie), natomiast na płn. od tych gór klimat odznacza się upalnemi latami, łagodnemi zimami i znaczną ilością opadów. Miasto T. ma średnią temperaturę stycznia 9,8°, a lipca 26,6°.

Ludność składa się z 1,986.427 tubylców (Arabów, Berberów, Żydów) i 173.281 Europejczyków, w tem 71.020 Francuzów i 89.216 Włochów. Arabowie i Berberowie wyznają islam. Do szkół uczęszczało w 1926 r.: 71.699 uczniów; w T. istnieje mahometański uniwersytet. Role uprawne zajmują 2,940.000 ha, oprócz zbóż uprawia się oliwki, palmy daktylowe, owoce płd. i winną latorośl. Niemałą rolę odgrywają w gospodarce również lasy dębów korkowych. Rolnictwo kwitnie głównie na płn. i płn.-wsch., zresztą ludność trudni się chowem bydła (konie, wielbłądy, osły, muły, owce, kozy i bydło rogate), rybołówstwem, rękodziełami (tkactwo, wyrób dywanów i mat, wyroby skórne, garncarstwo) i górnictwem, które dostarcza żelaza, ołowiu, cynku i fosfatów. Wywozi się zboże i mąkę, fosfaty, oliwę i rudy metali. Kolei posiada T. 2063 km. Miary i wagi francuskie wyparły niemal zupełnie miejscowe, monetą obiegową jest frank tunetański = 0,34 zł.

T. znajduje się od 1881 pod protektoratem Francji i jest zależny od franc. ministerstwa spraw zewn. Rezydent generalny stoi na czele zarządu kraju, sprawuje funkcje ministra spraw zewn. i prezesa rady ministrów T. Od 1922 istnieje Wielka Rada złożona z izby francuskiej i tubylczej. Barwy kraju: niebiesko-czerwono-zielono-czerwono-niebieska (pasy ułożone pionowo).

T. (staroż. Tunes) zaczął odgrywać pewną rolę dopiero po zburzeniu Kartaginy i w czasach arabskich (od 690), należał do państwa Kairuan, od 1100 do Marokka. Od 1140 panowali w T. Almohadzi, po 1260 Merinidzi. Od 1574 miejscowi władcy uznawali zwierzchność Turcji. Od czasu zdobycia przez Francuzów Algeru (1830) bejowie T. zaczynają wprowadzać do kraju nowoczesne urządzenia. W 1881 zmusiła Francja T. do zrzucenia zwierzchności Porty, a uznania protektoratu francuskiego; Francja wypłaca od tego czasu bejom T. roczną pensję. Od 1929 rządzi T. Sidi Achmed I.

Tunis, stolica T. w płn. Afryce, położona na języku lądowym między płytkiem jeziorem przybrzeżnem El-Bahira i jez. Sebcha es-Sedżumi, ma 185.996 mieszk. (79.136 Europejczyków), 36 meczetów, mahometański uniwersytet oraz znaczny przemysł i handel. Kanał Bahira łączy port T. z zewnętrznym portem Goletta.

Tunja, stolica depart. Boyacá (Kolumbja), nad Rio T. w Kordyljerach z 10.680 mieszk.

Tunna (szwedz. „tonna"), miara objęt. ciał stałych = 146,563 l; t. zbożowa = 164,885 l.

Tuńczyk (Thynnus C. V.), ryba z rodziny makrelowatych. Duże ryby z dużemi łuskami. Tuńczyk (T. thynnus L.), 2—4 m dł., 150—600 kg wagi, grzbiet czarno-stalowy, brzuch srebrny, żyje w Atlantyku, m. Śródziemnem i Czarnem. Żywi się rybami. Na tarło idzie stadami do brzegu utartemi szlakami, od kwietnia do czerwca. Mięso smaczne. Łowią go specjalnie we Włoszech na wędki i pułapki. Barwna bonita (T. pelamys L.), 50 cm dł., żyje w Atlantyku, a germon (T. alalonga Riss.) do 1 m dł., 50 kg wagi, łowiony jest w zatoce Biskajskiej.

Tupaiidae, rodzina zwierząt owadożernych, nal. tu wiewiórecznik (Tupaia tana) 25 cm długi, częsty w Indjach wsch. Por. tabl. I. w t. 12.

Tupelo, p. Nyssa.

Tupi, grupa językowa, w Ameryce Płd., obejmująca szereg szczepów i plemion Indyjskich z obszarów między Amazonką i La Platą oraz Atlantykiem i Andami. Język T., spokrewniony z językiem Guarani jest od XVII. w. dzięki jezuitom językiem potocznym (lingua geral) obszarów nadamazońskich. T. zajmują się rolnictwem, garncarstwem, tkactwem, posiadają wysoko rozwinięte żeglarstwo.

Tupinambis, ob. Tejidae.

Tupungato, szczyt w grupie Aconcagua, w Kordyljerach chilijsko-argentyńskich, wys. 6.550 m.

Tupý, czeski pisarz, ob. Jablonský Bolesław.

Túquerres, miasto w depart. Nariño (Kolumbja), wpobliżu granicy Ekwadoru, z 15.652 mieszk.

Tur (Bos primigenius Bojan.), zwierzę przeżuwające z podrodzaju Bos, obecnie wymarłe. Żył od dyluwjum do czasów historycznych w Europie i Azji płd.-zach. oraz Afryce płn. Miał wygląd wołu, był czarny z białym pasem na barkach, rogi długie, skierowane ku przodowi. Był zwierzęciem łownem. Hodowano go w zwierzyńcach królewskich, gdzie często krzyżował się z bydłem. Ostatnie t. żyły w XVIII. w. w zwierzyńcach książąt mazowieckich. T. jest przodkiem bydła domowego.

Tur Jan, lekarz pols., ur. 1875, od 1919 prof. anatomji porównawczej na Uniw. Warsz.; ogłosił: „Nauka i uczony" (1916), „Potwory i ich rozwój" (1927), oraz niezwykle liczne rozprawy z dziedziny embrjologji kręgowców i teratologji.

Tura, lewoboczny dopływ Tobolu (Ural), długi 1003 km (421 km żeglowny), wypływa na wsch. stokach Uralu, uchodzi poniżej Tjumenia.

Tura Cosimo, malarz włoski, obok Cossy główny przedstawiciel szkoły ferraryjskiej w XV. w., (ok. 1432—1495), od 1458 wielokrotnie pracował dla książąt Ferrary. Dzieła w Ferrarze (w katedrze i Galerji), w Museo Correr w Wenecji („Pietà"), w Niemczech („Św. Sebastjan" w Dreźnie i „Madonna na tronie" w Berlinie) i i.

Turan, w przeciwieństwie do I r a n u nazwa położonej odeń na płn. krainy, obejmującej sowieckie republiki: Kirgizów, Kozaków, Turkmenistan i Uzbekistan.

Turańczycy, naukowa, lecz nieuzasadniona nazwa wszystkich nieindoeuropejskich i niesemickich ludów Azji i Europy, wprowadzona przez Maksa Müllera; pod T. rozumie się dziś zwykle ludy ugro-fińskie i uralo-altajskie.

Turańskie języki, ob. Uralo-altajskie języki.

Turati, 1. Filippo, polityk włoski, ur. 1857, adwokat i publicysta, od 1896 członek parlamentu z partji socjalistycznej, od 1891 redaktor „La critica sociale", po zwycięstwie faszyzmu na emigracji.

2. Augusto, polityk włoski, ur. 1888, dziennikarz, od 1926 generalny sekretarz partji faszystowskiej.

Turbacz, najwyższy szczyt w Gorcach, 1311 m wys., położony na płn. wsch. od Nowego Targu. Słynie z znakomitych terenów narciarskich.

Turban.

Turban (pers. dulbend), przykrycie głowy mahometan, czerwona czapka, którą owija się białym muślinem lub jedwabiem; szeryfowie noszą t. zielone.

Turbellaria, p. Wirki.

Turbia Krzyształowicz Stanisław, ob. Krzyształowicz.

Turbina, silnik, zużytkowujący energję pędu pary lub wody. Ob. Parowa t. i Wodna t.

Turbinowiec, parowiec o napędzie turbinowym.

Turbodynamo (albo t u r b o g e n e r a t o r), dynamomaszyna napędzana turbiną parową. Por. art. i tablice Elektryczne maszyny.

Turbogenerator, ob. Turbodynamo.

Turbokompresor, ob. Kompresory.

Turbować (z łac.), przeszkadzać, niepokoić (uszkodzić).

Turcilingowie, lud zjawiający się dopiero w V. w. po Chr. między Odrą i Wisłą; pozostawał w stałych stosunkach z Rugjanami.

Turcja (tur. T u r k i j e D ż e m h u r i j e t i, do 1921 państwo Osmanów), republika obejmująca Azję Mniejszą z częścią Armenji i Kurdystanu i płd.-wsch. część półwyspu Bałkańskiego, razem 762.741 km² i (1927) 13,660.275 mieszk.

T. e u r o p e j s k a (23.975 km² i 1,044.360 mieszk.) obejmuje wsch. część T r a c j i (ob.) i graniczy z Bułgarją i Grecją. Płn.-wsch. część kraju jest pokryta stepem, na którym wznoszą się na wsch. lesiste góry Istrandża-Dag. Płd. część wypełniają góry łupkowe (Kuru-Dag 726 m, Tekir-Dag), których przedłużenie stanowi trzeciorzędowa płyta półwyspu Gallipoli. Z górami Istrandża-Dag łączą się od płd.-wsch. stara skiba łupkowa, przecięta przez Bosfor. Oddzielona od europejskiej przez Bosfor, Dardanele i morze Marmara T. a z j a t y c k a, obejmuje w pierwszym rzędzie A z j ę M n i e j s z ą. Jest to wyżyna nieco zapadnięta, otoczona wysokiemi górami krawędziowemi. Jedynie wybrzeża zach. są tu dobrze rozwinięte i dostępne, dzięki temu, iż grzbiety górskie, oddzielone rowami, biegną tu nie wzdłuż wybrzeży lecz prostopadle do nich. Płn. krawędź półwyspu obramiają równoległe pasma gór Bityńskich i Pontyjskich (do 3.700 m), zaś płd. góry Taurus, które jako Antitaurus (Bulgar-Dag, 3.560 m) przedłużają się ku płn.-wsch. aż do Armenji. Wewnętrzna wyżyna (900—1.000 m), na zach. górzysta, kończy się na wsch., wpobliżu gór Kappadockich załomem, na którym występują wulkany (Erdżias-Dag, 3.960 m). Wnętrze wyżyny jest zbudowane przeważnie ze skał archaicznych, wulkanicznych i morskich osadów trzeciorzędowych, pasma czarnomorskie są potrzaskaną płytą kredową, a góry Taurus stanowią część wielkiego, eurazyjskiego systemu gór fałdowych. Z k o p a l i n posiada T. trochę węgla kam. i brun., srebra, ołowiu, miedzi, złota, antymonu, chromu, żelaza i soli.

Z r z e k najważniejsze są: Marica (w T. europ.), Kizyl Irmak, Sakaria, Jeszil Irmak (do morza Czarnego), Gediscsaj, Wielki i Mały Menderes (do Egejskiego), Kodżaczaj, Köprü Su, Göksu, Tarzusczaj, Seihuni Dżilar (do Śródziemnego) oraz Tygrys i Eufrat. Wiele rzek uchodzi do bezodpływowych jezior. J e z i o r a zajmują ogółem 8.343 km², największe z nich: Wan, Tuz Czölü, Kirili, Egerdir, Akszer oraz Isnik- i Manijas-Göl. K l i m a t posiada T. na ogół kontynentalny i suchy, również płd.-wsch. wybrzeża Azji Mn. mają mało (200—400 mm) opadów i to na wiosnę, natomiast wybrzeża zach. i płd.-zach. mają deszcze w zimie, a płn. przez cały rok. Konstantynopol ma średnią temperaturę stycznia 5,2°, sierpnia 23,6°, roku 14,3°, opadów rocznie 733 mm. T. europejska posiada za wyjątkiem wybrzeży roślinność stepową, podobnie jak i wnętrze Azji Mniejszej, gdzie poza tem występują słone pustynie. Natomiast góry krawędziowe i wybrzeża są pokryte bujną roślinnością śródziemnomorską.

24,2% l u d n o ś c i T. żyje w miastach, z których Konstantynopol ma 699.860, Smyrna 153.845, a stolica A n g o r a 74.784 mieszk. Po wysiedleniu w 1923—25 r. 1,350.000 Greków z T., a reemigracji 434.070 Turków, tworzą ci ostatni większość. Oprócz Turków zamieszkują kraj Ormianie, Kurdowie, Turkmeni, Jürüko-

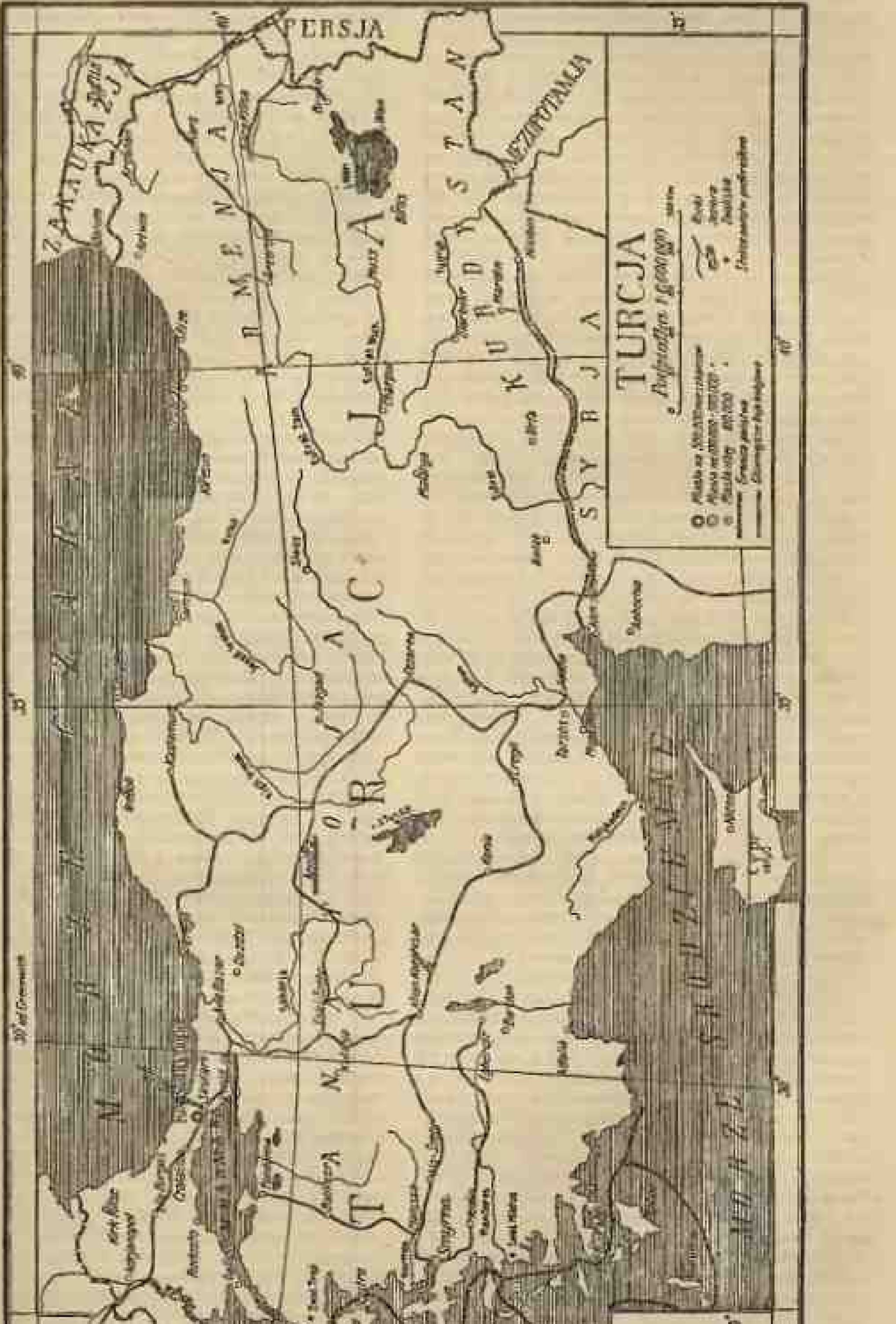

wie, Żydzi, Czerkiesi i Cyganie. Wśród wyznań przeważa islam, poza tem są tu prawosławni (w Konstantynopolu 99.077), Ormianie, Jakobici, Nestorjanie i i. Od 1913 istnieje w T. przymus szkolny dla dzieci w wieku 7—16 lat, jednak nie został on do dziś całkowicie wprowadzony w życie, zwłaszcza co do kobiet. Istnieje w kraju 5.729 szkół powsz. z 417.539 uczn., 86 szkół średnich z 12.744 uczn., uniwersytet w Konstantynopolu (1926/7 r.: 2.163 stud.) oraz szereg szkół specjalnych i zawodowych. Od 1928 wprowadzono przymusowo alfabet łaciński, nieco zasymilowany do potrzeb języka tureckiego.

Rolnictwem trudni się w T. 66,2% ludności. W T. europejskiej i wnętrzu Azji Mn. przeważa jednak chów bydła, a uprawa roli wymaga sztucznego nawodnienia. Na role uprawne przypada tylko 5,26% powierzchni (4.011.600 ha), oprócz zbóż i ryżu uprawia się strączkowce, ziemniaki, buraki, tytoń, bawełnę, cebulę, sezam, mak i szafran oraz rozliczne owoce płd. (winną latorośl, figi, oliwki i i.). Owiec posiada T. 9.745, bydła rogatego 6.934, kóz 6.853, kóz angorskich 2.572, osłów 1.096, mułów 44, bawołów 867, koni 486, wielbłądów 74 tysiące. Ważną rolę odgrywa chów drobiu i jedwabników, oraz rybołówstwo. Lasy zajmują tylko 9% powierzchni kraju. Rękodziełami i przemysłem (przeważnie rolniczym) trudni się 256.855 osób.

Wywóz w 1928 posiadał wartość 728 milj. zł., import zaś 971 milj. zł. Wywozi się z T. tytoń, owoce i jarzyny, wełnę, bawełnę i wyroby bawełniane, opjum i środki lecznicze, konopie i len, skóry i zboże, a importuje: towary bawełniane, metalowe, wełniane i kolonjalne, naftę, maszyny, samochody i chemikalja. Flota handlowa obejmuje 186.986 tonn rej. Główne porty: *Konstantynopol*, *Smyrna*, *Samsun* i *Mersina*. Kolei posiada kraj 4.638 km, drogi naogół złe. Najważniejszą arterją komunikacyjną jest kolej Belgrad—Konstantynopol, której dalszy ciąg stanowi kolej Anatolijska (do Angory) i Bagdadzka. Obok wprowadzonych w 1915 miar i wag metrycznych są w użyciu jeszcze lokalne. Jednostką monetarną jest od 1916 turecki funt (= 100 piastrów), obecnie silnie zdewaluowany.

Ustrój. Na podstawie konstytucji z 20. IV. 1924 jest T. rzeczpospolitą. Na czele jej stoi *prezydent*, z władzą naczelnego wodza nad wojskiem, prawem łaski, prawem powoływania prezesów rządu. *Władzę wykonawczą* sprawuje pod przewodnictwem premjera 10 ministrów. *Władzę ustawodawczą* stanowi *Wielkie Zgromadzenie Narodowe*, które wybiera również prezydenta na 4-letni okres, decyduje w sprawach traktatów, wojny i pokoju. W. Zgr. Nar. (281 posłów) wybierają na okres 4 lat tylko mężczyźni od lat 18, w 4-przymiotnikowych wyborach. Pod względem *administracyjnym* dzieli się T. od 1921 na wilajety, te na mniejsze okręgi administracyjne. Stolicą T. jest *Angora*. Zreorganizowane, na wzór włosko-szwajcarski, *sądownictwo* wykonują sędziowie pokoju i zawodowe sądy.

Barwy państwowe: czerwono-biała. — Ustawą z 26. VII. 1927 wprowadzono w T. powszechny obowiązek *służby wojskowej* dla mężczyzn od 20—46 roku życia. Okres służby w piechocie 18 miesięcy, w innych broniach 2 lata, w marynarce 3 lata. Wodzem naczelnym jest prezydent, w czasie pokoju dowodzi wojskiem szef sztabu generalnego; liczy ono ok. 125.000 ludzi, oprócz tego 30.000 żandarmerja, 10.000 straż celna; w czasie wojny armja 1½ miljonowa. Oficerowie przechodzą szkoły wojskowe, ew. aż do akademji wojennej. — *Marynarka* składa się prócz starych statków z krążownika, 2 małych krążowników, 2 łodzi podwodnych.

Dzieje. Jedno z plemion tureckich, zamieszkujących niegdyś Turan, przyjęło w VIII. w. islam i ruszyło pod wodzą Sulejmana w XIII. w. w granice państwa Seldżuków; zczasem opanowali je w całości. Od pierwszego władcy Osmana I. (1288—1326), walczącego zwycięsko z Grekami, przyjęli nazwę *Osmanów*. Właściwym organizatorem państwa, według praw koranu, był Urchan, (1326—59); za czasów jego panowania przywołani na pomoc przeciw Serbom przez cesarza Jana IV. Kantakuzenosa, usadawiają się T. na stałe w Europie. Murad I. (1359—89) podbił Trację i przeniósł stolicę do Adrjanopolu, ograniczając posiadłości cesarzy bizantyńskich do Konstantynopolu, sholdował państwa bałkańskie, które opłacały mu trybut. Powstanie serbsko-albańsko-włoskie skończyło się 1389 klęską na Kosowem Polu. Bajazet I. (1389—1402) podbił niemal cały półwysep bałkański, Małą Azję aż po Eufrat, zadał straszliwą klęskę Zygmuntowi Luksemburskiemu pod Nikopolis (1396), lecz 1402 został pokonany przez Mongołów, którzy zdezorganizowali państwo osmańskie; restaurował je Mohammed I. (1413—1421). Następca jego, Murad II. (1421—51) zwycięsko przeprowadził wojny tak w Azji, jak i w Europie, gdzie pod Warną 1444 pokonał wojska Władysława I. Jagiellończyka, narzucił na stałe zwierzchnictwo państwom bałkańskim. Mohammed II. (1451—1481) zdobył 1453 Konstantynopol, który uczynił stolicą swego rozległego państwa. Następcy jego podnieśli potęgę T. do najświetniejszego rozkwitu. Selim I. (1512—1520) pokonał Persję, podbił Kurdystan, Mezopotamję, Syrję, przybrał 1517 tytuł kalifa. Soliman II. (1520—1566) podbił trzy czwarte Węgier, oblegał 1529 Wiedeń, flota jego opanowała morze Czarne, w zależność od T. weszły afrykańskie państwa. Rewolucje pałacowe, bunty janczarów podkopały potęgę turecką, a przewadze ich na morzu zadała cios klęska pod Lepanto 7. X. 1571. Osman II. (1618—1621) zadał klęskę wojskom polskim pod Cecorą (1620), lecz druga wyprawa 1621 spełzła na niczem z powodu dzielnej obrony wojsk polskich pod Chocimem. Murad IV. (1623—40) zwycięsko walczył z Persją, poskromił Kozaków i Wenecję, uporządkował finanse tureckie. Potęgę państwa t. odnowili dopiero wezyrowie z rodu Köprülü. Mohammed K., od 1656 wezyr, uporządkował finanse T., zreorganizował armję, pokonał Wenecję, syn jego Ahmed zdobył Ostrzyhom, podbił Kretę (1669), zdobył na Polsce Kamieniec, zajął całe Podole (1672) i Ukrainę, którą 1681 odzyskał Jan III. Potędze tureckiej zadał decydujący cios Jan III. Sobieski, rozbijając ich wojska pod Wiedniem i Parkanami 1683. Mustafa II. (1695—1703), pobity 1697 przez Eugenjusza Sabaudzkiego pod Zentą, zawarł z Ligą Świętą pokój w Karłowicach 26. I. 1699, zrzekając się na rzecz Austrji — Węgier i Siedmiogrodu, Polski — Podola i Ukrainy, Rosji — Azowa, Wenecji — Peloponezu. Ahmed III. (1703—1730) odzyskał Azow, 1715 Peloponez, lecz 1718 utracił Banat i część Serbji z Belgradem. Mustafa III. (1757—73) wystąpił w przymierzu z Polską przeciw Rosji, lecz pobity na lądzie i morzu, odstąpić musiał Katarzynie II. w pokoju w Kuczuk-Kainardżi 1774 Krym i Kubań. Selim III. (1789—1807) w wojnie z Austrją i Rosją pobity, odstąpić musiał w pokoju w Jassach 1791 Besarabję. Selim III. dążył do reorganizacji państwa i armji, lecz zdetronizowała go rewolucja janczarów. Dopiero Mohammed II. (1808—1839) pobił i zreformował buntowniczych janczarów, zreorganizował armję turecką, lecz mimo tego poniosła T. bolesne straty. Nie zdołała opanować sytuacji w Serbji i Grecji, zmuszona została w pokoju białogrodzkim do zostawienia Rosji wolnej ręki w sprawach państw naddunajskich. Flotę T. zniszczyła 1827 pod Navarino flota angielsko-rosyjska, wojska lądowe rosyjskie pod wodzą Dybicza wkroczyły do Bułgarji, docierając 1829 do Adrjanopola. 1829 zawarto pokój w Adrjanopolu, w którym T., prócz odstąpienia Rosji ujścia Dunaju, uznania zdobyczy serbskich i niepodległości państwa greckiego, zapłacić musiała olbrzymie koszta wojenne. Sułtan wyzyskując pokój starał się o podniesienie państwa, uporządkowanie stosunków, lecz usiłowania jego spełzły na niczem.

Dopiero panowanie Abd-ul-Medżida dźwignęło T. z zupełnej niemocy. W oparciu o Anglję, zyskała T. miejsce wśród państw europejskich, które w obawie przed zbytnią przewagą Rosj. wystąpiły przeciw niej w wojnie krymskiej (ob.). Z pomocą mocarstw europejskich przeprowadziła T. reorganizację, lecz zbyt szybka modernizacja urządzeń państwowych spowodowała ruinę finansów. 1856 uznała T. równouprawnienie wyznań, lecz i to nie potrafiło ochronić jej od nowych strat. Rozwijający się w T. europejskiej panslawizm i panhellenizm osłabiał stale jej siły. 1867 musiała wycofać załogi ze Serbji, 1873 kedyw Egiptu odmówił płacenia daniny, uzyskując zupełną niezawisłość. 1875 wybuchło powstanie w Hercegowinie, 1876 zaczęła wojnę Serbja, wspomagana przez Rosję, aby poprzeć powstanie bułgarskie. 1878 wypowiedziała Rosja oficjalnie wojnę, a wojska jej dotarły do bram Konstantynopola. Stosunki na Bałkanie uregulował kongres berliński 1878, na którym T. zrzekła się praw zwierzchnich do państw bałkańskich, zatrzymując pod swem panowaniem w Europie Albanję, część Macedonji i Trację. W 2. połowie XIX. w. poświęcili specjalną uwagę T. Niemcy, którzy dla swych planów czarnomorskich starali się zapewnić wpływy w T. Oficerowie niemieccy zreorganizowali armję turecką. Na początku XX. w. zaczął rozwijać się ruch młodoturecki, który zmusił sułtana Abd-ul-Hamida do nadania 1908 konstytucji, 1909 zdetronizował go na rzecz jego brata, Mohammeda V. Wprowadziła T. powszechną służbę wojskową, zreformowała system podatkowy, lecz stan rewolucyjny osłabiał stale państwo. Osłabiona T. zgodzić się musiała w Lozannie 17. X. 1912 na oddanie Włochom Trypolisu, a po przegranych wojnach bałkańskich 1912—13, straciła wszystkie posiadłości europejskie, prócz Konstantynopola, Adrjanopola i wsch. Tracji. 12. XI. 1914 jako sprzymierzeniec Niemiec wzięła T. udział w wojnie światowej, obroniła cieśninę dardanelską przed aljantami, lecz w czasie przedłużającej się wojny, armja T. zorganizowana przez Niemców, rozprzęgła się. Mohammed VI. (1918—1922) zbierać musiał owoce rządów swego starszego brata. Wojska T. nie wytrzymały naporu armji angielskiej, T. poprosiła o zawieszenie broni 30. X. 1918; 13. XI. przybyła flota aljantów pod Konstantynopol, który siły lądowe zajęły 23. XI., zaś 15. V. 1919 wylądowały wojska greckie w Smyrnie. T. chciano narzucić traktat pokojowy, podpisany w Sèvres 10. XIII. 1920, lecz Wielkie Zgromadzenie Narodowe za sprawą Kemala Paszy odmówiło ratyfikacji traktatu. Reformy demokratyczne Kemala Paszy wlały nowe życie w społeczeństwo tureckie, które w obronie przed zabójczym dla państwa pokojem chwyciło za broń, wyparło wojska obce z Azji Mniejszej, a w wojnie z Grekami 1921/22 odniosło zwycięstwo. W. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło 20. I. 1921 nową konstytucję, zniosło monarchję 1. XI. 1922, odsądzając od tronu sułtana, ustanawiając rzeczpospolitą z prezydentem Kemalem Paszą na czele. W drugiej konferencji lozańskiej zawarła T. z aljantami znośny dla siebie pokój (1923), odzyskując w pełni niezawisłość państwową, całą Małą Azję z Trapezuntem, w Europie Trację wsch. z Adrjanopolem do rzeki Maricy. Po zawarciu pokoju zajął się Kemal Pasza zeuropeizowaniem życia i obyczajów tureckich, podniósł oświatę, popiera rozwój przemysłu i handlu, dzięki czemu pozycja państwa tureckiego stale wzrasta. W polityce zagran. ostatnich czasów widoczne jest zbliżenie do Sowietów.

Turco (włosk.), turecki; *alla turca*, kompozycje z instrumentami hałaśliwemi, naśladujące muzykę janczarską; por. Sonata Mozarta A dur.

Turcy, jeden z płd.-zach. ludów turecko-tatarskich, który niegdyś zamieszkiwał obszary nad Syr-Darją, skąd wyparty przez Mongołów, podbił w XIV. w. Azję Mniejszą i zagrażał Europie (por. Seldżukowie, Turcja). Zmieszany z ludami podbitemi, nie przedstawia jednolitego antropologicznie typu. Obecnie zamieszkują T. Azję Mn., części Tracji, płn.-wsch. Bułgarję i Dobrudżę; razem ok. 15.000.000 głów. Uczciwi, gościnni, zajmują się dziś przeważnie uprawą roli, hodowlą bydła i rozmaitemi rzemiosłami, mieszkają w domach, mających conajmniej dwie ubikacje: harem i selamlik. W rodzinach panują stosunki patrjarchalne. Wy-

znają islam. Dawny zwyczaj zasłaniania przez kobiety twarzy przy wychodzeniu z domu zniósł Mustafa Kemal Pasza; zabronił też on noszenia fezów. — Por. Turcja.

Turczański św. Marcin, ob. Święty Marcin Turczański.

Turczyński Juljusz, pol. dramaturg i powieściopisarz, (1839—1913). Najważniejsze utwory: „Jaskinia potępieńca", „Katorżnicy", dramat „Kiejstut", „Nad Czeremoszem" (nowele, 1890), „Powieść o Czarnobrewcu", „Tragedja życia".

Turda (węg. T o r d a), miasto okręg. w Siedmiogrodzie (Rumunja), nad rz. Aries z 16.000 mieszk., kopalnią soli i źródłami solankowemi.

Turdus, p. Drozd.

Turecka łaźnia, dawna łaźnia rzymska, jaką Turcy przejęli w Konstantynopolu i rozpowszechnili po całym wschodzie.

Turecka sztuka, ob. Mahometańska sztuka.

Turecki język i literatura. T. j. urzędowy i literacki należy do jęz. turkotatarskich, z których najlepiej znany i rozwinięty. W budowie i słownictwie uralsko-altajski, zasadniczo różny od jęz. indoeuropejskich i semickich, ale wsiąkły weń liczne wpływy perskie i arabskie, później włoskie, francuskie i i., do których ograniczenia obecnie się dąży. P i s m o persko-arabskie; od 1928 alfabet łaciński. G r a m a t y k i: „Wied" (V. wyd. 1915), Weil, Deny i i. Pierwszy s ł o w n i k turecki oprac. Polak Franc. Meniński (1680, ob.), z nowszych najliczniejsze turecko-francuskie. Wybitnym współczesnym polskim turkologiem jest prof. Tadeusz Kowalski (ob.). — Kultura duchowa rozwinęła się pod wpływem Persów i Arabów. Z ogromnej ilości pisarzy tylko nieliczni zasługują na uwagę. Najwybitniejsi: Aszik Pasza (1272—1332), Mes'ud ben Ahmed (1350—78), Ahmedi (ok. 1390), Szechi (ok. 1440), Burhan eddin (1344—97), naśladowcy w liryce i epice wzorów perskich i arabskich. Samodzielnym jest Suleman z Brussy († 1422, słynny poemat na narodziny proroka). Jako lirycy wyróżniają się Ahmed Pasza († ok. 1496—97), Nedżâti († 1509), i zwłaszcza Bâki († 1600), w epice Hamdi († 1509). — Płodny i wszechstronny był Lâmi'i (ob.). Realiści: Mesichi († 1512) i Rewânî († 1523). Mistycy: Fasli (ob.) i współczesny mu Fusûli. Satyryk: Nef'î († 1635). Dydaktyk: Nâbi († 1712). Następni poeci aż do poł. XIX. w. nie wznoszą się ponad słaby epigonizm. — Ruch m ł o d o t u r e c k i wpływa ok. 1850 na odrodzenie literatury (przekłady Moljera, W. Hugo, Fénelona, Rousseau'a i i.). Inicjatorzy: Szinasi Efendi, Ziâ Pasza i Nâmyk Kemâl Bey. W powieści i na scenie zadziwiająco płodny był Ahmed Midhat (* 1841). Zasłużyli się: Abd ul Hakk Hâmid (* 1852, dramaty wierszem rymowanym), Mahmud Ekrem (1847—1914, ustalenie podstaw nowej szkoły), Szems ed din Sâmi (1850—1904, językoznawca), Mehmed Tewfîk (powieść obyczajowa). Ok. 1896 występuje nowy kierunek, jeszcze silniej ulegający wpływom francuskim: Tewfîk Fikret (1868—1914), Hâlid Ziâ (* 1866). Po wielkiej wojnie wzrasta nacjonalizm (t u r k i z m i sięgający poza granice państwowe t u r a n i z m), jego głową Ziâ Gök Alp (* 1875), jego sercem Mechmed Emin Bey (ob. Emin Bey Mechmed), należą doń nadto m. i. Achmed Hikmet (* 1870), Chālide Edib Hanym (* 1883, wybitna powieściopisarka) i Köprülüsade Mehmed Fuâd (* 1890). — Godne uwagi są baśni i pieśni ludowe oraz liczne zbiory przysłów i aforyzmów. — Z dawnej lit. n a u k o w e j najciekawsze dzieła dali historycy: Aszikpaszasade (1400—84), Urudż, Sa'ad ed-din (1536—99, dzieje państwa osmańskiego do 1522), Na'îmâ (czasy 1591—1659), Râszyd (1660—1721), Tżelebisâde (1722—28), Szâkir, Sâmi i Subhi (1731—43), Izzi (1744—52), Wâsif (1752—74), Dżewdet (1774—1825), Lutfi (1825—68), całokształt oprac. Chairullah (1853—69, 15 t.). Dla historji kultury ważny podróżnik Ewlijâ Tżelebi (1612—79). „Podręcznik żeglarski dla Morza Śródziemnego" napisał Piri Re'is (1521). — Językoznawcy: Wânkuli i Assim Efendi. — Oprac. hist. lit. tur.: Hammer-Purgstall (1836—38, 4 t., dzieło podstawowe, niem.), Gibb (ang. 1900—09, 6 t.), Horn, O. Hachtmann i i.; wydania autorów i chrestomatja G. Jacoba.

Turecznia, tyle, co Lawsonia (ob.).

Turek, miasto powiat. w woj. łódzkiem, przy kolei: Kalisz—T., 58 km na płn.-wsch. od Kalisza z 10.000 mieszk., tkactwem, młynarstwem, tartakami, browarem i garbarnią. Rozwój miasta (od XIV. w.) datuje się od 1826, kiedy stworzono w T. ośrodek przemysłu tkackiego. — P o w i a t T. ma 1.248 km² (w tem 68,6% ról i 9,7% lasów) oraz 102.130 mieszk.

Turenja (franc. Touraine), dawna prowincja w środk. Francji, nad Loarą, ze stolicą T o u r s, obecnie depart. Indre-et-Loire.

H. Turenne.

Turenne Henri de Latour d'Auvergne, wicehr., marszałek Francji, (1611—1675), wychowany w religji protestanckiej, wstąpił 1625 do armji holenderskiej, 1630 do francuskiej, walczył nad Renem i w Piemoncie, 1643 został marszałkiem, jako naczelny wódz w Niemczech zwyciężył wraz z Kondeuszem 1645 pod Nördlingen, 1647 pod Sommershausen. 1650 przeszedł do Frondy, połączył się z Hiszpanami, 1651 pojednał się z dworem, do 1659 zdobył całą niemal Flandrję, 1668 na życzenie Ludwika XIV przeszedł na katolicyzm. 1667 dowodził w wojnie dewolucyjnej, 1675 nad Dolnym Renem przeciw Brandenburczykom i cesarskim, 1674 zwyciężył pod Sinzheim, zginął od kuli armatniej. T. należy do najznakomitszych wodzów francuskich. Napisał: „Mémoires" (1901), „Lettres" (1874).

Turf (ang., „murawa"), tor wyścigowy, wyścigi.

Turfan, miasto w prow. Sinkiang, w płn.-wsch. Turkiestanie Wsch., na płn. krawędzi depresji Lukczun, 15 m niżej poz. morza z ok. 10.000 mieszk. W okolicy wiele ruin i zabytków starych kultur środk.-azjatyckich.

Turgenjew, 1. Aleksander Iwanowicz, historyk ros., (1785—1846), badał 1822 archiwa zach.-europ., wyniki podał w monumentalnem dziele: „Historiae Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta" (1841—848, 2 t. i supl.).

2. Mikołaj Iwanowicz, brat poprz., historyk ros., (1789—1871), oskarżony o udział w spisku dekabrystów, schronił się do Francji (w Rosji skazany zaocznie na śmierć), gdzie wydał: „La Russie et les Russes" (1847).

I. Turgenjew.

3. Iwan Siergiejewicz, pisarz ros., (1818—1883), po powieściach poetyckich i nowelach prozą wydał zbiór opowiadań i szkiców: „Zapiski myśliwego" (1852, 2 t., oddzielnie od 1847; wybór przeł. Klemens Junosza [Szaniawski], 1897), któremi zdobył sławę. Bez wyraźnej tendencji, były te opowieści nastrojowo-realistyczne uczuciowym protestem przeciw poddaństwu, wskutek czego w marcu 1852 skazany na przymusowe osiedlenie w majątku własnym Spasskoje (gub. Orłowska), w 1855 udał się zagranicę i na stałe zamieszkał w Paryżu, rzadko już tylko odwiedzając Rosję (entuzjastycznie przyjmowany w r. 1880 na uroczystości Puszkinowskiej w Moskwie). Sześć jego wielkich p o w i e ś c i: „Rudin" (1856, przeł. Stefan Kołaczkowski, 1929), „Nakanunie" (1860), „Dworianskoje gniezdo" (1860), „Otcy i dieti" (1862, główne jego dzieło), „Dym" (1867), „Now" (1876) są mistrzowskiemi obrazami społeczeństwa rosyjskiego w l. 1830—70, odzwierciadlającemi cały rozwój społeczny od reakcji za Mikołaja I. aż do początków ruchu nihilistycznego. Artystycznie jeszcze doskonalsze są jego n o w e l e (znakomite charakterystyki psychologiczne, zwłaszcza postaci kobiecych, bogactwo treści, świetne opisy przyrody). Ostatnim jego utworem są „Poematy prozą". Mniejsze powodzenie miał w dramacie. Pierwsze wyd. zbiorowe 1883, 10 t. Obfita korespondencja. „Wybór powieści" przeł. M. Nowiński (1886), nadto istnieją przekłady oddzielnych utworów. O T.: E. Zabel (1884), Borkowsky (1903), Haumant (1907) i i.

Turgescencja (z łac.), pęcznienie, napęcznienie.

A. R. J. Turgot.

Turgot Anne Robert Jacques, baron de l'Aulne, franc. ekonomista i mąż stanu, (1727—1781), studjował teologję, później prawo. Od 1752 radca parlamentu; 1761—73 intendent w Limoges, zasłużył się pracami ok. podniesienia ekonomicznego obywateli. Od 1774 minister skarbu, rozpoczął reformy skarbowości, lecz te wywołały silny sprzeciw, który spowodował jego ustąpienie 1776. Resztę życia poświęcił pracom teoretyczno-naukowym. Fizjokrata, najwybitniejszy uczeń Quesnay'a, ogłosił drukiem: „Réflexions sur la formation et la distribution de la richesse" (1766), „Oeuvres" (1844, 2 t.) i in. — Por. Fizjokraci.

Turgowja (niem. T h u r g a u), kanton w płn.-wsch. Szwajcarji, nad jez. Bodeńskiem i rz. Thur (ob.) z 1006 km² i 140.100 mieszk. (97% Niemców, 32,8% katolików), obejmuje część Alp pluskowcowych i żyzne obszary morenowe. Obszary u ż y t k o w e zajmują 82,1% powierzchni, z tego wypada na las 181 km², na winnice 1,7 km², na pastwiska i role 643 km². L u d n o ś ć trudni się w 29,8% rolnictwem i chowem bydła, 48,1% przemysłem (głównie hafciarski i tekstylny), a 11,5% handlem i komunikacją. Główne miasta: stolica F r a u e n f e l d i port nad jez. Bodeńskiem: R o m a n s h o r n. Władzę ustawodawczą sprawuje Wielka Rada, wybierana przez lud na 3 lata, a wykonawczą Rada Rządząca z 5 członków, wybieranych na 3 lata przez ludność.

T. była początkowo landgrafstwem, które należało w 1260—1460 do Habsburgów, później (do 1798) zwykłem wójtostwem, a od 1803 samoistnym kantonem, który od 1837 posiada ustrój demokratyczny.

Turić Juraj, pisarz chorw., ur. 1861, autor powieści realistyczno-psychologicznych: „Pod płaszczem" (1884), „Przedwczesna wiosna" (1884), „Samolubne serca" (1895), „Fałszywe akordy" (1895), „Człowiek z wadami" (1907), „Gra z życiem" (1909) i i.

Turja, prawoboczny dopływ Prypeci, długi 176 km. Wypływa w pow. Włodzimierz i płynie pod Kowlem.

Turka, miasto powiat. w woj. stanisławowskiem, nad rz. Stryjem, w Beskidach Wsch. (572 m nad poz. morza), przy kolei: Sambor—Sianki—Użhorod z 10.030 mieszk., fabr. likierów, tartakami, młynami i kamieniołomami. Miastem jest T. od 1730.

Powiat T. ma 1.459 km² (w tem 42% ról i 29,2% lasów) oraz 76.045 mieszk., w tem 21,1% Polaków.

Turkawka, p. Gołąb.

Turkestan, ob. Turkiestan.

Turkeve, miasto w komitacie Jasz-Nagykun-Szolnok (Węgry), nad kanałem Hortobágy-Berettyó z 12.973 mieszk.

Turkiestan (Turkestan), kraina w środk. Azji, obejmująca 2 oddzielone od siebie przez Pamir i Tienszan obszary: chiński T. Wschodni i dawny rosyjski T. w dorzeczu Amu- i Syr-Darji. W 1920 stworzono z niego sowiecką republikę T., która została w 1925 wraz z Chiwą i Bucharą podzielona między republ. Uzbekistan, Turkmenistan, Kozacką i Kirgizką.

Turkiestan, miasto okręg. w republ. Kozaków, przy kolei: Orenburg—Taszkent (Rosja) z 21.786 mieszk. i meczetem z XII. w.

Turkiestan Wschodni, główna część prow. Sinkiang (Chiny), ograniczony na płn. przez góry Tienszan, na zach. przez Pamir, na płd. przez płn. stoki wyżyny Tybetu (Kwenlun), zaś na wsch. przez Gobi, ma 700.000 km² i ok. 1,200.000 mieszk. Obejmuje przedewszystkiem kotlinę Tarymu, płd.-wsch. odnogi Tienszanu oraz rów Turfan.

Jak wykazują mieziska i wykopaliska archeol., kotlina Tarymu odgrywała od zarania dziejów ludzkości rolę ważnego pomostu kulturalnego. Ok. 165 przed Chr. zajęli T. Hunnowie, po nich przyszli Chińczycy. Panującą religją był wtedy buddaizm, nie upadł on nawet pod panowaniem Arabów, którzy po 713 zajęli wsch. część kraju. W 1218 pojawił się w T. Dżingischan, od tego też czasu T. był zależny od Mongołów, a islam zaczął uzyskiwać dominujące stanowisko. W 1757 wydarli T. Kałmukom Chińczycy. W XIX w. był kraj widownią krwawych walk chanów Chokandu i Kaszgarji oraz Tunganów i powstań przeciw Chińczykom.

Turkmeni, jeden z zach. płd. ludów turecko-tatarskich, zamieszkujący Turkmenistan, Kaukaz Płn., Afganistan a częściowo i Persję, obejmuje Tekke, Jomudów, Goklanów, Saryków i wiele innych plemion. T., niegdyś koczujący rozbójnicy-pasterze, dziś częściowo osiadli, zajmują się rolnictwem, rybołówstwem, wyrobem dywanów i górnictwem (sól, nafta).

Turkmenistan (Turkmeńska Soc. Rep. Rad), republika sowiecka w Turkiestanie, między Persją, Afganistanem, Uzbekistanem, Kozacką rep. i morzem Kaspijskiem z 491.216 km² i 1,031.000 mieszk. Kraj jest równiną pustynną (Karakum), nachyloną ku morzu Kaspijskiemu, ograniczoną na płd. przez góry Kopet-Dag (ok. 3000 m). Żyzne i uprawne obszary ciągną się jedynie wąskim pasem u podnóża gór (oazy: Achal-Tekke, Atrek, Tedżen, Merw) i w dolinie Amu-Darji (na wsch.). Klimat kontynentalny, opady bardzo skąpe. 70% ludności to Turkmeni, reszta Uzbekowie, Rosjanie (9%), Ormianie, Kirgizi, Persowie i Żydzi. Ludność trudni się głównie uprawą roli (98% przy sztucznem nawodnieniu), która zajmuje ok. 3,000.000 ha. Uprawia się głównie pszenicę i bawełnę. Ważną rolę odgrywa chów bydła (konie, wielbłądy, bydło rogate, owce, karakuły, kozy, osły i muły). Na wyspie Czeleken (na morzu Kaspijskiem) wydobywa się ozokeryt i naftę. Przemysł i rękodzieła dostarczają głównie wyrobów bawełnianych, oleju i dywanów. W 1926 było 96% Turkmenów analfabetami, w 1927 uczęszczało do szkół 27.000 uczniów. Stolicą jest Aschabad (Połtorack). T. został utworzony w 1924 z części Turkiestanu, Chiwy i Buchary.

Turkosi (franc. turcos), popularna nazwa we Francji strzelców pieszych algerskich, utworzonych w 1842 r.

Turkotatarskie języki, języki pnia uralo-altajskiego: mówią niemi ludy, które się ujmuje w grupę Turkotatarów (ob.). Cechą ich charakterystyczną jest oznaczanie stosunków między wyrazami nie zapomocą fleksji, jak w jęz. indoeuropejskich, ale przez aglutynację, t. j. mechaniczne łączenie zgłosek, dalej harmonja samogłoskowa i brak rodzajów gramatycznych. Najstarsze zabytki, napisy z Orchonu, pochodzące z VIII. w., zostały odcyfrowane przez uczonego duńskiego Thomsena w XIX. w. Z języków literackich rozróżnia się: ujguryjski, dżagatajski, kipczacki, azerbejdżański, tatarski i przedewszystkiem osmański. Wymarły języki Seldżuków i Kumanów. — W Polsce jęz. tatarskim mówią drobne grupy Tatarów na Wileńszczyźnie i Karaimi łuckohaliccy oraz troccy. Z uczonych polskich jęz. turko-tatarskiemi zajmowali się w 1. poł. XIX. w. Ant. Muchliński i współcześnie prof. uniw. Jag. Tad. Kowalski. — Gramatyki dali Kasem-Bey (1848), Radłow (1882—3), słownik Vambéry (1878).

Turkotatarzy, grupa ludów spokrewniona językowo, wykazująca mniej lub więcej czysty typ rasy tureckiej (wzrost wyżej mierny, włosy czarne, krótkogłowość, twarz o dość wydatnych jarzmach, nosie prostym, dość wysokim), zamieszkująca płn. i zach. Azję, oraz płd.-wsch. Europę; dzieli się ich na T. wschodnich (Jakuci, szereg ludów Syberji, Kirgizi i in.) i zachodnich (Turkmeni, Nogaje, Czuwasze, Turcy i in.).

Turks, grupa wysp w płd.-wsch. Bahama, ma razem z wyspami Caicos 429 km² i 5.600 mieszk., a należy administracyjnie do Jamajki. Składa się z wysp: Grand Turk i Salt Cay.

Turku, fińska nazwa miasta Åbo.

Turkuć podjadek, ob. Szarańczaki.

Turkus (kalait), minerał, wodny fosforan glinu, występuje w zbitych skupieniach drobnokrystalicznych, barwy niebieskawej lub zielonawej (od domieszki miedzi), tworzy często stalaktyty; tw. 6. Znany z brekcji trachitowej z Persji i okolic Megary w Arabji. Por. tabl. barwną Kamienie szlachetne w t. 7. Występuje także w trachicie w Nowym Meksyku, w Arizonie, Newadzie, na Śląsku i in. Sztuczny t. otrzymuje się z fosforanu glinowego, zawierającego miedź, przez działanie wysokiem ciśnieniem.

Turma, oddział starorzymskiej konnicy.

Turmalin, minerał o złożonym składzie chemicznym, przedewszystkiem glinokrzemian sodu i magnezu, zawierający w swym składzie bor, występuje w romboedrycznych słupkowatych kryształach (por. tabl. barwną Kamienie szlachetne w t. 7), oraz w skupieniach zbitych i promienistych barwy zielonej, niebieskiej, czerwonawej, brunatnej, czarnej lub nawet bezbarwnych. Tw. 7—7, 5, c. wł. 3, 0—3, 2. Przez podgrzewanie lub pocieranie nabiera własności elektrycznych. Występuje w granicie, w łupkach krystalicznych, w dolomicie, w ziarnistych wapieniach, w niektórych skałach kontaktowych (skała turmalinowa) i t. d. — Przeźroczyste odmiany używane są jako kamienie szlachetne: czerwony t. z Uralu, Elby, Kalifornji (rubellit, syberyt), niebieski t. z Brazylji (indygolit, szafir brazylijski), zielony z Brazylji (brazylijski szmaragd), żółtawo-zielonawy z Cejlonu (cejloński chryzolit). Ciemno-brunatne i ciemno-zielonawe odmiany t. z Cejlonu i Brazylji używane są do celów optycznych.

Turmont, wieś w pow. Brasław (woj. wileńskie), u zbiegu granic Polski, Litwy i Łotwy, 148 km na płn. od Wilna, stacja pograniczna kolei: Wilno—Dyneburg.

Turnbulla błękit, ob. Żelazocyjanowe barwniki.

J. M. W. Turner.

Turner, 1. Joseph Mallord William, malarz ang. (1775—1851), odbył liczne podróże po Europie, 1802 został członkiem Akademji w Londynie, 1807 tamże profesorem perspektywy. Jeden z najsławniejszych pejzażystów angielskich, wyszedł z naśladownictwa Claude Lorrain'a, wytworzył jednak później własny styl, oddając w obrazach, przeważnie akwarelowych, mistrzowskiem światłem i barwą nastroje i atmosferę. Najważn. dzieła w londyńskiej Galerji Narodowej: „Śmierć Nelsona", „Ogród Hesperyd", „Hannibal w Alpach", „Pielgrzymka Childe Harolda", „Pałac Kaliguli w Baja", widoki Wenecji i in. T. ilustrował też dzieła Byrona, Campbell'a, Scotta i i.; część swych studjów wydał p. t. „Liber studiorum" (1807—1819).

2. Ben, polityk ang., ur. 1863, 1911 przewodn. partji pracy, 1922—24 członek Izby Gmin, przewodniczący narod. zjednoczenia robotników tkackich, współpracował po załamaniu się strajku general. z Lordem Melchettem nad porozumieniem robotników z przedsiębiorcami.

Turnera L. (turnera), rodzaj, należący do Turneraceae, występuje w płd. Ameryce w licznych gatunkach. T. diffusa Willd. z Meksyku i Brazylji ma lancetowate liście, które dostarczają damiany, używanej w Meksyku jako aphrodisiacum.

Turneraceae (złotokłowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales. Należą tutaj rośliny zielne lub drzewiaste o liściach naprzemianległych, kwiaty promieniste, pięciodzielne, owocem puszka. Najważniejszy rodzaj: Turnera (ob.).

Turneryt, minerał, odmiana monacytu.

Turnie, najwyższe, pozbawione roślinności, skaliste partje wierzchołków tatrzańskich. Stąd nazwa ta została przeniesiona na wszystkie szczyty o stromych ścianach i ostrym wierzchołku, sterczące ponad otaczającemi grzbietami, zwłaszcza w górach zbudowanych ze skał krystalicznych (np. granitów).

Rycerz na koniu uzbrojony do turnieju.

Turniej (franc. Tournoi, łac. Torneamentum, Hastiludium, niem. Rennen), średniow. igrzysko rycerskie, określone ścisłemi prawidłami. T. wytworzyły się we Francji w XI. w., a przyjęły się następnie wśród rycerstwa całej Europy. Prócz charakteru pokazu zręczności, siły i opanowania się, miały t. w. znaczenie dla wyszkolenia rycerskiego, wytworzyły zdrowe współzawodnictwo; zwycięstwo na t. okrywało rycerza niemniejszą sławą, niż na wojnie. Początkowo t. urządzała tylko szlachta, zczasem organizują je dla siebie również mieszczanie, a nawet i chłopi. Rycerstwo spotykało się w czasie t. pojedynczo, parami lub nawet oddziałami, pieszo, lecz przedewszystkiem konno. W ostatnim wypadku rycerze w pełnej zbroi, na koniach krytych kropierzami, dążyli do wysadzenia przeciwnika z siodła, używając do tego celu tępej kopji. T. odbywały się na dworach panujących, czasem zamożnych magnatów; miejscem spotkania był dziedziniec zamkowy, na którym urządzano trybuny dla dam i dostojników. Z chwilą ogłoszenia t. podawano warunki walki, których b. ściśle przestrzegano. Znakiem na rozpoczęcie t. był głos trąb herol-

dów, ci również obwieszczali zwycięstwo rycerza, który po nagrodę zgłaszał się do panującego, lub najdostojniejszej damy. W poł. XVI. w. znikły t. z chwilą upadku rycerstwa.

Turnowski, 1. Simeon Teofil, pol. pisarz i działacz reformacyjny, (1544—1608), od r. 1587 senjor zborów wielkopolskich Braci Czeskich, z pism jego najważniejsze: „O faryzeuszach starozakonnych i nowozakonnych" (1582), „Zwierciadło nabożeństwa Krześcijańskiego w Polsce" (1590, wielokrotnie przedrukowane pisma polemiczne).

2. Jan, pol. pisarz i działacz reformacyjny, (1567—1629), synowiec poprz., od r. 1611 senjor Braci Czeskich w Wielkopolsce, współtłumacz „Biblji Gdańskiej" (1632), z pism jego najważniejszy: „Kancjonał" (1628, kilkanaście wydań).

Turnu-Măgurele, stolica okręgu Teleorman na Wołoszczyźnie (Rumunja), przy ujściu rz. Aluty do Dunaju, naprzeciw Nikopola z 10.172 mieszk., portem i handlem. W 1598 stoczyli tu Turcy bitwę z Michałem Walecznym, a w 1853 z Rosjanami.

Turnu-Severin (Turn-S.), stolica okręgu Mehedinți na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad Dunajem, przy kolei: Orşova—Bukareszt z 23.800 mieszk., przemysłem rolniczym i handlem. Wpobliżu ruiny warowni zbudowanej przez ces. Aleks. Sewera (stąd nazwa).

Turnus (nowołac.), kolejność zdarzeń lub czynności, w granicach określonego czasu, przestrzeni lub planu. W rolnictwie używane niekiedy jako pojęcie kampanji sezonowej lub regularnej zmiany płodów na danej przestrzeni (rotacja), ob. Płodozmian.

Turoń, chłopiec, przebrany za zwierzę, chodzący z kolędnikami (ob. Kolędy). Najważniejszą w przebraniu jest głowa, zrobiona z klocka drzewa, o ruchomej dolnej szczęce, pysku wyklejonym na czerwono, z przyprawionemi rogami baraniemi, noszona przez t. na drążku, tak, by z resztą przebrania tworzyła jedną całość.

Turowski, 1. Kazimierz Józef, historyk lit. pol. i wydawca (1813—1874), zasłużony głównie jako wydawca i redaktor „Bibljoteki Polskiej", w której przedrukował liczny szereg pomników i zabytków literatury staropolskiej.

2. Stanisław, współcz. historyk lit. pol., wydał m. i. „Wespazjan Kochowski na tle współczesnem jako poeta" (1908), „Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezja na tle współczesnem" (1909), „Wiersz w „Panu Tadeuszu" (1912), oprac. w „Bibl. Narod." wyd. „Snu srebrnego Salomei" Słowackiego (1923).

Turów, miasteczko na Białorusi, w okręgu Mozyr, nad rz. Prypecią, wpobliżu granicy polskiej z 5.200 mieszk. T. jest prastarym grodem ruskim, już w pocz. XI. w. był stolicą osobnej dzielnicy, którą rządził zięć Bolesława Chrobrego Świętopełk. Do początku XIV w. było księstwo turowskie, łączone często z pińskiem, przedmiotem licznych walk między Kijowem, Wołyniem i Litwą. Wcześnie też był T. siedzibą władyków (biskupstwa), którzy w 1596 przyjęli unję.

Türr Stefan, patrjota węgier., (1825—1908), walczył 1848 we Włoszech, przeszedł na stronę Piemontczyków, brał udział w powstaniu badeńskiem, w czasie wojny krymskiej wszedł w służbę brytyjską, 1859—60 walczył pod Garibaldim, został feldmarszałkiem i adjutantem królewskim, w 1866 planował w porozumieniu z Bismarckiem i Serbją wtargnięcie do Węgier. 1867 amnestjonowany, powrócił do Węgier i pracował nad rozwojem robót publicznych.

Turrecremata, ob. Torquemada.

Turrialba, czynny wulkan w Costarice, wys. 3421 m.

Turski, 1. Wojciech (pseud. Albert Sarmata), publicysta pol., (1756—1824), szambelan Stan. Augusta, później entuzjasta rewolucji francuskiej i wyznawca zasad jakobińskich, w r. 1792 samorzwańczy przedstawiciel Polski wobec Konwentu franc. w Paryżu (z prośbą o pomoc w walce o niepodległość), w r. 1795 franc. agent polityczny w Konstantynopolu, w r. 1800 pułkownik jazdy pod Kniaziewiczem. Wydał broszury polityczne: „Myśli o królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym rządzie" (1790, w obronie obozu zachowawczo-szlacheckiego), „Odpowiedź na dzieło ks. Kołłątaja", „Uwagi nad pismem „Myśli o królach" (1790), „Nawrócenie się polityczne Wojciecha Turskiego" (1792); przekłady „Fedry" Racine'a (1787); „Uwagi nad rządem polskim" Rousseau'a w przekładzie M. Fr. Karpia (1789—90, II. wyd. 1799).

2. Stefan, pol. aktor i reżyser, ur. 1875, autor szeregu ściśle z życiem Krakowa związanych wodewilów podmiejskich, jak „Synowa ze suteren", „Kolporter", „Przedmiejskie zaloeanki", „Lola z Ludwinowa", „Czar munduru" oraz najpopularniejszego „Krowoderskie zuchy" (1910). Niewystawiona sztuka „Ludzie i ludziska" (1899) wywodzi się jeszcze z epoki pozytywnej, środowisko aktorskie przedstawia sztuka „Gdy kurtyna zapadnie", polityczne podłoże ma „Trust Eisen", społeczne „Pięść robotnika".

Turton, miasto w Lancashire (Anglja), na płn. od Boltonu z 12.154 mieszk.

Turtucaia (Tutrakań), twierdza w okręgu Durostor w Dobrudży (Rumunja) i port nad Dunajem, naprzeciw Olteniţy z 12.130 mieszk.

Turtur (turkawka), ob. Gołąb.

Turuchańsk (Monastirskoje), miasteczko w okręgu Krasnojarsk na Syberji z 1.383 mieszk., ośrodek wielkiej (1,800.000 km²), tundrowej krainy Turuchańskiej, nad dolnym Jenisejem.

Turul, ptak legendarny, pierwotnie prawdopodobnie zwierzę totemowe rodziny Arpadów, do dziś dnia symbol narodowy węgierski. T. nazywa się główne węgierskie czasopismo genealogiczno-heraldyczne.

Turyn (włos. Torino), stolica prowincji w Piemoncie (Włochy) przy ujściu rz. Dora Riparia do Padu u stóp zach. Alp z 580.187 mieszk. Pięknie zabudowane i tonące w zieleni, miasto posiada resztki budowli rzymskich (teatr i 2 bramy), katedrę z 1492—98 z grobami książąt sabaudzkich, Palazzo Madama (XIII—XV. w.) z marmurową fasadą, zamek król. z 1646—58 i in., dalej uniwersytet (od 1404), politechnikę, akademję weterynarji i handlową, kilka szkół wojskowych, kilka wielkich bibljotek (z Narodową na czele), muzeów, instytutów naukowych i Akademję Umiejętności. Poza tem jest T. ośrodkiem znacznego przemysłu zwłaszcza automobilowego (Fiat, Spa, Lancia, Itala), dalej elektrycznego, bawełnianego, drukarskiego, a posiada również fabr. broni, sztucznego jedwabiu, czekolady i in. Jest również T. ważnym węzłem kommunikacyjnym i posiada żywy handel. — T. był w średniowieczu ośrodkiem margrabstwa, które przeszło ok. 1060 do domu Sabaudzkiego. Do 1865 był T. stolicą królestwa Sardynji.

Turyngja (niem. Thüringen), państwo związkowe w środk. Niemczech, utworzone w 1920 z połączenia dawnych księstewek: Sachsen-Weimar-Eisenach, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Altenburg, Sachsen-Gotha, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen i Reuss, na 11.766 km² i 1,607.339 mieszk., a graniczy z Saksonją, Bawarją, Hessen-Nassau i Prow. Saską. Ekslawy T. znajdują się w Prow. Saskiej i Górnej Frankonji, na to miejsce w T. mamy enklawy pruskie.

Kraj obejmuje część kotliny Turyngskiej na płn., Lasu Turyngskiego na płd., krawędź kotliny Lipskiej na płn.-wsch. oraz płn. część Wysokiego Rhönu. Sala, Unstruta i Biała Elstera odwadniają T. do Łaby, Werra i i. do Wezery, a mała część płd. jest odwadniana do Menu. Z kopalin posiada T. trochę węgla, soli, żelaza i miedzi, oraz liczne źródła mineralne.

Wśród ludności przeważają luteranie (92,5%). Szkolnictwo stoi w T. na wysokim poziomie, posiada ona uniwersytet w Jenie, akademję sztuk pięknych w Weimarze i 2 akademje muzyczne w Sondershausen i Weimarze. Rolnictwem i leśnictwem trudni się 29,5% ludności, przemysłem i rękodziełami 49,5%, handlem i komunikacją 12,2%. Role uprawne i ogrody zajmują 47,2%, łąki i pastwiska 10,9%, lasy 33,1% powierzchni kraju. Głównemi ośrodkami przemysłu są miasta: stolica Weimar, Gera, Jena, Gotha, Eisenach, Altenburg, Greiz, Apolda, Arnstadt, Sonneberg, Meiningen, Saalfeld i Rudolstadt. Kolei posiada T. 1734 km.

Władzę ustawodawczą sprawuje Sejm, zmieniający się co 3 lata, który wybiera rząd, mogący odwoływać się do referendum ludowego w razie niezgodności ze Sejmem.

Turyngska kotlina (Thüringer Becken), pagórkowata (Kyffhäuser, 477 m), żyzna kraina w Turyngji, między Harzem, Eichsfeldem, Hainichem, Lasem Turyngskim i Vogtland, otwarta ku płn.-wsch. w dolinie Sali. Główne osady: Erfurt, Weimar, Gotha, Jena, Naumburg i in.

Turyngski Las (Thüringer Wald), pasmo górskie w średniogórzu niemieckiem, biegnące od Werry (koło Eisenach) ku płd.-wsch. i przechodzące w Las Frankoński, długie 75 km, szerokie 12—30 km, wysokie do 982 m (Grosser Beerberg). T. jest starym kadłubem górskim o kierunku hercyńskim, potrzaskanym przez pęknięcia, uskoki i przesunięcia na szereg skib. Góry zbudowane są z granitów, porfirów, melafirów oraz piaskowców i kwarcytów kambryjskich. Z minerałów występują tu: węgle, miedź, mangan, nikiel, żelazo i sole potasowe oraz liczne źródła mineralne.

Turystyczne związki w Polsce związane są od r. 1928 w „Związek Polskich Towarzystw Turystycznych", w skład którego wchodzą Polskie Towarzystwo Tatrzańskie (15.000 członków), Polskie Tow. Krajoznawcze — Touring w Warszawie (5.000 czł.), Automobilklub Polski w Warszawie wraz z klubami afiljowanemi, Polski Związek Turystyczny w Krakowie (500 czł.), Podolskie Tow. Turystyczno-Krajoznawcze w Tarnopolu (700 czł.), Wołyńskie Tow. Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku (400 czł.), Polski Związek Motocyklowy w Warszawie (300 czł.), Związek Uzdrowisk Polskich w Warszawie, Tow. Turystyczne, Beskidenverein w Bielsku (2500 czł.).

Od r. 1924 istnieje Asocjacja Słowiańskich Towarzystw Turystycznych, obejmująca Czechosłowację, Polskę, Bułgarję i Jugosławję. Ze strony Polski wchodzi w skład Asocjacji Pol. Tow. Tatrz. Zarząd Asocjacji ma siedzibę wędrowną, t. zn. co rok w innym kraju słowiańskim i zwołuje corocznie kongres Rady A. S. T. T. — Por. Turystyka.

Turystyka (z franc.), wyraz oznaczający wycieczkowanie, wędrowanie; obejmuje wiele pojęć: obok podróży koleją, autem, motocyklem, końmi, rowerem, również wędrówki piesze po drogach i terenie płaskim, wkońcu chodzenie po górach (t. górska) i wycieczki na nartach (t. narciarska). Z punktu widzenia wychowania fizycznego tylko t. piesza (zwana też sportem pieszym lub wycieczkami pieszemi), a zwłaszcza t. górska, odbywająca się w najlepszych higjenicznych warunkach i wymagająca dosyć znacznego wysiłku i wytrwałości, posiada wartość. Z t. łączy się również krajoznawstwo, jako czynnik o ważnem znaczeniu społecznem. W Polsce największe zasługi w kierunku krzewienia zamiłowania do wędrówek po kraju położyło Towarzystwo Krajoznawcze, po górach Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, a także harcerstwo, które szczepi pęd do wędrówek po kraju, ucząc równocześnie życia na łonie przyrody zapomocą wycieczek i obozów letnich stałych i wędrownych. Na wychowawcze znaczenie wędrówek pieszych zwróciło uwagę również Ministerstwo Oświaty, inicjując i zakładając w różnych punktach kraju t. zw. szkolne schroniska noclegowe po szkołach, których sieć coraz bardziej się zagęszcza. Ponadto rozpoczęło Min. Oświaty budowanie schronisk i domów wycieczkowych młodzieży (pierwszy dom wycieczkowy zbudowano w r. 1931 w Krakowie). T. górska zorganizowana i rozbudowana została przez Pol. Tow. Tatrz., posiadające w Karpatach i Tatrach szereg schronisk i utrzymujące znakowane szlaki, drogi i ścieżki górskie. Specjalne znaczenie posiada t. obcokrajowców, w Polsce jeszcze mało rozwinięta, która w niektórych krajach (Szwajcarja, Włochy, Francja) stanowi pokaźne źródło dochodu dla przemysłu hotelarskiego i in. Wszystkie prace nad popieraniem i rozwojem t. skoncentrowane są w Referacie turystyki przy Min. Komunikacji. — Por. Turystyczne Związki i Taternictwo.

Turzyca, roślina, ob. Carex.

Tusar Wlastimil, polityk czechosłowacki, (1880—1924), od 1913 poseł na sejm krajowy z partji socjal., od 1916 członek parlamentu austrj., 1917 wiceprezes parlamentu. Po uzyskaniu przez Czechosłowację niezależności poseł w Wiedniu, 1919—920 premjer, od 1921 poseł pełnomocny w Berlinie.

Tuscaloosa, miasto we wsch. Alabamie (Ameryka płn.), nad Black Warrior z 12.587 mieszk. i uniwersytetem stanowym.

Tusci (łac.), mieszkańcy Etrurji.

Tuscja, nazwa staroż. Etrurji, a dzisiejszej Toskanji.

Tusculum, miasto w staroż. Lacjum, w górach albańskich. 496 przed Chr. zawarło przymierze z Rzymem, 381 otrzymało prawo obywatelstwa. W okolicy znajdowały się później liczne wille, także Tusculanum Cycerona. Ruiny koło Frascati.

Tusnelda (germańskie imię kobiece), córka księcia Cherusków, Segestesa, żona Arminjusza. Dostała się w ręce Rzymian, a Germanik prowadził ją w triumfie 17 po Chr.

Tussilago.
a. Kwiat brzeżny, b. środkowy, c. owoc z puppusem.

Tussilago Tourn. (podbiał), roślina, należąca do Compositae. Jedyny gatunek T. farfara L. (p. pospolity), o biało-filcowanych liściach, płożącym się kłączu oraz żółtych kwiatach; kwitnie na wiosnę, pospolity w całej Polsce, jako chwast trudny do wytępienia. W lecznictwie używane liście (Folia Farfarae).

Tussis (łac.), kaszel; t. convulsiva, krztusiec, koklusz (ob.).

Tustanowice, do 1929 osobne miasto z 13.240 mieszk., obecnie włączone do Borysławia.

Tusz (z franc.), czarna farba do rysunków. Odpowiednie barwniki zarabia się z klejem, gumą arabską, cukrem i t. d., następnie prasuje i suszy. Chiński t. sporządza się z sadzy z oleju sezamowego, oraz wodnego roztworu kleju.

Lawowanie tuszem, technika malarska, polegająca na cieniowaniu rysunku rozpuszczonym czarnym t. chińskim, czarnym lub brunatnym, wzgl. sepją; ulubiona w XVII. i XVIII. w.

Tuszowska (Bośniacka) Elżbieta z Rulikowskich, pseud. Juljan Moers z Poradowa, ob. Moers Paulina. Zbior. wyd. „Pism" 1907, 8 t.

Tuszyn, miasto w pow. Łódź, nad rz. Dobrzynką (do Neru), 23 km na płd. od Łodzi, a 15 km na wsch. od Pabjanic z 3.451 mieszk., elektrownią, browarem, młynami i fabr. wódek. Miastem jest T. od 1416.

Tutajew (do 1919 Romanowo-Borysoglebsk), miasto w gub. Jarosław (Rosja), nad rz. Wolgą, przy kolei: Rybińsk—Jarosław z 11.184 mieszk.

Tutanchamon (Tutanchamun), król egipski ok. 1350 przed Chr., zięć Amenofisa IV. Zrazu przebywał w Tell el- Amarna, później kapłani Amona zmusili go do przeniesienia stolicy do Teb, odnowienia kultu Amona i zmiany imienia Tutanchaton (=żywe wcielenie Atona) na T. (=żywe wcielenie Amona). 1922 egiptolog angielski Carter odkrył grób T., zawierający mnóstwo kosztownych przedmiotów.

Tutela (łac.), rzymska bogini, opiekująca się jakiemś miejscem lub osobą; przenośnie: opieka, nadzór, troska, staranie.

Tutikorin (ind. Tutukudi)), miasto w prezydenturze Madras (Indje ang.) z 44.522 mieszk. i portem.

Tutkarze (Rhynchitidae), rodzina ryjkowców; małe gruszkowate chrząszcze z długim ryjkiem, zwykle metalicznie zabarwione. Występują w maju i czerwcu. T. kropkowany (Rhynchites interpunctatus Steph.), składa jaja w pędy drzew i podgryza je. Larwy żywią się rdzeniem, przepoczwarczają się w ziemi. Chrząszcz 3 mm dł., stalowo-czarny punktowany. T. śliwak (R. cupreus L.), składa jaja w młode owoce śliwy, czereśni i tarniny i podgryza ich ogonki, dzięki czemu odpadają. Chrz. 4,5 mm dł., lśniąco brunatny, szaro owłosiony. T. bakchusek (R. Bacchus L.) i t. złocisty (R. auratus Scop.), składają też jaja do młodych owoców, ale nie podgryzają ogonków, tak, że owoc odpada dopiero przed dojrzeniem. Żyją one od marca na drzewach owocowych. T. topolowy (Byctiscus betulae L.), 6 mm dł., czarny, jest szkodnikiem drzew liściastych. Samica nadgryza nerw liścia, a ten schnąc, zwija się w tutkę. Do niej składa owad jaja. Podobnie postępuje t. dębowy (Attelabus curculionides L.), przyczem odcina tylko część liścia, która się zwija.

Tutmosis, imię 4 królów egipskich 18. dynastji.

Tutor (łac.), opiekun.

Tutrakań, ob. Turtucaia.

Tutta la forza (włosk.), w muzyce określenie: z całą siłą.

Tutti (włosk.), „wszyscy", w muzyce: pełna orkiestra, w przeciwieństwie do głosu solowego lub pełny chór. Tutte le corde: w grze fortepianowej bez lewego pedału (czyli tłumika).

Tutti frutti (włos. „wszystkie owoce"), potrawa z różnych jarzyn lub owoców; mieszanina, rozmaitość.

Tuttlingen, miasto okręg. w Wirtembergji (Niemcy), nad Dunajem z 16.281 mieszk. i przemysłem.

Tutuila, 3-cia co do wielkości wyspa w archip. Samoa, należąca do Stanów Zjedn. Am. Pln. ze 133 km² i 6.616 mieszk. oraz portem Pago-Pago.

Tuwim Irena, poetka pol., siostra poety Juljana, zamężna za poetą Stefanem Napierskim, wydała oddzielnie: „24 wiersze" (1921), „Listy" (1926), „Miłość szczęśliwa" (1930).

Tuwim Juljan, poeta pol., ur. 1894, studja prawne w uniw. warszawskim; czołowy poeta „Skamandra", charakterystykę ob. t. 13, str. 252. Wydał zbiory poezyj: „Czyhanie na Boga" (1918), „Sokrates tańczący" (1920), „Siódma jesień" (1921), „Wierszy tom 4" (1923), „Słowa we krwi" (1926), „Wiersze zebrane" (1928), „Rzecz czarnoleska" (1929); przekłady poetów rosyjskich („Liryki" Konstantego Balmonta i Walerego Briusowa, 1921; „Obłok w spodniach" Włodz. Majakowskiego, 1923; „Słowo o wyprawie Igora", 1928; „Jeździec miedziany" Puszkina, 1932); „Czary i czarty polskie oraz Wypisy czarnoksięskie" (1924); liczne piosenki i wiersze satyryczne.

Tuwumba (ang. Toowoomba), miasto w Kraju Królowej (Australja) z 23.886 mieszk., 100 km na zach. od Brisbane.

Tuxen Laurids, malarz duń., (1853—1927), kształcił się w Paryżu, od 1889 był nadwornym malarzem duńskim. Główne dzieła: „Wenus", 32 portrety rodziny królewskiej, „Gotowanie tranu w Nymindegab" i i.

Tuxtla Gutiérrez, stolica stanu Chiapas (Meksyk) z 12.517 mieszk.

Túy, miasto okręg. w prow. Pontevedra (Hiszpanja), nad rz. Miño z 12.529 mieszk. i źródłami żelazistemi (47—49°).

Tuz Czölü (Tus Göl), słone jezioro w wilajecie Konia (Turcja), z 1700 km², głębokie do 1 m, zasolenie jego wynosi 32,2%. Eksploatacja soli.

Tuzla (Donja T.), miasto w banacie Drina w Bośnji (Jugosławja) z 13.354 mieszk., kopalnią węgla, źródłami nafty i solanki. W 1878 pobili tu Austrjacy powstańców.

Twain Mark, ob. Mark Twain.

Twardoszyn (słow. Tvrdošin), miasto powiat. na Orawie, w żupie trenczyńsko-orawskiej (Czechosłowacja), przy ujściu rz. Orawicy do Orawy, 20 km od granicy polskiej Orawy z 2.000 mieszk. W XIV. w. należał T. do Polski.

Twardości skala, ob. Twardość.

Twardość, w technice opór, jaki stawia ciało wnikaniu drugiego. Powszechnie używaną jest skala t. Mohsa, obejmująca dziesięć stopni: talk 1, sól kamienna 2, kalcyt 3, fluoryt 4, apatyt 5, ortoklaz 6, kwarzec 7, topaz 8, korund 9, djament 10. Dla dokładniejszych pomiarów używa się przyrządów, zwanych skleroskopami względnie sklerometrami, które działają przy pomocy rylca, sporządzonego z twardego materjału, na który nakłada się taką ilość ciężarków, jaka jest potrzebna dla zarysowania znajdującego się pod rylcem minerału, czy innego przedmiotu.

Twardowska Marja ze Skirmuntów, botaniczka polska, (1858—1907), napisała szereg rozpraw z dziedziny botaniki.

Twardowski (czarnoksiężnik), legendarna postać polska z XVI. w., odpowiednik niemieckiego Doktora Fausta (ob.). Zapisuje duszę djabłu, prowadzi życie hulaszcze i wkońcu zostaje uratowany przez modlitwę do Matki Boskiej, ale aż do Sądu Ostatecznego musi pokutować zawieszony między niebem a ziemią (na księżycu). Wielokroć opracowany w literaturze pol., m. in. w balladzie Mickiewicza, w powieściach Kraszewskiego, Sieroszewskiego i Wołoszynowskiego. W muzyce: Balet „Pan Twardowski" Różyckiego.

Twardowski, 1. Samuel ze Skrzypny, poeta pol., (ok. 1600—1660), dworzanin ks. Krzysztofa Zbaraskiego i sekretarz przyboczny w jego wyprawie poselskiej do Turcji w l. 1622—23, od r. 1638 dworzanin Wiśniowieckich, później ziemianin na Podolu i w Wielkopolsce; poeta o dużym smaku artystycznym i rozległej skali talentu. Główne utwory: „Przeważna Legacja J. O. ks. Krzysztofa Zbaraskiego" (1633, II. wyd. 1639, przedruk 1861, kronika wierszowana), „Szczęśliwa moskiewska wyprawa ... Władysława IV." (1634), „Daphnis drzewem bobkowym" (1638, II. wyd. 1661, IV. wyd. 1764, najdojrzalszy jego utwór, epicki poemat miłosny, udatna przeróbka wzoru obcego, odznaczająca się wysoką wartością stylu i wiersza), „Satyr na twarz Rzeczypospolitej" (1640, gorzkie refleksje poety-obywatela), „Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry" (wyd. częściami 1648—60, części I i II razem w r. 1681, całość w 4 księgach, najobszerniejszy utwór T., kronika historyczno-poetycka), „Nadobna Paskwalina" (1655, wyd. kryt. R. Pollaka w „Bibl. Narod." 1926, powieść poetycka z wzoru hiszpańskiego, typowy objaw poezji barokowej), „Miscellanea selecta" (1681, toż p. t. „Zbiór różnych rytmów", 1770, przedruk 1861). Studja o T.: S. Turowskiego (1909), R. Pollaka (1926), R. Fischerówny (1931).

2. Kasper, wierszopis pol. z pierwszej pol. XVII. w., z licznych utworów najważniejsza „Bylica Świętojańska" (1630; przedruk. Jan Rymarkiewicz w rozprawie „Jana Kochanowskiego Pieśń Świętojańska o Sobótce", 1884).

3. Bolesław, arcybiskup i metropolita lwowski obrządku łac.; ur. 1864, święcenia kapł. otrzymał w 1886, sakrę biskupią w 1919, arcybiskupstwo lwowskie (po śmierci Bilczewskiego) w 1923.

4. Kazimierz, filozof pol., * 1866, studja uniwersyteckie we Wiedniu, Lipsku, Monachjum; od 1895 profesor filozofji we Lwowie. Dzieła: „Idee und Perception" (1892), „Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen" (1894), „Wyobrażenia i pojęcia" (1898), „Zasadnicze pojęcia dydaktyki i logiki" (1901), „Über begriffliche Vorstellungen" (1903), „O filozofji średniowiecznej" (1910), „Rozprawy i artykuły filozoficzne" (1927) i in. Założyciel i redaktor czasopisma „Ruch filozoficzny", założyciel Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie.

5. Juljusz, polityk polski, ur. 1874, studja prawnicze w Wiedniu i Lwowie, następnie urzędnik w austrj. ministerstwie robót publicznych, 1917—18 minister dla Galicji, 1919—1920

prezes Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu, 1921—27 prezes Austrj.-Polskiej Izby Handlowej w Wiedniu, od 1927 przewodniczący delegacji polskiej do rokowań handlowych polsko-niemieckich. Napisał m. in.: „Statistische Daten über Oesterreich... aus amtlichen Quellen zusammengestellt" (1902), „Albert Graf Dzieduszycki" (1909), „Industrialisierung Galiziens" (1912), „O traktacie handlowym polsko-niemieckim" (1930).

Twardówka (sclera), warstwa gałki ocznej, ob. Oko ludzkie.

Twardziel (duramen), najtwardsza, najbardziej wewnętrzna część pnia o dużej wartości budulcowej, w przeciwieństwie do zewnętrznej, miękkiej bieli (alburnum).

Twardziel (monadnock), w geografji nazwa wzniesienia szczątkowego, oszczędzonego przez erozję i denudację na powierzchni zrównania, co jest uwarunkowane odpornością materjału, z którego jest ono zbudowane.

Twardziel nosa (rhinoscleroma), choroba, przy której powstają płaskie, twarde nacieki, mogące utrudniać oddychanie; wywołuje ją Bacillus rhinoscleromatis.

Twaróg, ob. Ser.

Twarz (łac. facies, vultus), przednia część głowy, która obejmuje najważniejsze narządy zmysłowe oraz usta. Zmiana wyrazu t. zależy od kurczów mięśni t. Budowa t. zależy od budowy kośćca, szczególnie łuków jarzmowych i jest u różnych ras różna. Por. Campera kąt twarzowy.

Twarzowe urny, ob. Naczynia przedhistoryczne.

Twarzowy kąt, ob. Campera kąt twarzowy. Mezognatyzm.

Twarzowy nerw, ob. Mózg.

Twarzy atrofja, zanik skóry oraz tkanki podskórnej twarzy, tak, iż jedna połowa wygląda jak zapadnięta. Należy do grupy nerwic odżywczych (ob. Trophoneurosis).

Tweed (ang.), tkanina wełniana lub półwełniana, tkana zazwyczaj splotem czynowatym, z przędzy o kilku barwach.

Tweed, rzeka rybna na granicy Szkocji i Anglji, uchodzi po 165 km biegu do morza Północnego pod Berwick. Główny dopływ: Teviot.

Twer, miasto okręg. w obwodzie Moskwa (Rosja), przy ujściu Twercy do Wołgi i kolei: Moskwa—Leningrad ze 106.021 mieszk., muzeum oraz przemysłem tekstylnym, metalowym, skórnym i fabr. wagonów. Miasto założone w 1182, wkrótce stało się stolicą udzielnego księstwa, wcielonego w 1484 do Moskwy. Do 1929 był T. stolicą gubernji.

Twerca, lewoboczny dopływ górnej Wołgi, długi 188 km, uchodzi pod Twerem. Żeglowna rzeka stanowi część Wyżno-Wołoczeskiego systemu kanałów.

Twerdochlib Sydir, pisarz i poeta pol. i rusiński, * 1886, oprócz oryginalnych utworów rusińskich, wydał rusińskie przekłady poetów polskich, m. i.: „Ojca zadżumionych" Słowackiego, oraz polskie przekłady pisarzy rusińskich i rosyjskich, m. i. „Antologję współczesnych poetów ukraińskich" (1910).

Twickenham, miasto w okręgu polic. Londynu, nad Tamizą z 34.700 mieszk.

Twierdza (także forteca) [por. tabl.], miejscowość stale umocniona tak, by mogła w odcięciu od własnej armji przez dłuższy czas bronić się przed przeważającemi siłami nieprzyjacielskiemi. Główne cele: zamknięcie ważnych dróg, zwłaszcza przepraw przez rzeki i przejść górskich, do czego służą t. pograniczne, zaporowe, przedmościa; także zabezpieczenie podstaw operacyjnych armij, do czego służą obozy warowne. W tych celach stwarza się grupy, pasy, systemy t. większych i mniejszych (np. Francja na granicy wsch.).

Pierwotne t. polegają na otoczeniu miejscowości wałem z rowem i częstokołem cz. palisadą. Później (u nas od XI. w.) pojawiają się murowane zamki, a później jeszcze mury miejskie z bramami i basztami, przyczem wały i częstokoły stanowią często nadal pierścień zewnętrzny, a zamki i klasztory umożliwiają w razie wdarcia się przeciwnika dalszą obronę, odgrywając rolę schronów. Z rozwojem artylerji wzmacniano mury wałami ziemnemi, a baszty, celem lepszego użycia dział, zastępowano większemi, a płaskiemi bastjonami (szkoła fort. nowo-włoska). Później budowano jeszcze górujące nad bastjonami kawalery, wysuwano przed wał główny, t. j. kurtynę, dla lepszego flankowania dostępów wystające raweliny, a w przeciwskarpie rowu głównego cz. fosy budowano krytą drogę; stoki zewnętrzne poza fosą, zrazu strome, przeszły stopniowo w płaskie glacis. Niderlandczycy rozwinęli potężnie roboty ziemne, t. j. wały i fosy zawodnione, zakładając na zewnątrz fosy przywałki i stwarzając liczne dzieła zewnętrzne, celem obrony kurtyn i fosy głównej (system udoskonalony przez Coehorna, um. 1704). We Francji Vauban udoskonalił system bastjonowy, doprowadzając do doskonałości flankowanie. Jako ostatnią obronę budowano zamiast przestarzałych zamków cytadele.

W XVIII. w. zastosowano forty zewnętrzne (oderwane), baterje w kazamatach (podwalniach), na przedpolu pomieszczenia w podwalniach wewnątrz dzieł dla załogi, pola minowe i t. p. W XIX. w. punkt ciężkości obrony przenosił się stopniowo na pierścienie fortów, łączonych dopiero w razie wojny pośredniemi szańcami i baterjami; pierwotna twierdza, jako ośrodek obrony, obejmowała rolę schronu. Jako materjał mur, odziany warstwą ochronną ziemi i darnią, zwolna ustępował miejsca żelazo-betonowi, z zastosowaniem stalowych pancerzy (kopuł, wież) dla obserwatorjów i dział. — W wojnie światowej zawiodła odporność twierdz odosobnionych, natomiast doniosłą rolę odegrały t. włączone w system obronny walczących armij, choć narażone na ogień dalekonośny i obserwację z powietrza. — Przyszłość zdają się mieć grupy umocnień bardzo ukrytych w terenie, głęboko wkopane w ziemię lub potężnie chronione żelazobetonem, ze składami amunicji i materjału fortyfikacyjnego, jako zawiązek twierdz polowych, które powstałyby z nich w czasie wojny.

T. nadbrzeżne służą do obrony portów, ujść rzecznych, zatok i cieśnin przed działaniem morskich sił zbrojnych. Są to głównie opancerzone stanowiska dalekonośnych płaskotorowych armat i ciężkich haubic. Lżejsze działa tworzą umocnione baterje nadbrzeżne (przeciw krążownikom i torpedowcom). Nowoczesne t. u. kanału Panamskiego mają długie działa 406 mm. Dzięki potędze dział nadbrzeżnych ma obrona przewagę nad natarciem od morza (przykładem zwycięska obrona staroświeckich fortyfikacyj Dardaneli w r. 1915).

Twierdzenie, zdanie udowodnione na podstawie przyjętych założeń przy pomocy logiki. We filozofji i teologji oznacza często tyle, co dogmat.

Twin Falls, miasto w stanie Idaho (Ameryka płn.), wpobliżu wodospadów Shoshone na Snake River z 10.000 mieszk.

Twornik, obrotowa część generatora prądu stałego. Ob. Elektryczne maszyny.

Tworzące, proste, leżące na powierzchni pobocznicy walca, stożka wzgl. innych powierzchni prostolinjowych.

Twostep (ang. „dwa kroki"), taniec towarzyski, wprowadzony z Anglji bezpośrednio przed wojną, w takcie 2/4, o żywem tempie, poprzednik jazzu.

Tyard Pontus de, poeta franc., (1521—1603), należał do Plejady (ob.), autor poezyj lirycznych, m. i.: „Erreurs amoureuses" (1549—53, sonety), „Livre de vers lyriques" (1552, ody), „Discours philosophiques" (1587). Wyd. zbior. 1573 i 1875.

Tyber (łac. Tiberis, włos. Tevere), główna rzeka środk. Włoch, długa 403 km, żeglowna tylko na 42 km (od Rzymu). Wypływa na płd.-wsch. stokach Monte Fumaiolo w Apeninie Etruskim, 1200 m nad poz. morza, płynie przez Umbrję i Kampanję rzymską i uchodzi poniżej Rzymu do morza Tyrreńskiego 2 ramionami, z których naturalne (pod Ostją) jest zapiaszczone, a sztuczne (pod Fiumicino) żeglowne. Obydwa tworzą napływową wyspę „Świętą" (Isola Sacra). Dorzecze T. ma 17.169 km², główne dopływy: Paglia i Chiano z prawego, a Chiaggio, Nera i Anio z lewego brzegu. Delta T. przesuwa się szybko w morze, tak, że staroż. port Ostia leży dziś 4,5 km od morza.

Tyberjada, ob. Tiberias.

Tyberjusz (Tiberius) Claudius Nero, jako rzymski cesarz 14—37 Tiberius Caesar Augustus, (42 przed Chr.—37 po Chr.), starszy syn Tyberjusza i Liwji, a po wyjściu jej zamąż za Oktawjana (późn. Augusta) 38 pasierb tegoż. Odznaczył się w walkach nad Dunajem i Renem (15—8). Po śmierci wnuków Augusta, Gajusza i Lucjusza, adoptowany przez niego 4 po Chr., walczył znowu z Germanami nad Renem; po śmierci Augusta 14 po Chr. wstąpił na tron. Starał się o pokój nawewnątrz i nazewnątrz, zaniechał podboju Germanów i odwołał z nad Renu 17 Germanika, swego synowca i adoptowanego syna. Ogólną niechęć wzbudził procesami politycznemi o zbrodnię majestatu, które kazał wytaczać przed senatem. Zniechęcony do ludzi opuścił Rzym (26) i osiadł na Capri. Kiedy Sejan, który za niego sprawował rządy, uknuł spisek, T. kazał go stracić. Tradycja historyczna, szczególnie u Tacyta, jest silnie zabarwiona nienawiścią senatu do T., który jako władca okazał pierwszorzędne zalety.

Tybet, największa wyżyna świata w środk. Azji, ograniczona przez góry Himalaje, Karakorum, Pamir, Altyntag, Nanszan i łańcuchy górskie na zach. od Szeczuanu, ma 2,100,000 km² i 3—4 miljonów mieszk., dzieli się zaś na główne krainy: Ladak na zach., Czangtang na płn.-zach. i w środku, Bodjul na płd., obszar Kuku-Nor na płn.-wsch. i Kham na płd.-wsch. Politycznie należy Ladak do Kaszmiru, Czangtang do prow. Sinkiang (Chiny), Kham częściowo do prow. Sikang (Chiny), Kuku-Nor (Tsinghai) należy do Chin, a jedynie Bodjul tworzy właściwy T.

Wyżyna T., wysoka średnio 5000 m, opada w Tsaidam do 2700 m, a w dolinie Bramaputry do 2400 m, jest zaś przecięta 6—8.000 wys. górami (Kwenlun, Karakorum, Transhimalaje, góry Tangla, Czetoazan). Najwyższy szczyt Mount Everest (8.840 m) wznosi się na granicy płd. Rz. Tarym odwadnia płn. część T. do jez. Lob Nor, Indus, Bramaputra, Huangho, Jangtsekiang, Mekong i Salwen do oceanów, zresztą kraj (718.000 km²) jest obszarem bezodpływowym. Jeziora: (Tengrinor, Jamdroktso, Selingtso, Kjaringtso, Dangrajumtso, Manasarowar, Rakastal, Panggongtso, Lighten Lake, Ajaghkumköl, Aczikköl, Kuku Nor, bagno Tsaidam) są przeważnie słone. Z kopalin posiada T. złoto, srebro, miedź, ołów, węgiel, żelazo, sól, boraks, saletrę i półszlachetne kamienie.

Lata są krótkie i gorące (25—33°), zimy długie i ostre (do —40°), trochę deszczów ma T. tylko w lecie dzięki musonom, opady śnieżne są nieznaczne. Roślinność jest nadzwyczaj uboga, przeważnie stepowa, jedynie na wsch. występują lasy. Wnętrze kraju jest pustynią.

Rzadko rozsiana ludność, mongolscy Tybetańczycy, trudni się chowem bydła i rolnictwem (do wys. 4000 m), w części jest koczownicza. Tybetańczycy są Lamaistami, posiadają wcale wysoką kulturę, żyją w poligamji i poliandrji, dzielą się zaś na świeckich i duchownych, którzy żyją w licznych nadzwyczaj (3100) klasztorach. Wywozi się (do Chin i Indyj ang.) wełnę, futra, piżmo i bydło. Handel znajduje się w rękach klasztorów i arystokracji. Transport odbywa się z pomocą zwierząt (jaki, owce i kozy) i ludzi, sztucznych dróg niema w T. Pieniądzem obiegowym są indyjskie rupje i tybetańskie srebrne tengi.

Właściwy T. (tyb. Bodjul, chiń. Sitsang) ma 903.200 km² i ok. 1 milj. mieszk. Tworzy on państwo kościelne, rządzone przez Dalaj Lamę, który mianuje radę ministrów (Kaszak). Zgromadzenie narodowe (Tsongdu) złożone z przedstawicieli klasztorów i urzędników ma głos doradczy. Kraj dzieli się na 2 prowincje: U (Degs) i Tsang ze stolicami: Lhassą (stolica T.) i Taszi-Lunpo. Armja tybetańska jest wyszkolona i wyposażona na wzór angielski.

Dzieje. Tybetańczycy przywędrowali do T.

ze wschodu. Dzieje ich zaczynają się w VII. w. po Chr., gdy przyjęli buddyzm, a plemiona t. za sprawą Srongtsana Gampo zjednoczyły się w jedno państwo ze stolicą w Lhassie. W IX. w. T. wschodnim panował szereg drobnych książąt, kraj ten dostał się pod wpływy chińskie. 1206 i 1227 słychać o płaceniu trybutu przez T. Dżyngis-Chanowi. 1651 złożył Dalaj Lama (ob.) hołd cesarzowi chińskiemu, 1720 dynastja mandżurska w Chinach, po pobiciu niezawisłych plemion t., które zajęły Lhassę, narzuciła zwierzchnią władzę T. Dążenia Rosji w kierunku zapewnienia sobie wpływu w T., udaremnione zostały przez Anglję i Japonję. Po wojnie boerskiej skierowała Anglja całą uwagę na T., wysłała tam ekspedycję, która 1904 zajęła Lhassę, zmusiła do ucieczki sprzyjającego Rosji Dalaj-lamę, z radą regencyjną zawarła układ, w którym T. uznał zależność od Chin; Chiny ratyfikowały ten układ 1906. 1910 uciekł Dalaj-lama do Indyj przed Chińczykami, którzy chcą zrobić z T. prowincję państwa i w tym kierunku przeprowadzają reformy. Od czasów rewolucji chińskiej 1912 dąży T. pod wpływem i za poparciem Anglji do oderwania się od Chin, tworzy też armję wyćwiczoną przez angielskich oficerów. 16. XII. 1913 ogłosił Dalaj-lama niezawisłość T., czemu Chiny się nie sprzeciwiły. Obecnie Rosja sowiecka stara się ugruntować w T. swą ideologję i wpływy, lecz dotąd bezskutecznie.

Tybet, wełna kozy kaszmirskiej, także pewien gatunek tkaniny.

Tybetański język i literatura. Język należy do gałęzi tybecko-birmańskiej rodziny indochińskiej. W piśmiennictwie utrzymały się ściśle formy z VII. w. po Chr., podczas gdy wymowa uległa zmianom, stąd różnice między pismem a mową. Gramatyka i słownik Jäschkego (ang.), słownik oprac. przez Misjonarzy franc. (1899). — Lit. religijna przeważnie tłumaczona z sanskrytu. Lit. świecka (opowiadania, poezje, dzieła historyczne) obszerna i ciekawa, ale mało znana.

Tybeto-Birmanie, ob. Indochińczycy.

Tybinga (niem. T ü b i n g e n), miasto okręg. w Wirtembergji (Niemcy), nad rz. Neckarem z 20.260 mieszk., kościołem z XV. w. (z grobowcami książąt wirtemberskich), ratuszem i zamkiem z XVI. w. i znacznym przemysłem. Miasto posiada uniwersytet Eberharda Karola (od 1477) z dużą biblioteką i szeregiem instytutów. Do Wirtembergji należy T. od 1342.

Tyburn, dawniej wieś i do 1783 miejsce sądów w Londynie, na płn. od Hydeparku, obecnie dzielnica T y b u r n i a.

Tyc Teodor, polski historyk i działacz narodowy, (1896—1927), studjował w Monachjum, od 1916—1919 w wojsku niemieckiem, 1920 zastępca szefa wydziału prasowego biura plebiscytowego w Bytomiu, redaktor „Powstańca, pisma dla wychodźców górnośląskich", od 1926 zastępca prof. na Uniwersytecie w Poznaniu, od 1927 docent historji prawa na zachodzie Europy. Napisał m. in.: „Facecje z dawnej Polski" (1917), „Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckiem w Wielkopolsce 1200—1333" (1924), „Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej" (1925), „Zbigniew i Bolesław" (1927).

Tyche, grecka bogini szczęśliwego przypadku.

Tycho Brahe, ob. Brahe Tycho.

Tychon (Tichon), patrjarcha rosyjski, (1865—1925), nazwisko rodowe Wasyl Iwanowicz B e l a w i n, od 1891 mnich, zczasem rektor seminarjum duchownego w Lublinie, biskup prawosławny w Stanach Zjedn. Am. Półn., 1905 arcybiskup wileński, po rewolucji w Rosji patrjarcha kościoła prawosławnego, popadł w konflikt z bolszewikami, którzy zmusili go do złożenia godności 12. V. 1922.

Tychona gwiazda, gwiazda nowa, odkryta przez Tycho Brahego w Kasjopei 1572.

Tychy, wieś w pow. Pszczyna (woj. śląskie), przy kolei: Katowice—Dziedzice i T.—Jaśkowice, na płn. od Pszczyny z 8.234 mieszk., fabr. celulozy, 2 browarami i cegielnią.

Tycjan.

Tycjan, właśc. T i z i a n o V e c e l l i, malarz włoski, * 1477? w Pieve di Cadore, † 1576 w Wenecji, uczeń Giovanniego Belliniego, we wczesnych swych dziełach pozostawał pod wpływem Giorgionego („Madonna" w Wiedniu, „Śś.: Marek, Sebastjan, Roch, Kosma i Damian" w S. M. della Salute w Wenecji, „Koncert" w Galerji Pitti we Florencji i t. d.). Niedługo później ulega wpływowi Palmy Vecchio, co odzwierciedla się przedewszystkiem w kompozycjach t. zw. „Santa conversazione", których kilka w muzeach w Dreźnie, Londynie, w Madrycie, Wiedniu (słynna „Madonna z czereśniami"). W l. 1512—1515 powstają takie arcydzieła T., jak: „Amore sacro e profano" (Rzym, Borghese), „Grosz czynszowy" (Drezno) i „Trzy epoki życia" (Londyn); przejawia się w nich wykształcony już tycjanowski typ piękności kobiecej, pełne nastroju tła krajobrazowe i charakterystyczna harmonja barw. Dalszy etap rozwoju artystycznego T. cechuje silne wzmożenie się ruchu w kompozycjach, przeważnie wielofigurowych, przyczem jednak osiąga T. punkt szczytowy tego zrównoważenia, do jakiego dążyła sztuka renesansowa. Należą tutaj: „Wniebowzięcie NMP." (1518, Wenecja), „Bachanalja" (ok. 1520, Madryt) i „Madonna rodziny Pesaro" (ok. 1529, Wenecja). W l. 1530-tych i 1540-tych zaznacza się stonowanie kolorytu T. („Wniebowzięcie NMP.", 1540 r.

1. Królika. — 2. Zająca. — 3. Kota. — 4. Sarny. — 5. Borsuka. — 6. Wydry. — 7. Lisa. — 8. Dzika. — 9. Kuny. — 10. Tchórza. — 11. Jelenia. — 12. Daniela. — 13. Gronostaja. — 14. Psa.

1. Rhinoceros incisivus (nosorożec kopalny). $^1/_{14}$.

2. Halitherium schinzi. $^1/_{20}$.

3. Ząb Notidanus primigenius. $^1/_1$.

4. Ząb Carcharodon heterodon. $^1/_4$.

5. Cerithium plicatum. $^1/_1$.

6. Ząb Mastodon australis. $^1/_3$.

7. Czaszka Anoplotherium commune. $^1/_8$.

8. Dinotherium giganteum. $^1/_{40}$.

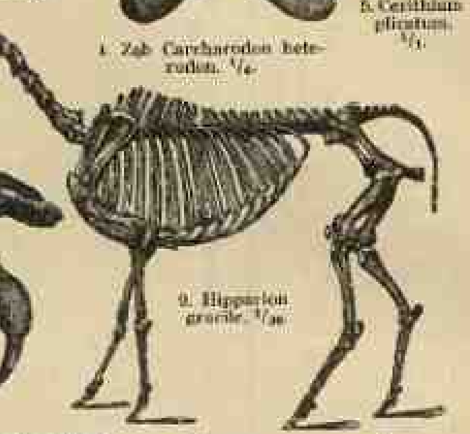
9. Hipparion gracile. $^1/_{20}$.

10. Leda deshayesiana. $^1/_1$.

11. Hydrobia acuta. $^4/_1$. a w skale, b w powiększ.

12. Cyrena semistriata. $^1/_1$.

13. Ząb Otodus obliquus. $^1/_1$.

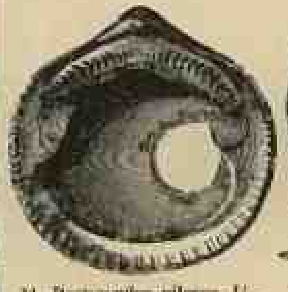
14. Pectunculus pilosus. $^1/_2$.

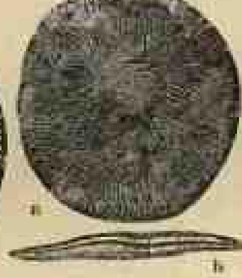

15. Nummulites nummularius. $^1/_1$. a Z góry, b z boku.

16. Dreissensia. $^1/_1$.

17. Andrias scheuchzeri. $^1/_8$.

18. Melanopsis heldreichi (ślimak kopalny). $^1/_1$.

19. Anthracotherium magnum. Ok. $^1/_{25}$.

w Weronie, „Ecce homo“ z 1543 w Wiedniu), ostatni zaś okres jest okresem impresjonistycznej niemal swobody i szerokości traktowania, w połączeniu z silnym światłocieniem („Męczeństwo ś. Wawrzyńca“ w 1565 r. w kościele jezuitów w Wenecji, „Zwiastowanie“ z ok. 1567, tamże w San Salvatore, „Koronowanie cierniem“ w Monachjum z ok. 1570 r.). Ważnym działem twórczości T. są jego dzieła o tematach mitologicznych, z pośród nich zaś obrazy Wenus zdobyły mu sławę najznakomitszego malarza aktów (we Florencji „Wenus“ 1527, tamże „Wenus i Amor“ z ok. 1545—48, 2 inne w Madrycie i Berlinie). Akty te są przypuszczalnie portretami dam z arystokracji włoskiej (np. Wenus w Uffiziach jest portretem Leonory z Urbino). Portretów dopatrują się też w postaciach alegorycznych, jak „Flora“ (ok. 1515—1516, Florencja), „Vanitas“ (ok. 1528, Monachjum), „Wenus w futrze“ (1515, Petersburg). — Sławę T. stanowią też jego portrety, głównie męskie, pełne doskonałej charakterystyki. Najsławniejsze z nich: „Mężczyzna z rękawiczką“ (Paryż), t. zw. dawniej „Ariosto“ (Londyn), „Federigo Gonzaga“ (Madryt, ok. 1523), „Autoportret“, „Karol V. z psem“ i „Portret konny Karola V.“ (tamże). Duchowym związkiem między przedstawianemi osobami odznaczają się portrety zbiorowe („Papież Paweł III. ze swymi nepotami“ [1545, Neapol], „Generał del Vasto przemawiający do swych wojsk [1541, Madryt]). Działalność T. jest przełomowa również na polu krajobrazu, który użyty w obrazach jako tło, stwarza potęgę ich nastroju, np. w „Noli me tangere“ (1512, Londyn), „Ś. Hieronim“ (Luwr) i i. Prócz tego wymienić należy „Krajobraz z owcami“ (ok. 1534, Londyn) i rysunki. — Znaczenie T. dla malarstwa odpowiada znaczeniu Michała Anioła dla rzeźby: jest niedoścignionym wzorem czystego malarstwa dla każdej epoki i każdego stylu, które po nim nastąpiły. Wpływ jego, widoczny nawet u Rubensa, Van Dycka i Velasqueza, trwa nieprzerwanie po dziś dzień.

Tyczyn, miasto w pow. Rzeszów (woj. lwowskie), nad rz. Strugą (do Wisłoka), 8 km na płd. od Rzeszowa z 3.126 mieszk. Wyroby białoskórnicze i futrzane, cementownia i gorzelnia. Miasto powstało w 1368.

Tydzień, okres 7 dni, jednostka liczenia czasu. U Żydów ostatnim dniem t. jest sobota, u chrześcijan niedziela. Francuska rewolucja wprowadziła t. 10-ciodniowy (d e k a d a).

Tyflis (gruz. T b i l i s i), od 1922 stolica zakaukaskiej federacji republik sowieckich i Gruzji, w wąskiej dolinie Kury, przy kolei: Baku—Batum z 282.918 mieszk. Miasto rozbudowane terasowato na stokach górskich (410—860 m), posiada szereg zabytkowych budowli (katedra z VII. w., stare warownie i zamki, kościół Didubi, gruziński Panteon), źródła siarczane, znaczny przemysł (rolniczy, tytoniowy, meblowy, skórny, drzewny i in.), a jest równocześnie ośrodkiem kulturalnym Zakaukazji, posiada bowiem uniwersytet państwowy (od 1918) i komunistyczny, politechnikę (od 1917), akademję sztuk pięknych, szereg instytutów i towarzystw naukowych, liczne muzea i bibljoteki. W sąsiedztwie T. znajdują się wielkie Semo-Amczalskie zakłady elektryfikacyjne. — T. założony w 455 był długo stolicą Gruzji, od 1799 należał do Rosji, do 1917 był stolicą gubernji, a do 1921 socjal.-demokrat. republ. Gruzji.

Tyflotypografja (greck.), wypukły druk dla niewidomych.

Tyfoid, durzyca, durówka, gorączka durowata; dur brzuszny o łagodnym przebiegu; tyfoidalny, tyfusowy, durowaty.

Tyfus (dur) brzuszny (typhus abdominalis). Pod nazwą tą aż do r. 1880 kryły się różne choroby gorączkowe. W roku tym Eberth i Koch odkryli, a Gaffky pierwszy wyhodował p r ą t e k t y f u s o w y. Jest to 1—2 mm długi prątek, mający 10—12 rzęsek. 5% roztwór karbolu zabija go dopiero po $^1/_2$ godz. Prątki wnikają przez przewód pokarmowy, a potem przez drogi limfatyczne do krwi. Przenosi się t. b. przez wydaliny (kał, mocz, plwocina) chorych, przez ozdrowieńców po t., którzy jeszcze przez lata z kałem mogą wydalać prątki tyfusowe, przez bieliznę, ubranie zanieczyszczone, wodę zanieczyszczoną kałem chorego (przesiąkanie wody z dołów kloacznych do studzien), przez środki spożywcze, np. mleko, które rozcieńczone było wodą, zakażoną prątkami, masło, jarzyny i t. d. Po okresie wylęgania się, który trwa 10—20 dni, zaczyna się choroba powoli gorączką, wzmagającą się codziennie, osłabieniem, brakiem apetytu, bólem głowy, stwierdza się powiększenie śledziony. Między 6—10 dniem powstają na skórze, przedewszystkiem brzucha, drobne plamki (r o z e o l e). Po zakażeniu aparat limfatyczny jelita cienkiego, szczególnie t. zw. kępki Peyera obrzękają i powstają tu owrzodzenia tyfusowe. U chorego stolce są rozwolnione (podobne do zupy grochowej). W 3. tygodniu choroby wskutek tworzenia się owrzodzeń w jelitach łatwo przychodzi do krwotoków jelitowych. W 4. tygodniu choroby wrzody w jelitach goją się, temperatura powoli opada i następuje wyleczenie. Czasem przychodzi do nawrotu choroby, niekiedy przebiega t. bardzo lekko pod postacią kataru jelit. Po przebyciu choroby pozostaje kilkuletnia odporność. Rozpoznanie choroby jest czasem bardzo trudne i opierać się powinno na wyhodowaniu prątków tyfusowych z krwi i kału chorego. Reakcja Grubera-Widala (ob. Gr.-W. reakcja) polega na znalezieniu odpowiednich aglutynin we krwi chorego. Zapobiega się rozpowszechnianiu choroby przez wczesne rozpoznanie, wynajdywanie nosicieli bakteryj, izolację chorych, badanie wody, odpowiednie usuwanie wydalin chorych. Podczas wojny światowej szczepienie przeciwtyfusowe dało dobre wyniki. Leczenie objawowe.

Tyfus (dur) plamisty (typhus exanthematicus), choroba zakaźna, gorączkowa, występująca często epidemicznie. Po raz pierwszy wystąpiła epidemja t. w Europie w XVI. w., potem po r. 1812, podczas wojny światowej było wiele wypadków. Choroba ta dotyka zwykle ludzi, żyjących w niehigjenicznych i złych warunkach, p r z e n o s i s i ę za pośrednictwem w s z y o d z i e ż o w e j. Czas wylęgania wynosi 12 dni, zarazek nie jest dokładnie znany. Choroba zaczyna się nagle dreszczami i go-

gorączką, bólami głowy i kończyn, często chory popada w nieprzytomność, między 4—7 dniem choroby zjawia się wysypka, składająca się z drobnych, różowych plamek. Jako powikłania występują: zapalenie płuc, nerek, mózgu, osłabienie mięśnia sercowego. W wypadkach, które kończą się pomyślnie, zwrot ten, przy spadku temperatury, zaczyna się z końcem drugiego tygodnia. Przebycie choroby pozostawia stałą odporność. L e c z e n i e objawowe. Zapobieganie polega na obowiązkowem zgłaszaniu choroby władzom, odwszawieniu i izolacji chorego.

Tyfus (dur) powrotny (typhus v. febris recurrens), gorączkowa epidemiczna choroba. Duże epidemje w Europie pojawiły się w XVIII. i XIX. w. Dzisiaj zdarzają się wypadki pojedyncze także w Polsce. Jako choroba klas najbiedniejszych, żyjących w najgorszych warunkach higjenicznych, nazywa się też t. p. „t. głodowym". Chorobę tę wywołuje prątek odkryty w 1868 w krwi przez Obermeiera (Spirochaeta [Spironema] recurrentis). Choroba powstaje najprawdopodobniej przez ukąszenie zakażonej wszy. Zwykle zaczyna się dreszczem i gorączką do 40°, która trwa 5—7 dni i po kryzysie opada do normy. Po kilkudniowej przerwie w gorączce, przychodzi znowu do kilkodniowej gorączki, napady stają się słabsze i krótsze i chory może wyzdrowieć. L e c z e n i e polega na zastrzykach salwarsanu, poczem w 95% następuje wyleczenie. Zapobieganie chorobie polega na odwszawieniu i izolacji chorych.

Tygiel, ogniotrwałe naczynie o kształcie odwróconego stożka ściętego. Służy do topienia, prażenia i wypalania różnych materjałów. Przemysł używa t. z szamotowej gliny lub grafitu. W pracowniach chemicznych używa się małych tygielków z porcelany lub platyny.

Tygodnik Illustrowany, wydawany od 1859 przez księgarnię Gebethnera i Wolffa w Warszawie, pod redakcją kolejno Ludwika Jenikego (1859—86), Józefa Wolffa, Ign. Matuszewskiego, Artura Oppmana, Zdzisława Dębickiego, ostatnio Stanisława Rogoża, przy współpracy najwybitniejszych pisarzy polskich.

Tygodnik mód i nowości (od 1873 p. t. T y g o d n i k m ó d i p o w i e ś c i), pismo ilustrowane dla kobiet, wydawane w Warszawie od 1863 pod redakcją Jana Kantego Gregorowicza.

Tygodnik polski, pismo społeczne, literackie i artystyczne, wydawane od 1898 w Warszawie przez Marję Chełmońską, pod red. Marjana Gawalewicza.

Tygrys (Felis tigris L.), obok lwa największy kot Starego Świata, żyje w kilku podgatunkach w Azji od Mezopotamji i Turkiestanu po Syberję, na Sumatrze, Jawie i Bali. T. b e n g a l s k i (F. tigris tigris L.) do 3 m dł. ma futro gładkie, płowe z ciemnemi pasami. Ogon obrączkowany. Prowadzi życie nocne; drapieżny, pożera nawet myszy, żaby i owady. Człowiekowi ustępuje, ale niektóre stare okazy, t. zw. ludożercy, mogą być niebezpieczne. Zwykle wystarcza mu dziczyzna, może jednak wyrządzać szkody w bydle. Raz w roku samica rodzi 3—4 młode. Zamłodu schwytane dają się oswajać, hodować i rozmnażać w niewoli, a nawet krzyżują się z lwami. W Indjach poluje się na t. ze słoniami, łapie się w sieci, pułapki lub na zatrutą przynętę.

Tygrys (staropers. tigra = strzała, arab. D i d ż l e), druga główna rzeka Mezopotamji, długa 1950 km. Powstaje na płd. krawędzi armeńskiego Tauru z połączenia 3 ramion źródłowych, właściwego T., B o t a n c z a j u i B i t l i s c z a j u, płynie w kierunku płd.-wsch. pod Diarbeki, Mosulem i Bagdadem i pod Korną łączy się z Eufratem, tworząc S z a t t e l - A r a b. Najważniejsze dopływy (z lewego brzegu): Zab i Dijala. Żeglowny jest T. od Mosulu, a dla większych statków od Bagdadu.

Tygrysie oko, żółtawo-brunatna odmiana kwarcu, będącego metamorfozą po krokidolicie z płd. Afryki, często używany jako kamień ozdobny.

Tygryska, roślina, p. Tigridia.

Tykocin, miasto w pow. Wysokie Maz. (woj. białostockiej), nad Narwią, 10 km od Knyszyna, a 30 km na płn.-zach. od Białegostoku z 3.000 mieszk. T. jest starym grodem podlaskim, miastem od pocz. XV. w. W zamku tutejszym przebywał często Zygmunt August, starostą był wiedy T. Łukasz Górnicki. W 1633 stworzył tu Krzysztof Wiesiołowski, marsz. litewski, dom schronienia dla inwalidów wojskowych. W 1657 oblegał Sapieha, wojew. witebski, w zamku Janusza Radziwiłła, który w czasie oblężenia zmarł. W 1661 nadano T. w nagrodę od państwa Stef. Czarnieckiemu, któremu hetman Branicki wystawił w T. w 1770 piękny pomnik. Od Czarnieckich przeszły dobra tykocińskie do Branickich, a hetman Jan Klemens Br. przyczynił się wiele do podniesienia miasta.

Tykwa (Lagenaria Ser.), roślina, należąca do dyniowatych, ma kwiaty białe, miękko omszone, liście mają zapach piżmowy. L. vulgaris rośnie dziko w Indjach, w Europie hodowana jako roślina ozdobna dla dziwacznych owoców, dochodzących długości 1 m, kształtu dzbankowatego, maczugowatego i t. d. W Indjach wyrabiają z owoców tych flaszki i naczynia zwane kalabasami.

Tyl Józef Kajetan, pisarz czeski, (1808—1856), reżyser w Pradze, potem aktor wędrowny, autor dramatów romantyczno - historycznych: „Jan Hus" (1848), „Žižka w Trocnowie" (1849) i i., komedyj: „Pani Marjanka" (1844), „Bankrut" (1847) i i., oraz zwłaszcza baśni dramatycznych (na motywach ludowo-narodowych): „Kobziarz ze Strakonic" (1847), „Uparta kobieta" (1849), „Boginka leśna" (1849) i i.

Tyldesley with Shakerley, miasto w Lancashire (Anglja), na zach. od Manchesteru z 15.650 mieszk., przemysłem bawełnianym i kopalniami węgla.

Tyler, miasto we wsch. Teksasie (Ameryka płn.), nad Sabine River z 12.691 mieszk. i handlem.

Tyler John, prezydent Stanów Zjedn. Am. Płn., (1790—1862), prawnik, od 1840 wiceprezydent, od 1841—45 dziesiąty prezydent Stanów.

Tylicka Przełęcz, 688 m wys. leży na płd. wsch. od Tylicza na granicy Beskidów Zachodnich i Niskich.

Tylkowski Wojciech, pol. pisarz i teolog, jezuita, (ok. 1624-1695), uczony scholastyk, z licznych dzieł pol. i łac. główne: „Philosophia curiosa..." (1669, 9 t., II. wyd. 1680) i „Uczone rozmowy..." (1692), są wzorem kazuistyki jezuickiej.

Tylman lub T i l m a n d i G a m e r i n i, architekt niderl. XVII. w., pochodził z Gammeren, pracował w Polsce jako architekt nadw. Michała Korybuta. Według planów T. powstał kościół św. Anny w Krakowie (1689—1703). Budował kościół św. Bonifacego na Czerniakowie (1691—1694) pod Warszawą, pałac w Ujazdowie, brał udział (1690—92) w budowie pałacu Krasińskich t. zw. Rzeczypospolitej, 1700—1701 budował sklepy dokoła ratusza staromiejskiego w Warszawie, wielki ołtarz w kościele karmelitów, kościół sakramentek na Nowem Mieście. On też jest zapewne twórcą przedsionka pałacu w Łazienkach.

Tylna straż, część wojska, przeznaczona jako ubezpieczenie całości w ruchu wstecznym (odwrocie), z zadaniem zapobieżenia bezpośredniemu naporowi przeciwnika (pościg); zadanie to wypełnia, wygrywając czas, w razie potrzeby przez działania opóźniające: zatrzymywanie się przez określony czas na kolejnych pozycjach, z wyzyskaniem przeszkód terenowych, oraz całej nośności dział i broni samoczynnej, by zmusić przeciwnika do rozwinięcia sił; zasadzki; krótkie zwroty zaczepne. W odwrotowym marszu ubezpieczonym t. s. rozczłonkowana analog. do straży przedniej.

Tyloma (tylosis, grec.), modzelowatość, zgrubienie, np. skóry.

Tylopilus (g o r y c z a k), grzyb, należący do Polyporaceae. Częsty w lasach T. felleus Bull., niejadalny z powodu gorzkiego smaku.

Tylor Sir Edward Burnett, antropolog i etnolog ang., (1832—1917), 1896—1909 prof. w Oksfordzie, ustalił pojęcie survival („przeżytek") w folklorystyce i etnologji. Z prac ważniejsze: „Early History of Mankind and of Civilisation" (1865), „Primitive Culture" (1871, wyd. 4, 1903, 2 t.), „Anthropology" (1881).

Tylża (niem. T i l s i t), miasto w Prusach Wsch., nad Niemnem, na granicy Litwy, przy kolei: Wystruć—Kłajpeda z 50.834 mieszk., oraz przemysł rolniczy, drzewny, maszynowy, port rzeczny i znaczny handel. Miastem jest T. od 1552. 7—9 lipca 1807 zawarł tu Napoleon pokój z Prusami i Rosją, w którym zostało stworzone Księstwo Warszawskie.

Tymańskie wzgórza, ob. Tmaú.

Tymbark, miasteczko w pow. Limanowa (woj. krak.), nad rz. Łososiną, 1 km od kolei: Chabówka—N. Sącz z 735 mieszk. Letnisko. Miasto zostało założone w 1349.

Tymianek, nazwa macierzanki, ob. Thymus.

Tymieniecki, 1. Konstantyn, poeta i tłumacz pol., (1767—1814), kapitan w 1794, wydał przekłady Osjana (1791), Thomsona, komedyj Terencjusza i i. Wyd. zbior. „Pism" 1817, 2 t.

2. Seweryn, polski archeolog i numizmatyk, (1847—1916), adwokat w Kaliszu, brał b. czynny udział w życiu społecznem i gospodarczem. Gorliwy archeolog, a zwłaszcza numizmatyk, założył Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, uposażył je przedewszystkiem własnemi zbiorami, część zaś ich przeznaczył dla Muzeum Narodowego w Krakowie. Szereg prac z dziedziny numizmatyki i archeologji, przeważnie w „Wiadomościach numizmatyczno-archeologicznych" oraz w publikacjach Komisji archeol.-antropol. Polskiej Akad. Umiej. Wydał 1910 medal ku czci T. 1.

3. Kazimierz, historyk pol., ur. 1887, studja w Krakowie, 1915—19 wykładał historję średniow. i nauki pomocnicze w uniw. warszawskim, 1919 profesor Uniw. poznańskiego. Jeden z najwybitniejszych znawców średniowiecznej Polski, zwłaszcza jej dziejów społecznych i gospodarczych. Ważniejsze prace: „Majętność książęca w Zagościu" (1912), „Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich" (1921), „Wolność kmieca na Mazowszu w XV. w." (1921), „Sądownictwo w sprawach kmiecych na Mazowszu" (1922), „Społeczeństwo Słowian lechickich" (1928), wydał „Księgę ziemską zakroczymską" (1920).

Tyminiecki Konstantyn, ob. Tymieniecki 1.

Tymol (metyloizopropylofenol) $C_6H_3.CH_3.C_3H_7.OH$ (1, 4, 3), homolog kwasu karbolowego. Znajduje się w olejku tymianowym, z którego przy oziębieniu krystalizuje. Tworzy ciało krystaliczne, topiące się w 50°. Działa antyseptycznie. Bywa używany jako środek dezynfekcyjny oraz do konserwowania preparatów anatomicznych.

Tymoleon, ob. Timoleon.

Tymoteusz, ob. Timotheus.

Tymoteusz, święty, z Likaonji, towarzyszył św. Pawłowi, miał być pierwszym biskupem Efezu.

Tymowski, 1. Kanterbery Tomasz, pol. poeta-legjonista, (1790—1850), walczył pod Napoleonem w Hiszpanji i w powstaniu listop., wolnomularz, po powstaniu emigrant. Z jego poezyj legjonowych najsłynniejsze: „Dumanie żołnierza polskiego w starożytnym zamku Maurów nad Tagiem" (1810); tłumaczył Horacego (1816) i Schillera. Występował za reformą prawa włościańskiego w Polsce, później jako słowianofil („La Pologne, la Russie et l'Europe", 1835). Od r. 1824 członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk.

2. *Józef*, ekonomista i polityk pol., (1791—1870), studja prawniczo-ekonomiczne w Warszawie, zczasem prezes Banku Polskiego, 1856 sekretarz stanu Królestwa Kongresowego. Napisał: „Na rok nowy do Stanisława Potockiego, Prezesa Senatu Polskiego" (1821).

Tympani (łac., włosk., timpani), bębny, kotły.

Tympanismus (tympanitis, grec.), odma brzuszna, bębnica (ob.).

Tympanon (greck.; timpani), ręczny bębenek, w Grecji używany w kulcie Kybeli i Dionizosa; w dzisiejszej orkiestrze: perkusja. — W a n a t o m j i błona bębenkowa. Ob. Ucho. — W b u d o w n i c t w i e nazwa pola zawartego w przyczółku (ob.), służącego w architekturze

Tympanon.

do umieszczenia na niem ozdoby płaskorzeźbionej lub t. p.

Tynan Katherine, poetka irlandzka, ur. 1861, przywódczyni odrodzenia irlandzkiego, wzgl. ruchu neoceltyckiego, napisała: „Irish Love Songs" (1892), „Irish Poems" (1914), „Flower of Youth" (1915), powieść „Paradise Farm" (1912) i cenne pamiętniki: „Twenty-Five Years" (1913), „Middle Years" (1917), „Years of the Shadow" (1919).

Tyndale (T i n d a l e) William, ang. protagonista reformacyjny, (ok. 1490/95—1536), wydał przekład N. Testamentu (1525—26), b. rozpowszechniony i podstawowy dla następców; prześladowany schronił się do Niemiec, ujęty w Antwerpji na żądanie rządu ang., długo więziony, zginął na stosie. Nowe wyd. zbior. dzieł, 1828—31, 3 t.

J. Tyndall.

Tyndall John, fizyk irlandzki, (1820—1893), prof. w Royal Institution w Londynie, badał zjawiska diamagnetyzmu, promieniowania cieplnego, rozchodzenia się głosu, występował jako zwolennik zasady zachowania energji, zajmował się również badaniem lodowców.

Tyndareus, mityczny król spartański, mąż Ledy, ojciec Kastora i Polluksa.

Tyne, rzeka w płn. Anglji, długa 120 km. Płynie zapadliną między górami Cheviot i Pennińskiemi, a uchodzi do morza Północnego między Tynemouth i South Shields. Dolny bieg od Newcastle tworzy obszar p o r t o w y.

Tynemouth, miasto i miejscowość kąpielowa w Northumberlandji (Anglja), przy ujściu rz. Tyne, naprzeciw South Shields z 66.030 mieszk. oraz znacznym przemysłem i handlem.

Tyniec, wieś w pow. Kraków, 7 km na płd.-zach. od miasta, na prawym brzegu Wisły z 1.063 mieszk. Wieś położona malowniczo na wyżynie (282 m) posiada ruiny starożytnego opactwa benedyktyńskiego, wznoszące się na stromo ku Wiśle opadającej skale oraz ślady grodziska, z którem wiąże się legenda o Walgierzu Udałym. W zaraniu dziejów należał T. do rodu Toporczyków-Starżów, wcześnie jednak, bo już za Bolesława Chrobrego lub Śmiałego powstał tu sławny klasztor benedyktynów, z biegiem czasu wspaniale wyposażony, tak, że opatów T. zwano „opatami stu wsi", później też nadawano tę godność gorzej wyposażonym biskupom. W 1622 wzniesiono obecny kościół barokowy, na miejscu starego romańskiego. Pewną rolę odegrał klasztor jako twierdza w czasach konfederacji barskiej, stąd bowiem Viomenil urządził słynną wycieczkę na Kraków. Od 1786 był T. siedzibą biskupstwa, przeniesionego później do Tarnowa, w 1822—25 istniało nawet biskupstwo tynieckie. Klasztor został zniesiony w 1816. Trzęsienie ziemi w 1786 i pożar w 1834 zniszczył mury opactwa, przedstawiające dziś opłakany, choć malowniczy widok.

Tyniecki Władysław, leśnik polski, (1833—1912), prof. Szkoły rolniczej w Dublanach, dyr. Wyższej Szkoły Lasowej we Lwowie. Nap. m. i.: „Ogrodnictwo".

Tynkal, nazwa naturalnego boraksu, który przywożono do Europy z jezior tybetańskich, gdzie występuje razem z solą kamienną.

Tynkowanie, pokrywanie ścian cienką warstwą zaprawy wapiennej, stanowiącej podkład pod malowanie.

Tynktury (z łac.), alkoholowe, eterowe, wodne ekstrakty substancyj roślinnych lub zwierzęcych, również alkoholowe roztwory preparatów leczniczych.

Typ (grec.), wzór, pierwowzór; (idealna) forma zasadnicza, wspólna wielu jednostkom jednego i tego samego rodzaju lub gatunku, np. gatunku zwierząt, roślin, choroby i t. d.; także najwyższa jednostka w s y s t e m a t y c e r o ś l i n i z w i e r z ą t. — W a n t r o p o l o g j i zespół pewnych cech, wytworzony wskutek krzyżowania się, dziedziczności, warunków zewnętrznych i t. p. czynników. Por. Rasy ludzkie. W c h e m j i i b i o l o g j i, ob. Typów teorja.

Typha L. (p a ł k a), roślina, należąca do rodziny Typhaceae. T. latifolia L. (p. s z e r o k o l i s t n a), występuje w Europie, płn. Afryce, płn. Azji i płn. Ameryce w wodach stojących, w Polsce pospolita. Liści używa się na maty; korzenie bogate w skrobię, jadalne.

Typhaceae (r o g o ż o w a t e), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Pandanales, należą tutaj rośliny zielne, rosnące na miejscach mokrych, o liściach wąskich, walcowatych, kwiatostanach złożonych w dolnej części z kwiatów słupkowych, w górnej z pręcikowych, które w miejscu listków okwiatu mają włoskowate utwory, pręcików zwykle trzy, słupek jednoowocolistkowy o jednym zalążku, zapylane wiatrem, rozsiewane przez wiatr. Najważniejszy rodzaj Typha (ob.).

Typhlitis (grec.), zapalenie kątnicy, odcinka jelita grubego.

Typhlomolge Stejn., bezpłucny płaz z rodziny odmieńców. Jedyny gat. T. rathbuni Stejn. znaleziony w Texas w studni artezyjskiej, podobny do odmieńca, z długiemi nogami o 4 i 5-u palcach. Skrzela zewnętrzne. Rozmnaża się jako larwa.

Typika, t y p o l o g j a (greck.), nauka teolog. o postaciach i zdarzeniach St. Testamentu, jako zapowiedziach, wzorach, typach, które swą realizację znalazły w Nowym Testamencie.

Typizacja, ob. Normalizacja.

Typograf, tyle, co maszyna do pisania. Także nazwa jednego rodzaju składarki czcionek (ob.).

Typograficzne punkty, ob. Pisma wymiary.

Typograficzne wymiary, ob. Pisma wymiary.

Typografja (z greck.), drukarstwo.

Typograwjura (grec.-franc.), to samo, co autotypja (ob.).

Typolitografja (z grec.), litograficzny przedruk odbitki drukarskiej na kamień.

Typologja (greck.), ob. Typika.

Typometr (z grec.), przyrząd do sprawdzania wymiarów czcionek drukarskich.

Typometrja (z grec.), sposób drukowania map, polegający na tem, że napisy na mapach są składane z liter przez zecerów, a nie odlejane z płyt.

Typowy, stanowiący typ (ob.), wzorowy.

Typowy druk, to samo, co manulowy druk (ob.).

Typów teorja, w c h e m j i jedna z dawniejszych teoryj budowy związków organicznych, grupująca ostatnie według kilku zasadniczych połączeń, które określono nazwą typów. Według t. t. każdy związek organiczny można było podporządkować jednemu z 5 typów, do których zaliczono: typ wodoru, chlorowodoru, wody, amonjaku i metanu. N. p. do typu wody zaliczono wszystkie związki, których wzór dawał się wyprowadzić przez podstawienie jednego lub dwóch wodorów w wodzie odpowiednim atomem lub rodnikiem. — W b i o l o g j i, teorja postawiona przez Cuvier'a, twierdził, że świat zwierzęcy nie rozwinął się stopniowo, lecz poszczególne typy, np. kręgowce, stawonogi, mięczaki, szkarłupnie, rozwinęły się równolegle i samodzielnie, a tylko ich wyjściowe postacie mogły być ze sobą spokrewnione.

Tyr (hebr. Sor, łac. Tyrus), obecnie tur. Es-S u r, jedno z najpotężniejszych miast Fenicji. Od czasów Hirama do IX. w. prz. Chr. był T. pierwszą potęgą w Palestynie. T. położonego na niedostępnej skale morskiej nie mogli zdobyć Asyryjczycy, uległ on jednak Aleksandrowi W. 332, który usypał groblę, łączącą wysepkę z lądem. Pod panowaniem rzymskiem stanął T. jako centrum przemysłowo-handlowe przemysłu szklanego i metalurgicznego; pod Turkami miasto upadło.

Tyr, nordyjska nazwa dawnego germańskiego boga niebios (niem. Tiu, Ziu, Zio), czczonego głównie w Danji i Norwegji płd. Por. Nordyjska mitologja.

Tyrada (franc.), czcza deklamacja; w starofranc. także rodzaj strofy (laisse).

Tyraljerka (od franc. t y r a l j e r, strzelec, walczący ogniem pojedynczym), oznacza walkę strzelców w szyku rozproszonym. Stosowana sporadycznie w XVII. w., a w XVIII. w. przez specjalne „lekkie" oddziały, upowszechniła się jako sposób walki w wojnie Stanów Zjedn. o niepodległość, a później w wojskach rewolucji franc. W XIX. w. stała się panującą formą walki piechoty, a l i n j a t y r a l j e r s k a jedynym jej szykiem bojowym. W wojnie świat. długie linje tyr. zaczęły ustępować miejsca samodzielnie posuwającym się grupom i kolumienkom (t a k t y k a d r u ż y n o w a).

Tyran (greck. t y r a n n o s), w staroż. Grecji uzurpator, który przez zamach stanu dostał się na tron (w przeciwieństwie do prawowitego króla, b a s i l e u s). T y r a n j a stanowiła w VII. i VI. w. prz. Chr. przeważnie formę przejściową od arystokracji do demokracji. Wśród t. znajdowały się i wybitne jednostki, jak Pizystrat w Atenach, Gelon i Hieron w Syrakuzach, Perjander w Koryncie. Później pod wpływem demokracji mianem t. oznaczano samowolnego, okrutnego władcę. W tem znaczeniu kolegjum 30, ustanowione w Atenach przez Lizandra, nazywano 30 t y r a n a m i. Zamordowanie t. w starożytności uchodziło za czyn bohaterski (Harmodios i Aristogejton, Brutus). Na przełomie wieków średnich i czasów nowożytnych głoszono niejednokrotnie tezę o dozwolonem tyranobójstwie i stanowiła ona przedmiot ożywionych dyskusyj.

Tyranja (greck.), nieprawne jedynowładztwo, samowolne lub okrutne rządy. Ob. Tyran i Despotyzm.

Tyras, staroż. grecka nazwa Dniestru i osady przy jego ujściu.

Tyraspol, miasto w republ. Mołdawskiej (Ukrainie), nad Dniestrem z 18.431 mieszk.

Tyrconnell, irlandzki tytuł hrabiowski, nadany 1685 Ryszardowi Talbot z Donegall. 1. Ryszard Talbot, (1630—1691), występował przeciw Cromwellowi, jako namiestnik Irlandji walczył nieszczęśliwie przeciw Wilhelmowi III. Z powodu prześladowań religijnych rodzina wywędrowała do katolickiej Hiszpanji i Austrji, a członkowie rodu O'D o n n e l l d e T. utrzymywali tytuł hrabiów T. Z rodu tego odznaczył się w Austrji Karol, hr. O'Donnell von T., (1715—1771), 1761 narcz. wódz wojsk austrj., w Hiszpanji Józef Henryk O'Donnell, (1769—1834), 1810 generał w wojnie z Napoleonem; syn jego Leopold O'Donnell, książę Tetuanu, (1809—1867), generał dywizji, 1844 namiestnik Kuby, 1856—58 premjer, 1859 narcz. wódz w wojnie z Marokkiem, zakończył ją pomyślnie dla Hiszpanji 1860 przez zwycięstwo pod Tetuanem, 1865—66 ponownie premjer.

Tyree, wyspa w wewn. Hebrydach z 70 km² i 1.713 mieszk.

Tyrell William Sir, dyplomata ang., ur. 1866, 1907—1915 sekretarz Sir Edwarda Greya (ob.), od 1925 podsekretarz stanu, od 1928 ambasador w Paryżu.

Tyreojodyna, wyciąg gruczołu tarczykowego, ob. Tarczyca, por. Wewnętrzne wydzielanie.

Tyrnovo, ob. Tirnovo.

Tyroglyphus, p. Roztocze.

Tyroksyna, wydzielina gruczołu tarczykowego. Por. Wewnętrzne wydzielanie.

Tyrol (niem. T i r o l), kraj związkowy Austrji, obcięty w 1920 na korzyść Włoch o całą płd. część (14.038 km²), ma obecnie 12.645 km² i 327.137 mieszk. Kraj jest górzysty, wypełniony łańcuchami p ł n. A l p w a p i e n n y c h (Alpy Lechtalskie, Płn.-Tyrolskie i Salzburskie), ł u p k o w y c h (Tukserskie i Kitzbühlerskie)

oraz centralnych czyli gnejsowych (grupa Silvretta, Alpy Ötztalskie, Stubajskie, Zillertalskie i Wysokie Taury z najwyższym szczytem T. Grossglockner, 3.798 m). Przez główny grzbiet Alp Ötztalskich, Stubajskich i Zillertalskich biegnie od 1920 granica włoska, na której znajdują się również najważniejsze przełęcze: Reschenscheideck i Brenner. Rzeki: Lech, Izara, Inn i Drawa odwadniają T. do Dunaju.

Niemiecka ludność wyznaje katolicyzm. Z czynnych zawodowo 53,7% trudni się rolnictwem i leśnictwem, 22% przemysłem i rękodziełami, 13,6% handlem i komunikacją. 24,8% powierzchni kraju zajmują nieużytki, z obszarów użytkowych 44,8% zajmują lasy, 41,7% pastwiska, 7,4% łąki, a tylko 6,1% role i ogrody. Wysoko stoi chów bydła. Górnictwo dostarcza nieco węgla brun., ołowiu, cynku, miedzi i soli. Przemysł opiera się na wyzyskaniu spadków wód. Podobną jak w Szwajcarji rolę odgrywa ruch turystyczny (w 1928 r. 665.000 gości). Kolei posiada T. 508 km. Rządzi krajem sejm krajowy, który wybiera zarząd. Stolicą jest Innsbruck.

Tyrol południowy, część Tyrolu (ob.) na płd. od Brenneru, odstąpiona w 1920 przez Austrję Włochom z 14.038 km². Włosi nazywają cały ten obszar Wenecją Trydencką (Venezia Tridentina), zaś płn. jego część: Alto Adige (Górna Adyga), a płd.: Trentino. Dzieli się t. na prowincje: Bozen (Bolzano) i Trydent (Trento), mające razem 13.913 km² z 641.747 mieszk., w tem 204.854 Niemców, zamieszkujących zwartą masą płn. część T.

Tyrolit, minerał, wodny zasadowy fosforan miedzi, występujący w promienisto-blaszkowatych skupieniach barwy niebieskawej.

Tyrozyna (p-oksyfenyloalanina), znajduje się m. i. w śledzionie, melasie; powstaje obok leucyny przy rozkładzie wielu ciał białkowych. Stąd też występuje w gliwiejącym serze. Tworzy ciało krystaliczne, topiące się w 235°, trudno rozpuszczalne w wodzie, alkoholu i eterze.

Tyrrell Jerzy, teolog irlandzko-angielski, (1861—1909), jezuita, jeden z głównych przywódców modernizmu (ob.), przez Piusa X potępiony. Nap.: Listy: „The Pope and Modernism", „Nova et vetera" (1897), „Lex orandi" (1903), „Lex credendi" (1906), „Trough Scylla and Charybdis..." (1907).

Tyrreńskie morze (włos. Mare Tirreno, staroż. Mare Tyrrhenum, M. Tuscum lub Infernum), część morza Śródziemnego między Włochami a Elbą, Korsyką, Sardynją i Sycylją, głębokie do 3.730 m.

Tyrs Mirosław, czeski filozof i historyk sztuki, (1832—1884), organizator czeskich towarzystw gimnastycznych „Sokol", poseł do sejmu czeskiego. Wydał: „Základové tělocviku" (1867—1870), „Statisticky přehled jednot sokolskych" (3 t., 1866—75), „Německo-české nazvosloví tělocvičné" (1867), „Českévelení a nazvosloví vojenské" (1867) i in.

Tyrsos (greck.), laska Dionizjusza i jego orszaku, owinięta bluszczem i winoroślą, a zakończona szyszką pinji.

Tyrtajos, grecki poeta z VII. w. przed Chr.,

Tyrsos.

pieśniami bojowemi („embateria") podniecił męstwo Spartan w drugiej wojnie messeńskiej. Zachowały się fragmenty.

Tyrteusz, ob. Tyrtajos.

Tysiąc, liczba, znak arabski 1000, rzymski M.

Tysiąc i jedna noc (arab. Alf laila walaila), słynny arabski zbiór baśni, pochodzenia indyjskiego, następnie opracowany i rozszerzony w krajach perskich i arabskich, opowiadanie ramowe, w którem mądra królowa Szeherezada ciekawemi opowieściami przez 1001 noc zabawia swego męża, aby odwieść go wreszcie od zamiaru stracenia jej. W częściach dawniejszych barwny obraz życia arabskiego za kalifatu bagdadzkiego, w nowszych życie egipskie za Mameluków. Obecnie rozpowszechniona redakcja pochodzi z Egiptu z XV. w. W głównych zarysach dzieło to było już znane Arabom w IX. w. Wyd. tekstu arabskiego 1825—43 (12 t.) i 1839—42 (4 t.); liczne wyd. wschodnie; liczne przekłady europejskie (najpierw franc. Gallanda, 1704—17). Wybory w przekładzie pol. (z drugiej ręki) wydawane kilkakrotnie (1888, 1890, 1895), m. i. w złoczowskiej „Bibljotece Powszechnej" (12 tomików); rozpoczęte w 1926 pełne wyd. polskie (pod red. Wacława Sieroszewskiego) niedokończone.

Tysiącletnie królestwo, ob. Chiljazm.

Tysiącznik, p. Erytrea.

Tyssowski Józef, pols. działacz społeczny, (1817—1857), należał do organizatorów powstania galicyjskiego 1846, po jego wybuchu dyktator; po stłumieniu powstania emigrował, lecz zatrzymany w Niemczech, więziony był w Saksonji. Po uwolnieniu osiadł w Ameryce płd.

Tyszkiewicz, 1. Ludwik, marszałek wielki, litewski, um. 1808. Spowinowacony ze Stanisławem Augustem, należał do ulubieńców króla, od 1780 hetman polny litew., od 1793 marszałek w. lit., podpisał akt II rozbioru Polski, poseł Polski do Petersburga z ramienia sejmu. Ogłosił drukiem: „Regulamin służby obozowej i garnizownej dla całego wojska obojga narodów" (1786), „Regulamen egzercerunku dla brygad kawaleryi narodowej" (1786).

2. Konstanty, archeolog i geograf pol., (1806—1868), ukończył uniwersytet wileński, 1828—31 urzędnik w ministerstwie skarbu Królestwa Kongr., w następnych latach poświęcił się pracy naukowej, członek komisji archeologicznej w Wilnie. Napisał m. in.: „Pomniki rytownictwa krajowego" (1858), „Wiadomość historyczna o zamkach i horodyszczach na Litwie i Rusi Litewskiej" (1859); „O kurganach w Litwie

i zachodniej Rusi" (1865), „Wilja i jej brzegi" (1871).

3. Michał, sławny kolekcjoner i archeolog polski XIX. w., zebrał w ciągu czterdziestu przeszło lat znaną swą kolekcję, opublikowaną przez Froehnera w dziele: „La collection Tyszkiewicz" (Monachjum, 1897). T. odbył liczne podróże, rezultaty ich wydał jako: „Dziennik podróży po Egipcie i Nubii" (Paryż, 1863) i in.

4. Eustachy, pol. historyk i archeolog, (1814—1873), prowadził wykopaliska archeologiczne i badania etnograficzne w Wilnie, 1855—1865 prezes tamt. komisji archeolog. Główne prace: „Rzut oka na źródła archeologji krajowej..." (Wilno, 1842), „Opisanie powiatu Borysowskiego..." (Wilno, 1847), „Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł i t. d. w dawnej Litwie i Rusi litewskiej" (Wilno, 1850), „Rachunki podskarbiostwa litewskiego" (Wilno, 1855), „Trofea szwedzkie" (Wilno, 1856).

Tyszowce, osada miejska w pow. Tomaszów (woj. lubelskie) nad rz. Huczwą, 5 km od kolei: Rawa Ruska—Hrubieszów z 4.420 mieszk., młynami i handlem. Upamiętniły się T. konfederacją, zawiązaną tu 29 grudnia 1655 przeciw Szwedom przez hetmanów koronnych Rewerę Potockiego i Stanisława Lanckorońskiego, w obronie wiary i swobód narodowych. Konfederacja została rozwiązana 1658.

Tyszowiecka konfederacja, ob. Tyszowce oraz t. 13, str. 149.

Tyszyński Aleksander, pol. krytyk literacki i powieściopisarz, (1811—1880), w r. 1841 współzał. „Bibljoteki Warszawskiej", współpracownik wielu czasopism i wydawnictw, w l. 1866—69 prof. historji literatury pol. w warsz. Szkole Głównej, od 1873 członek krak. Akademji Umiej. Jeden z najpoważniejszych przedstawicieli krytyki idealistycznej w literaturze polskiej. Główne dzieła: „Amerykanka w Polsce" (1837, 2 t.), „Rys historyczny oświecenia Słowian" (1841), „Morena albo powieści blade" (1842), „Rozbiory i krytyki" (1854, 3 t.), „Pierwsze zasady krytyki powszechnej" (1870, 2 t.), „Dwie Świtezianki czyli rzut oka na ostatni okres poezji polskiej" (1871), „Wizerunki polskie" (1875), „Pisma krytyczne" (1904, 2 t., z wstępem P. Chmielowskiego).

Tyśmienica, 1. prawoboczny dopływ Wieprza, długi 70 km, płynie wzdłuż wsch. i płn. granicy pow. Lubartów. 2. prawoboczny dopływ Bystrzycy (do Dniestru), długi 44 km, płynie pod Drohobyczem.

Tyśmienica, miasto w pow. Tłumacz (woj. stanisławowskie) nad rz. Woronką, przy kolei: Czortków—Stanisławów, 12 km na wsch. od tego miasta z 7.027 mieszk., garbarnią i handlem. Miastem jest T. od 1448, początkowo rozwijało się pomyślnie dzięki licznej kolonji ormiańskiej, jednak najazdy tatarskie i pożary (zwłaszcza w 1764 i 1882) zahamowały jego rozwój.

Tytan, ob. Tytani.

Tytan, szósty księżyc Saturna.

Tytan Ti, pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie w postaci dwutlenku (rutyl, anataz, brukit). Znajduje się w wielu minerałach i skałach krystalicznych. Czysty metal otrzymuje się z czterochlorku $TiCl_4$ działaniem metalicznego sodu. Jest to metal szary, podobny do żelaza; c. at. 47,90, c. wł. 4,5, temp. topnienia ok. 1800°. W związkach występuje jako pierwiastek cztero-, trój- i dwuwartościowy. Najważniejszy ze związków t. czterowartościowego dwutlenek TiO_2 otrzymywany bywa z naturalnego rutylu. Używa się go jako farby (t. zw. biel tytanowa), poza tem do barwienia porcelany, jako dodatku do cementu (cement tytanowy), jako katalizatora przy syntezach organicznych i t. d. Z wodą daje t. kwas tytanowy, którego sole używane są jako zaprawy przy barwieniu tkanin. Związki t. trójwartościowego bywają używane przy syntezach organicznych jako silne środki redukujące. Z pozostałych związków zasługują na uwagę węglik t. TiC, oraz krzemek t. o twardości diamentu. Tytanowa stal, ob. Żelaza stopy. T. odkrył w rudzie tytanowo-żelazowej Gregor (1789).

Tytani, w mitologji greck. 6 synów i 6 córek Uranosa i Gai: Okeanos, Koeos, Krius, Hyperion, Japetos, Kronos i Teja, Rea, Temida, Mnemosyna, Feba, Tetyda, wszyscy olbrzymi. Obalili Uranosa i oddali rządy Kronosowi. Kiedy Zeus usunął ojca swego, Kronosa, większość t. uznała jego władzę, a tylko niektórzy, a zwłaszcza Japetos, prowadzili zaciekłą walkę („tytanomachja") z bogami olimpijskimi. Wkońcu Zeus pokonał ich przy pomocy Cyklopów i Hekatonchejrów i strącił do Tartaru.

Tytanit (sfen), minerał, tytanokrzemian wapnia o składzie $CaTiSiO_5$ nieraz z domieszkami manganu (greenowit), tworzy jednoskośne kryształy barwy brunatnej, zielonawej lub żółtawej. Tw. 5,5. W postaci odmiany drobnoziarnistej i drobnowłóknistej (leukoksen, tytanomorfit) jest produktem przeobrażenia ilmenitu i rutylu. T. jest bardzo rozpowszechniony w niektórych skałach, jak sienity, dioryty i in.

Tytanja, trzeci księżyc Urana.

Tytanomorfit, minerał, p. Tytanit.

Tytoniowy monopol, w Polsce jest pełnym monopolem, albowiem obejmuje produkcję, przywóz z zagranicy i sprzedaż wszelkich surowców lub wyrobów tytoniowych. Uprawa tytoniu jest dozwoloną jedynie za zezwoleniem władz monopolu. Sprzedaż zarówno hurtowna jak i detaliczna wymaga koncesji. M. t. stanowi jednostkę gospodarczą wyodrębnioną z całości gospodarki państwowej i pozostaje pod bezpośrednim zarządem Dyrekcji M. T. w Warszawie, a pośrednim Ministra Skarbu.

Tytoń, używka z odpowiednio przyprawionych liści rośliny Nicotiana (ob.), pochodzącej z Ameryki, a uprawianej dzisiaj na całej kuli ziemskiej, w strefie gorącej i cieplejszych okolicach strefy umiarkowanej. W Europie dostarczają najlepszych gatunków tytoniu kraje bałkańskie. W Polsce uprawia się go na Podolu i Pokuciu. — Zbiór liści rozpoczyna się, gdy poczną żółknąć i pokrywać się rdzawemi plamami. Najpierw przypada zbiór liści dolnych, najgorszych, potem środkowych, najlepszych, wreszcie szczytowych, średniej dobroci.

Zerwane liście nawleka się na sznury i suszy. Dalsza **p r z e r ó b k a**, w krajach posiadających monopol państwowy fabryczna, składa się z trzech faz: 1. Kiszenie zwilżonych liści w odpowiednich dołach. 2. Suszenie ukiszonych liści i powtórne moczenie w przyprawach aromatyzujących, których bliższy skład stanowi tajemnicę poszczególnych fabryk. 3. Suszenie ostateczne i przygotowanie wyrobu, ob. Cygaro, Papieros, Tabaka.

W ł a s n o ś c i i d z i a ł a n i e. Liście t. mają zapach swoisty, smak gorzki. Głównym ich składnikiem jest nikotyna i od jej zawartości (0,08%—4,5%) zależy przedewszystkiem szkodliwe działanie t. Por. Nikotyna. Dym tytoniowy zawiera też tlenek węgla, siarkowodór, cyjanowodór oraz zasady pirydynowe. „Siła" t. niezawsze idzie w parze z zawartością nikotyny. U początkujących palaczy występują ostre objawy zatrucia: wymioty, czyszczenie, poty, bicie serca, zamroczenie. U nałogowych palaczy następuje przyzwyczajenie do nikotyny, lecz i tu mogą wystąpić objawy zatrucia: katar oskrzeli, nieregularność akcji serca, objawy dyspeptyczne, bóle w okolicy serca, zaburzenia wzroku, skurcze naczyniowe podudzi. Przy zatruciu leczenie jest objawowe, konieczny jest zakaz palenia. Żucie t. i połykanie osadu z fajki są szczególnie niebezpieczne. Zwykle objawy zatrucia po zaprzestaniu palenia ustępują, czasem jednak stan wywołany zatruciem może stać się groźny.

P a l e n i a t. nauczyli się europejscy odkrywcy Ameryki od Indjan. W Europie rozpowszechnił się jednak najpierw zwyczaj **z a ż y w a n i a** tabaki, który pod pozorem własności leczniczych stał się w XVI—XVIII w. ogólnym nałogiem. **P a l e n i e** t. przyjmowało się wolniej, początkowo w fajce, później w formie cygar i papierosów; w XIX. w. poczęło jednak wypierać używanie tabaki. Zwyczaj **ż u c i a** t. utrzymuje się w niższych warstwach społecznych u narodów anglo-saskich. Używanie t. spotkało się początkowo z gwałtownym sprzeciwem kościoła katolickiego i władz świeckich, jednak już w XVIII. w. rozpowszechniło się tak szeroko, że zaprzestano zwalczania tego zwyczaju.

Tytularny (nowołac.), mający prawo używania tytułu, związanego z jakąś godnością czy urzędem, ale nie spełniający funkcyj tego urzędu, np. **p r o f e s o r** t., **b i s k u p** t. (ob. In partibus infidelium).

Tytuł (z łac. titulus, franc. titre), oznaczenie godności, rangi, urzędu. T. rozwinęły się już w starożytności, zwłaszcza na Wschodzie. Średniowiecze wytworzyło własną tytulaturę, która ze zmianami przetrwała do czasów nowożytnych. Poszczególne t. w kolei czasów ulegały najrozmaitszym zmianom, b. często naprzykład t. w związku ze stałem używaniem tracił na znaczeniu: i tak w Polsce „Jego Miłość" używane pierwotnie tylko w odniesieniu do króla, zczasem w skróceniu jako „Jegomość" stało się alokucją, stosowaną do wszystkich, a w zwięźlejszym skrócie jako „Imć" (z dodatkiem pan) nabrało nawet zabarwienia poufałości.

Polska średniowieczna znała t. „comes" i „baron", nadawane wyższym urzędnikom, w czasach nowszych rozwijająca się demokracja szlachecka patrzała niechętnie na wszelkie t. rodowe (jakkolwiek tytulatura grzecznościowa, np. w listach była bardzo szeroko rozwinięta i ściśle ustalona), stąd wszelkie t. hrabiów, margrabiów, baronów używane w Polsce w XV—XVIII. w. były nadawane przez państwa obce. Po raz pierwszy otrzymał taki t. hrabiowski Rafał Leszczyński od ces. Fryderyka III. w 1426. Szlachta broniła się przeciw tym t. bardzo energicznie i w konstytucji 1638 zakazała ich wszystkich, za wyjątkiem kniaziowskich, uznanych w Unji lubelskiej dla Litwy. Mimo to, zwłaszcza za Sasów, kupowanie tytułów hrabiowskich i książęcych było ogromnie rozpowszechnione. — Rosnąca w XIX. w. demokratyzacja społeczeństw europejskich wydała walkę t. dziedzicznym, oficjalnie nie uznaje ich też Polska. Zachowały swą moc t. wysokich dostojników kościelnych: „Jego Świątobliwość" dla papieża i „Jego Eminencja" dla kardynała, oraz naukowych „Jego Magnificencja" dla rektora.

Tytuł (z łac. titulus), nagłówek, napis, nazwa dzieła sztuki (stąd karta tytułowa i t. d.). — W znaczeniu **p r a w n e m**: prawna podstawa nabycia (t. zw. **t y t u ł p r a w n y**). — **W p r a w i e k o ś c i e l n e m** t. (**t i t u l u s o r d i n a t i o n i s**): zabezpieczenie odbierającemu święcenia dostatecznego i trwałego utrzymania. Ponieważ ten t. stanowił dawniej majątek kościoła, do którego kleryka przydzielano, stąd kościół ten oraz sam urząd noszą nazwę t., a wyświęconych mianuje się według ich kościoła tytularnego, jak np. biskupów tytularnych (ob. In partibus infidelium). Dalej: dochód z prebendy (t. beneficii), własny majątek (t. patrimonii), a także zapewnione pobieranie uposażenia (t. pensionis, t. mensae).

Tytus (Titus) Flavius Vespasianus, jako cesarz rzymski **I m p e r a t o r T. C a e s a r V e s p a s i a n u s A u g u s t u s**, (39—81), starszy syn Wespazjana, towarzyszył mu 67 na wojnę przeciw Żydom, którą zakończył sam zdobyciem i zburzeniem Jerozolimy 70. Na cześć jego zwycięstwa zbudowano w Rzymie **ł u k T y t u s a** (ob.). Od 71 był T. współregentem Wespazjana. Na tron wstąpił 79. Na jego panowanie przypada wybuch Wezuwjusza 24. VIII. 79, który zniszczył Pompei i in. T. starał się złagodzić skutki tej klęski, a dla jego łaskawości i szczodrobliwości nadano mu po jego śmierci przydomek „miłości i rozkoszy rodu ludzkiego" (amor et deliciae generis humani).

Tytus, święty, pomocnik św. Pawła, towarzysz jego podróży do Jerozolimy na I. sobór, organizator gmin chrześc. na Krecie, gdzie miał być biskupem.

Tytus, biskup z Bostra w Arabji, autor 4 ksiąg przeciw Manichejczykom, żył w IV. w.

Tytusa łuk w Rzymie został wybudowany na cześć późniejszego cesarza Tytusa (po zdobyciu przez niego Jerozolimy) jako łuk triumfalny, poświęcony w r. 81 po Chr., dość dobrze zachowany. Znane reljefy przedstawiają m. in. procesję rzymską ze świętemi sprzętami żydowskiemi.

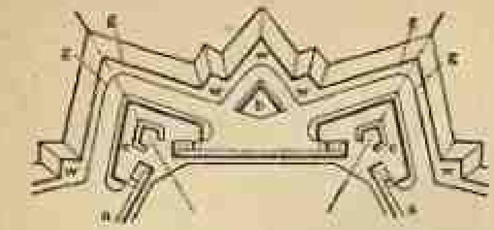

1. Front fortyfikacji w stylu nowo-włoskim. a bastjon, b rawelin, c kawaler (nadszaniec), g zakryta droga, w place broni.

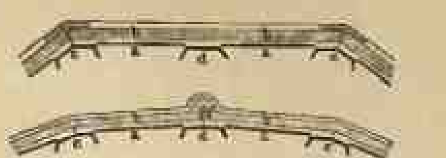

7 i 8. Wielołuczne obwałowania rdzenne. a główny wał, b rów, c kawalery narożne, d kawalery środkowe, e kojce i galerje przeciwskarpy, f kojce wystające.

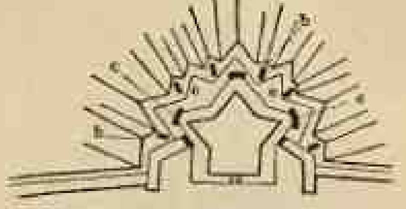

4. Fort główny twierdzy pierścieniowej Fryderyka II. b blokhauzy, c kojce, e obwód zewnętrzny (enveloppe).

3. Vauban, pierwsza manjera. i rawelin, k obrona rowu, w zakryta droga, t poprzecznice.

5. Profil do fig. 4. e obwód zewnętrzny, m układ minowy.

2. Profil według Coehorna. A główny wał, B przywałek, C couvreface (przeciwwałek), G główny rów, n przedrów, W zakryta droga.

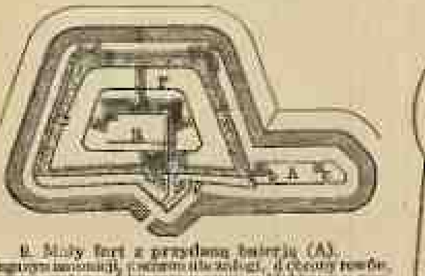

9. Mały fort z przydaną baterją (A). b magazyn amunicji, c schron dla załogi, d obrony rowów, e [illegible], f [illegible], g [illegible], F linja ognia, R [illegible], D zasieki z drutu.

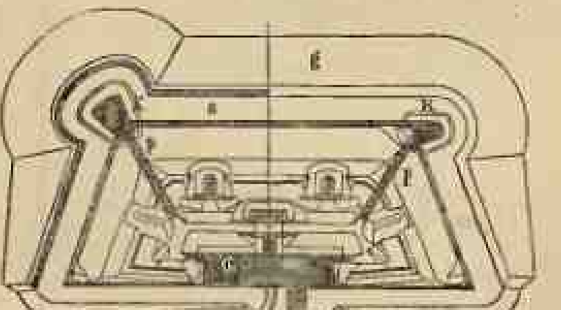

10. Narys fortu pośredniego. a rów, c podwalnie (kazematy) mieszkalne, g stok (glacis), p poterny.

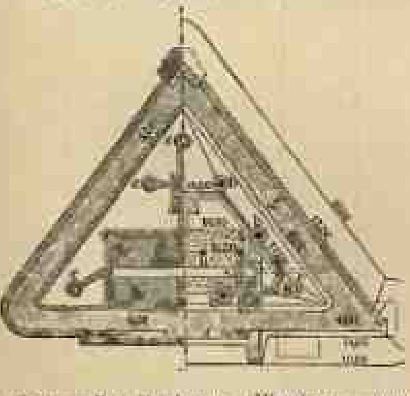

6. Fort według Brialmonta. (Wymiary w metrach). a wieża pancerna na ciężką haubicę, b opancerzone punkty obserwacyjne, c opancerzona armata szybkostrzelna.

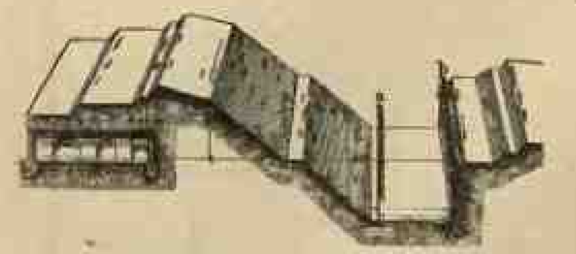

11. Przekrój wału i rowu (widziany od zewnątrz). a sztachety przedskarpowe z ostrzami prostemi, b sztachety przeciwskarpowe z ostrzami zagiętemi.

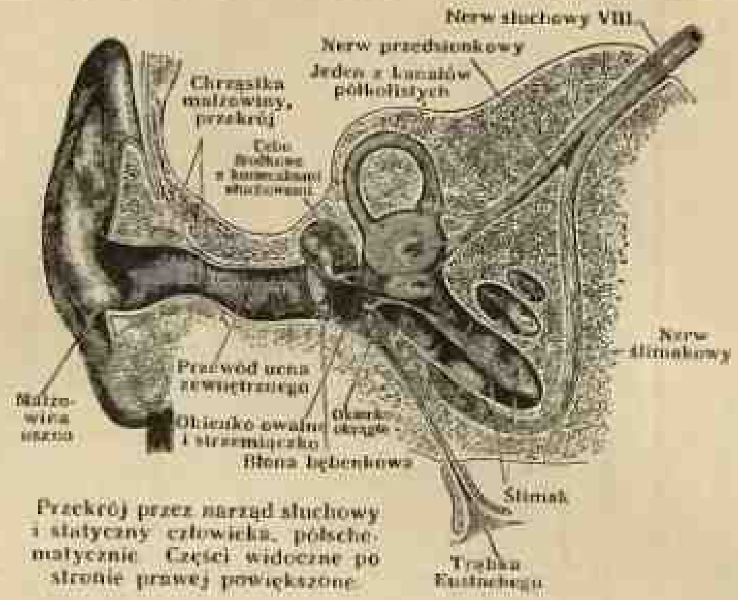

Przekrój przez narząd słuchowy i statyczny człowieka, półschematycznie. Części widoczne po stronie prawej powiększone.

Jama ślimaka kostnego, z boku otwarta. W powiększeniu.

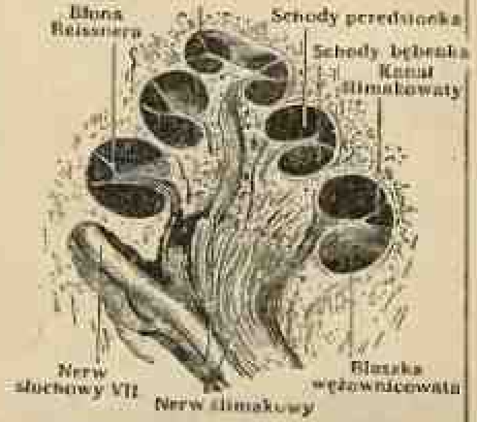

Powiększ. przekrój pionowy ślimaka.

Schemat błędnika (lewe ucho): błoniaste kanały półkoliste, odsłonięte. Powiększ.

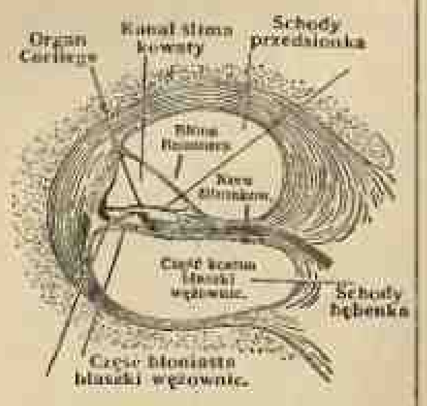

Powiększ. przekrój pionowy ślimaka.

Tywerowie, plemię przedhistorycznych Słowian z obszarów między Dniestrem a Bugiem; długogłowcy, niezbyt silnej budowy, wykazujący szereg cech pierwotnych.

Tyzenhauz, 1. Antoni, podskarbi nadw. lit., (1733—1785), studja w Wilnie. Zaprzyjaźniwszy się w młodości z Stanisławem Augustem został 1764 koniuszym lit., 1765 podskarbim nad. lit. Był znakomitym administratorem finansów, handlu i przemysłu oraz zarządcą i reorganizatorem ekonomji król. Założył szkołę kadecką, mierniczą, budowniczą i rachunkowości. Podniósł uprawę roli na Litwie czerpiąc wzory w Holandji i Anglji. Nadewszystko rozwinął rękodzieła i przemysł, założył tkalnię, fabrykę porcelany, browary i t. d. Obalony przez Franciszka Rzewuskiego i familję Czartoryskich postradał zarząd ekonomjami, a z jego upadkiem nastąpiła kompletna ruina jego wielkiego na te czasy dzieła.

2. Konstanty, hr., (1786—1853), ornitolog polski, napisał: „Zasady ornitologji" (1841), „Oologja ptaków polskich", „Ornitologja powszechna" 3 t. (1843—6), i inne.

Tyzjasz ze Syrakuz, z 2 połowy V. w. przed Chr., uchodził obok swego nauczyciela Koraksa za twórcę wymowy sądowej.

Tzeczuan, miasto w prow. Szantung (Chiny), wpobliżu zagłębia węglowego Poszan z około 30.000 mieszk.

Tzeltal, rolnicze plemię Mayów; ok. 40.000 głów.

Tzetzes Jan, grecki gramatyk i poeta, żył w Konstantynopolu, koło 1111—1185. Napisał szereg utworów poetycznych i komentarzy do autorów klasycznych, czerpiąc ze źródeł, które częściowo później zaginęły.

Tzotzil, rolnicze plemię Mayów ze stanu Chiapas (Meksyk); około 50.000 głów.

Tzutuhil, rolnicze plemię Quiché; ok. 14.000 głów.

U.

U, **u**, 27. litera alfabetu polskiego, służy na oznaczenie samogłoski tylnej, wąskiej, wymawianej z ściągnięciem warg. U Greków litery V i Y miały wartość dzisiejszego polskiego u. Od nich wzięli tę literę Rzymianie, przyczem oznaczali nią zarówno samogłoskę, jak i spółgłoskę, odpowiadającą dzisiejszemu pols. w (v), np. uolo. Dopiero w średniowieczu zaczęto rozróżniać u (samogłoskowe) i v (spółgłoskowe). Również w polskich zabytkach średniowiecznych obie te litery się mieszają. — U, symbol chemiczny pierwiastka uranu. — W handlu U lub u = ultimo.

Uad (arab.), ob. Wadi.

Ualata (W a l a t a), miasto na Saharze, na płd. od Dżuf, a na płn.-zach. od Timbuktu z 10—12.000 mieszk. W XII. w. była U. stolicą państwa Gana.

Ualuize (V a l u i z e), rzeka w Portug. Afryce Wsch., ujście ma tuż przy ujściu Limpopo.

Uaupés, prawoboczny dopływ Rio Negra we wsch. Kolumbji.

Ubá, miasto we wsch. Minas Geraes (Brazylja), połączone koleją z Rio de Janeiro, ma 62.425 mieszk. i handel kawą.

Ubangi (U e l l e-U.), prawoboczny dopływ Konga, długi 2350 km, żeglowny na 1100 km. Powstaje z połączenia rz. M b o m u i U e l l e-M a k u a, tworzy granicę między Kongo belg. i Franc. Afryką Równikową, a uchodzi deltą na płd. od równika.

Ubangi, jedno z plemion Bantu w franc. Afryce podzwrotnikowej, ob. Afryka, Antropologja.

Ubangi-Szari, część kolonji Franc. Afryki Równikowej (ob.).

Ubarwienie ochronne, ob. Naśladownictwo.

Ubeda, miasto okręg. w prow. Jaén (Hiszpanja) z 21.212 mieszk. i przemysłem.

Uberaba, miasto w zach. Minas Geraes (Brazylja), przy kolei: Goyaz z ok. 20.000 mieszk.

Ubermanowicz Sebastjan, kaznodzieja pol., (1698—1764), jezuita, prof. filozofji i fizyki w Akad. Poznańskiej, autor kilkunastu tomów kazań, wyd. w Kaliszu, (1764—1769), spowiednik króla Stan. Leszczyńskiego po jego osiedleniu się w Nancy.

Ubertas (łac.), uosobienie płodności.

Uberti Fazio degli, poeta włos., (ok. 1306—ok. 1368), autor przeważnie politycznych „Liriche"... (wyd. zbior. 1883).

Ubezpieczenia w wojsku stosuje się w czasie działań wojennych celem zabezpieczenia oddziałów w każdem położeniu przed zaskoczeniem wzgl. obserwacją przeciwnika. W marszu wystawia się u. m a r s z o w e (straże przednia, boczne, tylna), n a p o s t o j a c h zaś czaty, czujki, placówki i t. p. Dowództwa natomiast używają wydzielonych oddziałów przesłaniających, których zadaniem jest zabezpieczenie pewnego obszaru przed wglądem lub obserwacją zwiadów przeciwnika, na czas potrzebny do przegrupowania wojsk celem wykonania manewru.

Ubezpieczenia społeczne, ogół wszystkich urządzeń istniejących poto, aby stworzyć przymusowe zabezpieczenie od pewnych wypadków losowych (natury fizycznej lub ekonomicznej) dla mniej zamożnych warstw ludności. U. s. są związane ze stosunkiem wynikającym z umowy o pracę i chronią także najbliższą rodzinę pracujących. Obejmują część dochodu z pracy i trzymają go w pogotowiu na wypadek choroby, ciąży, nieszczęśliwego wypadku, bezrobocia i śmierci. Ubezpieczenia na wypadek niezdolności do pracy (inwalidności) oraz u. na starość działają jeszcze ponadto przez czas przekraczający stosunek, wynikający z umowy pracy.

Urządzenia związane z u. s. stanowią w swej istocie samopomoc sfer niemi objętych i nie mają nic wspólnego z t. zw. zaopatrzeniem spo-

łocznem. Charakteru tego nie odbiera im ani przymus państwowy, ani też wpłaty, któremi państwo uzupełnia odpowiednie fundusze. Różnią się od ubezpieczeń prywatnych tylko tem, że nie mają charakteru dobrowolnego i nie znają t. zw. taryfy bezpieczeństwa.

System u. s. rozwinął się naprzód w Niemczech, gdzie już 1854 powstała w Prusiech instytucja ubezpieczenia górników na wypadek choroby, niezdolności do pracy i śmierci. 1883 zaprowadzono powszechne ubezpieczenia na wypadek choroby, 1884 od nieszczęśliwych wypadków oraz 1889 u. od inwalidztwa i na starość. Wszystkie trzy u. zostały objęte w 1911 jedną ustawą, do której doszło 1913 u. pracowników umysłowych i 1927 u. na wypadek bezrobocia. — Z innych krajów u. *na wypadek choroby* dla wszystkich pracobiorców zaprowadziły: Austrja (1891), Wielka Brytanja (1911), Norwegja (1915), Rosja (1922); u. *od wypadków*: Austrja (1888), Szwecja (1901), Belgja (1903), Wielka Brytanja (1906), Norwegja (1911), Szwajcarja (1911), Danja (1916), Francja (1922), Rosja (1922), Włochy (1922); u. *na wypadek niezdolności do pracy*: Francja (1905), Austrja (1906), Wielka Brytanja (1911), Szwecja (1913), Rosja (1922), Włochy (1923); u. *na wypadek bezrobocia*: Austrja (1920), Wielka Brytanja (1922), Rosja (1922), Włochy (1923).

O u. s. w Polsce ob. t. 13, str. 62 nn.

Ubezpieczenie (z łac. *asekuracja*), instytucja, która stratę losową jednostki rozkłada na grupę jednostek w tym samym stopniu niebezpieczeństwa zainteresowanych. Z punktu widzenia *prawnego* jest u. umową między jednostką a instytucją ubezpieczeniową, na podstawie której jednostka ma prawo żądania od instytucji ubezpieczeniowej wynagrodzenia za określoną w tejże umowie stratę losową, wzamian za oznaczone zgóry opłaty. *Ubezpieczający* jest to zarazem biorącym ubezpieczenie, *dającym ubezpieczenie* jest instytucja ubezpieczeniowa lub towarzystwo ubezpieczeń. Ubezpieczający podpisuje *wniosek* lub deklarację, towarzystwo zaś wydaje *polisę*. Opłata za u. nazywa się *składką* lub *premją*, wypadek losowy, będący celem u., *szkodą*, świadczenie w razie straty *odszkodowaniem* lub *wynagrodzeniem*. *Przedmiotami u. losowego* mogą być: nieruchomości, ruchomości, życie człowieka, wartość pieniężna. Miarę niebezpieczeństwa oznacza się mianem *ryzyka*. Rozróżnia się dwa główne rodzaje u.: *społeczne* (t. zw. robotnicze. Por. Ubezpieczenia społeczne) i *prywatne*. Prywatne rozpadają się na trzy wielkie grupy: 1) u. *osobowe* (życie, choroby, niezdolność do pracy, nieszczęśliwe wypadki); 2) u. *rzeczowe*, t. j. mienia materjalnego (transport, ogień, grad, bydło od zarazy, kradzież, włamanie i t. d.); 3) u. *wartości pieniężnych* (odpowiedzialność prawna, reasekuracja, zniżka kursu i t.).

Dzieje u. W starożytności polegała idea u. na rozdziale strat przy morskiej żegludze lub na pożyczce pieniężnej pod zastaw okrętu znajdującego się w podróży. Z pierwszych lat po Chr. zachowały się t. zw. „*collegia tenuiorum*", które były pewnego rodzaju kasami pogrzebowemi. W wiekach średnich powstają gildy na zasadach braterstwa chrześcijańskiego, ale dopiero we Włoszech w XIV. wieku powstają wyraźne u. morskie. W Portugalji istniało w l. 1367—83 u. przymusowe. W w. XV. istnieją u. morskie w Niderlandach i Anglji. Niemcy dopiero z końcem w. XVI. tworzą u. morskie, które w w. XVIII. osiągają już wysoki stopień rozwoju. Wszystkie te u. organizują jednostki, *towarzystwa asek.* powstają dopiero z końcem XVII. i w pocz. XVIII. w. — Dwa najstarsze towarzystwa u. morskich zał. w Anglji 1720 istnieją dotychczas. W r. 1696 powstaje w Londynie pierwsze tow. u. *od ognia*. W Niemczech sprawę u. ujęły rządy księstw i wolnych miast, tam więc u. miały w tym czasie charakter instytucyj publicznych i niemal wszystkie polegały na przymusie. Początki u. *na życie* powstają we Włoszech, gdzie z końcem średniowiecza pojawiają się gry losowe, polegające na zakładach o długość życia wybitniejszych osób: cesarzy, papieży i t. p. W XVII. w. lekarz Lorenzo *Tonti* tworzy rodzaj kas, do których grupa osób opłacała corocznie pewne opłaty dożywotnio. Po wymarciu wszystkich członków, pozostający przy życiu jeden lub dwaj uczestnicy kasy otrzymywali nakładany kapitał na własność. Te t. zw. „*Tontyny*" zaprowadzają u siebie Francja i Anglja, ale wkrótce zostały one zakazane. W Holandji Jan de *Witt* podaje pierwszy zasady rachunku renty, oparte na *tablicy śmiertelności*, dowolnie jednak przez siebie ułożonej. W r. 1693 sporządza astronom angielski *Halley* pierwszą tablicę śmiertelności *opartą na statystyce*. Pierwsze tow. u. na życie oparte na zasadach naukowych (*rachunek prawdopodobieństwa*) powstaje w Anglji w r. 1761 („Equitable"; istnieje do dzisiaj). W ślad za tem idzie Francja oraz inne państwa kontynentu europ. — U. *bydła* wprowadza w r. 1765 Fryderyk W. na Śląsku. Tow. u. *od gradobicia* powstają w 2. poł. XVIII. w. we Francji oparte na wzajemności, następnie w Anglji i w Niemczech. W. XIX. daje już obraz ciągłego i wszechstronnego rozwoju u. we wszystkich państwach świata. Pod wpływem idei liberalnych 1. poł. XIX. wieku nastąpiło w Niemczech zniesienie przymusu asek. w socjetetach ogniowych i popieranie związków dobrowolnych. Mnożą się tow. akcyjne wykazujące dużą sprawność i pożyteczną ruchliwość. Gdy w r. 1800 istniało zaledwie 30 tow. asekur., z których 5 pozaeuropejskich, w r. 1850 było ich już 306, w czem 38 poza granicami Europy; w r. 1900 1272 w Europie, a 326 poza nią. W r. 1910 posiadała Europa 2155 tow., Ameryka 300, Azja 65, Australja 20. Walki poglądów na zadania i rolę państwa w sprawach ubezpieczeniowych dały dwa pożyteczne wyniki: organizację u. społecznych i ustawowe uregulowanie u. prywatnych.

Znaczenie gospodarcze i społeczne u. polega na tem, że służy ono dla ochrony i utrzymania kapitału, a w konsekwencji także i dochodu, a w pewnych swoich formach kapitał ten dopiero wytwarza. Dzieje się to przy u. *kapitałów pośmiertnych*, lub *na dożycie*, przy których gwarantuje się ubezpieczonemu wypłatę oznaczonej kwoty. Społeczne znaczenie u. polega m. i. także na tem, że zapobiegają zubożeniu jednostek dotkniętych klęską, wzgl. ich rodzin.

Organizacja u. Instytucje asek. mogą opierać się na zasadach *wzajemności*, albo też są *spółkami akcyjnemi*. Trzecią formę stanowią *zakłady publiczne*, w których przedsiębiorcą jest albo państwo, albo prowincja, gmina, miasto lub pewna grupa zawodowa. Dla ochrony wspólnych interesów, ujednostajnienia warunków działalności, taryf, prowizji, zwalczania niezdrowej konkurencji, wreszcie podziału bardzo wielkich ryzyk tworzą się *związki towarzystw ubezpieczeniowych*. Rozdział ryzyka opiera się na wzajemnej *reasekuracji*. Szczególnym rodzajem związku jest t. zw. *pool*. Należące do niego towarzystwa tworzą wspólne biuro do przyjmowania i załatwiania u. pewnego określonego stopnia lub wysokości ryzyka; u. dokonuje się na rachunek wszystkich uczestników według ustanowionego zgóry klucza. — Tow. u. działają przez *pośredników* (maklerów) i *agentów*, którzy za pracę swoją pobierają *prowizję*, obliczaną procentowo od sumy ubezpieczonej lub od premji. W organizacji wewnętrznej każdej instytucji ubezpieczeniowej rozróżnia się: 1) działanie przed zawarciem umowy u., 2) zawarcie umowy, 3) działanie na wypadek losowego zdarzenia czyli szkody. Przed zawarciem umowy rozwija towarzystwo zapomocą swych organów (agentów, akwizytorów) działalność agitacyjną i reklamową. *Zawarcie umowy* następuje z chwilą, gdy ubezpieczającemu zostanie doręczona polisa i gdy należytość za ubezpieczenie zostanie opłacona. Z reguły płaci się ją zgóry za umówiony czas trwania u., dopuszczalne jednak są opłaty w ratach kwartalnych i miesięcznych. Przy obliczaniu premji wchodzi w grę technika ubezpieczeniowa z całym aparatem metod zmierzających do tego, aby ogólne wyniki rachunkowe poszczególnych lat dawały jak najmniej odchyleń od przewidywanych. Sposób tego obliczenia opiera się na podstawach matematyczno-statystycznych. To postępowanie służy do wypośrodkowania ścisłej premji (*premja netto*) wystarczającej na pokrycie sumy ogólnej strat losowych objętych ubezpieczeniem; oprócz tego pokrywa każda instytucja ubezpieczeniowa koszta własnej administracji, a przy spółkach akcyjnych musi dbać także o zysk, odnośne zaś kwoty, znowu odpowiednio rozdzielone, dodane do premji netto, tworzą należytość ogólną (*premję brutto*). Do niej dolicza się również państwowe należytości skarbowe. W umowie określone są wzajemne prawa i obowiązki, oraz postanowienia o zachowaniu się ubezpieczonego na wypadek szkody, wzgl. zdarzenia losowego. Określają one termin doniesienia o szkodzie, przepisują użycie środków ratunku i t. p. Zakład ub. ma obowiązek stwierdzić, że szkoda zaistniała, oszacować jej wysokość i ustalić kwotę wynagrodzenia (przy u. ogniowych, gradowych, od kradzieży i t. d.). Oszacowanie i obliczenie szkody w dziale życiowym nie przedstawia trudności, natomiast w dziale ogniowym chodzi często o ustalenie stosunku wartości ubezpieczonej do wartości rzeczywistej, celem zlikwidowania szkody w tym samym stosunku.

Polityka ubezpieczeniowa. Wszelkie działania państwa ujawniające jego stosunek do u. podpadają pod pojęcie polityki ubezpieczeniowej. Państwo może być samo przedsiębiorcą ubezp., może przyznawać *monopol* (ogólny lub szczególny) instytucji, w której może mieć samo udział, wreszcie może dopuszczać instytucje prywatne (wzaj. i akc.), ujmując tylko ich działalność w ramy specjalnego ustawodawstwa. Może też państwo zaprowadzić w jednej lub więcej dziedzinach *przymus ubezpieczenia*, co jednak nie musi być związane z istnieniem monopolu ub. Wszystkie jednak państwa nowoczesne rozciągają nad tow. asekuracyjnemi *kontrolę*, której głównym wyrazem jest udzielanie przez państwa *koncesji*, pod pewnemi w ustawach przewidzianemi warunkami. *W Polsce* istnieje od 1920 r. przy Ministerstwie Skarbu „*Państwowy Urząd Kontroli Ubezpieczeń*", z wydziałami: ogólnym, matematycznym, prawnym, statystycznym i likwidacyjnym. Przy Urzędzie utworzono w r. 1922 „*Państwową Radę Ubezpieczeniową*", jako organ doradczy. W skład jej wchodzą rzeczoznawcy ubezpieczeniowi dla poszczególnych wydziałów oraz delegaci Ministerstw: Przemysłu i Handlu, Sprawiedliwości i Skarbu.

Ubezpieczenie od ognia, dział u. najbardziej ze wszystkich rozpowszechniony, ma na celu wynagrodzenie szkody zrządzonej przez pożar. Co przez pożar należy rozumieć, określają ogólne warunki i szczegółowe przepisy tej gałęzi ubezpieczenia. Do u. przyjmuje się nieruchomości, ruchomości domowe, inwentarz martwy i żywy, fabryki i ich urządzenia i t. d. Pieniądze w gotówce, papiery wartościowe, drogie kamienie bez oprawy, dokumenty, przyjmuje się na podstawie wyraźnej umowy. To samo odnosi się do dzieł sztuki i przedmiotów muzealnych. U. od ognia zawiera się zasadniczo na czas trwania roczny; przy ruchomościach, zbożu, inwentarzu, możliwy jest krótszy czas u., conajmniej jednak 1-miesięczny. Początek u. i odpowiedzialności tow. ub. regulują ustawy. Sporną i w praktyce różnie traktowaną jest kwestja szkód, pochodzących z niedbalstwa, t. zw. *szkód drobnych*. Rozmyślne podpalenie swojej własności pociąga za sobą w zasadzie utratę prawa do wynagrodzenia. *Sumę* u. budynków oblicza się podług miejscowych cen materjałów i robocizny z potrąceniem amortyzacji. Specjalne warunki istnieją dla fabryk i przedsiębiorstw przemysłowych. Dla szkód *pośrednich* powstałych przez utratę dochodu w czasie między pożarem a odbudową zgorzałego przedmiotu, istnieje od niedawna t. zw. u. *chomage*'u, t. j. dosłownie czasu bezrobocia. Premję oblicza się według gatunku ryzyk stosownie do miejscowości, rodzaju budowy i stopnia niebezpieczeństwa.

Dlatego też budynki dzieli się na pięć klas i dwa stopnie niebezpieczeństwa.

Oprócz całego szeregu krajowych Tow. prywatnych, działających w *Polsce* w zakresie ubezpieczeń od ognia, oraz kilku zagranicznych, istnieją dwa *zakłady publiczne ubezpieczeń od ognia*, połączone z przymusem i monopolem: Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych (Centrala w Warszawie), utworzony na mocy art. 15 rozp. Prez. Rzplitej z d. 27 maja 1927 (Dz. U. R. P. Nr. 46, poz. 410) i Zakład Ubezp. Wzaj. m. st. Warszawy. Działalność P. Z. U. W. rozciąga się na wszystkie województwa, z wyj. Poznańskiego i Pomorskiego. W Poznańskiem działa: Krajowe Ubezpieczenie Ogniowe, na Pomorzu: Pomorskie Stowarz. Ubezpieczeń w Toruniu, oba zakłady publiczne, które jednak nie posiadają prawa przymusu, ani monopolu.

U. *od gradobicia* ma na celu wynagrodzenie strat, zrządzonych na ziemiopłodach przez opad gradowy i uderzenie. Do ubezpieczenia przyjmuje się wszelkie rodzaje ziemiopłodów rosnących w polu. Wszystkie towarzystwa ograniczają zakres odszkodowania w dwóch kierunkach: 1. zastrzegając sobie pewne minimum, powyżej którego dopiero udzielają odszkodowania (6 do 12%), 2. potrącając z sumy odszkodowania 5 do 10% na pokrycie kosztów oszacowania szkody. Koniec odpowiedzialności Tow. oznacza się zależnie od rodzaju zboża. Premja oblicza się na zasadzie miejscowego stopnia niebezpieczeństwa i zależnie od rodzaju ziemiopłodów. Miejscowości nawiedzane gradami wykazuje statystyka. Ziemiopłody dzielą się na sześć klas, w miarę wrażliwości ich na uderzenia gradowe.

U. *od kradzieży i włamania* wynagradza straty dokonane przez przywłaszczenie własności ubezpieczającego, połączone z nienaturalnem wkroczeniem do wnętrza lokalności, w której się znajdują ubezpieczone przedmioty. Kradzieży dokonanej przez domowników lub członków rodziny poszkodowanego nie wynagradza się. U. od kr. dzieli się na trzy działy: ruchomości domowych, towarów w sklepach i składach, wreszcie banków i instytucyj finansowych. Na obliczenie premji wpływa cały szereg czynników, jak: rodzaj u., strefa, w której leży miejscowość, rodzaj i sposób zamknięcia, istnienie okiennic, oświetlenie lokalności przez noc i t. p. Dział kradzieżowy, mimo znacznego jego rozwoju, nie należy do zyskownych przedsiębiorstw ubezpieczeniowych.

U. *od wypadków* wynagradza szkody zrządzone na ciele, zdrowiu lub życiu człowieka przez nieszczęśliwy wypadek, który został dokonany bez woli poszkodowanego, z zewnątrz i niespodziewanie. Pojedyncze u. od wypadków rozciąga się na oznaczoną osobę i wymienione w umowie wypadki, zbiorowe u. na większą ilość osób i całego personelu danej firmy, fabryki, związku, uczniów itp.

U. *na życie* opiera się na umowie, mocą której tow. ub. obowiązuje się w pewnym zgóry wypadku, zależnym od życia lub śmierci jednej lub kilku osób wskazanych, wypłacić osobie lub osobom również wskazanym, pewien kapitał lub pewną rentę wzamian za opłatę, jednorazową lub ratalną, odpowiednich sum. U. na życie dzieli się na: u. *kapitałów* i u. *rent*. U. kapitału może być płatne albo po śmierci ubezpieczonej osoby, albo na wypadek dożycia, albo też stanowi u. mieszane czyli skrócone. Płatność ubezpieczonej renty może nastąpić albo natychmiast (i to dożywotnio), albo od pewnego terminu; istnieje też u. renty dwustronnej na wzajemne przeżycie. Ubezpieczający musi się poddać badaniu lekarskiemu, a premję oblicza się zależnie do wieku i stanu zdrowia. Nowsze czasy wprowadziły u. n. ż. bez badania lekarskiego, na podstawie wyników badań statystycznych. Obliczenie premji opiera się na rachunku prawdopodobieństwa i na zasadach tablic śmiertelności. Wprowadzenie jednakowej opłaty na cały czas trwania u. wymagało utworzenie t. zw. *rezerwy premji*, powstałej z nadwyżki premji opłacanej w pierwszych latach ponad stałą, przeciętną.

Reasekuracja, koasekuracja i retrocesja. Na podstawie statystyki oraz oceny prawdopodobieństwa, rozdziela się ryzyka na grupy i dla tych grup tworzy się taryfy w ten sposób, aby zebrane w nich premje mogły pokryć przypuszczalne zapotrzebowanie świadczeń. U. przypuszczalnej straty w jakiejś innej instytucji asekuracyjnej nazywa się *reasekuracją*. W razie pozyskania bardzo wielkich ubezpieczeń, gdy tow. ubezp. liczyć się musi z możliwością straty przekraczającej jego zasoby, stosuje się *koasekuracje* czyli wspólne u. jednego ryzyka przez kilka towarzystw. Każde z tow. reasekuracyjnych może w tych wypadkach zkolei przekazać pewne nadwyżki niepożądanych dla siebie ryzyk znowu innym instytucjom ubezp. (*retrocesja*).

U. *od odpowiedzialności prawnej* dostarcza ubezpieczonemu: 1. funduszów na pokrycie zobowiązań, z tytułu prawem przewidzianych lub z dobrowolnej umowy wynikających odszkodowań za straty na życiu, zdrowiu lub mieniu osób trzecich, jakoteż 2. obrony ubezpieczonego wobec możliwych roszczeń bezprawnych tychże osób. W tem u. rozróżnia się trzy grupy: 1) za uszkodzenie cielesne wskutek wypadku lub narażenia kogoś na chorobę, 2) za uszkodzenie dóbr materjalnych martwych oraz żywych, uważanych za dobra materjalne, a więc zwierząt, 3) za złe spełnienie obowiązków służbowych lub zawodowych.

U. *transportowe* dzielą się na *morskie i lądowe*, a celem ich jest wynagrodzenie straty zrządzonej na przedmiotach przewożonych, jakoteż na środkach przewozowych (np. okrętach) przez niepomyślny wypadek w okresie tego przewozu. Wypadek może być wynikiem zdarzeń naturalnych lub mogą go wywołać ludzie. U. morskie ubezpiecza albo statek (t. zw. „*casco*"), albo dobra przewozowe (t. zw. „*kargo*"). *Gałąź* u. transportowych stanowi u. *samochodów*, i to albo jako t. zw. *auto-casco*, t. j. od szkód wyrządzanych na samych wozach, albo w kombinacji z u. od odpowiedzialności właściciela samochodu i kierowcy oraz od nieszczęśliwych wypadków w czasie podróży tychże lub także innych osób jadących samochodem.

Inne rodzaje u.: u. szyb, u. od szkód wodnych, u. od szkód zrządzonych przez burze, od szkód maszynowych, u. kaucyjne i od sprzeniewierzenia, u. od straty na kursie przy wylosowaniu papierów wartościowych, u. od następstw strajków, od następstw bojkotu i w. i.

Ubezwłasnowolnienie, odebranie lub ograniczenie zdolności do działania prawnego na mocy uchwały sądowej. *Pełne* u. pozbawia ubezwłasnowolnionego zdolności prawnej do zawarcia jakiejkolwiek czynności prawnej drogą własnego działania; *częściowe* u. czyni ubezwłasnowolnionego podobnym, pod względem prawnym, do małoletniego. Uznanie za ubezwłasnowolnionego poprzedzone jest postępowaniem sądowem, w którem znawcy orzekają o stanie umysłowym osoby mającej być ubezwłasnowolnioną. Ubezwłasnowolniony otrzymuje kuratora.

Ubi bene, ibi patria (łac.), „gdzie dobrze, tam ojczyzna", cyt. z Cycerona („Tusc." 5, 37) i Arystofanesa („Plutos" 1151).

Ubikwisty, p. Kosmopolityczne rośliny.

Ubiorek, roślina, ob. Iberis.

Ubiory, ob. art. i 2 tabl. Kostjum. O u. *polskich*, ob. t. 13, Stroje. — Por. też Moda.

Ubiór wojska, ob. Mundur.

Ubiquitas (nowołac.), wszechobecność, jeden z przymiotów Boga. Luteranie w przeciwieństwie do reformowanych odnosili tę własność także do Ciała Chrystusa.

Ubjowie, lud germański, za czasów Cezara na prawym brzegu Renu, stanęli po stronie Rzymian; za Augusta przesiedlili się na lewy brzeg Renu i założyli pod Ara Ubiorum (ołtarz na cześć Augusta) osadę, z której powstała Kolonja; później pomieszali się z Frankami. Ob. Galja.

Uborć, prawoboczny dopływ Prypeci na Ukrainie, długi 267 km. Wypływa na wsch. od Zwiahla, płynie ku płn.-wsch., od Olewska jest spławna, uchodzi pod Petrykowem.

Ubóstwa świadectwo, urzędowe stwierdzenie niezamożności wystawiane przez władze państwowe, zazwyczaj łącznie z władzami duchownemi, celem uzyskania prawa ubogich w procesie, ulg, stypendjów i t. d.

Ubychowie, szczep Abchazów (ob. Abchazja), przywędrował do Turcji po r. 1860. Trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła i handlem, są mahometanami.

u. c., przy podawaniu chronologji = „urbis conditae" lub „urbe condita" (łac.), od wybudowania miasta (Rzymu); w *muzyce* = una corda (ob. Corda).

Ucayali, rzeka źródłowa Amazonki, długa 1960 km, żeglowna 1200 km. Powstaje we Wsch. Kordyljerach Peruwjańskich z połączenia rz. Combopata i Huilcamayo, które tworzą *Urubambę*. Po przyjęciu Paucartambo zwie się *Quillabamba*, przyjmuje Tambo i po wyjściu z gór łączy się pod Nautą z Marañonem tworząc Amazonkę.

Uccello Paolo (właśc. *Paolo di Dono*), malarz i złotnik włoski, (ok. 1396—1475), pracował jako pomocnik Ghibertiego przy pierwszych drzwiach Baptysterjum we Florencji, studjował później u Manettiego geometrję, co wzmogło jego głębokie zainteresowanie się perspektywą (ob.). Główne dzieła: freski z życia Noego (Florencja, ok. 1446—1448), portret konny J. Hawkwooda (Florencja), różne portrety i ciekawe perspektywicznie bitwy (w muzeach we Florencji, Paryżu i Londynie).

Uccle (flam. *Ukkel*), gmina w prow. Brabancji (Belgja), na płd. od Brukseli z 41.150 mieszk.

Ucha choroby, dzielą się na ch. u. zewnętrznego, środkowego i wewnętrznego (ob. Ucho). Od właściwych chorób trzeba odróżnić pewne nieprawidłowości, t. j. *zboczenia rozwojowe*, n. p. brak małżowiny usznej, zamknięcie przewodu zewn. lub błony bębenkowej. — 1. Do *ch. u. zewnętrznego* należy zaliczyć przedewszystkiem *wypryski skórne* małżowiny i zewnętrznego przewodu; występują one albo samodzielnie, lub na skutek podrażnienia skóry przez wyciek ropny, zdarzający się przy zapaleniu u. środkowego. Bardzo często zdarza się *czyraczność* (furunculosis) przewodu zewnętrznego, przy której, wskutek obrzęku, zamknąć się może przewód zewnętrzny. Często powodem przytępienia słuchu jest nagromadzenie się w przewodzie zewn. *woskowiny*, co można usunąć przez ostrożne wypłukanie ciepłą wodą. Dzieci czasem wsadzają sobie do u. różne przedmioty, jak: kamyczki, groch, korale i t. d., które to ciało obce powinien wyjąć jedynie lekarz, by nie narażać dziecka na poważne uszkodzenia. Występują też na małżowinie zmiany gruźlicze, kiłowe i nowotworowe. U atletów i bokserów powstaje czasem, wskutek urazu, w małżowinie *krwiak u.* (othaematoma). *Zwężenia* przewodu zewn. u. są wrodzone, albo powstają na skutek stanów zapalnych. — 2. *Ch. u. środkowego*. *Schorzenia błony bębenkowej* powstają najczęściej w związku z ostrem lub przewlekłem zapaleniem u. środkowego. *Zranienia błony bęb.* spowodowane bywają przez wprowadzenie ciał obcych do przewodu zewnętrznego ucha, przez uderzenie (wzmożone ciśnienie powietrza), przy złamaniu podstawy czaszki, upadek i t. d.; powstają przytem przedziurawienia błony bęb., co pociągnąć może za sobą upośledzenie słuchu. Skoro się podejrzewa, że błona bęb. pękła, nie wolno ucha przepłukiwać, a to, aby uniknąć zakażenia z zewnątrz, natomiast można u. zatkać sterylizowaną watą i zawezwać pomocy lekarza. *Zapalenia u. środkowego* oraz jego *ropienia* są ostre albo przewlekłe; nie zawsze pociągają za sobą przebicie błony bębenkowej. Wskutek zapalenia może przyjść do zbliznowaceń i zrostów w jamie bębenkowej i między kosteczkami słuchowemi, co pociąga za sobą przytępienie słuchu. Zap. u. środk. prawie zawsze towarzyszy *zapalenie trąbki Eustachego*, gdyż najczęściej dostają się przez nią bakterje, wywołujące zapalenie, do ucha środkowego z jamy nosogardłowej. Przy zap. tr. Eustachego stosuje się jej przedmuchiwania. *Ropne zapalenia u. środk.* wywołują silne bóle i wysoką go-

rączkę. Wytwarzająca się przy nich ropa, albo samoistnie przebija błonę bęb., albo też lekarz wykonuje przekłucie błony bębenkowej (paracentesis). Zap. u. środk. może powstać po przeziębieniu, przemoczeniu i po wszystkich chorobach zakaźnych. Początkowe leczenie polega na gorących okładach, które zmniejszają bóle. Zap. u. środk. towarzyszy zwykle zapalenie wyrostka sutkowego, a jeżeli przychodzi tu do ropienia, trzeba go operacyjnie otworzyć (antrotomja). Ostre zap. u. środk. może przejść w przewlekłe; przez otwór w jamie bębenkowej, powstały po jej przebiciu przez ropę, wydzielać się może przez bardzo długi okres czasu wydzielina ropna (wyciek), bez groźnych objawów. Jeżeli natomiast ropienie przechodzi na ucho wewnętrzne konieczny się stać może radykalny zabieg. Jako powikłanie zap. u. środk. może wystąpić zapalenie ucha wewnętrznego, przedewszystkiem zaś kanałów półkolistych, przyczem występuje zawrót głowy, wymioty i silne bóle (labyrinthitis, zapalenie błędnika). Stąd może ropienie przenieść się przez kość lub drogą naczyń limfatycznych i wywołać zapalenie opon mózgowych i ropień mózgu (wymagana natychmiastowa interwencja chirurga). Niebezpiecznem powikłaniem jest też zakrzep zatoki żylnej (sinusthrombosis), skąd bakterje ropne mogą być drogą krwi zawleczone do wszystkich narządów ciała (pyaemia, ropnica) i mogą tam wytworzyć ropnie przerzutowe czyli t. zw. metastatyczne. — 3. Choroby ucha wewnętrznego mogą dotyczyć narządu statycznego (ob. Ucho) albo nerwu słuchowego w ślimaku i występują zwykle jako powikłania zapaleń u. środkowego. Jako objawy występują między innemi zawroty i bóle głowy, wymioty, chwiejny chód, oraz szmery w uszach. — Głuchoniemota jest wrodzona lub nabyta we wczesnych latach dziecięcych, na skutek chorób u. środkowego i wewnętrznego. Otoskleroza jest to choroba kosteczek słuchowych; występuje dziedzicznie, pogarsza się u kobiet po porodach i charakteryzuje się powoli wzmagającem się przytępieniem słuchu. — Do badania ucha zewnętrznego i błony bębenkowej służą wzierniki uszne o różnym przekroju. Lekarz przy pomocy lustra wklęsłego, umieszczonego na jego czole, skierowuje promienie odbite od lustra do przewodu zewnętrznego i w ten sposób go oświetla. Dział medycyny zajmujący się ch. u. zwie się otjatrją.

Uchańsciana, pięciotomowe wydawnictwo dokumentów dotyczących życia i działalności arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakóba Uchańskiego. Wydawcą był Teodor Wierzbowski (Warszawa 1884 i nn.).

Uchański Jakób, arcybiskup gniezn., (1502—1581), zdolny prawnik, zaufany król. Bony, początkowo sekretarz król., 1538 kanonik krak., 1550 biskup chełmski, kilka lat nie był potwierdzony przez stolicę apost. wskutek podejrzeń, że sprzyja reformacji, podobnie jak po mianowaniu go przez króla biskupem kujawskim 1557. Był on istotnie zwolennikiem reformy kośc. 1562 arcybiskup gnieźnieński, myślał wtedy o utworzeniu kościoła narodowego pol., nie pragnąc jednakże zrywać z papiestwem. Po śmierci Zygmunta Aug. odegrał olbrzymią rolę jako interrex. Zwolennik Austrji, w czasie 2. bezkrólewia nominował królem cesarza Maksymiljana.

Uchard Mario, pisarz franc., (1824—1893), autor dramatu „La Fiammina" (1857) i b. poczytnych powieści, np. „Le mariage de Gertrude" (1862), „Mon oncle Barbassou" (1876) i i.

Uchatki (Otariidae), rodzina fok, odznaczająca się uszami zewnętrznemi, dobrze rozwiniętem uzębieniem. Żyją stadami na pełnem morzu i wędrują. Samce większe, staczają na lądzie walki o samice, które tworzą stada po 10—40. Samica rodzi jedno małe. Objęte są ochroną. Nie występują na płn. Atlantyku. U. kotik (Arctocephalus ursinus L.), do 3 m dł. ze szpiczastą głową i wydłużonemi odnóżami, o ciemno bronzowem futrze, żyje na brzegach Patagonji i Afryki, wysp Falklandzkich, Nowej Szkocji i na morzu Beringa. U. grzywiasta (Otaria byronia Blainv.) żyje na płd. cyplu Ameryki płd. (ob. tabl. XXVIII., t. 12), U. stellera (Eumetopias jubatus Schreb.) do 5 m dł., żyje na wybrzeżach Azji i Ameryki. U. kalifornijska (E. californianus Less.) na brzegach Kalifornji, hodowana często po ogrodach zool.

Ucho (łac. auris), narząd słuchu zwierząt kręgowych i człowieka (Por. Słuch; Słuchu narząd). [Do tego tabl. poza tekstem]. U człowieka właściwe u. leży w jamie kości skalistej, w błędniku kostnym (labyrinthus), który wypełniony jest cieczą błędnikową zewnętrzną (perilympha). W ścianie błędnika kostnego znajduje się otwór t. zw. okienko owalne, które zamknięte jest przez błonę od strony jamy bębenkowej. Między błoną bębenkową a okienkiem owalnem znajdują się w jamie bębenkowej kosteczki słuchowe. U ssaków i człowieka występuje małżowina uszna, fałd skóry rozpostarty na chrząstce, w której otworze zaczyna się przewód słuchowy zewnętrzny (Meatus auditorius externus). — Rozróżnia się u człowieka i u ssaków 3 części u.: 1. u. zewnętrzne z małżowiną uszną i przewodem słuchowym zewnętrznym, 2. u. środkowe, z błoną bębenkową, jamą bębenkową, kosteczkami słuchowemi i trąbką Eustachego, 3. u. wewnętrzne albo błędnik. Małżowina uszna zawdzięcza swój kształt zawartej w niej chrząstce; rozróżniamy na niej wzgórki i fałdy: obrąbek u. (helix), grobelkę uszną (anthelix), skrawek u. (tragus) oraz przeciwskrawek (antitragus); ku dołowi przedłuża się małżowina we fałd skóry, nie zawierający chrząstki, t. zw. płatek u. Do małżowiny usznej przyczepione są mięśnie (u człowieka szczątkowe), przy pomocy których wiele ssaków potrafi małżowiną poruszać. Przewód u. zewnętrzny wyściela skóra, w której znajdują się, podobne do gruczołów potnych, gruczoły woskowinowe (glandulae ceruminosae), wydzielające woskowinę uszną (cerumen), masę żółtawą, lepką, zawierającą barwik, tłuszcz oraz nabłonki tłuszczowe. Na granicy między u. zewnętrznem

a środkowem leży cienka, okrągła, elastyczna błona bębenkowa, lejkowato ku wnętrzu u. wyciągnięta, gdyż do punktu jej środkowego, przyczepiona jest pierwsza kosteczka słuchowa, t. zw. młoteczek. Jama bębenkowa (cavum tympani) wyścielona jest delikatną błoną śluzową i wypełniona powietrzem. Jej ściana zewnętrzna graniczy z błędnikiem kostnym i tu znajduje się, już wyżej wspomniane, okienko owalne (fenestra ovalis), a pod niem, również błoną zamknięte, okienko okrągłe (f. rotunda, f. cochleae), które prowadzi do ślimaka. Kosteczki słuchowe (ossicula auditoria) są trzy, a m. młoteczek (malleus), kowadełko (incus) oraz strzemiączko (stapes). Kosteczki te przenoszą drgania błony bębenkowej, wywołane przez fale głosowe, na błędnik; są ze sobą połączone więzadłami, a istnieją też drobniutkie mięśnie, które je poruszają. Przez jamę bębenkową, pomiędzy młoteczkiem a kowadełkiem przebiega (do jamy ustnej) nerw, właściwie nie należący do u., t. zw. struna bębenkowa (chorda tympani).

W u. wewnętrznem, czyli błędniku znajdują się zakończenia VIII. nerwu mózgowego, t. j. słuchowego (nervus acusticus) z przynależnemi do niego komórkami zmysłowemi. Błędnik składa się z przedsionka, kanałów półkolistych i ślimaka. Przedsionek kostny jest małą jamką, w której leży woreczek (sacculus) i łagiewka czyli mieszek (utriculus). Kanały półkoliste są na początku swego przebiegu rozszerzone i tworzą bańkę (ampulla). Ślimak jest to kanał spiralny, który przez blaszkę wężownicowatą (lamina spiralis), składającą się z części kostnej i błoniastej, podzielony jest na dwie części. Z tych górna, węższa, to schody przedsionka (scala vestibuli), gdyż zaczyna się w przedsionku, dolna zaś, to schody bębenka (scala tympani), gdyż kończy się na okienku okrągłem jamy bębenkowej. Na szczycie ślimaka t. zw. osklepku (cupula cochleae) łączą się te oba kanały otworem, t. zw. lejkiem (infundibulum cochleae), w ten sposób, że wypełniający je płyn może się przedostawać z jednego kanału do drugiego. Ślimak błoniasty, t. j. kanał ślimaka (canalis cochlearis) zajmuje tylko 1/3 część schodów przedsionka na ich ścianie obwodowej, jest w przekroju prawie trójkątny, a oddziela go od schodów przedsionka błona Reissnera (przedsionkowa, membrana vestibularis). Najważniejszą częścią dla słuchu, jest organ Cortiego, który leży na błoniastej części blaszki wężownicowatej, na t. zw. błonie podstawowej (membrana basilaris) i składa się przeważnie z komórek zmysłowych oraz z łuków Cortiego. Obok tych łuków znajdują się uszeregowane komórki słuchowe, mające wypustki t. zw. włoski słuchowe. W części kostnej ślimaka przebiegają włókna nerwu ślimakowego (nervus cochlearis) i przez blaszkę wężownicowatą dochodzą do komórek zmysłowych organu Cortiego. Ten nerw jest jednem z odgałęzień VIII. nerwu mózgowego, t. j. słuchowego; drugie odgałęzienie to nerw przedsionkowy (nervus vestibularis), zaopatrujący swemi rozgałęzieniami woreczek i mieszek przedsionka, oraz bańki kanałów półkolistych. Znajdujące się tutaj komórki zmysłowe tworzą plamkę i grzebienie słuchowe (macula et crista acustica [statica]) i nie wystają do światła woreczka i mieszka, lecz zanurzone są w galaretowatej masie, która zawiera większe i mniejsze złogi wapniowe, t. zw. kamyczki słuchowe (otolity). Te części u. wewnętrznego są przedewszystkiem narządami zmysłu statycznego i odpowiadają statocystom zwierząt bezkręgowych. (Por. Równowagi narządy, Równowagi zmysł). — Ob. też Ucha choroby.

Uchtland, kraina w Szwajcarji, między Saane Aarą ze stolicą Fryburg (Freiburg).

Uchwyty przy obrabiarkach są to przyrządy do przytrzymywania obrabianego przedmiotu lub obrabiającego narzędzia. Największe rozpowszechnienie znajdują samocentrujące u. szczękowe w tokarniach i wiertarkach. U. umocowane są zwykle śrubowo na obracającem się wrzecionie obrabiarki.

Ucios, w technice przycięcie dwóch powierzchni, celem złożenia pod pewnym, dowolnym kątem, t. zw. kątem uciosu.

Ücker (Ucker, Wkra), rzeka w Brandenburgji i na Pomorzu pruskiem, długa 103 km, uchodzi poniżej Ückermünde do zalewu Szczecińskiego.

Uckermark, płn. część Brandenburgji, przecięta rz. Ücker z głównem miastem Prenzlau. U. była we wczesnem średniowieczu zamieszkała przez słowiańskich Ukranów (Wkranów), od 1250 należy do Brandenburgji.

Uczep, roślina, ob. Bidens.

Uczucie, fakt psychiczny, przy którym przeżywamy przykrość lub przyjemność w związku z wyobrażeniami spostrzegawczemi. W każdym stanie uczuciowym o budowie najbardziej zawiłej zawsze można wyróżnić ów najprostszy składnik przyjemności lub przykrości. Według teorji uczuć W. Jamesa i C. Langego istnieje najściślejszy związek przyczynowy pomiędzy objawem fizjologicznym a u., przyczem zmiany fizjologiczne powodują odpowiednie przeżycia uczuciowe, a nie odwrotnie. Według tej teorji dzieciak nie dlatego płacze, że jest smutny, lecz jest smutny dlatego, że płacze. Zasadniczo z życiowego punktu widzenia u. dzielą się na stany autopatyczne, które można przeżyć bez względu na stosunki z innemi osobami (np. u. estetyczne, intelektualne, strach), oraz heteropatyczne, w których odnosimy się do innych istot żywych dodatnio lub ujemnie (np. u. wobec wrogów, przyjaciół). W każdem u. odróżniamy jego jakość i intensywność. Nadto dzielimy u. na bogate i ubogie, głębokie i powierzchowne, szczere i nieszczere.

Uda, rzeka w kraju Dalekiego Wschodu, długa 535 km. Wypływa z gór Jabłonowych do zatoki Udskiej na morzu Ochockiem.

Udajpur (Mewar, Oudeypore), państwo lennicze w Radżputanie (Indje ang.) z 33.039 km² i 1,406.990 mieszk. Stolica na wsch. od jez. Piczola ma 34.789 mieszk. i pałac Maharany (króla) U.

Udall Nicholas, poeta ang., (1505—1556), autor pierwszej komedji ang., rubasznej ale bardzo żywej: „Ralph Roister Doister" (ok. 1553).

Udar cieplny (rażenie z gorąca), schorzenie, powstałe w ciągu kilku godzin, wskutek niestosunku pomiędzy wytwarzaniem się a utratą ciepła w ustroju, a polegające na porażeniu mięśnia sercowego i mięśni oddechowych oraz zaburzenia centrów nerwowych i przemiany materji. Zwykle nadmiar wytwarzanego w nim ciepła wyrównuje organizm przez promieniowanie i pocenie się. Jeżeli ta utrata ciepła, wskutek np. uciążliwego marszu lub pracy fizycznej, przy wysokiej temperaturze otoczenia wzgl. atmosferycznej, jest utrudniona lub udaremniona, występuje u. c. (robotnicy polni, żołnierze, palacze okrętowi). Usposabiają do u. c. wycieńczenie, nieodpowiednie ubranie i nieodpowiednie warunki pracy. Najlżejszą formą u. jest osłabienie, względnie omdlenie; cięższe postaci objawiają się apatją, zawrotem głowy, słabem tętnem, twarz jest blada, skóra sucha, mięśnie drgają, czasem występuje nieprzytomność i gorączka oraz śmierć. Niekiedy występuje podniecenie, a nawet szał. Leczenie: Chorego należy umieścić w chłodnem, przewiewnem miejscu, zdjąć ubranie, podawać środki nasercowe, czasem konieczne sztuczne oddychanie i upust krwi. Por. Słoneczny udar. — U. c. zdarza się też u koni, bydła rogatego i tucznych świń.

Udar mózgu (łac. apoplexia cerebri), zespół objawów, występujący nagle, wskutek zaburzeń krążenia krwi w mózgu, przyczem powstaje brak pewnych czynności mózgu. Najczęściej powstaje u. wskutek krwotoku do mózgu, w innych przypadkach przez zawał (ob. Embolja), rzadziej przez powstanie skrzepu (ob.). Najczęściej pękają naczynia w capsula interna (ob. Mózg), w której przebiegają włókna nerwowe, zaopatrujące mięśnie, poruszane naszą wolą. Usposabia do u. podwyższone ciśnienie krwi (parcie krwi), które jest też jednym z objawów miażdżycy (sclerosis) naczyń krwionośnych. Najczęściej zdarza się u. u ludzi starych, częściej u mężczyzn, niż u kobiet; u ludzi młodych przy schorzeniach naczyń, często na tle kiły. Krwotoki i wynaczynienia mogą być małe, punktowate, albo tworzą większe krwawo-podbarwione ognisko w mózgu. Jeżeli nie następuje podczas udaru śmierć, wówczas krew, która wydostała się podczas krwotoku z naczyń, ulega wessaniu, w miejscu zaś krwotoku powstaje żółto-bronzowa blizna. — U. występuje niespodziewanie lub poprzedzają go: ból głowy, uderzenie krwi do głowy, zawrót głowy. W chwili u. chorzy albo tracą przytomność i padają nagle — oddech staje się utrudniony, twarz czerwona lub sinawa, kąt ust przeciągnięty w jedną stronę, źrenice rozszerzone — albo (rzadziej i przy małych krwotokach) odczuwają zawrót głowy, ciemno im przed oczyma, odczuwają ściskanie w klatce piersiowej, połączone z lękiem, mowa jest bełkocąca. Po u. bywa chory zwykle połowicze porażony (hemiplegja), co jednakże może ustąpić. Jeżeli wylew krwawy zniszczył dane centrum w mózgu, to, jakkolwiek chory może wyzdrowieć, jednak porażenie częściowe, np. jakiejś kończyny, może trwale pozostać. U. może się powtarzać w pewnych odstępach czasu. — Leczenie musi objąć lekarz. W przypadku u. należy chorego ułożyć z uniesioną lekko głową i przyłożyć zimny okład na głowę. Porażone mięśnie leczy się elektryzacją, masażem i t. d.

Udayana, 1. słynny król w podaniach staroindyjskich, prawdopodobnie postać historyczna. 2. Filozof indyjski w X. w. po Chr.

Uddevalla, miasto w prow. Göteborg och Bohus (Szwecja), na wsch. krańcu Byfjordu z 14.499 mieszk., muzeum, przemysłem tekstylnym i zapałczanym oraz portem.

Uden Lucas van, malarz i rytownik niderl., (1595—1672), od 1627 członek gildy św. Łukasza w Antwerpji, współpracownik Rubensa, malował krajobrazy o delikatnym kolorycie, znajdujące się w wielkich galerjach europejskich. Znanych jest ok. 30 subtelnych akwafort krajobrazowych U.

Uderzenie, spotkanie się ciała poruszającego się z ciałem innem nieruchomem lub poruszającem się. U. jest centralnem, jeżeli kierunek ruchu zgadza się z kierunkiem prostej, łączącej środki ciężkości obu ciał. Rozróżniamy u. sprężyste i niesprężyste. W u. niesprężystem ciała ulegają trwałemu odkształceniu, energja kinetyczna układu ulega zmniejszeniu, po u. ciała poruszają się wspólną prędkością równą ilorazowi z sumy pędów przed u. przez sumę mas obu ciał. Przy u. sprężystem centralnem następuje w przypadku, gdy masy ciał biorących w u. są równe, wymiana prędkości, ciało uderzające oddaje swój pęd ciału uderzonemu, np. kula bilardowa nieruchoma, uderzona centralnie, porusza się z prędkością kuli uderzającej, ta zaś zatrzymuje się.

Uderzenie w grze na instrumentach klawiszowych (fortepian, organy) zależy od siły, z jaką naciska się klawisz. W grze fortepianowej mówi się o miękkiem, ostrem, słabem i mocnem u. Modelowanie tonu fortepianowego polega na jakości u. Rodzaje u.: legato, staccato, portato.

Udine, stolica prowincji U. w płn.-wsch. Włoszech, nad kanałem Roia, przy kolei: Wenecja—Tarvis z 60.470 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (katedra romańska z XIII—XVIII. w.), muzeum w zamku z 1517, 2 bibljoteki oraz przemysł maszynowy i tekstylny.

Udine Giovanni da, malarz włoski, ob. Nanni.

Udińcy (ros. Udiny, Utijcy), jedno z plemion górali kaukaskich, zmieszane z Tatarami i Ormianami, zamieszkujące republikę Azerbejdżan (ok. 10.000 głów); chrześcijanie, bardzo zabobonni, zajmują się rolnictwem i pasterstwem.

Uditore, doradca prawny władz papieskich.

Udo, ob. Noga.

Udowa kość, ob. Noga.

Udržal František, polityk czeski, ur. 1866, od 1897 w austrj. radzie państwa, od 1898 w czeskim sejmie kraj., w rewolucyjnem zgromadzeniu narodowem (1918) i w pierwszym sejmie przewodniczący komisji wojskowej. Potem w gabinecie Benesza i w pierwszym i trzecim rządzie Švehli minister obrony krajowej, w 1929 premjer.

Uduszenie, śmierć gwałtowna, która może być wywołana przez: 1) zagardlenie, t. j. ucisk wywarty na szyjne narządy oddechowe zapomocą pętli lub ręki ludzkiej. Jeżeli siłą zaciskającą pętlę jest ciężar ciała, jest to powieszenie, jeżeli ręka ludzka zaciska pętlę, zadzierzgnięcie, jeżeli zaś ręka wprost uciska szyję, zadławienie. 2) przez zatkanie otworów i dróg oddechowych; 3) utonięcie; 4) przez unieruchomienie klatki piersiowej. — Wskutek braku dopływu powietrza krew przesyca się kwasem węglowym i staje się ciemna, następuje porażenie naprzód oddychania, a dopiero po chwili i serca. — Przy ratowaniu należy usunąć przeszkody, uniemożliwiające oddychanie i robić sztuczne oddychanie.

Udziela Seweryn, etnograf polski, ur. w 1857, początkowo nauczyciel, od 1888 inspektor szkolny, zajmował się równocześnie etnografją. Od 1911 kustosz i jeden z głównych organizatorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Z prac ważniejsze: „Lud polski w pow. ropczyckim w Galicji" (1892), „Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji" (1901), „Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego po prawym brzegu Wisły" (1901), „Kilka słów o strojach, budowlach, sprzętach i naczyniach w Sądeczyźnie" (1905), „Krakowiacy" (1924), „Ludowe stroje krakowskie i ich krój" (1930).

Udżain (Ujjain), miasto w państwie Gwalior (Indje ang.) z 43.908 mieszk. Posiada świątynię hinduską Mahadeva, mocne mury i słynne obserwatorjum astron., od którego geografowie hinduscy liczą długość geogr. U. jedno z 7 świętych miast Indyj, było stolicą państwa Avanti.

Udżda (Oudjda), miasto we franc. Marokku, wpobliżu granicy Algeru, przy kolei: Tunis—Casablanca z 19.976 mieszk. i handlem.

Udżidżi, kraina w Tanganice (Afryka), zamieszkała przez szczep Wadżidżi. Miasto U. nad jez. Tanganika ma 25.000 mieszk.

Uea (Uvea, Wallis), franc. archipelag na Pacyfiku, na zach. od wysp Samoa, składa się z wulkanicznej wyspy U. i 12 wysepek koralowych, razem 96 km² i 4.250 mieszk.

Uebersberger Hans, historyk niem., ur. 1877, od 1910 prof. uniwers. w Wiedniu, jeden z najznakomitszych historyków dzis. Austrji. Napisał bardzo cenną dla historji polskiej książkę: „Österreich und Russland seit dem Ende des XV. Jh." (1906), a nadto: „Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten" (1913) i in. Jest współwydawcą pomnikowego wydawnictwa do genezy wojny światowej: „Österreichische Vorkriegsakten" (1929, 9 t.).

Ueberweg Friedrich, filozof niem., (1826—1871), prof. w Królewcu; wyszedł od empiryzmu, następnie zwrócił się do idealnego realizmu. Znana i ceniona jest jego historja filozofji: „Grundriss der Geschichte der Philosophie" (3 t., 1863—66, 5. wyd. 1928).

Ued Igharghar, kotlina na zach. Saharze, między wsch. Atlasem, Tademait i Hamâda el Homra, wypełniona na płn. przez szotty (Melghir, el-Garsa i el-Djerid), a na płd. przez Erg. Dzięki studniom artezyjskim rozwinęła się w U. hodowla palm daktylowych.

Uelle, ob. Ubangi.

Uelzen, miasto okręg. w Hannowerze (Niemcy), nad rz. Ilmenau, wśród pustaci Lüneburskich, przy kolei: Hannower—Hamburg z 11.809 mieszk. i przemysłem.

Uerdingen, miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Krefeld—Duisburg, połączone tramwajami z Krefeld, Mörs i Düsseldorfem. W 1929 zostało miasto złączone częściowo z Krefeldem. U. posiada 14.117 mieszk., znaczny przemysł i port na Renie.

Ufa, stolica republ. Baszkirów (Z. S. S. R.), przy ujściu rzeki U. do Białej i kolei: Syzrań—Czelabińsk z 96.423 mieszk., 2 muzeami i znacznym przemysłem. Miasto założone w 1547, było do 1922 stolicą gubernji.

Uffenbach Philipp, malarz i rytownik niem., (1566—1639), twórca obrazów: „Niewiasty opłakujące Chrystusa", „Wniebowstąpienie" i „Pokłon trzech króli" (wszystkie we Frankfurcie n. M.) i i.

Uffizi (Palazzo degli Uffizi), pałac we Florencji (ob.).

Ugadugu, stolica Górnej Wolty (Franc. Afryka Zach.) z 19.332 mieszk.

Ugaja, kraina nad jez. Wiktorji (Afryka), część Kawirondu, z wielką wyspą Ugingo na jez. Wiktorji.

Ugalency, pokrewne Tlinkitom plemię Eskimosów z nad ujścia rz. Miedzianej (Alaska).

Uganda, protektorat ang. w Afryce Równikowej, między belg. Kongo, Tanganiką, Kenją i ang.-egipskim Sudanem, obejmuje krainy: U., Unjoro, Usoga, Ankole i Toro z 285.700 km² (w tem 44.876 km² wód) 13,157.108 mieszk. (1.874 Europejczyków). Kraj jest wyżyną (1.200—1.300 m), pokrytą stepem, dosyć urodzajną i obfitującą w opady (1.000—1.500 mm rocznie), z gorącym klimatem (20—22° średnia roczna temperatura). Ludność składająca się z murzynów Bantu, Massajów, Nilotów i Pigmejów (nad Semliki), trudni się rolnictwem i chowem bydła. Panującym szczepem są hamiccy Wahumowie. Uprawia się głównie bawełnę, kawę, gumę i kakao. Kolei ma kraj 284 km. Główną arterją komunikacyjną jest kolej U. (od Mombassy do Port Florence na jez. Wiktorji, 995 km), mająca połączenie z koleją Busoga. Na czele kraju stoi gubernator z radą wykonawczą i prawodawczą, stolicą jest Entebbe.

Arabowie opanowali U. pod królem Sunną II (1836—60). Król Mwanga poddał się w 1892 (wzgl. 1894) Anglji.

Ugięcie światła, ob. Dyfrakcja, Dyfrakcyjna siatka.

Ugingo, ob. Ugaja.

Uglicz, miasto okręg. w Iwanowskiem zagłębiu przemysłowem, nad rz. Wolgą z 8.026 mieszk. i szeregiem zabytkowych budowli (zamek z XVI. w.) i przemysłem. Ok. 1300 był U. stolicą księstwa.

Ugljan (włos. Uljano), wyspa na wybrzeżu dalmatyńskiem (Jugosławja) z 52 km² i ok. 6.000 mieszk. Letnisko.

Ugoda, umowa, przez którą strony wobec sądu lub pozasądownie kończą spór lub usuwają wątpliwości, wynikające z danego stosunku drogą wzajemnych ustępstw. U. sądowa stanowi tytuł egzekucyjny.

Ugoda przymusowa, u. zawarta w postępowaniu konkursowem pomiędzy dłużnikiem, a wierzycielami nieuprzywilejowanymi. U. ta wiąże także i wierzycieli uprzywilejowanych, jeżeli dłużnik konkursowy zapłaci lub zabezpieczy ich wierzytelności.

Ugolino, ob. Gherardesca.

Ugorowanie, ob. Ugór.

Ugór, przestrzeń chwilowo wyjęta z pod uprawy roślin celem poprawienia struktury fizycznej i własności chemiczno-pokarmowych gleby (ob. Roli uprawa). Czynniki atmosferyczne i drobnoustroje wzmagające swe działanie w okresie ugorowania sprzyjają wytwarzaniu się t. zw. struktury gruzełkowej oraz przemianie zapasu pokarmowego gleby na rozpuszczalne, a więc bezpośrednio przyswajalne dla roślin, związki mineralne. Ze względu na czas trwania u. rozróżnia się ugorowanie całkowite lub częściowe (1/4—1 roku), ze względu zaś na sposób ugorowania rozróżnia się u. czarny (gleba pozostawiona po przeoraniu i zbronowaniu), u. nawożony (jak poprzednio po zadaniu obornika), u. zielony (w początku okresu ugorowania pozostawia się naturalną roślinność, lub obsiewa roślinami motylkowemi, wzbogacającemi glebę w związki azotowe). U. nie należy utożsamiać z odłogiem, t. j. przestrzenią, pozostawioną w warunkach gospodarczo ekstensywnych w stanie naturalnym, a więc nie wzmagającym, lecz obniżającym własności produkcyjne gleby.

Ugra, lewoboczny dopływ Oki w środk. Rosji, długi 408 km, uchodzi pod Kaługą.

Ugriumow Grigorij, malarz ros., (k. 1764—1825), prof. Akademji petersburskiej, malował sceny z historji Rosji, jak „Zdobycie Kazania" i in.

Ugro-Finnowie, grupa plemion mówiących językami ugro-fińskiemi (por. Język), zajmująca niegdyś obszary między Bałtykiem i Uralem, na których dziś jeszcze spotyka się rozsiane ich wysepki. Wskutek wpływów rozmaitych ludów, jak również różnych warunków bytu poszczególne plemiona U.-F. wykazują między sobą dość znaczne różnice etnograficzne i antropologiczne. Por. Finnowie, Węgrzy.

Uh, ob. Ung.

Uhde Fritz von, malarz niem., (1848—1911), kształcił się w Dreźnie i w Paryżu u Munkácsy'ego, którego wpływ widoczny jest w jego pierwszych obrazach, jak: „Koncert". Malował przedewszystkiem sceny z N. Testamentu, przeszczepione na grunt współczesnego życia niższych klas. Od r. 1900 przyswoił sobie, z korzyścią dla siebie, pewne cechy impresjonistyczne. Główne dzieła: „Pozwólcie dziatkom przyjść do mnie", „Ostatnia wieczerza", „Emaus", „Zwiastowanie pasterzom", „Wniebowstąpienie", „Złożenie do grobu", „Dziewczyna z psem", „Dziecinny pokój" i i.

Uhland Ludwig, poeta niem., (1786—1862), w pierwszym zbiorze „Gedichte" (1815) okazał

L. Uhland.

się znakomitym przedstawicielem młodszego romantyzmu, odznaczył się zwłaszcza głęboko poetycką ludowością, najwyżej stanął w balladach i romancach („Des Sängers Fluch", „Graf Eberhard der Rauschebart", „Bertran de Born"). Jego dramaty są słabsze. Zasłużył się też jako badacz dawnej literatury niemieckiej (wyd. zbior. „Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage", 1866—72, 8 t.), wydał ceniony zbiór „Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder" (1844, 2 t.). Krytyczne wyd. „Gedichte", 1898, 2 t. Monogr.: O. Jahn (1863), Fr. Notter (1863), K. Mayer (1867, 2 t.), Herm. Schneider (1920) i in.

Uhlenhuth Paul, bakterjolog niem., ur. 1870, prof. uniwersytetów niemieckich, wykrył biologiczną metodę wykazywania krwi ludzkiej, zapoczątkował leczenie arsenowe kiły, odkrył zarazek choroby Weila. Szereg prac.

Uhlig Viktor, niem.-austr. geolog i paleontolog, (1857—1911), od 1891 prof. w Pradze, od 1900 w Wiedniu, napisał m. in. „Bau und Bild der Karpathen" (1903), „Tektonik der Karpathen" (1907).

Uhnów, miasto w pow. Rawa Ruska (woj. lwowskie), nad rz. Sołokiją, przy kolei: Sokal—Rawa R., 21 km na płn.-wsch. od tego miasta z 3.575 mieszk. i handlem. Miastem jest U. od 1462.

Uhu (ang. Wuhu), miasto w prow. Nganhui (Chiny), 7 km od prawego brzegu Jangtsekiangu ze 129.000 mieszk. i handlem.

Uicilopochtli (Huicilopochtli), aztecki bóg słońca i wojny (ob. Aztekowie), któremu corocznie składano liczne ofiary z ludzi; największą z poświęconych mu świątyń była piramida w Tenochtitlan.

Uigurowie, prastary lud turecki Mongolji i Wsch. Turkiestanu, o wysokiej kulturze (własne pismo i literatura); państwo ich dosięgło największego rozwoju ok. XI. w. U. wyznawali buddaizm, wyparty w XV. w. przez islam. Potomkowie ich Jerlik, Kaszgarlik i Jetiszerlik (ok. 200.000 głów) wykazują przymieszkę krwi mongolskiej, chińskiej i tatarskiej.

Uintah Mountains, łańcuch górski w górach Skalistych, w stanie Utah, długi 300 km i pocięty kanjonami. Szczyt Mount Emmons ma 4.173 m.

Uintatherium, rodzaj zwierzęcia kopalnego, kopytnego, ob. tabl. Rekonstrukcja zwierząt kopalnych (2) w t. 14.

Uist (North i South El.), 2 wyspy w Hebrydach.

Uitenhage, miasto w Kraju Przylądkowym, przy kolei: Kap Elizabeth—Klipplaat z 14.786 mieszk. i przemysłem.

Uitlanders (holend. „cudzoziemcy"), dawna nazwa ang. imigrantów w Transwalu (ob.), którzy w przeciwieństwie do osiadłych tam Burów (Burghers) nie posiadali praw obywatelskich.

Uj, lewoboczny dopływ Tobołu na Uralu, długi 320 km.

Új (węgiers.), „nowy"; przeciw.: Ó, „stary".

Ujazd, wieś w pow. Opatów (woj. kieleckie), na płd. od Łysogór z ruinami wspaniałego zamku, zw. Krzyżtopór, zbudowanego przez Krzysztofa Ossolińskiego w 1631—44, zburzonego przez Szwedów w 1655, ostatecznie zaś w czasie konfederacji Barskiej w 1770.

Ujazdów (w średniowieczu Jazdowo), płd. dzielnica Warszawy z Łazienkami i Belwederem. W XIII—XVIII. w. istniał tu dwór książęcy (później królewski).

u. j. d. = utriusque juris doctor (łac.), doktór obojga praw (t. j. świeckiego i kanonicznego).

K. Ujejski.

Ujejski, 1. Kornel, pol. poeta romantyczny, (1823—1897), we Lwowie uległ wpływowi Leszka Borkowskiego, w r. 1847 udał się do Paryża, gdzie poznał Mickiewicza i zbliżył się do Słowackiego (wiersz Słowackiego: „Do Autora Skarg Jeremiego"), od r. 1849 osiadł na wsi w Galicji, w l. 1877—78 był posłem do Rady Państwa w Wiedniu. Jako następca wielkich poetów romantycznych miał wielką popularność (jubileusz w r. 1893), zwłaszcza jako autor patrjotycznych „Skarg Jeremiego" (1847, II. wyd. 1848, tu m. i. chorał „Z dymem pożarów") i poematu „Maraton" (pis. 1845, pierwodruk 1847). Wysokiemi zaletami artystycznemi odznaczają się „Melodje biblijne" (pis. 1845—50, wyd. 1852) i „Tłumaczenia Szopena" (pis. 1857—60, wyd. zbior. 1866). Napisał nadto m. i. wierszem: „Kwiaty bez woni" (1848), „Zwiędłe liście" (1849), „Pieśni Salomona" (1846), „Pogrzeb Kościuszki" (1853), „Wieść o Adamie Mickiewiczu" (1856), „Dla Moskali" (1862, dwa poematy i ważna przedmowa), „Rozbitki" (1857, obrazki sceniczne), „Skargi Jeremiego. Część druga" (pis. po r. 1863, wyd. 1890); prozą: „Listy z pod Lwowa" (1860), „Żywe słowa Jeremiego (1863—77)" (1877; III. wyd. uzupełn. p. t. „Przemówienia, 1863—1893", 1893). Wyd. zbior. 1866, 2 t.; 1893, 6 t.; 1898; wybory oprac. Ign. Chrzanowski (1909) i M. Janik (1921). Monografje Bądzkiewicza (1893) i Wróblewskiego (1902).

2. Józef, historyk lit. pol., * 1883, od r. 1919 prof. uniw. warsz., wydał m. i.: „Pojęcia Reja dotyczące Polaka i Polski" (1905), „J. Słowackiego „Kordjan" (1909), „Główne idee w „Anhellim" Słowackiego" (1916), „Nacjonalizm jako zagadnienie etyczne" (1917), „Antoni Malczewski" (1921, monografja podstawowa), „Byronizm i skottyzm w „Konradzie Wallenrodzie" (1923), „O cenę absolutu. Rzecz o Hoene-Wrońskim" (1925), „Król nowego Izraela. Karta z dziejów mistyki wieku oświeconego" (1926), „Listy C. Norwida do Aug. Cieszkowskiego i Zyg. Krasińskiego" (1926), „Dzieje polskiego mesjanizmu do powstania listopadowego włącznie" (1931, praca źródłowa); współpracował w „Wieku XIX. Sto lat myśli polskiej"; oprac. wyd. kryt. „Marji" Malczewskiego (1922), „Konrada Wallenroda" Mickiewicza (1924), „Kordjana" (1919), „Anhellego" (1920) i tomu I „Dzieł wszystkich" (1924) Słowackiego.

Ujemne liczby wprowadzono, aby odejmowanie było wykonalne, gdy odjemnik jest większy od odjemnej. Różnicę 5—7 możemy napisać 0—2 i oznaczamy —2 (czytaj minus 2). Reguły wykonywania działań na l. u. są tak wprowadzone, by zasadnicze prawa dla działań na zwykłych liczbach (nazywanych w przeciwstawieniu do ujemnych, liczbami dodatniemi) były ważne i dla l. u. W Europie używa się l. u. od w. XVI.

Ujeżdżalnia, miejsce, kryte lub otwarte, do ujeżdżania koni oraz nauki i ćwiczenia w jeździe konnej (ob.).

Ujfalvy Karol Eugenjusz, U. de Mezökövesd, austr. lingwista i podróżnik, (1842—1904), od 1877 prof. Akademji orjent. w Paryżu, odbył trzy podróże naukowe do Azji środk., np.: „Étude comparée des langues ougrofinnoises" (1875), „Expédition scientifique française en Russie, en Sibérie et dans le Turkestan" (1878—80, 3 t. i atlas 3 tom.) i i.

Ujfehértó, miasto w komitacie Szabolcs és Ung (Węgry), przy kolei: Debreczyn—Nyiregyhaza z 11.826 mieszk.

Ujiji, ob. Udżidżi.

Ujjain, ob. Udżajn.

Ujpest (Nowy Peszt), miasto w komitacie Pest (Węgry), na lewym brzegu Dunaju, tuż na płn. od Budapesztu z 56.189 mieszk., znacznym przemysłem i handlem. Letnisko.

Ujście, ob. Ustí.

Ujście (niem. Usch), miasto w pow. Chodzież (woj. poznańskie), przy ujściu Gldy do Noteci i kolei: Czarnków—Piła, na granicy Niemiec z 1872 mieszk., hutą szklaną i fabr. maszyn rolniczych. U. jest prastarym grodem wielkopolskim, który bronił linji Noteci od Pomorzan. W pocz. XIII. w. siedział tu Władysław Odonicz, tytułujący się księciem U. Prawo miejskie otrzymało U. w 1413. Tu dokonało się 25 lipca 1655 poddanie pospolitego ruszenia Wielkopolski pod Krzysztofem Opalińskim Karolowi X. Gustawowi.

Ujvaros (B a l m a z u j v a r o s), gmina w komitacie Hajdú (Węgry), przy kolei: Debreczyn—Füzesabony z 13.223 mieszk.

U. K. = United Kingdom (ang.), „Zjednoczone Królestwo" (Wielka Brytanja).

Ukamba, prowincja w Kenji (Afryka), między Mombassą i jez. Wiktorji, zamieszkała przez szczep Wakamba (Bantu), ze stolicą N a i r o b i.

Ukaz (z ros.), przepis, rozkaz, dawniej urzędowa nazwa rozporządzenia carskiego.

Ukerewe, dawna nazwa jez. Wiktorji i nazwa wyspy w płd. części tegoż jeziora.

Ukiyoe, japońska szkoła malarska, zw. s z k o ł ą g m i n n ą w odróżnieniu od d w o r s k i e j, założona przez Matabei (ob.) w XVII. w. Główni przedstawiciele: Moronobu, Harunobu, Kiyonaga, Shunsho, Utamaro, Sharaku, Toyokuni, Hiroshige i Hokusai. Przedstawiali tematy z życia niższych warstw społecznych.

Ukleja, ryba z rodziny karpiowatych, wielkości 10—20 cm, żyje w Europie, m. in. w strefie pelagicznej naszych jezior. Znana jest ze swojego pięknego srebrzystego połysku. Łuski używane do wyrobu t. zw. esencji orjentalnej, służącej do fabrykacji sztucznych pereł.

Układ C. G. S. (czytaj centymetr-gram-sekunda), ob. Układ miar w fizyce; por. Masa, Metr, Czas.

Układ miar w fizyce. Wynikiem pomiaru jest zawsze liczba, wskazująca ile jednostek zawiera mierzona wielkość. Ustalenie j e d n o s t k i jest zależne od dobrowolnych umów, jednak w niektórych tylko przypadkach możemy jednostkę niejako namacalnie urzeczywistnić (np. metr jako miara długości); w większości przypadków musimy ją określić pośrednio, na podstawie równań fizyki lub geometrji, sprowadzając ją do jednostek podstawowych. Fizyka posługuje się u k ł a d e m C. G. S., w którym podstawowemi jednostkami są: cm (ob. Metr), gr (ob. Masa), sek. (ob. Czas); jednostka jakiejkolwiek innej wielkości jest pewną funkcją tych trzech zasadniczych jednostek. Oznaczmy je przez l, m, t; wymiar jakiejkolwiek jednostki fizycznej w układzie miar C. G. S. wyraża się symbolicznie $(l^{\alpha} m^{\beta} t^{\gamma})$, gdzie wykładniki α, β, γ są liczbami całkowitemi lub ułamkowemi, dodatniemi lub ujemnemi. Wymiar jednostki fizycznej określamy na podstawie uwagi, że porównywać ze sobą można tylko wielkości tego samego gatunku, więc każde równanie fizyczne, określające nową wielkość, określa zarazem jej wymiar. Jeżeli bowiem nową jednostkę zostawimy po stronie lewej równania, przenosząc na stronę prawą wszystkie inne wielkości, wymiar strony lewej będzie taki sam, jak wymiar wielkości, stojących po stronie prawej. I tak n. p. z równania $s = vt$ (droga równa się iloczynowi z prędkości i czasu) otrzymujemy: $v = s/t$, stąd zaś wymiar jednostki prędkości: $[l\,t^{-1}]$. Z równania $\gamma = v/t$ dostajemy wymiar jednostki przyspieszenia $[l\,t^{-2}]$, w podobny sposób otrzymujemy wymiar jednostki siły (dyna): $[l\,m\,t^{-2}]$, pracy (erg): $[l^2 m\,t^{-2}]$ lub joule = 10^7 ergów, dzielności erg/na sekundę: $[l^2 m\,t^{-3}]$ lub joule na sekundę = wat. Jednostka praktyczna ciepła, kalorja jest równoważna 4,189 joulom.

Jednostki magnetostatyczne określamy na podstawie prawa Coulomba: $F = mm_1/r^2$. F oznacza siłę, z jaką przyciągają lub odpychają się masy magnetyczne m, m_1, wyrażoną w dynach, r odległość mas wyrażoną w cm, stąd wymiar jednostki magnetyzmu: $[l^{3/2} m^{1/2} t^{-1}]$, jednostka natężenia pola magnetycznego czyli wektor magnetyczny H na podstawie równania: $F = mH$ ma wymiar: $[l^{-1/2} m^{1/2} t^{-1}]$.

W dziedzinie zjawisk elektrycznych używamy jednostek, należących do układu elektrostatycznego albo elektromagnetycznego lub też układu praktycznego miar. Jednostka ładunku elektrycznego w układzie elektrostatycznym miar określona na podstawie prawa Coulomba ma wymiar: $[l^{3/2} m^{1/2} t^{-1}]$, jednostka natężenia pola elektrycznego czyli wektor elektryczny: $[l^{-1/2} m^{1/2} t^{-1}]$, jednostka potencjału elektrycznego na podstawie określenia tegoż, jako stosunku pracy do naboju ma wymiar $[l^{1/2} m^{1/2} t^{-1}]$, jednostka pojemności elektrycznej określona jako stosunek ładunku el. do potencjału jest w u. m. elektrostatycznym wymiaru [L]. Wobec rozwoju elektrodynamiki u. m. elektrostatyczny pozostał na uboczu, a rozpowszechnił się ściśle z układem elektromagnetycznym miar związany u. m. praktyczny. Zasadniczą jednostką w u. m. elektromagnetycznym jest jednostka natężenia prądu, określona na podstawie równania $H = 2\pi \frac{i}{r}$ gdzie H oznacza natężenie pola magnetycznego, wyrażone w jednostkach C. G. S., i natężenie prądu, r promień zwoju, w środku którego prąd o natężeniu i wytwarza pole H. W równaniu powyższem i musi mieć wymiar $[l^{1/2} m^{1/2} t^{-1}]$. Jednostka ładunku w powyższym układzie jest: $[l^{1/2} m^{1/2}]$, jednostka potencjału el. $[l^{3/2} m^{1/2} t^{-2}]$, pojemności el. $[l^{-1} t^{-2}]$. W elektrotechnice używane są jednostki układu praktycznego miar: kulomb, wolt, amper, farad, ohm, henry, określone jako wielokrotności lub podwielokrotności jednostek układu elektromagnetycznego (ob. Elektryczne jednostki).

U. m. C. G. S. używany jest w fizyce, w życiu codziennem; w technice posługujemy się u. m. ciężarowym, w którym podstawowemi jednostkami są: cm jako jednostka długości, sek. jako jednostka czasu, gram ciężarowy jako jednostka siły, wszystkie inne jednostki tego układu są pochodnemi tych jedn. Do u. m. ciężarowego należą n. p. kilogramometr, koń parowy i t. d.

Układ perjodyczny pierwiastków chemicznych, ob. Pierwiastki.

Układ słoneczny, ob. Planety.

Układ współrzędnych, ob. Współrzędne.

Ukmergė, ob. Wiłkomierz.

Ukośnica, to samo co begonja, ob. Begoniaceae.

Ukośnik, inaczej romb (ob.).

Ukraina, dawniej nazwa oznaczająca obszary stepowe po obu brzegach Dniepru, na „kraju" Rzplitej Polskiej, a mianowicie województwa: kijowskie, czernichowskie i bracławskie. Po wojnach kozackich i pokoju Grzymułtowskiego (1686) pozostała przy Polsce tylko prawobrzeżna część woj. kijowskiego bez Kijowa i woj. bracławskie. W ciągu XIX. w. nazwą U. zaczęto oznaczać wszystkie ziemie zamieszkałe przez Rusinów, którzy również nazywają siebie Ukraińcami.

Obecna U. (U k r a i ń s k a S o c j. R e p. R a d; U. S. S. R.) należy do Związku Republik Sowieckich (Z. S. S. R.), obejmuje zaś płd.-zach. część dawnej Rosji (ob.), razem 451.767 km² z (1926) 29,040.535 mieszk. Za wyjątkiem płn. części (nad Prypecią i Desną) kraj tworzy wielką płytę czarnomorską, pokrytą urodzajnym (czarnoziem) stepem i przeciętą przez rz. Dniestr (granica z Rumunją), Boh, Dniepr i Doniec. K l i m a t posiada U. czarnomorski (ob. Europa), który ku wsch. przybiera na kontynentalizmie. Średnie temperatury stycznia wynoszą w płn.-wsch. —8° do —9°, na płd.-zach. —3° do —4°, zaś lipca na płn. 18—19°, a na płd. 23°. Również ilość opadów maleje ku wsch., na płn.-zach. (Polesie) wynoszą one rocznie zgórą 550 mm, zaś na płd.-wsch. tylko 300 mm.

Wśród l u d n o ś c i mamy 80% Ukraińców, 9% Rosjan, 5% Żydów i 2% Polaków. Rosjanie i Żydzi skupiają się głównie po miastach, w których mieszka 18% ogółu ludności. W 1928 było wśród ludności jeszcze 43% analfabetów. Do 17.108 szkół ludowych uczęszczało 1,531.000 uczniów, do 1600 szkół zawodowych 193.000 uczn., do innych szkół: 1,205.600 uczn., w wyższych szkołach studjowało 28.200 słuch. Bibljotek posiada U. 7.353, domów ludowych 3.850, klubów robotniczych 1.299. 4/5 ludności trudni się rolnictwem, które zaopatruje także inne części Z. S. S. R. i pracuje na eksport. Obszary użytkowe zajmują (1928): 40,059.000 ha, z czego na role wypada 83%, na lasy 8%, na łąki i pastwiska 7%. Obszary zasiane miały (1928): 24,050.000 ha, w tem 23% pszenicą, 17% żytem, 10% kukurydzą, 9% owsem, 7% jęczmieniem, 5% słonecznikami i 5% ziemniakami. Dobrze również rozwiniętą jest uprawa buraków cukrowych i tytoniu, ogrodnictwo oraz chów bydła (5,409.000 koni, 8,497.900 bydła rogatego, 8,000.000 kóz i owiec, 6,930.000 świń w 1928 r.). Ogromną rolę w gospodarce odgrywa również p r z e m y s ł i g ó r n i c t w o, którego głównemi ośrodkami są: zagłębie Donieckie (kopalnie maganu) oraz Charków, Dniepropetrowsk, Mikołajów, Kijów (przemysł metalurgiczny i maszynowy) i in. Dobrze również jest rozwinięty przemysł rolniczy, zwłaszcza na płn.-zach. U. W 1927/28 pracowało w fabrykach 622.000 robotników. Kolei posiada U. 13.394 km. Kraj dzieli się na okręgi Artemowsk (Bachmut), Berdyczów, Białacerkiew, Charków, Chersoń, Czernihów, Dniepropetrowsk (Jekaterynosław), Głuchów, Humań, Izjum, Kamieniec Podolski, Kijów, Konotop, Korosteń, Krzemieńczug, Krzywy Róg, Kupjańsk, Łubnie, Ługańsk, Mariupol, Melitopol, Mikołajów, Mohylów, Nieżyn, Odessa, Pierwomajsk (Olwiopol), Płoskirów, Połtawa, Pryłuki, Romny, Stalin (Jusowka), Starobielsk, Sumy, Szepetówka, Szewczenko (stolica: Czerkasy), Tulczyn, Winnica, Wołyń (stolica: Żytomierz), Zaporoże (Aleksandrowsk) i Zinowjewsk (Jekarynograd), a poza tem jest z U. złączona autonom. republika Mołdawska (ob.). Stolicą kraju jest C h a r k ó w, ośrodkiem kulturalnym stara stolica: Kijów, a głównym portem: O d e s a.

D z i e j e. W starożytności mieszkali tu Scytowie, Sarmaci, Alanowie, Gotowie i Hunowie. Od IV. w. po Chr. osiedlili się tu Słowianie. Początkowe dzieje U. są identyczne z wczesnemi dziejami Rusi (ob.). Z końcem XII. w. wchodzi U. w skład państwa halicko-wołyńskiego. W XIV. w., po jego rozpadnięciu dostają się naddnieprzańskie obszary w skład litewskiego państwa Olgierda (ob.). Od unji Litwy z Polską (1387) wchodzi U. w skład państwa jagiellońskiego. Od unji lubelskiej (1569) weszły obszary U. przeważnie do Korony. Od końca XV. w. była U. widownią ciągłych napadów tatarskich. Ustawiczna walka zaczęła tu ściągać żywioł napływowy, awanturniczy, szukający wespół z ludnością miejscową szczęścia w wojnie. W ten sposób powstali tu w ciągu XVI. w. kozacy (ob.). Żyzne stepy zaczęły zaludniać się, powstały wielkie latyfundja polskich magnatów, a wolna dotychczas ludność chłopska została zmuszona do pańszczyzny. Kozacy wyprawiający się na Czarne morze wywoływali swemi wyprawami konflikty Polski z Turcją i dlatego Rzeczpospolita musiała ich poskramiać, ujmując ich w dyscyplinę wojskową, ograniczać ich liczbę i t. d. Za Zygmunta III. dochodzi do szeregu buntów kozackich. W 1648 zbuntowali się oni pod wodzą B. Chmielnickiego (ob.), który w szeregu bitew przy pomocy Tatarów rozgromił armję polską. Ugoda Zborowska, zawierająca szereg ustępstw dla kozaczyzny nie załatwiła sprawy (1649). 1654 oddał się Chmielnicki pod protektorat Moskwy. 1657 snuł plany rozbioru Polski. 1658 hetman Jan Wyhowski zawarł z Polską ugodę w Hadziaczu, która tworzyła z U. trzeci równorzędny człon, obok Litwy i Korony. Ugoda ta nie miała trwałej wartości, gdyż zbuntowani atamani kozaccy poddali się częścią Moskwie, częścią Turcji. Pokój andruszowski (1667) podzielił U. między Moskwę a Polskę. Granicę wpływów stanowił w zasadzie Dniepr. Na lewym jego brzegu powstała aż do końca XVIII. w. trwająca, autonomiczna t. zw. hetmańszczyzna, ulegająca wpływom Moskwy i Turcji. W 2. poł. XVII. w. utraciła Polska Ukrainę i Podole na rzecz Turcji, odzyskała je jednak w pokoju karłowickim. W czasie wojny północnej usiłował hetman Mazepa (ob.) uzyskać przy pomocy Polski i Szwecji niezależność U. 1764 Katarzyna II. przemieniła lewobrzeżną U. w prowincję rosyjską, burząc Sicz; na prawym brzegu podsycała bunty chłopskie. W czasie rozbiorów Polski weszła U. w całości pod panowanie rosyjskie. Istniało jednak poczucie odrębności U., które znalazło swój wyraz w ruchu w l. 1905/6, w reprezentacji U. w dumie ros., przedewszystkiem zaś w czasie wojny światowej. Po wybuchu rewolucji bol-

szewickiej w Rosji weszła U. jako sowiecka republika do Związku Republik Sowieckich, zawierając z państwami centralnemi odrębny pokój w Brześciu n/B. (1918). Dzięki pomocy niemieckiej władzę na U. objął Skoropadski. Niemcy ugruntowały swe wpływy nad morzem Czarnem. 1919 objęli rządy bolszewicy, przeciw którym odrodzona Polska wysunęła atamana Petlurę. Niepomyślna wyprawa polska na Kijów spowodowała upadek Petlury i ugruntowanie się Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki. U. była również terenem nieudałych prób obalenia rządów sowieckich przez białą armję. Stolicą został od 1925 Charków. Zupełnie zależna od Moskwy, tylko na terenie oświaty, sądownictwa i zdrowia ma U. nieznaczną samodzielność.

Ukraina Zachodnia, nazwa nadawana przez nacjonalistów ukraińskich dawnej Galicji Wsch.

Ukrainka Lesia, pseud. poetki ukraiń. Larisy Petrowny Kwitka, z domu Kosacz, (1871—1913), autorki zbiorów poezyj: „Na skrzydłach pieśni" (1893), „Myśli i marzenia" (1899), „Pieśni lasu" (1904), dramatu „Kassandra" (1908). Liryczka subtelna, przeniknięta pieśnią ludową i silnym patrjotyzmem. Ulubiona poetka Ukrainy przed wojną.

Ukraińcy, ob. Rusini.

Ukraiński (maloruski, ruski) język i literatura. Język u. należy do grupy wsch.-słowiańskiej, najbliższy rosyjskiemu, od którego różni się głosownią, fleksją i słownikiem, na który silny wpływ wywarł język polski. Używany dziś w Związku Sowieckim, Polsce, Czechosłowacji i Rumunji, posiada wiele narzeczy. Gramatyka St. Smal-Stockiego i T. Gartnera (1913, niem.). Słowniki Żelechowskiego (1882), Popowicza (1904) i i.

Literatura w okresie najdawniejszym (XI—XIV. w.) wspólna z rosyjską (ob.). Najazd Tatarów, od którego Ukraina ucierpiała najsilniej, zahamował dalszy rozwój, poczem literatura u. zdąża już odmienną od rosyjskiej drogą. Bodźcem odrodzenia stały się w XVI w. starania Polski o wprowadzenie unji kościelnej. Do najwybitniejszych przywódców ruchu ortodoksyjnego należą: Melecjusz Smotrycki (1578—1633) i zwłaszcza Iwan Wyszeński (pocz. XVII. w.). W XVII. w. żywą działalność rozwijają szkoły ukraiń. we Lwowie, Ostrogu i Kijowie. Należy też wymienić kronikarzy wojen kozackich: Grabiankę, Wieliczkę i i. W kaznodziejstwie i w poezji liryczno-dydaktycznej (Baranowicz, Pietenecki) utrzymuje się doktryna scholastyczna aż daleko w XVIII. w. Pomyślniej rozwija się dramat: Gawatiewicz, Trofimowicz, Koniski i i. Do XVIII. w. należy też odrębna indywidualność filozofa i poety-moralisty Grzegorza Skoworody (1722—94). — Do XVIII. w. językiem literackim jest rosyjski i cerkiewno-słowiański, ale niektórzy poeci, zwłaszcza lirycy i satyrycy, posługują się już językiem ludowym (Kłymiw, Łobisewicz i i.). Pierwszym większym drukiem w jęz. ukr. jest parafraza „Eneidy" (1798) przez Iwana Kotlarewskiego, również reformatora teatru ukr., zdążającego za wzorami zach.-europejsk. (Scarron) i idealizującego lud wiejski, co pozostanie zasadniczemi motywami l. u. w pierwszej poł. XIX. w. Jedynym wybitnym przedstawicielem poezji parodjowo-satyrycznej P. Artemowski-Hulak (1790—1866). Komedję ludową uprawiają W. Gogol (ojciec Mikołaja), I. Kucharenko, H. Kwitka-Osnowjanenko, który pisze też opowiadania i staje się inicjatorem prozy artystycznej. Liryki piszą M. Petrenko, O. Czużbiński i i., bajki i ballady L. Borowikowski i L. Hrebinka. Szczytowy rozwój poezji romantycznej w twórczości Tarasa Szewczenki (ob.), największego poety ukr. Obok niego wyróżniają się w l. 1840—50: P. Kulisz, wielostronny liryk, epik, dramaturg, tłumacz Szekspira, Schillera i Goethego i M. Kostomarow (ob.). Ci dwaj w 1861 zakładają w Petersburgu pierwsze czasopismo ukr. „Osnowa", przy której skupiają się młodsze talenty: Marko Wowczok (pseud. Marji Markowicz), D. Mordowcew, O. Storożenko, wybitny liryk S. Rudański (1830—73) i i. Zakaz druków ukr. w 1863, obostrzony jeszcze w r. 1876, hamuje dalszy rozwój lit., ograniczony teraz do Galicji. — W Galicji l. u. zaczyna się od r. 1830. Najwybitniejszym jej przedstawicielem w l. 1860-tych O. Fedkowicz, autor mistrzowskich opowiadań z życia żołnierskiego i huculskiego i głęboko natchniony liryk. Związki oświatowe założone w l. 1860—70-tych, jak Proświta i Tow. Szewczenki we Lwowie, liczne czasopisma i t. d. wpływają na ożywienie ruchu. Wybija się na stanowisko przodujące pokolenie lat 1870 z I. Franko (ob.), obok Szewczenki największym poetą ukr., i M. Pawłykiem na czele. Silny wpływ wywiera emigrant rosyjski M. Dragomirow (ob.). Cechami lit. tego okresu realizm, patrjotyzm i pozytywistyczny utylitaryzm. Najlepiej rozwija się powieść realistyczna (I. Nieczuj-Lewicki, 1838—1918, P. Mirnyj, † 1921 i i.) i teatr (Starycki, Kropiwnicki i Tobilewicz). W liryce największym talentem jest Lesia Ukrainka (ob.). Wyróżniają się nadto: B. Hrynczenko, W. Samijlenko, A. Krymskij. — Pod koniec XIX. w. zaczyna się modernizm. Wybitni noweliści: M. Kociubyński (1864—1913), Wasyl Stefanyk (* 1871, mistrz krótkich opowiadań), Olga Kobylańska (* 1865, ulegająca wpływom Nietzschego i J. P. Jacobsena), M. Jackiw (wzorujący się na symbolizmie francuskim), W. Winnyczenko (* 1880, pod wpływem Dostojewskiego). Lirycy: B. Lepkij, M. Woronyj, M. Filjański, H. Czuprynka i i.

Po wielkiej wojnie, l. u. rozbita na dwie grupy: sowiecką i zachodnią. W sowieckiej l. u. charakterystyczny ton heroiczno-patetyczny. Ruch futurystyczno-ekspresjonistyczny, wprowadzony od 1913 przez M. Semenko, ma przedstawicieli: M. Jaroszenko, G. Szkurupij i i., ale niknie w naśladownictwie futuryzmu rosyjskiego. Symboliści: I. Sawczenko, D. Zahul, D. Dudar i i.; impresjonista P. Tyczyna (najwybitniejszy poeta nowego pokolenia); poeci proletarjaccy: W. Ellan, W. Czumak i i. Na uboczu neoklasycy: M. Rylski, P. Filipowicz, W. Kobyliński i i., których utwory należą do najwybitniejszych zjawisk współcz. l. u. Nowa proza ma wybitnego przedstawiciela w H. Michajłyczenko († 1919, „Powieść błękitna"). Z jego naśladowców: M. Chwilowyj i J. Janowski. Najmłodsi starają się dać syntezę patosu z realizmem: W. Pidmohilnyj („Miasto"), A. Hołowko („Wyścig stepowy"), B. Antonenko („Śmierć"), P. Pancz, O. Doświtnyj, O. Kundzicz, W. Kuźmicz i i., w liryce: W. Zozula, O. Włyzko, I. Kulik. Dramat w zupełnym zastoju. — W lit. zach.-ukraiń. wyróżniają się komuniści: Bobiński, Marczuk, Tudor, Pawluk i i.; postępowi intelektualiści: M. Rudnicki; nacjonaliści: Doncow, Stefanowicz, Karaszewicz; klerykalni monarchiści: Nazaruk, Limnyczenko, Meriam. Kwitnie powieść historyczna (Łepki, Birczak) i wojenna: W. Stefanyk, M. Czeremszyna, O. Kobylańska, młodsi O. Turszański, Sofroniw, Mielnik, Szkrumielak i i. — Literatura. Oprac. ukraiń.: Ohonowski (1887—94), Franko (1910), Jefremow (IV. wyd. 1924, 2 t.), Woznjak (1920—24), Hruszewski (1923 n., dotychczas 5 t.). Po pol. Al. Brückner i Tad. Lehr-Spławiński w „Zarysie dziejów lit. i jęz. lit. słow." (1929), B. Łepki (1930). Wybór nowel „Młodej Ukrainy" przeł. Wł. Orkan (1908), antologję poetów S. Twerdochlib.

Ukrzyżowanie Chrystusa, w sztuce przedstawiane bywa w formie krucyfiksu z postacią Ukrzyżowanego, niekiedy z Matką Boską i św. Janem, ewent. i innemi postaciami pod krzyżem, lub też jako bogatsza kompozycja: Chrystus na krzyżu między dwoma łotrami, u dołu zebrani uczniowie z NMP. i tłum, przyczem przedstawiane są różne momenty, jak przebicie włócznią boku Chrystusa, napojenie żółcią i octem, żołnierze grający w kości o szaty Chrystusa i t. d. U. wchodzi w skład cyklów Męki Pańskiej, t. zw. Stacyj, znanych z przedstawień w rzeźbie, malarstwie i grafice. Chrystus na krzyżu występuje w przedstawieniach Trójcy św.: krucyfiks, nad którym unosi się Duch św. trzyma w rękach Bóg Ojciec.

Ukwap, rośl., p. Myosurus.

Ukwiały (Actiniaria), rząd koralowców, zwierzęta osiadłe kształtu polipów, o szerokiej stopie i wielu ramionach. Wyjątkowo wolno pływające lub kolonjalne. Larwy rozwijają się przeważnie w ciele matki. Żywią się zwierzętami, które łowią zapomocą ramion, pokrytych parzawkami. Niektóre żyją w symbiozie np. z krabem pustelnikiem. Osobniki samodzielne zwykle są pięknie ubarwione, np. czerwone i pomarańczowe Heliactis bellis Elkr. z morza Śródziem. W sferze kipieli żyje u. sasanka (Actinia equina L.) chowany w akwarjach. Ma on 192 ramion w 6 rzędach. Jego, zdaje się, odmianą jest zielona Actinia cari Chiaje. U. woskowiec (Cerianthus membranaceus Spall.) dorasta 20 cm dł. i 8 cm grub. Jego osobniki są różnej barwy. Condylactus (Cereactis) aurantiaca Chiaje, 20—40 cm dł. ma część ciała pokrytą brodawkami. U. zawilec (Anemonia sulcata Penn.), ma około 200 ramion. Wiele innych gat. bardzo barwnych podobnych jest do grzybów lub kwiatów.

Ul, ob. Pszczelarstwo.

Ulad Sidi Szeich (U. S. Cheikh), plemię Ulad z Oranu, wywodzące się od Abu Bekra; ok. 18.000 głów.

Ulanowski Bolesław, pol. prawnik i historyk, (1860—1919), doktór praw i filozofji, 1886 profesor prawa pol. oraz kanonicznego w Krakowie. Umysł twórczy, oryginalny, głęboko wykształcony, krytyczny i sumienny, należał do najznakomitszych uczniów szkoły krakowskiej. Pracował nad historją polskiego średniowiecza, ale nadewszystko prawa polskiego i kanonicznego; ogłaszał doskonałe studja z zakresu pol. dyplomatyki średniow.; dał szereg wzorcowych zbiorów źródłowych. Od 1894 członek Akademji Umiejętności, a od 1904 jej sekretarz generalny, położył wielkie zasługi około jej administracji, utrwalił jej byt materjalny i umożliwił szerszą jej działalność naukową. Ogłosił m. in. „Mikołaj z Błonia kanonista polski z pierwszej poł. XV. w." (1888), „O pokucie publicznej w Polsce" (1888), „O uposażeniu biskupstwa płockiego" (1888), „O założeniu św. Andrzeja w Krakowie" (1885) i in. Wydał: „Dokumenty kujawskie i mazowieckie" (1887), „Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis" (1891), „Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z XVI. w." (1920) i w. in.

Ulanowski Tadeusz, współcz. pisarz pol., wydał trylogję powieściową, polityczno-satyryczną: „Doktór Filut" (1928), „Uczta dozorców" (1929) i „Ordynans Córuś" (1930). Por. tom 13, str. 250.

Ulanów, miasto w pow. Nisko (woj. lwowskiej), u spływu Sanu i Tanwi, 6 km od stacji kolej. Rudnik nad Sanem z 2.192 mieszk., handlem i flisactwem. Miastem jest U. od 1616.

Ulceratio (łac.), owrzodzenie.

Ulćinj (Ulczyn, włos. Dulcigno), miasto w Czarnogórze (Jugosławja), nad morzem Adrjatyckiem z 5.081 mieszk.

Ulcus (łac.), wrzód; np. u. molle, szankier miękki; u. ventriculi, wrzód żołądka; u. cruris, wrzód goleni, najczęściej jako powikłanie żylaków podudzi (ob. Żylaki).

Ulea, jezioro w płn. Finlandji z 984 km², odwadniane przez rzekę U. (220 km) do zatoki Botnickiej.

Uleåborg (fiń. Oulu), stolica prowincji U. w płn. Finlandji, przy ujściu rz. Ulea (Uleälf) do zatoki Botnickiej i kolei: Torneå—Tammerfors z 23.478 mieszk. i przemysłem drzewnym. Założony został U. w 1605.

Ulemowie (arab., ulemâ), w Turcji teologowie, prawnicy, którzy ukończyli studja w medresie (ob.). U. stanowią wpływową klasę, podzieloną na 10 rang. Na czele ich stoi Szeik-ul-Islam (ob.). Por. Mudżtehid.

Ulepek (syrop), stężony roztwór cukru, otrzymywany jako uboczny produkt przy fabrykacji cukru. W lecznictwie jest u. roztworem zagęszczonym cukru w wyciągach wodnych, alkoholowych lub winowych, pewnych roślin, lub też mieszaniną cukru rozpuszczonego w wodzie z wyciągiem roślinnym. Tak n. p. u. ślazowy (Syrupus althaeae) jest mieszaniną cukru z wyciągiem ze ślazu.

Ulex L. (kolcolist), krzew należący do motylkowych, o ciernistych gałązkach i ogonkach liściowych, żółtych kwiatach i wydłużonym strąku. U. europaeus L. o żółtych kwiatach zjawia-

jących się przez cały rok, rośnie w środkowej i płd. Europie, sadzony na płoty oraz jako roślina ozdobna. Nasiona trujące.

Ulfeldt Corfitz, hr., szlachcic duński, (1606—1664), wpływowy dzięki małżeństwu z hr. Eleonorą Krystyną Szlezwicko-Holsztyńską (1621—98), córką naturalną Chrystjana IV., od 1643 marszałek nadworny. 1651 podejrzany o plan zamachu na Fryderyka III., 1657 podżegał Szwecję do wojny z Danją, 1660—61 uwięziony w Kopenhadze. Wskutek zdradliwych knowań zaocznie skazany na śmierć (1663).

Ulfilas (Wulfila), apostoł Gotów (310—383), biskup chrześcijańskich Gotów od 341, tłumacz Biblji na język gocki.

Uli (franc. Ouli), kraina we franc. Senegalu, nad rz. Gambją.

Ulic budowa, ob. Ulica.

Ulic oświetlenie, stosowane było przez zarządy miejskie już w starożytności; w średniowieczu nie było praktykowane. Dopiero w połowie XVI. w. wprowadzono w Paryżu o. u. lampami oliwnemi. Wślad za tem poszły i inne miasta europejskie. W pierwszej połowie XIX. w. wprowadzono oświetlenie gazowe, a w latach osiemdziesiątych tegoż wieku elektryczne, które jednak jeszcze dotąd nie wyparło całkowicie z użycia gazu.

Ulica, droga miejska, która, ze względu na wzmożony ruch, wyposażona jest w bardzo odporną nawierzchnię. Podłoże u. stanowi bardzo starannie wykonana droga bita (ob. Drogi), której nawierzchnię może stanowić: 1. Bruk mozaikowy, ułożony z drobnych kostek kamiennych w formie łuków lub wachlarzy. Nieregularne kostki 6—9 cm średnicy układa się w piasku i ubija kafarami ręcznemi lub walcuje. 2. Bruk kostkowy, ułożony z regularnych kostek kamiennych, o krawędziach ok. 20 cm długich, w formie więźby, przypominającej mur ceglany. Szpary między kostkami zalewa się niekiedy zaprawą betonową. Na wyrób kostek brukowych nadają się tylko skały twarde, jak granit, porfir, bazalt i t. p. W Holandji używają do tego celu sztucznych kostek kamionkowych. 3. Bruk drewniany, ułożony z regularnych kostek drewnianych, napojonych terem i zalanych w szparach smołą. Jest mało trwały, ale bardzo elastyczny, dlatego nadaje się zwłaszcza do wykładania jezdni na mostach, gdzie skutecznie paraliżuje szkodliwe dla konstrukcji wstrząsy. 4. Bruk metalowy należy dzisiaj do przeszłości. Okazał się za drogi i niepraktyczny. 5. Jednolita płyta betonowa. Składa się właściwie z dwóch warstw, spodniej, o słabszym dodatku, i górnej, o silniejszym dodatku cementu. Grubość płyty wynosi ok. 12 cm. Co 10 metrów pozostawia się w płycie przerwy, gdyż inaczej beton pęka pod wpływem zmian temperatury. 6. Jednolita płyta bitumiczna. Wykonuje się ją na podłożu betonowem, w warstwie ok. 6 cm grubej, albo przez prasowanie miału bitumicznego gorącemi walcami, albo przez wylewanie roztopionego asfaltu, zmieszanego z piaskiem. — Do wykładania chodników dla pieszych używa się także płytek żelazobetonowych. Por. Ulic oświetlenie.

Ulicówka, osada, w której domy uszeregowane są w dwóch rzędach po obu stronach drogi.

Ulicze, plemię prehistorycznych Słowian wsch. z nad dolnego Dniepru i Bugu, które wraz z Tywerami, pod naporem Pieczenigów i Połowców miało cofnąć się w Karpaty.

Ulisses (Ulixes), ob. Odyseusz.

Ulistnienie, ustawienie liści na pędzie — zawsze według pewnych reguł. Jeżeli liście są ustawione na spirali, mówimy o u. skrętoległem. Linje łączące liście nad sobą stojące noszą nazwę prostnic (ortostychy), linje łączące liście tak jak idą jeden po drugim na łodydze noszą nazwę skośnic (parastychy). U. okółkowe jest wówczas, gdy z jednego miejsca (z węzła) wyrasta kilka liści, podczas gdy międzywęźla są bezlistne. Liście mogą być również ustawione naprzeciwlegle, wówczas stoją w okółku tylko dwa liście.

Ulitzka Karl, polityk niemiecki, ur. 1873, 1897 ksiądz katol., od 1916 proboszcz w Raciborzu, 1919—20 w zgromadzeniu narodowem, odtąd w Reichstagu. Jest przewodniczącym centrum na niemieckim Górnym Śląsku, oraz członkiem sejmu krajowego. Znany jako zaciekły wróg polskości.

Uljanow Władimir Iljicz, ob. Lenin.

Uljanowsk (do 1924 Symbirsk), miasto okręg. w obwodzie Średniej Wołgi (Rosja), na prawym (wyższym) brzegu Wołgi, przy kolei: Rjazań—Ufa z 70.194 mieszk., 3 muzeami, z których jedno mieści się w domu, w którym się urodził Lenin (stąd obecna nazwa miasta) i przemysłem rolniczym. W 1796—1928 był U. stolicą gubernji.

Ullstein Leopold, wydawca książek i gazet, (1826—1899), założył w Berlinie znane wydawnictwo (obecnie s. a.), które drukuje: gazety „Vossische Zeitung", „B. Z. am Mittag" i i.; czasopisma: „Berliner Illustrierte Zeitung", „Uhu", „Koralle", „Die Dame" i i., ponadto dzieła z dziedziny beletrystyki, historji, języków, muzyki, techniki i t. d.

Ulm, miasto okręg. w Wirtembergji (Niemcy), na lewym brzegu Dunaju, przy ujściu Illeru i kolei: Stuttgart—Friedrichshafen, na samej granicy Bawarji z 59.357 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli z wielkim i pięknym kościołem gotyckim na czele oraz znaczny przemysł, zwłaszcza maszynowy i rolniczy. W 1155—1802 był U. miastem Rzeszy, najważniejszem w Szwabji. Do Wirtembergji należy od 1810. 10 paźdz. 1805 poddała się pod U. Napoleonowi armja austrjacka gen. Macka. Naprzeciw U. leży bawarskie miasto Neu-U. (Nowy U.).

Ulmaceae (wiązowate), rodzina roślin z rzędu Urticales. Drzewa lub krzewy o pojedynczych asymetrycznych liściach. Kwiaty drobne, obupłciowe; okwiat pięciodzielny. Owocem skrzydlak lub pestkowiec. Rodzaje Celtis, Ulmus, Zelkowa.

Ulmanis Karl, polityk łotewski, ur. 1877, brał udział w łotewskiej rewolucji 1905—06, poczem wyemigrował do pln. Ameryki, gdzie przebywał do r. 1913. W l. 1918—21 i 1925—26 premjer republiki łot. Sprytnie użył wojsk niemieckich znajdujących się w kraju przy końcu wojny światowej do obrony kraju przed bolszewizmem.

Ulmanit, minerał o składzie NiSbS, tworzy kryształy regularne, zwykle sześciany i ośmiościany, nieraz utwory bliźniacze. Tw. 3—5, 5. C. wł. 6, 2—6, 5. Barwa ołowiano-szara, nieraz występują barwy nalециałe szaro-czarne lub pstre. Występuje razem z blendą i chalkopirytem w Nassau (Freusburg), koło Harzgerode i w Karyntji (Waldenstein). Wydobywany jest dla otrzymywania niklu.

Ulmaria Tourn., inaczej Filipendula, ob.

Ulmus (łac.), wiąz.

Ulna (łac.), kość łokciowa, ob. Ramię.

Ulothrix Kütz., rodzaj glonów; zielone, nierozgałęzione nici złożone z szeregu komórek. Rozmnażają się zapomocą pływek lub gamet. U. zonata Kütz. tworzy cienkie nici, porastające kamienie podwodne w wodospadach, studniach, koła młyńskie i t. d.

Ulotka, druk o małej objętości (jedno- lub kilko-stronicowy), rozszerzany celem urobienia opinji publicznej. Pojawiła się już wcześnie po wprowadzeniu druku, zastępując późniejsze regularne czasopisma. Wielki zbiór dawnych u. w British-Museum.

Ulpia Trajani, miasto założone w 107 przez Trajana w Dacji, na miejscu dawnej stolicy kraju Sarmizegetuzy. Ruiny U. wznoszą się we wsi Grădişte, w płd.-zach. Siedmiogrodzie, na płd.-zach. od Hateg.

Ulpianus Domitius, prawnik rzymski, ur. ok. 170 po Chr., zamordowany w Rzymie w r. 228. Główne dzieła: „Ad edictum" (83 ks.), obejmuje prawo pretorskie i "Ad Sabinum" (51 ks.), obejmuje prawo cywilne. Z tych dzieł powstały w dużej mierze późniejsze Pandekta (ob. Corpus iuris i Rzymskie prawo).

Ulrich Leon, poeta i tłumacz pol., (1811—1885), walczył w powstaniu listopadowem, znany głównie jako tłumacz Szekspira (wyd. zbior. 1895, 12 t., częściowo przedtem w wyd. dzieł Szekspira pod red. Kraszewskiego, 1875—76). W rękopisie zostawił przekłady Plutarcha i wszystkich komedyj Arystofanesa. Napisał też m. i. obraz dramatyczny: „Powstańcy polscy w r. 1833" (1834).

Ulrich z Eschenbach, poeta średnio-górnoniem. na dworze Wacława II. czeskiego, napisał ok. 1284 „Aleksandreidę", ok. 1290 „Wilhelm von Wenden", oprac. „Herzog Ernst".

Ulrich z Lichtenstein, poeta średnio-górnoniem., (ok. 1200 — ok. 1275), w r. 1255 ukończył „Frauendienst", wierszowaną autobiografję z pieśniami i listami miłosnemi, w r. 1257 napisał poemat dydaktyczny „Frauenbuch".

Ulrich z Richenthal, średniow. kronikarz niem., kupiec i obywatel Konstancji podczas soboru (1414—18), który opisał w swej kronice (1483, wyd. 1882 i 1913).

Ulrici Hermann, filozof niem., (1806—1884), prof. w Halli, początkowo zwolennik Hegla i spekulatywnego teizmu, później szukał zbliżenia spekulacji z empirją. Znany krytyk estetyczny. Dzieła: „Über Prinzip und Methode der Hegelschen Philosophie" (1841), „Glauben und Wissen" (1858), „Gott und die Natur" (1862), „Leib und Seele" (1866) i i.

Ulryka Eleonora, królowa szwedzka, córka Karola XI., (1688—1741), w 1713 i 1714 regentka za brata Karola XII., po jego śmierci przeprowadziła swój wybór na tron (1719), musiała się jednak okupić dużemi ustępstwami na rzecz stanów. 1720 abdykowała na rzecz swego męża Fryderyka Hessen-Kassel.

Ulryka Ludwika, królowa Szwecji, ob. Ludwika 2.

Ulster (irl. Cuigh Uladh), do 1921 płn. prowincja Irlandji, tworząca obecnie część Wielkiej Brytanji jako t. zw. Płn. Irlandja (13.565 km² z 1,235.881 mieszk.), a częścią należąca do wolnego państwa irlandzkiego (8.011 km² z 300.101 mieszk.). 43,7% ludności U. wyznaje katolicyzm, 23,2% anglikanizm, a 26,6% prezbiterjanizm.

Przez osadzenie w U. za czasów Jakóba I. wielu protestanckich Szkotów otrzymał kraj odmienną od reszty Irlandji strukturę polityczną, odnosił się nieprzychylnie do walk o niepodległość i po nadaniu Irlandji praw dominjum, uniezależnił się od reszty Irlandji, pozostając w związku z Wielką Brytanją.

Ulster (ang.), gruby i szorstki materjał na płaszcze; także płaszcz z tego materjału, nazwanego od rodzaju zarzutek, noszonych w dawnej prowincji Ulster.

ult., skrót, ultimo.

Ultima ratio regum (łac.), „ostateczny argument królów", t. j. armaty, zdanie przypisywane najczęściej Ludwikowi XIV., znajduje się w dramacie Calderona „W życiu wszystko jest prawdą i kłamstwem", jako: „Ultima razón de reyes son la pólvora y las balas". Napis na bronzowych lufach armat franc. (od r. 1650) i niem. (od r. 1742).

Ultima Speranza, zatoka w płd. Patagonji (Chile).

Ultima Thule (łac.), wedle Wergiljusza („Georgica" 1, 30), nazwa bardzo odległej wyspy. Ob. Thule.

Ultimatum, ob. Dyplomacja.

Ultimo (włosk., skr. ult.), ostatni dzień miesiąca; w obrocie giełdowym dzień, w którym dokonuje się likwidacji t. zw. interesów terminowych (ob. Terminowe interesy).

Ultimus (łac.), ostatni.

Ultra (łac.), poza (np. ultrafiołkowy); ponad miarę; w złożeniach oznacza też krańcowość, np. w kierunkach politycznych: ultrakonserwatyzm, ultraradykalizm, ultramontanizm i t. d.

Ultra posse nemo obligatur (łac.), „Nikt nie może być zobowiązanym do świadczenia ponad możliwość".

Ultraczerwone i ultrafiołkowe promieniowanie, ob. Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe.

Ultramaryna, mineralna farba niebieska, otrzymywana dawniej z lazurytu (lapis lazuli), obecnie wyłącznie zapomocą stapiania kaolinu z sodą, siarką i węglem, bez dostępu powietrza. Zależnie od składu stapianej mieszaniny powstają rozmaite gatunki u. Stop proszkuje się, następnie szlamuje i suszy. Chemiczna budowa u. nie jest dotychczas dokładnie znana. Barwa

u. pochodzi od rozpuszczonej w postaci koloidu siarki. Jest odporna na działanie światła, nie rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i alkaljach. Ulega działaniu kwasów, przyczem rozkłada się z wydzieleniem siarkowodoru. Ogrzewana na powietrzu traci barwę. U. znalazła zastosowanie jako farba wodna i olejna. Bywa używana w drukarstwie i litografji, do niebieszczenia bielizny, papieru, cukru, skrobi, stearyny, parafiny. Sztucznie otrzymał ją po raz pierwszy w 1822 Gmelin.

Ultramikroby (organizmy ultramikroskopowe), organizmy mniejsze od najmniejszych bakteryj widzianych pod największemi powiększeniami mikroskopowemi. Da się je wyśledzić ultramikroskopem (ob.; por. też Ultramikroskopja).

Ultramikroskop, ob. Mikroskop.

Ultramikroskopja, metoda umożliwiająca dostrzeganie cząsteczek, których rozmiary są mniejsze od granicy zdolności rozpoznawczej mikroskopu. U. korzysta ze zjawiska uginania się światła. Oglądaną przez mikroskop zawiesinę oświetlamy silną wiązką światła, prostopadłą do osi mikroskopu; w pole widzenia tegoż docierają promienie ugięte o cząsteczki, zaznaczając obecność tychże.

Ultramontanizm, kierunek w katolicyzmie, zmierzający do zawisłości od Rzymu nietylko w dziedzinie religji i moralności, lecz także w dziedzinie posunięć politycznych. Nazwa pochodzi stąd, że Rzym jest ultra montes, z tamtej strony gór.

Ulva L. (w a t k a), glon o plesze zielonej, podobnej napozór do liścia, przytwierdzony do podłoża. Rośnie we wszystkich morzach. U. lactuca L. (s a ł a t a m o r s k a) o plesze dochodzącej niejednokrotnie do 50 cm, jadana na niektórych wybrzeżach jako sałata.

Ulverston (O o s t o n), miasto w płn. Lancashire (Anglja), z 10.121 mieszk. i przemysłem.

Ulwar, ob. Alwar.

Ula, ob. Ulla.

Ułamek. Jeśli a i b oznaczają liczby całe, to u. $\frac{a}{b}$ (także a/b) jest równy ich ilorazowi.

Inne objaśnienie: $\frac{a}{b}$ powstaje przez złączenie a części, powstałych przez podział jednostki na b części równych, a zwie się l i c z n i k i e m, b m i a n o w n i k i e m u. U. jest w ł a ś c i w y lub n i e w ł a ś c i w y, zależnie od tego, czy licznik jest mniejszy czy większy od mianownika. Różne symbole mogą przedstawiać równe u., np. $\frac{1}{2} = \frac{2}{4}$.

Ułan, ob. Ułani.

Ułan-Bator (dawniej U r g a), stolica republ. Mongolji, nad rz. Tolą (do Orchonu) z ok. 50.000 mieszk., ważny węzeł dróg karawanowych i centrum handlowe.

Ułani (z tat.), jazda lekka, uzbrojona w lance. W Polsce broń ta wzięła początek z chorągwi tatarskich W. Księstwa Litewskiego. „Ułan" (rycerz), przydomek dowódcy, przeszedł w XVIII. w. w służbie saskiej w nazwanie rodzaju broni, poczem nazwa ta wraz z samą formacją „u. królewskich", wróciła do Polski. Poza lancą charakteryzowały u. polskich i tworzonych na ich wzór zagranicznych (saskich, austrjackich, rosyjskich, francuskich, pruskich, belgijskich i t. d.), czapki rogate i kurtki z wyłogami (nazwy „c z a p k a" i „u ł a n k a" przejęte przez obce wojska).

Ułanka, roślina, ob. Fuchsia.

Ułaskawienie, darowanie kary lub skutków karnych, orzeczonych w wyroku karnym. W P o l s c e prawo u. (p r a w o ł a s k i) przysługuje Prezydentowi Rzplitej na zasadzie art. 47 ust. 1 konstytucji. U. stanowi akt indywidualnej łaski udzielonej przestępcy; postępowanie władz sądowych w przedmiocie załatwiania próśb o u. normują przepisy 544—550 k. p. k. Na skutki prawno-prywatne zasądzenia u. nie wywiera żadnego wpływu. — W religji katol. ob. Usprawiedliwienie.

Ułaszyn Henryk, językoznawca pol., ur. 1874, 1919 prof. uniw. we Lwowie, 1922 w Poznaniu, wydał m. i.: „Prof. L. Malinowski" (1898), „Bronisław Grabowski" (1901), „Kontrakty kijowskie" (1900, szkic hist.-obycz.), „Gruzja i Gruzini" (1901), „O Janie Potockim i Literaturze Kaukazu" (1902), „Runy słowiańskie" (1908), „Filologja i lingwistyka prof. A. Brücknera" (1910), „Żeromski a język polski" (1926), współprac. w akademickiej „Gramatyce języka polskiego" (1923).

Ulla (U l a, U l j a n k a), lewoboczny dopływ Dźwiny na Białorusi, długi 109 km. Wypływa z jez. Lepelskiego, a uchodzi pod miastem U. Należy do systemu kanału Berezyńskiego.

Ułomność, ogólnie: błędy i braki cielesne człowieka, które trwale przeszkadzają mu w życiu. Dotyczyć mogą tułowia, kończyn i zmysłów.

Ułudka, ob. Omphalodes.

Ułus, oddzielna jednostka w organizacji szczepowej Mongołów, podległa własnemu wodzowi, obejmująca ordę; u. oznacza również związek rodowy, ród, niekiedy całe plemię.

Uma, małżonka Sziwy, ob. Parvati.

Umańskaja, osada kozacka w okręgu Kubań (Rosja) z 20.487 mieszk.

Umarłych chowanie przybiera, w zależności od rozwoju kultury, różne formy u rozmaitych ludów. Najpierwotniejszą jest zjadanie zwłok zmarłego (Afryka środk.), rzucanie ich na pożarcie dzikim zwierzętom (Mongołowie, Persowie) lub też zatapianie ich, względnie puszczanie w łodzi na łaskę fal. Ogólnie znaną formą u. ch. jest ciałopalenie (ob. Palenie ciał), przyczem często wraz ze zwłokami spala się i część ulubioną jego własności. Popiół albo rozrzuca się lub wrzuca do wody, albo też przechowuje w urnach. U. ch. w ziemi ma im zapewnić odpowiednie miejsce zamieszkania po śmierci, stąd składanie zwłok w jaskiniach, grobowcach, mauzoleach (ob. Dolmen, Piramidy, Groby przedhistoryczne); niekiedy zawiesza się zwłoki na drzewach (Tunguzi), lub umieszcza się je na platformach (Australja środk., N. Gwinea). Zwykle też dołącza się do zwłok przedmioty codziennego użytku, mające służyć zmarłemu w jego pozagrobowem życiu. — Wyższa kultura budzi chęć zachowania szczątków zmarłego od zniszczenia, doprowadzając do ich mumifikacji (ob. Mumja). Obok grobów pojedynczych, powstają też cmentarzyska, skupiające groby w jednem miejscu (ob. Cmentarz).

Z ch. u. łączy się też i ceremonjał pogrzebowy, rozmaity u różnych ludów, zależny też od stanowiska, jakie zmarły zajmował. Samym pogrzebem zajmują się nieraz specjalne stowarzyszenia i przedsiębiorstwa, dbające o zachowanie obowiązujących zwyczajów i przepisów prawnych.

Umarłych grzebanie, ob. Umarłych chowanie.

Umarłych księga staroegipska, zbiór modlitw, sentencyj i ceremonjalnych przepisów, które stosownie do różnych potrzeb poszczególnych umarłych, choć zasadniczo zgodne, zachowały się w niezliczonych opracowaniach. Już w państwie starożytnem wypisywali królowie podobne teksty w piramidach, znajdujemy je też w grobach państwa średniowiecznego; w państwie nowożytnem otrzymywał do grobu każdy umarły księgę, która miała mu być pomocną przed sądem umarłych. Ponieważ księga umarłych składa się z części, pochodzących z różnych czasów, a nadto ma tekst skażony, dotąd nie udało się wiele z jej kanonu objaśnić.

Umarłych sąd, według mitologji egipskiej badanie umarłego, czy godny jest przyjęcia na drugi świat. Ma'at, bogini prawdy i sprawiedliwości, prowadzi zmarłego przed Ozirisa, a bogowie Horus i Anubis odważają serce, umieszczając na drugiej szali wagi hieroglif „prawda, prawo". Umarły ma się usprawiedliwić z 42 grzechów głównych przed 42 bogami. Thot (ob.) spisuje wynik. Jeżeli przeważają dobre uczynki, umarły zostaje uznany za sprawiedliwego. Podobne wyobrażenie spotyka się u Irańczyków, w mitologji perskiej, indyjskiej, greckiej, rzymskiej, a także w przedstawieniu sądu ostatecznego.

Umbella (łac.), baldach, p. Kwiatostan.

Umbelliferae, ob. Baldaszkowate.

Umbelliflorae (b a l d a s z k o w e), rząd roślin dwuliściennych. Należą tu rośliny drzewiaste lub częściej zielne, pozbawione przylistków, kwiaty promieniste, rzadko grzbieciste, 4—5-cio dzielne, o uwsteczniononym kielichu, słupek dolny złożony z dwu owocolistków, dwukomorowy, w każdej komorze po jednym zalążku. Należą tutaj rodziny: Cornaceae, Araliaceae, Umbelliferae.

Umbertide, miasto w prow. Perugia (Włochy), nad Tybrem z 14.128 mieszk. i 2 kościołami z XVI. w.

Umberto, król włoski, ob. Humbert 2.

Umbilicus (łac.), pępek (ob.).

Umbra (łac.), cień; jądro plamy słonecznej (ob. Słońce).

Umbra, odmiana limonitu, zawierająca nieco krzemionki i używana jako farba. Tę samą nazwę posiada sztuczna farba (u. k o l o ń s k a), sporządzana z węgla brunatnego z rozmaitemi domieszkami. Pod działaniem wyższej temperatury nabiera barwy czerwonawo-brunatnej.

Umbra Kram., rodzaj ryby kostnoszkieletowej; zwana psią rybą, bo porusza płetwami podobnie jak biegnący pies nogami. w Europie płd. żyje U. krameri Müll, w Ameryce płd. U. limi Kirtl.

Umbrja, kraina w środk. Włoszech, obejmująca prowincje Perugia i Terni z 8.616 km² i 638.991 mieszk.

Umbrjel, drugi księżyc Urana (ob.).

Umbrowce, (Sciaenidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych o krępem ciele z podzieloną płetwą grzbietową (przednia część z kolcem). Pęcherz pławny z dodatkowemi komorami. W ą s a l d o b o s z (Pogonias chromis L.) 1—1,5 m dł., szaroróżowy, wydaje dźwięki podobne do bębnienia. Żyje w zach. Atlantyku. U m b r o w i e c o r z e ł (Sciaena aquila Lacép.) 2 m dł., żyje towarzysko w M. Śródz. i Atlantyku. U m b r y n a z w y c z a j n a (Umbrina cirrhosa L.) do 60 cm dł., poławiana dla mięsa.

Umbrowie, lud staroitalski, dawniej potężny, mieszkający od Padu aż po zatokę Tarencką, później ograniczony przez Etrusków i Gallów do wsch. brzegu Tybru i wsch. Apeninów, ulegli ostatecznie Rzymianom 295, szybko przybrali charakter rzymski i w 90 otrzymali obywatelstwo rzymskie. J ę z y k umbryjski, którego najważniejszym pomnikiem są tablice Iguwińskie (ob.), należy do oskijsko-umbryjskiej grupy języków italskich (ob. Italskie języki) i wykazuje w stosunku do oskijskiego młodszy stopień rozwoju. Por. Oskowie. — Ludność trudniła się głównie hodowlą bydła i sadownictwem, zamieszkiwała szereg państewek-miast, jak Narnia, Ameria, Interamna, Sentinum, Pisaurum i Ariminum.

Umbryjskie języki, ob. Umbrowie.

Ume (U m e e l f, U m e å l v), rzeka w płn. Szwecji, długa 470 km, wypływa z Norwegji, tworzy szereg jezior i wodospadów i uchodzi pod Holmsundem do zatoki Botnickiej. Lewoboczny dopływ Vindeelf ma 450 km.

Umeå, stolica prow. Västerbotten (Szwecja), 5 km powyżej ujścia rz. Umeelf do zatoki Botnickiej z 10.870 mieszk., przemysłem drzewnym i portem.

Umiastowski Roman, pol. geograf wojsk., * 1893, wydał m. i.: „Terytorjum Polski pod wzgl. wojskowym" (1921), „Geografja wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych" (1924).

Umiński, 1. Jan Nepomucen, generał pol. (1780—1851), służył pod Dąbrowskim w czasie insurekcji kościuszkowskiej, brał żywy udział w walkach za Napoleona od r. 1806, walczył pod Gdańskiem i Tczewem, brał czynny udział w wojnie z Austrją w r. 1809 i w wyprawie Napoleona na Moskwę w r. 1812, jako dowódca 10. pułku huzarów pierwszy wszedł do Moskwy. Mianowany generałem, w bitwie pod Lipskiem ranny i wzięty do niewoli. W wojsku Królestwa Kongr. służył krótko, podawszy się do dymisji osiadł w Poznańskiem. W 1821 założył wraz z Łukasińskim tajne stowarzyszenie kosynierów. Ujęty podczas swej działalności spiskowej w r. 1826 przez Rosjan, wydany Prusom, skazany na 6 lat twierdzy i osadzony w Głogowie, zbiegł w lutym 1831 do Królestwa Kongr. i jako generał dywizji walczył pod Grochowem, nad Liwcem, pod Dembem i Kałuszynem. Po upadku powstania schronił się do Francji, po-

tem osiadł do końca życia w Wiesbadenie. Napisał szereg broszur, tyczących się powstania, nadto po niemiecku: „Beleuchtung des Werks von Fr. von Smitt" (Bruksela, 1840) i po francusku: „Récit des événements militaires de la bataille d'Ostrolenka" (Paryż, 1832).

2. Władysław, pisarz pol., * 1875, redagował w r. 1904 „Czytelnię dla wszystkich", w l. 1909—1912 „Wieczory rodzinne" (tygodnik dla młodzieży), w l. 1912—13 „Miesiąc Ilustrowany", autor bardzo poczytnych powieści podróżniczych dla młodzieży: „Z Warszawy do Ojcowa, przygody w podróży po kraju" (II. wyd. popraw. 1897), „Zwycięzcy oceanu" (1891), „Balonem do bieguna" (1894), „Podróż bez pieniędzy" (1894), „W nieznane światy" (1896), „W pustyniach Australji" (1896), „Wędrowna wyspa" (1895), „Na falach Atlantyku" (1897), „Podróż naokoło świata" (1900), „W kraju ludożerców" (1896), „Biały mandaryn", „Na szczytach", „Z odmętów morskich", „Młody jeniec indyjski" i w. i.

Ummanz, wyspa na Bałtyku, na zach. od Rugji z 20 km² i 360 mieszk.

Umocnienia (inaczej *fortyfikacje*), roboty dokonywane celem podniesienia skuteczności obrony miejscowości, punktów, linij lub pasów terenowych, albo celem ochrony przed działaniem broni nieprzyjacielskiej; por. Grodzisko, Zamek, Warownia, Twierdza, Fort, Obóz warowny. Odróżnia się u. *stałe*, stwarzane w czasie pokoju na wypadek wojny, oraz u. *polowe*, stwarzane doraźnie, w toku działań; por. Szaniec, Okopy. U. *stałe* zrazu polegały na ziemnych wałach i rowach z ostrokołami (ob.). W zamkach i miastach warownych stosowały drzewo lub mur kamienny i ceglany; później, w dziełach fortyfikacyjnych XVI. w. zespoliły mur z robotami ziemnemi; w XIX. w. żelazo-beton i stal zaczęły wypierać cegłę i kamień. Od XVI. w. przejawia się tendencja do narysu (ob.), dającego możność doskonałego flankowania rowów i profilu, pozwalającego na skuteczne rażenie płaskim ogniem stoku. Zamiast budowli naziemnych, służących za schronienia i składy, występują podwalnie (ob. Kazamata); obniżając profile, u. stałe wchodzą pod ziemię. Obecnie niszcząca potęga ognia, łącznie z obserwacją powietrzną, zmusza do doskonałego ukrywania dzieł fortyfikacyjnych w terenie, maskowania i szerokiego rozkładania schronów dla obserwatorjów, sprzętu, dowództwa i ludzi. Przeszkody występują zrazu w formie ostrokołów, zasieków (ob.), płotów, wilczych dołów; później stosuje się nadto różne rogatki (kobylice), sztachety żelazne, także miny i fugasy; dzisiaj najszersze zastosowanie drutu kolczastego. — U. *polowe* od najdawniejszych czasów polegały na zagradzaniu przejść i dostępów zasiekami i otaczaniu obozu wałem i rowem; w wiekach śr. upowszechniono użycie taboru (ob.), jako ruchomej warowni. Od XVII. w. u. pol. rozwijają się potężnie, przez oszańcowywanie obozów, baterji (działobitni) i przeciwstawianie twierdzom linij równoległych, przykopów i kontrawalacyj. W XVIII. w. z rozciągnięciem wojsk i działań w przestrzeni u. polowe polegają na szańcach oddzielnych różnego typu i blokhauzach, a system magazynowy wywołuje umacnianie polowe miast, celem zabezpieczenia składów. W XIX. w. rosnąca potęga ognia zmusza do stosowania u. polowych w samej bitwie, przez okopywanie się walczących; w XX. w. po wojnie anglo-burskiej upowszechniono zaopatrzenie piechoty w łopatki. W wojnie światowej u. pol. stosują w bitwie polowej metody wojny oblężniczej i technikę u. stałych na schrony, obserwatorja, stanowiska dział i in. sprzętu, składy i t. p.; używa się także betonu i stali. Por. Schrony, Przeszkody.

Umorzenie, ob. Amortyzacja.

Umowa (*kontrakt*), zgodne oświadczenie woli dwu lub więcej osób, zmierzające do ustanowienia, zmiany lub zniesienia stosunku prawnego. U. *jednostronnie obowiązująca* nakłada obowiązki tylko na jedną ze stron umawiających się (p. n. darowizny), u. *dwustronnie obowiązująca* zawiera obowiązki dla obu stron umawiających się (np. u. kupna-sprzedaży). Kto oświadcza wobec drugiego gotowość zawarcia u., jest związany swym wnioskiem (ofertą), o ile nie wykluczył swego zobowiązania w tym kierunku. Wniosek taki gaśnie, gdy go drugi kontrahent nie przyjmuje lub gdy w czasie należytym nie udzieli odpowiedzi. Zbyt późne przyjęcie oferty uważa się za nową ofertę. U. uważa się za zawartą dopiero wtedy, gdy strony porozumiały się co do *istotnych cech* danej u., np. określiły przedmiot i cenę kupna. Przy tłumaczeniu treści u. należy przedewszystkiem zbadać zamiar stron i tak rozumieć kontrakt, jak to odpowiada zwyczajom uczciwego obrotu. — Umowami *na rzecz osób trzecich* nazywamy u., w których przyrzeczone jest wykonanie pewnego świadczenia na rzecz osoby innej niż strony umawiające się, z tym skutkiem prawnym, iż owa osoba trzecia nabywa prawa bezpośrednio z umowy, w której zawarciu sama nie brała udziału (np. ubezpieczenie na życie zawarte na rzecz żony, dzieci i t. d.).

Umowa gwarancyjna, u. z prawa międzynarodowego, w której państwa umawiające się przyrzekają sobie wzajemną pomoc celem utrzymania pewnego określonego stanu prawnego. U. g. *zbiorowa* zachodzi w wypadku przyjęcia obowiązków gwarancyjnych przez szereg państw. U. tego rodzaju stanowiłby słynny „Protokół o pokojowem załatwianiu zatargów międzynarodowych" przyjęty przez Zgromadzenie Ligi Narodów w r. 1924, gdyby się stał obowiązującą normą prawa międzynarodowego (t. zw. *pakt gwarancyjny*).

Umowna kara, świadczenie, przeważnie natury pieniężnej, które przyrzeka zobowiązany wierzycielowi na wypadek nienależytego wypełnienia swych zobowiązań. Roszczenie o k. u. należy do typu roszczeń odszkodowawczych, wymagalnych jedynie w razie winy dłużnika. Zbyt wysoką k. u. może sędzia zniżyć.

Umpqua, rzeka w Oregonie (Ameryka płn.), długa 300 km. Wypływa z gór Kaskadowych, a uchodzi do zatoki Winchester (Pacyfik).

Umundurowanie, ob. Mundur.

Umysł, w szerokiem znaczeniu całokształt władz duchowych człowieka intelektualnych, uczuciowych i wolicjonalnych; w węższem znaczeniu ogranicza się do oznaczenia zespołu funkcyj intelektualnych.

Umysłowa praca, w sensie psychologicznym czynność duchowych władz człowieka, połączona z uczuciem napięcia. Eksperymentalnie bada się p. u. przy pamięciowem liczeniu lub lekturze trudnych tekstów filozoficznych. Przy p. u. centralny system nerwowy wydziela kwas fosforowy, właściwy objaw p. u., przyczem można badać jego ilość we krwi. Po dwugodzinnem dodawaniu szybkość rachowania spada przeciętnie o 6%, zaś po dwugodzinnem, zawiłem mnożeniu szybkość rachowania spada do połowy.

Umysłowe choroby (choroby psychiczne, psychozy), zaburzenia w zakresie odbierania i kojarzenia wrażeń, wyobrażeń, woli i intelektu, objawy zmian chorobowych, toczących się w szarej substancji płatów mózgu. Rozróżnia się u. ch. *organiczne*, przy których stwierdza się anatomiczne zmiany w mózgu (paraliż postępowy, otępienie starcze i t. d.), oraz *czynnościowe*, przy których takich zmian się nie stwierdza (melancholja, manja, paranoja, hipochondrja, histerja). Do zaburzeń w odbieraniu wrażeń należą złudzenia (iluzje) oraz omamy (halucynacje) w sferze wrażeń wzrokowych, słuchowych, rzadziej węchowych i czuciowych. Do zaburzeń wyobraźni należy tworzenie fałszywych wyobrażeń, zatracenie zdolności odtwarzania pewnych wrażeń i przeżyć z pamięci. Sposób myślenia może być przyspieszony lub zwolniony. Zaburzenia w sferze czucia, t. j. nastroju, mogą się objawiać przygnębieniem (depresja) albo wesołością (euforja). Żadne z zaburzeń wyżej wymienionych grup nie jest jeszcze samo przez się chorobą umysłową, do rozpoznania której potrzebna jest szczegółowa obserwacja, uwzględniająca rozwój zaburzeń i ich wzajemny stosunek, a także znajomość stosunków rodzinnych oraz dokładne zbadanie organizmu chorego. Przebieg u. ch. może być *ostry*, *przewlekły* i *perjodyczny*; choroba może ustąpić zupełnie lub z pozostawieniem defektu, może doprowadzić do śmierci lub trwać bez zmian wiele lat. U. ch. można podzielić na: *odziedziczone* i *nabyte*; dziedziczy się najczęściej jednak tylko pewną dyspozycję do ch. u. Wywołać ch. u. mogą zatrucia: n. p. alkoholem, morfiną, tlenkiem węgla, a także choroby zakaźne, jak: tyfus, zapalenie płuc, kiła. Mechaniczne obrażenia mózgu i głowy, a także czas pokwitania i przekwitania u kobiet, oraz wiek starczy, mogą je wywołać, jeśli u danego osobnika istniała ku temu dyspozycja. Do powstania ch. u. mogą się przyczynić pewne gwałtowne przeżycia, złe wychowanie, przemęczenie umysłowe i wyczerpanie ogólne. Co do opisu pojedynczych jednostek chorobowych, ob. Epilepsja, Obłęd, Melancholja, Paranoja, Schizofrenja. — Celem zapobieżenia ch. u. ludzie obarczeni do nich pewną dyspozycją nie powinni wstępować w związki małżeńskie. Dziedzicznie obciążeni powinni unikać przemęczenia cielesnego i umysłowego, prowadzić tryb życia rozumny i higjeniczny. W przypadkach lżejszych wystarczy umieszczenie chorych w sanatorjach i zakładach dla nerwowo chorych, w przypadkach cięższych konieczne jest umieszczenie w zakładach dla umysłowo chorych. *Leczenie* jest cielesne i psychiczne: dobre odżywianie chorego, kąpiele, lekarstwa uspokajające, elektryzacja i t. d., jak również wpływanie przez rozmowę, rozrywki, odpowiednie zajęcie. Statystyka ostatnich lat zdaje się wskazywać na to, że się liczba umysłowo chorych zwiększyła, z drugiej strony jednak uważa się dziś za umysłowo chorych wielu ludzi takich, których dawniej uważano za zbrodniarzy.

Zakłady dla umysłowo chorych są to szpitale dla leczenia ch. u. Za dawnych czasów umieszczano takich chorych w zakładach, głównie w tym celu, aby w ten sposób chronić zdrowych; często też umieszczano ich razem z zbrodniarzami i okuwano w kajdany. Dopiero z początkiem XIX. w., dzięki wystąpieniu lekarzy francuskich (*Pinel*, *Esquirol*) zaczęto umysłowo chorych traktować jako pacjentów. Pozostawia się im w zakładach pewną swobodę, nie tracąc jednak nad nimi władzy, unika się wiązania oraz kaftanów bezpieczeństwa. Tylko aby ustrzec szalejących przed samouszkodzeniem, umieszcza się ich w celach izolacyjnych, których ściany są wyścielone materacami. Ponieważ wiele um. chorych pozostać musi w zakładach przez wiele lat, dlatego zakłady takie muszą posiadać sale rozrywkowe, szkolne, dla nabożeństw, warsztaty, place sportowe, ogrody i pola. Często buduje się z. dla u. ch. systemem pawilonowym, gdzie w pojedynczych małych domkach umieszcza się chorych, cierpiących na podobne choroby.

Prawo umysłowo chorych jest to ogół przepisów prawnych, odnoszących się do u. ch. Przepisy te należą częściowo do prawa karnego (kwestja poczytalności, jako warunek odpowiedzialności karnej), do prawa osobowego (ubezwłasnowolnienie), obligacyjnego (skutki prawne umów zawieranych przez u. chorych), spadkowego, administracyjnego i t. d. Niektóre państwa posiadają szczególne kodyfikacje przepisów prawnych, odnoszących się do u. ch. (np. Francja, Belgja, Anglja i i.). W Polsce przepisy te są porozrzucane po rozmaitych ustawach.

Umysłowi pracownicy, ob. Pracownik umysłowy.

Umysłu upośledzenie, chorobliwie zmniejszona inteligencja. Rozróżnia się u. u. *wrodzone* i *nabyte*, to ostatnie jako następstwo chorób mózgowych i umysłowych. Przy wrodzonem u. u. spotyka się zwykle niedorozwój mózgu. Większy stopień tego zaburzenia spotyka się w niedołęstwie umysłowem, oraz w kretynizmie, mniejszy stopień w nieudolności umysłowej, czyli głupowatości (imbecilitas), oraz w osłabieniu umysłowem (debilitas). U kretynów spotyka się zwykle powiększenie tarczycy t. zw. wole. U upośledzonych umysłowo występuje często nieprawidłowa budowa czaszki. Zwykle są też zaburzenia w sferze uczucia: idjoci bez przyczyny wybuchają nagle gniewem, lub bez powodu się śmieją. Nabyte u. u. występuje przy chorobach umysłowych, jak otępienie starcze, porażenie postępowe.

Un poco (włos.), nieco, trochę.

Una, prawoboczny dopływ Sawy w Bośnji i Chorwacji, długi 213 km, wypływa z gór Dynarskich, uchodzi pod Jasenovacem.

Una corda (włosk.), w muzyce oznacza lewy pedał fortepianu, gdyż za jego pociśnięciem młoteczki uderzają tylko w jedną strunę.

Unalaszka, ob. Aleuty.

Unam Sanctam (łac.), początkowe słowa bulli pap. Bonifacego VIII. z 1302, żądającej od wiernych poddania się stolicy apostolskiej w imię zbawienia duszy.

M. Unamuno.

Unamuno Miguel de, pisarz hiszp., * 1861, w l. 1924—30 jako przeciwnik Primo de Rivery na wygnaniu. Główne dzieła: „Paz en la guerra" (1897), „Vida de Don Quijote y Sancho" (1905), „Del sentimiento trágico de la vida" (1913), „Niebla" (1914, przeł. Edw. Boyé, 1928), „Abel Sánchez" (1917), „L'Agonie du Christianisme" (1925). Lit.: Ruben Dario (1927), M. Romera Navarro (1928).

Unanimizm, ob. Romains Jules.

Uncaria, roślina, ob. Ouroupana.

Uncia (uncja; łac.), 12 część libry lub asa (ob.) = 27,3 g; potem wogóle jakiejś całości. — Dawna jednostka wagi: dla metali szlachetnych i monet 2 łuty; dla lekarstw = 1/12 funta aptekarskiego (prawie 3/4 f. zwykłego) = 8 drachm = 30 g. (Por. Onza, Onça, Ounce).

Uncjała i półuncjała, ob. art. i tabl. Paleografja w t. 12.

Uncle Sam, ob. Sam, Wuj.

Uncus (łac.), hak.

Undecyma (łac.), interwał złożony z jedenastu stopni czyli kwarta oktawy zasadniczego tonu, np. C—f.

Undekan $C_{11}H_{24}$, węglowodór parafinowy. Tworzy ciecz wrzącą w 173° zestala się w —26,5°.

Undergraduate (ang.), w Oxfordzie i Cambridge tyle co student.

Undiny, ob. Rusałki, Meluzyna.

Undoziero, jezioro w Karelji z 75 km², odwadniane do Onegi.

Undset Sigrid, powieściopisarka norweska, * 1882, rozpoczęła od opisów życia drobnomieszczańskiego, z którego wyrasta młodość żądna wolności i samodzielności („Pani Marta Oulie" 1907, „Szczęśliwa starość", zbiór nowel, 1908, „Jenny" 1911, „Wiosna" 1914, dwie ostatnie przeł. na pol. i i.), ale autorka coraz wyraźniej przeciwstawiała się przesadnej emancypacji, zwłaszcza w małżeństwie i miłości (broszura „Stanowisko kobiety", 1919), coraz pogłębiała się w duchu religijnym (przeszła na katolicyzm), w twórczości zwróciła się do średniowiecza w dwóch wielkich powieściach: „Krystyna córka Lavransa" (1920—22, 3 t., przekład pol. Wandy Kragen, 1929) i „Olav Audunsson" (1925, 2 t.), któremi zyskała powodzenie i w r. 1928 nagrodę literacką Nobla. W powieści „Gymnadenia" (1929) zajmuje stanowisko zdecydowanie katolickie.

Undulacyjna teorja, falowa teorja, ob. Światło.

Unerwienie, ob. Innerwacja.

Unfair competition (ang.), nieuczciwa konkurencja.

Ung (Uh), lewoboczny dopływ Laborczy na Rusi Podkarpackiej i Węgrzech, długi 145 km, wypływa w Karpatach, wpobliżu przełęczy Użockiej.

Ungaria, łac. nazwa Węgier.

Ungava, zatoka na płn. wybrzeżu Labradoru, 775 km szeroka.

Ungava, terytorjum tworzące płn. część prow. Quebec, a częścią należące do Nowej Fundlandji.

Unger Josef, austr. prawnik i polityk, (1828—1913), 1853 prof. prawa cywilnego w Pradze, 1857 w Wiedniu, członek izby panów, 1871—79 minister bez teki, 1881 prezydent sądu najwyższego. Twórca nowoczesnej nauki prawa w Austrji, napisał monumentalny: „System des österreichischen Privatrechts" (6 t., 4. wyd. 1894), „Handeln auf eigne Gefahr" (3. wyd. 1904), „Handeln auf fremde Gefahr" (1894) i w. i.

Ungler Florjan, drukarz krakowski, † 1543, najpierw drukował razem z Hallerem, później osobno, u niego m. i. wyszło pierwsze polskie dzieło lekarskie: „Zielnik" Stefana Falimierza (1534) i i. Po jego śmierci wdowa H e l e n a U. prowadziła drukarnię do r. 1552.

Ungama (F o r m o s a), otwarta zatoka na wybrzeżu Kenji, do której uchodzi rz. Tana.

Unguentum (łac.), maść.

Unguiculata, ob. Ssaki.

Unguis (łac.), paznokieć.

Ungula (łac.), kopyto.

Ungulata, ob. Kopytne.

Ungvar, ob. Użhorod.

Unici, członkowie kościołów wschodnich, które zawarły z kościołem katolickim unję (ob. U. kościelna) na podstawie uznania dogmatów katolickich i zależności od papieża, lecz z zatrzymaniem wszystkich zwyczajów i form liturgicznych wschodnich. U. dzielą się według obrządków na unitów obrządku: ormiańskiego (armeńskiego), etjopskiego, greckiego, syryjskiego i koptyjskiego, tworząc razem t. zw. o b r z ą d e k w s c h o d n i w przeciwieństwie do obrządku zachodniego, łacińskiego. Najliczniejsze grupy u. są następujące: Rusini w Polsce (ok. 3,000.000), Rumuni (1,400.000), maronici (ob.), chrześcijanie św. Tomasza, Ormianie (ob.); nadto grupy drobniejsze, jak: melchici (ob.), koptowie (ob.), Abissyńczycy, Grecy (ob. Grecki kościół), Bułgarowie, Jakobici (ob.) i Chaldejczycy.

Uniejów, miasto w pow. Turek (woj. łódzkie), nad Wartą, 12 km od stacji kolej. Dąbie, 22 km na wsch. od Turka, z 3.657 mieszk., handlem i młynami. Miasto (od końca XIII. w.), posiada szczątki zamku arcybisk. gnieźnieńskich i starożytny kościół (z 1365), dawniej kolegjacki.

Unierzyski Józef, malarz pol., * 1863, kształcił się w Warszawie u prof. Gersona i Kamieńskiego, we Włoszech i w Akademji krakowskiej. Był profesorem tejże Akademji. Jego „Zdjęcie z Krzyża" znajduje się w Muz. Narodowem w Krakowie.

Uniesienie, stan, w którym wzruszenie gwałtowne, jak gniew, wściekłość, nienawiść doszły do bardzo silnego natężenia, tak, że funkcje hamujące nie oddziaływują, człowiek traci panowanie nad sobą, jest niezdolny do postępowania rozumnego, ulega jedynie działaniu wyzwolonych i niekontrolowanych popędów.

Unifikacja (z łac.), zjednoczenie, ujednostajnienie, sprowadzenie do jednego systemu.

Uniform, ob. Mundur.

Uniformitas (łac.), dosł. kierunek jednej formy. Nazwę tę nosiły akty kościelne parlamentu ang., z r. 1662, nakazujące nawet w kościołach katolickich stosowanie form liturgicznych kościoła episkopalnego.

Unigenitus Dei Filius (łac. Jednorodzony Syn Boga), zaczynająca się od tych słów bulla pap. Klemensa XI. z 1713, wymierzona przeciw Jansenizmowi (ob.).

Unikat (nowołac.), rzecz jedyna w swoim rodzaju; rzadkość, zachowana tylko w jednym egzemplarzu.

Unilateralis (łac.), jednostronny.

Unio, rodz. małża, ob. Skójka.

Unio Catholica (łac., u n j a k a t o l.), związek katolicki, pracujący nad połączeniem wschodnich kościołów chrześcijańskich z Rzymem, zał. 1923 w Wiedniu pod patronatem kard. Piffla.

Unio mystica (łac.), mistyczne złączenie się duszy z Bogiem.

Union, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. in. miasto w stanie New Jersey, oddzielone przez Hudson od Nowego Jorku, przemysłowe przedmieście Jersey City z 20.651 mieszk.

Union ob. Tokelau.

Unión, La, miasto okręg. w prow. Murcia (Hiszpanja), przy kolei: Cartagena—Los Blancos z 24.837 mieszk. oraz kopalniami żelaza, manganu, cynku i ołowiu.

Union des associations internationales (franc.), związek międzynarodowych zrzeszeń naukowych, wychowawczych i społecznych, założ. w r. 1910 w Brukseli, obecnie nazwany „C e n t r e i n t e r n a t i o n a l", ma na celu ułatwianie międzynarodowej współpracy w dziedzinie duchowej.

Union Jack (ang.), narodowa flaga Wielkiej Brytanji.

Union nationale, unja narodowa, zjednoczenie mieszczańskich stronnictw francuskich, w chwilach szczególnie niebezpiecznych (n. p. 1914 w chwili wybuchu wojny, 1926 w chwili kryzysu monetarnego).

Union of Democratic Control and Foreign Affairs, angielskie stowarzyszenie pacyfistyczne, założone 1914. Założyciele i przywódcy: A. Henderson (ob.), J. R. Macdonald (ob.), E. Morel (ob.) i in. W wielu pismach ulotnych walczyła U. w czasie wojny o swój program: 1. Nieodstępowanie jakiegokolwiek terytorjum bez plebiscytu. 2. Liga Narodów. 3. Rozbrojenie. 4. Żadna wojna gospodarcza po wojnie światowej. Wpływy U. po wojnie św. zmalały.

Union of South Africa, ob. Unja Płd. Afrykańska.

Union-Pacific, najstarsza kolej transkontynentalna w Stanach Zjedn. Am. Płn., ukończona w 1869, prowadzi od Omaha przez Cheyenne i Salt Lake City do San Francisco.

Union républicaine, oznaczenie grup stronnictw we Francji, 1876 lewicy, 1912 prawicy.

Uniontown, miasto w płn.-zach. Pennsylwanji (Ameryka płn.) z 15.692 mieszk. (1.500 Polaków), kopalnie węgla, huty stali i szklane.

Unipolaris (łac.), jednobiegunowy; anat. jednowypustkowy, np. o komórce.

Unisono (włosk.), połączenie kilku głosów w dźwięki o tej samej wysokości; a l l' u n i s o n o, w tym samym tonie, jednogłosowo, nie w akordach.

Unitarjanie (nowołac.), w ogólnem znaczeniu protestanci, nie uznający św. Trójcy (a n t y t r y n i t a r j u s z e), zwłaszcza socynjanie (ob.). Na Węgrzech i w Siedmiogrodzie utrzymał się unitaryzm w osobnych gminach relig.; w r. 1930 w Siedmiogrodzie ok. 67.000 zwolenników. — Odmienną postać nadały mu gminy, założone w Londynie (1773, przez Teophila Lindsey'a, † 1808), i w Birmingham (1794, przez Priestley'a [ob.]), od których pochodzą odgałęzienia w Bostonie (prow. przez Channinga [ob.], potem przez Th. Parkera [1810—1860]). Charakterystycznem dla U. jest nieuznawanie dogmatów, liberalizm wobec problemów kulturalnych, nacisk na sprawy etyki i t. d. Obok British and Foreign Unitarian Association w Londynie, istnieje także stowarzyszenie u. w Ameryce (Boston). Wydają swoje organy i bogatą literaturę religijną.

Unitaryzm, 1. kierunek w państwach związkowych, którego ideą jest silna władza centralna i ograniczenie samodzielności poszczególnych członków związku. Przeciwieństwem u. jest f e d e r a l i z m (ob.). — 2. ob. Unitarjanie.

Unitas (łac.), jedność; właściwość rzeczy, mocą której rzecz nie podlega podziałowi na części, tak co do swej istoty, jak i istnienia (Bóg).

United Empire Party, partja polit. w Anglji, założona 1930 przez lorda Beaverbrook, zdąża do jednolitej polityki gospodarczej imperjum brytyjskiego, żąda ustanowienia ceł na żywność, silniejszego uprzywilejowania cłowego Anglji w dominjach i kolonjach. Współzałożyciel lord Rothermere (ob.) domaga się ostrego kursu przeciw Indjom i zerwania dyplomatycznych stosunków z Sowjetami. — Zapoczątkowana przez U. akcja przyczyniła się m. i. do odstąpienia W. Brytanji w 1932 od dotychczasowej absolutnie liberalnej polityki cłowej.

United Methodist Free Churches, ob. Metodyści.

United Press, biuro telegraficzne w St. Zjedn. A. P., zał. 1907.

United Provinces of Agra and Oudh, ob. Zjednoczone Prowincje.

United States of America, ob. Stany Zjednoczone Am. Pln.

United States Steel Corporation, największy trust stalowy w Stanach Zjedn. A. P., zał. w r. 1901 przez J. P. Morgana w stanie New Jersey; kontroluje najważniejsze fabryki stali Stanów Zjedn. Kapitał akcyjny w 1920: 1072 milj. $.

Universitas Gregoriana, uniwersytet gregorjański w Rzymie, t. zw. Collegium Romanum, stworzony przez św. Ignacego Loyolę, w 1551, kierowany przez jezuitów.

Universitas personarum (łac.), zbiorowisko ludzi, któremu przysługuje osobowość prawna.

University Tutorial Classes, ob. Oświata.

Universum (łac.), całość; wszechświat.

Uniwersalizm (neołac.), wiedza, względnie umiejętność, obejmująca wszystkie dziedziny; we filozofji przeciwieństwo do indywidualizmu, zasada, która podporządkowuje rzecz szczegółową ogółowi, część całości. W teologji przeciwieństwo partykularyzmu (ob.).

Uniwersalja (łac.), termin, używany w scholastyce na oznaczenie pojęć ogólnych, szczególnie pojęć rodzaju, gatunku, cechy istotnej i przypadkowej. W znanym sporze o u. rozprawiano o tem, czy u. jak idee platońskie mają byt niezależny od rzeczy i przed niemi istnieją (ante res), czy istnieją tylko jako formy arystotelesowskie z rzeczami (in rebus), czy są tylko nazwami, czczemi dźwiękami, znakami wielu rzeczy, które człowiek dodaje do znanych przedmiotów (post res).

Uniwersalna monarchja, państwo, które jednoczy pod jednym zarządem cały cywilizowany świat. Prototypem jest uniwersalna monarchja rzymska.

Uniwersalna sukcesja, wejście w ogół praw majątkowych zmarłego na mocy dziedziczenia.

Uniwersalne narzędzia i maszyny, n. wzgl. m., które, dzięki odpowiednim częściom wymiennym (n. p. pług u.) wzgl. dzięki osadzeniu na wspólnej podstawie kilku maszyn o różnem przeznaczeniu (n. p. uniw. obrabiarka do metali, łącząca w sobie tokarkę, heblarkę, gryzarkę i wiertarkę), spełniają czynności wszechstronne.

Uniwersalny (z łac.), obejmujący całość, powszechny, ogólny, np. uniwersalny środek leczniczy.

Uniwersalny episkopat, powszechne biskupstwo, czyli władza biskupia bezpośrednia we wszystkich diecezjach kościoła katolickiego, którą posiada papież według określenia soboru watykańskiego.

Uniwersalny instrument, instrument astronomiczny podobny w swej budowie do teodolitu (ob.), lecz od niego dokładniejszy; służy do precyzyjnych pomiarów, np. do wyznaczania współrzędnych geograficznych. Koła dzielone odczytuje się przy pomocy mikroskopów. U. i. dużych rozmiarów, wymagający stałego ustawienia, nosi nazwę altazymutu (ob.).

Uniwersały, w dawnej Polsce, były to początkowo tylko listy królewskie podające pewne zalecenia do wiadomości ogółu. Później wystawcami u. bywali też hetmani, a wtedy skierowane były bądź to do wojska im podległego, bądź też do ludności cywilnej. U. wydawali też wojewodowie do swych województw. U. „poborowe" były wezwaniem do zapłacenia w myśl uchwały sejmowej „poborów", t. j. podatków. Uniwersałami ogłaszały się również konfederacje zwołując swych zwolenników. Przy pomocy u. król zwoływał sejmy i pospolite ruszenie.

Uniwersytet (z łac. universitas, „ogół"), szkoła wyższa, kształcąca abiturjentów szkół średnich, obejmująca wszystkie ważniejsze dziedziny wiedzy. Cel u. jest dwojaki: 1. wykształcenie fachowców: lekarzy, prawników, teologów, nauczycieli; 2. wyszkolenie pracowników naukowych. Nazwa oznaczała pierwotnie ogół nauczycieli i uczniów (universitas magistrorum et scholarium), zczasem została przeniesiona na same zakłady (studium generale) oraz ogół nauk w nich wykładanych (universitas litterarum).

U. zach.-europejskie powstały w późnem średniowieczu z szkół klasztornych i kapitulnych i aż do początku w. XVI. wszystkie, kierowane przez duchowieństwo, opierały się o kapituły i kolegjaty. — Pierwsze u., początkowo o jednym fakultecie, powstały w w. XI. we Włoszech; były to szkoły prawnicze w Rawennie, Bolonji i Padwie oraz medyczna w Salerno. Od w. XII. na czoło u. wybił się, zwłaszcza w teologji i filozofji, u. paryski, tworząc wzór dla wszystkich innych zach.-europejskich. Magistrowie i scholarzy dzielili się na nacje; w Paryżu było takich nacyj cztery: gallicka, angielska (zczasem przemianowana na niemiecką), pikardyjska i normandzka. W Padwie oraz w Pradze istniała osobna nacja polska, gdzieindziej studenci polscy zapisywali się do nacyj obcych, najczęściej niemieckiej. Od XIII. w. zaczęły się tworzyć oddzielne wydziały, początkowo trzy: teologji, prawa i medycyny, które podział na nacje usunęły na plan drugi. Czwarty wydział artystów (facultas artium) wyodrębnił się dopiero później, nie był on równorzędny z trzema pozostałemi, ale stanowił, jako wydział ogólnokształcący, konieczną ich podbudowę (studja wyzwolone). Zapisywano się już ok. 14 r. życia, dopiero po skończeniu go można się było dostać na który z pozostałych.

Ważną instytucją średniowiecznych u. były kolegja lub kolegjatury (ob. Kolegjatura), t. j. zakłady studenckie, w których biedni studenci otrzymywali darmo naukę i pożywienie; prywatnemi instytucjami tego rodzaju były bursy (ob. Bursa). Czynnikiem bardzo charakterystycznym byli też wędrowni studenci t. zw. waganci. — W w. XVI. obok starych u. średniowiecznych (z tych najbardziej znane w Padwie, Bolonji, Paryżu, Montpellier, Orleanie, Salamance, Coimbra, Oksfordzie, Cambridge, Pradze, Krakowie i Wiedniu) powstał cały szereg nowych, protestanckich, jak w Królewcu, Marburgu i t. d. Od tego też wieku datuje się rozwój nowożytnych u., odznaczających się w przeciwieństwie do średniowiecznych inną organizacją, niezależnością od wpływów Kościoła, wprowadzeniem języka narodowego jako wykładowego (od końca w. XVII.), swobodą badań.

W Polsce pierwszym u. (a drugim po praskim w Europie środk.) była Akademja krakowska (późn. U. Jagielloński), założona przez Kazimierza Wielkiego w 1364 r. bez wydziału teologicznego, z szybkiego upadku podniesiona przez Władysława Jagiełłę w r. 1400. W w. XV. i pierwszem ćwierćwieczu następnego przeżyła okres największego rozkwitu, od połowy XVI. w. poczęła się chylić ku upadkowi, z którego podniosła ją dopiero z końcem XVIII. w. reforma, przedsięwzięta przez Kołłątaja z pomocą Jana Śniadeckiego i zamieniła średniowieczną akademję na nowożytny u. Z początkiem w. XIX. zgermanizowany, po przywróceniu mu w poł. wieku charakteru polskiego, przeżywa po raz drugi okres rozkwitu. — Drugą szkołą wyższą w Polsce była założona w r. 1578 jezuicka akademja (przedtem Kolegjum jezuickie) w Wilnie, zreformowana na świecki u. z końcem XVIII w. przez ks. Poczobuta-Odlanickiego, stanęła w pierwszem ćwierćwieczu w. XIX. za kuratorji ks. A. Czartoryskiego bardzo wysoko. Po powstaniu 1831 r. została zamknięta przez Rosjan, na nowo otwarta w 1919 jako U. Stefana Batorego. — Założona 1595 Akademja zamojska po śmierci swego założyciela, kanclerza Jana Zamoyskiego (1605) rychło podupadła. — W r. 1661 powstaje (z założonego 1608 Kolegjum jezuickiego) akademja jezuicka we Lwowie, po okresie zgermanizowania z końcem XVIII. i w pierwszej połowie XIX. w. zamieniona na polski u. (od 1918 U. Jana Kazimierza). — W Warszawie u., założony w 1816, został zlikwidowany po powstaniu listopadowem. Założona przez Wielopolskiego w 1862 Szkoła Główna, czynna była tylko przez lat 7. Powstały na jej miejsce u. rosyjski zastąpił w r. 1916 u. polski. — Po wojnie powstał też w 1919 u. w Poznaniu i w 1918 prywatny katolicki w Lublinie.

U. polskie mają następujące wydziały: U. Jagiell.: 1. Teologiczny. 2. Prawa i Administracji. 3. Lekarski ze Studjum Wych. Fiz. 4. Filozoficzny ze Studjum Farmaceutycznem i Pedagogicznem. 5. Rolniczy. Katol. U. Lubelski: 1. Teologiczny. 2. Prawa Kanonicznego. 3. Prawa i Nauk Społ.-Ekonom. 4. Nauk Humanist. U. Jana Kazim.: 1. Teologiczny. 2. Prawny. 3. Lekarski. 4. Humanistyczny. 5. Matematyczno-Przyrodniczy. U. Poznański: 1. Prawno-Ekonom. 2. Lekarski ze Studjum Wych. Fiz. 3. Humanistyczny. 4. Matematyczno-Przyrodniczy z Oddz. Farmaceut. 5. Rolniczo-Leśny. U. Warszawski: 1. Teologji Katol. 2. Teologji Ewangel. 3. Studjum Teologji Prawosł. 4. Prawa. 5. Lekarski. 6. Humanistyczny. 7. Matem.-Przyrodn. 8. Farmaceutyczny. 9. Weterynaryjny.

Por. w t. 13. Szkolnictwo wyższe, str. 114. — Szczegóły o dziejach i organizacji u. polskich por. Szkoły Wyższe Rzeczypospolitej Polskiej (Wydawn. Kasy Im. J. Mianowskiego, 1930, 2. wyd.).

Uniwersytety ludowe por. Oświata, oraz w t. 13. art. Oświata pozaszkolna, str. 116 nn.

Uniwersytety powszechne, por. w t. 13. art. Oświata pozaszkolna str. 117.

Unja, zjednoczenie, połączenie, względnie związek kilku państw. Np. u. kalmarska 1397 (ob. Kalmar), u. utrechtska 1579 (ob. Holandja), u. protestancka 1608 (ob.), u. Jagiellońska (ob.). W prawie politycznem rozumie się przez u. połączenie dwóch państw pod tym samym suwerenem (ob. Unja personalna).

Unja Jagiellońska, związek Polski z Litwą i przynależnemi do niej ziemiami ruskiemi, który dokonał się za panowania dynastji Jagiellonów w Polsce, w ogólniejszem słowa znaczeniu system polskiej polityki zagranicznej, polegający na rozszerzaniu granic drogą nie wojen, lecz dobrowolnych związków z krajami sąsiedniemi (np. z Prusami Królewskiemi, Inflantami). Początek u. j. przypada na rok 1385, kiedy Wład. Jagiełło aktem krewskim zobowiązał się wcielić swe państwo do Polski. Ta idea inkorporacji ustąpiła zczasem miejsca koncepcji związku Polski z Litwą jako dwóch równorzędnych jednostek prawno-państwowych, która znalazła ostateczne skrystalizowanie w akcie lubelskim 1569. U. j. stanowi w dziejach Polski stanowisko przełomowe. Rozszerzyła ona ogromnie jej granice terytorjalne, skierowała jej ekspansję na Wschód, otworzyła nowe obszary działalności gospodarczo-osadniczej, postawiła wobec trudnych zadań asymilacji państwowo-kulturalnej Litwy i Rusi oraz rozwiązania skomplikowanego problemu narodowościowo-wyznaniowego. W dziedzinie polityki zagranicznej stworzyła u. j. dla Polski szereg nowych zagadnień: stosunek do Inflant, Mołdawji i Multan, Tatarszczyzny, przedewszystkiem zaś do Moskwy, Turcji i Kozaczyzny. W dziejach Litwy sprowadziła u. j. przeobrażenie całokształtu stosunków wewnętrznych w duchu upodobnienia się państwa i społeczeństwa do wzorów zachodnio-europejskich przez recepcję polskich urządzeń. U. j. była wreszcie faktem doniosłości powszechnodziejowej: zadecydowała o wciągnięciu obszarów litewsko-ruskich w krąg kultury zachodniej, zdobyła nowe pole działalności dla kościoła rzymsko-katolickiego, opóźniła o kilka wieków zbliżenie się Rosji do środkowej Europy, umożliwiła Jagiellonom prowadzenie polityki mocarstwowej, wyrażającej się w ekspansji w kierunku Bałtyku, M. Czarnego, Czech i Węgier. Z tych względów stanowi u. j. przedmiot niezmiernie intensywnych badań z strony uczonych, zarówno rosyjskich jak polskich (Smolka, Lewicki, Prohaska, Finkel, Papée, Abraham, Fijałek, Kutrzeba, Semkowicz, Kolankowski, Chodynicki), które znalazły ujęcie syntetyczne w dziele zbiorowem: „Polska i Litwa w dziejowym stosunku" (1914), oraz w „Dziejach Unji Jagiellońskiej" Oskara Haleckiego (1920—21, 2 t.).

Unja kościelna, połączenie rozdzielonych kościołów (por. też Unici). Dążenie do u. ciągnie się przez całą historję chrześcijaństwa. Zwłaszcza odkąd Focjusz (ob.) oderwał kościół wschodni od Rzymu, ogłaszając się patrjarchą konstantynopolitańskim i głową kościoła oraz od czasu ostatecznego zerwania za Cerularjusza (ob.), pojawia się wciąż co pewien czas myśl unji kościoła wschodniego z zachodnim. Praca nad u. tych kościołów wydała owoce naprzód

na soborze liońskim II. za pap. Grzegorza X. w r. 1274, następnie na soborze florenckim w r. 1439 za pap. Eugenjusza IV. Obie te u. jednak nie trwały długo. U. florencka najdłużej ostała się pod berłem Jagiellonów na Rusi kijowskiej, lecz i tutaj także została wkońcu przez metropolitę kijowskiego Jonasza za Aleksandra Jagiellończyka obalona. Osobna wzmianka należy się u., zawartej w Brześciu Litewskim w r. 1596 t. zw. Unji Brzeskiej, nad której utrwaleniem pracowali tacy ludzie, jak Skarga (ob.), Hipacy Pociej (ob.), Rahoza (ob.), św. Jozafat Kuncewicz (ob.), Rutski (ob.) i t. d. Entuzjazmu ona nie wzbudzała i powoli zaczęła się jeszcze przed rozbiorami Rzplitej chylić do upadku, z winy tak rządu, prowadzącego politykę chwiejną, jak samych biskupów polskich, nie mogących pogodzić się z myślą zupełnego zrównania episkopatu unickiego z episkopatem łacińskim w senacie. Z upadkiem Polski rozkładać się szybko zaczęła także u. Przetrwała aż do czasów wojny światowej w Chełmszczyźnie (ob. Chełm), gdzie nie potrafiły jej zniszczyć prześladowania rządów carskich, oraz w Galicji. W Polsce odrodzonej u. w tych terytorjach żyje i rozwija się, aczkolwiek myśl powrotu do schizmy posiada (głównie ze względów politycznych) w pewnych warstwach zwolenników. — Rozbicie kościoła prawosławnego oraz wzrastający i zorganizowany ruch bezbożniczy w Rosji sowieckiej stały się powodem, że powrócono znowu do myśli o u. kościoła wschodniego z zachodnim. Utworzona w Rzymie w 1925 przy Kongregacji dla kościoła wsch. specjalna Komisja „Pro Russia", na której czele stoi znawca stosunków rosyjskich biskup d'Herbigny, kieruje całą akcją unijną. Komisja ta utworzyła w Polsce (Albertyn koło Słonimia) obrządek neounicki, t. zw. obrządek wschodnio-słowiański, którego rozszerzanie wzięli w swe ręce jezuici, ks. Piątkiewicz i ks. Dąbrowski. Posługuje się ten obrządek liturgją prawosławną i językiem rosyjskim w kościele. W r. 1930 został mianowany biskupem tego obrządku Ukrainiec, redemptorysta Czarniecki. Stworzenie nowego obrządku, naśladującego do złudzenia cerkiew prawosławną, wywołało w Polsce zaniepokojenie i dużą dyskusję.

Praca nad u. różnych kościołów protestanckich z kościołem katolickim nie była nigdy zakreślona na tak szeroką miarę i miała charakter raczej prywatnych dążeń wybitnych jednostek z obu przeciwnych obozów do zjednoczenia tych kościołów (Holandczyk Cassander, um. 1566; Hugo Grotius (ob.), Bossuet (ob.), Leibniz (ob.), kardynał Mercier (ob.) i in.). — Także wśród kościołów protestanckich zjawiały się dążenia do u. wzajemnej pomiędzy sobą. Praca ta jednak przedstawiała zawsze nadzwyczajne trudności i zazwyczaj kończyła się niepowodzeniem. Dążenia unijne istniały w XVI. w. także wśród protestantów w Polsce i doprowadziły nawet do „zgody sandomierskiej" w r. 1570 (ob.).

Unja międzyparlamentarna, międzynarodowy związek parlamentarzystów wszystkich krajów, działający na rzecz pokoju i pokojowego rozjemstwa w sporach. Zał. 1888 w Paryżu przez Anglika sir Randall Cremer i Francuza Frédéric Passy. Co rok odbywają się posiedzenia u. m. lub stałej, wyłonionej przez plenum rady.

Unja personalna, przypadkowe połączenie samoistnych państw pod berłem jednego władcy jak np. Polski i Szwecji za Zygmunta III. w l. 1592—1600. Przeciwieństwem u. p. jest u. realna, która oznacza trwałe zjednoczenie prawno-polityczne dwóch państw, np. Polski i Litwy. U. realna podobnie jak i w innych wypadkach rozwinęła się z u. personalnej.

Unja Płd.-Afrykańska (Związek Płd.-Afr., ang. Union of South Africa, afr. De Unie van Suid Afrika), brytyjskie dominjum, obejmujące prowincje: Kraj Przylądkowy, Natal, Transwal i Oranje z 1,222.215 km² i (1921) 6,027.403 mieszk., w tem 1,519.206 białych. Mianowanemu przez króla ang. generalnemu gubernatorowi (jako Wysokiemu Komisarzowi) podlegają również protektoraty Basuto, Beczuana i Swaziland z 700.000 km² i 764.264 mieszk., w tem 5.551 białych, oraz mandat Płd.-Zach. Afryki (od 1920). Urzędowemi są od 1925 języki: angielski i boerski. Oprócz gubernatora stoi na czele U. senat, złożony z 8 członków mianowanych przez gubernatora i 8 wybranych przez parlamenty prowincjonalne, oraz izba deputowanych, złożona z 148 wybranych na 5 lat przez prowincje członków narodowości angielskiej. Stolicą jest Pretoria, siedzibą parlamentu Kapsztad.

Wywozi się z kraju złoto, wełnę, diamenty, skóry i futra, kukurydzę i węgiel. Flota handlowa liczyła w 1927 r. 164 parowców i 17 żaglowców z 44.443 tonn rej. Kolei posiada U. 20.280 km. Flaga składa się z 3 poprzecznych pasów: pomarańczowego, białego i niebieskiego z 3 staremi flagami: Union-Jack, Oranje i Transwalu w środku. Herb składa się z 4 pól: czerwonego z dziewicą na kotwicy; złotego z 2 antylopami, złotego z zielonem drzewem i zielonego z czerwonem kołem. W U. istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej od 18 do 60 roku życia. Okres przeszkolenia w kadrach trwa 3—4 tygodni (bez ćwiczeń), poza tem istnieje przysposobienie wojskowe młodzieży. Oprócz niewielkiej armji stałej może U. wystawić w razie mobilizacji zgórą 200.000 wyszkolonego żołnierza ze straży obywatelskiej i rezerwy, oraz zgórą 10.000 policji. Budżet wojskowy wynosił w 1927/28 r. 46,5 milj. zł.

Dzieje. Holenderscy Boerowie (Burowie), wędrując pod naciskiem Anglików z Przylądka Dobrej Nadziei wgłąb kontynentu, założyli w połowie XIX. w. dwie republiki: Oranje i Transwal, który od 1884 nosił miano Republiki Płdn.-Afrykańskiej. Anglja ogłosiła obie republiki w 1877 swemi kolonjami, jednak wskutek klęsk uznała w traktacie w Pretorji 1884 ich niezawisłość. Pożądliwość Anglików rozbudziła się na nowo wskutek odkrycia w Transwalu bogatych kopalń złota. Propagatorem i sprawcą wojny stał się przedewszystkiem Cecil Rhodes (ob.). 1895 Jameson (ob.) wtargnął na terytorjum burskie z uzbrojonym oddziałem, został jednak ujęty. Podnoszone

przez Anglję żądania pełnego równouprawnienia jej obywateli w obu państwach stały się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny burskiej 1899—1902. Po początkowych sukcesach ulegli Burowie przewadze armji angielskiej pod wodzą Robertsa (1900), przez dwa lata jednak prowadzili jeszcze rozpaczliwą partyzantkę pod gen. Bothą (ob.), która wywołała niezwykle ostre represje angielskie. Apel prezydenta Krügera (ob. K. 4.) do Europy pozostał bezskuteczny. Zarząd zrujnowanego kraju objął jako pierwszy gubernator Milner (1901—05), który sprowadzając masowo kulisów chińskich, dokonał dzieła wspaniałej odbudowy gospodarczej i pojednał Burów z nowemi rządami. 1906 parlament angielski przyznał nowej kolonji stanowisko dominjum. Cztery państewka: Kraj Przylądkowy, Natal, Oranje i Transwal zjednoczyły się w U. P. A., która otrzymała 1909 ustawę konstytucyjną. Na czele rządu stał Botha, który w 1914 spowodował wypowiedzenie wojny Niemcom i kierował kampanją, która w rezultacie przyniosła 1919 U. mandat nad Niem. Afryką Płd. Zach. Wewnątrz kraju wzrósł wpływ partji robotniczej i nacjonalistów, których przywódca Hertzog, stanąwszy 1924 na czele państwa, domaga się usamodzielnienia dominjum na drodze konstytucyjnej i dąży do utrwalenia przewagi elementu białego nad rozradzającym się szybko kolorowym. 1927 nastąpiło przyznanie kobietom prawa głosu i wprowadzenie do gabinetu, zgodnie z nowem stanowiskiem dominjów, sekretarza stanu dla spraw zagranicznych.

Unja protestancka (Unja w Auhausen), 14. V. 1608 zawarty w Auhausen związek książąt ewangelickich Rzeszy, przeciw książętom katol., zgrupowanym w Lidze (ob.). Przewodził unji Fryderyk IV., palatyn Renu. Brakowało w niej Saksonji. Upadła po bitwie pod Białą Górą (8. XI. 1620).

Unjoniści, zwolennicy Unji. — W wojnie domowej płn.-ameryk. przeciwnicy skonfederowanych. — W Anglji liberałowie, którzy wypowiedzieli się przeciw Homerule-bill Gladstona (1886) i związali się z konserwatystami. W ang. związkach zawodowych członkowie komunistyczno-syndykalistycznych związków zawodowych.

Unjoro, kraina w protektoracie Uganda, między jez. Alberta, Nilem i jego dopływem Kafu z 80.000 km² i ok. 700.000 mieszk. (Wanjoro).

Unna, miasto okręg. w Westfalji (Niemcy), nad rz. Haar przy kolei: Dortmund—Soest z 18.594 mieszk. Kopalnie węgla, przemysł metalowy, chemiczny i źródła solanki.

Unna Paul Gerson, dermatolog niem., (1850—1929), prof. uniwersytetu w Hamburgu, opracował naukowo wszystkie niemal działy chorób skórnych oraz podał wiele środków leczniczych.

Uno actu (łac.), w jednym akcie, t. j. bez przerwy.

Uno tenore (łac.), bezustannie.

Unruh Fritz von, poeta niem., * 1885, autor tęgich dramatów: „Offiziere" (1911), „Louis Ferdinand Prinz von Preussen" (1913), „Ein Geschlecht" (1916), „Platz" (1920), „Bonaparte" (1926), „Heinrich aus Andernach" (1925), opowieści wojennej „Opfergang" (1916), książki podróżniczej „Flügel der Nike" (1924). W ostatnich swych utworach gorący rzecznik pacyfizmu.

Unst, najdalej ku płn. wysunięta z wysp Szetlandzkich (Wka Brytanja) ze 121 km² i 1806 mieszk.

Unstrut, lewoboczny dopływ Sali w Turyngji i Prow. Saskiej, długa 187 km, uchodzi pod Naumburgiem. Dopływy: Gera, Wipper i Helme.

Unterwalden, kanton w Szwajcarji, na płd. od jez. Czterech Kantonów, podzielony przez Kernwald na 2 samodzielne półkantony: Obwalden i Nidwalden.

Obwalden (U. ob dem Wald) ma 493 km² i 18.300 mieszk. (katolicy) w 7 gminach. 85,9% obszaru stanowią użytki, z tego 55,7% tworzą role i pastwiska, a 30,2% lasy. Ważną jest hodowla bydła i owpców oraz turystyka (uzdrowiska: Lungern, Sachseln, Engelberg). Stolicą jest Sarne. Władzę ustawodawczą sprawuje Rada Kantonalna, a wykonawczą Rada Rządząca, wybierane na 4 lata.

Nidwalden (U. nid dem Wald) ma 275 km² i 14.600 mieszk. (kat.) w 11 gminach, obejmuje wybrzeża jez. Czterech Kantonów. 51,5% obszaru zajmują pastwiska i role, 25,3% lasy, resztę nieużytki. Stolicą jest Stans. Rządzi kantonem Rada Krajowa, wybierana na 6 lat i Rada Rządząca (na 3 lata).

U. (Intramontani) rozpadło się w XIII. w. na 2 gminy: dolinę Sarnen ob dem Kernwald, która już ok. 1245 połączyła się wraz ze Schwyz przeciw Habsburgom, i dolinę Stans „nid dem Kernwald". Zawarły one w 1291 z Uri i Schwyz wieczny związek kantonów leśnych i równocześnie połączyły się w gminę U., która otrzymała w 1309 od ces. Henryka VII. niepodległość. Ok. 1335 rozdzieliła się U. znów na Obwalden i Nidwalden, które jednak liczyły się w związku szwajcarskim za jeden człon. W 1798 poddał się U. republice Helweckiej dopiero po zaciętej walce i już w 1802 zbuntował się przeciw niej i przywrócił u siebie dawny ustrój.

Unża, lewoboczny dopływ Wołgi, dług. 546 km, na 414 km żeglowny, uchodzi naprzeciw Jurjewca.

Uodpornienie, ob. Odporność.

Uosobienie, ob. Personifikacja.

Up to date (ang.), nowoczesny, modny.

Upadłość, ob. Konkurs.

Upanayana, uroczyste oddanie chłopca jednej z trzech wyższych kast hinduskich na naukę Wedy.

Upaniszady, nazwa tekstów filozoficznych, należących do Wedy (ob.), przeważnie w prozie.

Upernivik, najdalej na płn. wysunięta kolonja na zach. wybrzeżu Grenlandji, położona na wyspie. Okręg U. ma 1152 mieszk.

Upiór, według wierzeń ludowych duch zmarłego, zwłaszcza nagłą śmiercią, straszący i szkodzący nocami ludziom.

Upita (lit. Upyte), miasteczko na Litwie nad rzeką U. (do Niewiaży), 13 km na płd. zach. od Poniewieża. W kościele tutejszym jest pochowany Wład. Siciński, który w 1652 jako po-

sel trocki zerwał po raz pierwszy sejm przez „liberum veto".

Upławy, ob. Macicy choroby.

Upłaz, płaska, słabo nachylona powierzchnia przerywająca stromszy stok.

Upojenie, stan nieprawidłowej czynności mózgu wskutek nadmiernego zażycia, np. alkoholu, opjum, haszyszu. W lżejszych stanach samopoczucie jest wzmożone, oczy błyszczą, tętno jest przyspieszone, w stanach cięższych wyżej wymienione objawy wzmagają się i dojść może do szału, przyczem istnieje zamroczenie świadomości, które przejść może w zupełną nieprzytomność.

Upolu, wyspa wulkaniczna w archip. Samoa z 1114 km² i ok. 20.000 mieszk.

Uppercut (ang.), cios podbródkowy w walce bokserskiej.

Upplandja, kraina w środk. Szwecji, obejmująca prow. Uppsala, Sztokholm i Västmanland z 12.952 km² i 653.379 mieszk.

Uppsala, ob. Upsala.

Uprawy strefy, s. dające się z dużą dokładnością oznaczyć na terenach poszczególnych kontynentów na podstawie pewnej charakterystycznej rośliny, której uprawę określają warunki gospodarcze, klimatyczne i glebowe danego terenu. Wyróżnić można dość ściśle: 1. Podzwrotnikową s. u. trzciny cukrowej. 2. Podzwrotnikową s. u. bawełny, na którą częstokroć zachodzą zasięgi upr. europejskich roślin kłosowych. 3. S. u. kukurydzy. 4. Podzwrotnikową s. u. jęczmienia, pokrywającą się dokładnie ze s. równomierności opadów w ciągu roku. 5. S. u. flory wyżynno-stepowej (Azja śr.). 6. S. u. owsa, obejmująca większość krajów o klimacie umiarkowanym i umiarkowanej amplitudzie temperatury; s. ta, słabiej rozprzestrzeniona na półkuli płd., na płn. natomiast sięga miejscami aż po okolice podbiegunowe, jedynie przez masyw górski Norwegji cofnięta ku południowi. 7. Arktyczna wzgl. antarktyczna s. u. jarego jęczmienia (Syberja, płn. Kanada), sąsiadująca z 8. s. podbiegunową, pozbawioną całkowicie uprawy zbóż. W obrębie powyższych stref istnieją liczne zasięgi innych roślin użytkowych, o granicach zupełnie odrębnych, zazębiających się wzajemnie i częściowo pokrywających.

Uprząż, całość rzemieni odpowiednio włożonych na zwierzę pociągowe, umożliwiająca uciągnięcie i pokierowanie zaprzęgu. Dla koni istnieją dwa rodzaje u.: *chomątowa* i *napierśna*, różne w formie i wykonaniu, a m. zbytkowne, sportowe lub robocze. Chomąta stosownie dobrane są odpowiedniejsze od napierśnych *szlei*. Zależnie od rodzaju zaprzęgu (jedno-, dwu konne lub czwórka) używa się odpowiednich *lejców* pojedynczych lub t. zw. *krzyżaków*. Dla hamowania stosuje się przy jednokonnych *natylnik*, przy parze rzemienie wzgl. *naszelniki*. W zaprzęgu jednoosiowym t. zw. *siodełko*, w rodzaju siodełka jucznego, podtrzymuje dyszelki. Woły ciągną w *jarzmach*, wzgl. byki w chomątach *naczółkowych*, zaś krowy w zwyczajnych. Psy pracują wyłącznie w napierśnikach, podobnie jak renы.

Uprzemysłowienie, ob. Industrjalizacja.

Uprzywilejowane przestępstwo, czyn, który z pewnej przyczyny jest łagodniej karany, np. dzieciobójstwo jest p. u. w stosunku do zwyczajnego morderstwa.

Upsala (szwedz. *Uppsala*), stolica prowincji U. (Szwecja), nad rz. Fyrisån (do jez. Mälar) z 30.208 mieszk., katedrą (1260—1435) z grobami wielu królów, zamkiem z XVI w., uniwersytetem (od 1477) i dużą biblioteką (słynny Codex argenteus, t. j. biblja Ulfilasa), muzeami, obserwatorjum astron., ogrodem botan. i 4 towarzystwami naukowemi oraz przemysłem.

Upupa, ptak, p. Dudek.

Upust (shunt), rozgałęzienie obwodu prądu elektrycznego; przez dobór stosunku oporów elektrycznych obu gałęzi można w nich dowolnie rozdzielić prąd główny na dwie części. Natężenia prądów w gałęziach są odwrotnie proporcjonalne do elektrycznego oporu tychże. U. stosuje się np. przy pomiarach natężenia prądu, przepuszczając przez przyrząd mierniczy spięty u. o małym oporze zaledwie nieznaczny ułamek całkowitego prądu.

Upust krwi, ob. Krwi upust.

Ur (po babilońsku *Uru*, po hebr. *Ur Kasdim* „Ur Chaldejczyków"), starożytne miasto płd. Babilonji, było w 3 tysiącleciu przed Chr. trzykrotnie stolicą dynastyj panujących w Sumerze (ob.). Ostatni król trzeciej dynastji U. uległ ok. 2187 Elamowi. Według Biblji (ob. Mojż. 11, 28 i 31; 15, 7) było Ur rodzinnem miejscem Abrahama. Jako główna siedziba płd.-babilońskiego kultu księżyca (ob. Sin) było U. w babilońskiej epoce ważnem miastem prowincjonalnem, za panowania asyryjskiego rezydował tu asyryjski namiestnik. W czasach hellenistycznych miasto upadło. Jego ruiny, obecnie *al Mugajjar*, po raz pierwszy dokładniej zbadane i określone 1854 przez H. C. Rawlinsona, od 1919 odkopuje ekspedycja angielsko-amerykańska. Odsłonięto trzechpiętrową szeroką wieżę świątyni, kilka świątyń i wiele grobów, m. in. grób kobiety z wyższych sfer, z bogatemi klejnotami ze złota oraz szkieletami złożonych w ofierze ludzi i zwierząt. Cenne są również liczne napisy klinowe.

Urabá, wewnętrzna część zatoki Darien.

Urachus (łac.), moczownik, przewód omoczni. Ob. Omocznia.

Uraemia (grec.), ob. Mocznica.

Uragan, tyle co huragan (ob.).

Uragoga L. (Psychotria L., *wstrzępka*), krzewy, rzadziej zioła z rodziny Rubiaceae, liście naprzeciwległe, rzadziej okółkowe, kwiaty małe, owocem suchy lub mięsisty pestczak. Rosną w krajach tropikalnych, głównie w Brazylji. — U. Ipecacuanha Müll. Arg., krzew 20—40 cm wysokości, o liściach wiecznie zielonych, rośnie w lasach płd. Brazylji, korzeń dzięki zawartości trującej, silnie piekącej emetyny znalazł liczne zastosowania w lecznictwie oraz w weterynarji.

Ural (dawniej *Jaik*), rzeka w Rosji, długa 2443 km, tworzy naturalną granicę między Europą i Azją. Wypływa w republ. Baszkirów

na wsch. stokach płd. Uralu, płynie w górnym biegu w kierunku ze wsch. na zach., zwraca się od Uralska ku płd. i pod Gurjewem uchodzi do morza Kaspijskiego. Jest tylko spławna. Główny dopływ (lewoboczny) Sakmara ma 763 km.

Ural (Uralskie góry), najdłuższe (2642 km) południkowe pasmo górskie w Starym Świecie, którego płd., niskie odnogi (*Mugodżar*) sięgają prawie po jez. Aralskie (48° szer. płn.), a płn., nazywające się na lądzie *Paj-Choj*, przecinają wyspę Wajgacz aż po 70° szer. płn., właściwy jednak U. rozciąga się między 68° 29' i 52° szer. płn. na pograniczu Europy i Azji. Szerokość pasma nie przekracza naogół 75 km, jedynie na samem płd. wynosi ponad 190 km; wysokość grzebienia wynosi przeciętnie 450—500 m, a tylko na płd.-zach. i płn. 1200 m, nad którą wznosi się tylko parę szczytów, które zresztą nie przekraczają nigdzie granicy wiecznego śniegu. Na wsch. wznoszą się góry stromo z równiny syberyjskiej, ku zach. opadają stopniami ku Kamie i Wołdze.

Płn. U. (do 61° szer.) jest lesisty i nie posiada kopalin. Tu wznosi się najwyższy szczyt *Tell-pos-is* (1685 m). Ku płn.-wsch. odgałęzia się biegnące ku ujściu Obu niskie pasmo *Obdorskie*. *Środkowy U.*, obfitujący w rudy żelaza a rozciągający się między 61° i 55° 25' szer. płn. tworzy szeroką, lesisto-bagnistą płytę, wysoką średnio 650 m. Najwyższą jego część tworzy dział wodny Pojasnoj Kamień, na którym sterczy szczyt Konszakowskij Kamień (1585 m). Na płd. obniża się ta część U. do 300 m wysokości. Na płd. od źródeł Ufy rozpoczyna się płd. U., który dzieli się na 3 części: wsch. *Uraltau* (950 m); zach. pasmo Jurma (1045 m) i jego przedłużenie Taganaj (1220 m), oraz pasmo *Urenga* (1275 m). Najwyższym szczytem jest tu Jamantau (1640 m). Na płd. od rz. Białej tworzy U. 420—640 m wysoki płaskowyż.

Góry U. sfałdowane przy końcu paleozoikum, zostały później silnie zniszczone i zrównane, a w nowszych czasach świeżo wypiętrzone. Oś gór tworzą łupki krystaliczne, na których leży z boków dewon i karbon, obok którego zwłaszcza na wsch. stokach występują również skały wulkaniczne (diabazy, porfiry, porfiryty). Na płn. w strefie gabra spotykamy *platynę*, oprócz której posiada U. złoto, srebro, ołów, miedź, żelazo (magnetyt), a także węgiel kam., mangan, nikiel, chrom, azbest, sól kamienną i szlachetne kamienie. W dyluwjum lodowce sięgały tu do 61° szer. płn. Góry tworzą dział wodny między Wołgą i Kamą a Obem, wypływa z nich również Peczora i rzeka U. *Klimat* gór jest ostry, wybitnie kontynentalny, opadów posiada środkowy U. rocznie 600 mm, płn. zaś i płd. trochę mniej. Płd. U. posiada *roślinność* stepową i lasy liściaste, środkowy jest pokryty lasami szpilkowemi, na płn. przeważa tundra, pod 67° szer. płn. granica drzew biegnie już na wysokości 300 m. W płn. części U. mieszkają Samojedzi i Wogułowie, w środk., a częściowo i płd.: Rosjanie, na płd. Baszkirzy i Kazak-Kirgizi. Góry są przecięte wpoprzek przez 4 linje kolejowe, które są połączone 2 linjami podłużnemi; główną osadą jest tu *Swierdłowsk* (Jekaterynburg) i Magnitogorsk.

Uralo-altajskie ludy, ob. Altajczycy, Uralsko-altajskie języki.

Uralsk, miasto okręg. w republ. Kozackiej (Rosja), przy kolei: Pokrowsk—U. z 35.944 mieszk. i znacznym przemysłem. Do 1928 był U. stolicą gubernji.

Uralski obwód, został utworzony w 1923 z dawnych gubernij: Perm, Jekaterynburg, Czelabińsk i Tjumeń, a obejmuje 1,709.751 km² z 6,800.020 mieszk. Oprócz gór Ural i podgórza uralskiego po obu stronach gór, obejmuje U. również tundry i tajgi płn.-zach. Syberji. Najludniejsza jest płd.-zach. część U., natomiast na obszarach nad Tobołem (57% obszaru) wypada zaledwie 1 mieszk. na km². 91% ludności tworzą Rosjanie, 5% ludy turkotatarskie (Tatarzy, Baszkirzy, Czuwasi), 3% ludy ugrofińskie (Permjacy, Ostjacy, Czeremisi, Wotjacy, Zyrjanie). Rolnictwo i chów bydła (produkcja masła) kwitnie na syberyjskich stepach podgórza uralskiego, ogromne lasy dostarczają węgla drzewnego i surowca dla przemysłu uralskiego, na płn.-wsch. ludność utrzymuje się z rybołówstwa i myślistwa. Obszary użytkowe mają 53,180.000 ha, z tego przypada 66% na lasy, 21% na role, a 12% na łąki i pastwiska. Powierzchnia zasiana wynosiła w 1928 r. 5,369.000 ha; koni było 2,166.000, krów 3,722.000, owiec i kóz 5,234.000, świń 1,129.000 sztuk. Główną jednak rolę odgrywa górnictwo (ob. Ural) i przemysł, zwłaszcza huty żelaza i miedzi, budowa maszyn oraz przemysł drzewny i chemiczny. Kraj dzieli się na okręgi: Czelabińsk, Irbit, Iszim, okręg Komi-Permjaków (stolica Kudymkor), Kungur, Kurgan, Górnej Kamy (stol. Solikamsk), Perm, Sarapul, Szadryńsk, Świerdłowsk, Tagił, Tjumeń, Tobolsk, Troick i Złatoust. Stolicą jest *Świerdłowsk* (Jekaterynburg).

Uralsko-altajskie języki (uralo-altajskie j.), szeroko rozgałęziona rodzina języków, nazywanych też *turańskiemi*, *fińsko-tatarskiemi*, *scytyjskiemi*, *altajskiemi*, rozprzestrzeniona od Węgier i Finlandji aż po Azję. Dzielą je zazwyczaj na 5 grup, bardzo się między sobą różniących, zwłaszcza w słownictwie: 1. *fińsko-ugryjska* w Europie Wsch., na Węgrzech i w Płn. Azji: jęz. finlandzki albo suomi, estoński, łotewski, lapoński, wśród nich liczne drobne narzecza, następnie czeremiski (między Kazaniem a Niżnym Nowogrodem), mordwiński (nad średnią Wołgą), jęz. Syrjenów, Wotjaków, Ostjaków i Wogułów, dwa ostatnie (nad płn. Uralem) blisko spokrewnione z węgierskim; 2. *samojedzka*, nad morzem Lodowatem i w Syberji, pięć narzeczy, używa ich zaledwie 20.000 ludzi; 3. *turecko-tatarska* (turko-tatarska), od Turcji europ. aż po Lenę: jęz. jakucki, kirgiski (kozacki), w chińskim Turkiestanie (Kaszgarze) i w Azji środk., turkmeński nad morzem Kaspijskiem, uzbecki, wymarły ujgurycki, mniej ważne jęz. w Altaju, oraz osmanli czyli turecki; 4. *mongolska*: właśc. mongolski, burjacki nad Bajkałem i kałmucki nad dolną Wołgą; 5. *tunguska*, od Jenisieju do morza Ochockiego i Lodowatego, po Mandżurję: najważniejszy jęz.

mandżu. Przez niektórych badaczy podnoszone pokrewieństwo jęz. japońskiego i koreańskiego oraz drawidzkiego nie zostało ogólnie przyjęte. Badacze: Castrén, Ahlquist, O. Donner, Budenz, H. Winkler, Radloff, Grunzel, Paasonen, Pröhle i i.

Uran (łac. Uranus), siódma z rzędu wielka planeta systemu słonecznego, odkryta 13. marca 1781 przez W. Herschla. U. wykazuje spłaszczenie 1/14. Równik U. nachylony jest do płaszczyzny ekliptyki pod kątem 98°, orbita do ekliptyki tylko 47'. Okres obrotu U. dokoła osi wynosi 10,7 godz. W czasie opozycji U. osiąga jasność przeciętnie 5,7 wielkości gwiazdow. W lunecie ukazuje U. malutką tarczę o średnicy 3,8" w średniej odległości. Średnica U. równa się około 51.000 km. Odległość od słońca waha się w granicach od 3004 do 7234 miljonów km. Duże albedo (0,53) każe wnioskować, że powierzchnia U. pokryta jest gęstemi chmurami. Żadnych szczegółów na tarczy dotychczas nie dostrzeżono. Planetę okrążają 4 księżyce (Tytanja, Oberon, Arjel i Umbrjel) po orbitach nachylonych okrągło 98° do płaszczyzny orbity planety.

Uran (U), pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie wyłącznie w postaci związków. Najważniejszem źródłem otrzymywania u. jest t. zw. blenda smolista, zawierająca jako najważniejszy składnik tlenek U_3O_8. Czysty u. otrzymuje się zapomocą ogrzewania chlorku UCl_4 z sodem. Jest to metal pod względem barwy podobny do żelaza, bardzo twardy; c. wł. 18,7, c. at. 238,2, t. topn. 1500°. Na powietrzu nieznacznie utlenia się, za ogrzaniem spala się na tlenek U_3O_8. Metaliczny u. znalazł zastosowanie do wyrobu specjalnych gatunków stali. Największe złoża blendy u. znajdują się w Jachimowie (Czechosłowacja). Ob. Promieniotwórcze pierwiastki, Promieniotwórczość. Por. też Uranu związki.

Uraninit, to samo, co uranit, ob. Uranowe miki.

Uranit, p. Uranowe miki.

Uranizm, popęd płciowy mężczyzn do mężczyzn. Ob. Homoseksualizm. — Uranistów nazywa się także urningami.

Uranja, ob. Afrodyta i Muzy.

Uranja, kwartalnik wydawany przez Polskie Tow. Przyjaciół Astronomji, w Warszawie od 1922.

Uranocyrcyt, minerał, p. Uranowe miki.

Uranofan, minerał, wodny krzemian uranu i wapnia, tworzący rombowe kryształy barwy żółtawej lub zielonawej. Znany z Miedzianogóry na Śląsku.

Uranografja (z greck.), opis nieba; uranoskopja, obserwacja nieba; uranologja, nauka o zjawiskach niebieskich; uranometrja, mierzenie pozycyj ciał niebieskich.

Uranolity, nazwa meteorytów (ob.).

Uranologja (z greck.), nauka o niebie.

Uranos (Niebo), w greckim micie pierworodny syn i małżonek Gei, ojciec Tytanów, Cyklopów i Hekatonchejrów, którzy, zrzuceni przez rodzica do Tartaru, podnieśli bunt przeciwko niemu. Kiedy Kronos pozbawił go męskości, z krwi powstały Erynje i Giganci, a z piany, osiadłej na członku rzuconym w morze, Afrodyta.

Uranospinit, minerał, ob. Uranowe miki.

Uranotantalit, minerał, ob. Samarskit.

Uranotoryt, minerał, toryt, zawierający około 10% uranu. Znany z Champlain (New York).

Uranowe miki, grupa podobnych minerałów, fosforanów i arsenianów uranylu z wapniem, barem lub miedzią, tworzących tetragonalne lub rombowe kryształy barwy zielonawej lub żółtawej. Należą tu: autunit (uranit wapienny), wodny fosforan uranylowowapniowy o składzie $Ca(UO_2)_2(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$, występujący w rombowych kryształach w Autun (we Francji), w Kornwalji, w górach Kruszcowych; uranocyrcyt (uranit barowy), wodny fosforan uranylowobarowy o składzie $Ba(UO_2)_2(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$, znany z Falkensteinu w Vogtlandzie; torbernit (uranit miedziowy) o składzie $Cu(UO_2)_2(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$ z Limoges; uranospinit, wodny arsenian uranylowo-wapniowy o składzie $Ca(UO_2)_2(AsO_4)_2 \cdot 8H_2O$, zeunceryt, wodny arsenian uranylowo-miedziowy o składzie $Cu(UO_2)_2(AsO_4)_2 \cdot 8H_2O$, występujący w tetragonalnych kryształach w Jachimowie i Kornwalji.

Uranowe szkło, ob. Uranu związki.

Uranu związki. Tlenek uranowy, UO_3 tworzy się przy ogrzewaniu azotanu. Silniej ogrzany tlenek oddaje tlen, przechodząc w ciemno zielony U_3O_8. Zapomocą redukcji obu powyższych tlenków można otrzymać czarny tlenek uranawy UO_2. Z mocnemi zasadami łączy się tlenek uranowy na t. zw. uraniany barwy żółtej; z roztworu węglanu sodowo-uranylowego strąca się za dodaniem kwasu żółty dwuuranian $Na_2U_2O_7$ (t. zw. żółcień uranowa, używana do wyrobu szkła uranowego). Z mocnemi kwasami tworzy uran sole uranylowe, których nazwa pochodzi od występującego w nich rodnika UO_2 (uranylu).— Tlenku UO_2 używa się do wyrobu stali uranowej, tlenku UO_3 jako katalizatora oraz w przemyśle ceramicznym. Farby u. (np. żółcień) działają silnie trująco.

Uranyl, ob. Uranu związki.

Urartu (Urarthu), państwo hetyckie nad jeziorem Wan (ob. Armenja).

Ura-Tjube, stolica wilajetu w Tadżikistanie, nad rzeką U. z 21.058 mieszk.

Uraturja (grec.), nadmierne wydzielanie moczanów w moczu.

Uraz (grec. trauma), przejściowe lub trwałe uszkodzenie cielesne, powstałe przez zadziałanie sił zewnętrznych, np. wysokie i niskie ciepłoty, prąd elektryczny, zranienie, wstrząs, zmiany ciśnienia atmosferycznego i t. d. U. stają się często przyczyną chorób. Szkody wywołane przez u. reguluje państwo przez ubezpieczenie od wypadków. Por. Traumatyczne nerwice.

Urazowe nerwice, ob. Traumatyczne nerwice.

Urazowo, miasteczko w okręgu Ostrogożsk (Rosja środk.), przy kolei: Charków—Wałujki z 10 817 mieszk.

Urban, imię ośmiu papieży: U. I., (220—230), święty. — U. II., (1088—1099), zakonnik z Cluny, Francuz, szedł śladami polityki Grzegorza VII. w sporze o inwestyturę. Na synodzie w Piacenzy i w Clermont 1095 nawoływał do udziału w pierwszej wyprawie krzyżowej. — U. III., (1185—87), przeciwnik cesarza Fryderyka I. — U. IV., (1261—64), ogłosił Boże Ciało świętem powszechnem całego kościoła. — U. V., (1362—1370), papież awinjoński, wróg nepotyzmu, rezydował w Rzymie i Awinjonie. — U. VI., (1378—89), za jego panowania wybrany został antypapa Klemens VII. — U. VII., (1590), prawnik. — U. VIII., (1623—44), uprawiał politykę frankofilską przeciw Habsburgom, potępił jansenizm w 1642, stworzył kolegjum de propaganda fide. Por. też Galilei.

Urban VIII.

Urbana, miasto we wsch. Illinois (Ameryka płn.) z 10.946 mieszk. i uniwersytetem stanowym (od 1867).

Urbanistyka, nauka o budowie i rozbudowie miast. Por. Miasta, Miast budowa, Rozbudowa miast.

Urbanitas (łac.), wykształcenie, szlachetne wychowanie, uprzejme zachowanie.

Urbanizacja, proces socjologiczny, polegający na rozroście miast i ludności miejskiej w stosunku do wsi wzgl. ludności wiejskiej. — Por. Miasta.

Urbano, rzeźbiarz włoski z Cortony, jeden z najsławniejszych w połowie XV. w., pozostawił w Sienie dzieła: ołtarz ze św. Janem Chrzcicielem w katedrze, wykonany wspólnie z bratem Bartolomeo, i figury świętych Ansana i Victoriusa na fasadzie Casino dei Nobili.

Urbanowska Zofja, pol. pisarka dla młodzieży, * 1849, autorka wysoko cenionych książek: „Gucio zaczarowany" (1884), „Księżniczka" (1886, słynna powieść dla dorastających panien w duchu pozytywistycznym, nagrodzona na konkursie w r. 1882), „Atlanta" (1894), „Róża bez kolców" (1903, na tle przyrody tatrzańskiej), „Wszechmocni" (1908, 2 t.) i i.

Urbański, 1. Wojciech, fizyk polski, (1820—1880), prof. uniw. we Lwowie, nap. m. i.: „Fizyka umiejętna" (1867, 2 t.), „Pisma pomniejsze" (1869).

2. Aureli, poeta polski, (1844—1891), wydał zbiór poezyj: „Miniież 1863 r." (IV. wyd. 1895), utwory sceniczne: „Pod kolumną Zygmunta" (1880), „Dramat jednej nocy", „Na poddaszu" (1881), „Szumi Marica" (1886), „Watażka" (1888), „Z za kulis i ze świata, szkice, obrazki, humoreski" (1894—99), „Utwory poetyczne" (III. wyd., 1884), przekład „Świętoszka" Molière'a (1883) i t. d.

Urbi et orbi (łac.), „miastu (t. j. Rzymowi) i światu", formuła papieskiego błogosławieństwa dla całego świata.

Urbino, miasto w prow. Pesaro-U. (Włochy) w Marchji z 19.932 mieszk. Posiada kilka kościołów z XIV. i XV. w. (z katedrą na czele) i Palazzo Ducale z XV. w. (dziś muzeum i galerja obrazów), wolną wszechnicę (od 1506), muzeum Raffaela w jego domu rodzinnym oraz przemysł. U., a właściwie pobliski Castel Durante był w 1475—1620 ośrodkiem przemysłu majolikowego. Od XIII. w. rządzili U. hrabiowie Montefeltro, od 1508 osadził tu papież Juljusz II. swego krewniaka Francesca Maria della Rovere, którego wypędził Leon X., a osadził Wawrzyńca de' Medici. Od 1631 należało U. do Państwa Kościelnego.

Urbión, Sierra de, grupa górska w płn.-zach. części Iberyjskich gór krawędziowych, wys. do 2246 m. Wypływa stąd Duero.

Urbs (po łac.) miasto, zwłaszcza stolica; także sam Rzym.

Urchan (Orchan, Orkhan), drugi emir i organizator Osmanów (1326—59).

Urdu, ob. Dongola i Napata.

Urdu, ob. Hindi.

Urdzik, ob. Soldanella.

Urea (grec.), mocznik.

Ureaza, enzym, wywołujący rozkład mocznika na amonjak i dwutlenek węgla. U. znajduje się w niektórych gatunkach bakteryj, wywołujących amonjakalną fermentację moczu.

Uredineae, grzyby, p. Rdze.

Uregga, kraina we wsch. Kongu belg. (okręg Lowa), ze stolicą Szabunda.

Ureidy, produkty podstawienia wodorów mocznika rodnikami kwasów organicznych. Powstają przy działaniu chlorków kwasowych na mocznik. Alkalja rozkładają je na mocznik i kwas. Do u. zalicza się cały szereg ważnych preparatów leczniczych. U. są kwas parabanowy, barbiturowy, alloksan.

Urena L. (czepiszcze), roślina z rodziny Malvaceae, rośnie w krajach tropikalnych. U. lobata L. jako chwast w tropikach, włókna używane do wyrobu worków.

Uretany, estry kwasu karbaminowego (karbaminiany), powstające np. przy działaniu amonjaku na węglany alkylowe. Są to ciała krystaliczne. Alkalja wywołują rozkład u. na amonjak, bezwodnik węglowy i alkohol. Karbaminian etylowy stosowany jest w lecznictwie jako środek nasenny.

Ureter (grec.), moczowód, ob. Nerki.

Ureteritis (grec.), zapalenie moczowodu.

Ureterotomja (z grec.), rozcięcie moczowodu, np. celem usunięcia kamyka.

Urethra (grec.-łac.), moczowa cewka (ob.).

Urethritis (grec.), zapalenie cewki moczowej. Ob. Rzeżączka.

Urethrorrhoea (grec.), nieżyt (katar) cewki moczowej.

Uretroplastyka (grec.), plastyka cewki moczowej, operacja, polegająca na zamknięciu mniejszych lub większych ubytków w cewce moczowej, np. przy epispadji (ob.) i hypospadji (ob.).

Uretroskop (z grec.), wziernik do cewki moczowej (aparat do oglądania cewki).

Uretrotomja (grec.), ob. Moczowej cewki rozcięcie.

Urf (arab., „to co znane, przyjęte"), postępowanie władców muzułmańskich, oparte na tradycji i własnem uznaniu, nie na ustawach pisanych (Szarí'a, ob.). U r f i j e, nadzwyczajne lub samowolnie nałożone podatki. I d a r e-i-u r f i j e, stan oblężenia.

Urfa, stolica w i l a j e t u U. w Turcji azjat., na stokach Nimrud-Dagu, połączone odnogą z koleją Bagdadzką, posiada 29.918 mieszk., sławny meczet Abrahama i przemysł tkacki. U. jest greckiem K a l l i r r h o e (O r r o e), późniejszą E d e s s ą.

Urfé Honoré d', powieściopisarz franc., (1568—1625), pod wpływem Montemayora „Diana enamorada" napisał sentymentalny romans pasterski „L'Astrée" (1607—27, 5 t., dokończony przez jego sekretarza Baro). Przez współczesnych wysoko ceniony, przyczynił się do rozwoju literatury sielankowej we Francji i w Europie (tłum. na inne języki). Monografja: Reure (1910).

Urga, ob. Ułan-Bator.

Urgens (łac.), napomnienie, w celu przyspieszenia czegoś, przynaglenie; u r g o w a ć, przynaglać, przyspieszać, żądać przyspieszenia.

Urginea maritima.

Urginea Steinh. (o s z l o c h), roślina cebulkowa z rodziny Liliaceae, o równowąskich liściach, nagiej łodydze, kwiatostanem grono. U. maritima Baker (Scilla maritima L.) o cebuli ważącej niejednokrotnie 2 kg, pęd 1 m wysokości, kwiaty białe, czerwono-zielono paskowane, rośnie na wybrzeżach morza Śródziemnego. Mięsiste łuski (Bulbus scillae) głównie zbierane z Malty, Kalabrji i Hiszpanji, są trujące, używa się ich jako trucizny na szczury, mają także zastosowanie w lecznictwie jako środek podnoszący ciśnienie krwi oraz moczopędny.

Urgut, miasteczko w Uzbekistanie (okręg Samarkanda) z 13.771 mieszk.

Uri, kanton w Szwajcarji, obejmujący dolinę rz. Reuss od jez. Czterech Kantonów po św. Gotarda, połączone z sąsiedniemi kantonami przełęczami: Furka, Oberalp, Klausen i Susten, ma 1074 km² z 25.400 mieszk. (Niemcy katol.) w 20 gminach. 47,3% obszaru zajmują nieużytki, 41% pastwiska górskie, 0,1% role, a 11,6% lasy. Środków utrzymania dostarcza chów bydła, przemysł i turystyka. Stolicą jest A l t d o r f. Władzę prawodawczą sprawuje Rada Krajowa, a wykonawczą Rada Rządząca, obie wybierane na 4 lata.

D z i e j e. Dolina U. była od 1218 własnością Habsburgów, a od 1231 bezpośrednio podlegała cesarzowi. 1291 zawarło U. wieczyste przymierze z Schwyz i Unterwalden. W XV. w. wzrosło terytorjalne znaczenie U. W czasach reformacji uprawiało politykę ściśle katolicką. W 1798 złączono U. ze Schwyz, Unterwalden i Zug w kanton Waldstätten, od 1803 było U. niezależnym kantonem. W 1850 otrzymało pierwszą konstytucję, zmienioną w 1888.

Uria, ob. Oria.

Uria, ptak, ob. Nurek.

Urim i Tammim (hebr.), „światłość i prawo", nazwa wyroczni, przechowywanej pierwotnie w szatach każdego kapłana żydowskiego, później zaś tylko w napierśniku arcykapłana, celem poznawania woli Bożej.

Urina (łac.), mocz.

Urjanchaj, ob. Tannu-Tuwa.

Urjasz (Uria), Hetyta, wódz króla Dawida. Ten nakłonił żonę U. Bathsebę (ob.) do wiarołomstwa, zaś samego U. kazał zgładzić w liście, który U. musiał oddać osobiście („list Urjasza").

Urjel, jeden z archaniołów, wspominany w kilku starych wykazach chrześcij.-żydowskich.

Urjupińsk, stolica okręgu Choper, w obwodzie Dolnej Wołgi (Rosja), nad rz. Choper, przy kolei: Grjasi—Stalingrad z 13.437 mieszk.

Urk, wyspa na Zuiderzee (Holandja) z 0,8 km² i 3.152 mieszk. Latarnia morska.

Urlop, czasowe zwolnienie pracownika, pozostającego w stosunku pracy, od umówionych czynności. Według ustawy z 16 maja 1922 r. pracownicy zajęci w przemyśle i handlu mają prawo do płatnego 8 lub 15-dniowego u., zależnie od tego, czy przepracowali w danem przedsiębiorstwie bez przerwy okres 1 roku lub też 3 lat. Pracownicy umysłowi otrzymują u. 4 tygodniowy. Urzędnicy państwowi otrzymują u. 4—6 tygodniowe, zależnie od czasu trwania służby.

Urmja (U r m i j), warowne miasto w prow. Azerbejdżan (Persja), wpobliżu granicy tureckiej, 20 km na zach. od jeziora U., 1380 m nad poz. morza z ok. 15.000 mieszk., przeważnie syryjskich Turkotatarów. Handel rodzynkami.

Urmja (U r m i j, Tebryskie), jezioro w perskiej Armenji, na zach. od Tebrysu, 1294 m nad poz. morza z 5.775 km², do 16 m głębokie. Jest bezodpływowe i bezrybne, natomiast usiane wysepkami i o słonawej (14—23%) wodzie, której poziom ulega znacznym wahaniom. Brzegi ma U. bagniste, główny dopływ: Adżi-Czaj.

Urmowski Klemens, wydawca pierwszego noworocznika polskiego p. t. „Almanach Lubelski" (1815).

Urna, naczynie przeznaczone do przechowywania popiołów i resztek po ciałopaleniu.

Urobakterje, biologiczna grupa bakteryj, które przy pomocy enzymu ureazy (ob.), przemieniają mocznik na węglan amonu (fermentacja mocznikowa). Do tej grupy należy np. Urobacillus, laseczník moczowy.

Urobek, w górnictwie praca potrzebna do oderwania minerału od skały, a więc wiercenie, wysadzanie i rozkruszanie.

Urobilina, występujący w moczu produkt przemiany bilirubiny (ob. Żółć).

Urobilinogen, składnik kału i moczu, powstający w jelitach z bilirubiny przez działanie bakteryj gnilnych.

Uroceridae, inaczej Siricidae, ob. Trzpiennikowate.

Uroczysko, dzikie, niezamieszkałe miejsce, często kopiec; według Chodakowskiego miały być u. miejscem sprawowania uroczystych ofiar.

Urodela, płazy, p. Ogoniaste.

Urodzenia (s t a t y s t y k a u.), dział statystyki ludnościowej, st. ruchu ludności. Grupuje liczby bezwzględne urodzonych w pewnym okresie według różnych cech, np. wedle żywotności (urodzeni żywo, nieżywo), płci (chłopcy, dziewczęta), prawności (dzieci ślubne, nieślubne) itp. Oblicza płodność danego społeczeństwa w sposób ogólny lub szczegółowy. Ogólny polega na obliczeniu ilości u. w stosunku do ogółu ludności (liczba urodzonych na 1.000 ludności); szczegółowe obliczenia przez odniesienie ilości u. do 1.000 kobiet, do 1.000 kobiet w wieku 15—50 lat, t. j. zdolnych do rodzenia, do 100 kobiet położnych itd. Por. też Ludność. — O s. u. w P o l s c e ob. w t. 13 art. Ludność i Stosunki zdrowotne.

Urodziny, rocznica urodzenia, obchodzona jako święto rodzinne, połączone z obdarowywaniem osoby, której u. się obchodzi. Por. Imieniny.

Urogenitalny system, t. j. obejmujący narządy moczowe i płciowe.

Uroki. Według szeroko rozpowszechnionego zabobonu nadmierna pochwała, przekleństwo lub jakieś słowo, wypowiedziane w nieodpowiedniej chwili, może sprowadzić nieszczęście. Zwłaszcza niektórzy ludzie-czarownicy, ludzie obdarzeni „złym wzrokiem", „urocznemi oczami", posiadają moc „rzucania uroków", t. j. spowodowania nieszczęścia lub choroby. Dla zabezpieczenia się od u. pukają w drzewo niepolitùrowane, spluwają trzykrotnie za siebie, a przed „złym wzrokiem" chronią się wyciągnięciem ręki z rozstawionemi palcami; od u. chronić też mają amulety. O ile ktoś jest „urzeczony", t. j. chory wskutek u., uleczyć go można tylko ich „o d c z y n i e n i e m", zapomocą całego szeregu zabiegów magicznych (okadzanie specjalnemi ziołami, zamawianie i t. p.).

Uroksantyna, ob. Indoksylowy siarczan.

Urolithi (grec.), ob. Moczowe kamienie.

Urolithiasis (grec.), kamica moczowa, ob. Moczowe kamienie.

Urologja (grec.), nauka o schorzeniach narządów moczowych i ich leczeniu; u r o l o g, lekarz chorób dróg moczowych.

Urometr (z greck.), areometr (ob.), stosowany przy badaniu moczu.

Uromyces, p. Rdze.

Urostyl, p. Pygostyl.

Urotropina, środek leczniczy, dezynfekujący mocz, podawany przy chorobach pęcherza. Według składu chemicznego jest u. heksametylenotetraminą $N_4(CH_2)_6$, proszek krystaliczny, łatwo się rozpuszczający.

Urquhart David, ang. polityk, (1805—1877), 1835—37 sekretarz ambasady w Konstantynopolu, ogłosił w 1835 sławne „Portfolio", publikację zawierającą 45 dokumentów tajnych, dotyczących planów Rosji zdobycia Konstantynopola, 1847—52 w izbie gmin zwalczał politykę wschodnią Palmerstona.

Ursa (łac.), gwiazdozbiór, ob. Niedźwiedzica.

Ursidae, p. Niedźwiedzie.

Ursinus Jan, pol. humanista, medyk i prawnik, krakowianin, kształcił się w Krakowie i Włoszech, żył za Jana Olbrachta i Aleksandra, autor najdawniejszego zbioru listów, pisanych przez Polaka: „Modus epistolandi" (1496, II wyd. 1522).

Ursus (łac.), niedźwiedź.

Urszula (łac. Ursula, mała niedźwiedzica"), święta, męczennica chrześcijańska z królewskiego rodu brytyjskiego, zamordowana wraz z towarzyszkami (11.000) w Kolonji przez Hunów, w czasie powrotu z pielgrzymki do Rzymu. Życie jej osnute jest mnóstwem legend. Kult św. U. rozszerzył się z Kolonji na całe Niemcy i Europę.

Urszulanki, zgromadzenie religijne, zał. w 1535 przez Anielę Merici (ob. Aniela), zatwierdz. w 1544, mające na celu naukę i wychowanie młodzieży żeńskiej i pielęgnowanie chorych. Od r. 1612 jest to zakon ze ślubami wieczystemi i surową klauzurą. 1929: 400 klasztorów, ok. 8.000 sióstr.

1. Urtica dioica.

Urtica L. (p o k r z y w a), jedno- lub wieloletnie rośliny z rodziny Urticaceae, mają liście piłkowane, naprzeciwległe, pokryte włoskami parzącemi, kwiatostany jednopłciowe. Występują w strefie umiarkowanej obu półkul. Włoski parzące zakończone łatwo ułamującą się główką, wypełnione substancją gryzącą, zbliżoną do kwasu mrówkowego, która zostaje wstrzyknięta w ranę. U. dioica L. (p. z w y c z a j n a), wysokości 1 m, szeroko rozprzestrzeniona. U. urens L. (p. ż e g a w k a), do 30 cm wysokości, kosmopolityczna jako chwast. Obu gatunków używa się do spasania młodych roślin na jarzynę, dawniej w medycynie do bicia sparaliżowanych członków. Obecnie używane jeszcze przez lud do wyrobu wody do wło-

2. Urtica urens. a. Pęd z kwiatostanami męskiemi. b. kwiat męski, c. żeński, d. owoc, e. nasienie. b—e powiększone.

sów, oraz jako środek czyszczący krew. Włókna p. zwyczajnej używane były w czasie wojny światowej do przędzenia.

Urtica, ob. Bąbel.

Urticaceae (p o k r z y w o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Urticales. Należą tutaj rośliny zielne lub też drzewiaste bez soku mlecznego, kwiaty jednopłciowe, rzadziej dwupłciowe zebrane w kwiatostany, okwiat 4-dzielny, pręcików 4, słupek o pędzelkowatem znamieniu. Owocem orzeszek lub niełupka. Występują najliczniej w krajach tropikalnych. Najważniejsze rodzaje: Urtica, Boehmeria, Parietaria.

Urticales (p o k r z y w o w e), rząd roślin dwuliściennych, bezpłatkowych. Należą tutaj rośliny drzewiaste lub zielne, o kwiatach jednopłciowych, rzadziej obupłciowych, wiatropylnych, tylko wyjątkowo owadopylnych, bezmiodnikowych. Okwiat pojedynczy 4—6-cio dzielny, pręciki nadległe listkom okwiatu w liczbie 4—6, słupek złożony z 1—2 owocolistków, o jednej komorze, jednym zalążku, górny. Owocem orzeszek lub niełupka. Należą tutaj rodziny: Moraceae, Cannabaceae, Ulmaceae, Urticaceae.

Urticaria (łac.), ob. Pokrzywka.

Uru, starodawny szczep Indjan z nad Desaguadero (Boliwja), w czasach odkryć dochodzący do dzisiejszych granic Argentyny; językowo spokrewnieni z Araukami, zajmują się łowiectwem i rybactwem.

Urua, kraina w płd.-wsch. Kongu belg. u źródłowisk Konga, zamieszkała przez szczep W a r u a.

Uruapán, miasto w stanie Michoacán (Meksyk) z ok. 15.000 mieszk.

Urubamba, ob. Ucayali.

Uruguay, 1. Urugwaj; 2. Concepcion del U.

Uruguayana, miasto w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja), nad rz. Urugwaj z 20.776 mieszk. W 1817 pobili Urugwajczycy Portugalczyków i ugruntowali swą niepodległość.

Urugwaj (U r u g u a y), rzeka w płd. Ameryce, powstaje z połączenia wielu rzek źródłowych, wypływających na Serra Geral (płd. Brazylja), płynie granicą stanów: Santa Catharina i Rio Grande do Sul, później skręca ku płd.-zach. i oddziela ten ostatni stan oraz U. od Argentyny, przyczem przyjmuje kilka dużych dopływów lewobocznych (Ijuhy, Iguassu, Rio Negro). Już koło Fray Bentos jest 10—16 km szeroki, łączy się zaś wielkim lejkiem z Paraną tworząc La Platę. Długi jest U. 1.580 km, żeglowny 420 km.

Urugwaj (R e p u b l i c a o r i e n t a l d e l U r u g u a y), państwo w płd. Ameryce, oddzielone przez La Platę i rzekę U. od Argentyny, a na płn. przez rz. Quaraim Jaguarão od Brazylji, ma 186.926 km² i 1.808.286 mieszk. (w 1929).

Poza płaskiem i piaszczystem wybrzeżem Atlantyku jest U. pagórkowatą niziną, na której wznoszą się gdzieniegdzie niskie pasma górskie, np. Cerro Acegua (621 m) na granicy Brazylji. Gleby są naogół bardzo żyzne. Z rzek, poza granicznemi najważniejsza jest żeglowna Rio Negro. K o p a l i n posiada U. niewiele (trochę złota i węgla). K l i m a t jest umiarkowany. Montevideo ma średnią temperaturę roku 16,6°, stycznia 22,3°, sierpnia 10,7°; opadów rocznie 990 mm. Cechą klimatu U. są silne wahania temperatury, wywołane przez wiatry. Szatę r o ś l i n n ą kraju tworzą po większej części pampasy.

L u d n o ś ć U. jest pochodzenia hiszpańskiego, częściowo ze zmieszania z Indjanami, wyznaje ona katolicyzm, a mieszka przeważnie na wsi. Coprawda stolica M o n t e v i d e o skupia 1/4 ludności całego kraju. Głównem zatrudnieniem ludności jest chów bydła (w 1924 r.: 8.432.000 bydła rogatego, 14.443.000 owiec, 510.000 koni i 251.000 świń) i związany z tem p r z e m y s ł, oraz rolnictwo, zwłaszcza uprawa pszenicy i kukurydzy. Wywozi się głównie produkty hodowli bydła (mięso, wełna, skóry). Kolei posiada U. 2.740 km. Od 1862 obowiązują miary i wagi metryczne. Jednostką monetarną jest w teorji złoty peso = 100 centesimos = 9,25 zł., obecnie częściowo zdewaluowany.

Od 1917 zarząd państwem jest podzielony. Część władzy sprawuje wybierany przez ludność na 4 lata prezydent, przed którym są odpowiedzialni ministrowie: spraw zewnętrznych i wewnętrznych, oraz wojny. Prezydent może być powtórnie wybrany dopiero po 8 latach. Ministrowie: oświaty, skarbu, przemysłu i robót publ. są podlegli niezależnej od prezydenta, a wybieranej bezpośrednio przez lud Narodowej Radzie Rządzącej. Oprócz tego istnieje Zgromadzenie Narodowe, złożone z Senatu i Izby posłów. Kraj dzieli się na 19 departamentów: Artigas, Canelones, Cerro Largo, Colonia, Durazno, Flores, Florida, Maldonado, Minas, Montevideo, Paysandu, Rio Negro, Rivera, Rocha, Salto, San Jose, Soriano, Tacuarembo i Treinta y Tres.

Armja U. na stopie pokojowej jest rekrutowana z ochotników (800 oficerów oraz 7.200 podof. i szereg.), w czasie wojny istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej. Gwardja narodowa, szkolona na krótkich ćwiczeniach, tworzy rezerwę ze 100.000 ludzi. Flota wojenna składa się (1929) z 2 przestarzałych jednostek. Flaga państwowa przedstawia 4 po-

dłużne niebieskie pasy na białem polu. W białej ćwiartce u góry koło drzewca znajduje się słońce.

D z i e j e. W czasach nowoż. był U. przedmiotem sporu między Hiszpanami, którzy nim władali, i Portugalczykami. 1814 odpadł od Hiszpanji, został zajęty przez Brazylję w r. 1817 i z nią złączony 1821. 1828 przy pośrednictwie Anglji uzyskał niepodległość. 1830 uchwalił kongres w Montevideo konstytucję, potwierdzoną następnie przez Anglję i Brazylję. W poł. XIX. w. wybuchły w U. silne walki partyjne, w których zwalczające się obozy czerwonych i białych szukały pomocy w Argentynie. Kilku prezydentów U. zostało w tym czasie zamordowanych. Rządy ich despotyczne i pełne wyzysku doprowadziły U. do ruiny. Dopiero od 1890 zaczął U. podnosić się i organizować dzięki prezydentowi Cuestas, który doprowadził do uspokojenia kraju. W 1917 stanął U. po stronie koalicji, dostarczając jej środków żywności. 1919 nowa konstytucja przeprowadziła rozdział kościoła od państwa; w tymże roku zawarł U. traktaty z Francją, Anglją i Włochami.

Uruk (hebr. Erech [1. Mojż. 10, 10], greck. Orche), staroż. miasto w Babilonji, w 4. i 3. tysiącleciu pięciokrotnie stolica królów sumeryjskich. W 2295 straciło znaczenie polityczne na rzecz Ur, ale pozostało miejscem kultu bóstw Anu, Istar i Nana. Miasto było jeszcze za czasów rzymskich ogniskiem wiedzy chaldejskiej. Ruiny odkryte 1854 noszą nazwę W a r k a.

Urumczi (chiń. T i h u a), stolica prow. Sinkiang (Chiny), w płd. Dżungarji z ok. 50.000 mieszk. Ośrodek handlu między Chinami i Zach. Turkiestanem. Wpobliżu siarczane cieplice, solfatary i złoża węgla kam.

Urundi, kraina na płn. od jez. Tanganika w Afryce równikowej, bezdrzewna wyżyna u źródłowisk rz. Kagery, zamieszkała przez szczep Barundi. Stolicą jest U s u m b u r a. Do 1920 należało U. do Niem. Afryki Wsch., obecnie tworzy z Ruandą mandat belgijski.

Urungu, rzeka w zach. Mongolji, długa 600 km. Wypływa z Altaju, uchodzi do jez. U l u n g u r.

Urupskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie (Rosja), nad rz. U r u p (do Kubania) z 13.190 mieszk.

Urus-Martan, wieś na Płn. Kaukazie (Rosja), na obszarze Czeczeńców z 13.032 mieszk.

Urwisko, stroma ściana, tworząca się przez obryw.

Uryna (łac. urina), mocz.

Urząd celny, urząd powołany do wymierzania i pobierania cła, przeprowadzający rewizje osób i rzeczy przechodzących przez u. U. celne mają zazwyczaj siedzibę w punktach granicznych lub w większych miastach wewnątrz kraju.

Urząd Chrystusa potrójny, wedł. dogmatyki katolickiej: nauczycielski, kapłański i królewski.

Urząd kościelny, ob. Kościelny urząd.

Urzecze, miasteczko na Białorusi, 27 km od Słucka, nad rz. Berezdenką. Karol Radziwiłł „Panie Kochanku" założył w U. słynną fabr. szkła.

Urzet, ob. Isatis.

Urzędnik, w szerszem znaczeniu każdy, kto pozostaje za stałemi poborami w służbie korporacji publicznej lub osoby prawnej wzgl. fizycznej prywatnej; w ściślem znaczeniu osoba piastująca urząd publiczny. Stanowisko prawne urzędników w ściślem znaczeniu reguluje część prawa publ., zwana p r a w e m u r z ę d n i c z e m. Należą tu przepisy zawarte w ustawie o państwowej służbie cywilnej (pragmatyce służbowej), o uposażeniu u., o pomocy lekarskiej, o zaopatrzeniu emerytalnem oraz o postępowaniu i władzach dyscyplinarnych. Stosunek służbowy zawiązuje się przez doręczenie d e k r e t u n o m i n a c y j n e g o. U. składa p r z y s i ę g ę s ł u ż b o w ą. Obowiązany jest do wierności, gorliwości i zachowania t a j e m n i c y s ł u ż b o w e j. U. dzielą się na stałych i prowizorycznych. Zależnie od swego wykształcenia należy u. do jednej z trzech kategoryj. U. pierwszej kategorji rozpoczynają służbę w 8. stopniu służbowym, u. drugiej kategorji w 10 st. sł., zaś u. trzeciej kategorji w 11 lub 12 st. sł. O ile dobro służby tego wymaga może u. być przeniesiony do innej miejscowości. Rada Ministrów lub, w pewnych wypadkach, władza przełożona może przenieść u. w s t a n r o z p o r z ą d z a l n o ś c i. Przez okres tego stanu u. pobiera pełne pobory, ale nie powołany w ciągu 6 miesięcy do pełnienia funkcyj, winien być wogóle ze służby wydalony. W y d a l e n i e z e s ł u ż b y w drodze karnej może nastąpić jedynie po przeprowadzeniu rozprawy dyscyplinarnej, wzgl. jako skutek zasądzenia karnym wyrokiem, pociągającym za sobą niemożność pełnienia funkcyj publicznych. R o z w i ą z a n i e s t o s u n k u s ł u ż b o w e g o nastąpić może na własną prośbę u., o ile do niej władza się przychyli. Za przewinienia służbowe lub działalność bezprawną w służbie odpowiadają u. wobec państwa w drodze karnej, dyscyplinarnej i cywilnej. Prawo do uposażenia emerytalnego nabywają u. po conajmniej 10-letniej służbie, w pewnych zaś wypadkach bez względu na czas służby (np. niezdolność do służby wywołana wypadkiem zaszłym w czasie wykonywania służby).

z Urzędowa Marcin, lekarz nadworny Jana Tarnowskiego, autor zielnika: „Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół y drzew rozmaitych" (1595).

Urzędowa tajemnica, fakt, o którym dowiedział się urzędnik w wykonywaniu swego urzędowania i który winien zachować w tajemnicy.

Urzędów, osada miejska w pow. Kraśnik (woj. lubelskie), nad rz. Urzędówką, 10 km na płn.-zach. od Kraśnika z 3.563 mieszk., handlem, młynami i pięknym kościołem z 1755 r. Miasto (od 1405) było przed 1795 stolicą powiatu w woj. lubelskiem.

Urzędy w dawnej Polsce. W Polsce piastowskiej były u. dworskie i takie, których zakres władzy sięgał na cały kraj. Z d w o r s k i c h jedne dotyczyły funkcyj ściśle dworskich, inne miały charakter państwowy. Najwyższym urzędnikiem dworskim, spełniającym zarazem ważne funkcje państwowe był comes palatinus, później zwany wojewodą. Obok wojewody

znajdowali się na dworze książęcym podkomorzy, kanclerz, sędzia, skarbnik i in. Czysto dworskie funkcje mieli stolnik, cześnik, miecznik, chorąży, piastun i in. Niektórzy z urzędników mieli zastępców, skąd godności jak podkanclerzy, podsędek, podstoli, podczaszy. Wszyscy ci urzędnicy fungowali we wszystkich księstwach dzielnicowych w okresie Polski w podziałach. Mimo procesu zjednoczenia dzielnic, u. te pozostały w księstwach, zmieniając swój charakter z dworskich na ziemskie. Od XIV. w. dawne księstwa i dzielnice zaczęły nazywać się województwami. Urzędnicy danego województwa, przeważnie rekrutujący się z miejscowej szlachty, stali się powoli reprezentantami interesów tej ziemi. Odrębne u. od powyższych wytworzyły się w średniowieczu w związku z organizacją grodową. W grodach siedzieli urzędnicy książęcy zwani później kasztelanami z podwładnymi sobie: wojskimi, włodarzami i sędziami grodowymi. W XIV. w. odebrano niemal wszystkie funkcje kasztelanom, a u. ten stał się wyłącznie u. ziemskim. Natomiast w tym samym czasie wprowadzono na wzór czeski ściśle podporządkowanych władcy starostów (ob.). Objęli oni właściwie funkcje wojewody, podkomorzego, sędziego, podsędka i kasztelanów. Starostowie sprawowali swe władze m. in. przy pomocy burgrabiów. Ponieważ byli starostowie namiestnikami królewskimi, przeto początkowo byli zbyteczni w Małopolsce, gdzie król często przebywał i zostali tam wprowadzeni dopiero w w. XIV. Powstały tu natomiast specjalne u. jak wielkorządcy czyli zarządcy dóbr królew., burgrabiów król. i in. Wzmocniło się też w Małopolsce znaczenie sędziego i podsędka, którzy sami zaczęli sądzić po powiatach. Równocześnie podskarbi, kanclerz i podkanclerzy krakowscy i nowo utworzeni w XIV. w. marszałkowie, zaczęli nabierać charakteru urzędników państwowych dla całego kraju. Od XIV. w. zatem niektóre u. ziemskie, jak wojewodów, kasztelanów i podkomorzych, straciły poprzednie funkcje; niektóre u. jak np. kanclerzy dzielnicowych wprost znikły. Ostały się z u. ziemskich: sędziowie, podsędkowie, pisarze, stolnicy, podstolowie, cześnicy, podczaszowie, chorążowie, wojscy i t. d. Wojewodowie i kasztelanowie dostali się w tym okresie do senatu. Mianował urzędników król, przyczem sędziów, podsędków i pisarzy od XV. w. z pośród 4 kandydatów obieranych przez szlachtę. W ciągu w. XIV—XVI. ustaliły się też u. centralne, o funkcjach państwowych i dworskich, z których niektóre dawały wstęp do senatu. Należał tu marszałek kor., marszałek nadworny, kanclerz kor., podkanclerzy, podskarbi kor. i nadworny, hetman kor. i polny (obaj właściwie dopiero w XVI. w.). Obok dawnego kuchmistrza i podczaszego powstaje w XV. w. u. krajczego, ochmistrza, później przedzierzgającego się w podkomorzego. W r. 1507 powstał u. dwóch referendarzy, a od w. XVI. wielkie znaczenie zyskał u. sekretarza wielkiego. Niektórych u., jak np. wojewody, kasztelana, kanclerza i podskarbiego nie wolno było łączyć w jednem ręku (t. zw. incompatibilitas). Wszystkie u. od w. XVI. stały się dożywotniemi. Przetrwały one w takiej formie, w jakiej się ustaliły w XVI. w. prawie bez zmian do końca Rzplitej. Reformy datują się dopiero z drugiej połowy XVIII. w. Na Litwie od unji lubelskiej z r. 1569 zostały u. zreorganizowane na wzór polski. — Z innych rodzajów u. do najważniejszych należą wojskowe, gdzie duże znaczenie zyskali pisarze polni, wielcy strażnicy, wielcy oboźni i generałowie artylerji oraz miejskie, gdzie najznakomitsze funkcje spełniali wójtowie, ławnicy, burmistrzowie itd.

U. S. lub U. S. A. (Am.) = United States (of America), Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (ob.), por. Uncle Sam; stąd U. S. A., U. S. N., U. S. S. United States Army, Navy, Ship = armja, flota, okręt Stanów Zjedn.

Usambara, kraina w Tanganice, na granicy Kenji, na płn. od Pangani z 3.400 km², zamieszkała przez szczep Wasambara, a przecięta przez kolej U. (Tanga-Aruszi).

Usaramo (Uzuramo), przybrzeżna kraina w Tanganice na płn. od Rufidżi. Wybrzeża zamieszkują Suahelowie i Arabowie, we wnętrzu szczep Wasaramo. Główne osady: Dar-es-salam i Bagamojo.

Usbaa, egipska miara długości = 6 Habba shair = 36 quirat barsoum = 3,125 m.

Usedom, wyspa na morzu Bałtyckiem, zamykająca od płn.-zach. zalew Szczeciński, między Pianą i Świnią z 445 km² i 46.500 mieszk. Na U. leży szereg miejscowości kąpielowych (Świnioujście i in.). Miasto U., nad Pianą ma 1611 mieszk.

Useguha, przybrzeżna kraina w Tanganice, naprzeciw Zanzibaru, zamieszkała przez szczep Waseguha (murzyni Bantu). Główna osada: Sadani.

Usener Hermann, niem. filolog klas., (1834—1905), prof. w Bernie szwajc., Gryfji i Bonn, zajmował się głównie porównawczem religjoznawstwem, wydał m. in. „Epicurea" (1887) i retoryczne dzieła Dionizjusza z Halikarnasu (z Radermacherem, 1899—1904), napisał: „Das Weihnachtsfest" (1889; 2 wyd. 1911), „Götternamen" (1896, 2 wyd. 1929), „Sintflutsagen" (1899) i in. „Vorträge u. Aufsätze" (1907, 2 wyd. 1914), „Kleine Schriften" (1912—14, 4 t.).

Ushuaia, najdalej na płd. (wpobliżu 55° szer. płd.) położone miasto, stolica terytorjum Ziemi Ognistej (Argentyna), nad kanałem Beagle z 1246 mieszk., od 1900 miejsce deportacji złoczyńców-recydywistów.

Usiłowanie, działanie skierowane bezpośrednio ku ziszczeniu zamiaru popełnienia przestępstwa w wypadku, w którym sprawca przestępstwa nie dokonywa (art. 21 proj. polskiej ust. karnej). U. stanowi okoliczność łagodzącą. Kto dobrowolnie odstąpił od u. lub zapobiegł powstaniu skutku przestępnego (t. zw. czynny żal) nie ulega karze. U. nieudolnem nazywa się u., które, już to ze względu na środki użyte (np. u. otrucia cukrem jadalnym), już to ze względu na przedmiot przestępstwa (np. u. pozbawienia życia osoby już nieżyjącej), nie może doprowadzić do skutku przestępnego. U. nieudolne nie stanowi przestępstwa.

Uskoki (paraklaza), rozdzielenie i przesunięcie należących do siebie poprzednio mas skalnych, powstałe przez podniesienie lub zapadnięcie się jednej z części. Pęknięcia takie powstają podczas ruchów górotwórczych, zwłaszcza przy fałdowaniu. Szczelina, wzdłuż której nastąpiło przesunięcie warstw, nosi nazwę szczeliny uskokowej, wysokość zaś przesunięcia wysokości u. Wartość ta wynosi niekiedy tylko parę centymetrów, nieraz jednak dochodzi do kilkuset metrów. Zwykle nierówności powstałe na powierzchni zostają zniesione przez działalność denudacyjną i do stwierdzenia obecności u. potrzebne są dopiero badania geologiczne. Obok u. właściwych istnieją i nasunięcia, spowodowane przesunięciem części wyższych nad niżej położonemi. Największe nasunięcia znane są z młodych gór fałdowych, jak Alpy i Karpaty. Znajomość u. posiada duże znaczenie w górnictwie.

Uskoki, grupa górska na granicy Krainy i Chorwacji, wysoka do 1181 m (Gorjanci). Wsch. ich część zwą także Samoborami.

Uskoković Milutin, pisarz serb., (1884—1915), autor powieści realistyczno-obyczajowych, zwłaszcza: „Przybysze" (1911) i „Čedomir Ilić" (1914).

Uskokowe góry (skibowe, bryłowe), góry utworzone ze skib uskokowych. Uskokowy próg (załom tektoniczny), próg, odpowiadający linji uskoku. Uskokowe (tektoniczne) źródło tryska na linji uskoku, wyzyskując jego szczelinę.

Uskokowie (serbs. „uciekinierzy"), przybyli w XVI. w. z Bośni i Serbji w okolicę Clissy w Dalmacji. Gdy 1537 Turcy zdobyli Clissę, udali się U. do Zengg, skąd uprawiali zawód korsarski na morzu, walcząc z Turkami i Wenecjanami. Z pocz. XVII. w. przenieśli się w okolicę Karlstadtu i Kulpy. Zahartowani w ciągłych wojnach z Turcją, stali się U. rdzeniem austrjackich wojsk granicznych.

Usküb, turecka nazwa miasta Skoplje.

Usküdar, turecka nazwa miasta Skutari.

Usnea Dill. (brodaczka), porost zwisający, rozgałęziony nitkowato. W całej Europie rośnie U. barbata Fr. nadrzewnie.

Uso (włosk.), zwyczaj handlowy.

Uspallata, przełęcz w Kordyljerach na granicy środk. Chile i Argentyny, wys. 3967 m, prowadzi przez nią kolej.

Uspienskij Gleb Iwanowicz, pisarz rosyj., (1840—1902), autor opowiadań i szkiców z życia małomieszczańskiego i chłopskiego: „Obyczaje ulicy Rasterajewskiej" (1866), „Zarośla" (1875), „Z mego notatnika" (1879) i i. Wyd. zbior. 1885, 8 t.

Uspienskaja, osada kozacka w okręgu Kubańskim (Rosja) z 13.385 mieszk.

Uspokajające środki (remedia sedativa), środki lekarskie i zabiegi uśmierzające bóle, zmniejszające podniecenie ruchowe, oszałamiające, usypiające, np. opjum, morfina, belladonna, kokaina, brom, stosowanie ciepła, zimna.

Usposobienie, wewnętrzna strona naszej osobowości, w szczególności trwałe wrodzone dyspozycje uczuciowe w przeciwieństwie do myślenia i woli.

Usprawiedliwienie (łac. iustificatio), także uświęcenie, ułaskawienie, jest wedł. nauki katol. stanem duszy nadnaturalnym, w którym ona wolna od grzechu ciężkiego, obdarowana łaską poświęcającą, podniesiona jest do godności synostwa Bożego i uczestniczy w naturze samego Boga. U. jest właściwie synonimem łaski poświęcającej. Prócz łaski poświęc. istnieje jeszcze drugi czynnik nadprzyrodzony, skierowany do opanowywania ustawicznego rozumu i woli ludzkiej, celem doprowadzenia człowieka do poziomu etycznego nadprzyrodzonego lub do utrzymania go na nim. Łaska pośw. udzielona zostaje naturze duszy ludzkiej; łaska uczynkowa udzielana bywa władzom tej duszy.

Uspulun, preparat chlorofenolortęciowy, służy do bajcowania ziarna siewnego, niszczy zarodniki śnieci i innych pasorzytów.

Ussa (Sabrej-Jaga), prawoboczny dopływ Peczory, długi 677 km, wypływa z gór Ural. Dopływ Kolwa ma 512 km.

Ussarja (z węg.), także husarja, typ jazdy, przenikający do Polski od końca XV. w.; zbrojni w kopje usarze różnią się od kopijników (ob.) lżejszem uzbrojeniem ochronnem i lżejszemi końmi nieuzbrojonemi, stąd zaś szybkością ruchu i uderzenia, szarżują cwałem. Gdy w ojczyźnie węgierskiej zarzucili kopje i zbroje (ob. Huzarzy), w Polsce zachowali je aż do XVIII. w., stanowiąc (po zaniknięciu w XVI. w. kopijników) najcięższy u nas typ jazdy bojowej (wsławiony pod Kircholmem, Kłuszynem, Wiedniem), najwyżej też cenionym (w u. służy można szlachta). Wygląd ich zewnętrzny ustalił się w XVI. w.: szyszak, półzbrojek, skóra tygrysia lub lamparcia na ramionach, ozdoby z piór, często skrzydła u ramion lub u siodła. Broń stanowi prócz kopji, koncerz (ob.), szabla, pistolety. W XVIII w. zarzucają zbroje, kopję zastępuje lżejszy proporzec; rozpływają się potem w kawalerji narodowej (ob.). — Por. Tabl. w t. 13, przy str. 120.

USSR = Ukraińska Socjal. Sowiecka Republika (ob. Ukraina).

Ussuri, prawoboczny dopływ Amuru w obwodzie Dalekiego Wschodu, długi 907 km (770 km żeglowny). Wypływa z gór Sichota Alin, tworzy razem ze swym dopływem Sungaczą (z jez. Chanka) granicę Z. S. S. R. i Chin, a uchodzi pod Chabrowskiem.

Ussuryjska kolej, ob. Syberyjska kolej.

Ust choroby (por. Usta) są często tylko jednym z objawów chorób ogólnych, występują jednak także samodzielnie. Katar u. wywoływany bywa przez środki drażniące, lecz ustępuje łatwo po przepłókiwaniach. Przy zatruciu rtęcią i przy skorbucie (ob.) występują w ustach owrzodzenia i cuchnienie z ust. U dzieci zdarza się zapalenie u. wrzodziejące, dziegna (stomacace), które towarzyszy szkodom pokarmowym, angielskiej chorobie, gruźlicy oraz ciężkim zakażeniom. Przy zatruciu rtęcią może dojść nawet do obrazmienia kości szczęki, przy skorbucie częste są krwotoki z dziąseł. U dzieci źle odżywionych zdarza się t. zw. rak wodny, t. j. zgorzel policzków (łac. noma), która to choroba kończy się zwykle

śmiertelnie. Dość częste jest zapalenie u. pęcherzykowe albo pryszczykowe. Pleśniawkę przedśmiertną, przy braku odpowiedniej pielęgnacji u. i upadku sił chorego, wywołuje często grzybek pleśnica biaława (Oidium albicans), zapalenie, charakteryzujące się nalotami szaro-białemi. Pod językiem występuje czasem torbiel podjęzykowa, t. zw. żabka (ranula). Owrzodzenia spotykane w u. mogą być też gruźlicze, luetyczne i rakowate.

Usta (łac. os), jama ustna; zawiera język i zęby. Ze ślinianek (ob.) dostaje się do u. ślina. Od przodu ograniczają u. wargi, z boku policzki. Jamę ustną wyściela błona śluzowa silnie ukrwiona i mająca liczne zakończenia nerwowe, fałd tej błony tworzy pod językiem wędzidełko języka. Od tyłu ogranicza jamę ustną podniebienie miękkie, oddzielające ją od jamy nosowo-gardłowej. (Por. też Ust choroby).

Ust' Abakanskoje, stolica okręgu Chakassów (Syberja) przy ujściu Abakanu do Jeniseju i kolei: Aczyńsk—Minusińsk z 3.110 mieszk.

Ustawa, prawo pisane w przeciwstawieniu do prawa zwyczajowego. U. w znaczeniu materjalnem oznacza każdy akt władzy państwowej zawierający ogólny przepis prawny obowiązujący dane społeczeństwo i wyposażony w przymus; w znaczeniu formalnem akt władzy państwowej o treści wyżej podanej, wydany w sposób przewidziany w konstytucji. Skuteczność prawna ustaw rozpoczyna się z dniem oznaczonym w nich samych, w braku tego oznaczenia zastosować należy ogólny przepis zawarty zazwyczaj w ustawie konstytucyjnej i określający chwilę wejścia w życie ustaw. Mocy wstecznej ustawy z reguły nie posiadają, w pewnych jednak wypadkach ustawodawca może je wyposażyć w skuteczność prawną rozpoczynającą się jeszcze przed dniem wejścia ustawy w życie. U. ogłaszane są w szczególnych państwowych w zbiorach praw; w Polsce u. ukazują się w Dzienniku Ustaw. O wydawaniu ustaw w Polsce ob. w t. 13, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (str. 34).

Ustawa zasadnicza, ob. Konstytucja oraz w t. 13 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawnica, mechanizm podniesień i kierunków bocznych na lawecie działa.

Ustawodawcza władza (legislatywa), władza państwowa powołana do wydawania ustaw. Według Monteskjusza (ob. Montesquieu) władza państwowa dzieli się na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądową.

Ustawodawcze ciało (franc. Corps législatif), korporacja złożona z 300 członków i powołana do uchwalania ustaw bez przeprowadzania debaty, wprowadzona została we Francji w konstytucji z r. 1799. Obecnie wyrażeniem c. u. zwykło się oznaczać wszelkie przedstawicielstwa ludu, powołane do wykonywania władzy ustawodawczej.

Ustawy interpretacja, ob. Wykładnia.

Uster, miasto okręg. w kantonie Zurych (Szwajcarja), nad jez. Greifen z 10.500 mieszk., zamkiem i znacznym przemysłem.

Ustęp, miejsce do oddawania odchodów ludzkich, musi mieć bezpośrednie połączenie z kloacznym dołem (ob.) i, o ile znajduje się w obrębie mieszkania, okno w ścianie zewnętrznej. Najhigjeniczniejsze są u. spłókiwane wodą, z muszlami porcelanowemi lub emaljowanemi, posiadającemi syfonowe zamknięcie wodne, zabezpieczające przed wydobywaniem się gazów z dołu kloacznego.

Usti (U. nad Labem; Ujście; niem. Aussig), miasto pow. w żupie Česka Lípa (Czechy płn.), przy ujściu rz. Białej do Łaby i kolei: Praga—Podmokly z 39.815 (z przedmieściami 65.000) mieszk., przeważnie Niemców. Ważny ośrodek przemysłu cukrowniczego, metalowego i in., oraz najważniejszy czeski port na Łabie.

Ustica, wyspa na morzu Tyrreńskiem, 67 km na płn. od Palermo (w prow. Palermo) z 9 km² i 1140 mieszk. Kolonja karna.

Ustilago, grzyb, ob. Głownia.

Ustiug Wielki, ob. Wielki Ustiug.

Ustja, prawoboczny dopływ Wagi, długi 427 km.

Ust' Kamienogorsk, miasto w republ. Kozackiej, w okręgu Semipałatyńsk, nad Irtyszem, wpobliżu ridderskiego okręgu górniczego z 13.928 mieszk.

Ust' Łabinskaja, osada kozacka w okręgu Kubań (Rosja), nad rz. Kubaniem, przy kolei: Krasnodar—Stawropol z 18.453 mieszk.

Ustność postępowania, jedna z zasad nowoczesnego procesu, polegająca na wydawaniu orzeczeń jedynie po przeprowadzeniu ustnej rozprawy przed sądem orzekającym. Proces ustny wyparł dawniejszy proces pisemny.

Ustonogi (Stomatopoda), wyższe skorupiaki o pięciu parach szczękonoży tuż przy ustach. Tu należy jadalna Squilla mantis z morza Śródziemnego.

Ustrjałow Nikołaj Gerassimowicz, historyk rosyjski, (1805—1870), członek Akademji Nauk. Napisał m. i. „Historja panowania Piotra I." (1858—64, 5 t.).

Ustrojowe ustawy, ogół postanowień prawnych regulujących zasadnicze instytucje prawa publicznego danego państwa.

Ustroń, miasto i zdrojowisko w pow. Cieszyn (woj. śląskie), nad Wisłą, w Beskidach Śląskich, 362 m nad poz. morza, przy kolei: Goleszów—U. z 4.600 mieszk. Stacja klimatyczna z zakładem kąpielowym, łazienkami borowinowemi i mineralnemi. Posiada również fabr. wyrobów metalowych, tartaki i garbarnie.

Ustrój, 1. to samo, co organizm. 2. Konstytucja; zasadnicze urządzenia państwowe.

Ustrzycki Jędrzej Wincenty, pisarz pol. z czasów Jana Sobieskiego, kasztelanic przemyski, †1710, napisał poemat łaciński „Sobiesciada" (1686), wysoko w swoim czasie ceniony, nadto przekład „Porwania Prozerpiny" Klaudjana (1689, II. wyd. 1700, III. wyd. 1772).

Ustrzyki Dolne, miasto w pow. Lisko (woj. lwowskie), nad rz. Strwiążem, przy kolei: Chyrów—Nowy Zagórz, z 3.242 mieszk., rafinerją nafty, fabr. likierów i tartakami.

Ust' Syssolsk (od 1929 Sywtywkar), stolica autonom. obszaru Zyrjan (Z. S. S. R.), nad rz. Syssolą z 4.980 mieszk.

Ust' Urt, 160—200 m wysoka, pustynna równina stepowa między morzem Kaspijskiem a jez. Aralskiem.

Usurpio (łac.), zasiedzenie (ob.).

Usufructuarius (łac.), użytkowca, ob. Użytkowanie.

Usulutan, stolica depart. w Salvadorze, nad Rio Juano z 18.454 mieszk.

Usumacinta, największa rzeka Ameryki środk., na granicy Gwatemali i Meksyku, uchodzi do zatoki Campeche.

Usumbura, ob. Urundi.

Usura (łac.), ograniczony ubytek w kości, powstały np. przez ucisk nowotworu.

Usurae (łac.), procenty.

Usus (łac.), zwyczaj, zwłaszcza zwyczaj prawny; w prawie rzymskiem: służebność osobista używania pewnej rzeczy, bez prawa pobierania z niej pożytków.

Ususfructus (łac.), użytkowanie (ob.).

Usypiające środki, ob. Nasenne środki.

Usza, 1. lewoboczny dopływ Niemna w pow. Nieśwież, długi 67 km, przepływa pod Nieświeżem. 2. lewoboczny dopływ Wilji w pow. Wilno i Wilejka, długi 75 km. 3. lewoboczny dopływ Wilji w pow. Oszmiana, długi 64 km. 4. prawoboczny dopływ dolnej Prypeci na Ukrainie, długi 190 km, uchodzi pod Czarnobylem.

Uszak, miasto okręg. w wilajecie Kutahia (Turcja azjat.), przy ujściu rz. Menderez-Czaj (Skamandros) z 16.882 mieszk. Cukrownia, wyrób dywanów i port handlowy.

Uszak (Auricularia auricula judae Schröt.), grzyb należący do Basidiomycetes, tworzy brunatne, galaretowate owocniki; jest to ulubiony jadalny grzyb Chińczyków.

Uszatki (Galaginae), afrykańska podrodzina małpiatek (ob. Prosimiae) z dużemi nagiemi uszami, które zamykają się podczas snu, z dużemi oczyma; palce wskazujące i środkowe u rąk i nóg zakończone szponami, inne płaskiemi paznokciami. Zwierzęta drapieżne, nocne. U. galago (G. galago Ill.) 16—20 cm dł. z 25 cm ogonem, szaro płowa, na głowie czerwonawa, żyje w lasach Senegambji, Sudanu i Kordofanu. Ob. tabl. IV. w t. 14.

Uszczelnienie, przy rurociągach, pompach, tłokach i t. p. elementach maszynowych wprowadzenie w miejsca połączenia materjałów takich jak pakuły konopne, azbest, tektura, skóra, kauczuk, ołów i t. p., celem zapobieżenia przeciekaniu wody, pary, gazów i t. p.

Uszkodzenie ciała, bezprawne sprowadzenie rozstroju zdrowia lub uszkodzenie ciała człowieka. Według projektu polskiej u. k. (art. 229—233) pozbawienie człowieka wzroku, słuchu, mowy, zdolności płodzenia, sprowadzenie trwałego kalectwa lub niezdolności do pracy ulega karze do lat 10, jeżeli sprawca działał umyślnie. Przy winie nieumyślnej kara sięga 2 lat. U. wymagające 2 tygodniowego leczenia podlega karze do l. 5, wymagające zaś leczenia poniżej dwu tygodni, karze do l. 2. Jeżeli z umyślnego u. c. wynikła śmierć, sprawca ulega karze do l. 10.

Uszlachetniający obrót, obrót towarowy z zagranicą, polegający na wysyłce pół-fabrykatów, które po wykończeniu w fabrykat, powracają do kraju (o. u. bierny) lub na imporcie zagranicznych surowców względ. pół-fabrykatów, które po wykończeniu zostają wywiezione z kraju (o. u. czynny).

Uszlachetnianie roślin, w rolnictwie, ogrodnictwie i leśnictwie zabiegi mające na celu wywołanie lub wzmożenie wartości użytkowych rośliny uprawnej, jak n. p. ilościowe lub jakościowe podwyższenie plonu, wzmożenie kwitnienia, zwiększenie rozmiarów kwiatu, wywołanie efektów barwnych, poprawienie smaku owoców i t. p. U. r. przeprowadza się albo 1. drogą generatywną, przez odpowiednią hodowlę (ob. Roślin hodowla), albo też 2. drogą wegetatywną (rostową), t. j. działając w obrębie jednego pokolenia roślin. (Por. Szczepienie, Oczkowanie).

Uszna małżowina (auricula), część ciała, znajdująca się po obu stronach głowy, składająca się z chrząstki, powleczonej skórą, o kształcie muszli, lejka i t. p., która zbiera fale głosowe. (Por. Ucho). Guzek Darwina, zgrubienie na górnym, zewnętrznym brzegu małżowiny, zdarza się często u ludzi. U różnych ras ludzkich m. u. są różne co do kształtu i wielkości. U wszystkich ras ucho kobiet jest mniejsze, natomiast płatek uszny jest u kobiet, szczególnie europejskich, większy jak u mężczyzn. Płatek uszny przyrośnięty nie jest cechą degeneracyjną.

Uszne szmery, wrażenia słuchowe, jak szum, dzwonienie, syczenie, gwizd, pukanie i t. d., które nie muszą pozostawać w związku z upośledzeniem słuchu, lecz są wynikiem przepracowania, wyczerpania nerwowego, chorób mózgu i umysłowych, a także zdarzają się po zażyciu chininy i salicylu, przy zatruciu nikotyną, niedokrwistości, chorobach serca i naczyń krwionośnych.

Usznice (Auriculidae), rodzina ślimaków płucodysznych. Około 200 gat. Skorupa gruba z wielkim ostatnim skrętem i wywiniętą grubą wargą. Żyją w pasie tropikalnym Starego Świata. Ucho Judasza (Auricula judae L.) 6.5 cm dł. w Indjach Wsch. Około 40 gat. kopalnych w kredzie.

Uszu choroby, ob. Ucha choroby.

Uszyca, lewoboczny dopływ Dniestru na Podolu ukraińskiem, długi 115 km. Płynie głębokim jarem, uchodzi pod Starą Uszycą.

Uście Solne, miasto w pow. Bochnia (woj. krakowskie), przy ujściu Raby do Wisły, 19 km na płn.-wsch. od Bochni z 1.376 mieszk. Miastem jest U. od 1360, był to ważny ośrodek handlu solą, spławianą tu z Bochni.

Uściług, miasto w pow. Włodzimierz (woj. wołyńskie), przy ujściu rz. Ługu do Bugu, przy kolei: Włodzimierz—Zawada, 12 km na zach. od Włodzimierza z 3.728 mieszk. i handlem. Od U. Bug staje się spławny.

Uśmierzające środki, ob. Uspokajające środki.

Uśpienie, ob. Znieczulenie.

Uświat (Uświata), prawoboczny dopływ Dźwiny bałtyckiej, długi 90 km, uchodzi 2 km powyżej Suraża. Przepływa przez jezioro U. (7 km²), nad którem leży miasteczko U.

Ut, ob. Solmizacja i Do.

Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas (po łac., „choć brak sił, jednak dobra wola jest chwalebna"), wyrażenie Owidjusza w „Epistulae ex Ponto" (3, 4, 79).

Ut re mi fa sol la, heksachord solmizacyjny, podstawa elementarnej nauki śpiewu w wiekach średnich. Ob. Solmizacja.

Ut supra (łac.), jak wyżej.

Utah, stan Unji płn.-amerykańskiej w górach Skalistych z 220.115 km^2 i 531.000 mieszk., w tem 3/4 mormonów, a 2.711 Indjan. Góry Wahsatch dzielą stan na część zach. z Wielką Kotliną i wsch. z wyżyną Colorado (góry Uintah ze szczytem Mount Emmons, 4.173 m). Stan jest przeważnie pustynny; główne jeziora, Wielkie Jezioro Słone i jez. Utah, połączone przez Jordan River. Klimat jest gorący i suchy. Salt Lake City ma średnią temperaturę roku 11°, stycznia —1,7°, lipca 24,6°, opadów 400 mm.

Obszary uprawne zajmują (1925): 20.237 km^2, z tego 5.763 km^2 sztucznie nawadniane. Ważną rolę odgrywa chów bydła i górnictwo (miedź, ołów, węgiel, srebro, cynk, złoto i sól). Kolei posiada U. 3.537 km. Do 727 szkół powsz. i średnich uczęszcza (1926): 136.278 uczniów, uniwersytet stanowy istnieje w Salt Lake City, a mormoński w Provo (od 1875, z 1.500 stud. w 1927). Stolicą jest Salt Lake City.

Nazwa U. pochodzi od indjańskiego szczepu Ute. Kraj odstąpiony w 1848 Stanom Zjedn. przez Meksyk, tworzył od 1850 terytorjum, obejmujące również obecne stany: Nevada, Colorado i Wyoming. Stanem jest U. od 1896. Ob. także Mormoni.

Utah, jezioro słodkowodne w stanie U., 1.366 m nad poz. morza, ma 360 km^2 i jest do 5 m głębokie. U. stanowiące resztkę jez. Bonneville'a, jest zasilane wodą z gór Wahsatch. Jordan River odwadnia je do Wielkiego Słonego jeziora.

Utakamand (ang. Ootacamund), stolica okręgu Nilgiri w prezydenturze Madras (Indje ang.), w górach Nilgiri z 19.467 mieszk. Letnia rezydencja gubernatora Madrasu i uzdrowisko wysokogórskie.

Utamaro Kitagawa, malarz japoński, (1753—1805), przedstawiciel szkoły Ukiyoe, żył w Yedo, celował w oddawaniu scen z życia kobiet. Malował też kwiaty i ptaki.

Utatlán, ob. Quiché.

Utavnka, kraina we wsch. Afryce, na płn. od jez. Tanganika, nad Russisi.

Ute (Utah), pokrewne Szoszonom i Komanczom, myśliwskie i rybackie plemię Uto-Azteków z Utah, Colorado i New Mexico; ok. 2.600 głów.

Utensylja (łac.), narzędzia, przyrządy pomocnicze.

Uterini (łac.), rodzeństwo przyrodnie, posiadające wspólną matkę.

Uterinus (łac.), maciczny, mający związek z macicą.

Uterus (łac.), macica. U. masculinus, łagiewka sterczowa.

Uti possidetis (łac.), w prawie rzymskiem nazwa skargi o ochronę posiadania (interdictum u. p.).

Uti rogas (skr. U. R.), „jak proponujesz", znak na tabliczkach do głosowania, oznaczał w dawnym Rzymie zgodę na przedłożony wniosek.

Utica (obecnie Henchir bu Schater), starofenickie miasto, niedaleko Kartaginy (na płn.-zach.). O jej świetności świadczą ruiny amfiteatru, portów i wodociągu, zasypanego piaskiem. W czasie 3 wojny punickiej stanęła po stronie Rzymu, za co Rzymianie zrobili ją stolicą prowincji Afryki. Tu umarł Katon Młodszy. W czasach chrześcijańskich była siedzibą biskupa. W martyrologji zyskała sobie sławę przez t. zw. Massa candida (300 męczenników naraz).

Utica, miasto w stanie New York (Stany Zjedn.), nad Mohawk River i kanałem Barge ze 104.200 mieszk. (6.000 Polaków), znacznym przemysłem tekstylnym, maszynowym i metalowym oraz handlem ziemiopłodami i serem.

Uticensis, przydomek Katona Młodsz.

Utiel, miasto w prow. Walencja (Hiszpanja) z 13.137 mieszk. i przemysłem.

Utlenianie, ob. Tlen.

Uto-Aztekowie, szeroko rozprzestrzeniona w płd.-zach. Ameryce Płn. i Meksyku grupa językowa Indjan, obejmująca Szoszonów, Komanczów, Ute, Pima, Cahita, Huichol i Nahua; ok. 1½ mil. głów.

Utonięcie, śmierć gwałtowna na skutek zanurzenia głowy pod wodę, przez co uniemożliwione jest oddychanie. Śmierć następuje wskutek uduszenia. Jeśli człowiek zgrzany dostaje się nagle do zimnej wody, śmierć może nastąpić wskutek udaru serca lub mózgu i wtedy brak cech śmierci z uduszenia.

Ratowanie tonących wymaga odwagi i umiejętności pływania, oraz wielkiej przytomności umysłu i spokoju, aby nie dać się wciągnąć w toń przez tonącego, który najczęściej unieruchamia ratującego kurczowym chwytem. Istnieją 4 zasadnicze chwyty przy transportowaniu tonących: 1. chwyt za głowę ton., rat. pływa na wznak, ramiona ma wyprostowane do przodu; 2. chwyt za piersi, ton. spoczywa na piersiach rat., który płynie na wznak; 3. chwyt za ramiona, pozycja jak poprzednio; 4. chwyt za barki rat. przez ton. (o ile jest spokojny i przytomny), który płynie na wznak; rat. płynie przodem na piersiach, holując ton. przed sobą (sposób najlepszy, lecz rzadko się daje zastosować). — Gdy ton. nie umie się zachować przy ratowaniu i uniemożliwia ratunek, musi rat. najpierw uwolnić się od jego chwytu: 1. jeżeli go chwyci za szyję, chwyta ton. wpół jedną ręką, a drugą chwyciwszy go za twarz odpycha go silnie wdół do wody; 2. jeżeli go chwyci wpół, unieruchomiając rat. ramiona, stosuje ten sam chwyt za twarz, przytrzymując lewą ręką jego bark, nadto zaś kolanem ciśnie na jego brzuch; 3. jeżeli ton. chwyci za nadgarstki kciukami do wewnątrz, podnosi ramiona wprzód wgórę, poczem opuszcza je wdół, skręcając je do wewnątrz i rozwiera nazewnątrz; 4. gdy ton. chwyci oburącz za jedno ramię, rat. wolną ręką wyłamuje mu ramię, chwytając swoje uwięzione ramię.

Utopja (greck. „kraj nigdzie"), bajeczna wyspa wprowadzona przez T. Morusa w powieści politycznej „De optimo rei publicae statu, deque nova insula Utopia" (1516). — Utopista, człowiek zajmujący się niewykonalnemi projektami (utopjami).

Utopijne powieści, utwory, przedstawiające obraz stosunków w państwie idealnem, najczęściej komunistycznem, którego ustrój jest przeciwstawieniem rzeczywistości. Najsłynniejsze: „Politeia" Platona i „Utopia" Tomasza Morus'a. Zwłaszcza do tej ostatniej nawiązują następcy, np. Campanella („Civitas solis"), Cabet („Voyage en Icarie"), S. Butler („Erewhon"), Bellamy („Looking Backward, 2000—1887"), W. Morris („News from Nowhere"), Mantegazza („L'anno 3000"), H. G. Wells („The Time Machine" i „A Modern Utopia") i i.

Utrakwiści, ob. Kalikstyni.

Utrata, prawoboczny dopływ Bzury, długi 78 km. Wypływa na wsch. od Falent, płynie ku zach. wpobliżu Błonia, a uchodzi poniżej Sochaczewa.

Utrechcki kościół, schizma holenderska, powstała w czasie zatargu z Jansenizmem (ob. J.). K. u. liczył w 1920 r. 27 gmin z 10.000 dusz.

Utrecht, stolica prowincji w Holandji, w miejscu, gdzie Ren rozwidla się na Stary Ren i Vecht, ważny węzeł kolejowy z 388.788 mieszk., katedrą z XIII. w., uniwersytetem (od 1636), szeregiem instytutów naukowych, muzeów i bibljotek, obserwatorjum astron., ogrodem botanicznym oraz znacznym przemysłem, głównie rolniczym i handlem.

Dzieje. W czasach rzymskich kasztel rzymski (Trajectum ad Rhenum), potem usadowili się tu Frankowie i Fryzowie. 695 powstało tu miasto, zamek i siedziba biskupia, która stała się w XI. w. najpotężniejszem państwem lennem w płn. Lotaryngji. 1528 miasto przeszło na Karola V., od 1559 siedziba arcybiskupstwa. Za Filipa II. zawarto tu 1579 unję 7 płn. prowincyj żądających niepodległości Niderlandów. Reformację wprowadzono tu w 1577. W 1636 założony uniwersytet stał się centrum nauk w Holandji. 1713 pokojem utrechtskim zakończyła się wojna sukcesyjna hiszpańska.

Utrera, miasto okręg. w prow. Sewilla (Hiszpanja), przy kolei: Sewilla—Kadyks z 22.496 mieszk. i zabytkowemi budowlami.

Utricularia L. (pływacz), rośliny wodne lub błotne, należące do rodziny Lentibulariaceae, bez korzenia, o delikatnie wycinanych liściach i pęcherzykach przystosowanych do łapania zwierząt wodnych. U. vulgaris L. (p. zwyczajny) dochodzi 30 cm długości, o ładnych, żółtych kwiatach, w Polsce częsty na niżu, rzadszy w niższych położeniach w Karpatach.

Utriculariaceae, rodzina roślin, p. Lentibulariaceae.

Utriusque iuris doctor (łac., skr. u. j. d., Dr. u. j., J. u. Dr.), doktor obojga praw (rzymskiego i kanonicznego).

Utrwalanie, w fotografji usuwanie z kliszy fotogr. niezmienionego bromku srebra, ażeby obraz nie ulegał zmianie na świetle. Uskutecznia się to zapomocą roztworów soli (np. tiosiarczanu sodowego), posiadających własność rozpuszczania bromku srebra. Płyny stosowane w powyższym celu noszą nazwę utrwalaczy. — U. preparatów anatomicznych polega na szybkiem zniszczeniu organizmu zwierzęcego i roślinnego roztworem sublimatu, płynem Flemminga, alkoholami i t. d. (ob. Mikroskopowe preparaty).

Utrzymanie (łac. alimenta), rzeczy konieczne do zaspokojenia potrzeb życiowych zarówno fizycznych jak i psychicznych. — Obowiązek utrzymywania, t. j. prawnie skuteczne zobowiązanie dostarczenia u., może wyniknąć z umowy, zapisu, stosunku pokrewieństwa lub małżeńskiego i czynności niedozwolonej (np. uszkodzenia cielesnego, powodującego niezdolność do pracy). Ustawowym obowiązkiem u. nazywa się obowiązek u. wynikający z pokrewieństwa lub małżeństwa. Istnieje on wobec krewnych w prostej linji, o ile nie mają środków do życia, wobec małżonka w czasie trwania spólności małżeńskiej, wzgl. niekiedy w czasie separacji, wobec dzieci nieślubnych, przyczem jednak obowiązek u. dzieci nieślubnych obciąża jedynie ojca, a nie dziadków dziecka.

Utsunomiya, stolica prow. Tochigi (Japonja), na środk. Hondo z 76.138 mieszk., przemysłem i kopalniami miedzi.

Uttara-Mimansa, ob. Indyjska filozofja.

Utyka, ob. Utica.

Utylitaryzm (nowołac.), etyka, według której dobro polega na pożytku, jaki ciągnie jednostka i ogół z dobrego postępowania jednostki; w tym pożytku widzi każdy osobnik swoje szczęście. U. rozwinął się szczególnie w nowszej filozofji angielskiej. Zadania sformułował J. Bentham w haśle: największe szczęście jak największej liczby ludzi. — Utylitarny, pożyteczny, połączony z korzyścią.

Uva ursi, roślina, ob. Arctostaphylos.

Uvea, ob. Uea.

Uvira, kraina w Kongo belg., na płn.-zach. od jez. Tanganika, ze stolicą U. na płn. krańcu tegoż jeziora.

Uvula (łac.), języczek podniebienny. Ob. Podniebienie.

Uwaga, stan psychiczny, w którym z ogółu równoczesnych postrzeżeń i procesów pewne występują wyraźnie, jasno i dokładnie. Nierozstrzygniętą jest kwestja, czy u. jest tylko własnością treści naszej świadomości, czy aktywną władzą duszy. Psychologja asocjacyjna (Ebbinghaus, Ziehen) przeczy pierwszej ewentualności, psychologja apercepcyjna (Wundt) drugiej. Niezależnie od tego sporu naukowego rozróżnia się praktycznie u. mimowolną (przedmiot sam na skutek swych własności przykuwa naszą uwagę) i dowolną (postanawiamy i chcemy uważać); planową i bezplanową.

Uwał (kotlina krasowa), kotlina powstała przez połączenie się sąsiednich lejków krasowych.

Uwarow Sergej Semionowicz, hr., polityk ros., (1785—1855). 1811 kurator uniwersytetu

w Petersburgu, 1811 prez. Akademji Umiejętności, 1832—48 minister oświaty, założył przeszło 700 szkół i uniwersytet w Kijowie; w polityce reakcjonista.

Uwarowit, minerał, granat wapniowo-chromowy o składzie $Ca_3Cr_2Si_3O_{12}$, tworzący kryształy ciemno-szmaragdowo-zielone. Tw. 7,5—8. C. wł. 3,42. Znany z Uralu, gdzie występuje w chromicie.

Uwarstwienie, ob. Warstwy.

Uwertura (z franc. ouverture, „wstęp"), w muzyce instrumentalnej XVI. w. kompozycja orkiestralna, zw. sinfonią (symfonją). Po r. 1600 wstęp w operze nazwano u. i tę nazwę zachował dotąd. U. nazywano suity orkiestralne, głównie wykształcone w muzyce francuskiej XVII. i XVIII. w. Prócz u. operowej powstała w XIX. w. u. koncertowa (Beethoven, Mendelssohn, Berlioz i in.), zbudowana, według klasycznej formy sonatowej, jako Allegro z dwoma tematami, zwykle opatrzona tytułem programowym.

Uwiąd, ob. Marasmus. U. starczy, ob. Starczy uwiąd.

Uwięzienie, ob. Więzienie, Więziennictwo.

Uwięź, albo przywięź, lina do cumowania okrętów przy bulwarach portowych. Ob. Port.

Uwiol, gatunek szkła, wynaleziony 1903 przez Zschimmera, przepuszczający promienie pozafiołkowe. U. używany bywa do fabrykacji lamp rtęciowych i lunet astronomicznych.

Uwłaszczenie włościan, ob. Chłopi, Pańszczyzna.

Uwłosienie, ob. Włosy.

Uxbridge, miasto w okręgu polic. Londynu, nad rz. Colne i kanałem Grand Junction, 26 km na płn.-zach. od stolicy z 12.919 mieszk. i przemysłem.

Uytewael (Uitewael) Joachim, malarz niderl., (ok. 1566—1638), malował w Utrechcie obrazy historyczne i mitologiczne, należał do kręgu manierystów, zgrupowanych k. H. Goltziusa. Obrazy w muzeach w Amsterdamie, Brunświku, Utrechcie, Wiedniu i in.

Uz, ojczyzna Hioba, prawdopodobnie we wsch. Palestynie.

Uzans (usance, franc.), zwyczaj handlowy.

Uzbekistan (Uzbekska Socj. Rep. Rad, skróc. UsSSR), republika sowiecka w środk. Azji, utworzona w 1924 z części dawnych republik sowieckich: Turkiestanu, Buchary i Chiwy, ma po odstąpieniu Chodżentu (7.194 km² i 265.432 mieszk.) w 1929 do Tadżikistanu 168.044 km² z 4,237.860 mieszk. Od płn. graniczy U. z rep. Kozacką i Kirgizką, od wsch. z Chinami, od płd. z Tadżikistanem (który do 1929 tworzył część U.) i Afganistanem, a od zach. z Turkmenistanem.

Zach. część kraju należy do obszaru niżu nadkaspijskiego i tworzy przedłużenie pustyni Kizylkum, przeciętej rz. Serawszan, zaś część wsch. połączona z resztą kraju wąskim pasem stepu Głodowego (Gołodnaja Step) obejmuje żyzną równinę Fergana na górną Syr-Darją, między pogórzem Tienszanu i Ałaju. Klimat jest kontynentalny i suchy (opadów rocznie na pustyni niżej 250 mm, na pogórzu 350—500 mm).

Ludność składa się w 74% z Uzbeków, 8% Tadżików, 6% Rosjan i 2% Kirgizów. Zgóra 90% mieszk. jest analfabetami. Obecnie stan ten ulega szybkiej zmianie na lepsze. Ludność trudni się głównie rolnictwem, które w 80% jest skazane na sztuczne nawodnienie. W 1926 było zasiane 1,623.000 ha. Uprawia się głównie pszenicę, bawełnę, ryż i kukurydzę. Koni było w 1928 r.: 500.000, bydła rogatego 1,914.000, owiec i kóz 6,503.000, wielbłądów 104.000 sztuk. Rozwija się przemysł rolniczy i tekstylny. Główną arterją komunikacyjną jest kolej środk.-azjatycka. Stolicą kraju jest Samarkand. U. dzieli się na okręgi: Andidżan, Buchara, Chorezm (stolica Chiwa), Fergana (Kokand), Kaszka-Darja (Bek-Budi, dawniej Karszi), Samarkand, Serawszan (Kermine), Surchan-Darja (Termes), Taszkent i samodzielny rajon Kenimech, zamieszkały przez Kazak-Kirgizów i Kara-Kałpaków.

Uzbekowie (Ozbegowie), grupa plemion pochodzenia tureckiego, zmieszana z elementami irańskiemi i mongolskiemi, zamieszkująca Uzbekistan i republiki Kozacką i Kirgiską (ok. 4 miljonów); mahometanie, wiodą przeważnie życie osiadłe, zajmując się uprawą roli, rzemiosłem i handlem. — Nazwa U. pochodzi od Uzbek-Chana, który podległe mu plemiona tureckie skłonił do przyjęcia Islamu.

Uzbrojenie, przedmioty i sprzęt służące jako narzędzia walki. Rozróżnia się u. zaczepne (właściwa broń), przeznaczone do zniszczenia materjału ludzkiego i wojennego (osłon) przeciwnika oraz u. ochronne, osłabiające wzgl. niweczące działanie u. zaczepnego. — U. zaczepne stanowi broń biała (sieczna lub kolna) oraz broń miotająca: początkowo proce, łuki i machiny wojenne, obecnie broń palna, stanowiąca uzbrojenie indywidualne (pistolety, karabiny powtarzalne, automatyczne, samoczynne) lub sprzęt wymagający zbiorowej obsługi, jak karabiny maszynowe (ciężkie, przeciwlotnicze, przeciwpancerne) oraz działa artylerji (płaskotorowe, haubice, moździerze kalibrów lekkich, średnich i ciężkich, specjalne przeciwlotnicze, morskie, okopowe), a ostatnio broń chemiczna (gazy i dymy bojowe), której składnikami posługuje się artylerja i lotnictwo w swych pociskach. — U. ochronne tworzą przedmioty przeznaczone do indywidualnej lub zbiorowej ochrony ludzi wzgl. sprzętu. Dzielą się one na chroniące przed urazami mechanicznemi (hełmy, pancerze i tarcze okrętów i czołgów, tarcze ochronne sprzętu) oraz przed skutkami zatrucia gazem (maski ochronne, ubrania przeciwiperytowe).

U. zaczepne rywalizując z ochronnem spowodowało stały rozwój narzędzi walki, wspomagany walnie przez zdobycze każdoczesnej wiedzy i postępu techniki. Narzędzia walki zawdzięczają swe powstanie podpatrywaniu wzgl. naśladowaniu odwiecznych praw natury (pierwotne maczugi, jady bojowe, tarcze, machiny) lub chęci przedłużenia działania (broń sieczna, kolna, miotająca), a wreszcie, współcześnie, wytrwałej pracy wynalazców, konstruktorów i laboratorjów, zdążających do pewnych zgóry wytkniętych celów (rozwój artylerji, broni samoczynnej, chemicznej, podwodnej, lotnictwa, narzędzi pomocniczych i t. p.).

Zdobycze cywilizacji wytworzyły pewne okresy w dziejach u. i jego użycia. W pierwszym umiejętność obróbki metalu (spiż, później żelazo) stwarza broń białą i potęguje działanie pocisków broni miotającej, równocześnie rugując pierwotne maczugi i broń z drzewa twardego oraz kościane i drewniane groty strzał i broni kolnej, a także skórzane u. ochronne. Rozwój zaś machin wojennych (ob. Wojenne machiny) jest świadectwem zastosowania zdobyczy wiedzy ścisłej w dziedzinie konstrukcyj. Pod koniec okresu następuje świetny rozwój u. ochronnego przy równoczesnem pewnem uschematyzowaniu u. zaczepnego (stara forma miecza, kopji, łuku); dopiero wpływ Wschodu wnosi nowe formy. W drugim okresie, w czasach nowożytnych, rozpowszechnienie broni palnej (ob. Palna broń) usuwa u. ochronne, zaś rozwój tejże, przez wprowadzenie broni ręcznej skałkowej, później gwintowanej, potem odtylcowej, a wreszcie samoczynnej, przy równoległe następujących ulepszeniach sprzętu artylerji (gwinty, pociski drążone, nowa forma pocisku umożliwiająca daleką nośność, nowe metody strzelania dzięki przyrządom celowniczym), postawiły sprzęt u szczytów doskonałości, zmuszając walczących do szukania osłony pod ziemią, gdzie dosięga ich obecnie gaz bojowy, wytwór współczesnej epoki przemysłu chemicznego. — Ewolucja wielu środków u. zmieniła ich zasadniczą formę, jednak zastosowanie zostało to samo (np. analogja między łukiem a karabinem powtarzalnym, jeźdźcem pancernym a czołgiem, wreszcie zbroją a ubraniem przeciwiperytowem).

U. pokrywa się na wielu polach z pojęciem rynsztunku (np. specjalne wyekwipowanie w narzędzia polowe i sprzęt techniczny saperski wzgl. łączności) oraz środków komunikacyjnych (koń dla kawalerji, podwozie motorowe dla artylerji specjalnej i broni pancernej, samolot jako tragarz broni samoczynnej i materjałów wybuchowych). U. samolotu w bomby i karabiny maszynowe umożliwia użycie ich w nieograniczonych kierunkach i zasięgu. — Okręty wojenne posiadają u. zaczepne, składające się z dział i wyrzutni torpedowych, zaś na ich u. ochronne składają się płyty pancerne osłaniające działa, posterunki obserwacyjne i kadłub okrętu, który posiada konstrukcję specjalną, niemal wykluczającą zatopienie. — U. twierdzy nazywamy postawienie jej w stan zdolności do obrony, dzięki wysiłkowi wzniesienia uzupełniającego systemu dzieł pomocniczych, ustawieniu baterji dział, przygotowaniu przedpola, przysposobieniu zapasów amunicji, żywności i materjału wojennego.

U. ludów pierwotnych wskazuje niejako na ich charakter wzgl. psychikę. Charakterystycznem jest stosowanie przez ludy stojące na najniższym stopniu kultury jadów osiąganych wprost z roślin lub zwierząt i barbarzyńskich narzędzi bojowych (maczugi i bumerangi w Australji, samostrzały i rurki do wyrzucania dmuchnięciem zatrutych strzał u ludów Ameryki płd.); rycerskie plemiona afrykańskie walczą assagajami (rodzaj włóczni), zaś stepowe i pustynne plemiona konnych łupieżczych koczowników najrychlej wytworzyły zróżniczkowane narzędzia walki wręcz, lubując się w bogatem ozdabianiu tychże. Ich szable, włócznie i tarcze oraz hełmy i sajdaki stanowią dotąd wzór artystycznie ozdobnej broni, pod której wpływem kształtowała się i reformowała, doskonaląc swą formę, broń europejska.

Pomimo kosztów wytworzenia doskonałego typu jakiegoś narzędzia walki, ustawiczna chęć posiadania najgroźniejszych w działaniu powoduje, że typy u. zmieniają się w ciągu ostatnich dziesiątków lat, zastępowane przez coraz to bardziej pomysłowe, dzięki zastosowaniu ostatnich zdobyczy na polu techniki, chemji, fizyki, a ostatnio bakterjologji. Związane z wojną światową bogate doświadczenia nad nowemi narzędziami u. dały pochop do badań i stworzyły nowe gałęzie przemysłu (lotniczy, radjowy, tekstylny, chemiczny, metalurgiczny i w. i.).

Obecne poczynania rozbrojeniowe (ob. Rozbrojenie) zdążają bądź do ograniczenia skutków działania pewnych narzędzi walki, bądź do wprowadzenia zakazu ich użycia.

Uzda, ob. Rząd koński.

Uzdolnienie, suma wewnętrznych warunków, od których zależy w pewnej mierze przyszły rozwój jednostki. U człowieka obok u. ruchowych przyjmuje się duchowe. U. duchowe nie zostały dotychczas dostatecznie zbadane. Dla pedagoga przedstawia szczególną wartość wczesne poznanie u. i ustalenie środków, prowadzących do ich rozwinięcia.

Uzdrowiska, miejscowości, posiadające przyrodzone warunki do leczenia chorych lub wzmacniania słabych. Możemy wyróżnić wśród nich: 1. u. klimatyczne, do których należą u. górskie (Zakopane, Davos i t. p.), bądź nadmorskie (np. na Riwierze); 2. zdrojowiska (por. Mineralne wody), posiadające źródła mineralne (np. Krynica, Truskawiec, Busk i in.), oraz 3. miejscowości kąpielowe nadmorskie, któremi usiane są np. wybrzeża Bałtyku, morza Północnego (Ostenda), Czarnego (Odess) i Adrjatyku (Abbazia). Aby osada stała się u., musi oprócz warunków przyrodzonych (wysokie położenie, insolacja, źródła mineralne, kąpiele) posiadać odpowiednie urządzenia zdrowotne (sanatorja, łazienki), mieszkalne (wille, domy zdrojowe) i rozrywkowe.

Uzen, po turecku „rzeka".

Uzertezen, nazwa wielu faraonów egipskich, dziś właściwiej nazywanych Senwosret.

Uzębienie występuje u wszystkich zwierząt kręgowych prócz ptaków. U ssaków pierwsze u., zwane mlecznem, wypada i zostaje zastąpione przez drugie, trwałe. Z przodu występują siekacze (dentes incisivi), dalej kły (d. canini), zęby przedtrzonowe (praemolares) i trzonowe (molares). U zw. drapieżnych ostatnie przedtrzonowe i pierwsze trzonowe zlewają się w t. zw. dens lacerans. Ilość zębów u różnych ga-

tunków różna, wyraża się wzorem dla jednej połowy obu szczęk, zaczynając od środka. Np. u człowieka $\frac{2,\ 1,\ 2,\ 3}{2,\ 1,\ 2,\ 3}$, t. j. 2 siekncze, 1 kieł, 2 zęby przedtrzonowe, 3 trzonowe. Z. trz. nie wypadają z resztą u. mlecznego. Ostatni, zwany zębem mądrości, wyrasta późno (po 17 roku życia). Czasem nie wyrasta wcale.

Uziembło Henryk, malarz pol., * 1879, studja w Krakowie, Wiedniu i Paryżu, od 1922 prof. w Państwowej Szkole Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego w Krakowie. Prace główne: obrazy olejne: „Topola", „Wieczór", „Wiejski kościółek", „Zima", „Polski brzeg", „Podniesienie bandery Rzeczypospolitej Polskiej w r. 1920 w Pucku" i in. Wykonał polichromję kapitularną w Katedrze oraz polichromję teatru „Bagatela" w Krakowie. Także witraże i mozaiki w gmachu Izby Handlowej i Przemysłowej, w Posadowie witraż „Św. Antoni" w kaplicy pałacowej. Liczne też prace graficzne i rysunkowe.

Uziemienie, połączenie z ziemią pewnych części urządzeń elektrycznych zapomocą przewodnika o małym oporze. Aby u. spełniło swoje zadanie, łączy się przewód uziemiający z płytą o znacznej powierzchni, którą następnie zakopuje się do głębszych, wilgotnych warstw ziemi.

Uzięblo Lucjan, pisarz pol., * 1864, współpracownik „Słownika Geograficznego" i różnych czasopism, znawca przeszłości Wilna. Pisał m. i. o Mickiewiczu, o Syrokomli, o wybitnych wileńczykach z XIX w., o zabytkach wileńskich i t. p.

Uzjasz, król judejski, 779—740, dokonał podboju Edomu i Elat; za jego czasów żyli prorocy Amos i Hozea.

Uznanie, umowa, przez którą strony ustalają dany stosunek prawny bez wzajemnych ustępstw. Podstawę prawną u. stanowi podstawa prawna stosunku prawnego ustalonego drogą u. U. przerywa przedawnienie, które od chwili u. biegnie na nowo. U. w prawie narodów oznacza u. nowopowstałego tworu państwowego przez inne państwa za podmiot prawa narodów. U. to następuje de facto przez zawieranie umów z nowopowstałem państwem, de iure przez formalne u. charakteru państwowego i wysłanie poselstw.

Uznanie za zmarłego, uchwała sądowa uznająca osobę zaginioną za zmarłą. Postanowienia dotyczące u. za zmarłego mieszczą się zazwyczaj w kodeksie cywilnym, jednak podczas wojny światowej państwa walczące wydały ustawy specjalnie regulujące kwestję u. za zm. osób biorących udział w wojnie.

Uzupełniające barwy. Gdy rozłożymy pryzmatem światło białe na widmo, przy pomocy wąskiego pryzmatu odchylimy na bok np. tylko czerwoną część widma, a pozostałą wiązkę zbierzemy soczewką, otrzymamy plamę świetlną zieloną. Przez dodanie światła czerwonego uzyskujemy zpowrotem światło białe, dlatego to barwy czerwona-zielona, pomarańczowa-fioletowa, żółta-niebieska, zielona-czerwona, niebieska-żółta, fioletowa-pomarańczowa, noszą nazwę b. u. Pierwsza w każdej z wymienionych par barw jest barwą czystą, widmową, druga mieszaną.

Uzupełnienie wojska, ob. Wojsko; w Polsce ob. t. 13., str. 129.

Uzurpacja (z łac.), bezprawne objęcie w posiadanie; w szczególności bezprawne objęcie władzy państwowej przez usunięcie prawowitych organów.

Użhorod (węg. Ungvár), stolica Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), nad rz. Uhem, przy kolei: Čop—Sambor z 20.601 miesz., zamkiem z XIV. w. oraz przemysłem meblowym, chemicznym i młynarskim.

Użocka przełęcz, w Beskidach Wsch., na granicy Polski i Czechosłowacji, wys. 869 m, łączy dolinę Uhu i Stryja. Prowadzi tędy droga bita i kolej z Turki na Ruś Podkarpacką.

Użyteczność krańcowa. Zbiorowem określeniem szkoły użyteczności krańcowej obejmuje się teoretyków ekonomji przyjmujących następujące tezy zasadnicze: 1) Subjektywna wartość dobra stopniowo konsumowanego nie wzrasta w tym stosunku co jego ilość, czyli że wartość dobra maleje w stosunku do ilości jego części stopniowo konsumowanych. 2) Zaspakajając daną potrzebę stopniowo przez sukcesywne konsumowanie części danego dobra (jednakowoż w jednym akcie konsumcyjnym składającym się z szeregu częściowych konsumcyj), człowiek wyżej ceni część dobra najpierw spożytą aniżeli część skonsumowaną na końcu. 3) Jeżeli ktoś rozporządza pewną ilością jednakowych cząstek dobra, których ani zamienić, ani też sprzedać nie jest w stanie, to wartość każdej z owych cząstek równą jest wartości „ostatniej" cząstki, t. j. takiej która zaspokaja najmniej intensywną potrzebę. Wartość ta nazywa się wartością krańcową.

Myśli te w ich zasadniczej formie spotyka się u D. Bernoulli, J. Bentham'a, H. H. Gossena. Z końcem XIX. w. J. St. Jevons, L. Walras i E. Menger niezależnie od siebie doszli do poglądów powyżej podanych. Szkoła użyteczności krańcowej dzieli się na odłam matematyczny, wywodzący się od Jevonsa i Walrasa (zwolennicy tego ostatniego tworzą „szkołę z Lozanny") i na odłam niematematyczny, związany z Mengerem. Uczniowie Mengera tworzą „szkołę austrjacką". Najważniejszymi przedstawicielami szkoły u. krańcowej są: Pareto, Böhm v. Bawerk, v. Wieser, Marshal, Fisher, Edgeworth etc.

Użyteczny ciężar (lub uż. obciążenie), waga ładunku transportowanego pojazdami, wyciągami i t. d., w przeciwieństwie do własnego ciężaru, t. zw. martwego środka transportującego. W budownictwie (np. mostach) rozumie się pod u. c. nośność poza własnym ciężarem.

Użytkowa własność (łac. dominium utile), uprawnienia nadane wasalom na ziemi lennej w przeciwstawieniu do własności pana lennego.

Użytkowanie (łac. ususfructus), prawo używania i pobierania pożytków z cudzej rzeczy ruchomej lub nieruchomej, jednak bez dokonywania w niej istotnych zmian i bez naruszenia jej substancji. Prawo u. nieruchomości stanowi przedmiot wpisu w księgi hipoteczne. U. niewłaściwe (quasiususfructus) dotyczy rzeczy zużywających się i zobowiązuje tylko do zwrotu wartości rzeczy.

Użytkowe rośliny, rośliny, które dostarczają nam kauczuku, włókien, gutaperki, tłuszczów, żywic, olejów, barwników, drewna, środków spożywczych i t. d. Bliższe dane w odnośnych artykułach, por. też Przemysłowe rośliny.

Użytkowy ogród, ob. Ogród.

Używanie, służebność osobista nadająca używaczowi prawo używania w granicach indywidualnych jego potrzeb.

Używki, substancje, występujące w stanie naturalnym w roślinach lub otrzymywane sztucznie, służące do pobudzenia systemu nerwowego, np. kofeina (zawarta w kawie), teina (w herbacie), teobromina (w kakao). Przy stałem używaniu pewnej u. organizm przyzwyczaja się do niej i coraz mniej reaguje, dlatego też zaleca się umiarkowane pobieranie u. oraz ich zmienianie. Fałszowanie u. karane podobnie jak środków spożywczych. Obacz też Używkowe rośliny.

Używkowe rośliny, rośliny, dostarczające używek (ob.). Używane jako przyprawa do potraw (t. zw. korzenie): goździki, pieprz, imbier, cynamon, wanilja; w postaci napojów: kawa, herbata, kakaowiec, chmiel, winorośl; wreszcie palone: tytoń, opjum.

V.

V, v, 21 litera alfabetu łac., gdzie, podobnie jak w językach romańskich, skandynawskich, czeskim, serbskim i węgierskim, służy na oznaczenie spółgłoski wargowo-zębowej, szczelinowej, dźwięcznej (polskie w), w języku niemieckim na oznaczenie takiejże spółgłoski bezdźwięcznej (pols. f). Pierwotnie miała także znaczenie u (ob.). Jako cyfra u Rzymian V = 5. Na napisach rzymskich v = vivus, vixit, victoria, vale, w książkach v = vide (patrz), versus (wiersz) lub verte (odwróć).

W chemji V, symbol pierwiastka wanadu. — W fizyce i elektrotechnice skrót, oznaczający jednostkę napięcia elektrycznego: wolt.

VA, w elektrotechnice skrót, oznaczający iloczyn wolt. amper.

Va banque (franc.), przy grze hazardowej: „gra o bank", t. zn. o całą sumę, będącą w posiadaniu bankiera; grać v. b., zaryzykować wszystko.

Vaal (Kai Gariep, Waal), dopływ rz. Oranje w płd. Afryce, długi 680 km, wypływa z Hoogeveldu (Transwal), a uchodzi na płd. do Griquatown. W zimie częściowo wysycha.

Vaasa, fińska nazwa miasta Wazy.

Vac (niem. Waitzen), miasto w komitacie Peszt (Węgry), nad Dunajem, przy kolei: Budapeszt—Szob z 20.000 miesz., katedrą z 1777 i znacznym przemysłem. 10 kwietnia 1849 pobili tu Węgrzy Austrjaków, a 15—17 lipca Rosjanie Węgrów.

Vaca de Castro Cristobal, zdobywca hiszp., (1492—1566), wysłany 1540 dla pacyfikacji Peru, po śmierci Pizarra pobił Almagra, którego polecił stracić, 1545 powrócił do Hiszpanji, 1545—66 członek rady dla Indyj; napisał: „Una antigualla peruana".

Vacat (łac.), wakuje; wolne miejsce.

Vaccina (od łac. „vacca" krowa), szczepionka (ob.). Por. Ospa.

Vaccinium L. (borówka), krzewinki z rodziny Ericaceae, mają liście naprzemianległe, szczytowe grona, owocem kulista jagoda. V. myrtyllus L. (czernica) występuje w całej Polsce z wyjątkiem stepowego Pokucia i Podola oraz w Karpatach po krainę alpejską. Jest to krzewinka dochodząca 30 cm wysokości, o czerwonawo-zielonawych kwiatach, niebiesko-czarnej jagodzie, rośnie po lasach. Występuje w środk. i płn. Europie, Azji i płn. Ameryce. Owoce mają szerokie zastosowanie: jadane na surowo, przerabiane na kompoty, soki, wina, także w lecznictwie: suszone przeciw biegunce. V. uliginosum L. (b. bagienna) dochodzi 1,25 m wysokości, ma duże czarno-fioletowe jagody, występuje głównie na miejscach torfiastych w Europie, Azji i Ameryce, w całej Polsce prócz Podola, Opola, stepowego Pokucia. V. vitis idaea L. (brusznica) 15 cm wysokości, o wiecznie zielonych liściach, białych lub różowawych kwiatach, owoce szkarłatne. W całej Polsce prócz stepowego Pokucia i Podola. Z jagód przyrządza się konfitury i galaretki. V. oxycoccus L. (żórawina) o nitkowatych, pełzających pędach, czerwonych kwiatach i smacznych, dużych jagodach rośnie na torfowiskach, występuje w całej niżowej Polsce prócz Podola i stepowego Pokucia, owoce używane na soki, kisiele i t. d. V. arctostaphylos L. z Małej Azji, liście zw. „kaukaska herbata" służą do fałszowania prawdziwej herbaty.

Vacherot Etienne, filozof franc., (1809—1897), od 1839 prof. w Sorbonie, zwolniony w 1852 za odmowę przysięgi, od 1868 członek Akademji, 1871—76 członek Konwentu Narodowego, zwolennik idealizmu spokrewnionego z filozofją Leibniza i Hegla. Dzieła: „Histoire critique de l'école d'Alexandrie" (1846—51, 3 t.), „La métaphysique et la science" (1858, 2 t.), „La religion" (1868), „La science et la conscience" (1870), „Le nouveau spiritualisme" (1884), „La démocratie libérale" (1892).

Vacquerie Auguste, pisarz franc., (1819—1895), wielbiciel V. Hugo i wydawca jego spuścizny (od 1885), pisał liczne dramaty, z których najdojrzalszy „Futura" (1890), nadto szkice: „Profils et grimaces" (1856, IV. wyd. 1864), wspomnienia o V. Hugo: „Les miettes de l'histoire" (1863).

Vacuna, starosabińska bogini zwycięstwa.

Vacuola (w o d n i c z e k), pęcherzyk w plaźmie komórki zwierzęcej lub roślinnej, wypełniony cieczą lub gazem, ob. Protozoa, Roślinna komórka.

Vacuum (łac.), próżnia (ob.).

Vaczil, ob. Żelazna Brama.

Vadder Lodewijk de, malarz i rytownik niderl., (1605—1655), zapewne wykształcony we Włoszech (wpływ Tycjana). Kolorytem przypomina Rubensa, do najlepszych dzieł należą jego krajobrazy. Dzieła w zbiorach w Darmstadzie, Innsbrucku, Monachjum i Stockholmie. Akwaforty utrzymane są w rodzaju Lucasa van Uden.

Vademecum (łac. „chodź ze mną"), podręcznik. Pierwotnie tytuł zbioru utworów.

Vaderland, Het, wpływowa liberalna gazeta holenderska, wychodząca w Hadze 3 razy dziennie, zał. 1868 r.

Vadianus (właśc. v o n W a t t) Joachim, humanista szwajcar., (1484—1551), zaprzyjaźniony z Zwinglim, popierał reformację, oprócz pism łacińskich, zostawił m. i. „Chronik der Äbte des Klosters von St. Gallen". Za Zygmunta I. zwiedził Kraków i kopalnie soli w Wieliczce i Bochni, opisane w „De Sarmatia ejusque claris viris sui temporis et de salisfodinis Sarmaticis commentarius" (1522 w dziele Pomponjusza Meli, osobno Kraków, 1605). Zbior. wyd. pism niem. 1875—79, 3 t.

Vadium (łac.), ob. Wadjum.

Vaduz, stolica Liechtensteinu, nad Renem, przy kolei: Feldkirch—Buchs z 1.402 mieszk. Wpobliżu z a m e k V. i uzdrowisko G a f l e i.

Vae victis! (po łac.), „Biada zwyciężonym" podług Liwjusza (5, 48) okrzyk zwycięskiego Brennusa (ob.).

Vaenius Otto, malarz niderl., ob. Veen Otto van.

Vaga, Perino del, właśc. P i e t r o B u o n a c c o r s i, malarz włoski, (1499—1547), uczeń Rafaela, wraz z Giovannim da Udine prowadził dalej po śmierci mistrza dekorację sal watykańskich. 1527 dekorował Palazzo Doria w Genui, ok. 1542 pracował znowu w Watykanie z Danielem da Volterra, dekorując plafon w Sala Regia.

Vagabundae, p. Wałęsy.

Vagina (łac.), pochwa. V. t e n d i n u m, pochewka ścięgien; v a g i n a l i s pochewny, należący do pochwy.

Vaginismus (łac.), p o c h w i c a, nadmierna wrażliwość pochwy, przyczem każde dotknięcie powoduje skurcz mięśni pochwy tak, że obcowanie płciowe jest niemożliwe. Najczęściej występuje na tle nerwowem.

Vaginitis (łac.), ob. Pochwy zapalenie.

Vaginofixatio uteri (łac.), przyszycie trzonu macicy do pochwy przy nieprawidłowem ułożeniu macicy.

Vaginoskopia (łac. greck.), badanie pochwy wziernikiem.

Vagotonia (łac. greck.), wzmożone napięcie nerwu błędnego, występujące u niektórych ludzi na tle konstytucjonalnem. Czynności narządów wewnętrznych regulowane są przez nerwy: błędny i sympatyczny, których działanie jest antagonistyczne, t. zn. jeśli n. błędny hamuje np. akcję serca, to n. sympatyczny ją przyspiesza. Normalna funkcja danego narządu zależy właśnie od równowagi napięcia tych 2 nerwów. Jeśli napięcie jednego z nich jest silniejsze, mówi się o vago- wzgl. sympatikotonji. — Por. Vagus.

Vagus (nervus v.), n e r w b ł ę d n y, 10. para nerwów mózgowych, zawdzięcza swą nazwę temu, iż zaopatruje wiele różnych narządów wewnętrznych: żołądek, serce, nerki, płuca, wątroba i t. d. Porażenie wzgl. przecięcie nerwu błędnego powoduje przyspieszenie, a jego drażnienie — zwolnienie akcji serca.

Vah, ob. Wag.

Vaida-Voevod Aleksander, polityk rum., ur. 1873, 1906—18 członek parlamentu węgierskiego z ramienia siedmiogrodzkiej rumuńskiej partji narodowej (zjednoczyła się 1926 ze starorumuńską partją chłopską), żądał w czasie wojny światowej autonomji dla Siedmiogrodu i Banatu, prowadził następnie politykę zmierzającą do przyłączenia Siedmiogrodu do Rumunji; spowodował 1. XII. 1918 traktat w Gyulafehérvár (Karlsburg), co dało Rumunji podstawę do wysunięcia pretensji o Siedmiogród. 1919—20 premjer rządu rumuńskiego i minister spraw zagran., zdołał uzyskać na konferencji paryskiej dla Rumunji również i Besarabję. 1928 minister spraw wewn. w gabinecie Maniu, 1932 ponownie premjer.

Vaihinger Hans, filozof niem., * 1852, 1884—1906 prof. w Halli, zwolennik idealnego pozytywizmu w połączeniu z teorją fikcyj. Dzieło podstawowe: „Die Philosophie des Als ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus" (1911), „Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft" (1881—92, 2 t.), „Nietzsche als Philosoph" (1902), „Wie die Philosophie des Als ob entstand" (1921), „Pessimismus und Optimismus vom Kantschen Standpunkt aus" (1924); razem z Schmidtem wydaje „Annalen der Philosophie".

Vaillant, 1. Wallerant, franc. malarz i rytownik, (1623—1677), osiedlił się w Amsterdamie, gdzie, na skutek powierzenia mu przez ks. Ruperta tajemnicy mezzotinty, stał się pierwszym zawodowym rytownikiem, stosującym tę technikę. Jego obrazy posiadają zbiory w Amsterdamie, Brunświku, Berlinie, Dreźnie i i. Z zakresu grafiki znane są jego akwaforty (6) i ponad 200 mezzotint.

2. Édouard, polityk franc., (1840—1915), członek Komuny paryskiej, od 1893 poseł socjalistyczny do parlamentu, współpracownik „Humanité", od 1888 redaktor „L'homme libre".

Vaillant Couturier Paul, polityk franc., ur. 1892, od 1919 poseł socjalistyczny, od 1921 komunista, redaguje od 1923 dziennik „L'Internationale", napisał m. in.: „Une permission de détente" (1919), „Treize danses macabres" (1920), „Jean — sans — pain" (1921).

Vaisheshika (Waisheshika), system filozoficzny. Ob. Indyjska filozofja.

Vajda Jan, obok Petőfiego najzdolniejszy liryk węgier., (1827—1897), mocno pesymistyczny, napisał: „Poezje" (1856), „Nowe pieśni" (1858), „Głosy burzy" (1860), „Drobne utwory" (1872), „Nowe poezje" (1876), „Utwory" (1895), opowiadania „Romans Alfreda" (1875), „Spotkania" (1875) i i.

Val (franc. vallée) = dolina.

Val d'Aosta, ob. Aosta.

Val Venosta (niem. V i n t s c h g a u), dolina górnej Adygi, w płd. Tyrolu, aż po Meran.

Valais, Le, ob. Wallis.

Valaoritis Aristoteles, poeta nowogrecki, (1824—1879), autor poematów epickich, w których po raz pierwszy do nowogreckiej poezji klefłów wprowadził technikę V. Hugo. Najważniejsze: „Kyrá Phrosyne" (1859), „Athanasios Diakos" i „Astrapojiannos" (1867). Wyd. zbior. 1868, 2 t., 1901, 3 t.

Valckenborch (V a l c k e n b u r g) Lucas van, malarz niderl., (ok. 1540—1625?), malował małe krajobrazy górskie i rzeczne w szaroniebieskich tonach.

Valdagno, miasto w prow. Vicenza (Włochy), nad Agno z 14.954 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Valdepeñas, miasto okręg. w prow. Ciudad Real (Hiszpanja), przy kolei: Madryt—Kordoba z 24.649 mieszk. i źródłami mineralnemi.

Valdés, hiszp. pisarz, ob. Palacio Valdés.

Valdes Leal Juan de, malarz hiszp., (1631 ?—1691), pracował w Sewilli. Główne dzieła: „Niepokalane Poczęcie" (Dublin), „Ofiarowanie NMP. do świątyni" (Madryt), „I. Basco z Portugalji" (Drezno), „Zdjęcie z krzyża" (Petersburg), „Znikomość" (Sewilla) i i. Inne dzieła w Kordobie. Był także rzeźbiarzem, architektem i rytownikiem. — Żona jego, I s a b e l l a, z domu C a r a s q u i l l a, † 1730, była również malarką.

Valdez (Valdés) Juan de, hiszp. humanista i reformator, (ok. 1500—1541), przywódca zwolenników reform (Vittoria, Colonna, Julia Gonzaga i i.) we Włoszech Środk. i płd., napisał po hiszp. „110 boskich rozważań", prace o naukach chrześcijańskich i i.

Valdivia, stolica prowincji V. w Chile nad rz. Calle-Calle, która 20 km poniżej miasta uchodzi do z a t o k i V. z 31.321 mieszk. oraz znacznym przemysłem i handlem. Portem jest C o r r a l. Miasto założył w 1552 Pedro de V.

Valdivia Pedro, zdobywca hiszp., (1500—1554), towarzyszył Pizzarowi w wyprawie do Peru, 1532 założył tam szereg miast, od 1547 gubernator Chile.

Vale (po łac.), „bądź zdrów" (l mn.: valete!).

Valence, stolica depart. Drôme (Francja), nad Rodanem, przy kolei: Lyon—Marsylja z 30.964 mieszk., katedrą z XI. w., muzeum oraz przemysłem tekstylnym, żelaznym i meblowym.

Valencia, 1. ob. Walencja. 2. (V. d e A l c á n t a r a), miasto okręg. w prow. Cáceres (Hiszpanja), na granicy portugalskiej, przy kolei: Madryt—Lizbona z 12.024 mieszk. i zabytkowemi budowlami. 3. (N u e v a V. d e l R e y), stolica stanu Carabobo w Wenezueli, na zach. od jeziora V., przy kolei: V.—Puerto Cabello z 36.804 mieszk. i przemysłem bawełnianym. W 1812 i 1830 była V. stolicą Wenezueli, w 1821 zadał tu Bolivar decydującą klęskę Hiszpanom.

Valencia (L a g o d e T a c a r i g u a), jezioro w Kordyljerach wenezuelańskich z 550 km², głębokie ok. 70 m. Obecnie bezodpływowe, posiadało jezioro ongiś odpływ do Orinoca.

Valencienne, francuska koronka klockowa (ob. art. Koronka, tabl. Koronki [2], 3).

Valenciennes, miasto okręg. w depart. Nord (Francja), nad Skaldą, przy kolei: Paryż—Mons z 40.023 mieszk., ratuszem z XII. w., szkołą sztuk pięknych (od XVIII. w.), muzeum oraz przemysłem tekstylnym, metalowym, spożywczym i chemicznym. W okolicy rozwinięte koronkarstwo (walansjenki). V. było w średniowieczu stolicą hrabstwa Hainaut, do Francji należy od 1678.

Valens (W a l e n s) Flavius, rzym. cesarz, 364 współregent brata Walentynjana i władca wschodniej części państwa, mało znaczny, rządził sprawiedliwie i oszczędnie, prowadził pomyślne wojny z Persami, Wizygotami i Armeńczykami, pod Adrjanopolem przegrał bitwę z Wizygotami i stracił życie (378). Był zagorzałym arjaninem.

Valentia, wyspa na płd.-zach. wybrzeżu Irlandji z 26 km² i 1.625 mieszk.

Valentin, Valentinus. Ob. Walentyn.

Valentin Veit, niem. historyk, publicysta i pacyfista, ur. 1885, od 1920 radca archiwalny, redaktor pacyfistycznej „Friedenswarte", napisał m. in.: „Fürst Carl Leiningen und das deutsche Einheitsproblem" (1910), „Bismarck u. seine Zeit" (1915, 4 wyd. 1917), „Kolonialgeschichte der Neuzeit" (1915), „Die erste deutsche Nationalversammlung" (1919), „Die 48-er Demokratie u. der Völkerbundgedanke" (1919), „Deutschlands Aussenpolitik 1890—1914" (1921), „Bismarcks Aussenpolitik 1871—90" (1922).

Valentin, Le (zwany J e a n R a s s e t, najprawdopodobniej nazywał się J e a n d e B o u l o g n e), malarz franc., (1591?—1634), zapewne uczeń Vouet'a. Naśladował Amerighi'ego; malował z zamiłowaniem sceny z życia żołnierzy, cyganów i opryszków. Dzieła: „Męczeństwo śś. Processusa i Martiniana" (Rzym), „Stary skrzypek" (Drezno), „Zaparcie się św. Piotra" (Rzym), „Józef wyjaśnia sny faraona" (Rzym), „Scena karnawałowa" (Kopenhaga), „Grosz czynszowy" (Paryż), „Gracze w karty" (Antwerpja) i i.

Valentinianus, rzym. cesarze:

1. V. I., (321—375), syn wyższego oficera, obwołany przez wojsko 364 cesarzem, zaraz mianował brata Valensa cesarzem Wschodu, a 367 syna Gracjana współrządcą, zabezpieczył granice zach., pobił kilkakrotnie Alemanów. Chrześcijanin, względem pogan był tolerancyjny. Umarł w wojnie z Kwadami i Sarmatami.

2. V. II., syn poprz., um. 392, po śmierci ojca, mając lat 11, obwołany cesarzem i uznany przez brata Gracjana za współregenta w Italji, Illyrji i Afryce, zginął zamordowany za sprawą swego doradcy Arbogasta.

3. V. III., syn Konstancjusza, wodza Honorjusza i Placydji, córki Teodozjusza W., (419—455), mianowany 425 przez Teodozjusza II. cesarzem Zachodu. Za jego rządów (sprawowa-

nych głównie przez matkę), przeszła 429 Afryka w ręce Wandalów (ob.), Brytanja 449 w ręce Saksów, a 452 wpadł do Italji Attyla. 454 kazał V. stracić zasłużonego Aecjusza (zwycięzcę nad Attylą z r. 451), poczem sam zginął zamordowany.

Valentinois, dawne księstwo w płd. Francji, ze stolicą Valence, część depart. Drôme, należało po 1642 do książąt Monaco, którzy do dziś noszą tytuł książąt V.

Valenza, miasto w prow. Alessandria (Włochy), nad Padem, przy kolei: Medjolan—Alessandria z 10.380 mieszk.

E. Valera.

Valera Eamon, polityk irlandzki, ur. 1882, początkowo prof. matematyki w Dublinie, 1913 i 1916 przywódca rewolucyjnego ruchu irlandzkiego, po uzyskaniu 1921 przez Irlandję autonomji, przywódca Sinn-feinistów, jako poseł do parlamentu odmówił początkowo przysięgi królowi ang., lecz uważając ją za czczą formalność ostatecznie ją złożył. V. jest założycielem i przywódcą partji „Fianna Fail" („Bojownicy za wolność Irlandji"), spowodował 1930 upadek gabinetu premjera Cosgrave, od 1932 premjer rządu irlandzkiego, odmówił przysięgi na wierność królowi ang., dążąc do zupełnej niezależności Irlandji od Anglji; do dnia dzisiejszego (czerwiec 1932) trwają w tej sprawie rokowania, nie uwieńczone żadnym rezultatem.

J. Valera y Alcalá Galiano.

Valera y Alcalá Galiano Juan, hiszp. polityk i pisarz, (1824—1905), autor wybitnych studjów krytycznych: „Estudios criticos sobre literatura etc." (1864), „Nuevos estudios criticos" (1888) i „Disertaciones y juicios literarios" (1878), twórca nowoczesnej noweli hiszp.: „El pájaro verde" (1895), „Juanita la larga" (1896), „Genio y figura" (1897), „Morsamor" (1899), „Cuentos y diálogos" (1882), „De varios colores" (1898). Z powieści ważniejsze: „Pepita Jiménez" (1874, 15. wyd. 1898), „Las ilusiones del doctor Faustino" (1875), „Doña Luz" (1878). Nadto „Poesías" (1858), „Tentativas dramáticas" (1879, 3. wyd. 1880), „Cartas americanas" (1889). Wyd. zbior. 1886—1907, 12 t.; 1906 n. 40 t. Z Campoamorem wiódł spór o granice poezji: „La metafísica y la poesía" (1891). Wydał też: „Arte de escribir novelas" (1887).

Valeriana L. (k o z ł e k), zioła z rodziny Valerianaceae mają liście pierzaste, kwiaty białe lub czerwone, rosną w Europie, Azji i płd. Ameryce. W całej Polsce występuje V. officinalis L. (k. l e k a r s k i) dochodzący 1,5 m wysokości, rośnie na miejscach mokrych. Korzenie zawierają kwas walerjanowy i olejek walerjanowy, używane jako środek uspokajający nerwy oraz wzmacniający, głównie w wyciągu eterowo-alkoholowym. Tylko na Śląsku Cieszyńskim występuje V. montana L. (k. g ó r s k i) o całobrzegich liściach i delikatnych różowych kwiatach, podobnie jak V. phu L. hodowany jako roślina ozdobna.

Valerianaceae (k o z ł k o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rubiales. Należą tutaj rośliny zielne lub krzewinki o liściach zwykle pierzastych bez przylistków. Kwiaty asymetryczne, kielich i korona 5-cio dzielne, pręcików 1—4, słupek w założeniu trójkrotny i trójkomorowy, zawsze jednak tylko jedna komora płodna, owocem orzech. Należą tutaj gatunki: Centranthus, Valeriana, Valerianella.

Valerianella Hill. (r o s z p u n k a), roślina z rodziny Valerianaceae, zioła rosnące w Europie i zach. Azji. Najbardziej znana r. w a r z y w n a o kwiatkach niebieskich, maleńkich, rośnie na polach, w ogrodach i na miejscach trawiastych, często w niżowej części Polski i na pogórzu, na wsch. b. rzadka. Niejednokrotnie hodowana na sałatę.

Valerianus, I m p e r a t o r C a e s a r P. L i c i n i u s, P. A u g u s t u s, ur. około 190, panował 253—260; starał się napróżno o uporządkowanie stosunków w państwie rzymskiem, 260 dostał się do niewoli perskiej, gdzie umarł. Przeciw chrześcijanom wydawał surowe edykty.

Valerius, nazwisko starego rodu patryc. w Rzymie: 1. P u b l i u s V. P u b l i c o l a um. ok. 503 przed Chr., konsul 504, autor „leges Valeriae". — 2. M. V. C o r v u s (371—271 przed Chr.), jeden z wielkich bohaterów staroż., sześciokrotny konsul. — 3. L. V. F l a c c u s, jako pretor 63 r. popierał Cicerona, 62 oskarżony o zdzierstwa w Azji, gdzie był propretorem, skazany, a w 59 uwolniony. Zachowała się mowa Cicerona w obronie V.

Valerius Adrian, właśc. A d r i a e n W o u t e r s z, kompozytor i poeta niderl., zm. 1625, znany przez zbiór pieśni, wydanych po jego śmierci: „Nederlandsche Gedenck-Clanck" (1626), w nich oryginalny tekst pieśni dziękczynnej „Wilt nu treden voor God den Heere". Nowe wyd. F. R. Coers (1914).

Valerius Antias, napisał ok. 50 prz. Chr. historję Rzymu, z której korzystał Liwjusz, dopóki nie nabrał ujemnego przekonania o jej

wiarygodności. Fragmenty w Petera „Historicorum romanorum reliquiae" t. 1. (2. wyd. 1914).

Valerius Cato, poeta łac. z I. w. przed Chr., żył w Rzymie jako głowa nowej szkoły poetów, neoteryków, którzy za wzór wzięli sobie współczesnych poetów aleksandryjskich i pielęgnowali szczególnie lirykę.

Valerius Flaccus Setinus Balbus Gaius, poeta rzym., um. ok. 90 po Chr., poświęcił Wespazjanowi niedokończoną epopeję „Argonautica", będącą swobodną przeróbką Apolloniosa (ob.), napisaną wyszukanym, często niejasnym językiem. Wydania Langena (z komentarzem, 1896 n., 2 t.) i Kramera (1913).

Valerius Maximus, pisarz rzym., ułożył ok. 32 po Chr. dla użytku mówców w napuszonym stylu „Factorum dictorumque memorabilium libri IX", zbiór osobliwych czynów i mów. Z niego zachowały się dwa z późniejszych czasów wyciągi; wydał Kempf (2. wyd. 1888).

Valerius Probus, ob. Probus M. Valerius.

Valéry Paul, poeta franc., ur. 1871, po młodzieńczych „Album de vers anciens, 1890—1900" (1920), wznowił swą działalność literacką dopiero po 20 l.: „La jeune Parque" (1917), „Le cimetière marin" (1920), „Odes" (1920), „Le serpent" (1921), „Rhumbs" (1926). W poezjach o podłożu filozoficznem i o ścisłej formie nawiązuje do klasycystycznego symbolizmu Mallarmégo. Napisał nadto trzy dialogi estetyczno-filozoficzne prozą: „La soirée avec M. Teste" (1896), „Eupalinos ou l'architecte" (1923) i „L'âme et la danse" (1923, przekład pol. W. Hulewicza, 1926) oraz „Introduction à la méthode de Léonard de Vinci" (1895, nowe wyd. 1919). Wyd. zbior. „Poèmes" (1923), „Variété" (1924, szkice). Od r. 1925 członek Akademji. Niektóre utwory tłum. na pol. A. L. Czerny, J. Mieczysławski, J. Iwaszkiewicz, Cz. G. Kozłowski. Studjum o nim A. Thibaudet (1923). Bibljografja R. Davis i R. Simonson (1926).

Valete (łac.), „bądźcie zdrowi!"

Valetta (La V.), stolica Malty z 48.240 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (katedra z 1576), uniwersytetem (od 1769 wzgl. 1921), muzeum, bibljoteką założoną w 1555 przez Joannitów i 2 naturalnemi portami, które są głównym punktem oparcia floty ang. na morzu Śródziemnem. V. została założona w 1566 przez wielkiego mistrza Joannitów Jean de La Valette i była siedzibą zakonu do 1798.

Valgius Rufus, elegik rzym., pisał również dzieła retoryczne i gramatyczne, przyjaciel Horacego. Fragmenty w Morela „Fragm. poetarum latinorum" (1927).

Valguarnera-Caropepe, miasto na Sycylji, w prow. Enna przy kolei: Palermo—Katanja z 15.962 mieszk. i kopalniami siarki.

Valjevo, miasto w okręgu Drina (Jugosławja), nad górną Kolubarą (do Sawy) z 9.757 mieszk.

Valla Laurentius (L o r e n z o d e l l a V a l l a), humanista włoski, (1407—1457), tłumacz Iljady, Herodota i Tukydidesa; jako filozof wyznawca stoicko-epikurejskiej swobody życia: „De voluptate" (1431, w drugiem oprac. p. t. „De vero bono" razem z „De libero arbitrio", 1483), „Dialecticae disputationes contra Aristotelicos" (druk. 1499, przeciw scholastycyzmowi); jako filolog zwalczał nieklasyczną łacinę: „Elegantiae latini sermonis" (1444, 56. wyd. do 1536) i stworzył krytykę źródłowo-historyczną: „De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio" (1440, wyd. U. v. Hutten 1517, nowe wyd. 1928, przeciw świeckiej władzy papiestwa). Pierwszy porównał Wulgatę z oryginałem greckim: „In Latinam Novi Testamenti interpretationem adnotationes" (wyd. Erazm, 1505).

Valladolid, stolica prowincji V. w Starej Kastylji (Hiszpanja), nad rz. Pisuergą i kanałem Kastylijskim, przy kolei: Madryt—Irun, 694 m nad poz. morza z 78.819 mieszk., szeregiem starych kościołów (m. in. katedra z 1585), uniwersytetem (od 1346), 2 muzeami i 2 archiwami, 2 szkołami sztuk pięknych i znacznym p r z e m y s ł e m. V. było w 1469—1606 stolicą Hiszpanji.

Vallauris, miasto w depart. Alpes-Maritimes (Francja), nad morzem Śródziemnem, przy kolei: Cannes—Antibes z 10.859 mieszk. i wyrobem artyst. ceramiki.

Valle (włosk.), dolina.

Valle Pietro della, włosk. podróżnik, (1586—1652), odbył pielgrzymkę do Jerozolimy (1614), wrócił przez Persję, Indje w r. 1626 do rodzinnego Rzymu; napisał „Viaggi" (1650—53, 2 t., najlepsze wyd. 1662—63, tłum. na wiele jęz.).

Valle de Cauca, departament w Kolumbji, nad górną Caucą i oceanem Spokojnym z 21.100 km² i 526.661 mieszk., ze stolicą C a l i.

Vallée (franc.), dolina.

Vallejo, miasto portowe w Kalifornji (Stany Zjedn.), nad zatoką San Pablo z 24.629 mieszk. Na M a r e I s l a n d stacja floty wojennej.

Vallés y Pujals Juan, polityk hiszp., ur. 1881, adwokat w Barcelonie, 1910 przyłączył się do „Liga Regionalista", 1914 poseł, 1916 senator, 1918—24 przewodniczący prowincjonalnego sejmu barcelońskiego, przywódca ruchu katalońskiego, odegrał wybitną rolę w czasie rewolucji przeciw Alfonsowi. Napisał m. in.: „Vida i govern d'Espanya" (1922), „Glogi de Catalunya" (1928).

Valleyfield, miasto fabryczne w prow. Quebec (Kanada), powyżej Montrealu, nad rz. Św. Wawrzyńca z 9.215 mieszk.

Vallisneria Mich. (n u r z a n i e c), roślina z rodziny Hydrocharitaceae, rośnie podwodnie, ma trawiaste liście. V. spiralis L. rośnie w krajach tropikalnych i subtropikalnych; kwiaty żeńskie osadzone na śrubowato zwiniętych szypułkach w czasie kwitnienia wydostają się na powierzchnię wody, zaś kwiaty męskie odrywają się i pływając wolno po powierzchni wody dokonują zapłodnienia. Po zapłodnieniu kwiaty żeńskie zostają wciągnięte zpowrotem w głąb. V. hodowana często w akwarjach.

Vallombrosa, dawne opactwo, zniesione w 1866, obecnie letnisko w prow. Florencja (Włochy), należące do Reggello, na płn.-zach. zboczach Prato magno (957 m).

Vallombrosanie, zakon o regule benedyktyńskiej, zał. w 1038 przez św. Jana Gwalberta (ok. 995—1073) w Vallombrosie, rozszerzali się

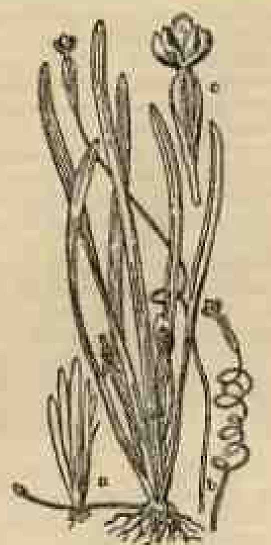

Vallisneria spiralis.
a. Roślina z kwiatami męskiemi, b. kwiaty żeńskie przed i po zapyleniu, c. kwiat żeński z przeciętą zalążnią.

głównie we Włoszech i Francji; głównym ich klasztorem jest św. Prakseda w Rzymie.

Vallotti Francesco Antonio, włoski kompozytor, (1697—1780), kapelmistrz kościoła w Padwie i znakomity teoretyk. Napisał kościelne responsoria.

Vallotton Félix, grafik franc., (1865—1925), wykonał kilka seryj drzeworytów z życia Paryża.

Vâlmîki, autor Râmâyany (ob.).

Valmiera, ob. Wolmar.

Valmy, wieś w depart. Marne (Francja), przy kolei: Verdun—Reims z 375 mieszk. Pod V. odniosły wojska rewolucyjne francuskie pod Kellermannem w 1792 pierwsze zwycięstwo nad Prusakami.

Valois, niegdyś hrabstwo, później księstwo we Francji, dziś część departamentu Oise i Aisne. Hrabiowie V. byli gałęzią rodu Vermandois; dobra ich po wymarciu 1214 przeszły na własność korony. Filip III. nadał V. 1285 swemu synowi Karolowi de V. (1270—1325), który jest założycielem dynastji V.; panowała ona nad Francją łącznie z bocznemi linjami V. Orléans i V. Angoulême 1328—1589. Od czasów Ludwika XIV. księstwo V. było w posiadaniu rodu Orléans. — Henryk Walezy, por. Henryk 12.

Valois Noël, historyk franc., (1855—1915), 1880—93 archiwarjusz Archiwum Narodowego, napisał m. in.: „Le conseil du roi, du XIV. au XVI. siècle" (1889), „La France et le grand Schisme d'Occident" (1896—1902, 4 t.), „Le Pape et le Concile 1418—50" (1910).

Valona (słow. Avlona, alb. Vlora), miasto okręg. w Albanji, nad zatoką V. z 5.042 mieszk. i handlem. W 1914—1920 zajmowali V. Włosi, posiadający do dziś wyspę Saseno u wejścia do zatoki V.

Valparaiso, stolica prow. Aconcagua (Chile), pod 33° szer. płd., nad otwartą zatoką V., zabudowane amfiteatralnie na stokach wzgórz, ma 190.113 mieszk., dobry port, 2 muzea, politechnikę, oraz znaczny przemysł, a zwłaszcza handel. Ruch w porcie wynosił w 1928 r. 5,860.000 tonn rej. W V. kończy się kolej transandyjska z Buenos Aires. V. założona w 1544, jest miastem od 1795, ucierpiała wielokrotnie od trzęsień ziemi.

Valsa Fr., grzyb należący do Pyrenomycetes, żyje w korze drzew, wiele gatunków wywołuje choroby roślin. Usychanie całych gałęzi czereśni powoduje V. leucostoma Pers.; olchy V. oxystoma Rehm.

Valsalva Antonio, anatom włoski, (1666—1723), prof. w Bolonji, napisał: „De aure humana tractatus (1704), traktat o uchu.

Valtellina (niem. Veltlin), dolina nad górną Addą, aż po jez. Como w prow. Sondrio (płn. Włochy), przecięta koleją: Colico—Tirano.

Valverde Vicente, dominikanin hiszp., misjonarz za Pizarra w Peru, biskup płd. Ameryki; inkwizytor gener., zamordowany przez Indjan w r. 1541.

Valvula (łac.), zastawka, zwł. w sercu: v. tricuspidalis, z. trójdzielna: v. pylori w żołądku.

Vámbéry Hermann (Armin, Arminius, właśc. Bamberger), węgier. orjentalista, (1832—1913), pisał o językach dżagatajskim i ujguryckim, nadto: „Podróże po Azji środkowej" (1865, II. wyd. 1873), „Moje wędrówki i przeżycia w Persji" (1867), „Szkice z Azji Środkowej" 1868), „Dzieje Bochary" (1872, 2 t.), „Słownik etym. języków turko-tatarskich" (1878), „Pochodzenie Madziarów" (1882), „Naród turecki" (1885), „Zachodnie wpływy kulturalne na wschodzie" (1906), „Story of my Struggles" (1904, 2 t.), autobiografja (1883 i później) i t.

Van (holend.), przyimek, oznaczający pierwotnie w nazwiskach holenderskich pochodzenie (nie szlachectwo), często połączony z nazwiskiem w jedno słowo.

van de Velde, ob. Velde.

van der Stappen, rzeźbiarz belg., ob. Stappen.

van der Waals, ob. Waals.

Van Diemen'a cieśnina, między wyspami Kiusiu i Tanegasimą.

Van Diemen'a zatoka, na płn. wybrzeżu Australji, łączy się przez cieśn. Dundas i Clarence z morzem Arafura.

Van Diemen'a ziemia (Vandiemensland), ob. Tasmanja.

Van Dyck, ob. Dyck.

Van Eyck, ob. Eyck.

Vanadium, ob. Wanad.

Vanbrugh John, ang. dramaturg i budowniczy, (1666—1726), wzniósł najwybitniejsze budowle ang. baroku, napisał 10 komedyj, z których największe powodzenie miały: „The Relapse" (1697), „The Provoked Wife" (1697) i „The Provoked Husband" (wyd. 1728). Najlepsze wyd. zbior. 1898, wybór 1840 i później. Monografje: M. Dametz (1898), G. Lovegrove (1902).

Vancouver (dawniej Quadra), wyspa na zach. wybrzeżu Kanady, należąca do prow. Kolumbji brytyjskiej z 40.000 km² i ok. 70.000

mieszk. (w tem 5.000 Indjan Wakasz). Wyspa oddzielona od lądu wąskiemi cieśninami, ma strome fiordowe wybrzeża, wilgotny klimat i jest górzysta (do 2281 m) i lesista. Ludność trudni się gospodarką leśną, rybołówstwem i górnictwem. Stolicą jest Victoria. Wyspa została odkryta w 1774 przez Juana Perez'a i Martineza, w 1792 opłynięta wkoło przez Vancouver'a. Hiszpanie odstąpili w 1790 swoje pretensje do V. Anglji, w 1859—66 tworzyła wyspa osobną kolonję. W 1859 odkryto na V. pokłady złota.

Vancouver, 1) miasto portowe w bryt. Kolumbji, przy ujściu Burrard Inlet do cieśn. Georgia, punkt końcowy kanadyjskiej kolei pacyficznej, z 250.000 mieszk., uniwersytetem (od 1914), przemysłem drzewnym, maszynowym i t. d. oraz znacznym handlem. 2) miasto w stanie Waszyngton (Ameryka płn.), nad dolną Columbią River, naprzeciw Portlandu z 13.838 mieszk. i przemysłem drzewnym.

G. Vancouver.

Vancouver George, żeglarz ang., (1758—1798), towarzyszył Cookowi w 1772—75 i 1776—80, wyruszył 1790 z 2 okrętami („Chatham" i „Discovery") w podróż dokoła świata, w czasie której zbadał zwłaszcza płn.-zach. wybrzeża Ameryki płn.

Vanda R. Br. (wanda), storczyk o dużych gronach kwiatowych, rośnie na archipelagu Indo-Malajskim jako epifyt. W szklarniach hodowane pięknie kwitnące V. tricolor Rchb. i V. coerulea Griff.

Vandal Albert, historyk franc., ur. 1853, od 1906 prof. w „École des sciences politiques", napisał m. in. „Louis XV. et Élisabeth de Russie" (1882, 3. wyd. 1896), „Napoléon et Alexandre I." (1891—96, 3 t.), „L'avènement de Bonaparte" (1902—1907, 2 t.).

Vandamme Dominique René, hr. Hüneburg, generał franc., (1770—1830), jeden z najbitniejszych generałów napoleońskich, wsławiony szczególnie pod Austerlitz, niezwykle energiczny i mężny, skłonny jednak do łupiestw (na Śląsku 1806—7, w Polsce 1812). W 1813 pod Kulm osaczony i wzięty do niewoli, walczył po stronie Napoleona w 1815, 1816—24 na wygnaniu w Ameryce Płn.

Vandée, ob. Wandea.

Vanderbilt Cornelius, kapitalista płn. ameryk., (1794—1877), początkowo handlarz owoców, potem kierownik towarzystwa okrętowego,

C. Vanderbilt.

wkońcu właściciel trzech głównych linij kolejowych, fundator uniwersytetu w Nashville.

Vandergrift, miasto w płd.-zach. Pensylwanji (Ameryka Płn.), wpobliżu Alleghany River, z 10.329 mieszk., hutami i walcowniami żelaza.

Vanderkindere Léon, historyk belg., (1842—1906), od 1873 profesor w Brukseli, założył 1882 belgijskie towarzystwo antropologiczne, czynny w życiu politycznem, 1880—84 i 1892—1894 poseł do parlamentu; bibljografję licznych i cennych dzieł, ob. Pirenne H.: „Bibliographie de l'histoire de Belgique" (1926).

Vandervelde Emile, belg. polityk i przywódca socjalistyczny, ur. 1866, adwokat, następnie prof. szeregu instytutów, od 1924 prof. wolnej wszechnicy w Brukseli, od 1886 członek partji robotniczej, od 1894 poseł, przeprowadził w parlamencie szereg ustaw socjalnych. Od sierpnia 1914 parokrotnie minister, 1918 jako minister sprawiedliwości przeprowadził nowoczesne ustawodawstwo karne, 1919 brał udział w konferencji pokojowej w Paryżu, 1925—27 minister spraw zagran., podpisał pakt w Locarno. Autor wielu dzieł z zakresu teorji i ideologji socjalizmu; bibljografja: E. V. l'homme et son oeuvre (1928).

Vanellus Briss. (czajka), ptak z rzędu błotnych (Grallae), rodziny Charadriidae. Smukły, dziób prosty, skrzydła tępe, ogon prosty, na głowie czubek. Cz. właściwa (Vanellus vanellus L.) 34 cm długa, na grzbiecie i skrzydłach czarna, spód i lotki białe. Żyje w Europie środk. i płn. i Azji płn. w okolicach bagnistych. Lata dobrze, gnieździ się na ziemi. Jaja oliwkowe, nakrapiane, jadalne. Por. tabl. XIV. w t. 14.

Vänern, ob. Wener jezioro.

Vanessa, motyl, ob. Rusałki.

Vanikoro (Wanikoro), ob. Santa Cruz archipelag.

Vanilla Swart. (wanilja), rodzaj należący do storczyków, pnącza o korzeniach powietrznych, o jajowatych liściach, kwiatostanem grono, owoce aromatyczne. Rosną w krajach tropikalnych. V. planifolia Andr. pochodzi z Meksyku, uprawiana wszędzie w krajach tropikalnych, głównie na Jawie i Madagaskarze, dostarcza handlowej wanilji. Są to owoce o woni aromatycznej dzięki zawartości waniliny, poza tem zawierają tłuszcz, żywice, gumy, cukier itd. Dawniej używano w. w medycynie oraz jako

afrodyzjakum, obecnie tylko jako przyprawy kuchennej i w perfumerji.

Vanini Lucilio, filozof włoski, (1584—1619), otrzymał święcenia kapłańskie, podróżował po Niderlandach, Niemczech, Anglji i Francji. Tu na podstawie swoich dzieł: „Amphitheatrum aeternae providentiae" (1615), „De admirandis naturae reginae deque mortalium arcanis" (1616), w których nauczał o wieczności materji, jednorodności ziemi i nieba, zgodności mocy bożej z prawami natury, został oskarżony przez inkwizycję o ateizm i mimo odwołania swych twierdzeń jako kacerz spalony na stosie w Tuluzie (1619).

Vanitas vanitatum (łac.), „próżność nad próżnościami" lub: „wszystko jest próżne, czcze", przysłowie wedle kazań Sal. 1, 2.

Vanity Fair (ang. „Targ próżności"), zwrot przysłowiowy z Bunyana „Pilgrim's Progress", także tytuł powieści Thakeray'a.

Vanloo (v a n L o o), rodzina artystów niderl.: J a c o b V., (1614—1670), malarz, od 1663 członek Akademji w Paryżu, malował portrety, sceny rodzajowe z życia wytwornego towarzystwa i sceny mitologiczne. Syn jego, A b r a h a m L o u i s V., (ok. 1641—1713), pracował w Paryżu i Aix. Syn tegoż, J e a n B a p t i s t e, (1684—1745), malował przeważnie portrety (Ludwika XV. i in.) i sceny mitologiczne. Syn jego, L o u i s M i c h e l, (1707—1771), od 1733 w Paryżu, portrecista, 1736—52 malarz nadw. w Madrycie. Brat jego, C h a r l e s A m é d é e P h i l i p p e, (1719—1795), w l. 1751—1769 był malarzem nadw. Fryderyka W., malował portrety i dekorował pałace. Syn Abrahama Louis'a, C h a r l e s A n d r é V., (1705—1765), malarz nadw. w Paryżu i tamże dyr. Akademji, malował portrety, obrazy religijne i sceny mitologiczne.

Vannes, stolica depart. Morbihan (Francja), 5 km na płn. od zatoki Morbihan, przy kolei: Nantes—Lorient, z 22.089 mieszk., zabytkami architektury (katedra z XIII—XVIII. w.), muzeum oraz przemysłem bawełnianym, koronkarskim i rybołówstwem.

Vannucci (Vanucci), ob. Perugino Pietro.

Vanthoffit, minerał, siarczan sodowo-magnezowy o składzie $Na_6Mg(SO_4)_4$, występujący w zbitych skupieniach w złożach solnych (Hall w Tyrolu i in. m.).

Vanua Levu, ob. Fidżi.

Vanves, miasto w depart. Seine (Francja), 2 km na płd.-zach. od Paryża, z 16.514 mieszk. i przemysłem.

Vanvitelli Luigi, architekt neapolitański, ob. Wittel Lodewijk van.

Vapeur (franc.), tkanina, najcieńsza odmiana muślinu.

Vaqueiras, Raimbaut de, ob. Prowansalska literatura.

Var, bystra rzeka przybrzeżna w płd.-wsch. Francji, długa 135 km. Wypływa 1.800 m nad poz. morza, uchodzi 7 km na zach. od Nizzy do morza Śródziemnego.

Var, departament w Prowancji (Francja), biorący nazwę od rzeki V., która jednak płynie w depart. Alpes Maritimes. Ma 6.023 km² i 347.932 mieszk. Stolicą jest D r a g u i g n a n.

Vár (z węgiers.), zamek, twierdza.

Varangerfjord, 100 km długi fiord na wybrzeżu Finmarken (Norwegja), przy wejściu 60 m szeroki, wolny od lodów i rybny. Na jego wybrzeżu leży Vadsö, Sydvaranger i finl. Petsamo.

Varano, Lago di, przybrzeżne jezioro w prow. Foggia (Włochy), na Monte Gargano, z 60,5 km², głęb. do 5,5 m, łączy się z Adrjatykiem.

Varaždin, ob. Warażdyn.

Varchi Benedetto, włos. historyk i poeta, (1503—1565), napisał: „Storia fiorentina", „Sonetti", „Eclogbe", „Canti carnascialeschi", „Capitoli berneschi", „La Suocera" (1557, komedja), „Ercolano" (o języku włoskim), tłum. Arystotelesa, Teokryta, Moschusa, Boecjusza, Senekę. Wyd. zbior. 1859. Monografja G. Manacorda (1903).

Vardar, ob. Wardar.

Vardhamâna (Wardhamana), właśc. imię Mahâviry (ob.).

Varela Florencio, polityk argent., (1807—1848), usiłował skłonić 1842—43 Anglję i Francję do wystąpienia przeciw dyktatorowi Rosas'owi. Napisał szereg prac i pism polit. — Brat jego, J u a n C r u z V., (1794—1839), jest jednym z najsławniejszych liryków argent.

Varela Acevedo Jacobo, urug. mąż stanu, ur. 1876, adwokat, 1907—11 minister spraw zagran., od 1919 poseł w Waszyngtonie.

Varenius (V a r e n) Bernhard, geograf niem., (1622—1650), twórca geografji fizycznej, której podstawy dał w dziele „Geographia generalis" (1650), wydanem w Lejdzie.

Varenne Alexandre, polityk franc., ur. 1870, adwokat i publicysta, założył „La Montagne" 1906—910 i 1914 poseł socjalistyczny, 1924 wiceprezes parlamentu, od 1925—28 gubernator Indochin, wykluczony z tego powodu z partji 1925.

Varennes-en-Argonne, miasto w depart. Mozy (Francja), wpobliżu Verdun, z 650 mieszk., 22 czerwca 1791 schwytano tu w czasie ucieczki Ludwika XVI. We wrześniu 1914 toczyły się pod V. zacięte walki.

Varese, stolica prowincji V. w Lombardji (Włochy), przy kolei: Medjolan—V., z 42.250 mieszk., posiada muzeum; rozwinięty przemysł maszynowy i skórny. 2 km na zach. od miasta jez. L a g o d i V., dług. 15,9 km², głębokie do 25 km, odwadniane do Lago Maggiore.

Vargas Luis de, malarz hiszp., (1502—1568), uczeń D. de la Barrery, ok. 1527 w Rzymie. W katedrze w Sewilli znajduje się sławny jego obraz „La Gamba" (1561, przedstawia genealogję Chrystusa) i „Boże Narodzenie". Znane są także portrety V. Cenne rysunki i freski nie zachowane.

Varia (łac.), różne, rozmaitości.

Variatio (lub varietas) **delectat** (łac.), odmiana bawi.

Varicellae (łac.), ospa wietrzna (ob.).

Varicositas (łac.), żylakowatość, ob. Żylaki.

Variegatus (łac.), pstrokaty; variegatio, pstrokatość.

Varietas (łac.), różnorodność; także odmiana, niższa jednostka w systematyce zoologicznej i botanicznej.

Varieté (franc.), teatr poświęcony wesołym przedstawieniom, obejmującym występy śpiewane, taneczne, akrobatyczne i t. p.

Varignon Pierre fizyk i matematyk franc., (1654—1722), opracował zasady statyki.

Varillacus Pyrhys de Varille, emigrant franc. w Polsce, um. 1780, nauczyciel Sanguszków, wydał szereg dzieł o sprawach polskich m. in.: „Lettre sur l'éducation d'un seigner polonais" (1757), „Essay politique sur la Pologne" (1764), „Compendium politicum seu brevis dissertatio de variis Polonii imperii viribus" (1760), „Lettres sur la constitution actuelle de la Pologne et le tenue de ses diètes" (1760), „Refléxions politiques sur la Pologne" (1772).

Varin Quintin, malarz franc., (1580—ok. 1645), był mistrzem Poussin'a, dekorował pałac Luksemburski.

Varinus, ob. Guarino.

Variola (łac.), ospa (ob.).

Varius Rufus Lucius, poeta rzym., ok. 74—14 przed Chr., przyjaciel Horacego i Wergilego, napisał tragedję „Thyestes", panegiryczne epos na cześć Augusta i poemat o śmierci. Fragmenty w Morela „Fragmenta poetarum lat." (1927).

Varix (łac., l. mn. varices), żylak.

Värmdö (W e r m d ö), wyspa na morzu Bałtyckiem, oddzielona Skurusundem od wybrzeży Szwecji, na wsch. od Sztokholmu, z ok. 180 km² i 6.000 mieszk.

Vármegye (węgiers.), komitat.

Värmland (W e r m l a n d), prowincja w Szwecji, na płn. od jez. Wener, z 19.235 km² (1771 km² jezior) i 270.064 mieszk. Stolicą jest K a r l s t a d.

Varnhagen Adolfo do, Visconde do Porto-seguro, uczony i dyplomata brazyl., (1816—1878), 1858 poseł w państwach płd.-amerykańskich, od 1868 w Wiedniu. Napisał m. in. „Diario da navegacão de Martim Affonso de Souza" (1839, II. wyd. 1868), „Examen de quelques points de l'histoire géographique du Brésil" (1858), „Amerigo Vespucci" (1865), „Historia do Brasil" (1854—57, 2 t.), wydał „Florilegio de poesia brasileira" (1850—53, 3 t.).

Varnhagen von Ense Karl August, pisarz niem., (1785—1858), wraz z A. v. Chamisso wydał „Musenalmanach" (1803), brał udział w kongresie wiedeńskim, oprócz „Erzählungen" (1815) i „Gedichte" (1816) pisał dzieła historyczne i krytyczne, z których najważniejsze „Biographische Denkmale" (1824—30, 5 t.). Do dziejów epoki ważne „Tagebücher" (1861—70, 14 t., skorowidz oprac. Houben, 1905), „Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens" (nowe wyd. 1922, 2 t.). Wybór pism 1871—77, 19 t. — Jego żona R a h e l Antonie Friederike z domu L e v i n, (1771—1833), była jedną z protagonistek ruchu kobiecego. Jej wspomnienia: „Rahel, ein Buch des Andenkens für ihre Freunde" (1833) i „Galerie von Bildnissen aus Rahels Umgang und Briefwechsel" (1836, 2 t.), b. ważne do dziejów kulturalnych epoki.

Varnsdorf (niem. W a r n s d o r f), miasto powiat. w żupie Česka Lipa (płn. Czechy), na granicy Saksonji z 23.019 mieszk., znacznym przemysłem, zwłaszcza tekstylnym.

Város (węgiers.), miasto.

Varotari Alessandro, malarz włoski, zw. Il P a d o v a n i n o, (1590—1650), malował obrazy religijne do kościołów w Wenecji i Padwie. Główne dzieło: „Judyta z głową Holofernesa" (Drezno).

Varro, 1. Marcus Terentius, uczony rzym., (116—27 prz. Chr.), napisał przeszło 70 dzieł wierszem i prozą, z których dochowały się: „O rolnictwie" (wyd. 1884—1902, 3 t.; 1912) i część „De lingua latina" (wyd. 1910).

2. Publius Terentius, poeta rzym., zwany A t a c i n u s, (82—ok. 37 prz. Chr.), pisał eposy, satyry, poematy dydaktyczne, elegje miłosne. Fragmenty wyd. Morel (1927).

Varuna, w mitologji wedyjskiej jeden z Aditya (wraz z Mitrą syn Aditi — wolności), zarządca i strażnik świata, bóg księżyca lub morza.

Varus P. Quinctilius, wódz rzym., przez swą żonę spokrewniony z Augustem, 13 prz. Chr. konsul, 6—4 namiestnik Syrji, otrzymał 6 po Chr. nacz. dowództwo w Germanji. Gdy Germanowie zerwali się do powstania, poniósł od ich wodza Arminjusza (ob.) sromotną klęskę w lesie Teutoburskim (9 po Chr.), poczem odebrał sobie życie.

Vas (łac.), w anatom. naczynie.

Vas, komitat na Węgrzech, na prawym brzegu Dunaju, z 3.298 km² i 288.456 mieszk., ze stolicą S z o m b a t h e l y.

Vasa (łac.), naczynia, przedewszystkiem naczynia krwionośne (v. sanguinis), v. arteriosa, tętnice; v. venosa, żyły; v. Malpighii, naczynia Malpigiego; v. deferentia, nasieniowód.

Vasa sacra (łac. „święte naczynia"), używane w kościele naczynia liturgiczne, jak puszka (cyborjum), kielich, monstrancja i patena (ob. Paramenta).

Vasantasenâ, bohaterka dramatu indyjskiego „Mriczchakatika" (ob.).

G. Vasari.

Vasari Giorgio, włoski malarz, architekt i historyk sztuki, (1511—1574), uczeń Michała Anioła i Andrea del Sarto. Dzieła malarskie: freski w Palazzo Vecchio we Florencji i w Sala regia w Watykanie, portrety (najważn.: Lorenzo il Magnifico w Uffiziach). Główne dzieło architekt.: pałac Uffizi we Florencji, zaczęty 1560, dokończony przez innych. Sławę zyskał V. głównie przez swe dzieło: „Vite de'più eccelenti pittori, scultori ed architetti" (pierwsze wyd. 1550 r., drugie 1568). Najlepsze wyd. Milanesiego 1878—1885, następne 1906 (9 t.).

Vasco Fernandez, malarz portug. XVI. w., † 1552, syn i uczeń Francisca F. Nauka portugalska nazywa go Grão Vasco, uważany jest za największego malarza Portugalji, jemu przypisano najlepsze dzieła epoki.

Vasco da Gama, ob. Gama.

Vasconcellos Karoline Michaëlis, romanistka niem., (1851—1925), zamężna za portug. krytykiem sztuki Joaquim Fonseca de V. (* 1849). Jej prace stanowią epokę w filologji portugal.; napisała m. i.: „Studien zur roman. Wortschöpfung" (1876), „Poesias de Francisco de Sâ de Miranda" (1885), „Studien zur hispan. Wortdeutung" (1886), „Romanzenstudien" (1891), „Geschichte der portug. Literatur" (1894), „Vida e Obras de Luis de Camões" (1894), „O Cancioneiro da Ajuda" (1904, 2 t.), „Estudos sobre o Romanceiro peninsular" (1907—09), „Algumas palavras a respeito de pùcaros" (1921), „Estudos Camonianos I—II" (1922—24).

Vasconia, łac. nazwa Gaskonji.

Vasektomia (łac.-greck.), operacyjne usunięcie części nasieniowodu, powoduje bezpłodność, wykonuje się czasem przy przeroście gruczołu krokowego.

Vasić Miloš, polityk jugosłow., ur. 1859, 1900—1909 serbski minister wojny, 1919—1922 naczelny wódz armji, 1922 minister wojny, napisał szereg dzieł z zakresu zagadnień wojskowych.

Vasishta, mityczny mędrzec indyjski, uchodzący za autora hymnów wedyjskich i księgi praw.

Vaslui, miasto okręg. w Mołdawji (Rumunja), nad Bârladem, przy kolei: Jassy—Galacz, z 10.564 mieszk. i ruinami zamku Stefana Wkiego (z 1457).

Vasmer Max, znakomity slawista niem., ur. 1886, rodem z Petersburga, 1912 prof. tamże, 1921 w Lipsku, 1925 otrzymał po Brücknerze katedrę slawistyki w Berlinie. Wydał: „Griechisch-slawische Studien" (1906—09, 3 t.), „Osteuropäische Ortsnamen" (1921), „Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slawen" (1923). Redaguje osobny organ slawistyki niemieckiej: „Zeitschrift für slawische Philologie" i wspólnie z R. Trautmannem „Grundriss der slawischen Philologie u. Kulturgeschichte".

Vasodilatatores, vasoconstrictores, nerwy, rozszerzające i zwężające naczynia krwionośne.

Vasseur Félix, kompozytor franc., (1844—1917), organista w Wersalu, pisał operetki i zdobył rozgłos hymnem na cześć św. Cecylji na sopran z orkiestrą.

Västerås (Westerås), stolica Västmanlandji (Szwecja), nad jez. Mälar, przy kolei: Sztokholm—Köping, z 29.578 mieszk., zamkiem oraz przemysłem metalowym i elektrotechnicznym. W XVI. w. odbywały się w V. sejmy szwedzkie, w 1521 pobił tu Gustaw Waza Duńczyków na czele chłopów dalarneńskich.

Västerbotten (Westerbotten), prowincja w Szwecji, na płn. od zatoki Botnickiej, z 58.934 km² i 201.106 mieszk. Stolicą jest Umeå.

Västergötland, kraina między jez. Wener i Wetter oraz Skagerrakiem w Szwecji, z 17.614 km² i 770.046 mieszk., tworzy obecnie prowincje: Älvsborg (Elfsborg), Skaraborg i część Göteborg och Bohus.

Västernorrland (Westernorrland), prowincja w płn. Szwecji, nad zatoką Botnicką, z 25.533 km² i 276.459 mieszk. Stolicą jest Härnösand.

Västervik (Westerwik), miasto portowe w prow. Kalmar (Szwecja), nad zatoką Gamlebyby (Bałtyk), z 12.569 mieszk.

Västmanland (Westmanland), prowincja w środk. Szwecji, nad jez. Mälar z 6.756 km² i 162.801 mieszk. Stolicą jest Västerås.

Vasto, miasto w prow. Chieti (Włochy), nad Adrjatykiem, przy kolei: Ankona—Foggia, z 14.366 mieszk., katedrą z XIII. w. i muzeum.

Vastus (łac.), mięsień gruby uda.

Vasubandhu, buddystyczny filozof z IV. w. po Chr. Dzieła jego zachowały się tylko w tłumaczeniach chińskiem i tybetańskiem. Dzieło podstawowe: „Abhidharmakosha" (franc. tłum. L. de la Vallée-Poussin, rozpocz. 1923, do 1926, 5 t.).

Vasudeva (Wazudewa), syn V., patronimikon Kriszny (ob.). Por. Wisznu.

Vater Abraham, anatom niem., (1684—1751), odkrył z Pacinim, t. zw. ciałka Paciniego (ob.) w skórze.

Vatera ciałka, ob. Vater, Paciniego ciałka.

Vateria L. (sąkwiel), wiecznie zielone drzewa z rodziny Dipterocarpaceae, rosną w Indjach, na Cejlonie oraz na wyspach Sundzkich. V. indica L. dostarcza z nasion tłuszczu, używanego do wyrobu świec i mydła.

Vaticinium (łac.), przepowiednia, proroctwo. V. Lehninense (Proroctwo Lehnińskie), ob. Lehnin.

Vatnajökull, największy lodowiec Islandji, w płd.-wsch. części wyspy ma 8.500 km².

Va tout (franc.), oznacza w grze hazardowej postawienie przez gracza wszystkich pieniędzy na jedną stawkę.

Vatra-Dornei, ob. Dorna Watra.

Vâtsyâyana, 1. właśc. Pakshilasvâmin, filozof indyj., ok. 400 po Chr., autor ważnego komentarza (Bhâshya) do Nyâyasûtry Gautamy; 2. właśc. Mallanâga, przed VII. w. po Chr., autor Kâmasûtry.

Vattel Ernest von, dyplomata i prawnik szwajc., (1714—1767), służył elektorowi saskiemu, oddając mu swą zręcznością dyplomatyczną spore usługi, od 1746 poseł saski w Bernie. V. należy do pierwszych teoretyków prawa międzynarodowego, którego zasady wyłożył w dziele: „Droit de gens" (1758 i szereg późniejszych wydań).

Vättern, ob. Wetter jezioro.

Vauban Sébastien le Prestre de, inżynier wojskowy franc., (1633—1707), od 1669 generalny inspektor twierdz, od 1707 marszałek Francji. V. wsławił się stworzeniem nowego systemu budowania twierdz (por. Twierdza), których mnóstwo budował; brał udział w 53 oblężeniach i 140 bitwach. W dziele swojem „Projet d'une dixme (dîme) royale" (1707) wystąpił przeciw uciskowi niższych stanów, co ściągnęło na niego niełaskę królewską; w teorji

S. Vauban.

ekonomji był V. poprzednikiem fizjokratów. Napisał wiele dzieł, najważniejsze: „Oisivetés de M. de V. et mémoires inédits" (1842—46, 4 t.), „Traité de l'attaque et défense des places" (1737, 2 t.), „Traité des mines" (1737), „Traité des sièges" (1747), „Oeuvres militaires" (1793, 3 t.), „Mémoires militaires" (1847).

Vaucheria DC. (pęcherzyca), zielony glon, należący do Siphoneae, tworzy zielone filcowate naloty na mokrej ziemi oraz na dnie wód. Rozród bezpłciowy przez pływki, płciowy przez oogonia i antheridia.

Vaucluse, departament w płd.-wsch. Francji, utworzony z hrab. Venaissin, ks. Orange i części Prowansji, ma 3.578 km² i 230.549 mieszk. Stolicą jest Avignon.

Vaucluse (łac. Vallis clausa), źródła rz. Sorgue (do Rodanu) w depart. V. (Francja), 31 km na wsch. od Avignonu, u stóp wapiennej skały w górach Mont Ventoux, wsławionej przez Petrarkę, który od 1337 mieszkał w pobliskiej wsi V. z romańskim kościołem i ruinami zamku.

Vaud (Pays de V., niem. Waadt), kanton w zach. Szwajcarji, graniczący z Francją, ma 3.209 km² i 324.600 mieszk. (w tem 84% Francuzów i 10% Niemców). Kanton obejmuje obszary na płn. i wsch. od jez. Genewskiego, obejmuje na płn.-zach. część Jury i jest odwadniany do jez. Genewskiego i rz. Orbe. Środkowa część kraju jest falistą wyżyną; na wsch. od Rodanu rozciąga się obszar alpejski. — Ludność trudni się w 28,2% rolnictwem, 34,2% przemysłem, 20% handlem i komunikacją. Nieużytki zajmują 14,9% obszaru, lasy 753 km², winnice 40 km², role i pastwiska 1035 km². Dobrze jest rozwinięty przemysł zegarmistrzowski, mleczarski i żelazny. Ważną rolę odgrywa turystyka. Stolicą jest Lozanna.

Władzę prawodawczą sprawuje Wielka Rada, a wykonawczą Rada Rządząca (Conseil d'Etat) obie wybierane na 4 lata przez lud.

Dzieje. Kanton V. zamieszkały przez Helwetów wchodził w obręb państwa rzymskiego, 470 zajęli go Burgundowie, 534 Frankowie, 1032 wszedł w obręb cesarstwa rzymskiego narodu niemieckiego. 1798 republika lemańska, następnie kanton lemański w republice helweckiej, od 1803 niezawisły kanton w obrębie rzeczypospolitej szwajcarskiej, rządzi się na mocy demokratycznej konstytucji z 1845. Stolica kraju Lozanna jest od 1874 siedzibą stałego trybunału Związku Szwajcarskiego.

Vaudou, tajny kult pogańskich murzynów z Haiti; jest to mieszanina fetyszyzmu i katolicyzmu, posiadająca własnych kapłanów, orgje nocne, kult węży, ofiary ze zwierząt, a niekiedy i z ludzi.

Vaugelas Claude Favre de, franc. gramatyk, (1585—1650), członek Akademji od jej założenia, autor „Remarques sur la langue françoise" (1647; najlepsze wyd. 1738, 3 t.) i i.

Vaughan Henry, poeta ang., (1622—1695), autor zbioru poezyj mistyczno-religijnych: „Silex Scintillans" (1650—55), tu m. i. słynny poemat „The Retreat", wyprzedzający Wordswortha. Wyd. zbior. 1868—71, 4 t., 1896 i 1904.

Vaugirard, płd.-zach. (robotnicza) dzielnica Paryża.

Vaupell Otto, historyk i oficer duński, (1823—1899), brał udział w kampanjach 1848—50 i 1864, napisał m. in.: „Kampen for Sonderjylland" (1865—69, 3 cz.), „Den danske Hærs Historie indtil Nutiden og den norske Hærs indtil 1814" (1872—76, 2 t.), „Rigskansler Grev Griffenfeld" (1880—82, 2 t.), „Der nordiske Syvaarskrig 1563 indtil 1570" (1891), „Dronning Margrete" (1897).

B. Vautier.

Vautier Benjamin, malarz szwajc., (1829—1898), malował obrazy rodzajowe, czerpał motywy ze Szwajcarji i z życia ludu w Szwabji, był też ilustratorem. Ważniejsze obrazy: „Chłopi grający w karty", „Popołudnie niedzielne", „Stypa" i i.

Vauvenargues Luc de Clapiers, margr., moralista franc., (1715—1747), swe poglądy na świat, z których korzystał Nietzsche, zawarł w dziełach: „Introduction à la connaissance de l'esprit humain" (1746), „Réflexions et maximes" (1746).

Vaux, jeden z francuskich fortów na płn.-wsch. od Verdun, zdobywany od 3. III. 1916 przez Niemców wpadł w ich ręce 2. VI. 1916, odzyskali go Francuzi 1. XI. 1916. Walki wokół tego fortu należały do najkrwawszych w czasie wojny światowej, miały też decydujące znaczenie dla wyników wojny światowej.

Vauxhall, dzielnica w Londynie, na płd. od Tamizy, z 30.665 mieszk. i wielką gazownią. Do 1850 był V. ogrodem.

Vaux-le-Vicomte, sławny zamek franc., zbudowany 1661, położony w depart. Seine-et-Marne w gminie Maincy k. Melun. Ogród w V. zakładał Lenôtre (ob. t.).

Vavau, ob. Tonga wyspy.

Växjö (W e x i ö), stolica prow. Kronoberg (Szwecja), nad jeziorem V., z 9.668 mieszk. i muzeum.

Vâyu (także Vâta), najszybszy bóg wiatru w indyjskiej mitologji, duch powietrza w religji irańskiej.

Vazimba, wymierające plemię Madagassów z nad jez. Kitikony.

Vázsonyi Vilmos, polityk węg., (1868—1926), od 1901 poseł do parlamentu austrj., 1917 minister sprawiedliwości, zorganizował 1920 na Węgrzech demokratyczną partję. „Dzieła" jego w języku węg. wyszły 1927 w 2 t.

V. D. — volente Deo (łac.), za wolą boską, gdy Bóg zechce.

V-depresje, obszary niskiego ciśnienia barometrycznego, w kształcie V, między 2 obszarami wysokiego ciśnienia, przynoszą niestałą, deszczową pogodę.

Véber, 1. Jean, malarz i rytownik franc., * 1864, należy do grupy artystów, nawracających w ostatnich dziesiątkach XIX. w. do litografji, twórców obrazów realistycznych, impresjonistycznych, karykatur i t. d.

2. Pierre Eugène, pisarz franc., ur. 1869, autor humorystycznych nowel i powieści: „L'aventure" (1897), „Amour, amour..." (1900), „Les rentrées" (1912), „Mademoiselle Fanny" (1919) i i., oraz licznych (często do spółki z i. autorami) komedyj: „Que Susanne n'en sache rien" (1899), „La dame du commissaire" (1901), „L'amourette" (1905), „Vous n'avez rien à déclarer?" (1906), „La gamine" (1911) i i.

Vecchi Horatio, kompozytor włoski, (1550—1605), nadworny kapelmistrz w Modenie, pisał prócz muzyki kościelnej cenne madrygały i kanzony; szczególną popularność zdobył jego madrygał dramatyczny, komedja „Amfiparnasso" (1597).

Vecchietta Il (właśc. L o r e n z o d i P i e t r o), włoski malarz, architekt, rzeźbiarz i złotnik, (ok. 1412—1480). Dzieła: freski w Palazzo Publico, w szpitalu i w baptysterjum San Giovanni w Sienie. Obrazy: „Madonna" (1479 r.) w Akademji w Sienie, „Wniebowstąpienie" w katedrze w Pienzy. Z rzeźb najważn.: bronzowe cyborjum w wielkim ołtarzu katedry w Sienie, tamże w szpitalu bronzowa figura Chrystusa (1466) i „Zmartwychwstanie" w Palazzo Chigi w Rzymie, z rzeźb marmurowych figury śś. Piotra i Pawła (1458, 1460) w Loggia de' Nobili w Sienie.

Vecchio (włosk.), „stary".

Vecelli Tiziano, ob. Tycjan.

Vecht, 1) (U t r e c h c k i V.), ramię Renu, które odłącza się pod Utrechtem, a uchodzi koło Muiden do Zuiderzee. 2) (O v e r i j s e l s k i V.), ob. Vechte.

Vechte (O v e r i j s e l s k i Vecht), prawobrzeżny dopływ Zwarte Water w Westfalji, Hanowerze i prow. Overijsel, długi 207 km (143 km żeglowny), wypływa koło Münster w Westfalji, a uchodzi powyżej Hasselt. Kanał łączy V. z rz. Ems.

Veda, ob. Weda.

Vedanta (W e d a n t a), ob. Indyjska filozofja.

Veen Otto (Otho) van, malarz niderl., (1556—1629), nauczyciel Rubensa, był malarzem nadw. arcyksięcia Alberta, wkońcu kierownikiem mennicy w Brukseli. Dzieła religijne V. w kościołach w Antwerpji i w muzeach europejskich.

Veendam, gmina w prow. Groningen (Holandja), z 13.270 mieszk. i znacznym przemysłem.

Vega, ob. Huerta.

Vega, poeta hiszpański, ob. Garcilaso de la Vega.

Vega Carpio Félix Lope de, pisarz hiszp., ob. Lope de Vega Carpio.

Vegetius, 1. Flavius V. Renatus, pisarz rzym., napisał ok. 400 po Chr. „Epitoma rei militaris", zużytkowując dawniejsze pisma. Jest może również autorem wspomnianego pod V. 2. podręcznika leczenia zwierząt.

2. Publius, ok. 400 po Chr., autor „Digestorum artis mulomedicinae libri IV", jedynego zachowanego po Rzymianach pisma z dziedziny weterynarji.

Veglia, ob. Krk.

Veii, stare miasto w płd. Etrurji na płn.-zach. od Rzymu, wpobliżu I s o l a F a r n e s e, ze sławnemi nekropolami, było jednem z najznaczniejszych 12 etruskich miast związkowych za królów elekcyjnych. 396 zdobył je Camillus po prawie dziesięcioletniem oblężeniu, a mieszkańców zaprzedał w niewolę; August zaludnił miejscowość na nowo. Ob. Rzymskie państwo.

Veit Philipp, malarz niem., (1793—1877), kształcił się w Dreznie i Wiedniu, w Rzymie przyłączył się do nazareńczyków. Główne dzieła: „Triumf religji", obraz ołtarzowy „Niepokalane Poczęcie" w Trinita de'Monti w Rzymie, „Św. Jerzy", „Marje przy Grobie" i i.

Vejer de la Frontera, miasto w prow. Kadyks (Hiszpanja), na płn.-wsch. od przylądka Trafalgar, z 14.995 mieszk.

Vejle, miasto okręg. na Jutlandji (Danja), przy ujściu rz. V.-Aa, do V.-fiordu i kolei: Fredericia—Horsens z 22.908 mieszk., przemysłem i portem.

Vela (łac., „żagiel"), część gwiazdozbioru południowego Okręt Argo (ob.).

Vela Vincenzo, rzeźbiarz włoski, (1822—1891). Ważniejsze dzieła: „Spartacus", rzeźby alegoryczne, pomniki grobowe (m. i. Donizetti'ego w Bergamo), „Śmierć Napoleona I." i i.

Velabrum, w starym Rzymie targowisko, niedaleko Circus maximus, dziś wznosi się tam kościół San Giorgio in Velabro.

Velamen (łac.), osłona korzeni epifytów (ob. Epifyty).

Velarium (od łac. velum, „żagiel"), płótno rozpościerane w starożytności w rzymskich amfiteatrach dla ochrony przed słońcem, używane jeszcze i obecnie, zwłaszcza w krajach płd. podczas uroczystości, pochodów i t. p.

Velay, kraina w środk. Francji (depart. Haute-Loire), obejmuje wyżyny: V. (1423 m) nad rz. Allier, Mézenc i Mégal oraz żyzną kotlinę Le Puy. Stolicą jest L e P u y.

Velazquez (V e l a s q u e z) Diego (właśc. D i e g o R o d r i g u e z d e S i l v a y), malarz hiszp., (1599—1660), uczeń Herrery starsz. i jego teścia Pacheco, 1621 osiedlił się w Madrycie, 1623 został malarzem nadwornym, 1651 mar-

D. Velazquez.

szałkiem dworu. Odbył 2 podróże do Włoch: 1629—1631 i 1648—1651. Pierwsze dzieła V. to typy i sceny z życia ludu („Nosiwoda z Sewilli", w Londynie) oraz prawie naturalistycznie pojęte obrazy religijne („Pokłon 3 króli", 1619 w Prado). Jako malarz nadworny malował liczne portrety członków rodziny królewskiej, w tym też okresie (do 1629) powstał sławny obraz V. „Los borrachos" (obecnie w Madrycie), przedstawiający Bacchusa i towarzyszy. Głównem dziełem z czasu pierwszego pobytu we Włoszech jest „Apollo w kuźni Wulkana", prócz tego malował wtedy widoki Rzymu. Po powrocie do Madrytu powstają sławne portrety V. jak: ok. 1635 portrety (konne i in.) króla Filipa IV., księcia Olivarez i t. d., dalej portrety członków rodziny królewskiej aż do najmłodszych infantów i infantek, wreszcie postaci z dworu królewskiego, wśród nich karłów, błaznów i t. d. W okresie tym powstaje główne dzieło historyczne V., zw. „Las Lanzas" (Madryt), przedstawiające poddanie się Bredy. W czasie drugiego pobytu we Włoszech maluje V. sławny portret papieża Innocentego X. W Madrycie powstają 2 arcydzieła: „Prządki" i „Las Meninas", portret zbiorowy, przedstawiający V. malującego rodzinę królewską (obydwa w Prado). — V. należy do największych portrecistów wszystkich czasów; sztuka jego wywarła wpływ także i na malarstwo portretowe drugiej połowy XIX. w. Poza Madrytem posiadają dzieła V. (przeważnie portrety) Muzeum sztuki w Wiedniu, Galerja Narodowa w Londynie, muzea w Paryżu, Petersburgu, Monachjum, Berlinie, Dreznie i Frankfurcie n. M.

Velbert, miasto w Nadrenji (Niemcy), połączone tramwajami z Wuppertal, Werden i Heiligenhaus, ma 25.721 mieszk., muzeum i znaczny przemysł metalowy.

Veld (holend., „pole"), w nazwach geogr. w Płd. Afryce, oznacza równiny, pastwiska, tereny łowieckie.

Velde Carl Franz van der, pisarz niem., (1779—1824), typowy przedstawiciel pseudoromantyzmu, autor powieści i opowiadań: „Axel" (1817), „Der Malteser" (1819), „Die Wiedertäufer" (1821), „Arwed Gyllenstierna" (1822) i in.

Velde, 1. Henri van de, belg. architekt i dekorator, * w 1863, był zrazu malarzem neoimpresjonistą, potem poświęcił się sztuce stosowanej, projektował meble, tapety, wyroby metalowe i i. Cechuje go oparcie się o czysto konstrukcyjne formy zasadnicze. Zbudował szereg domów i will w Brukseli, Ostendzie i t. d. Wydał: „Renesans w przemyśle artystycznym" (1901), „O nowym stylu" (1906) i in.

2. Theodoor Hendrik van de, holenderski lekarz i pisarz, ur. 1873, 1913—18 dyr. kliniki ginekol. w Haarlemie, żyje w Locarno. Znany z dzieł: „Die vollkommene Ehe" (1926), „Die Abneigung in der Ehe" (1926), „Die Fruchtbarkeit in der Ehe" (1929).

3. Antoon van de, dramaturg flamandzki, * 1895, autor dramatu patrjotycznego „Tijl" (1924), komedyj: „De zonderlinge gast" (1921), „Halewijn" (1929) i i., od r. 1920 reżyser flamandzkiej sceny narodowej.

Velde, van de, niderl. rodzina artystów:

1. Esaias, (ok. 1590—1630), malarz, od 1618 osiadły w Hadze. Dzieła: sceny żołnierskie, z życia towarzyskiego. Największe znaczenie mają jego krajobrazy z licznym sztafażem.

2. Jan, rytownik, brat poprzed., (ok. 1593—po 1641), uczeń Mathama, głównie pracował w Haarlemie. Spuścizna artystyczna jego wynosi ponad 400 krajobrazów rytowanych i wykonanych w akwaforcie.

3. Willem s t a r s z y, (1611—1693), malarz nadworny w Londynie, malował bitwy morskie i okręty. Pozostawił też rysunki.

4. Willem m ł o d s z y, syn poprzed., najsławniejszy z całej rodziny, malarz, (1633—1707), uczeń swego ojca i Simona de Vlieger, od 1677 w służbie dworu angielskiego. Dzieła: bitwy i widoki morskie, przeważnie w Londynie w Galerji Narod. i zbiorach oraz w Amsterdamie.

5. Adriaen, brat poprzed., (prz. 1635—1672), malarz, uczeń Wynantsa, malował polowania, krajobrazy ze zwierzętami domowemi, zabawy na lodzie i t. p., dalej sztafaż do obrazów Ruisdaela, Hobbemy, Hackaert'a i in. Dzieła przeważnie w Anglji, dalej w Berlinie, Dreźnie, Hadze, Amsterdamie i t. d. Poważne miejsce w sztuce niderl. zajmują jego akwaforty (25).

Veldes (słoweń. B l e d), miejscowość kąpielowa w Krainie (od 1920 jugosłow.), z 2235 mieszk., 501 m n. p. m., nad jeziorem Bled (1,45 km², 31 m głęb.), cieplice (22,5°).

Velebit, pasmo górskie, należące do systemu dynarskiego w Chorwacji, na wybrzeżu Adrjatyku, wysokie do 1758 m (Vagański Vrh), we wsch. części lesiste, zaś w zach. nagie.

Veles (tur. Köprülü), miasto w banacie Wardar (Jugosławja), nad Wardarem z 14.183 mieszk.

Vélez de Guevara, pisarz hiszp., (1578—1644), autor powieści łotrowskiej „El Diablo Cojuelo" (1641), pierwowzoru Lesage'a w „Le diable boiteux".

Vélez de la Gomera, ob. Presidios.

Vélez-Málaga, miasto okręg. w prow. Malaga (Hiszpanja) z 24.893 mieszk. i portem.

Velhagen und Klasing, niem. wydawnictwo i drukarnia, zał. w 1835 w Bielefeld, od r. 1864 w Lipsku, połączone od r. 1873 z zakładem geograficznym. Wydaje „Velhagen u. Klasings Monatshefte" i i., czasopisma, „Andrees Handatlas" i i. dzieła kartograf., monografje z dziedziny

historji, hist. sztuki, kultury, geografji, podręczniki szkolne i t. d.

Veliger, larwa wielu mięczaków morskich, wolnopływająca, z wieńcem rzęsek.

Velikanović Ivo, pisarz chorw., * 1869, autor komedji „Tulumović wydaje córkę za mąż" (1900), humorystycznych eposów „Uprowadzenie" (1901) i „Król głupców" (1908), nowel i grotesek, tłumacz Puszkina, Gogola, Cervantesa i Goethego.

Veliki Beckerek, ob. Běckerek Veliki.

Velino, lewoboczny dopływ Nery w środk. Włoszech, długi 88 km, wypływa z gór Sybillińskich, tworzy wodospady i uchodzi powyżej Terni.

Velites, oddział lekko-zbrojnych, dołączony do legjonu rzymskiego. Uzbrojeniem v. był miecz hiszpański, oszczepy, łuk, okrągła tarcza (parma) i skórzany hełm. Napoleon I. utworzył 1804 2 korpusy v. z ochotników, którzy po trzech latach służby zostawali podporucznikami. 1813 utworzyli Węgrzy z ochotników dywizjony v.

Velleius Paterculus Caius, rzym. oficer i historyk, ur. ok. 19. przed Chr., napisał zarys rzym. historji do 30 po Chr., którego pierwszej księgi większa część zaginęła. Dzieło pod względem stylistycznym bez wartości, ale dla historji jako przeciwieństwo Tacyta ma duże znaczenie; dla Tyberjusza żywi V. szczery podziw.

Vellert (V e l a e r t) Dirck, zwany także D i r c k v a n S t a r e n, niderl. witrażysta i rytownik. Dzieła: witraże w katedrze w Antwerpji, w Cambridge w King's College Chapel i t. d. i ryciny małe, ozdobne, ze scenami biblijnemi.

Velletri (staroż. Velitrae), miasto w prow. Rzym (Włochy), w górach Albańskich, przy kolei: Rzym—Terracina z 25.781 mieszk., katedrą z XIV. w. i muzeum. V. jest kolebką rodu Oktawjana. 19 marca 1849 pobił tu Garibaldi Neapolitańczyków.

Vellur (V e l l o r e), stolica okręgu Płn. Arkot w prezydenturze Madras (Indje ang.) z 50.210 mieszk.

Veloce (włosk.), szybko.

Velum (łac. żagiel, sukno), materja, chusta, welon, jako szata liturgiczna, jest potrójnego rodzaju: 1. Welon kielicha, służy za nakrycie kielicha przy mszy; 2. Welon na Sanctissimum, służy za nakrycie ramion i rąk kapłana w czasie błogosławieństwa N. Sakramentem w monstrancji, lub puszce; 3. Welon jako okrycie ołtarza, krzyża, ambony i t. p.

Velum (łac. żagiel), błoniasty orzęsiony brzeg ciała u hydromeduz lub u larw ślimaków.

Vena (łac.), żyła.

Venaissin, hrabstwo w płd. Francji (depart. Vaucluse), między Rodanem i Durance, ze stolicą w Avignonie, należało w 1274—1791 do papiestwa.

Venantius (Wenanty), święty męczennik, za ces. Decjusza zginął za wiarę chrześc.

Venantius Fortunatus, poeta chrześc. łaciń., (ok. 535 — ok. 600), oprócz żywotów świętych napisał epos o św. Marcinie i 11 ksiąg poezyj: „Miscellanea", tu m. i. opis podróży po Mozeli i Renie i hymny pasyjne („Vexilla regis prodeunt" i „Pange lingua gloriosi" i i.). Wyd. 1881, 1885, 1926.

Venatio (łac.), polowanie, walka zwierząt.

Vendée, departament w zach. Francji, nazwany od r z e k i V. (do Sèvre Niortaise, długa 70 km), utworzony z dawnego Dolnego Poitou, ma 7.016 km² i 395.602 mieszk. Stolicą jest R o c h e - s u r - Y o n.

Vendémiaire (franc. „miesiąc winobrania"), pierwszy miesiąc franc. kalendarza rewolucyjnego; por. Kalendarz.

Vendetta (włosk.), zemsta. V. gentilizia (często tylko v.), k r w a w a z e m s t a (ob.).

Vendôme, miasto w depart. Loir-et-Cher (Francja), przy kolei: Pont de Braye-Blois z 9.301 mieszk., ruinami zamku, gotyckim kościołem, dawnem opactwem benedyktyńskiem i innemi zabytkowemi budowlami oraz muzeum i przemysłem.

Vendôme, ród francuski:

1. César, książę V., założyciel rodu, syn Henryka IV. i Gabrielle d'Estrées (1594—1665), brał udział w spiskach przeciw Richelieu'mu, 1650 namiestnik Burgundji, 1665 pobił pod Barceloną hiszpańską flotę.

2. Louis, (1612—1669), 1649 wicekról Katalonji, od 1657 duchowny, od 1667 kardynał.

3. Louis Joseph, (1654—1712), 1695 wódz naczelny w Katalonji; w czasie wojny sukcesyjnej hiszp. walczył ze zmiennem szczęściem w Hiszpanji, 1710 wprowadził do Madrytu Filipa V.

P l a c V. w Paryżu założył Ludwik XIV., nazwę otrzymał od leżącego przy nim pałacu ks. V.

Vendsyssel-Thy, płn. część Jutlandji, odcięta od reszty półwyspu przez Limfjord, ma 4.633 km².

Venenum (łac.), trucizna.

Veneridae, rodzina małży z długą nogą i syfonem. Muszla często barwna. Tapes decussatus L., Cytherea chione L. i rodzaj Venus L. dostarczał muszli, używanych jako pieniędzy.

Venetia, ob. Wenecja.

Venezia, ob. Wenecja.

Veneziano Domenico di Bartolommeo, malarz włoski, (ok. 1410—1461), przebywał głównie we Florencji. Dzieła: obraz „Santa conversazione" (Uffizi), fresk ze św. Janem Chrzcicielem i św. Franciszkiem w Santa Croce we Florencji; przypisywane mu znakomite portrety kobiece w profilach znajdują się w Londynie, Berlinie i Medjolanie.

Venezuela, ob. Wenezuela.

Veni Creator Spiritus (łac. Przyjdź Duchu Stworzycielu), zaczynający się od tych słów hymn do Ducha św., śpiewany przez kościół w czasie nabożeństw uroczystych. Autorem jego jest Rabanus Maurus (ob. Maurus). Hymn ten natchnął Wyspiańskiego do stworzenia potężnego utworu: „Zstąp Gołębica, święty Duch!"

Veni Sancte Spiritus (łac. Przyjdź Duchu święty), pieśń kościelna, używana w okresie Zielonych Świąt, powstała ok. r. 1000.

Veni, vidi, vici (po łac.), „przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem", wiadomość, będąca przekształconem przysłowiem greckiem, przesłana przez Cezara (ob.) do Rzymu.

Venia (łac.), pozwolenie, zezwolenie, przebaczenie. V. aetatis, uznanie za pełnoletniego. V. docendi albo legendi, p. niżej.

Venia legendi (łac.), prawo wykładania, przyznane przez Radę Wydziałową szkoły akademickiej docentowi w drodze habilitacji (ob. Docent).

Venice, francuska nazwa Wenecji.

Venice, miasto i miejscowość kąpielowa w Kalifornji (Stany Zjedn. Am. Płn.), na zach. od Los Angeles z 23.100 mieszk.

Vénissieux, miasto w depart. Rhône (Francja), pod Lyonem z 11.506 mieszk. Przemysł jedwabniczy.

E. Venizelos.

Venizelos Eleutherios, grecki mąż stanu, ur. 1864, adwokat, wszedł wcześnie w życie polityczne, 1899—1901 minister sprawiedliwości w rządzie księcia Jerzego, 1910 powołany do Aten przez partję reform, stanął na czele rządu, który 1911 nadał Grecji nowy ustrój, 1912 wprowadził Grecję do związku bałkańskiego, 28. X. 1912 wypowiedział Turcji wojnę, 1913 zawarł przymierze z Serbją i przeprowadził zwycięską wojnę z Bułgarją. Gorący zwolennik Ententy w czasie wojny światowej zmusił 1917 króla do abdykacji, ponieważ ten sprzyjał mocarstwom centralnym. 1920 upadł gabinet V., 1923 prowadził on z ramienia Grecji rokowania z Turkami w Lozannie, 1924 powrócił do Grecji, gdzie na dwa miesiące objął rządy, lecz gabinet jego obalony został przez republikanów; 1928 znowu prezydent rady ministrów, w przeprowadzonych wyborach rząd jego uzyskał zdecydowaną większość. — V. jest faktycznym organizatorem współczesnego państwa greckiego, któremu zapewnił poparcie mocarstw europejskich, a w szczęśliwie przeprowadzonych wojnach dalekie rozszerzenie granic.

Venlo, miasto w prow. Limburg (Holandja), nad Mozą, ważny węzeł kolejowy z 23.551 mieszk. i przemysłem.

Venne Adriaen Pieters van de, malarz niderl., (1589—1662), malował krajobrazy, portrety, sceny historyczne i rodzajowo-komiczne z życia wieśniaków. Główne dzieła w Amsterdamie.

Venosa (staroż. Venusia), miasto w prow. Potenza (Włochy) z 8.891 mieszk., zamkiem i katedrą z XV. w. oraz romańskiem opactwem z XI—XII. w.

Venosa Don Carlo Gesualdo, książę, kompozytor włoski, (1560—1614), jeden z najśmielszych reformatorów harmonji, zwłaszcza w dziedzinie chromatyki i enharmonji, napisał sześć ksiąg madrygałów (wydanie partyturowe z r. 1613).

Vent, Iles sous le, ob. Wyspy pod Wiatrem.

Venter (łac.), brzuch; v. propendens, brzuch obwisły.

Ventimiglia, miasto w prow. Imperia (Włochy), na Riviera di Ponente, graniczna stacja kolei: Genua—Nizza z 14.046 mieszk., gotycką katedrą i innemi zabytkowemi budowlami oraz muzeum archeologicznem.

Ventôse (franc. „miesiąc wiatru"), szósty miesiąc franc. kalendarza rewolucyjnego; por. Kalendarz.

Ventoux, Mont, masyw górski w wapiennej strefie Alp Zach. w depart. Vaucluse, sterczący w odosobnieniu nad doliną Rodanu, wysoki do 1.912 m, ze stacją meteorolog., do której prowadzi sławna droga automobilowa.

Ventriculus (łac.), żołądek; v. cordis, komora serca; v. cerebri, komora mózgu.

Ventrofixatio uteri (łac.), przytwierdzenie macicy do przedniej ściany brzusznej (ob. Macicy choroby).

Ventura di Raulica Gioachino, kaznodzieja i polityk włoski, (1792—1861), 1808—1817 jezuita, następnie teatyn, od 1830 generał tego zakonu, brał żywy udział w ówczesnem życiu politycznem, dążył do zjednoczenia Włoch pod panowaniem papieskiem; zniechęcony niepowodzeniem, usunął się z czynnego życia politycznego, 1851 osiadł w Paryżu. V. wsławił się swemi kazaniami; pisma jego zebrane zostały w: „Opere complete" (1852—64, 31 t.) i „Opere postume ed inedite" (1863, 3 t.).

Venturi Adolfo, włoski historyk sztuki, * 1856, profesor historji sztuki w Rzymie, wydał podstawowe dzieło: „Storia dell'arte italiana" (od 1901—1930; 9 t.) i mniejsze prace: „Giovanni Pisano" (1927, 2 t.), „La Madonna" (1900), „Botticelli" (1925), „Leon Battista Alberti" (1923) i in.

Ventus (łac.), wiatr.

Venus, ob. Wenus.

Venusia, ob. Venosa.

Ver sacrum (po łac., „święta wiosna"), staroitalski zwyczaj ofiarowania w ciężkich czasach Marsowi albo Jowiszowi wszelkiego przybytku wiosennego; dzieci, gdy dorosły, musiały wywędrować. W ten sposób wyprowadzali Grecy i Rzymianie od Sabinów pochodzenie wszystkich innych szczepów środkowej Italji. Po raz ostatni ślubowano v. s. w czasie drugiej wojny punickiej (217).

Vera Augusto, filozof włoski, (1813—1885), wykładał (we Francji i Włoszech) filozofję heglowską, którą wprowadził do Włoch (przełożył jego dzieła na język franc.). Napisał: „Introduction à la philosophie de Hegel" (1855), „L'hégélianisme et la philosophie" (1861), „Problema dell'assoluto" (4 t., 1872—82).

Veracini Francesco Maria, włoski skrzypek, (1685—1750), jeden z najświetniejszych przedstawicieli włoskiej szkoły skrzypcowej, działał na dworach w Dreźnie, w Pradze i Londynie. Sonaty jego należą do klasycznych dzieł włoskich. Jego stryj, A n t o n i o, (ok. 1650—1700), komponował cenne utwory kameralne.

Veracruz, stan w Meksyku, nad zatoką Meksykańską z 71.896 km² i 1,159.935 mieszk., przeważnie Indjan (Nahua) i metysów. Obejmuje oprócz nadbrzeżnej niziny wsch. część gór Sierra Madre Oriental (wulkan Orizaba, 5.588 m), posiada duże tereny naftowe. Stolicą jest J a l a p a; główne porty: V. i Tampico.

Veracruz, miasto portowe w stanie V. (Meksyk), przy kolei: Meksyk—V. z 54.225 mieszk., dobrym portem sztucznym (w 1926 r.: 3,360.000 tonn rej.), przemysłem tytoniowym i znacznym handlem. Miasto założył w 1520 Kortez. W 1926 zniszczył je prawie całkiem orkan.

Verancsics Anton, arcybiskup, historyk i dyplomata węg., (1504—1573), z pochodzenia Serb, dyplomata króla węg. Jana, od 1549 Ferdynanda I., prowadził rokowania z Turkami, od 1569 arcybiskup ostrzyhomski, 1572 namiestnik Węgier, od 1573 kardynał. V. znany jest jako wybitny historyk i humanista; dzieła jego wyszły w 1857—75 w „Monumenta Hungariae Historica" (w 12 t.).

Veranta lupa, składa się z soczewki i zwierciadła. Obraz odbity w zwierciedle oglądamy przez soczewkę wypukłą.

Vérard Antoine, wydawca franc., um. 1513, wydawał w Paryżu „Livres d'heures" (ob.), o b. wysokim poziomie artystycznym.

Veratrum L. (c i e m i ę ż y c a), roślina z rodziny Liliaceae, ma grube kłącze, pofałdowane liście i złożony kwiatostan. V. album L. (c. b i a ł a) dochodząca do 1 m 30 cm wysokości, o białawych lub zielonawych kwiatach, w Polsce występuje w górach i na niżu, dochodząc na płn. po Litwę. Trujące kłącze używane przeciw wszom. V. nigrum L. (c. c z a r n a) 1 m 30 cm wysokości, ma kwiaty czarno-fioletowe, rośnie w widnych lasach i na stepach w płd. części Polski. Oba gatunki hodowane jako ogródówki.

Verbano (Verbanus lacus), ob. Lago Maggiore.

Verbascum, ob. Dziewanna.

Verbena Tourn. (w e r b e n a), zioła lub krzewinki z rodziny Verbenaceae, mają drobne kwiaty zebrane w kwiatostany, owoc rozpada się na 4 orzeszki. V. officinalis L. (w. p o s p o l i t a) dochodzi 60 cm wysokości, ma kwiaty drobne, białe lub czerwonawe, rośnie w Europie, Azji i płn. Afryce, w Polsce na niżu i w Karpatach, miała dawniej zastosowanie jako uniwersalny środek leczniczy. Ogrodowe w. wyprowadza się od V. chamaedrifolia Juss. i V. teucrioides.

Verbenaceae (w e r b e n o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae, rośl. zielne lub zdrewniałe. Pęd często czworokanciasty, liście naprzemianległe lub okółkowe, kwiaty wargowe. Należą tu Tectona, Verbena, Lippia, Vitex i in.

Verbi causa (verbi gratia, łac.), naprzykład.

Verbigeratio (łac.), gadatliwość głupowatych, ciągłe powtarzanie tych samych słów lub zdań.

Verboeckhoven, 1. Eugène Joseph, malarz belg., (1798—1881), uczeń swego ojca Bartłomieja V., malował zwierzęta; był też grafikiem. 2. Charles Louis, belg. rzeźbiarz i malarz, marinista, (1802—1889).

Verbum (łac.), czasownik, słowo.

Vercelli, stolica prowincji V. w Piemoncie (Włochy), nad rz. Sesia, przy kolei: Turyn—Medjolan z 35.528 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (katedra z XVI. w. i in.), 2 muzeami oraz przemysłem maszynowym, tkackim i obróbką ryżu. Pod V. (staroż. Vercellae) pobił w 101 przed Chr. Marjusz Cymbrów na polach Raudyjskich.

Vercingetorix, bohaterski naczelnik Arwernów, um. 46 przed Chr. w Rzymie, połączył 52 prawie wszystkie szczepy gallickie do powstania przeciw Cezarowi. Po powodzeniach zwyciężony przez germańską jazdę Cezara, potem zamknięty w Alezji (ob.), musiał ulec. Ofiarnie oddał się w ręce zwycięzcy, który poprowadził go w Rzymie w triumfie, a później kazał stracić.

Verdaguer y Santaló Jacinto, najwybitniejszy poeta kataloński, (1845—1902), zamłodu robotnik rolny i nauczyciel ludowy, 1870 ksiądz katol. Główne dzieło: epopeja „Atlántida" (1878), poza tem liczne poezje religijne o charakterze lirycznym i epicznym: „Idilis y cants mistichs" (1879), „Cansons de Montserrat" (1879), „Jesus infant" (1896), „Sant Francesch" (1895), „Flors del Calvari" (1896), „Pasió de Nostre Senyor Jesucrist" (1900), „Flors de Maria" (1902). Po jego śmierci pojawiły się: „Eucaristiques" (1904), „Cantic dels Cantics, Jardins de Salomó" (1907), „Santa Maria del Pi" (1909), „Obres completes" (1920, 27 t.). — Monogr. A. Navarro, Mossen J. V. (1908).

Verde antico, zielone skały używane w starożytności na ornamenty; są to marmury wzgl., częściej jeszcze, porfiry labradorowe, występujące w płd. części Peloponezu, odznaczające się piękną barwą zieloną.

Verde, Kap, ob. Zielony przylądek.

Verden, miasto okręg. w Hannowerze (Niemcy), nad rz. Aller, przy kolei: Brema—Nienburg z 10.079 mieszk., katedrą z XV. w. oraz przemysłem rolniczym.

Verdens Gang („Bieg świata"), liberalny dziennik norweski, o obszernym dziale gospodarczym, wychodzący w Oslo (zał. 1868).

G. Verdi.

Verdi Giuseppe, kompozytor włoski, (1813—1901), mistrz włoskiej opery, debjutował operą „Oberto, conte di San Bonifazio" 1839, trzecią operą „Nabucco" (1841) zdobył naczelne stanowisko wśród kompozytorów operowych we Włoszech. Na scenach teatrów europejskich utrzymały się odtąd: „Ernani" (1844), „Rigoletto" (1851), „Il Trovatore" (niewłaściwie tłumaczony jako „Trubadur", znaczy bowiem „Odszukany", 1853), „La Traviata" (raczej „Violetta", 1853) i „Bal maskowy" (1858). Inne opery były zrazu mniej znane, np. „Simone Boccanegra" (1857), „La forza del destino" (1862), ostatnio wystawione z wielkiem powodzeniem. Od tradycyjnej opery zwrócił się V. później do nowego stylu dramatycznego, akcentującego rolę orkiestry i opartego na ekspresji recitativa: najgenjalniejszem dziełem, pełnem najwyższego polotu, jest „Aida" (1870), napisana na uroczystość otwarcia Kanału Sueskiego w Kairze. W późnej starości powstały dwa dzieła, zbliżone w stylu do dramatów wagnerowskich: „Otello" (1887) i opera komiczna „Falstaf" (1893). Istotnym czynnikiem jest u V. śpiew, melodja, kantylena, jako wykładnik dramatycznego wyrazu. Melodja jego potrąca w swej szlachetnej prostocie często o nutę ludową. Do głębokich natchnień V. należy „Requiem", poświęcone pamięci Manzoniego (1874), nadto 4 „Pezzi sacri" i kwartet smyczkowy E-moll (1873).

Verdon, dopływ rz. Durance w depart. Alpes-Maritimes (Francja), długi 175 km. Wypływa z Alp Nadmorskich, uchodzi powyżej Mirabeau.

Verdun (V. s u r M e u s e), miasto, twierdza w depart. Mozy (Francja wsch.), nad Mozą, przy kolei: Chalons sur Marne—Metz z 14.280 (w 1906 r. 21.035) mieszk., katedrą z XII—XVII. w., Muzeum Wojny oraz przemysłem.

V., rzymskie Verodunum, od II. w. biskupstwo, tu 11 sierp. stanął 843 układ między cesarzem Lotarjuszem, Ludwikiem Niemcem i Karolem Łysym o podziale cesarstwa frankońskiego. V. wolne miasto Rzeszy, zostało w 1552 przyłączone do Francji, w 1792 r. i 1870 zdobywane przez Prusaków. W wojnie światowej potężna twierdza V. stanowiła od 1914 r. ważny punkt frontu bojowego, który tu załamywał się prawie pod kątem prostym. W r. 1916 rozwinęła się tu wielka bitwa (21 kwietnia — 9 września). Niemiecki następca tronu na czele swej armji atakował V., bronione przez gen. Herr, później przez gen. Pétain'a, dążąc do związania i zużycia sił francuskich. Początkowe powodzenia, osiągnięte przez zaskoczenie przy użyciu wielkich mas ludzi i materjału, nie dały, mimo wzięcia fortów górujących nad twierdzą od północy i wschodu (Douaumont i in.) rozstrzygającego wyniku; każdy krok naprzód musieli Niemcy okupić niezmiernemi stratami (forty Vaux, Thiaumont, mordercze walki o wzgórze Mort Homme na lewym brzegu Mozy). Zużycie wojsk, obustronne, nie przeszkodziło sprzymierzonym w podjęciu ofensywy na innym odcinku (od lipca bitwa nad Somme, ob.), a w październiku i w grudniu wielkie przeciwnatarcia francuskie wydarły Niemcom najważniejsze punkty zdobyte. Straty w bitwie pod V. po każdej stronie sięgały pół miljona walczących. Lit. Pétain: Bitwa pod Verdun (Warsz. 1931).

Verdun, przedmieście Montrealu (Kanada).

Verdy du Vernois Julius von, generał pruski, (1832—1910), od 1850 oficer, 1870 szef wydziału w sztabie generalnym, 1879 dyrektor ogólnego departamentu wojny, 1887 gubernator Strassburga, 1889—1890 minister wojny; napisał m. in.: „Studien über Truppenführung" (1873—75), „Studien über den Krieg auf Grundlage des deutsch französischen Krieges" (1891—1908), „Im grossen Hauptquartier 1870/1. Persönliche Erinnerungen" (1895), „Im Hauptquartier der russischen Armee in Polen 1863—65" (1905). V. jest autorem tragedji „Alarich" (1894).

Verelst Pieter, malarz niderl., (* ok. 1618—po 1668), malował pod wpływem wczesnych dzieł Rembrandta sceny obyczajowe, interieury i t. d.

Verga Giovanni, pisarz włos., (1840—1922), autor powieści autobiograf. i realistycznych: „Una peccatrice" (1866), „Storia di una capinera" (1873), „Eros" (1875), „Primavera" (1877), wiejskich opowiadań sycylijskich: „La vita dei campi" (1880, tu „Cavalleria rusticana"), nadto powieści: „I Malavoglia" (1881), „Il marito di Elena" (1882), „Novelle rusticane" (1883, nowe wyd. 1925), „Per le vie" (1883), „Mastro Don Gesualdo" (1889), „I ricordi del capitano d'Arce" (1891), „Don Candeloro e Ci." (1894), „Dal tuo al mio" (1906). Jego „Drammi" wyd. 1896. Studjum o nim L. Russo (1920).

Vergennes Charles Gravier, hr., dyplomata franc., (1717—1787), był 1754—68 posłem w Konstantynopolu, 1771—74 w Sztokholmie, dopomógł Gustawowi III. w oswobodzeniu się z zależności od Rosji, od 1774 minister spraw zagran., pracował skutecznie nad podniesieniem autorytetu Francji w stosunkach międzynarodowych, przyczynił się do wyemancypowania Stanów Zjednoczonych i upokorzenia Anglji, przeciwstawiał się ekspansywnym dążeniom Habsburgów, usiłował ratować integralność Turcji. W czasie posłowania w Turcji podejmował niejednokrotnie wysiłki w kierunku obrony Polski, zostawszy ministrem, wyrzekł się w zupełności dawnego patronatu Francji nad jej niepodległością, by za tę cenę uzyskać polityczne i gospodarcze zbliżenie do Rosji.

Vergilius, ob. Wergiljusz.

Vergniaud Pierre Victurnien, polityk franc., (1753—1793), adwokat, 1791 członek Zgromadzenia Narodowego, przywódca Żyrondystów, głosował za straceniem króla; stracony z 20 towarzyszami przez Robespierre'a.

Verhaecht Tobias, malarz niderl., (1561—1631), pracował na dworze toskańskim, potem w Antwerpji. Pozostawił pejzaże i przedstawienia budowy wieży Babel, oraz liczne rysunki. Był pierwszym nauczycielem Rubensa.

Verhaeren Emile, poeta belg.-franc., (1855—1916), w duchu parnasistów napisał cykle poezyj: „Les Flamandes" (1883) i „Les moines" (1886), następnie jako wyraz przełomu wewnętrznego: „Les soirs" (1887), „Les débâcles" (1888) i „Les flambeaux noirs" (1889), a w spokojniejszym nastroju: „Les apparus dans mes chemins" (1890) i „Les campagnes hallucinées" (1893). Piękno współczesnego urbanizmu opiewał w „Les villages illusoires" (1895) i „Les villes tentaculaires" (1895). Najwybitniejszy liryk belgijski, o żywiołowej mocy i radości ży-

E. Verhaeren.

cia, wydał następnie: „Les heures claires" (1896; tłum. Marja Grossek-Korycka, 1923), „Les visages de la vie" (1899; tłum. Kaz. Filip Wize, 1913), „Les forces tumultueuses" (1902), „Toute la Flandre" (1904—1912, 6 cz.), „Les heures d'après-midi" (1906), „La multiple splendeur" (1906), „Les rythmes souverains" (1910), „Les ailes rouges de la guerre" (1916). Oddzielne utwory tłum. m. i. Ludwika Kalenkiewiczowa, Ant. Lange, Bron. Ostrowska, Kaz. Bychłowski. Dramaty wierszem: „Les aubes" (1898; tłum. Marja Markowska), „Le cloître" (1900; tłum. Wład. Kościelski), „Philippe II." (1901), „Hélène de Sparte" (1909). Pisma prozą: „Contes de minuit" (1884), „Rembrandt" (1905), „Rubens" (1910); „La Belgique sanglante" (1915), „Parmi les cendres" (1916). Wyd. zbior. od r. 1912. O V.: A. Mockel (1895, nowe wyd. 1918), S. Zweig (1910, II. wyd. 1913), E. Estève (1928) i in.

Verhulst, 1. Rombout, rzeźbiarz niderl., (1624-1698), czynny głównie w Amsterdamie, wykonał nagrobki admirałów Trompa, de Ruytera, oraz popiersia Wilhelma II. i III., stathouderów Holandji.

2. Rafael, poeta i działacz flamandzki, * 1866, napisał poezje „Langs groene hagen" (1900), dramaty: „Jezus de Nazarener" (1904) i „Semini's Kinderen" (1911), teksty operowe, m. i. „Marieke van Nymegen" (muzyka Fr. Uytenhove), w l. 1915—18 redaktor antwerpskich „Vlaamsche Nieuws".

Verkolje Jan, malarz niderl., (1650—1693), uczeń J. Lievensa; malował portrety i sceny mitologiczne. — Jego syn i uczeń Nikolaes V., (1673—1746), malował sceny rodzajowe i mitologiczne w guście Metsusa. Obaj byli też sztycharzami.

Verlaine Paul, poeta franc., (1844—1896), odbył wraz z A. Rimbaud w l. 1872—73 podróż do Anglji i Belgji, za dwa strzały rewolwerowe do tegoż odsiedział dwa lata więzienia w Mons, gdzie stał się wierzącym katolikiem. Przez pijaństwo popadł w nędzę. Wyszedłszy ze szkoły parnasistów („Poèmes saturniens", 1865, „Fêtes galantes", 1869), pod wpływem Rimbauda wykształcił własny styl, najpierw w „Romances sans paroles" (1874). Wydał następnie cykle o podłożu religijnem: „Sagesse" (1881, pełne wyd. 1911), „Amour" (1888), „Bonheur" (1891), cykle erotyczne: „Jadis et naguère" (1884) i „Parallèlement" (1889), pisma prozą: „Les poètes maudits" (1884), „Les mémoires d'un veuf" (1886), „Mes hôpitaux" (1891), „Confessions" (1895). Wyd. zbior. 1899—1900, 5 t. i 2 t. pism pośmiertnych (1903—13). Liczne przekłady pol. poszczególnych utworów, m. i. Barbary Beaupré („Wybór poezyj", 1906), A. Stodora

P. Verlaine.

(„Księga mądrości", II. wyd. 1908), Boya-Żeleńskiego („Elegje", II. wyd. 1919, nowe wyd. 1930), Miriama-Przesmyckiego, Br. Ostrowskiej, L. Staffa, St. Brzozowskiego, A. Langego. Studja o nim: Donos (1907), Tournoux (1912, bibljografja), E. Delahaye (1920), P. Martino (1925), M. Dugas (1928) i i.

Verlat Charles, malarz belg., (1824—1890), uczeń de Keysera, prof. Akademji w Antwerpji, malował zwierzęta, sceny historyczne, portrety i obrazy z życia ludowego w Palestynie.

Vermandois, dawne księstwo w Pikardji (Francja), ze stolicą Saint-Quentin (depart. Aisne i Somme). Ostatnim księciem był Ludwik Burbon, syn Ludwika XIV. i La Vallière.

Vermeer (van der Meer), 1. Jan starszy (V. van Haarlem), malarz niderl., (1628—1691), uczeń Jakoba de Wet. Dzieła: krajobrazy wydmowe z okolic Haarlemu oraz płaszczyznowe (pokrewne dziełom J. van Ruisdaela) w Berlinie, Dreźnie, Monachjum, Rotterdamie i in.

2. Jan (V. van Delft), malarz niderl., (1632—1675), uczeń K. Fabritiusa, 1653 mistrz w Delft. Ceniony już za życia, należy V. do najlepszych kolorystów holenderskich. Zaczął od malowania scen figuralnych naturalnej wielkości, jak „Chrystus u Marji i Marty" (Edynburg), „Diana z nimfami" (Haga), wskazujących na wpływy szkoły utrechckiej; wpływ cieplejszego kolorytu Rembrandta w „Stręczycielce" (1656, Drezno). W l. 1650—1660 powstają obrazy wnętrz: „Mleczarka" (Amsterdam), „Kobieta czytająca list" (Amsterdam i Drezno), „List miłosny" (Londyn), „Pracownia malarska" (Wiedeń) i i. Charakteryzują je spokojne formy, nacisk na piękno materjalne, koloryt o srebrzystych tonach. Znane też nieliczne portrety: młodej kobiety (Budapeszt) i dziewczynki (Haga) oraz 2 krajobrazy: „Widok Delft" (Haga) i „Ulica w Delft" (Amsterdam).

Vermehren Johan Frederik, malarz duński, (1823—1910), kształcił się w Kopenhadze, malował obrazki rodzajowe z życia wiejskiego, jak: „Pasterz owiec", „Izba chłopska" i in.

Vermeil Edmond, historyk franc., ur. 1878, 1907—14 prof. Ecole alsacienne w Paryżu, następnie w Strassburgu, napisał m. in.: „La constitution de Weimar" (1923), „Les origines de la guerre et la politique extérieure de l'Allemagne au début du XX siècle" (1926).

Vermeil (franc.), srebro złocone.

Vermes, p. Robaki.

Vermetidae, rodzina ślimaków morskich przodoskrzelnych o skorupie skręconej spiralnie u młodych, prostej u dorosłych. Rodzaje Vermetus i Siliquaria.

Vermeyen, 1. Jan Cornelisz, malarz i sztycharz niderl., (1500—1559), wykonał 12 obrazów, ilustrujących wyprawę Karola V. do Tunisu, malował też portrety.

2. August, pisarz flamandzki, * 1872, założyciel organu modernistów flam. „Van Nu en Straks" (1893), autor powieści „De Wandelende Jood" (1906) i zbioru artykułów „Verzamelde Opstellen" (1904—05, 2 t., tu m. i. „Kritiek der Vlaamsche beweging").

Vermicularis, vermiformis (łac.), robakowaty, robaczkowy; processus v., wyrostek robaczkowy jelita ślepego.

Vermilia Phil., rodzaj wieloszczeta osiadłego, np. V. multivariosa Mörrb. z Morza Śródz., buduje białe rurki i ma czerwono-białe skrzela.

Vermont, jeden ze starych stanów w płn.-wsch. Stanach Zjedn. Am. Płn. z 24.770 km² i 352.428 miesz. (3.503 Polaków). Kraj jest przecięty górami Green Mountains (franc. Vermont), wsch. granicę jego tworzy rz. Connecticut — na zach. leży jez. Champlain. Klimat jest zdrowy, kontynentalny. Nie sprzyja on rolnictwu, podobnie jak gleba, to też role uprawne zajmują tylko 4.652 km². Ważną natomiast rolę odgrywa chów bydła i gospodarka leśna. Kopalin V. posiada mało (głównie marmur). Przemysł (obróbka drzewa i marmurów, mleczarski i papierowy) opiera się na bogactwie drzewa i wyzyskaniu sił wodnych. Stolicą jest Montpelier, uniwersytet stanowy znajduje się w Burlington (od 1800). Do Kongresu wysyła V. 2 senatorów i 2 deputowanych.

Anglicy rozpoczęli kolonizację V. od 1724, samodzielność uzyskał on w 1770, stanem jest od 1791.

Vermut, ob. Wermut.

Verna (La Verna), klasztor koło Bibbieny (ob.) we Włoszech.

Verne Jules, pisarz franc., (1828—1905), autor b. poczytnych, zwłaszcza wśród młodzieży, powieści fantastyczno-przyrodniczych, w których przewidział niektóre wynalazki doby obecnej, tłum. i na polski: „Cinq semaines en ballon" (1863), „Voyage au centre de la terre" (1864), „De la terre à la lune" (1865), „Les enfants du capitaine Grant" (1867—68, 3 t.), „Vingt mille lieues sous les mers" (1869), „Le tour du monde en 80 jours" (1873), „Michel Strogoff" (1876), „Un hivernage dans les glaces" (1879), „César Cascabel" (1890, 2 t.) i w. i. Wyd. zbior. 1878—1910, 82 t.

Verner Karl, językoznawca duński, (1846—1896), zajmował się fonetyką języków indoeuropejskich.

J. Verne.

Vernet, 1. Claude Joseph, franc. malarz i miedziorytnik, (1714—1789), malował pod wpływem C. Lorrain'a krajobrazy ze sztafażem, widoki portów francuskich i t. d.

2. Antoine Charles Horace, zw. Carle V., syn i uczeń poprzed., malarz, (1758—1836), kształcił się w Rzymie, uprawiał głównie malarstwo batalistyczne (bitwy Napoleońskie), malował też portrety, zwierzynę i i.

H. Vernet.

3. Horace, syn poprzed., malarz, (1789—1863), uczeń ojca i Moreau'a, przeciwstawił klasycyzmowi David'a swój naturalizm. Malował wielkie bitwy Napoleońskie, liczne obrazy historyczne, portrety i t. d. Był dyrektorem Akademji francuskiej w Rzymie. Główne dzieła: „Bitwa pod Jemappes", „Bitwa pod Valmy", „Śmierć ks. Józefa Poniatowskiego", „Bitwa pod Wagram", „Bitwa pod Jeną", „Targ niewolników", „Bitwa pod Isly", portrety Napoleona I., Thorwaldsena, Napoleona III. i i. Wykonał też liczne litografje i drzeworyty, ilustrujące „Historję Napoleona".

Vernier Pierre, matematyk francuski, (1580—1637), wynalazł nonjusz (ob.).

Vernis Martin, oznaczenie wyrobów z laki, wykonywanych ok. 1750 w Paryżu przez 4 braci Martin. Wyroby te posługiwały się ornamentyką wsch.-azjatycką.

Vernix caseosa (łac.), mazidło płodowe, skórne. Ob. Embrjon.

Verolanuova, miasto w prow. Brescia (Włochy), nad rz. Strone i przy kolei: Brescia—Cremona z 10.681 miesz.

Veroli (staroż. Verulae), miasto w prow. Frosinone (Włochy) na płd. stokach gór Sabińskich z 15.096 miesz.

Verona, ob. Werona.

Verona Guido da, powieściopisarz włoski, * 1881, napisał m. i.: „Colei che non si deve amare" (1910), „La vita comincia domani" (1912), „Mimi Bluette, fiore del mio giardino" (1916, jego najlepszy utwór), „Il libro del mio sogno errante" (1919), „Sciogli la treccia, Maria Maddalena" (1920), „La mia vita un raggio di sole" (1922).

P. Veronese.

Veronese Paolo (właśc. P a o l o C a l i a r i), malarz włoski, (1528—1588), uczeń swego wuja A. Badile (1517—1560), ok. 1549 pracował w katedrze w Mantui, od ok. 1555 w Wenecji, gdzie malował w kościele San Sebastiano freski z historją Estery, ze św. Sebastjanem i t. d., obraz do wielkiego ołtarza z koronacją N. M. P. i Ucztę u faryzeusza Szymona (obecnie w Medjolanie). W tym czasie koloryt srebrzysty V. zmienił się pod wpływem szkoły weneckiej i Tycjana. V. jest właściwym twórcą monumentalnego malarstwa dekoracyjnego w Wenecji, ulubionym tematem jego są uczty na tle komnat i architektury ze schodami, na których tle grupuje swe bogato ubrane postaci („Wesele w Kanie", 1568, Luwr; drugie w Dreźnie z 1572 r. i i.). Prócz tych kompozycyj nie zaniedbuje V. fresków: kompozycje plafonowe i ścienne w pałacu Dożów w Wenecji, także w Libreria vecchia, „Porwanie Europy" w Villa Imperiale w Pesaro i t. d. W późniejszych kompozycjach V. pomagali mu uczniowie. Z dzieł V. wymienić jeszcze należy: „Pokłon trzech króli" (w zbiorach w Wenecji, Medjolanie, Dreźnie i Wiedniu), „Madonna na tronie z rodziną Cuccina" (Drezno), „Rodzina Darjusza" (Londyn) i różne portrety, przypominające dzieła Tintoretta.

Veronica L. (p r z e t a c z n i k), roślina z rodziny Scrophulariaceae, liście ma ustawione naprzeciwlegle, kwiaty zebrane w kłosy lub grona, owocem puszka. Występuje na całej ziemi, liczne drzewiaste gatunki na Nowej Zelandji. V. beccabunga L. (p. b o b o w n i c z e k) występuje w Europie i Azji, w Polsce na całym niżu, w Karpatach po krainę kosodrzewu. Kwitnie niebiesko, cała roślina ma smak gorzki, w kwietniu przed kwitnieniem używana na sałatę. V. chamaedrys L. (p. o ż a n k o w y) o błękitnych kwiatach, występuje podobnie jak poprzedni. Podobne rozmieszczenie ma również V. officinalis L. (p. l e ś n y), który ma zastosowanie w lecznictwie.

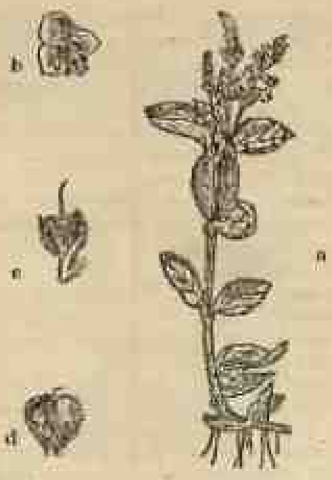

2. Veronica officinalis. a. Pęd kwitnący, b. kwiat, c. niedojrzały owoc z działkami kielicha, d. owoc otwarty z jednej strony.

Verres (Caius), rzym. senator, um. po 43 przed Chr., 73—71 był propretorem na Sycylji, którą ograbił bezwstydnie. Oskarżony z tego powodu przez Cycerona, musiał pójść na wygnanie i zapłacić odszkodowanie (70); umarł proskrybowany przez Antonjusza. Posiadamy 7 mów Cycerona przeciw V. (z nich tylko 2 wygłoszone).

Verrillon, harmonika szklana, złożona z dzwonków szklanych, skonstruowana przez Benjamina Franklina w r. 1762, potem opatrzona klawjaturą. Mistrzem w grze na tej harmonice był Franciszek Dussek.

Verrius Flaccus, Marcus, gramatyk rzym., um. po 14 po Chr., wyzwoleniec i nauczyciel wnuków Augusta. Z jego słownika „De verborum significatu" posiadamy wyciąg Festusa (ob. 2), a z kalendarza świąt fragmenty (wyd. przez Mommsena w „Corpus inscr. lat." t. I).

A. Verrocchio.

Verrocchio Andrea, właśc. A n d r e a d i C i o n e, zwany del V., włoski rzeźbiarz, złotnik i malarz, (1436—1488), główny mistrz rzeźby florenckiej w drug. połowie Quattrocenta. Dzieła powstałe we Florencji: „Chłopiec z delfinem" w Palazzo vecchio, grobowiec Piotra i Jana Medyceuszów (1472, w San Lorenzo), bronzowy posąg młodego Dawida (ok. 1465), popiersie portretowe kobiece, „Madonna z Dzieciątkiem", bronzowa grupa do San Michele: „Chrystus i niewierny Tomasz" (1483), płaskorzeźba marmurowa ze śmiercią Franceski Tornabuoni († 1477). Ok. 1480 udał się do Wenecji, gdzie powstało jedno z głównych jego dzieł: posąg konny Colleoniego (odlany w bronzie przez Leopardiego, ob. tabl. XXXI., t. 14). Z dzieł malarskich V. znany „Chrzest Chrystusa" (ok. 1470, Uffizi), z aniołem malowanym przez jego ucznia, Leonarda da Vinci; przypisuje się mu również kilka Madonn (Berlin, Frankfurt n. M., Londyn).

Verroterie cloisonnée, ob. Emalja.

Vers, u Prowansalczyków dawniejsza nazwa kancony (chanso).

Vers blancs, w metryce franc. wiersze nierymowane.

Vers libres („wolne wiersze"), w lit. franc. wiersze o różnej liczbie zgłosek, pierwotnie następujące po sobie bez żadnej reguły i w dowolnym porządku rymowane. Np. bajki Lafontaine'a i „Amphitryon" Molière'a. — W nowszej poezji franc. także wiersze o dowolnej rytmice, ale często o ustalonem rymowaniu. Wprowadzone przez symbolistów i uprawiane zwłaszcza w l. 1885—1900: G. Kahn, J. Laforgue, Fr. Vielé-Griffin, St. Merrill, E. Verhaeren, A. Mockel, ale i w XX. w.: G. Apollinaire, V. Larbaud, P. Morand, A. Spire.

Vers mesurés, w lit. franc. miary wierszowe (heksametr, dystych, oda horacjańska), naśladowane ze starożytnych. Rozpowszechnione głównie w XVI. w.

Versailles, ob. Wersal.

Versi liberi, tyle co versi sciolti (ob.).

Versi sciolti („wiersze nierymowane"), w lit. włos. pięciostopowe jamby (ang. blank verses).

Vertatur (łac.), należy odwrócić.

Verte (łac., skróc. v), odwróć (kartkę)!

Vertebra (łac.), kręg, człon kręgosłupa.

Vertebrata (łac.), kręgowce.

Vertes, ob. Węgry.

Vertex (łac.), szczyt, wierzchołek; v. cranii, ciemię (ob. Głowa).

Verticillatae (p a s z c z ę k o w a t e), rząd roślin z jedyną rodziną Casuarinaceae.

Verticillatus (łac.), tworzący okółek (verticillus), okółkowy; o liściach p. Ulistnienie.

Vertigo (łac.), zawrót głowy.

Vertugade (v e r t u g a d i n, franc., hiszp. verdugado), w XVI. w. nazwa krynoliny (ob.). V. ma oznaczać „vertu en garde".

Vertumnus, ob. Vortumnus.

Verus Lucius (130—169), 138 adoptowany przez Antoninusa Piusa, od 161 współregent (jako I m p e r a t o r C a e s a r L. A u r e l i u s V. A u g u s t u s), 162 wyprawił się przeciw Partom, 167 przeciw Markomanom.

Verviers, miasto okręg. w prow. Liège (Belgja), nad rz. Vesdre z 41.576 mieszk. i znacznym przemysłem.

Verwey Albert, poeta holend., * 1865, współzałożyciel modernistycznego „De Nieuwe Gids" (1885), autor zbiorów lirycznych: „Persephone" (1885), „Het brandende braambosch" (1889) i i. Wyd. zbior. 1911—12, 3 t. Studja krytyczne i inne pisma: „Proza" (1921—23, 10 t.).

Verweyen Johannes Maria, filozof niem., * 1883, od 1918 profesor w Bonn, zwolennik idealistycznego pozytywizmu. Dzieła: „Die Tat im Ganzen der Philosophie" (1908), „Die Philosophie des Möglichen" (1913), „Der Edelmensch und seine Werte" (1919), „Philosophie des Mittelalters" (1921), „Wagner und Nietzsche" (1925), „Religion und Kultur" (1926), „Meisterung des Lebens" (1927), „Probleme des Mediumismus" (1928), „Der neue Mensch u. seine Ziele (1929) i i.

Verworn Max, fizjolog niem., (1863—1921), prof. w Bonn i Getyndze, napisał: „Allgemeine Physiologie" (1895), „Mechanik des Geisteslebens" (1907), „Erregung und Lähmung" (1914) i in.

A. Vesalius.

Vesalius Andreas, anatom niderl., (1514—1564), prof. chirurgji i anatomji w Padwie, Bolonji, Pizie i Bazylei. Jest twórcą nowoczesnej anatomji. W dziele swem „De corporis humani fabrica" (1543, z drzeworytami Calcara, ucznia Tycjana) wykazał dwieście błędów Galena.

Vesconte Piotr (P i e t r o V i s c o n t i), włoski kartograf z Genui, czynny w XIV w. w Wenecji, autor kolistej mapy świata, którą Marino Sanudo dołączył do swej książki „Liber secretorum fidelium crucis" (1320), stąd nazywa się ona także mapą Sanudu.

Veselinović Janko, pisarz serb., (1862—1905), autor nowel: „Obrazy wiejskie" (1886), „Obrazy z życia nauczycielskiego" (1890), „Z serca do serca" (1893) i i., powieści histor. „Stanko Hajduk" (1896) i wielu utworów scenicznych.

Vesica (łac.), pęcherz; v. urinaria, pęcherz moczowy; v. fellea pęcherzyk żółciowy. V e s i c a n t i a v. v e s i c a t o r i a, pryszczydło, lekarstwo wywołujące pęcherze na skórze.

Vesicatoria, ob. Vesica.

Vesicula (łac.), pęcherzyk, pryszczyk. V. prostatica (sinus pocularis, utriculus prostaticus v. uterus masculinus), łagiewka sterczowa. Ob. Stercz.

Vesicularis (łac.), pęcherzykowy, pęcherzykowaty.

Vésinet, **Le**, miasto i uzdrowisko klimat. w depart. Seine-et-Oise (Francja), nad Sekwaną, przy kolei: Paryż—Saint Germain en Laye z 9.405 mieszk.

Vesle, lewoboczny dopływ rz. Aisne w płn.-wsch. Francji, długi 143 km, uchodzi koło Condé w depart. Aisne. Od maja do października 1918 toczyły się nad V. zacięte walki.

Vesnić Milenko R., polityk serbski, (1863—1921), od 1893 prof. prawa narodów w Belgradzie, 1893—94 minister oświaty, 1906 sprawiedliwości, 1920 jugosłow. premjer i minister spraw zagran., od 1904 niemal bez przerwy ambasador serbski w Paryżu, 1912 przedstawiciel Serbji na konferencji londyńskiej, 1919 w Wersalu; napisał m. i. „Die Blutrache bei den Südslawen" (1889), „Le droit international dans les rapports des slaves méridionaux au moyen âge" (1896).

Vesontio, staroż. nazwa Besançonu.

Vesoul, stolica depart. Haute-Saône (Francja), przy kolei: Chaumont—Lure z 10.850 mieszk. i muzeum.

Vespa (łac.), osa, ob. Osowate.

Vespasianus, ob. Wespazjan.

Vesper (łac.), wieczór. Vesperae, nieszpory (ob.). Por. Horae canonicae.

Vesperto, wódka włoska, destylowana z zacieru, przyrządzonego z nasion angeliki, kolędry, czarnuszki, anyżu i skórki cytrynowej.

A. Vespucci.

Vespucci, Amerigo, (1451—1512), włoski żeglarz, od którego pochodzi nazwa Ameryki. Udał się w 1490 do Hiszpanji i odbył w 1499, 1499—1500 i 1501—02 szereg podróży do Ameryki płd., w czasie których zbadał szczególnie wybrzeża Brazylji. Opis jego podróży wydał w 1507 niemiecki humanista Waldseemüller („Cosmographiae introductio"), dzięki czemu Nowy Świat otrzymał obecną nazwę.

Vesta, bogini rzymska, ob. Westa.

Vesta, najjaśniejsza z asteroid (czasem widoczna gołem okiem), odkryta przez Olbersa 1807.

Vesteraalen, ob. Lofoty.

Vestibulum (łac.), w domu rzymskim miejsce między ulicą a wejściem, lub też część wejścia aż po atrium. W współczesnej architekturze westybul oznacza przedsionek, hall itp.

Vestibulum (łac.), przedsionek; v. vaginae, przedsionek pochwy.

Vestris, włoska rodzina tancerzy. Gaetano Apollino Baldassarre V., (1729—1808), występował wraz ze swą żoną Anną F. Heinel-V. w operze paryskiej. Marie Auguste (V.-Allard), syn poprzed., (1760—1842), także wyst. w paryskiej operze, wynalazca m. i. piruetu.

Vesuvio, ob. Wezuwjusz.

Veszprém (Weszprym, niem. Veszprim), stolica komitatu V. na płd. krawędzi Lasu Bakońskiego (zach. Węgry) z 15.586 mieszk., katedrą z XIV. w., muzeum i znacznym przemysłem. Komitat V. ma 3.957 km² i 232.554 mieszk.

Vetâlapancavinshatikâ (sanskr.), „opowieść o 25 demonach zmarłych", epizod Kathâsaritsagary, dochowany w wielu redakcjach.

Veterna hola, ob. Wiaterne Hale.

Veth Jan, holend. portrecista i sztycharz, (1864—1925), z jego dzieł o sztuce wymienić należy: „Życie i sztuka Rembrandta" (1908).

Vetsera Marie, ob. Rudolf 7.

Veto (łac. „zabraniam"), formuła, mocą której w staroż. Rzymie mógł trybun ludu ogłosić uchwałę senatu za nieważną. — W nowoczesnych państwach konstytucyjnych v. głowy państwa w stosunku do uchwał ciał ustawodawczych może być albo absolutne, t. j. znoszące je, albo też zawieszające je na pewien czas (v. ograniczone). — Por. też Liberum veto.

Vetterli Friedrich, technik szwajc., (1822—1882), opracował konstrukcję karabinów magazynowych szwajcarskich i ulepszył inne karabiny.

Vettersfelde, wieś w Łużycach dolnych (Niederlausitz), na płd. wsch. od Guben; w 1882 znaleziono tam jeden z największych, przedhistorycznych, złotych skarbów niemiec., z czasów scytyjskich (VI. w. przed Chr.).

Vettonowie (Vettones, Vectones), plemię Iberów, jeden z głównych ludów Lusitanji, z nad rz. Durius i Tagus; stolica Salmantica.

Veuillot Louis, publicysta franc., (1813—1883), od 1848 redaktor ultramontańskiego „Univers religieux", napisał m. i.: „Pèlerinages de Suisse" (1839), „Les Français en Algérie" (1845, szkice z podróży), „Les libres penseurs" (1848), „Le droit du seigneur au moyen âge" (1854), „Le parfum de Rome" (1861, 2 t.), „Les odeurs de Paris" (1866), „Paris pendant les deux sièges" (1871, 2 t.). Wyd. zbior. od r. 1924.

Vevey (niem. Vivis), miasto i uzdrowisko klimatyczne w kantonie Vaud (Szwajcarja), nad jez. Genewskiem, 385 m nad poz. morza, przy kolei Simplońskiej z 12.800 mieszk. Posiada kolejkę linową na Mont Pèlerin (900 m), muzeum przyrodnicze oraz znaczny przemysł. W lipcu lub sierpniu odbywają się w V. znane uroczystości. W V. działał w czasie wojny światowej i zmarł Henryk Sienkiewicz.

Vexillum, rzym. chorągiew oraz ludzie, tworzący oddział zwany v.; w czasach cesarstwa vexillarii byli rodzajem wojsk ochrony krajowej.

Vexin, kraina w płn. Francji, na płd.-zach. od Beauvais (depart. Seine-et-Oise, Oise, Eure i Seine-Inférieure).

Vézère, prawoboczny dopływ rz. Dordogne w płd. Francji, długi 192 km (62 km żeglowny). Wypływa z płyty Millevaches, tworzy liczne wodospady i uchodzi poniżej La Bugue.

Vi, symbol chemiczny pierwiastka victorium.

Vi muneris (łac.), z mocy urzędu, na mocy urzędu.

Via (łac.), droga, ulica; u Rzymian zwłaszcza droga wojskowa, gościniec, bita droga, jak V. Appia, V. Flaminia, V. Aemilia i t. d.; na listach i t. p. tyle co „przez", oznaczające drogę, np.: do Londynu via (przez) Ostendę.

Via Appia, ważna droga rzymska, długości 540 km, wiodąca początkowo z Rzymu przez Terracina do Capui, następnie przez Tarent do Brundisium. Budowę jej rozpoczął w r. 312 prz. Chr. cenzor Appius Claudius. 1850—53 Canina z polecenia Piusa IX. odkopał ozdobiony pomnikami odcinek Rzym-Fratocchi.

Via crucis, ob. Krzyżowa droga.

Via dolorosa (łac. Droga bolesna), nazwa Drogi krzyżowej Jezusa w Jerozolimie (ob.).

Via sacra (po łac. „święta droga"), najstarsza droga jezdna Rzymu, prowadziła od podnóża Palatynu, gdzie dziś wznosi się łuk Tytusa, do wejścia na Forum koło świątyni Westy. Nazwę otrzymała od leżących przy niej świętych budynków.

Via triumphalis (łac.), droga triumfalna, zwycięstwa; w starożytnym Rzymie droga z pola Marsowego na Kapitol, którą wjeżdżali zwycięscy wodzowie; dziś Via Trionfale.

Viadana, miasto okręg. w Lombardji (Włochy), 42 km od Mantui z 16.812 mieszk.

Viadana Ludovico (właśc. Lud. Grossi), włoski kompozytor, (1564—1627), ksiądz, kapelmistrz w Mantui i Wenecji, wprowadził do muzyki kościelnej bas generalny. Jego 100 koncertów kościelnych „Concerti ecclesiastici" (1602) na 1—4 głosów wokalnych zaopatrzonych basem generalnym. Pisał również w stylu a cappella, t. j. bez harmonicznego akompanjamentu organowego.

Viana do Castelo, miasto okręg. w prow. Minho (Portugalja), na Monte Santa Luzia, przy ujściu rz. Limii do Atlantyku i kolei: Porto—Valença z 12.000 mieszk. i portem handlowym.

Vianney Jan Chrzciciel, święty, proboszcz francuski z Ars, (1786—1859). Jego „Sermons" (kazania) wyszły 1883 w 4 t.; są tłumacz. na polskie.

P. Viardot-Garcia.

Viardot-Garcia Pauline, śpiewaczka franc., mezzosopranistka, (1821—1910), córka Manuela Garcii, siostra śpiewaczki Malibran, zrazu pianistka, uczennica Liszta, potem śpiewaczka operowa w Londynie i Paryżu, niezrównana jako interpretatorka partyj oper włoskich i Glucka, zwłaszcza „Orfeusza". Od r. 1871 nauczała śpiewu w Paryżu, napisała kilka efektownych kompozycyj i ćwiczenia wokalne: „Une heure d'étude".

Viareggio, miasto portowe w prow. Lucca (Włochy), nad morzem Liguryjskiem, przy kolei: Piza—Genua z 27.618 mieszk. Uczęszczana miejscowość kąpielowa. Wpobliżu resztki staroż. kąpieli (Bagni di Nerone).

Viaticum (łac. nadrożne), wijatyk, ostatnia komunja św. na łożu śmierci.

Viau Théophile de, poeta franc., (1590—1626), prześladowany za ateizm, pisał ody, elegje, sonety, epigramaty, satyry, tragedję: „Pyrame et Thisbé" (1617). Wyd. zbior. 1621—24, 3 t., II. wyd. 1626, nowe wyd. 1856, 2 t. Lit.: Andrieu (1887), K. Schirmacher (1897, niem.), Ch. Garrison (1899).

Viaur, lewoboczny dopływ rz. Aveyron w płd. Francji, długi 183 km.

Vibo Valentia, od 1928 nazwa Monteleone di Calabria.

Viborg, miasto okręg. na Jutlandji (Danja), przy kolei: Herning—Aalborg z 15.357 mieszk., katedrą z XII. w. i przemysłem.

Viborg, ob. Wyborg.

Vibrio (łac. krętek, przecinkowiec), bakterja o kształcie przecinka, posiadająca własny ruch. Tu należy V. cholerae asiaticae, przecinkowiec, wywołujący cholerę azjatycką (ob. Cholera), a także V. metschnikovi, wywołujący u drobiu katar jelit, Spirillum Finkler Prior, wyhodowany przy cholera nostras, dalej V. phosphorescens, V. berolinensis, V. septicus i t. d.

Vibrissae (łac.), włosy nozdrzy.

1. Viburnum lantana. a. Kwiatostan, b. kwiat.

Viburnum L. (kalina), krzewy z rodziny Caprifoliaceae. Liście mają naprzeciwległe, kwiatostany rozgałęzione, kwiaty białe lub też czerwonawe, rosną głównie we wsch. Azji i płn. Ameryce, wiele hodowanych jako ozdobne. V. lantana L. (hordowina), występuje w Polsce dziko na Podolu, Opolu, Wołyniu płd. oraz na płd. od Tatr. Liście ma ząbkowane, filcowate, kwiaty białe lub czerwone, owoce czarne, rośnie w płd. i środkowej Europie, hodowana jako krzew ozdobny. V. opulus L. (k. koralowa), występuje w całej Polsce niżowej, w Karpatach w niższych położeniach. Liście ma 3-cio klapowe, duże kwiatostany o drobnych białych kwiatach. Kw. brzeżne duże, płone. Jagody jasno-czerwone, kwaśne; rośnie w Europie, na Syberji i w Ameryce płn. W ogrodach hodowana odmiana o kwiatostanach kulistych, płonych, zwana

2. Viburnum opulus.

„boule de neige". V. tinus L. o liściach wiecznie zielonych, kwiatach białych, owocach czarno-niebieskich, rośnie w krajach śródziemnomorskich, hodowana po mieszkaniach.

Vicaire Gabriel, poeta franc., (1848—1900), pisał liryki: „Émaux bressans" (1884), „L'heure enchantée" (1890), „Le clos des fées" (1897) i i., parodje poezji symbolistów: „Déliquescences" (1885, pod pseud. A d o r é F l o u p e t t e, wraz z H. Beauclair), utwory sceniczne: „Le miracle de saint Nicolas" (1888), „Fleurs d'avril" (1890).

Vicarius Christi (łac. namiestnik Chrystusa), uroczysty tytuł papieża.

Vice... (łac.), „na miejscu, w zastępstwie"; oznacza zastępcę przed tytułami urzędowemi (np. wicekról, wiceprezes, wicekanclerz i i.).

Vice versa (łac.), naodwrót, przeciwnie.

Vicentino Don Nicola, włoski kompozytor i teoretyk, (1511—1572), napisał cenne madrygały, wyposażone bogatą chromatyką i znakomite dzieło kontrapunktyczne „L'antica musica ridotta alla moderna prattica" (1555).

Vicenza, stolica prowincji V. w Wenecji (Włochy), na płn. stokach gór Berycyjskich, nad rz. Bacchiglione, przy kolei: Medjolan—Wenecja z 66.967 mieszk., szeregiem starych kościołów (m. in. katedra z 1247) i pałaców, Akademją Umiejętności i Sztuk Pięknych (Accademia Olimpica, od 1550), dużą bibjoteką i muzeum oraz przemysłem i handlem. W staroż. Vicentia, należała V. od 1311 do rodziny della Scala, od 1387 do Viscontich, a w 1404 poddała się Wenecji. — Prow. V.: 542.346 mieszk.

Vich, miasto okręg. w prow. Barcelona (Hiszpanja) z 14.500 mieszk., katedrą z XI.—XVIII. w., muzeum archeologicznem i przemysłem. W 1810 pobił tu Augereau Hiszpanów pod O'Donnellem.

Vichy, miasto i zdrojowisko w depart. Allier (Francja), nad rz. Allier, przy kolei: Moulins—Le Puy w Limagne z 19.507 mieszk. Posiada 12 źródeł mineralnych (16°—43°), których wody o rozmaitym składzie chemicznym, skutkują przeciw chorobom narządów trawienia; szereg zakładów kąpielowych, kasyno, teatr, parki oraz place sportowe. Dzienna produkcja źródeł wynosi 675.000 l.

Vicia tetrasperma.

Vicia L. (w y k a), roślina z rodziny motylkowych. Liście parzysto pierzaste, wąsy zwykle rozgałęzione, kwiaty stojące pojedynczo lub też zebrane w grona, owocem strąk o kulistych nasionach. W Polsce występuje 18 gatunków. V. sativa L. (w. s i e w n a) pochodzi z Kaukazu, pospolicie uprawiana na paszę. V. villosa Roth. (w. k o s m a t a) rośnie dziko na polach i łąkach na niżu oraz w niższych położeniach górskich. Nasiona chętnie spasane przez bydło. V. tetrasperma Mnch. (w. c z t e r o n a s i e n n a) o białawych kwiatach, uprawiana na ziemiach lekkich.

Vicksburg, miasto w stanie Missisipi (Ameryka płn.), na lewym, wyższym brzegu Missisipi, przy ujściu Yazoo River z 18.072 mieszk. (połowa murzynów) oraz przemysłem bawełnianym i drzewnym.

Vico Giovanni Battista, filozof włoski, (1668—1744), od 1697 nauczyciel retoryki w Neapolu, za Karola III. historjograf państwa neapol. Ostro zwalczał filozofję kartezjańską. W podstawowem dziele: „Principi di una scienza nuova" (1725) dał początek filozofji historji; według niej z jedności ducha, który tworzy i ożywia świat poszczególnych narodów można wyprowadzić idealną, wieczną historję, której epoki można wywieść z przemian ducha ludzkiego. „Opere" (1859—69, 8 t.). „Autobiografia" (1911, wyd. B. Croce), „Scritti inediti" (1862), „Bibliografia Vichiana" (1910, wyd. B. Croce).

Vico, Lago di, ob. Ciminius.

Vicol (B i c o l), plemię malajskie z płd. Luzonu.

Vicomte (franc. ang. Viscount, włosk. Visconte, z łac. vicecomes), niegdyś zastępca hrabiego, dziś tytuł szlachecki w Anglji i Francji; w hierarchji między baronem a hrabią.

Victor (po łac.), zwycięzca; przydomek Jowisza (ob.) „Zwycięzca".

MIEJSKA
W CHEŁMIE
Nr 28957